

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्-

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

STHANANG

SŪTRAM

(प्रथमो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

राजकोटनिवासी श्रेष्ठिश्री-रामजीभाई-शामजीभाई-वीराणी
तत्प्रदत्त - द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० रथा० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

सु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्ति
प्रति १२००

वीर संवत्
२४२०

विक्रम-संवत्
२०२०

ईसवीसन्
१९६४

मूल्यम्-रु० २०-०-०

भगवानुं ठेकाणुं :
श्री अ. बा. श्रवे. स्थानकेवासी
नैन शास्त्रोद्धार समिति,
ठ. गरेडियाकृवा रोड,
राजकोट, (सौराष्ट्र).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैप यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोह्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुल पृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

भूद्वयः ३. २०=००

प्रथम आवृत्ति : अत १२००
वीर संवत् : २४६०
विक्रम संवत् २०२०
धसवीसन १६६४

: सुद्रकः
भण्डिलाद छगनदाद शाह
नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,
धी कंटा रोड, अमदावाद.

આદ્યમુરખીશ્રી

શેઠ રામજીભાઈ શામજીભાઈ વીરાણી - રાજકોટ

શ્રી રામજીભાઈ, શામજીભાઈ, વિરાણીના ટૂંક પરિચય

સંતો અને નરવીરોની ભૂમિ મૌરાપ્ટ્રના ભાયાવદર ગામ પાસેના ખીરસરા ગામે શ્રી શામજીભાઈવેલજીભાઈવીરાણી રહેતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ કડવીબાઈ હતું. બન્ને ચુસ્ત સ્થાનકવાસી જૈન હતાં. ધર્માનુરાગી, ધર્મપરાયણ તથા સ્વભાવે ભદ્રિક હતાં. શ્રી શામજીભાઈ ઘી તથા કપાસીયાના વેપાર સાથે ખેડુત વર્ગમાં ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા. સ્થિતિ સાધારણ હતી પણ કુટુંબ ખાનદાન હતું.

(૨) રત્નકુક્ષી કડવીબાઈએ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૦ ના કારતક વદિ ૫ ના રોજ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. તે પુત્ર-આપણા રામજીભાઈ, તેમને ગળ-શુથીથી જ ધર્મ અને ખાનદાનીના સંસ્કારોનું પાન કરાવવામાં આવ્યું અને એ સંસ્કારખીજ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું.

(૩) છ વર્ષની વયે રામજીભાઈને ધુડી નિશાળમાં ભણવા ખેસાડયા. શાળાના ગુરુએ-“ પુત્રના લક્ષણ પારણામાં ” જ પારખ્યા અને રામજીભાઈની અહણશક્તિ, ગુરુલક્ષિત તથા અભ્યાસમાં નિષ્ઠા-વગેરે ગુણોથી પ્રભાવિત થયા અને ભવિષ્યમાં આ બાળક કુળદીપક થશે એવાં ચિન્હો જોતાં, અંગત કાળજી તથા પ્રેમથી સાત ચોપડીનો અભ્યાસ પૂરો કરાવ્યો.

(૪) શ્રી શામજીભાઈના પરિવારમાં એક મોટા પુત્રી, ત્યારબાદ રામજીભાઈ અને ખીજ ચાર પુત્રો તથા ત્રણ પુત્રીઓ હતાં, અને તેઓ આવા મોટા કુટુંબની જવાબદારી વહન કરી રહ્યા હતા.

સંજોગે અનુસાર શ્રી રામજીભાઈને ૧૪ વર્ષની કિશોર વયમાં ધંધો કરવાની ભાવના થઈ અને પોતાના કાકા શ્રી દેવરાજભાઈ વીરાણી સાથે આફ્રિકામાં આવેલા પોર્ટસુદાન ગામે ગયા.

શરૂઆતમાં રામજીભાઈને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ તથા પરીષદો વેઠવા પડ્યા. જીવનના અનેક તડકા-છાયાનો અનુભવ થયો. નાના પ્રકારનાં ઘરકામોથી માંડીને વેપાર-ધંધાની જવાબદારી અદા કરવાનું સઘળું કામ કરવું પડ્યું-છતાં તેઓ કદી નિરાશ થયા નહિ. એટલું જ નહિ પણ પોતાના સાહસિક સ્વભાવ તથા ઉદ્યમ શીલતાથી આપખળે જોતજોતામાં તેઓ આગળ વધ્યા.

(૬) પરદેશમાં પોતે હવે થાળે પડ્યા છે એવી જ્યારે પોતાને ખાત્રી થઈ ત્યારે તેમણે શ્રી દુર્લભજીભાઈ, તથા ખીજ ભાઈઓને પોતાની પાસે ખોલાવી લીધા અને ધંધાને બહોળા પ્રમાણમાં વિકસાવ્યો-અને સમય જતાં “ શાહ સોઠાગર ” તરીકે નામના મેળવી અને સર્વત્ર પોતાની સુવાસ ફેલાવી.

પોતાના સગાં-સંબંધીઓ તથા જ્ઞાતિબંધુઓને પણ પોતે પરદેશમાં તેડાવતા ગયા અને પોતાને ત્યાં જ પોતાની સાથે રાખીને પગલર કરતા ગયા અને પોતાનું એક વટવૃક્ષ ઊભું કરી આપ્યું.

(૮) પોતાના કર્મચારીઓ પ્રત્યે પણ પોતાનું મમત્વ અને રૂં જ રહ્યું છે, તેઓને વેપારમાં કુશળ બનાવ્યાં અને યોગ્ય સમયે સ્વતંત્ર ધંધાએ લગાડી આપ્યાં, પૂરતું પ્રોત્સાહન આપ્યું અને એમ કરવામાં પોતે ગૌરવ અનુભવ્યું.

(૯) શ્રી રામજીભાઈનાં લગ્ન ભાયાવહર ગામે મોતીચંદ ધરમશી મોદીનાં પુત્રી સમરતળાઈને (દુધીબેન) સાથે થયાં છે સમરતળાઈને સ્વભાવે શાંત અને સુશીલ છે, ધર્મ પ્રત્યે ખૂબ જ અનુરાગ ધરાવે છે. આ રીતે શ્રી રામજીભાઈનું દામ્પત્ય જીવન પણ સુખી છે. તેમના પરિવારમાં એક પુત્ર શ્રી નગીનભાઈ તથા સાત પુત્રીઓ છે—ચિ નગીનભાઈ પણ શ્રી રામજીભાઈનાં પુત્રીત પગલે ચાલશે એ પણ નિર્વિવાદ વાત છે.

(૧૦) રામજીભાઈ જેમ જેમ અર્થ ઉપજાવે કરતા ગયા તેમ તેમ તેના સહઉપયોગનો વિચાર પણ અંતરમાં ઉદ્ભવતો ગયો અને દાનનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેઓની સખાવતો અસાધારણ છે, જેથી સમાજ સુપરિચિત છે.

દાન આપી તેનાથી કીર્તિ મેળવવાની લાલસા નથી, દાનનું અભિમાન નથી. તેઓશ્રીનો દાનપ્રવાહ કોઈ એક ક્ષેત્રમાં વહેતો નથી પરંતુ જ્ઞાતી, ધર્મ અને સમાજના શ્રેય માટે વહેતો રહ્યો છે, એ દાનપ્રવાહની કેટલીક સરવાળીઓ નીચે મુજબ છે:—

(ક) શ્રી નિર્મળાબેન, અશક્ત માતૃ આશ્રમ-રાજકોટ-આ સંસ્થાની સને ૧૯૫૫ માં સ્થાપના કરવામાં આવી છે તેમાં પચાસ નિરાધાર નિરાશ્રીન બહેનો પોતાનું જીવન સુખશાંતિમાં ગાળી રહ્યા છે. સંસ્થાનું મકાન રૂપિયા એક લાખના ખર્ચે બંધાવ્યું છે અને સંસ્થાના નિભાવ માટે એક લાખ રૂપિયા બીજા આપ્યા છે અને વૃદ્ધ માતાઓ એ લાલ લઈ રહ્યા છે, પોતાના મુંગા આશીર્વાદો આપી રહ્યા છે.

(ખ) શ્રી સાર્વજનિક લોજનાલય-રાજકોટ-આ લોજનાલયની શરૂઆત સને ૧૯૬૧ થી કરવામાં આવી છે. માત્ર દસ નવા પૈસામાં એક ટંક પેટ પુરતું સાદુ લોજન આપવામાં આવે છે, જેનો ગરીબ અને સામાન્ય સ્થિતિના ત્રણસો માણસો હંમેશા લાભ લે છે.

(ગ) શ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં દશા-શ્રીમાળી જૈન લોજનાલય-મુંબઈ-માત્ર માસિક રૂ. ૧૫) પંદરમાં શુદ્ધ અને સાત્વિક લોજન સૌરાષ્ટ્રની ટુંડી આવકતા જૈન ભાઈઓને આપવામાં આવે છે. દરેક જમનારે સૌરાષ્ટ્રમાં તેમના ઉપર આધાર

શેખતી વ્યક્તિઓને અંમુક રંકમં દર મહિને મોકલવાની જ રહે છે અને તેની મનીઓર્ડરની સ્વિપ સામેજ જમવાનો માસિક પાસ આપવામાં આવે છે પંદર રૂપિયામાં જમાડવાનો હેતુ-જમનારના કુટુંબીજનો માટે ખચત કરવાનો છે. આ લોજનાલયનો ઘણા ભાઈઓ લાભ લઈ રહ્યા છે. અનાજની આવી કારમી મોંઘવારીમાં આ સંસ્થા જ્ઞાતીબંધુઓ માટે આશીર્વાદરૂપ બની છે. આ સંસ્થામાં શ્રી રામજીભાઈએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

(ઘ) શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ-રાજકોટ-શ્રી ચતુર્વિધ સંઘના અભ્યુદય માટે તાજેતરમાં જ એક લાખ રૂપિયાની ઉદાર સખાવત આપી છે, ત્યારબાદ આ સંસ્થાએ અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે.

(ચ) રાજકોટની પાંજરાપોળમાં દુબકાળના વરસોમાં પચીસ કે વીસ હજાર અને જરૂર પડે ત્યારે તે કરતા પણ વધારે રકમો આપી, જીવદયાતું સુંદર કામ કરી રહ્યા છે અને અબોલ જીવોના આશિર્વાદ મેળવી રહ્યા છે.

કોઈપણ ગામની પાંજરાપોળના અગર ગમે તે ધાર્મિક સંસ્થાઓના ફાળા માટે આવેલા ડેપ્યુટેશનો શ્રી રામજીભાઈના દ્વારેથી ખાલી હાથે પાછા ગયા નથી.

(છ) જ્ઞાતિ, જાતિ ધર્મના લેદલાવ વગર ગામડાઓમાં વસતા ગરીબ કુટુંબો માટે દર શિયાળામાં ગરમ ધાબળાઓ અને સુતરાઉ કપડાઓ સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો માટે કામ આવે તેવા તૈયાર કરાવી વર્ષોથી આપતા આવ્યા છે.

(જ) ચીચપોકલીની જૈન સમાજ નીસસ્તા ભાડાની ચાલમાં તાજેતરમાંજ એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે.

(ટ) કેટલીક સંસ્થાઓના અટકી પડેલા વિકાસને, પોતાનો દાન પ્રવાહ વરાવી ફરીથી ગતીમાં મૂકી છે-નવપલ્લવીત બનાવી છે.

(ઠ) શ્રી રામજીભાઈએ જાહેર સખાવતો કરી છે એવું કંઈ નથી, પરંતુ તેમના શુભદાનો-પોતાનો ખીજો હાથ પછુ જાણે નહિ એ રીતે મોટી સંખ્યામાં આપ્યા છે અને હજી તે ચાલુ જ રહ્યા છે.

જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમાજ સારી રીતે સમજી શકે એ ઉદ્દેશથી પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીના વ્યાખ્યાઓનું પ્રકાશન કરાવે છે અને સૌને સુલભ અને તેવી રીતે માત્ર નામનો દર રાખી વેચાણ કરાવે છે.

(ડ) પોતે ટ્રસ્ટ કયું છે. શ્રી કડવીબાઈ કન્યા વિદ્યાલય, શ્રી વીરાણી વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ, શ્રી વિરાણી દવાખાનું, શ્રી રાજકોટ મોટા સંઘની પૌષ્ઠશાળાનો વ્યાખ્યાન હોલ અને ગામડાઓમાં બંધાવેલ ઉપાશ્રયો, ગૌશાળાઓ, શ્રી વીરાણી ભાઈઓની ઉદાર સખાવતો છે. જેમાં શ્રી રામજી-ભાઈનો પણ હિસ્સો છે.

શ્રી રામજીભાઈ જેવા નિસ્પૃહી નિરભિમાની દાતાઓ સામાન્ય રીતે દુર્લભ જ હોય છે. તેમણે આ સખાવતો પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય માનીને કરી છે.

(૧૧) શ્રી રામજીભાઈને સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મમાં ઊંડી શ્રદ્ધા છે. વાર-સામાં મળેલા ધર્મ સંસ્કારોના ગ્રેરક બળે શ્રી રામજીભાઈ તથા તેમનું કુટુંબ આત્મસાધના કરી રહ્યું છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયના લેદલાવ વગર પૂ. સાધુ સાધવીજીઓ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ ધરાવે છે અને પોતાના સ્વધર્મી બધુ-ઓને કેવી રીતે ઉપયોગી થવાય એવી ભાવના એવે છે.

(૧૨) અનાથ, અપંગ, નિરાધાર માટે તો તેઓ “ મીઠી વીરડી ” સમાન છે, જેઓનું કોઈ ન હોય તેઓની ભેર તાણુવામાં પોતાની જીંદગીનો દહાવો માણી રહ્યા છે.

(૧૩) જૈન સમાજની નાની મોટી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે પોતે સંકળાયેલા છે અને તેમાં મોટા ભાગે આગેવાની ભાગ ભજવી રહ્યા છે, માર્ગ-દર્શન આપી રહ્યા છે.

(૧૪) શ્રી રામજીભાઈની પ્રકૃતિ સૌમ્ય છે, સ્વભાવે શાંત તથા મિલન-સાર છે. મજ્જમ મનના તથા સ્વતંત્ર વિચારક છે, આચાર-વિચારની એકતા છે. તેમનું અંતઃકરણ કંઈ પણ તથા વાત્સલ્ય ભાવથી ભરેલું છે.

(૧૫) તા ૨૮-૨-૪૬ ના રોજ બપોરના ૧૨ વાગ્યાના સુમારે શ્રી રામજીભાઈના પૂ. પિતાશ્રી શામજીભાઈ વીરાણીનું રાજકોટ મુકામે દુ.ખદ અવસાન થયું છે. સમાજમાં તેઓ “ બાપા ” ના વાલસોયા નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ ખૂબ ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ સ્વભાવના હતા અને તેમનું હૃદય અનુકંપાથી છલકતું હતું-તેઓ ગરીબના બેટી અને રાંકનો માળવો ગણાતા હતા.

પૂ. માતૃશ્રી કડવીબા, એટલા જ ધર્મપરાયણ અને ભદ્રીક સ્વભાવના હતા. તેઓશ્રીનું વ્યક્તિત્વ જગદંબા સ્વરૂપ હતું. તેઓનું અવસાન પણ રાજકોટમાં તા ૧૧-૯-૫૪ ના રોજ સવારે ૭ ૩૦ વાગે ખૂબ શાંતિ સમાધિમાં, અને ધર્મમય વાતાવરણમાં થયું છે.

માતાપિતાનું ઋણ સંપૂર્ણ અદા કરવા સંતાનો સમર્થ નથી, તેમ છતાં શ્રી રામજીભાઈએ પોતાના યુનિત માવિત્રોની સ્મૃતિ રાખવા અને યદ્વિચિત ઋણમુક્ત થવા અમુક અમુક સંસ્થાઓ સાથે તેઓના નામો જોડ્યાં છે.

જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં સૂર,

નહી તો રહેજે વંઝણી, મત ગુમાવે નૂર.

એવી રીતે શ્રી રામજીભાઈએ પોતાના જીવનથી માતાની કૃપા ઉભળી છે.

(૧૬) શ્રી રામજીભાઈ વિરાણીને આરોગ્ય ભરેલું દીર્ઘાયુષ્ય મળે અને હજી પણ સમાજ-સેવાના અનેકવિધ કાર્યો તેઓના વરદ હસ્તે થતાં રહો, એ શાસનદેવ પ્રત્યે અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

આદ્યમુરખીશ્રીઓ

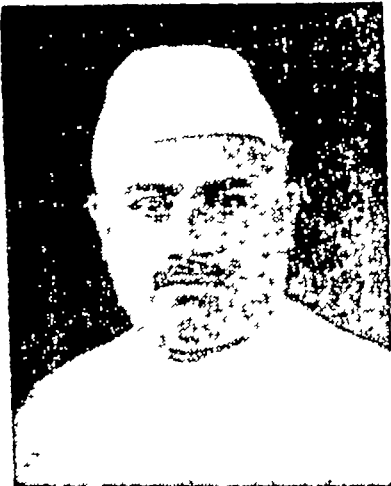

(સ્વ) શેઠશ્રી ઉરખચદ કાદીદાસ વારિયા
ભાણુવાદ.

(સ્વ) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ

- ૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન મૂલચંદ જી
જવાહીરલાલજી ખરડિયા
- ૨ બાબુમા બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી ખરડિયા
- ૩ ઉભેલા સૌથી નાનાભાઈ પૂનમચંદ ખરડિયા

શેઠશ્રી નેસિંગભાઈ પાચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણિકલાલ
અમદાવાદ.

આદ્યમુરખીશ્રીઓ

વચ્ચે મેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા જોહરી
ઉમેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાખચંદજી સા. જૈન
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દોષતા)

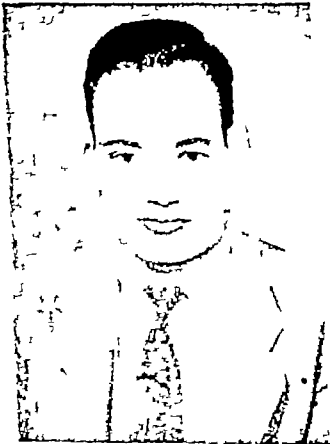
(સ્વ) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મ ગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી

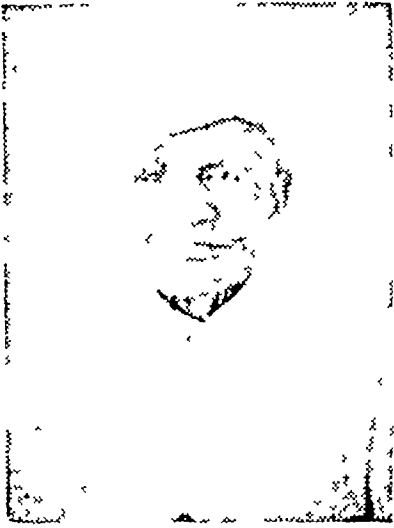

() શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર
અમદાવાદ.

આદ્યમુરખીશ્રીઓ

શ્રી વૃજલાલ દુલ્લજી પારેખ
રાજકોટ.

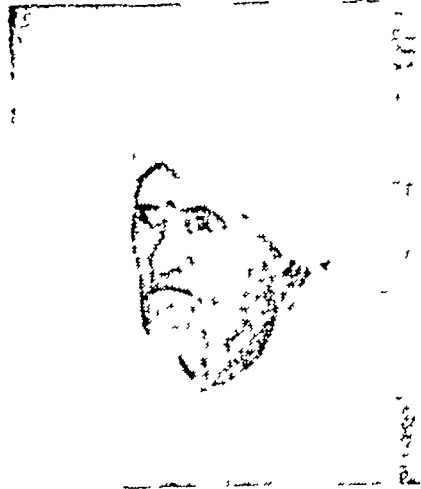
કોઠારી હરજોવિંદ જેવંદલાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી: મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા, લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીલાઈ જીવણલાલ
ખારસી.

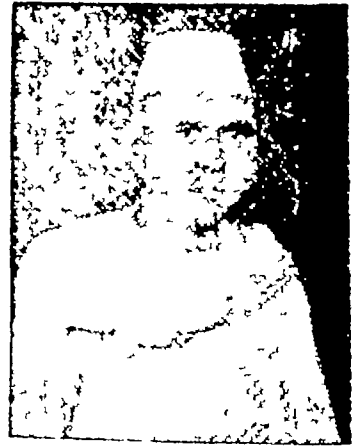
સ્વ. શ્રીમાન શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા.
બાલિયા પાલી ખારવાડ.

આઘસુરુખીશ્રી

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત

આઘસુરુખીશ્રી દાનવીર

સ્વ. શેઠ તારાચંદજી સાહેવ ગેલડા
મદ્રાસ.

स्थानाङ्गसूत्र भा. १ पहलेकी

विषयानुक्रमणिका

अनुक्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
	पहलास्थान	
१	मङ्गलाचरण	१-९
२	सुधर्मस्वामीका जंबूस्वामीको उपदेश	९-१४
३	आत्माके एकत्वका निरूपण	१५-३२
४	क्रियाके एकत्वका निरूपण	३३-३७
५	लोकके एकत्वका निरूपण	३९-४०
६	अलोकके एकत्वका निरूपण	४१-४५
७	धर्मके एकत्वका निरूपण	४६-४७
८	अधर्मके एकत्वका निरूपण	४७-५३
९	बंधके एकत्वका निरूपण	५३-५८
१०	मोक्षके एकत्वका निरूपण	५८-६३
११	पुण्यके एकत्वका निरूपण	६४-७०
१२	पापके एकत्वका निरूपण	७१-७४
१३	आस्तत्रके एकत्वका निरूपण	७५-७६
१४	संवरके एकत्वका निरूपण	७६-७९
१५	वेदनाके एकत्वका निरूपण	७९-८०
१६	निर्जराके एकत्वका निरूपण	८०-८२
१७	जीवके स्वरूपका निरूपण	८३-८४
१८	विक्रियाके स्वरूपका निरूपण	८५-८६
१९	मनके एकत्वका निरूपण	८७-८८
२०	वाणीके एकत्वका निरूपण	८९-९०
२१	उत्पत्तिके एकत्वका निरूपण	९१-९२
२२	विगति-विनाश आदिके एकत्वका निरूपण	९३-९४
२३	च्यवन-आदिका निरूपण	९५-९६
२४	संज्ञा आदिके एकत्वका निरूपण	९७-९८
२५	वेदना आदिके एकत्वका निरूपण	९५-१००
२६	मरण आदिका निरूपण	१०१-१०२

२७	अधर्म प्रतिमाके एकत्वका निरूपण	१०३-१०४
२८	धर्म प्रतिमाके एकत्वका निरूपण	१०५-
२९	मनके एकत्वका निरूपण	१०६-१०८
३०	वचनके एकत्वका निरूपण	१०९-११०
३१	काय व्यायामके एकत्वका निरूपण	१११-११४
३२	कायव्यायामके भेदोंका निरूपण	११५-११६
३३	ज्ञानादिके एकत्वका निरूपण	११६-१२२
३४	समयके एकत्वका निरूपण	१२२-१२३
३५	प्रदेश आदिके एकत्वका निरूपण	१२४-१२५
३६	सिद्धि आदिके एकत्वका निरूपण	१२६-१३०
३७	शब्द आदिके एकत्वका निरूपण	१३१-१३८
३८	प्राणातिपात आदिके एकत्वका निरूपण	१३९-१४५
३९	प्राणातिपात विरमण आदिके एकत्वका निरूपण	१४६-१४७
४०	अवसर्पिणी आदिके एकत्वका निरूपण	१४७-१५२
४१	नैरयिक आदिके वर्गणाका निरूपण	१५२-१९२
४२	जंबूद्वीपादिके एकत्वका निरूपण	१९३-१९६
४३	अनुत्तरोपपात आदि विमानवासी देवोंके शरीरके प्रमाणका निरूपण	१९६-१९८
४४	एकप्रदेशावगाह पुद्गलोंका निरूपण	१९८-१९९

दूसरे स्थानका पहला उद्देशक

४५	जीव-अजीव आदिके द्वित्वका निरूपण	२००-२०८
४६	क्रिया आदिके द्वित्वका निरूपण	२०९-२३०
४७	गर्हाके द्वित्वका निरूपण	२३०-२३२
४८	भावगर्हामें प्रसन्नचन्द्रराजर्षिका द्रष्टान्त	२३२-२४३
४९	द्रव्यगर्हामें अज्ञारमर्दकाचार्यका द्रष्टांत	२४३-२४८
५०	प्रत्याख्यानकी द्विविधताका निरूपण	२४९-२५०
५१	द्रव्यप्रत्याख्यानमें राजपुत्रीका द्रष्टांत	२५१-२५३
५२	प्रत्याख्यान ज्ञानक्रिया पूर्वक करने पर मोक्ष साधक होनेका निरूपण	२५३-२६६

५३	आरम्भ और परिग्रहके अनववाधसे धर्मादिलाभका निरूपण	२६६-२७३
५४	धर्मादि प्राप्तिमें दो कारणोंका निरूपण	२७४-२७६
५५	दो समयका और उन्मादके द्वित्वका निरूपण	२७७-२८०
५६	दो प्रकारके दण्डका निरूपण	२८१-२८२
५७	दो प्रकारके दर्शनका निरूपण	२८३-२८७
५८	दो प्रकारके ज्ञानका निरूपण	२८७-२९३
५९	श्रुत चारित्र्यके द्विविधताका निरूपण	२९४-३०८
६०	पृथिव्यादि जीवके द्विविधताका निरूपण	३०८-३१७
६१	नारकादिकोंकी द्विविधताका निरूपण	३१७-३२३
६२	भव्यविशेषोंके कर्त्तव्यकी द्विविधताका निरूपण	३२४-३२८

दूसरे स्थानका दूसरा उद्देशक

६३	देवनारकादिकोंके कर्मबन्ध और उनके वेदनाका निरूपण	३२९-३२४
६४	नारकादिकोंके गति और आगति रूप नारकादि चौबीस दण्डकोंका निरूपण	३३४-३४९
६५	अधोलोक ज्ञानादि विषयक आत्माके द्वैविध्यका नि.	३५०-३६०

दूसरे स्थानका तीसरा उद्देशक

६६	तीसरे उद्देशककी अवतरणिका	३६१
६७	शब्दके द्वैविध्यका निरूपण	३६२-३६६
६८	पुद्गलोंके संघात और भेदके कारणका निरूपण	३६६-३७५
६९	शब्दादिके आत्त-अनात्त आदि भेदोंका निरूपण	३७५-
७०	जीवके धर्मका निरूपण	३७६-३८५
७१	जीवके उत्पात और उद्वर्तनादि धर्मके द्वैविध्यताका निरूपण	३८६-३९७
७२	भरत और ऐरवतादि क्षेत्रका निरूपण	३९८-४०१
७३	वर्षधरादि पर्वतोंके द्वैविध्यताका निरूपण	४०२-४१७
७४	पद्महृदादि द्रवके द्वैविध्यताका निरूपण	४१८-४२५
७५	काललक्षण पर्याय धर्मका निरूपण	४२५-४३२

७६	कालकेव्यञ्जक ज्योतिष्कोंका निरूपण	४३३-४३७
७७	जम्बूद्वीपकी वेदिकाका निरूपण	४३८-४६०
७८	द्वीपसमुद्रोंके इन्द्रका निरूपण	४६०-४६७

दूसरे स्थानका चौथा उद्देशक

७९	चौथे उद्देशककी अवतरणिका	४६८-
८०	समयादिका निरूपण	४६९-४७९
८१	ग्रामादि वस्तु विशेषका जीवाजीवरूपका निरूपण	४८०-४८७
८२	बन्धका निरूपण	४८८-४९५
८३	आत्माके निर्वाण (मोक्ष) का निरूपण	४९५-४९९
८४	केवलि प्रज्ञप्त धर्मलाभका निरूपण	४९९-५०१
८५	पल्योपम सागरोपमका निरूपण	५०१-५०८
८६	क्रोधादिकोंके स्वरूपका निरूपण	५०८-५१०
८७	असिद्ध जीवोंके स्वरूपका निरूपण	५१०-५१५
८८	प्रशस्त-अप्रशस्त मरणका निरूपण	५१६-५२६
८९	लोभके स्वरूपका निरूपण	५२७-५२८
९०	बुद्ध-मृढ आदि जीवोंका निरूपण	५२८-५३०
९१	ज्ञानावरणीयादि कर्मोंके द्वैविध्यका निरूपण	५३०-५३९
९२	मूर्च्छाके स्वरूपका निरूपण	५४०
९३	आराधनाके स्वरूपका निरूपण	५४१-५४३
९४	तीर्थंकरके स्वरूपका निरूपण	५४३-५४५
९५	तीर्थंकर प्ररूपित भावोंका निरूपण	५४५-५४८
९६	भवनपत्यादिकोंकी स्थितिका निरूपण	५४८-५४९
९७	देव संबंधी वक्तव्यता	५४९-५५१
९८	जीव और पुद्गलके स्वरूपका निरूपण	५५२-५५७

तीसरे स्थानका पहला उद्देशक

९९	तीसरे स्थानककी अवतरणिका	५५८
१००	इन्द्रके स्वरूपका निरूपणम्	५५९-५६२
१०१	विकुर्वणाके स्वरूपका निरूपण	५६२-५६६
१०२	नैरयिकोंके स्वरूपका निरूपण	५६७-५६९

१०३	परिचारणा के स्वरूपका निरूपण	५७०-५७४
१०४	योगके स्वरूपका निरूपण	५७४-५८३
१०५	आरम्भादि करणका और क्रियान्तके फलके स्वरूपका निरूपण	५८३-५८९
१०६	गुप्ति और दण्डके स्वरूपका निरूपण	५९०-५९३
१०७	गर्हा और प्रत्याख्यानके स्वरूपका निरूपण	५९३-५९६
१०८	वृक्षके द्रष्टान्तसे पुरुषके स्वरूपका निरूपण	५९६-६०३
१०९	तिर्यच-जलचर-स्थलचर-खेचरकी त्रिविधताका निरूपण	६०३-६१०
११०	नैरयिकादिकों की लेश्याका निरूपण	६११-६१४
१११	ज्योतिष्कोंके चलन प्रकारका निरूपण	६१४-६१७
११२	उत्पातरूप लोकान्धकारादिका निरूपण	६१७-६२६
११३	धर्माचार्यादिकोंके अश्वय प्रत्युपकारित्वका निरूपण	६२६-६४३
११४	धर्मके भवच्छेद में कारणताका निरूपण	६४३-६४६
११५	कालविशेषका निरूपण	६४७-६४८
११६	पुद्गलके धर्मका निरूपण	६४८-६५३
११७	दण्डक सहित जीवधर्मका निरूपण	६५३-६५५
११८	योनिके स्वरूपका निरूपण	६५६-६६३
११९	तीर्थका निरूपण	६६४-६६६
१२०	कालधर्मका निरूपण	६६७-६७२
१२१	वादर तेजस्कायादिकोंके स्थितिका निरूपण	६७३-६७७
१२२	क्षेत्रविशेषके स्वरूपका निरूपण	६७८-६८१
१२३	व्रतरहितोंके और व्रतसहितोंके उत्पत्तिका निरूपण	६८२-६८६
१२४	देवके शरीरका मान (नाप) का निरूपण	६८६-६८७
१२५	देवके शरीर वद्ध तीन सूत्रका निरूपण	६८८-६८९

॥ श्री महावीराष्टकम् ॥

(शिखरिणी)

- प्रभुः शुद्धः सिद्धो धवलगुणसिन्धुर्ध्रुवमतिः,
 प्रद्युद्धो निशुब्धो निगमनिषिद्धो जितरिपुः ॥
 प्रसिद्धः सिद्धीशोऽघमलपरिषिद्धो निरुपमो,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ १ ॥
 निराधाराऽऽधारो विहितहितसारो जिनवरो,
 विजित्यालं कालं वसति सुविशालं शिवपदे ॥
 महानन्दस्यन्दः प्रणतसुरवृन्दः सुखकरो,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ २ ॥
 भवभ्रान्ति ध्वान्त-प्रशमसविता सर्वजगतां,
 सतां ध्यानाधारो विगलितविकारो गुणनिधिः ॥
 पुनीते यन्मार्गो हरति सकलं कर्म निरुहं,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ३ ॥
 परं ज्योतिश्चन्द्रं हतसुवनतन्द्रं सिततरं,
 तथा शीवीभूतं निजमलमलं हर्तुमखिलम् ॥
 नभस्तद्वद्भव्यः श्रयति यमसुं सोऽमरविभु—
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ४ ॥
 विषज्जालज्वाला प्रशमनमहानेघसदृशो—
 यदिच्छाहीनोऽपि श्रमहरणदक्षो मलयजः ॥
 महाभिख्या ध्वान्तोपचितमनसां तिग्मकिरणो,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ५ ॥
 तदेकव्यापारो जलधिजलमग्नो घृततल—
 स्त्वभाषो निःश्वासो गलितनिखिलाशो मृगयते,
 महारत्नं योगीतदिव यमिनं चैति किल स,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ६ ॥
 पयः पीतं स्फ्रीतं सुमधुरसिताद्याः समशिताः,
 कृना भोगासक्तिस्तदपि निजवाञ्छा न विगता ॥
 यदीय ध्यानेनाखिलभुवनराज्यं शिवसुखं,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ७ ॥
 प्रतीरं गंभीरं भद्रजलधितीरं जिगमिषु,—
 मुनिर्वासीलालः शुभमकृत वीराष्टकभिदम् ॥
 पठेद् भव्यं नव्यं परमशिवसौख्यं श्रयति यः,
 महावीरः स्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ८ ॥
 इतिश्री महावीराष्टकं सम्पूर्णम्

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥
 श्रीजैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितया
 सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्—

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

(मालिनीवृत्तम्)

शिवमरुजममन्दं प्राप्तमानन्दकन्दं,
 दलितदुरितकन्दं नष्टकर्मारिवृन्दम् ।
 विगतसकलतन्द्रं ज्ञानसान्द्रं मुनीन्द्रं,
 भविककुमुदचन्द्रं नौमि वीरं जिनेन्द्रम् ॥ १ ॥

॥ स्थानाङ्गसूत्र का हिन्दी अनुवाद ॥

शब्दार्थ— शिवम् इत्यादि-(अरुजम्) रोगरहित (आनन्दकन्दम्) अव्यावाध आनन्द के उत्पत्तिस्थान, (अमन्दम्) हीनाधिकता से रहित ऐसे अद्वितीय (शिवम्) मुक्ति धाम को (प्राप्तम्) प्राप्त हुए (जिनेन्द्रं वीरम्) जिनेन्द्र वीर को-अन्तिम तीर्थकर श्री महावीर को मैं (नौमि) नमस्कार करता हूँ क्यों कि इन्होंने (नष्टकर्मारिवृन्दम्) आठ कर्मरूपी वैरियों को सर्वथा नष्ट कर दिया है (दलितदुरितकन्दम्) अतः ये अपने को संसाररूपी समुद्र में डुबोने वाले पापरूपी भार से बिलकुल रहित हो चुके हैं (विगतसकलतन्द्रम्) तन्द्रारूप प्रमाद से

स्थानाङ्गसूत्रनो गुजराती अनुवाद

शब्दार्थ— 'शिवम्' इत्यादि—(अरुजम्) रोगरहित, (आनन्दकन्दम्) अव्यावाध (कोष्ठपञ्च) जलनी आधा रहित) आनन्दतुं उत्पत्तिस्थान, (अमन्दम्) हीनाधिकताथी रहित) अर्थात् अद्वितीय-अनुपम (शिवम्) मुक्ति धामने (प्राप्तम्) जेभण्णे प्राप्त करेले छे (जिनेन्द्रम् वीरम्) अर्थात् जिनेन्द्र वीरने-अन्तिम तीर्थकर महावीरने (नौमि) हुं नमस्कार करुं छुं, कारण्णे के तेभण्णे (नष्टकर्मारिवृन्दम्) आठ कर्मरूपी शत्रुओंनो सर्वथा नाश करी नाथ्ये छे (दलितदुरितकन्दम्) अने ते कारण्णे तेओ संसाररूपी समुद्रमां डूणाठनार पापरूपी भारथी बिलकुल रहित थयं युक्त्या छे, (विगतसकलतन्द्रम्) तन्द्रारूप प्रमादथी तेभण्णे पोतानी रक्षा करी छे, (ज्ञानसान्द्रं) डेवणज्ञानरूप ज्योति

इन्होंने अपनी रक्षा की है (ज्ञानसान्द्रम्) केवलज्ञान ज्योति से आत्मा को आलोकित किया है—इसी कारण (मुनीन्द्रम्) वे मुनीन्द्र बने और (भविककुमुदचन्द्रम्) भव्यरूप कुमुदों के लिये वे चन्द्ररूप हुए ।

श्लोकार्थ—इस श्लोक द्वारा यह प्रकट किया गया है कि आत्मा अपने निज के विकाश को कैसे कर सकता है—तथा इसी आत्मविकाश के पथ पर चल कर वीरप्रभु सन्चे अर्थ में सहावीर कैसे बने । आत्मविकाश की सर्वप्रथम सीढ़ी “ विगतसकलतन्द्रं ” पद से प्रकट की गई है—“ तन्द्रा ” शब्द उपलक्षण है इससे पांच ५ प्रमादों का यहाँ ग्रहण हुआ है—आत्मा के पतन का कारण तन्द्रा, आलस्य—प्रमाद—असावधानता है—आत्मा के उत्थान के कारणों में आलस्य करना असावधान बने बैठे रहना यही चीज निज के विकाश को रोकने वाली हाती है प्रमाद शास्त्रकारों ने यद्यपि अनेकविध कहा है । इन पर जो मोक्षाभिलाषी धीरे २ विजय प्राप्त कर लेता है—शास्त्रकार कहते हैं कि वह यहीं से अपने विकाश का प्रारंभक हो जाता है—आत्मा जब विजितप्रमाद हो जाता है तब वह क्षपक श्रेणी पर आरूढ होकर आठकर्मों को जो कि इसके साथ इन्हीं प्रमाद मित्रों की सहायत से लगे हुए चले आ

वडे तेमणे आत्माने आलोकित कर्यो छे अने ते कारणे ज (मुनीन्द्रम्) तेजो मुनीन्द्र बनीने (भविककुमुदचन्द्रम्) भव्यरूपे इपी कुमुदोने भाटे चन्द्रसमान गणुया छे.

श्लोकार्थ—आ श्लोक द्वारा जे वात प्रकट करवामां आवी छे के आत्मा पोताने विकास देवी रीते साधी शके छे, अने जे जे आत्मविकासने पथे आगण वधीने वीर प्रभु भरां अर्थमां भडावीर देवी रीते अन्या. आत्मविकासतुं सर्व प्रथम सोपान (पगथियुं) तन्द्राइप प्रमादना त्यागने पताव्यु छे. “ विगतसकलतन्द्रं ” आ पदथी जेज वात प्रकट करवामां आवी छे. “ तन्द्रा ” आ पद द्वारा पांच प्रमादोने ग्रहण करवामां आव्यां छे आ तन्द्रा (आणस—प्रमाद—असावधानता) जे आत्माना पतनना कारणइप अने छे. आत्माना उत्थानना विषयमां आणस करवाथी अने असावधान रहवाथी आत्मानो विकास अटकी नय छे. शास्त्रकारोजे प्रमादना अनेक प्रकार कछा छे. जे मोक्षाभिलाषी (मुमुक्षु) जेव प्रमाद पर धीरे धीरे विन्य प्राप्त करे छे, ते त्पारथी जे पोताना विकासने प्रारंभ करी नाछे छे. आत्मा न्यारे विजितप्रमाद थछे नय छे, त्पारे ते क्षपकश्रेणी पर आरोहण करीने, जे आठकर्मो अनादि काणथी जेज प्रमादइप मित्रोनी सहायताथी तेना आत्माने वणगेलीं

रहे हैं अनादिकाल से, अपने पास से हटाने के प्रयत्न में लग जाता है। क्यों कि इन आठ कर्मों ने ही आत्मा की अभीतक अपने विकाश की गति को विरुद्ध दिशा की ओर चला रखा है, ऐसा उस आत्मा को भान पहिले से हो जाता है। इसीका नाम सम्यग्दर्शन है—इस अवस्था में कर्म जन्य पाप भारसे आत्मा धीरे २ रहित बन जाता है एक दिन ऐसा भी आता है कि घातिया कर्मों पर विजय प्राप्त करता हुआ यह ज्ञानसान्द्र (पुंज) बन कर केवलज्ञान से अपने आपको आलोकित कर लेता है—अवशिष्ट अधातिया कर्म मोहनीय कर्म के अभाव से नष्ट हो जाते हैं और उनका ज्यों ही सर्वथा विध्वंस हो जाता है त्यों ही यह अरुज, अक्षय, अमन्द, अव्याबाधस्वरूप सुक्तिधाम को प्राप्त करता है—कमशः इसी आत्मोत्थान के मार्ग का अवलम्बन कर अन्तिम तीर्थंकर वीर सच्चे अर्थ में महावीर बने हैं, और भव्य जीवों को उन्होंने ने जबतक मोक्ष प्राप्त नहीं किया तबतक सुक्ति प्राप्त करने का मार्ग समझाया है—इसी कारण आसन्नोपकारी होने से मैं उन्हें मन वचन काय से नमस्कार करता हूँ ॥ १ ॥

हतां, ते आठ कर्मोना क्षय करवाने प्रयत्नशील बने छे. कारणु के ओवा आत्माने (लुवने) ओबु लान अवश्य थछ नय छे के आ आठ कर्मोओ न भारा आत्माना विकासनी गतिने विरुद्ध दिशा तरङ्ग वाणी दीधी हती तेनु नाम न सम्यग् दर्शन छे. आ अवस्थाभां आत्मा धीरे धीरे कर्म जन्य पापभारथी रहित बनतो नय छे ओक द्विस ओवो पणु आवे छे के न्यारे ते घातिया कर्मो पर विजय प्राप्त करीने ज्ञानसान्द्र (ज्ञाननो पुंज) बनीने केवलज्ञाननी प्राप्ति करे छे. पाडीना अधातिया कर्मो मोहनीय कर्मना अभावने दीधे नष्ट थवा भाडे छे अने न्यारे तेमनो सर्वथा विनाश थछ नय छे, त्यारे ते अरुज (रोगरहित), अक्षय, अमन्द, अने अव्याबाध स्वरूप सुक्तिधामने प्राप्त करी दे छे. कमशः आ आत्मोत्थानना मार्गनुं अवलम्बन करीने अन्तिम तीर्थंकर वीर परा अर्थभां महावीर बन्या छे, अने पोताना निर्वाणुकाण पर्यन्त तेमणे लव्य लुवने मोक्षप्राप्तिने। मार्ग समज्जव्यो हतो, ते कारणु ओवां परोपकारी महावीर प्रबुने हुं मन, वचन अने कायाथी नमस्कार कइं छुं ॥ १ ॥

(वसन्ततिलकावृत्तम्)

आनन्तरागमसुधारसनिर्झरेण,

संसिच्य धर्मतरुसद्गुचिमालवालम् ।

स्वर्गापवर्गसुखराशिफलं प्रदाय,

मोक्ष गतं तमिह गौतममानमामि ॥ २ ॥

शब्दार्थ—(आनन्तरागमसुधारसनिर्झरेण) अनन्तरागम—अर्थात् आगम तीन प्रकारका होता है—आत्मागम अनन्तरागम और परम्परागम तीर्थंकरोंका आत्मागम है गणधरों का अनन्तरागम है और अन्य के लिये परम्परागम है । आनन्तरागमरूपी सुधारस के प्रवाह से (धर्मरूप वृक्ष के सम्यग्दर्शनरूप आलवाल-क्यारी को (संसिच्य) सिंचकर जिन्होंने (स्वर्गापवर्गसुखराशिफलं प्रदाय) भव्यजनों के लिये उसके फलस्वरूप स्वर्ग एवं मोक्ष के सुखरूप फलों को वितरित कर उन्हें कल्याणस्थानमें पहुंचाया ऐसे (मोक्षं गतं तं गौतमम् अहम् इह नमामि) मोक्ष प्राप्त उन गौतमस्वामीको मैं भक्तिपूर्वक नमस्कार करता हूं ।

श्लोकार्थ—इस श्लोक में प्रभु के मोक्ष चले जाने के बाद गौतम ने क्या किया इस बात को स्पष्टरूप से प्रकट किया गया है—प्रभु ने जिस धर्मरूपी वृक्ष को लगाया था— उस की क्यारीरूप सम्यग्दर्शन को उन्होंने प्रभु से प्राप्त उपदेशद्वारा ही सिंचित किया और उस धर्म के फलरूप स्वर्गमोक्ष के सुखों को भव्यजीवों के लिये वितरित किया—इस

शब्दार्थ—(आनन्तरागमसुधारस निर्झरेण) मडावीर प्रभु मोक्षे स्त्रीधाव्या भाद आगमरूप सुधारसना प्रवाहथी (धर्मतरुसद्गुचिमालवालम्) धर्मरूप वृक्षनी सम्यग्दर्शनरूप आलवालानुं (क्यारीनुं) (संसिच्य) सिच्यन करीने, (स्वर्गापवर्गसुखराशिफल प्रदाय) लव्य जनेने माटे तेना इल स्वरूप स्वर्गं अने मोक्षना सुभरूप ज्जोनुं वितरथु करीने तेमणे कल्याण स्थानमां पडोन्थाउतार (मोक्ष गतं तं गौतमम् अहम् इह नमामि) अने मोक्षनी प्राप्ति करनार जेवां गौतमस्वामीने हुं लक्षितभाव पूर्वक नमस्कार कर छुं

श्लोकार्थ—मडावीर प्रभु निर्वाण पाभ्या पछी गौतम स्वामीजे शुं कथुं ते आ श्लोकमां स्पष्टरूपे प्रकट कथुं छे—सूत्रकार कडे छे के मडावीर प्रभुजे जे धर्मरूपी वृक्षने रोप्युं छतुं तेनी क्यारी रूप सम्यग्दर्शनने तेमणे (गौतमे) तेमनी पासथी भेजवेला उपदेश द्वारा जे सिंचित कथुं, अने तेमणे ते धर्मना इलरूप स्वर्गं अने मोक्षनां सुभेनुं लव्य जनेने माटे वितरथु कथुं. आ रीते मडावीर प्रभुजे जतावेला भागे तेजे पोते याव्या अने

(द्रुतविलम्बितवृत्तम्)

कमलकोमलमञ्जुपदद्विकं, विमलबोधिवोधविवोधकम् ।

मुखलसत्सहदोरकवस्त्रिकं, गुरुवरं प्रणमामि विशोधकम् ॥३॥

तरह प्रभु द्वारा उद्धरित मार्ग पर स्वयं चलकर उन्होंने अन्य सांसारिक भव्यजीवों को भी चलाकर उन्हें कल्याणस्थान में पहुंचाया—अतः प्रभु के मार्ग के ही पथिक उन अनन्त उपकारी गौतम गणधर को मैं तीन-करण, तीन योग से नमस्कार करता हूं ॥ २ ॥

शब्दार्थ—(कमलकोमलमञ्जुपदद्विकम्) जिनके दोनों सुन्दर चरण कमल के जैसा मनोहर हैं (विमलबोधिवोधविवोधकम्) जो निर्मलबोधि-सम्बन्धको, तथा श्रुतचारित्ररूप बोधको देने वाले हैं, (मुखलसत् सहदोरकवस्त्रिकं) जिनके मुखपर छहकाय के जीवों की रक्षा के निमित्त डोरासहित मुहपत्ति सदा बंधी हुई रहती है (विशोधकं गुरुवरं प्रणमामि) ऐसे विशोधक-अपनी आत्माको शुद्धिके मार्गमें लगानेवाले-श्रेष्ठ गुरुमहाराजको मैं मस्तक झुकाकर नमस्कार करता हूं ।

श्लोकार्थ—इस श्लोक द्वारा यह प्रकट किया गया है कि-प्रभु द्वारा उपदिष्ट मार्ग पर चलकर जो सर्वथा अपनी आत्मशुद्धि करने में लगे हुए हैं तथा प्रभु के वर्तमान काल में नहीं होने पर भी जो इस भरत-क्षेत्र के आर्यखण्ड में उनके द्वारा प्रणीत मोक्षमार्ग का एवं आत्मशुद्धि

अन्य सांसारिक लोभ लोभने पणु ते मार्गे यदावीने तेभने कल्याणधाममां पडोयाडया. ते कारणे प्रभुना मार्गना पथिक अने अनन्त उपकारी जेवां ने गौतम गणधरने हुं त्रणु करणु अने त्रणु योग पूर्वक नमस्कार कइ छुं ॥ २ ॥

शब्दार्थ—(कमलकोमलमञ्जुपदद्विकम्) जेभनां जन्ने सुंदर चरणु कमलना जेवां मनोहर छे, (विमलबोधिद बोधविवोधकम्) जे निर्मल बोधि-सम्बन्ध तथा श्रुतचारित्ररूप बोधना देनारा छे, (मुखलसत् सहदोरकवस्त्रिकं) छकायना लोभनी रक्षाने भाटे जेभना मुण पर डोरा सहितथी मुहपत्ति सदा बाधेली रहै छे, (विशोधकं गुरुवरं प्रणमामि) जेवां विशोधक-पोतान् आत्माने शुद्धि मार्गे प्रयुक्त करनारा, श्रेष्ठ गुरुमहाराजने हुं मस्तक झुका-वीने नमस्कार कइ छुं.

श्लोकार्थ—आ श्लोक द्वारा जे प्रकट करवामां आव्युं छे के प्रभु द्वारा उपदिष्ट मार्ग पर आलीने जे निरन्तर पोतानी आत्मशुद्धि करवाना कार्यमां प्रवृत्त थयेला छे, प्रभु निर्वाणु पाभ्या जाद पणु जेयो आ भरतक्षेत्रना

(वसन्ततिलकावृत्तम्)

रत्नादिवस्तु निपुणैर्भ्रियते निधाने,
स्थाने तथा गणधरैर्निहितः शुभार्थः ।

तद्बोधनार्थमतुलार्थयुतां विशुद्धां,
व्याख्यां तनोमि तनुबुद्धिहिताय तस्मिन् ॥ ४ ॥

के कारणों का प्रचार एवं प्रसार में दत्तावधान बने हुए हैं अतः ऐसे परमोपकारी गुरु महाराज को मैं मन वचन काय की शुद्धि होने के लिये चारों वार नमस्कार करता हूँ। क्यों कि सांसारिक भव्य जीवों को इनसे ही सम्यक्त्व जो मोक्ष महल की प्रथम सीढ़ी है, प्राप्त होती है तथा श्रुतचारित्ररूप धर्म का लाभ होता है ॥ ३ ॥

शब्दार्थ—(निपुणैः) जिस प्रकार चतुर-व्यक्ति अपनी (रत्नादि वस्तु) रत्नादिरूप बहुमूल्य वस्तुओं को (निधाने) तिजोरी आदि रूप रखाने में (भ्रियते) सुरक्षित भर कर रखता है (तथा) उसी प्रकार (गणधरैः शुभार्थः स्थाने निहितः) गणधरों ने भी आत्मसाधक अर्थ को अथवा पुण्याणुबंधी पुण्य के कारणों को (स्थाने) योग्यस्थान में-शास्त्रों में-निबद्ध करके भर दिया है रख दिया है अतः (तद्बोधनार्थम्) उनके वहाँ पर भरे हुए उस अर्थ को स्पष्ट करने के लिये-उसे अच्छी तरहसे खुलाशा करके समझाने के लिये मैं-घासीलाल मुनि-व्रति

आर्यभट्टमां प्रभु द्वारा प्रेषित मोक्षमार्गने अने आत्मशुद्धिना कारणोने प्रचार अने प्रसार करवामां प्रयत्नशील अनेला छे, जेवां परमोपकारी गुरु-महाराजने हुं मन, वचन अने कायानी विशुद्धि प्राप्त करवाने भाटे वारवार नमस्कार करु छुं. कारण के सांसारिक लव्यजोवोने मोक्षमडेलना प्रथम सोपान रूप सम्यक्त्व अने श्रुतचारित्ररूप धर्मनी प्राप्ति तेमना द्वारा न थाय छे. ॥ ३ ॥

शब्दार्थ—(निपुणैः) जेस चतुर व्यक्ति पोतानी (रत्नादि वस्तु) रत्न वगेरे रूप मूल्यवान वस्तुओने (निधाने) तिजोरी आदि रूप अणनामां (भ्रियते) भूझीने सुरक्षित राखे छे, (तथा) जेज प्रमाणे (गणधरैः शुभार्थः स्थाने निहितः) गणधरोजे पणु आत्मसाधक अर्थने अथवा पुण्याणुबंधी पुण्यना कारणोने (स्थाने) योग्य स्थानमां-शास्त्रोमां-निबद्ध करीने (गूथीने) भरी दीधेला छे. (तद्बोधनार्थम्) ते शास्त्रोमां लरेला ते अर्थने स्पष्ट करवाने भाटे अहुं न सारी रीते खुलासा पूर्वक तेने समझववाने भाटे हुं-घासीलाल

(अनुष्टुप्वृत्तम्)

सुधर्मस्वामिनं नत्वा, स्मृत्वा जैनीं सरस्वतीम् ।

स्थानाङ्गस्यसुधा व्याख्या, घासीलालेन तन्यते ॥ ५ ॥

(तनुबुद्धिहिताय) अल्पबुद्धिवाले भव्यजीवोंके हितकी कामनासे प्रेरित होकर (तस्य विशुद्धां व्याख्यां तनोमि) उसकी विशुद्ध-निर्दोष व्याख्या करता हूँ ।

श्लोकार्थ—इस श्लोक द्वारा यह प्रकट किया गया है कि भव्यजीव अपना हित गुरु की वाणी से तभी कर सकते हैं जब कि वे नयवाद को अच्छी तरह से समझनेकी बुद्धिवाले हों, जिस प्रकार ग्वालिनी दही में मिले हुए घृत को मंत्रान दण्ड द्वारा नेति की मुख्यता और गौणता से निकाल लेती है, इसी प्रकार से भव्यजीव गुरु के उपदेश को अपना हित साधक तभी बना सकते हैं कि जब वे उभयनयों की विवक्षा से उसे घटित करने की क्षमता वाले हों, यदि उस कथन को वे एक ही नय के मार्ग से अपनेमें उतार लेते हैं तो वे उसके द्वारा अपना हित न करके उल्टे अहितकर्ता ही बनते हैं, क्यों कि एक ही नयकी मान्यता-वाला प्राणी सिद्धान्तकारों की दृष्टि में मिथ्यादृष्टि कहा गया है। अतः उभयनय प्रतिपादित अर्थ किस प्रकार से मुख्य गौण करके आत्महित साधक बनाया जा सकता है यह सब व्यवस्था गणधर देवों ने अपने

मुनि (तनुबुद्धिहिताय) अल्प बुद्धिवाणा लव्यलुवेना हितनी लावनाथी प्रेरणने (तस्य विशुद्धां व्याख्यां तनोमि) तेनी विशुद्ध-निर्दोष व्यख्या करूं छुं.

श्लोकार्थ—आ श्लोक द्वारा ये बात समझवामां आवी छे के लव्य-लुवे गुरुनी वाणी द्वारा पोतानुं हित त्यारे न करी शके छे के न्यारे तेओ नयवाहने सारी रीते समझवानी बुद्धिवाणा होय छे. जेवी रीते ग्वालिनी (गोवालु) दहीमां रडेला धीने वदोणुा द्वारा नेतिनी (वदोणुाने पाधेल नेतरु) प्रधानता अने गौणताथी काढी ले छे, जेन प्रमाणे लव्यलुवे गुरुना उपदेश द्वारा पोतानुं हित त्यारे न साधी शके छे के न्यारे तेओ उलय नथानी अपेक्षाओ तेने घटावी शकवाने समर्थ होय छे. जे तेओ ते कथनने ओक न नयना आधारे पोताना लवनमां उतारी ले तो तेओ तेना द्वारा पोतानुं हित करवाने पहले अहित न करी भेसे छे, कारण के ओक न नयनी मान्यतावाणी व्यक्तिने सिद्धांतकारोओ मिथ्यादृष्टि कडेल छे तेथी उलय नय प्रतिपादित अर्थने क्या प्रकारे मुख्य अथवा गौण करीने आत्मसाधक बनावी शकय ते सधणी व्यवस्था गणधर देवोओ पोताना द्वारा अथित शास्त्रोमां

सूत्रकृताङ्गनामके द्वितीयेऽङ्गे स्वसमयाः परसमयाश्च सूचिताः । ततस्तेषां स्वपरसमयसिद्धानां पदार्थानां यथावत् स्थितिरपि प्राप्तवक्तव्यतैव भवति । अतस्तेषां यथावत्स्थितिप्रदर्शनाय सूत्रकृताङ्गानन्तरमिदं स्थानाङ्गनामकं तृतीयमङ्गमुपक्रमते । अत्राङ्गे भगवताऽऽत्मादयः पदार्था मन्दबुद्धीनां विनयानामनायासतोऽवबोधनार्थमेकादि दशस्थानत्वेन प्ररूपिताः । विस्तरतस्तु समवायाङ्गे समवायत्वेन प्ररूपिताः ।

द्वारा ग्रथित शास्त्रों में निबद्ध की है और परम्परारूप से वह ज्यों की त्यों अखण्डरूप से अभीतक चली आरही है, परन्तु जो मन्दबुद्धिवाले भव्यजन हैं वे इस बात को नहीं समझ सकते हैं—अतः गणधरों के उस अभिप्रायको स्पष्टरूपसे उन्हें समझानेके लिये मैं—मुनि—व्रती घासीलाल इसकी व्याख्या—सुधा नामकी टीकाको विशद अर्थोपेत करता हूँ॥४-५॥

सूत्रकृताङ्ग नाम के द्वितीय अंग में स्वसमय (अपनासिद्धान्त) और परसमय (परशास्त्र) सूचित किये गये हैं । इसलिये उन स्वसमय, परसमय सिद्ध पदार्थों की यथावत् स्थिति भी प्राप्त वक्तव्यतावाली ही होती है । अतः उनकी यथावत् स्थिति को दिखाने के लिये सूत्रकृताङ्ग के बाद इस तृतीय अंग का निर्माण सूत्रकार ने किया है । इस अंग में भगवान् ने आत्मा आदि पदार्थों का मन्दबुद्धिवाले विनयवान् शिष्यजनों को अनायासरूप से—सरलतापूर्वक बोध हो जाय इस अभिप्राय से उनको एकस्थान से लगाकर १० दश स्थानतक के रूप से

निबद्ध करेदी छे—(वणी लीधेदी छे), अने ते परंपराइये जेवां ७ स्वइये, अणंउइये ७ सुधी आदी ७ आवे छे. परन्तु मन्दबुद्धिवाणा लव्यलवे ते वातने समल शकता नथी. गणधरेने ते अलिप्राय स्पष्टइये तेमने समजववाने भाटे, हुं (घासीलाल मुनि) तेनी ' व्याख्या-सुधा ' नामनी टीका विस्तार पूर्वक कर छुं ॥ ४-५ ॥

सूत्रकृतांग नामना गील अंगमां स्वसमय (जैन सिद्धांत) अने परसमय (परसिद्धांत) नुं प्रतिपादन करवामां आव्युं छे. ते स्वसमय अने परसमय प्रतिपादित पदार्थोनी केवी स्थिति छे—केवुं स्वइप छे, तेनुं वणुंन पणु थवुं ७ जेधजे ते कारणे सूत्रकारे गील सूत्रकृतांगनी रचना कर्था षाह आ स्थानांगसूत्र नामना गील अंगनी रचना करी छे अने तेमां ते पदार्थोनी स्वइपनुं निइपणु कथुं छे. आ अंगमां, लगवाने आत्मा आदि पदार्थोनी मन्दबुद्धिवाणा, विनयवान शिष्योने सरलता पूर्वक बोध थध नय जेवा डेतुथी तेमनी जेक स्थानथी लधने १० स्थान पर्यन्त इये प्रइपणा करी छे.

स्थानाङ्गमित्यस्य व्युत्पत्तिस्त्वेवम्—तिष्ठन्ति=आसते वसन्ति यथावदभिधेयतया एकत्वादिभिर्विशेषिताः आत्मादयः पदार्था यस्मिन् तत्स्थानम्, अङ्गमिव=क्षायोपशमिकभावरूपस्य अङ्गमिव अङ्गम्, स्थानं च तदङ्गं चेति स्थानाङ्गमिति । तत् स्थानाङ्गं शुश्रूषुणा जम्बूस्वामिना सप्रश्रयं विज्ञप्तो भगवान् गणनायकः श्री सुधर्मस्वामी प्रस्तुतमिदमङ्गं सकलप्राणिनां कल्याणाय प्रोक्तवान् । यस्येदमादिसूत्रम्—

मूलम्—सुयं मे आउसं ! तेषां भगवया एवमवखायं ॥सू०१॥

छाया—श्रुतं मया आयुष्मन् ! तेन भगवता एवमाख्यातम् ॥सू० १॥

प्ररूपणा की है । इनका विस्तार पूर्वक वर्णन तो समवायरूप से समवायाङ्ग में किया गया है । “ तिष्ठन्ति आसते वसन्ति यथावत् अभिधेयतया एकत्वादिभिः विशेषिताः आत्मादयः पदार्थाः यस्मिन् तत्स्थानम् ” इस व्युत्पत्ति के अनुसार एकत्वादिरूप विशेषित हुए आत्मादिक पदार्थ जिसमें यथावत् स्वरूप से प्रतिपादित किये गये हों उसका नाम स्थान है इस स्थान को अङ्ग इसलिये कहा है कि यह क्षायोपशमिक भावरूप प्रवचन पुरुष का एक अङ्ग जैसा अङ्ग है इस तरह स्थान रूप जो अङ्ग है वह स्थानाङ्ग है इस स्थानाङ्ग को सुनने की अभिलाषावाले जम्बूस्वामी के द्वारा सप्रश्रय विज्ञप्त हुए भगवान् गणनायक सुधर्मस्वामी ने प्रस्तुत इस अङ्ग को सकलप्राणियों के कल्याण के लिये कहा है इसका आदिम सूत्र यह है—

तेभ्यं विस्तार पूर्वकं वर्णनं तो समवाय इषे समवायांग सूत्रमां करवाभां आवेलु छे “ तिष्ठन्ति आसते वसन्ति यथावत् अभिधेयतया एकत्वादिभिः विशेषिताः आत्मादयः पदार्थाः यस्मिन् तत्स्थानम् ” आ व्युत्पत्ति अनुसार एकत्व आदि इषे विशेषित जेवां आत्मादिक पदार्थानुं जेभां यथावत् (यथार्थ) स्वइषे प्रतिपादन करवाभां आवेलु छे जेवा आगमग्रन्थने स्थानांग कडेवाभां आवेल छे, आ स्थानने अंग कडेवानुं कारण जे छे ते क्षायोपशमिक भावइषे प्रवचन पुरुषना जेक अंग जेवुं छे, आ रीते स्थान इषे जे अंग छे, तेने स्थानांग कडे छे, आ स्थानांगने श्रवण करवानी अभिलाषावाणा जम्बूस्वामी द्वारा विनय पूर्वक ते ज्ञानुवानी धृष्ट्या व्यक्त करवाभां आवता, गणनायक लगवान सुधर्मा स्वामीजे आ अंगनु समस्त जेवना कल्याणने निमित्ते कथन कथुं छे, तेनुं पडेवुं सूत्र आ प्रभाणु छे—

टीका—‘सुयं मे’ इत्यादि ।

‘अउसं’ इति—आयुष्मन्—आयुर्जीवितं, तत् संयममयत्वेन प्रशस्तमस्त्यस्येति आयुष्मान्, तत्संबुद्धौ, हे आयुष्मन् ! जम्बूः । मया श्रुतम्=श्रोत्रेन्द्रियोपयोगपूर्वक-

सुयं मे आउसं । तेणं भगवया एवमक्खायं-१

सूत्रार्थ—(आउसं) हे आयुष्मन् जम्बू (मे सुयं) मैंने सुना है जो (तेणं भगवया एवमक्खायं) उन भगवान् ने ऐसा कहा है ।

टीकार्थ—“आउसं” शब्द का अर्थ “अयुष्मन्” है और यह सम्बोधनके एकवचन में प्रयुक्त हुआ है जम्बूस्वामी को आयुष्मन् शब्द द्वारा सुधर्मास्वामी ने इसलिये कहा गया है कि संयममय होने से उनका आयु-जीवन प्रशस्त था “सुयं” शब्द के प्रयोग से सुधर्मस्वामी ने यह प्रकट किया है कि भगवान् के समीप जो मैंने सुना है वह श्रोत्रेन्द्रियोपयोग पूर्वक ही सुना है इसके सुनने समय अनुपयोग अवस्था का परिहार हो जाने से उनके द्वारा कथित अर्थ को यथावत् मैंने हृदय में धारण किया है इस से “जो मैं तुम से कह रहा हूँ वह स्वकपोलकल्पित नहीं कह रहा हूँ किन्तु प्रभु से जो सुना है वही तुम से कह रहा हूँ” ऐसा होने के कारण इस कथन में स्वतः प्रमाणता का समुद्भावन किया है “तेन” शब्द के द्वारा यह समझाया गया है

“सुयं मे आउसं । तेणं भगवया एवमक्खायं ॥ २ ॥

सूत्रार्थ—(आउसं) हे आयुष्मन् जम्बू ! (मे सुयं तेणं भगवया एव मक्खायं) ते भगवाने (भगवान् मंडावीरे) आ प्रभाण्णे वे क्खुं छे, ते मे (पोते) सांभण्णुं छे.

टीकार्थ—“आउसं” शब्द “आयुष्मन्” आ शब्द अर्थात् सम्बोधनना अर्थ वचनमां वपरायो छे. सुधर्मा स्वामीअे जम्बूस्वामीने आयुष्मन् शब्द द्वारा अे करण्णे सम्बोद्धा छे के तेअे संयममय होवाथी तेमनुं आयु-(जीवन) प्रशस्त छेतुं (सुयं) शब्दना प्रयोग द्वारा सुधर्मा स्वामीअे अे वात प्रकट करी छे के भगवान् मंडावीरनी समीपे पोते वे सांभण्णुं छे ते क्खुंन्द्रियना उपयोगपूर्वक जे सांभण्णुं छे. तेने श्रवण्णु करती वपते अनुपयोग अवस्थाना परित्याग अर्थ जवाथी तेमना द्वारा प्रतिपादित अर्थने मे यथार्थ रूपे हृदयमां उतारेल छे तेथी “हु तमने वे क्खी रह्यो छुं, ते कोथ कपोलकल्पित वात क्खी रह्यो नथी, परन्तु प्रभुना सुभारविदमांथी नीकण्णेलं वे वचने मे सांभण्णुं छे, अेज क्खी रह्यो छुं.” स्वयं भगवाने कडेली होवाथी आ वात आपोआप प्रभाण्णुत गनी जय छे-तेने जीणं कोथ प्रभाण्णुनी जइर रडेती

माकर्णितं, तेन = यः खलु पूर्वभवे त्रिंशत्स्थानकानां पुनः पुनः समारा-
धनेन तीर्थकरनामगोत्रकर्मणादिमिथ्यादर्शनवासनाविगमलब्धसम्यक्त्वधर्मा, शु-
क्लध्यानपवनकृतघनघातिघनाघनपटलविघटनप्रकटिताखण्डविमलकेवलभानुमण्डलः,
चरणकमलावनतमणिमौलिमुकुटमण्डलाखण्डलः, सकलकल्याणमणिनिधानरूपः,
प्राप्तानन्ताचिन्त्यनिजरूपः, सकलैश्वर्यशो गुणैर्वर्धमानश्चरमतीर्थकरश्रीवर्धमानस्तेन
भगवता=अष्टमहाप्रातिहार्यरूपसमग्रैश्वर्यादियुक्तेन एवम् = अमुना वक्ष्यमाणेन
एकत्वादिना प्रकारेण आख्यातम्-आ=मर्यादा-जीवाजीवादिलक्षणासंकिर्णता

कि उन भगवान् से मैंने ऐसा सुना कि जिन भगवान् ने पूर्वभव में
बीस स्थानकों को पुनः पुनः आराधना से तीर्थकर नाम गोत्रकर्म का
उपार्जन किया है अनादिमिथ्यादर्शन की वासना के क्षय से जिन्होंने
सम्यक्त्वरूप आत्मधर्म को प्राप्त किया है शुक्लध्यानरूप प्रचण्डपवन के
द्वारा जिन्होंने घातियाकर्मरूप मेघों की घटाओं को हटा दिया है और
विमलकेवलज्ञानरूप सूर्यमण्डल जिन के प्रकट हो चुका है और इसीसे
जिनके चरणकमलों में आखण्डलहन्द्र के मणिगर्भित मुकुट झुक
गये हैं। सकलकल्याणरूप मणियों के जो एक अद्वितीय निधिरूप हैं,
अन्तहीन एवं अचिन्त्य निजरूप को प्राप्त हो चुके हैं और जो सकल
ऐश्वर्य एवं यश आदि गुणों से वर्धमान हैं ऐसे चरम तीर्थङ्कर भगवान्
अष्टमहाप्रातिहार्यरूप समग्र ऐश्वर्यादि से विराजमान-महावीर प्रभु
ने आत्मादिक पदार्थों का यह एकत्वादिरूप से कथन किया है "आख्या-
तम्" में जो "आ" पद आया है वह मर्यादा और अभिविधि इन

नथी. "तेन" शब्द द्वारा ये समलववामां आभ्युं छे के ले लगवाने पूर्व-
लवमां बीस स्थानकोनी इरी इरीने आराधना करीने तीर्थकर नाम गोत्रकर्मनुं
उपार्जन क्युं छतुं, अनादि मिथ्यादर्शननी वासनाना क्षय द्वारा नेभे
सम्यक्त्व इय आत्मधर्मने प्राप्त क्येीं छतो, शुक्लध्यानइय प्रचंड पवनद्वारा
नेभे घातिया कर्मइय वादणोनी घटाने हूर करी हीधी छती, विमल केवल-
ज्ञानइय सूर्यमंडल प्रकट यद्ये नवाने कारणे नेभना चरणकमलोमां छन्द्रना
मण्डित मुगटो प्रभु छुडी गयां छतां, सकल कल्याणइय मण्योना ने ओक
अनुपम निधिइय छता, अनन्त अने अचिन्त्य निजइयने ने प्राप्त करी चुक्या
छे, अने ने सकल ऐश्वर्य अने यश आदि गुणोथी वर्धमान छे, अष्ट-
महाप्रातिहार्य इय समग्र ऐश्वर्य आदिथी ने विभूषित छे, ओवां चरम तीर्थकर
महावीर प्रभुये आत्मादिक पदार्थोनुं आ एकत्वादि इये कथन क्युं छे.

રૂપયા, સમસ્તવસ્તુવિસ્તરવ્યાપ્તિલક્ષણેન અભિવિધિના વા રૂપાતમ્=કથિતમ્ આત્માદિ સમસ્તવસ્તુજાતં કથિતમિત્યર્થઃ(૧) અથવા—શ્રુતં મયા ‘આઉસંતે’ ઇતિ આયુષ્મદન્તે—આયુઃ=સંયમરૂપં યશઃ કીર્તિરૂપં ચ પ્રશસ્તં પ્રભૂતં વા યસ્ય સ આયુષ્માન્—વર્ધમાન-સ્વામી, તસ્ય અન્તે=સમીપે, ‘જં’ ઇતિ વાક્યાલંકારે, ભગવતા એવારૂપાતમ્ (૨)

દોનોં કે અર્થ સેં આયા હૈ હમ્સ તરહ જો આત્માદિ પદાર્થોં કા એકત્વાદિ રૂપ સે કથન ક્રિયા ગયા હૈ ઉસમેં જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોં કે લક્ષ-ણોં હી વિશેષરૂપ સે વર્ણન ક્રિયા ગયા હૈ તથા વહ સમસ્તવસ્તુઓં કે વર્ણન સેં વ્યાપ્તિરૂપ અભિવિધિ સે યુક્ત હૈ (૧)

અથવા—“આઉસં તેણં ભગવયા એવમકલાયં” જવ સૂત્ર હસ પ્રકાર સે પઢા જાવેગા—તવ હસકી સંસ્કૃત છાયા “આયુષ્મદન્તે સ્વલુ ભગવતા એવારૂપાતમ્” એસી હોગી ઘઠાં પર આયુ શબ્દ કે વાચ્યાર્થ સંયમ, યશ ઓર કીર્તિ યે હુએ હૈં સો પ્રશસ્ત યા અસ્વખંડ હન રૂપ આયુવાલે શ્રી વર્ધમાન સ્વામી કે અન્ત—સમીપ—મેં મૈને સુના હૈ ઘઠાં “જં” ઘહ શબ્દ વાક્યાલંકાર મેં પ્રયુક્ત હુઆ હૈ। હસ તરહ ભગવાન્ મહાવીર કે પાસ વહ મૈને સુના હૈ જો ભગવાન્ ને એસા કહા હૈ(૨)

“આરૂપાતમ્” માં જે ‘આ’ ઉપસર્ગ છે તે મર્યાદા અને અભિવિધિ, એ ખન્નેના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે આ રીતે આત્માદિ પદાર્થોનું જે એકત્વાદિ રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થોનાં લક્ષણોનુંજ વિશેષરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તથા તે સમસ્ત વસ્તુઓનું વર્ણન વ્યાપ્તિરૂપ અભિવિધિથી યુક્ત છે. ॥ ૧ ॥

અથવા—(આઉસં તેણં ભગવયા એવમકલાયં) આ પ્રમાણે સૂત્રને જે વાચ્યવામાં આવે, તે તેની સંસ્કૃત છાયા આ પ્રમાણે થશે—(આયુષ્મદન્તે સ્વલુ ભગવતા એવારૂપાતમ્) અહીં ‘આયુ’ શબ્દના વાચ્યાર્થ “ સંયમ, યશ અને કીર્તિ ” સમજવાના છે. તેથી આ સૂત્રનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે— “ પ્રશસ્ત અથવા અખંડ સંયમ, યશ અને કીર્તિવાળા શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની સમીપે આ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે ” અહીં “ જં ” આ શબ્દ વાક્યાલંકાર રૂપે વપરાયો છે. આ રીતે આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય છે— “ અખંડ યશ, સંયમ અને કીર્તિસંપન્ન મહાવીર ભગવાનની સમીપે આ વાત (આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન) મેં સાંભળ્યું છે—કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હું ભગવાને કહેલી વાત જ કહી રહ્યો છું. ॥ ૨ ॥

अथवा-श्रुतं मया 'आउसंतेणं' इति आयुष्मता (३) यद्वा श्रुतं मया आउसंतेणं इति आमृशता भगवत्पादारविन्दयुगलं स्पृशता=सेवमानेन (४) अथवा-श्रुतं मया 'आउसं तेणं' इति-आवसता गुरुकुले निवसता (५) अथवा-श्रुतं मया हे आयुष्मन् ! 'तेणं' तत्-अत्र प्रथमार्थे तृतीया, तत्=आत्मादि पदार्थानामेकत्वादि स्वरूपं भगवता एवमाख्यातम् (६) अथवा-श्रुतं मया हे आयुष्मन् ! 'तेणं'

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं” ऐसे पाठ में “श्रुतं मया आयुष्मता” ऐसी संस्कृत छाया में “आयुष्मता” यह पद “मया” के साथ सम्बन्धित होने से आयुष्मान् अर्थात् आयुवाले मैंने सुना है जो भगवान् ने ऐसा कहा है । (३)

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं” की संस्कृत छाया जब-श्रुतं मया आमृशता” ऐसी होगी तो उसमें भगवान्के चरणारविन्दयुगल की सेवा करते हुए मैंने सुना है ” ऐसा अर्थ होगा (४)

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं” की संस्कृतछाया जब “श्रुतं मया आवसता” ऐसी होगी तो “गुरुकुल में रहते हुए भगवान् के पास मैंने सुना है ” ऐसा अर्थ होगा । (५)

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं एवमक्खायं” यहाँ पर “तेणं” यह प्रथमके अर्थमें तृतीया विभक्ति हुई है इससे हे आयुष्मन् ! आत्मादि पदार्थोंका एकत्वादि स्वरूप जो भगवान् ने कहा है वह मैंने सुनाहै । (६)

अथवा—(सुयं मे आउसं तेणं) आ प्रभाणु आ सूत्रने जे वांयवाभां आवे, तो तेनी संस्कृत छाया आ प्रभाणु अनशे—“श्रुतं मया आयुष्मता” अने तेभां 'आयुष्मता' पद "मया" साथे संबन्धित होवाथी, तेना आ प्रभाणु अर्थ पणु करी शक्य—“लगवाने आवुं जे कह्युं छे ते आयुष्मन् अवे मे सांलण्युं छे.”

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं” नी संस्कृत छाया जे “श्रुतं मया आमृशता” आ प्रभाणु थाय तो आ प्रभाणु अर्थ थाय छे—“लगवानना पादारविन्द युगलनी सेवा करतां करतां मे आ प्रभाणु सांलण्युं छे” ॥४॥

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं” नी संस्कृत छाया जे “श्रुतं मया आवसता” आ प्रभाणु थाय तो आ सूत्रने अर्थ आ प्रभाणु थशे—“गुरुकुलभां रहीने लगवाननी पासे मे आ प्रभाणु सांलण्युं छे.” ॥ ५ ॥

अथवा—“सुयं मे आउसं तेणं एवमक्खायं” अर्ही “तेणं” पद त्रीणु विलकितभां होवा छतां प्रथमाना अर्थभां छे, अम मानवाभां आवे तो आ सूत्रने आ प्रभाणु अर्थ थशे—“हे आयुष्मन् ! आत्मादि पदार्थोंनुं जे एकत्वादि स्वरूप लगवाने कह्युं छे, ते मे सांलण्युं छे.” ॥ ६ ॥

तदा = शासनप्रवर्तनसमये भगवता एवमाख्यातम् (७) । अथवा-श्रुतं मया हे आयुष्मन् ! (८) । तत्र वा समवसरणे भगवता एवमाख्यातम् (९) अथवा-हे आयुष्मन् ! श्रुतं 'मे' इति मम वर्तते यतस्तेन भगवता एवमाख्यातम् (१०) । अथवा-श्रुतं मया 'आउसं तेणं' ति-आजुषमाणेन-विनयमयीदया गुरुमासेवमानेन, भगवता एवमाख्यातमिति (११) ॥ सू० १ ॥

अथवा—“तेणं” की छाया-जब “तदा” ऐसी की जावेगी तब इसका अर्थ ऐसा होता है कि-हे आयुष्मन् । मैंने ऐसा सुना है जो शासन के प्रवर्तन के समय में भगवान् ने आत्मादिक पदार्थों को एक त्वादिरूप से कथन किया है । (७)

अथवा—“तेणं” की संस्कृत छाया “तस्मिन्” ऐसी भी होती है तो इस छाया में ऐसा अर्थ होता है-हे आयुष्मन् । मैंने सुना है कि “तस्मिन्” षड्जीवनिकाय के विषय में भगवान् ने ऐसा कहा है । (८)

अथवा—हे आयुष्मन् ! मैंने सुना है कि समवसरण में भगवान् ने ऐसा कहा है । (९)

अथवा—“मे” की संस्कृत छाया “मम” ऐसी जब होती है तब इसका तात्पर्य ऐसा होता है कि जो कुछ मेरे पास है अर्थात् आत्मादिक पदार्थों का जो एकत्वादिरूप से ज्ञान मेरे पास है वह सब भगवान् के द्वारा ऐसा ही कहा गया है । (१०)

अथवा—“तेणं” या पहली छाया ले “तदा” यह तरीके स्वीकार-वासां आवे तो या सूत्रने अर्थ या प्रमाणे थसे—“हे आयुष्मन् ! शासनना प्रवर्तनना समये लगवाने आत्मादिक पदार्थानुं एकत्वादि रूपे ले कथन कथुं छे, ते मे संलण्युं छे.” ॥ ७ ॥

अथवा—“तेणं” नी संस्कृत छाया “तस्मिन्” पणु थाय छे. त्तारे या सूत्रने अर्थ या प्रमाणे थाय छे-हे आयुष्मन् ! मे संलण्युं छे के “तस्मिन्” छकायना लुवे विषे लगवाने या प्रमाणे कहुं छे. ॥ ८ ॥

अथवा—“हे आयुष्मन् ! समवसरणुमां लगवाने या प्रमाणे ले कहुं छे ते मे संलण्युं छे.”

अथवा—“मे” नी संस्कृत छाया “मम” पणु थाय छे. त्तारे या सूत्रने अर्थ या प्रमाणे थाय छे—“ले कंठ मारी पासे छे अटले के आत्मादिक पदार्थानुं एकत्वादि रूपे ले ज्ञान मारी पासे छे, ते अधानुं लगवाने द्वारा या स्वरूपे न प्रतिपादन थयेत छे. ॥ १० ॥

भगवता यदाख्यातं तदधुना प्रोच्यते, तत्र सकलपदार्थानां सम्यग्मिथ्या-
ज्ञानश्रद्धानानुष्ठानैर्विषयीकरणेन उपयोगप्रापणादात्मनः सकलपदार्थापेक्षया
प्राधान्यमतस्तमादौ निरूपयितुमाह—

मूलम्—एगे आया ॥ सू० ॥ २ ॥

छाया—एक आत्मा ॥ सू० ॥ २ ॥

व्याख्या—‘ एगे आया ’ इत्यादि—

आत्मा=अतति=संततं जानातीति आत्मा=जीवः, अत धातोर्गत्यर्थत्वाद्
गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वात्। जीवस्य उपयोगलक्षणत्वात् सिद्धसंसारीत्यत्रस्था

अथवा—“ आउसं तेणं ” की संस्कृत छाया “ आजुषमाणेण ”
ऐसी जब की जाती है—तब विनयमर्यादा को लेकर गुरु की सेवा करते
हुए मुझे भगवान् से इस प्रकार कहा गया है यह आत्मादिक पदार्थों
का एकत्वादिरूप से प्रतिपादन किया गया है। (११) ॥ सू० १ ॥

भगवान् ने जो कहा है वह अब प्रकाशित किया जाता है इसमें
सब से प्रथम आत्मा का निरूपण किया जाता है क्योंकि आत्मा ही
सफलपदार्थों के सम्यग्ज्ञान, मिथ्याज्ञान, सम्यक् श्रद्धा, मिथ्या श्रद्धा,
सम्यक् अनुष्ठान और मिथ्या अनुष्ठानों का विषय होता है और इन्हीं
क्रियाओं से वह अपनी और उपयुक्त किया जाता है इस तरह सक-
लपदार्थों की अपेक्षा उसमें प्रधानता आ जाती है—

अथवा—“ आउस तेणं ” नी संस्कृत छाया “ आजुषमाणेण ” पणु
थाय छे. त्यारे आ सूत्रने आ प्रमाणे अर्थ थाय—“ त्यारे विनयमर्यादापूर्वक
गुरुनी सेवा करतां जेवा भने लगवान द्वारा आ प्रमाणे कडेवामां आव्युं छे
अटवे के हु ज्यारे लगवान भडावीरनी सेवा करते डते, त्यारे लगवान
द्वारा आत्मादिक पदार्थानुं अकत्वादिरूपे भारी समक्ष प्रतिपादन करवामां
आव्युं डतुं. ॥ ११ ॥ सू० १ ॥

लगवान भडावीरे सुधर्मा स्वामीने जे धर्मतत्त्व समजव्युं डतुं, ते
डवे प्रकट करवामां आवे छे—तेमां सीधी पडेवां तो आत्मानुं निरूपण कर-
वामां आवे छे, कारण के आत्मा ज समस्त पदार्थानां सम्यग्ज्ञान, मिथ्याज्ञान,
सम्यक् श्रद्धा, मिथ्या श्रद्धा, सम्यक् अनुष्ठान अने मिथ्या अनुष्ठानाने विषय
डोय छे अने जेज क्रियाओथी ते पोतानी तरङ् उपयुक्त कराय छे आ
रीते अथां पदार्थी करता आत्मां प्रधानता रडेली जणाय छे.

દ્વયેऽપિ ઉપયોગભાવેન સાર્વકાલિકાવબોધસ્ય સદ્ભાવાત્ । સાર્વકાલિકવોધાભાવે
ચાજીવત્વપ્રસન્નાત્ । અજીવત્વે સતિ પુનર્જીવત્વસ્યાભાવઃ પ્રસજ્યેત । અજીવસ્યા-

एगे आया इत्यादि ॥ २ ॥

સૂત્રાર્થ—આત્મા એક છે ।

ટીકાર્થ—“ અતતિ-સતતં જાનાતિ-इति आत्मा ” इस व्युत्पत्ति
के अनुसार जो निरन्तर जानता है—वह आत्मा है आत्मा जीव का
ऐसा कोई सा भी क्षण नहीं है जिसमें वह जानने रूप उपयोग क्रिया
से शून्य रहता हो यद्यपि “ अत् ” धातु का अर्थ—“ सातत्य गमन ”
है परन्तु यहाँ पर जो अत् धातु का अर्थ “ सततं जानाति ” ऐसा
विवक्षित किया गया है वह “ सर्वेषां गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वात् ” इस
नियम को लेकर किया गया है अर्थात् गत्यर्थक धातु ज्ञानार्थक भी होते
हैं । अतः “ अतति ” क्रिया पद का अर्थ जो सतत जानता है वह
आत्मा है ऐसा ज्ञानार्थक रूप में किया गया है जीवात्मा का निजलक्षण
उपयोग है यह उपयोग लक्षण अपने लक्ष्य भूत सिद्ध और संसारी
समस्त जीवों में पाया जाता है इससे सार्वकालिक बोध का आत्मा में
सद्भाव कथित हो जाता है यदि आत्मा में सर्वकालिक बोध का अभाव
माना जावे तो जीवमें अजीवत्वका प्रसंग प्राप्त होता है यदि कहा जावे

“ एगे आया ” इत्यादि ॥ २ ॥

સૂત્રાર્થ—આત્મા એક છે.

ટીકાર્થ—(અતતિ-સતતં જાનાતિ-इति आत्मा) આ व्युत्पत्ति अनुसार
“ જે નિરન્તર જાણતો જ રહે છે તેનું નામ આત્મા છે. ” જીવની એવી એકે
ક્ષણ પસાર થતી નથી કે જ્યારે આત્મા જાણવારૂપ ઉપયોગ ક્રિયાથી રહિત
રહેતો હોય. જે કે “ અત્ ” ધાતુનો અર્થ “ સતતગમન ” પણ થાય છે,
પરન્તુ અહીં “ અત્ ” ધાતુનો અર્થ “ નિરન્તર જાણે છે, ” એવો કરવામાં
આવ્યો છે, તે “ સર્વેષાં ગત્યર્થાનાં ચ જ્ઞાનાર્થત્વાત્ ” આ નિયમને આધારે
કરવામાં આવ્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગત્યર્થક ધાતુ જ્ઞાનાર્થક પણ
હોય છે તેથી અહીં “ અતતિ ” ક્રિયાપદનો અર્થ જ્ઞાનાર્થકરૂપે કરતા “ જે
સતત જાણે છે તેનું નામ આત્મા છે. ” આ પ્રમાણે કહેવામાં કેઈ બાધ
રહેતો નથી ઉપયોગ જ જીવાત્માઓનું લક્ષણ છે. આ ઉપયોગ લક્ષણ સિદ્ધ
અને સંસારી જીવોમાં મોજૂદ હોય છે તેથી આત્મામાં સર્વકાલિક બોધના
સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન થઈ જાય . જે આત્મામાં સર્વકાલિક બોધનો અભાવ
માનવામાં આવે, તો જીવમાં અજીવત્વ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે કહાય

ऽपि जीवत्वाऽभ्युपगमे आकाशादीनामपि जीवत्वप्रसङ्गः । अथवा—अतति—सततं गच्छति—प्राप्नोति स्वकीयान् पर्यायान् इत्यात्मा । ननु इत्थं स्वकीयपर्यायेषु सातत्येन गमनमेव आत्मनो लक्षणं भवति । ततश्चाकाशादीनामपि स्वपर्यायेषु सततगमनात्तेष्वप्यात्मत्वं प्रसज्येत । यथाकाशादीनां स्वपर्यायेषु गमनं न स्वीक्रियेत, तर्हि तेषामपरिणामित्वेनावस्तुत्वं प्रसज्येत ? इति चेत् अत्रोच्यते—सातत्येन

कि उसमें अजीवत्व का प्रसङ्ग प्राप्त नहीं हो सकेगा क्यों कि उसमें हम जीवत्व का सम्बन्ध मानते हैं तो ऐसा कथन इसलिये मान्य नहीं हो सकता है कि इस मान्यता में आकाशादि अजीव पदार्थों के साथ भी जीवत्वका सम्बन्ध मानना पड़ेगा और उनमें इस सम्बन्धसे सचेतनता-माननी पड़ेगी इस तरह मौलिकरूपमें जीवके अभावका प्रसङ्ग प्राप्त होगा ।

अथवा—“ अतति—सततं गच्छति—प्राप्नोति स्वकीयान् पर्यायान् इत्यात्मा ” इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो अपनी पर्यायों को निरन्तर प्राप्त करता रहता है वह आत्मा है यहाँ इस प्रकार की व्युत्पत्ति करने से ऐसी आशंका हो सकती है कि अपनी अपनी पर्यायों को निरन्तर आकाशादिक अजीव भी प्राप्त करते रहते हैं । अतः उनमें भी आत्मत्व होने का प्रसङ्ग प्राप्त होता है यदि इस प्रसङ्ग प्राप्ति को हटाने के निमित्त ऐसा कहा जावे कि हम आकाशादिकों में अपनी २ पर्यायों के प्रतिगमन होना स्वीकार नहीं करते हैं सो ऐसा कथन इसलिये ठीक नहीं

जैवी हलील करवामां आवे के तेमां अलवत्वनेा प्रसंग प्राप्त नहीं थाय, कारण के तेनी साथे अमे लवत्वनेा संबंध मानीजे छीजे, तो ते कथनने ते कारणे मान्य करी शकय तेम नथी के अे मान्यताना स्वीकारमां तो आकाशादि अलव पदार्थोमां पणु लवत्वनेा संबंध मानवेा पडशे. अने ते संबंधनेा स्वीकार करवाथी तेमनामां सचेतनता मानवी पडशे आ रीते मौलिक इपे (भूणइपे) लवना अभावनेा प्रसंग प्राप्त थशे

अथवा—“ अतति—सततं गच्छति—प्राप्नोति स्वकीयान् पर्यायान् इत्यात्मा ” आ व्युत्पत्ति अनुसार आत्मानेा आ प्रमाणे अर्थ थशे—“ जे पोतानी पर्यायेने निरंतर प्राप्त करता रहे छे तेनुं नाम आत्मा छे ” अर्ही कोछ जैवी शंका उठावे के “ आकाशादिक अलव पणु पोतपोतानी पर्यायेने निरंतर प्राप्त करता रहे छे, तेथी तेमनामा पणु आत्मत्वनेा सहभाव डोवानेा प्रसंग प्राप्त थशे. जे आ वातनुं निवारणु करवा माटे जेम कडेवामां आवे के अमे आकाशादिक पदार्थोमां पोतपोतानी पर्यायेनुं प्रतिगमन थवानी वात स्वीकारता

ગમનં તુ આત્મનો વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમેવ નતુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । પ્રવૃત્તિનિમિત્તં તુ
 ઉગયોગ એવ્ । અથવા—સંસાર્યપેક્ષયા ચતુર્ગતિષુ સતતગમનાત્ સુક્તાપેક્ષયા તુ
 ભૂતપૂર્વસ્ય તસ્યાશ્રયણાત્ આત્મા એકઃ=એકત્વસંખ્યાવાન્ કથંચિત્, ન તુ દ્વયા-

વન સકતા હૈ કિ એસી સ્થિતિ મેં उनमें अपरिणामिता आ जावेगी और
 इस अपरिणामिताके प्रभावसे उनमें अवस्तुता माननी पड़ेगी तो इस
 आर्शकाका समाधान ऐसा है कि आत्माकी व्युत्पत्ति करनेमें “अपनी
 पर्यायों में निरन्तर गमन करना है” ऐसा जो कहा गया है वह सो केवल
 उसकी व्युत्पत्ति बतलाने के लिये ही किया गया है ऐसा कथन प्रवृत्तिका
 निमित्त नहीं होता है प्रवृत्तिका निमित्त तो उसमें उपयोग ही होता है अर्थात्
 जहाँ उपयोग है वही आत्मा है इसलिये “आत्मा” इस शब्दकी प्रवृत्ति
 का निमित्त उपयोग है अपनी पर्यायोंमें निरन्तर गमन करना नहीं है ।

अथवा—“अतति सततं गच्छति इति आत्मा ” ऐसी जो आत्मा
 शब्दकी यह व्युत्पत्ति की गई है वह संसारी आत्माको लेकर की गई है
 क्यों कि संसारी आत्मा निरन्तर चतुर्गति रूप संसार में गमन किया
 करता है । तथा सुक्त जीव में भी भूतपूर्वनय की अपेक्षा लेकर यह
 व्युत्पत्ति घटित हो जाती है और इसके अनुसार वे भी आत्मा हैं ऐसा
 कथन बल जाता है यह आत्मा एक है एक संख्यावाला है—दो आदि

नथी, तो એવું કથન પણ ખરાબર લાગતું નથી, કારણ કે એવી સ્થિતિમાં તે
 તેમનામાં અપરિણામિતા આવી જશે અને તે અપરિણામિતાના પ્રભાવથી
 તેમનામાં અવસ્તુતા માનવી પડશે. ”

આ આશંકાતું સમાધાન આ પ્રમાણે છે—આત્માની વ્યુત્પત્તિ કરતી
 વખતે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે “ પોતાની પર્યાયોમાં નિરન્તર ગમન
 કરે છે, ” તે તે માત્ર તેની વ્યુત્પત્તિ બતાવવાને માટે કહેવામાં આવેલ છે.
 એવું કથન પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત થતું નથી. તેમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત તેા ઉપ-
 યોગ જ હોય છે, એટલે કે જ્યાં ઉપયોગ—લક્ષણનો સફલાવ હોય છે, ત્યાંજ
 આત્માનો સફલાવ હોય છે. તેથી ‘ આત્મા ’ આ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત
 ઉપયોગ છે, પોતાની પર્યાયોમાં નિરન્તર ગમન કરવારૂપ નિમિત્ત હોતું નથી.

અથવા—“ અતતિ સતતં ગચ્છતિ ઇતિ આત્મા ” આત્માની આ જે
 વ્યુત્પત્તિ કહી છે તે સંસારી આત્માઓની અપેક્ષાએ કહી છે, કારણ કે સંસારી
 આત્માઓ નિરન્તર ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં ગમન કર્યા કરે છે. સુક્ત જીવમાં
 પણ ભૂતપૂર્વનયની અપેક્ષાએ આ વ્યુત્પત્તિ ઘટાવી શકાય છે, અને તે અનુ-
 સાર તેઓ પણ આત્મા છે એ કથન સંભવી શકે છે. તે આત્મા એક છે,

दिसंख्यावान् । अयं भावः—द्रव्यार्थतया एक द्रव्यत्वादात्मन एकत्वं बोध्यम् । प्रदेशार्थतया त्वसंख्येयप्रदेशात्मकत्वात्तस्यानेकत्वम् । तत्र—द्रव्यं च तदर्थश्चेति

संख्यावाला नहीं है ऐसा जो कहा गया है सो उसका भाव ऐसा है कि द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा यह आत्मा एक अखण्ड द्रव्यरूप है इसलिये वह एक ही संख्यावाला है । यह ऐसा कथन एकान्तरूप से नहीं है किन्तु अपेक्षाकृत ही है अतः जब आत्मा का विचार प्रदेशार्थता को लेकर किया जाता है तो वह असंख्यात प्रदेशात्मक होने से अनेकरूप भी है जैनदर्शनकारों ने प्रत्येक वस्तु का विचार द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक इन दो नयों के सहारे से ही किया है जब द्रव्यार्थिकनय की अपेक्षा से विचार किया जाता है तब विचार की दृष्टि एक मूल द्रव्यपर ही रहती है तद्वत् प्रदेश गुण और क्रमभावी पर्यायों पर नहीं रहती है ऐसा होने पर भी वह उन सबों का निषेध नहीं करता है किन्तु वह उनके उपर केवल गजनिमीलिका ही धारण करता है । क्यों कि द्रव्यगत इन सबों का निषेध करना इसका हेतु होता है एकान्त मान्यता को प्रश्रय देना जो अनेकान्त मान्यता की दृष्टि से सर्वथा निषिद्ध है पर्यायार्थिकनय का ही दूसरा नाम प्रदेशार्थता है आत्मा असंख्यात

એક સંખ્યાવાળો છે—એ આદિ સંખ્યાવાળો નથી, આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ આ આ પ્રમાણે છે—દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આ આત્મા એક અખંડ દ્રવ્યરૂપ છે, તેથી તે એક જ સંખ્યાવાળો છે. આ કથન એકાન્તતઃ સમજવું જોઈએ નહીં, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ (અમુક દૃષ્ટિએ) જ ગ્રહણ કરાયું છે એમ સમજવું. તેથી જ્યારે પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ આત્માનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોવાથી અનેકરૂપ પણ છે. જૈન દર્શન કારોએ દરેક વસ્તુનો વિચાર દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક, આ બંને નયને આધારે જ કર્યો છે. જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે વિચારની દૃષ્ટિ એક મૂળ દ્રવ્યપર જ રહે છે—તેમાં રહેલા પ્રદેશ, ગુણ અને ક્રમભાવી પર્યાયોપર દૃષ્ટિ રહેતી નથી. આમ હોવા છતાં પણ તે તેમનો સૌનો નિષેધ કરતો નથી, પરંતુ તે તેમના ઉપર માત્ર ગજનિમીલિકા જ (ગજનિમીલિકા—ન્યાય પ્રમાણની વૃત્તિ) ધારણ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યગત તે બધાનો નિષેધ કરવો એટલે એકાન્ત માન્યતાને પ્રશ્રય (આધાર) દેવા જેવું બને છે, જે અનેકાન્ત માન્યતાની દૃષ્ટિએ સર્વથા નિષિદ્ધ છે. પર્યાયાર્થિક નયનું જ બીજું નામ પ્રદેશાર્થતા છે. “ આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો

द्रव्यार्थस्तस्य भावो द्रव्यार्थता-प्रदेशगुणपर्यायाधारता, अवयविद्रव्यतेति यावत् ।
तथा प्रकृष्टो देशः प्रदेशोऽवयवरहितोऽऽः, सचासौ अर्थश्चेति प्रदेशार्थस्तस्य भावः
प्रदेशार्थता गुणपर्यायाधारता अवयवार्थतेति यावत् ।

—:अवयविद्रव्यसिद्धिः—

ननु-अवयविद्रव्यतयाऽऽत्मा एक इत्युक्तम् । तदयुक्तम्-अवयविद्रव्यस्याविघ-
मानत्वात् । तथा हि-अवयविद्रव्याङ्गीकारे तावदिदमुच्यताम्-तदवयविद्रव्यं
किमवयवेभ्यो भिन्नम् उताभिन्नमिति ? न तावदभिन्नम् अभेदाङ्गीकारेऽवयविद्रव्य-

प्रदेशवाला है यह कथन व्यवहार से है निश्चय से नहीं सो जितना भी
व्यवहार है वह सब पर्यायाश्रित है पर्याय की अपेक्षा जब वस्तु का
विचार किया जाता है तब द्रव्य को गौण कर केवल पर्याय को ही
प्रधान कर लिया जाता है इस तरह पर्यायार्थिक दृष्टि से अनेक पर्यायों
का आश्रय होने के कारण आत्मा अनेक भी है ।

अवयवी द्रव्यसिद्धि-

शंका—अवयवी द्रव्यरूप से आत्मा एक है ऐसा जो कहा गया है
वह ठीक नहीं है-क्यों कि विचार करने पर अवयवी द्रव्य का स्वतन्त्र
अस्तित्व साधित नहीं होता है-और वह इस प्रकार से अवयवीद्रव्य
का मतलब है अपने अवयवों से निष्पन्न हुआ द्रव्य सो यह अवयवी
द्रव्य क्या अवयवों से भिन्न होता है या अभिन्न होता है ? यदि कहा
जावे कि वह अवयवी द्रव्य अपने अवयवों से अभिन्न होता है तो

छे, ” आ कथन व्यवहाराश्रित छे-निश्चयाश्रित नथी. जेटला व्यवहार छे ते
पर्यायाश्रित छे, अने पर्यायनी अपेक्षाये न्यारे वस्तुने विचार करवामां आवे
छे, त्यारे द्रव्यने गौण करीने मात्र पर्यायने न प्रधानता अपाय छे आ रीते
पर्यायार्थिक दृष्टिमे विचार करतां अनेक पर्यायाना आश्रयलूत होवाथी
आत्मा अनेक पण छे.

अवयवी द्रव्यसिद्धि—

शंका—अवयवी द्रव्यरूपे आत्मा एक छे अेवुं कथन भराभर नथी,
कारणु के विचार करतां, अवयवी द्रव्यनु स्वतंत्र अस्तित्व साधित थतुं नथी.
केवी रीते ते साधित थतुं नथी, ते नीचे भताव्युं छे—

अवयवी द्रव्य अेटले अवयवोभांथी निष्पन्न थयेतु द्रव्य. शुं ते अवयवी
द्रव्य अवयवो करता सिन्न होय छे के असिन्न होय छे ? जे अेभ कडेवामां
आवे के अवयवी द्रव्य तेना (चेताना) अवयवोथी सिन्न होय छे, तो अेवा

वदवयवानामेकत्वं प्रसज्येत । यद्वा-अवयववदवयविद्रव्यस्याप्यनेकत्वं स्यात् । यद्यवयवेभ्यो भिन्नं तदवयविद्रव्यमिति स्वीक्रियते, तदा कथय तावत्, किमवयविद्रव्यस्य प्रत्येकावयवे सर्वात्मना सम्बन्धः, किं वा देशतः? । यदि सर्वात्मना, तदाऽवयवसख्यकमवयविद्रव्यं स्यात् कथमेकत्वं तस्य सिध्येत् । यदि देशैः सम्बन्ध इत्युच्यते, ततो यैर्देशैरवयवेषु तद्वर्तते, तेष्वपि देशेषु तत् कथं वर्तते, किम्

ऐसे कथन में या तो अवयवीद्रव्य में एकता का कथन आकाशकुसुम की तरह सर्वथा असंभव हो जाता है क्यों कि अवयवों की तरह उनसे अभिन्न रहे हुए द्रव्य में अनेकता आनेका प्रसङ्ग प्राप्त होता है या अवयवों में अनेकता का दर्शन दुर्लभ हो सकता है क्यों कि द्रव्य की एकता की तरह अभिन्न रहे हुए अवयवों में एकता आ जाती है इन दोषों को दूर करने के अभिप्राय से यदि ऐसा कहा जावे कि अवयवी द्रव्य अपने अवयवों से भिन्न है तो फिर यहां पर ऐसा प्रश्न उपस्थित होता है कि इस अवयवीद्रव्य का अपने अवयवों के साथ जो सम्बन्ध होता है वह क्या प्रत्येक अवयव के साथ सर्वरूप से होता है या देशरूप से होता है? यदि कहा जावे कि द्रव्य का सम्बन्ध अपने प्रत्येक अवयव के सर्वरूप से होता है तो द्रव्य के जितने अवयव हैं उतने ही द्रव्य होने का प्रसङ्ग प्राप्त हो सकता है अतः इस स्थिति में अवयवी द्रव्य में एकत्व का कथन कैसे सिद्ध हो सकता है? यदि कहा जावे कि अवयवी द्रव्य अपने अवयवों के साथ एकदेश से सम्बन्धित

कथनधी तो अवयवी द्रव्यमां एकत्वानुं कथन आकाश-कुसुमनी नेम असंल-
वित गनी नय छे, कारणु के अवयवोनी नेम, तेमनाथी अलिन्न जेवां
द्रव्योमां पणु अनेकता मानवानो प्रसंग प्राप्त थशे, अथवा तो अवयवोमां
अनेकत्वानु दर्शन दुर्लभ थथ जशे कारणु के द्रव्यनी एकत्वानी नेम तेनाथी
अलिन्न रडेला अवयवोमां पणु एकता मानवानो प्रसंग प्राप्त थशे. ने आ
दोषोना निवारणु भाटे जेवी दलील करवामां आवे के अवयवी द्रव्य पोताना
अवयवोथी लिन्न छे, तो जेवो प्रश्न उपस्थित थाय छे के आ अवयवी द्रव्यनो
पोताना अवयवोनी साथे ने संभंध छे ते शु प्रत्येक अवयवनी साथे सर्वरूपे
डोय छे ते देशरूपे (अंशतः) डोय छे? ने जेवुं कडेवामां आवे के द्रव्यनो
संभंध पोताना प्रत्येक अवयवनी साथे सर्वरूपे डोय छे, तो द्रव्यना जेटलां
अवयवो छे जेटलां ज द्रव्यो मानवानो प्रसंग प्राप्त थशे. तो जेवी परि-
स्थितिमां अवयवी द्रव्यमां एकत्वानुं कथन केवी रीते सिद्ध थथ शके छे? ने
जेम कडेवामां आवे के अवयवी द्रव्य पोताना अवयवोनी साथे एक देशथी

देशतः, किमुत सर्वतो वा? सर्वतश्चेत्, तदेव दूषणम् । यदि देशतो वर्तते, इत्युच्यते तदा पुनरुच्यताम्—तेष्वपि देशेषु कथं तद् वर्तते, देशतो वा, सर्वात्मना वा, इत्येवमनवस्था स्यात् । तस्मादवयवि द्रव्यमेव नास्तीति तदेकत्वं गगनकुसुमायमानमिति चेत्, अत्रोच्यते—अवयवेभ्यो भेदः अभेदो वाऽवयवि द्रव्यस्यैकान्ततो न स्वीक्रियते अवयवा एव हि तथाविधैकपरिणामं प्राप्ता अवयविद्रव्यतया व्यपदिश्यन्ते । त एव

होता है तो इस कथन में भी हम यह पूछ सकते हैं कि वह अवयवीद्रव्य जिन अपने देशों से अवयवों में सम्बन्धित है उन अनेक देशों में भी वह क्या सर्वात्मना रहता है या एकदेशतः रहता है? यदि कहा जावे कि वह अपने देशों में सर्वात्मना रहता है तो इस कथन में वही पूर्वोक्त दोष उसमें अनेक होने की आपत्ति, आता है यदि कहा जावे कि वह अपने देशों में एकदेश से रहता है तो फिर यहां पर भी यही आशंका उपस्थित बनी रहती है कि जिन देशों से वह उन देशों में रहता है तो क्या वह वहां सर्वात्मना रहता है या देशतः रहता है इस तरह पुनः २ आवर्तन से सूक्ष्मकारिणी अनवस्था की प्रसक्ति प्राप्त होती है इसलिये यही मानना चाहिये कि जब अवयवी द्रव्य ही नहीं है तब फिर उसमें एकत्व की मान्यता गगनकुसुम के जैसी है । इस तरह का यह यहाँ तक अवयवी द्रव्य को निराकरण करने के लिये पूर्वपक्ष प्रकट किया गया है इस विषय में उत्तरपक्ष इस प्रकार से है—

(अंशथी) संबंधित डोय छे, तो ओवो प्रश्न उपस्थित थाय छे के ते अवयवी द्रव्य जे पोताना देशोथी अवयवो साथे संबंधित छे, ते अनेक देशोमां पणु शुं सर्वात्मना रडे छे के ओक देशतः रडे छे? जे आ प्रश्नना ओवो जवाण आपवामां आवे के ते पोताना देशोमां सर्वात्मना रडे छे, तो ते कथनथी तो तेमां अनेकता मानवाइय पूर्वोक्त दोषनो ज प्रसंग प्राप्त थशे. जे ओम कडेवामां आवे के ते पोताना देशोमां ओक देशतः रडे छे, तो अर्डी पणु ओज आशंका कायम रडे छे के जे देशोथी ते अवयवी द्रव्य ते देशोमां रडे छे, तो शुं ते त्यां सर्वात्मना रडे छे के देशतः रडे छे? आ रीते पुनः पुनः आवर्तनथी भूदक्षतकारिणी (छेदनारी) अनवस्थानी प्रसक्ति (प्रसंग) प्राप्त थाय छे, तेथी ओवुं ज मानवुं जेथोके के जे अवयवी द्रव्य ज नथी, तो तेमां ओकत्वनी मान्यता आकाशकुसुम समान असंभवित छे.

च तथाविधविचित्रपरिणामापेक्षयाऽवयवा इत्युच्यन्ते । अवयवि द्रव्याभावे तु एते घटावयवा एते पटावयवा इत्येवं पृथक् पृथगवयवव्यवस्था न स्यात् । तथा च प्रतिनियतकार्यार्थिनां प्रतिनियतवस्तुषादानं न स्यात् । तथासति सर्वमसमञ्जसमापद्येत । यदि संनिवेशविशेषाद्घटाद्यवयवाः प्रतिनियता भविष्यन्ति, तदर्थमवयविद्रव्याङ्गीकारो नावश्यक इत्युच्यते, तदा स एव संनिवेशविशेषोऽवयविद्रव्यमिति वाच्यम् ।

जैन दर्शन में—द्रव्य अपने अवयवों से सर्वथा भिन्न या सर्वथा अभिन्न नहीं माना गया है, कि जिससे यह पूर्वोक्त दोषों का प्रसंग प्राप्त हो सके यहां तो ऐसा ही माना गया है कि अवयव ही तथाविध एक परिणाम को प्राप्त होकर अवयवी द्रव्य रूप से कहे जाते हैं और वे ही तथा विध विचित्र परिणाम की अपेक्षा से अवयवरूप से कहे जाते हैं । यदि अवयवीद्रव्य न हो तो ये घट के अवयव ये पट के अवयव हैं इस तरह से जो पृथक् २ रूप में अवयव व्यवस्था होती है वह नहीं हो सकेगी और न प्रतिनियत कार्यार्थी पुरुषों द्वारा जो प्रतिनियत वस्तुओं का आदानप्रदान होता है वह भी हो सकेगा । इस तरह सब ही काम असमंजस हो जावेंगे—घुटाले में पड़ जावेंगे । यदि कहा जावे कि समस्तकार्य असमंजसरूप नहीं हो सकते हैं । क्यों कि संनिवेश रचनाविशेष को लेकर घटादिकों के अवयव प्रतिनियतरूप हो जावेंगे तो हम भी यही कहते हैं कि वह जो संनिवेश विशेष है वही अवयवीद्रव्य है

हुवे आ शंकातुं समाधान आ प्रमाणे प्रकट करवामां आण्युं छे—
जैन दर्शनमां द्रव्यने पोताना अवयवोधी सर्वथा भिन्न के सर्वथा अभिन्न मानवामां आण्युं नथी. ते कारणे पूर्वोक्त दोषेना प्रसंग प्राप्त थवानो सम्भव न रहितो नथी. अर्ही तो अणुं न मानवामां आण्युं छे के अवयव न तथाविध अेक परिणामने पाभने अवयवी द्रव्योऽपे ओणभाय छे अने तेभने न तथाविध परिणामनी अपेक्षाअे अवयवऽपे कडेवामां (ओणभवामां) आवे छे ने अवयवी द्रव्य न होय तो “आ घट (घडाना) अवयव छे, आ पटना अवयव छे. ” आ प्रकारे ने अलग अलगऽपे अवयव व्यवस्था थाय छे ते थर्छ शके नर्ही, अने प्रतिनियत कार्यार्थी पुरुषो द्वारा ने प्रतिनियत वस्तुओतुं आदानप्रदान थतुं होय छे ते पणु थर्छ शकत नर्ही. आ रीते णधां काम गोटाणामां पडी जत ने अणुं कडेवामां आवे के समस्त काम गोटाणामां पडी जतां नथी, कारण के संनिवेशने (रचना विशेषने) आधारे घटादिकोना अवयव प्रतिनियतऽप थर्छ नशे, तो अने पणु अेभ न कडीअे छीअे के ते ने संनिवेश विशेष छे, अेन अवयवी द्रव्य छे

-आत्मास्तित्वसिद्धिः-

नन्वस्त्ववयविद्रव्यम् आत्मनोऽस्तित्वं तु कथं सिध्यति, तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनुपलभ्यमानत्वात्, तथाहि-अतीन्द्रियत्वादात्मा प्रत्यक्षग्राह्यो नास्ति, अनुमानप्रमाणमपि नात्मनः साधकम्, अनुमानप्रवृत्तेः प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्। साध्यहेतुसाहचर्यदर्शनेनानुमानं हि प्रवर्तते। आगमोऽपि नात्मनः प्रतिबोधने समर्थः, आगमानामन्योन्यं विरोधादिति चेत्,

आत्मास्तित्वसिद्धि-

प्र०—अस्तु अवयवीद्रव्य भले हो-इससे आत्मा के अस्तित्व की सिद्धि कैसे होती है ? क्यों कि प्रत्यक्षादि प्रमाण उसके साधक नहीं हैं कारण उन प्रमाणों द्वारा यह अनुपलभ्यमान है उन प्रमाणों द्वारा यह अनुपलभ्यमान इसलिये है कि यह अतीन्द्रिय है अतः जब यह अतीन्द्रिय इन्द्रियों द्वारा ग्राह्य नहीं है तो यह प्रत्यक्षप्रमाण से नहीं जाना जाता है। क्यों कि इन्द्रिय ग्राह्य सम्बद्ध प्रतिनियत पदार्थ में ही इसकी प्रवृत्ति होती है आत्मा ऐसा नहीं है अतः आत्मा प्रत्यक्ष प्रमाण से ग्राह्य नहीं हो सकता है रहा अनुमान प्रमाण से वह भी आत्माका साधक इस लिये नहीं होना है कि उसकी प्रवृत्ति प्रत्यक्षपूर्वक होती है साध्यमें हेतु साहचर्य देखने से ही तो अनुमान का उत्थान होता है आगम आत्मा के प्रतिबोधन करने में इसलिये शक्तिशाली नहीं है कि आगमों में पर-

आत्माना अस्तित्वनी साभिती-

प्रश्न—धारे के अवयवी द्रव्यनुं स्वतंत्र अस्तित्व मानी देवामां आवे तो पणु तेना द्वारा आत्माना अस्तित्वने केवी रीते सिद्ध करी शक्य ? प्रत्यक्ष आदि प्रमाणु तेने सिद्ध करी शके तेम नथी कारणु के ते अतीन्द्रिय छे—
 छन्द्रियो द्वारा न्णु शक्य तेवो नथी अतिन्द्रिय अवे। आत्मा छन्द्रियोद्वारा ग्राह्य नडीं डोवाथी प्रत्यक्ष प्रमाणुथी तेने न्णु शक्यते नथी. कारणु के छन्द्रिय ग्राह्यसंबद्ध प्रतिनियत पदार्थमां न तेनी प्रवृत्ति थाय छे. आत्मा अवे। नथी, तेथी प्रत्यक्ष प्रमाणुथी आत्मा ग्राह्य थछ शक्यते नथी. हवे अनुमान प्रमाणुने पणु आत्मानुं साधक मानी शक्य तेम नथी कारणु के तेनी प्रवृत्ति प्रत्यक्षपूर्वक थाय छे. साध्यमां हेतुनुं साहचर्य हेभवाथी तो अनुमाननुं उत्थान थाय छे. आगमने पणु आत्मानो बोध कराववाने समर्थ नथी, कारणु के आगमोमां

अत्रोच्यते—‘अस्ति आत्मा’ प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात् घटवत् इति । नचायमसिद्धो हेतुरिति वाच्यम् आत्मनः प्रत्यक्षेणावगम्यमानत्वात् । तथा हि-ज्ञानाद् व्यतिरिक्तो नास्ति, आत्मधर्मत्वाद् ज्ञानस्य । ज्ञानस्य च स्वसंवेद्यत्वात् ।

स्पर में विरोध है अतः प्रत्यक्षादि प्रमाणों से आत्मा के अस्तित्व की सिद्धि नहीं हो सकने के कारण आत्मा नहीं है ऐसा ही मानना चाहिये ।

उ०— यह कहना कि आत्मा प्रत्यक्षादि किसी भी प्रमाण से सिद्ध नहीं होता है अतः वह नहीं है सो ठीक नहीं है कारण की यहां पर हेतु असिद्ध है तथा “आत्मा नास्ति प्रत्यक्षादिभिः अनुपलभ्यमानत्वात्” यह हेतु प्रतिसाधन से प्रतिरुद्ध भी है और वह इस प्रकार से है “आत्मा अस्ति प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात् घटवत्” यहां “आत्मा” पक्ष है “अस्ति” साध्य है और “प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात्” यह हेतु है “घटवत्” यह अन्वय दृष्टान्त है यहां हेतु असिद्ध नहीं है क्यों कि प्रत्यक्ष से आत्मा जाना जाता है वह इस प्रकार से आत्मा ज्ञान से भिन्न नहीं माना गया है क्यों कि ज्ञान आत्मा का धर्म है तथा ज्ञान स्वसंवेद्य होता है अर्थात् ज्ञान जिस प्रकार से पर पदार्थों का निश्चायक होता है उसी तरह से वह अपना भी निश्चायक होता है उसे अपना (आत्म) निश्चय करने में—अन्य ज्ञान की आवश्यकता नहीं होती है यदि कहा जावे कि ज्ञान अपना निश्चायक है—

पणु परस्परमां विरोध छे. आ रीते प्रत्यक्ष आदि प्रमाणे द्वारा आत्माना अस्तित्वने सिद्ध करी शकय तेम न होवाथी आत्मा नथी, अेवुं न मानवुं जेधअे.

उत्तर—“आत्मानुं अस्तित्व प्रत्यक्ष आदि प्रमाणेवडे सिद्ध थतु नथी, भाटे आत्मा नथी.” अे वात उचित नथी, कारण के अर्धी हेतु असिद्ध छे, तथा “आत्मानास्ति प्रत्यक्षादिभिः अनुपलभ्यमानत्वात्” आ हेतु प्रतिसाधनथी प्रतिरुद्ध पणु छे—अेटदे के उपर आत्माना अस्तित्वना विरुद्धमां आपवामां आवेला कारणुं अंउन पणु थर्ध शके छे. जेभके “आत्मा अस्ति प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात् घटवत्” अर्धी “आत्मा” पक्ष छे, “अस्ति” साध्य छे, अने “प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वात्” आ हेतु छे अने “घटवत्” आ अन्वय दृष्टांत छे. अर्धी हेतु असिद्ध नथी, कारण के प्रत्यक्ष प्रमाणे द्वारा आत्माने जणु शकय छे. तेनु स्पष्टीकरण आ प्रमाणे समजवुं—आत्माने ज्ञानथी भिन्न मान्ये नथी, कारण के ज्ञान जे प्रकारे अन्य पदार्थोने निश्चय करवनार होय छे अेन प्रमाणे पोताने आत्माने निश्चय करवामां अन्य ज्ञाननी आवश्यकता रहेती नथी. कदाच अेवी आशंका करवामां आवे के ज्ञान. आत्माने निश्चय

નનુ જ્ઞાનં સ્વસંવેદ્યમિતિ કુતો જ્ઞાયતે ?, શ્રુણુ । નીલજ્ઞાનં મમોત્પન્નમાસીદિતિ સ્મૃતિ
જ્ઞાનસ્ય ભવતિ, જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવેદ્યત્વાભાવે તદ્વિષયિકા સ્મૃતિર્નોપપદ્યેત । સ્વસંવિદિ
તસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય સ્મૃતિરુત્પદ્યતે । અન્યથાઽન્યસ્ય પ્રમાતૃજ્ઞાનં સ્મૃતિગોચરઃ સ્યાદિતિ,
તદેવં જ્ઞાનરૂપસ્ય ગુણસ્ય પ્રત્યક્ષત્વે જ્ઞાનગુણવાનાત્માઽપિ તદ્ વ્યતિરિક્તતયા

સ્વસંવેદ્ય હૈં હસમેં કયા પ્રમાણ હૈં ? તો હસકા ઉત્તર ઈસા હૈં કિ “ નીલ
જ્ઞાન સુદ્ધે ઉત્ત્ર હુઆ થા ” ઈસી જો સ્મૃતિ જ્ઞાન કો અપની હોતી હૈં વહ
જ્ઞાન યદિ સ્વસંવેદ્ય ન હોતા તો નહીં હો સકતી ઈસી અપની સ્મૃતિ તો
સ્વસંવિદિત જ્ઞાન કો હી હો સકતી હૈં યદિ કહા જાય કિ જ્ઞાન અપને
આપકો નહીં જાનને વાલા હોકર ખી અપની સ્મૃતિ કર સકતા હૈં તો
ફિર જૈસે વહ જ્ઞાન અપની સ્મૃતિ કર લેતા હૈં વૈસે હી વહ દૂસરે પ્રમાતા
કે જ્ઞાન કી સ્મૃતિયોંકો કયોં નહી કરતા હૈં ઉસે કરના ઝાહિયે તાત્પર્ય
કહને કા યહી હૈં કિ સ્મૃતિ દેસે ગયે જાને ગયે પદાર્થ કી હી હુઆ કરતી
હૈં જ્ઞાન કો જો અપની સ્મૃતિ હોતી હૈં ઉસકા અતલવ ખી યહી હૈં કિ
જ્ઞાન અપને આપકો જાનતા હૈં અપને આપકો જાનના હી જ્ઞાન મેં સ્વસં-
વેદ્યતા હૈં હસ તરહ સે જય આત્મા કા ગુણ જો જ્ઞાન હૈં વહ પ્રત્યક્ષ કા
સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ કા વિષય હોતા હૈં તવ ઉસ ગુણવાલે આત્મા કા ખી
પ્રત્યક્ષ હોના સ્વતઃ સિદ્ધ હો જાતા હૈં કયોં કિ આત્મા જ્ઞાનગુણ સે

કરાવનાર છે-સ્વસંવેદ્ય છે, એવું કયા પ્રમાણને આધારે માની શકાય ? તો
તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય-“ નીલજ્ઞાન (નીલા રંગની વસ્તુનું જ્ઞાન)
મને ઉત્પન્ન થયું હતું ” એવી જ્ઞાનને જે પોતાની સ્મૃતિ થાય છે, તે જે
જ્ઞાન સ્વસંવેદ્ય ન હોત તો થઈ શકત નહીં એવી પોતાને લગતી સ્મૃતિ તો
સ્વસંવિદિત જ્ઞાનને જ થઈ શકે છે. જે અહીં એવી દલીલ કરવામાં આવે કે
જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણનાર નહીં હોવા છતાં પણ જે પોતાની સ્મૃતિ કરી
શકે છે, તો જેવી રીતે તે જ્ઞાન પોતાની સ્મૃતિ કરી લે છે એવી જ રીતે
બીજા પ્રમાતાના (જ્ઞાતા) જ્ઞાનની સ્મૃતિ કેમ કરતું નથી ? તેની સ્મૃતિ પણ
કરી શકતું હોવું જોઈએ ! કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્મૃતિ કેળેલા અથવા
જાણેલા પદાર્થની જ થયા કરે છે. જ્ઞાનને જે પોતાની સ્મૃતિ થાય છે તેનું
તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે જ્ઞાન પોતાને (આત્માને) જાણે છે. પોતાને જાણતા
એવા જ્ઞાનમાં જ સ્વસંવેદ્યતા છે. આ રીતે આત્માનો ગુણ જે જ્ઞાન છે તે
પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનનો વિષય છે અને તેથી તે ગુણવાળા આત્માનું પ્રત્યક્ષ
અસ્તિત્વ પણ સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે, કારણ કે આત્મા જ્ઞાનગુણથી અભિન્ન

प्रत्यक्ष एव, रूपगुणप्रत्यक्षत्वे रूपिणो घटस्य प्रत्यक्षत्ववदिति । ये तु सकलपदार्थं सार्थस्वरूपाविर्भावन समर्थज्ञानवन्तस्तेषां सर्वथैवात्मा प्रत्यक्ष इति बोध्यम् ।

अनुमानतोऽप्यात्माऽवगम्यते । तथाहि—इदं शरीरं विद्यमानकर्तृकम्, भोग्यत्वाद्, ओदनादिवदिति सपक्ष दृष्टान्तः । गगनकुसुमं विपक्षदृष्टान्तः । स च कर्ता

अभिन्न है । जैसे रूपगुण के प्रत्यक्ष होने पर रूपी घट प्रत्यक्ष हो जाता है तथा जो सकल पदार्थों के स्वरूप को स्पष्टरूप से जानने वाले ज्ञान-केवलज्ञान वाले हैं उन्हें तो यह आत्मा सर्वरूपसे ही प्रत्यक्षगम्य है । इस तरह से आत्मा का सद्भाव प्रत्यक्ष से प्रमाणित कर अब अनुमानद्वारा भी उसका सद्भाव ख्यापित किया जाता है । वह इस प्रकारसे—

“ इदं शरीरं विद्यमानकर्तृकं भोग्यत्वात् ओदनादिवत् ” विद्यमानकर्ता वाला यह शरीर है क्यों कि वह ओदनादिक की तरह भोग्य है यहां पर प्रतिज्ञा हेतु और उदाहरण इन तीन अङ्गों को लेकर आत्मा की सिद्धि की गई है “ इदं शरीरं विद्यमानकर्तृकम् ” यह प्रतिज्ञा है “ भोग्यत्वात् ” यह हेतु है “ ओदनादिवत् ” यह दृष्टान्त है तात्पर्य कहने का यही है कि जिस प्रकार से ओदनादिक भोग्य है अतएव वह विद्यमानकर्ता वाला होता है उसी प्रकार से यह शरीर भी भोग्य है इसलिये वह भी विद्यमानकर्ता वाला है यहां ओदनादि यह अन्वय दृष्टान्त है वादी प्रतिवादी की बुद्धि की समानता का जो स्थान होता है

(संपन्न) छे. जेम रूपगुणना प्रत्यक्ष अस्तित्वरूपी घट प्रत्यक्ष देधी शक्य छे, जेम ज्ञानगुणना प्रत्यक्ष अस्तित्वथी आत्माने पणु प्रत्यक्ष मानी शक्य छे. तथा समस्त पदार्थाना स्वरूपने स्पष्टरूपे देणनारा केवणजानीआने भाटे तो आ आत्मा सर्वरूपे प्रत्यक्षगम्य छे. आ रीते प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा आत्मानुं अस्तित्व सिद्ध करीने डवे अनुमानद्वारा पणु तेनुं अस्तित्व सिद्ध करवामां आवे छे—

“ इदं शरीरं विद्यमानकर्तृकं भोग्यत्वात् ओदनादिवत् ” विद्यमान कर्तावाणुं आ शरीर छे, कारणु के ते ओदनादिनी जेम लोअ्य छे. अर्धी प्रतिज्ञा, डेतु अने उदाहरणु आ त्रणु अगोनी अपेक्षाअे आत्मानुं अस्तित्व सिद्ध करुं छे. “ इदं शरीरं विद्यमानकर्तृकम् ” आ प्रतिज्ञा छे, “ भोग्यत्वात् ” आ डेतु छे अने “ ओदनादिवत् ” आ दृष्टान्त छे. उडेवानुं तात्पर्य अे छे डे जेम ओदनादिके लोअ्य छे, तेथी तेआे विद्यमान कर्तावाणा डोअ्य छे, जेम प्रमाणे आ शरीर पणु लोअ्य डोअ्यथी विद्यमान कर्तावाणुं डोअ्य छे. अर्धी ओदनादि अन्वय

આત્મા ઇતિ । નનુ યથા ઓદનસ્ય કર્તા મૂર્તસ્તથાઽઽત્નાઽપિ મૂર્તઃ સિધ્યતીતિ સાધ્યવિરુદ્ધો હેતુરિતિચેત્, મૈવમ્-સંસારિણો જીવસ્ય મૂર્તત્વેન સ્વીકારાત્ ।

વહ દૃષ્ટાન્ત હૈ યહ દૃષ્ટાન્ત અન્વયદૃષ્ટાન્ત ઓર વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત સપક્ષ-દૃષ્ટાન્ત ઓર વિપક્ષદૃષ્ટાન્ત-કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોતા હૈ સાધન કે સદ્ભાવ મેં જહાં સાધ્ય કા સદ્ભાવ દિખાયા જાતા હૈ વહ અન્વય દૃષ્ટાન્ત હૈ ઓર સાધ્ય કે અભાવ મેં જહાં સાધન કા અભાવ દિખલાયા જાતા હૈ વહ વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હૈ ઓદન મેં સાધન-ભોગ્યત્વ-કે સદ્ભાવ મેં સાધ્ય કા વિદ્યમાનકર્તૃકત્વ સદ્ભાવ દેખા જાતા હૈ હસી પ્રકાર સે ગગન-કુસુમ (આકાશકુસુમ) રૂપ વિપક્ષ દૃષ્ટાન્ત મેં વિદ્યમાનકર્તૃકત્વ કે અભાવ મેં ભોગ્યત્વ કા અભાવ દેખા જાતા હૈ હસ તરહ જહાં ૨ ભોગ્યત્વ હૈ વહાં ૨ વિદ્યમાનકર્તૃકતા હૈ જૈસે ઓદન, ઓર જહાં વિદ્યમાનકર્તૃ-કતા નહીં હૈ વહાં ભોગ્યતા ભી નહીં હૈ જૈસે આકાશકુસુમ અતઃ ભોગરૂપ હસ શરીર કા જો કર્તા હૈ વહી આત્મા હૈ યહ વાત હસ અનુમાન પ્રમાણ સે સાબિત હો જાતી હૈ । યહાં યદિ કોઈ હસ પ્રકાર કી આર્શકા કરે કિ ઓદન કા કર્તા જા મૂર્ત પદાર્થરૂપ હોતા હૈ ઁસી પ્રકાર સે હસ દૃષ્ટાન્ત કે ઘલ સે હસ શરીર કા કર્તા જો આત્મા હૈ વહ ભી મૂર્ત રૂપ

દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. વાહી પ્રતિવાહીની બુદ્ધિની સમાનતાનું જે સ્થાન હોય છે તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે-(૧) અન્વય દૃષ્ટાન્ત અને (૨) વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત અથવા (૧) સપક્ષ દૃષ્ટાન્ત અને (૨) વિપક્ષ દૃષ્ટાન્ત. સાધનના સદ્-ભાવને આધારે જ્યાં સાધ્યનો સદ્ભાવ ખતાવવામાં આવે છે, તે દૃષ્ટાન્તને અન્વય દૃષ્ટાન્ત કહે છે. અને સાધ્યના અભાવને આધારે જ્યાં સાધનનો અભાવ ખતાવવામાં આવે છે, તે દૃષ્ટાન્તને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમકે ઓદનમાં સાધનના ભોગ્યત્વના સદ્ભાવને આધારે સાધ્યનો-વિદ્યમાન કર્તૃત્વનો સદ્ભાવ જોવામાં આવે છે. પણ ગગનકુસુમ રૂપ વિપક્ષ દૃષ્ટાન્તમાં વિદ્યમાન કર્તૃત્વના અભાવે કરીને ભોગ્યત્વનો અભાવ જણાય છે. આ રીતે જ્યાં જ્યાં ભોગ્યત્વ છે, ત્યાં ત્યાં વિદ્યમાન કર્તૃકતા છે, જેમ કે ઓદન. અને જ્યાં વિદ્યમાન કર્તૃ-કતા નથી, ત્યાં ભોગ્યતા પણ નથી, જેમકે આકાશકુસુમ. તેથી ભોગ્યરૂપ આ શરીરનો જે કર્તા છે એજ આત્મા છે, એ વાત આ અનુમાન. પ્રમાણથી સાબિત થઈ જાય છે. અહીં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ ઓદનનો કર્તા તેા મૂર્ત પદાર્થરૂપ જ હોય છે, તેા આ દૃષ્ટાન્તને આધારે શરીરના કર્તા આત્માને

ननु यत्र भोग्यत्वं, तत्र सिद्धात्मनोऽसद्भावात् हेत्वधिकरणे शरीरे साध्याभाव इति प्रकृतमनुमानं न सिद्धात्मनः साधकं स्यात्, यदुत लिङ्ग्यविनाभूतलिङ्गोपलम्भव्यतिरेकेणानुमानस्यैव प्रवृत्तिर्न भवतीति चेन्न, हास्यादिलिङ्गविशेषस्य यक्षादि ग्रहाख्यलिङ्ग्यविनाभावग्रहणमन्तरेणापि यक्षादि ग्रहगमकत्वदर्शनात् । देहे एव ग्रहो नास्ति, येनान्यत्र तद्दर्शनाभावः खल्वविनाभावग्रहणस्य नियामको

सिद्ध होगा अमूर्त रूप नहीं तो इसका उत्तर ऐसा है कि सिद्धान्तकारों ने संसारी जीव को मूर्तरूप से स्वीकार ही किया है ।

प्र०—जहाँ भोग्यत्व होता है वहाँ सिद्ध आत्माका अभाव रहता है अतः हेतु के आधारभूत शरीर में साध्य का अभाव इससे प्रकट होता है इस तरह यह प्रकृत अनुमान सिद्धात्मा का साधक नहीं होता है, साधन अपने साध्य का सद्भाव स्थापक तभी होता है कि जब वह लिङ्ग साधन अपने साध्य के साथ अविनाभाव संबंध से विशिष्ट होता है यदि वह लिङ्ग ऐसा नहीं है तो उसके बलपर अनुमान की प्रवृत्ति उसका उत्थान ही नहीं हो सकता है ।

उ०—यह कथन इस लिये उचित नहीं माना जा सकता है कि हास्यादिक लिङ्ग विशेष यक्षादिग्रहरूप अपने साध्य के साथ अविनाभावग्रहण किये विना भी तो उसके गमक देखे जाते हैं । यदि कहा जावे कि हम इन दोनों का अविनाभाव सम्बन्ध शरीर में ही मान लेंगे

पणु मूर्तइय मानवे। पडशे, अमूर्तइय मानी शकाशे नडी । ” तो तेना उत्तर आ प्रमाणे छे—“ सिद्धांतकारोअे संसारी लवने मूर्तइये स्वीकारेव न छे. ”

प्रश्न—न्यां लोभ्यत्व डोय छे त्यां सिद्ध आत्मानो अलाव रडे छे. तेथी डेतुना आधारभूत शरीरमां साध्यनो अलाव तेना द्वारा प्रकट थाय छे. आ रीते विचारतां आ अनुमान सिद्धात्मानुं साधक थर्तु नथी. साधन पोताना साध्यना सद्भावनुं स्थापक ल्यारे न थाय छे के न्यारे ते लिंग साधन (अमुक निशानी) वडे पोताना साध्यनी साथे अविनाभाव संघंधथी युक्त डोय छे. जे ते लिंग ओबुं न डोय तो तेना आधारे अनुमान द्वारा तेनुं अस्तित्व सिद्ध न थाय नडीं.

उत्तर—आ कथन आ कारणे उचित नथी—यक्षादि अक्षइय (यक्ष वणअ्ये छे अेवा) पोताना साध्यनी साथे हास्यादिक लिंग (लक्षणु) विशेषने अविनाभाव अक्षइय कर्था विना पणु तेना गमनने हेपी शकाय छे, अेन प्रमाणे लिंगना सद्भाव विना पणु साध्यनो सद्भाव संलवी शके छे. जे अेवी दलील करवाभां आवे, के अेते ते पन्नेनो अविनाभाव संघंध शरीरमां न मानी

મહેત્ । યથા-દેહાદન્યત્રાપિ યક્ષાદિ ગ્રહસ્તિષ્ઠતિ તથાપિ યક્ષાદિ ગ્રહાનુમાપકં હસિતાદિકં ભવતિ તથૈવાત્મા શરીરાદન્યત્રાપિ તિષ્ઠતિ, શરીરવ્યતિરેકેણ સિદ્ધાત્મનઃ સદ્ભાવાત્ તથાપિ ભોગ્યત્વં શરીરકર્તૃરાત્મનઃ સાધકં ભવિષ્યતીતિ !

આગમતોઽપ્યાત્માઽવગમ્યતે-‘ એમે આયા ’ ઇતિ વચનાત્ ન ચાસ્યાગમાન્તરૈર્વિરોધઃ સંભાવનીયઃ, અસ્ય સર્વજ્ઞાપ્રણીતત્વાદિતિ ।

કિંચ—આત્માઽઽભાવે જાતિસ્મરણાદયસ્તથા દેવાદિકૃતાવનુગ્રહોપઘાતૌ ચ નોપપદ્યેન્ । ઇતોઽધિકં જિજ્ઞાસુમિરાચારાજ્ઞસૂત્રે મત્કૃતાચારચિન્તામણિટીકાયામાત્મવાદિપ્રકરણે દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

સો એસા ખી કહના ઠીક નહીં હૈ ક્યોં કિ એસા કહના તો ઠીક તચ હોતા કિ જચ ઇન દોનોં સાધ્ય સાધન કા અવિનાભાવ અન્યત્ર ગૃહીત નહીં હોતા

આગમ સે ખી આત્મા જાના જાતા હૈ ક્યોં કિ “ એમે આયા ” એસા આગમ મેં કહા ગયા હૈ યદિ કહા જાવે કિ આગમાન્તરોં સે હસ વચન કા વિરોધ કિયા જાતા હૈ સો એસા ખી કહના ઠીક નહીં હૈ ક્યોં કિ “ એમે આયા ” કા પ્રરૂપક જો આગમ હૈ વહ સર્વજ્ઞ આસ દ્વારા પ્રણીત હુઆ હૈ અતઃ અસર્વજ્ઞ અનાસ દ્વારા પ્રણીત આગમાન્તરોં સે કિયા ગયા વિરોધ માન્ય કોટિ મેં નહીં આ સકતા હૈ ।

કિંચ—આત્મા કે અભાવ મેં જાતિસ્મરણ આદિ તથા દેવાદિકૃત અનુગ્રહ ઔર ઉપઘાત નહીં વન સકતે હૈં । હસસે અધિક આત્મા કે વિષય મેં જાનને કે અભિલાષિયોં કો મત્કૃત આચારાજ્ઞ સૂત્ર પર કી

લઘું, તો એ વાત પણ ઉચિત નથી, કારણ કે એ વાત તો ત્યારેજ ઉચિત ગણી શકાય કે જ્યારે તે બંને સાધ્ય-સાધનનો અવિનાભાવ અન્યત્ર ગૃહીત થઈ શકતો ન હોય.

આગમ દ્વારા પણ આત્માને જાણી શકાય છે, કારણ આગમમાં જ કહું છે કે “એમે આયા” જે તેની સામે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે અન્ય આગમોમાં આ વાતનો વિરોધ કર્યો છે, તો એ વાત પણ નીચેના કારણે ઉચિત નથી—“ એમે આયા ” “ આત્મા એક છે ” એવી પ્રશ્નણા સર્વજ્ઞ આસ દ્વારા જૈન આગમોમાં કરવામાં આવી છે. તેથી અસર્વજ્ઞ અનાસ દ્વારા અન્ય આગમોમાં પ્રતિપાદિત વિરોધને માન્ય કરી શકાય નહીં.

આત્માને અભાવ હોય તો જાતિસ્મરણ આદિ સંભવી શકે નહી અને દેવાદિકૃત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત પણ સંભવી શકે નહીં. આત્માને વિષે આના કરતાં અધિક જાણવાની ઈચ્છાવાળા વાચકોએ મેં લખેલી આચારાંગસૂત્રની

किं च—सामान्यरूपेणात्मा एकः । यतः सर्वेषामात्मनां स्वरूपं तुल्यमे-
वास्ति, अन्यथा विभिन्नरूपत्वे कश्चिदेकोविवक्षित एव आत्मास्यात् तदितरे तु
सर्वेऽप्यात्मानोऽनात्मानः स्युः । सर्वेषामात्मनां स्वरूपमुपयोग एवेति सर्वे तुल्य-
स्वरूपा एव । 'उपयोगलक्षणो जीवः' इति वचनात् । इत्थं चोपयोगरूपैकलक्षण-
त्वात् सर्वेऽप्यात्मान एकरूपाः एकरूपत्वाच्चैकः, इत्यात्मन एकत्वं सिध्यतीति ।
अथवा—जन्ममरणसुखदुःखादिसंवेदनेष्वसहायत्वादेक आत्मेति भावनीयम् । अत्र
सर्वसूत्रेषु कथंचिदिति योजनीयम् । कथंचिद् वादस्याविरोधेन सर्वत्र वस्तुव्यवस्था
निबन्धनत्वात् । उक्तं च—

गई आचारचिन्तामणि नाम की टीका देखनी चाहिये आत्मा के प्रकरण
में आई हुई टीका में यह विषय स्पष्ट किया गया है ।

किञ्च—सामान्यरूप से आत्मा एक है—इसका कारण यह है कि
समस्त आत्माओं का स्वरूप एक ही है यदि इनका विभिन्नरूप माना
जावे तो कोई एक विवक्षित ही आत्मा हो सकेगा इन से अतिरिक्त
आत्मा अनात्मा होगा । समस्त आत्माओं का उपयोग ही एक
स्वरूप है इस कारण वे सब तुल्य स्वरूपवाले ही हैं । "उपयोग लक्षणो
जीवः" ऐसा सिद्धान्त का वचन है । इस तरह उपयोगरूप एक लक्षण
होने से समस्त आत्माको एकरूप होने के कारण एक प्रकार से आत्मा
में एकत्व सिद्ध होता है ।

अथवा—जन्ममरण सुखदुःख आदि के संवेदन में असहाय होने
से आत्मा एक है ऐसा विचारना चाहिये यहाँ समस्त सूत्रों में "कथ-

आचारचिन्तामणि नामनी टीका वाची देवी. त्या आत्माना प्रकरणुनी टीकाभां
आ विषयनु स्पष्टीकरणु करवाभां आण्युं छे

सामान्यरूपे आत्मा एक एव छे, कारणु के समस्त आत्माओंतुं स्वरूप
एक एव छे. जे तेमंतुं विभिन्नरूप मानवाभा आवे तो कोर्थ एक अमुक योच्छस
स्वरूपवाणा आत्माने एव आत्मा कही शक्य अने ते सिवायना आत्माओंने
अनात्माओं मानवा पडथे. उपयोग एव समस्त आत्माओंतुं एक मात्र लक्षण
छे, तेथी समस्त आत्माओं समान स्वरूपवाणा छे. "उपयोगलक्षणो जीवः"
एव (आत्मा) तु लक्षणु उपयोग छे अर्धुं सिद्धान्त कथन छे आ रीते
उपयोगरूप एक लक्षणुवाणा होवाथी समस्त आत्माओं एकरूप होय छे,
तेथी 'एगो आया' आत्माभां एकत्व सिद्ध थाय छे. अथवा—जन्ममरण,
सुखदुःख आदिना संवेदनभां असहाय होवाथी समस्त आत्माओंभां एकत्व
सिद्ध थाय छे. अर्धी अथा सूत्राभा "कथञ्चित्" "अमुक दृष्टिओ" पढने।

“ स्याद्वादाय नमस्तस्मै, यं विना सकलाः क्रियाः ।

लोकद्वितयभाविन्यो साङ्गत्यं नैव विभ्रति ॥ १ ॥ इति ।

तथा—“ नयास्तव स्यात्पदसत्त्वलाञ्छिता, रसोपविद्धा इवलौहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतरस्तो, भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥२॥ इति च ।

सकलपदार्थानां ज्ञानादिभिर्विषयीकरणादात्मनस्तदितरपदार्थापेक्षया प्राधान्यम-
स्तीत्यतः प्रथमं तन्निर्देशः ॥ सू० २ ॥

आत्मन एकत्वमभ्युपगच्छद्भिः कैश्चित्तस्य निष्क्रियत्वमङ्गीकृतम्, तन्मत्तं निरा-
कर्तुमात्मनः क्रियात्त्वं वक्ष्यमाणः सूत्रकारः क्रियाजनकत्वेन प्रथमं दण्डस्वरूपमाह—

मूलम्—एगे दंडे ॥ सू० ३ ॥

छाया—एको दण्डः ॥ ३ ॥

व्याख्या—‘ एगे दंडे ’ इत्यादि—

दण्डः—दण्डयते—ज्ञानाद्यैश्वर्यापहारेण पीडयते निस्सारी क्रियते वा आत्मा-

श्रित्” पद का प्रयोग कर लेना चाहिये क्यों कि कथञ्चित् वाद् सर्वत्र
अविरोधरूप से वस्तु व्यवस्था का कारण होता है । कहा भी है—

“स्याद्वादाय तथा च नयास्तव० ” इत्यादि ।

आत्मा ही ज्ञानादिकों द्वारा समस्तपदार्थों को जानती है इसलिये
उसका ही इतर पदार्थों की अपेक्षा प्राधान्य है—इसी कारण यहां उसका
सर्वप्रथम निर्देश हुआ है ॥सू०२॥

कितनेक सिद्धान्तकारों ने—सांख्य आदिकों ने—आत्मा को एक मान
कर भी उसे निष्क्रिय माना है सो उसके मत को निराकरण करने के
लिये आत्मा में क्रियावत्त्व का कथन करने वाले सूत्रकार क्रिया जनक
होने से प्रथमदण्ड का स्वरूप कहते हैं । एगे दण्डे । इत्यादि ॥ ३ ॥

प्रयोग थयो जेधये, कारण के कथञ्चित्वाद् सर्वत्र अविरोधरूपे वस्तु व्यव-
स्थानुं कारण छाय छे.

कहु पणु छे—स्याद्वादाय तथा च नयास्तव । इत्यादि.

आत्मान् ज्ञानादिके द्वारा समस्त पदार्थोने जणु छे. ते कारणे पाछण
जेमनुं प्रतिपादन करवामां आण्युं छे ते पदार्थो करता तेनुं प्राधान्य छे. ते
कारणे अही सौथी पडेलां आत्मानो निर्देश थयो छे ॥सू०२ ॥

सांख्य आदि दशनकारोणे आत्माने अक मानवा छतां पणु तेने निष्क्रिय
मान्यो छे तेथी तेमनी ते मान्यतानुं अउन करवाने माटे आत्मासां क्रिया-
त्वनुं कथन करनारा सूत्रकार, क्रियाजनक होवाथी पडेलां दंडनुं कथन करे छे—

“ एगे दण्डे ” इत्यादि ॥ ३ ॥

ऽनेनेति दण्डः । स च द्रव्यतो यष्टिः, भावतो दुष्प्रयुक्तमनोवाक्कारूपः । स च दण्ड + एकः = एकत्वसंख्यावान् कथञ्चित् । एकत्वमस्य सामान्यनयापेक्षया । एवमन्यत्रापि सर्वत्रैकत्वं बोध्यम् ॥ सू० ३ ॥

तेन दण्डेन आत्मा क्रियां करोतिती तामाह—

मूलम्—एगा किरिया ॥ सू० ४ ॥

छाया—एका क्रिया ॥ ४ ॥

व्याख्या—‘ एगा किरिया ’ इत्यादि—

क्रिया—करणं, क्रिया=कायिक्यादिका, सा च एका=एकत्वसंख्यावती, अविश्वितविशेषतया करणमात्रविवक्षणात् । संग्रहनयेन सामान्यरूपमाश्रित्य क्रियाया

सूत्रार्थ—दण्ड एक है ॥ ३ ॥

टीकार्थ—जिसके द्वारा आत्मा अपने ज्ञानादिकरूप ऐश्वर्य के अपहरण हो जाने के कारण पीडित की जावे ।

अथवा—सारविहीन बनादी जावे वह दण्ड है वह दण्ड द्रव्य और भव के भेद से दो प्रकार का है यष्टि द्रव्यदण्ड है दुष्प्रयुक्त मन, वचन और काय ये भाव दण्ड है । ऐसा यह दण्ड कथञ्चित् एक संख्यावाला है । यह एकत्व इस में सामान्यनय की अपेक्षा से है । इसी तरह से और भी सब जगह एकत्व जानना चाहिये ॥ सू० ३ ॥

उस दण्ड से आत्मा क्रिया करता है इसलिये उस क्रिया को सूत्रकार कहते हैं । एगा किरिया इत्यादि ॥ ४ ॥

सूत्रार्थ—क्रिया एक है । ४ ।

टीकार्थ—क्रिया नाम करने का है करनेरूप वह क्रिया यद्यपि कायिक

सूत्रार्थ—दंड एक છે. ॥ ३ ॥

टीकार्थ—જેના દ્વારા આત્માને સારવિહીન કરી નાખવામાં આવે છે, તેનું નામ દંડ છે. દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી દંડના બે ભેદ પડે છે. યષ્ટિ (લાઠી) દ્રવ્યદંડ છે. દુષ્પ્રયુક્ત મન, વચન અને કાયા, એ ભાવ દંડ છે. એવો તે દંડ અમુક દષ્ટિએ વિચારતા એક છે—એક સંખ્યાવાળો છે. તેમાં આ એકત્વ સામાન્ય નયની અપેક્ષાએ છે. એજ પ્રમાણે બીજી બધી જગ્યાએ પણ એકત્વ સમજવું ॥ ૩ ॥

તે દંડની આત્મા ક્રિયા કરે છે. તેથી સૂત્રકાર હવે તે ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરે છે— “ એગા કિરિયા ” ઇત્યાદિ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ—ક્રિયા એક છે. ॥ ૪ ॥

ટીકાર્થ—કરવામાં આવે તે ક્રિયા. તે ક્રિયાનાં કાયિકી આદિ ભેદોની

एकत्वमस्तीति भावः । अथवा—‘ एगे दंडे, एगा किरिया ’ इति सूत्रद्वयेनात्म-
नोऽक्रियत्वनिरासेन सक्रियत्वमुच्यते । तथाहि—दण्डक्रियाशब्दाभ्यां त्रयोदश-
क्रियास्थानान्युक्तानि । तत्र—अर्थदण्डोऽनर्थदण्डोहिंसादण्डोऽकस्माद्दण्डश्चेति पञ्च-
विधः परप्राणापहरणरूपो दण्डो दण्डशब्देन गृहीतः । एकत्वं चास्य वधसामान्य-
माश्रित्य बोध्यम् । क्रियाशब्देन तु—मृषाप्रत्यया, अदत्तादानप्रत्यया, आध्यात्मप्र-
त्यया, मानप्रत्यया, मित्रद्वेषप्रत्यया, मायाप्रत्यया, लोभप्रत्यया, ऐर्यापथिकी
चेत्यष्टविधा ! तस्या एकत्वं च करणसामान्यमाश्रित्य बोध्यम् । ये किलात्मनोऽ-

आदि क्रियाके भेदसे अनेक प्रकार की है, फिर भी यहाँ पर उन भेदोंकी
विवक्षा को गौण रखा गया है और करने रूप सामान्य क्रिया को ही
मुख्य रखा गया है इसलिये संग्रह नय से सामान्यरूप को लेकर क्रिया
में एकत्व—एक संख्यावत्व—प्रकट किया गया है ।

अथवा—“ एगे दंडे, एगा किरिया ” इन दो सूत्रों से आत्मा में
अक्रियावत्व का निषेध कर उसमें सक्रियत्व कहा गया है इसका स्पष्टी-
करण इस प्रकार से है दण्ड और क्रिया इन दो शब्दों द्वारा त्रयोदश
क्रिया स्थान किये गये हैं इनमें अर्थदण्ड, अनर्थदण्ड, हिंसादण्ड और
अकस्मात् दण्ड आदि रूप जो परप्राणापहरण रूप दण्ड है वह दण्ड
शब्द से गृहीत हुआ है इस दण्ड में सामान्य प्राणातिपात रूप की
अपेक्षा लेकर एकत्व कहा गया जानना चाहिये क्रिया शब्द से मृषा
प्रत्यया, अदत्तादानप्रत्यया, आध्यात्मप्रत्यया, मानप्रत्यया, मित्रद्वेष
प्रत्यया, मायाप्रत्यया, लोभप्रत्या और ऐर्यापथिक ये आठ प्रकार की
क्रिया कही गई है—फिर भी यहाँ पर जो इनमें एकत्व कहा गया है

अपेक्षाओं तो अनेक प्रकार छे, परन्तु अहाँ ते दोहोने गौण स्थान आपीने
करवाइए सामान्य क्रियाने न प्राधान्य आपवामां आंयु छे. तेथी संग्रह-
नयनी अपेक्षाओं सामान्य रूपनो आधार लधने क्रियामां एकत्व—एक
संख्यावत्वप्रकट करवामां आवेल छे.

अथवा—“ एगे दंडे एगे किरिया ” आ जे सूत्रो द्वारा आत्मां
अक्रियत्वतुं अंडन करीने सक्रियत्व प्रकट करवामां आंयुं छे तेतुं स्पष्टीकरण
नीचे प्रमाणे छे—दंड अने क्रिया आ जे शब्दो द्वारा १३ क्रियास्थान कहां छे.
अर्थदंड, अनर्थदंड, हिंसादंड अने अकस्मात् दंड आदिइए जे परप्राणाप-
हरण दंड छे, तेभते ‘ दंड ’ शब्द द्वारा अडणु करवामां आवेल छे. आ
दंडमां सामान्य प्राणातिपात रूप अकतानी अपेक्षाओं एकत्व प्रकट करवामां
आंयुं छे. क्रिया शब्दथी मृषाप्रत्यया, अदत्तादानप्रत्यया, आध्यात्म प्रत्यया,
मानप्रत्यया मित्रद्वेष प्रत्यया, माया प्रत्यया, लोभ प्रत्यया अने ऐर्यापथिकी, जे

क्रियत्वं मन्यन्ते, तेषां मतमत्यन्तमसमञ्जसम् । यतस्तैरक्रियात्वमभ्युपगम्यापि तस्य भोक्तृत्वमुपगम्यते । भोक्तृत्वं तु भुजिक्रिया कर्तृत्वं विना नोपपद्यते ।

वह कथन सामान्य की अपेक्षा से कहा गया है जो आत्मा को क्रिया रहित मानते हैं ऐसे सांख्य आदिकोंका मत अत्यन्त असमञ्जस है क्यों कि वे क्रिया विहीन मान करके भी आत्मा को भोक्ता मानते हैं परन्तु भुजिक्रिया के प्रति कर्ता हुए विना उसमें भोक्तृत्व नहीं बनता है । जब वह भुजिक्रिया के प्रति भोक्ता बन जाता है तब उसमें क्रियात्व प्राप्त ही हो जाता है ।

शंका—प्रकृति करती है और प्रतिविम्बन्याय से पुरुष भोक्ता है इस तरह पुरुष आत्मा में अक्रियता होने पर भी भोक्तृत्व आ जाता है ?

उ०—प्रतिविम्बन्याय से जा पुरुष को भोक्ता माना गया है सो इसीसे पुरुष में क्रियात्व सधता है क्यों कि रूपान्तर परिणामरूप ही प्रतिविम्ब होना है । तथा रूपान्तर परिणति जो आत्मा में है वही उसमें क्रिया है । यदि आत्मा में क्रिया न मानी जावे तो प्रकृति के उपधानयोग में भी अर्थात् सम्बन्ध होने पर भी उसका प्रतिविम्ब पड़ ही नहीं सकता है और जब उसका प्रतिविम्ब पड़ता है तो नहीं चाहते हुए भी उसमें क्रियात्व मानना ही पड़ता है ।

शंका—प्रकृति की विकृतिरूपवृद्धि का ही सुखादि के लिये आत्मा

आठ क्रियाओं अर्थात् करणों के लिये है, ते क्रियाओंमें करण सामान्यनी अपेक्षाओं अर्थात् प्रकृत करणोंमें आवे है, आत्माने क्रियारहित मानना सांख्य आदि दर्शनकारोंने मत अत्यन्त अशुभ है, उली करणों के आत्माने क्रियारहित मानना छतां पणु तेने लोकात्माने है, परन्तु भुजिक्रियाने कर्ता अन्या विना तेमां लोकात्त्व संलपी शकतुं नथी, न्यारे ते भुजिक्रियाने लोकात्ता अन्या नथ है, त्यारे तेमां क्रियात्व (क्रियायुक्तता) प्राप्त थर्ष न नथ है, शंका—प्रकृति करे है अने प्रतिविम्बन्यायनी अपेक्षाओं पुरुष लोकात्ता है, आ न्याय अनुसार पुरुषना आत्मां अक्रियता होवा छतां पणु लोकात्त्व आवी नथ है ? उत्तर—प्रतिविम्बन्यायनी अपेक्षाओं ने पुरुषने लोकात्ता माननां आवे, तो तेना द्वारा पुरुषमां क्रियात्व सिद्ध थाय है, करणों के रूपान्तर परिणामरूप न प्रतिविम्ब होय है, तथा रूपान्तर परिणति न आत्मां क्रियाय है, आत्मां क्रियाने सहलाव माननां न आवे, तो प्रकृतिनी साथे संबध होवा छतां पणु तेनु प्रतिविम्ब पडी न शकतुं नथी, अने ने तेनु प्रतिविम्ब पडतुं होय तो अनिच्छाओं पणु तेमां क्रियात्व मानतुं पडशे,

शंका—प्रकृतिनी विकृतिरूप वृद्धिं न सुखादिने माटे आत्मां

भुजिक्रियाकर्तृत्वे सति तस्य क्रियावत्त्वं प्राप्तमेव । ननु प्रकृतिः करोति पुरुषस्तु भुङ्क्ते प्रतिबिम्बन्यायेनेति तस्याक्रियत्वं स्थितमेव इति चेदाह—रूपान्तरपरिणम-

में प्रतिबिम्ब पड़ता है—आत्मा का प्रतिबिम्ब बुद्धि में नहीं पड़ता है आत्मा में बुद्धि का प्रतिबिम्ब पड़ना ही पुरुष का भोग है ?

उ०—यदि ऐसी कल्पना की जावेगी तो आत्मा में भोक्तृत्व ही नहीं बन सकता है क्यों कि इस मान्यता में आत्मा तदवस्थ रहता है ।

विशेषार्थ—सांख्योंकी ऐसी मान्यता है कि चेतनाशक्ति आत्मा स्वयं पदार्थों का ज्ञान नहीं करती है बुद्धि से ही पदार्थों का ज्ञान उसे होता है इन्द्रियों द्वारा पदार्थ बुद्धि में प्रतिभासित होते हैं बुद्धि दोनों तरफ से दर्पण की तरह है इसमें एक ओर चेतनाशक्ति और दूसरी ओर बाह्य जगत झलकता है । बुद्धि में चेतनाशक्ति के प्रतिबिम्ब पड़ने से आत्मा अपने को बुद्धि से अभिन्न समझता है और इसीलिये आत्मा में मैं सुखी हूँ मैं दुःखी हूँ ऐसा ज्ञान होता है ।

उक्तं च—“शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनु पश्यन् अतदात्मापि तदात्मकं इव प्रतिभासते ” । बुद्धि स्वयं अचेतन है क्यों कि वह प्रकृति का एक विकार है—“मूलप्रकृतिरविकृतिमहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ”

प्रतिबिम्ब पडे छे. आत्मानुं प्रतिबिम्ब बुद्धिमां पडतुं न नथी. आत्मासां बुद्धितुं प्रतिबिम्ब पडतुं अेव पुरुषना लोगइप छे, अेम केम न मानी शक्य ?

उक्तं—जे अेवी कल्पना करवामा आवे तो आत्मासां लोकतृत्व न मानी शक्ये नही, कारण के ते मान्यतासां तो आत्मा तदवस्थ (अेव अवस्था वाणो) रडे छे. विशेषार्थ—सांख्येना अेवो मत छे के चेतनाशक्ति (आत्मा) पोते न पदार्थोतुं ज्ञान करती नथी, पणु बुद्धिथी न तेने तेनु ज्ञान थाय छे. इन्द्रियो द्वारा पदार्थ बुद्धिमां प्रतिभासित (प्रतिबिम्बित) थाय छे. बुद्धि अन्ने आनु रडेला दर्पणु अेवी छे. तेमां अेक तरइ चेतना शक्ति अने भीअ तरइ आद्य जगत प्रतिभासित थाय छे. बुद्धिमां चेतनाशक्तिनुं प्रतिबिम्ब पडवाथी आत्मा पोताने बुद्धिथी अलिन्न समजे छे, अने तेथी “हु सुभी छुं, हुं हुंभी छुं,” अेवु ज्ञान आत्मासां थाय छे.

इहुं पणु छे के—“शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन् अतदात्मापि तदात्मकं इव प्रतिभासते ” बुद्धि पोते अचेतन छे, कारण के ते प्रकृतिना अेक विकार छे, “मूलप्रकृतिरविकृतिमहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त

नरूप एव प्रतिविम्बः । रूपान्तरपरिणतिस्तु क्रियैव । ततश्च क्रियां विना प्रकृत्यु-
पधानयोगेऽपि तस्य प्रतिविम्बत्वं नोपपद्यते । इत्थं चात्मनः क्रियावत्त्वमभ्युपगन्त-
व्यमेवेति । ननु प्रकृतिविकाररूपाया बुद्धेरेव सुखाद्यर्थं प्रतिविम्बनं, नत्वात्मानः?

इस कथन के अनुसार जब स्वयं प्रकृति ही अचेतन है तो उसकी विकार
रूप बुद्धि भी अचेतन ही है । परन्तु बुद्धि में चेतनाशक्ति का प्रतिविम्ब
पड़ता है इसलिये वह चेतन की तरह प्रतिभासित होने लगती है ।

उक्तं च—चिच्छक्तिसन्निधानाच्च अचेतनाऽपि बुद्धिश्चेतनावती-
वावभासते—बुद्धिर्दर्पणसंक्रान्तमर्थं प्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे
पुंस्यध्यारोहति तदेव भोक्तृत्वमस्य न त्वात्मनो विकारापत्तिः ” इस
तरह आत्मा में जो भोक्तृत्व है केवल बुद्धि का विकार है पुरुष तो—
“अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्मः
आत्मा कपिलदर्शने ” इस कथन के अनुसार निर्लेप है भोग के विषय
में विन्ध्यवासी ने ऐसा कहा है ।

‘ पुरुषोऽविकृतात्मैव ’ इत्यादि ।

जैसे भिन्न रंगों के संयोग से निर्मल स्फटिकमणि काले पीले आदि
रूप वाला हो जाता है, वैसे ही अविकारी चेतन पुरुष अचेतन मन को
अपने समान चेतन बना लेता है इस प्रकार से यह संबन्धतः सांख्य

षोडशकरच विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” आ कथन प्रमाणे ले
प्रकृति होते व अचेतन होय, तो तेना विकार रूप बुद्धि यणु अचेतन व
होय परन्तु बुद्धिमां चेतनाशक्तिनुं प्रतिगिभ पडतु’ होवाथी ते चेतनना
जेवी प्रतिलासित थवा लागे छे.

कहु यणु छे के—“ चिच्छक्तिसन्निधानाच्च अचेतनाऽपि बुद्धिश्चेतनावती-
वावभासते—बुद्धिर्दर्पणसंक्रान्तमर्थं प्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे . पुस्यया
रोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य नत्वात्मनो विकारापत्तिः ” आ रीते आत्माभां
जे लोडतृत्व छे ते केवण बुद्धिनो विकार व छे. “अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः
सर्वगतोऽक्रियः अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कपिलदर्शने ” आ कथन अनु-
सार पुरुष तो निर्लेप छे. लोगनाविषयमां विन्ध्यवासीजे आ प्रमाणे कहु छे—

“ पुरुषोऽविकृतात्मैव इत्यादि

जेम बुद्धा बुद्धा रंगोना संयोगथी निर्मल स्फटिक भण्डि लाल, काला,
पीला आदि रूपवाणो जनी जय छे, जेव प्रमाणे अविकारी चेतनपुरुष
(आत्मा) अचेतन मनने पोताना जेपु’ चेतन जनावी हे छे. आ प्रमाणे

इति चेदाह—तथा सति तस्य भोक्तृत्वमेव नोपपद्यते, तदवस्थत्वात्तस्येति॥ सू०४॥

सम्प्रति उक्तस्वरूपस्यात्मन आधारस्वरूपं निरूपयितुमाह—

मूलम्—एगे लोए ॥ सू० ५ ॥

छाया—एको लोकः ॥ ५ ॥

व्याख्या—‘ एगे लोए ’ इति—

लोकः=लोक्यते—दृश्यते केवलज्ञानभास्वता, इति लोकः । धर्माधर्मास्तिका-
यादिसकलद्रव्याधारभूतश्चतुर्दशरज्ज्वात्मको वैशाखस्थानकटिन्यस्तकरयुग्मपुरुषोप-
क्षितभाकाशविशेषः ।

सिद्धાંત પુરુષ કે ભોક્તૃત્વ મેં પ્રકટ ક્રિયા ગયા હૈ इस पर सिद्धांतकार
का ऐसा कथन है कि—यदि पुरुष को भोक्ता माना जाता है तो इसी से
उसमें क्रियात्व होता है फिर इसे अक्रिय जो कहा गया है वह ठीक
नहीं है यही सब विषय यहां थोड़े से रूपमें प्रकट किया गया है ॥सू०४॥

उक्तस्वरूपवाला आत्मा का आधार क्या है अब इसी विषय को
प्रकट किया जाता है । ‘ एगे लोए ’ इत्यादि ॥५॥

मूलार्थ—लोक एक है ।

टीકાર્થ—કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય દ્વારા જિસકા અવલોકન હોતા હૈ वह
लोक है यह लोक धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय आदि सकल द्रव्यों
का आधारभूत है और यह १४ राजूपमाण है दोनों पैर पसार कर
और कटि भागपर अपने दोनों हाथ रखकर जैसा पुरुष का आकार

પુરુષના ભોક્તૃત્વની અપેક્ષાએ સાંખ્યસિદ્ધાંતની માન્યતા અહીં સંક્ષિપ્ત રૂપે
ખતાવવામાં આવેલ છે. હવે તે વિષેની સિદ્ધાંતકારની માન્યતા પ્રકટ કરવામાં
આવે છે—જો પુરુષને ભોક્તા માનવામાં આવે, તો તેના દ્વારા તેમાં ક્રિયાવ-
ત્વનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. તો પછી તેને જે અક્રિય કહ્યો છે, તે વાતનું
આપો આપ ખંડન થઈ જાય છે. આ સમસ્ત વિષયનું અહીં સંક્ષિપ્તમાં
નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માનો આધાર શું છે, તે હવે પ્રકટ કરવામાં
આવે છે—“ એગે લોએ ” ઇત્યાદિ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ—લોક એક છે.

ટીકાર્થ—કેવળજ્ઞાન રૂપી સૂર્ય દ્વારા જેનું અવલોકન થાય છે તે લોક છે.
આ લોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ સકળ દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે.
તે ૧૪ રાજૂપમાણુ છે. બન્ને પગ પહોળા કરીને કેડપર બન્ને હાથ રાખીને

उक्तं च—धर्मादीनां वृत्ति, द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम् ।

तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ १ ॥

चतुर्दशरज्ज्वात्मक इति लोकप्रमाणमुच्यते । तत्र रज्ज्जुप्रमाणं तु स्वयंभूरमण-
समुद्रस्य पूर्वपश्चिमवेदिकान्तं यावत्, दक्षिणोत्तरवेदिकान्तं वा यावद् बोध्यम् ।
उच्छ्रयमानमिदमस्य अधस्ताद्देशेनसप्तरज्जुविस्तरः, तिर्यग्लोकमध्ये एकरज्जुवि-
स्तरः, ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुविस्तीर्णः, उपरि तु लोकान्ते एकरज्जुविस्तृतः । इति ।

अथवा—लोको नामादिभेदादष्टधाऽस्ति—नामलोकः १, स्थापनालोकः २, द्रव्य-

होता है वैसा ही आकार इस लोक का है यह लोक आकाशद्रव्य का ही एक विशेष भाग है ।

उक्तं च—“ धर्मादीनां वृत्तिः द्रव्याणां भवति यत्र तत् क्षेत्रम्, तैः
द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ १ ॥ इस लोक का जो
प्रमाण १४ राजू का कहा है सो १ राजू का प्रमाण ऐसा होता है—स्वयंभू
रमणसमुद्र की पूर्ववेदिका से पश्चिमवेदिका तक की जितनी
लम्बाई होती है अथवा दक्षिण की वेदिका से लेकर उत्तर वेदिका तक
की जितनी लम्बाई होती है उतनी लम्बाई प्रमाण एक राजू होता है ।
१४ राजू प्रमाण लोक की कही गई है नीचे का विस्तार इसका कुछकम
७ राजूका है । तिर्यग्लोक के मध्य में इसका विस्तार १ राजू का है
ब्रह्मलोक के मध्य में इसका विस्तार ५ राजू का है और लोकान्त में
इसका विस्तार एक राजू का है ।

अथवा—नामादिक के भेद से लोक आठ प्रकार का है—नामलोक

ઉભેલા પુરુષના જેવો તેનો આકાર છે. આ લોક આકાશદ્રવ્યનો જ એક વિશેષ
ભાગ છે કહ્યું પણ છે કે—ધર્માદીનાં વૃત્તિ દ્રવ્યાણા ભવતિ યત્ર તત્ ક્ષેત્રમ્ તૈઃ
દ્રવ્યૈઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં હ્યલોકાખ્યમ્ ॥ ૧ ॥ આ લોકનું ૧૪ રાજૂનું જે
પ્રમાણ બતાવ્યું છે, તેના સ્પષ્ટીકરણ માટે એક રાજૂપ્રમાણ કેને કહે છે તે
નીચે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે—સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પૂર્વ વેદિકાથી પશ્ચિમ
વેદિકા સુધીના અંતરને, અથવા દક્ષિણ વેદિકાથી ઉત્તર વેદિકા સુધીની જેટલી
લંબાઈ થાય છે, એટલી લંબાઈ પ્રમાણ એક રાજૂ હોય છે આ લોકનો
નીચેનો વિસ્તાર ૭ રાજૂ કરતાં થોડા ન્યૂન પ્રમાણવાળો છે, તિર્યંગલોકની
મધ્યમાં તેનો વિસ્તાર એક રાજૂપ્રમાણ છે. બ્રહ્મલોકની વચ્ચે તેનો વિસ્તાર
પાંચ રાજૂપ્રમાણ છે અને લોકાન્તમાં તેનો વિસ્તાર એક રાજૂપ્રમાણ છે.

अथवा—नामादिकना लेदथी नीचे प्रमाणे आठ प्रकार छे—(१) नामलोक,

लोकः ३, क्षेत्रलोकः ४, काललोकः ५, भवलोकः ६, भावलोकः ७, पर्यायलो-
कश्च ८ । तत्र नामस्थापने प्रसिद्धे । क्षेत्रलोकः-आकाशमात्रम् । काललोकः-
समयावलिकादिः । भवलोकः-नारकादिः । स्वस्मिन् स्वस्मिन् भवे वर्तमानः ।
यथा मनुष्यलोको देवलोक इति । भावलोकः-औदयिकादयः पञ्च भावाः । पर्या-
यलोकः-द्रव्याणां पर्यायमात्ररूपः ।

स एकः-एकत्वसंख्याविशिष्टः । लीकस्यैकत्वं तु अविवक्षितासंख्यप्रदेशाध-
स्तिर्यगादिदिग्भेदतया सामान्यरूपेण केवलज्ञानदृश्यत्वात् ॥ सू० ५ ॥

१ स्थापनालोक २, द्रव्यलोक ३, क्षेत्रलोक ४, काललोक ५, भवलोक ६,
भावलोक ७ और पर्यायलोक ८ नाम और स्थापना ये दो प्रसिद्ध हैं
आकाशमात्र क्षेत्रलोक है समय आवलिका आदिरूप काललोक है नार-
कादिरूप भवलोक है जैसे अपने २ भव में वर्तमान जो मनुष्यादि हैं
वे सब भवलोक हैं । औदयिक आदि जो ६ भाव हैं वे भावलोक हैं ।
द्रव्यों की पर्यायरूप पर्यायलोक है ।

ऐसा यह लोक एकत्व संख्याविशिष्ट है, इसलोक में जो एकता
कही गई है वह अविवक्षित असंख्यातदेशों से एवं अविवक्षित
तिर्यगादि भेदों से कही गई है अर्थात् असंख्यातप्रदेशों की एवं तिर्य-
गादि दिशा भेदोंकी विवक्षा गौण करके कही गई है क्योंकि सामान्यरूप
से यह इसी प्रकारसे केवलज्ञानद्वारा गम्य होता है-दृश्य होता है ॥ सू० ५ ॥

(२) स्थापनालोक, (३) द्रव्यलोक, (४) क्षेत्रलोक, (५) काललोक, (६) भवलोक, (७)
भावलोक અને (८) पर्यायलोक नाम અને स्थापना, એ એ તે પ્રસિદ્ધ છે. આકાશ
માત્ર ક્ષેત્રલોક છે. સમય, આવલિકા આદિરૂપ કાળલોક છે. નારક આદિરૂપ
ભવલોક છે. જેમકે-પોતપોતાના ભવમાં રહેલાં જે મનુષ્ય આદિ છે, તેઓ
ભવલોકરૂપ છે. ઔદયિક આદિ જે છ ભાવ છે, તે ભાવલોક છે અને દ્રવ્યોની
પર્યાયરૂપ પર્યાયલોક છે.

એવો આ લોક એકત્વ સંખ્યાવાળો છે. આ લોકમાં જે એકતા પ્રકટ
કરવામાં આવી છે તે અવિવક્ષિત અસંખ્યાત પ્રદેશોથી તથા અવિવક્ષિત તિર્યગ્
આદિ ભેદોને લીધે કહી છે. એટલે કે અસંખ્યાત પ્રદેશોની અને તિર્યગ્
દિશાભેદોની વિવક્ષાને ગૌણરૂપ આપીને કહી છે, કારણ કે સામાન્યરૂપે તે
આ પ્રકારે કેવળજ્ઞાન દ્વારા ગમ્ય (દૃશ્ય) થાય છે ॥ સૂ० ૫ ॥

लोकस्य यथावत्परिज्ञानं तत्प्रतिपक्षभूतस्यालोकस्य परिज्ञानं विना न संभवति । अतः प्रसंगादलोकं निरूपयति—

मूलम्—एगे अलोए ॥ सू० ६ ॥

छाया—एकः अलोकः ॥ सू० ६ ॥

व्याख्या—‘ एगे अलोए ’ इत्यादि—

अलोकः—लोकविपरीतोऽनन्ताकाशास्तिकायरूपः । लोकक्षेत्रे द्रव्यकालभावा विद्यन्ते, अलोक क्षेत्रे तु तेषामभाव इति लोकवैपरीत्यम् ।

ननु—अलोकेऽपि आकाशप्रदेशरूपं द्रव्यमस्ति वर्तनादिरूपस्तु कालः अगुरुलघ्वश्चानन्ताः पर्यायास्तद्रूपोभावश्च तत् कथं तत्र द्रव्यकालभावानामभावः ? इति चेत्,

लोक का यथावत्स्वरूप उसके प्रतिपक्षभूत अलोक के ज्ञान हुए विना नहीं हो सकता है अतः इसी प्रसङ्ग से अलोक के स्वरूप का निरूपण सूत्रकार करते हैं—

एगे अलोए इत्यादि ॥ ६ ॥

मूलार्थ—अलोक एक है । ६ ।

टीकार्थ—लोक से विपरीत जो अनन्त आकाशास्तिकायरूप है वही अलोक है लोकक्षेत्र में द्रव्य, काल, भाव से विद्यमान होते हैं । अलोक में ये नहीं होते हैं यही इसमें लोककी अपेक्षा विशेषता है ।

शंका—अलोक में भी आकाशप्रदेशरूप द्रव्य है वर्तनादिरूप काल है अगुरुलघुरूप जो अनन्तपर्यायें हैं इन्हीं रूप वर्हा भाव है तो फिर अलोक में द्रव्य, काल और भाव इनका अभाव कैसे हैं ?

लोकतुं यथार्थं स्वर्प तेना प्रतिपक्षभूत अलोकना स्वर्पने नष्टया विना समल शकतुं नथी तेथी सूत्रकार हवे अलोकना स्वर्पतुं निश्पणु करे छे—

“ एगे अलोए ” इत्यादि ॥ ६ ॥

सूत्रार्थ—अलोक ओक छे. ॥ ६ ॥

टीकार्थ—लोकथी विपरीत अलोक छे. ते अनंत आकाशास्तिकायरूप छे. लोकक्षेत्रमां द्रव्य, काल अने भाव विद्यमान छाय छे. अलोकमां तेजानो अभाव छाय छे, अलोकमां लोक करतां ओन विशेषता छे.

शंका—अलोकमां पणु आकाश प्रदेशरूप द्रव्य छे, वर्तनादि रूप काल (परिवर्तनशील) छे अने अगुरुलघुरूप अनंत पर्यायिरूप भाव पणु छे, छतां पणु अलोकमां द्रव्य, काल अने भावने। अभाव आप कैवी रीते कडो छो ?

उच्यते—आकाशप्रदेशात्मकं द्रव्यं नत्रास्तीति यदुच्यते, तत्र सम्यक् यतः क्षेत्रग्रहणेनैव तस्य गृहीतत्वात् । समयादिरूपस्य कालस्य सार्धतृतीय द्वीप एव सद्भाव इति शास्त्रविहितत्वात् अन्यत्र तदभावः । वर्तनादिरूपस्य तु कालस्य तत्र तीर्थकरादिभिरविवक्षितत्वात् कालोऽपि तत्र नास्ति । पर्यायाश्च—इह धर्माधर्म-पुद्गलजीवास्तिकायद्रव्यसम्बन्धिनो विवक्षिताः, ते चालोके न सन्ति । एवमाकाश-सम्बन्धिनस्त्वगुल्लघुपर्यायाः क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वान्नेह विवक्षिताः । तस्माद-लोके त्रयाणामपि द्रव्यकालभावानामभाव इति सिद्धम् ।

अलोकत्वं च लोकप्रतिपक्षत्वेन, न त्वनालोकनीयत्वेन केवलज्ञानेन तस्याप्या-लोकनीयत्वात् । सोऽलोक एकः=एकत्वसंख्यावान् । अलोकस्यानन्तप्रदेशात्मक-

उ०—आकाशप्रदेशात्मक द्रव्य वहाँ है ऐसा जो कहा गया है वह ठीक नहीं है क्यों कि क्षेत्र के ग्रहण से ही उसका ग्रहण हो जाता है । समयादि रूप जो काल है वह ढाई द्वीप में ही है इससे बाहर में नहीं है । ऐसा शास्त्र का कथन है तथा वर्तनादिरूप काल की वहाँ तीर्थकरा-दिकोंने विवक्षा नहीं की है, अतः काल भी वहाँ नहीं है । धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और जीवास्तिकाय इन द्रव्यों की पर्यायें क्षेत्र के ग्रहण से ही गृहीत हो गई हैं इसलिये वे यहाँ विवक्षित नहीं हुई हैं । इसलिये अलोक में द्रव्य, काल और भाव इन तीनों का भी अभाव सिद्ध है । इस में अलोकता लोक का प्रतिपक्षी होने से हैं न कि अनालोकनीय होने से हैं । क्यों कि केवलज्ञान द्वारा यह भी आलोक-नीय है ऐसा यह अलोक एक-एक संख्यावाला है यह अलोक अनन्त

उत्तर—आकाश प्रदेश रूप द्रव्य त्यां छे अबुं न्ने कहुं छे ते उचित नथी, कारण् छे क्षेत्रना अल्लघु द्वारा ते पणु गृहीत थछ न्ने छे. समयादि रूप काणतुं अस्तित्व तो अदी द्वीपमां न्ने छे—तेनी अल्लार नथी, अबुं शास्त्रोतुं कथन छे. तथा वर्तनादि रूप काणनी त्यां तीर्थकरोअे विवक्षा (उल्लेख-वात) करी नथी. तेथी त्यां काण पणु नथी. धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय अने लुवास्तिकाय, आ द्रव्योनी पर्याये क्षेत्रना अल्लघुथी न्ने गृहीत थछ गछ छे, तेथी तेभनी पणु त्यां विवक्षा थछ नथी. आ कारण् अलोकमां द्रव्य, काण अने भावने अभाव सिद्ध थाय छे. लोकने प्रतिपक्षी होवाथी न्ने तेमां अलोकता छे, अनालोकनीय होवाथी तेमां अलोकता कही नथी, कारण् छे केवल-ज्ञान द्वारा ते पणु अलोकनीय छे. अबे ते अलोक पणु—अेक संख्या-

त्वेऽपि भेदस्याविवक्षणादेकत्वं द्रव्यार्थतया बोध्यम् ।

ननु लोकैकदेशः प्रत्यक्षतयोपलभ्यते, ततश्च ऊर्ध्वादिलोकोऽपि बाधकप्रमाणा-
भावात् संभाव्यते । अलोकस्तु न देगतोऽपि प्रत्यक्षः, ततश्च तत्सत्त्वं कथं संभाव्यते ।
इत्थं चैकत्वेन तत्प्ररूपणाऽपि तत्सत्त्वे एव संगता ? इति चेत्, ? उच्यते—अनुमा-
नादलोकस्य सत्ता विज्ञायते । तथाहि—लोको विद्यमानविपक्षः, सव्युत्पत्तिकशुद्ध-
पदाभिधेयत्वात्, यद् यत् सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयं तत्तत् सविपक्षं भवति, यथा
घटस्याघटः, सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयश्च लोकः, तस्मात् स विपक्षइति । इत्थं च
लोकविपक्षोऽलोकोऽप्यस्त्येवेति । ?

प्रदेशों वाला माना गया है फिर भी भेद की अविवक्षा से यह द्रव्या-
र्थिकनय की दृष्टि से एक कहा गया है ।

शंका—लोक का एकदेश प्रत्यक्ष से जाना जाता है तब बाधक
प्रमाण के अभाव से ऊर्ध्वादिलोक भी मान लिये गये हैं परन्तु अलोक
तो एकदेश से भी प्रत्यक्ष नहीं है, तब उसका सद्भाव कैसे संभवित हो
सकता है । अतः अलोक की यह एकत्व की प्ररूपणा उसके सद्भाव में
ही संगत हो सकती है असद्भाव से नहीं ।

उ०—अनुमान से अलोक का अस्तित्व जाना जाता है वह अनु-
मान इस प्रकार से है—“ लोको विद्यमानविपक्षः, सव्युत्पत्तिकशुद्ध
पदाभिधेयत्वात् यद् यत् सव्युत्पत्तिकशुद्धं पदाभिधेयं तत् तत् सवि-
पक्षं भवति यथा घटस्याघटः, सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयश्चलोकः
तस्मात् सविपक्षः ” इस अनुमान में प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपघन,

वाणो छे. आ अलोक अनंत प्रदेशोवाणो भनाय छे, छतां पणु लेहनी अवि-
पक्षाञ्छे करीने द्रव्यार्थिकनयनी अपेक्षाञ्छे तेने कह्यो छे.

शंका—लोकने अेक देश (अंश) प्रत्यक्ष नाली शकय छे. अने बाधक
प्रमाणने अभावे ऊर्ध्वादि लोकने सद्भाव मानवामां आवेल छे. परन्तु अलोक
तो अेक देशथी पणु प्रत्यक्ष नाली शकतो नथी, तो तेने सद्भाव केवी रीते
मानी शकय ? ने अलोकने सद्भाव डाय तो न अलोकना अेकत्वनी प्ररूपणा
संगत गाली शकय, तेना अलावे आ प्ररूपणाने संगत केवी रीते गाली शकय ?

उत्तर—अनुमान द्वारा अलोकनुं अस्तित्व नाली शकय छे. ते अनुमान
नीथे प्रमाणे छे—“ लोको विद्यमानविपक्ष, सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयत्वात् यद् यत्
सव्युत्पत्तिकशुद्धं पदाभिधेयं तत् तत् सविपक्षं भवति यथा घटस्याघट. सव्युत्पत्तिक-
शुद्धपदाभिधेयश्च लोकः तस्मात् सविपक्षः ” आ अनुमानमां प्रतिज्ञा, हेतु,

નન્નુ ન લોકોઽલોક इति अलोको लोकभिन्नानां घटादीनामेवान्यतयो भविष्यति, अलं वस्त्वन्तरपरिकल्पनाकण्ठेन? इति चेत्, ? उच्यते—यश्च यं निषिध्य

और निगमन ये पांच अवयव हैं अतः यह अनुमान पंचावयवोपेत है “ लोको विद्यमानविपक्षः ” यह प्रतिज्ञावाक्य है “ सव्युत्पत्तिशुद्धपदाभिधेयत्वात् ” यह हेतु वाक्य है “ यद् यत् सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयं तत् तत् सविपक्षं भवति यथा घटस्याघटः ” यह अन्वय दृष्टान्त है “ सव्युत्पत्तिकशुद्धपदाभिधेयश्च लोकः ” यह उपनय वाक्य है और “ तस्मात् सविपक्षः ” यह निगमनवाक्य है इस अनुमान का तात्पर्य ऐसा है—व्युत्पत्ति युक्त शुद्ध पद के द्वारा अभिधेय होनेसे लोक विद्यमानविपक्ष वाला है जो जो सव्युत्पत्तिक शुद्ध पद से अभिधेय होता है वह वह अपने विपक्ष वाला होता है जैसे घट अघटरूप विपक्ष वाला होता है सव्युत्पत्तिकशुद्धपद से अभिधेय लोक है इसलिये वह भी सर्वविपक्ष है

ज्ञांका—“ न लोकोऽलोको ” जो लोक नहीं है वह अलोक है इस तरह के नञ् समास से अलोक रूप लोकभिन्न घटादिकों में से कोई एक

ઉદાહરણુ, ઉપનય અને નિગમન, એ પાંચ અવયવ છે. આ રીતે આ અનુમાન પાંચ અવયવોપેત (પાંચ અવયવોથી યુક્ત) છે. “ લોકો વિદ્યમાનવિપક્ષઃ ” આ પ્રતિજ્ઞા અવયવ છે, “ સવ્યુત્પત્તિશુદ્ધપદાભિધેયત્વાત્ ” આ હેતુ વાક્ય છે. યદ્ યત્ સવ્યુત્પત્તિકશુદ્ધપદાભિધેયં તત્ તત્ સવિપક્ષં ભવતિ યથા ઘટસ્યાઘટઃ ” આ અન્વય દૃષ્ટાન્ત છે, “ સવ્યુત્પત્તિકશુદ્ધપદાભિધેયશ્ચ લોકઃ ” આ ઉપનય વાક્ય છે અને “ તસ્માત્ વિપક્ષઃ ” આ નિગમન વાક્ય છે. હવે આ અનુમાનનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવે છે—વ્યુત્પત્તિયુક્ત શુદ્ધ પદના દ્વારા અભિધેય (ગ્રાહ્ય) હોવાથી લોક વિદ્યમાન વિપક્ષવાળો છે. જે જે પદાર્થ સવ્યુત્પત્તિક શુદ્ધપદ દ્વારા ગ્રાહ્ય હોય છે, તે તે પદાર્થ પોતાના વિપક્ષ (પ્રતિવક્ષ) વાળો હોય છે જ. જેમકે ઘટ અઘટરૂપ વિપક્ષવાળો હોય છે. લોક પણ સવ્યુત્પત્તિક શુદ્ધપદ દ્વારા ગ્રાહ્ય છે, તેથી તે પણ સવિપક્ષ (વિપક્ષયુક્ત) હોવો જ જોઈએ. એ રીતે લોકના વિપક્ષરૂપ અલોકનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.

विधीयते, तेन तत्तुल्येनैव भवितव्यम् । अत्र तु निषेध्यत्वेन लोकोऽभिधीयते । स च जीवादिद्रव्याधार आकाशविशेष एव । अतोऽलोकशब्देनापि आकाशविशेष एव ग्राह्यो न तु घटादीनामन्यतमः, यथा 'अपण्डितः' इत्युक्ते सदसद्विवेकविकल-
चेतनावान् पुरुषविशेष एव गृह्यते, न त्वचेतनो घटादिः । अतो नास्ति कश्चिदोप
इति ॥ सू० ६ ॥

लोकालोकयोश्च विभागो धर्मास्तिकायाधीनः, अतस्तं प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—एगो धम्मे ॥ सू०७ ॥

छाया—एको धर्मः ॥ ७ ॥

हां जायगा फिर लोकाभिन्न, एक भिन्न वस्त्वन्तर रूप अलोक की कल्पना के कष्ट से क्या लाभ है ?

उ०—जिसके निषेध से जिसका विधान होता है वह उसके तुल्य ही होता है इस नियम के अनुसार निषेध्य यहां लोक है और वह जीवादिक द्रव्यों का आधारभूत आकाशविशेष रूप ही है इसलिये अलोक शब्द से भी आकाशविशेष ही गृहीत होगा न कि घटादिकों में से कोई एक जैसे "अपण्डित" ऐसा कहने पर सद् असद् विवेक से विकल चेतनावान् पुरुषविशेष ही गृहीत होता है अचेतन घटादिक नहीं इसलिये अलोक की मान्यता में भी कोई दोष नहीं है ॥ सू०६ ॥
लोक और अलोकका विभाग धर्मास्तिकायादिकके अधीन है इसलिये उस

शका—“ न लोकोऽल्लोको ” ने लोकाक्षर नथी ते अलोका छे, आ प्रमाणे नञ् समासरे अलोकापदने विग्रह थर शके छे. नेमके घट नथी ते अघट छे, अम मानी शकाय छे, तो ने लोक नथी ते अलोक छे, अम मानवामां शो वाधो छे ? लोकथी सिन्न अवी केअ अन्य वस्तुरूपे अलोकांनी कल्पना करवाइप कष्ट वडोरवानी जरु शी छे ?

उत्तर—नेना निषेधथी नेवुं विधान थाय छे, ते तेना तुल्य (समान) न् डोय छे, आ नियम प्रमाणे अर्धी निषेध्य लोक छे अने ते ल्वादिद्रव्यना आधारभूत आकाश विशेषरूप छे, तेथी अलोका शब्दथी पणु आकाश विशेष न् अडणु थशे,—घटादिकेमांथी केअ अडणु थशे नर्धी. नेमके “अपण्डित” कडेपथी सारां नरसांना विवेकथी रडित चेतनावान् पुरुष विशेष न् अडणु थाय छे—अचेतन घटादिक अडणु थता नथी, तेथी अलोकांनी मान्यतामां पणु केअ दोष नथी. ॥ सू० ६ ॥

लोक अने अलोकाको विलाग धर्मास्तिकायिक अधीन छे, तेथी डवे

વ્યાખ્યા—‘ એ ’ इत्यादि—

ધર્મઃ—ધર્માસ્તિકાયઃ, સ્વભાવત एव गतिपरिणामपरिणतानां जीवपुद्गलानां तत्स्वभावधारणाद् धर्मः, अस्त्यश्चेह प्रदेशाः, तेषां कायः=संघातः-अस्तिकायः प्रदेशसंघात इत्यर्थः । धर्मश्चासौ अस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः-जीवपुद्गलगत्युपष्टम्भकारी सकललोकव्यापी असंख्येयप्रदेशी, अरूपी अजीवद्रव्यविशेषः । यथा चक्षुरिन्द्रियवतः ज्ञानस्योपग्रहकारणं दीपो भवति तद्वद्धर्मास्तिकायो जीवपुद्गलानां गत्यादि परिणतानामुपकारकारणं भवति ।

ધર્માસ્તિકાયકી અવ પ્રરૂપણા સૂત્રકાર કરતે હૈં-એને ધમ્મે ઠ્ઠ્યાદિ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માસ્તિકાય એક હૈ ॥ ૭ ॥

ટીકાર્થ—ગતિ ક્રિયાવાલે જીવ ઓર પુદ્ગલોં કો જો उनके स्वभाव में धारण कराता है वह धर्म है, अस्ति शब्द से यहां प्रदेशों का ग्रहण हुआ है तथा काय शब्द से इन प्रदेशों का संघात गृहीत है । इस तरह प्रदेश संघात का नाम अस्तिकाय है धर्मरूप जो अस्तिकाय है वह धर्मास्तिकाय है यह धर्मास्तिकाय स्वभावतः गति क्रियावाले जीव और पुद्गलों को चलने में सहायक होता है तथा यह द्रव्य समस्त लोकाकाश में तिलों में तैल की तरह व्यापक है इसके प्रदेश असंख्यात है यह अरूपी द्रव्य है तथा अजीवद्रव्य का एक भेद है । जिस प्रकार से चक्षुरिन्द्रियवाले जीव को घटपटादि के ज्ञान करने में सहायक द्वीप होता है उसी प्रकार से यह धर्मास्तिकाय द्रव्य भी गति परिणत जीवपुद्गलों को

સૂત્રકાર તે ધર્માસ્તિકાયની પ્રરૂપણા કરે છે—“ એ ધમ્મે ” ઠ્ઠ્યાદિ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માસ્તિકાય એક છે ॥ ૭ ॥

ટીકાર્થ—ગતિક્રિયાવાળાં જીવ અને પુદ્ગલોને જે તેમના स्वभावમાં धारण કરે છે, તે ધર્મ છે. “ અસ્તિ ” પદથી અહીં પ્રદેશોને ગ્રહણ કરવામાં આવી છે અને “ કાય ” કાય પદથી તે પ્રદેશોને સંઘાત ગૃહીત થયેલ છે. આ રીતે પ્રદેશ સંઘાતનું નામ અસ્તિકાય છે. ધર્મરૂપ જે અસ્તિકાય છે, તેને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. આ ધર્માસ્તિકાય स्वभावतः गतिक्रियावाળાં જીવ અને પુદ્ગલોને ચાલવામાં સહાયક થાય છે. આ દ્રવ્ય સમસ્ત લોકાકાશમાં તલમાં વ્યાપેલા તેલની જેમ વ્યાપક બને છે. તેના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, તે અરૂપી દ્રવ્ય છે અને અજીવ દ્રવ્યના એક ભેદરૂપ છે. જેમ નેત્રેન્દ્રિયથી યુક્ત જીવને વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવામાં દ્વીપક સહાયરૂપ થાય છે, એજ પ્રમાણે આ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ ગતિપરિણત જીવપુદ્ગલોને ચાલવા સહાયક બને છે. તે

उक्तं च—“जीवानां पुद्गलानां च, गत्युपग्रहकारणम् ।

धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य, दीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥ १ ॥”

यद्वा—यथा मत्स्यस्य गमनागमनादिक्रियापरिणतस्य जलमपेक्षाकारणमस्ति तथैव धर्मद्रव्यमपि ।

स एकः—एकत्वसंख्यावान् । यद्यपि प्रदेशार्थतया धर्मास्तिकायस्याऽसंख्यात-
प्रदेशवत्त्वाद्नेकत्वमस्ति परन्तु द्रव्यार्थतया तस्यैकत्वमिति भावः ॥सू० ७।

धर्मोऽपि सविपक्षः, अतस्तद्विपक्षमधर्मं निरूपयति—

मूलम्—एगो अधर्मे ॥ सू०८ ॥

छाया—एकः अधर्मः ॥ ८ ॥

चलने में सहकारी होना है अतः यह प्रेरक नहीं है अर्थात् उन्हें यह प्रेरणा करके नहीं चलता है जब वे चलते हैं तो यह उनके चलने में मदद देता है । कहा भी है—“जीवानां पुद्गलानां च ” इत्यादि

यद्वा—गमनागमनादि क्रिया परिणत मत्स्य को जल जैसे अपेक्षा कारण होता है उसी प्रकार से यह धर्मद्रव्य भी स्वभावतः गति क्रिया-शील जीवपुद्गल को गमन में अपेक्षा कारण होता है ।

कहा भी है— गइ परिणयाण ” इत्यादि ।

ऐसा यह धर्मद्रव्य एकसंख्यावाला है यद्यपि प्रदेशार्थता की अपेक्षा से धर्मास्तिकाय में असंख्यात प्रदेशों वाला होने के कारण अनेकत्व है परन्तु फिर भी द्रव्यार्थता की अपेक्षा से उसमें एकत्व है ॥ सू०७ ॥

धर्मद्रव्य भी अपने विपक्ष से युक्त है, अतः उसके विपक्षभूत अध-

यादवानी प्रेरणा आपतुं नथी पणु न्यारे तेओ यावे छे, ल्यारे तेमने यांलवाभां मद्द छरे छे. कहु पणु छे. ‘जीवानां’ इत्यादि

जेम गमनागमनादि क्रियापरिणत मत्स्यने गति करवाभां पाणीनी आव-
श्यकता रडे छे, तेम स्वभावतः गतिक्रियाशील एव पुद्गलने धर्मद्रव्यनी अपेक्षा रडे छे. ओटवे के जणनी जेम धर्मद्रव्य पणु अपेक्षाकारणरूप छे.

कहु पणु छे. “ गइ परिणयाण ” इत्यादि

जेवुं आ धर्मद्रव्य ओक संख्यावाणुं छे. जे के प्रदेशोनी अपेक्षाओ वियारवाभां आवे तो धर्मास्तिकाय असंख्यात प्रदेशोवाणुं होवाथी. तेभां अनेकत्व मानी शक्य छे, पणु अर्डी द्रव्यार्थतानी अपेक्षाओ तेभां ओकत्व कहु छे. ॥ ७ ॥

इवे सूत्रकार धर्मद्रव्यना विपक्षभूत अधर्मद्रव्यनुं निरूपणु करे छे—

વ્યાખ્યા—‘ એમે ’ इत्यादि—

અધર્મ:—ન ધારયતિ—જીવપુદ્ગલાન્ ગતિપરિણતાવપિ તત્સ્વભાવતયા નાવસ્થા-
પયતિ, તસ્ય સ્થિત્યુપપ્ત્ત્મ્ભક્ત્વાદિત્યધર્મ:—અધર્માસ્તિકાય: । અધર્મશ્રાસૌ અસ્તિ-
કાયથેતિ । જીવપુદ્ગલાનાં સ્થિતિપરિણામપરિણતાનાં સ્થિતિપરિણામોપપ્ત્ત્મ્ભક:
સકલલોકવ્યાપિ અસંખ્યાતપ્રદેશી અરૂપી અજીવદ્રવ્યવિશેષ: । સ્થિતિર્ગતિનિવૃત્તિ: ।
યથા શ્રાન્તસ્ય ધર્માર્તસ્ય પથિકસ્ય સ્થિતિપરિણામપરિણતસ્ય વૃક્ષચ્છાયા સદા-
યિકા ભવતિ તદ્વદ્ અધર્મદ્રવ્યમપિ જીવપુદ્ગલાનાં સ્થિતિપરિણામપરિણતાનાં સદા-
યકં ભવતિ । યદ્વા—મત્સ્યસ્ય સ્થલવત્ સ્થિતિસહાયકં જીવપુદ્ગલાનામધર્મદ્રવ્યમ્ ।

મદ્રવ્ય કા અવ સૂત્રકાર નિરૂપણ કરતે હૈં ।—એમે અધર્મ્મે इत्यादि ॥૮॥

સૂત્રાર્થ—અધર્મદ્રવ્ય એક હૈ ॥ ૮ ॥

ટીકાર્થ—જો જીવ પુદ્ગલોં કો ગતિ પરિણતિ મેં નહીં ધારણ કરાતા
હૈ વહ દ્રવ્ય અધર્મ દ્રવ્ય હૈ ક્યોં કિ હસકા કામ સ્થિતિ ક્રિયા મેં પરિ-
ણત હુએ જીવ ઓર પુદ્ગલોં કો ઠહરનેમેં મદદ દેને કા હૈ, અધર્મરૂપ જો
અસ્તિકાય હૈ વહ અધર્માસ્તિકાય હૈ યહ અધર્મ દ્રવ્ય ખી મમ્પૂર્ણ લોકા-
કાશ મેં વ્યાપ્ત હોકર હી રહતા હૈ, યહ અસંખ્યાત પ્રદેશી હૈ અરૂપી હૈ
ઓર અજીવ દ્રવ્ય કા એક ભેદ વિશેષ હૈ ગતિ કી નિવૃત્તિ કા નામ
સ્થિતિ હૈ જિસ પ્રકાર માર્ગ મેં ચલતે હુએ શ્રાન્તપથિક કો જો કિ ગર્મી
સે આકુલ વ્યાકુલ હો ગયા હૈ ઠહરને મેં સહાયક ઢાયા હોતી હૈ વસી
પ્રકાર સે સ્થિતિ પરિણામ સે પરિણત જીવ ઓર પુદ્ગલોં કો જો ઠહરને
મેં સહાયક હોતા હૈ વહ અધર્મદ્રવ્ય હૈ ।

“ એમે અધર્મ્મે ” ઇત્યાદિ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ—અધર્મદ્રવ્ય એક છે. ॥ ૮ ॥

ટીકાર્થ—એ દ્રવ્ય જીવપુદ્ગલોને ગતિ પરિણતિમાં ધારણ કરતું નથી, તે
દ્રવ્યનું નામ અધર્મદ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્યનું નામ ગતિપરિણત જીવ અને પુદ્ગલોને
ગતિ કરતાં રોકવાનું છે—તેમની ગતિ અટકાવવામાં મદદ કરવાનું છે. અધર્મ
રૂપ એ અસ્તિકાય છે તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અધર્મ દ્રવ્ય પણ
સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે, તે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, અરૂપી
છે અને અજીવદ્રવ્યનો એક ભેદવિશેષ છે. ગતિની નિવૃત્તિનું નામ સ્થિતિ છે.
રસ્તા પર ચાલ્યા જતા, ગરમીથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા પથિકને થોભવામાં
એમ ઢાંચડો સહાયક અને છે, તેમ સ્થિતિપરિણામે પરિણત જીવને અને
પુદ્ગલોને થોભવામાં અધર્મદ્રવ્ય સહાયક થાય છે. એમ સ્થળ મત્સ્યને થોભ-

स एवंविधोऽधर्मास्तिकाय एकः=एकत्वसंख्यावान् प्रदेशार्थतयाऽस्यासंख्येयत्वे-
ऽपि द्रव्यार्थतया एकत्वं बोध्यम् ।

ननु धर्मास्तिकाया धर्मास्तिकाययोरस्तित्वं कथमवगम्यते ? इति चेत्,
उच्यते—जीवपुद्गलानां गत्यन्यथानुपपत्तेर्धर्मास्तिकायोस्तीति भन्तव्यम्, एवं
जीवपुद्गलानां स्थित्यन्यथानुपपत्तेरधर्मास्तिकायोऽस्तीति च स्वीकर्तव्यम् ।

यद्वा—मत्स्य को जल की तरह जो जीव और पुद्गलों को ठहरने
में मदद करता है वह अधर्मद्रव्य है ।

उक्तं च—ठाणजुदाण अधम्मो इत्यादि ।

इस प्रकार का यह अधर्मद्रव्य—अधर्मास्तिकाय—एक संख्यावाला है
यद्यपि प्रदेशार्थता की अपेक्षा असंख्यातप्रदेशी होने से यह अनेक भी
है असंख्यात भी है परन्तु उसकी यहां विवक्षान होने से यह द्रव्यार्थता
की अपेक्षा से एक है ऐसा जानना चाहिये ।

शंका—धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय इनका अस्तित्व कैसे
जाना जाता है ?

उ०—यदि धर्मास्तिकाय न हो तो जीव और पुद्गलों की गति नहीं
हो सकती है अतः “ जीवपुद्गलानां गत्यन्यथानुपपत्तेः धर्मास्तिकायो-
ऽस्ति ” धर्मास्तिकाय है—ऐसी प्रतीति इस अनुमान से होती है इसी
प्रकारसे यदि अधर्मास्तिकाय न हो तो जीव और पुद्गलों की स्थिति नहीं
हो सकती है अतः—“ जीवपुद्गलानां स्थित्यन्यथानुपपत्तेः अधर्मास्तिका-
योऽस्ति ” अधर्मास्तिकाय है ऐसी प्रतीति इस अनुमान से होती है ।

वामां भट्टे करे छे, तेम एव अने पुद्गलेने थोखवामां ने भट्टे करे छे,
ते अधर्मद्रव्य छे.

इधु पणु छे—ठाण जुदाण ॥ इत्यादि

आ प्रहारनुं आ अधर्मास्तिकाय अेक सभ्यावाणुं छे. ने के प्रदेशा-
थतानी अपेक्षाअे असंख्यात प्रदेशी होवाथी ते असंख्यातइप पणु छे, पणु
अहीं तो द्रव्यार्थतानी अपेक्षाअे तेने अेक कडेवामां आव्युं छे, अेम समजवुं.

प्रश्न—धर्मास्तिकाय अने अधर्मास्तिकायनुं अस्तित्व केवी रीते ज्ञानी
शक्य छे ?

उत्तर—ने धर्मास्तिकाय न होय तो एव अने पुद्गलेनी गति संभवी
शकती नथी. “ जीवपुद्गलानां गत्यन्यथानुपपत्तेः धर्मास्तिकायोऽस्ति ” परन्तु
तेमनी गति संभवित होवाथी, धर्मास्तिकायना अस्तित्वनी प्रतीति थाय छे.

“ जीवपुद्गलानां स्थित्यन्यथानुपपत्तेः ” अेज प्रमाणे ने अधर्मास्तिकाय न होय
था ७

ननु धर्मास्तिकायाभावेऽपि जीवपुद्गलानां गतिर्भविष्यति, तथैवाधर्मास्तिकायाभावेऽपि तेषां स्थितिर्भविष्यति, धर्माधर्माभित्तायस्वीकारो निरर्थकः ? इति चेत्, उच्यते—तयोरभावेऽपि जीवपुद्गलानां गतिस्थितिस्वीकारे तु अलोकैऽपि जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरतिप्रसङ्गः स्यात् । यदि तु अलोकैऽपि तेषां गतिस्थिती इष्येते इत्युच्यते, तर्हि अलोकस्यानन्तत्वाल्लोकान्निर्गत्य जीवपुद्गलानां तत्र

ज्ञांका—आपने जो जीव और पुद्गलों की गति और स्थिति की अन्यथानुपपत्ति रूप हेतु देकर जो धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय की सिद्धि की है, सो ठीक नहीं है क्योंकि कि धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय के अभाव में भी इनकी गति और स्थिति हो जावेगी फिर इनकी स्वीकृति में क्या लाभ है ।

उ०—यदि धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय को न माना जाय और फिर भी जीव और पुद्गलोंकी गति एवं स्थिति मानी जाये फिर इस प्रकार की मान्यता में अलोक में भी जीव पुद्गलोंकी गति स्थिति हाने का प्रसंग प्राप्त होगा, यदि कहा जावे कि अलोक में भी इनकी गति स्थिति हो जावे तो इसमें हानि ही क्या है ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि अलोक तो अनन्त है अतः लोक से निकल कर जीव और पुद्गलों

तो एव अने पुद्गलानि स्थिति संलवी शक्य नही, पणु तेमनी स्थिति शक्य

होवाथी “ अधर्मास्तिकायोऽस्ति ” अेवी प्रतीति थाय छे के अधर्मास्तिकाय छे

शंका—“ एव अने पुद्गलानि गति अने स्थिति अनुकमे धर्मास्तिकाय अने अधर्मास्तिकायने लीधे न शक्य छे, अने तेमनी गति अने स्थितिने सदृभाव होवाथी धर्मास्तिकाय अने अधर्मास्तिकायनुं अस्तित्व सिद्ध थाय छे. ”

आ प्रमाणे आप जे कडे छे ते णराणर नथी, कारणु के धर्मास्तिकाय अने अधर्मास्तिकायने अभाव होय तो पणु तेमनी गति अने स्थिति संलवी शक्ये. तो तेमनी गति अने स्थितिने आधारे तेमनुं अस्तित्व केवी रीते स्वीकारी शक्य ?

उत्तर—जे धर्मास्तिकाय अने अधर्मास्तिकायनुं अस्तित्व स्वीकारवामां न आवे, अने तेमने अभाव होय तो पणु एव अने पुद्गलानि गति अने स्थिति स्वीकारवामां आवे तो, अलोकमां पणु एव अने पुद्गलानि गति अने स्थिति मानवाने प्रसंग प्राप्त थये. जे अेवी हलील करवामां आवे के अलोकमां पणु तेमनी गतिस्थिति स्वीकारवामां शी मुश्केली छे ?

तो तेने उत्तर आ प्रमाणे छे—अलोक तो अनंत छे हवे जे लोकमाथी नीकणीने एव अने पुद्गले अलोकमां प्रवेश करी शकता होय तो अेवी

प्रवेशादेक द्विव्यादि जीवपुद्गलयुक्तः सर्वथा तच्छून्यो वा कदाचिल्लोकः स्यात्, नैतद् दृष्टम् इष्टं च ।

यद्वा—गतिः स्थितिश्च सकललोकप्रसिद्धं कार्यम्, कार्यं च परिणामि कारणापेक्षा कारणाधीनतयैव भवति । घटादिकार्याणां तयैव दर्शनात् । तथाहि—परिणामिकारणस्य मृत्पिण्डस्य सत्त्वेऽपि दिग्देशकालाकाशप्रकाशाद्यपेक्षाकारणमन्तरेण घटो न भवति । यद्यपेक्षाकारणाभावेऽपि कार्यं स्यात्तहि मृत्पिण्डमात्रस्य सत्त्वेऽपि घटकार्यं स्यात् । न च तथा भवति, तस्मादपेक्षाकारणमपि कार्यनिष्प-

का या तो वहां प्रवेश हो जावेगा इस से एक दो तीन आदि जीवपुद्गल से ही यह लोक युक्त रहेगा या कदाचित् सर्वथा उनसे शून्य हो जावेगा परन्तु ऐसा न तो कभी देखा गया है और न यह बात इष्ट ही है ।

यद्वा—गति और स्थिति ये दो कार्य हैं ऐसा सकल लोक में प्रसिद्ध है और जो कार्य होता है वह परिणामी कारण के अतिरिक्त अपेक्षा कारण की अधीनता से ही होता है जैसे घटादिकार्य, तात्पर्य इसका ऐसा है कि घटादिकार्य का परिणामी कारण मिट्टी का पिण्ड है सो घटादिकार्य केवल इस मिट्टीके पिण्डके सद्भावमें ही नहीं हो जाते हैं किन्तु इसके साथ वे अपेक्षा कारणरूप जो दिग्देशकाल आकाश प्रकाश आदि हैं उनकी भी अपेक्षा रखते हैं ऐसा तो है नहीं कि केवल मिट्टी के पिण्ड से घट निष्पन्न हो जाता हो और वह अपेक्षा कारणों की आवश्यकता अपनी उत्पत्ति में नहीं रखता हो यदि ऐसा ही माना जावे तो फिर क्या है केवल मृत् पिण्ड के सद्भाव में ही घट की उत्पत्ति हो जानी

परिस्थिति उद्भवते के कां तो अेक, जे, त्रयु आदि एव अने पुद्गलाधी न लोक व्याप्त रहे, अथवा तेमनाथी विवक्षुल रहित पणु यथं नय. पणु अेवुं क्वी जेनामां आव्युं नथी अने ते इष्ट पणु नथी.

अथवा—गति अने स्थिति, अे जे कार्यं छे, अेवुं सकललोकमां प्रसिद्ध छे. अने कार्यं अेकला परिणामी कारणुने अधीन होतुं नथी पणु अपेक्षा कारणुने पणु अधीन होय छे. जेभके घटादि कार्यंमां परिणामीकारणु भाटीना पिंड छे, परन्तु अेकली भाटीना पिंडना सहलावथी घटा आदितु निर्माणु यथं शक्तुं नथी, साथे साथे अपेक्षाकारणुइप दिग्देशकाल (दिशा, प्रदेश, काल) आकाश, प्रकाश आदिनी पणु नइर पडे छे. अेकला भाटीना पिंडमांथी घटा अनी नतो होय—अपेक्षा कारणुइप प्रकाश आदिनी तेने नइर रहेती न होय, अेवुं तो शक्य न नथी. जे अपेक्षाकारणुनी आवश्यकता न न होय तो

તાવાવશ્યકમ્ । તથેહ ગતિસ્થિતી અપિ પરિણામિકારણરૂપયોર્જીવપુદ્ગલયો વર્ત-
માને અપિ અપેક્ષાકારણં વિના ન ભવિતુમર્હતઃ, દૃશ્યેતે ચ ગતિસ્થિતી, અતસ્તયો-
રપેક્ષાકારણરૂપૌ ધર્માધર્માવિશ્યુપગન્તવ્યાવેવ । इत्थं धर्माधर्मयोरस्तित्वं सुसिद्धमेवेति ।

યદ્રા—પૂર્વમલોકોઽભ્યુપગતઃ, તદ્ધ્યુપગમે ચ લોકપરિચ્છેદકારિણી ધર્મા-
ધર્માવપિ પ્રતિપત્તવ્યૌ । અન્યથાઽઽકાશસામ્યે લોકાલોકવ્યવસ્થાઽપિ ન સ્યાત્ ।
તથા ચાવિશિષ્ટ એવાકાશે સતિ જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ ગત્યભાવેન પ્રતિઘાતાભાવાત્,

ચાહિયે પરન્તુ એસા તો હોતા નહીં હૈં હસલિયે યહ માનના ચાહિયે કિ
કાર્ય નિષ્પત્તિ મેં અપેક્ષા કારણ મી આવશ્યક હોતા હૈં હસી તરહ
સે ગતિ ઓર સ્થિતિમી પરિણામી કારણ રૂપ જો જીવ ઓર પુદ્ગલ હેં
इनके सत्व में भी अपेक्षा कारण के विना नहीं हो सकती है परन्तु ये
होती हुई तो दिखाई देती हैं इसलिये यह मानना ही चाहिये कि इनके
अपेक्षा कारणरूप धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकायरूप ये दो द्रव्य हैं ।
इस प्रकार से इन दोनों का अस्तित्वसिद्ध होता है ।

यद्रा—पहले अलोक माना गया है इसके मानने पर लोकका ज्ञान
कराने वाले धर्म और अधर्मद्रव्य भी मानना चाहिये नहीं तो आकाश
की समानता में लोक और अलोक का विभाग कैसे हो सकेगा ? नहीं
हो सकेगा क्यों कि आकाश ही आकाश सर्वत्र समान रहेगा अतः उस
में जीव और पुद्गलों की गति के अभाव को लेकर प्रतिघात का अभाव
होने से और स्थिति के अभाव को लेकर सुखदुःखादि संबंध के अभाव

એકલી માટીમાંથી પણ ઘડાતું નિર્માણ થતું જોઈએ, પરન્તુ એવું કદી બનતું
નથી. તેથી એ વાત સ્વીકારવી જ પડશે કે કાર્યનિષ્પત્તિમાં અપેક્ષાકરણની
પણ આવશ્યકતા રહે છે. એજ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ
પણ અપેક્ષાકરણોના સદ્ભાવ વિના સંભવી શકતી નથી. જીવ અને પુદ્ગલોની
ગતિ અને સ્થિતિ, એ બંનેનો સદ્ભાવ જોવા મળે છે, તેથી એ વાત માન-
વી જ પડશે કે તેમના અપેક્ષાકારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય, એ
બંને દ્રવ્યોનો સદ્ભાવ હોય છે.

અથવા—પહેલાં અલોકતું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તો લોકતું
જ્ઞાન કરાવનાર ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય પણ માનવા જ જોઈએ. નહીં તો
આકાશની સમાનતામાં લોક અને અલોકનો વિભાગ કેવી રીતે થઈ શકશે ?
અને તે રીતે તો સર્વત્ર આકાશની જ કેવળ સમાનતા રહેશે. તો તેમાં જીવ
અને પુદ્ગલોની ગતિનો અભાવ રહેવાથી પ્રતિઘાતનો અભાવ રહેશે, અને

स्थित्यभावेन च सुखदुःखादिसंबन्धाभावात् सुखदुःखबन्धादिव्यवहारो नोपपद्येत । उक्तं च—

“तम्हा धम्मा धम्मा, लोगपरिच्छेयकारिणोजुत्ता ।

इहराऽऽगासे तुल्ले, लोगोऽलोगोत्ति को भेओ ? ॥ १ ॥

लोगविभागाभावे, पडिघायाऽभावओऽणवत्थाओ ।

संबवहाराभावे, संबंधाभावओ होज्जा ॥ २ ॥

छाया—तस्माद् धर्माधर्मौ लोकपरिच्छेदकारिणौ युक्तौ ।

इतरथाऽऽकाशे तुल्ये लोकोऽलोक इति को भेदः ? ॥ १ ॥

लोकविभागाभावे प्रतिघाताभावतोऽनवस्थातः ।

संबन्धवहाराभावः संबन्धाभावतो भवेत् ॥ २ ॥ इति सू० ८ ॥

इत्थम् आत्मनो लोकवृत्तित्वं धर्माधर्मास्तिकायोपगृहीतत्वं सद्दण्डत्वं सक्रियत्वं च सूचितम् । एवंभूत आत्मा कर्मणा बन्धयते इति बन्धं निरूपयति—

मूलम्—एगो बंधे ॥ ९ ॥

छाया—एको बन्धः ॥ ९ ॥

होने से सुखदुःख बन्ध आदि का व्यवहार नहीं बन सकेगा ।

कहा भी है—“तम्हा धम्मा धम्मा” तथा च “लोगविभागा भावे” इत्यादि ।

इस तरह आत्मा का लोक में रहना तथा धर्म और अधर्म द्रव्य द्वारा गति स्थिति में उसका उपकृत होना दण्डसहित होना क्रियासहित होना यह सब यहां तक सूचित किया गया है ऐसा आत्मा कर्म से बंधता है अतः अब बंध का निरूपण किया जाता है ।

‘एगो बंधे’ इत्यादि ॥ ९ ॥

मूलार्थ—बन्ध एक है ॥ ९ ॥

स्थितिने अलाव रडेवाथी सुखदुःखादि संबंधने अलाव रडेसे. जेवी परिस्थितिमा सुखदुःख आदिनो व्यवहार न नडीं सलवी शके ।

“तम्हा धम्मा धम्मा ॥ तथा च “लोगविभागा भावे” इत्यादि

आ रीते आत्मा लोकमां रडे छे, तथा धर्म अने अधर्मद्रव्य द्वारा ते गतिस्थितिमा आवे छे, ते दण्डसहित होय छे अने क्रियासहित होय छे, जे वातनुं अडीं सुधीमां निरूपण थर गयुं छे. जेवो आत्मा कर्मथी बंधातो होवाथी हवे बंधनुं निरूपण करवामां आवे छे—

“एगो बंधे” इत्यादि ॥ ९ ॥

सूत्रार्थ—बन्ध एक छे. ॥ ९ ॥

વ્યાખ્યા—‘ એગે ’ ઇત્યાદિ—

વન્ધઃ—વન્ધનં વન્ધઃ, આસ્રવનિમિત્તઃ કષાયસહિતસ્યાત્મનઃ પ્રતિપ્રદેશમપ્રવિધ-
કર્મપુદ્ગલૈઃ સહ સંયોગવિશેષઃ । સ ચ સકષાયજીવકર્તૃકર્મયોગ્યપુદ્ગલાદાનરૂપઃ,
સ ચ એકઃ=એકત્વસંખ્યાવાન્ । યદ્યપિ પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશભેદાદ્ વન્ધશ્ચતુ-
ર્વિવસ્તથાપિ તસ્ય વન્ધસામાન્યાદેકત્વમ્, મુક્તો સત્યાં પુનર્વન્ધામાવાદ્ વા એક-
ત્વમ્ । યદ્વા દ્રવ્યભાવભેદાદ્ વન્ધો દ્વિવિધઃ—દ્રવ્યતો નિગડાદિભિઃ, ભાવતસ્તુ

ટીકાર્થ—વન્ધને કા નામ વન્ધ હૈ યહ વન્ધ એક પ્રકાર કા સંયોગ
વિશેષરૂપ હોતા હૈ હસ વન્ધ કા નિમિત્ત ઓસ્રવ હોતા હૈ કષાય સહિત
આત્મા કા હર એક પ્રદેશ આઠ કર્મોં કૈ સાથ જો સમ્બન્ધિત હૈ—ગાઠરૂપ
સે જકડા હુઆ હૈ—હસી કા નામ વન્ધ હૈ હસ વન્ધ અવસ્થા મૈં આત્મા
કૈ પ્રદેશ ઓર કર્મોં કૈ પ્રદેશ પરસ્પર મૈં ક્ષીર નીર કી તરહ મિલે રહતે
હૈં । વન્ધ ઁસી જીવ કો હોતા હૈ ક્ષો જીવ સકષાય હોતા હૈ ક્યોં કિ
કષાય સહિત હોને સે જીવ કર્મ કૈ યોગ્ય પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરતા હૈ
યહ વન્ધ યદ્યપિ પ્રકૃતિવન્ધ આદિ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ફિર મી
વન્ધસામાન્યકી અપેક્ષા વહ એકત્વ સંખ્યાવિશિષ્ટ કહા ગયા હૈ ।

અથવા—જીવ જવ સંસાર સે મુક્ત હો જાતા હૈ તવ પુનઃ ઁસકો
વન્ધ નહીં હોતા હૈ અતઃ પુનર્વન્ધ કૈ અભાવ સે યહ એકત્વ સંખ્યાવિ-
શિષ્ટ કહા ગયા હૈ ।

અથવા—દ્રવ્યવન્ધ ઓર ભાવ વન્ધ કૈ ભેદ સે વન્ધ દો પ્રકાર કા

ટીકાર્થ—બાધવું એટલે બંધ. તે બંધ એક પ્રકારના સંયોગ વિશેષરૂપ
હોય છે. આસ્રવને કારણે જીવ આ બંધ કરે છે. કષાયયુક્ત આત્માને દરેક
પ્રદેશ આઠ કર્મો વડે ગાઠરૂપે જકડાયેલો હોય છે, તેનું નામ જ બંધ છે.
આ બંધ દશામાં આત્માના પ્રદેશો અને કર્મોના પ્રદેશો એકબેકની સાથે ક્ષીર
નીરની જેમ (દૂધ અને પાણીની જેમ) ભગી ભય છે. સકષાયી જીવ જ
કર્મોનો બંધ કરતો હોય છે, કારણ કે કષાયયુક્ત જીવ કર્મના યોગ્ય પુદ્ગલોને
ગ્રહણ કરે છે. જે કે આ બંધના પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે,
છતાં પણ બંધ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેને એક (એક સંખ્યાવાળો) કહ્યો છે.

અથવા—જીવ ન્યારે સંસારથી મુક્ત થઈ ભય છે, ત્યારબાદ ફરીથી
આ બંધ કરતો નથી. તેની પુનર્બંધના અભાવની અપેક્ષાએ તેને એક
સંખ્યાવાળો કહ્યો છે.

कर्मणा, तयोश्च बन्धसामान्यविवक्षया एकत्वमिति । ननु बन्धोऽत्र जीवकर्मणोः—संयोगः, स आदिमान् अनादि र्वा ? तत्र यदि प्रथमः पक्षः, तर्हि किं पूर्वमात्मा समुत्पन्नः ? किं वा कर्मसमुत्पन्नम् ? उत तदुभयं युगपत् समुत्पन्नम् ? इति विकल्पत्रयं भवति । तत्र पूर्वम् आत्मा समुत्पन्नः ' इति विह्वलपो वक्तुमशक्यः, यतो निर्हेतुकत्वेनात्मनः स्वरविषाणवत् संभवाभावः स्यात् । यद्यकारणोत्पन्नस्यापि संभवो मन्यते, तर्हि अकारणोत्पन्नस्य तस्योपरमोऽप्यकारणत एव स्यात् । तथा—पूर्वकर्म

होता है इनमें निगड़ादि द्वारा जो बन्ध होता है वह द्रव्यबन्ध है और रागद्वेषादि के निमित्त से जो कर्म के साथ बन्ध होता है वह भावबन्ध है इन दोनों में बन्ध सामान्य की विवक्षा से एकत्व है ।

शंका—आपने जीव और कर्म का जो परस्पर में संयोगविशेष है वह बन्ध है ऐसा कहा है सो यह संयोगविशेष आदिमान् है या अनादिरूप है ? अर्थात् जीव के साथ कर्मों का यह संयोगविशेषरूप संबंध अमुक समय से हुआ है या समय के बिना हुआ है ? यदि कहा जावे कि यह सम्बन्धरूप बन्ध अमुक समय से हुआ है तो इसमें ये विकल्प उपस्थित होते हैं कि पहिले आत्मा उत्पन्न हुआ है या कर्म उत्पन्न हुआ है ? या दोनों एक साथ उत्पन्न हुए हैं ? पहिला विकल्प इस लिये ठीक नहीं है कि आत्मा तो निर्हेतुक है और जो निर्हेतुक होता है उसका उत्पाद स्वर विषाण की तरह होता नहीं है यदि कारण के बिना भी उत्पत्ति मानी जावे तो फिर उसकी उत्पत्ति सदा होती ही रहनी

अथवा—द्रव्यबन्ध अने भावबन्धनी अपेक्षासे बन्धना से प्रकार छे. ज'एर (सांकेत) आदि द्वारा से बन्ध थाय छे तेने द्रव्यबन्ध कडे छे, अने रागद्वेषादिने कारणे से बन्ध थाय छे तेने भावबन्ध कडे छे ते बन्धनां बन्ध सामान्यनी अपेक्षासे अकत्व छे.

शंका—आपे बन्धनी आ प्रमाणे व्याख्या आपी छे—“ एव अने कर्मना परस्परना संयोग विशेषने बन्ध कडे छे ” तो ते संयोग आदिमान छे के अनादिरूप छे ? अटले के एवनी साथे कर्मना आ संयोग अमुक समयथीज छे के अनादिकाणथी छे ? ने तेना अवेवा ज'वाभ डोय के ते संबन्ध अमुक समयथी छे, तो प्रश्न से उद्भववे छे के “ पडेलां आत्मा उत्पन्न थये छे ? के कर्म उत्पन्न थयेल छे ? के बन्धे 'अके साथे उत्पन्न थयेला छे ? ” आ प्रश्नना पडेलां विकल्प तो से कारणे मान्य थाय तेम नथी के आत्मा तो निर्हेतुक छे अने से निर्हेतुक डोय छे तेनी उत्पत्ति परविषाणु (गर्ह'बने साथे शिंशुं) नी जेम सखी शकती नथी. ने कारणे विना पणु उत्पत्ति मानी देवाभां आवे तो तेनी उत्पत्ति ज' सदा थती रहेवी लेध'से—ते अट-

સમુત્પદ્યતે इति द्वितीयो विकल्पोऽप्यसंगत एव, कर्तुरभावेन तदुत्पत्तेरसंभवात् । यदि कर्तुरभावेऽपि कर्मोत्पत्तिरिति मन्यते, तदा कर्मेति व्यपदेशोऽपि कर्तुमशक्यः स्यात् । क्रियमाणस्यैव कर्मत्वेन व्यपदेशात् । किं च-कारणेन विना कर्मोत्पत्तिर्भवतीति मन्यते, तर्हि अकारणोत्पन्नस्य तस्य नाशोऽपि कारणमन्तरेणैव स्यादिति । युगपदुत्पत्तिरूपस्तृतीयो विकल्पोऽप्यसमञ्जसएव, कारणं विना तयोरुत्पत्त्यसंभवात् । कारणाभावेऽपि यदि युगपदुत्पत्तिः स्यात्तर्हि ‘अयं कर्ता इदं कर्म’

चाहिए उसका उपरम नहीं होना चाहिए इस तरह से आत्मा की मुक्ति होने का समय ही प्राप्त नहीं हो सकता है यदि कहा जावे कि कर्म पहिले उत्पन्न हुआ है तो यह द्वितीय पक्ष भी संगत नहीं बैठता है क्यों कि कर्ता के अभाव में क्रिया का अभाव रहेगा फिर कर्म की उत्पत्ति कैसे हो सकती है यदि कहा जावे कि कर्ता के अभाव में भी कर्मोत्पत्ति मान ली जावेगी तो फिर उसमें “कर्म” ऐसा व्यपदेश नहीं बन सकेगा क्यों कि क्रियमाण में ही कर्म ऐसा व्यपदेश होता है ।

किञ्च—यदि कारण के विना कर्मोत्पत्ति मानी जावे तो जो विना कारण के उत्पन्न हुआ है उसका नाश भी विना कारण ही होना चाहिये परन्तु कर्म का विनाश विना कारण होता ही नहीं है “युगपत् उत्पत्ति तृतीय पक्ष भी ठीक नहीं है क्यों कि कारण के विना उन दोनोंकी उत्पत्ति असंभव है यदि कारण के अभावमें भी दोनों की जीव और कर्म की-युगपत् उत्पत्ति मानी जावे तो “यह कर्ता है यह कर्म

કવી જોઈએ નહીં. આ રીતે આત્માની મુક્તિ થવાની વાત જ શક્ય બની શકે નહીં. જો એમ કહેવામાં આવે કે કર્મ પહેલાં ઉત્પન્ન થયું છે, તો તે વાત પણ સંગત લાગતી નથી, કારણ કે કર્તાના અભાવે ક્રિયાનો જ અભાવ રહે છે, તો કર્મની ઉત્પત્તિ જ કેવી રીતે થઈ શકી? જો એમ દલીલ કરવામાં આવે કે કર્તાના અભાવમાં પણ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો તેમાં “કર્મ” એવો વ્યપદેશ (બંધવાર) જ ન કરી શકાય, કારણ કે ક્રિયામાણમાં જ “કર્મ” એવો વ્યવહાર થઈ શકે છે.

જો વિના કારણે કર્મોત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો વિના કારણે ઉત્પન્ન થયેલાનો નાશ પણ વિના કારણ થવો જોઈએ, પરન્તુ કર્મનો વિનાશ વિના કારણ થતો નથી. “આત્મા અને કર્મની એક સાથે ઉત્પત્તિ થઈ છે,” આ ત્રીજો વિકલ્પ પણ માન્ય થઈ શકે તેમ નથી કારણ કે વિના કારણ તે બનેની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે. જો કારણ વિના પણ તેમની એક સાથે ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો “આ કર્તા છે અને આ કર્મ છે,” એવો વ્યવહાર

ति व्यवहारो नोपपद्येतेति । इत्थं चादिमत्पक्षे जीवकर्मणोः संयोगो दुरूपपादः ? ।
अथ चेत्तयोः संयोगोऽनादिरिति पक्षोऽभ्युपगम्यते, तर्हि अनादित्वादेव जीवकर्म-
वियोगो न स्यात्, आत्माकाश संयोगवत्, इत्थं च मुक्तिरेव न स्यात् ? इति चेत्,
अत्रोच्यते—तत्र—आदिमत्संयोगपक्षो नाश्रीयते शास्त्रासंमतत्वात् । अनादि-

है" ऐसा व्यवहार ही नहीं बन सकता है । इस प्रकार से बन्ध की
आदि मत्ता में जीव कर्म का संयोग दुरूपपाद है । यदि इन दोनों का
बन्धरूप सम्बन्ध अनादि काल का माना जावे तो फिर उसका विनाश
ही नहीं हो सकेगा इस तरह से जीव और कर्म का जो वियोग हो
जाता है वह आत्मा और आकाश के संयोग की तरह कभी नहीं हो
सकता है और वियोग न हों सकने से आत्मा की मुक्ति की प्राप्ति ही
नहीं हो सकती है ।

उ०—कर्म का और आत्मा का संयोगसादि है ऐसा पक्ष हम ने
नहीं माना है क्यों कि यह पक्ष शास्त्र संमत नहीं हुआ है । अतः इस
पक्ष में निगदित दोषों के लिये यहां कोई अवकाश ही नहीं है रहा
अनादि पक्ष सो जीव और कर्म का सम्बन्धरूप यह बन्ध अनादिकाल
का ही माना गया है अनादिकालिक इसे मानने पर जो इनकी मुक्ति
नहीं हो सकेगी—कर्म के साथ से आत्मा का छुटकारा नहीं हो सकेगा—
ऐसा जो दोष दिया गया है वह न्याय संगत इसलिये नहीं है कि सुवर्ण
का और पाषाणका सम्बन्ध अनादिकालिक होता हुआ भी वियुक्त हुआ

पशु थर्ष शकतो नथी. आ रीते लुवनी साथे षधने संषध अमुक सम-
थयी न डोवानी वात सिद्ध थती नथी. ले ते णन्नेने संयोग अनादिकाणथी
डोवानी वात स्वीकारवामां आवे तो तेने विनाश न संलवी शकथे नडीं.
आ रीते लुव अने कर्मने ले वियोग थर्ष नय छे ते आत्मा अने आका-
शना संयोगनी नेम कही पशु थर्ष शकत नडीं, अने वियोग नडीं थर्ष शक-
वाथी आत्माने मुक्तिनी प्राप्ति न थर्ष शकत नडीं.

उत्तर—कर्मने अने आत्माने संयोग सादि (आदि सखित) छे, जेवी
वात नेन सिद्धांतकारेणे कही स्वीकारी नथी तेथी ते मान्यतामां रडेवा दोषेने
माटे नेन सिद्धांतमां तो केथ अवकाश न नथी. नेन सिद्धांत तो लुव अने
कर्मना संषधश्य आ षधने अनादिकाणने मान्ये छे. तेमने अनादिकाणथी
संषध डोवा छतां पशु आत्माने मुक्ति नडीं थर्ष शके जेवी वात कर्षी ते
न्यायसंगत नथी. नेम सुवर्ण अने पाषाणने संषध अनादिकाणने

પક્ષમાશ્રિત્ય જીવકર્મણોર્વિયોગાભાવરૂપો યો દોષસ્ત્વયાભિધીયતે, સોડ્યુક્ત એવ ।
અનાદિત્વેડપિ કાશ્ચનોપલયોરિવ જીવકર્મણોઃ સંયોગોવ્યુચ્છિદ્યમાનો દૃશ્યતે ।

ઉક્તશ્ચ—“ જહવેહ કંચણોવલસંજોગોડનાઈ સંતઈ ગઓડવિ ।

વોચ્છિજ્જઈ સોવાયં તહ જોગો જીવકર્મમાણં ॥ ”

છાયા—યથા વેહ કાશ્ચનોપલસંયોગોડનાદિ સન્તતિ ગતોડપિ ।

વ્યુચ્છિદ્યતે સોપાયં તથા યોગો જીવકર્મણોઃ ॥ ટ્વિ ॥

તથા—અનાદિરપિ સન્તાની વિનશ્યતિ, યથા વીજાહ્કુરસન્તાનઃ ।

ઉક્તશ્ચ—“ દગ્ધે વીજે યથાત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાહ્કુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે નારોહતિ ભવાહ્કુરઃ ॥ ૧ ॥ ” સૂ૦૯ ॥

વન્ધસ્યાનાદિત્વેડપિ કસ્યચિદ્ ભવ્યાત્મનો મોક્ષો ભવતીતિ મોક્ષસ્વરૂપમાહ—

મૂલમ્—एगे मोक्षे ॥ सू० १० ॥

છાયા—एको मोक्षः ॥ १० ॥

देखा जाता है अतः अनादिकालिक जीव कर्म का सम्वन्धरूप बन्ध माननेपर जीव और कर्म का यह बन्ध व्युच्छिन्न नहीं हो सकता है ऐसी दोषापत्ति लागू नहीं हो सकती है ।

उक्तं च—जह वेह कंचणो इत्यादि ।

तथा—अनादि भी सन्तानी वीजाह्कुर संतानकी तरह नष्ट हो जाता है कहा भी है—“ दग्धे वीजे ” इत्यादि

तात्पर्य कहने का यह है कि जिस तरह बीज के दग्ध हो जाने पर अह्कुर उत्पन्न नहीं होता है उसी प्रकार से कर्मरूपी बीज के दग्ध हो जाने पर नष्ट हो जाने पर भवरूपी अह्कुर उत्पन्न नहीं होता है ॥९॥

હોવા છતાં પણ સુવર્ણ ને પાષાણથી અલગ કરી શકાય છે, એમઆત્મા અને કર્મોને સંબંધ અનાદિકાળનો હોવા છતાં પણ કર્મોને આત્માથી અલગ કરી શકાય છે. તેમનો સર્વથા ક્ષય કરીને આત્મા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

કહ્યું પણ છે. “ જહ વેહ ” ઇત્યાદિ

તથા—અનાદિકાળથી આત્માના પ્રદેશોની ઉપર ભ્રમતાં કર્મો પણ બીજાં-કુરોની જેમ નષ્ટ થઈ જાય છે.

કહ્યું પણ છે. “ દગ્ધે વીજે ” ઇત્યાદિ

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જેમ દગ્ધ (બળી ગયેલા) બીજાંમાંથી અહ્કુર ઉત્પન્ન થતા નથી, એજ પ્રમાણે કર્મરૂપી બીજા બળી જવાથી—નષ્ટ થઈ જવાથી—ભવરૂપી અહ્કુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ॥ સૂ૦ ૯ ॥

व्याख्या--' एगे मोक्खे ' इति । मोचनं मोक्षः । आत्मनः सकलकर्मभ्यो वियोगः । उक्तञ्च--' कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः ' इति ।

सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । स चैकः--एकत्वसंख्यावान् । ज्ञानावरणीयादिकर्मा (क्षया) पेक्षया मोक्षस्याष्टविधत्वेऽपि मोचनसामान्यादेकत्वम् । मुक्तस्य पुनर्मोक्षाभावाद् वा तस्यैकत्वम् । अथवा द्रव्यार्थतया ईषत्प्राग्भाराख्यक्षेत्रमपि मोक्ष इत्युच्यते । विनिर्मुक्ता शेषबन्धनस्य

बन्ध की अनादिता होने पर भी किसी २ भव्यात्मा को मोक्ष प्राप्त होता है इसी कारण अब मोक्ष का स्वरूप कहा जाता है--

एगे मोक्खे इत्यादि ॥ १० ॥

मूलार्थ--मोक्ष एक है ॥ १० ॥

टीकार्थ--छुटने का नाम मोक्ष है अर्थात् आत्मा से समस्त कर्मों का वियोग होना ही मोक्ष है ।

उक्तं च--" कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः " ज्ञानदर्शनरूप उपयोगलक्षण वाले आत्मा का सकलकर्मों से विप्रमुक्त होने पर जो अपने निजरूप में अवस्थान होता है यही मोक्ष है यह मोक्ष एकत्व संख्यावाला है ज्ञानावरणादि कर्मक्षय की अपेक्षा से मोक्ष आठ प्रकार का है परन्तु यहाँ जो उसे एक कहा गया है उसका कारण मोचन सामान्य है । अथवा जो जीव एकवार मुक्त हो जाता है वह दुबारा मुक्त नहीं होता है इसलिये भी मोक्ष एक है । अथवा-ईषत्प्राग्भारा नाम का जो क्षेत्र

बन्धनी अनादिता होवा छतां पणु केरु केरु भव्यात्मा मोक्ष प्राप्त करता होय छे. ते कारणे सूत्रकार हवे मोक्षना स्वइपनुं निइपणु करे छे--

" एगे मोक्खे " इत्यादि ॥ १० ॥

सूत्रार्थ--मोक्ष एक छे.

टीकार्थ--मोक्ष अष्टवे छुटकारे. आत्मापरथी समस्त कर्मोनी नाश थरुं जवे। तेनुं नाम ज मोक्ष छे. कहु पणु छे के--" कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः " ज्ञानदर्शनरूप उपयोग लक्षणवाणा आत्मानुं समस्त कर्मोथी मुक्त थरुने पोताना निजइपमां (शुद्ध स्वइपमां) पुनः आवी जवुं, जेज मोक्ष छे. ते मोक्ष पणु एक ज छे. जे के ज्ञानावरणादि कर्मक्षयनी अपेक्षाये मोक्ष आठ प्रकारेना छे परन्तु अडी तेने एक कडेवानुं कारणे जे छे के ते आठ प्रकारमां मोचन (छुटकारे) सामान्य तो होय छे ज. अथवा एकवार मुक्त थयेता एवने भीएवार मुक्त थवुं पडतुं नथी, तेथी पणु मोक्ष एक छे. अथवा-

પ્રાપ્તિનિજસ્વરૂપસ્યાત્મનો લોકાન્તેઽવસ્થાનં મોક્ષ ઇતિ તદાશયઃ । સ ચ લોકાન્ત
 ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાખ્ય ભૂમેરુર્ધ્વ ય ઉપરિતનો યોજનસ્ય ચતુર્વિંશતિતમો ભાગઃ સ લોકા-
 ગ્રવર્તી લોકાકાશખण्डः । સ તસ્યાભૂમેરુર્ધ્વ ચતુર્થ ક્રોશસ્યોપરિતનઃ પૃથ્થુભાગસ્ય-
 સ્ત્રિંશદધિકશતત્રયધનુદ્વાત્રિંશદ્દક્ષુલપ્રમાણો ભવતિ । ઈષ્ટપ્રાગ્ભારોપલક્ષિતક્ષેત્રવિશે-
 પસ્ય મોક્ષાધારતયા મોક્ષોપચારઃ । સ ચ ક્ષેત્રવિશેષો દ્રવ્યમોક્ષ ઇતિ । તસ્ય ક્ષેત્ર-
 સ્યૈકત્વેન મોક્ષસ્યૈકત્વમ્ । યદ્વા-દ્રવ્યતો મોક્ષો નિગડાદિતઃ, ભાવતસ્તુ કર્મતઃ ।
 તયોશ્ચ મોચનસામાન્યાદેકત્વમ્ ।

હૈ વહ મી મોક્ષ કહા ગયા હૈ આત્મા કો અરોપ બન્ધન સે રહિત હો
 જાને પર જો નિજસ્વરૂપ કી પ્રાપ્તિ હો જાતી હૈ ઓર ઇસ સ્થિતી મેં વહ
 લોક કૈ અગ્રભાગ મેં અવસ્થિત હો જાતા હૈ ઇસકા નામ મોક્ષ હૈ એસા
 આશય ઇસકા હૈ । વહ લોકાન્ત ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામ કી ભૂમિ કૈ ઉપર
 હૈ ઇસકા વહ ઉપરિતન ભાગ ૧ યોજન કા ૨૪ વાં ભાગરૂપ હૈ ઓર
 વહ લોકાગ્રવર્તી હૈ એવં લોકાકાશ કા એક ખण्डरૂપ હૈ ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા
 નામ કી ભૂમી કૈ ઉપર કા વહ ભાગ એક કોસ કા છઠા ભાગરૂપ પડતા
 હૈ ઓર ઇસકા પ્રમાણ ૩૩૬ ધનુષ ઓર ૩૨ અઢગુલ કા હૈ ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા
 પૃથિવી સે ઉપલક્ષિત ક્ષેત્રવિશેષ કો જો મોક્ષ કહા ગયા હૈ વહ મોક્ષ
 કા ઉપચાર હુઆ જાનના ચાહિયે એસા યહ જો ક્ષેત્રવિશેષ હૈ વહ દ્રવ્ય
 મોક્ષ હૈ યહ ક્ષેત્રવિશેષ એક હૈ અતઃ ઇસે એકત્વ સંખ્યાવાલા કહા
 ગયા હૈ યદ્વા નિગડાદિ સે મુક્તિ પાના યહ દ્રવ્યમોક્ષ હૈ ઓર કર્મ

ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામના ક્ષેત્રતું નામ પશુ મોક્ષ છે. આત્મા બન્ધનથી સર્વથા
 રહિત થઈને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે, અને એ સ્થિતિમાં તે લોકના
 અગ્રભાગમાં અવસ્થિત થઈ જાય છે, તેનું નામ મોક્ષ છે. તે લોકાન્ત ઈષ્ટ-
 પ્રાગ્ભારા નામની ભૂમિની ઉપર છે. તેના તે ઉપરિતન ભાગ એક યોજનના
 ૨૪ માં ભાગપ્રમાણ છે, અને તે લોકાગ્રવર્તી છે અને લોકાકાશના એક ખંડ
 રૂપ છે. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામની ભૂમિની ઉપરના તે ભાગ એક ગાઉના છઠા ભાગ
 પ્રમાણ છે, અને તેનું પ્રમાણ ૩૩૬ ધનુષ અને ૨૨ આંગળ જેટલું છે. ઈષ્ટ-
 પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીને નામે ઓળખાતા ક્ષેત્ર વિશેષને જે મોક્ષ કહેલ છે તેનું
 કારણ એ છે કે તે ક્ષેત્ર મોક્ષના આધારભૂત છે. આ રીતે આ પ્રકારના
 સ્થાનમાં મોક્ષનો ઉપચાર થયેલ સમજવો. આ પ્રકારનું આ જે ક્ષેત્રવિશેષ છે,
 તે દ્રવ્યમોક્ષ છે. તે ક્ષેત્રવિશેષ એક જ હોવાથી મોક્ષને એકત્વ સંખ્યાવાળો
 કહ્યો છે. જે કે જ'શ્ચર આદિથી મુક્ત થવું તેને દ્રવ્યમોક્ષ કહે છે અને કર્મથી

ननु ययोरनादिः संयोगस्तयोर्वियोगो न भवति, यथा जीवाकाशयोः, अनादिश्च जीवकर्मणोः संयोगः । ततस्तयोर्वियोगो नोपपद्यते । ततश्च न जीवस्य संसाराभावः संभवति । तथा च सति द्रुतो मोक्ष इति चेत् ?,

अत्रोच्यते—अनादेरपि जीवकर्मसंयोगस्य वियोगो भवति, काश्चन-धातु-पापाणयोरिव । नायं नियमोऽस्ति यदनादिसंयोगो न भिद्यते, इति, यतः काश्चन धातु पापाणयोरनादिरपि संयोगोऽग्न्यादिसंपर्केण विघटते एव, तद्वज्जीवकर्म-संयोगस्यापि सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां वियोगो भवतीति ।

मुक्तिपाना यह भावमोक्ष है इन दोनों अवस्थाओं में मोक्षतसान्व की अपेक्षा से एकत्व है ।

शंका—जिन दो का अनादिकाल से संयोग होता है उनका वियोग नहीं होता है जैसे जीव का और आकाश का वियोग नहीं होता है इसी तरह से जीव और कर्म का संयोग भी अनादि का है अतः इन दोनों का भी वियोग नहीं बन सकता है फिर जीव को संसार का अभाव कैसे संभव हो सकता है और कैसे उसके अभाव में उसे मुक्ति की प्राप्ति हो सकती है ?

उ०—अनादि भी जीव कर्म का संयोग नष्ट हो जाता है जैसे काश्चन और धातुपापाण का संयोग नष्ट हो जाता है ऐसा कोई नियम तो है नहीं कि जिनका आपस में अनादि से संयोग हो उनका वह संयोग फिर नष्ट नहीं हो, क्योंकि काश्चन और धातुपापाण का जो संयोग होता है वह अनादि का ही होता है परन्तु फिर भी उसका

मुक्त ययुं तेने लावमोक्ष कडे छे, छातां पणु आ णन्ने अवस्थाओमां भोयन सामान्यनी अपेक्षाओ अेकत्व न छे.

शंका—जे जे पदार्थोने अनादिकाणने संयोग डोय छे तेमने वियोग थतो नथी. जेम एव अने आकाशने वियोग थतो नथी, तेम अनादिकाणने जेमने संबंध छे जेवां एव अने कर्मने पणु वियोग संलवी शकते नथी. तो पछी एवना संसारने अलाव डेवी रीते संलवी शके छे ? अने तेना अलावमां तेने मोक्षनी प्राप्ति डेवी रीते थर्छ शके छे ?

उत्तर—जेम कांयन अने पापाणुने अनादि संयोग नष्ट थर्छ नय छे, तेम आत्मा अने कर्मने अनादि संयोग पणु नष्ट थर्छ नय छे. जेवो केर्छ नियम नथी के जेने अेकधीन' साथे अनादिकाणने संयोग डोय ते नाश न न पायी शके । जेम कांयन अने पापाणुने अनादिकाणने संयोग डोवा

ननु नारकादिपर्याय एव संसार उच्यते, नान्यः । नारकादिपर्यायभिन्नश्च कोऽपि जीवो नास्ति, नारकादिभावादन्यत्वेन कदाचिदपि जीवस्यानुपलम्भात् । ततो नारकादिपर्यायरूपसंसारनाशे जीवस्य स्वस्वरूपस्य नाशात् सर्वथा नाश एव भवति, ततः कस्य मोक्षः स्यादिति चेत् ,

तदयुक्तम्—नारकतिर्यगादिरूपेण यो भावः स जीवस्य पर्याय एव न च पर्यायमात्रनाशे पर्यायिणो जीवद्रव्यस्यापि सर्वथा नाशो भवति । न हि मुद्रादिपर्यायनाशे सुवर्णस्य सर्वथा नाशो दृष्टः । ततो नारकादिपर्यायनिवृत्तौ मुक्तिपर्या-

अग्नि आदि के संपर्क से विघटन देखा जाता है इसी तरह से जीव और कर्म का संयोग अनादि का होता हुआ भी वह सम्यग्ज्ञान और क्रिया इनके द्वारा नष्ट हुआ देखा जाता है ।

शंका—नारकादि पर्यायरूप ही संसार कहा गया है और तो कोई संसार कहा नहीं गया है इसी तरह से नारकादि पर्याय से भिन्न कोई जीव भी नहीं कहा गया है उस पर्याय से भिन्न रूप में कभी भी जीव का उपलम्भ नहीं होता है इसलिये नारकादि पर्याय रूप संसार के नाश होने पर जीव का भी स्वस्वरूप के नाश से सर्वथा नाश हो जाता है फिर मोक्ष किसे हो सकता है ?

उ०—ऐसा कहना ठीक नहीं है क्यों कि नारक तिर्तग् आदि रूप जो भाव होता है वह जीव की पर्यायरूप ही होता है पर्याय मात्र के नाश होने में पर्यायी जीव द्रव्य का सर्वथा नाश नहीं होता है जैसे मुद्रादिपर्याय के नाश होने पर सुवर्णद्रव्य का सर्वथा विनाश नहीं होता है ? अतः जिस प्रकार से मुद्रादि पर्याय की निवृत्ति होने पर

छतां पशु अग्निना संयोगथी कांथनने पाषाणुथी अलग करी शक्य छे, अण् प्रभाण् सम्यग्ज्ञान अने डियाद्वारा कर्मेने आत्माथी अलग करी शक्य छे.

शंका—नारकादि पर्यायरूप एव संसार कह्यो छे—भीजे तो केध संसार कह्यो एव नथी. अण् प्रभाण् नारकादि पर्यायथी लिन्न अवेो केध एव पशु कह्यो नथी, कारण् के ते पर्यायथी लिन्नरूपे एव पशु उपलब्ध थतो नथी. तेथी नारकादि पर्यायरूप संसारनेो नाश थतां एवनेो पशु स्वस्वरूपना नाशथी सर्वथा नाश थर् नय छे. तो पछी मोक्ष केवी रीते संलवी शके छे ?

उत्तर—आ कथन अर् नथी, कारण् के नारक, तिर्य्यरूपे ने लाव डोय छे, ते एवनी पर्यायरूप एव डोय छे. पर्यायमात्रनेो नाश थवाथी एवद्रव्यनेो सर्वथा नाश थतो नथी. नेम मुद्रादि पर्यायनेो नाश थवाथी सुवर्णुद्रव्यनेो

यान्तरोत्पत्तिर्जीवस्य नानुपपन्ना, यथा मुद्रापरीयनिवृत्तौ सुवर्णस्य कर्णपूरपर्या-
यान्तरोत्पत्तिर्भवतीति ।

ननु यथा कर्मणो नाशे संसारो नश्यति, तथा तन्नाशे जीवत्वस्यापि नाशा-
न्मोक्षाभावो भविष्यति ? । नैतद्ध्युवतम् संसारः कर्मजनितोऽस्ति, ततः कर्मनाशे
संसारस्य नाशो युज्यते एव कारणाभावे कार्याभावस्य सुप्रतीतत्वात् । जीवत्वं तु
कर्मकृतं नास्ति । तस्मात् कर्मनाशे जीवरय नाशो न स्यात् । कारण—व्यापकयो
रेव कार्यव्याप्यनिवर्तकत्वात् । कर्म तु न जीवस्य कारणं, नास्ति व्यापकमिति ॥१०॥

इत्थं मोक्षस्वरूपं प्रतिपादितम् । मोक्षश्च पुण्यपापक्षयादेव भवति । अतः पुण्य-

सुवर्ण की कर्णपूररूप पर्याघान्तर से उत्पत्ति होती है इसी प्रकार से
नारकादि पर्याय की निवृत्ति हो जानेपर जीव की मुक्तिरूप पर्याघान्तर
से उत्पत्ति हो जाती है ।

शंका—जैसे कर्म के नाश होने पर संसार का नाश हो जाता है
उसी तरह से कर्म के नाश होने पर जीव का भी विनाश हो जायगा
तब फिर मुक्ति का भी अभाव हो जावेगा ?

उ०—ऐसा कहना उचित नहीं है क्योंकि संसार कर्म जनित
होता है इसलिये कर्म के विनाश में संसार का नाश तो हो जाता है
कारण के अभाव में कार्य का अभाव होता ही है परन्तु जीव के साथ
ऐसी बात नहीं बनती है क्योंकि वह कर्मकृत नहीं होता है इसलिये
कर्म के नाश में जीव का नाश नहीं हो सकता है कारण एवं व्यापक
ही अपने कार्य एवं व्याप्य के अपने अभाव में निवर्तक होते हैं कर्म न

सर्वथा नाश यतो नथी, पञ्च कुंडल आदि अन्य पर्यायि उत्पत्ति थाय छे,
अथ प्रमाणे नारकादि पर्यायिनी निवृत्ति थथ जवाथी लुपनी मुक्तिरूप अन्य
पर्यायिभां उत्पत्ति थथ नय छे

शंका—अथ कर्मोना नाश थथ जवाथी संसारोना नाश थथ नय छे,
अथ प्रमाणे कर्मोना नाश यतां लुपनो पञ्च विनाश यतो ह्ये, तो मुक्तिना
सद्भाव ज केवी रीते रहे ?

उत्तर—आ वात पञ्च थरी नथी, कारणे के संसार कर्मजनित होय
छे, तेथी कर्मोना विनाश यतां संसारोना पञ्च नाश थाय छे, कारणना अलावे
कार्योना अलाव तो रहे ज छे, परन्तु लुप कर्मकृत न होवाथी कर्मोना नाश
थवाथी लुपनो नाश थथ शकतो नथी, कारणे अने व्यापक ज पोताना कार्य
अने व्याप्यना पोताना अलावभां निवर्तक थाय छे, कर्म लुपनुं कारणे पञ्च

પાપયોઃ સ્વરૂપં નિરૂપણીયમ્ । તત્રાપિ મોક્ષસ્ય પુણ્યસ્ય ચ શુભસ્વરૂપતયા મોક્ષ-
સ્વરૂપતયા મોક્ષસ્વરૂપવર્ણનાનન્તરં પુણ્યસ્વરૂપમાહ—

મૂલમ્—એગે પુણ્ણે ॥ ૧૧ ॥

છાયા—એકં પુણ્યમ્ ॥ ૧૧ ॥

વ્યાખ્યા—‘ એગે ’ ઇત્યાદિ—

પુણ્યં—પુનાતિ=પવિત્રીકરોતિ આત્માનમિતિ પુણ્યમ્ । યદ્વા—પુણતીતિ પુણઃ,
તમર્હતીતિ પુણ્યમ્=શુભકર્મ, ‘ પૂજો યણ્ણુગ્રહસ્વરૂચ ’ (ડ. ૫ । ૧૫) યણ્-ણુગ્
હસ્તશ્ચ । ‘ પુણકર્મણિ શુભે ચ ઇતિ પુણ્ ધાતોઃ ’ ‘ પગુપધઃ ’ ઇતિકઃ, તચ્ચ એકમ્
એકત્વસંખ્યાવત્ । યદ્યપિ પુણ્યં દ્વિચત્વારિંશદ્વિધમ્, તથાહિ—

જીવ કા કારણ હૈ ઓર ન વ્યાપક હી હૈ ઇસલિયે ડસકે અભાવ મેં
જીવ કા અભાવ નહીં હો સકતા હૈ ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

મોક્ષસ્વરૂપ કા વર્ણન કરકે અવ સૂત્રકાર નિરૂપણીય પુણ્યપાપ મેં
સે પહિલે પુણ્ય કે સ્વરૂપ કા વર્ણન કરતે હૈં મોક્ષસ્વરૂપ કે નિરૂપણ કે
વાદ પુણ્યપાપ ઇસલિયે નિરૂપણીય હુએ હૈં કિ મોક્ષ પુણ્યપાપકે ક્ષયસે હી
પ્રાપ્ત હોતા હૈ ઇસ મેં મી પહિલે જો પુણ્યસ્વરૂપ કા નિરૂપણ ક્રિયા ગયા
હૈ વહ મોક્ષ કી તરહ શુભ સ્વરૂપ હોતા હૈ ઇસલિયે મોક્ષસ્વરૂપ કે
વર્ણન કે વાદ પુણ્યસ્વરૂપ કા વર્ણન ક્રિયા જા રહા હૈ ।

‘એગે પુણ્ણે’ ઇત્યાદિ ॥૧૧॥

મૂલાર્થ—પુણ્ય એક હૈ ॥૧૧॥

ટીકાર્થ—જો આત્મા કો પવિત્ર કરતા હૈ વહ પુણ્ય હૈ એસી પુણ્ય
શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ હૈ યદ્વા—“પુણતીતિ પુણઃ તમર્હતીતિ પુણ્યમ્ ” શુભ

નથી અને વ્યાપક પણ નથી તેથી તેના અભાવને લીધે જીવનો અભાવ સંભવી
શકતો નથી ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પુણ્ય અને પાપનું નિરૂપણ
કરે છે. પુણ્યપાપના ક્ષયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષનું નિરૂપણ કર્યા
પછી પાપપુણ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. પુણ્ય મોક્ષની જેમ શુભસ્વરૂપ હોય છે, તે
કારણે પુણ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. “એગે પુણ્ણે” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પુણ્ય એક છે ॥ ૧૧ ॥

ટીકાર્થ—જે આત્માને પવિત્ર કરે છે તે પુણ્ય છે, એવી પુણ્ય શબ્દની
વ્યુત્પત્તિ થાય છે.

અથવા—(પુણતીતિ પુણઃ તમર્હતીતિ પુણ્યમ્) શુભ કર્મનું નામ પુણ્ય

सायं१ उच्चागोयं २ नरतिरिदेवाउ५ नामएयाउ ।
 मणुयदुगं ७ देवदुगं ९ पंचेदियजाति १० तणुपणगं १५ ॥१॥
 अंगोवंगतियं पि य १८ संघयणं वज्जरिसहनारायं १९ ।
 पढमंचिय संठाणं२० वन्नाइ चउक्क सुपसत्थं २४ ॥ २ ॥
 अगुरुल्लु२५ पराघायं २६ उस्सासं २७ आयवं च २८ उज्जोयं२९ ।
 सुपसत्था विहगगई३० तसाइदसगं च ४० निम्माणं ४१ ॥ ३ ॥
 तित्थयरेण सहिया वायाला पुण्णगईओ ॥

छाया-सातम् १ उच्चगोत्रं २ नरतिर्यग्देवायुर्नाम ५ एतोस्तु ।

मनुजद्विकं ७ देवद्विकं ९ पञ्चेन्द्रियजातिः १० तनुपञ्चकम् १५ ॥१॥

कर्म का नाम पुण्य है यह पुण्य एक संख्यावाला है । यद्यपि पुण्यप्रकृतियां इन गाथाओं द्वारा ४२ कही गई हैं जैसे कि-सायं १ उच्चागोयं २ नरतिरिदेवाउ ५ नामएयाउ । मणुयदुगं ७ देवदुगं ९ पंचेदिय जाति १० तणुपणगं १५ अंगोवंगतियं पि य १८ संघयणं वज्जरिमहनारायं १९ पढमंचिय संठाणं २० वन्नाइ चउक्कं सुपसत्थं २४ ॥ २ ॥

अगुरुल्लु२५ पराघायं २६ उस्सासं २७ आयवं च २८ उज्जोयं २९ सुपसत्था विहगगई ३० तसाइदसगं च ४० निम्माणं ४१-॥३॥

तित्थयरेणं सहिया वायाला पुण्णगईओ ॥

सातावेदनीय १ उच्चगोत्र २ नरायु ३ तिर्यगायु ४ देवायु ५ मनुजद्विक ६ मनुष्यगति ७ मनुष्यगत्यानुपूर्वी-देवद्विक-देवगति ८ देवगत्यानुपूर्वी ९ पञ्चेन्द्रियजाति १० तनुपञ्चक-औदारिक शरीर ११ वैक्रिय

छे. आ पुण्य ओक संख्यावाणुं छे. जे के आ गाथाओ द्वारा पुण्य प्रकृतियो ४२ कही छे, छता पणु सामान्यनी अपेक्षाओ तेने ओक कहुं छे. ते पुण्य प्रकृतियो नीचे प्रभावे कही छे—

सायं १, उच्चागोयं, २, नरतिरियदेवायु ५, नामएयाउ, मणुयदुगं ७, देवदुगं ९, पंचेदियजाति १०, तणुपणगं १५, अंगोवंगतियंपि १८, संघयणं वज्जरिसहनारायं १९, पढमंचिय संठाणं २०, वन्नाइ चउक्कं सुपसत्थं २४, अगुरुल्लु २५, पराघायं २६, उस्सासं २७, आयवं च २८, उज्जोयं २९, सुपसत्थाविहगगई ३०, तसाइ दसगं च ४०, निम्माणं ४१, तित्थयरेणं सहिया वायाला पुण्णगईओ ॥

(१) सातावेदनीय, (२) उच्चगोत्र, (३) नरायु, (४) तिर्यगायु, (५) देवायु, (६) अने (७) मनुजद्विक ओटवे के (८) मनुष्यगत्यानुपूर्वी, (९) अनेके देवद्विक-ओटवे के (८) देवगत अने (९) देवगत्यानुपूर्वी, (१०) पंचेन्द्रिय जाति

અજ્ઞોપાંગ્રિકમ્ ૧૮ અપિ ચ સહનનં વજ્રઋષભનારાચમ્ ૧૯ ।
 પ્રથમમેવ સંસ્થાનં ૨૦ વર્ણાદિ ચતુષ્કં ૨૪ સુપ્રશસ્તમ્ ॥ ૨ ॥
 અગુરુલઘુ ૨૫ પરાઘાતમ્ ૨૬ ઉચ્છ્વાસઃ ૨૭ આતપઃ ૨૮ ઉદ્ઘોતઃ ૨૯ ।
 સુપ્રશસ્તા વિહગગતિઃ ૩૦ ત્રસાદિદશકં ચ ૪૦ નિર્માણમ્ ૪૧ ॥ ૩ ॥

તીર્થકરેણ સહિતા દ્વિચત્વારિંશત્ પુણ્યપ્રકૃતયઃ ॥ इति ॥ यद्वा-पुण्यानुबन्धि
 पुण्यपापानुबन्धि पुण्यभेदेन द्विविधमपि पुण्यम् प्रतिप्राणिवैचित्र्यादनन्तभेदमपि वा
 पुण्यमस्ति, तथापि पुण्यसामान्यादेकमिति ।

શરીર ૧૨ આહારકશરીર ૧૩ તૈજસશરીર ૧૪ કાર્મણશરીર ૧૫ અજ્ઞો-
 પાંગ્રિક-ઔદારિક અજ્ઞોપાંગ્રિક ૧૬ વૈક્રિય અજ્ઞોપાંગ્રિક ૧૭ આહારક
 અજ્ઞોપાંગ્રિક ૧૮ વજ્ર ઋષભનારાચ સંહનન ૧૯ પ્રથમસંસ્થાન ૨૦ પ્રશસ્ત-
 વર્ણ ૨૧ પ્રશસ્તગંધ ૨૨ ઔર પ્રશસ્તરસ ૨૩ પ્રશસ્ત સ્પર્શ ૨૪ અગુરુ-
 લઘુ ૨૫ પરાઘાત ૨૬ ઉચ્છ્વાસ ૨૭ આતપ ૨૮ ઉદ્ઘોત ૨૯ પ્રશસ્ત
 વિહાયોગતિ ૩૦ ત્રસાદિદશ ૪૦ નિર્માણ ૪૧ ઔર તીર્થકર પ્રકૃતિ ૪૨
 તથા-પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, એવં પાપાનુબંધી પુણ્ય, હસ પ્રકારસે ખી પુણ્ય દો
 પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ અથવા હરેક પ્રાણી મેં પુણ્યપ્રકૃતિ કી વિચિ-
 ત્રતા હોને સે અનન્તપ્રકાર કા ખી પુણ્ય કહા ગયા હૈ પરન્તુ હતને પ્રકાર
 કે ભેદોં વાલા હોને પર ખી જો પુણ્ય કો યહાં એક કહા ગયા હૈ વહ
 સામાન્ય કી અપેક્ષા સે હી કહા ગયા હૈ એસા જાનના ચાહિયે ।

(૧૧ થી ૧૫) તનુપચક એટલે કે ઔદારિક શરીર, વૈક્રિય શરીર, આહારક
 શરીર, તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર. (૧૬ થી ૧૮) અંગોપાંગ્રિક-
 ઔદારિક અંગોપાંગ્રિક, વૈક્રિય અંગોપાંગ્રિક અને આહારક અંગોપાંગ્રિક, (૧૯) વજ્ર
 ઋષભનારાચ સંહનન (૨૦) પ્રથમ સંસ્થાન, (૨૧) પ્રશસ્તવર્ણ, (૨૨) પ્રશસ્ત
 રસ, (૨૩) પ્રશસ્ત ગંધ, (૨૪) પ્રશસ્ત સ્પર્શ, (૨૫) અગુરુલઘુ, (૨૬) પરા-
 ઘાત (૨૭) ઉચ્છ્વાસ, (૨૮) આતપ, (૨૯) ઉદ્ઘોત, (૩૦) પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ,
 (૩૧ થી ૪૦) ત્રસ દશ, (૪૧) નિર્માણ અને (૪૨) તીર્થકર પ્રકૃતિ.

તથા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય, એ પ્રમાણે પુણ્યના
 બે પ્રકારો કહ્યા છે. અથવા દરેક જીવમાં પુણ્યપ્રકૃતિની વિચિત્રતા હોવાથી
 પુણ્ય અનેક પ્રકારનું પણ કહ્યું છે. પુણ્ય આટલા પ્રકારના ભેદોવાળું હોવા
 છતાં પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેને એક કહેવામાં આવ્યું છે.

ननु शशविषाणवत् प्रमाणसिद्धत्वाभावात् कर्मैव नास्ति, ततश्चात्र ' एगे पुण्ये ' इति यदुक्तं तन्न संगच्छते ? इति चेत्, अत्रोच्यते—प्रमाणसिद्धत्वाभावात् यद् भवता कर्म निराकृतं, तदयुक्तम्, अनुमानप्रमाणेन कर्मणः सिद्धत्वात् । तथा हि—सुखदुःखानुभवो हेतुमान् कार्यत्वात् अङ्कुरवत् । हेतुश्चात्र कर्मैव । तस्मात् प्रमाणसिद्धमेव कर्म । न च सुखदुःखानुभवस्य इष्टानिष्टविषयप्राप्तिरूपः प्रत्यक्ष एव हेतुर्भवतु, किं कर्म परिकल्पनया, न हि दृष्टं निमित्तमनुपादाय अदृष्टं निमित्तमुपा-

शंका—जिस प्रकार शशविषाण प्रमाणासिद्ध होने से अपने अस्तित्व से रहित है उसी प्रकार कर्म भी प्रमाणसिद्ध होने के कारण अपने अस्तित्व से रहित है अतः कर्म के अभाव में " एगे पुण्ये " ऐसा कथन कैसे संगत हो सकता है ?

उ०—प्रमाणसिद्धत्वाभावत् कर्मैव नास्ति" ऐसा जो कहा गया है वह उचित नहीं है क्योंकि अनुमान प्रमाण से कर्म की सिद्धि होती है वह अनुमान इस प्रकार से है—“ सुखदुःखानुभवो हेतुमान् कार्यत्वात् अङ्कुरवत् ” कार्यहोने से अङ्कुर जैसा हेतुवाला होता है, उसी प्रकार कार्य होने से सुखदुःख का अनुभव भी हेतुवाला होता है सुखदुःख के अनुभव का जो हेतु होता है—वही कर्म है यदि यहाँ ऐसा कहा जावे कि सुखदुःख के अनुभव का इष्टानिष्ट विषय प्राप्तिरूप प्रत्यक्ष ही हेतु हो जायगा अदृष्टकर्म की कल्पना करने से क्या लाभ ? दृष्टनिमित्त को छोड़कर

शंका—जैसी रीते शशविषाण (ससलाने शिगडा डोवानी वात) प्रमाणों द्वारा साणित थयेल नहीं डोवाथी तेनु अस्तित्व स्वीकारी शकतुं नथी, जेज प्रमाणों कर्म पणु प्रमाणों द्वारा असिद्ध डोवाथी तेनु अस्तित्व पणु संलपित नथी, तो पछी कर्मना अभावमां “ एगे पुण्ये ” “ पुण्ये अेक छे ” अेबु कथन डेवी रीते संगत डोछ शके ?

उत्तर—“ प्रमाणसिद्धत्वाभावात् कर्मैव नास्ति ” आ प्रमाणों जे कडेवामां आण्युं छे ते उचिन नथी, कारण डे अनुमान प्रमाणों द्वारा कर्मनुं अस्तित्व सिद्ध थछ शके छे ते अनुमान आ प्रमाणों छे—“ सुखदुःखानुभवो हेतुमान् कार्यत्वात् अङ्कुरवत् ” कार्य डोवाथी अङ्कुर जेवो डेतुवाणो डोय छे, जेज प्रमाणों कार्य डोवाथी सुणहुंणनो अनुभव पणु डेतुवाणो डोय छे, सुणहुंणना अनुभवनो जे डेतु (कारण) छे, जेज कर्म छे.

प्रश्न—सुणहुंणना अनुभवना इष्टानिष्ट (इष्ट अने अनिष्ट) विषय प्राप्ति इप प्रत्यक्ष डेतु जे जनी जशे, तो अदृष्ट कर्मनी कल्पना करवाथी शेो लाभ

दातुं युक्तम् ? इति वाच्यम्, इष्टानिष्टविषयप्राप्तिरूपे हेतौ तुल्येऽपि फलवैपरीत्य दर्शनात् । तथाहि—दृश्यते हि लोके इष्ट-शब्दादि विषयसाधनसम्पन्नः कश्चित् सुखी कश्चिद् दुःखीः, तथा—अनिष्टविषयसाधनसम्पन्नोऽपि कश्चित् सुखी कश्चिच्च दुःखीः । इत्थं च इष्टानिष्टसाधनयोः फलवैपरीत्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । ततश्च इष्टानिष्टसाधनयोः सत्तोरपि यद्वेतुवशात् फलभेदो भवति सोऽभ्युपगन्तव्य एव भवति, स च हेतुः कर्मैव । अतः कर्मसत्ताऽस्त्येवेति । उक्तञ्च—

“ जो तुल्यसाहणाणं फले विसेसो न स विना हेतुं ।

कज्जत्तणओ गोयम ! घडोव्व हेतु य से कम्मं ॥ १ ॥ ”

छाया—यस्तुल्यसाधनयोः फले विशेषो न स विना हेतुम् ।

कार्यत्वाद् गौतम ! घट इव हेतुश्च तस्य कर्म ॥ १ ॥ इति ।

अदृष्टनिमित्त को स्वीकार करने की ओर दौड़ना बुद्धिमान् का काम नहीं है सो ऐसा भी कथन ठीक नहीं है क्यों कि इष्टानिष्ट विषय प्राप्ति रूप हेतु की समानता होने पर भी जो फल में विपरीतता देखी जाती है सो क्यों देखी जाती है देखो—इष्ट शब्दादि विषय साधन सम्पन्न हुआ कोई व्यक्ति तो सुखी दिखाई पड़ता है कोई दुःखी दिखाई पड़ता है ? इस तरह इष्टानिष्ट विषय साधनों में फलकी विपरीतता प्रत्यक्ष दिखाई पड़ने से यह मानना ही चाहिये कि इन प्रत्यक्ष दिखाई देनेवाले इष्टानिष्ट साधनों में जिस हेतु के वश से फलभेद होता है वही फलादिकर्ता हेतु कर्म है इस तरह से कर्मसत्तासिद्ध होती है ।

कहा भी है—“ जो तुल्यसाहणाणं ” इत्यादि

थाय तेम छे ? इष्ट (प्रत्यक्ष) निमित्तने छोडी दधने अदृष्ट (अप्रत्यक्ष) स्वीकारणुं अये बुद्धिमाननुं कार्यं नथी.

उत्तर—आ वात पणु व्याजणी नथी, कारणु के इष्टानिष्ट विषय प्राप्ति इप हेतुनी समानता होवा छतां पणु इलमां विपरीतता जेवाभां आवे छे. जेभके इष्ट शब्दादि साधन संपन्न केअ व्यक्ति सुणी देभाय छे अने अेवी ज केअ व्यक्ति दुःखी पणु देभाय छे. आ रीते इष्टानिष्ट विषय साधनोमां इलनी विपरीतता प्रत्यक्ष देभाती होवाथी अे वात मानवी ज पउशे के आ प्रत्यक्ष देभाता इष्टानिष्ट साधनोमां जे हेतुने अधीन रहीने इललेद जणुय छे, ते इलादिकर्ता हेतु (कारणु) कर्म ज छे. आ रीने कर्मनी सत्ता सिद्ध थाय छे. इत्थं पणु छे के—“ जो तुल्यसाहणाणं ” इत्यादि.

तथा—चान्यप्रकारेणापि कर्मसत्ता समुपलभ्यते । तथाहि—इदं बालशरीरम् अन्यदेहपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्वात्, यद्यदिन्द्रियादिमत् तत्तदन्यदेहपूर्वकं यथा बालदेहपूर्वकं युवशरीरम्, इन्द्रियादिमच्चेदं बालशरीरं, तस्मादन्यशरीरपूर्वकं, यच्छरीरं पूर्वकं चेदं बालशरीरं तत्कर्म, तस्मादस्तिकर्म ।

ननु भवतु कर्म, तथापि पापमेव एकं तत्त्वं मन्यताम्, किं पुण्यतत्त्वेन, यच्च पुण्यफलं सुखं, तच्च तारतम्येन अपकृष्टस्य पापस्यैव फलम् । पापस्यात्यन्तोत्कर्षे हि अत्यन्ताधमफलता, तस्यैव तारतम्ययोगेन क्रमशः परमापकृष्टस्य या मात्रा

तथा—अन्य प्रकार से भी कर्मसत्ता प्रतीत होती है—जानीजाती है जैसे “इदं बालशरीरं अन्यदेहपूर्वकम् इन्द्रियादिमत्वात्—यद्यत् इन्द्रियादिमत् तत्तत् अन्यदेह पूर्वकम् यथा बालदेहपूर्वकं युवशरीरम् इन्द्रियादिमच्चेदं बालशरीरं तस्मात् अन्यशरीरपूर्वकम्” इन्द्रियादिकोवाला होने से जैसे युवशरीर बालदेह पूर्वक होता है। उसी तरह से इन्द्रियादिकोवाला होने से यह बालशरीर भी अन्यदेहपूर्वक होता है जिस अन्यदेहपूर्वक यह बालशरीर होता है वही कर्म है इस तरह के इस अनुमान प्रयोग से भी कर्म सत्ता सिद्ध होती है ।

शंका—खैर कर्म की सत्ता सिद्ध भले हो जावे परन्तु पाप को ही एक तत्त्व मानना चाहिये पुण्य तत्त्व मानने से क्या ? पुण्य का फल जो सुख है वह तो जब पाप जैसे २ अपकृष्ट होता जाता है उसी अपकृष्ट पापका फल है, पाप जब अत्यन्त उत्कर्ष अवस्था में पहुँच जाता है तो वह अत्यन्त अधमता फल वाला हो जाता है और जैसे २ ही यह तर-

तथा—अन्य प्रकारे षण् कर्मनी सत्तानी प्रतीति थाय छे. जेमके “इदं बालशरीरं अन्यदेहपूर्वकम् इन्द्रियादिमत्वात्—यद् यत् इन्द्रियादिमत् तत्तत् अन्यदेहपूर्वकम् यथा बालदेहपूर्वकं युवशरीरं इन्द्रियादिमच्चेदं बालशरीरं, तस्मात् अन्यशरीरपूर्वकम् इन्द्रियादिकोवाणुं डोवाथी जेम युवान माणुसनुं शरीर आलदेहपूर्वकं डोय छे, जेम प्रमाणे इन्द्रियादिकोवाणुं डोवाथी आलशरीरं षण् अन्यदेहपूर्वकं डोय छे. जे अन्यदेहपूर्वकं आ आलशरीर डोय छे, ते अन्यदेह जे कर्मरूप छे. आ प्रकारना अनुमान प्रयोगथी षण् कर्मनी सत्ता सिद्ध थाय छे.

शंका—लले कर्मनी सत्ता मानवामां आवे, षण् जेकला पापतत्त्वेन जे मानवुं जेथजे, पुण्यतत्त्व मानवानी जर जे शी छे ! पुण्यना इलरूप जे सुभ छे, ते तो पाप जेम जेम अपकृष्ट थतुं जय छे तेम तेम अपकृष्ट पापना इलरूपे प्राप्त थतुं जे रडे छे. पाप ज्यारे अत्यन्त उत्कर्ष अवस्थाजे पडोंथी जय छे, त्यारे ते अत्यन्त दुःपहायक इल आपनाइं जनी जय छे, जने जेम

भवति, तन्मात्राविशिष्टस्य तस्य शुभफलता, तस्यैव च पापस्य सर्वथा क्षयो मोक्षः। यथाऽत्यन्तापथ्याहारसेवनाद् रोगः, तस्यैवापथ्यस्य किञ्चित् किञ्चिदपकर्षाद् यदा स्तोक्रता भवति, तदा तस्य स्तोकापथ्याहारस्य सेवनात् अनारोग्यं भवति, सर्वाहारपरित्यागाच्च प्राणमोक्षो भवतीति।

अत्रोच्यते—‘ अत्यन्तापकर्षयुक्तात् पापात् सुखप्रकर्षो भवति ’ इति यदुक्तं, तदयुक्तम्, येयं सुखप्रकर्षानुभूतिः, सा स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजनिता प्रकर्षानुभूति-

तमभावसे क्रमशः परमापकृष्ट अवस्थावाला होता रहता है तैसेर शुभ फलका विकाश होता जाता है, अतः परमापकृष्ट अवस्थासंपन्न पापका ही शुभ फल है—सुखरूप फल है और इस पाप का जब सर्वथा क्षय हो जाता है तब मोक्ष हो जाता है इस तरह सर्वथा पापक्षय ही मोक्ष है। जैसे—अत्यन्त अपथ्य आहार के सेवन से रोग होता है और जब वही अपथ्य सेवन धीरे २ कमती होता जाता है तो अपथ्य सेवनकी स्तोक्रता हो जाती है इस तरह उस स्तोक्र अपथ्याहार सेवन से शरीर में अनारोग्य आ जाता है और :सर्वाहार परित्याग कर देने से प्राणमोक्ष हो जाता है।

उ०—ऐसा जो कहा जा रहा है कि अत्यन्त अपकर्षयुक्त पाप से सुख का प्रकर्ष होता है “ सो यह कथन ठीक नहीं है क्यों कि जो यह सुखप्रकर्षानुभूति अनुभव होती है वह अपने अणुरूप कर्म के प्रकर्ष से

जेम ते वधारेने वधारे अपकृष्ट अवस्थाये पडोचतां पडोचता परमापकृष्ट अवस्थाथी संपन्न भनी नयं छे, तेम तेम शुभं इणनेो विकास थतो नयं छे. तेथी परमापकृष्ट अवस्था संपन्न पापनुं शुभ इण—सुभइप इण छे. अने ते पापनेो न्यारे सर्वथा क्षय थं नयं छे, त्यारे न मोक्ष प्राप्त थाय छे. आ रीते सर्वथा पापक्षय न मोक्ष छे जेम अत्यन्त अपथ्य आहारना सेवनथी रोग थाय छे, अने जे अथ्य सेवनने धीरे धीरे आछुं करता नवाथी अपथ्य सेवननी स्तोक्रता (अल्पता, न्यूनता) थं नयं छे. आ रीते ते स्तोक्र अपथ्याहारना सेवनथी शरीरमां नीरोगता आवी नयं छे अने आहारनेो बिलकुल त्याग करवाथी प्राणमोक्ष (भरणु) थं नयं छे.

उत्तर—“ अत्यन्त अपकर्षइप पापथी सुभनेो प्रकर्ष थाय छे, ” आ कथन अइ नथी. कारणुं के जे आ सुभप्रकर्षनी अनुभूति थाय छे, तो तेने अनुइप कर्मना प्रकर्षथी उत्पन्न थयेली डाय छे. कारणुं के ते प्रकर्ष अनुभूतिइप

त्वात् दुःखप्रकर्षानुभूतिवत् । यथा दुःखप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपपापप्रकर्षजनितेति
 स्वयाऽभ्युपगम्यते, तथा सुखप्रकर्षानुभूतिः स्वानुरूपपुण्यकर्मप्रकर्षजनिता भवि-
 ष्यति । इत्थं च सुखकारणत्वेन पुण्यं स्वीकर्तव्यमेवेति ॥ सू० ११ ॥

अथ पुण्यप्रतिपक्षभूतं पापं प्ररूपयति--

मूलम्--एगो पावे ॥ सू० १२ ॥

उाया-एकं पापम् ॥ सू० १२ ॥

व्याख्या-' एगो ' इत्यादि ।

पापम्-पांशयति-मलिनयति-सरजस्कं करोत्यात्मानमिति पापम् । यद्वा-

पातयति-प्रक्षिपति नरकादिषु जीवानिति पापम् । तच्च एकम्=एकत्वसंख्यावत् ।

उत्पन्न होती है क्यों कि वह प्रकर्षानुभूति रूप होती है । जैसे दुःख
 प्रकर्षानुभूति, दुःखप्रकर्षानुभूति स्वानुरूप पाप के प्रकर्ष से जनित होती
 है ऐसा स्वीकार किया गया है तो इसी तरह से यह भी स्वीकार करना
 चाहिये कि सुखप्रकर्षानुभूति भी स्वानुरूप पुण्यकर्म के प्रकर्ष से जनित
 होगी इस तरह से सुख का कारण होने से पुण्यतत्त्व स्वतंत्र तत्त्व है
 ऐसा स्वीकार करना ही चाहिये ॥ सू० ११ ॥

पुण्य के प्रतिपक्षभूत पाप की प्ररूपणा इस प्रकार से है

“ एगो पावे ” इत्यादि ॥ १२ ॥

मूलार्थ—पाप एक है । १२ ।

टीकार्थ—जो आत्मा को “ पांशयति ” मलिनकरता है वह पाप है ।

अथवा—“ पातयति ” जो आत्मा को नरकादिकयोनियों में डालता
 है वह पाप है यह पाप एक है एकत्व संख्याविशिष्ट है इन कथित

होय छे, जेभके हु अप्रकर्षानुभूति, दुःअप्रकर्षानुभूति तेने अनुइप पापना प्रकर्षथी
 जनित होय छे जेवो स्वीकार करवाभा आव्यो छे, तो जे वातनेो पणु स्वीकार करवो
 जेधजे के सुअप्रकर्षानुभूति स्वानुइप (तेने अनुइप) पुइयकर्मना प्रकर्षथी
 जनित हुये. आ रीते सुअनुं कारणु होवाथी पुइयतत्व स्वतत्र तत्व छे, जेवो
 स्वीकार करवो जे जेधजे. ॥ सू० ११ ॥

पुइयना प्रतिपक्षभूत पापनी अइपणु आ प्रभाजे छे—

“ एगो पावे ” इत्यादि

सूत्रार्थ—पाप जेक छे.

टीकार्थ—जे आत्माने “ पांशयति ” मलिन करे छे ते पाप छे. अथवा

“ पातयति ” जे आत्माने नरकादिक योनिसां नाजे छे, ते पाप जेक छे. जे

पापं यद्यपि—

“ नाणंतरायदसगं १०, दंसणं णव १९ मोहणीय छव्वीसं ४५ ।
अस्सायं ४६ निरयाऊ ४७, नीयागोएण अडयाला ४८ ॥१॥
निरयदुगं २ तिरियदुगं २, जाइचउक्कं च ८ पंचसंघयणा १३ ।
संठाणा वि य पंच उ १८, वन्नाइ चउक्कमपसत्थं २२ ॥ २ ॥
उवघाय २३ कुविहयगई २४, थावर दसगेण होंति चोत्तीसं ३४ ।
सव्वाओ मिलियाओ, वासीती पाव पगईओ ८२ ॥ ३ ॥ ”

छाया—ज्ञानान्तरायदसकं १० दर्शनानि नव १९ मोहनीयानि पड्विंशतिः ४५ ।
असातं ४६ निरयायुः ४७ नीचगोत्रेण अष्टचत्वारिंशत् ४८ ॥ १ ॥
निरयद्विकं २ तिर्यग्द्विकं ४, जातिचतुष्कं च ८ पञ्चसंहनानि १३ ।
संस्थानान्यपि च पञ्च तु १८ वर्णादि चतुष्कमप्रशस्तम् २२ ॥ २ ॥

गाथाओं के अनुसार पाप यद्यपि ८२ प्रकार का होता है जैसे कि—नाणं-
तरायदसगं १०, दंसणं णव १९ मोहणीय छव्वीसं ४५ । अस्सायं ४६
निरयाऊ ४७ नीयागोएण अडयाला ४८ ॥१॥

निरयदुगं २ तिरियदुगं २ जाइ चउक्कं च ८ पंचसंघयणा १३ ।
संठाणावि य पंचउ १८ वन्नाइ चउक्कमपसत्थं २२ ॥२॥
उवघाय २३ कुविहयगई २४ थावर दसगेण होंति चोत्तीसं ३४ ।
सव्वाओ मिलियाओ वासीती पावपगईओ ८२ ॥३॥

ज्ञानावरणीय की ५, अन्तराय की ५, दर्शनावरणीय की ९, मोह-
नीय की २६, असातावेदनीय १, नरकायु १, नीचगोत्र १, निरयद्विक
नरकगति, नरकगत्यानुपूर्वी, तिर्यक् द्विक-तिर्यश्चगति, तिर्यश्चगत्यानु-
पूर्वी, जातिचतुष्क-एकेन्द्रियजाति, द्वीन्द्रियजाति तेइन्द्रियजाति और

६ नीचेनी गाथाओं द्वारा पापना ८२ प्रकार कहा छे, पणु अशुभ सामान्यनी
अपेक्षाओ तेमा अेकत्व कहु छे.

पापना ८२ प्रकार—नाणंतरायदसगं १०, दंसणणव १९, मोहणीय छव्वीसं ४५,
अस्साय ४६, निरयाऊ ४७, नीयागोएण अडयाला ४८ ॥ १ ॥ निरयदुगं २,
तिरियदुग २, जाइचउक्कं च पंचसंघयणा १३, संठाणावि य पंचउ १८, वन्नाइ चउ-
क्कमपसत्थं २२ ॥ २ ॥ उवघाय २३, कुविहयगई २४, थावर दसगेण होंति चोत्तीस ।
सव्वाओ मिलियाओ वासीती पावपगईओ ॥ ३ ॥ आ गाथाओनो भावार्थ—

ज्ञानावरणीयना ५, अंतरायना ५, दर्शनावरणीयना ९, मोहनीयना २६,
असातावेदनीयना १, नरकायु १, नीचगोत्र १, निरयद्विक-नरकगति अने
नरकगत्यानुपूर्वी २, तिर्यक्द्विक तिर्यश्चगति, तिर्यश्चगत्यानुपूर्वी २, जातिचतुष्क
एकेन्द्रिय जाति, द्वीन्द्रिय जाति, त्रीन्द्रिय जाति अने चतुरिन्द्रिय जाति ४,

उपघातः २३ कुत्रिहायोगतिः २४, स्थावरदशकेन भवन्ति चतुर्विंशत् ३४।
सर्वा मिलिता द्व्यशीतिः पापप्रकृतयः ८२ ॥ ३ ॥ इति ।

ज्ञानान्तरायादि द्व्यशीतिविधं पुण्यानुबन्धिपापानुबन्धिभेदेन द्विविधमपि वा,
अनन्तप्राण्याश्रितत्वादनन्तभेदमपि वा पापमस्ति, तथाप्य शुभसामान्यादेकमिति ।

ननु कर्मसत्त्वेऽपि पुण्यमेवैक कर्माऽस्तु, तत्प्रतिपक्षभूतं पापं कर्म माऽस्तु,
शुभाशुभफलानां सिद्धिः पुण्यादेव भविष्यति, तथाहि—परमप्रकृष्टं शुभं पुण्योत्कर्षेण
जन्यते, यत्तु तस्मादपकृष्टं शुभं, तथाऽपकृष्टतरम्, अपकृष्टतमं च तत् पुण्ये-

चौद्द्विजजाति ४, पांच संहनन ५, पांचसंस्थान ५, अप्रशस्तवर्णादि
चतुष्क ४ उपघात अप्रशस्त विहायोगति और स्थावरदशक तथा—
पापानुबन्धी पाप और पुण्यानुबन्धी पाप के भेद से पाप दो प्रकार
का भी होता है ।

अथवा—अनन्त प्राणियों के आश्रित होने से वह अनन्त भेदवाला
भी होता है परन्तु फिर भी यहाँ पर जो उस एकत्वसंख्याविशिष्ट
कहा गया है वह अशुभसामान्य की अपेक्षासे बतलाया गया है ।

शंका—कर्म का सद्भाव होने पर भी पुण्य ही एक कर्म मानना
चाहिये पुण्य का प्रतिपक्षभूत पापकर्म नहीं मानना चाहिये क्यों कि शुभ
अशुभ फलों की सिद्धि पुण्य से ही हो जावेगी—इसका स्पष्टीकरण इस
प्रकार से है—परमप्रकृष्ट जो शुभ है वह पुण्य के उत्कर्ष से जन्य होता
है और जो उससे भी अपकृष्ट शुभ है वह तथा अपकृष्ट तर जो शुभ है
वह, एवं अपकृष्टतम जो शुभ है वह सब भी पुण्यसे ही जन्य होता है

पांच संहनन ५, पांच संस्थान ५, अप्रशस्त वर्णादि चार प्रकार ४, उपघात
१, अप्रशस्त विहायोगति अने स्थावर दशक १०. आ रीते पापना ८२ लेहो
छे. तथा पापानुबन्धी पाप अने पुण्यानुबन्धी पापना लेहधी पणु तेना जे
प्रकार पडे छे. अथवा अनन्त प्राणीना पापनी विविधतानी अपेक्षाओ ते
अनन्त लेहवाणुं पणु छे. परन्तु अर्धी अशुभसामान्यनी अपेक्षाओ तेमां
ओकत्व मानवामां आण्यु छे.

शंका—कर्मने सद्भाव होवा छतां पणु पुण्यने ज ओक कर्म मानवुं
लेहओ, पुण्यना प्रतिपक्षभूत पापकर्मने मानवानी जइर ज रहैती नथी कारण
के शुभ अशुभ इदोनी सिद्धि पुण्यथी ज थछ जशे. तेनुं स्पष्टीकरण आ
प्रमाणे छे—परमप्रकृष्ट जे शुभ छे ते पुण्यना उत्कर्षजन्य होय छे, अने जे
तेना करतां पणु अपकृष्ट शुभ छे ते, तथा अपकृष्टतर जे शुभ छे ते, तथा

नैव जन्यते । यत् परमापकृष्टस्य पुण्यस्य फलं परमापकृष्टं शुभं, तदेव प्रकृष्टं दुःखम्, तस्यैव परमापकृष्टपुण्यस्य सर्वथा क्षये सति पुण्यात्मकबन्धाभावान्मोक्ष इति । यथा-
ऽत्यन्तपथ्याहारसेवनात् पुरुषस्य परमारोग्यसुखं भवति, तस्यैव च किञ्चित् किञ्चित् पथ्याहारपरित्यागाद् अपथ्याहारपरिवृद्धेरारोग्यसुखहानिर्भवति, सर्वथैवाहारपरित्यागात् प्राणमोक्षो भवति इह पुण्यं पथ्याहारसदृशमितिचेत्,

अत्रोच्यते—योऽयं दुःखप्रकर्षानुभवः, स स्वानुरूपकर्मप्रकर्षजन्यः प्रकर्षानुभवत्वात्, सौख्यप्रकर्षानुभवत्, यथाहि सौख्यप्रकर्षानुभवः स्वानुरूपपुण्यप्रकर्ष

परमापकृष्ट पुण्य का फल परमापकृष्ट शुभ है वही प्रकृष्ट दुःख है इसी परमापकृष्ट पुण्य के सर्वथाक्षय होने पर पुण्यरूप बन्ध के अभाव से मोक्ष होता है जैसे अत्यन्त पथ्याहार के सेवन से सेवनकर्ता पुरुष के परमारोग्यरूप सुख होता है और जब वही मनुष्य थोड़े २ रूप में पथ्य आहार का त्याग करने लगता है और अपथ्य आहार की ओर अग्रसर होने लगता है तो उसके आरोग्यरूप सुख की हानि होने लग जाती है और जब वह सर्वथा आहार का परित्याग कर देता है तो वह प्राणरहित जाता है—मर जाता है पुण्य पथ्याहार के जैसा यहां प्रकट किया गया है ?

उ०—ऐसी मान्यता उचित नहीं है क्यों कि पुण्य की तरह पाप भी एक स्वतन्त्र तत्व है और वह इस प्रकार से है—जो यह दुःख के प्रकर्ष का अनुभव है वह स्वानुरूप कर्म के प्रकर्ष से जन्य होता है क्यों कि यह अनुभव प्रकर्षानुभव रूप है जैसा सौख्य के प्रकर्ष का अनुभव

अपकृष्टतम जे शुभ छे ते पुण्यजन्य जे होय छे. जे परमापकृष्ट पुण्यतुं इह परमापकृष्ट शुभ छे जे प्रकृष्ट दुःख छे. जे परमापकृष्ट पुण्यतेनो सर्वथा क्षय थतां पुण्यरूप अंधना अलावने तीधे मोक्ष भजे छे. जेम अत्यन्त पथ्याहारना सेवनथी परमारोग्यरूप सुभनी प्राप्ति थाय छे, अने न्यारे ते मनुष्य धीरे धीरे पथ्याहारना त्याग करवा भाडे छे अने अपथ्याहारतुं सेवन करवा भांडे छेत्यारे तेना आरोग्यरूप सुभनो नाश करवा भांडे छे अने न्यारे ते आहारना सर्वथा त्याग करी नापे छे, त्यारे तेनुं मरण थर्ध जय छे पुण्यने पथ्याहारना जेवुं अर्धी प्रकट क्युं छे.

उत्तर—आ वात उचित नहीं कारण के पुण्यनी जेम पाप पणु अेक स्वतंत्र तत्व छे आ कथनतुं स्पष्टीकरण नीचे प्रमाणे छे—अः दुःखना प्रकर्षने जे अनुभव छे, ते स्वानुरूप कर्मना प्रकर्षथी जनित होय छे, कारण के ते अनुभव प्रकर्षानुभवरूप होय छे. जेवी रीते सुभना प्रकर्षने अनुभव

जनित इति त्वयाङ्गीक्रियते, तथाऽयमपि दुःखप्रकर्षानुभवः प्रकर्षानुभवत्वात्
स्वानुरूपपापकर्मप्रकर्षजनितो भविष्यतीति दुःखकारणतया पापं स्वीकर-
णीयमिति ॥ सू० १२ ॥

पुण्यं पापं च कर्म निरूपितम् । अथात्मनः कर्मबन्धे यत् कारणं तत्
प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—एगे आस्रवे ॥ १३ ॥

छाया—एक आस्रवः ॥ १२ ॥

व्याख्या—‘ एगे आस्रवे ’ इति—

आस्रवः—आस्रवति—प्रविशति येनात्मनि अष्टविधं कर्म, स आस्रवः—कर्मबन्ध-
हेतुः, स एकः—एकत्वसंख्यावान् । अयमर्थः—आस्रवो यद्यपि—द्विचत्वारिंशद्विधः—

होता है अर्थात् सौख्य के प्रकर्ष का अनुभव स्वानुरूप पुण्य के प्रकर्ष से
जनित तुमने माना है उसी प्रकार से यह दुःख के प्रकर्ष का अनुभव
भी प्रकर्षानुभव रूप होने से स्वानुरूप पापकर्म के प्रकर्ष से जनित होगा
ऐसा भी तुम्हें मानना चाहिये इस कारण पाप दुःख का हेतु होने से
है ऐसा स्वीकार करना चाहिये ॥ सू० १२ ॥

पुण्य पाप-कर्म का निरूपण हो चुका अब आत्मा को कर्मबन्ध
करने में जो कारणरूप आस्रव है उसका प्ररूपण किया जाता है ।

“ एगे आस्रवे ” इत्यादि ॥ १३ ॥

मूलार्थ—आस्रव एक है । १३ ॥

टीकार्थ—जिससे आत्मा में आठ प्रकर के कर्म प्रवेश करता है उसका
नाम आस्रव है यह आस्रव कर्म बन्ध का हेतु होता है यह एक संख्या-

स्वानुश्य पुश्यता प्रकर्षधी जनित तमे मान्ये छे, अेज प्रमाणे आ दुःभना
प्रकर्षेना अनुभव पणु प्रकर्षानुभवश्य डोवाथी स्वानुश्य पापकर्मना प्रकर्षधी
जनित डेशे, अेवुं पणु तमादे मानवुं ज लेधअे. आ रीते पाप-दुःभना डेतु
(कारणु) श्य छे, अे वातने स्वीकारधी लेधअे ॥ १२ ॥

पुश्यकर्म अने पापकर्मनुं निश्यणु पूज करीने डवे सूत्रकार कर्मबन्धना
कारणुश्य आस्रवनुं निश्यणु करे छे—“ एगे आस्रवे ” इत्यादि ॥ १३ ॥

मूलार्थ—आस्रव अेक छे ॥ १३ ॥

टीकार्थ—नेना द्वारा आत्माभां अष्टविध कर्मे प्रवेश करे छे तेनुं नाम
आस्रव छे. ते आस्रव कर्मबन्धना कारणुश्य छे. ते अेक सभ्यावाणे छे.

इन्द्रियादि पञ्च, कषायाश्चत्वारः, अव्रतानि पञ्च, क्रियाः पञ्चविंशतिः, योगास्त्रय इति । अथवा—द्रव्यभावभेदादास्रवो द्विविधः । तत्र द्रव्यास्रवः—जलोपरिवर्तिनावादी तथाविधपरिणामोत्पन्न छिद्ररूपः, तेन हि नौकादी जलप्रवेशो भवति । भावास्रवस्तु इन्द्रियादिरूपः, जीवनौकायामिन्द्रियादिच्छिद्रतः कर्मजलप्रवेशो भवतीति । तथाप्यास्रवसामान्यात् स एक एवेति ॥ सू० १३ ॥

अथास्रवप्रतिपक्षभूतं संवरं निरूपयति—

मूलम्—एग्रे संवरे ॥ १४ ॥

छाया—एकः संवरः ॥ १४ ॥

व्याख्या—‘ एग्रे संवरे ’ इत्यादि—

संत्रियते—निरुध्यते कर्मणः कारणं प्राणातिपातादि येन परिणामेन स संवरः, आस्रवनिरोधः, द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रवस्य निरोधो यः स संवर इत्यर्थः ।

वाला है—इसका तात्पर्य ऐसा है कि यद्यपि इन्द्रिय पांच कषाय ४, अव्रत ५, क्रिया २५ और योग ३ इनके भेद से आस्रव ४२ प्रकार का होता है ।

अथवा—द्रव्यास्रव और भावास्रव के भेद से आस्रव दो प्रकार का होता है—इनमें नाव आदि में छिद्र द्वारा पानी का प्रवेश होना द्रव्यास्रव है क्योंकि कि इससे नौका में जल का प्रवेश होता है तथा भावास्रव इन्द्रियादिरूप होता है इन छिद्रों द्वारा जीवरूप नौका में कर्मरूप जल का प्रवेश होता है इस तरह से आस्रव में अनेक विधता आती है तथा भी आस्रव सामान्य की अपेक्षा, वह आस्रव एक रूप ही है ॥ सू० १३ ॥

आस्रव के प्रतिपक्षभूत संवर का निरूपण—

“ एग्रे संवरे ” इत्यादि ॥ १४ ॥

मूलार्थ—संवर एक है । १४ ।

આસ્રવના નીચે પ્રમાણે ૪૨ લેહ છે—ઈન્દ્રિય પાંચ, કષાય ચાર, અવ્રત પાંચ, ક્રિયા પચીસ અને યોગ ત્રણ. અથવા દ્રવ્યાસ્રવ અને ભાવાસ્રવના લેહથી આસ્રવ બે પ્રકારના હોય છે. નાવ આદિમાં છિદ્ર દ્વારા પાણીનો પ્રવેશ થવો તે દ્રવ્યાસ્રવ છે. કારણ કે તેના દ્વારા નાવમાં જલનો પ્રવેશ થાય છે ભાવાસ્રવ ઈન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે. આ છિદ્રો દ્વારા જીવરૂપ નૌકામાં કર્મરૂપ જલનો પ્રવેશ થાય છે. આ રીતે આસ્રવમાં અનેક વિધતા જણાતી હોવા છતાં આસ્રવ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આણું છે. ॥ સૂ૦૧૩ ॥

હવે સૂત્રકાર આસ્રવના પ્રતિપક્ષરૂપ સંવરનું નિરૂપણ કરે છે—

“ એગ્રે સંવરે ” ઈત્યાદિ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ—સંવર એક છે. ॥ ૧૪ ॥

आत्मनः कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्याशयः ।

स चैकः—एकत्वसंख्यावान् । यद्यपि—गुप्ति—समिति—धर्मा—अनुप्रेक्षा—परीषहजय—चारित्र्यैः, संवरो जायते तेन कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् गुप्त्यादिरपि संवर इत्युच्यते । तत्र—गुप्तयस्तिप्तः ३, समितयः पञ्च ५, धर्माः दश १०, अनुप्रेक्षाः द्वादश १२, परीषहजयो द्वाविंशतिभेदः २२, तथा चारित्र्यं पञ्चविधम् ५, एवं सप्तपञ्चाशद्भेदाः संवरस्य सन्ति । किं च—तपसापि संवरो जायते ।

टीकार्थ—जिस परिणाम से कर्म के कारणभूत प्राणातिपात आदि रोक दिये जाते हैं वह संवर है । कर्म के कारणभूत प्राणातिपातादि से आत्मा में कर्मों का आस्रव होता है इस आस्रव का रुकना सो ही संवर है । आस्रव ४२ प्रकार का कहा गया है सो यह ४२ प्रकार का आस्रव जिन आत्मपरिणामों से हो सकता है ऐसे वे सब परिणाम संवररूप हैं । अर्थात् आत्मा में कर्मों के आगमन कारण जो प्राणातिपातादि रूप परिणाम है उन परिणामों का अभाव होना ही संवर है । यह संवर एक संख्यावाला है यद्यपि गुप्ति—समिति—धर्म—अनुप्रेक्षा परीषह जय एवं चारित्र्य इनके द्वारा संवर होता है परन्तु जो गुप्ति ३ होती है । समिति ५ होती है । धर्म १० होते हैं । अनुप्रेक्षा १२ होती हैं । परीषह जय २२ होते हैं तथा चारित्र्य ५ प्रकार का होता है । इस प्रकार से संवर के ५७ भेद होते हैं इनके अतिरिक्त तप से भी संवर होता है ।

टीकार्थ—जे कारण द्वारा कर्मना कारणभूत प्राणातिपात आदिने रोक दी जाती है, तो संवर है । कर्मना कारणभूत प्राणातिपात आदि वडे आत्माभां कर्मोना आस्रव थाय है । ते आस्रवने रोकवो । तेनुं नाम न संवर है । आस्रव ४२ प्रकारनां कथां है । ते ४२ प्रकारना आस्रव-जे आत्मपरिष्ठाभेथी रोकथ है, ते भधां परिष्ठाभे संवररूप गणाय है । जेके के आत्माभां कर्मोनुं आगमन करवतारां जे प्राणातिपातादिरूप परिष्ठाभ है ते परिष्ठाभेना अभाव थयो । तेनुं नाम न संवर है । ते संवर जेके है गुप्ति, समिति, धर्म, अनुप्रेक्षा, परीषह, जय अने चारित्र्य द्वारा संवर थाय है, आ रीते तेना अनेक प्रकार होवा छतां पण संवर सामान्यनी अपेक्षाजे तेमां जेके प्रकट करवामां आण्यु है । संवरना गुप्ति आदिनी अपेक्षाजे तो नीचे प्रमाणु ५७ लेह है—गुप्ति ३, समिति ५, धर्म १०, अनुप्रेक्षा १२, परीषह जय २२, तथा चारित्र्य पांच प्रकारनुं होय है । आ रीते तेना कुल ५७ लेह कथा है । तदुपरांत तपथी पण संवर थाय है—

“ एवं तु संजयस्सावि पावकम्मनिरासवे,
भवकोडी संचियं कम्मं तवसा निज्जरिज्जइ ” इत्युत्तराध्ययनमूत्र ८ अध्य० ३०
गा० ६, वचनात् ।

अथवाऽयं संवरो द्वित्रिधो द्रव्यतो भावतश्च । तत्र जलोपरिवर्तिनावादेरन-
वरत्प्रविशज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्येण स्थगनं द्रव्यसंवरः । भावसंवरस्तु
जीवनौकायामास्रवत्कर्मजलानामिन्द्रियादिच्छिद्राणां गुप्ति-समित्यादिना निरोध-
नम् । इत्थं संवरोऽनेकविधस्तथापि संवरसामान्यादेक इति भावः ।

संवरास्तित्वसिद्धिः—

प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैः संवरस्य सिद्धिर्भवति । तथाहि—आत्मपरिणति-
विशेषस्य गुप्तिसमित्यादिनिष्पादितविशुद्धाध्यवसायरूपस्य संवरस्य स्वात्मनि स्वसं-

उक्तं च—एवं तु संजयस्सा वि इत्यादि

अथवा—यह संवर दो प्रकार का होता है एक द्रव्य संवर दूसरा
भाव संवर जलोपरिवर्तमान नौका आदि में जिन छिद्रों से निरन्तर जल
का आगमन होता हो, उन छिद्रों को तथाविध द्रव्य से बन्द कर देना
यह द्रव्य संवर है तथा जीवरूपी नौका के प्राणातिपातादि रूप छिद्रों को
कि जिनके द्वारा कर्म जल उसमें आता है गुप्ति-समिति आदि से बन्द
कर देना इसका नाम भाव संवर है इस तरह से यह संवर अनेक
प्रकार का है फिर भी संवर सामान्य की अपेक्षा से यह एक है इसी-
लिये यहाँ इसे एक कहा गया है ।

संवर के अस्तित्व की सिद्धि—प्रत्यक्ष, अनुमान एवं आगमन इन
प्रमाणों से संवर की सिद्धि इस प्रकार से होती है—आत्मा में जो एक
विशेष प्रकार की परिणति होती है कि जो परिणति गुप्ति समिति आदि

कह्यु पथु छे के—“ एवं तु ”

अथवा संवर के प्रकारना डोय छे. (१) द्रव्यसंवर अने (२) भावसंवर.
पाणीमां रडेली नौका आदिमां के छिद्रो भारद्दत निरन्तर जल दाण्डत थतुं
डोय, ते छिद्रोने अंध करी देवा ते द्रव्यसंवर छे. तथा एवइपी नौकाना
प्राणातिपातादि रुप छिद्रो के जेमना द्वारा कर्मजल तेमां प्रवेशे छे, ते छिद्रोने
गुप्ति, समिति आदि वडे अंध करी देवां, तेतुं नाम भावसंवर छे. आ रीते
आ संवरमां अनेकविधता डोवा छतां पथु संवर सामान्यनी अपेक्षाअे
तेमां अेकत्व कह्यु छे.

संवरना अस्तित्वनी सिद्धि—प्रत्यक्ष, अनुमान अने आगम, आ प्रमा-
णोथी संवरनी सिद्धि आ प्रमाणे थथं शके छे—आत्मांमां अेक विशिष्ट प्रकारनी

वेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, अन्यत्रात्मनि तु तज्जनितकार्यानुमेयत्वात्, आगमस्य च 'एगे संवरे' इत्यादिरूपस्य तत्प्रतिपादकस्य प्रदर्शितत्वाच्च संवरोऽस्तीति विश्वसितव्यम् ॥ सू० १४ ॥

अयोग्यवस्थारूपे संवरविशेषे च कर्मणां वेदनैव भवति, नबन्धः इति वेदनायाः स्वरूपमाह—

मूलम्—एगा वेयणा ॥ सू० १५ ॥

छाया—एका वेदना ॥ १५ ॥

व्याख्या—वेदना—वेदनं वेदना—स्वभावेन उदीरणाकरणेन वा उदयावलिका-

से निष्पादित विशुद्ध अध्यवसाय रूप मानी जाती है वही संवर है और यह संवर स्वात्मा में स्वसंवेदन प्रत्यक्ष से सिद्ध होता है और परकीय आत्मा में यह संवर अपने द्वारा जनित कार्य से अनुमेय होता है। " एगे संवरे " इत्यादि रूप से आगम में इसका प्रतिपादन होने से आगम भी इसका समर्थक है अतः इन प्रमाणों द्वारा संवर की सिद्धि होने से वह ऐसा विश्वास करना चाहिये ॥ सू० १४ ॥

जब जीव की अवस्था अयोगीरूप होती है तब उस संवर विशेषरूप अयोगी अवस्था में कर्मों की वेदना ही होनी है कर्मबन्ध नहीं होता है इसीलिये यहां वेदना के स्वरूप का कथन किया जाता है।

'एगा वेयणा' इत्यादि ॥ १५ ॥

मूलार्थ—वेदना एक है। १५।

परिष्णुति थाय छे. जे परिष्णुतिने शुप्ति, सभिति आदि द्वारा निष्पादित (जनित) शुद्ध अध्यवसायरूप मानवामां आवे छे, जेज संवर छे अने स्वात्मां स्वसंवेदन प्रत्यक्ष वडे ते संवरने सदूभाव सिद्ध थाय छे अने अन्यना आत्मां आ संवर पोताना द्वारा जनित कार्यथी अनुमेय (अनुमान करी शकय जेवो) होय छे. " एगे संवरे " इत्यादि रूपे आगममां तेनुं प्रतिपादन थयेलु होवाथी आगम पणु तेना समर्थक छे. आ रीने आ प्रमाणो द्वारा संवरनुं अस्तित्व सिद्ध थनु होवाथी ते छे, जेवो विश्वास राखवे जेथजे. ॥ सू० १४ ॥

न्यारे जवनी अवस्था अयोगीरूप थथ जय छे त्यारे ते संवर विशेष रूप अयोगी अवस्थां कर्मोनुं वेदन ज थाय छे—कर्मबंध थतो नथी. तेथी छेवे सूत्रकार वेदनानी प्ररूपणु करे छे—“ एगा वेयणा ” इत्यादि ॥ १५ ॥

सूत्रार्थ—वेदना एक छे. ॥ १५ ॥

પ્રવિષ્ટસ્ય કમળોડનુભવનમ્ । સા ઇયા ઇકા=ઇકત્વસંખ્યાવતી । અયં ભાવઃ—યદ્યપિ વેદના જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મીપેક્ષયાડટ્ટવિધા, વિપાકોદયપ્રદેશોદયાપેક્ષયા ચ દ્વિવિધા, આભ્યુપગમિકી=શિરોલોચનાદિકા ઔપક્રમિકી=રોગાદિજનિતા ઇત્યેવં વા દ્વિવિધા, તથાપિ વેદનાસામાન્યાદેકા ॥ ઇતિ ॥ સૂ૦૧૫ ॥

વેદિતં કર્મ પ્રદેશેભ્યઃ પરિશટતીતિ વેદનાનન્તરં કર્મપરિશટનરૂપાં નિર્જરામાદ-
મૂલમ્—ઇગા નિજ્જરા ॥ ૧૬ ॥

છોયા—ઇકા નિર્જરા ॥ ૧૬ ॥

વ્યાખ્યા—‘ ઇગા ’ ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—વેદન અનુભવ કરને કા નામ વેદના હૈ સ્વભાવ સે અથવા ઉદિરણાકરણ સે ઉદયાવલિકા મેં પ્રવિષ્ટ ટુઇ કર્મ કા અનુભવ કરના હી ઇસકા અર્થ હૈ યહ વેદના ઇક-ઇક સંખ્યાવાલી હૈ તાત્પર્ય ઇસકા યહ હૈ યદ્યપિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મીં કે અનુભવ ન કરને કી અપેક્ષા સે વેદના આઠ પ્રકારકી હોતી હૈ તથા વિપાકોદય ઔર પ્રદેશોદય કી અપેક્ષાસે વહ દો પ્રકાર કી હોતી હૈ । શિરોલોચનાદિરૂપ અભ્યુપગમિકી ઔર રોગાદિ સે ઉત્પન્ન હોને રૂપ ઔપક્રમિકી ઇસ તરહ સે ભી વહ દો પ્રકાર કી હોતી હૈ ફિર ભી યહાં પર જો ઉસે ઇકરૂપ કહા ગયા હૈ વહ વેદના સામાન્ય કી અપેક્ષા સે કહા ગયા હૈ ॥સૂ૦૧૫॥

વેદિત હુઆ કર્મ આત્માપ્રદેશોં સે ઝાડ જાતા હૈ ઇસલિયે વેદના કે વાદ અચ સૂત્રકાર નિર્જરા કા કથન કરતે હૈં ।

‘ ઇગા નિજ્જરા ’ ઇત્યાદિ ॥૧૬॥

મૂલાર્થ—નિર્જરા ઇક હૈ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ—વેદન (અનુભવ) કરવુ તેનું નામ વેદના છે. સ્વભાવથી અથવા ઉદીરણાકરણથી ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલાં કર્મોનો અનુભવ કરવો, તેને જ વેદના કહે છે. આ વેદના એક સખ્યાવાળી છે. જો કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનું વેદન કરવાની અપેક્ષાએ તો વેદના આઠ પ્રકારની હોય છે, તથા વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયની અપેક્ષાએ તો બે પ્રકારની હોય છે. કેશલુચન આદિરૂપ આભ્યુપગમિકી અને રોગાદિજનિત ઔપક્રમિકી; એવી બે પ્રકારની વેદના પણ હોય છે, છતાં પણ તેને અહીં વેદનાસામાન્યની અપેક્ષાએ એક કહી છે. ૧૫

વેદિત થયેલ કર્મ આત્મપ્રદેશોમાંથી ઝરી જાય છે, તેથી વેદનાનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નિર્જરાનું નિરૂપણ કરે છે—

“ ઇગા નિજ્જરા ” ઇત્યાદિ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ—નિર્જરા એક છે. ॥ ૧૬ ॥

निर्जर-निर्जरं निर्जरा-कर्मणां जीवप्रदेशेभ्यः परिशटनम् देशतः। विपक्वानां परिशटनं हानिरिति यावत् । तपसा सेव्यमानेन कर्माण्यात्मप्रदेशेभ्यो विघटन्ते । तपसः कर्म सन्तापकत्वात् शुष्करसानि कर्माण्यतिरूक्षत्वान्निःस्नेहवन्धनानि-भूत्वा परिशटन्तीति भावः । सा च एका=एकत्वसंख्यावती । यद्यप्यष्टविधकर्मा-पेक्षयाऽष्टविधा, द्वादशविधतगोजनितत्वेन वा द्वादशविधा, अकामक्षुत्पिपासाशी-तातपदंशमशकसहनब्रह्मचर्यधारणाद्यनेकविधकारणजनितत्वेन अनेकविधा वा, द्रव्य-

टीकार्थ--कर्मों का प्रदेशों से एकदेश छुट जाना नष्ट हो जाना इसका नाम निर्जरा है, कर्म जब पक जाता है तब उनका आत्मप्रदेशों से सम्बन्ध छूट जाता है इसीको निर्जरा कहा गया है यह निर्जरा सेवित तपस्या के द्वारा होती है अर्थात् की जा रही तपस्या से संवर और निर्जरा ये दोजों काम होते हैं । संचित कर्मों की निर्जरा और आते हुए कर्मों का निरोध । कर्मों की निर्जरा होती है-इसका तात्पर्य ऐसा है कि तप कर्मों का संतापक (निवारक) होता है-अतः तपस्या के द्वारा जब कर्म शुष्क रसवाले हो जाते हैं तब वे अतिरूक्ष हो जानेके कारण निःस्नेह बन्धन वाले होकर झड़ जाते हैं-खिर जाते हैं । निर्जरा एक संख्यावाली होती है यद्यपि अष्टविध कर्मों की अपेक्षा से निर्जरा आठ प्रकार की होती है ।

अथवा--१२ प्रकार के तपों द्वारा जनित होने के कारण वह १२ प्रकार की भी होती है ।

अथवा--समता पूर्वक क्षुधा, पिपासा, शीत, आतप दंसमशक

टीकार्थ--कर्मोतुं लुपना प्रदेशोभांथी अेक देशथी (अंशतः) नष्ट थर्ध ज्बुं तेनुं नाम निर्जरा छे कर्म न्यारे परिपक्व थर्ध न्य छे, त्यारे आत्म-प्रदेशो साथेने तेना स'बंध छूटी न्य छे, तेने न निर्जरा कडे छे तपस्याना सेवन द्वारा संवर अने निर्जरा थाय छे. अष्टदे के तेना द्वारा संचित कर्मोनी निर्जरा थाय छे अने नवां कर्मोना प्रवेशने निरोध थाय छे. तपने कर्मोतुं संतापक (निवारक) कडेल छे. तपस्या द्वारा न्यारे कर्मो शुष्क रसवाणां थर्ध न्य छे, त्यारे तेअो अति रूक्ष (चीकाश रडित) थर्ध न्वाने लीधे निःस्नेह बंधनवाणा (चीकाशने अलावे बंधन रडित) थर्ध न्वथी आत्मप्रदेशोभांथी अरी न्य छे-अरी पडे छे. आठ प्रकारना कर्मोनी अपेक्षाअे तेना आठ प्रकार छे, छतां निर्जरासामान्यनी अपेक्षाअे तेमां अेकत्व प्रकट करवामां आंयुं छे.

अथवा--अथवा षार प्रकारनां तपजन्य डोवाथी ते षार प्रकारनी पणु छे.

अथवा--समतापूर्वक क्षुधा, पिपासा, शीत, आतप, दंसमशक (डांस

भावभेदतो द्विविधा वा निर्जराऽस्ति, तथापि निर्जरा सामान्यादेकैवेति ।

ननु निर्जरामोक्षयोः को भेदः?, उच्यते—देशतः कर्मक्षयो निर्जरा, सर्व-
तस्तु कर्मक्षयो मोक्ष इति । यद्यपि मोक्षः कर्मक्षयजनितो न तु कर्मक्षयरूपस्तथापि
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् मोक्षः कर्मक्षयरूप इति व्यपदिश्यते ॥सू० १६॥

जीवो हि प्रत्येकशरीरावस्थायामेव विशिष्टनिर्जरावान् भवति, नतु साधारण-
शरीरावस्थायाम् । अतः प्रत्येकशरीरावस्थस्य जीवस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह—

इनके द्वारा जन्य कष्टों के सहन करने से एवं ब्रह्मचर्य के धारण करने
से इत्यादि अनेकविध कारणों से जन्य होने से वह अनेक प्रकार भी
होती है अथवा द्रव्य और भाव के भेद से वह दो प्रकार भी होती है
है इस प्रकारसे उसमें अनेकता आती है—फिर भी यहां जो उसे एकत्व
संख्यावाली कही गई है उसका कारण निर्जरा सामान्य है सो वहइस
निर्जरा सामान्य की अपेक्षा से एक ही प्रकार की होती कही गई है ।

शंका—निर्जरा में और मोक्ष में क्या अन्तर है ?

उ०—देशतः कर्मों का क्षय होना निर्जरा है और सर्वतः कर्मों का
क्षय होना मोक्ष है यद्यपि मोक्ष कर्मों के क्षय से उत्पन्न होता है अतः
वह कर्म क्षयरूप नहीं होता है फिर भी जो उसे कर्मक्षयरूप कहा जाता
है उसका कारण कार्य कारण में अभेदोपचार है ॥१६॥

जीव प्रत्येक शरीरावस्था में ही विशिष्ट निर्जरावाला होता है
साधारण शरीरावस्था में नहीं इसलिये प्रत्येक शरीरावस्थ जीव के स्व-

मच्छर आदिना उंस ३५ त्रास) आदि जन्य कष्टने सहन करवाथी अने
प्रक्षयर्थ पाणवाथी पशु निर्जरा थाय छे. आ रीते निर्जराना अनेक प्रकार
छे. अथवा द्रव्य अने लावना लेइथी तेना जे प्रकार छे. आ रीते तेमां
अनेकता जणुती डोवा छतां पशु तेने जे ओक संभ्यावाणी कडेवामां आवी
छे, ते निर्जरासामान्यनी अपेक्षाओ कडेवामां आवेल छे.

प्रश्न—निर्जरा अने मोक्षमां शो तक्षवत छे ?

उत्तर—देशतः (अंशतः) कर्मोना क्षय थवो तेनुं नाम निर्जरा छे,
अने कर्मोना सर्वथा क्षय थवो तेनुं नाम मोक्ष छे. जे के मोक्ष कर्मोना
क्षयथी उत्पन्न थाय छे, तेथी ते कर्मक्षय रूप नथी. छतां पशु कार्यकारणमां
अलेदोपचारनी अपेक्षाओ तेने कर्मक्षय रूप कडेवामां आवे छे. ॥ सू० १६ ॥

एव प्रत्येक शरीरावस्थां जे विशिष्ट निर्जरावाणे डोय छे—साधारण
शरीरावस्थां डोतो नथी, तेथी प्रत्येक शरीरावस्थ एवनां स्वइपनु निइपणु

‘ एगे जीवे ’ इत्यादि । यद्वा—जीवादीनि नव तत्त्वानि ‘ एगे आया ’ इत्यादिना सामान्यतो निरूपितानि, सम्प्रति विशेषेण जीवत्वं निरूपयितुमाह—

मूलम्—एगे जीवे पण्डिककणं शरीरकणं ॥ १७ ॥

छाया—एको जीवः प्रत्येककेन शरीरकेण ॥ १७ ॥

व्याख्या—‘ एगे ’ इत्यादि—

जीव इति । यो जीवितवान् जीवति जीविष्यति च, स जीवः—प्राणधारण-शील आत्मा, स प्रत्येककेन=एकं जीवं प्रतिगतं यच्छरीरं प्रत्येकशरीरनामकर्मोद-यात्, तत् प्रत्येक, तदेव प्रत्येककं तेन तथोक्तेन, शरीरकेण—शीर्यते इति शरीरम्, तदेव शरीरकं तेन उपलक्षितः— तदाश्रित इत्यर्थः, प्रत्येकशरीरापेक्षयेति भावः ।

एकः=एकत्वसंख्यावान् भवति ।

रूप को निरूपण करने के लिये “ एगे आया ” इत्यादि सूत्रों द्वारा जीवादिक जो नौ तत्व सामान्यरूपसे कहे गये हैं उनमेंसे जीवका स्वरूप विशेषरूप से निरूपण करने के लिये—“ एगे जीवे पण्डिककणं शरीरकणं ” ऐसा सूत्रकार कहते हैं ।

‘ एगे जीवे पण्डिककणं शरीरकणं ’ इत्यादि ॥ १७ ॥

मूलार्थ—प्रत्येक नाम कर्म के उदय से प्राप्त प्रत्येक शरीर की अपेक्षा से जीव एक संख्यावाला है ।

टीकार्थ—जो भूतकाल में जिया है वर्तमान में जी रहा है और भविष्यत्काल में जीवेगा उसका नाम प्राणधारणशील जीव है वह जीव एक जीव में प्रतिगति प्रत्येक शरीर नाम कर्म के उदय से प्राप्त प्रत्येक शरीर की अपेक्षा से एक एकत्व संख्यावाला है अथवा—“ पण्डि-

करवाने भाटे “ एगे आया ” इत्यादि सूत्रे द्वारा उवादिक् नव तत्त्वानुं सामान्यरूपे प्रतिपादन करवासां आणुं छे, उवे उवना स्वरूपनुं विशेषरूपे निरूपणु करवाने भाटे “ एगे जीवे पण्डिककणं शरीरकणं ” आ सूत्रनुं कथन करवासां आवे छे—

“ एगे जीवे पण्डिककणं शरीरकणं ” इत्यादि ॥ १७ ॥

सूत्रार्थ—प्रत्येक नामकर्मना उदयथी प्राप्त प्रत्येक शरीरनी अपेक्षासे उव ओक संख्यावाणो छे.

टीकार्थ—वे भूतकालमां उवो छे, वर्तमानमां उवे छे अने भविष्य-कालमां उवशे, तेनुं नाम प्राणधारणशील उव छे ते उव ओक उवमां प्रतिगत प्रत्येक शरीर नाम कर्मना उदयथी प्राप्त प्रत्येक शरीरनी अपेक्षासे ओक (एकत्व संख्यावाणो) छे.

અથવા—‘ પાલિક્કણં સરીરણં ’ इत्यस्य ‘ प्रत्येकके शरीरके ’ इतिच्छाया-
पक्षे—प्रत्येकस्मिन् शरीरे वर्तमानो यो जीवः स एको भवतीत्यर्थः । अत्र णकार-
द्वयं वाक्यालंकारे ॥ सू० १७ ॥

बन्धमोक्षादय आत्मधर्मा इह पूर्वमुक्ताः । ततस्तदधिकारस्याऽत्र प्रस्तुतत्वादतः
परम् “ एगा जीवाणं ” इत्यारभ्य ‘ एगे चरित्ते ’ इत्यन्तैरष्टाविंशत्यासूत्रैरात्मध-
र्मान् निरूपयति—

मूलम्—एगा जीवाणं अपरिआइत्ता विगुव्वणा ॥ सू० १८ ॥

छाया—एक जीवानाम् अपर्यादाय विकुर्वणा ॥ सू० १८ ॥

व्याख्या—‘ एगा ’ इत्यादि—

“ ક્કણં સરીરણં ” इस की छाया जब “ प्रत्येक के शरीर के ” ऐसी
की जाती है तब इस पक्ष में प्रत्येक शरीर में वर्तमान जो जीव है वह
एक है ऐसा अर्थ बोध होता है यहाँ दो जगह “णं” वह पद वाक्याल-
ङ्कार में प्रयुक्त हैं ऐसा जानना चाहिये ॥सू०१७॥

बन्ध मोक्ष आदि ये सब आत्मधर्म हैं ऐसा यहाँ पहिले कहा जा
चुका है अतः यही अधिकार यहाँ प्रस्तुत है इसलिये इससे आगे “एगा
जीवाणं” यहाँ से लगाकर “ एगे चरित्ते ” यहाँ तक के २८ सूत्रों द्वारा
सूत्रकार आत्मधर्मों की निरूपणा करते हैं ।

‘ एगा जीवाणं अपरिआइत्ता विगुव्वणा ’ ॥ १८ ॥

मूलार्थ—जीवों की वाह्य पुद्गलों को ग्रहण किये बिना विकुर्वणा-
विक्रिया—एक है ।

અથવા—“ પલિક્કણં સરીરણં ” તેની છાયા બે “ પ્રત્યેકના શરીરના ”
આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો “ પ્રત્યેક શરીરમાં વર્તમાન (રહેલો) બે જીવ
છે, તે એક છે, ” એવો અર્થબોધ થાય છે. અહીં બે જગ્યાએ “ ણં ” નો
પ્રયોગ વાક્યાલંકાર રૂપે થયો છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ૦૧૭ ॥

બન્ધ, મોક્ષ આદિ ઉપર્યુક્ત બધાં તત્ત્વો આત્મધર્મ છે, એવું અહીં
પહેલાં કહેવામાં આવી ચુક્યું છે. એજ અધિકાર હજી પણ ચાલી રહ્યો છે.
તેથી હવે “ એગા જીવાણં ” થી લઈને “ એગે ચરિત્તે ” આ સૂત્ર પર્યન્તના
૨૮ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકાર આત્મધર્મોની જ પ્રરૂપણા કરે છે—

“ એગા જીવાણં અપરિઆઈત્તા વિગુવ્વણા ” ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—જીવોની બાહ્યપુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના થતી વિકુર્વણા
(વિક્રિયા) એક છે.

जीवानाम्-अपर्यादाय=वैक्रियसमुद्घातेन बाह्यान् पुद्गलान् परितः=समन्तात् अगृहीत्वा या विकुर्वणा=स्वस्वोत्पत्तिस्थाने प्रत्येकजीवकर्तृका भवधारणीयशरीररचनारूपा विक्रिया भवति, सा एका=एकत्वसंख्यावती बोध्या । प्रतिजीवं भवधारणीयस्यैकत्वाद् विकुर्वणाया एकत्वम् । एकलवैक्रियशरीरेषु भवधारणीयमेकमेव भवति, तदपेक्षया वा कथंचिद् विकुर्वणाया एकत्वमिति । बाह्यपुद्गलानादाय तु या विकुर्वणा भवति सा तूत्तरविकुर्वणैव । इयमुत्तरविकुर्वणा तु वैक्रियलब्धिसम्पन्नस्य एकस्य जीवस्य अनेकाऽपि भवति, तस्य विचित्राभिप्रायवत्त्वात् तथाविधशक्तिसम्पन्नत्वाच्चेति ।

ननु अत्र सूत्रे-‘अपरिआइत्ता’ इत्यनेन उत्तरविकुर्वणाया व्यवच्छेदः क्रियते । सेयमुत्तरविकुर्वणा बाह्यपुद्गलादानपूर्विकैव ? भवतीत्यत्र किं प्रमाणम् इति चेत्,

टीकार्थ—वैक्रिय समुद्घात से बाह्य पुद्गलों को सब ओर से ग्रहण किये बिना जो विक्रिया-अपने २ उत्पत्तिस्थान में प्रत्येक जीव कर्तृक भवधारणीय शरीर रचना रूप विक्रिया होती है वह एक-एकत्व संख्या वाली होती है हर एक जीवमें भवधारणीय शरीर एक ही होता है अतः विकुर्वणा में भी एकत्व होता है ।

अथवा—समस्त वैक्रियशरीरों में भवधारणीय शरीर एक ही होता है इस अपेक्षा से भी कथञ्चित् विकुर्वणा में एकत्व होता है ऐसा जानना चाहिये परन्तु बाह्यपुद्गलोंको ग्रहण करके जो विकुर्वणा होती है वह तो उत्तर विकुर्वणा ही होती है यह उत्तर विकुर्वणा वैक्रियलब्धि संपन्न एक जीव के अनेक भी हो सकती है क्यों कि वह जीव विचित्र अभिप्रायवाला होता है और तथाविध शक्तिवाला होता है ।

टीकार्थ—वैक्रिय समुद्घात द्वारा बाह्यपुद्गलोंने अपनी गान्धुश्रेणी ग्रहण किये बिना, जे विक्रिया-पोतपोताना उत्पत्ति स्थानमां प्रत्येक एव कर्तृक भवधारणीय शरीर रचनाइय विक्रिया-थाय छे, ते अेक (अेक संप्र्यावाणा) डोय छे. इरेक एवमां भवधारणीय शरीर अेक न डोय छे, तेथी विकुर्वणांमां पणु अेकत्व डोय छे अथवा समस्त वैक्रिय शरीरमां भवधारणीय शरीर अेक न डोय छे, ते अपेक्षाअे पणु विकुर्वणांमां अेकत्व डोय छे अेम समजबुं. परन्तु बाह्यपुद्गलोंने ग्रहण करीने जे विकुर्वणा थाय छे तेनुं नाम तो उत्तर विकुर्वणा थाय छे. ते उत्तर विकुर्वणा वैक्रिय लब्धि संपन्न अेक एवमां अनेक पणु डोय शके छे, कारणु के ते एव विचित्र (विविध) अभिप्रायवाणो डोय छे अने ते प्रकारनी शक्तिवाणो डोय छे.

અત્રોચ્યતે—ભગવતીસૂત્રે ગૌતમેન પૃષ્ઠો ભગવાન્ ઉત્તરવિકુર્વણાયા વાહ્યપુદ્ગલા-
દાનપૂર્વકત્વમેવ પ્રોક્તવાન્ । તથા—હિ—

“દેવે ણં ંતે ! મહિહ્વીણ જાવ મહાણુભાગે વાહિરણ પોગ્ગલે અપરિ
આહ્તા પમ્મુ એગવન્નં એગરૂવં વિઝવ્વિત્તણ ? , ગોયમા ! નો ઇણદ્દે સમદ્દે । દેવે ણં
ંતે ! વાહિરણ પોગ્ગલે પરિયાહ્તા પમ્મુ ? , હંતા ! પમ્મુ ” ઇતિ ।

છાયા—દેવઃ સ્વલુ ભદન્ત ! મહદ્ધિકો યાવત્ મહાણુમાયો વાહ્યાન્ પુદ્ગલાન્
અપર્યાદાય પ્રમ્હુરેકવર્ણમેરૂરૂપં વિકુર્વિતુમ્ ? ગૌતમ ! નાયમર્થઃ સમર્થઃ । દેવઃ સ્વલુ
ભદન્ત ! વાહ્યાન્ પર્યાદાય પ્રમ્હુઃ ? હન્ત ! પ્રમ્હુઃ ” ઇતિ ।

અત ઉત્તર વિકુર્વણા વાહ્યપુદ્ગલાદાનપૂર્વિકૈવ વોધ્યેતિ ॥ સૂ૦ ૧૮ ॥

શંકા——હસ સૂત્ર મેં “ અપરિઆહ્તા ” હસ વચન દ્વારા ઉત્તર
વિકુર્વણા કા વ્યવચ્છેદ ક્રિયા ગયા હૈ સો યહ ઉત્તર વિકુર્વણા વાહ્ય-
પુદ્ગલોં કૈ આદાન પૂર્વક હી હોતી હૈ હસ વિષય મેં કયા પ્રમાણ હૈ ?

૩૦——ભગવતી સૂત્ર મેં ગૌતમ કૈ દ્વારા પૂછે ગયે ભગવાન ને ઉત્તર
વિકુર્વણા કો વાહ્યપુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરને સે હી હોતી હુઈ કહા હૈ ।
વહાં કા વહ પ્રકરણ એસા હૈ—

“દેવેણં ંતે મહિહ્વીણ જાવ મહાભાગે વાહિરણ પોગ્ગલે અપરિ
આહ્તા પમ્મુ એગવન્નં એગરૂવં વિઝવ્વિત્તણ ? ગોયમા ! નો ઇણદ્દે સમદ્દે
દેવેણં ંતે ! વાહિરણ પોગ્ગલે પરિયાહ્તા પમ્મુ ? હંતા પમ્મુ ” ઇતિ । હસ
પ્રકરણ મેં ગૌતમ ને પ્રમ્હુ સે એસા પૂછા હૈ હે ભદન્ત ! મહા ઋદ્ધિવાલા

શંકા—આ સૂત્રમાં “ અપરિ આહ્તા ” આ વચન દ્વારા ઉત્તર વિકુ-
ર્વણાનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો છે એટલે કે તેને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ
નથી. તે ઉત્તર વિકુર્વણા વાહ્યપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જ થાય છે, એવું કયા
પ્રમાણને આધારે કહો છો ?

ઉત્તર—ભગવતી સૂત્રમાં ગૌતમ સ્વામીએ આ વિષયને અનુલક્ષીને
પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું છે કે “ વાહ્યપુદ્ગલોને ગ્રહણ
કરીને જ ઉત્તર વિકુર્વણા થાય છે. ” ભગવતી સૂત્રમાં આ વિષયને અનુલક્ષીને
આ પ્રકારના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યાં છે—

“ દેવેણં ંતે ! મહિહ્વીણ જાવ મહાણુભાગે વાહિરણ પોગ્ગલે અપરિઆહ્તા
પમ્મુ એગવન્નં એગરૂવં વિઝવ્વિત્તણ ? ” “ ગોયમા ! નો ઇણદ્દે સમદ્દે ” “ દેવેણં
ંતે ! વાહિરણ પોગ્ગલે પરિયાહ્તા પમ્મુ ? ” “ હંતા પમ્મુ ” ઇત્યાદિ.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—“ હે ભગવન્ ! મહાઋદ્ધિવાણો અને મહા-
પ્રભાવશાળી દેવ શું વાહ્યપુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યાં વિના એક વર્ણવાળી અને એક

અથ મનો નિરૂપયતિ—

મૂલ્મ—એગે મણે ॥ ૧૯ ॥

છાયા—એકં મનઃ ॥ ૧૯ ॥

વ્યાખ્યા—‘એગે મણે’ ઇતિ—

મનનં—મનઃ, ઇહ મન ઇતિ ભાવમનો ગૃહ્યતે । દ્રવ્યમનોજન્યં યન્મનનં—ચિન્તનં તદ્ ભાવમનોઽમિધીયતે । ઔદારિકાદિશરીરવ્યાપારાહતમનોદ્રવ્ય સમૂહ સાચિવ્યા-

યાવત્ મહાપ્રભાવવાલા કોઈ દેવ બાહિરી પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કિયે વિના કયા એકવર્ણવાલી, એકરૂપવાલી વિક્રિયા કરને કે લિયે સમર્થ હો સકતા હૈ? ઉત્તર મેં પ્રશુ ને કહા હૈ—હે ગૌતમ! યહ અર્થ સમર્થ નહીં હૈ તો કયા હે ભદન્ત! વહ બાહ્યપુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરકે ઉત્તર વિક્રિયા કરને મેં સમર્થ હો સકતા હૈ? ઉત્તર મેં પ્રશુ ને કહા હૈ હાં ગૌતમ વહ સમર્થ હો સકતા હૈ હસ કથન સે યહી વાત પ્રમાણિત હોની હૈ કિ ઉત્તર વિક્રિયા બાહ્ય પુદ્ગલોં કો આદાન ગ્રહણ પૂર્વક હી હોતી હૈ એસા જાનના ચાહિયે ॥ સૂ. ૧૮ ॥

અવ મન કા નિરૂપણ કિયા જાતા હૈ ।

‘એગે મણે’ ઇત્યાદિ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—મન એક હૈ । ૧૯ ।

ટીકાર્થ—મનન કરના હસકા નામ મન હૈ, યહાં મન સે ભાવ મન કા ગ્રહણ હુઆ હૈ દ્રવ્યમન કી સહાયતા સે જન્ય જો મનન હોતા હૈ ચિન્તન હોતા હૈ વહ ભાવ મન હૈ તાત્પર્ય હસકા એસા હૈ કિ ઔદારિક

રૂપવાળી વિક્રિયા કરવાને માટે સમર્થ હોય છે ખરો? મહાવીર પ્રભુને ઉત્તર— હે ગૌતમ! એવું સાંભળી શકતું નથી. ગૌતમ સ્વામીને પ્રશ્ન—તો હે ભગવન્! શુ તે દેવ બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ઉત્તરવિક્રિયા કરી શકે ખરો? ઉત્તર— હા ગૌતમ! બાહ્યપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તે ઉત્તર વિક્રિયા કરી શકે છે. આ પ્રમાણે દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્યપુદ્ગલોના આદાન (ગ્રહણ) પૂર્વક જ ઉત્તર વિક્રિયા થાય છે. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

હવે સૂત્રકાર મનનું નિરૂપણ કરે છે—

“એગે મણે” ઇત્યાદિ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ—મન એક છે. ॥ ૧૯ ॥

ટીકાર્થ—મનન કરવું તેનું નામ મન છે. અહીં “મન” પદ દ્વારા ભાવમનને જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યમનની સહાયતાજન્ય જ (ચિન્તન) થાય છે, તેનું નામ ભાવમન છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—ઔદારિક

ચિન્તનાત્મકો જીવવ્યાપારો ભાવમન ઉચ્યતે । સ ચ જીવવ્યાપારો મનોયોગઃ, મનસા સહકારિકારણભૂતેન યોગો મનોયોગઃ । અત એવ મન્તા જીવો ભાવમન હત્યુચ્યતે । અથવા—મન્યતે ડનેનેતિ મનઃ—મનોદ્રવ્યમાત્રમ્ । મનનયોગ્યૈર્મનોવર્ગનાભ્યો ગૃહીતૈરનન્તૈઃ પુદ્ગલૈર્નિર્વૃત્તં મનનયોગ્યપુદ્ગલમયં દ્રવ્યં દ્રવ્યમનહત્યુચ્યતે । મનનોપકારી મનઃ પર્યાપ્તિનામકર્મોદય સંપાદ્યો મનોદ્રવ્યસમૂહ એવ દ્રવ્યમનં ઇતિ । તચ્ચ મનઃ—એકમ્—એકત્વસંખ્યાવદ્ ભવતિ । અયમર્થઃ—યદ્યપિ મનોયોગશ્ચતુર્થા—સત્યમનોયોગઃ ૧, અસત્યમનોયોગઃ ૨, સત્યાસત્યમનોયોગઃ ૩, અસત્યામૃષામનોયોગઃ ૪ ઇતિ, યદ્વા—સંજ્ઞિજીવાનામસંખ્યેયત્વાન્મનોડસંખ્યેયભેદં, તથાપ્યેકં મનનરૂપત્વેન સર્વમનસામેકત્વાદિતિ ॥ સૂ૦૧૯ ॥

આદિ શરીર કે વ્યાપાર સે ગૃહીત જો મનોદ્રવ્ય સમૂહ હૈ ઉસ મનોદ્રવ્ય સમૂહ કી સહાયતા સે ચિન્તનાત્મક જો જીવ કા વ્યાપાર હૈ વહ ભાવમન હૈ યહ જીવવ્યાપાર હી મનોયોગ હૈ સહકારિકારણભૂત મન કે ઠારા યોગ આત્મપરિસ્પન્દ હોતા હૈ વહ મનોયોગ હૈ ઇસીલિયે મન્તા જીવ ભાવમન એસા કહા ગયા હૈ અથવા જિસકે દ્વારા ચિન્તન કિયા જાતા હૈ વહ મન હૈ એસા વહ મન મનોદ્રવ્યમાત્રરૂપ પડતા હૈ મનોવર્ગનાઓં સે ગૃહીત એસે જો મનનયોગ્ય મનન્તપુદ્ગલ સ્કન્ધ હૈ ઉન પુદ્ગલોં સે નિર્વૃત્ત જો મનનયોગ્ય પુદ્ગલ મય દ્રવ્ય હૈ વહ દ્રવ્યમન હૈ મનનક્રિયા મેં ઉપકારી ઓર મનઃ પર્યાપ્તિ નામ કર્મ કે ઉદય સે સંપાદ્ય એસા જો મનોદ્રવ્ય સમૂહ હૈ વહી દ્રવ્યમન હૈ યહ મન એક એકત્વસંખ્યાવાલી હૈ યદ્યપિ મન-સત્યમનોયોગ, અસત્યમનોયોગ, સત્યાસત્યમનોયોગ ઓર

આદિ શરીરના વ્યાપારથી ગૃહીત જે મનોદ્રવ્યસમૂહ છે, તે મનોદ્રવ્યસમૂહની સહાયતાથી જીવનો જે ચિન્તનાત્મક વ્યાપાર આલે છે, તે ભાવમન છે. આ જીવવ્યાપાર જ મનોયોગ છે સહકારી કારણભૂત મન દ્વારા જે યોગ (આત્મપરિસ્પન્દ) થાય છે, તેને મનોયોગ કહે છે. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “જેના દ્વારા ચિંતન કરાય છે તે ભાવમન છે.” એવું તે મન મનોદ્રવ્ય માત્રરૂપ હોય છે. મનોવર્ગનાઓથી ગૃહીત (બંધણ કરાયેલાં) એવાં જે મનનયોગ્ય અનન્ત પુદ્ગલ સ્કન્ધ છે તે પુદ્ગલોથી નિર્વૃત્ત જે મનનયોગ્ય પુદ્ગલમય દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યમન છે. મનન ક્રિયામાં ઉપકારી (ઉપયોગી) અને મનઃપર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી સંપાદ્ય (પ્રાપ્ત) જે મનોદ્રવ્યસમૂહ છે, એજ દ્રવ્યમન છે. તે મન એક (એકત્વ સંખ્યાવાળું) છે. જે કે સત્યમનોયોગ,

વાચં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—एगा वर्ड ॥ सू० २० ॥

છાયા—एका वाक् ॥ सू० २० ॥

વ્યાખ્યા—‘ एगा ’ इत्यादि—

વચનં વાક્,—इह वागिति भाववाग् गृह्यते । औदारिकवैक्रियाहारकशरीरव्या-
पाराहृतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्याद् जीवव्यापारः, स च जीवव्यापारो वाग्योग
उच्यते । वाचा सहकारिकारणभूतया योगो वाग्योगः । सा वाक् एका=एकत्वसं-

असत्यामृषामनोयोग के भेद से चार प्रकार का कहा गया है तथा संज्ञी
जीवों की असंख्यता को लेकर वह असंख्यात भेदवाला भी कहा गया
है तब भी मननरूप सामान्य की अपेक्षा से समस्त मनो में एकता ही
है इसीलिये यहां उसमें एकता कही गई है ॥सू०१९॥

વચન કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ ।

‘ एगा वर्ड ’ इत्यादि ॥१०॥

મૂલાર્થ—वचन एक है । २० ।

ટીકાર્થ—बोलना इसका नाम वचन-वाक् है, यहां वाक् शब्द से
भाववाक्का ग्रहण हुआ है औदारिक, वैक्रिय, आहारकशरीरके व्यापार
से गृहीत जो वाग्द्रव्यसमूह है उस वाग्द्रव्यसमूह की सहायता से जो
जीव का व्यापार है, वह वाग्योग कहलाता है सहकारी कारणरूप इस
वाक्के द्वारा जो योग होता है वह वाग्योग है वह वाक्-वाणी-एक है-

असत्यमनोयोग, सत्यासत्य-मनोयोग અને असत्यामृषा-मनोयोगना लेदधी
मन चार प्रकारनुं डाय छे, અને संज्ञीलुयेनी असंख्यतानी अपेक्षाअे ते
असंख्यात लेदवाणुं पणु कडेवाय छे, छतां पणु मननरूप सामान्यनी अपे-
क्षाअे समस्त मनोमां अेकत्व डोवाथी, अर्डी तेने अेक कहु छे. ॥ १९ ॥

હવે સૂત્રકાર વચનનું નિરૂપણ કરે છે--

“ एगा वर्ड ” इत्यादि ॥ २० ॥

સૂત્રાર્થ—वचन अेक छे. ॥ २० ॥

ટીકાર્થ—जे जोलवाभां आवे छे, ते वचन छे. अर्डी “ वचन (वाक्) ”
पदधी भाववाक्ने अडखु करवाभां आवेल छे. औदारिक, वैक्रिय અને આહારક
શરીરના વ્યાપારથી ગૃહીત જે વાક્દ્રવ્યસમૂહની સહાયતાથી લુવને જે વ્યાપાર
(પ્રવૃત્તિ) ચાલે છે તેને વાક્કયોગ કહે છે. સહકારી કારણરૂપ આ વાક્ (વચન)
દ્વારા જે યોગ થાય છે, તે યોગને વાક્કયોગ કહે છે. તે વાક્ (વાણી) અેક

ख्यावती । यद्यपि मनोयोगवद् वाग्योगोऽपि चतुर्विधः सत्यादिभेदात्, तथापि वचनसामान्यमाश्रित्य सर्ववाचामेकत्वादेका वागिति भावः ॥ सू० २० ॥

कायव्यायामं निरूपयति—

मूलम्—एगे कायवायामे ॥ सू० ॥ २१ ॥

छाया—एकः कायव्यायामः ॥ २१ ॥

व्याख्या—' एगे ' इत्यादि—

कायव्यायामः—वीर्यते=वर्द्धतेऽन्नादिभिरितिकायः, शरीरम्—तस्य व्यायामो व्यापारः—औदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणामविशेषः । स च एकः= एकत्वसंख्यावान् । अयमौदारिकादिभेदेन सप्तविधोऽपि जीवानन्तत्वेनानन्तविधोऽपि

एक संख्यावाली है यद्यपि मनोयोग की तरह वाग्योग भी सत्यवाग्योग आदि के भेद से चार प्रकार का कहा गया है तथापि वचन सामान्य की अपेक्षा लेकर समस्त वचनों में एकता होने की अपेक्षा से वह यहाँ एक प्रकट किया गया है ॥सू० २०॥

कायव्यायाम का निरूपण किया जाता है ।

'एगे कायवायामे' इत्यादि ॥२१॥

मूलार्थ—कायव्यायाम एक है ॥ २१ ॥

टीकार्थ—अन्न आदि के द्वारा जो बढ़ता है वह काय है यह काय शब्द की व्युत्पत्ति है काय नाम शरीर का है इस काय का जो व्यापार है वह कायव्यायाम है औदारिक आदि शरीर से युक्त आत्मा का जो वीर्यरूप परिणाम विशेष है वही काय व्यायाम एक-एकत्व संख्यावाला है यद्यपि यह कायव्यायामरूप काययोग औदारिक काययोग १ औदा-

छे. ने के मनोयोगनी नेम वाङ्मयोगना पणु सत्यवाग्योग आदि चार लेख कहे छे, परन्तु वचन सामान्यनी अपेक्षाछे समस्त वचनोभा ओकता होवानी अपेक्षाछे तेने ओक कह्युं छे ॥सू०२० ॥

कायव्यायामं निरूपयति—

“ एगे कायवायामे ” इत्यादि ॥ २१ ॥

सूत्रार्थ—कायव्यायाम ओक छे. ॥ २१ ॥

टीकार्थ—“ अन्नादि द्वारा ने वृद्धि पावे छे ते काय छे, ” आ काय-शब्दनी व्युत्पत्ति छे काय ओटले शरीर. ते शरीरना व्यापारने (प्रवृत्तिने) कायव्यायाम कहे छे. औदारिक आदि शरीरवाणा आत्मानुं ने वीर्यरूप परिणाम विशेष छे, तेनुं ने नाम कायव्यायाम छे. ते कायव्यायाम ओकत्व संख्या-युक्त छे. ने के आ कायव्यायामइय काययोगना (१) औदारिक काययोग, (२)

कायव्यायामसामान्यमाश्रित्य एकोऽस्तीति भावः । यच्च मनः प्रभृतीनामेकत्वं निरूपितं, तत् सूत्र एव विशेषेणाग्रेवक्ष्यते—‘ एगे मणे देवासुरमणुयाणं ’ इति । सामान्यापेक्षया इहैकत्वं व्याख्यातमिति ॥ सू० २१ ॥

उत्पत्तिं निरूपयति—

मूलम्—एगा उप्पा ॥ सू० २२ ॥

छाया—एका उत्पत् ॥ सू० २२ ॥

व्याख्या—‘ एगा ’ इत्यादि—

उत्पत्—उत्पत्तिः, संपदादिभ्यः क्विप् इति ‘ पद्गतौ इत्यस्माद्धावे क्विप् ।

रिक मिश्रकाययोग २ वैक्रियकाययोग ३ वैक्रियमिश्रकाययोग ४ आहारककाययोग ५ आहारकमिश्रकाययोग ६ और कर्मणकाययोग के भेद से ७ प्रकारका तथा अनन्त जीवों की अपेक्षा अनन्त प्रकारका भी कहा गया है परन्तु फिर भी इन सब भेदोंकी अपेक्षा न करके वह सामान्य रूप कायव्यायामता की अपेक्षा से एक ही कहा गया है जो मन आदि कों में एकता का निरूपण हुआ है वह सूत्र में ही विशेषरूप से आगे कहा जायगा—“एगे मणे देवासुरमणुयाणं ” इत्यादिरूप से ॥सू०२१॥

उत्पत्ति का निरूपण किया जाता है ।

‘ एगा उप्पा ’ इत्यादि ॥२२॥

मूलार्थ—उत्पत्ति एक है ।२२।

टीकार्थ—उत् उपसर्गपूर्वक “ पद्गतौ ” धातु से भाव में “ संपदादिभ्यः क्विप् ” इस मूल द्वारा क्विप् करके यह उत्पत् शब्द बना है

मिश्रकाययोग, (३) वैक्रिय काययोग, (४) वैक्रिय मिश्र काययोग, (५) आहारक काययोग, (६) आहारक मिश्र काययोग अने (७) कर्मण काययोग, नामना सात प्रकार पडे छे, अने अनन्त जीवोनी अपेक्षाछे तेने अनेक प्रकारने पणु कह्यो छे, छतां पणु सामान्यरूप कायव्यायाम (काय व्यापार) नी अपेक्षाछे तेमां ऐकत्व प्रकट करवामां आव्यु छे, ऐम समञ्जसु. जे मन आदि-केमां ऐकतानुं निरूपणु करायु छे, तेनुं विशेष प्रतिपादन आगण आवनारां “ एगे मणे देवासुरमणुयाणं ” इत्यादि सूत्रमां करवामां आवशे ॥ २१ ॥

इवे उत्पत्तिनुं निरूपणु करवामां आवे छे—

“ एगा उप्पा ” इत्यादि ॥ २२ ॥

सूत्रार्थ—उत्पत्ति ऐक छे. ॥ २२ ॥

टीकार्थ—“ उत् ” उपसर्गपूर्वक “ पद्गतौ ” धातुद्वारा भावमां “ संपदा-दिभ्यः क्विप् ” आ सूत्र द्वारा ‘ क्विप् ’ करीने आ ‘ उत्पत् ’ शब्द बन्यो

સા ચ એકા=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટા । એકત્વં ચાસ્યા એકસમયે એકપર્યાયાપેક્ષયા । નહિ તસ્ય યુગપદુત્પત્તિ દ્વયાદિરસ્તિ । યદ્વા-તદ્વિશેષરૂપદાર્થાનપેક્ષયા વાડસ્યા એકત્વમ્ ॥ સૂ૦ ૨૨ ॥

વિગતિં નિરૂપયતિ--

મૂલમ્-એગા વિચર્ઈ ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

છાયા--એકા વિગતિઃ ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

વ્યાખ્યા--' એગા વિચર્ઈ ' ઇત્યાદિ--

વિગતિઃ=વિગમઃ એકા=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટા । એકત્વં ચાસ્યા ઉત્પત્તિવદ્ બોધ્યમ્ ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

હસકા અર્થ ઉત્પત્તિ હૈ યહ ઉત્પત્તિ એક-એક સંખ્યાવિશિષ્ટ હૈ હસ મેં જો એકત્વ કહા ગયા હૈ વહ એક સમય મેં એક પર્યાય મેં યુગપત્ ઉત્પત્તિ દ્વય નહીં હોને કે કારણ કહા ગયા હૈં ક્યોં કિ એક સમય મેં એક પર્યાય કી એક રૂપ સે હી ઉત્પત્તિ હોતી હૈં । દો આદિ રૂપ સે નહીં યદ્યપિ અન્ય પદાર્થોં કી ભિન્ન ૨ ઉત્પત્તિયાં હોતી હૈં હસ અપેક્ષા ઉત્પત્તિ મેં અનેકતા આતી હૈં પરન્તુ અનેક પર્યાયોં કી હસ ભિન્ન ૨ ઉત્પત્તિયોં કી યહાં વિવક્ષા નહીં કી ગઈ હૈં કેવલ ઉત્પત્તિ સામાન્ય કી હી અપેક્ષા કી ગઈ હૈં, અતઃ હસ ઉત્પત્તિ સામાન્યકી અપેક્ષા સે ઉત્પત્તિ મેં એકત્વ કહા ગયા હૈં એસા જાનના ચાહિયે ॥સૂ૦ ૨૨ ॥

વિગતિ કા નિરૂપણ કિયા જાતા હૈ । ' એગા વિચર્ઈ ' ઇત્યાદિ ॥૨૩॥

મૂલાર્થ--એક વિગતિ હૈ ॥૨૩॥

છે. તેનો અર્થ ઉત્પત્તિ થાય છે. તે ઉત્પત્તિ એક (એક સંખ્યાવાળી) છે. તેમાં એકત્વ કહેવાનું કારણ એ છે કે એક સમયમાં એક પર્યાયમાં એક સાથે બે ઉત્પત્તિ થતી નથી. " એક સમયમાં એક પર્યાયની એક રૂપે જ ઉત્પત્તિ થાય છે-બે આદિરૂપે થતી નથી. " તે કારણે તેમાં એકત્વ કહ્યું છે. બે કે અન્ય પદાર્થોની (જુદા જુદા પદાર્થોની) જુદી જુદી ઉત્પત્તિયો થાય છે, તે અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિમાં અનેકતા દેખાય છે, પરન્તુ અનેક પર્યાયોની તે જુદી જુદી ઉત્પત્તિયોની વાત અહીં કરી નથી, અહીં તો ઉત્પત્તિ સામાન્યની અપેક્ષાએ જ આ કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ઉત્પત્તિમાં બે એકત્વ કહ્યું છે, તે ઉત્પત્તિ સામાન્યની અપેક્ષાએ જ કહ્યું છે. ॥ સૂ૦ ૨૨ ॥

હવે વિગતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે--' એગા વિચર્ઈ ' ઇત્યાદિ ॥૨૩॥

विगतां निरूपयति--

मूलम्-एगा विगयच्चा ॥ सू० २४ ॥

छाया--एका विगतार्चा ॥ सू० २४ ॥

व्याख्या--' एगा विगयच्चा ' इत्यादि--

विगतार्चा-विगतस्य=विगततो-मृतस्य जीवस्य अर्चा=शरीरं, सा एका ।
एकत्वं सामान्यनयमाश्रित्य ॥ सू० २४ ॥

गतिं निरूपयति--

मूलम्-एगा गई ॥ सू० २५ ॥

छाया--एका गतिः ॥ सू० २५ ॥

व्याख्या--' एगा गई ' इति ।

गतिः=मरणानन्तरं मनुजभवाद् नारकादौ जीवस्य गमनम्, सा च एका=
एकत्वसंख्याविशिष्टा । एकस्य जीवस्य एकदा ऋज्वादिका नरकगत्यादिका वा

टीकार्थं—विगम का नाम विगति है अर्थात् विनाश उत्पत्ति की
तरह इसमें भी एकता है ऐसा जानना चाहिए ॥सू०२३॥

विगतार्चा का निरूपण किया गया है ।

'एगा विगयच्चा' इत्यादि ॥२४॥

मूलार्थं—विगतार्चा एक है ॥२४॥

टीकार्थं—विगतार्चा-मरे हुए जीव का शरीर सामान्य नय की
अपेक्षा से एक है ॥सू०२४॥

गति का निरूपण किया जाता है । 'एगा गई' इत्यादि ॥२५॥

मूलार्थं—गति एक है ॥२५॥

सूत्रार्थं--विगति ऐक्ये ॥ २३ ॥

टीकार्थं--विगमने विगति कहे छे. ते उत्पत्तिना विपक्षरूप छे. उत्प-
त्तिनी जेम विगतिमां पण्यु ऐक्यता छे जेम समग्रुं.

विगतार्थानुं निरूपण्यु--

" एगा विगयच्चा " इत्यादि ॥ २४ ॥

सूत्रार्थं--विगतार्था ऐक्ये ॥ २४ ॥

टीकार्थं--विगतार्था ऐक्ये मरी गयेता एवमुं शरीर, सामान्यनयनी
अपेक्षाये ऐक्ये ॥ २४ ॥

गतिनुं निरूपण्यु--" एगा गई " इत्यादि ॥ २५ ॥

सूत्रार्थं--गति ऐक्ये ॥ २५ ॥

एकैव गतिर्भवति । अथवा—सर्वजीवपुद्गलानां स्थितावेव वैलक्षण्यं भवति नतु गतौ,
अतो गतेरेकत्वमिति ॥ सू० २५ ॥

आगतिं निरूपयति—

मूलम्—एगा आगई ॥ सू० २६ ॥

छाया—एका आगतिः ॥ सू० २६ ॥

व्याख्या—‘एगा आगई’ इति—

आगमनम् आगतिः—नरकादेः प्रतिनिवृत्तिः, सा एका=एकत्वसंख्याविशिष्टा ।
एकत्वं गतिवद् बोध्यम् ॥ सू० २६ ॥

च्यवनं निरूपयति—

मूलम्—एगे चवणे ॥ सू० २७ ॥

छाया—एकं च्यवनम् ॥ सू० २७ ॥

टीकार्थ—मरण के बाद मनुष्यभव से नारक आदि में जो जीव
का गमन है उसी का नाम गति है यह गति एक है एकत्व संख्यावि-
शिष्ट है । एक जीव की एककाल में ऋजु आदि गतियां नरकादि गति
एक ही होती है । अथवा—सर्व जीव पुद्गलों का स्थिति में ही वैलक्षण्य
होता है गति में नहीं इसलिये गति में एकता कही गई है ॥सू० २५॥

अगति का निरूपण किया जाता है

‘एगा आगई’ इत्यादि ॥२६॥

मूलार्थ—आगति एक है ।२६।

टीकार्थ—आने का नाम आगति है अर्थात् नरकादिक गति से
प्रतिनिवृत्ति होना लौटना सो आगति है, यह आगति एक है एकत्वसं-
ख्यावाली है इसमें एकता गति के समान जाननी चाहिये ॥ सू० २६ ॥

टीकार्थ—मरण बाद मनुष्यत्वमांथी नीकणीने नारकादि ज्वनुं जे गमन
थाय छे, तेनुं नाम गति छे. ते गति अेक छे. अेक ज्वनी अेक काणमां ऋजु
आदि गति अथवा नरकादि गति अेक ज थाय छे अथवा सर्व ज्व पुद्गलानुं
स्थितिमां ज वैलक्षण्य (विलक्षण्यता वैविध्य) डाय छे, गतिमां डोतुं नथी.
तेथी ज गतिमां अेकता डही छे. ॥ २५ ॥

डवे आगतिनुं निरूपण करवामां आवे छे—

“ एगा आगई ” इत्यादि ॥ २६ ॥

सूत्रार्थ—आगति अेक छे.

टीकार्थ—नरकादि गतिमांथी पाछा आवनुं तेनुं नाम आगति छे. ते
आगति अेक संख्यावाणी छे. तेमां गतिनी जेभज अेकता समजवी. ॥२६॥

व्याख्या—‘एगे चवणे’ इति ।

च्यवनम् - च्युतिः, तद्-वैमानिकज्योतिष्काणां भवति, तच्च एकम् । एकजीवापेक्षया च्यवनस्यैकत्वम् । अथवा-सर्वजीवपुद्गलानां च्यवने भेदाभावादेकत्वमिति ॥ सू० २७ ॥

उपपातं निरूपयति—

मूलम्—‘एगे उववाए’ ॥ सू० २८ ॥

छाया—एक उपपातः ॥ सू० २८ ॥

व्याख्या—‘एगे उववाए’ इति ।

उपपातः-जन्मविशेषः । देवनारकाणां जन्म । स चैकः । एकत्वं च्यवनवद्बोधम् ॥ सू० २८ ॥

च्यवन का निरूपण किया जाता है ।

‘एगे चवणे’ इत्यादि ॥ २७ ॥

मूलार्थ—च्यवन एक है । २७ ।

टीकार्थ—च्युतिका नाम च्यवन है यह च्यवन वैमानिक और ज्योतिष्क देवों का होता है एक जीव की अपेक्षा से यह च्यवन एक कहा गया है अथवा सर्व जीव और सर्व पुद्गलों के च्यवन भेद के अभाव से एकता है । सू० २७ ।

उपपात का निरूपण किया जाता है । ‘एगे उववाए’ इत्यादि ॥ २८ ॥

मूलार्थ—उपपात एक है ॥ २८ ॥

टीकार्थ—देव और नारकोंका जो जन्मविशेष होता है, उसका नाम उपपात है इसमें च्यवनकी तरह एकत्व है ऐसा जानना चाहिये ॥ सू० २८ ॥

च्यवनस्य निरूपणम्—

“एगे चवणे” इत्यादि ॥ २७ ॥

सूत्रार्थ—च्यवन एक है ॥ २७ ॥

टीकार्थ—च्युतिने च्यवन कहे छे. आ च्यवन वैमानिक अने ज्योतिष्क देवोंसुं थाय छे. एक जिवनी अपेक्षासे ते च्यवन एक कह्यु छे. अथवा सर्व जिव अने सर्व पुद्गलाना च्यवनमां लेदने अलावे एकता छे. ॥ सू० २७ ॥

उपपातस्य निरूपणम्—

“एगे उववाए” इत्यादि ॥ २८ ॥ सूत्रार्थ—उपपात एक है ॥ २८ ॥

टीकार्थ—देव अने नारक गतिमां जिवनी जे उत्पत्ति (जन्म विशेष) थाय छे तेषुं नाम उपपात छे. तेषां च्यवननी जेभे एकत्व छे, जेभे सगजसुं.

તર્ક નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—‘एगा तक्का’ ॥ सू० २९ ॥

છાયા—एकस्तरुः ॥ सू० २९ ॥

‘एगा तक्का’ इति ।

તર્કણં તર્કઃ—વિમર્શઃ । ईहावायाभ्यन्तरालवर्ती ईहाया अनन्तरमवायात् पूर्वम् विमर्शो भवति—“ इह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा उपलभ्यन्ते इति । स चैकः । एकत्वं च तर्कत्वरूपं सामान्यमाश्रित्य बोध्यम् । ‘एगा तक्का’ इत्यत्र स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात् ॥ सू० २९ ॥

તર્ક કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ । ‘एगा तक्का’ इत्यादि ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—तर्क एक है । २९ ।

ટીકાર્થ—વિમર્શ (વિચાર)કા નામ તર્ક હૈ યહ વિમર્શ ઈહા ઓર અવાય કે અન્તરાલમેં હોતા હૈ અર્થાત્ ઈહાજ્ઞાન કે ઘાદ ઓર અવાયજ્ઞાન કે પહિલે હોતા હૈ અવગ્રહજ્ઞાન કે વાદ જઘ સંશયજ્ઞાન હોતા હૈ તથ ડસકી નિરાકૃતિ કે લિયે જો ઁસા વિચાર હોતા હૈ કિ યહાં પુરુષ કે ધર્મ જો શિરઃ કણ્ઢૂયનાદિ શિર કા ઁજુજલાના પાયા જા રહા હૈ ઈસસે યહ પુરુષ હોના ઁહિયે ઈસ તરહ સે નિર્ણય કી ઓર શુકતે હુપ જ્ઞાન કે ઘાદ યહ પુરુષ હી હૈ ઁસા જો નિશ્ચિતજ્ઞાન હો જાતા હૈ વહ અવાય હૈ યહ અવાયજ્ઞાન ડસ પુરુષ ગત વિશેષધર્મો કે વિમર્શ કે ઘાદ હી હોતા હૈ યહ વિમર્શ રૂપ તર્ક તર્કત્વ સામાન્ય કી અપેક્ષા સે ઁક કહા ગયા હૈ । સૂ० ૨૯ ।

હવે તર્ક'તુ' નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

“ एगा तक्का ” इत्यादि ॥ २९ ॥

સૂત્રાર્થ—तर्क एक છે. ॥ ૨૯ ॥

ટીકાર્થ—વિમર્શને તર્ક કહે છે. તે વિમર્શ ઇહા અને અવાયના વચ-ગાળાના કાળમાં થાય છે. એટલે ઇહાજ્ઞાનની પછી અને અવાય જ્ઞાનના પહેલાં થાય છે. અવગ્રહ જ્ઞાનની પછી ન્યારે સંશયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેની નિરા-કૃતિ (નિવારણ) ને માટે એવો જે વિચાર આવે છે કે અહીં માથાને ખજ-વાળવા આદિ રૂપ પુરુષને સ્વભાવ જેવામાં આવતો હોવાથી, તે પુરુષ હોવો જોઈએ. આ રીતે નિર્ણયની તરફ શુકર્તું જ્ઞાન થયા બાદ “આ પુરુષ જ છે” એવું જે નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, તેને ‘અવાય’ કહે છે. તે અવાયજ્ઞાન તે પુરુષના વિશેષ ધર્મને વિમર્શ કર્યા બાદ જ થાય છે. તે વિમર્શરૂપ તર્કને તર્કત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક કહ્યો છે. ॥સૂ० ૨૯ ॥

સંજ્ઞાં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—‘एगा सन्ना’ ॥ सू० ૩૦ ॥

છાયા—एका संज्ञा ॥ सू० ૩૦ ॥

વ્યાખ્યા—‘एगा सन्ना’ इति ।

સંજ્ઞાનં સંજ્ઞા-વ્યજ્ઞનાવગ્રહોત્તરકાલભાવીતિ વિશેષઃ, આહારભયાદ્યુપાધિકા વા ચેતના સંજ્ઞા, અભિધાનં વા સંજ્ઞા, સા ચૈકા=અકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટા । આહારભયાદિ-ભેદરિયં યદ્યપિ દશવિધા તથાઽપિ સંજ્ઞાસામાન્યેન એકેતિ ભાવઃ ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

મર્તિ નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—‘एगा मन्ना’ ॥ सू० ૩૧ ॥

સંજ્ઞા કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ ।

‘एगा सन्ना’ इत्यादि ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—સંજ્ઞા એક હૈ । સૂ૦ ૩૦ ।

ટીકાર્થ—અવગ્રહ જ્ઞાન વ્યજ્ઞનાવગ્રહ ઓર અર્થાવગ્રહકે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોતા હૈ इनमें व्यज्जनावग्रह के उत्तरकाल में जो ज्ञानविशेष होता है उसका नाम संज्ञा है अथवा-आहारभय आदि विशेषणयुक्त चेतना का नाम संज्ञा है अथवा-नाम का भी नामसंज्ञा है जैसे देवदत्त आदि, इस तरह आहारभय आदि की यह संज्ञा दश प्रकार की कही गई है फिर भी यहां जो इसे एक कहा गया है वह संज्ञा सामान्य की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये ॥૩૦ ॥

મર્તિ કા નિરૂપણ ક્રિયા જાતા હૈ ।

‘एगा मन्ना’ इत्यादि ॥ ૩૧ ॥

સંજ્ઞાનું નિરૂપણ—

“एगा सन्ना” इत्यादि ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ—સંજ્ઞા એક છે. ॥ ૩૦ ॥

ટીકાર્થ—વ્યજ્ઞનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહના ભેદથી અવગ્રહજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. વ્યજ્ઞનાવગ્રહના ઉત્તરકાળે જે જ્ઞાનવિશેષ થાય છે તેને સંજ્ઞા કહે છે. અથવા-આહાર, ભય આદિ વિશેષણયુક્ત ચેતનાને સંજ્ઞા કહે છે. અથવા દેવદત્ત આદિ વિશેષનામને પણ સંજ્ઞા કહે છે. આ રીતે આહાર, ભય આદિ ભેદોની અપેક્ષાએ સંજ્ઞા દસ પ્રકારની કહી છે. પરંતુ અહીં તેને જે એક કહી છે તે સંજ્ઞાસામાન્યની અપેક્ષાએ કહી છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ૦૩૦ ॥

મર્તિનું નિરૂપણ—

“एगा मन्ना” इत्यादि ॥ ૩૧ ॥

ચ ૧૩

छाया—एका मतिः ॥ सू० ३१ ॥

व्याख्या—‘ एगा मन्ना ’ इति—

मननं मतिः—कथंचिदर्थनिर्णयेऽपि सूक्ष्मधर्मपर्यालोचनरूपा या बुद्धिः सेह मतिरुच्यते, सा च एका । अथवा—मतिः=आलोचनं, सा चैकेति । अस्या अव-
ग्रहादि भेदैश्चतुर्विधत्वेऽपि सामान्यमाश्रित्यैकत्वं बोध्यमिति ॥ सू० ३१ ॥

विज्ञं निरूपयति—

मूलम्—‘ एगा विन्नू ’ ॥ सू० ३२ ॥

छाया—एको विज्ञः ॥ सू० ३२ ॥

व्याख्या—‘ एगा विन्नू ’ इति ।

विशेषेण जानातीति विज्ञः=ज्ञायकः—जिनागमगृहीतसार इत्यर्थः, स चैकः ।

मूलार्थ—मति एक है । ३१ ।

टीकार्थ—कथंचिन्—किसी तरह से अर्थ का निर्णय हो जाने पर भी जो तद्गत सूक्ष्मधर्मों की पर्यालोचनरूप बुद्धि होती है उसका नाम मति है अलोचन भी इसी का एक नाम है यह एक है—एकत्व संख्या-विशिष्ट है यह मति अवग्रहादिक के भेद से यद्यपि चार प्रकार की कही गई है फिर भी मतित्व सामान्य की अपेक्षा यह एक होती हुई कही गई है ॥ सू० ३१ ॥

विज्ञका निरूपण किया जाता है ।

‘ एगा विन्नू ’ इत्यादि ॥ ३२ ॥

मूलार्थ—विज्ञ एक है । ३२ ।

टीकार्थ—विशेषरूप से जानने वाले का नाम विज्ञ है इसका दूसरा नाम ज्ञायक भी है जिसने जिनागम से सार ग्रहण कर लिया है ऐसा

सूत्रार्थ—मति एक छे ॥ ३१ ॥

टीकार्थ—कोठ पणु प्रकारे अर्थने निर्णय थछ गया भाद पणु तेना सूक्ष्म धर्मोना पर्यालोचनरूप जे बुद्धि होय छे, तेने मति कहे छे. आलोचन पणु तेनुं एक नाम छे जे के अवग्रह आदिना बेदथी तेने चार प्रकारनी कही छे, छतां पणु मतित्व सामान्यनी अपेक्षाजे तेमां एकत्व भतांयुं छे. ॥सू०३१॥

विज्ञनुं निरूपणु—

“ एगा विन्नू ” इत्यादि ॥ ३२ ॥

सूत्रार्थ—विज्ञ एक छे. ॥ ३२ ॥

टीकार्थ—विशेष ज्ञानसंपन्न व्यक्तित्वने विज्ञ कहे छे तेने ज्ञायक पणु कहे छे. जेणे जिनागमने सार ग्रहणु करी लीधो छे, जेणे ते विज्ञाधि सामा-

एकत्वं बोधसामान्याद् बोध्यम् । ' एगा ' इति आर्पत्वात्-स्त्रीत्वम् ॥ सू० ३१ ॥
पूर्वं सामान्यकर्मानुभवरूपा वेदना प्रोक्ता, सम्प्रति विशेषकर्मानुभव-
लक्षणां तामाह--

मूलम्—' एगा वेयणा ' ॥ सू० ३३ ॥

छाया--एका वेदना ॥ सू० ३३ ॥

व्याख्या--' एगा वेयणा ' इति ।

वेदना=पीडारूपा, सा चैका । एकत्वं च पीडासामान्यमाश्रित्य
बोध्यम् ॥ सू० ३३ ॥

सम्प्रति पीडाया एव कारण विशेषमाह--

मूलम्—' एगे छेयणे ' ॥ सू० ३४ ॥

वह विज्ञ बोध सामान्य की अपेक्षा से एक कहा गया है " एगा " ऐसी जो स्त्रीलिङ्गता इसमें कही गई है वह आर्प होने की अपेक्षा से कही गई है ॥ सू० ३२ ॥

सामान्यरूप से कर्मों का अनुभव करना इसका नाम वेदना है ऐसा पहिले कह दिया गया है अब विशेषरूप से कर्मों को अनुभव करने रूप जो वेदना है उसका कथन किया जाता है ।

' एगा वेयणा ' इत्यादि ॥ ३३ ॥ मूलार्थ--वेदना एक है ॥ ३३ ॥

टीकार्थ--पीडारूप परिणति का नाम वेदना है यह पीडारूप वेदना पीडासामान्य की अपेक्षा एक है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

पीडा के कारणविशेष का कथन किया जाता है ।

' एगे छेयणे ' इत्यादि ॥ ३४ ॥

न्यनी अपेक्षाये एक कश्चो छे तेने " एगा " ऐवुं नारी जतिनुं इय आर्प
छेवानी अपेक्षाये आपवाभां आभ्युं छे ॥ सू० ३२ ॥

सामान्य इपे कर्मोनुं वेदन करवुं तेनुं नाम वेदना छे, ऐवुं पछेलां
कछेवामां आवी अक्यु छे. इवे विशेषइपे कर्मोनुं वेदन करवाइप ने वेदना
छे, तेनुं निरूपण करवामां आवे छे--

" एगा वेयणा " इत्यादि ॥ ३३ ॥ सूत्रार्थ--वेदना एक छे. ॥ ३३ ॥

टीकार्थ--पीडाइप परिश्रुतिने वेदना कछे छे ते पीडाइप वेदना पीडा
सामान्यनी अपेक्षाये एक छे, ऐम जलुवुं. ॥ ३३ ॥

इवे पीडानां कारणविशेषोनुं निरूपण करवामां आवे छे--

" एगे छेयणे " इत्यादि ॥ ३४ ॥

एकं छेदनम् ॥ सू० ३४ ॥

‘ एगे भेयणे ’ इति ।

छेदनम्—शरीरस्यान्यस्य वा खड्गादिना । अथवा—छेदनं=कर्मणः स्थितिघातः, तच्चैकम् । एकत्वं च सामान्यविवक्षणाद् बोध्यमिति ॥ सू० ३४ ॥

मूलम्—एगे भेयणे ॥ सू० ३५ ॥

छाया—एकं भेदनम् ॥ सू० ३५ ॥

व्याख्या—‘ एगे भेयणे ’ इति ।

भेदनम्—कुन्तादिना शरीरादेः । अथवा—भेदनं—रसघातः । तच्चैकम् । एकत्वं च सामान्यविवक्षणादिति ॥ सू० ३५ ॥

मूलार्थ—छेदन एक है । ३४ ॥

टीकार्थ—शरीर का या अन्य किसी पदार्थ का तलवार आदि से काटना छेदना इसका नाम छेदन है अथवा कर्मों की स्थिति का घात करना इसका भी नाम छेदन है यह छेदन छेदन सामान्य की अपेक्षा से एक है ऐसा समझना चाहिये । ३४ ।

‘ एगे भेयणे ’ इत्यादि ॥ ३५ ॥

मूलार्थ—भेदन एक है । ३५ ॥

टीकार्थ—भाले आदिसे शरीरादिकका फाटना भोंकना—विदारना—इसका नाम भेदन है अथवा कर्मों के इसका घात करना इसका नाम भेदन है यह भेदन यद्यपि अनेक प्रकारका होता है फिर भी भेदन सामान्यकी अपेक्षा से ही वह एक है ऐसा जानना चाहिये ॥ सू० ३५ ॥

सूत्रार्थ—छेदन एक छे । ३४ ॥

टीकार्थ—शरीरने अथवा अन्य कोष पदार्थने तलवार आदि वडे कापवुं (छेदवुं) तेनुं नाम छेदन छे अथवा कर्मोनी स्थितिने घात करवो तेनुं नाम छेदन छे । ते छेदन छेदन सामान्यनी अपेक्षाओ एक छे, तेम समजवुं । ३४ तथा “ एगे भेयणे ” इत्यादि ॥ ३५ ॥

सूत्रार्थ—लेहन एक छे ॥ ३५ ॥

टीकार्थ—भाला आदि वडे शरीरने काडवुं (विदारवुं, वीधवुं) तेनुं नाम लेहन छे । अथवा—कर्मोनी घात करवो तेनुं नाम लेहन छे । ले के ते लेहनना अनेक प्रकार छे, छतां पणु लेहन सामान्यनी अपेक्षाओ तेमां एकत्व समजवुं लेधओ । ॥सू०३५॥

वेदनादिभ्यश्च मरणं भवतीति मरणविशेषमाह—

मूलम्—एगे मरणे अन्तिमशारीरियाणं ॥ सू० ३६ ॥

छाया—एकं मरणम् अन्तिमशारीरिकाणाम् ॥ सू० ३६ ॥

व्याख्या—‘ एगे मरणे ’ इत्यादि ।

अन्तिमशारीरिकाणाम्—अन्ते भवम् अन्तिमं—चरमम्, अन्तिमं च तच्छरीरं चेति, अन्तिमशरीरम्, तत्र भवा अन्तिमशारीरिकास्तेषाम्—चरमशरीरिणां—मरणम् । तच्चैकम् । तदेकत्वं च सिद्धिगतौ पुनर्मरणाभावादिति ॥ सू० ३६ ॥

अन्तिमशरीरश्च केवली भूत्वा म्रियते, अतस्तमाह—

मूलम्—एगे संसुद्धे अहभूए पत्ते ॥ सू० ३७ ॥

वेदनादिकों से मरण होता है अतः अब मरणविशेष का कथन किया जाता है । एगे मरणे अन्तिम शारीरियाणं इत्यादि ॥ ३६ ॥

मूलार्थ—चरम शरीरवालों का मरण एक है । ३६ ॥

टीकार्थ—चरम नाम अन्तिम का है यह अन्तिमशरीर जिनका होता है वे अन्तिम शारीरिक हैं अर्थात् उसी गृहीत भवसे जिनको मुक्ति प्राप्त होती है, ऐसे जीवों को अन्तिमशारीरिक कहा गया है इन जीवों का मरण एक होता है इस कारण में जो एकता कही गई है वह सिद्ध-गति में मरण के अभाव से कही गई है अर्थात् ऐसे जीव जय सिद्धि में पहुँच जाते हैं तब वहाँ उनका पुनः मरण नहीं होता है ॥ सू० ३६ ॥

अन्तिमशरीरवाला केवली होकर के मरता है ऐसा कथन

‘ एगे संसुद्धे अहभूए पत्ते ’ ॥ ३७ ॥

वेदनादिद्वेने लीषे भरषु थाय छे, तेथी हुवे भरषु विशेषणुं निरूपणुं करवामां आवे छे—“ एगे मरणे अन्तिमशारीरियाणं ” इत्यादि ॥ ३६ ॥

सूत्रार्थ—चरम शरीरवाणाओनुं भरषु ओक छे. ॥ ३६ ॥

टीकार्थ—चरम ओटवे अन्तिम. ओवा अन्तिम शरीरधारी एवने चरम शरीरी कडे छे. ओटवे के गृहीत लवमांथी अन्य लव कथां विना मुक्ति प्राप्त करनार एवने चरम शरीरी कडे छे. आवा चरम शरीरी एवोना भरषुमां अर्धी ओकत्व प्रकट करवामां आव्यु छे. सिद्धगतिमां भरषुने अभाव होवार्थी आ प्रभाषे कहु छे. ओटवे के एवो सिद्धि प्राप्त करे छे (सिद्धगतिमां नय छे) तेमनुं करी भरषु थतुं नथी. ॥ सू० ३६ ॥

अन्तिम शरीरवाणे। केवली थधने भरे छे एवुं कथन—

“ एगे संसुद्धे अहभूए पत्ते ” ॥ ३७ ॥

छाया—एकः संशुद्धो यथाभूतः पात्रम् ॥ सू० ३७ ॥

व्याख्या—‘ एगे संसुद्धे ’ इत्यादि—

यथाभूतः—वास्तविकः संशुद्धः=रूपायाभावात् अशवलचारित्रः एकः=एकत्व-संख्यावान् भवति । अयं च पात्रम्-पात्रमिव पात्रम्-अतिशयवद् ज्ञानादि सकल-गुणरत्नानामाधारभूतो भवति । यद्वा—‘ प्राप्त ’ इति छाया, ततश्च-प्राप्तः=गुण-प्रकर्षमभ्युपगतो भवतीति । एकत्वं च सामान्यमाश्रित्य बोध्यम् ॥ सू० ३७ ॥

यः संशुद्धो न भवतितस्य दुःखं निरूपयति ।

भूलम्—एगे दुक्खे जीवाणं एगभूए ॥ सू० ३८ ॥

मूलार्थ—जो वास्तविक संशुद्ध होता है वह एक होता है और यह पात्र की तरह पात्र होता है । ३७ ॥

टीकार्थ—यथा भूत शब्द का अर्थ वास्तविक है और संशुद्ध शब्द का अर्थ कषाय के अभाव से जिसका चारित्र अशवल है ऐसा है जो वास्तविक रूप में कषाय के अभाव से अशवल चारित्रवाला होता है ऐसा वह तेरहवें गुणस्थानवर्ती जीव सातिशय ज्ञानादिसकल गुणरूप रत्नों का पात्र आधारभूत होता है अथवा—“ पत्ते ” की संस्कृतच्छाया पात्र न करके यदि “ प्राप्त ” ऐसी की जाती है तब इस पक्षमें वह गुण-प्रकर्ष को पा लेता है ऐसा अर्थ होता है इसमें जो एकता कही गई है वह सामान्य को आश्रित करके कही गई है ॥ सू० ३७ ॥

संशुद्ध के दुःख का निरूपण किया जाता है ।

“ एगे दुक्खे जीवाणं एगभूए ”

सूत्रार्थ—जे वास्तविक रीते संशुद्ध होय छे ते ओक होय छे अने ते पात्र होय छे ।

टीकार्थ—वास्तविक ओट्ठे यथाभूत (जेवुं छे तेवुं) अने संशुद्ध ओट्ठे कषायने अलावे अशवल (निर्मण) चारित्रवाणे । जे वास्तविक रूपे कषायना अलावे करीने अशवल (निर्मण) चारित्रवाणे होय छे ओवे तेरमां शुष्-स्थानवर्ती शुच सातिशय ज्ञानादि सकल शुष्रूप रत्नाना पात्ररूप-आधारभूत होय छे अथवा “ पत्ते ” आ पदनी संस्कृत छाया पात्रने अट्ठे “ प्राप्त ” समञ्जामां आवे तो ओवे अर्थ थाय छे के “ ते शुष्प्रकर्षने प्राप्त करी वे छे । ” तेमां जे ओकता प्रकट करी छे ते सामान्य संशुद्धिनी अपेक्षाओ कर-वामां आवेल छे, ओम समञ्जुं । ॥ सू० ३७ ॥

संशुद्धना दुःखं निरूपयति—

“ एगे दुक्खे जीवाणं एगभूए ” ॥ ३८ ॥

छाया—एकं दुःखं जीवानाम् एकभूतम् ॥ सू० ३८ ॥

व्याख्या—‘ एगे दुःखे ’ इत्यादि—

जीवानां—प्राणिनाम्, एकभूतम्=अनन्यतया व्यवस्थितम्—आत्मोपममित्यर्थः, यथा मम दुःखं तथा परस्यापीत्याशयेन दुःखम् एकम्=एकत्व संख्याविशिष्टं भवति ॥ सू० ३८ ॥

दुःखं च अधर्मसेवनाद् भवतीत्यधर्मं निरूपयति—

मूलम्—एगा अहम्मपडिमा जं से आया परिकिलिस्सइ ।सू०३९।

छाया—एगा अधर्मप्रतिमा यत् यस्या आत्मापरिक्लिश्यते ॥ सू० ३९ ॥

मूलार्थ—जीवों का एकभूत दुःख एक है ॥ ३८ ॥

टीकार्थ—प्राणियों का दुःख “जैसा दुःख मुझे है ऐसा ही दुःख परको भी है” इस आशय से एकभूत होनेके कारण आत्मोपम होता हुआ दुःख वेदन सामान्य की अपेक्षा से एक है तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि दुःख के सद्भाव में प्रत्येक मोहाधीन प्राणी को दुःख रूप ही वेदन होता है इसलिये उस वेदन सामान्य की अपेक्षा दुःख एक रूप ही है ॥ सू० ३८ ॥

जीवों को दुःख अधर्म सेवन से होता है अतः उस अधर्म का निरूपण सूत्रकार करते हैं—

‘एगा अहम्मपडिमा जं से आया परिकिलिस्सइ’ ॥ ३९ ॥

मूलार्थ—अधर्म प्रधान प्रतिमा—प्रवृत्ति एक है क्योंकि उसका स्वामी आत्मा दुःखी होता है ॥ ३९ ॥

सूत्रार्थ—‘एवोना ओकभूत दुःखमां ओकत्व छे ॥ ३८ ॥

टीकार्थ—“ एवुं दुःखं मादे छे, एवुं दुःखं अन्यने पणु छे ” आरीते विचारता प्राणीओनुं (एवोनु) दुःख ओकभूत होवाने कारणे आत्मोपम यतुं दुःख वेदनसामान्यनी अपेक्षाओ ओक छे. आ कथननो भावार्थ आ प्रभाणे छे—दुःखनो सद्भाव होवाथी प्रत्येक मोहाधीन एवने दुःखरूप वेदन नो न अनुभव करवे पडे छे. आ रीते ते वेदनसामान्यनी अपेक्षाओ दुःख ओकरूप न छे. ॥सू०३८॥

एवोने अधर्मसेवनने लीधे दुःख सहन करवुं पडे छे. तेथी सूत्रकार ते अधर्मनुं निरूपण करे वे—

“ एगा अहम्मपडिमा जं से आया परिकिलिस्सइ ” ॥ सू० ३९ ॥

सूत्रार्थ—अधर्मप्रधान प्रतिमा (अधर्मना प्राधान्यवाणी प्रवृत्ति) ओक

વ્યાખ્યા—‘ ઇગા અધ્મપડિમા ’ ઇત્યાદિ—

અધર્મપ્રતિમા—ધર્મશ્ચ શ્રુતચારિત્રસ્વરૂપઃ, તદ્વિપરીતસ્ત્વધર્મઃ, તદ્વિપયા પ્રતિમા= પ્રવૃત્તિરૂપા, અધર્મપધાના પ્રતિમા=શરીરં વા અધર્મપ્રતિમા, સા ઇકા=ઇકત્વસંખ્યા-વિશિષ્ટા । ઇકત્વં ચ સર્વાસામધર્મપ્રતિમાનાં પરિક્લેશહેતુત્વેન સામાન્યમાશ્રિત્ય વોધ્યમ્ । અમુમેકત્વહેતું સૂત્રકારઃ સ્વયમાહ—‘જં’ ઇત્યાદિ । યત્=યસ્માત્ કારણાત્ ‘સે’ ઇતિ તસ્યાઃ=અધર્મપ્રતિમાયાઃસ્વામી-આત્મા, યદ્વા-‘સે’ ઇત્યસ્ય ‘સઃ’ ઇતિચ્છાયા, સઃ=અધર્મપ્રતિમાવાન્ આત્મા પરિક્લિશ્યતિ=જન્મજરામરણાદિમિદુઃખી ભવતિ । સા-અધર્મપ્રતિમા ઇકા । ઇકત્વં ચ સામાન્યમાશ્રિત્યેતિ ॥ સૂ૦ ૩૯ ॥
અથ અધર્મપ્રતિમાપ્રતિપક્ષભૂતં ધર્મપ્રતિમાં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—ઇગા ધમ્મપડિમા જં સે આયા પજ્જવજાણ ॥ સૂ૦ ૪૦ ॥

ટીકાર્થ—ધર્મ શ્રુત ચારિત્રરૂપ હૈ ઓર ઇસ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મસે વિપરીત અધર્મ હૈ ઇસ સમસ્ત અધર્મ પ્રતિમાઓં મેં ઇકતા પરિક્લેશ કા હેતુ હોને સે હૈ, કયોં કિ અધર્મ પ્રતિમા કા સ્વામી આત્મા જન્મ, જરા ઓર મરણ આદિ સે દુઃખી હોતા હૈ તાત્પર્ય ઇસ કથન કા ઇસા હૈ કિ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મ કા પાલન કરનેવાલા જીવ જન્મ, જરા ઓર મરણ સે દુઃખી નહીં હોતા હૈ પરન્તુ અધર્મ કા પાલન કરને વાલા જીવ જન્મ, જરા ઓર મરણ કે દુઃખોં સે સદા દુઃખી રહતા હૈ ઇસલિયે દુઃખ દેને રૂપ સામાન્ય કી અપેક્ષા અધર્મ વિષયક પ્રતિમા-પ્રવૃત્તિ યા અધર્મ પ્રધાન શરીર ઇક હૈ ॥ સૂ૦ ૩૯ ॥

અધર્મ પ્રતિમા કી પ્રતિપક્ષભૂત ધર્મ પ્રતિમા કા નિરૂપણ—

‘ઇગા ધમ્મપડિમા જં સે આયા પજ્જવજાણ’ ॥ ૪૦ ॥

છે, કારણ કે તેને સ્વામી આત્મા દુઃખી થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

ટીકાર્થ—ધર્મ શ્રુતચારિત્રરૂપ છે તે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મથી વિપરીત એવો અધર્મ છે. તે સમસ્ત અધર્મ પ્રતિમાઓમાં (અધર્મયુક્ત પ્રવૃત્તિઓમાં) એકતા માનવાનું કારણ એ છે કે તેને કારણે જીવને પરિક્લેશ (દુઃખ) સહન કરવું પડે છે, તેને કારણે જ અધર્મપ્રતિમાના સ્વામી આત્માને જન્મ, જરા, મરણ આદિ દુઃખો લોગવવા પડે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું પાલન કરનારો જીવ જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખો લોગવતો નથી, પરન્તુ અધર્મનું સેવન કરનાર જીવ જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખથી સદા દુઃખી રહે છે. તેથી દુઃખ દેવાના સામાન્ય લક્ષણની અપેક્ષાએ અધર્મ વિષયક પ્રતિમા (પ્રવૃત્તિ) અથવા અધર્મપ્રધાન શરીર એક છે. ॥ સૂ૦ ૩૯ ॥

छाया—एका धर्मप्रतिमा यत् तस्या आत्मा पर्यवजातः ॥ सू० ४० ॥

व्याख्या—' एगा धम्मपडिमा ' इत्यादि—

धर्मप्रतिमा—धर्मविषया अभिग्रहरूपा, यद्वा—धर्मप्रधानं शरीरं धर्मप्रतिमा, सा एका=एकत्वसंख्याविशिष्टा भवति, यद्—यस्मात्—कारणात्, ' से ' तस्याः—धर्मप्रतिमायाः स्वामी,—आत्मा—जीवः, ' से.' इति छायापक्षे—धर्मप्रतिमात्तान् आत्मा पर्यवजातः—पर्यवाः=ज्ञानादिपर्याया जाताः=उत्पन्ना यस्य स तथा—समुत्पन्नज्ञानादिपर्यायो भवति—विशुद्धो भवतीत्यर्थः॥१॥ 'पर्यवयातः' इति छायापक्षे पर्यवान्=ज्ञानादिपर्यायान् वा यातः=प्राप्तः—पर्यवयातः ।२। यद्वा पर्यवः—परिज्ञानं परिरक्षा तत्र यातः प्राप्तः—पर्यवयातः=परिज्ञानवान् पट्टकायरक्षणतत्परो वा भवति । ३। एकत्वं सामान्यमाश्रित्य बोध्यम् ॥ सू०४० ॥

मूलार्थ—धर्म प्रतिमा—धर्मप्रवृत्ति एक है क्यों कि उसका स्वामी ज्ञानादि पर्यायों वाला होता है । ४० ॥

टीकार्थ—धर्मविषयक प्रतिज्ञा या शरीर का नाम धर्मप्रतिज्ञा है यह धर्मप्रतिमा एक है क्यों कि धर्मप्रतिमा का स्वामी जीव अथवा धर्मप्रतिमा वाला जीव समुत्पन्न ज्ञानादि पर्यायों वाला होता है—विशुद्ध होता है (१)। अथवा—“ पञ्जवजाए ” की संस्कृत छाया “ पर्यवयातः ” ऐसी जब होगी—तब इस पक्ष में ज्ञानादि पर्यायों को प्राप्त होता है ऐसा अर्थ होता है (२) अथवा—पर्यव नाम परिज्ञात या रक्षा का है इससे यह अर्थ बोध होता है कि पर्यवयात—परिज्ञानवान् जीव पट्टकाय जीवों की रक्षा में तत्पर होता है ३ यहाँ एकता सामान्य को लेकर कही गई है ॥सू०४०॥

अधर्म प्रतिमाना प्रतिपक्षश्च धर्मप्रतिमानुं निरूपणु—

“ एगा धम्मपडिमा जं से आया पञ्जवजाए ॥ ४० ॥

सूत्रार्थ—धर्मप्रतिमा (धर्मप्रवृत्ति) ओक छे, कारणु के तेनो स्वामी आत्मा ज्ञानादि पर्यायवाणो डोय छे. ॥ ४० ॥

टीकार्थ—धर्मविषयक प्रतिमा (प्रवृत्ति) अथवा शरीरनुं नाम धर्म छे. ते धर्मप्रतिमा ओक छे, कारणु के धर्मप्रतिमानो स्वामी एव अथवा धर्मप्रतिमावाणो एव समुत्पन्न ज्ञानादि पर्यायवाणो डोय छे—विशुद्ध डोय छे. अथवा “ पञ्जवजाए ” आ पदनी संस्कृत छाया “ पर्यवयात. ” ले आ प्रभाणु मानवाभां आवे तो “ ज्ञानादि पर्यायाने प्राप्त करे छे ” ओवो अर्थ थसे अथवा परिज्ञात अथवा रक्षाने पर्यव करे छे तेथी ओवो बोध धाय छे के ' पर्यवयात '—परिज्ञात एव छकायना एवोनी रक्षा करतो डोय छे अर्द्धी धर्मप्रवृत्तिना सामान्य लक्षणुनी अपेक्षाओ धर्मप्रतिमाभां ओकत्व प्रकट कर्युं छे. ४०

धर्मप्रतिमा अधर्मप्रतिमा चेति प्रतिमाद्वयं योगत्रयादेव भवतीति तद्
निरूपयति—

मूलम्—एगे मणे देवासुरमणुयाणं तंसि समयंसि ॥सू० ४१॥

छाया—एकं मनो देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये ॥ सू० ४१ ॥

व्याख्या—‘ एगे मणे ’ इत्यादि—

देवासुरमनुजानां—देवाः=वैमानिका ज्योतिष्काः, असुराः=भवनपतिव्यन्तराः,
मनुजाः=मनुष्यास्तेषाम् तस्मिन् तस्मिन् समये यस्मिन् यस्मिन् समये ते विचारं
कुर्वन्ति तस्मिन् तस्मिन् समयलक्षणे कालविशेषे मनः=मनोयोगः एकम्=एकत्व-
संख्याविशिष्टं न तु द्वयादिसंख्याविशिष्टम् । एकत्वं च मनसो जीवानामेकोपयो-
गत्वादिति बोध्यम् ।

धर्मप्रतिमा और अधर्मप्रतिमा ये प्रतिमाद्वय योगत्रय से ही होते
हैं इसलिये योगत्रय का निरूपण अब किया जाता है ।

‘ एगे मणे देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ’ ॥ ४१ ॥

सुलार्थ—उस २ समय में देव, असुर और मनुष्यों से मनोयोग
एकत्व संख्याविशिष्ट होता है ।

टीकार्थ—वैमानिक एवं ज्योतिष्क ये दो निकाय देव पद से तथा
भवनपति और वानव्यन्तर ये दो निकाय असुरपद से गृहीत हुए हैं ।
इस तरह देव असुर और मनुष्यों का उस उस समयमें जब कि वे
जिस २ समयमें विचार करते हैं मनोयोग एक संख्यावाला होता है दो
आदि संख्यावाला नहीं होता है मन में जो एकता कही गई है वह जीवों
के एक उपयोग वाले होने से कही गई है ऐसा जानना चाहिये ।

धर्मप्रतिमा (धर्म प्रवृत्ति) અને અધર્મ પ્રતિમા (અધર્મ પ્રવૃત્તિ)
આ બંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ મન, વચન અને કાયરૂપ ત્રણ યોગથી જ થાય
છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રણે યોગનું નિરૂપણ કરે છે—

“ એમે મણે દેવાસુરમણુયાણં તંસિ તંસિ સમયંસિ ” ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ—તે તે સમયે (મનોયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે) દેવ, અસુર
અને મનુષ્યોનો મનોયોગ એક સંખ્યાવાળો હોય છે

ટીકાર્થ—અહીં વૈમાનિક અને જ્યોતિષિક, એ બે નિકાયના દેવોને દેવ-
પદથી ગૃહીત કરાયા છે અને ‘ અસુર ’ પદથી ભવનપતિ અને વાનવ્યન્તર
દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. દેવ, મનુષ્ય અને અસુરો બે બે સમયે
વિચાર કરતા હોય છે, મનોયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે તે સમયે તેમના

ननु जीवस्य एकदाऽनेकोपयोगोऽपि भवति, शीतोष्णस्पर्शद्वयस्य युगपत्सं-
वेदनदर्शनात्, इत्थं चात्र यदेकत्वमुक्तं तदयुक्तम् ? इति चेत्, अत्रोच्यते—शीतो-
ष्णस्पर्शद्वयसंवेदनं भिन्नकालमेव भवति ननु युगपत् । युगपत्तथाविधोपलब्धिस्तु
समयमनसोरतिवृक्षमत्वात् स्थूलधियां भवति, न तु तत्त्वज्ञानाम् ।
उक्तं च—“समायाति सुहृमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकालं पि ।

उपपलदलसयवेहं च जह व तमलाय चक्रंति ॥ १ ॥ ”

शंका—जीव के एक समय में अनेक उपयोग भी होते हैं क्यों कि
एक ही समयमें शीत स्पर्श और उष्णस्पर्श इन स्पर्शों का संवेदन होता
हुआ देखा जाता है अतः यहाँ जो एकत्व कहा गया है वह ठीक नहीं है?

उ०—शीतस्पर्श और उष्णस्पर्श इन दो स्पर्शों का एक काल में
संवेदन होता है ऐसा जो तुम कहते हो सो यह कहना ठीक नहीं है
क्यों कि शीत स्पर्श और उष्णस्पर्श इन दो स्पर्शों का संवेदन एक
समय में नहीं होता है किन्तु भिन्न समय में ही होता है इन दो स्पर्शों
का संवेदन एक समय में होता है इस तरह से जो युगपत् तथाविध
उपलब्धि होती है वह समय और मन की अतिवृक्षमता होने के कारण
से ही होती है सो ऐसी उपलब्धि स्थूलबुद्धिवालों का ही होती है तत्त्व-
ज्ञों को नहीं होती है ।

कहा भी है—“समायाति सुहृमयाओ ” इत्यादि

भनोयोगमां ओकत्व डोय छे ओवो ओक उपयोगवाणा डोवाथी तेभना भनो-
योगमां ओकता कही छे.

शंका—ओव ओक व समये अनेक उपयोगवाणा पणु डोय छे, डारणु
के ओक व समये शीत अने उष्ण स्पर्शोनु संवेदन धतुं जेवामां आवे छे
तेथी अर्ही तेभना भनोयोगमां ओ ओकत्व प्रकट कर्युं छे ते उचित लागतुं नथी.

उत्तर—“शीतस्पर्श अने उष्णस्पर्शनुं ओक व समये संवेदन थाय
छे,” आ प्रकारनी तमारी मान्यता बूलबरेली छे. डारणु के शीतस्पर्श अने
उष्णस्पर्शनुं संवेदन ओक साथे धतुं व नथी. ते गन्नेनुं संवेदन बुढे बुढे
समये व थाय छे. धतां पणु ते गन्ने स्पर्शोना ओक साथे अनुभव थतो
डोय ओवुं जे लागे छे ते समय अने मननी अति बृहमताने डारणुं लागे
छे, अने ते प्रकारनी उपलब्धि स्थूल बुद्धिवाणाने व थाय छे, तत्त्वज्ञाने जेवी
उपलब्धि धती नथी.

कणु पणु छे के—“समायाति ” इत्यादि

छाया—समयातिमूर्क्ष्मत्वाद् मन्यसे युगपच्च भिन्नकालमपि ।

उत्पलदलशतवेध इव यथा वा तदलातचक्रमिति ॥ इति ॥

किं च—एकत्र उपयुक्तं मनो नार्थान्तरं संवेदयति । दृश्यते च अन्यद्वत्तमानसो जनोऽग्रे संस्थितं हस्तिनमपि न विपयीकुरुते ।

उक्तं च—“अन्नविणि उत्तमन्नं विणिओगं लद्ध जइ मणो तेणं ।

हत्थिपि ठियं पुरओ किमन्नचित्तो न लक्खेइ ॥ १ ॥”

छाया—अन्यविनियुक्तमन्यं विनियोगं लभते मनस्तेन ।

हस्तिनमपि स्थितं पुरतः किमन्यचित्तो न लक्षयति ॥ १ ॥ इति ॥

पुरतः स्थितं हस्तिनमपि अन्यचित्तः पुरुषः ‘इदं किम्’ इत्यपि न जानातीति भावः । यदि एकसमये उपयोगद्वयं संभवेत्, तदाऽन्यगतचित्तोऽपि जनो हस्तिनं विपयीकुर्यात्, न चैवं भवति, तस्मान्नास्ति युगपदुपयोगद्वयमिति ।

जिस प्रकार से उत्पलदलशत का वेधन क्रमशः होता हुआ भी युगपत् हुआ है ऐसा ज्ञान स्थूलबुद्धिवालों को होता है उसी प्रकार से एक साथ दो उपयोग होते हैं ऐसा ज्ञान भी स्थूलबुद्धिवालों को ही होता है वास्तव में दो उपयोग एकसाथ कभी भी नहीं हो सकते हैं ।

किं च—एकत्र उपयुक्त हुआ मन अर्थान्तर का संवेदन नहीं करता है देखा जाता है कि—जब किसी मनुष्य का मन अन्यत्र तल्लीन होता है उस समयवह आगे खड़े हुए हाथी को भी नहीं जान पाता है कहा भी है—“अन्नविणिउत्तं” इत्यादि ।

यदि एक समय में जीव को दो उपयोग होते तो अन्यगत चित्तवाला भी मनुष्य हाथी को जान लेता परन्तु ऐसा तो होता नहीं है इसलिये मानना चाहिये कि एकसाथ दो उपयोग नहीं होते हैं ।

जेवी रीते उत्पलदलशतनुं (सो पांणडीवाणा कूलनुं) वेधन क्रमशः थनुं डोवा छतां पणु अेकं न साथे थनुं डोय अेवो लास स्थूल बुद्धिवाणाअेने न थाय छे. वास्तविक रीते तो जे उपयोग अेक साथे छही संभवता न नथी. अेकत्र उपयुक्त थयेलु मन अर्थान्तरनुं (अन्य पदार्थनुं) संवेदन करी शकतुं नथी. . . . केछ अेक माणुसनुं मन अमुक विचारमां तटवीन थथं गयुं डोय, त्तारे तेनी साथे जेलेला छाथीने पणु ते नाल्णी-देणी शकतो नथी.

कहुं पणु छे के—“विणिउत्तं” इत्यादि

जे माणुसनुं चित्त अेक न समये जे वस्तुअेमां रभी शकतुं डोत-जे छव अेक समयमां जे उपयोगवाणो डोत-तो अन्यगत चित्तवाणो मनुष्य थातानी साथे रडेला छाथीने अवश्य जेछ शकत, पणु अेवुं अननुं नथी. तेथी अे वात मानवी न पडशे के छव अेक साथे जे उपयोगवाणो डोतो नथी.

अथवा-सत्यम्, असत्यम्, तदुभयम्, तदनुभयमिति चत्वारो मनोयोगाः । एतेषु मनोयोगेषु एकदा एक एव सत्यादिरूपो मनोयोगो भवति न त्वन्यः । द्रयादीनां विरोधेनाऽसंभवादिति ॥ सू० ४१ ॥

अथ वाग्योगं निरूपयति—

मूलम्—एगा वई देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ॥ सू० ४२ ॥

छाया—एका वाग् देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये ॥ ४२ ॥

टीका—'एगा वई' इत्यादि—

देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये वाग्=वाग्योग एका=एकत्वसंख्या-

अथवा—सत्यमनोयोग, असत्यमनोयोग तदुभयमनोयोग और अनुभयमनोयोग इस प्रकार से मनोयोग चार प्रकार का होता है परन्तु फिर भी इन चार में से एक जीवको एक समय में एक ही सत्यादि रूप मनोयोग होता है अन्य नहीं होता है कारण कि एक समय में दो आदि मनोयोगों का होना विरोधयुक्त है इसलिये वह असंभविन होने के कारण नहीं होता है ॥ सू० ४१ ॥

वाग्योग का निरूपण किया जाता है ।

'एगा वई देवासुर मणुयाणं तंसि तंसि समयंसि' ॥ ४२ ॥

मूलार्थ—देव, असुर और मनुष्यों को उस उस समय में एक ही वाग्योग होता है ।

टीकार्थ—देव, असुर और मनुष्यों को एक एक समयमें एक एक ही वाग्योग होता है, इस तरह तथाविध मनोयोग पूर्वक होने से ही वाग्योग में एकता आती है ।

अथवा-मनोयोगना नीचे प्रमाणे चार प्रकार छे-(१) सत्य मनोयोग, (२) असत्य मनोयोग, (३) तदुभय मनोयोग (सत्यासत्य मनोयोग) अने (४) अनुभय मनोयोग. परन्तु अेक समये अेक जवनो आ चारभांधी अेक न मनोयोग संभवी शके छे-जे त्रष्टु आदि मनोयोग संभवी शकता नधी. भाटे तेभा अेकत्व प्रकट करवाभां आभ्युं छे.

वाग्योगनुं निरूपणु—

“ एगा वई देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ” ॥ ४२ ॥

सूत्रार्थ—देव, असुर अने मनुष्येभां ते ते समये (वाग्योगभां प्रवृत्त भाय त्यादे) अेक न वाग्योग होय छे.

टीकार्थ—देव, असुर अने मनुष्येभां अेक अेक समये अेक अेक न

विशिष्टा । एकैकस्मिन् समये एकैक एव वाग्योगो देवादीनां भवतीत्यर्थः । एकत्वं च वाग्योगस्य तथाविधमनोयोगपूर्वकत्वात्, एकस्मिन् समये सत्यादीनामन्यतमस्यैवसद्भावाद् वा । उक्तं चापि—

“ छहिं ठाणेहिं णत्थिजीवाणं इड्ढीइ वा जीव परक्कमेइ वा, तं जहा-जीवं वा अजीवं करणयाए १, अजीवं वा जीवं करणाए २, एगसमएणं दो भासाओ भासित्तए ” ॥

छाया—पद्भिः स्थानैर्नास्ति जीवानाम् ऋद्धिरिति वा यावत् पराक्रम इति वा, तद्यथा-जीवं वा अजीवं कर्तुम्, अजीवं वा जीवं कर्तुम्, एक समयेन द्वे भाषे भाषितुम् । इति ॥ सू० ४२ ॥

अथवा—एक समय में सत्यादि वाग्योगो में से किसी एक ही वाग्योग का सद्भाव होता है इसलिये भी यहां एकता कही गई है ऐसा जानना चाहिये । कहा भी है—

“ छहिं ठाणेहिं णत्थि जीवाणं इड्ढीइवा जईइवा, जसेइवा, बलेइवा, वीरिए वा, पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा-तं जहा जीवं वा अजीवं करणयाए १ अजीवं वा जीवं करणयाए २, एग समएणं दो भासाओ भासित्तए ३, सयं कडं वा कम्मं वेएमि वा मा वा वेएमि ४, परमाणुपोग्गलं वा छिंदित्तए वा भिदित्तए वा अगणिकाएण वा समोदहिए ५, बहिया वा लोगंता गमणयाए ६ ” इन छह स्थानों को लेकर के जीव में न कोई ऐसीऋद्धि है और न कोई ऐसा पराक्रम है कि जिससे वह जीव को अजीवरूप में एवं अजीव को जीव रूपमें कर सके और एक ही समय में दो भाषाओं को बोल सके अतः जब जीव में ऐसी कोई शक्ति

वाग्योग डोय छे आ रीते तथाविध (ते प्रकारना) मनोयोगपूर्वक थवार्थी वाग्योगमां अकता डोय छे अथवा-सत्यादि वाग्योगमांथी अक समये केअ अक न वाग्योगनो सद्भाव रहे छे. तेथी पणु अर्धी वाग्योगमा अकत्व प्रकट कथुं छे. कहुं पणु छे के—

(छहिं ठाणेहिं णत्थि जीवाणं इड्ढीइ वा, जुईइ वा, जसेइ वा, बलेइ वा, वीरिए वा, पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा, -तं जहा जीव वा अजीवं करणयाए १, अजीवं वा जीवं करणयाए २, एग समएणं दो भासाओ भासित्तए ३, सयं कडं वा कम्मं वेएमि वा मा वा वेएमि ४, परमाणुपोग्गलं वा छिंदित्तए वा भिदित्तए वा अगणिकाएण वा समोदहित्तए ५, बहिया वा लोगंता गमणयाए ६)

आ छ स्थानोनी अपेक्षाअे अुवमां अेवी केअ ऋद्धि पणु नथी के अेथी ते पराक्रम पणु नथी के अे ते (१) अुवने अअुवइये के अअुवने अुवइये इइएवी शके, (२) के अक न समये अे लाषाअेओ ओदी शके, धत्यादि. अुवमां अे

अथ कायव्यायामं निरूपयति—

मूलम्—एगे कायवायामे देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ॥ सू० ४३ ॥

छाया—एकः कायव्यायामो देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये ॥ सू० ४३ ॥

टीका—‘ एगे कायवायामे ’ इत्यादि—

देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये कायव्यायामः=काययोग एकः= एकत्वसंख्याविशिष्टः । सप्तसु काययोगेषु मध्ये देवासुरमनुजानाम् एकदा एक एव काययोगो भवति, न तु द्वयादिकः, अत एवात्र एकत्वमुक्तम् ।

नहीं है तो उसके एक समय में एक ही वाग्योग होता है छयादि वाग्योग नहीं होते हैं इसलिये वह वाग्योग एकत्व संख्यावाला कहा गया है ॥ ४२ ॥

कायव्यायाम—योग का निरूपण किया गया है

‘ एगे कायवायामे देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ’ ॥ ४३ ॥

मूलार्थ— देव असुर और मनुष्यों के उस उस समय में एक ही काययोग होता है ।

टीकार्थ—यद्यपि काययोग सात प्रकार का कहा गया है परन्तु वह देव, असुर और मनुष्यों के एक समय में एक ही होता है इस कारण एकत्व संख्यावाला कहा गया है कायव्यायाम का मतलब यहां काययोग से है एक समय में वह एक ही होता है इससे ऐसा समझाया गया है

आ प्रकारनी केरु शक्तिने सदृशावण नथी, तो ते ओक समयमां ओक वाग्योगवाणे डोछ शके छे-ते जे, त्रणु आदि वाग्योगवाणे डोछ शकते नथी. ते कारणे एवोना वाग्योगमां ओकत्व प्रकट करवामां आण्युं छे. ॥ सू० ४२ ॥

कायव्यायाम (काययोग) तुं निरूपणु—

“ एगे कायवायामे देवासुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ॥ ४३ ॥

सूत्रार्थ—काययोगमां प्रवृत्त थयेला, देव, असुर अने मनुष्येमां ते ते समये ओक वाग्योगने सदृशाव होय छे.

टीकार्थ—जे के काययोगना सात प्रकार कछां छे, परंतु देव, असुर अने मनुष्येमां ओक वाग्योग थतो होवार्थी, अर्थां तेभना काययोगमां ओकत्व प्रकट कर्युं छे ‘ कायव्यायाम ’ अटले “ काययोग ” ओक समयमां

ननु जीवो यदा आहारक शरीरमाहरति तदा तस्य औदारिकशरीरमप्यवस्थितं भवतीति श्रूयते, तर्हि कथमेकदा एक एव काययोग उक्तः ? इति चेत्,

अत्रोच्यते—सत्यपि औदारिके शरीरे तदा तस्य व्यापारो न भवति आहारक शरीरस्यैव व्यापियमाणत्वात् । यदि च औदारिक शरीरमपि तदा व्यापियमाणं भवेत् तर्हि मिश्रयोगता स्यात्, केवलिसमुद्घाते द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु औदारिकमिश्रवत्, ततश्च आहारकप्रयोक्ता एव नोपलभ्येत, इत्थं च सप्तविधका-

कि दो आदि काययोग एक समय में एक जीव के नहीं होते हैं। इसीसे उसमें एकता कही गई है

शंका—जीव जिस समय आहारक शरीर का आहरण करता है—निर्माण करता है उस समय उसके औदारिक शरीर भी रहता है ऐसी बात सुनी जाती है—तो फिर एक समय में एक ही काययोग होता है यह बात कैसे बन सकती है ?

उ०—जीव० छठे गुणस्थानवर्ती कोई २ मुनि—जब आहारक शरीर का निर्माण करता है उस समय उसके यद्यपि औदारिक शरीर रहता है परन्तु फिर भी उसके उसका व्यापार नहीं होता है क्यों कि उस समय उसका आहार शरीर ही व्यापृत होता है यदि औदारिक शरीर भी उस समय उसका व्यापृत हुआ मान लिया जावे—अर्थात् आहारक शरीर के व्यापार करने के समय में औदारिक शरीर भी व्यापार कर रहा है ऐसा स्वीकार किया जावे तो उसके मिश्रयोगता होनी चाहिये जैसी कि केवली समुद्घात के समय में द्वितीय, षष्ठ, और सप्तम

एक ७ काययोग थाय छे—एव द्वारा एक ७ समये जे त्रषु आदि काययोग थता नथी. ते कारणे ७ तेमां अकता कही छे.

शंका—एव जे समये आहारक शरीरनुं निर्माणु करे छे, ते समये तेने औदारिक शरीरने पणु सहभाव रहे छे, अबुं सांलणवामां आव्युं छे. छतां एक समयमां एक ७ काययोग केवी रीते संलवी शके छे ?

उत्तर—एव छ्हा गुणस्थानवर्ती केई मुनि—ज्यारे आहारक शरीरनुं निर्माणु करे छे, त्यारे जे के तेना औदारिक शरीरनुं अस्तित्व तो रहे ७ छे, परन्तु ते समये तेना औदारिक शरीरनी प्रवृत्ति अंध थछ नथ छे. जे ते समये तेना आहारक शरीरनी साथे साथे तेना औदारिक शरीरनी प्रवृत्ति पणु थालु रहेती डाय, तो तेने मिश्रयोगताने सहभाव होवे जेछअ. ते प्रकारनी मिश्रयोगता तो केवली समुद्घातना भीण, छ्हा अने सातमां सम-

ययोगप्रतिपादनमसंगतं स्यात्, अत एकदा एक एव काययोगः प्रतिपत्तव्यः । एवमेव यदा चक्रवर्त्यादि वैक्रियशरीरं विक्ररोति, तदाऽप्यौदारिकशरीरं निर्व्यापारमेव तिष्ठति । यदि औदारिकशरीरमपि यदा सव्यापारं भवेत्तदा उभयोरपि व्यापारवच्चात् केवलिसमुद्घातवद् मिश्रयोगता स्यात्, अत एकदा एक एव काययोगो भवतीति मन्तव्यम् । अथ चेत् काययोगोऽपि औदारिकतया वैक्रियतया च क्रमेण व्यापारयुक्तो भवति, व्यापारस्य च शीघ्रवृत्तितया मनोयोगवत्तस्य र्योगपद्यभ्रान्तिर्भवति, तदाऽप्येकत्वमव्याहृतमेवेति नास्ति कश्चिद् दोषः ।

समयों में औदारिक मिश्रता होती है, इस तरह से आहारक प्रयोक्ता ही को उपलब्ध नहीं हो सकेगा तब सात प्रकार के काययोग का प्रतिपादन असंगत पड़ जावेगा इसलिये यही मानना चाहिये कि एक समय में एक जीव को एक ही काययोग होना है इसी तरह से सब चक्रवर्ती आदि वैक्रियशरीर की विकुर्वणा करते हैं उस समय भी औदारिक शरीर अपने व्यापार से रहित ही होता है यदि उस समय औदारिक शरीर भी अपने व्यापार करनेवाला माना जावेगा तो ऐसी हालत में दोनों ही काययोग अपना २ व्यापार करने वाले एक समय में हो जावेंगे तो केवली समुद्घात की तरह वहां मिश्रयोगता आ जावेगी इसलिये यही मानना चाहिये कि एक काल में एक जीव में एक ही काययोग होता है यदि इस पर यों कहा जावे कि काययोग भी औदारिकरूप से और वैक्रियरूप से यद्यपि क्रम २ से ही अपने २ व्यापार से युक्त होता है परन्तु फिर भी उनके व्यापार में आशु (शीघ्र) वृत्तिना होने के

थोमां न संभवी शके छे आ रीते आहारक शरीरनु निर्माणु करनार एवमा ने औदारिक मिश्रता न संभवती नथी, तो सात प्रकारना काययोग तो डेवी रीते संभवी न शके ? तेथी ओ वात मानवी न पडथे डे ओक समये ओक एवमां ओक न काययोगना सद्भाव डोछ शके छे. ओन प्रमाणे न्यारे अकवर्ती आदि वैक्रिय शरीरनी विकुर्वणा करे छे, त्यारे पण औदारिक शरीरना व्यापार (प्रवृत्ति) ना अभाव न रहे छे. ने ते समये औदारिक शरीरने पण पोताना व्यापारधी युक्त मानवामां आवे, तो नन्ने काययोग ओक न समये पोतपोताना व्यापारधी युक्त ननी नथे, जेवी परिस्थितिमां तो त्यां केवली समुद्घातना जेवी मिश्रयोगता आवी नथे. ते कारणे ओहुं न मानव पडथे डे ओक ठाणे ओक एवमा ओक न काययोगना सद्भाव रहे छे ने अरीं जेवी इसीत कवामां आवे डे नन्ने काययोग-औदारिकरूपे अने वैक्रिय रूपे लसे वाराक्षरती पोतपोताना व्यापारधी युक्त रहेना डोय, परन्तु तेगना

ઇત્થં ચ કાયયોગસ્યૈકત્વે સિદ્ધે સતિ મનોયોગવાગ્યોગયોરેકત્વં વોધ્યમ્ । તથાદિ-ઔદારિકાદિકાયયોગાહતાનાં મનોદ્રવ્યવાગ્દ્રવ્યાણાં સાચિવ્યાદ્ યો જીવ-વ્યાપારો ભવતિ સ એવ મનોયોગો વાગ્યોગશ્ચ ભવતિ । મનોયોગો વાગ્યોગશ્ચ ઁકકા-યયોગપૂર્વકઃ એવ । અતશ્ચાપિ-મનોયોગ વાગ્યોગયોરેકત્વં મિધ્યતિ ॥ સૂ૦૪૩ ॥

સમ્પ્રતિ કાયવ્યાયામસ્યૈવ ખેદાનામેકત્વમાહ—

મૂલમ્—એગે ઉદ્ઘાણ કમ્મવલવીરિયપુરિસકારપરવ્કમે દેવા

કારણ એક જીવકો એક કાલ મેં એક હી કાયયોગ હોતા હૈ એમી ખ્રાન્તિ હોતી હૈ, સો ડસ કથન મેં ખી હમારા હી પક્ષ સિદ્ધ હોતા હૈ ક્યોં કિ એક કાલમેં એક જીવ કો એક હી કાયયોગ હોતા હૈ યહ હમારા પક્ષ હૈ ઔર ડસ તુમ્હારે કથન સે ખી ડસી પક્ષ કી પુષ્ટિ હો જાતી હૈ ડસ પ્રકાર સે એક કાલ મેં એક જીવ મેં એક હી કાયયોગ હોને કી મિદ્ધિ હો જાને પર મનોયોગ ઔર વાગ્યોગ મેં ખી એકત્વ જાનના ચાહિયે ઔદારિક ઔદિ કાયયોગસે આહત મનોદ્રવ્યવર્ગણા ઔર વાગ્દ્રવ્યવર્ગણા-ઔંકી સહાયતાસે જો જીવકા વ્યાપાર હોતા હૈ વહી મનોયોગ ઔર વાગ્યોગ કહા ગયા હૈ, મનોયોગ ઔર વાગ્યોગ એક કાયયોગપૂર્વક હી હોતા હૈ । ડસલિયે ખી મનોયોગ ઔર વાગ્યોગમેં ખી એકતા સિદ્ધ હોતી હૈ ॥સૂ૦૪૩॥

કાયવ્યાયામ કે હી ખેદોં મેં એકત્વ કા કથન

‘ એગે ઉદ્ઘાણકમ્મવલવીરિયપુરિસકારપરવ્કમે દેવાસુરમણુયાણં

વ્યાપારમાં શિઘ્રવૃત્તિતા હોવાને કારણે એક જીવ દ્વારા એક કાળે એક જ કાયયોગ થાય છે, એવો ભ્રમ ખેદા થાય છે. તે આ કથન દ્વારા તે અમારી વાતને જ સમર્થન મળે છે. કારણ કે અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે એક કાળે એક જીવ દ્વારા એક જ કાયયોગ થાય છે, અને તમારી વાત દ્વારા પણ અમારી ઉપર્યુક્ત માન્યતાને જ પુષ્ટિ મળે છે. આ રીતે એક કાળે એક જીવમાં એક જ કાયયોગનો સદ્ભાવ હોવાની વાત સિદ્ધ થવાથી, મનોયોગ અને વચનયોગમાં પણ એકત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઔદારિક ઔદિ કાયયોગથી આહત (જુંટવાયેલ) મનોદ્રવ્ય વર્ગણા અને વાગ્દ્રવ્ય વર્ગણાઓની સહાયતાથી જીવની જે પ્રવૃત્તિ (વ્યાપાર) થાય છે, તેને જ મનોયોગ અને વાગ્યોગ કહેવામાં આવેલ છે. મનોયોગ અને વાગ્યોગ એક કાયયોગ પૂર્વક જ થાય છે તેથી પણ મનોયોગ અને કાયયોગમાં એકતા સિદ્ધ થાય છે. ॥સૂ૦૪૩ ॥

કાયવ્યાયામના જ લેદોમાં એકત્વતું કથન—

“ એગે ઉદ્ઘાણ કમ્મવલવીરિયપુરિસકારપરવ્કમે દેવાસુરમણુયાણં તંસિં

सुरमणुयाणं तंसि तंसि समयंसि ॥ सू० ४४ ॥

छाया—एकम् उत्थानकर्मवलवीर्यपुरुषकारपराक्रमं देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये ॥ सू० ४४ ॥

टीका—‘ एगे उद्घाण ’ इत्यादि—

देवासुरमनुजानां तस्मिन् तस्मिन् समये उत्थानकर्मवलवीर्यपुरुषकारपराक्रमम्—तत्र उत्थानम्=उर्ध्वा भवनरूपा चेष्टा कर्म=क्रिया—गमनादिरूपम्, बलम्—शारीरिकशक्तिः, वीर्यम्=आत्मनः शक्तिः, पुरुषकारः=पुरुषत्वाभिमानः, पराक्रमः=उत्साहः, एषां समाहारद्वन्द्वः, उत्थानादिकं प्रत्येकम् एकम्=एकत्वसंख्याविशिष्टम् । उत्थानादयश्च वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशमसमुत्पन्ना जीवपरिणामविशेषाः । वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशमवैचित्र्यात् उत्थानादिकमेकैकं यद्यपि जयन्यादि भेदैरने कविधम्, तंसि तंसि समयंसि ॥ ४४ ॥

सूलार्थ—देव, असुर, मनुष्य इनके उत्थान कर्म, बल, वीर्य, पुरपकार और पराक्रम उस उस समय में एक होता है ॥ ४४ ॥

टीकार्थ—उर्ध्वा भवनरूप चेष्टा का नाम अर्थात् उठने का नाम उत्थान है गमनादिरूप क्रिया का नाम कर्म है शारीरिक शक्ति का नाम बल है आत्मा की शक्ति का नाम वीर्य है पुरुषत्वाभिमान—पुरुषार्थ—का नाम पुरस्कार है उत्साह का नाम पराक्रम है इनमें से प्रत्येक देव, असुर और मनुष्यों को उस २ काल में एक ही होता है ये उत्थान आदिक वीर्यान्तरायकर्म के क्षय और क्षयोपशमसे उत्पन्न होते हैं, अतः ये जीव के ही परिणाम विशेषरूप माने गये हैं। यद्यपि ये उत्थानादिक प्रत्येक, वीर्यान्तराय के क्षय और क्षयोपशम की विचित्रता को लेकर

तंसि समयंसि ” ॥ ४४ ॥

सूलार्थ—देव, असुर अने मनुष्योना उत्थान, कर्म, बल, वीर्य, पुरपकार अने पराक्रम ते ते समये ओक डोय छे

टीकार्थ—उत्थान ओटवे उठवुं ते अथवा उर्ध्वा—भवनरूप चेष्टा. ओटवे के उठवानी कियाने उत्थान कहे छे. गमनादिरूप कियाने कर्म कहे छे. शारीरिक शक्तिने बल कहे छे. आत्मिक शक्तिने वीर्य कहे छे पुरुषत्वाभिमान पुरुषार्थनुं नाम पुरस्कार छे, अने उत्साहनुं नाम पराक्रम छे ते उत्थान आदि छ कियामोभांथी ओक न समये देव, असुर अने मनुष्योभां ओक न कियानो सहलाय डोय छे. वीर्यान्तराय कर्मना क्षय अने क्षयोपशमथी ते उत्थान आदिनी उत्पत्ति थाय छे, तेथी तेमने उठवना न परिणाम विशेषरूप मानवामां भाव्यां छे. ते के वीर्यान्तरायना क्षय अने क्षयोपशमनी विचित्रताने लीये

તથાપિ એક જીવસ્ય એકદા એકવિધૈવ ક્ષયક્ષયોપશમમાત્રા ભવતિ, અતરતજ્જન્યો જઘન્યાઘન્યતમવિશિષ્ટ ઉત્થાનાદિ રેક એવ ભવતિ, કારણમાત્રાધીનત્વાત્ કાર્ય-માત્રાયા ઇતિ ॥ સૂ૦ ૪૪ ॥

અભ્યુત્થાનાદિભિશ્ચ જ્ઞાનાદિમોક્ષમાર્ગો લભ્યતે, અતો જ્ઞાનાદિકં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્—એગે નાણે એગે દંસણે એગે ચરિત્તે ॥ સૂ૦ ૪૫ ॥

છાયા—એકં જ્ઞાનમ્ એકં દર્શનમ્ એકં ચારિત્રમ્ ॥ સૂ૦ ૪૫ ॥

ટીકા—‘ એગે નાણે ’ ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનમ્—જ્ઞાયન્તે પરિચ્છિદ્યન્તે યથાવસ્થિતપદાર્થા અનેનેતિ જ્ઞાનમ્—જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણયોઃ ક્ષયઃ ક્ષયોપશમો વા, જ્ઞાતિ વા જ્ઞાનમ્—જ્ઞાનાવરણદર્શનાવરણક્ષય-

જઘન્યાદિ કે ભેદ સે અનેક પ્રકાર કે હોતે હૈં ફિર ખી એક જીવ કે એક કાલ મેં એક પ્રકાર કે હી ક્ષય ક્ષયોપશમ કી માત્રા હોને સે તજ્જન્ય જઘન્ય ઉત્થાન આદિ મેં સે કોઈ એક જઘન્યાદિ ઉત્થાન આદિ હી હોતા હૈં વ્યોં કિ કાર્યમાત્ર કારણમાત્રાકા આધીન હોતા હૈં ॥ સૂ૦૪૪ ॥

અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા જ્ઞાનાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત હોતા હૈં ઇત્યલિચે અથ સૂત્રકાર જ્ઞાનાદિક કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

‘એગે નાણે એગે દંસણે એગે ચરિત્તે’ ॥૪૫॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાન એક હૈં દર્શન એક હૈં ચારિત્ર એક હૈં ।

ટીકાર્થ—પદાર્થ યથા વ્યવસ્થિતરૂપ સે જિસકે દ્વારા જાને જાતે હૈં ઉસકા નામ જ્ઞાન હૈં અથવા—જ્ઞાનાવરણ ઓર દર્શનાવરણ કા ક્ષય ઓર ક્ષયોપશમ જ્ઞાન હૈં અથવા જ્ઞાતિ—જાનને રૂપ ક્રિયા કા નામ જ્ઞાન હૈં

તે ઉત્થાન આદિ પ્રત્યેક કાયયોગના જઘન્ય આદિના ભેદથી અનેક પ્રકાર પડે છે, છતાં પણ એક ભુવમાં એક કાળે એક પ્રકારના જ ક્ષય અથવા ક્ષયોપશ-મની માત્રા હોવાથી તેના દ્વારા જનિત જઘન્ય ઉત્થાન આદિમાંથી કોઈ એક જઘન્ય ઉત્થાનાદિ જ સંભવી શકે છે, કારણ કે કાર્યમાત્રા (કાર્યની માત્રા) કારણમાત્રાને આધીન હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા જ્ઞાનાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જ્ઞાનાદિકતું નિરૂપણ કરે છે—

“ એગે નાણે એગે દંસણે એગે ચરિત્તે ” ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ—જ્ઞાન એક છે, દર્શન એક છે અને ચારિત્ર એક છે.

ટીકાર્થ—પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જેના દ્વારા જાણી શકાય છે, તે જ્ઞાન છે. અથવા—જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો ક્ષય અને ક્ષયોપશમ જ જ્ઞાનરૂપ છે.

क्षयोपशमाविर्भूतं स्वपरस्वरूपपरिच्छेदरूपम् । इदं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषांशग्रहणपटु सामान्यांशग्राहकं च ज्ञानपञ्चकाज्ञानत्रयदर्शनचतुष्टयरूपम् । तद् ज्ञानम्-एकम्=एकत्वसंख्याविशिष्टम् । उदं चानेकविधमपि ज्ञानसामान्यमाश्रित्य एकम् । यद्वा-एकसमये एक एव उपयोगो भवतीति उपयोगापेक्षया एकत्वम् । अयं भावः-लब्धिवशादेकस्मिन् समये बहूनां ज्ञानविशेषाणां यद्यपि संभवोऽस्ति, तथाऽप्युपयोगत एकमेव ज्ञानं भवति, जीवानामेकोपयोगित्वादिति ।

अथवा ज्ञानावरण दर्शनावरण के क्षय और क्षयोपशम से अन्यत्र हुआ जो स्वपर के स्वरूपका परिच्छेद है (निर्णय) वह ज्ञान है यह ज्ञान सामान्य विशेषात्मक वस्तु में विशेषांश और सामान्यांश का ग्राहक होता है मतिश्रुत आदि पांच ज्ञान स्वरूप होता है मत्यज्ञान, श्रुतज्ञान और विभंगज्ञान रूप तीन अज्ञान स्वरूप होता है चक्षुर्दर्शन आदि रूप चार दर्शन रूप होता है ऐसा भी यह ज्ञान एक-एकत्व संख्याविशिष्ट होता है इस प्रकार के कथन का कारण ज्ञान सामान्य है अर्थात् पूर्वोक्तरूप से यद्यपि ज्ञान अनेक प्रकार का होता है परन्तु फिर भी वह ज्ञान सामान्य की अपेक्षा से एक है अथवा जीव को एक समय में एक ही उपयोग होता है इस अपेक्षा ज्ञान में एकता है मतलब कहने का यह है यद्यपि लब्धिवशादेक वश से एक समय में एक जीव में अनेक ज्ञान हो सकते हैं फिर भी उपयोग की अपेक्षासे एक जीव में एक ही ज्ञान होता है, क्योंकि जीव एक समय में एक ही उपयोग वाला होता है ।

अथवा-“ ज्ञाति ” लक्षणार्थ कियाने ज्ञान कहे छे. अथवा-ज्ञानावरण अने दर्शनावरणना क्षय अने क्षयोपशम विना जीव दीते थयेल ले स्व अने परना स्वरूपने परिच्छेद (ज्ञान) छे, तेने ज्ञान कहे छे. ते ज्ञान सामान्य विशेषात्मक वस्तुमां विशेषांश अने सामान्यांशतुं आडक डोय छे. मतिज्ञान, श्रुतज्ञान आदि पांच ज्ञानस्वरूप डोय छे, अने मत्यज्ञान (मति-अज्ञान) श्रुतज्ञान अने विभंगज्ञान, ओ त्रय अज्ञानस्वरूप डोय छे. चक्षुर्दर्शन आदि रूप चार दर्शनरूप डोय छे. ओतुं ते ज्ञान पणु ऐकत्व संख्याविशिष्ट छे. तेके पूर्वोक्त रूपे ज्ञान अनेक प्रकारतुं डोय छे, पणु ते ज्ञानने अर्धी ज्ञानसामान्यनी अपेक्षाओ ऐक कहु छे. अथवा एवमां ओक समये ओक ज उपयोगने सदभाव डोय छे, ते दृष्टिओ विचारता ज्ञानमा ओकता देणाय छे. उडेवानु तापर्य ओ छे के लब्धिवशा प्रसावधी ले के ओक एवमां ओक समये अनेक ज्ञानने सदभाव डोय शके छे, छतां पणु उपयोगनी अपेक्षाओ तो ओक एवमां ओक समये ओक ज ज्ञान डोय छे, कारण के एव ओक समये ओक ज उपयोगताणे डोय छे.

નનુ દર્શનમપિ યદ્ જ્ઞાનપદેન વ્યપદિશ્યતે, તદયુક્તમ્, તયોર્વિપયભેદાત્, ઉક્તં ચ—“ જં સામન્નગ્ગહણં દંસણમેયં વિસેસિયં નાણં ॥ ”

છાયા—યત્સામાન્યગ્રહણં દર્શનમેતદ્ વિશેષિતં જ્ઞાનમ્ ” ઇતિ ।

અત્રોચ્યતે—સામાન્યગ્રાહકત્વાદ્ અવગ્રહેહારૂપં દર્શનમ્, તથા—વિશેષગ્રાહક-ત્વાદવાયધારણે જ્ઞાનમ્, ઇતિ દર્શનં ચ યદ્યપિ પૃથગ્વિપયમ્, તથાપિ—આગમે જ્ઞાનશબ્દેન જ્ઞાનદર્શનોમયમપિ ગૃહીતમ્ । ઉક્તં ચ—

આભિનિવોહિયનાણે અટ્ટાવીસં હવંતિ પયહીઓ ” ।

છાયા—આભિનિવોધિકજ્ઞાનેઽષ્ટાવિંશતિ ભવંતિ પ્રકૃતયઃ—ઇતિ ।

શંકા—આપને યહાં જો જ્ઞાનપદ સે દર્શન કો મી ગ્રહણ કર લિયા હૈ વહ ઠીક નહીં હૈ ક્યોં કિ इन दोनों का विषय भिन्न २ है अतः इनमें भेद है ।

ઉક્તં ચ—“ જં સામન્નગ્ગહણં દંસણમેયં વિસેસિયં નાણં ”

સામાન્ય કો ગ્રહણ કરનેવાલા દર્શન હોતા હૈ ઓર વિશેષ કો ગ્રહણ કરને વાલા જ્ઞાન હોતા હૈ

૩૦—સામાન્ય ગ્રાહક હોને સે અવગ્રહ એવં ઈહારૂપ દર્શન હોતા હૈ તથા—વિશેષ ગ્રાહક હોને સે અવાય ઓર ધારણારૂપ જ્ઞાન હોતા હૈ હસ તરહસે યદ્યપિ જ્ઞાન ઓર દર્શન પૃથક્ પૃથક્ વિષયવાલે હોતે હૈં ફિર મી આગમમેં જ્ઞાન શબ્દસે જ્ઞાન ઓર દર્શન इन दोनोंका भी ग्रहण हुआ है ।

શંકા—આપે અહીં જે જ્ઞાનપદ દ્વારા દર્શનને પણ ગ્રહણ કર્યું છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી, કારણ કે તે બન્નેના વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે; તે કારણે તે બન્નેમાં ભેદ રહેશે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ જં સામન્નગ્ગહણં દંસણમેય વિસે-સિયં નાણં ” “ સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર દર્શન છે અને વિશેષને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન છે. ”

ઉત્તર—સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અવગ્રહ અને ઇહારૂપ દર્શન હોય છે. તથા વિશેષને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી અવાય અને ધારણારૂપ જ્ઞાન હોય છે. આ રીતે જ્ઞાન અને દર્શન બુદ્ધ બુદ્ધ વિષયવાળા હોવા છતાં પણ તે બન્નેને આગમમાં જ્ઞાનરૂપે જ ગણવામાં આવેલ છે. આ રીતે ‘ જ્ઞાન ’ પદ દ્વારા જ્ઞાન અને દર્શનને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે.

કહ્યું પણ છે કે....“ આભિનિવોહિયનાણે અટ્ટાવીસં હવંતિ પયહીઓ ” આ ગાથાદ્વારા “ આભિનિવોધિક જ્ઞાન ” પદથી જ્ઞાન અને દર્શન, એ બન્નેને ગ્રહણ કરવામાં

અત્ર—આભિનિવૌધિકજ્ઞાનશબ્દેન જ્ઞાનં દર્શનં ચ ગૃહીતમ્ । અત્ત એવામ્ય અષ્ટાવિંશતિર્ભેદા ભવન્તીતિ વૌધ્યમ્ । તસ્માત્ જ્ઞાનસામાન્યાટ્ દર્શનમપિ જ્ઞાનપદ-વ્યપદેશ્યં ભવતિ ।

નન્નુ અત્ર સૂત્રે ‘એગે દંસણે’ ઇત્યનેન દર્શનં પૃથગેવોક્તમ્, કથં પુનર્જ્ઞાન-શબ્દેન દર્શનમપિ વ્યપદિશ્યતે ? ઇતિ ચેત્, અવોચ્યતે તત્ર હિ દર્શનં શ્રદ્ધાનં વિવ-ક્ષિતમ્ । યતો જ્ઞાનાદિત્રયસ્ય સમ્યગ્ભાવવિશિષ્ટસ્યૈવ મોક્ષમાર્ગત્વમુક્ત, નતુ જ્ઞાન-

ઉક્તં ચ—“ આભિનિવૌધિકજ્ઞાનનાણે અદ્વાત્વીસં હવંતિ પચહીઓ ”

હસ ગાથામૈં આભિનિવૌધિક જ્ઞાન શબ્દસે જ્ઞાન ઓર દર્શન ચે દોનોં હી ગૃહીત હુણ હૈં, તમ્હી જાકર ૨૮ ભેદ હુણ યહાં સમજ્ઞાયે ગયેહૈં । હમલિયે જ્ઞાન સામાન્યસે દર્શન મ્હી જ્ઞાનપદ વ્યપદેશ્ય હુઆ હૈં એમા જાનના ચાહિયો ।

શંકા—હસ સૂત્ર મૈં “એગે દંસણે” હસ પદસે દર્શન જવ અલગ હી કહા ગયા હૈં તો ફિર આપ એસા કૈસે કહતે હૈં કિ જ્ઞાન શબ્દદ્વારા દર્શન મ્હી કહ દિયા જાતા હૈં અર્થાત્ જ્ઞાનપદકા વાચ્ય દર્શન મ્હી હો જાના હૈં ?

૩૦—સૂત્ર મૈં “ દર્શન ” શબ્દ સે શ્રદ્ધાન વિવક્ષિત હુઆ હૈં કયોં કિ સમ્યગ્ ભાવ સે વિશિષ્ટ હી જ્ઞાનાદિત્રય મૈં મોક્ષમાર્ગ કહા ગયા હૈં જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર માત્રા મૈં મોક્ષમાર્ગતા નહીં કહી ગઈ હૈં અતઃ મોક્ષ કે માર્ગભૂત એસે સમ્યગ્ભાવ વિશિષ્ટ જ્ઞાનાદિત્રય મૈં દર્શન શબ્દ શ્રદ્ધાન રૂપ અર્થ કા હી વાચક હૈં હસલિયે કોઈ દોષ નહીં હૈં તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ સૂત્ર મૈં દર્શનપદ શ્રદ્ધાન રૂપ દર્શન કા વાચક હૈં સામાન્ય

કરવામાં આવેલ છે. ત્યારે જ આભિનિવૌધિક જ્ઞાનના ૨૮ ભેદ થયેલા બતાવી શકાયા છે. આ રીતે ‘ જ્ઞાન સામાન્ય ’ પદના પ્રયોગ દ્વારા દર્શન પદનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો છે, એમ સમજવું

પ્રશ્ન—આ સૂત્રમાં “ એગે દંસણે ” આ પદના પ્રયોગદ્વારા દર્શનનું અલગ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તો આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જ્ઞાન શબ્દના પ્રયોગદ્વારા દર્શનને પણ અહીં કરવામાં આવેલ છે ? અથવા જ્ઞાન પદનું વાચક દર્શન પણ છે ?

ઉત્તર—સૂત્રમાં ‘ દર્શન ’ પદ શ્રદ્ધાના અર્થમાં વપરાયું છે કારણ કે સમ્યગ્ભાવથી યુક્ત જ્ઞાનાદિત્રયમાં (જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમા) મોક્ષમાર્ગતા કહી છે—જ્ઞાન, દર્શનચારિત્રમા જ મોક્ષમાર્ગતા કહી નથી તેથી મોક્ષના માર્ગરૂપ સમ્યગ્ભાવયુક્ત જ્ઞાનાદિત્રયમા દર્શન શબ્દ શ્રદ્ધારૂપ અર્થનું જ વાચક છે. તેથી તેનું અલગરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં કોઈ દોષ જ હોતો નથી. સૂત્રમાં તો દર્શનપદ શ્રદ્ધાવાચક છે—સામાન્યને અહીં કરનાર દર્શનનું

દર્શનચારિત્રમાત્રસ્ય । મોક્ષમાર્ગભૂતે સમ્યગ્ભાવવિશિષ્ટે જ્ઞાનાદિત્રયે દર્શનં શ્રદ્ધાન-
રૂપમેવ વિવક્ષિતમ્, અનો નાસ્તિ કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ ।

અથ શ્રદ્ધાનરૂપં દર્શનં નિરૂપયતિ—‘ એગે દંસણે ’ ઇતિ । દર્શનમ્—દૃશ્યન્તે=
શ્રદ્ધીયન્તે પદાર્થો અનેન અસ્માત્ અસ્મિન્વેતિ દર્શનમ્—દર્શનમોહનીયસ્ય ક્ષયઃ
ક્ષયોપશમો વા । યદ્વા—દૃષ્ટિર્દર્શનમ્—દર્શનમોહનીયક્ષયક્ષયોપશમજન્યસ્તત્ત્વશ્રદ્ધાન-
રૂપ આત્મપરિણામઃ । તત્ એકમ્=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટમ્ । યદ્યપીદમુપાધિભેદાદ-

કો ગ્રહણ કરનેવાલે દર્શન કા નહીં ઇસીલિયે સૂત્ર મેં ઉસકા પાઠ અલગ
સે ક્રિયા ગયા હૈ પરન્તુ જહાં જ્ઞાન દર્શન કા ગ્રહણ હોતા હૈ વહાં વહ
દર્શન પદ શ્રદ્ધાનરૂપ અર્થ કે વાચક દર્શન કા વોધક નહીં હોતા હૈ
કિન્તુ સામાન્ય રૂપ અર્થ કો ગ્રહણ કરને વાલે દર્શન કા હી વોધક હોતા
હૈ સામાન્ય જ્ઞાન કી દો ધારાઈ વહતી હૈં એક ધારા વિશેષ ગ્રાહક રૂપ
હોતી હૈ ઓર દૂસરી ધારા સામાન્યગ્રાહક રૂપ હોતી હૈં વિશેષ ગ્રાહક
રૂપ ધારા કા નામ જ્ઞાન હૈ ઓર સામાન્ય ગ્રાહક રૂપ ધારા કા નામ
દર્શન હૈ ઇસીલિયે સામાન્ય જ્ઞાન પદ સે જ્ઞાન ઓર દર્શન ઇન દોનોં કા
ગ્રહણ હુઆ વતલાયા ગયા હૈ ।

શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન કા નિરૂપણ—“ એગે દંસણે ” જિસકે ઢારા અથવા
જિસસે અથવા જિસકે હોને પર પદાર્થ શ્રદ્ધા કે વિષયભૂત કિયે જાતે હૈં
ઉસકા નામ દર્શન હૈ યહ દર્શન દર્શનમોહનીય કર્મ કે ક્ષય સે ઓર
ક્ષયોપશમ સે જન્ય હોતા હૈ ઓર તત્ત્વોં કા શ્રદ્ધાન કરને રૂપ આત્મા

વાચક નથી. તેથી સૂત્રમા તેનું અલગરૂપે પ્રતિપાદન કરાયુ છે. પરન્તુ
જ્યાં જ્ઞાનપદ દ્વારા દર્શનને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, ત્યાં દર્શન
પદ શ્રદ્ધારૂપ અર્થનું બોધક થતું નથી; પણ સામાન્યરૂપ અર્થને ગ્રહણ કરનાર
દર્શનનું જ બોધક થાય છે. સામાન્ય જ્ઞાનની બે ધારાઓ વહે છે—એક ધારા
વિશેષ ગ્રાહકરૂપ હોય છે અને બીજી ધારા સામાન્ય ગ્રાહકરૂપ હોય છે
તેમાંથી વિશેષગ્રાહકરૂપ ધારાનું નામ જ્ઞાન છે અને સામાન્ય ગ્રાહકરૂપ ધારાનું
નામ દર્શન છે. સામાન્ય જ્ઞાનપદના પ્રયોગદ્વારા જ્ઞાન અને દર્શન, એ બન્નેને
ગ્રહણ કરવામાં આવે છે

શ્રદ્ધારૂપ દર્શનનું નિગૂળણ—“ એગે દંસણે ” જેના દ્વારા અથવા જેના
સદૂભાવને લીધે પદાર્થોને શ્રદ્ધાના વિષયભૂત કરાય છે—પદાર્થોપર શ્રદ્ધા મૂકાય
છે—તેનું નામ દર્શન છે. તે દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ક્ષયોપશમથી જન્ય
હોય છે, અને તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવારૂપ આત્મના એક પરિણામ વિશેષરૂપ

नेरुविधं तथापि श्रद्धानसाम्यादेकमेव । अथवा—जीवस्य एकस्मिन् समये एकमेव श्रद्धानं भवतीति हेतोरस्यैवेकत्वं त्रिवधितम् ।

ननु ज्ञाने दर्शने चावबोधसामान्यमस्ति, ततश्च तयोः को भेदः ? इति चेत्—अत्रोच्यते—तत्त्वश्रद्धानरूपं दर्शनमुच्यते, तत्कारणं तु ज्ञानम्, उच्येयानयोर्भेदः ।

अथ चारित्रं निरूपयति—‘ एगे चारित्ते ’ इत्यादि । चर्यते=मोक्षार्थिभिरासे-व्यते इति चारित्रम्, चर्यते=गम्यते वाऽनेन निर्वृत्ताविति चारित्रम्, यद्वा—अष्ट-विधकर्माणां चयस्य रिक्तोकरणात् निरुक्तविधिनाचरित्रं, तदेव चारित्रम्—चान्त्रिमो-

का एक परिणाम विज्ञेय होता है यद्यपि यह श्रद्धानरूप परिणाम उपाधि के भेद से अनेक प्रकार का होता है फिर श्रद्धान के साम्य को लेकर यह एक ही होता है अथवा—जीव को एक समय में एक ही श्रद्धान होता है इस कारण भी इसमें एकता कही गई है ऐसा जानना चाहिये ।

शंका—ज्ञान और दर्शन में अवबोध सामान्य है—सामान्यबोध है इसलिये इनमें भेद क्यों कहा गया है ?

उ०—तत्त्व श्रद्धानरूप दर्शन होता है और इस दर्शन का कारण ज्ञान होता है इसलिये इन दोनों में कारण कार्य की अपेक्षा से भेद माना गया है ।

चारित्र का निरूपण—“ एगे चरित्ते ” मोक्षाभिलाषियों द्वारा जो सेवित किया जाता है उसका नाम चारित्र है अथवा गुक्ति में जिस के द्वारा जाया जाता है वह चारित्र है अथवा—आठ प्रकार से कर्मों का नन्दन जिसके द्वारा आत्मासे रिक्त किया जाता है उसका नाम चारित्र

होय छे जे छे श्रद्धाश्च परिष्णामना अनेक वेद कथा छे, छता पणु श्रद्धाना साम्यनी अपेक्षाछे तेमां अेष्टता णनाववामां आवी छे अथवा उवने अेष्ट समयमां अेष्ट न श्रद्धा थती होय छे, ते डारणे पणु तेमां अेष्टता प्रकट करवामां आवी छे, अेम समजतुं

शंका—ज्ञान अने दर्शनमां सामान्य बोधनी अपेक्षाछे तो अेष्टता रहेली छे. छता ते षन्नेने अलग अलग शा भाटे गणुया छे ?

उत्तर—दर्शन तत्त्वश्रद्दाश्च होय छे अने ते दर्शनतुं डारणु ज्ञान होय छे तेथी डारणुकार्यनी अपेक्षाछे ते णन्नेमां वेद मानवामा आवेस छे

चारित्रतुं निरूपण—“ एगे चरित्ते ” मोक्षाभिलाषी उवे हाग नेतुं सेवन करवामा आवेस छे, तेतुं नाम चारित्र छे अथवा नेना हाग मुद्रिग नवय छे ते चारित्र छे. अथवा आठ प्रकारनां कर्मोना समूहने नेना हाग आत्मापरथी इर करवामा आवे छे, तेतुं नाम चारित्र छे. चान्त्रिमोहनीयना

હનીયસ્ય ક્ષયેણ ક્ષયોપશમેન ચ જનિત આત્મનો વિરતિરૂપઃ પરિણામ ઇતિ । તદ્દ્વ
 એકમ્=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટમ્ । સભેદાનાં સામાયિકાદીનાં વિરતિસામાન્યેન ગ્રહણા-
 ચ્ચારિત્રસ્યૈકત્વમ્ । અથવા-એકસ્મિન્ સમયે એકમેવ તદ્ ભવતીતિ ચારિત્રસ્યૈકત્વ-
 મિતિ । નનુ પ્રથમં જ્ઞાનં તતો દર્શનં તત્ચારિત્રમિતિ યઃ ક્રમો વિધીયતે, તત્ર કા
 યુક્તિઃ ? ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે-યતઃ કિમપ્યજ્ઞાતં ન શ્રદ્ધીયતે, યત્ર શ્રદ્ધા નાસ્તિ,
 નહિ તદનુષ્ટીયતે । અત એવં ક્રમો નિર્દિષ્ટ ઇતિ ॥ સૂ૦ ૪૫ ॥

જ્ઞાનાદીનિ હ્યુત્પત્તિસ્થિતિવિગતિયુક્તાનિ ભવન્તિ, સ્થિતિશ્ચ સમયાદિરેવેતિ
 સમયં પ્રરૂપયતિ—

મૂલમ્—એગે સમયે ॥ સૂ૦ ૪૬ ॥

છાયા—એકઃ સમયઃ ॥ સૂ૦ ૪૬ ॥

હૈ યહ ચારિત્ર ચારિત્રમોહનીય કે ક્ષય સે ઓર ક્ષયોપશમ સે ઉત્પન્ન
 હોતા હૈ ઇસલિયે યહ આત્મા કા એક વિરતિરૂપ પરિણામ વિશેષ ઘટ્ટપિ
 ઇસકે સામાયિક ચારિત્ર આદિ અનેક ભેદ હૈં ફિર ભી વિરતિ સામાન્યસે
 ઇન સબ કા ઇસી મેં ગ્રહણ હો જાતા હૈ, ઇસલિયે યહ એક હૈ—એકત્વ-
 સંખ્યાવિશિષ્ટ હૈ અથવા—એક સમયમેં વહ એક હી હોતા હૈ—ઇસલિયે ભી
 ડસમેં એકતા કહી ગઈ હૈ ।

શંકા—પહિલે જ્ઞાન હોતા હૈ ફિર દર્શન હોતા હૈ યાદ મેં ચારિત્ર
 હોતા હૈ સો ઇસ પ્રકાર કે ક્રમ મેં ક્યા યુક્તિ હૈ ?

ઉ૦—અજ્ઞાત કોઈ ભી પદાર્થ શ્રદ્ધા કા વિષય નહીં હોતા હૈ ઓર
 જિસ પર શ્રદ્ધા નહીં હોતી હૈ વહ અનુષ્ઠાનક્રિયા કા વિષય નહીં હોતા
 હૈ ઇસીલિયે એસા ક્રમ રખા હૈ યહી ઇસમેં યુક્તિ હૈ ॥ સૂ૦ ૪૫ ॥

ક્ષયથી અને ક્ષયોપશમથી આ ચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે આત્માનું
 એક વિરતિરૂપ પરિણામવિશેષ છે. જો કે તેના સામાયિક આદિ અનેક ભેદ
 છે, છતાં પણ વિરતિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું
 છે. અથવા—એક સમયમાં તે એક જ હોય છે, તેથી પણ તેને એક કહ્યું છે.

પ્રશ્ન—પહેલાં જ્ઞાન થાય છે, ત્યારબાદ દર્શન થાય છે અને ત્યારબાદ
 ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આ ક્રમમાં શી યુક્તિ રહેલી છે ?

ઉત્તર—અજ્ઞાત હોય એવા કોઈ પણ પદાર્થ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી
 નથી. અને જો તે ઉપર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય તે અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) નો વિષય
 પણ બની શકતો નથી. તેથી જ આ પ્રકારનો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે,
 અને એજ તેમાં યુક્તિ રહેલી છે. ॥સૂ૦૪૫॥

ટીકા—‘એ’ ઇત્યાદિ—

સમય—નિર્વિભાગઃ સર્વસૂક્ષ્મકાલાંશઃ, સ ચ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાત્ જીર્ણ પટ્ટશાટિકા પાંચનદૃષ્ટાન્તાત્ ગતપત્રોત્પલવેદ્યદૃષ્ટાન્તાદ્ વા વોધ્યઃ । સ સમયઃ—એકઃ=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટઃ। એકત્વં ચ અતીતાનાગતયોર્વિનષ્ટાનુત્પન્નત્વેનાસત્વાદ્ વર્તમાનસ્યૈવ એકસ્ય સત્ત્વાદ્ વોધ્યમ્। અથવા—સમયસ્ય નિરંશત્વેનૈકત્વાદેકત્વં વોધ્યમિતિ।મૂ.૦૪૬।

જ્ઞાનાદિક ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ઓર વિગતિયુક્ત હોતે હૈં ઇન મૈં સ્થિતિ જો હૈં વહ સમયાદિરૂપ હી હોતી હૈં અતઃ સૂત્રકાર સમય કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—‘એ સમય’ ઇત્યાદિ ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—સમય એક હૈ ॥ ૪૬ ॥

ટીકાર્થ—જિસ્કા વિભાગ નહીં હો સકતા હૈં એસા જો સર્વસૂક્ષ્મ કાલાંશ હૈં ડસકા નામ સમય હૈં યહ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ જીર્ણ પટ્ટશાટિકા કે ફાડને કે ઉદાહરણ સે યા ગતપત્રોત્પલ કે વેધને કે દૃષ્ટાન્ત સે વોધ્ય હૈં યહ સમય એકત્વ સંખ્યાવિશિષ્ટ હૈં વયોં કિ અતીત ઓર અનાગત સમય વિનષ્ટ એવં અનુત્પન્ન હોનેસે એકત્વકે રૂપ મૈં વિવક્ષિત હો જાને કે કારણ હૈં નહીં અતઃ એક વર્તમાન હી વચતા હૈં ઓર યહ વર્તમાન કાલ એક સમય માત્ર હોતા હૈં ઇસલિયે સમય કો એક કહા ગયા હૈં અથવા સમય નિરંશ હોને સે એક હોતા હૈં ઇસલિયે ડસમેં એકતા કહી ગઈ હૈં ॥ સૂ.૦૪૬ ॥

જ્ઞાનાદિ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિગતિરૂપ હોય છે. તેમાં જે સ્થિતિ હોય છે, તે સમયાદિ રૂપ જ હોય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે સમયની પ્રરૂપણા કરે છે—“એ સમય” ઇત્યાદિ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ—સમય એક છે. ॥ ૪૬ ॥

ટીકાર્થ—જેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી એવાં કાળના સૌથી સૂક્ષ્મ અંશને સમય કહે છે. તે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ જીર્ણ પટ્ટશાટિકા (વસ્ત્ર) ને કાઢવાના ઉદાહરણ દ્વારા તથા ગતપત્રોત્પલ (સો પાંખડીવાળું પુષ્પ વિશેષ) ના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વોધ્ય છે. એટલે કે તે જે દૃષ્ટાન્તો દ્વારા તેનો અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે. તે સમયમાં અહીં એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અતીત અને અનાગત (ભવિષ્યકાળ) કાળરૂપ સમય વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાથી અસત્ત્વના રૂપે (અસ્તિત્વહીન) બની જતો હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તેથી એક વર્તમાનકાળનું જ અસ્તિત્વ રહે છે. તે વર્તમાનકાળનું અસ્તિત્વ પણ એક સમયનું જ હોય છે. તે કારણે જ સમયને એક કહ્યો છે અથવા સમય નિરંશ હોવાથી એક હોય છે, તેથી તેમાં એકતા કહી છે. ॥સૂ.૦૪૬ ॥

निरंशं समयं निरूप्य प्राप्तावसरो निरंशं वस्त्वपि निरूपयति—

मूलम्—एगे पएसे एगे परमाणू ॥ सू० ४७॥

छाया—एकः प्रदेशः, एकः परमाणुः ॥ सू० ४७ ॥

टीका—‘ एगे ’ इत्यादि—

प्रदेशः—प्रकृष्टो देशः प्रदेशः—धर्माधर्माकाशजीवानां निरंशोऽवयवविशेषः,
स च एकः=एकत्वसंख्यावान् । एकत्वं चास्य स्वरूपतो बोध्यम् ।

अथ परमाणुं निरूपयति—‘ एगे परमाणू ’ इति । परमाणुः—परमथासौ
अणुश्चेति—द्व्यणुकादिस्कन्धकारणभूतोऽपि सूक्ष्मोऽणुः, उक्तं च—

“ कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।

एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ” ॥ १ ॥ इति ।

निरंश समय की प्ररूपणा करके अब सूत्रकार निरंश वस्तु की
प्ररूपणा करते हैं—

‘एगे पएसे एगे परमाणू’ इत्यादि

मूलार्थ—प्रदेश एक है परमाणु एक है ॥ ४७ ॥

टीकार्थ—प्रकृष्ट देश का नाम प्रदेश है यह प्रदेश धर्म, अधर्म
आकाश और जीवद्रव्यका निरंश अवयवविशेषरूप होता है यह एकत्व
संख्याविशिष्ट है एकत्व इसमें स्वरूप से कहा गया है ।

परमाणु का निरूपण—परम जो अणु है उसका नाम परमाणु है
यह परमाणु द्व्यणुकादि स्कन्ध का कारणभूत होता है और अति-
सूक्ष्म होता है । कहा भी है—‘कारणमेव तदन्त्यं ’ इत्यादि

यह परमाणु कारणरूप ही होता है कार्यरूप नहीं होता है क्यों कि
यह नित्य माना गया है इसमें एकरस, एकवर्ण, एकगन्ध और अवि-

“ एगे पएसे एगे परमाणू ” इत्यादि ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थ—प्रदेश एक छे, परमाणु एक छे. ॥ ४७ ॥

टीकार्थ—प्रकृष्ट देशतुं नाम प्रदेश छे. ते प्रदेश धर्म, अधर्म, आकाश
अने एवद्रव्यना निरंश अवयव विशेषरूप छे. ते एक छे. तेमां स्वरूपनी
अपेक्षाये एकत्व समजवानुं छे.

परमाणुतुं निरूपण—परम जे आणु छे तेने परमाणु कहे छे. जे, त्रणु
आदि आणुवाणा स्कन्धनी उत्पत्तिमां आ आणु कारणभूत होय छे. ते अति-
शय सूक्ष्म होय छे. कहुं पाणु छे—‘कारणमेव’ इत्यादि

आ परमाणु कारणरूप जे होय छे, कार्यरूप होतुं नथी, कारण के तेने
नित्य माननामां आवेल छे. तेमां एक रस, एक वर्ण, एक गंध अने केष

स चायं परमाणुः, एक=एकत्वसंख्यावान् । एकत्वं चास्य स्वरूपत एव बोध्यम् । अथवा—समयप्रदेशपरमाणवो यद्यप्यनन्ताः, तथापि तेषु अनन्तभेदात्मकस्य एकैकस्य तुल्यरूपत्वमपेक्ष्यैकत्वमिति ॥ सू० ४७ ॥

यथा परमाणोरतथाविधैकत्वपरिणामविशेषादेकत्वं भवति, तथैव तथाविधैक-परिणामविशेषादेव अनन्ताणुमयस्कन्धस्यापि एकत्वं स्यादिति दर्शयन् सगन्तवाद-स्कन्धशीर्षस्थानीयमीपत्प्राग्भारनामकं पृथिवीस्कन्धं प्रकृतयति—

मूलम्—एगा सिद्धी, एगे सिद्धे, एगे परिनिव्वाणे, एगे परिनिव्वुए ॥ ४८ ॥

रोधी कोई से दो स्पर्श रहते हैं तथा इस की सिद्धि इसके कार्यभूत घटादिकों से होती है ऐसा यह परमाणु एक संख्यावाला होना है यह एकता इसमें स्वरूपसे कही गई है अथवा—समय, प्रदेश और परमाणु यद्यपि अनन्त होते हैं परन्तु फिर भी इनमें से अनन्तभेदात्मक एक एक में तुल्यरूपताकी अपेक्षा लेकरके एकता है ऐसा जाना चाहिये ॥ ग० ४७ ॥

जिस प्रकार से परमाणु में तथाविध एकत्वपरिणामरूप विशेषता को लेकर एकत्व होता है उसी तरह से तथाविध एकत्वपरिणामरूप विशेषता को लेकर अनन्ताणुमय स्कन्ध में भी एकता हो सकती है इसी भाव को प्रकट करने के लिये सप्तस्त वादर स्कन्धों में प्रधान जो ईपत्प्राग्भार नाम का पृथिवी स्कन्ध है उसकी सूत्रकार प्ररूपणा करते हैं—

‘एगा सिद्धी, एगे सिद्धे, एगे, परिनिव्वाणे, एगे परिनिव्वुए’ ॥ ४८ ॥

मूलार्थ—सिद्धि एक है, सिद्ध एक है, परिनिर्वाण एक है, परिनिवृत्त एक है । ४८ ॥

पक्ष में अविशोधी स्पर्श विद्यमान होय छे. तेथी सिद्धि तेना कार्यभूत घटा-दिकेथी थाय छे. ते परमाणुमां तेना स्वरूपनी अपेक्षाअे अेकत्व प्रकट करवामां आण्युं छे. अथवा—जे के समय, प्रदेश अने परमाणु अनन्त होय छे, परन्तु अनेक लोहात्मक अेक अेकमां (अत्येकमां) तुल्यरूपता होवाने लीधे तेमां अेकता कही छे, अेम सप्तमबुं. ॥ ४७ ॥

जे प्रकारे परमाणुमां तथाविध अेकत्व परिणामरूप विशेषतानी अपेक्षाअे अेकत्व होय छे, अेअ प्रमाणे तथाविध अेकत्व परिणामरूप विशेषतानी अपेक्षाअे अनन्ताणुमय स्कन्धमां पक्ष अेकता होय शके छे तेथी सप्तस्त वादर स्कन्धमां मुख्य अेवो अे धपत्प्राग्भारना नामना पृथ्वी स्कन्ध छे, तेनी सूत्रकार प्ररूपणा करे छे—

“ एगा सिद्धि, एगे सिद्धे, एगे परिनिव्वाणे, एगे परिनिव्वुए ” ॥ ४८ ॥

છાયા—एका सिद्धिः, एकः सिद्धः, एकं परिनिर्वाणम्, एकः परि-
निर्वृतः ॥ सू० ४८ ॥

टीका—‘ एगा ’ इत्यादि—

सिद्धिः—सिध्यन्ति=कृतकार्या भवन्ति जीवा यस्यां सा सिद्धिः—ईषत्प्राग्भारा
पृथिवी, सिद्धिश्च यद्यपि लोकाग्रम्,

उक्तं च—“ इह बौद्धिं चइत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्झइ ” ।

छाया—इह शरीरं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यति—इति ॥

तथापि—तदुपलक्षकत्वात् ईषत्प्राग्भाराऽपि सिद्धिरुच्यते ।

उक्तं च—“ वारसहिं जोयणेहिं सिद्धी सव्वट्टसिद्धाउ ॥ ”

छाया—द्वादशभिर्योजनैः सिद्धिःसर्वार्थसिद्धात्—इति ॥

लोकाग्रमेव चेत् सिद्धिः स्यात्तर्हि—

“ निम्मलदगरयवण्णा तुसारगोकखीरद्वारसरिवण्णा ” ॥

टीकार्थ—जीव जिसमें कृतकार्य हो जाते हैं उसका नाम सिद्धि है
यह सिद्धि ईषत्प्राग्भारापृथिवी रूप है यद्यपि लोकाग्र का नाम सिद्धि है
जैसा कि यहां कहा है—“ इह बौद्धिं चइत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्झइ ”
जीव यहां मनुष्य लोक शरीर को छोड़कर के वहां जाकर सिद्ध हो जाते
हैं—तो भी यह सिद्ध पद उसका उपलक्षक होने से ईषत्प्राग्भारा पृथिवी
भी सिद्ध पद से व्यवहृत हो जाती है

उक्तं च—“ वारसहिं जोयणेहिं सिद्धी सव्वट्टसिद्धाउ ”

सर्वार्थसिद्ध से आगे १२ योजन पर सिद्धि है इस तरह सिद्धि
ईषत्प्राग्भारा पृथिवीरूप है यदि लोक का अग्रभाग ही सिद्धि है
ऐसा माना जावे तो फिर यह वर्णन “ निम्मलदगरयवण्णा तुसार-

સૂત્રાર્થ—સિદ્ધ એક છે, સિદ્ધિ એક છે, પરિનિર્વાણ એક છે અને
પરિનિવૃત્ત એક છે. ॥ ૪૮ ॥

ટીકાર્થ—જીવ જેમાં કૃતકાર્ય થઈ જાય છે, તે સ્થાનનું નામ સિદ્ધિ છે.
તે સિદ્ધિ ઈષ્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીરૂપ છે. જે કે “ ઇહ બૌદ્ધિં ચઇત્તાણં તત્થ ગંતૂણ
સિજ્ઝઇ ” જીવ અહીંથી મનુષ્યલોક સંબંધી શરીરને છોડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ
થઈ જાય છે, ” આ કથન અનુસાર લોકાગ્રનું નામ સિદ્ધિ છે, તેા પણ આ
સિદ્ધિપદ તેનું ઉપલક્ષક હોવાથી ઈષ્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી પણ સિદ્ધિપદથી ગૃહીત
થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ વારસાહં જોયણેહિ સિદ્ધી સવ્વટ્ટસિદ્ધાઉ ” સર્વાર્થ-
સિદ્ધિ વિમાનથી આગળ જતાં ૧૨ યોજનને અંતરે સિદ્ધસ્થાન છે. આ રીતે
સિદ્ધિ ઈષ્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીરૂપ જ છે. જે લોકના અગ્રભાગને જ સિદ્ધિ માન-

छाया—निर्मलदकरजोवर्णा तुषारगोक्षीर हारसदृशवर्णा—इत्यादि यत् सिद्धि-
स्वरूपवर्णनं कृतं तन्न संगच्छेत, लोकाग्रस्यामूर्त्तत्वात् । तस्मादस्मिन् मन्त्रे सिद्धिप-
देन—ईषत्प्राग्भारा पृथिव्येव बोध्या । सा च एका=एकत्वमन्व्याविशिष्टा । द्रव्या-
र्थतया पञ्चचत्वारिंशद्योजनलक्षप्रमाणस्कन्धस्यैकपरिणामत्वात् सिद्धेरैकत्वम् । पर्या-
यार्थतया तु सिद्धेरनन्तत्वम् । अथवा—सिद्धिः—कृतकृत्यत्वं, लोकाग्रम्, अणिमादिका
ना । एकत्वं च सामान्यतो बोध्यम् ।

गोक्षीरहारसरिवण्णा ” कि सिद्धि निर्मल जल, तुषार, गोक्षीर, और
हार के जैसी वर्णनवाली है संगत नहीं हो सकती है क्यों कि लोकाग्र
अमूर्त होने से वर्ण सहित कैसे वर्णित किया जा सकता है क्यों कि
लोक का अग्रभाग आकाश रूप है और आकाश को अमूर्त द्रव्य माना
गया है अमूर्त का तात्पर्य होता है रूप रस गन्ध और स्पर्श इन पौद्र-
लिक गुणों से रहित होना अतः इस प्रकार का उसका वर्णन होने से
यही मानना चाहिये कि ईषत्प्राग्भारा पृथिवी ही सिद्ध पद से यहां
वाच्य हुई है । यह सिद्धि एकत्व संख्याविशिष्ट है क्यों कि द्रव्यार्थिक
दृष्टि से यह सिद्ध रूप स्कन्ध एक परिणाम से परिणत हुआ ही माना
गया है यद्यपि यह ईषत्प्राग्भारा पृथिवीरूप स्कन्ध ४५ लाख योजन
प्रमाणवाला है फिर भी यह इस दृष्टि से भिन्न २ रूप से परिणत हुआ
नहीं माना गया है अतः एक परिणाम से परिणत होने के कारण यह

नामां आवे, तो “ निम्मलदकरजवण्णा तुषारगोक्षीरहारसरिवण्णा ” सिद्धि
निर्मल, लज्ज, तुषार, गोक्षीर अने हार जेवा वर्णवाणी छे. ” आ वर्णन
संगत लागतु नथी, कारण के लोकाग्र अमूर्त होवाथी तेने वर्णयुक्त देवी
रीते छडी शक्य ? लोकने अग्रभाग तो आकाशउप छे अने आकाशने तो
अमूर्त द्रव्य मानवामां आव्युं छे. अमूर्त द्रव्य तो रूप, रस गंध अने स्पर्श,
आ पौद्रलिक गुणोथी रहित न होय छे सिद्धिने निर्मल लज्ज, तुषार, गोक्षीर
अने हार जेवा वर्णवाणी छेलेली होवाथी छे न वात मानवी पडशे के ईष-
त्प्राग्भारा पृथिवीअ अही सिद्धिपद द्वाग गृहीत थयेत छे ते सिद्धि अक छे,
कारण के द्रव्यार्थिकतयनी दृष्टिअ आ सिद्धिरूप स्कन्ध अक परिणामथी परिणत
थयेले मानवामां आव्ये छे. जे के आ ईषत्प्राग्भारा पृथिवीउप स्कन्ध ४५
लाख योजनप्रमाणवाणे छे, छता पण ते अक परिणामथी परिणत थयेले
होवाथी भिन्न भिन्न रूपे परिणत थयेले मान्ये नथी. आ रीते अक परि-

इत्थं सिद्धिं निरूपय सम्प्रति सिद्धिमन्तं निरूपयति—‘ एगे सिद्धे ’ इत्यादि ।
 सिद्धः—सिध्यति रम=कृतकृत्योऽभवदिति सिद्धः, सेधतिस्म—अगच्छत अपुनरावृत्त्या
 लोकाग्रमिति वा सिद्धः, सितं=वदं कर्मधमातं=दग्ध येन स इति निरुक्तरीत्या
 सिद्धः । सिद्धश्च कर्मप्रपञ्चरहितः । स च एकः=एकसंख्याविशिष्टः । एकत्वं च
 द्रव्यार्थतया बोध्यम् । पर्यायार्थतया त्वनन्तत्वमपि । अथवा—सिद्धानामनन्तत्वेऽपि
 सिद्धत्वरूप सामान्यमाश्रित्यैकत्वं बोध्यम् ।

उस द्रव्यार्थता की अपेक्षा से एकसंख्याविशिष्ट कहा गया है तथा पर्यायार्थता की अपेक्षा से सिद्धि में अनन्तता है ।

अथवा—कृतकृत्यता का नाम सिद्धि है लोकाग्र का नाम सिद्धि है अणिमादिकों का नाम सिद्धि है फिर भी सामान्य की अपेक्षा इस में एकता है ऐसा जानना चाहिये

सिद्धि का निरूपण करके अब सूत्रकार सिद्धिवाले का निरूपण करते हैं—“ एगे सिद्धे ” जो कृतकृत्य हो चुके हैं अपुनरावृत्तिरूप से जो लोकके अग्रभागमें पहुँच चुके हैं । अथवा—वदकर्मों को जिन्होंने दग्ध कर दिया है वे सिद्ध हैं । ऐसे वे सिद्ध कर्म प्रपञ्चसे रहित होते हैं सिद्ध में एकना द्रव्यार्थता की अपेक्षा से कही गई है, ऐसा जानना चाहिये तथा पर्यायार्थता की अपेक्षासे अनन्तता भी कही गई है । इस प्रकारके सिद्धोंमें अनन्तता होनेपर भी सामान्यरूप सिद्धस्वरूप को लेकर एकता सिद्धों में प्रकट की गई है ।

ભામતી પરિણત થયેલા હે ત્રાથી તેને તે દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ એક કહેવા છે પર્યાયાર્થતાની અપેક્ષાએ તે સિદ્ધિમાં અનન્તતા છે

અથવા—કૃતકૃત્યતાનું નામ સિદ્ધિ છે, લોકાગ્રનું નામ સિદ્ધિ છે, અણિ-માદિકોનું નામ સિદ્ધિ છે, છતાં પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ સમજવું જોઈએ

સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર સિદ્ધોનું (સિદ્ધિમાં ગયેલા આત્મા-ઓનું) નિરૂપણ કરે છે—“ એગે સિદ્ધે ” જે કૃત્યકૃત્ય થઈ ગયા છે, જેઓ લોકના અગ્રભાગમાં પહોંચી ગયા છે, જેમનું ત્યાથી સંસારમાં પુનરાગમન થવું નથી, એવાં છવેને સિદ્ધ કહે છે અથવા બદકર્મોને જેમણે ખાળી નાખ્યા છે તેઓ સિદ્ધ કહેવાય છે. એવાં તે સિદ્ધો કર્મપ્રપંચથી રહિત હોય છે. સિદ્ધમાં દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ એકતા પ્રકટ કરી છે અને પર્યાયાર્થતાની અપેક્ષાએ અનન્તતા પણ કહી છે આ પ્રકારે સિદ્ધોમાં અનન્તતા હોવા છતાં પણ સામાન્યરૂપ સિદ્ધ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સિદ્ધોમાં એકતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

यस्तु कर्मक्षयसिद्धस्तस्य धर्मस्तु परिनिर्वाणं भवतीति परिनिर्वाणस्वरूपमाह—
‘एगे परिनिव्वाणे’ इति । परिनिर्वाणम्—परि=समन्ताद् निर्वाणं परिनिर्वाणम्—
कर्मकृतसन्तापाभावेन शीतलीभवनम्, तत् एकम्=एकत्वसंख्याविशिष्टम् । एकदा
परिनिर्वाणे संजाते पुनस्तन्न भवतीति तस्यैकत्वं बोध्यमिति ।

यः परिनिर्वाणधर्मयुक्तः स एव कर्मक्षयसिद्धः परिनिर्वृतो भवतीति परिनि-
र्वृतं निरूपयति—‘एगे परिनिव्वुण्’ इति । परिनिर्वृतः—परि=समन्ताद् निर्वृतः=
स्वस्थीभूतः—शारीरिकमानसिकदुःखेन सर्वथा रहित इत्यर्थः । स च एकः=एकत्व-
संख्यावान् । एकत्वं च द्रव्यार्थतया बोध्यम् । पर्यायार्थतया त्वनन्तत्वम् ॥सू० ४८ ॥

जो कर्मक्षय से सिद्ध होता है उसका धर्म परिनिर्वाण होता है
इसलिये अब सूत्रकार परिनिर्वाण का स्वरूप प्रकट करते हैं—“एगे
परिनिव्वाणे” कर्मकृत सन्ताप के अभाव से शीतलीभूत होने का नाम
परिनिर्वाण है । यह परिनिर्वाण एकत्व संख्याविशिष्ट है क्योंकि एक-
वार परिनिर्वाण हो जाने पर फिर दुबारा वह होता नहीं है ।

जो परिनिर्वाण धर्म से युक्त होता है वही कर्मक्षय से सिद्ध हुआ
जीव परिनिर्वृत होता है इसलिये अब सूत्रकार परिनिर्वृत का प्ररूपण
करते हैं “एगे परिनिव्वुण्” शारीरिक एवं मानसिक दुःख से सर्वथा
रहित जो जीव हो जाता है वह जीव परिनिर्वृत कहा गया है इस परि-
निर्वृत में द्रव्यार्थतासे एकत्व और पर्यायार्थतासे अनन्तत्व है ॥सू०४८॥

कर्मक्षयधी सिद्धपद प्राप्त करनार आत्मानो धर्म परिनिर्वाणु डोय छे.
तेधी डवे सूत्रकार परिनिर्वाणुना प्ररूपणु करे छे—

“एगे परिनिव्वाणे” कर्मजनित सन्तापना अलावने लीधे शीतलीभूत
धर्म जवुं तेनुं नाम परिनिर्वाणु छे ते परिनिर्वाणुमां ऐकत्व डोय छे, कारणु
के ऐकवार परिनिर्वाणु थछ गया पछी, ते क्षयम ज रहे छे. तेना अलाव
धर्म नय अने इरीधी तेनी प्राप्ति करवी पडे ऐवु णतनुं नथी

परिनिर्वाणु धर्मधी युक्त डोय ऐवो कर्मक्षयधा सिद्ध थयेडो एव ज
परिनिर्वृत थाय छे, तेधी डवे सूत्रकार परिनिर्वृत आत्मानी प्ररूपणा करे छे.

“एगे परिनिव्वुण्” शारीरिक अने मानसिक दुःखधी सर्वथा रहित
थयेडा एवने परिनिर्वृत कहे छे ते परिनिर्वृतमां द्रव्यार्थतानी अपेक्षाओ
ऐकत्व छे अने पर्यायार्थतानी अपेक्षाओ अनन्तता छे. ॥सू०४८॥

પ્રાયેણ જીવધર્માઃ પ્રરૂપિતાઃ । અધુના પુદ્ગલાનાં જીવોપગ્રહકત્વાત્ પુદ્ગલ-
રૂપાઽજીવધર્માઃ ‘ એગે સદ્દે ’ ઇત્યારમ્ય ‘ જાવ લુક્કલે ’ ઇત્યન્તેન એકત્વેનૈવ પ્રરૂ-
પ્યન્તે । તત્રાતીન્દ્રિયાણાં પરમાણ્વાદીનાં પુદ્ગલાનાં સત્તાઽનુમાનતોઽવગમ્યતે ।
તથાહિ-ઘટાદિકાર્યતસ્તત્કારણભૂતસ્ય પરમાણ્વાદેઃ સત્તાઽનુમીયતે । ઘટાદિકાર્ય-
રૂપાણાં સ્કન્ધપુદ્ગલાનાં તુ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષત એવ સત્તાઽવવોચ્યતે ।

પ્રાયઃ કરકે જીવ કે ધર્મોં કા તો પ્રરૂપણ હો ચુકા હૈ ‘અવ જીવ કે
ઉપગ્રાહક-ઉપકારક-હોને સે પુદ્ગલોં કે સ્વરૂપ દિલ્લાતે હૈં અર્થાત્ “ એગે
સદ્દે ” ઘઠાં સે લગાકર “ જાવ લુક્કલે ” ઘઠાં તક કે સૂત્ર પાઠ સે એક-
ત્વરૂપ સે પ્રરૂપિત કિચે જાતે હૈં । ઇનમેં અતીન્દ્રિય જો પરમાણુ આદિ
પુદ્ગલ હૈં ડનકી સત્તા અનુમાન સે જાની જાતી હૈ વહ અનુમાન હસ
પ્રકાર સે હૈ-“ પરમાણવઃ સન્તિ ઘટાદિ કાર્યાન્યથાનુપપન્તેઃ ” ઘટાદિ
રૂપ કાર્યોં કી પરમાણુરૂપ કારણ કે અભાવ મેં ઉત્પત્તિ નહીં હો સકતી
હૈ-અતઃ પરમાણુ હૈં” ઇસ તરહ સે પરમાણુકે કાર્યભૂત ઘટાદિકોંકે પ્રત્યક્ષ
સે ડનકી સત્તા જાની જાતી હૈ યે ઘટાદિરૂપ કાર્ય પુદ્ગલ કે સ્કન્ધરૂપ
હોતે હૈં । ઇનકી સત્તા વ્યવહારી જન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સે જાનતે
હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ “ ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તં દેશતઃ સાંવ્ય
વહારિકં ” જો જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયોં ઓર મન સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહા ગયા હૈ ક્યોં કિ એસે જ્ઞાન મેં એકદેશ સે
વિશદતા રહતી હૈ પૂર્ણરૂપ સે નહીં । ઘટપટાદિ જિતને ઓ પદાર્થ હૈં વે

હવે જીવના ધર્મોની પ્રરૂપણા તો પૂરી થઈ ગઈ છે. જીવનું ઉપગ્રાહક
(ઉપકારક) હોવાને કારણે હવે પુદ્ગલોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—

“ એગે સદ્દે ” આ સૂત્રથી લઈને “ જાવ લુક્કલે ” પર્યન્તના સૂત્રપાઠ
દ્વારા તે પુદ્ગલોનું એકત્વ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે જે પરમાણુ આદિ
પુદ્ગલ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, તેમનું અસ્તિત્વ નીચેનાં અનુમાનો દ્વારા બાણી
શકાય છે “ પરમાણવઃ સન્તિ ઘટાદિકાર્યાન્યથાનુપપન્તે ” ઘટાદિરૂપ કાર્યોની
પરમાણુરૂપ કારણના અભાવમાં ઉત્પત્તિ જ થઈ શકતી નથી. તેથી પરમાણુના
કાર્યભૂત ઘટાદિકોને જોવાથી તેમનું અસ્તિત્વ બાણી શકાય છે. તે ઘટાદિરૂપ
કાર્ય પુદ્ગલના સ્કન્ધરૂપ હોય છે. તેમનું અસ્તિત્વ વ્યવહારી જન સાંવ્યવહારિક
પ્રત્યક્ષથી બાણી શકે છે, જે જ્ઞાન “ ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તં દેશતઃ સાંવ્યવહારિકં ”
પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાને “ સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ ” કહે છે, કારણ કે એવા જ્ઞાનમાં એક દેશની અપેક્ષાએ
વિશદતા રહે છે-પૂર્ણરૂપે રહેતી નથી. ઘટપટ વગેરે જે પદાર્થો છે તે સ્કન્ધ

मूलम्—एगो सद्दे । एगो ह्रुवे । एगो गंधे । एगो रसे । एगो फासे ।
 एगो सुविभसद्दे । एगो दुविभसद्दे एगो सुरुवे । एगो दुरुवे । एगो
 दीहे । एगो हस्से । एगो वट्टे । एगो तंसे । एगो चउरंसे । एगो
 पिहुले । एगो परिमंडले । एगो किण्हे । एगो जीले । एगो
 लोहिए । एगो हलिद्दे । एगो सुक्किळले । एगो सुविभगंधे । एगो
 दुविभ गंधे । एगो तित्ते । एगो कडुए । एगो कसाए । एगो अंविले ।
 एगो महुरे । एगो कक्खडे जाव लुक्खे ॥ सू० ४९ ॥

छाया—एकः शब्दः । एकं रूपम् । एको गन्धः । एको रसः एकः-स्पर्शः ।
 एकः सुरभिशब्दः । एको दुरभिशब्दः । एकं सुरूपम् । एकं दूरूपम् एकं दीर्घम् ।
 एकं ह्रस्वम् । एकं वृत्तम् । एकं व्यसम् । एकं चतुरस्रम् । एकं पृथुलम् एकः कृष्णः ।

सब स्कन्धरूप हैं । पुद्गल को शास्त्रकारों ने दो विभागों में विभक्त किया
 है एक परमाणुरूप विभाग में और दूसरे स्कन्धरूप विभाग में—परमाणु
 किसी भी इन्द्रिय से गम्य नहीं होते हैं—अतः उनकी सत्ता कार्यरूप
 अनुमान से ही जानी जाती है तथा स्कन्धरूप पुद्गल की सत्ता इन्द्रिय-
 जन्य प्रत्यक्ष से जानी जाती है । 'एगो सद्दे' इत्यादि ॥ ४९ ॥

मूलार्थ—शब्द एक है, रूप एक है, गन्ध एक है, रस एक है, स्पर्श
 एक है सुरभिशब्द एक है दुरभिशब्द एक है सुरूप एक है दूरूप एक
 है दीर्घ एक है ह्रस्व एक है वृत्त एक है व्यस्र एक है चतुरस्र एक है

इयञ् छाय छे. शास्त्रकारोञ्जे पुद्गलोना जे विलाग पाडया छे—(१) परमाणु
 इय विलाग अने (२) स्कन्धइय विलाग परमाणु कोष पणु इन्द्रियथी गन्ध
 (अनुभवथी शक्य ओषा) नथी, तेथी तेभनी सत्ता (अस्तित्व) कार्यइय
 अनुमानथी न्ज न्जणी शक्य छे, तथा स्कन्धइय पुद्गलनी सत्ता (अस्तित्व)
 इन्द्रियजन्य प्रत्यक्षथी (अनुभवथी) न्जणी शक्य छे.

“ एगो सद्दे ” इत्यादि ॥ ४९ ॥

मूलार्थ—शब्द ओक छे, रूप ओक छे, गंध ओक छे, रस ओक छे,
 स्पर्श ओक छे, सुरभिशब्द (सधुर शब्द) ओक छे, दुरभि शब्द ओक छे,
 सुरूप ओक छे, दूरूप ओक छे, दीर्घ ओक छे, ह्रस्व ओक छे, वृत्त (गोणाकार)

एको नीलः । एको लोहितः । एको हारिद्रः । एकः शुक्लः । एकः सुरभिगन्धः ।
 एको दुरभिगन्धः । एकः तिक्तः । एकः कटुकः । एकः कषायः । एकः अम्लः ।
 एको मधुरः । एकः कर्कशो यावद् रुक्षः ॥ सू० ४९ ॥

टीका—‘ एगे सद्दे ’ इत्यादि—

शब्दः—शब्दयते=अभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति शब्दः, श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यनियतक्रम-
 वर्णात्मको ध्वनिः । स एकः=एकत्वसंख्याविशिष्टः । शब्दो यद्यपि नामस्थापनादि
 भेदैश्चतुर्विधः, तथापि शब्दत्वसामान्यमाश्रित्यैकत्वं बोध्यमिति । तथा—रूपम्-
 रूपयते=अवलोक्यते इति रूपम्-आकारश्चक्षुर्विषयः तच्च-एकम्=एकत्वसंख्यावि-

पृथુલ એક છે પરિમંડલ એક છે કૃષ્ણ એક છે નીલ એક છે લોહિત એક
 છે હારિદ્ર એક છે શુક્લ એક છે સુરભિગન્ધ એક છે દુરભિગન્ધ એક છે
 તિક્તરસ એક છે કટુકરસ એક છે કષાયરસ એક છે અમ્લરસ એક છે
 મધુરરસ એક છે કર્કશ સ્પર્શ એક છે યાવત્ રુક્ષસ્પર્શ એક છે ।

टीकार्थ—जिसके द्वारा अर्थ का कथन किया जाता है वह शब्द है
 ऐसा यह शब्द श्रोत्रेन्द्रिय से ग्राह्य नियतक्रमवर्णरूप ध्वनिस्वरूप
 होता है । यह ध्वनिरूप शब्द एकत्वसंख्याविशिष्ट है यद्यपि शब्द नाम
 स्थापना शब्द आदि के भेद से चार प्रकार का कहा गया है तथापि
 शब्दस्वरूप सामान्य की अपेक्षा से यह एक है, जो देखा जाता है
 उसका नाम रूप है यह रूप आकाररूप है, चक्षु इन्द्रिय से यह ग्राह्य
 होता है रूपत्व सामान्य की अपेक्षा से इसमें एकता कही गई है यहाँ

એક છે, ગ્યસ (ત્રિકોણ) એક છે, ચતુરસ (ચતુષ્કોણ) એક છે, પૃથુલ
 એક છે, પરિમંડલ એક છે, કૃષ્ણ એક છે, નીલ એક છે, લોહિત (લાલ રંગ)
 એક છે, હારિદ્ર (પીળો રંગ) એક છે, શુક્લવર્ણ એક છે, સુરભિગન્ધ એક
 છે, દુરભિગન્ધ એક છે, તિક્તરસ (તીખો સ્વાદ) એક છે, કટુવો રસ એક
 છે, કષાયરસ એક છે, અમ્લરસ એક છે, મધુરરસ એક છે, કર્કશસ્પર્શ એક
 છે અને રુક્ષસ્પર્શ પર્યાન્તના પ્રત્યેક સ્પર્શમાં પણ એકત્વ છે.

टीकार्थ—जेना द्वारा अर्थानुं कथन कराय छे ते शब्द छे. ते श्रोत्रेन्द्रिय
 द्वारा ग्राह्य नियतक्रमवर्णरूप ध्वनिस्वरूप डोय छे. ते ध्वनिरूप शब्द एक डोय
 छे. जे के शब्द नाम स्थापना शब्द आदिना लेदथी तेने चार प्रकारने कही
 छे, छतां पणु शब्दस्वरूप सामान्य लक्षणुनी अपेक्षाये तेमां एकत्व प्रकट
 करवामां आबुं छे जे देषवामां आवे छे ते रूप छे. ते रूप आकाररूप छे
 अने चक्षुइन्द्रिय वडे ग्राह्य डोय छे. रूपत्व सामान्यनी अपेक्षाये तेमां एकता
 कही छे. अही जेमां जेमां एकत्व प्रकट कथुं छे ते सामान्यनी अपेक्षाये ज

શિષ્ટમ્ । એકત્વં ચ સામાન્યમાશ્રિત્ય ચોદ્યમ્ । इति सर्वत्र संयोज्यम् , तथा-
 ગન્ધઃ-ગન્ધ્યતે=આઘ્રાયતે इति गन्धः-घ्राणविषयः । स च एकः=एकत्वसंख्या-
 વિગિષ્ટઃ । तथा-रसः-रस्यते=आस्वाद्यते इति रसः-रसनेन्द्रियविषयः स च एकः ।
 तथा-स्पर्शः-स्पृश्यते=स्पर्शविषयीक्रियते इति स्पर्शः-त्वगिन्द्रियविषयः । स च
 एकः । इत्थं शब्दादीन् सामान्येनाभिधाय सम्प्रति तानेव विशेषत आह । तत्र प्रथमं
 શબ્દસ્ય ભેદદ્વયમાહ । तथाहि-सुरमिशब्दः-शुभशब्दो मनोज्ञशब्द इति यावत् ।
 स एकः । दुरमिशब्द-अशुभशब्दः अमनोज्ञशब्द इति यावत् । स एकः । अन्येऽपि
 શબ્દભેદા અત્રૈવાન્તર્ભૂતા વિજ્ઞેયાઃ ।

जिनमें एकत्व कहा गया है वह सामान्य की अपेक्षा से ही कहा गया है,
 ऐसा जानना चाहिये, घ्राणेन्द्रिय द्वारा जो सूंघा जाता है वह गन्ध है
 यह भी गन्धत्व सामान्य की अपेक्षा से एक है, रसना इन्द्रिय से जिस
 का स्वाद लिया जाता है वह रस है यह रस भी रसत्व सामान्य की
 अपेक्षा से एक है, स्पर्शन इन्द्रिय से जो छूकरके जाना जाता है वह
 स्पर्श है यह स्पर्श यद्यपि आठ प्रकार का कहा गया है फिर भी सामान्य
 की अपेक्षा से यह एक है, इस प्रकार से सामान्यतः शब्दादिकों
 का कथन करके अब सूत्रकार उन्हीं का विशेषरूप से कथन करते हैं-
 इसमें सर्वप्रथम शब्द के दो भेद वे प्रकट करते हैं-शब्द के दो भेद
 सुरमिशब्द और दुरमिशब्दरूप से हैं शुभशब्द या मनोज्ञशब्दका नाम
 सुरमिशब्द है यह एक इसलिये कहा गया है कि इसमें शब्दत्वसामान्य
 रूप धर्म रहता है, अशुभशब्द या अमनोज्ञ श्रोत्रेन्द्रिय को न रुचे ऐसे

પ્રકટ કરવ.માં આવેલ છે, એમ સમજવું. ઘ્રાણેન્દ્રિ દ્વારા જે સૂંઘવામાં આવે
 છે, તેનું નામ ગન્ધ છે. તેમાં પણ ગન્ધત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વ છે.
 છૂલ દ્વારા જેનો સ્વાદ લેવાય છે, તે રસ છે. તેમાં પણ રસત્વસામાન્યની
 અપેક્ષાએ એકત્વ છે. સ્પર્શેન્દ્રિયની સહાયતાથી જે સ્પર્શજાન થાય છે, તેમાં
 પણ એકત્વ છે. જે કે સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે, તેા પણ સ્પર્શત્વસામાન્યની
 અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ સમજવું આ પ્રકારે શબ્દાદિકેનું સામાન્ય કથન કરીને
 હવે સૂત્રકાર તેમની વિશેષ પ્રકૃષ્ટા કરે છે.

પહેલાં તેઓ શબ્દના બે ભેદોનું કથન કરે છે-તે બે ભેદ નીચે પ્રમાણે
 છે-(૧) સુરભિ શબ્દ. અથવા મનોજ્ઞ શબ્દ, (૨) દુરભિ શબ્દ અથવા અમ-
 નોજ્ઞ-કર્ણેન્દ્રિયને ન ગમે એવો શબ્દ. સુરભિ શબ્દમાં એકત્વ પ્રકટ કરવાનું
 કારણ એ છે કે તેમાં શબ્દત્વ સામાન્યરૂપ ધર્મ રહેલો હોય છે. દુરભિ શબ્દમાં

અથ સુરૂપાદારમ્ શુરૂપર્યન્તાન રૂપસ્ય ચતુર્દશ ભેદાનાહ—‘ ઇગે સુરૂવે ’
 इत्यादिना । सुरूपम्—शुभरूपं मनोज्ञरूपम् इति यावत् । तच्चैकम्—दूरूपम्—अशु-
 भरूपम्—अमनोज्ञरूपमिति यावत् । तच्चैकम् । तथा—दीर्घम्=आयतम् । तच्चैकम् ।
 ह्रस्वं दीर्घभिन्नं, तदप्येकम् । तथा — वृत्तत्रयस्रचतुरस्रपृथुलपरिमण्डलाख्याः
 पञ्चस्कन्धसंस्थानभेदा बोध्याः । तत्र — वृत्तं = वृत्तसंस्थानं मोदकवत् ।
 तच्च प्रतरघनभेदाद् द्विविधम् । तदपि पुनः प्रत्येकं समप्रदेशावगाढ
 विषमप्रदेशावगाढभेदाद् द्विविधमित्येवं वृत्तं चतुर्विधम् । चतुर्विधमपीदं वृत्तं

શબ્દકા નામ દુરભિશબ્દ હૈ यह सामान्यकी अपेक्षासे एक है अन्य और
 भी जो शब्द भेद हैं उनका अन्तर्भाव इन्हीं दो भेदों में हो जाता है ।

અવ સુરૂપ સે લેકર શુક્લપર્યન્ત જો રૂપ કે ૧૪ ભેદ હૈં વે પ્રકટ
 ક્રિયે જાતે હૈં—“ ઇગે સુરૂવે ” શુભરૂપ યા મનોજ્ઞરૂપ કા નામ સુરૂપ હૈ
 यह सुरूप एक है अशुभरूप या अमनोज्ञरूप का नाम दूरूप है यह भी
 एक है दीर्घ, आयत, ह्रस्व तथा वृत्त-गोल, त्रयस्र-तिकोण, चतुरस्र-चौ-
 कोर आयत और परिमण्डल से सब भी एक है वृत्त आदि ये पांच
 स्कन्ध संस्थान के भेद हैं मोदककी तरह जो आकार गोल होता है वह
 वृत्तसंस्थान है यह वृत्तसंस्थान प्रतर और घन के भेद से दो प्रकार
 होता है इन दोनों के भी समप्रदेशावगाढ और विषमप्रदेशावगाढ ऐसे
 दो २ भेद और होते हैं इस तरह वृत्तसंस्थान चार प्रकार का होता है

પણ શબ્દત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વ છે. શબ્દનાં બીજાં જે ભેદો છે
 તેમનો સમાવેશ આ બે ભેદોમાં જ થઈ જાય છે. હવે સુરૂપથી લઈને શુક્લ-
 પર્યન્તના જે રૂપના ૧૪ ભેદો છે તેમને પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

“ ઇગે સુરૂવે ” શુભરૂપ કે મનોજ્ઞ રૂપને સુરૂપ કહે છે. તે એક છે.
 અશુભ રૂપ કે અમનોજ્ઞરૂપને દૂરૂપ કહે છે તે પણ એક છે. દીર્ઘ, આયત,
 હ્રસ્વ, વૃત્ત (ગોળાકારત્વ), ત્રયસ્ર (ત્રિકોણાકાર), ચતુરસ્ર (ચોખૂણીયું),
 આયત અને પરિમંડલ, એ પ્રત્યેકમાં પણ એકત્વ સમજવું જોઈએ. વૃત્ત આદિ
 પાંચ સ્કન્ધ સંસ્થાનના ભેદ છે.

લાડુના જેમ જેનો આકાર ગોળ હોય છે તેને વૃત્ત સંસ્થાન કહે છે.
 તે વૃત્ત સંસ્થાનના બે ભેદ છે—(૧) પ્રતર અને (૨) ઘન. તે બંનેના પણ
 નીચે પ્રમાણે બે ભેદો પડે છે—(૧) સમપ્રદેશાવગાઢ અને (૨) વિષમપ્રદેશાવ-
 ગાઢ. આ રીતે વૃત્તસંસ્થાન ચાર પ્રકારનું હોય છે છતાં પણ વૃત્તત્વ સામા-
 ન્યની અપેક્ષાએ તેને એક કહેવામાં આવેલ છે.

वृत्तत्वेन एरुमिति । तथा-त्र्यस्र-तिस्रः अत्रयः कोणा अस्येति त्र्यस्रं-त्रिको-
णम् । पूर्ववच्चेदमपि चतुर्विधम् । तच्च एकम्-त्र्यस्रत्वसामान्यापेक्षया । तथा-
चतुरस्रं-चतुष्कोणम् । इदमपि पूर्ववच्चतुर्विधम् । एरुत्वं चास्य सामान्यापेक्षया
बोधयम् । तथा-पृथुलं=विस्तीर्णम् । तच्च एकम्=एकत्वमंख्याविशिष्टम् । अस्मिन्
विषयेऽन्यत्र यत् आयतमुच्यते, तदेव चेह दीर्घह्रस्वपृथुलशब्दैर्विभज्योच्यते ।
आयतधर्मत्वाद् दीर्घाद्यपि आयतम् । तच्च आयतं प्रतरघनश्रेणिभेदात्त्रिविधम् ।
एकैकं पुनः समप्रदेशावगाढ विषमप्रदेशावगाढत्वेन द्विविधमिति, पद्विषमायतम् ।
यच्चादौ आयतभेदयोः ह्रस्वदीर्घयोरभिधानं, तत् वृत्तादिप्रायतस्यैव प्रायः समा-

फिर भी वृत्तत्व सामान्य की अपेक्षा से यह एक कहा गया है । तीन
कोण जिस संस्थान में होते हैं उसका नाम त्र्यस्र है पहिले की तरह
यह भी चार प्रकार का होता है फिर भी त्र्यस्रत्व सामान्य की अपेक्षा
यह एक कहा गया है अस्र नाम कोने का है जिस संस्थान में चार
कोने होते हैं वह चतुरस्र संस्थान है विस्तीर्ण संस्थान का नाम आयत
संस्थान है यह आयत संस्थान भी एक है इस विषय में जो अन्यत्र
आयत कहा गया है वही यहाँ दीर्घ ह्रस्व पृथुलशब्दों द्वारा विभक्त कर
के कहा गया है आयत के धर्म होने से दीर्घादिक भी आयत है । यह
आयत प्रतर घन और श्रेणि के भेदसे त्रिविध होता है इनमें एक एक
आयत समप्रदेशावगाढ और विषमप्रदेशावगाढ के भेद से दो २ प्रकार
का होता है । इस तरह से आयत छह प्रकार का हो जाता है आदि में
जो आयत के भेद ह्रस्वदीर्घ कहे गये हैं, वे इस बात को बताने के लिये

वे संस्थान (आकार) भां त्रयु भूषा डाय छे. ते संस्थानने त्र्यस्र
(त्रिकोणाकार) संस्थान कडे छे. वृत्तसंस्थाननी लेन तेना पयु चार प्रकार
छे, परन्तु त्र्यस्रत्व सामान्यनी अपेक्षासे तेने ओक कडेनामां आवेल छे
अस्र ओटले भूषा. वे संस्थानभां चार भूषा डाय छे ते संस्थानने चतुरस्र
संस्थान कडे छे विस्तीर्ण संस्थानने आयत संस्थान कडे छे आ आयत
संस्थान पयु ओक छे आ विषयने अनुसक्षीने इरीथी वे आयत संस्थाननी
वात करवाभां आवी छे, ते दीर्घ, ह्रस्व, पृथुल आदि शब्दों द्वारा विभाज
करीने आयत संस्थाननी वात करी छे ओम समप्रदेशावगाढ, इरुत्वं छे आयत
संस्थानना धर्मरूप दीर्घ, ह्रस्व आदि पयु आयत छे ते आयतना
(१) प्रतर, (२) घन (३) श्रेणिना वेदशी त्रयु प्रकार डाय छे, ते प्रत्येकना
समप्रदेशावगाढ अने विषमप्रदेशावगाढ नामना भाष्ये वेद पडे छे आ इने
आयतना इल छ वेद छे शब्दात्तमा आयतना वे ह्रस्व अने दीर्घ नामना

वेशो भवतीति दर्शनार्थम् । यथाऽयं स्तम्भो दीर्घ आयतः वृत्तस्त्र्यस्रश्चतुरस्रश्चेत्यादि । तथा-परिमण्डलम्-परिमण्डलसंस्थानं-बलयाकारमिति यावत् । यच्च एकम्=एकत्वसंख्याविशिष्टम् । यद्यपीदं प्रतरघनभेदाद् द्विविधं, तथापि सामान्यमाश्रित्यैकं बोध्यम् । तथा-रूपभेदो वर्णः, स च कृष्णनीललोहितहारिद्रशुक्लभेदात् पञ्चविधः । कृष्णादयः प्रसिद्धाः नवरं हारिद्रः=पीतवर्णो विज्ञेयः । कपिशादयस्तु कृष्णादि संसर्गजन्या इति न तेषां पृथगुपन्यासः कृतः । कृष्णादिषु प्रत्येकमेकत्व सामान्यविवक्षया बोध्यम् । अथ गन्धभेदाद्वाह-‘एगे सुव्भिगंधे, एगे दुव्भिगंधे’ इति । सुरभिगन्धः-सुरभिः=मनोज्ञः स चासौ गन्धश्चेति सुरभि-

कहे गये हैं कि वृत्तादिकों में आयत का ही प्रायः समावेश होता है जैसे यह स्तम्भ दीर्घ है आयत है वृत्त है त्र्यस्र है और चतुरस्र है इत्यादि, तथा बलय के आकार जो संस्थान होता है वह परिमण्डल संस्थान कहा गया है यह परिमण्डल संस्थान भी एकत्व संख्याविशिष्ट है यद्यपि यह प्रतर और घन के भेद से दो प्रकार का होता है फिर भी यह सामान्य की अपेक्षा से एक ही कहा गया है, रूप का ही नाम वर्ण है और यह वर्ण कृष्ण नील लोहित हारिद्र और शुक्ल के भेद से पांच प्रकार का कहा गया है पीत (पीले) वर्ण का नाम हारिद्र है कृष्णादि वर्णों के संसर्ग से ही कपिशादिक वर्ण बनते हैं अतः इनका पृथकरूप से कथन नहीं किया है इन कृष्णादिकों में से प्रत्येक वर्ण में एकता सामान्य की विवक्षा से ही कही गई जाननी चाहिये, सुरभिगंध और दुरभिगंध के भेद से गन्ध दो प्रकार का होता है मनोज्ञगन्ध का नाम

लेहो क्ख्या छे, ते अे वातने प्रकट करवा भाटे कडेवाभां आवेल छे के वृत्तादिक्खेभां आयतने सामान्य रीते समावेश थध जय छे. जेमके आ स्तंल दीर्घ छे, आयत छे, वृत्त छे, त्र्यस्र छे, चतुरस्र छे इत्यादि.

बलयना आकारना संस्थानने परिमंडल संस्थान कडे छे. तेना पणु प्रतर अने घनना लेदथी जे प्रकार पडे छे, परन्तु सामान्यनी अपेक्षाअे तेभां अेकत्व छे. इपतुं नाम ज वरुं छे. तेना नीचे प्रभाणु पांच प्रकार कख्यां छे.

१) कृष्णवरुं (२) नीलवरुं (३) लालवरुं (४) पीणोवरुं अने (५) सईद वरुं. कृष्णादि वरुंना संसर्गथी ज कपिशादिक वरुं अने छे, तेथी अर्डी तेमनुं अलगरूपे कथन करुं नथी कृष्ण आदि प्रत्येक वरुंभां सामान्यनी अपेक्षाअे अेकत्व प्रकट करवाभां आणुं छे गंधना जे प्रकार छे-(१) सुरलि गंध, अने (२) दुरलिगंध. मनोज्ञ गंधने सुरलि गंध अने अभनोज्ञ गंधने

गन्धः—शुभगन्धो मनोज्ञगन्ध इति यावत् । स च एकः । एकत्वं च सामान्यापेक्षया । तथा—दुरभिगन्धः—दुरभिः=अमनोज्ञः, स चासौ गन्धश्चेति दुरभिगन्धः—अशुभगन्धः अमनोज्ञगन्ध इति यावत् । स च एकः । एकत्वं सामान्यापेक्षया । अथ रसस्य पञ्च भेदानाह—‘ एगे तित्ते ’ इत्यादिना । तत्र—तिक्तः, कटुकः, कषायः, अम्लः, मधुरः । तिक्तादिषु सामान्यविवक्षयैकत्वं बोध्यम् । लवणस्तु संसर्गजो रस इति पृथङ्नोक्तः । अथ स्पर्शस्य कर्कशादीन् अपृभेदानाह—‘ एगे कक्कसे जाव लुक्खे ’ इत्यनेन । तत्र—कृकशः=कठिनः, यावत्—यावत्करणात्—मृदु गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूपाः पट्ट स्पर्शा ग्राह्याः । तत्र—मृदुः=कोमल । गुरुः=अधोगमशीलः । लघुः=प्रायश्चित्तिर्यगूर्ध्वगमनशीलः । शीतः—स्तम्भनस्वभावः ।

सुरभिगन्ध और अमनोज्ञगन्ध का नाम दुरभिगन्ध है इनमें मनोज्ञगन्धरूप सुरभिगन्ध सामान्य की अपेक्षा से ही एक कहा गया है, और अमनोज्ञगन्धरूप दुरभिगन्ध भी सामान्य की अपेक्षा से एक कहा गया है, तिक्त, कटुक, कषाय, अम्ल और मधुर के भेद से रस पांच प्रकार का कहा गया है इन तिक्तादिकों में सामान्य की विवक्षा से ही एकत्व कहा गया है यद्यपि लवण भी एक रस होता है परन्तु वह स्वतन्त्ररूप से रस नहीं होता है संसर्ग से जन्य होता है इसलिये इसे पृथक् रूप से रस नहीं कहा गया है “ एकके कक्कसे जाव लुक्खे ” कर्कश—कठिन यावत्—मृदु, गुरु, लघु, शीत, उष्ण, स्निग्ध और रुक्ष इन भेदों से स्पर्श आठ प्रकार का होता है कोमल स्पर्श का नाम मृदु है अधोगमनशील स्पर्श का नाम गुरु है प्रायः तिर्यग् उर्ध्वगमनशील स्पर्श का

दुरभिगन्ध ःछे छे. ते प्रत्येक गन्धमां सामान्यनी अपेक्षाञ्चै ओकत्व प्रकट करवाभां आञ्चुं छे.

रसना पांच प्रकार छे—(१) तिक्त (तीजे), (२) कटुवे, (३) कषाय (तुरो) (४) भाटो अने (५) मधुरस. ते प्रत्येकमां सामान्यनी अपेक्षाञ्चै ओकत्व छेवेवाभां आञ्चुं छे. जे के लक्षण पाणु ओक रस छे, परन्तु तेने स्वतन्त्ररूपे रस कही शक्य तेम नथी, ते संसर्गजन्य होवाधी तेने अलग रीते रस गण्ये नथी “ एकके कक्कसे जाव लुक्खे ” कर्कश (कठिन), मृदु, गुरु, लघु, शीत, उष्ण, स्निग्ध (सुवाणे) अने रुक्ष (परमचटो), आ लोहोधी स्पर्श आठ प्रकारने होय छे. कोमल स्पर्शने मृदु स्पर्श छे छे, अधोगमनशील स्पर्शने गुरु स्पर्श छे छे, सामान्यतः तिर्यग् उर्ध्वगमनशील स्पर्शने लघु स्पर्श छे छे, स्तम्भन स्वभाववाणा स्पर्शने शीत स्पर्श छे छे.

उष्णो-दाहस्वभावः । स्निग्धः=चिकणः संयोगे सति संयोगिनां बन्धकारणम् ।
रूक्षः=निः स्नेहः, संयोगे सत्यपि संयोगिनामबन्धकारणम् । कर्कशादिषु प्रत्येक-
मेकत्वं सामान्यविवक्षया बोध्यमिति ॥ सू० ४९ ॥

इत्थं पुद्गलधर्माणामेकता प्रोक्ता । सम्प्रति पुद्गलसंयुक्तजीवानां येऽष्टादश-
पापस्थानरूपा अप्रशस्तधर्मास्तेषां प्रत्येकमेकत्वं—‘ एगे पाणाइवाए ’ इत्यादिना
‘ दंसणसल्ले ’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रोच्यते—

मूलम्—एगे पाणाइवाए जाव एगे परिग्गहे । एगे कोहे
जाव लोभे । एगे पेजे एगे दोसे जाव एगे परपरिवाए । एगा
अरतिरती । एगे मायाओसे, एगे मिच्छादंसणसल्ले ॥ सू० ५० ॥

छाया—एकः प्राणातिपातो यावत् एकः परिग्रहः । एकः क्रोधो यावद्

नाम लघु है स्तम्भन स्वभाव वाले स्पर्श का नाम शीत है दाहस्वभाव
वाले स्वभाव का नाम उष्ण है जो स्पर्श चिकना होता है वह
स्निग्ध स्पर्श है यह स्निग्ध स्पर्श संयोग के होने पर संयोगी पदार्थों
के आपस में बन्ध होने में कारण होता है इन कर्कश आदि स्पर्शों
में से प्रत्येक स्पर्श में सामान्य की अपेक्षा से ही एकता है ऐसा
जानना चाहिये ॥ सू० ४९ ॥

इस प्रकारसे पुद्गलधर्मों में एकता कही । अब पुद्गल संयुक्त जीवोंके
जो अठारह पापस्थानरूप अप्रशस्तधर्म हैं उनमें प्रत्येक में एकता “ एगे
पाणाइवाए ” इत्यादि सूत्रद्वारा “ मिच्छादंसणसल्ले ” इस अन्तिम
सूत्र तक के संदर्भ से कही जाती है

‘ एगे पाणाइवाए जाव एगे परिग्गहे ’ इत्या० ॥ ५० ॥

मूलार्थ—प्राणातिपात एक है यावत् परिग्रह एक है क्रोध एक है

दाहक स्वभाववाणा स्पर्शने उष्ण स्पर्श कहे छे. सुवाणा स्पर्शने स्निग्ध स्पर्श
कहे छे. आ स्निग्ध स्पर्शने डारणे संयोगी पदार्थो परस्परमां बंधाय छे. आ
कर्कश आदि प्रत्येक स्पर्शमां सामान्यनी अपेक्षासे ऐकत्व छे, ऐम समञ्जुं॥४६॥

आ प्रमाणे पुद्गल धर्मोमां ऐकतानुं प्रतिपादन करीने हुवे सूत्रकार
पुद्गल-संयुक्त जीवोना ने १८ पापस्थानक रूप अप्रशस्त धर्म छे, ते प्रत्येकमां
ऐकतानुं प्रतिपादन करवा निमित्ते “ एगे पाणाइवाए ” थी शङ् करीने “ मिच्छ-
दंसणसल्ले ” पर्यान्तनां सूत्रोनुं निश्चय करे छे—

“ एगे पाणाइवाए जाव एगे परिग्गहे ” इत्यादि ॥ ५० ॥

इत्यर्थ—प्राणातिपात एक छे, परिग्रह एक छे, क्रोध एक छे, लोभ

लोभः । एकं प्रेम एको द्वेषो यावत् एकः परपरिवाद । एकम् अरतिरति । एका मायामृषा, एक मिथ्यादर्शनशलयम् ॥ सू० ५० ॥

टीका—‘ एगे पाणाइवाए ’ इत्यादि—

प्राणातिपातः—प्राणः=उच्छ्वासादयः, तेषाम्—अतिपातनं प्राणिभ्यो वियोजनं-प्राणातिपातो द्विसेत्यर्थः, उक्तं च—

“ पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च उच्छ्वासनिःश्वासयान्यदायुः ।

प्राणादर्शते भगवद्भिरुक्तास्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥ इति ।

प्राणातिपातश्च द्रव्यभावभेदाद् द्विविधः, विनाशपरिताप संस्लेश भेदाद् वा त्रिविधः । यद्वा—मनसा वाचा कायेन च प्राणातिपातस्य करणान् अनु-

यावत् लोभ एक है राग एक है द्वेष एक है यावत् पर परिवाद एक है रति अरति एक है मायामृषा एक है मिथ्यादर्शन शलय एक है । ५० ।

टीकार्थ—उच्छ्वास आदिकों का नान प्राण है इन प्राणों का प्राणियों से अलग करना इसका नाम प्राणातिपात—हिंसा है ।

कहा भी है—“ पञ्चेन्द्रियाणि ” इत्यादि ।

पांच इन्द्रियों—स्पर्शन ५, रसना ४, घ्राण ३, चक्षु २, कर्ण,—तीन बल—मनोबल, वचनबल, कायबल,—श्वासीच्छ्वान, आयुः ये १० प्राण हैं इनमें से एकेन्द्रिय जीव के ४ प्राण होते हैं, दो इन्द्रिय से लेकर असंज्ञी पञ्चेन्द्रियों तक के जीवों में क्रमशः एक एक इन्द्रिय की वृद्धि होने से ९ प्राण तक होते हैं और संज्ञी पञ्चेन्द्रियों में मनोबल की वृद्धि होने से १० प्राण होते हैं इन यथा संभव प्राणों का घात करना

पर्यन्तना उपायो अेक छे, प्रेम अेक छे, द्वेष अेक छे, यावत् परपरिवाद अेक छे, रतिअरति अेक छे, मायामृषा अेक छे मिथ्यादर्शनशलय अेक छे ॥५०॥

टीकार्थ—उच्छ्वास आदि ३५ १० प्राणु डोय छे आ प्राणुधी उयोने अलग (रहित) करवा तेनुं नाम प्राणुतिपात (हिंसा) छे.

इधु पणु छे—“ पञ्चेन्द्रियाणि ” इत्यादि

पांच इन्द्रियो—स्पर्शेन्द्रिय, रसना, घ्राण, चक्षु अने कर्ण, मनो बल-मनोबल, वचनबल अने कायबल, श्वासीच्छ्वास अने आयु. आ १० प्राणु गणाय छे. तेमाधी अेकेन्द्रिय छवने आर प्राणु डोय छे, द्वीन्द्रियथी लडने असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय पर्यन्तना छवोमा क्रमश अेक अेक प्राणुनी वृद्धि यता वधादेमां वधादेनच प्राणु संलवी शके छे. अने संज्ञी पञ्चेन्द्रियोमां मनोबलनी वृद्धिनी अपेक्षाअे हस प्राणुनी सदभाव डोय छे आ यथासंभव प्राणुनी घात करवो तेनुं नाम प्राणुतिपात (हिंसा) छे. प्राणुतिपातता सुभ्य जे

मननाच्च प्राणातिपातो नवविधः । पुनः क्रोधादिभेदात् षट्त्रिंशद्विधो वा भवति । स प्राणातिपातश्च एक = एकत्वसंख्यावान् । एकत्वं च सामान्यमाश्रित्य बोध्यमिति मिथ्यादर्शनशल्यपर्यन्तं वाच्यम् । यावत्करणाद् मृषावादादयो बोध्याः । तत्र-मृषावादः-मृषावदनं मृषावादः-मिथ्याभाषणमित्यर्थः । स च एकः । मृषावादश्च यद्यपि द्रव्यभावभेदाद् द्विविधः, अभूतोद्भाव १ भूतनिहव २ वस्त्वन्तरन्यास ३

इसका नाम हिंसा है यह हिंसारूप प्राणातिपात, द्रव्यप्राणातिपात और भावप्राणातिपात के भेद से दो प्रकार का कहा गया है

अथवा—विनाश, परिताप और संक्लेश के भेद से तीन प्रकार का भी कहा गया है ।

अथवा—मनसे हिंसा करना मनसे हिंसा कराना और मनसे हिंसा करनेवालेकी अनुमोदना करना, वचन से हिंसा करना, वचनसे हिंसा कराना और वचनसे हिंसा करनेवालेकी अनुमोदना करना कायसे हिंसा करना, कायसे हिंसा कराना और कायसे हिंसा करनेवालेकी अनुमोदना करना इस प्रकार से भी हिंसा के भेद होते हैं तथा क्रोधादि कषाय के साथ इनका गुणा करने से हिंसा के भेद ३६ हो जाते हैं इस तरह से इतने भेदों वाला भी प्राणातिपात एक रूप जो कहा गया है वह सामान्य की अपेक्षा लेकर ही कहा गया है इसी तरह का कथन मिथ्यादर्शन-शल्य तक कह लेना चाहिये यावत् शब्द से मृषावाद आदिकों का ग्रहण हुआ है झूठ बोलने का नाम मृषावाद है इसका अपर नाम मिथ्याभाषण भी है यह एकत्व संख्याविशिष्ट है यह मिथ्याभाषण मृषावाद यद्यपि द्रव्य और भाव के भेद से दो प्रकार का है

प्रकार छे—(१) द्रव्य प्राणातिपात अने (२) भाव प्राणातिपात अथवा विनाश, परिताप अने संक्लेशना लेहथी तेना त्रय प्रकार पणु क्ख्यां छे. अथवा मनथी हिंसा करवी, मनथी हिंसा कराववी अने हिंसा करनारने मनथी अनुमोदना आपवी, वचनथी हिंसा करवी, वचनथी हिंसा कराववी, हिंसा करनारने वचनथी अनुमोदना आपवी, कायाथी हिंसा करवी, कायाथी हिंसा कराववी अने हिंसा करनारने कायाथी अनुमोदना आपवी, आ प्रकारे पणु हिंसाना नव लेह पडे छे. तथा क्रोधादि आर कषायो वडे आ नव लेहोनेो शुच्यकार करवाथी कुल उह लेह थाय छे. आटवा लेहवाणा प्राणातिपातमां पणु ने अकत्व कडेवामां आण्युं छे ते सामान्यनी अपेक्षाये कडेवामां आण्युं छे, अम समञ्जुं. अम प्रकारनुं कथन मिथ्यादर्शनशल्य सुधीना पापस्थानके विषे अहणु करवुं. अही “यावत् (सुधी)” पदना प्रयोगद्वारा मृषावाद आदि पापस्थानके अहणु करवा लेहये.

નિન્દામિશ્રતુર્વિધો વા । તત્ર-અભૂતોદ્ભાવનં યથા-‘ સર્વગત આત્મા ’ ઇતિ । ભૂત-
નિહ્વો-યથા-‘ નાસ્તિ આત્મા ’ ઇતિ । વસ્ત્વન્તરન્યાસો યથા-ગૌરપિ સન્નશ્વો-
ઽયમિતિ । નિન્દા યથા-કુપ્તો ત્વમસિ-ઇતિ । તથા-અદત્તાદાનમ્-અદત્તસ્ય-દંવ-
ગુરુરાજસ્વામિસાધર્મિકૈરવિતીર્ણસ્ય-અનનુજ્ઞાતસ્ય-સચિત્તાચિત્તમિશ્રલક્ષણસ્ય વસ્તુ
નો યદ્ આદાનં-ગ્રહણમિત્યર્થઃ । તત્ત્વ-૧કમ્=૧કત્વસંખ્યાવિશિષ્ટમ્ । તથા-મૈથુ-
નમ્-મિથુનસ્ય=સ્ત્રીપુંસલક્ષણસ્ય યત્કર્મ તન્મૈથુનમ્-અબ્રહ્મસેવનમિત્યર્થઃ । ઔદા-

અથવા-અભૂતોદ્ભાવનં ભૂતનિહ્વર વસ્ત્વન્તરન્યાસઃ ૩ ઓર નિન્દા ૪
હસ પ્રકાર સે ચાર તરહ કા હૈ ઇનમેં જો વસ્તુ જૈસી નહીં હો ઉસે ઉસ
પ્રકારકી કહના હસકા નામ અભૂતોદ્ભાવન હૈ જૈસે આત્માકો સર્વવ્યાપિ
કહના મૌજૂદવસ્તુ કા અપલાપ કરના હસકા નામ ભૂતનિહ્વ હૈ જૈસે
યહ કહના કિ આત્મા નહીં હૈ વસ્તુ કો વિપરીતરૂપ સે કથન કરના
હસકા નામ વસ્ત્વન્તરન્યાસ હૈ, જૈસે ગાય હોતે હુણ્ ખી ઉસે ઘોડા કહના,
નિંદા કરનેવાલે વચન કહના હસકા નામ નિંદા હૈ જૈસે તુ કુપ્તી
(કોઢવાલા) હૈ આદિ, તથા દેવ ગુરુ રાજા સ્વામી ંવં સાધર્મિક જન
હનકે ઠારા અનનુજ્ઞાત (હનકે આજ્ઞા વિના) સચિત્ત અચિત્ત ઔર મિશ્ર-
વસ્તુ કા ગ્રહણ કરના હસકા નામ અદત્તાદાન હૈ યહ અદત્તાદાન ખી
૧કત્વ સંખ્યાવિશિષ્ટ હૈ તથા સ્ત્રી ઔર પુરુષ રૂપ મિથુન કા જો કર્મ હૈ
વહ મૈથુન હૈ હસીકા દૂસરા નામ અબ્રહ્મ સેવન હૈ યત્પિ યહ ઔદારિક

અસત્ય લાપણુને મૃધાવાદ કહે છે તેનું ણીતું નામ મિથ્યાલાપણુ પણ
છે તે મૃધાવાદના દ્રવ્ય અને લાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ છે. અથવા (૧) અભૂ-
તોદ્ભાવન, (૨) ભૂતનિહ્વ, (૩) વસ્ત્વન્તરન્યાસ અને (૪) નિન્દા, આ પ્રમાણે
તેના ચાર પ્રકાર પણ છે. જે વસ્તુ જેવી ન હોય એવી કહેવી તેનું નામ
અભૂતોદ્ભાવન છે જેમકે આત્માને સર્વગત કહેવો તે અભૂતોદ્ભાવન છે. વિદ્ય-
માન વસ્તુને અવિદ્યમાન કહેવી તેનું નામ ભૂતનિહ્વ છે. જેમકે “ આત્મા
નથી ” આ પ્રમાણે કહેવું તે ભૂતનિહ્વ છે. વસ્તુનું વિપરીત રૂપે કથન કરવું
તેનું નામ વસ્ત્વન્તરન્યાસ છે જેમકે ગાયને ઘોડો કહેવો. નિંદા કરનારાં
વચન બોલવા તેનું નામ નિંદા છે. જેમકે “ તુ કોઢિયત (કોઢવાળો) છે. ”
છતાં મિથ્યાવાદમાં સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આન્યું છે.
હવે અદત્તાદાનનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે-દેવ, ગુરુ, રાજા, સ્વામી અને
સાધર્મિકજનની આજ્ઞા લીધા વિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર વસ્તુને ગ્રહણ
કરવી તેનું નામ અદત્તાદાન છે. તે અદત્તાદાનમાં પણ એકત્વ સમજવું.

સ્ત્રી અને પુરુષ સેવનરૂપ જે મિથુનકર્મ છે તેને મૈથુન કહે છે. તેનું
ખીતું નામ અબ્રહ્મસેવન છે. જે કે તે ઔદારિક અને વૈકલ્પ આ બે શરી-

રિક્તવૈક્રિયશરીરદ્વયમાશ્રિત્ય મનોવાક્રાયાનાં કૃતકારિતાનુમોદિતભેદૈરિદં યદ્યપિ અષ્ટાદશવિધં ભવતિ, ત્રિવિધોપાધિવગાદ્ વા ત્રિવિધં ભવતિ, તથાપિ સામાન્યમાશ્રિત્યૈકત્વં વોદ્યમ્ । તથા-પરિગ્રહઃ-પરિગ્રહ્યતે=સ્વીક્રિયતે इति परिग्रहः । स च एकः । परिग्रहो बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा । तत्र-बाह्यः परिग्रहो धर्मोपकरणव्यतिरिक्तो धनधान्यद्विपदचतुष्पदादिरनेकधा । आभ्यन्तरस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषाय-प्रमादादिरनेकधा । यद्वा-परिग्रहणं परिग्रहः-मूर्च्छैत्यर्थः । तथा-क्रोधो यावत् लोभ एकः । यावत्पदाद् मानमाये च ग्राह्ये । क्रोधादयश्च जीवपरिणामाः । एते

एवं वैक्रिय इस शरीरद्वय को आश्रित करके मन वचन और काय इनके कृत कारित और अनुमोदना के भेद से १८ प्रकार का होता है ।

अथवा—विविध उपाधि के वश से अनेक प्रकार का भी होता है तब भी सामान्य की अपेक्षा से यह एकत्वसंख्याविशिष्ट कहा गया है तथा परिग्रह जो स्वीकार किया जाता है वह परिग्रह है यह बाह्यपरिग्रह और आभ्यन्तर परिग्रह के भेद से दो प्रकार का कहा गया है इनमें धर्मोपकरणके व्यतिरिक्त जो धन धान्य द्विपद चतुष्पद आदि रूप होता है वह बाह्य परिग्रह है और यह अनेक प्रकार का होता है और जो मिथ्यात्व अविरति कषाय प्रमाद आदि रूप होता है वह आभ्यन्तर परिग्रह है यह आभ्यन्तर परिग्रह भी अनेक तरह का होता है ।

अथवा—मूर्च्छा का नाम परिग्रह है यह सब भी अपने २ सामान्य की अपेक्षा एकत्वसंख्याविशिष्ट है तथा क्रोध यावत्-मान माया और

રોની અપેક્ષાએ મન, વચન અને કાય દ્વારા કૃત, કારિત અને અનુમોદનાના લેદથી ૧૮ પ્રકારનું હોય છે, અથવા-વિવિધ ઉપાધિની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારનું પણ હોય છે, છતાં પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. જે વસ્તુનો સ્વીકાર (સંગ્રહ) કરવામાં આવે છે તેને પરિગ્રહ કહે છે. બાહ્યપરિગ્રહ અને આભ્યન્તર પરિગ્રહના લેદથી તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. ધર્મસાધન સિવાયનાં જે ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિના પરિગ્રહને બાહ્યપરિગ્રહ કહે છે, અને તે પરિગ્રહ અનેક પ્રકારનો હોય છે. તથા જે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ આદિરૂપ હોય છે, તે પરિગ્રહને આભ્યન્તર પરિગ્રહ કહે છે. તે આભ્યન્તર પરિગ્રહ પણ અનેક પ્રકારનો હોય છે. અથવા મૂર્છાલાવને પણ પરિગ્રહ કહે છે. તે બધાં પરિગ્રહો પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વ સંખ્યાવાળા છે.

च कपायमोहनीयकर्मपुद्गलोदयात् संजायन्ते । एते यद्यप्यनन्तानुबन्ध्यादिभेदाद् असंख्याताध्यवसायस्थानभेदाद् वा बहुविधास्तथापि सामान्यमाश्रित्यैकत्वं बोध्यमिति । तथा-प्रेम-प्रियस्य भावः कर्म वा प्रेम, तन्त्र-अनभिव्यक्तमायालोभलक्षणभेदस्वभावमासक्तिमात्रं बोध्यम् । एतच्च एकम् । तथा-द्वेषः-द्वेषणं द्वेषः, 'दोष' इतिच्छायापक्षे दूषणं दोषः । स च-अनभिव्यक्तक्रोधमानलक्षणभेदस्वभावोऽप्रीतिमात्रम् । अयं च एकः । तथा-'यावत्' शब्दात् कल्हः अभ्याख्यानं पैशुन्यं चेति त्रितयं ब्राह्मम् । तत्र-कल्हः-विग्रहः । अभ्याख्यानम्=अमद्भूत-

लोभ ये चार कपाय मोहनीय कर्म के उदय से जीव में उत्पन्न होते हैं अतः ये जीव के विकृत परिणाम विशेष हैं । ये क्रोधादि रूप परिणाम अनन्तानुबन्धी आदि के भेद से अथवा असंख्यात अध्यवसायस्थानों के भेद से अनेक प्रकार के हैं फिर भी सामान्य की अपेक्षा से ही ये एकत्वसंख्या विशिष्ट हैं ऐसा कहा गया जानना चाहिये तथा राग प्रिय का जो भाव या कर्म है वह राग है इसमें माया और लोभ के लक्षण अनभिव्यक्त होते हैं और यह आसक्तिमात्र रूप होता है यह भी रूप से एकत्वसंख्या विशिष्ट द्वेष अनभिव्यक्त क्रोधमान वाला होता है और वह अप्रीतिमात्र रूप होता है यह भी सामान्य की अपेक्षा से एकत्व संख्याविशिष्ट कहा गया है यहां यावत् शब्द से कल्ह अभ्याख्यान एवं पैशुन्य इन तीनों का ग्रहण हुआ है लडाई आदि का नाम

क्रोध, मान, माया अने दोष, आ चार कपाय छे मोहनीय कर्मना उदयधी एवमां आ कपायेनी उत्पत्ति श.य छे. तेथी तेओ एवना विद्वृत परिणाम विशेषरूप छे. ते क्रोधादिरूप परिणाम अनन्तानुबन्धी आदिना लेदधी अथवा असंख्यात अध्यवसाय स्थानाना लेदधी अनेक प्रकारना छे, छतां पणु सामान्यनी अपेक्षाओ तेमने ओकत्व संख्यावाणा उदेवामां आव्या छे.

प्रियेना ओ भाव तेने प्रेम छे. तेमां माया अने दोषनां लक्षण अनभिव्यक्त होय छे ओद्वे के तेमां माया अने दोषरूप कल्होना सहभाव होतो नथी, पणु ते मात्र आसक्तिरूप ओ होय छे ते पणु सामान्यनी अपेक्षाओ ओक छे द्वेष अनभिव्यक्त (अप्रकट) क्रोधमानवायो होय छे, अने ते मात्र अप्रीतिरूप ओ होय छे ते द्वेषमां पणु सामान्यनी अपेक्षाओ ओकत्व होय छे त्यारणोद वपरायेला "यावत्" पदधी कल्ह, अभ्याख्यान अने पैशुन्य, आ त्रय पापस्थानओ अर्द्ध उदेवामां आव्यां छे. लडाई, जगडा आदिने अनेक अने छे. असद्भूत (अभिव्यक्त) पैशुन्य' आदीपणु अर्द्ध

दोषारोपणम् । पैशुन्यं=परोक्षे सदसदोपप्रकटनम् । कलहादिषु प्रत्येकमेकत्वसंख्या-
विशिष्टम् । तथा-परपरिवादः-परेषां परिवादो=निन्दा । स च एकः । तथा-
अरतिरती-अरतिश्च रतिश्चेति द्वन्द्वः । तत्र-अरतिः-मोहनीयोदयाज्जात उद्वेगलक्ष-
णश्चित्तविकारः । रतिश्च मोहनीयोदयज आनन्दलक्षणश्चित्तविकारः । तच्च एकम् ।
अरतिः रतिश्चेत्युभयमपि एकत्वेनात्र विवक्षितम् । यतो यत्र क्वापि विषये या
रतिः सा विषयान्तरापेक्षया अरतिर्भवति । एवमेव यत्र क्वापि या अरतिः सा
विषयान्तरापेक्षया रतिर्भवति । इत्थं च अरतिमेवरतिं, रतिमेव चारतिं व्यपदि-

कलह है असद्भूत दोषारोपण का नाम अभ्याख्यान है परोक्ष में सत्
असत् दोषों का आरोप करना (आल चढाना) इसका नाम पैशुन्य है
इन कलहादिकों में प्रत्येक में एकता सामान्य की अपेक्षा से ही कही
गई है परपरिवाद-दूसरों की निन्दा करने रूप परपरिवाद भी सामान्य
की अपेक्षा से एक है तथा मोहनीय के उदय से उत्पन्न हुआ उद्वेग
लक्षणवाला जो चित्तविकार है उसका नाम अरति है तथा मोहनीय के
उदय से उत्पन्न हुआ जो आनन्दरूप लक्षण वाला चित्तविकार है वह
रति है अरति रति ये दोनों यहां एकरूप से विवक्षित हुए हैं क्यों
कि जिस किसी भी विषय में जीव को जो रति होती है वह विषया-
न्तर की अपेक्षा से अरति होती है इसी तरह से जिस किसी भी विषय
में जो अरति होती है वह विषयान्तर की अपेक्षा से रति होती है इस

तेनुं नाम अल्याख्यानं छे अने परोक्षरूपे साया जोटा दोषोतुं आरोपण
करवुं अथवा आण अडाववुं तेनुं नाम पैशुन्यं छे. कलह आदिमां सामान्यनी
अपेक्षाये अेकत्व कडेवामां आवेत्त छे. परविवाद-भीमां दोडोनी निंदा करवा
रूप परपरिवादमां पणु सामान्यनी अपेक्षाये अेकत्व प्रकट करवामां आण्युं छे,
अेम समण्वुं.

मोहनीयना उदयथी उत्पन्न थयेल उद्वेग लक्षणवाणो ने चित्तविकार छे
तेने अरति कडे छे अने मोहनीयना उदयथी उत्पन्न थयेल आनन्दरूप लक्षण-
वाणा चित्तविकारने रति कडे छे. आ अन्नेने अर्ही अेकरूपे प्रकट कर्यां छे,
कारणु के ने कोठ पणु विषयमां अणने रति उत्पन्न थाय छे, ते विषयान्तरनी
अपेक्षाये अरतिरूपे पलटाठ जय छे. अेअ प्रमाणे ने कोठ विषयमां अरति
थाय छे, ते विषयान्तरनी अपेक्षाये रतिरूपे पलटाठ जय छे. आ रीते ने
रति डोय तेने अ अरति अने अरति डोय छे तेने अ रति कडेवासां आवे

अन्ति । अतश्चानयो रौपचारिकमेकत्वं बोध्यम् । तथा-मायामृषा-माया=कपटश्च
 मृषा=मिथ्या चेति द्वन्द्वः । यद्वा-मायया सहिता मृषा=मृषावादी-मायामृषा=
 सकपटमसत्यवचनम् । सा च एका । 'मायाशोमे' इति सूत्रे पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् ।
 इदमुपलक्षणं-क्रोधमानलोभमृषारूपसंयोगदोषाणापि । प्रेमादीनि विषयभेदेन
 अध्यवसायस्थानः भेदेन च यद्यपि बहुविधानि तथापि सामान्यापेक्षया एकत्वं
 बोध्यम् । तथा - मिथ्यादर्शनशल्यम्-मिथ्यादर्शनं=विपरीतदृष्टिः, तत् शल्य-
 मिव=बाणादि शल्यमिव शून्यं दुःखहेतुत्वात्, तच्च एकम् । मिथ्यादर्शनं यद्यपि
 आभिग्रहिकानाभिग्रहिकाभिनिवेशिकाऽनाभोगिरुसांशयिकभेदान् पञ्चविधम्,
 उपाधिभेदाद् वा बहुतरभेदं, तथापि सामान्यापेक्षया एकम् ॥ सू० ५० ॥

तरह जो रति होती है वही अरति और जो अरति होती है वही रति
 कही जाती है इसलिये इनमें औपचारिक एकत्व है ऐसा जानना चाहिये,
 तथा-माया कपट, और मृषा मिथ्या । अथवा-मायासहित मृषावाद-
 कपटसहित असत्यवचन ये सब भी सामान्य अपेक्षासे एकत्वसंख्याविष्ट
 हैं । यह क्रोध, मान, लोभ और मृषारूप संयोगदोषोंका भी उपलक्षक है
 यद्यपि रागादिक विषयभेदसे और अध्यवसाय स्थानभेदसे अनेक प्रकार
 के होते हैं तब भी सामान्य की अपेक्षासे ही ये सब एकत्वसंख्याविशिष्ट
 कहे गये हैं । तथा-मिथ्यादर्शन शल्य विपरीतदृष्टिका नाम मिथ्यादर्शन
 है यह बाणादि शल्यकी तरह दुःखका हेतु होनेसे शल्य जैसी कही गई
 है यह भी सामान्य की अपेक्षा से एकत्वसंख्याविशिष्ट है यद्यपि
 मिथ्यादर्शन, आभिग्रहिक, अनाभिग्रहिक, आभिनिवेशिक, अनाभो-
 गिक और सांशयिक के भेदसे पांच प्रकार का है अथवा उपाधि
 के भेद से अनेक प्रकार का भी है फिर भी सामान्य की अपेक्षा से
 ही यह एकत्वसंख्यावाला प्रकट किया गया है ॥ सू० ५० ॥

छे, ते क्षरणे ते अन्नेमां औपचारिक एकत्व छे, अन्न समन्वयुं. अन्न प्रभाते
 माया (कपट) अने मृषामिथ्या-माया सहित मृषावाद (कपट सहित असत्य
 वचन), आ अन्नेमा पणु सामान्यनी अपेक्षासे एकत्व समन्वयुं. ते क्रोध,
 मान, लोभ अने मृषाश्च संयोग हेतुनेना पणु उपलक्षक छे ते के प्रेमादिक
 विषय बोधथी अने अध्यवसायस्थान भेदथी तेमना अनेक प्रकार पडे छे, छत्ता
 पणु सामान्यनी अपेक्षा से आ हरेकमां एकत्व गत वचमां आयुं छे.

विपरीत दृष्टिने मिथ्यादर्शन कहे छे. ते तोमर दिक शून्यनी अने दुःखानुं
 क्षरणु गने छे, अरे तेने शल्य मगान कहेस छे तेना नीचे प्रभाते पाणु
 प्रकार छे-आभिग्रहिक, अनाभिग्रहिक, आभिनिवेशिक, अनाभोगिक अने
 सांशयिक. उपाधिना बोधथी ते अनेक प्रकार पणु बोध छे छत्तां पणु सामान्य-
 न्यनी अपेक्षासे तेमां एकत्व अतावचमां आयुं छे. ॥ सू० ५० ॥

इत्थमष्टादश पापस्थानानि निरूपितानि, सम्प्रति तद्विपक्षभूतानां प्राणाति-
पातविरमणादीनामेकत्वमाह—

मूलम्—एगे पाणाइवायवेरमणे जाव परिग्रहवेरमणे । एगे
कोहविवेगे जाव मिच्छादंसणसल्लविवेगे ॥ सू० ५१ ॥

छाया—एकं प्राणातिपातविरमणं यावत् परिग्रहविरमणम् । एकं क्रोधवि-
वेको मिथ्यादर्शनशल्यविवेकः ॥ सू० ५१ ॥

टीका—‘ एगे पाणाइवायवेरमणे ’ इत्यादि—

प्राणातिपातविरमणम्—प्राणातिपातः=हिंसा, तस्माद् विरमणं=विरतिः—
अहिंसेत्यर्थः । तच्च एकम्=एकत्वसंख्याविशिष्टम् । यावत् शब्दात्—सृषावादविर-
मणाऽदत्तादानविरमणमंथुनविरमणानि ग्राह्यानि । तथा — क्रोधविवेकः—क्रोधस्य

इस प्रकार से १८ पापस्थानों का एकत्व निरूपण किया अब उनके
विपक्षभूत जा प्राणातिपात विरमण आदि हैं उनका एकत्व निरूपण
किया जाता है

‘एगे पाणाइवाय वेरमणे’ इत्यादि ॥ ५१ ॥

सूलार्थ—प्राणातिपात विरमण एक है यावत् परिग्रहविरमण एक
है क्रोधविवेक एक है यावत् मिथ्यादर्शनशल्यविवेक एक है ॥५१॥

टीकार्थ—हिंसा का नाम प्राणातिपात है इस हिंसारूप प्राणातिपात
से जो विरति हो जाती है उसका नाम प्राणातिपात विरमण है इसी
प्राणातिपात विरमण का दूसरा नाम अहिंसा है यह एकत्व संख्यावि-
शिष्ट है यहां यावत् शब्द से सृषावादविरमण, अदत्तादानविरमण,

आ प्रकारे १८ पापस्थानानां एकत्वमुं निरूपयु करीने उवे सूत्रकार
तेमना विपक्षभूत एवां प्राणातिपात विरमणु आदिना एकत्वमुं निरूपयु करे छे.

“ एगेपाणाइवायवेरमणे ” इत्यादि ॥ ५१ ॥

सूलार्थ—प्राणातिपात विरमणुमां एकत्व छे. (यावत्) परिग्रह विर-
मणु एक छे. क्रोधविवेक (क्रोधेना त्याग) एक छे. (यावत्) मिथ्यादर्शन
शल्यविवेक एक छे.

टीकार्थ—हिंसाने प्राणातिपात कडे छे. ते हिंसाइप प्राणातिपातधी हर
रखेवानी क्रियाइप विरतिने प्राणातिपात विरमणु कडे छे तेनुं न् थिणुं नाम
अहिंसा छे तेमां अही एकत्व प्रकट करवाभां आवेल छे. त्याग्याड ने
‘ यावत् ’ पदने प्रयोग थये छे, तेना द्वारा सृषावाद विरमणु, अदत्तादान

विवेकः=त्यागः । यावत् शब्दात्-मानविवेको मायाविवेको लोभविवेकः प्रेमवि-
वेको द्वेषविवेकः कलहविवेकः अभ्याख्यानविवेकः पैशुन्यविवेकः परपरिवादवि-
वेकः अरतिरतिविवेको मायाभृपाविवेकः, इत्येते ग्राह्याः । एकत्वं च सर्वत्र सामा-
न्यापेक्षया बोध्यम् ॥ सू० ५१ ॥

इत्थं पुद्गलानां जीवधर्माणां चैकत्वमुक्तम् । सम्प्रति कालस्य स्थितिरूपत्वेन
संदर्भत्वात् कालविशेषाणामेकत्वम्-‘ एगा ओसपिणी ’ इत्यादि-‘ एगा सुसमाद्दु-
समा ’ इत्यन्तेन संदर्भमाह—

मूलम्—एगा ओसपिणी । एगा सुसमसुसमा जाव एगा
दूसमदूसमा । एगा उस्सपिणी । एगा दुस्समदुस्समा जाव एगा
सुसमसुसमा ॥ सू० ५२ ॥

मैथुनविरमण इनकाग्रहण हुआ है तथा क्रोध के त्याग का नाम क्रोध
विवेक है यहां पर भी यावत् शब्द से “ मानविवेक, मायाविवेक,
लोभविवेक, प्रेमविवेक, द्वेषविवेक, कलहविवेक, अभ्याख्यानविवेक,
पैशुन्य विवेक, परपरिवादविवेक, अरतिरतिविवेक, मायाभृपाविवेक ”
इनसब का ग्रहण हुआ है इन सब में एकता सामान्यकी अपेक्षा से
जाननी चाहिये ॥ ५१ ॥

इस तरह से पुद्गलों के और जीव धर्मों के एकत्व को कहा, अथ
स्थितिरूप होने से कालके और कालके विशेषरूप कालों के एकत्व को
“ एगा ओसपिणी ” यहां से लेकर “ एगा सुसम सुसमा ” यहां तक
के संदर्भ द्वारा कहा जाता है । ‘ एगा ओसपिणी इत्यादि ’ ॥ ५२ ॥

विरमणु अने मैथुन विरमणुने अडणु करवामां आवेल छे ते प्रत्येकमां पणु
अेकत्व समज्जुं. परिअड विरमणुमां पणु अेकत्व छे. कोधना त्यागने कोध-
विवेक कडे छे. अडी “ यावत् ” पदयी मानविवेक, मायाविवेक, लोभविवेक,
प्रेमविवेक, द्वेषविवेक, कलहविवेक, अभ्याख्यानविवेक, पैशुन्यविवेक, परपरिवाद
विवेक, रतिअरतिविवेक, अने मायाभृपा विवेकने अडणु करवामां आवेल छे.
आ प्रत्येकमां तथा मिथ्यादर्शन शक्य विवेकमां अेकत्व लाय छे. ते अघामां
सामान्यनी अपेक्षाअे अेकत्व जणुजुं. ॥ सू० ५१ ॥

आ रीते पुद्गलाना अने जीवधर्माना अेकत्वनु प्रतिपादन करीने अवे
स्थितिरूप होवामे लीधे अणुनु अने अणुना लेहाना अेकत्वनु “ एगा ओस-
पिणी ” थी अणुने “ एगा सुसमसुसमा ” पर्यन्तना सूत्रे द्वारा निरूपण
करवामां आवे छे—“ एगा ओसपिणी ” इत्यादि ॥ ५२ ॥

छाया—एका अवसर्पिणी । एका सुषमसुषमा यावत् एका दुष्पमदुष्पमा ।
एका उत्सर्पिणी । एका दुष्पमदुष्पमा यावत् एका सुषमसुषमा ॥ सू० ५२ ॥

टीका—‘ एगा ओसर्पिणी ’ इत्यादि—

वकुलचम्पकाशोकादिषु पुष्पोद्गमो नियमेन दृश्यते, तन्नियामकश्च काल एव,
अतः कालस्य सत्ता निश्चीयते । स च कालोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीभेदेन द्विविधः ।
तत्रावसर्पिण्या एकत्वं वक्तुमाह—‘ एगा ओसर्पिणी ’ इति । अवसर्पिणी—अवस-
र्पति=हीयमानारक्तयाऽवक्रामतीत्येवं शीला । यद्वा-अवसर्पिणी=अवसर्पयति=
आयुष्कशरीरादिभावान् हापयति स्वल्धीकरोतीत्येवं शीला । अवसर्पिणी च दश-
सागरोपम कोटीकोटिप्रमाणः कालत्रिशेषः । सा च एका । एकत्वं चास्याः स्वरू-
पेणैकत्वाद् बोध्यमिति । अवसर्पिण्यां हि समस्ता अपि शुभा भावाः क्रमेण अन-
न्तगुणतया हीयन्ते । अशुभाभावाः क्रमेणानन्तगुणतया परिवर्द्धन्ते ॥ इति ।

सूत्रार्थ—अवसर्पिणी एक है सुषम सुषमा एक है यावत् दुष्प-
मदुष्पमा एक है उत्सर्पिणी एक है दुष्पमदुष्पमा एक है यावत् सुषम-
सुषमा एक है ।

टीकार्थ—वकुलचम्पक अशोक आदि कों में जो पुष्पोद्गम नियम
से देखनेमें आता है सो इसका नियामक काल ही है अतः इससे काल
की सत्ता का निश्चय होता है यह काल अवसर्पिणी और उत्सर्पिणी के
भेद से दो प्रकार का होता है इनमें अवसर्पिणीकाल एकत्व संख्यावि-
शिष्ट है जिसकाल में आयुष्क शरीरादि भावों की हीनता होती जानी
है उसकाल का नाम अवसर्पिणी काल है यह काल १० कोडाकोडी
सागरोपम का है इसमें जो एकता कही गई है वह स्वरूप की अपेक्षा
से कही गई है अवसर्पिणीकाल में समस्त ही शुभ भाव अनन्त-

सूत्रार्थ—अवसर्पिणी अेक छे, सुषमसुषमा अेक छे, (यावत्) दुष्पम-
दुष्पमा अेक छे, उत्सर्पिणी अेक छे, दुष्पमदुष्पमा अेक छे, (यावत्)
सुषमसुषमा अेक छे.

टीकार्थ—वकुल, चम्पा, अशोक आदि पुष्पो आववानी क्रिया नियमित
रीते अमुक समये थया करे छे. तेनो नियामक काण न छे. आ रीते काणनी
सत्ता पुरवार थाय छे. ते काण अवसर्पिणी अने उत्सर्पिणीना लेहथी अे
प्रकारनो छे. अे काणमां आयुष्य, शरीरादि लावोनी हीनता थती नथ छे,
ते काणने अवसर्पिणीकाण कडे छे. ते १० कोडाकोडी सागरोपम प्रमाणु होय
छे. ते अवसर्पिणी काणमां स्वर्पनी अपेक्षाअे अही अेकत्व प्रकट करवामां
आव्युं छे. आ अवसर्पिणी काणमां समस्त शुभ भाव अनन्तगणु घटतां

સંપ્રતિ અવસર્પિણી ભેદાનાં સુપમસુપમાદીનાં પળ્લાં પ્રત્યેકમેકત્વં પ્રરૂપયિતુ-
માદ—‘ એગા સુપમસુપમા ’ ઇત્યાદિ । મુષ્ટુ=શોભનાઃ સમા વર્ષાગિ વસ્થાં સા
સુપમા, સા ચાસૌ સુપમા ચેતિ સુપમસુપમા । યદ્વા—મુષ્ટુ સમા સુપમા, અત્યન્તં સુપમા
સુપમસુપમા । ઢ્યોઃ સામાનાર્થયોઃ પ્રકૃટાર્થવાચકત્વાત્ અત્યન્તસુપમા અત્યન્તમુષ્ટ-
સ્માત્વા ઇતિ યાવત્ । સા ચ એકા એકત્વં વાસ્થ્યાઃ સ્વરૂપેણેકત્વાત્ । એવં સુપમા-
દિપ્પિ એકત્વં વોધ્યમ્ । ઇયં વાવસર્પિણ્યાઃ પ્રથમારકે ભવતિ । અસ્થ્યાઃ પ્રમાણં તુ
ચતુઃસાગરકોટીકોટયાત્મકં વોધ્યમિતિ । યાવચ્છબ્દેન—‘ એગા સુપમા, એગા
સુપમદુસ્સમા, એગા દુસ્સમસુપમા, એગા દુસ્સમા ’ ઇતિ ચત્વારો ભેદા ગ્રાહ્યાઃ ।

ગુણરૂપ સે ઘટતે જાતે હૈં ઓર અશુભભાવ ક્રમ સે અનન્તગુણરૂપ સે
ઘટતે જાતે હૈં । ઘહ અવસર્પિણીકાલ ૬ ભેદોં વાલા હોતા હૈં ઢનમેં પ્રથમ
ભેદ સુપમસુપમા હૈં ઘહાં સુપમસુપમા ઘે દોનોં શબ્દ સમાન અર્થવાલે
હૈં સમા શબ્દ કા અર્થ વર્ષ હોતા હૈં અચ્છે વર્ષ કા નામ સુપમા હૈં અચ્છે
વર્ષ જિસકાલ મેં હોતે જાતે હૈં વહ સુપમસુપમા હૈં સુપમા સુપમા એસે
ઘે દો શબ્દ હૈં જો અત્યન્ત સુખસ્વભાવ કે વાચક હૈં અર્થાત્ જિસકાલ
મેં અત્યન્ત સુખસ્વભાવવાલે વર્ષ હોતે હૈં વહ સુપમ સુપમા કાલ હૈં હસ
કાલ મેં સ્વરૂપ સે એકતા હૈં એસા જાનના વાહિયે ઘહ સુપમસુપમાકાલ
અવસર્પિણી કે પ્રથમ આરક મેં હોતા હૈં હસ કા પ્રમાણ વાર કોડાકોડી
સાગર કા હૈં ઘહાં વાવત્ શબ્દ સે “ એગા સુપમા, એગા સુપમદુસ્સમા
એગા દુસ્સમસુપમા, એગા દુસ્સમા ” ઢન વાર ભેદોં કા ગ્રહણ હુઆ હૈં ।

બય છે, અને અશુભ ભાવ ક્રમે ક્રમે અનન્તગણા વધતાં બય છે. તે અવ-
સર્પિણી કાળના નીચે પ્રમાણે છ ભેદ પડે છે.

(૧) સુપમસુપમા—આ પદમાં બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળાં છે.
‘ સમા ’ એટલે ‘ વર્ષ ’ સારા વર્ષને સુપમા કહે છે. જે કાળમાં સારાં વર્ષો
આવે છે, તે કાળને સુપમસુપમા કહે છે. સુપમા સુપમા આ બે શબ્દો અત્યન્ત
સુખસ્વભાવના વાચક છે. કહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે જે કાળમાં અત્યન્ત
સુખસ્વભાવવાળાં વર્ષો આવ્યાં કરે છે, તે કાળનું નામ સુપમસુપમાકાળ છે.
આ કાળમાં સ્વર્ણની અપેક્ષાએ એકતા સમજવી જોઈએ. આ સુપમસુપમાકાળ
અવસર્પિણીના પહેલા આરકમાં (આરામાં) આવે છે. તે ચાર કોડાકોડી
સાગર પ્રમાણનો હોય છે. અહીં ‘ યાવત્ ’ પદથી નીચેના ચાર ભેદોને ધરણ
કરવામાં આવ્યા છે. “ એગા સુપમા, એગા સુપમદુસ્સમા, એગા સુપમસુપમા,
એગા દુસ્સમા ” સુપમસુપમા કાળ પછી સુપમા કાળ શરૂ થાય છે. તે કેવળ

તત્ર-સુપમા=સુખસ્વભાવા । એકત્વં ચાસ્યાઃ સ્વરૂપેગૈકત્વાદ્ વોધ્યમ્ । અસ્યાઃ પ્રમાણં ત્રિસાગરકોટીકોટચાત્મકં વોધ્યમ્ । ઇત્યવસર્પિण्याઃ દ્વિતીયારકઃ ૨ ।

તથા-સુપમદુષ્પમા-દુષ્ટુ સમા-દુષ્પમા, યદ્વા-દુષ્ટુ=દુઃસ્વાત્મકાઃસમા વર્ષાણિ યસ્યાં સા દુષ્પમા, સુપમા ચાસૌ દુષ્પમા ચેતિ સુપમદુષ્પમા । સુપમાનુભાવવહુલા-ડ્લપદુષ્પમાનુભાવેત્યર્થઃ । સા ચૈકા । અસ્યાઃ પ્રમાણં દ્વિસાગરકોટીકોટચાત્મકમ્ । ઇત્યવસર્પિण्याસ્તૃતીયારકઃ ૩ ।

તથા-દુષ્પમસુપમા-દુષ્પમા ચાસૌ સુપમા ચેતિ દુષ્પમસુપમા । દુષ્પમાનુભાવ-વહુલાડ્લપસુપમાનુભાવેત્યર્થઃ । ઇયં ચ એકા । અસ્યાઃ પ્રમાણં તુ દ્વિચત્વાર્શદ્વર્ષ-સહસ્રોનમેકમાગરકોટીકોટચાત્મકં વોધ્યમ્ । ઇત્યવસર્પિण्याશ્ચતુર્થારકઃ ૪ ।

સુપમસુપમા કાલ કી અપેક્ષા જો કેવલ સુખસ્વભાવ વાલા કાલ હોતા હૈ વહ સુષમા કાલ હૈ ઇસમેં બી એકત્વ સ્વરૂપ કી અપેક્ષા સે કહા ગયા હૈ એસા જાનના ચાહિયે ઇસકા પ્રમાણ ૩ કોડાકોડી સાગર કા હૈ સુષમદુષ્પમા યહ અવસર્પિણી કા તૃતીય આરક હૈ ઇસમેં સુખાનુભવ વહુલરૂપ સે ઓર દુઃસ્વાનુભવ અલ્પરૂપ સે હોતા હૈ યહ બી સ્વરૂપ કી અપેક્ષા સે એક હૈ ઇસકા પ્રમાણ દો સાગરોપમ કોટાકોટી કા હૈ દુષ્પ-મસુષમા યહ અવસર્પિણી કા ચૌથા આરક હૈ ઇસમેં દુઃસ્વાનુભવ વહુત ઓર સુખાનુભવ અલ્પ હોતા હૈ યહ બી સ્વરૂપતઃ એક હૈ ઇસકા પ્રમાણ ૪૨ હજાર વર્ષ કમ ૧ કોડાકોડી સાગરકા હૈ દુષ્પમા-યહ દુઃસ્વસ્વરૂપ ભાવવાલા હોતા હૈ યહ બી સ્વરૂપતઃ એક કહા ગયા હૈ ઇસકા પ્રમાણ ૨૧ હજાર વર્ષ કા હૈ યહ અવસર્પિણી કા પાંચવા આરક હૈ દુષ્પમદુષ્પમ

સુખસ્વભાવવાળો જ હોય છે. તેમાં પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ સમજવું જોઈએ. તે સુષમાકાળ ત્રણ કોડાકોડી સાગર પ્રમાણવાળો હોય છે. અવસર્પિ-ણીના ત્રીજા આરાને સુષમદુષ્પમાકાળ કહે છે. તેમાં અધિક પ્રમાણમાં સુખનો અને અલ્પ પ્રમાણમાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે બે કોડાકોડી સાગર-પ્રમાણવાળો હોય છે. તેમાં પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ સમજવું. અવ-સર્પિણીના ચોથા આરાને દુષ્પમસુષમા કાળ કહે છે. તે ચોથા આરામાં દુઃખનો અધિક અને સુખનો અલ્પ અનુભવ થાય છે. તે એક કોડાકોડી સાગર કરતાં ૪૨ હજાર વર્ષ ન્યૂન પ્રમાણવાળો છે. તેમાં પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ સમજવું. અવસર્પિણીના પાંચમાં આરાને દુષ્પમા કાળ કહે છે. આ આરામાં છવે દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે, તે ૨૧ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. અને તેમાં

તથા-દુષ્પમા=દુઃસ્વસ્વભાવા । સા ચ એકા । અર્થ્યાં પ્રમાણમ્ એકવિંશતિવર્ષ-
સહસ્રાત્મકં બોધ્યમ્ । इत्यवसर्पिण्याः पञ्चमारकः ५ ।

તથા-દુષ્પમદુષ્પમા-અત્યન્તદુઃસ્વસ્વભાવા । સા ચૈકા । અસ્યા અવિ પ્રમાણ-
મેકવિંશતિસહસ્રવર્ષાત્મકં બોધ્યમ્ । इत्यवसर्पिण्याः षण्ठारकः ६ ॥ इत्यवसर्पिणी ॥

અથ સભેદામુત્સર્પિણીં નિરૂપયતિ-‘ એગા ઉત્સર્પિણી ’ ઇત્યાદિ । ઉત્સર્પિણી-
ઉત્સર્પન્તિ શુભા ભાવા અસ્યામિતિ । ઉત્સર્પન્તિ=વર્દ્ધન્તે અરકાપેક્ષયા, યા સા-ઉત્સ-
ર્પિણી । યદ્વા-ઉત્સર્પયતિ-વર્દ્ધયતિ ક્રમેણાયુષ્કશરીરાદિ ભાવાનિતિ ઉત્સર્પિણી ।
સા ચૈકા । એકત્વમુત્સર્પિણ્યાઃ સ્વરૂપેણૈકત્વાદ્ બોધ્યમ્ એવં-દુષ્પમદુષ્પમાદિવ્યવ્યે-
ક્ત્વં બોધ્યમ્ । ઉત્સર્પિણ્યાં હિ ક્રમેણ શુભા ભાવા અનન્તગુણતયા વર્દ્ધન્તે, અશુભા
ભાવાશ્ચ હીયન્તે ઇતિ । इह यावच्छब्देन-‘ એગા દૂસમા, એગા દૂસમસુસમા,
એગા સુસમા દૂસમા, એગા સુસમા ’ ઇતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । તથાચ-ઉત્સર્પિણ્યા પદ્

यह अत्यन्त दुःस्वस्वरूप होता है इस का भी प्रमाण २१ हजार वर्ष का है
यह अवसर्पिणी का छठा आरक है ।

ભેદ સહિત ઉત્સર્પિણી કા નિરૂપણ

जिस काल में शुभ भावों की वृद्धि होती जाती है उसका नाम
उत्सर्पिणी है अथवा जिसमें क्रमशः आयुष्क शरीर आदिकों की वृद्धि
होती जाती है उसका नाम उत्सर्पिणी है यह उत्सर्पिणी भी स्वरूपतः
एकत्व संख्याविशिष्ट है दुष्पमदुष्पमादिकों में भी इसी तरह से एक-
त्व कहा गया जानना चाहिये इस उत्सर्पिणी काल में क्रमशः अरकों
की अपेक्षा शुभभाव अनन्तगुणरूप से बढ़ते रहते हैं और अशुभभाव
अनन्तगुणरूप से घटते रहते हैं । यहां यावत् शब्द से “ एगो दूसमा
एगो दूसमसुसमा एगो सुसमादूसमा एगो सुसमा ” इनका ग्रहण

સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ ધનાભ્યુ છે. અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરાને દુષ્પમ-
દુષ્પમા કહે છે. આ આરા અત્યન્ત દુઃસ્વસ્વરૂપ હોય છે તેનું પ્રમાણ પણ
૨૧ હજાર વર્ષનું કહ્યું છે. તેમાં પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ સમજવું જોઈએ.

ઉત્સર્પિણીકાળ અને તેના જોદોનું નિરૂપણ—

જે કાળમાં શુભ ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તે કાળને ઉત્સર્પિણી
કહે છે. અથવા જેમાં ક્રમશઃ આયુષ્ય, શરીર વગેરેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે,
તે કાળને ઉત્સર્પિણી કહે છે. તે ઉત્સર્પિણીમાં પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એકત્વ
સમજવું જોઈએ. તેના દુષ્પમદુષ્પમાદિક જોદોમાં પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ
એકત્વ સમજવું. આ ઉત્સર્પિણી કાળમાં ક્રમશઃ એક પછી એક આરામાં
શુભ ભાવ અનંતગણાં વધતા જાય છે અને અશુભ ભાવ અનંતગણાં ઘટતાં
જાય છે. અહીં “ યાવત્ ” પદથી “ એગા દૂસમા, એગા દૂસમસુસમા, એગા સુસમા

आरकाः सन्तीति बोध्यम् । ते यथा—दुष्पमदुष्पमा १, दुष्पमा २, दुष्पमसुपमा ३, सुपमदुष्पमा ४, सुपमा ५, सुपमसुपमा ६, इति दुष्पमदुष्पमादीनामर्थः पूर्ववद् बोध्यः । दुष्पमदुष्पमादीनां प्रत्येकमेकत्वसंख्याविशिष्टं बोध्यम् । परिमाणमासां पूर्ववद् बोध्यम् । इत्युत्सर्पिणी ॥ सू० ५२ ॥

इत्थं जीवपुद्गलकालरूपाणां द्रव्याणां विविधधर्मविशेषा एकत्वेनोक्ताः । सम्प्रति संसारिष्ठुक्तजीवपुद्गलानां द्रव्यविशेषाणां नारकपरमाणादीनां समुदायलक्षणधर्मस्य एकत्वं ' एगा नेरइयाणं वग्गणा ' इत्यारभ्य ' एगा अजहणुक्कोसगुणलुक्खणाणं पोगगलाणं वग्गणा ' इत्यन्तेन सन्दर्भेण प्ररूप्यते—

मूलम्—एगा नेरइयाणं वग्गणा, एगा असुरकुमारणां वग्गणा, चउवीसदंडओ जाव वेमाणियाणं वग्गणा ॥ १ ॥

एगा भवसिद्धियाणं वग्गणा, एगा अभवसिद्धियाणं वग्गणा, एगा भवसिद्धियाणं नेरइयाणं वग्गणा, एगा अभवसिद्धियाणं नेरइयाणं वग्गणा, एवं जाव एगा भवसिद्धियाणं वेमाणियाणं वग्गणा, एगा अभवसिद्धियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ॥ २ ॥

एगा सम्महिट्टियाणं वग्गणा, एगा मिच्छहिट्टियाणं वग्गणा, एगा सम्मामिच्छहिट्टियाणं वग्गणा । एगा सम्महिट्टियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एगा मिच्छहिट्टियाणं णेरइयाणं

हुआ है इस तरह उत्सर्पिणी काल के ये ६ आरक होते हैं । इनमें दुष्पमदुष्पमा १, दुष्पमा २, दुष्पमसुपमा ३, सुपमदुष्पमा ४, सुपमा ५ और सुपमसुपमा ६ ये इनके नाम हैं । इन सब का अर्थ पूर्व की तरह से है । तथा इनका परिमाण भी जैसा पहिले कहा गया है वैसा ही जानना चाहिये ॥ सू० ५२ ॥

दूसमा, एगा सुममा ” आ सूत्रपाठ अडुष्पु ऊरवाभां आ०ये० छे. आ रीते उत्सर्पिणी काजना नीये प्रमाणे छ आरा छे—(१) दुष्पमदुष्पमा, (२) दुष्पमा, (३) दुष्पमसुपमा, (४) सुपमदुष्पमा, (५) सुपमा अने (६) सुपमसुपमा. आ छोणेनो अर्थ पडैलां कथा मुग्गण समग्गवे. ते प्रत्येकनुं प्रमाणु पणु पडैलां कथा अनुसार समग्गवुं. ॥ सू० ५२ ॥

वग्गणा, एगा सम्मसिच्छद्विट्टियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एवं जाव थणियकुमाराणं वग्गणा । एगा सिच्छाद्विट्टियाणं पुढविकाइयाणं वग्गणा एवं जाव वणस्सइकाइयाणं । एगा सम्मद्विट्टियाणं वेइंदियाणं वग्गणा, एगा सिच्छद्विट्टियाणं वेइंदियाणं वग्गणा । एवं तेइंदियाणं पिचउरिंदियाणवि । सेसा जहा नेरइया जाव एगा सम्मसिच्छद्विट्टियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ॥ ३ ॥

एगा कण्हपक्खियाणं वग्गणा, एगा सुक्कपक्खियाणं वग्गणा । एगा कण्हपक्खियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एगा सुक्कपक्खियाणं णेरइयाणं वग्गणा । एवं चउवीसदंडओ भाणियव्वो । १।

एगा कण्हलेस्साणं वग्गणा, एगा नीललेस्साणं वग्गणा, एवं जाव सुक्कलेस्साणं वग्गणा । एगा कण्हलेस्साणं नेरइयाणं वग्गणा जाव काउलेस्साणं णेरइयाणं वग्गणा । एवं जस्स जइ लेस्साओ । भवणवइवाणमंतरपुढवि आउवणस्सइकाइयाणं च चत्तारिलेस्साओ तेउवाउवेइंदिय तेइंदिय चउरिंदियाणं तिन्नि लेस्साओ, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणुस्साणं छल्लेस्साओ, जोइलियाणं एगा तेउलेसा, वेमाणियाणं तिन्नि उवरिमलेस्साओ ॥ ५ ॥

एगा कण्हलेस्साणं भवसिद्धियाणं वग्गणा, एवं छसु वि लेस्सासु दो दो पयाणि भाणियव्वाणि । एगा कण्हलेस्साणं भवसिद्धियाणं णेरइयाणं वग्गणा, एगा कण्हलेस्साणं अभवसिद्धियाणं णेरइयाणं वग्गणा । एवं जस्स जइ लेस्साओ तस्स तइ भाणियव्वाओ जाव वेमाणियाणं ॥ ६ ॥

एगा कणहलेस्साणंसम्मदिट्ठियाणं वग्गणा, एगा कणहले-
स्साणंमिच्छदिट्ठियाणं वग्गणा, एगा कणहलेस्साणं सम्मामिच्छ-
दिट्ठियाणं वग्गणा । एवं छसु वि लेस्सासु जाव वेमाणियाणं
जेसिं जइ दिट्ठिओ ॥ ७ ॥

एगा कणहलेस्साणं कणहपक्खियाणं वग्गणा, एगा कणह-
लेस्साणं सुक्कपक्खियाणं वग्गणा, जाव वेमाणियाणं जस्स जइ
लेस्साओ । एए अट्टु चउवीसदंडया ॥ ८ ॥

एगा तित्थसिद्धाणं, वग्गणा, एवं जाव एगा एगसिद्धाणं
वग्गणा, एगा अणेगसिद्धाणं वग्गणा, एगा अपढमसमयसि-
द्धाणं वग्गणा एवं जाव अणंतसमयसिद्धाणं वग्गणा । एगा
परमाणुपोग्गलाणं वग्गणा एवं जाव एगा अणंतपएसियाणं
खंधाणं वग्गणा । एगा एगपएसोगाढाणं पोग्गलाणं वग्गणा ।
जाव एगा असंखेज्जपएसोगाढाणं वग्गणा । एगा एगसमयठि-
इयाणं पोग्गलाणं वग्गणा । जाव असंखेज्जसमयट्ठिइयाणं
पोग्गलाणं वग्गणा । एगा एगगुणकालगाणं पोग्गलाणं
वग्गणा जाव एगा असंखेज्जगुणकालगाणं वग्गणा, अणंतगुण-
कालगाणं पोग्गलाणं वग्गणा । एवं वण्णा गंधा रसा फासा
भाणियव्वा जाव अणंतगुणलुक्खाणं वग्गणा । एगा जहन्नपए-
सियाणं खंधाणं वग्गणा, एगा उक्कोसपएसियाणं खंधाणं वग्गणा,
एगा अजहन्नुक्कोसपएसियाणं खंधाणां वग्गणा, । एवं जहन्नो-

गाहणयाणं उक्कोसोगाहणयाणं अजहन्नुक्कोसोगाहणयाणं, जह-
न्नुक्कोसोगाहणयाणं अजहन्नुक्कोसोगाहणयाणं, जहन्नगुणका-
लगाणं उक्कोसगुणकालगाणं अजहन्नुक्कोसगुणकालगाणं ।
एवं वण्णगंधरसफासाणं वर्गणा भाणियव्वा, जाव एगा अज-
हन्नुक्कोसगुणलुक्खाणं पोगगलाणं वर्गणा ॥ सू० ५२ ॥

छाया-एका नैरयिकाणां वर्गणा, एका असुरकुमाराणां वर्गणा, चतुर्विंशति-
दंडको यावद् वैमानिकानां वर्गणा ॥ १ ॥

एका भवसिद्धिकानां वर्गणा, एका अभवसिद्धिकानां वर्गणा, एका भवसिद्धि-
नैरयिकाणां वर्गणा, एका अभवसिद्धिकानां नैरयिकाणां वर्गणा, एवं यावत् एका
भवसिद्धिकानां वैमानिकानां वर्गणा, एका अभवसिद्धिकानां वैमानिकानां वर्गणा ॥२॥

एका सम्यग्दृष्टिकानां वर्गणा, एका मिथ्यादृष्टिकानां वर्गणा, एका सम्यग्-
मिथ्यादृष्टिकाणां वर्गणा । एका सम्यग्दृष्टिकानां नैरयिकाणां वर्गणा, एका मिथ्या-
दृष्टिकानां नैरयिकाणां वर्गणा, एका सम्यग्मिथ्यादृष्टिकानां नैरयिकाणां वर्गणा एवं
यावत् स्तनितकुमाराणां वर्गणा । एका मिथ्यादृष्टिकानां पृथिवीकायिकानां वर्गणा,
एवं यावद् वनस्पतिकायिकानाम् । एका सम्यग्दृष्टिकानां द्वीन्द्रियाणां वर्गणा, एका
मिथ्यादृष्टिकानां द्वीन्द्रियाणां वर्गणा । एवं त्रीन्द्रियाणामपि चतुरिन्द्रियाणामपि ।
शेषा यथा नैरयिका यावत् एका सम्यग्मिथ्यादृष्टिकानां वैमानिकानां वर्गणा ॥३॥

एका कृष्णपाक्षिकाणां वर्गणा, एका शुरुपाक्षिकाणां वर्गणा । एका कृष्ण-
पाक्षिकाणां नैरयिकाणां वर्गणा, एका शुरुपाक्षिकाणां नैरयिकाणां वर्गणा । एवं
चतुर्विंशतिदण्डको भणितव्यः ॥ ४ ॥

एका कृष्णलेश्यानां वर्गणा, एका नीललेश्यानां वर्गणा, एवं यावत् शुक-
लेश्यानां वर्गणा । एका कृष्णलेश्यानां नैरयिकानां वर्गणा यावत् कापोतलेश्यानां
नैरयिकाणां वर्गणा । एवं यस्य यावत्पोलेश्याः । भवनपतिव्यन्तरपृथिव्यव्वन-
स्पतिकायिकानां च चतस्रो लेश्याः, तेजोवायुद्वीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां तिस्रो लेश्याः,
पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां मनुष्याणां षड् लेश्याः, ज्योतिषिकाणामेका तेजोलेश्या,
वैमानिकानां तिस्र उपरितनलेश्याः ॥ ५ ॥

एका कृष्णलेश्यानां भवसिद्धिकानां वर्गणा, एव पट्टम्बपि लेश्यामृ द्वे द्वे पदे
भणितव्ये । एका कृष्णलेश्यानां भवसिद्धिकानां नैरयिकाणां वर्गणा, एका कृष्ण-
लेश्यानाम् अभवसिद्धिकानां नैरयिकाणां वर्गणा । एवं यस्य यावत्पो लेश्याः, तस्य
वावत्पो भणितव्या यावद् वैमानिकानाम् ॥ ६ ॥

एका कृष्णलेश्यानां सम्यग्दृष्टिकानां वर्गणा, एका कृष्णलेश्यानां मिथ्यादृष्टिकानां वर्गणा, एका कृष्णलेश्यानां सम्यग्मिथ्यादृष्टिकानां वर्गणा । एवं पदस्वपि लेश्यासु यावद् वैमानिकानां, येषां यावत्स्यो दृष्टयः ॥ ७ ॥

एका कृष्णलेश्यानां कृष्णपाक्षिकाणां वर्गणा, एका कृष्णलेश्यानां शुकृपाक्षिकाणां वर्गणा, यावद् वैमानिकानां, यस्य यावत्सो लेश्याः एते अष्ट चतुर्विंशति दण्डकाः ॥ ८ ॥

एका तीर्थसिद्धानां वर्गणा, एवं यावत् एका एकसिद्धानां वर्गणा, एका अनेकसिद्धानां वर्गणा, एका अप्रथमसमय सिद्धानां वर्गणा, एवं यावत् अनन्तसमयसिद्धानां वर्गणा । एका परमाणुपुद्गलानां वर्गणा, एवं यावत् एका अनन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानां वर्गणा । एका एकप्रदेशावगाढानां पुद्गलानां वर्गणा, यावत् एका असंख्येयप्रदेशावगाढानां पुद्गलानां वर्गणा । एका एकसमयस्थितिकानां पुद्गलानां वर्गणा, यावत् असंख्येयसमयस्थितिकानां पुद्गलानां वर्गणा । एका एकगुणकालकानां पुद्गलानां वर्गणा, यावत् एका असंख्येयगुणकालकानां पुद्गलानां वर्गणा, अनन्तगुणकालकानां पुद्गलानां वर्गणा । एवं वर्णा गन्धा रसाः स्पर्शा भणितव्या यावत् अनन्तगुणरूक्षाणां पुद्गलानां वर्गणा एका जघन्यप्रदेशिकानां स्कन्धानां वर्गणा, एका उत्कर्षप्रदेशिकानां स्कन्धानां वर्गणा, एका अजघन्योत्कर्षप्रदेशिकानां स्कन्धानां वर्गणा । एवं जघन्यावगाहनकानाम् उत्कर्षावगाहनकानाम् अजघन्योत्कर्षावगाहकानां, जघन्यस्थितिकानाम्, उत्कर्षस्थितिकानाम् अजघन्योत्कर्षस्थितिकानां, जघन्यगुणकालकानाम् उत्कर्षगुणकालकानाम् । एवं वर्णगन्धरसस्पर्शानां वर्गणा भणितव्या, यावत् एका अजघन्योत्कर्षगुणरूक्षाणां पुद्गलानां वर्गणा ॥ सू० ५२ ॥

टीका—‘ एगा नेरइयाणं ’ इत्यादि—

नैरयिकाणाम्—निर्गताः अयात्=सातवेदनीयादिरूपात् शुभादिति निरयाः, नरकावासाः=तेषु भवा नैरयिकाः ते च पृथिवीप्रस्तटनरकावासस्थितिभव्यत्वादि-

इस प्रकार से जीव पुद्गल और काल इन द्रव्यों के विविध धर्मविशेष एकत्व संख्याविशिष्ट कहे । अब संसारी जीव मुक्त जीव और पुद्गलद्रव्यविशेषों के तथा नारक परमाणु आदिकों के समुदाय रूप धर्म की एकता का कथन “ एगा नेरइया णं ” आदि सूत्र से लेकर के

आ रीते ७५, पुद्गल अने काण आ द्रव्योना विविध धर्मविशेषमां अकत्वानुं प्रतिपादन करीने डवे संसारी ७५, मुक्त ७५ अने पुद्गल द्रव्यविशेषोना तथा नारक परमाणु आदिकोना समुदायइय धर्मनी अकत्वानुं प्रति-

भेदादनेकविधाः, तेषां वर्गणा=राशिः एका = एकत्वसंख्याविशिष्टा । एकत्वं च नारकत्वपर्यायसाम्याद् बोध्यम् । एवमग्रेऽपि सर्वत्र तत्त्वपर्याय साम्यादेकत्वं बोध्यम् । तथा—असुरकुमाराणाम्—अमुराश्च ते कुमाराश्चेति असुरकुमाराः, कुमारत्वं

“ एगा अजहण्णुकोमगुणलुक्खाणं पोगगलाणं वग्गणा ” इत्य अन्तिम संदर्भ द्वारा करते हैं—‘ एगा नेरइयाणं वग्गणा ’ इत्यादि ॥ ५३ ॥

टीकार्थ—सातावेदनीय आदि शुभरूप कर्मा से जो स्थान निर्गत-रहित होते हैं वे निरय हैं यहां निर शब्द का अर्थ निर्गति है और अय शब्द का अर्थ सातावेदनीय आदिरूप शुभकर्म है इन निरयों में नरकावासों में जो होते हैं वे नैरयिक है अर्थात् इन नरकावासों में जो जन्म लेते हैं वे नारक हैं। ये नारक, पृथिवी, प्रस्तर नरकावास, स्थिति और भव्यत्वादि के भेद से अनेक प्रकार के होते हैं। वर्गणा नाम राशि का है इस तरह नैरयिकों की राशि एकत्वसंख्याविशिष्ट है यह एकत्व उनमें नारकपर्याय की समानता को लेकर कहा गया है। इसी तरह से आगे भी अपनी २ पर्याय की समानता को लेकर एकत्व समझना चाहिये तथा असुरकुमारों की वर्गणामें भी एकता है, इन असुरों को जो कुमार कहा गया है उसका कारण इनका सदा नवयुवक जैसे

पादन “ एगा नेरइयाणं ” आ सूत्रधी लधने “ एगा अजहण्णुकोमगुणलुक्खाणं पोगगलाणं वग्गणा ” आ सूत्र पर्यन्तना संदर्भमां करवामां आवे छे.

“ एगा नेरइयाणं वग्गणा ” इत्यादि ॥ ५३ ॥

टीकार्थ—सातावेदनीय आदि शुभरूप कर्मोधी जे स्थान निर्गत (रहित) होय छे, ते स्थानने ‘निरय’ कहे छे. अर्धी ‘निः’ शब्दने अर्थ निर्गति (रहितता) छे, अने ‘अय’ ने अर्थ सातावेदनीय आदिशुभ शुभ कर्म छे. आ निरयोमां (नरकावासोमां) जन्म लेनारा लवोने नैरयिके कहे छे नैरयिकेनुं णीणुं नाम नारके छे. ते नारके पृथ्वी, प्रस्तर, नरकावास, स्थिति अने लव्यत्व आदिना लेदधी अनेक प्रकारना होय छे. राशिने वर्गणा कहे छे. आ हीते नैरयिकेनी राशिने ऐकत्व संख्यावाणी कही छे. नारक पर्यायनी समानतानी अपेक्षाजे तेओमां ऐकत्व कहुं छे. अज प्रभावे आगत पणु पोतपोतानी पर्यायनी समानतानी अपेक्षाजे ज ऐकत्व नमज्जुं असुरकुमाराणी वर्गणां पणु आ इष्टिजे ज ऐकत्व समज्जुं लेदंजे. आ असुरोने

૧૫૯
 ચૈવાં નવયૌવનતયા કુમારસાદૃશ્યેન વૌધ્યમ્ । તેપાં વર્ગના એકા । એવમેવ ચતુર્વિં-
 શતિદણ્ડકઃ=ચતુર્વિંશતિપદપ્રતિબદ્ધો દણ્ડકો=વાક્યરચનાવિશેષો વક્તવ્યઃ । ચતુ-
 ર્વિંશતિદણ્ડકશ્ચ—

‘ નેરહ્યા ૧ અસુરાઈ ૧૦, પુઠ્ઠવાહ ૫ વેદંદિયાદઓ એવ ૪ ।

નર ૧ વંતર ૧, જોહસિય ૧ વેમાણી ૧ દંડઓ એવ ॥ ”

છાયા—નૈરયિકા અસુરાદિઃ પૃથિવ્યાદિ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચૈવ ।

નરો વ્યન્તરો જ્યોતિષિકો વૈમાનિકો દણ્ડક એવમ્ ॥ ઇતિ ।

તત્ર—ભવનપતયો દશવિધા ભવન્તિ । તથાહિ—

“અસુરા૧, નાગ૨, સુવળ્ણા૩, વિજ્જૂ૪, અગ્ની૫, ય દીવ૬, ઉદહી૭, ય ।

દિસિ૮, પવળ૯, થળિય૧૦, નામા, દસહા એવ ભવળવાસી ॥”

વને રહના હૈં હસીલિયે હનમેં કુમાર કા સાદૃશ્ય હોને સે હન્હેં કુમાર
 કહા ગયા હૈં હસી પ્રકાર સે ચતુર્વિંશતિ દણ્ડકશ્ચ જીવોં કી વર્ગના
 મેં ઠી એકત્વ સમજના ચાહિયે ચતુર્વિંશતિપદ પ્રતિબદ્ધ જો વાક્યરચના
 વિશેષ હૈં ઉસકા નામ ચૌવીસદણ્ડક હૈં વહ ચતુર્વિંશતિ દણ્ડક હસ
 પ્રકાર સે હૈં—‘ નેરહ્યા ’ ઇત્યાદિ ।

નૈરયિક કા એકદણ્ડક, અસુરકુમાર આદિ દશકા દશદણ્ડક ૧૦
 પૃથિવીકામિક આદિ પાંચ સ્થાવર કા પાંચ દણ્ડક૫, દો હન્દ્રિયાદિ ત્રીન
 વિકલેન્દ્રિયોંકા ત્રીન (આદિ શબ્દસે) તિર્યંચ પન્નેન્દ્રિયકા એક દણ્ડક હસ
 તરહ ચાર દણ્ડક ૪, નર ૧, વ્યન્તર ૧, જ્યોતિષિક ૧, વૈમાનિક ૧,
 હસ પ્રકારસે એ ૨૪ દણ્ડક હૈં ।

કુમાર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ સદા નવયુવક જેવાં દેખાય છે. આ
 રીતે કુમારો અને તેમની વચ્ચે નવયૌવનરૂપ ગુણની સમાનતા હોવાથી તેમને
 અસુરકુમારો કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે ૨૪ દંડકસ્થ જીવોની વર્ગણામાં પણ એકત્વ
 સમજવું જોઈએ ૨૪ પદ દ્વારા પ્રતિબદ્ધ જે વાક્યરચના વિશેષ છે, તેને
 ચૌવીસ દંડક કહે છે. તે ચૌવીસ દંડક નીચે પ્રમાણે છે—

“ નેરહ્યા ” ઇત્યાદિ

નારકોનું એક દંડક, અસુરકુમારાદિ દસ ભવનપતિ દેવોના દસ દંડક,
 પૃથ્વીકામિક આદિ થાવરના પાંચ દંડક, દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના
 વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ અને પન્નેન્દ્રિય તિર્યંચોનું એક એમ ચાર દંડક, મનુષ્યોનું
 એક દંડક, વ્યન્તરોનું એક દંડક, જ્યોતિષકોનું એક અને વૈમાનિકોનું એક
 દંડક. આ પ્રમાણે કુલ ૨૪ દંડક છે.

छाया—अमृता नागसुपर्णा त्रिद्युत् अग्निश्च द्वीप उदधिश्च ।

दिकृपवन स्तनितनामानो दशधा एते भवनवासिनः ॥ इति ॥

एतदनुसृत्य चतुर्विंशतिः सूत्राणि वक्तव्यानि । कियदवधि वक्तव्यानि ? इत्याह—‘ जाव ’ इत्यादि—वैमानिकानां वर्गणा एका बोध्येति । एषः सामान्य-दण्डकः । ननु नारकवर्गणाया यदेकत्वमुक्तम् , तदसंगतम् , नारकसत्ताया एव दुरु-पपादत्वात् । तथाहि—नारका असद्भूताः, तत्साधक प्रमाणाभावात्, शशशृङ्गव-दिति । अनेनानुमानप्रमाणेन गम्यते, यत् नारक जीवा न सन्तीति चेत्, उच्यते—

असुरकुमारादि१० इस प्रकार से हैं—“असुरा नागसुवर्णणा” इत्यादि ।

असुरकुमार१, नागकुमार२, सुवर्णकुमार३, विद्युत्कुमार४, अग्नि-कुमार५, द्वीपकुमार६, उदधिकुमार७, दिशाकुमार८, वायुकुमार९, और स्तनितकुमार१० इन पदों का अनुसरण करके २४ दण्डक कह लेना चाहिये ये चौबीस सूत्र कहां तक कहना चाहिये—इसके लिये कहा गया है—“ जाव वैमाणिया वर्गणा ” वैमानिकवर्गणा तक ये २४ दण्डक कहना चाहिये यह सामान्य दण्डक है ।

शंका—आपने जो नारक वर्गणा में एकत्व कहा है वह असंगत है क्योंकि नारकों की सत्ता ही सिद्ध नहीं है तथाहि—नारकों के साधक प्रमाण का अभाव होने से नारक हैं ही नहीं जैसे साधक प्रमाण के अभाव से शशशृङ्ग नहीं है ?

असुरकुमारादि १० दंडके नीचे प्रमाणों से—

“ असुरा नागसुवर्णणा ” इत्यादि

(१) असुरकुमार (२) नागकुमार (३) सुवर्णकुमार, (४) विद्युत्कुमार, (५) अग्निकुमार, (६) द्वीपकुमार, (७) उदधिकुमार (८) दिशाकुमार (९) वायु-कुमार अने (१०) स्तनितकुमार.

आ पदोंने अनुसरीने २४ सूत्र डोवा लोडये. “जाव वैमाणिया वर्गणा” ते २४ सूत्र कथां सुधी डोवा लोडये ? तो सूत्रकार कडे छे के वैमानिक वर्गणा पर्यन्तना २४ दंडक सूत्र कडेवा लोडये. आ सामान्य दंडक छे.

शंका—आपे नारक वर्गणां में एकत्व प्रकट कथुं छे ते असंगत लागे छे, कारण के नारकानुं अस्तित्व न सिद्ध धनुं नथी. नारकाना साधक प्रमाणने अभाव डोवाथी नारकानुं अस्तित्व न नथी जेम मानी गमय छे. जेम साधक प्रमाणने अलावे, असलाने शिं गडा डोता नथी जे वान मानथी पडे छे, जे न रीते नारकानुं अस्तित्व पद्युं नथी, जेम मानवानां थो वाधा छे ?

‘तत्साधकप्रमाणाभावात्’ इति यो हेतुरुपदर्शितः, स हेतुरसिद्धः, तत्साधकानुमानसद्भावात् । तथाहि—प्रकृष्टपापफलं विद्यमानभोक्तृत्वं, कर्मफलत्वात्, पुण्यकर्मफलवत्, न च तिर्यङ्मरा एव प्रकृष्टपापफलभोगिनः, औदारिकशरीरिणा तस्य वेदयितुमशक्यत्वात्, विशिष्टसुरजन्महेतु प्रकृष्टपुण्यफलवदिति ।

इति प्रथमश्चतुर्विंशति दण्डकः ॥ १ ॥

इत्थं सामान्येन चतुर्विंशति दण्डकमुक्त्वा सम्प्रति विशेषतस्तमाह—‘एषा

उत्तर—नारकों की असत्ता सिद्ध करने के लिये जो “तत्साधक प्रमाणाभावात्” ऐसा हेतु कहा गया है वह असिद्ध है क्योंकि नारकों की सत्ता का साधक अनुमान प्रमाण इस प्रकार से है—“प्रकृष्ट पापफलम् विद्यमानभोक्तृत्वं कर्मफलत्वात् पुण्यकर्मफलवत्” पुण्यकर्म के फल की तरह प्रकृष्ट पापफल विद्यमान है भोक्ता जिस का ऐसा है क्यों कि वह कर्म का फल है यहां ऐसा नहीं कहना चाहिये कि तिर्यञ्च और मनुष्य ही प्रकृष्ट पाप के फल के भोक्ता होते हैं क्यों कि प्रकृष्ट पाप फल औदारिक शरीर से युक्त प्राणी द्वारा वेदयितुं (वेदने के लिये) अशक्य होता है जैसे विशिष्ट सुरजन्म का हेतुभूत जो प्रकृष्ट पुण्यफल होता है वह औदारिक द्वारा वेदयितुं अशक्य होता है ।

इस प्रकार से यह प्रथम चतुर्विंशति दण्डक है ?

इस प्रकार सामान्यतः चौबीस दण्डक कहकर अब विशेष रूप

समाधान—“नारकोना अस्तित्वने सिद्ध करवाने भाटे साधक प्रमाणने। अभाव छे,” अेम कडेवुं ते अराअर नथी. कारण के नारकोना अस्तित्वने सिद्ध करनार अनुमान प्रमाण भोजू छे. ते अनुमान प्रमाण नीचे प्रमाणे छे—“प्रकृष्टपापफलम् विद्यमानभोक्तृत्वं कर्मफलत्वात् पुण्यकर्मफलवत्” पुण्य कर्मना इणनी अेम प्रकृष्ट पापइण पणु विद्यमान लोक्ताव गुं डोय छे, कारण के ते कर्मनुं इण छे अडीं अेवुं ना कडेवुं अेधअे के तिर्यञ्चो अने मनुष्ये अ प्रकृष्ट पापइणना लोक्ता डोय छे, कारण के प्रकृष्ट पापइण औदारिक शरीरथी युक्त प्राणी (अव) द्वारा वेदावुं ते अशक्य डोय छे—औदारिक शरीरवाणे अव तेनुं वेदन करी शकतो नथी अेवी रीते प्रकृष्ट पुण्यइण औदारिक शरीर द्वारा वेदी शकतुं नथी पणु देवो द्वारा अ वेदी शकय छे, अेअ प्रमाणे प्रकृष्ट पापइणने लोक्ता पणु नारक अव अ अने छे.

आ प्रकारनुं आ २४ दंडकोमानुं पडेवुं दंडक छे,

भवसिद्धियाणं' इत्यादि। भवसिद्धिकानां-अविष्यतीति भवा=भाविनी, सा सिद्धिः=निवृत्तिर्येषां ते भवसिद्धिकाः=भव्याः, तेषां वर्गणा एका। तद्धिम्ना अभवसिद्धिका=अभव्यास्तेषामपि वर्गणा एका। भवसिद्धिकाभवसिद्धिकाभ्यां विशेषितानां चतुर्विंशतिदण्डकस्थपदानामेकैकस्य वर्गणा एका बोध्येति भावः।

इति द्वितीयश्चतुर्विंशति दण्डकः ॥ २ ॥

अथ सम्यग्दृष्टिकादि वर्गणानामेकत्वमाह—'एगा सम्मद्विष्टियाणं' इत्यादि। सम्यग्दृष्टिकानां-सम्यक्=अविपरीता दृष्टिः=दर्शनं-तत्त्वं प्रति रुचिर्येषां ते सम्यग्दृष्टिकास्तेषां वर्गणा एका। मिथ्यात्वमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमभ्यः सम्यग्दृष्टिका भवन्ति। तथा-मिथ्यादृष्टिकानां-मिथ्या=विपरीता जिनोक्ततत्त्वेषु श्रद्धा

से उसी को कहा जाता है—“एगा भवसिद्धिया णं” इत्यादि जिन्हें आगे सिद्धि निवृत्ति (मोक्ष) प्राप्त होती है वे भवसिद्धिक भव्य जीव हैं इनकी वर्गणा राशि एकत्व संख्याविशिष्ट है भवसिद्धिकों से जो भिन्न हैं वे अभवसिद्धिक हैं अभव्य हैं इन अभव्यसिद्धिकों की वर्गणा भी एक है भवसिद्धिक और अभवसिद्धिक इन दोनों से विशेषित चतुर्विंशति दण्डकस्थपदोंके एकर पदकी वर्गणा एकत्व संख्याविशिष्ट है यह द्वितीय चतुर्विंशति (चौवीस) दण्डकर “एगा सम्मद्विष्टियाणं” इत्यादि-जिनकी दृष्टि-दर्शन तत्त्व के प्रति रुचि अविपरीत होती है उनका नाम सम्यग्दृष्टिक है इन सम्यग्दृष्टिकों की वर्गणा-एकत्व संख्याविशिष्ट होती है मिथ्यात्व मोहनीय कर्म के क्षय क्षयोपशम और उपशम से जीव सम्यग् दृष्टिक होते हैं। तथा जिनोक्त तत्त्वों में जिनकी

आ रीते २४ दंडकुं सामान्यरूपे निरूपणु करीने हुये विशेषरूपे अनुंज प्रनिपादन करवाभां आवे छे—“एगा भवसिद्धियाणं” इत्यादि. जेने लविध्यभां सिद्धि-निवृत्ति (मोक्ष) प्राप्त थवानी छे, ते एवोने लवसिद्धिक (लव्य एवो) कहे छे. तेमनी वर्गणा (राशी) भां ऐकत्व समजवुं लवसिद्धिकोशी जिन ऐवां जे अवसिद्धिको छे, तेमनी वर्गणाभा पणु ऐकत्व समजवुं. लवसिद्धिक अवसिद्धिक, आ णने पदोशी विशेषित (युक्त) २४ दंडकस्थ पदाना प्रत्येक पदनी वर्गणाभां ऐकत्व समजवुं जेछे. आ द्वितीय योनीस दंडक दयुं ॥२॥

“एगा सम्मद्विष्टियाणं” इत्यादि. जेमनी दृष्टि जेत तत्व प्रत्ये अविपरीत रुचिवाणी छेय छे, ऐवा एवोने सम्यग्दृष्टिक कहे छे ते सम्यग्दृष्टिकोनी वर्गणाभाःपणु ऐकत्व समजवुं. मिथ्यात्व मोहनीय कर्मना क्षयोपशमशी अने उपशमशी एव सम्यग्दृष्टिक णने छे. जेत तत्वोभां जेने श्रद्धा होती नशी

रहिता दृष्टिः=दर्शनं-रुचिः येषां ते मिथ्या दृष्टिकाः-मिथ्यात्वमोहनीयोदयाद्
जिनवचनेषु श्रद्धानरहिताः ।

तेषां वर्गणा एका । तथा-सम्यग्मिथ्यादृष्टिकानां-सम्यक् च मिथ्या च
दृष्टिर्येषां ते सम्यग्मिथ्यादृष्टिकाः - ये मिश्रमोहनीयोदयाज्जिनप्रणीततत्त्वेषु
अर्धविशुद्धश्रद्धानवन्त इत्यर्थः, तेषां वर्गणा एका भवतीति । सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वं
जीव एवं प्रतिपद्यते, तथाहि-अपारसंसारसमुद्रान्तराले विपरिवर्त्तमानो जीवोऽ-
नाभोगनिर्वर्तितेन गिरिसरिदुपलघोलनाकल्पेन यथा-प्रवृत्तिकरणेन अन्तः साग-

दृष्टि श्रद्धा विपरीत होती है-जिनोक्त तत्त्वों में जिन्हें श्रद्धा नहीं होती
है वे मिथ्यादृष्टिक हैं इन जीवों को मिथ्यात्व मोहनीय कर्म का उदय
होता है इसलिये इन्हें जिनोक्त तत्त्वों में श्रद्धान नहीं होता है इनकी
वर्गणा भी एकत्व संख्याविशिष्ट है तथा जो सम्यग् मिथ्यादृष्टिक जीव
हैं अर्थात् जिनके श्रद्धानमें मिश्रमोहनीय कर्म के उदय से न पूर्णरूपसे
शुद्धि है और न अशुद्धि है अर्थात् जिन प्रणीततत्त्वोंमें अर्धविशुद्ध श्रद्धान
से जो युक्त हैं ऐसे वे जीव सम्यग् मिथ्यादृष्टिक हैं, इनकी वर्गणा भी
एक है जीव इस सम्यग् मिथ्यादृष्टित्व को इस प्रकार से प्राप्त करता है
अपार संसार रूपी समुद्र के भीतर गोते खाता हुआ जीव जिस प्रकार
से प्रवाहित नदी के भीतर पड़ा हुआ पत्थर उसके प्रवाह से इधर से
उधर रगडता हुआ गोल हो जाता है इसी प्रकार से अनाभोग द्वारा
निर्वर्तित यथा प्रवृत्तिकरण से मिथ्यात्व वेदनीय कर्म की स्थिति को एक

जिनोक्त तत्त्वोमां जेनी दृष्टि श्रद्धारहित डोय छे, जेवां जेवोने मिथ्यादृष्टिक
कडे छे. ते जेवोमां मिथ्यात्व मोहनीय कर्मना उदय डोय छे, तेथी ते जेवोने
जिनोक्त तत्त्वो प्रत्ये श्रद्धा उत्पन्न थती नथी. ते मिथ्यादृष्टिकेनी वर्गणामां
पणु जेकत्व समजवुं जेधजे.

मिश्रमोहनीय कर्मना उदयथी जेने जिनोक्त तत्त्वो प्रत्ये पूरुंइये श्रद्धा
पणु नथी अने पूरुंइये अश्रद्धा पणु नथी, जेटवे के जेनी श्रद्धामां पूरुंइये
शुद्धि पणु नथी अने अशुद्धि पणु नथी-जिन प्ररूपित तत्त्वोमां जे अर्ध
विशुद्ध श्रद्धाथी युक्त छे जेवां जेवने सम्यग्मिथ्यादृष्टिक कडे छे. तेमनी वर्ग-
णामां पणु जेकत्व समजवुं.

जव आ सम्यग्मिथ्यादृष्टित्व आ प्रभावे छे-जेवी रीते नदीना प्रवा-
हमां पडेयो पत्थर तेना प्रवाहमां घसडातो घसडातो गोणाकारइये जनी जय
छे, जेज प्रभावे अपार संसारइपी समुद्रमां जमणु करतो-गोथां जातो जव
अनाभोग द्वारा निर्वर्तित यथा प्रवृत्तिकरणथी मिथ्यात्व वेदनीय कर्मनी

रोपमकोटीकोटिकस्थितिकं मिथ्यात्ववेदनीयं कर्म समुपार्जयति । तस्य कर्मणः स्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपर्यतिक्रम्यापूर्वकर्मणानिवृत्तिकरणाभिवानाभ्यां विशुद्धिविशेषाभ्याम् अन्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणमन्तरकरणं करोति । अन्तरकरणे कृते नति तस्य कर्मणः स्थितिद्वयं भवति । तत्र—अन्तरकरणादुपरितनी स्थितिः प्रथमस्थितिः सा चान्तर्मुहूर्त्तमात्रा । तथा—तस्मादेवान्तरकरणादुपरितनी द्वितीयस्थितिः । तत्र प्रथमस्थितौ जीवो मिथ्यात्वदलिकवेदनाद् मिथ्यादृष्टिर्भवति । अन्तर्मुहूर्त्तेन तु तस्यां स्थितावपगतायामन्तरकरणप्रथमसमय एव औपशमिकसम्यक्त्वं प्राप्नोति,

सागरोपम कोटाकोटि के भीतर बना देता है अर्थात् यथा प्रवृत्तिकरण के प्रभाव से वह मिथ्यात्व मोहनीय कर्म श्री ७० कोडाकोडी सागरोपम की स्थिति को घटाकर उसे १ सागरोपम के भीतर २ कर लेता है ॥ फिर वह उस कर्म की स्थिति के अन्तर्मुहूर्त्त तक उदय के बाद अपूर्व करण और अनिवृत्तिकरण नाम की दो विशुद्धियों के द्वारा अन्तर करण करता है । इस अन्तरकरण का काल भी एक अन्तर्मुहूर्त्त का होता है इस अन्तरकरण के करने पर उस कर्म की दो स्थितियां होती हैं । अन्तःकरण से नीचे की जो स्थिति होती है वह प्रथम स्थिति होती है यह अन्तर्मुहूर्त्त मात्र की होती है तथा उसी अन्तरकरण से जो उपरितनी दूसरी स्थिति होती है वह भी एक अन्तर्मुहूर्त्त की होती है प्रथमस्थिति में जीव मिथ्यात्वदलिकों का वेदन करता है इससे वह मिथ्यादृष्टि होता है अन्तर्मुहूर्त्त के बाद जब वह स्थिति समाप्त हो जाती है तब अन्तर

स्थितिने एक सागरोपम कोटाकोटिची पणु कर्छक न्यून प्रमाणवाणी गनावी हे छे. ओटके के यथा प्रवृत्तिकरणना प्रभावची ते मिथ्यात्व मोहनीय कर्मनी ७० कोडाकोडी सागरोपमनी स्थितिने घटाडीने १ सागरोपम प्रमाणु कर्तां पणु ओछा प्रमाणवाणी गनावी नाणे छे. त्यारमाद तेना द्वारा, ते कर्मनी स्थितिना अन्तर्मुहूर्त्त पर्यन्तना उदय गाद अपूर्वकरणे अने अनिवृत्तिकरणे नामनी छे विशुद्धिओ द्वारा अन्तरकरणे कराय छे. आ अन्तरकरणेना काण पणु एक अन्तर्मुहूर्त्तनेां होय छे. आ अन्तरकरणे करवाची ते कर्मनी छे स्थितिओ धाय छे. अन्तःकरणेची नीचेनी ने स्थिति धाय छे, ते प्रथम स्थिति गलाय छे. ते अन्तर्मुहूर्त्तमात्रनी न होय छे. तथा अने अन्तरकरणेची ने उपरितनी जीव स्थिति होय छे ते पणु एक अन्तर्मुहूर्त्तनी न होय छे. प्रथम स्थितिमा एव मिथ्यात्व दलिकेनुं वेदन करे छे, तेथी ते मिथ्यादृष्टि ओं छे अन्तर्मुहूर्त्त काण पणु न्यारे ते स्थिति समाप्त थर्छ जाय छे त्यारे अन्तरकरणेना प्रथम समयमां न एव औपशमिक सम्यक्त्वेने प्राप्त करे छे, कारण हे ते

मिथ्यात्वदलिकवेदनाया अभावात् । यथा हि दावानलः पूर्वदग्धेन्धनम् ऊपरं वा देशमवाप्य विध्यायति तथा मिथ्यात्ववेदनाग्निरन्तरकरणमवाप्य विध्यायतीति । तदेवमौषधविशेष सदृशं सम्यक्त्वमासाद्य मदनकोद्रवस्थानीयं दर्शनमोहनीयम् अशुद्धं कर्म त्रिविधं भवति—अशुद्धम् अर्धविशुद्धं विशुद्धं चेति । तेषां त्रयाणां पुञ्जानां स्वजातीयः पृथक् पृथक् पुञ्जो भवति । तत्र यदा जीवस्यार्धविशुद्धः पुञ्जः समुदेति, तदा तस्य तदुदयवशादर्धविशुद्धमर्हद्दृष्टतत्त्वश्रद्धानं भवति । तेन तदाऽसौ सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवति अन्तर्मुहूर्त्तावधि । तत ऊर्ध्वं स जीवः सम्यक्त्वपुञ्जं

करण के प्रथम समय में ही जीव औपशमिक सम्यक्त्व को प्राप्त करता है क्यों कि उस समय में मिथ्यात्व दलिकों के वेदन का अभाव रहता है जिस प्रकार दावानल पूर्वदग्ध ईन्धन को अथवा ऊसरभूमि को प्राप्त कर बुझ जाता है उसी प्रकार मिथ्यात्व वेदनरूप अग्नि भी अन्तकरण को प्राप्त करके बुझ जाता है इस तरह से जीव औषधि तुल्य सम्यक्त्व को प्राप्त कर मदनकोद्रव स्थानीय के जैसे दर्शन मोहनीय कर्म को जो कि अशुद्ध कर्म है तीन प्रकार का करता है दर्शनमोहनीय कर्म के जो तीन पुंज होते हैं उनमें एक पुंज अशुद्धरूप होता है, दूसरा पुंज अर्धविशुद्ध और तीसरा पुंज विशुद्धरूप होता है इन तीनों पुंजों के अपने २ जाति के पृथक् पुंज होते हैं । इनमें जीव को जब अर्धविशुद्ध पुंज का उदय होता है तब यह जीव सम्यग् मिथ्यादृष्टि होता है इस अवस्था में इसका अर्हत् दृष्ट तत्त्वों का श्रद्धान अर्धविशुद्ध रहता है यह अवस्था इसकी अन्तर्मुहूर्त्त तक रहती है इसके बाद वह जीव या तो सम्यक्त्व पुंज को

समये मिथ्यात्वदलिकेना वेदनना अलाव रडे छे. जेवी रीते पूर्वदग्ध धधन (दाकडां) अथवा वेदानभूमि आवतां न दावानल ओलवारध जय छे, जेन प्रमाणे मिथ्यात्व-वेदनरूप अग्नि पणु अंतःकरणु पासे पडोचीने ओलवारध जय छे. आ रीते एव औषधि समान सम्यक्त्वने प्राप्त करीने मदनकोद्रव स्थानीयना जेवां दर्शनमोहनीय कर्मने (जे अशुद्ध कर्म डोय छे) तणु प्रकारतुं करे छे. दर्शनमोहनीय कर्मना जे तणु पुंज डोय छे तेमांथी ओक पुंज अशुद्धरूप डोय छे, भीजे पुंज अर्धविशुद्धरूप डोय छे, अने तीजे पुंज विशुद्धरूप डोय छे. ते तणु पुंजे पोतपोतानी जतिना अलग अलग पुंज रूपे डोय छे. आ तणु पुंजमांथी अर्धविशुद्ध पुंजने एवमां ज्यारे उदय थाय छे, त्यारे ते एव सम्यग्मिथ्यादृष्टि भने छे. आ अवस्थाभां अर्हत्त भगवान द्वारा दृष्ट तत्त्वो प्रत्ये तेने अर्धविशुद्ध श्रद्धा रडे छे. तेनी आ प्रकारनी अवस्था अन्तर्मुहूर्त्त पर्यन्त न टके छे. त्यारभाइ कां तो ते एव

मिथ्यात्वपुञ्जं वा गच्छतीति । सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिविशेषि-
तानां नारकादिस्तनितकुमारान्तानां चतुर्विंशति दण्डकस्थपदानामेकैकरय वर्गणा
एकैका भवतीति ।

इदं दर्शनत्रयं नारकादिस्तनितकुमारान्तानामेकादशानामेव भवति, न तु
पृथिव्यादिवनस्पत्यन्तानाम् । तेषां तु मिथ्यादर्शनमेव भवति । अतएवाह सूत्र-
कारः—‘ एषा मिच्छादिद्वियाणं ’ इत्यादि । मिथ्यादृष्टिकानां पृथिव्यादि वनस्प-
त्यन्तानामेकैकरय वर्गणा एकैका बोध्येति । तथा—सम्यग्दृष्टिविशेषितानां द्वीन्द्रि-
याणां त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणां च एकैका वर्गणा बोध्या । द्वीन्द्रियादीनां

प्राप्त करता है या मिथ्यात्व पुंज को प्राप्त करता है सम्यग्दृष्टि मिथ्या-
दृष्टि और सम्यग् मिथ्यादृष्टि वाले नारक से लेकर स्तनितकुमार तक
के २४ दण्डकस्थपदों के जीवों के एक २ जीव के एक २ वर्गणा होती है ।

ये दर्शन त्रय नारक से लेकर स्तनितकुमार तक के ११ पदों के
ही होते हैं पृथिवी से लेकर वनस्पतिकायिक जीवों के नहीं होते हैं क्यों
कि इनके केवल एक मिथ्यादर्शन ही होता है इसी कारण सूत्रकार ने
“ एषा मिच्छादिद्वियाणं ” इत्यादि सूत्रपाठ कहा है मिथ्यादृष्टिक पृथि-
वीकायिक से लेकर वनस्पतिकायिक तक के जीवों को एक २ वर्गणा
होती है तथा—सम्यग्दृष्टि एवं मिथ्यादृष्टि वाले द्वीन्द्रिय जीवों के तेज-
न्द्रिय जीवों के और चौन्द्रिय जीवों के एक २ वर्गणा होती है इन दो
इन्द्रियादिक जीवों में सम्यग् मिथ्यादृष्टिरूप उभय अवस्था नहीं होती
है क्यों कि यह अवस्था ऐसी पञ्चेन्द्रिय जीवों के ही होती है इसलिये

सम्यक्त्व पुंजने प्राप्त करे छे, अथवा मिथ्यात्व पुंजने प्राप्त करे छे. सम्य-
ग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि, अने सम्यग्मिथ्यादृष्टिवाणा नारकथी लधने स्तनितकुमार
पर्यन्तना २४ दंडकना लुबेमां प्रत्येक दंडकना लुवनी वर्गणुमां ओकत्व
समजवुं लेधये.

नारकथी लधने स्तनितकुमार पर्यन्तना ११ दंडकेमां न आ दर्शनत्रयने
सहभाव डोय छे. पृथ्वीकायिकथी लधने वनस्पतिकायिक पर्यन्तना पात्र दंडकना
लुबेमां मिथ्यादर्शनने न सहभाव डोय छे. ते डारणे सूत्रकारे “ एषा मिच्छा-
विद्वियाणं ” इत्यादि सूत्रपाठनुं कथन करुं छे मिथ्यादृष्टिक पृथ्वीकायिकथी लधने
वनस्पतिकायिक पर्यन्तना लुबेमां ओक ओक वर्गणु डोय छे तथा—सम्यग्दृष्टि
अने मिथ्यादृष्टिवाणा द्वीन्द्रिय लुबेमां वर्गणुमां पणु ओकत्व समजवुं, त्रीन्द्रि-
येमां वर्गणुमां पणु ओकत्व समजवुं. ते द्वीन्द्रियादिक लुबेमां सम्यग्मिथ्या-
दृष्टि इप उलय अवस्थाने सहभाव डोतो नथी, डारणु के आ दृष्टिने सह-

सम्यग्मिथ्यादृष्टिकत्वं नास्ति । सम्यग् मिथ्यादृष्टिस्तु संज्ञिनामेन भवति । अतो द्वीन्द्रियादयः सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिभ्यामेव विशेषिता भवन्तीति । तथा—पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्यादिवैमानिकान्तानां नारकादिवद् दर्शनत्रयं भवति । अतस्तेषां दर्शनत्रय विशेषितानामेकैकस्य वर्गणा एकैका भवति । अत एवाह सूत्रकारः—“ सेसा जहा नेरइया जाव एगा सम्मामिच्छदिट्टियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ॥ ”

इति तृतीयश्चतुर्विंशति दण्डकः ॥ ३ ॥

तथा—कृष्णपाक्षिकाणां—कृष्णपक्षोऽस्त्येषामिति कृष्णपाक्षिकाः=अर्धपुद्गलपरावर्त्ताधिकसंसारभाजः, तेषां वर्गणा एका । तथा—शुक्लपाक्षिकाणां—शुक्लानाम्=आस्तिकत्वेन विशुद्धानां पक्षः=वर्ग—शुक्लपक्षः, तत्र भवाः शुक्लपाक्षिणाः, अर्धपु-

द्वीन्द्रियादिक जीव सम्यग्दृष्टि भी होते हैं और मिथ्यादृष्टि भी होते हैं मिश्रदृष्टिवाले नहीं होते हैं तथा पञ्चेन्द्रिय तिर्यच मनुष्य और वैमानिक तक के जीव नारकादि की तरह दर्शन त्रय वाले होते हैं अतः दर्शन त्रय विशेषित उन जीवों के एक २ जीव के एक २ वर्गणा होती है इसीलिये सूत्रकार ने “ सेसा जहा नेरइया जाव एगा सम्मामिच्छदिट्टियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ” ऐसा कहा है इस प्रकार से यह तीसरा चतुर्विंशति दण्डक है ।

कृष्णपक्ष जिनके होते हैं वे कृष्णपाक्षिक हैं अर्थात् ऐसे जीव कृष्णपाक्षिक हैं कि जिनका संसार एक पुद्गल परावर्तन अधिकतर है अल्पतर नहीं है इनकी भी वर्गणा एक होती है तथा जो जीव शुक्लपाक्षिक हैं अर्थात् जिनका संसार केवल अर्धपुद्गल परावर्तनमात्र रूप रह गया है ऐसे जीवों की भी वर्गणा एक ही होती है ये शुक्लपाक्षिक

आप पञ्चेन्द्रिय लोकोमां ७ डोय छे. तेथी ७ द्वीन्द्रियथी चतुरिन्द्रिय पर्यन्तना लोको सम्यग्दृष्टि पणु डोय छे अने मिथ्यादृष्टि पणु डोय छे, परन्तु मिश्र दृष्टिवाणा होतां नथी. तथा पञ्चेन्द्रिय तिर्यच, मनुष्य अने वैमानिक पर्यन्तना दंडकना लोपमां अेक अेक वर्गणा डोय छे अेम समजवुं. तेथी ७ सूत्रकारे “ सेसा जहा नेरइया जाव एगा सम्मामिच्छदिट्टियाणं वेमाणियाणं वग्गणा ” आ प्रमाणे कहु छे. त्रीम २४ दंडकोनी प्रइपणा अडीं पूरी थाय छे.

जे लोकोने अेक पुद्गल परावर्तन काण करतां पणु अधिक काण पर्यन्त आ संसारमां भ्रमणु करवातुं डोय छे, अेवां लोकोने कृष्णपाक्षिक कडे छे. अेवां लोकोने संसार अेक पुद्गल परावर्तन काण करतां अेछे डोतो नथी, पणु वधारे ७ डोय छे. ते कृष्णपाक्षिक लोकोनी वर्गणांमां पणु अेकत्व समजवुं. तथा जे लोको शुक्लपाक्षिक डोय छे. जेमने संसार अर्धपुद्गल परा-

દ્રુલપરાવર્તનસંસારભાજઃ, તેવાં વર્ગના એકા ભવતિ । કૃષ્ણપાક્ષિકશુકલપાક્ષિકપોલ-
ક્ષણમિદમુક્તમ્—

“ જેસિમવદ્ઢો પોગ્ગલપરિચદ્દો સેસઓ ૩ સંસારો ।

તે મુક્કપક્ષિવયા સ્વલુ અદ્દિપ્પુણ ક્ષિણપક્ષીયા ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—વેપાવપાર્થઃ પુદ્ગલપરાવર્તઃ શેવદ્દમ્તુ સંસારઃ ।

તે શુકલપાક્ષિકાઃ સ્વલુ અધિકે પુનઃ કૃષ્ણપક્ષીયાઃ ॥ ૩તિ ।

કૃષ્ણપાક્ષિક શુકલપાક્ષિકવિશેષિતાનાં ચતુર્વિંશતિદણ્ડકસ્થાનાં નારકાદિ
વૈમાનિકાન્તાનાં પદાનાં વર્ગના એકેકા ચોધ્યા ।

૩તિ ચતુર્થશ્ચતુર્વિંશતિદણ્ડકઃ ॥ ૪ ॥

જીવ આસ્તિક ભાવ વાલે હોતે હૈં શુકલપાક્ષિક ઓર કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોં
જા લક્ષણ એસા કહા ગયા હૈં—

“ જેસિમવદ્ઢો ” ઇત્યાદિ । જિન જીવોં કા સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવ-
ર્તનકાલ સ્વપ્ત્ત્વ હો ગયા હૈં અર્થાત્ અધિક સે અધિક્ક ઇતને કાલ તક્ક હી
સંસાર મેં જિન જીવોં કો રહના હૈં હસકે યાદ નિયમતઃ જિનકી મુક્તિ
હો જાતી હૈં એસે જીવ શુકલપાક્ષિક હૈં ઓર જિન જીવોં કા સંસાર
હમસે વિપરીત હૈં અર્થાત્ દીર્ઘતર હૈં અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન સે અધિક હૈં વે
જીવ કૃષ્ણપાક્ષિક હૈં શુકલપાક્ષિક ઓર કૃષ્ણપાક્ષિક જીવ ચતુર્વિંશ-
તિદણ્ડકસ્થ નારક જીવ સે લેકર વૈમાનિક જીવોં તક મેં હોતે હૈં ઇનમેં
મી એક ૨ જીવ કો એક ૨ વર્ગના હાંતી હૈં ઇસ પ્રકાર સે ગદ્દ ચતુર્થ
ચતુર્વિંશતિદણ્ડક હૈં ।

વર્તન કાળ ૩૫ જ્ઞ ણાટી છે, એવાં ૭વોની વર્ગણામાં પણ એકત્વ સમજવું.
તે શુકલપાક્ષિક ૭વો આસ્તિક ભાવવાળા હોય છે. શુકલપાક્ષિક અને કૃષ્ણ-
પાક્ષિક ૭વોનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યાં છે—

“ જેસિમવદ્ઢો ” ઇત્યાદિ. જે ૭વોનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાળ
૩૫ ધર્મ ગયો છે—એટલે કે વધારેમાં વધારે એટલા કાળ સુધી જ જે ૭વોને
સંસારમાં રહેવાનું છે, ત્યારબાદ તેા અવશ્ય જેની મુક્તિ થવાની છે, એવાં
૭વોને શુકલપાક્ષિક કહે છે. જે ૭વોનો સંસાર શુકલપાક્ષિક અને કૃષ્ણ-
પાક્ષિક ૭વો સોવીસ દંડકસ્થ નારકાથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના ૭વોમાં
હોય છે. તેમાં પણ પ્રત્યેક દંડકના ૭વોની એક એક વર્ગણા જ હોય છે.
૨૪ દંડકને અનુસરીને આ સોધા વિષયની વર્ગણામાં એકત્વ પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું છે

तथा—कृष्णलेश्यानां—लिङ्ग्यते=संश्लिष्यते प्राणी कर्मणा याभिस्ता लेश्याः,

उक्तं च—

“श्लेष इव वर्णवन्धस्य कर्मवन्धस्थिति विधाऽयः” इति ।

“कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः ।

स्फटिकस्येव तत्रायं लेश्याशब्दः प्रयुज्यते ॥ १ ॥” इति च ।

इयं च शरीरनामकर्मपरिणतिरूपा, योगपरिणतिरूपत्वात्, योगस्य च शरीरनामकर्मपरिणतिविशेषत्वात् । उक्तं च—

“योगपरिणामो लेश्या” । कथं पुनर्योगपरिणामो लेश्या ? यस्मात् सयोगिकेवली शुक्ललेश्यापरिणामेन विहृत्यान्तर्मुहूर्ते, शेषे योगनिरोधं करोति, ततो-

तथा—कृष्णलेश्यावालों की भी एक वर्गणा है जिनके द्वारा प्राणी कर्मों से संश्लिष्य होता है उनका नाम लेश्या है कहा भी है—“श्लेष इव वर्णवन्धस्य०” इत्यादि ।

कृष्णादि द्रव्य साचिव्यात् परिणामो य आत्मनः “स्फटिकस्येव तत्रायं लेश्या शब्दः प्रयुज्यते” ॥ १ ॥—तात्पर्य इसका यही है कि कृपायों के उदय से अनुरंजित जो योग प्रवृत्ति है उसका नाम लेश्या है यह लेश्या योग परिणतिरूप होनेके कारण शरीर नाम कर्मकी परिणतिरूप होती है क्योंकि योग शरीर नामकर्म की परिणति विशेषरूप होता है ।

उक्तं च—“योगपरिणामो लेश्या” लेश्या योगपरिणाम रूप इस तरह से है—सयोगि केवली शुक्ललेश्या के परिणाम से विहार करके जब अन्तर्मुहूर्त काल चाकी रहता है तब योगनिरोध करता है इससे

तथा कृष्णलेश्यावाणां प्राणी पञ्च एक वर्गणा छे. जेभना द्वारा प्राणी (७व) कर्मोथी स्पष्ट (संश्लिष्य) थाय छे, तेभने लेश्या कडे छे कछु पञ्च छे के—“श्लेष इव वर्णवन्धस्य” इत्यादि.

कृष्णादि-द्रव्यसाचिव्यात् परिणामो य आत्मनः स्फटिकस्येव तत्रायं लेश्या-शब्दः प्रयुज्यते ॥ १ ॥ तात्पर्य—कृपायोजना उदयथी अनुरंजित जे योगप्रवृत्ति छे, तेनुं नाम लेश्या छे ते लेश्या योगपरिणति रूप होवाने लीधे शरीर नामकर्मनी परिणतिरूप होय छे, कारण के योग शरीर नाम कर्मनी परिणति विशेषरूप होय छे. कछु पञ्च छे के—“योगपरिणामो लेश्या” लेश्या योग-परिणामरूप आ रीते छे—सयोगी केवली शुक्ल लेश्याना परिणामभाथी विहार करीने अहार नीकणीने न्यारे अन्तर्मुहूर्तकाल भाडी रहे छे तयारे योगनिरोध करे छे. तेम करवाथी ते अयोगी अवस्था अने; अलेश्यावस्था प्राप्त करे छे.

ऽयोगित्वग्लेश्यत्वं च प्राप्नोति, अनोऽन्वगम्यते—' योगपरिणामो लेश्या ' इति ।
स पुनर्योगः—शरीरनामकर्मपरिणतिविशेषः । उक्तं हि—

“ कर्महि कार्मणस्य कारणमन्येषां च शरीराणाम् ” इति । तस्मादौदारिका-
दिशरीरस्युक्तम्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः । तथा—औदारिकवैक्रिया-
हारकशरीरव्यापाराहतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्याद् यो जीवव्यापारः न चाभ्योगः ।
तथा औदारिकादि शरीरव्यापाराहतमनोद्रव्यसमूहसाचिव्याद् यो जीवव्यापारः स
मनोयोग इति । ततो यथैव कायादिकरणयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिर्योग उच्यते
तथैव लेश्यापीति । केचित्तु—' कर्मनिश्चन्दो लेश्या ' इति श्रुवन्ति । सा च द्रव्य-

वह अयोगी अवस्था को और अलेऽघावस्था को प्राप्त करता है इससे
जाना जाता है कि योगपरिणाम रूप लेश्या है तथा योग शरीर नाम
कर्म की परिणति विशेष रूप इस प्रकार से है—“ कर्म हि कार्मणस्य
कारणमन्येषां च शरीराणाम् ” कर्म कार्मणशरीर का और औदारिक
आदि शरीरों का कारण है इस कथन से यही बात जानी जाती है कि
औदारिकादि शरीर युक्त आत्मा का जो वीर्य परिणाम विशेष रूप योग
होता है वह काययोग है तथा—औदारिक वैक्रिय एवं आहारक शरीर
के व्यापार से आहत वाग्द्रव्यसमूह की सहायता से जो जीव का
व्यापार होता है वह वाग्योग है तथा—औदारिकादि शरीर के व्यापार से
आहत मनोद्रव्यसमूह की सहायता से जो जीव का व्यापार होता है
वह मनोयोग है तो जिस प्रकार से कायादि करणयुक्त आत्मा को वीर्य
परिणतिरूप योग होता है उसी प्रकार से योगपरिणतिरूप लेश्या भी
होती है कितनेज जन “ कर्मनिश्चन्दो लेश्या ” इसके अनुसार ऐसा भी

तथैव ए वात सिद्ध थाय छे छे लेश्या योगपरिणाम उप छे. तथा योग
शरीर नाम कर्मनी परिणति विशेषरूप आ रीते छे—“ कर्म हि कार्मणस्य
कारणमन्येषां च शरीराणाम् ” कर्म न कार्मण शरीरनुं अने औदारिक आदि
शरीरानुं धारण छे आ कथनथी ए वात जाली शक्य छे छे औदारिकादि
शरीरयुक्त आत्मानो ले वीर्यपरिणाम विशेषरूप योग होय छे, ते काययोग
छे. तथा औदारिक, वैक्रिय अने आहारक शरीरना व्यापारथी आह्वन (जे-
वामां आवेल) वाग्द्रव्यसमूहनी सहायताथी छवनी ले प्रवृत्ति आवे छे तेने
वाग्योग छे छे. तथा औदारिकादि शरीरना व्यापारथी आह्वन मनोद्रव्य
समूहनी सहायताथी छवनी ले प्रवृत्ति आवे छे तेने मनोयोग छे छे ले
प्रभरे कायादिकरणयुक्त आत्मानी वीर्यपरिणतिरूप योग होय छे, जेन प्रकारे
योगपरिणतिरूप लेश्या पणु होय छे. छेदवाछे लेडे “ कर्मनिश्चन्दो लेश्या ”

ભાવભેદાદ્ દ્વિધા । તત્ત્ર દ્રવ્યલેશ્યા કૃષ્ણદ્રવ્યાણ્યેવ । ભાવલેશ્યા તુ તજ્જન્યો જીવ-
પરિણામ ઇતિ । હ્યં લેશ્યા પદ્ધિધા । પદ્ધિવિધત્વં ચાસ્યાઃ જમ્બૂફલમક્ષકપુરુષપટ્ક-
દૃષ્ટાન્તાદ્ ગ્રામઘાતકચૌરપુરુષપટ્કદૃષ્ટાન્તાદ્ વાઽવસેયમિતિ । કૃષ્ણદ્રવ્યસાચિ-
વ્યાદ્ જાયમાનાઽશુભપરિણામરૂપા લેશ્યા કૃષ્ણા ભવતિ । સા લેશ્યા યેપાં તે
કૃષ્ણલેશ્યાસ્તેપાં વર્ગગા એકા ભવતિ । તથા-નીલલેશ્યાનાં-નીલા=કૃષ્ણાપેક્ષ્યા
કિંચિચ્છુભરૂપા લેશ્યા યેપાં તે નીલલેશ્યાસ્તેપાંવર્ગગા એકા ભવતિ । તથા-કાપો-
તલેશ્યાનાં-કાપોતી-કપોતવર્ણા=ધૂમ્રવર્ણા નીલાપેક્ષ્યા કિંચિદધિકશુભરૂપા લેશ્યા

કહતે હૈં કિ જો કર્મ કે આને મેં કારણ હોતી હૈં વહ લેશ્યા હૈં યહ લેશ્યા
દ્રવ્ય ઓર ભાવ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કી હૈં કૃષ્ણદ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા
તથા કૃષ્ણદ્રવ્ય જન્ય જો જીવ કા પરિણામ હૈં વહ ભાવલેશ્યા હૈં કૃષ્ણ,
નીલ, કાપોત આદિ કે ભેદ સે બી લેશ્યા ૬ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈં
જમ્બૂફલ મક્ષક પુષ્પપટ્ક કે દૃષ્ટાન્ત સે અથવા-ગ્રામઘાતક ચૌર પુરુ-
ષપટ્ક કે દૃષ્ટાન્ત સે લેશ્યા મેં પદ્ધિવિધતા શાસ્ત્રોં મેં કહી ગઈ હૈં
કૃષ્ણદ્રવ્ય કી સહાયતા સે જાયમાન અશુભ પરિણામરૂપ લેશ્યા કૃષ્ણ
હોતી હૈં યહ કૃષ્ણલેશ્યા જિનકો હોતી હૈં વે કૃષ્ણલેશ્ય જીવ હૈં ઇન
કૃષ્ણલેશ્ય જીવોં કી વર્ગગા એક હોતી હૈં કૃષ્ણલેશ્યાકી અપેક્ષા કિંચિત્
શુભરૂપ નીલલેશ્યા હોતી હૈં યહ નીલલેશ્યા જિનકો હોતી હૈં વે નીલલેશ્યા-
વાલે જીવ હૈં ઇનકી બી વર્ગગા એક હોતી હૈં ધૂમ્રવર્ણ જેસી કાપોત લેશ્યા
હોતી હૈં યહ નીલ લેશ્યા કી અપેક્ષા સે કુચ્છ અધિક શુભરૂપ હોતી હૈં

આ માન્યતા અનુસાર એવું પણ કહે છે કે જે કર્મના આગમનના કારણભૂત
છે, એજ લેશ્યા છે. તે લેશ્યા દ્રવ્ય અને ભાવના લેદથી જે પ્રકારની છે કૃષ્ણ
દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા તથા કૃષ્ણદ્રવ્યજન્ય જે જીવનું પરિણામ છે તે ભાવલેશ્યા
છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજે, પદ્મ અને શુકલના લેદથી લેશ્યાના છ પ્રકાર
પણ કહ્યાં છે. જાંબુનું લક્ષણ કરતાં છ પુરુષોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા અથવા ગ્રામ-
ઘાતક છ ચોરોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા શાસ્ત્રકારોએ લેશ્યામાં પદ્ધિવિધતા (છ પ્રકાર
શુકલતા) ખતાવી છે. કૃષ્ણદ્રવ્યની સહાયતાથી જાંબુન (ઉત્પન્ન થયેલ)
અશુભ પરિણામરૂપ જે લેશ્યા છે તેને કૃષ્ણલેશ્યા કહે છે. તે લેશ્યાવાળા
જીવોને કૃષ્ણલેશ્ય કહે છે. તે કૃષ્ણલેશ્ય જીવોની વર્ગણામાં એકત્વ સમજવું
જોઈએ. કૃષ્ણલેશ્યા કરતાં કંઈક શુભરૂપ નીલલેશ્યા ગણાય છે. જે જીવોમાં તે
નીલ લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે, તે જીવોને નીલ લેશ્યાવાળાં કહે છે. તેમની
પણ વર્ગણા એક હોય છે. ધૂમારાના જેવાં વર્ણુવાળી કાપોતલેશ્યા હોય છે.
તે નીલ લેશ્યા કરતાં કંઈક અધિક શુભરૂપ હોય છે. તે ધૂમ્રવર્ણુવાળાં દ્રવ્યની

“ કાપોતી ” इत्युच्यते । इयं धूम्रवर्णद्रव्यसाहाय्याज्जायते । सा लेश्याऽस्ति तेषां ते कापोतलेश्याः, तेषां वर्गणा एका भवति । तथा-तेजोलेश्यानाम्-तेजः=अग्नि-ज्वाला, तद्रूपालेश्या-तेजोलेश्या । लोहितवर्णद्रव्यनाहाय्याज्जायमाना लेश्या । इयं लेश्या शुभस्वभावा भवति । तेजो लेश्याऽस्ति तेषां ते तथा तेषां वर्गणा एका भवति । तथा-पद्मलेश्यानां-पद्मं=कमलं तद्गर्भवर्णा पीतवर्णा लेश्या, पद्म-लेश्या । पीतवर्णद्रव्यसाविव्याज्जायमानालेश्या । इयं लेश्या शुभतरस्वभावा । सा लेश्या तेषां ते तथाभूतास्तेषां वर्गणा एका भवति । कापोतलेश्य तेजोलेश्य पद्म-लेश्यानां संग्रहो ‘एवं जाव’ इति पदाद् बोध्यः । तथा-शुक्ललेश्यानां शुक्रा-शुक्र-वर्णा-अत्यन्तशुभेति यावत्, तद्रूपालेश्या-शुक्ललेश्या । इयं शुक्रवर्णद्रव्यसावि-

यह लेश्या धूमवर्णवाले द्रव्य की सहायता से उत्पन्न होती है कापोत लेश्यावाले जीवों की वर्गणा भी एक होती है तेज नाम अग्नि ज्वाला का है इस अग्नि ज्वाला रूप जो लेश्या होती है वह तेजोलेश्या पीत-लेश्या है यह तेजो लेश्या लोहित (लाल) वर्ण वाले द्रव्य की सहायता से उत्पन्न होती है और यह शुभस्वाभाववाली होती है तेजोलेश्या वाले जीवों की वर्गणा भी एक होती है कमल के गर्भ के वर्ण की तरह जो लेश्या होती है वह पद्मलेश्या है यह लेश्या पीतवर्णवाले द्रव्य की सहा-यता से उत्पन्न होती है और शुभतर स्वभाववाली होती है इस पद्मले-श्यावाले जीवों की वर्गणा भी एक होती है कापोतलेश्यावाले तेजोलेश्या वाले और पद्मलेश्यावाले जीवों का संग्रह “ एवं जाव ” हन पद से यहाँ हुआ है अत्यन्तशुभरूप जो लेश्या होती है वह शुक्ललेश्या है

સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાપોત લેશ્યાવાળાં જીવોની વર્ગણા પણ હોય છે. અગ્નિ જ્વાળાનું નામ તેજ છે. આ અગ્નિજ્વાળા રૂપ જે લેશ્યા હોય છે, તે લેશ્યાનું નામ તેજોલેશ્યા છે. તે તેજોલેશ્યા પીત (પીળા વર્ણની) લેશ્યા છે. તે લેશ્યા લાલ વર્ણવાળા દ્રવ્યની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શુભ સ્વભાવવાળી હોય છે. આ તેજોલેશ્યાવાળા જીવોની વર્ગણા પણ એક હોય છે. કમલના ગર્ભના જેવા વર્ણવાળી જે લેશ્યા છે, તેને પદ્મલેશ્યા કહે છે તે લેશ્યા પીળા વર્ણવાળા દ્રવ્યની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનેલેશ્યા કરતા અધિક શુભ સ્વભાવવાળી હોય છે. આ પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોની વર્ગણા પણ એક હોય છે કાપોતલેશ્યાવાળા, તેજોલેશ્યાવાળા અને પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોનો સંગ્રહ ‘ एवं जाव ’ આ પદ દ્વારા અહીં થયો છે. અત્યન્ત શુભ-રૂપ જે લેશ્યા છે, તેનું નામ શુકલ લેશ્યા છે. તે લેશ્યા સફેદ વર્ણવાળા દ્રવ્યની

વ્યાજ્ઞાયતે ।—શુક્લ લેશ્યા યેવાં તે તથા તેપાં શુક્લલેશ્યાવતાં વર્ગણા એકા ભવતીતિ । આસુ પર્યુ લેશ્યાસુ ચતુર્વિંશતિદ્વંડકસ્થપદાનાં નારકાદીનાં મધ્યે એકૈકસ્ય યાવયો લેશ્યા ભવન્તિ, તાવતીભિર્લેશ્યાભિર્વિશેષિતાનાં તેપામ્ એકૈકા વર્ગણા ભવતિ । અહુમર્થ સ્વયમેવાહ સૂત્રકાર:—“ એવા કળ્હલેસ્તાણં નેરહ્યાણં વર્ગણા જાવ કાઉલેસ્તાણં નેરહ્યાણં વર્ગણા । એવં જસ્સ જઈ લેસ્સાઓ ॥ ” અર્થ ભાવ:—કૃષ્ણલેશ્યાનાં નૈરયિકાણાં વર્ગણા એકા । નીલલેશ્યાનાં નૈરયિકાણાં વર્ગણા એકા । કાપોતલેશ્યાનાં નૈરયિકાણાં વર્ગણા એકા । નૈરયિકા: કૃષ્ણાદિત્રિવિધલેશ્યાવન્તો ભવન્તિ । અતદ્ધિવિધાનાં પ્રત્યેકં વર્ગણા એકૈકા ભવતિ । એવમ્ = અનેન

યહ લેશ્યા શુક્લવર્ણવાલે દ્રવ્ય કી સહાયતા સે ઉત્પન્ન હોતી હૈ શુક્લ-લેશ્યાવાલે જીવોં કી વર્ગણા ખી એક હોતી હૈ इन छह लेश्याओं में से चतुर्विंशतिद्वंद्वकस्थ पदवाले नारक आदि जीवों में एक २ जीव के जितनी २ लेश्याएँ होती है उतनी लेश्याओं से विशेषित उन २ जीवों की वर्गण भी सामान्यरूप से एक होती है यही बात “ एवा कण्हले-स्ताणं नेरह्याणं वर्गण जाव काउलेस्ताणं नेरह्याणं वर्गण एवं जस्स जई लेस्साओ ” इस सूत्र पाठ द्वारा सूत्रकार ने कही है इसका भाव ऐसा है कि कृष्णलेश्यावाले जीवों की नैरयिकों की वर्गण एक है नील-लेश्यावाले नैरयिकों की वर्गण एक है कापोतलेश्यावाले नैरयिकों की वर्गण एक है नैरयिक जीव कृष्णादि तीन लेश्याओं वाले होते हैं अतः इन तीन प्रकार की लेश्याओं वाले नैरयिक जीवों की प्रत्येक की एक २ वर्गण होती है किस जीव के कितनी लेश्याएँ होनी हैं—इसी बात को

સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવોની વર્ગણા પણ એક હોય છે. આ છ લેશ્યાઓમાંથી ૨૪ દંડકસ્થ પદવાળા નારકાદિ જીવોમાંના પ્રત્યેક દંડકના જીવોમાં બેટલી લેશ્યાઓ હોય છે એટલી લેશ્યાઓથી યુક્ત તે પ્રત્યેક દંડકના જીવોની વર્ગણા પણ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક હોય છે.

એજ વાત “ એવા કળ્હલેસ્તાણં નેરહ્યાણં વર્ગણા જાવ કાઉલેસ્તાણં નેરહ્યાણં વર્ગણા એવં જસ્સ લેસ્સાઓ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે કહી છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—કૃષ્ણલેશ્યાવાળા નારકોની વર્ગણા એક છે, નીલ-લેશ્યાવાળા નારકોની વર્ગણા એક છે, કાપોત લેશ્યાવાળા નારકોની વર્ગણા એક છે. નારક જીવો કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓનાળા હોય છે, તેથી તે ત્રણ પ્રકારની લેશ્યાઓમાંની પ્રત્યેક લેશ્યાવાળા નારકોની એક એક વર્ગણા હોય

પ્રકારેણ યસ્ય અમુગદેર્યાવન્ત્યોલેશ્યા ભવન્તિ, તાવતીપુ લેશ્યાનુ ઈન્દ્રિયા લેશ્યાયા વિશેષિતાનાં તેપાં પ્રત્યેકં વર્ગાના એકૈકા ભવતિ । કસ્ય ક્રિયન્ત્યો લેશ્યા ભવન્તિ ? ઇતિ સ્વયમેવાહ સૂત્રકાર:—‘ભવણઢ વાણમંતર૦’ ઇત્યાદિ—ભવનપતિવાન વ્યન્તરપૃથ્વીવ્યવનસ્પતીનાં ચતસ્રો લેશ્યા:—કૃષ્ણનીલકાપોતતેજોલેશ્યા ભવન્તિ । તેજોદાઘૃ દ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિયચતુરિન્દ્રિયાણાં તિસ્રો લેશ્યા:—કૃષ્ણનીલકાપોતલેશ્યા ભવન્તિ । પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિજ્ઞાનાં મનુષ્યાણાં પદ્મલેશ્યા:—કૃષ્ણાદિમુક્યાન્તા: ભવન્તિ । જ્યોતિષ્કાણામ્ એકા તેજોલેશ્યા ભવતિ । ચૈમાનિકાનામ્ તિસ્ર ઉપરિ- તનલેશ્યા:—તેજ: પદ્મશુકલલેશ્યા ભવન્તિ । ઇતિ પચ્ચમશ્વતુર્વિગતિદ્વંડક: ॥૨ ॥

તથા—કૃષ્ણાદિલેશ્યાવિશેષિતાનાં ભવસિદ્ધિકાનામ્ અભવસિદ્ધિજ્ઞાનાં ચ વર્ગા એકૈકા ભવતિ । ઇમમર્થ સૂત્રકાર: સ્વયમાહ—એગા કળ્હલેસાણં ભવસિદ્ધિયાણં ’

સૂત્રકાર ને “ ભવણઢ વાણમંતર૦ ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ ક્રિયા છે ઇસમેં ભવનપતિ વ્યન્તર પૃથ્વી અપ્ ઓર વનસ્પતિશાયિકુ ઢન જીવોં કે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ઓર તેજોલેશ્યા ચે ચાર લેશ્યાણં હોતી હેં તેજ- સાયિક, વાયુકાયિક, દ્વીન્દ્રિય, તેજન્દ્રિય ઓર ચાર દ્વિન્દ્રિય ઢનકે કૃષ્ણ, નીલ ઓર કાપોત ચે ત્રીન લેશ્યાણં હોતી હે પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોં કે ઓર મનુષ્ય કે છહ લેશ્યાણં હોતી હે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ ઓર શુકલ ચે ડન છહ લેશ્યાઓંકે નામ હેં । જ્યોતિષ્ક જીવોંકો એક તેજોલેશ્યા હોતી હે ચૈમાનિકોં કો તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યા ઓર શુકલલેશ્યા ચે ત્રીન લેશ્યાણં હોતી હેં । ઇસ પ્રકાર સે ચહ પાંચવાં ચતુર્વિગતિદ્વંડક હે તથા કૃષ્ણાદિલેશ્યાઓં સે વિશેષિત ભવસિદ્ધિક ઓર અભવસિદ્ધિક જીવોં કી વર્ગા એક ૨ હોતી હે ચહી વાન સૂત્રકાર ને “ એગા કળ્હલેસાણં

એ ક્યા ઓવને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે તે સૂત્રકારે “ ભવણઢ વાણમંતર૦ ” ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. આ સૂત્રપાઠમાં એ વાત પ્રકટ કરી છે કે ભવનપતિ, વ્યન્તર, પૃથ્વીકાયિક, અપૃથ્વીકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકોમા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજોલેશ્યા, આ ચાર લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. તેજ- સાયિક, વાયુકાયિક, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય ઓવોમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત, એ ત્રણ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્યો અને મનુષ્યોમા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા, આ છએ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ હોય છે. જ્યોતિષ્ક ઓવોમાં તેજોલેશ્યાનો અને ચૈમાનિકોમાં તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલ લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે. આ રીતે આ પાઠમાં ચોવીસ દંડકો સમજવા.

તથા કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓથી યુક્ત ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિક ઓવોની વર્ગણા એક એક હોય છે. એજ વાત સૂત્રકારે “ એગા કળ્હલેસાણં ભવ-

इत्यादि । एका कृष्णलेश्यानां भवसिद्धिकानां वर्गणा । एवं पट्स्वपि लेश्यासु = कृष्णादिषु लेश्या विशेषणत्वेनाश्रित्य द्वे द्वे पदे भणितव्ये । अयं भावः,—कृष्णलेश्यानां भवसिद्धिकानां वर्गणा एका । कृष्णलेश्यानाम् अभवसिद्धिकानां वर्गणा एका । एवं नीलादिविशेषिता भवसिद्धिका अभवसिद्धिकाश्च वाच्या इति । सम्प्रति यथास्वं कृष्णलेश्यादिविशेषितानां भवसिद्धिकानाम् अभवसिद्धिकानां च नारकादीनां प्रत्येकं वर्गणाया एकत्वं दर्शयति—“ एषा कृष्णलेश्याणां भवसिद्धियाणेरलेश्याणां वर्गणा ’ इत्यादि । कृष्णलेश्यानां भवसिद्धिकानां नैरयिकाणां वर्गणा एका । तथा—कृष्णलेश्यानाम् अभवसिद्धिकानां वर्गणा एका एवम्=अमुना प्रकारेण यस्य यावत्यो लेश्या भवन्ति तस्य तावत्यो वर्गणा वक्तव्याः । कियदवधि वक्तव्याः ? इत्याह—यावद् वैमानिकानाम् । इति पठश्चतुर्विंशति दण्डकः ॥ ६ ॥

तथा—कृष्णलेश्यादिविशेषितानां सम्यग्दृष्टिकानां मिथ्यादृष्टिकानां सम्यग्-मिथ्यादृष्टिकानां च प्रत्येकं वर्गणा एकैका बोध्या । तथा—कृष्णादिषु पट्स्वपि

भवसिद्धियाणं ” इत्यादि सूत्र द्वारा प्रकट की है इसका सारांश ऐसा है कि जो कृष्णलेश्यावाले भवसिद्धिक जीव हैं उनकी वर्गणा एक है तथा—जो कृष्णलेश्यावाले अभवसिद्धिक जीव हैं उनकी भी वर्गणा एक है इसी प्रकार से नीलादिलेश्याओं से विशेषित भवसिद्धिक और अभवसिद्धिक जीवों के सम्बन्ध में भी कथन जानना चाहिये इस तरह से छहों लेश्याओंमें ये दो दो पद कह लेना चाहिये जिस जीवके जितनी लेश्याएँ होती हैं उस जीव के उतनी वर्गणाएँ कही गई हैं ऐसा जानना चाहिये इस प्रकार का यह कथन नारक से लेकर वैमानिक तकके जीवों के सम्बन्ध में वक्तव्य कहा गया है यह छठा चतुर्विंशतिदण्डक है ।

तथा—कृष्णलेश्यादि विशेषित सम्यग्दृष्टियों की मिथ्यादृष्टियों की और सम्यग्मिथ्यादृष्टियों की प्रत्येक की एक २ वर्गणा होती है तथा—

सिद्धियाणं ” इत्यादि सूत्रद्वारा प्रकट કરી છે. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવસિદ્ધિક જીવો છે, તેમની વર્ગણા એક છે. આ રીતે નીલાદિ લેશ્યાઓવાળા ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિક જીવોને વિષે પણ કથન સમજવું આ રીતે જ એ લેશ્યાઓની સાથે આ બધાં પદનું કથન થવું જોઈએ. જે જીવને જેટલી લેશ્યાઓ હોય છે, એટલી તેની વર્ગણાઓ કહી છે, એમ સમજવું. આ પ્રકારનું આ કથન નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવો વિષે સમજવું. આ પ્રકારના આ છઠ્ઠા ચોવીસ દંડકો સમજવા.

તથા કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની—એ પ્રત્યેકની એક એક વર્ગણા હોય છે. તથા

લેહ્યાસુ મધ્યે નારકાદિવૈમાનિકાન્તાનાં યાવત્યો લેહ્યા ભવન્તિ, તાવતીભિલેહ્યા-
મિર્ચિનેપિતાનાં નારકાદિવૈમાનિકાન્તાનાં મધ્યે યસ્ય યસ્ય યા યા દૃષ્ટિર્ભવતિ
તાં તાં દૃષ્ટિયાશ્રિત્ય તસ્ય તસ્ય એકૈકા વર્ગા ગા ભવતિ । અમુમેવાર્થમાહ-સૂત્રકારઃ-
'એવં છસુ વિ લેહ્યાસુ' ઇત્યાદિ । એવં પટ્સ્વપિ લેહ્યાસુ યાવદ્ વૈમાનિકાનાં
યેપાં યાવત્યો દૃષ્ટયઃ । ઇતિ સપ્તમશ્વતુર્વિંશતિ દણ્ડકઃ ॥ ૭ ॥

તથા-કૃષ્ણલેહ્યાનાં કૃષ્ણપાક્ષિકાણામ્ એકા વર્ગાણા । કૃષ્ણલેહ્યાનાં શુક્લ-
પાક્ષિકાણામ્ એકા વર્ગાણા । એવં નીલાદિલેહ્યા વિશેષિતાનાં કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં શુક્લ-
પાક્ષિકાણાં ચ એકૈકા વર્ગાણા વોદ્યા । તથા-કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં શુક્લપાક્ષિકાણાં ચ

કૃષ્ણાદિ છ લેહ્યાઓં કે મધ્ય મેં નારક સે લેકર વૈમાનિક તક કે જીવોં
કો જિસ જીવકે જોર દૃષ્ટિ હોતી હૈ ઉસે ઉસ દૃષ્ટિ કો લેકર કે ઉસ ૨
જીવ કો એક વર્ગા ગા હોતી હૈ યહી વાત-“એવં છસુ વિ લેહ્યાસુ” ઇત્યાદિ
સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કી ગઈ હૈ યહ સાતવાં ચતુર્વિંશતિદણ્ડક હૈ ।

આઠવાં ચતુર્વિંશતિ દણ્ડક ઇસ પ્રકાર સે હૈ-

કૃષ્ણલેહ્યાવાલે કૃષ્ણપાક્ષિકોંકી એક વર્ગાણા તથા કૃષ્ણલેહ્યાવાલે
શુક્લપાક્ષિકોંકી એક વર્ગાણા હોતી હૈ ઇતી પ્રકારકા કથન નીલાદિલે-
હ્યાવિશેષિત કૃષ્ણપાક્ષિકોંકે ઓર શુક્લપાક્ષિકોંકે સમ્બન્ધમેં મી કર
લેના ચાહિયે અર્થાત્ નીલલેહ્યાવાલે કૃષ્ણપાક્ષિકોંકી ઓર નીલલેહ્યા
વાલે શુક્લપાક્ષિકોંકી એક ૨ વર્ગાણા હોતી હૈ ઇતી તરહ સે યથા
યોગ્ય કૃષ્ણાદિ લેહ્યાવાલે નારક સે લેકર વૈમાનિક તક કે કૃષ્ણપા-

નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યાન્તના ૨૪ દંડકના છવોમા કૃષ્ણાદિ પ્રત્યેક લેહ્યા-
વાળા છવો આ ત્રણ પ્રકારની દૃષ્ટિઓમાથી જે જે દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તે
તે પ્રત્યેક દૃષ્ટિ અને પ્રત્યેક લેહ્યાની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક દંડકના છવોની એક
એક વર્ગણા હોય છે. એજ વાત “એવં છસુ વિ લેહ્યાસુ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ
દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારના આ સાતમાં ચોવીસ દંડકો સમજવા.

આઠમાં ૨૪ દંડકો નીચે પ્રમાણે છે-કૃષ્ણલેહ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકોની એક
વર્ગણા અને કૃષ્ણલેહ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિકોની એક વર્ગણા હોય છે. એજ
પ્રકારનું કથન નીલાદિલેહ્યાયુક્ત કૃષ્ણપાક્ષિકો અને શુક્લપાક્ષિકો વિષે પણ
સમજવું. એટલે કે નીલલેહ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકોની એક અને નીલલેહ્યાવાળા
શુક્લપાક્ષિકોની એક વર્ગણા હોય છે બાકીની ચારે લેહ્યાઓવાળા ઉપર્યુક્ત
કૃષ્ણપાક્ષિકો અને શુક્લપાક્ષિકોની વર્ગણાઓ વિષે પણ એવુંજ કથન ત્રણ
કરવું. એજ પ્રમાણે યથાયોગ્ય (જે છવોમાં જે લેહ્યાઓ સંભવી શકતી
હોય તે લેહ્યાઓની અપેક્ષાએ) કૃષ્ણાદિ લેહ્યાવાળા નારકથી લઈને વૈમાનિક

યથાર્થં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવતાં નારકાદિવૈમાનિકાન્તાનાં પ્રત્યેકમેકૈકા વર્ગગા વૌધ્યા ।
 ઇમમર્થં સૂત્રકારઃ પ્રાહ—‘જાવ વેમાણિયાણં’ ઇત્યાદિના । યાવદ્ વૈમાનિકાનાં, યસ્ય
 યાવત્યો લેશ્યા ઇતિ । ઇત્યમુપરિનિર્દિષ્ટપ્રકારેણ અષ્ટચતુર્વિંશતિ દણ્ડકા વૌધ્યાઃ ॥૮॥

एतेऽष्टौ चतुर्विंशतिदण्डका एवमुक्ताः, तथाहि—

“ ओहो १ भव्वाईर्हिं विसेसिओ २ दंसणेर्हिं ३ पक्खेर्हिं ४ ।

लेसाहिं ५ भव ६ दंसण ७ पक्खेर्हिं ८ विसिद्धलेसाहिं ॥ १ ॥

છાયા—ઓહો ૧ ભવ્યાદિભિર્વિસેપિતો ૨ દર્શનૈઃ ૩ પક્ષૈઃ ।

લેશ્યાભિઃ ભવ્યર્શન પક્ષૈર્વિંશિષ્ટલેશ્યાભિઃ ॥ ઇતિ ॥

अथ सिद्धवर्गगा प्ररूप्यते—तत्र सिद्धा द्विविधाः—अनन्तसिद्धाः परम्पर-
 सिद्धाश्च । तत्र—अनन्तरसिद्धाः—न विद्यतेऽन्तरं व्यवधानम् अर्थात् समयेन येषां ते

क्षिक और शुक्लपाक्षिक जीवों की भी प्रत्येक की एक २ वर्गगा होनी
 है ऐसा जानना चाहिये इसी बात को “ जाव वेमाणियाणं ” इत्यादि
 सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त की गई है इस कथन में जिनके जितनी लेश्याएँ
 होती है उतनी उसके कह लेनी चाहिये और उन प्रत्येक जीवों की
 एक २ वर्गगा होती है ऐसा जानना चाहिये ये आठ २४ दण्डक इस
 प्रकार से कहे गये हैं—“ ओहो १ भव्वाईर्हिं विसेसिओ० ” इत्यादि ।

अथ सिद्धवर्गगाकी प्ररूपणाःकी जाती है—इसमें अनन्तरसिद्ध और
 परम्परसिद्धके भेदसे सिद्ध दो प्रकारके होते हैं—जिनकी सिद्धि होनेमें एक
 समय तकका भी अन्तर व्यवधान नहीं होता है वे अनन्तरसिद्ध हैं अर्थात्
 सिद्धत्व होने के प्रथम समय में जो विद्यमान होते हैं वे अनन्तरसिद्ध

पर्यन्तना કૃષ્ણપાક્ષિક અને શુક્લપાક્ષિક જીવોમાંના પ્રત્યેક દંડકના જીવોની
 પણ એક એક વર્ગણા હોય છે એજ વાત સૂત્રકારે “ જાવ વેમાણિયાણં ”
 ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે આ કથનમાં જેની જેટલી લેશ્યાઓ
 હોય તે કહેવી જોઈએ અને તે પ્રત્યેક લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકની એક એક
 વર્ગણા કહેવી જોઈએ આ રીતે આઠમાં ૨૪ દંડકોનું પ્રતિપાદન અહીં પૂરું
 થાય છે તે આઠ ૨૪ દંડક આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—“ ઓહો ૧ ભવ્વાઈર્હિં
 વિસેસિઓ ” ઇત્યાદિ.

હવે સિદ્ધ વર્ગણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે—

અનન્તર સિદ્ધ અને પરમ્પર સિદ્ધના ભેદથી સિદ્ધ એ પ્રકારના હોય
 છે. જેમની સિદ્ધિ થવામાં એક સમય પર્યન્તનો પણ આંતરો (વ્યવધાન)
 પડતો નથી, એવાં સિદ્ધોને અનન્તર સિદ્ધ કહે છે એટલે કે સિદ્ધત્વ થવાના
 પહેલા સમયમાં જેઓ વિદ્યમાન હોય છે, તેમને અનન્તર સિદ્ધ કહે છે.

तथा-मिद्वत्प्रथमसमयवर्तिन इत्यर्थः, ते पञ्चदशविधाः । तेषु एकैकस्य वर्णनाया एकत्वमाह—' एषा तित्थसिद्धाणां ' इत्यादिना । तीर्थसिद्धानाम् तीर्थने संसारसागरोऽनेनेति तीर्थम्=द्वादशाङ्गरूपं प्रवचनम्, तदाधारत्वेन सङ्घः, तस्मिन् प्रवृत्ते सति सिद्धाः-तीर्थसिद्धाः, वृषभसेनादयः-तीर्थसिद्धास्तेषां वर्णना एका । तथा-अतीर्थसिद्धानाम्-अतीर्थे=तीर्थस्यानुत्पत्तौ सिद्धा-अतीर्थसिद्धा-मरुदेवीप्रभृतयः, तथा-तीर्थव्यवच्छेदे-चन्द्रप्रभस्वामि-सुविधिस्वाम्यपान्तगले जातिस्मरणादिना सिद्धास्तेषां वर्णना एका । तथा तीर्थकरसिद्धानां-तीर्थं कुर्वन्ति आनुलोम्येन हेतुत्वेन ताच्छील्येन वा येते तीर्थकराः ।

हैं ये अनन्तरसिद्ध १५ प्रकार के होते हैं इनमें एकर की वर्णनामें एकत्व है यही बात " एषा तित्थसिद्धाणां " इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है संसाररूपी सागर जिसके प्रभाव से तिरा जाना है उसका नाम तीर्थ है ऐसा वह तीर्थ द्वादशाङ्गरूप प्रवचन ही है तथा इस द्वादशाङ्गीरूप प्रवचन का आधार भूत साधु, साध्वी, श्रावक, श्राविकारूप चतुर्विध श्रीसंघ भी तीर्थरूप है इस तीर्थ के प्रवृत्त होने पर जो सिद्ध हुए हैं वे तीर्थसिद्ध हैं । ऐसे वे तीर्थसिद्ध वृषभसेन आदि हैं इन तीर्थसिद्धों की वर्णना एक है तथा तीर्थकी अनुत्पत्तिमें जो सिद्ध हुए हैं वे अतीर्थसिद्ध हैं वे अतीर्थसिद्ध मरुदेवी आदि हैं तीर्थके व्यवच्छेदमें जो सिद्ध हुए हैं वे तीर्थ व्यवच्छेद सिद्ध हैं ऐसे तीर्थव्यवच्छेद सिद्ध जीव जातिस्मरण आदि से होते हैं जैसे चन्द्रप्रभस्वामी एवं सुविधिनाथस्वामीके अपान्तराल में हुए हैं इनकी वर्णना एक है तथा तीर्थकरसिद्धों की भी वर्णना एक है

तेमना १५ प्रकार छे. ते प्रत्येक प्रकारना अनन्तर सिद्धोनी वर्णनामा ओकत्व छे ओर बात " एषा तित्थसिद्धाणां " इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा प्रकट करी छे. संसार इपी सागर नेना प्रभावधी तरी ज्वाय छे तेने तीर्थ छे छे द्वादशांग (द्वादशाङ्ग) रूप प्रवचन ज ओवुं तीर्थ छे. तथा आ द्वादशाङ्गना आधारभूत साधु, साध्वी, श्रावक अने श्राविकाइप चतुर्विध श्रीसंघ परु तीर्थइप ज छे. आ तीर्थनी प्रवर्तना तथा पाद सिद्ध धयेला छेवेने तीर्थ सिद्धो छे छे, परन्तु तीर्थनी प्रवर्तना विना जे सिद्धो तथा छे, तेमने अतीर्थ सिद्धो छे छे वृषभसेन आदि तीर्थसिद्धो अने मरुदेवी आदि अतीर्थसिद्धो थरु गया छे तीर्थने व्यवच्छेद (नाश) तथा पाद जे सिद्धो तथा छे, तेमने तीर्थव्यवच्छेद सिद्धो छे छे जातिस्मरण आदि द्वारा आ प्रकारना सिद्धो थाय छे. तेमके चन्द्रप्रभुस्वामी अने सुविधिस्वामीना अनन्तरालमा धयेला सिद्धो. ते प्रत्येक प्रकारना सिद्धोनी ओक ओक वर्णना छेय छे.

ઉક્તં ચ—“ અણુલોમહેડતસ્તીલયાય જે ભાવતિત્થમેયં તુ ।

કુચ્ચંતિ પગાસતિ ડ તે તીર્થગરા દિયત્થકરા ॥ ૧ ॥

છાયા—અણુલોમહેતુ તચ્છીલતયા યે ભાવતીર્થમેતત્તુ ।

કુર્વન્તિ પ્રકાશયન્તિ તુ તે તીર્થકરા દિતાર્થકરાઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

તીર્થકરાઃ સન્તો યે સિદ્ધાસ્તે તીર્થકરસિદ્ધાઃ=ઋપભાદયસ્તેપાં વર્ગણા ંકા ।

તથા—અતીર્થકરસિદ્ધાનામ્=ગૌતમાદીનાં વર્ગણા ંકા ।

તથા—સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધાનાં—સ્વયમ્=આત્મના બુદ્ધાઃ=તત્ત્વં જ્ઞાતવન્તો યે તે સ્વયં-
બુદ્ધાઃ, તે ચ સિદ્ધાશ્ચેતિ સ્વયમ્બુદ્ધસિદ્ધાસ્તેપાં વર્ગણા ંકા । તથા — પ્રત્યેકબુદ્ધા-
નામ્—પ્રતીત્ય=સમાશ્રિત્ય ંકં કમપિ વૃષભાદિકમનિત્યતાદિભાવનાકારણં પદાર્થ
બુદ્ધાઃ=જ્ઞાતવન્તઃ પરમાર્થ યે તે પ્રત્યેકબુદ્ધાસ્તેપાં વર્ગણા ંકા ।

અણુલોમતા સે યા હેતુરૂપ સે યા ઉસ પ્રકાર કે સ્વભાવ હોને સે જો
તીર્થ કી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં વે તીર્થકર કહલાતે હૈં

ઉક્તં ચ—“ અણુલોમ હેડ ” ઇત્યાદિ ।

તીર્થકર હોતે હું જો સિદ્ધ હોતે હૈં વે તીર્થકર સિદ્ધ હૈં ંસે તીર્થ-
કર સિદ્ધ ઋષભ આદિ હૈં ંનકી વર્ગણા સામાન્ય સે ંક હોતી હૈ તથા
અતીર્થકર સિદ્ધ જો ગૌતમ આદિ હૈં ંનકી ંી વર્ગણા સામાન્યતઃ ંક
હૈ તથા—જો સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ હૈં ંનકી ંી વર્ગણા ંક હૈ, સ્વતઃ હી જો
તત્ત્વોંકો જાન જાતે હૈં વે સ્વયંબુદ્ધ કહલાતે હૈં, સ્વયંબુદ્ધ હોકર જો સિદ્ધ
હોતે હૈં વે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ હૈં અર્થાત્ જો કિસી કે ઉપદેશ કે વિના
સ્વયં અપની હી જ્ઞાનશક્તિ કે દ્વારા બોધ પાકર સિદ્ધ હોતે હૈં વે સ્વયં
બુદ્ધ સિદ્ધ હૈં તથા જો અન્યજ્ઞાની વૃષભાદિ કો દેલકર અનિત્યાદિ ભા-

તથા તિર્થ'કર સિદ્ધોની પણ ંક વર્ગણા હોય છે. અણુલોમતાથી અથવા હેતુ રૂપે
અથવા તે પ્રકારનો સ્વભાવ હોવાથી જેઓ તીર્થ'ની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમને તીર્થ'કર
કહે છે કહું પણ છે કે—“ અણુલોમ હેડ ” ઇત્યાદિ. તીર્થ'કર થઈને જેઓ
સિદ્ધ થાય છે, તેમને તીર્થ'કર સિદ્ધ કહે છે. ઋષભદેવ આદિ ંવાં તીર્થ'કર
સિદ્ધ ગણાય છે. તેમની વર્ગણા સામાન્યની અપેક્ષાએ ંક હોય છે, તથા
ગૌતમ આદિ જે તીર્થ'કર સિદ્ધો છે તેમની વર્ગણા પણ સામાન્યતઃ ંક છે.
તથા જે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો છે, તેમની વર્ગણા પણ ંક છે. જે ંવો સ્વતઃ
(પોતાની બલે જ) તત્ત્વોને બાણી લે છે, તેમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. સ્વયં-
બુદ્ધ થઈને સિદ્ધપદ પામનાર ંવોને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો કહે છે. ંટલે કે
અન્યના ઉપદેશ વિના, પોતાની જ જ્ઞાનશક્તિ દ્વારા બોધ પામીને સિદ્ધ
થનારા ંવોને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. તથા જે વૃષભાદિ જેવાં અન્ય જ્ઞાનીને બોધને

ननु स्वयम्बुद्धप्रत्येकबुद्धानां को भेदः ? इति चेत्, अत्रान्यते-स्वयम्बुद्ध-
प्रत्येकबुद्धानां बोध्युपधिश्रुतलिङ्गकृतो भेदः । तथाहि-स्वयम्बुद्धानां वाच्यनिमित्तान-
पेक्षो बोधिः । प्रत्येकबुद्धानां तु वाच्यनिमित्तापेक्षो बोधिः, एषामुपध्यादिवर्णनम-
न्यतोऽवसेयम् । तथा-बुद्धबोधितसिद्धानाम्-बुद्धैः=आचार्यादिभिर्बोधिताः सन्तो
ये सिद्धास्ते बुद्धबोधितसिद्धास्तेषां वर्गणा एका । तथा-एतेपासेय स्त्रीलिङ्गसि-
द्धानां च प्रत्येकमेकैका वर्गणा भवति । तथा-स्वलिङ्गसिद्धानाम्-सदोरकमुग्रव-
ज्जिकारजोहरणादिधारित्वेन स्वलिङ्गे=साधुलिङ्गे सिद्धानां वर्गणा एका । तथा-

वना के कारणमृत पदार्थ को जानकर बोध को प्राप्त करते हैं वे प्रत्येक
बुद्ध हैं इनकी भी सामान्यरूप से वर्गणा एक है ।

शंका—स्वयंबुद्ध और प्रत्येक बुद्ध में क्या अन्तर है ?

उ०—स्वयंबुद्ध और प्रत्येकबुद्ध में बोधि, उपधि श्रुत और लिङ्ग
इनकी अपेक्षासे भेद है, स्वयं बुद्धों को वाच्य निमित्तके बिना बोधि
प्राप्त होती है प्रत्येकबुद्धों को वाच्यनिमित्तको अपेक्षासे बोधिप्राप्त होती
है इनकी उपधि आदि का वर्णन अन्य शास्त्रों से जान लेना चाहिये
आचार्य आदिकोंसे बोधित होकर जो सिद्ध होते हैं वे बुद्ध बोधित हैं
इनकी भी वर्गणा एक है तथा स्त्रीलिङ्ग से जो बुद्धबोधित हुए हैं या
पुरुषलिङ्ग से जो बुद्धबोधित हुए हैं इन सब की प्रत्येककी
वर्गणा एक है तथा जो स्वलिङ्ग में सदोरकमुग्रवज्जिका रजोह-
रण आदि के धारक होने से साधुलिङ्ग में सिद्ध हुए हैं उनकी भी वर्ग-

अनित्यादि भावनाना कारणभूत पदार्थने ज्ञानीने बोध प्राप्त करे छे, तेमने
प्रत्येक बुद्ध छडे छे. तेमनी पद्य सामान्यतः अेक वर्गणा डोय छे

प्रश्न—स्वयंबुद्ध अने प्रत्येकबुद्धमां शो तक्षवत छे ?

उत्तर—स्वयंबुद्ध अने प्रत्येकबुद्धमां बोधि, उपधि, श्रुत अने सिंगनी
अपेक्षाअे लेह छे. स्वयंबुद्धने बोधि प्राप्तिमां वाच्य निमित्तोनी आवश्यकता
रहेती नथी, परन्तु प्रत्येक बुद्धोने बोधिप्राप्तिमा वाच्यनिमित्तोनी जरूर रहे
छे. तेमनी उपधि आदिनुं वर्णन अन्य शास्त्रोमाधी ज्ञानी देवुं लेहअे

आचार्य वगेरे द्वारा बोधित धरने सिद्ध यनाता एवोने बुद्धबोधित
सिद्धो छडे छे. तेमनी वर्गणा पद्य अेक डोय छे श्रीसिगमाधी बुद्धबोधित
धरैला सिद्धोनी अने पुरुष सिगमाधी बुद्धबोधित धरैला सिद्धोनी पद्य अेक
अेक वर्गणा डोय छे. स्वसिगमाधी (सदोरकमुग्रवज्जिका आदिना धान्द
साधुसिगमाधी) सिद्ध धरैला एवोनी वर्गणा पद्य अेक डोय छे. तथा

अन्यलिङ्गसिद्धानाम्=परिव्राजकादिलिङ्गसिद्धानां वर्गणा एका । तथा-गृहिलिङ्ग-
सिद्धानाम्-गृहिणां यलिङ्गं तत्र सिद्धानां मरुदेवीप्रभृतीनां वर्गणा एका । अती-
र्थसिद्धानामित्यारभ्य गृहिलिङ्गसिद्धानामित्यन्तः पाठः 'एवं जाव' इति पदेन
ग्राह्यः । तथा-एकसिद्धानाम्=एकैकस्मिन् समये एकैकसिद्धानां वर्गणा एका । तथा-
अनेकसिद्धानाम्-एकसमये द्विप्रभृत्यष्टोत्तरशतान्तानां सिद्धानां वर्गणा एका । तत्र-
एक समयेऽनेके सिध्यन्ति । ते कियन्तः सिध्यन्ति ? इति प्रतिपादितमन्यत्र । तथाहि

“ बत्तीसा अडयाला सट्टी वावत्तरी य वोधव्या ।

चुलसीई छन्नउई दुयहिय अट्टोत्तरसयं च ॥ १ ॥

छाया—द्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् पण्टि द्वासप्ततिश्च वोद्धव्याः ।

चतुरशीतिः षण्णवतिः द्वयधिकाष्टोत्तरशतं च ॥ १ ॥ इति ।

णा एक है तथा-परिव्राजक आदि अन्यलिङ्गोंसे सिद्ध हुए जीवोंका भी
वर्गणा एक है तथा-गृहिलिङ्ग में-गृहस्थों के लिङ्ग में जो सिद्ध हुए जैसे
कि मरुदेवी आदि-वे गृहिलिङ्ग सिद्ध हैं इन गृहिलिङ्ग सिद्धों की भी
वर्गणा एक है “ अतीर्थसिद्धानाम् ” से लेकर इन गृहिलिङ्ग सिद्धों तक
का पाठ यहां “ एवं जाव ” इस पद से ग्रहण किया गया है तथा एक
सिद्धों की भी वर्गणा एक है एकर समय में जो एकर सिद्ध होते हैं वे
एक सिद्ध हैं एकर समयमें सिद्ध हुए इन सिद्धों की वर्गणा सामा-
न्यतः एक है तथा-अनेक सिद्धों की-एक समय में दो आदि से लेकर
१०८ तक सिद्ध हुए जीवों की वर्गणा भी एक है एक समय में जो
अनेकसिद्ध होते हैं वे कितने होते हैं-यह सब अन्यत्र इस प्रकार से
प्रतिपादित हुआ है “ बत्तीसा अडयाला ” इत्यादि इस गाथा का भाव

परिव्राजक आदि अन्य विंगोमाथी सिद्ध थयेदा लुवोनी पणु अेक वर्गणा
डोय छे गृहस्थोमांथी सिद्ध थयेदा मरुदेवी आदि लुवोने गृहिलिङ्ग सिद्धो
ठडे छे. ते गृहिलिङ्ग सिद्धोनी पणु वर्गणा अेक छे. “ अतीर्थसिद्धानाम् ”
थी लधने गृहिलिङ्ग सिद्धो पर्यन्तना सिद्धोने पाठ अडी “ जाव (यावत्)
पदथी ग्रहण थये छे. तथा अेक अेक समयमां ने अेक अेक सिद्ध थाय छे,
तेमने अेकसिद्ध ठडे छे. अेवां अेकसिद्धोनी वर्गणामां पणु सामान्यनी अपे-
क्षाअे अेकत्व समज्जुं. अेक समयमां ने थी लधने १०८ पर्यन्तना ने
सिद्धो थाय छे तेमनी वर्गणा पणु अेक डोय छे. अेक समयमां ने अनेक
सिद्धो थाय छे ते केटला थाय छे तेतुं प्रतिपादन अन्य सिद्धान्त ग्रंथोमां
आ प्रमाणे करवामां आव्युं छे-“ बत्तीसा अडयाला ” इत्यादि. आ गाथोने

अयं भावः—यदा एकसमयेन एकादय उत्कर्षेण द्वात्रिंशत् सिध्यन्ति, तदा द्वितीयेऽपि द्वात्रिंशत् सिध्यन्ति। एवमेव तृतीयसमयादारभ्याष्टौ समयान् यावत् प्रत्येकं द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशत् सिध्यन्ति। ततोऽग्रेऽवश्यमेवान्तरं भवति। पुनर्यदा त्रयस्त्रिंशत् आरभ्य अष्टचत्वारिंशत् एकसमयेन सिध्यन्ति, तदा निरन्तरं सप्तसमयान् यावत् सिध्यन्ति। ततोऽवश्यमेवान्तरं भवति। पुनर्यदा एकसमयेन एकोनपञ्चाशत् आरभ्य यावत् षष्टिः सिध्यन्ति। तदा निरन्तरं षट् समयान् सिध्यन्ति। प्रत्येकसमये षष्टिः षष्टिः सिध्यन्ति। ततोऽन्तरं भवत्येव। ततो यदा पुनरेकसमयेन एकषष्टिमारभ्य द्विसप्ततिः सिध्यन्ति, तदाऽष्टमसमयावधि तावन्त एव सिध्यन्ति। ततः परमन्तरं

ऐसा है—कि जिस समय उत्कृष्टरूप में एक से लेकर ३२ तक सिद्ध एक समय में होते हैं तब द्वितीय समय में भी ३२ ही सिद्ध होते हैं डगी तरह से तृतीय समय तक से लेकर आठ समय तक प्रत्येक समय में ३२-३२ तक सिद्ध होते हैं इस के बाद अवश्य ही सिद्ध होने में अन्तर आ जाना है बाद में जब में जब ३३ से लेकर ४८ तक सिद्ध होते हैं तब निरन्तर सात समय तक ३३ से लेकर ४८ तक ही सिद्ध होते हैं इसके वा अवश्य ही अन्तर व्यवधान हो जाना है फिर जब एक समय में ४९ से लेकर ६० तक सिद्ध होते हैं तब लगातार ६ समय तक ही इतने ही सिद्ध होते रहते हैं इसके बाद अवश्य ही अन्तर आ जाता है इसके बाद जब एक समय में सिद्ध होते हैं तब ६१ लेकर ७२ तक सिद्ध होते हैं तब अष्टम समय तक इतने ही सिद्ध होते हैं इसके बाद अवश्य ही अन्तर आ जाना है इस क्रम से वृद्धि होने से एक समय में

साधार्थ नीचे प्रमाणों से—ये एक समयमां वधारेमां वधारे ३२ पर्यन्तना सिद्धो थाय छे, त्पारपछीना णील समयमां पणु ३२ न सिद्धो थाय छे, आ रीते त्रीनथी आठमां समय सुधीना प्रत्येक समयमां पणु ३२-३२ पर्यन्तना सिद्धो न थाय छे. त्पारणाह सिद्धो धवामां अवश्य आंतरो पडी लय छे त्पारणाह ल्यारे ३३ थी लधने ४८ पर्यन्तना सिद्धो थाय छे, त्पारे निरन्तर सात समय सुधी ३३ थी लधने ४८ पर्यन्तना न सिद्धो धता रहे छे. त्पार णाह अवश्य आंतरो पडी लय छे. त्पारणाह ल्यारे एक समयमां ४९ थी लधने ६० सुधीना सिद्धो धता मांटे छे, त्पारे निरन्तर छ समय सुधी ओटलां न सिद्धो धता करे छे, त्पारणाह अवश्य आंतरो पडी लय छे. त्पार णाह ल्यारे एक समयमां ६१ थी लधने ७२ सुधीना सिद्धो धता मांटे छे, त्पारे आठमां समय सुधी ओटलां न सिद्ध धता करे छे, अने त्पारणाह अवश्य आंतरो पडे छे. आ इमे वृद्धि धतां धतां ल्यारे एक समयमां

भवत्येव एवं क्रमेण वृद्ध्या एकसमयेन यदा अष्टोत्तरं शतं सिध्यन्ति, तदा ततः परमवश्यमेवान्तरं भवतीति ।

एवं पञ्चदशप्रकाराणामनन्तरसिद्धानां वर्गणैकत्वमुक्त्वा सम्प्रति त्रयोदशप्रकाराणां परम्परसिद्धानां परम्परे च ते सिद्धाश्च परम्परसिद्धाः सिद्धत्वसमयाद् द्वयादिसमयवर्तिनस्तेषां वर्गणैकत्वमाह—‘ एषा अपढमसमयसिद्धाणं ’ इत्यादि । अप्रथमसमयसिद्धानाम्—अप्रथमसमयसिद्धाः सिद्धत्वद्वितीयसमयवर्तिनः—तेषां वर्गणा एका । १ । ‘ एवं जाव ’ इति पदेन—‘ दुसमय सिद्धाणं २ तिसमयसिद्धाणं ३ चउसमयसिद्धाणं ४ पंचसमयसिद्धाणं ५ छसमयसिद्धाणं ६ सत्तसमयसिद्धाणं ७ अट्टसमयसिद्धाणं ८ नवसमयसिद्धाणं ९ दसमयसिद्धाणं १० संखिञ्जसमयसिद्धाणं

जब १०८ सिद्ध होते हैं तब उसके बाद अवश्य ही अन्तर आ जाता है इस प्रकार से १५ भेदवाले इन अनन्तरसिद्धों की वर्गणा में एकता का कथन करके अब १३ प्रकार के जो परम्परसिद्ध हैं उनकी वर्गणा में एकताका कथन करनेके लिये सूत्रकार “अपढमसमयसिद्धाणं” ऐसा सूत्र पाठ कहते हैं—परम्परारूप से जो सिद्ध होते हैं वे परम्पर सिद्ध हैं सिद्ध होने के समय से लेकर द्वयादि समयवर्ती जो सिद्ध हैं वे सब परम्परसिद्ध हैं इन्हीं का नाम अप्रथम समय सिद्ध हैं ये अप्रथम समयसिद्ध सिद्ध अवस्था के द्वितीय समयवर्ती होते हैं यहां “ एवं जाव ” पद से “दुसमयसिद्धाणं, तिसमयसिद्धाणं चउसमयसिद्धाणं, पंचसमयसिद्धाणं, छसमयसिद्धाणं, सत्तसमयसिद्धाणं, अट्टसमयसिद्धाणं, नवसम-

१०८ सिद्धो थाय छे, त्यारे अवश्य आंतरे पडी जाय छे

आ प्रमाणे १५ लेखवाणा अनन्तर सिद्धोनी वर्गणांमां ओकतानुं प्रतिपादन करीने छे १३ प्रकारना परम्परसिद्धोनी—प्रत्येकनी वर्गणांमा ओकत्वनुं प्रतिपादन करवांमां आवे छे—“ अपढमसमयसिद्धाणं ” इत्यादि. परम्परा रूपे वे सिद्धो थाय छे तेमने परम्पर सिद्ध कडे छे सिद्ध थवाना समयथी लछ ते द्वयादि समयवर्ती वे सिद्धो छे तेमने परम्परसिद्ध कडे छे. तेमनुं नामञ अप्रथमसमयसिद्ध छे. ते अप्रथमसमयसिद्ध वे सिद्धो छेय छे, तेओ सिद्ध अवस्थाना द्वितीय समयवर्ती छेय छे. “ एवं जाव ” आ पदथी “ दुसमयसिद्धाणं, तिसमयसिद्धाणं, चउसमयसिद्धाणं, पंचसमयसिद्धाणं, छसमयसिद्धाणं, सत्तसमयसिद्धाणं, अट्टसमयसिद्धाणं, नवसमयसिद्धाणं, दससमयसिद्धाणं संखिञ्ज-

११ अमंखिज्जसमयसिद्धाणं १२ ” इति ग्राह्यम् । द्विसमयसिद्धानां, त्रिसमयसिद्धानां, चतुः समयसिद्धानां, पञ्चसमयसिद्धानां, षट्समयसिद्धानां, सप्तसमयसिद्धानां, अष्टसमयसिद्धानां, नवसमयसिद्धानां दशसमयसिद्धानाम्, संख्येयसमयसिद्धानाम्, असंख्येयसमयसिद्धानामितिच्छाया । द्विसमयसिद्धादयः सिद्धत्वतृतीयादिसमयवर्तिनः, तेषां प्रत्येकं वर्गणा एकैका भवति । तथा-अनन्तसमयसिद्धानां १२ वर्गणा एका भवति । अथवा-‘अप्रथमसमयसिद्धानाम्’ इति सामान्याभिधानम् । ‘द्विसमयसिद्धानाम्’ इत्यादि तु विशेषाभिधानम् । इति ।

सम्प्रति द्रव्यक्षेत्रकालभावानाश्रित्य पुद्गलवर्गणैकत्वमाह-‘एगा परमाणुपोग्गलाणं’ इत्यादि । परमाणुपुद्गलानाम्-परमाणव = निष्प्रदेशाः, ये पुद्गलास्ते पर-

यसिद्धाणं, दस समयसिद्धाणं, संखिज्जसमयसिद्धाण, असंखिज्जसमयसिद्धाणं” इन पदोंका संग्रह हुआ है इस तरह सिद्ध अवस्थाके अप्रथम समयवर्ती सिद्धोंकी सिद्ध अवस्था के द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ आदि समयवर्ती सिद्धोंकी प्रत्येक वर्गणा एक २ है इस प्रकारसे ये परम्पर सिद्ध यहां तक १२ प्रकारके कहे गये हैं १३ प्रकारके जो परम्पर सिद्ध हैं वे अनन्तसमयवर्ती सिद्ध हैं इन अनन्तसमयवर्ती सिद्धोंकी भी वर्गणा एक होती है अथवा-“अप्रथमसमयसिद्धानाम्” ऐसा जो कथन किया गया है वह सामान्य की अपेक्षा से कहा गया है और “द्विसमयसिद्धानाम्” इत्यादि रूप से जो कथन किया गया है वह विशेषरूप से किया गया है ऐसा जानना चाहिये ।

अब द्रव्य क्षेत्र काल और भाव इनको लेकर पुद्गलवर्गणामें सूत्रकार एकता का कथन करते हैं-“एगा परमाणुपोग्गला” इत्यादि जिन के

समयसिद्धाणं, अम खिज्जसमयसिद्धाण ” आ पढोने असी संग्रह थये छे. आ शीते सिद्ध अवस्थाना समयवर्ती सिद्धोनी वर्गणामां ओकत्व डोय छे. ओअ प्रमाणे सिद्ध अवस्थाना द्वितीय, तृतीय आदि असंख्यात पर्यन्तना समयवर्ती सिद्धोनी, प्रत्येकनी वर्गणामा ओकता डोय छे अदीं सुधीमा गार प्रक्षरना परम्पर सिद्धो जताववामां आओ. उवे ने अनन्तसमयवर्ती सिद्धो नामने १३ मेा प्रक्षर छे, ते प्रक्षरना सिद्धोनी वर्गणामां पणु ओकत्व समञ्जुं जेधओ. अथवा “अप्रथमसमयसिद्धानाम्” आहुं ने कथन करवामां आओ छे ते सामान्यनी अपेक्षाओ थयेहुं समञ्जुं अने “द्विसमयसिद्धानाम्” इत्यादि इये ने कथन करवामां आओ छे, ते विशेषउये यहुं छे ओम समञ्जुं

उवे द्रव्यक्षेत्रकाल अने भावनी अपेक्षाओ पुद्गलवर्गणामां सूत्रक्षर ओकतानुं प्रतिपादन करे छे-“एगा परमाणुपोग्गला” इत्यादि,

માણુપુદ્ગલાસ્તેપાં વર્ગના એકા ભવતિ । સ્કન્ધા અપિ પુદ્ગલા ભવન્તીતિ ' પરમાણુ ' इति विशेषणमुपात्तम् । तथा—' एवं जाव ' इति पदेन—' दुपएसियाणं ' खंधाणं ति चउपंच छसत्तद्वनवदससंखिज्जासंखिज्जपएसियाणं ' इति ग्राह्यम् । द्विप्रदेशिकानां त्रि चतुः पञ्च षट् सप्ताष्टनवदशसंख्येयासंख्येयप्रदेशिकानां स्कन्धानाम्— इतिच्छाया । द्विप्रदेशिकाद्यसंख्येयप्रदेशिकान्तानां प्रत्येकमेकैका वर्गणेति । इयं द्रव्यतः पुद्गलानां वर्गणा प्रोक्ता ।

अथ क्षेत्रतस्तेपां वर्गणैकत्वमाह—' एगा एगपएसोगाढाणं ' इत्यादि । एकप्रदेशावगाढानाम्—एकप्रदेशे=क्षेत्रस्यैकस्मिन्नवयवे अवगाढाः=अवस्थिताः, एकप्रदे-

द्वितीय आदि प्रदेश नहीं होते हैं ऐसे निरंशपुद्गल का नाम परमाणु है ऐसे परमाणुरूप पुद्गलों की वर्गणा एक होती है, स्कन्धों के व्यवच्छेद के लिये यहाँ " परमाणु " ऐसा विशेषण रखा गया है तथा—"एवं जाव" इस पद से "दुपएसियाणं खंधाणं तिचउपंच छ सत्तद्व नव दस सखिज्जा पएसियाणं" इस पाठ का संग्रह हुआ है इसका भाव ऐसा है कि दो प्रदेशों वाले स्कन्ध से लेकर के असंख्यात प्रदेशवाले स्कन्धों तक के स्कन्धों की प्रत्येक की वर्गणा भी एक २ है यह द्रव्य की अपेक्षा लेकर पुद्गलों की वर्गणा कही गई है ।

अब क्षेत्र की अपेक्षा से इनकी वर्गणा की एकता " एगा एगपएसोगाढाणं " इस पाठ द्वारा कही जा रही है—क्षेत्र के एक प्रदेश में

એ આદિ પ્રદેશ વિનાના નિરંશ પુદ્ગલને પરમાણુ કહે છે. એવાં પરમાણુરૂપ પુદ્ગલોની વર્ગણા એક હોય છે. સ્કન્ધોના વ્યવચ્છેદને માટે અહીં " પરમાણુ " એવું વિશેષણુ રાખવામાં આવ્યું છે. " એવં " જાવ આ પદના પ્રયોગ દ્વારા " દુપસિયાણં ક્ષંધાણં તિ ચઉપંચ છસત્તદ્વનવદસ સંખિજ્જાપસિયાણં " આ પાઠને શ્રદ્ધણુ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે એથી લઈને અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોવાળા જે સ્કન્ધો હોય છે, તે પ્રત્યેકની વર્ગણા પણ એક એક હોય છે. આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોની વર્ગણાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેમની વર્ગણામાં એકત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે—

" એગા એગપસોગાઢાણં " ઇત્યાદિ,

ક્ષેત્રના એક પ્રદેશમાં—અવયવમાં—જેમની અવગાહના થાય છે એવાં એક પ્રદેશમાં રહેલાં પુદ્ગલોને એકપ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલો કહે છે. એવાં એક પ્રદેશાવ-

नामगाढास्तेषां तथाभूतानां पुद्गलानां वर्णना एका । ' एवं जात्र इत्यनेन क्रयादि-
संख्येयप्रदेशावगाढान्तानां पुद्गलानां पाठः संग्राह्यः । तेषां प्रत्येकं वर्णना एकैका
बोध्या । तथा-असंख्येयप्रदेशावगाढानां पुद्गलानां वर्णना एका बोध्या ।

ननु-अनन्तप्रदेशावगाढानां पुद्गलानां वर्णनाया एकत्वं कथं नोक्तम् ? इति
चेत्, आह-लोकक्षणस्य अवगाढक्षेत्रस्यासंख्येयप्रदेशत्वमेवास्ति नत्वनन्तप्रदेश
त्वम्, अत एव-असंख्येयप्रदेशपर्यन्तानां पुद्गलानां वर्णनाया एकत्वम्, इति नास्ति
दोषः । पुद्गलाश्चात्र एकप्रदेशिकाद्यनन्तप्रदेशिकान्ता बोध्याः, द्रव्यपरिणामस्या-

अवयव में जिनका अवस्थान होता है वे एक प्रदेशावगाढ पुद्गल हैं
ऐसे एकप्रदेशावगाढ पुद्गलों की वर्णना एक होती है " एवं जात्र " इस
पाठ से दो आदि प्रदेशों से लेकर संख्यात तक में अवगाढ हुए पुद्गलों
का ग्रहण हुआ है इन दो आदि प्रदेशों में तथा संख्यातप्रदेशों में
अवगाढ हुए पुद्गलोंकी प्रत्येककी वर्णना एक है तथा लोकके असंख्यात
प्रदेशों में अवगाढ हुए पुद्गलों की भी वर्णना सादान्यतः एक है ।

शंका—अनन्तप्रदेशावगाढ पुद्गलों की वर्णना का एकत्व यहां
सूत्रकार ने क्यों नहीं कहा है ?

उत्तर—यहां जो ऐसा नहीं कहा है उसका कारण यह है कि लोक-
रूप जो अवगाढ क्षेत्र है उसमें अनन्तप्रदेशता नहीं कही गई है उसमें
तो केवल असंख्यातप्रदेशता तक ही कही गई है, इसीलिये क्षेत्र के
असंख्यातप्रदेशों तक में अवगाढी असंख्यातप्रदेशवाले पुद्गलों की वर्णना
में एकता का कथन किया जाता है पुद्गल एक प्रदेशवाले भी होते हैं

गाढ पुद्गलानी वर्गणा ऐकं डोय छे " एवं जात्र " आ सूत्रपाठ हांग जे
प्रदेशोत्थी लधने संख्यात पर्यन्तना प्रदेशोत्थी अवगाढनावाणां पुद्गलो अडल्ल
करवामां आवेल छे. आ जेथी लधने संख्यात पर्यन्तना प्रदेशोत्थी अवगाढ-
नावाणां पुद्गलोमांता प्रत्येक प्रकारना पुद्गलोत्थी वर्गणा ऐकं ऐकं डोय छे.
तथा असंख्यात प्रदेशोत्थी अवगाढ धयेलां पुद्गलोत्थी पणु सामान्यनी अपेक्षाजे
ऐकं वर्गणा डोय छे

शंका—अडी सूत्रकारे अनन्तप्रदेशावगाढ पुद्गलोत्थी वर्गणांमां शा डान्जे
ऐकत्व प्रकट करुं नथी ?

उत्तर—दोकरूप जे अवगाढ क्षेत्र छे तेमां अनन्त प्रदेशता छानी न
नथी. तेमां तो असंख्यात प्रदेशता पर्यन्तनी प्रदेशता न संलवी शके छे.
तेथी क्षेत्रना असंख्यात पर्यन्तना प्रदेशोत्थी अवगाढी अनंख्यात प्रदेशवाणां
पुद्गलोत्थी वर्गणांमां ऐकतानुं कथन करवामां आव्युं छे. पुद्गल ऐक प्रदेशवाणां

ચિન્ત્યત્વાત્ । તથા—સુર્ણસ્ય સપ્તરુપાઃ પારદસ્યૈકેન કર્પેણ ચારિતા એકીભવન્તિ, પુનસ્તે પ્રયોગેણ ત્રામિતા સપ્તૈવ ભવન્તિ, તદ્વદત્રાપિ બોધ્યમિતિ ।

અથ કાલતઃ પુદ્ગલાનાં વર્ગણૈકત્વમાહ—‘ એગા એગસમયઠિહયાણં ’ ઇત્યાદિ । એકસમયસ્થિતિકાનામ્—એકં સમયં યાવત્ સ્થિતિઃ=પરમાણુત્વાદિના એકપ્રદેશાવગાઢાદિત્વેન એકગુણકાલાદિત્વેન વાઽવસ્થાનં યેષાં તે—એકસમયસ્થિતિકાઃ, તેષાં પુદ્ગલાનાં વર્ગણા એકા ‘ જાવ ’ શબ્દાત્-દ્વિસમયસ્થિતિકાદિસંખ્યેયસમયસ્થિતિકાન્તાઃ પુદ્ગલાઃ સંગ્રાહ્યાઃ, તેષાં, પ્રત્યેક વર્ગણા એકૈકા બોધ્યા । તથા—અસંખ્યેયસમયસ્થિ-

અસંખ્યાતપ્રદેશવાલે ભી હોતે હૈં ઓર અનન્તપ્રદેશોંવાલે ભી હોતે હૈં ક્યોં કિ દ્રવ્ય કા પરિણામ અચિન્ત્ય હોતા હૈ જૈસે સાત તોલે સોને મેં બુબુક્ષિત પારા મિલાકર ઉસે ઘોંટા જાવે તો વહ ઉસ મેં મિલ જાતા હૈ ઓર બાદ મેં વહ એક તોલા બુબુક્ષિત પારા ઉસસે જવ અલગ કર દિયા જાતા હૈ તથ ભી વહ સોના ૭ તોલાં હી રહતા હૈ કમતી નહીં હોતા હૈ ઇસી તરહ સે યહાં પર ભી સમજ્ઞના ચાહિયે ।

અવ કાલકી અપેક્ષા સે પુદ્ગલોં કી વર્ગણા મેં એકતા કહી જાતી હૈ- “ એગા એગસમયઠિહયાણં ” ઇત્યાદિ—પરમાણુરૂપ સે યા એક પ્રદેશ મેં અવગાઢ હોને રૂપ સે યા એકગુણકાલાદિરૂપ સે જિન પુદ્ગલોં કા એક સમય તક અવસ્થાન હોતા હૈ વે એક સમયસ્થિતિક પુદ્ગલ હૈ એસે પુદ્ગલોં કી વર્ગણા એક હોતી હૈ યહાં “ જાવ ” શબ્દ સે દ્વિસમયસ્થિતિવાલે પુદ્ગલ આદિ સે લેકર સંખ્યાત સમય તક કી સ્થિતિવાલે પુદ્ગલોં કા ગ્રહણ

પણુ હોય છે, અસંખ્યાતવાળાં પણુ હોય છે અને અનન્ત પ્રદેશવાળાં પણુ હોય છે, કારણુકે દ્રવ્યનું પરિણામ અચિન્ત્ય હોય છે. જેમ સાત તોલા સોનામાં બુબુક્ષિત પારા મેળવીને તે મિશ્રણને ઘુંટવામાં આવે તો તે તેમાં મળી જાય છે, અને ત્યાર બાદ તે એક તોલા બુબુક્ષિત પારાને જ્યારે તે મિશ્રણમાંથી અલગ કરી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે પણુ સોનું તો સાત તોલા જ રહે છે—તેમાં ઘટ પડતી નથી, એવું જ અહીં પણુ સમજવું.

હવે કાળની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોની વર્ગણામાં એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ એગા એગસમયઠિહયાણં ” ઇત્યાદિ. પરમાણુ રૂપે અથવા એક પ્રદેશમાં અવગાઢ થવા રૂપે અથવા એકગુણ કાલાદિ રૂપે જે પુદ્ગલોનું એક સમય સુધીનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ ’ હોય છે, તે પુદ્ગલોને એક સમયસ્થિતિક પુદ્ગલ કહે છે. એવાં પુદ્ગલોની વર્ગણા એક હોય છે. અહીં “ જાવ (યાવત્) ” પદ્ધતી એ સમયસ્થિતિકથી લઈને સંખ્યાત પર્યન્તના સમયસ્થિતિક પુદ્ગલોને

तिकानां पुद्गलानां वर्गणा एका । अनन्तसमयस्थितिकानां पुद्गलानामभावात्, असंख्येयसमयस्थितिकपर्यन्तपुद्गलानां वर्गणाया एकत्वमत्राभिहितमिति ।

अथ भावतः पुद्गलानां वर्गणाया एकत्वमाह—‘एगा एगगुणकालगाणं’ इत्यादि । एकगुणकालकानाम्—एकेन गुणोगुणनं यस्य स एकगुणः, एकगुणः कालोवर्णो येषां ते एकगुणकालकाः, तेषां यथाभूतानां पुद्गलानां वर्गणा एका । यत आरभ्य कृष्णतरकृष्णतमादिरूपा क्रमश उत्कर्षप्रवृत्ति भवति ते भावा एकगुणकालका उच्यन्ते । ‘जाव’ शब्देन द्विगुणकालकादिसंख्येयगुणकालकान्ताः पुद्गला

दृभा है इन सब पुद्गलों की प्रत्येक की वर्गणा एक २ होती है, अनन्त समय तक की स्थितिवाले पुद्गल होते नहीं है इसीलिये यहाँ पर पुद्गलों की वर्गणा नहीं कही गई है इसी प्रकार से असंख्यात समय तक की स्थितिवाले पुद्गलों की वर्गणा में भी एकत्व जानना चाहिये ।

अथ भाव की अपेक्षा से पुद्गलों की वर्गणा में एकत्व “एगा एगगुण कालगाणं” इस सूत्र द्वारा प्रकट किया गया है—एक गुणा काला वर्ण जिनमें होता है वे एक कालक पुद्गल है इन पुद्गलों की वर्गणा एक है इसी तरह से कृष्णतर कृष्णतम आदि एक गुणे कृष्णरूपवाले जो पुद्गल हैं वे सब भी एक गुणकालक पुद्गल है इन पुद्गलों में एक गुणे कृष्णरूप की कृष्णता कृष्णतम आदि रूप से प्रकर्ष वृत्ति होती है अतः ऐसे ये पुद्गल एक गुणकालक कहे गये हैं । यहाँ पर “जाव” शब्द से द्विगुणे कालेरूप वाले तिगुणे कालेरूप वाले चौगुणे कालेरूप वाले आदि

श्रद्धु करवाभां आवेल छे. ते प्रत्येक प्रक्षरना पुद्गलेनी ओक ओक वर्गणा डोय छे. अनन्तसमय सुधीनी स्थितिवाणां पुद्गले डोतां नथी, अडीं तेमनी वर्गणां ओकत्व प्रकट करवाभां आन्थुं नथी. ओन् प्रभाणु असंख्यात समय सुधीनी स्थितिवाणां पुद्गलेनी वर्गणां पणु ओकत्व समन्वुं लेधये.

डवे “एगा एग गुणकालगाणं” इत्यादि सूत्र द्वारा सूत्रकार लावनी अपेक्षाओ पुद्गलेनी वर्गणां ओकत्वतुं प्रतिपादन करे छे—

ओक गणुा क्षणो वरुं ने पुद्गलेभां डोय छे ते पुद्गलेने “ओकशुषुकासक पुद्गले” कडे छे. आ पुद्गलेनी वर्गणा ओक डोय छे. ओन् प्रभाणु कृष्णतर, कृष्णतम आदि ओक गणुा कृष्णवर्णवाणां ने पुद्गले छे, तेओ गणां पणु ओक शुषुकासक पुद्गले छे. ते पुद्गलेभां ओक गणुा कृष्णरूपनी कृष्णता कृष्णतम आदि रूपे प्रकर्षवृत्ति वाणी डोय छे. तेधी ओवां ते पुद्गलेने ओकशुषुकासक पुद्गले” कडेवाभां आन्थां छे. अडीं “जाव (यावत्) पधधी ओगणां क्षणो रूपवाणां लेधने संख्यात गणां पर्यन्तना क्षणो रूपवाणा पुद्गलेने श्रद्धु

गृह्यन्ते, तेषां प्रत्येकं वर्गणा एका बोध्या । तथा—असंख्येयगुणकालकानां पुद्गलानां वर्गणा एका । तथा—अनन्तगुणकालकानां पुद्गलानां वर्गणा एका । एवम् एकगुण-नीलादिप्रभृत्यनन्तगुणनीलादि पर्यन्तानां वर्णात्मकानां पुद्गलानाम्, एकगुणसुर-भिगन्धाद्यनन्तगुणसुरभिगन्धपर्यन्तानाम्, एकगुणदुरभिगन्धाद्यनन्तगुणदुरभिग-न्धपर्यन्तानां च गन्धात्मकानां पुद्गलानाम्, एकगुणतिक्तादिप्रभृत्यनन्तगुणतिक्ता-दिपर्यन्तानां रसात्मकानां पुद्गलानाम्, तथा—एकगुणकठिनादिप्रभृत्यनन्तगुणक-ठिनादि पर्यन्तानां स्पर्शात्मकानां पुद्गलानां च प्रत्येकम् एकैका वर्गणा ।
अमुमेवार्थमाह सूत्रकारः—

पुद्गल से लेकर संख्यातगुणे काले रूपवाले तकके पुद्गल ग्रहण किये गये हैं । सो इन पुद्गलों में से प्रत्येक द्विगुने तिगुने आदि संख्यातगुने कृष्ण-वर्णवाले पुद्गलों की वर्गणा एक २ है तथा असंख्यातगुणित कृष्णवर्ण-वाले पुद्गलों की भी वर्गणा एक है इसी तरह से अनन्तगुणित कृष्ण-वर्णवाले पुद्गलों की वर्गणा एक है तथा इसी प्रकार से एक गुने नीलादि से लगाकर अनन्तगुने नीलादि तक के वर्णवाले पुद्गलों की प्रत्येक की वर्गणा एक २ है एक गुने सुरभिगन्ध से लेकर अनन्तगुने सुरभिगन्ध तकके गंधवाले पुद्गलोंकी वर्गणा भी प्रत्येक की एक २ है एक गुने तिक्त-रससे लेकर अनन्तगुने तिक्त (तीखा) रस तकके रसगुणवाले पुद्गलोंकी प्रत्येक की वर्गणा एक २ है तथा एक गुने कठिन आदि स्पर्श से लेकर अनन्तगुने कठिनादि स्पर्शवाले पुद्गलों की प्रत्येक की वर्गणा एक २ है

करनामां आवेद छे ते प्रत्येक प्रकारना कृष्णवर्णवाणां पुद्गलोनी तथा असं-ख्यात गण्ठा कृष्णवर्णवाणां पुद्गलोनी वर्गण्ठा ऐक ऐक ७ डोय छे ऐम समञ्जुं. ऐञ प्रमाणे अनन्तगुणित कृष्णतावाणां पुद्गलोनी वर्गण्ठांमां पण्णु ऐकत्व समञ्जुं. न्नेछंऐ. ऐञ प्रमाणे ऐक गुणितथी लधने अनन्त गुणित पर्यन्तना नीलादि वर्णवाणां प्रत्येक प्रकारना पुद्गलोनी वर्गण्ठा ऐक ऐक डोय छे आ रीते दोडित, पीत अने शुक्लवर्णवाणां पुद्गलोनी वर्गण्ठा विषे पण्णु समञ्जुं. ऐक गुणित सुरभिगंधथी लधने अनन्तगुणित पर्यन्तनी सुरभि-गंधवाणां प्रत्येक प्रकारना पुद्गलोनी वर्गण्ठा पण्णु ऐक ऐक डोय छे. ऐक गुणित तिक्त रसथी लधने अनन्त गुणित पर्यन्तना तिक्तरसवाणां पुद्गलोमां-प्रत्येक प्रकारना पुद्गलोनी ऐक ऐक वर्गण्ठा डोय छे. ऐञ प्रमाणे अन्य रसोवाणां पुद्गलोनी वर्गण्ठा विषे पण्णु समञ्जुं. ऐक गुणितथी लधने अनन्त गुणित पर्यन्तना कठण्णु स्पर्शवाणां पुद्गलोनी अपेक्षाऐ प्रत्येक प्रकारना पुद्गलोनी ऐक ऐक वर्गण्ठा डोय छे. थीळ' स्पर्शोनी वर्गण्ठांना ऐकत्वनुं पण्णु ऐञ

“ એવં વર્ણા ગંધા રસા ફાસા ભાણિયન્વા ।

જાવ અનંતગુણલુક્ષ્ણાણં પોગલાણં વર્ગના ॥ ” ઇતિ ।

एतानि सर्वाण्यपि भावसूत्राणि पण्ड्यधिकृतद्वयप्रमाणानि भवन्ति । तथाहि-
वर्णाः पञ्च, गन्धौ द्वौ, रसाः पञ्च, स्पर्शा अष्टौ, इति मिलिता त्रिंशतिर्भावा भवन्ति,
तेषाम् एकगुणकालादितः समारभ्यदशगुणपर्यन्ताभिः, तथा-संख्याताऽसंख्याता-
ऽनन्तगुणकालादिरूपाभिश्च, त्रयोदशसंख्याभिर्गुणनेन पण्ड्यधिकृतद्वय (२६०)
परिमिता भावभेदा भवन्ति । सम्प्रति तानेव द्रव्यक्षेत्रकालभावानाश्रित्य जघन्या-
दिभेदभिन्नानां स्कन्धानां वर्गणाया एकत्वमाह-‘ एगा जहन्नप्यएसियाणं ’
इत्यादि । जघन्यप्रदेशिकानाम्-जघन्याः=पर्वस्तोकाश्च ते प्रदेशाः=परमाणवः

इसी बात को सूत्रकार ने “ एव वर्णा, गंधा, रसा, फासा भाणियन्वा
जाव अणंतगुण लुक्खाणं पोगलाणं वर्गना ” इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट
क्रिया है इन सब भी भाव को लेकर भाव की अपेक्षा से पुद्गलों की
वर्गणा के एकत्व का कथन वाले सूत्रों की संख्या २६० है वह इस प्रकार
से है पांच वर्ण, दो गन्ध, पांच रस और ८ स्पर्श ये सब मिलकर २०
भाव होते हैं इन २० भावों के एक गुने काले वर्ण आदि से लेकर दश-
गुने काले वर्ण आदि तक १० स्थान और संख्यात, असंख्यात और
अनन्त तक ३ स्थान मिलकर १३ स्थान होते हैं २० को १३ से गुणित
करने पर २६० भाव सूत्रों की संख्या आ जाती है अब उन्हीं द्रव्य क्षेत्र
काल और भाव को आश्रित करके जघन्यादि भेदों वाले स्कन्धों की
वर्गणा में एकत्व का कथन किया जाता है “ एगा जहन्नप्यएसियाणं ”

પ્રમાણે ધ્યન થવું. ભેદએ. આ વાતને સૂત્રકારે “ એવં વર્ણા, ગંધા, રસા,
ફાસા ભાણિયન્વા જાવ અણંતગુણલુક્ષ્ણાણં પોગલાણં વર્ગના ” આ સૂત્રપાઠ
દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. આ બધાં ભાવોને ધ્યાનમાં લઈને ભાવની અપેક્ષાએ
પુદ્ગલોની વર્ગણના એકત્વના કથનવાળાં ૨૬૦ સૂત્રો બને છે. તે આ પ્રમાણે
સમજવા-પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, અને ૮ સ્પર્શ, એ બધાં મળીને
૨૦ ભાવો થાય છે. તે ૨૦ ભાવોના એક ગુણિત કાળો વર્ણ આદિથી
લઈને ૧૦ ગુણિત કાળાવર્ણ પર્યન્તના દસ સ્થાન થાય છે અને સંખ્યાત,
અસંખ્યાત અને અનન્ત સુધીના ત્રણ સ્થાનો તેમાં ઉમેરવાથી કુલ ૧૩ સ્થાન
થાય છે આ ૧૩ સ્થાનોને ૨૦ ભાવો વડે ગુણવાથી કુલ ૨૬૦ ભાવ સૂત્રો
આવી જાય છે. હવે એજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને આધારે જઘન્યાદિ
ભેદોવાળા સ્કન્ધોની વર્ગણમાં એકત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-“ એગા
જહન્નપ્યસિયાણં ” ઇત્યાદિ. જઘન્ય પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોની વર્ગણ એક છે.

द्विप्रदेशादयः जघन्यप्रदेशाः, जघन्यप्रदेशाः सन्त्येषाम् इति जघन्यप्रदेशिनस्त एव जघन्यप्रदेशिकास्तेषां तथाभूतानां स्कन्धानां - द्व्यणुकादीनां वर्गणा एका । जघन्यप्रदेशिका इति सर्वत्रनादेराकृतिगणत्वादिन्प्रत्ययः । तथा-उत्कर्षप्रदेशिकानाम्-उत्कर्षा=उत्कृष्टसंरूपकाः-परमानन्ता इति यावत् प्रदेशाः=अणवो येषां ते उत्कर्षप्रदेशिकाः, तेषां तथाभूतानां स्कन्धानां वर्गणा एका । एतेषां यद्यप्यनन्ता वर्गणाः सन्ति, तथापि अजघन्योत्कर्ष शब्देन व्यवहियमाणत्वाद् वर्गणैकत्वं बोध्यमिति । एवम्=अनेन प्रकारेणैव जघन्यावगाहनकानाम् अवगाहन्ते=तिष्ठन्ति पुद्गला यस्यां सा-अवगाहना=क्षेत्रप्रदेशरूपा, जघन्या=सर्वस्तोका अवगाहना येषां जघन्यावगाहकाः=एकप्रदेशावगाहास्तेषां पुद्गलानां वर्गणा एका । तथा-उत्क-

इत्यादि जघन्य प्रदेशवाले स्कन्धों की वर्गणा एक है सब से कम प्रदेशों का नाम जघन्य प्रदेश है ऐसे जघन्य प्रदेश द्विप्रदेश आदि रूप होते हैं ऐसे जघन्य प्रदेश जिन स्कन्धों में होते हैं वे जघन्य प्रदेशिक या जघन्यप्रदेशी स्कन्ध हैं ऐसे उन जघन्य प्रदेशी स्कन्धों की द्व्यणुकादिक स्कन्धों की वर्गणा एक होती है तथा जो उत्कृष्ट प्रदेशों अणुओं वाले स्कन्ध हैं उन स्कन्धों की वर्गणा भी एक है तथा जो स्कन्ध अजघन्योत्कृष्ट प्रदेशवाले हैं-मध्य स्कन्ध रूप हैं उन स्कन्धों की भी वर्गणा एक है यद्यपि इन मध्यम स्कन्धों की वर्गणा अनन्त होती है फिर भी ये अजघन्योत्कर्षशब्द से व्यवहियमाण-वाच्य हाती हैं इसलिये इनमें एकता कही गई है इसी तरह से जो पुद्गल स्कन्ध जघन्य अवगाहनावाले हैं अर्थात् एक प्रदेशावगाही हैं उनकी भी वर्गणा एक होती है जिसमें पुद्गल रहते हैं उसका नाम अवगाहना है यह अवगाहना क्षेत्र प्रदेशरूप

सौथी ओछां प्रदेशने जघन्यप्रदेश कडे छे जेवां जघन्यप्रदेश द्विप्रदेश आदि रूप डोय छे जेवां जघन्य प्रदेशो जे स्कन्धोमां डोय छे, ते स्कन्धोने जघन्यप्रदेशिक अथवा जघन्यप्रदेशी स्कन्धो कडे छे जेवां ते जघन्यप्रदेशी स्कन्धोनी-जे आदि अणुवाणा स्कन्धोनी वर्गणामां ओक डोय छे. तथा उत्कृष्ट प्रदेशोवाणा स्कन्धोनी वर्गणु पणु ओक डोय छे. तथा जे स्कन्धो अजघन्योत्कृष्ट प्रदेशवाणा डोय छे. ओटवे के मध्यम स्कन्धरूप डोय छे, ते स्कन्धोनी वर्गणु पणु ओक डोय छे जे के ते मध्यम स्कन्धोनी वर्गणुओ अनन्त डोय छे, छतां पणु ते अजघन्योत्कर्ष शब्दथी व्यवहियमाणु (वाच्य) थाय छे तेथी तेओमां ओकता कडेवामां आवी छे जेअ प्रमाणु जे पुद्गल स्कन्ध जघन्य अवगाहनावाणा छे-ओटवे के ओक प्रदेशावगाही छे तेमनी पणु ओक वर्गणु डोय छे. जेमां पुद्गलो रडे तेजुं नाम अवगाहना छे. ते अवगाहना क्षेत्रप्रदेशरूप डोय छे. जेमनी अव-

र्वावगाहनकानाम्-असंख्येयप्रदेशावगाहानां पुद्गलानां वर्णणा एका । तथा-अजघ्न-
न्योत्कर्षावगाहकानाम्=संख्येयासंख्येयप्रदेशावगाहानां पुद्गलानां वर्णणा एका ।
तथा-जघ्न्यस्थितिकानाम्-जघ्न्या=सर्वालपासमयमपेक्ष्य स्थितिर्येषां ते जघ्न्य-
स्थितिकाः=एकसमयस्थितिकास्तेषां पुद्गलानां वर्णणा एका । तथा-उत्कर्ष-
स्थितिकानाम्=असंख्यातसमयस्थितिकानां पुद्गलानां वर्णणा एका । तथा
अजघ्न्योत्कर्षस्थितिकानां=संख्येयस्थितिकानां पुद्गलानां वर्णणा एका । तथा-

होती है सब से कम जिनकी अवगाहना होती है वे जघ्न्य अवगाहनक
हैं ऐसी जघ्न्य अवगाहनावाले पुद्गल स्कन्ध एकप्रदेश में अवगाह अव-
स्थित होते हैं । तथा जो पुद्गल स्कन्ध उत्कृष्ट अवगाहनावाले होते हैं
असंख्यातप्रदेशों में अवगाह होते हैं ऐसे उन पुद्गलों की वर्णणा भी एक
होती है तथा जो पुद्गलस्कन्ध अजघ्न्योत्कर्ष अवगाहना वाले होते हैं
संख्यात असंख्यात प्रदेशों में अवगाह होते हैं ऐसे पुद्गलों की वर्णणा
भी एक होती है तथा समय की अपेक्षा लेकर जिनकी स्थिति सब से
अल्प है वे जघ्न्यस्थितिक पुद्गल हैं ऐसे जघ्न्य स्थितिवाले पुद्गलों की
भी वर्णणा एक है तथा उत्कृष्टस्थितिवाले जो पुद्गल हैं असंख्यात समय
की स्थिति वाले जो पुद्गल हैं उन पुद्गलों की वर्णणा भी एक है तथा जो
पुद्गल अजघ्न्योत्कर्ष स्थितिवाले हैं संख्यात समय और असंख्यात समय
की स्थितिवाले हैं ऐसे पुद्गलों की भी वर्णणा एक है तथा जो पुद्गल

गाहना सौधी ओधी होय छे तेमने जघ्न्य अवगाहनक कहे छे ओवी जघ्न्य
अवगाहनावाणा पुद्गल स्कंध ओक प्रदेशमां अवगाह धरने रहेला होय छे.
तथा जे पुद्गल स्कंध उत्कृष्ट अवगाहनावाणा होय छे, तेओ असंख्यात
प्रदेशोमां अवगाह (रहेला) होय छे. ओवां ते पुद्गलोनी वर्णणा पणु ओक
होय छे. तथा जे पुद्गल स्कंध अजघ्न्योत्कर्ष अवगाहनावाणा होय छे,
संख्यात असंख्यात प्रदेशोमां अवगाह होय छे, ओवा पुद्गलोनी वर्णणा पणु
ओक होय छे तथा समयनी अपेक्षाओ जेमनी स्थिति सौधी अल्पकालनी छे,
ओवां जघ्न्यस्थितिक पुद्गलोनी वर्णणा पणु ओक होय छे असंख्यात सम-
यनी स्थितिवाणां जे पुद्गलो छे तेमने उत्कृष्टस्थितिक पुद्गलो कहे छे ते उत्कृष्ट
स्थितिवाणां पुद्गलोनी वर्णणा पणु ओक होय छे. तथा जे पुद्गलो अजघ्न्यो-
त्कर्ष स्थितिवाणां छे-ओरते के संख्यात अने असंख्यात समयनी स्थितिवाणां
जे पुद्गलो छे, तेमनी वर्णणा पणु ओक होय छे. तथा जे पुद्गलो जघ्न्य

જઘન્યગુણકાલકાનામ્=જઘન્યેન=જઘન્યસંખ્યાવિશેષેણ-એકસંખ્યયા ગુણો-ગુણં
 યસ્ય સ્વ એકગુણઃ, સ કાલઃ=કૃણો વર્ણો યેષાં તે જઘન્યગુણકાલકાસ્તેષાં વર્ગના
 એકા । તથા-ઉત્કર્ષગુણકાલકાનામ્ અજઘન્યોત્કર્ષગુણકાલકાનાં ચ વર્ગના
 એકૈકા વોદ્યા । એવમ્-અનેન પ્રકારેણ જઘન્યોત્કર્ષાજઘન્યોત્કર્ષભેદૈઃ-નીલાદિવર્ણ
 વતાં સુરભ્યાદિગન્ધવતાં તિક્તાદિરસવતાં કઠિનાદિરુક્ષાન્તસ્પર્શવતાં ચ પુદ્ગલાનાં
 પ્રત્યેકમૈકૈકા વર્ગના વોદ્યેતિ ॥ સૂ. ૫૩ ॥

જઘન્યગુણ કૃષ્ણવર્ણવાલે હૈં उनकी भी वर्गणा एक है अर्थात् जिन
 पुद्गलों में पुद्गलस्कन्धों में कृष्णवर्ण एक गुणा ही है ऐसे उन पुद्गलस्कन्धों
 की भी वर्गणा एक ही है यद्यपि ऐसे पुद्गलस्कन्धों की वर्गणाएं अनन्त
 भी होती है परन्तु फिर भी वे जघन्यगुण कृष्णवर्ण " इस एक शब्द के
 द्वारा वाच्य होने के समय सामान्यतः एक कही गई है । तथा जो पुद्ग-
 लस्कन्ध उत्कृष्टरूप से कृष्णवर्ण वाले हैं और जो पुद्गलस्कन्ध संख्यातगुणे
 असंख्यातगुणे कृष्णवर्णवाले हैं-उनकी भी वर्गणा सामान्यतः एक २ है ।
 इसी प्रकार से जो पुद्गलस्कन्ध जघन्य उत्कर्ष और अजघन्योत्कर्ष रूप
 से नीलादि वर्ण वाले हैं जघन्य सुगन्धि आदि गन्धगुणवाले हैं तिक्तादि
 रस वाले हैं और कठिनादिरुक्षान्तस्पर्शवाले हैं ऐसे उन पुद्गलस्कन्धों
 की प्रत्येक की एक २ वर्गणा है ऐसा जानना चाहिये ॥ सू. ५३ ॥

ગુણિત કૃષ્ણવર્ણવાળાં છે-એટલે કે જે પુદ્ગલોમાં પુદ્ગલ સ્કંધોમાં કૃષ્ણવર્ણ
 એકગણો જ છે, એવાં પુદ્ગલ સ્કંધોની વર્ગણા પણ એક જ હોય છે જો કે
 તે પુદ્ગલ સ્કંધોની અનંત વર્ગણાઓ પણ હોઈ શકે છે, છતાં પણ તેઓ
 “ જઘન્યગુણિત કૃષ્ણવર્ણ ” આ એક શબ્દ દ્વારા વાચ્ય હોવાને લીધે તેમાં
 સામાન્યની અપેક્ષાએ એકત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તથા જે પુદ્ગલ સ્કંધ
 ઉત્કૃષ્ટરૂપે કૃષ્ણવર્ણવાળા છે-એટલે કે જે પુદ્ગલ સ્કંધ સંખ્યાતગણા અને
 અસંખ્યાતગણા કૃષ્ણવર્ણવાળા હોય છે, તેમની વર્ગણા પણ સામાન્યતઃ એક
 હોય છે એજ પ્રમાણે જે પુદ્ગલ સ્કંધ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને અજઘન્યોત્કર્ષ
 રૂપે નીલાદિ વર્ણવાળા હોય છે, જઘન્ય સુરભિ આદિ ગંધવાળા હોય છે,
 તિક્તાદિ રસવાળા હોય છે, અને કઠિનથી લઈને રૂક્ષ પર્યન્તના સ્પર્શવાળા
 હોય છે, તે પુદ્ગલ સ્કંધોની, પ્રત્યેકની એક એક વર્ગણા હોય છે
 એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

सामान्यस्कन्धवर्गणैकताधिकारः प्रस्तुतः, अत एव अजघन्योत्कर्षप्रदेशितस्य अजघन्योत्कर्षप्रदेशावगाहस्य स्कन्धविशेषस्यैकतामाह—

मूलम्—एगे जंबुद्वीवे दीवे सव्वदीवसमुद्राणं जाव अद्धंशुलं च किंचि विसेसाहिए परिक्षेवेणं ॥ सू० ५४ ॥

छाया—एको जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणां यावत् अर्द्धांशुलं च त्रिभिः द्विशेषाधिकं परिक्षेपेण ॥ सू० ५४ ॥

टीका—‘ एगे जंबुद्वीवे ’ इत्यादि—

जम्बूद्वीपः—जम्बू=जम्बूवृक्षेण उपलक्षितो द्वीपः—जम्बूद्वीपनामसो द्वीपः, कीदृशः सः ? इत्याह—सर्वद्वीपसमुद्राणां ‘ जाव ’ यावत्, अत्र—यावच्छब्देन—“सव्वमंतरए सव्वखुड्डाए वड्ढे तेछापूयसंटाणसंठिए एगं जौयणमयत्तरसं आया-मयिक्खंभेणं, तिन्नि जौयणमयत्तरसाइं सोलसमत्तरसाइं दोन्नि मयाइं सत्तावीनाइं तिन्निस्सोसा अट्टावीसं धणुसयं तेरसअंगुलाइं ” इति पाठः संग्राहः । सर्वाभ्यन्त-रकाः=सर्वद्वीपसमुद्रमध्यस्थितः सर्वक्षुद्रकः=सकलद्वीपपेक्षया लघुः, वृत्तो=वर्तुलः, गोलाकारः, तैलापूपसंस्थानसंस्थितः—तैलापूपाकृतिकः, तथा—आयामविपकम्भेण=

सामान्य स्कन्धवर्गणा की एकता प्रस्तुत है इसलिये जो स्कन्ध अजघन्योत्कर्ष प्रदेशोंवाला है—संख्यात असंख्यात प्रदेशोंवाला है और इसी से जो अजघन्योत्कर्ष प्रदेशावगाह है लोक के संख्यात असंख्यात-प्रदेशों में अवस्थित है—ऐसे उस स्कन्ध विशेष की एकता का कथन किया जाता है—“ एगे जंबुद्वीवे दीवे ” इत्यादि ॥ ५४ ॥

टीकार्थ—जम्बू वृक्ष से उपलक्षित यह जम्बूद्वीप नाम का द्वीप जो कि समस्त द्वीप और समुद्रों के मध्यमें है तथा जिसका विस्तार एक लाख योजन का है और जो समस्त द्वीपों की अपेक्षा लघु है आकार जिसका गोल है इसी से जो पुए जैसी आकृतिवाला है एगिधि

सामान्य स्कन्धवर्गणानी ओकतानुं निरूपयु याही न्तु छे, तेथी जे स्कन्ध अजघन्योत्कर्ष प्रदेशोवाणो छे. संख्यात असंख्यात प्रदेशोवाणो छे अने तेथी जे जे अजघन्योत्कर्ष प्रदेशावगाह छे लोकना संख्यात असंख्यात प्रदेशोवां जे अवस्थित (रहैलो) छे, ओवा ते स्कन्धविशेषणी ओकतानुं ध्वन करवागो आव छे “ एगे जंबुद्वीवे ” इत्यादि ॥ ५४ ॥

टीकार्थ—जम्बूद्वीप ओक छे जम्बूवृक्षधी उपलक्षित आ जम्बू नामनो द्वीप छे जे समस्त द्वीपो अने समुद्रोनी मध्यमा आवैलो छे तथा जेनो विस्तार ओक लाख योजननो छे, जे जहां द्वीपो करवां नामो छे, जे मत-

દૈર્ઘ્યવિસ્તારાશ્યામ્ એકં યોજનશતસહસ્રમ્=એકલક્ષયોજનપ્રમિતઃ, તથા-પરિક્ષે-
પેણ=પરિધિના ત્રીણિ યોજનશતસહસ્રાણિ=ત્રીણિ લક્ષાણિ પોઢશસહસ્રાણિ દ્વે શતે
સપ્તવિંશતિશ્ચ યોજનાનિ, ત્રીન્ ક્રોશાન્, અષ્ટાવિંશતિ ધનુશ્શતમ્=અષ્ટાવિંશત્યધિકૈક-
શતધનૂંપિ, ત્રયોદશાશુલાનિ, તથા-કિંચિદ્વિશેષાધિકમ્ અર્દ્રાકુલં ચ યાત્રત્પ્રમિતઃ,
સ એવંવિધો જમ્બૂદ્વીપઃ=મધ્યજમ્બૂદ્વીપઃ એકઃ=એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટઃ । યદ્યપિ
જમ્બૂદ્વીપા અનેકેઽપિ સન્તિ, તથાપિ એતત્પ્રમાણવિશિષ્ટો જમ્બૂદ્વીપ એક એવેતિ ॥ ૫૩ ॥

જમ્બૂદ્વીપ ઉક્તઃ । તસ્ય પ્રરૂપકશ્ચ ભગવાન્ મહાવીર ઇતિ તસ્યૈકત્વમાહ—

મૂલમ્—એગે સમણે ભગવં મહાવીરે ઇમીસે ઓસપ્પિણીએ
ચઠઠ્ઠીસાએ તિત્થગરાણં ચરમતિત્થયરે સિદ્ધે બુદ્ધે મુત્તે જાવ
સઠ્ઠદુઠ્ઠખપ્પહીણે ॥ સૂ૦ ૫૫ ॥

છાયા—એકઃ શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીરોઽસ્યામવસર્પિણ્યાં ચતુર્વિંશતેસ્તીર્થક-
રાણાં ચરમતીર્થકરઃ સિદ્ધો બુદ્ધો મુક્તો યાત્રત્ સર્વદુઃખપ્રહીણઃ ॥ ૫૬ ॥

ટીકા—‘એગે સમણે’ ઇત્યાદિ—

અસ્યામ્ અવસર્પિણ્યામ્ ચતુર્વિંશતિતીર્થકરાણાં મધ્યે ચરમતીર્થકરઃ કીદ્દશઃ
સઃ ? ઇત્યાહ—શ્રમણઃ—શ્રામ્યતિ=તપસ્યતીતિ શ્રમણઃ, ભગવાન્—સમગ્રૈશ્વર્યાદિ-

જિસકી ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ કોશ ૧૨૮ ધનુષ ઓર ૧૩ ॥ અંગુલ કી હૈ
એકત્વ સંખ્યાવિશિષ્ટ હૈ યદ્યપિ જમ્બૂદ્વીપ અનેક મી હૈ પરન્તુ એસે
પ્રમાણવાલા જમ્બૂદ્વીપ એક હી હૈ ॥ સૂ૦ ૫૪ ॥

હસ જમ્બૂદ્વીપકે પ્રરૂપક ભગવાન્ મહાવીર હૈં હનમૈં એકતા કા
કથન કિયા જાતા હૈ—“ એગે સમણે ભગવં મહાવીરે ” ઇત્યાદિ ॥ ૫૬ ॥

ટીકાર્થ—હસ અવસર્પિણીકાલ મૈં ૨૪ તીર્થકર છુએ હૈં હનમૈં યે
મહાવીર અન્તિમ તીર્થકર હૈં હન્હૈં ને અન્યજનસે અસાધારણ ઉત્કૃષ્ટ

પુવાના જેવા ગોળ આકારનો છે, જેનો પરિધ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ કોશ
૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩ ॥ આંગળ પ્રમાણ છે, તે જંબૂદ્વીપમાં અહીં એકત્વ પ્રકટ
કરવામાં આવ્યું છે. જો કે જંબૂદ્વીપ અનેક પણ છે, પરન્તુ આ પ્રમાણવાળો
જંબૂદ્વીપ તો એક જ છે. ॥ સૂ૦ ૫૪ ॥

મહાવીર ભગવાને આ જંબૂદ્વીપની પ્રરૂપણા કરી છે. તે મહાવીર પ્રભુમાં
એકત્વની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે—

“ એગે સમણે ભગવં મહાવીરે ” ઇત્યાદિ ॥ ૫૫ ॥

ટીકાર્થ—આ અવસર્પિણીકાળમાં ૨૪ તીર્થકરો થઈ ગયા છે. મહાવીર
પ્રભુ તે ૨૪ તીર્થકરોમાં અન્તિમ તીર્થકર છે. તેમણે દુષ્કર તપસ્યાઓ કરી

मान् । तथा-महावीरः-विशेषेण ईरयति-मोक्षं प्रति गच्छति, गमयति वाऽन्यान्
जागानिति, प्रेरयति-कर्माणि निराकरोति वा, पराक्रमयति वा रागादिशत्रून् प्रति
यः स वीरः । यद्वा-विदारयति कर्माणि यः, तपसा वा विराजते यः, तपोवीर्येण
वा युक्तश्च यः स निरुक्तिवशाद् वीरः । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । महत्त्वं
चास्येतरवीरापेक्षया बोध्यम् ।

एवम्भूतश्चरमतीर्थकरः एक एव । सिद्धः-कृतकृत्यो जातः, बुद्धः=केवल-
ज्ञानालोकेन सर्वं बोध्यं वस्तु बुद्धवान्, मुक्तः=सकलकर्मभ्यो मुक्तिं प्राप्तः, यावत्क-
रणात्-परिनिवृत्तः=कर्मकृतविकारविरहात् स्वस्थीभूतः, अत एव-सर्वदुःखमहीणः-

तपो को तपा है इसलिये इन्हें श्रमण कहा है ये सम्पूर्ण प्रकारके ऐश्वर्य
से सम्पन्न थे इसलिये इन्हें भगवान् कहा गया है इन्होंने समस्त कर्मों
को नष्ट कर मोक्ष प्राप्त किया है अथवा अन्यजीवों को मोक्षप्राप्त करने
के लिये प्रेरणा दी है या अपने उपदेशद्वारा अन्यजीवों को मुक्ति स्थान
में पहुंचाया है या रागादिक शत्रुओं को इन्होंने परास्त किया है इसलिये
ये महावीरपद से विभूषित हुए हैं । उक्तं च—

विदारयति कर्माणि तपसा वा विराजते ।

तपो वीर्येण युक्तश्च यः स वीर इत्युच्यते ॥

इन्हें जो महान् वीर कहा गया है वह अन्यवीरों की अपेक्षा
इसी विशिष्टता को लेकर कहा गया है इस प्रकार से विशेषणों वाले
चरमतीर्थकर एक ही हैं ये चरमतीर्थकर सिद्ध कृतकृत्य हुए हैं बुद्ध
केवलज्ञानरूप आलोक से इन्होंने सम्पूर्ण बोध्य वस्तु को जान लिया है

इति, तेषां तेभ्यो श्रमणु कथ्या छे. तेषां षष्ठां प्रकरोता औश्वर्यधी सपत्न
इति, तेषां तेभ्यो लोचनान् कथ्या छे. तेभ्यो यमस्तु कर्माणि सर्वाथा ध्य कर्माणि
मोक्ष प्राप्त कर्माणि छे, तथा अन्य लोचने मोक्षप्राप्तिना मार्गं यताव्ये छे,
अथवा रागादिक शत्रुलोचने तेभ्यो पराजय कर्माणि छे, तेषां तेभ्यो महावीर
कथ्ये छे. कथं पथ्ये छे—“ विदारयति कर्माणि तपसा वा विराजते । तपो-
वीर्येण युक्तश्च यः स वीर इत्युच्यते” अन्य वीरैः कर्तां आ प्रकरोता ये विशि-
ष्टतालोचने तेभ्यो युक्त इति, ते विशिष्टतालोचने कर्माणि न तेभ्यो महावीर कथ्या
छे. आ प्रकरोता विशेषलोचने चरम तीर्थकर एक न छे तेषां सिद्ध, बुद्ध,
मुक्त, परिनिवृत्त अने यमस्तु कर्माणि अंत कर्तारो अन्ये छे. सिद्धपदनी
प्राप्ति कर्माणि तेभ्यो कृतकृत्य यद्य गयेना लोचने तेभ्यो सिद्ध कथ्या छे उप-
ज्ञानरूप ज्ञानना प्रसावधी तेभ्यो बोध्य वस्तुने संपूर्ण रूपे लोचने लोचने

सर्वाणि=शारीरमानसानि दुःखानि प्रहीणानि=यस्य स तथा—सकलशारीरमानस-
दुःखरहितो जातः । अस्यामवसर्पिण्यां चतुर्विंशतितीर्थकरेषु एकाकित्वेन एकचर-
मतीर्थकरो महावीर एव मोक्षं गतः । अत एव—महावीरस्यैकत्वमुक्तमिति ॥ सू० ५५ ॥

भगवान् महावीर एक एव निर्वाणं प्राप्तः । निर्वाणक्षेत्रप्रत्यासन्नानि चानुत्त-
रविमानानि सन्ति । अतस्तन्निवासिनां देवानां देहप्रमाणमाह—

मूलम्—अनुत्तरोववाइयाणं देवाणं एगा रयणी उडुं उच्च-
त्तेणं पणत्ता ॥ सू० ५६ ॥

छाया—अनुत्तरोपपातिकानां देवानाम् एका रत्तिः ऊर्ध्वमुच्चत्वेन
प्रज्ञप्ता ॥ सू० ५६ ॥

मुक्त ससंपूर्णकर्मों से इनका छुटकारा हो चुका है यावत्—ये परिनिवृत्त
कर्मकृतविकारों के विरह से स्वस्थीभूत हो गये हैं अतएव इनके सम-
स्त शारीरिक एवं मानसिक दुःख अस्त हो गये हैं इस कारण ये शारी-
रिक एवं मानसिक दुःखोंसे सर्वथा रहित बन चुके हैं, इस अवसर्पि-
णीकाल में चौबीस तीर्थकरों में एकाकी अकेले ही होने के कारण एक
चरम तीर्थकर महावीर ही मोक्ष गये हैं इसीलिये महावीर को एक
कहा गया है ॥ सू० ५५ ॥

भगवान् महावीर एक ही निर्वाण को प्राप्त हुए हैं निर्वाण क्षेत्र के
विलकुल पास अनुत्तरविमान है इस कारण अब सूत्रकार वहाँ के

तेमने बुद्ध कहा छे. तेमना जधां कर्मोना नाश थवाथी तेज्जो कर्मजघोमांथी
छुटी गया छे, तेथी तेमने मुक्त कहा छे. कर्मकृत विकारोने अलावे तेज्जो
स्वस्थ थई गया छे—तेथी तेमना समस्त शारीरिक अने मानसिक दुःखो अस्त
पामी गया छे, ते कारणे तेमने परिनिवृत्त कहा छे. तेमणे समस्त कर्मोना
सर्वथा क्षय करी नाभ्यो छे तेथी तेमने समस्त दुःखोना अंतकर कहा छे.
आ अवसर्पिणीकाणमां जेवीस तीर्थकरोमां ओकाकी होवाने कारणे ओक चरम
तीर्थकर महावीर ज मोक्षे गया छे, ते कारणे महावीरमां ऐकत्व प्रकट कर-
वामां आभ्यं छे. ॥सू० ५५॥

भगवान् महावीर निर्वाण पाभ्या छे. निर्वाणमां पणु ऐकत्व होवानुं
प्रतिपादन आगण थई चूक्यं छे. निर्वाणक्षेत्रथी णहु ज नल्लकमां अनुत्तर
विमानो छे. ते अनुत्तर विमान निवासी देवाना शरीरना प्रमाणुं डवे

टीका—‘अणुत्तरोपपात्तं’ इत्यादि—

अणुत्तरोपपातिकानाम्—अनन्तरत्वात् अनुत्तराणि=विजयादिविमानानि, तत्र उपपातः—अनुत्तरोपपातः, स द्विष्टे तेषां ते अनुत्तरोपपातिकान्तेषां तथाभूतानां देवानाम् ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रमाणम् एका रत्निः प्रज्ञा ॥ सू० ५६ ॥

अनन्तरमानुत्तरोपपातिकानामूर्ध्वोच्चत्वेनैकत्वमुक्तम् । तस्माद् देवाधिकारः प्रस्तुतः । अत एव—सम्प्रति नक्षत्रदेवानामैकत्वमाह—

सूत्रम्—अद्वाणकखत्ते एगतारे पणत्ते, चित्ताणकखत्ते एगतारे पणत्ते, सातीणकखत्ते एगतारे पणत्ते ॥सू० ५७॥

छाया—आर्द्रनिक्षत्रमेकतारं प्रज्ञप्तम्, चित्रानक्षत्रमेकतारं प्रज्ञप्तम्, स्वातीनक्षत्रमेकतारं प्रज्ञप्तम् ॥ सू० ५७ ॥

टीका—‘अद्वाणकखत्ते’ इत्यादि—

निवासी देवों के शरीर का प्रमाण कहते हैं—

“अणुत्तरोपपात्तं देवाणं” इत्यादि ॥ ५६ ॥

टीकार्थ—अनुत्तर विमानवासी देवों के शरीर की ऊँचाई का प्रमाण एक रत्नि है विजयआदि विमानों का नाम अनुत्तर है इन अनुत्तरों में जिनका उपपात है वह अनुत्तरोपपात है यह अनुत्तरोपपात जिनको होता है वे अनुत्तरोपपातिक हैं ऐसे इन देवों का ऊँचाई की अपेक्षा से शारीरिक प्रमाण एक रत्नि का कहा गया है इन अपेक्षा से इन सब में एकता है ॥ सू० ५६ ॥

देवों का अधिकार प्रस्तुत होने के कारण अब सूत्रकार नक्षत्रदेवों में एकता प्रकट करते हैं—

सूत्रकार कथन करे छे—“अणुत्तरोपपात्तं देवाणं” इत्यादि ॥ ५६ ॥

टीकार्थ—अनुत्तर विमानवासी देवानां शरीरनी उँचाई ओक रत्निप्रमाण छे विजय आदि पात्र विमानोने अनुत्तर विमानो कहे छे, तेभा ने उपपात थाय छे तेने अनुत्तरोपपात कहे छे आ अनुत्तर विमानोभां नेमने उपपात थाय छे ते देवाने अनुत्तरोपपातिक देवो कहे छे, ते प्रत्येक देवनी शारीरिक उँचाई ओक ओक रत्निप्रमाण कही छे आ दृष्टिओ तेमनाभां ओकत्व छे, ॥सू०५६ ॥

देवानो अधिकार वाली रह्यो उपाधी सूत्रकार हवे नक्षत्रदेवानी ओकतानुं प्रतिपादन करे छे—

एकतारम्—एका तारा=ज्योतिर्विमानरूपा यस्य तत्—एकतारम्। आर्द्राचित्रा-
स्वातीनां प्रत्येकमेकैकतारकत्वं बोध्यमिति । एतन्नक्षत्रत्रयमेव एकैकतारकम् ।
अत एवैषामेव एकतारकत्वेनोपादानं कृतम् ॥ सू० ५७ ॥

अनन्तरमूत्रे आर्द्रादिनक्षत्राणां ताराप्रमाणमुक्तम्, तारा च पुद्गलरूपेति
पुद्गलस्वरूपमाह—

मूलम्—एगपएसोगाढा पोग्गला अणंता पणत्ता, एव-
मेगसमयद्विइया, एगगुणकालगा पोग्गला अणंता पणत्ता,
जाव एगगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पणत्ता ॥ सू० ५८ ॥

॥ एग ठाणं समत्तं ॥ १ ॥

छाया—एकप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, एवमेकसमयस्थितिका
एकगुणकालकाः पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, यावत् एकगुणरूक्षाः पुद्गला
अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० ५८ ॥

॥ एकं स्थानं समाप्तम् ॥ १ ॥

टीका—‘ एगपएसोगाढा इत्यादि—

एकप्रदेशावगाढाः—एकस्मिन् प्रदेशे=क्षेत्रस्यांशविशेषे अवगाढाः=आश्रिताः

“ अद्वाणक्खत्ते एगतारे पणत्ते ” इत्यादि ॥ ५७ ॥

टीकार्थ—आर्द्रानक्षत्र, एक है तारा विमानरूप ज्योति जिसकी
ऐसा है आर्द्रा, चित्रा, स्वाती ये तीन नक्षत्र प्रत्येक एकर तारावाले कहे
गये हैं इसीलिये इनका ही एक तारारूपसे यहां ग्रहण हुआ है ॥ सू० ५७ ॥

तारा पुद्गल रूप होता है अतः पुद्गल के स्वरूप का कथन अब
सूत्रकार कहते हैं । “ एग पएसोगाढा पोग्गला ” इत्यादि ॥ ५८ ॥

टीकार्थ—क्षेत्रांशविशेषरूप एकप्रदेश में आश्रित परमाणुरूप और
स्कन्धरूप पुद्गल अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से एक समय की स्थि-

“ अद्वाणक्खत्ते एगतारे पणत्ते ” इत्यादि ॥ ५७ ॥

टीकार्थ—आर्द्रा नक्षत्र ओक छे. तारा विमानरूप ज्योतिसंपन्न आर्द्रा,
चित्रा अने स्वाति नक्षत्रो ओक ओक तारावाणां कथां छे. तेथी तेभने ज अर्द्धी
ओक ताराइये अकण्ठ करवाभां आवेल छे. ॥ ५७ ॥

तारा पुद्गलरूप होय छे तेथी हवे सूत्रकार पुद्गलना स्वरूपनुं निरूपण
करे छे—“ एगपएसोगाढा पोग्गला ” इत्यादि ॥ ५८ ॥

टीकार्थ—क्षेत्रांश विशेषरूप ओक प्रदेशभां रडेलां परमाणुरूप अने स्कन्ध

पुद्गलाः=परमाणुरूपाः स्फुन्धरूपाश्च अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । एवम्=अनेन प्रकारेण एकसमयस्थितिका एकगुणकालकाश्च पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । तथा-एकगुणनीलादिवर्णकाः, एकगुणसुरभ्यादिगन्धकाः, एकगुणतिक्तादिरसकाः, एकगुणकठिनादिस्पर्शकाश्च पुद्गलाः अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । इममर्थं सूचयितुमाह सूत्रकारः—‘ जाव एगगुणलुक्त्वा ’ इत्यादि ॥ सू० ५८ ॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनेरग्रन्थनिर्मापक-त्रादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूल्लत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त ‘ जैनशास्त्राचार्यपद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-वासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम्
प्रथम स्थानं सपूर्णम् ॥ १ ॥

तिवाले और एकगुने कृष्णवर्णवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं । तथा एकगुने नीलादिवर्णवाले एकगुने सुरभि आदि गन्धवाले, एकगुने तिक्तादि रसवाले और एकगुने कठिनादि स्पर्शवाले पुद्गल भी अनन्त कहे गये हैं । इसी अर्थ को सूचित करने के लिये ‘जाव एगगुणलुक्त्वा’ इत्यादि रूप से सूत्रकारने कहा है ॥ सू० ५८ ॥

प्रथम स्थान समाप्त

इयं पुद्गल अनन्त कक्षां छे. ओन् प्रभावे ओक समयनी स्थितिवाणां अने ओक गद्या काणा वर्णवाणां पुद्गलो पणु अनन्त कक्षां छे. तथा ओकगद्या नीलादि वर्णवाणां, ओकगद्या सुरभि आदि गन्धवाणा, ओकगद्या तिक्त आदि रसवाणां अने ओकगद्या कठिनादि स्पर्शवाणां पुद्गलो पणु अनन्त कक्षा छे. ओन् अर्थने भ्रष्ट करवा निमित्ते सूत्रकारे “जाव एगगुणलुक्त्वा” इत्यादि सूत्रपाठ कियो छे. १५८

द्वितीयं स्थानकम्

प्रथमं स्थानं व्याख्यातम् । अधुना संख्याक्रमागतं चतुर्दशैशात्मकं द्वितीयं स्थानं व्याख्यायते । अत्र स्थानस्य पूर्वस्थानेन सहायमभिसम्बन्धः—स्याद्वाद-सिद्धान्तानां जैतानां सर्वं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमभिमन्यम् । तत्र सामान्यमाश्रित्य प्रथमे स्थाने एकत्वेनात्मादि वस्तु निरूपितम् । सम्प्रति विशेषमाश्रित्य तदेव वस्तु द्विप्रकारत्वेन प्ररूप्यते, इत्यनेन संबन्धेनायातस्य चतुर्दशैशात्मकस्य द्वितीयस्थानस्य सूत्रानुगमे प्रथमोद्देशकम्येदमाहिसूत्रम्—

मूलम्—जयत्थिणं लोणे तं सर्वं दुपओयारं, तं जहा—जीवा चैव अजीवा चैव । तसा चैव थावरा चैव १, सजोणिया चैव अजोणियाचैव २, साउयाचैव अणाउयाचैव ३, सइदियाचैव अणिंदियाचैव ४, सवेयगाचैव अवेयगाचैव ५, सरूवीचैव अरूवीचैव ६, सप्पोउगलाचैव अपोउगलाचैव ७, संत्तारमभावन्न-गाचैव असंत्तारमभावन्नगाचैव ८, सासयाचैव असासयाचैव ९ ॥१॥

द्वितीय स्थानक प्रारम्भ

प्रथम स्थान व्याख्यात हो चुका अब संख्याक्रमागत चतुर्दशैशात्मक द्वितीय स्थान का व्याख्यान प्रारम्भ होता है इस स्थान का पूर्वस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि स्याद्वादसिद्धान्त ज्ञानेवाले जैनों को सर्ववस्तुएँ सामान्यविशेष धर्मात्मक हैं यही बात इष्ट है अतः प्रथम स्थान में सामान्य धर्मको लेकर आत्मादि वस्तुओं में एकता का कथन किया गया है अब विरोध धर्म को लेकर उसी आत्मादिरूप वस्तु में द्विप्रकारताका कथन किया जाना है इसी सम्बन्ध को लेकर प्रारम्भ किये गये चतुर्दशैशात्मक द्वितीयस्थानके सूत्रानुगममें प्रथम उद्देशकका यह सब से पहिला सूत्र है—“जयत्थिणं लोणे तं सर्वं दुपओयारं” इत्यादि ॥१॥

धीनुं स्थानक प्रारम्भ

पडैला स्थाननी प्रइपण्णा पूरी थर्ध उवे सण्णाकमानुसार ले धीनुं स्थान आवे छे तेनी प्रइपण्णा करवामा आवे छे आ स्थाननेा पूर्वस्थान साथे आ प्रकरनेा सण्ण छे स्याद्वादमां माननारा जैनों ओ वातने स्वीकारे छे के सर्व वस्तुओ सामान्य विशेष धर्मात्मक डोय छे तेथी पडैला स्थानमां सामान्य धर्मनी अपेक्षाओ आत्मादि पदार्थानुं प्रतिपादन करवामा आव्युं छे उवे विशेष धर्मनी अपेक्षाओ ओअ आत्मादि इप पदार्थानुं द्विप्रकारतानुं (द्विविधतानुं) कथन करवामा आवे छे. आ सण्णधने अनुसक्षीने शइ करवामा आवेला योथा उद्देशात्मक द्वितीय स्थानना सूत्रानुगममा पडैला उद्देशकनु आ सोथी पडैलु सूत्र छे—“ जयत्थिण लोणे तं सर्वं दुपओयारं ” इत्यादि ॥१॥

छाया—यदस्ति खलु लोके तत्सर्वं द्विप्रत्यवतारम्, तद्यथा—जीवाश्चैव भ्रजी-
वाश्चैव । त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव, १, सयोनिःकाश्चैव अयोनिकाश्चैव २, मायुपश्चैव
अनायुपश्चैव ३, सेन्द्रियाश्चैव अनिन्द्रियाश्चैव ४, सवेदकाश्चैव अवेदकाश्चैव ५,
सरूपिणश्चैव अरूपिणश्चैव ६, सपुद्गलाश्चैव अपुद्गलाश्चैव ७, संसारसमापन्नकाश्चैव
असंसारसमापन्नकाश्चैव ८, गाश्चैव अशाश्वताश्चैव ९ ॥ सू० १ ॥

टीका—‘ जदत्थि णं ’ इत्यादि—

लोके—लोक्यते केवलालोकेन इति लोकस्तस्मिन्—पश्चास्ति कायात्मके लोके
खलु यत् किमपि जीवादिकं वस्तु विद्यते, तत्सर्वं द्विप्रत्यवतारम्—द्वयोः=द्विवक्षित-
वस्तुतद्विपरीतवस्तुलक्षणयोः स्थानयोः प्रत्यवतारः=समवतारः समावेशो यस्मिन्
तत्तथाविधं—स्वरूपवत् प्रतिपक्षरूपवच्चेत्यर्थः । लोकान्तर्गतं सत्र वस्तु द्विविधमिति
भावः, यद्वा—यत् अस्ति=‘ अस्ती ’ ति शब्दव्यपदेश्यं सन्मात्रं तद् द्विप्रत्यवतारं
बोध्यम् । वस्तुनो द्विप्रत्यवतारत्वमेवाह—‘ तं जहा ’ इत्यादिना । तद्यथा—लोक-

केवलरूप आलोक (प्रकाश) के द्वारा जिनका अवलोकन किया
जाता है उसका नाम लोक है ऐसा यह लोक पंचास्तिकायरूप है, इस
पंचास्तिकाय रूप लोक में जो भी कोई जीवादिरूप वस्तु विद्यमान है वह
सब दो का समावेश है जिसमें ऐसी है अर्थात् स्वरूपवाली और प्रति-
पक्षरूपवाली है द्विप्रत्यवतार शब्द का यही अर्थ है तात्पर्य केवल यही है कि
लोकान्तर्गत समस्त ही वस्तुएँ दो प्रकार की हैं प्रत्येक द्विवक्षित वस्तु
अपने से विपरीत लक्षणवाली वस्तु के समावेशवाली है अथवा जो वस्तु
“ अस्ति ” इस शब्द द्वारा वाच्य है ऐसी सन्मात्र रूप वह वस्तु द्विप्र-
त्यवतार (दो प्रकार) वाली है वस्तुमें द्विप्रत्यवतारता कैसे है इसी बातको

द्विवक्षितान् इय आलोक (प्रकाश) द्वारा जेनुं अवलोकन करी शक्य छे,
तेनुं नाम लोक छे. जेवो आ लोक पंचास्तिकायइय छे. आ पंचास्तिकायइय
लोकमा जे केहि लुवादि वस्तुमा भोजुद छे, ते जे प्रकारवाणी छे. जेट्ये के
(१) स्वरूपवाणी अने (२) प्रतिपक्ष रूपवाणी छे. “ द्विप्रत्यवतार ” आ पदमे
अर्थ जेवो ज छे इतिना तात्पर्य जे छे के आ लोकनी सभन्त वस्तुजो
जे प्रकारनी छे. प्रत्येक द्विवक्षित (अमुक) वस्तु जोताना करतां विपरीत लक्ष-
णवाणी वस्तुना समावेशवाणी होय छे अथवा जे वस्तु ‘ अस्ति ’ शब्द
द्वारा वाच्य छे, ते प्रत्येक वस्तु द्विप्रत्यवतार (जे प्रकार) वाणी छे वस्तुमां
भा. २६

સ્થિતવસ્તુનો યથા દ્વિપ્રત્યવતારત્વમસ્તિ તદેવં વોધ્યમ્,—જીવાશ્ચ અજીવાશ્ચૈવ ।
 એવ શબ્દોઽન્નાવધારણે । તેન ચ યે વિવક્ષિતપદાર્થાસ્તે જીવા એવ, તદ્વિપક્ષભૂતા યે
 પદાર્થાસ્તે અજીવા એવ । અનેન જીવાજીવેતિ રાશિદ્વયમેવ સ્વમતાઽનુમોદિત-
 મિતિ સૂચિતમ્ ।

નન્તુ નો જીવાશ્ચં રાશ્યન્તરમપ્યસ્તિ, પ્રત્યક્ષેણોપલબ્ધેઃ ? इति चेत्, उच्यते—
 ‘નો જીવ’ इत्यत्र नो शब्दस्य सर्वनिषेधकत्वेन अजीव एव प्रतीयते । यदि च
 नो शब्दोदेशनिषेधे, तर्हि नो जीव शब्देन जीवदेश एव प्रतीयते, देशश्च नदेशि-

“તં જહા” પદ દ્વારા સૂત્રકાર વહીં સ્પષ્ટ કરતે હૈં—“જીવા ચેવ અજીવા
 ચેવ” જીવ ઓર અજીવ, યહાં એવં શબ્દ અવધારણ અર્થ મેં પ્રયુક્ત
 હુઆ હૈં ઇસ તરહ જો પદાર્થ જીવરુપ સે વિવક્ષિત હોતે હૈં વે જીવરુપ હી
 હૈં ઓર જો પદાર્થ અજીવરુપ સે વિવક્ષિત હોતે હૈં વે અજીવ રુપ હી હૈં
 જીવ કે વિપક્ષ ભૂત પદાર્થ અજીવ રુપ હોતે હૈં ઇત્સે જીવ અજીવ યહ
 રાશિદ્વય હી સ્વમતાનુમોદિત હૈં યહ સૂચિત ક્રિયા ગયા હૈં ।

શંકા—નો જીવ નામ કી ખો એક તીસરી રાશિ હૈં ક્યોં કિ હસકી
 ખો પ્રત્યક્ષ સે ઉપલબ્ધિ હોતી હૈં ?

ઉ૦—“નો જીવ” મેં જો “નો” શબ્દ આયા હૈં વહ ક્યા સર્વ-
 નિષેધક કે રુપ મેં આયા હૈં યા દેશનિષેધક કે રુપ મેં આયા હૈં યદિ
 સર્વનિષેધક કે રુપ મેં આયા હૈં તો “નો જીવ” શબ્દ કા જો જીવ રુપ

એ પ્રકારતા કેવી રીતે રહેલી છે તે વાત સૂત્રકાર (તંજહા) નીચે ખતાવેલાં
 દૃષ્ટાન્તો દ્વારા પુરવાર કરે છે—“જીવા ચેવ અજીવા ચેવ” આ લોકમાં જીવો
 પણ છે અને અજીવો પણ છે. અહીં “અને” પદ અવધારણુ અર્થમાં વપ-
 રાયું છે. આ રીતે જે પદાર્થોને જીવરૂપે ઓળખવામાં આવે છે, તે જીવરૂપ જ
 હોય છે. અને જે પદાર્થોને અજીવરૂપે ઓળખવામાં આવે છે, તે અજીવરૂપ જ
 હોય છે. જીવથી વિપરીત શબ્દ અજીવ છે. આ રીતે અહીં એવું સૂચિત
 કરવામાં આવ્યું છે કે જીવ અજીવ આરાશિદ્વય જ જૈનો દ્વારા અનુમોદિત
 (સંમત) છે.

શંકા—નોજીવ નામની પણ એક ત્રીજી રાશિ છે, કારણ કે તેની
 પણ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધિ થાય છે.

ઉત્તર—‘નો જીવ’ આ પદમાં જે ‘નો’ શબ્દ આવ્યો છે તે સર્વ-
 નિષેધકરૂપે વપરાયો છે કે દેશનિષેધકરૂપે વપરાયો છે, એ વાત પહેલાં વિચા-
 રવી પડશે. જો તે સર્વનિષેધકરૂપે વપરાયો હોય તો “નોજીવ” નો આ

नोऽत्यन्तव्यतिरिक्त इति जीवदेशोऽपि जीव एवेति न राशित्रयमन्वय इति । अस्य विस्तृतवर्णनम् उत्तराध्ययनसूत्रस्य प्रियदर्शिनीटीकायां तृतीयाध्ययनेऽस्माभिः कृतमिति तत्र विलोकनीयम् ।

सम्प्रति जीवतत्त्वस्यैव भेदान् सप्रतिपक्षानाह—‘तस्मा चेव’ इत्यादि । त्रयाश्चैव स्थावरश्चैव—त्रस्यन्तीति त्रसाः=त्रसनामकर्मोदयाज्जाता द्वीन्द्रियादयो जीवाः, तन्प्रतिपक्षभूताः स्थावराः—स्थावरनामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीत्येवं धीन्द्रियाः स्थावराः—पृथिव्यादयः । तथा—तयोनिर्काश्चैव अयोनिर्काश्चैव । तत्र—सह योन्या=

नहीं है वह नोजीव है ऐसा अर्थ होने पर नोजीव शब्द से अजीव ही प्रतीत होता है और यदि वह देश निषेध रूप में आया है तो नोजीव शब्द से जीवदेश ही प्रतीत होता है जीवदेश अपने देशी जीव से अत्यन्त भिन्न होता नहीं है इसलिये जीवदेश भी जीव रूप ही है इस तरह राशित्रय का संभव कैसे हो सकता है इस विषय का विस्तार रूप से वर्णन उत्तराध्ययन सूत्र की प्रियदर्शिनी टीका में तृतीय अध्ययन में हमने किया है इसलिये वहीं से इसे देख लेना चाहिये ।

अत्र सूत्रकार जीवतत्त्व के प्रतिपक्ष सहित भेदों का वर्णन करते हैं “तस्मा चेव” इत्यादि जीवतत्त्व दो विभागों में विभक्त हुआ है एक विभाग है त्रसरूप और दूसरा विभाग है स्थावररूप त्रस नामकर्म के उदय से जो अपनी इच्छा से चलते फिरते हैं ऐसे द्वीन्द्रिय जीव त्रैन्द्रिय जीव चौद्विन्द्रिय जीव और पञ्चेन्द्रिय जीव त्रस हैं और स्थावर जीव

प्रमातृ अर्थ थसे—“ने एव रूप तथा तेने अएव उडे छे.” आ रीते ‘नेएव’ पद द्वारा अएव न प्रतीत थाय छे. ने ते देशनिषेधरूपे प्रयुक्त थये डोय, तो “नेएव” शब्द द्वारा ‘एवदेश’ न प्रतीत थाय छे. एवदेश पोताना देशीएवधी अतिशय निन्त डोतो नथी. तेधी एवदेश पक्ष एवरूप न छे. आ रीते राशित्रय आडीं सभावित नथी. आ विषयनुं उत्तराध्यायन सूत्रनी गारा द्वारा लणायेवी प्रियदर्शिनी टीकाभां त्रीज अध्ययनभां विस्तारपूर्वक प्रतिपादन करवाभां आण्युं छे. तो त्रिजासुजोणे ते टीका वाची देखी.

इवे सूत्रकार एवतत्त्वा प्रतिपक्ष इतिना भेदानुं निरूपणुं करे छे— “तस्मा चेव” इत्यादि एवतत्त्व ये विभागभां वडेयायेतुं छे—के.प्र विभाग त्रसरूप छे अने जीने विभाग स्थावररूप छे त्रस नामकर्मोदा उदयधी ने एवे पोतानी इच्छा अनुसार दलनवलन करी गडे छे जेवां द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय अतुरीन्द्रिय अने पञ्चेन्द्रिय एवेने त्रसएवे उडे छे. त्रसएवेना प्रतिपक्ष-भूत स्थावर एवे छे. स्थावर नामकर्मोदा उदयधी ने एवे पोतानी इच्छाधी

ઉત્પત્તિસ્થાનેન વર્તન્તે યે તે સયોનિકાઃ=સંસારિણો જીવાઃ, તત્પ્રતિપક્ષભૂતાથ્ચ અયોનિકાઃ=સિદ્ધાઃ । તથા-સાયુષ્શ્ચ અનાયુષ્શ્ચ । સહ આયુષા વર્તન્તે इति સાયુષઃ=સંસારિણો જીવાઃ, તદ્વિન્ના અનાયુષઃ=સિદ્ધા इत्यર્થઃ । તથા-સેન્દ્રિયા-

જો કિ इनके प्रतिपक्षभूत हैं स्थावर नाम कर्म के उदय के वशवर्ती होते हैं स्थावर नामकर्म के वशवर्ती हुआ जीव एक से दूसरे स्थानपर अपनी इच्छा से जा आ नहीं सकता है प्रत्युत वहीं का वहीं स्थिर रहता है ऐसे ये स्थावर जीव पृथिवी कायिक अप्कायिक तेजः कायिक वायुकायिक और वनस्पतिकायिक है जीव सयोनिक और अयोनिक के भेद से भी दो प्रकार के होते हैं उत्पत्तिस्थान का नाम योनि है इस स्थानरूप योनि से जो सहित हैं वे सयोनिक हैं ऐसे ये सयोनिक जीव सब ही संसारी जीव होते हैं तथा इनके प्रतिपक्षीभूत जीव अयोनिक हैं, ये अयोनिक जीव सिद्ध हैं सायुष्क और अनायुष्क के भेद से भी जीव दो प्रकार के होते हैं आयु नामकर्म के उदय के वशवर्ती जो जीव हैं वे सायुष्क जीव हैं और ये सब आयु सहित जीव संसारी जीव हैं इनसे भिन्न जो जीव हैं वे निरायुष जीव हैं ऐसे निरायुष जीव सिद्ध हैं क्यों कि आयु कर्मका उदय संसारी जीवों को ही रहता है सिद्ध जीव के नहीं, सिद्ध जीव तो आयुकर्म को नाशकर ही बनते हैं इसी तरह

હલન ચલન કરી શકતા નથી, પરન્તુ જે જગ્યાએ પડેલાં હોય છે, ત્યાં જ પડ્યાં રહે છે, એવાં જીવોને સ્થાવર જીવો કહે છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજઃકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોને સ્થાવર જીવો કહે છે.

સયોનિક અને અયોનિકના લેહથી પણ જીવના જે પ્રકાર હોય છે. ઉત્પત્તિ-સ્થાનને યોનિ કહે છે. આ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ યોનિથી યુક્ત જે જીવો છે તેમને સયોનિક કહે છે. બધાં સંસારી જીવો આ પ્રકારના હોય છે. સયોનિકના પ્રતિ-પક્ષભૂત જીવોને અયોનિક કહે છે. સિદ્ધ જીવો આ પ્રકારના હોય છે. સાયુષ્ક અને અનાયુષ્કના લેહથી પણ જીવો જે પ્રકારના હોય છે. આયુનામ કર્મને અધીન હોય એવાં જીવોને સાયુષ્ક જીવો કહે છે. બધાં સંસારી જીવો આયુથી યુક્ત હોય છે, માટે તેઓ સાયુષ્ક હોય છે. સાયુષ્કથી લિન્ન એવાં નિરાયુષ્ક જે જીવો છે તેમને અનાયુષ્ક કહે છે સિદ્ધગતિના જીવો આયુરહિત હોય છે, કારણ કે તેઓ આયુકર્મનો નાશ કરીને જ સિદ્ધ થયેલા હોય છે. સંસારી જીવોની માફક તેમના આયુકર્મનો ઉદય હોતો નથી.

अथ अनिन्द्रियाश्च । तत्र-सेन्द्रियाः-संसारिणः, तत्प्रतिपक्षभूता अनिन्द्रियाः सिद्धाः सयोगिकेवल्यदयश्च । सयोगिकेवल्यदीनां क्षायोपशमिक्रमावाभावाद-निन्द्रियत्वम् । इन्द्रियाणि हि क्षायोपशमितानि भवन्ति । तथा-सवेदकाश्चैव अवेदकाश्च । तत्रसवेदकाः-स्त्रीवेदाद्युदयवन्तः संसारिणः, तत्प्रतिपक्षभूता अवेदकाः=सिद्धादयः । तथा-सरूपिणश्चैव अरूपिणश्चैव । तत्र सरूपिणः-रूपेण=आकारेण सह वर्तन्ते इति सरूपिण-संस्थानपर्णादिमन्तः । सञ्चारीण इत्यर्थः । तथा-

से सेन्द्रिय और अनिन्द्रिय के भेद से भी जीव दो प्रकार के कहे गये हैं इनमें सेन्द्रिय जीव संसारी हैं और इनके प्रतिपक्षभूत जीव सिद्ध अनिन्द्रिय हैं तथा सयोग केवली आदि भी अनिन्द्रिय जीव हैं सयोग केवलियों को जो अनिन्द्रिय जीव कहा गया है वह क्षायोपशमिक्रम भाव के अभाव से कहा गया है क्योंकि उनमें क्षायिक भाव और पारिणामिक भाव का भेद जो जीवत्व भाव है बही रहना है, इन्द्रियां क्षायोपशमिक्रम होती हैं अर्थात् इन्द्रिय जन्य ज्ञान क्षायोपशमिक्रम होता है तथा सवेदक और अवेदकके भेद से भी दो प्रकार के होते हैं जिनको स्त्रीवेद नपुंसकवेद और पुरुषवेद का उदय होता है वे सवेदक जीव हैं और जिनको इन वेदों का उदय नहीं होता है वे अवेदक जीव हैं वे अवेदक सिद्ध आदि जीव हैं तथा रूपी और अरूपी के भेद से भी जीव दो प्रकार के हैं रूप शब्द का अर्थ आकार है इन आकार से सहित जो जीव हैं वे रूपी जीव हैं और इस आकार से रहित जो जीव हैं वे अरूपी

अथ प्रमाणे सेन्द्रिय अने अनिन्द्रियता लेश्ठी पशु लोके जे प्रकारता होय छे. संसारी लोके इन्द्रियोथी युक्त होय छे अने सिद्धो अनिन्द्रिय होय छे. तथा सयोगीकेवली आदि पशु अनिन्द्रिय लोके छे. सयोगीकेवलीअने अनिन्द्रिय छडेवानुं कारणे जे छे के तेमनामां क्षायिकभाव अने पश्चिमिक लावने लोके के लो लयत्व लाव छे अथ रडे छे तेमनी इन्द्रियो क्षायोपशमिक्रम होय छे अथरडे के इन्द्रियजन्य ज्ञान क्षायोपशमिक्रम होय छे

सवेदक अने अवेदकना लेश्ठी पशु लोके जे प्रकारता होय छे. लो लोके स्त्रीवेद, पुरुषवेद अथवा नपुंसकवेदने उदय होय छे, ते लोके सवेदक छडे छे लोके ते वेदोने उदय होतो नथी अथवा लोके सवेदक छडे छे. संसारी लोके सवेदक होय छे अने सिद्ध आदि लोके अवेदक होय छे.

इथी अने अइथीना लेश्ठी पशु लोके जे प्रकार पडे छे इथी लोके आकार. लो लोके आकारथी युक्त होय छे तेमने इथी छडे छे अने लो लोके

તત્પ્રતિપક્ષભૂતા અરૂપિગા = ન રૂપિણઃ-અરૂપિણઃ સિદ્ધાઃ । તથા-સપુદ્ગલાશ્ચવ
અપુદ્ગલાશ્ચૈવ । તત્ર-સપુદ્ગલાઃ=કર્માદિપુદ્ગલવન્તઃ સંસારિણો જીવાઃ, તત્પ્રતિ-
પક્ષભૂતાઃ અપુદ્ગલાઃ=સિદ્ધાઃ । તથા-સંસારસમાપન્નકાશ્ચૈવ અસંસારસમાપન્નકા-
શ્ચવ । તત્ર-સંસારસમાપન્નકાઃ-સંસારં=ભવં=સમાપન્નકાઃ=પ્રતિપન્નાઃ-સંસારિણો
જીવાઃ, તદ્ભિન્ના અસંસારસમાપન્નકાઃ-સિદ્ધાઃ । તથા-શાશ્વતાશ્ચૈવ અશાશ્વતાશ્ચવ ।

જીવ હૈં જિતને ભી શરીર સહિત જીવ હૈં વે સ્વ સરૂપી જીવ હૈં ઓર
इनके प्रतिपक्षभूत जीव अरूपी जीव हॆं जीव के साथ जब तक शरीर
का सम्बन्ध रहता है तब तक वह संसारी जीव माना गया है और इसी
कारण वह संस्थान वर्णादि वाला कहा गया है सिद्ध जीव शरीर से
रहित होकर ही सिद्ध बने हॆं अतः वे संस्थान वर्णादिवाले नहीं अरूपी
कहे गये हॆं सपुद्गल और अपुद्गल के भेद से भी जीव दो प्रकार के कहे
गये हॆं कर्मादिपुद्गलों सहित जीव सपुद्गल संसारी जीव हॆं और इनके
प्रतिपक्ष भूत जीव अपुद्गल सिद्ध माने गये हॆं संसारसमापन्नक और
असंसार समापन्नक के भेद से भी जीव दो प्रकार के कहे गये हॆं संसार
का नाम भव है इस अवरूप संसार को जो प्राप्त होते रहते हॆं वे संसार
समापन्नक हॆं ये संसार समापन्नक जीव संसारी जीव हॆं और जो इन
से भिन्न हॆं भवग्रहण से रहित हॆं वे असंसार समापन्नक हॆं ऐसे असं-

આકરથી રહિત હોય છે તેમને અરૂપી કહે છે. જેટલાં શરીરયુક્ત જીવો છે તે બધાં સરૂપી છે અને શરીરથી રહિત હોય એવાં જીવોને અરૂપી કહ્યાં છે. જીવની સાથે જ્યાં સુધી શરીરનો બંધ રહે છે, ત્યાં સુધી તે સંસારી જીવ ગણાય છે અને તે કારણે તે સંસ્થાન (આકાર) વર્ણુ આદિથી યુક્ત હોય છે. સિદ્ધ જીવો અરૂપી હોય છે. શરીરથી રહિત થઈને જ જીવ સિદ્ધ બને છે. તેથી તેઓ સંસ્થાન, વર્ણુ આદિથી રહિત હોય છે માટે જ તેમને અરૂપી માનવામાં આવે છે. સપુદ્ગલ અને અપુદ્ગલના ભેદથી પણ જીવોના બે પ્રકાર પાડી શકાય છે. કર્માદિ પુદ્ગલોથી યુક્ત જીવોને સપુદ્ગલ જીવો કહે છે. સંસારી જીવો આ પ્રકારના હોય છે. તેનાથી ભિન્ન એવાં અપુદ્ગલ જીવોમાં સિદ્ધોની ગણતરી થાય છે.

સંસાર સમાપન્નક અને અસંસાર સમાપન્નકના ભેદથી પણ જીવો બે પ્રકારના હોય છે. ભવરૂપ સંસારને જે જીવો પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે તે જીવોને સંસાર સમાપન્નક કહે છે. સંસારી જીવો આ પ્રકારના હોય છે. જે જીવો ભવબંધણથી રહિત થઈ ગયાં છે તેમને અસંસાર સમાપન્નક કહે છે. સિદ્ધોની

तत्र-शाश्वता=निद्राः=जन्ममरणादिरहितत्वात् । तद्विजा अशाश्वताः=संनारिणो जीवा जन्ममरणादिरहितत्वादिति ॥ सू० १ ॥

एवं जीवतत्त्वस्य द्विप्रत्ययतारं प्रदर्श्य सप्रति अजीवतत्त्वस्य द्विप्रत्ययतारं प्रदर्शयितुमाह—

मृतम्—आगासे चैव नो आगासे चैव । धम्मे चैव अधम्मे चैव ॥ सू० २ ॥

छाया—आकाशश्चैव नो आकाशश्चैव । धर्मश्चैव अधर्मश्चैव ॥ २ ॥

सारसमापन्नक सिद्ध हैं तथा शाश्वत और अशाश्वत के भेद से भी जीव दो प्रकार के हैं, सिद्ध जीव शाश्वत हैं क्योंकि जन्म और मरण आदि से रहित होने के कारण ये जिस स्थान पर पहुँच चुके हैं वहाँ से फिर जन्म मरण के स्थानभूत संसार में ये नहीं आते हैं अतः शाश्वत स्थान की प्राप्ति होने से ये स्वयं शाश्वत बन गये हैं अथवा जीव का स्वभाव ही शाश्वत है उस शाश्वत स्वभाव को सिद्ध जीव प्राप्त हो जाते हैं इसलिये वे शाश्वत हैं जन्म मरण के चक्र से रहित होने से संनारी जीव अशाश्वत हैं ॥ सू० १ ॥

जीवतत्त्व को इस तरह से सप्रतिपक्ष भूत कह कर अब अजीव तत्त्व में सप्रतिपक्षता का कथन करने के लिये सूत्रकार कहते हैं—

“आगासे चैव नो आगासे चैव, धम्मे चैव अधम्मे चैव इत्यादि ॥ २ ॥

असंसार समापन्नकमा गणतरी शय्ये छे शाश्वत अने अशाश्वतना बेधी पद्य उचोना जे प्रकार पडे छे सिद्ध उचो शाश्वत गजाय छे, शरणु के तेओ जन्म, मरणा अने संप्रथी रहित छेय छे अने तेओ जे स्थाने पदोप्या छे त्याधी जन्म-मरणा स्थानभूत संसारमां तेभने आवर्त पडनु नथी आ. रीते जेभने शाश्वत स्थानती प्राप्ति थछे ओनां तेओ भेते ज शाश्वत अनी गया छे. अथवा उचोना स्वभाव ज शाश्वत छे ते शाश्वत स्वभावने सिद्ध उचो प्राप्त करी ले छे, तेधी तेओ शाश्वत छे. जन्ममरणा दृश करता संनारी उचो अशाश्वत छे. ॥ सू० १ ॥

उच तत्त्वने सप्रतिपक्षभूत धीने रवे सूत्रकार अउपपत्तयमा सप्रति- पक्षतनुं प्रतिपादन करवाने भाटे करे छे छे—

“आगासे चैव नो आगासे चैव, धम्मे चैव अधम्मे चैव” इत्यदि । २ ॥

टीकार्य—अउप तत्त्व पांच प्रकृतनुं छे पुद्गल, धर्म, अधर्म, आश्रय

ટીકા—‘ આગાસે ચેવ ’ ઇત્યાદિ—

આકાશશ્ચૈવ નો આકાશશ્ચૈવ । તત્ર-આકાશઃ પ્રસિદ્ધઃ, તદ્વિનઃ નો આકાશઃ= ધર્માસ્તિકાયાદિકમ્ । તથા-ધર્મશ્ચૈવ અધર્મશ્ચૈવ । તત્ર-ધર્મઃ=ધર્માસ્તિકાયઃ-ગત્યુપદ્મભ્રુઃ । તદ્વિનોઽધર્મઃ=અધર્માસ્તિકાયઃ-સ્થિત્યુપદ્મભ્રુઃ ॥ સૂ. ૨ ॥

અથ જીવાનાં વન્ધાદીનિ ભવન્તીતિ વન્ધાદીનાં દ્વિપ્રત્યવતારત્વમાહ—

મૂલમ્-બંધેચેવ મોક્ષેચેવ । પુન્નેચેવ પાવેચેવ । આસવેચેવ સંવરેચેવ । વેયણાચેવ નિજ્જરાચેવ ॥ સૂ. ૩ ॥

છાયા-વન્ધશ્ચૈવ મોક્ષશ્ચૈવ । પુણ્યં ચૈવ પાપં ચૈવ । આસ્રવણ્ સંવરણ્ । વેદના ચૈવ નિર્જરા ચૈવ ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકા—‘ વંધે ચેવ ’ ઇત્યાદિ—

સપતિપક્ષાણિ વન્ધાદિતત્ત્વાનિ પ્રથમસ્થાનવદ્ વ્યાખ્યેયાનિ ॥ સૂ. ૩ ॥

ટીકાર્થ—અજીવ તત્ત્વ પાંચ પ્રકાર કા હૈ પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ આકાશ ઓર કાલ इनमें આકાશ તો પ્રસિદ્ધ હૈ ઓર તો આકાશ ધર્માસ્તિકાયાદિ રૂપ હૈ તથા ગતિ મેં સહાયક ધર્મ દ્રવ્ય હૈ ઓર ઠહરને મેં સહાયક અધર્મદ્રવ્ય હૈ ॥ સૂ. ૨ ॥

જીવોં કો વન્ધ આદિ હોતે હૈં ઇસલિયે વન્ધ આદિકોં મેં દ્વિપ્રત્યવતારતાકા કથન સૂત્રકાર કરતે હૈં—“બંધે ચેવ મોક્ષે ચેવ” ઇત્યાદિ ॥ ૩ ॥

ટીકાર્થ—વન્ધ, મોક્ષ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર વેદના ઓર નિર્જરા ચે સ્વ અપને ૨ પ્રતિપક્ષ સહિત હૈં પ્રતિપક્ષ સહિત इन वन्धादि तत्त्वों का कथन प्रथम स्थानोक्त की तरह से कर लेना चाहिये ॥ સૂ. ૩ ॥

અને કાળ. તેમાંથી આકાશ તો પ્રસિદ્ધ છે. આકાશ ધર્માસ્તિકાય આદિ રૂપ છે. ગતિમાં સહાયક ધર્મદ્રવ્ય છે અને સ્થિતિમાં (થોભવામાં) સહાયક અધર્મદ્રવ્ય છે ॥ સૂ. ૨ ॥

જીવો અથ આદિથી યુક્ત હોય છે, તેથી સૂત્રકાર હવે બંધ આદિમાં દ્વિપ્રકારતાનું પ્રતિપાદન કરે છે

“ બંધે ચેવ મોક્ષે ચેવ ” ઇત્યાદિ ॥ ૩ ॥

ટીકાર્થ—બંધ, મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-સંવર, વેદના અને નિર્જરા એ બધાં પોતપોતાના પ્રતિપક્ષથી યુક્ત હોય છે. પ્રતિપક્ષસહિત આ બંધાદિ તત્ત્વોનું કથન પ્રથમ સ્થાનમાં કહ્યા અનુસાર કરી લેવું જોઈએ ॥ સૂ. ૩ ॥

क्रियायां सन्यासेव आत्मानोबन्धादयो भवन्तीति क्रियाया द्विप्रत्ययतारत्नमाह-

मूलम्—दो किरियाओ पन्नत्ताओ, तं जहा—जीवकिरिया-
 चेव अजीवकिरियाचेव। जीवकिरिया दुविहा पन्नत्ता, तं जहा—
 सम्मत्तकिरिया चेव मिच्छत्तकिरिया चेव । अजीवकिरिया
 दुविहा पणत्ता, तं जहा—इरियावाहिया चेव संपराइगा चेव ।
 दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा—काइया चेव अहिगरणिया
 चेव । काइया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा—अणुवरयकाय-
 किरिया चेव दुप्पउत्तकायकिरिया चेव । अहिगरणिया किरिया
 दुविहा पणत्ता, तं जहा—संजोयणाहिगरणिया चेव णिव्वत्तणा
 हि गरणिया । दो किरियाओ पणत्ताओ तं जहा—पाउसिया चेव
 पारियावणिया चेव । पाउसिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा—
 जीवपाउसिया चेव अजीवपाउसिया चेव । पारियावणिया किरिया
 दुविहा पणत्ता, तं जहा—सहत्थपारियावणिया चेव परहत्थपारियाव
 णिया चेव । दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा—पाणाइवाय-
 किरिया चेव अपच्चक्खाणकिरिया चेव । पाणाइवायकिरिया
 दुविहा पणत्ता, तं जहा—सहत्थपाणाइवायकिरिया चेव परह-
 त्थपाणाइवायकिरिया चेव । अपच्चक्खाणकिरिया दुविहा
 पणत्ता, तं जहा—जीवअपच्चक्खाणकिरिया चेव अजीवअपच्च-
 क्खाणकिरिया चेव । दो किरियाओ पणत्ताओ तं जहा—आरंभिया
 चेव परिग्गहिया चेव । आरंभिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा—
 जीव आरंभिया चेव अजीव आरंभिया चेव । एवं परिग्गहिया वि ।

दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा-मायावत्तियाचेव मिच्छा-
दंसणवत्तिया चेव । मायावत्तिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं
जहा-आयभाववंकणता चेव । परभाववंकणता चेव । मिच्छा,
दंसणवत्तिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा-ऊणाइरित्तमि-
च्छादंसणवत्तिया चेव, तव्वइरित्तमिच्छादंसणवत्तिया चेव ।
दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा-दिट्ठिया चेव पुट्ठिया चेव ।
दिट्ठिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा-जीवदिट्ठिया चेव
अजीवदिट्ठिया चेव । एवं पुट्ठियावि । दो किरियाओ पण-
त्ताओ, तं जहा-पाडुच्चिया चेव सामंतोवणिवाइया चेव । पाडु-
च्चिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा-जीवपाडुच्चिया चेव ।
अजीवपाडुच्चिया चेव । एवं सामंतोवणिवाइयावि । दो किरि-
याओ पणत्ताओ, तं जहा-साहत्थिया चेव णेसत्थिया चेव ।
साहत्थिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा-जीवसाहत्थिया
चेव अजीवसाहत्थिया चेव । एवं णेसत्थियावि । दो किरियाओ
पणत्ताओ, तं जहा-आणवणिया चेव वेयारणिया चेव । जहेव
णेसत्थियाओ । दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा-अणाभो-
गवत्तिया चेव अणवकंखवत्तिया चेव । अणाभोगवत्तिया किरिया
दुविहा पणत्ता, तं जहा-अणाउत्त आइयणता चेव अणाउत्त-
पमज्जणता चेव । अणवकंखवत्तिया किरिया दुविहा पणत्ता,
तं जहा-आयसरीरअणवकंखवत्तिया चेव परसरीरअणवकं-
खवत्तिया चेव । दो किरियाओ पणत्ताओ, तं जहा-पेज्जव-

त्तिया चैव दोसवत्तिया चैव । पेज्जवत्तिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा मायावत्तिया चैव लोभवत्तिया चैव । दोसवत्तिया किरिया दुविहा पणत्ता, तं जहा—कोहे चैव माणे चैव ॥ सू० ४ ॥

छाया—द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा—जीवक्रिया चैव अजीवक्रिया चैव । जीवक्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सम्यक्त्वक्रिया चैव मिथ्यात्वक्रिया चैव । अजीवक्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ऐर्यापथिकी चैव, साम्परायिकी चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा—कायिकी चैव आधिकरणिकी चैव । कायिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—अनुपरतकायक्रिया चैव दुष्प्रयुक्तकायक्रिया चैव । आधिकरणिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—संयोजनाधिकरणिकी चैव निर्वर्त्तनाधिकरणिकी चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा—प्राद्वेषिकी चैव पारितापनिकी चैव । प्राद्वेषिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—जीवप्राद्वेषिकी चैव अजीवप्राद्वेषिकी चैव । पारितापनिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्वहस्तपारितापनिकी चैव परहस्तपारितापनिकी चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा—प्राणातिपातक्रिया चैव अपत्याग्यानक्रिया चैव । प्राणातिपातक्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया चैव, परहस्तप्राणातिपातक्रिया चैव । अपत्याग्यानक्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—जीवापत्याग्यानक्रिया चैव, अजीवापत्याग्यानक्रिया चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा—आरम्भिकी चैव पारिग्रहिकी चैव । आरम्भिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—जीवारम्भिकी चैव अजीवारम्भिकी चैव । एवं पारिग्रहिकी अपि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद् यथा—मायाप्रत्यया चैव, मिथ्यादर्शनप्रत्यया चैव । मायाप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा—आत्मभाववद्गुणता चैव परभाववद्गुणता चैव । मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा—ऊनातिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्यया चैव तद्व्यतिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्यया चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद् यथा—दृष्टिका चैव, पृष्टिका चैव दृष्टिका क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, जीवदृष्टिका चैव, अजावदृष्टिका चैव । एवं पृष्टिकाऽपि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते । तद् यथा—प्रातीतिकी चैव, सामन्तोपनिपातिकी चैव । प्रातीतिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता तद् यथा—जीवप्रातीतिकी चैव, अजीवप्रातीतिकी चैव । एवं सामन्तोपनिपातिकी अपि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद् यथा—स्वाहस्तिकी चैव, नैमृष्टिकी चैव । स्वाहस्तिकी क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा जीवस्वाहस्तिकी चैव, अजीवस्वाहस्तिकी चैव । एवं

नैसृष्टिकी अपि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते । तद् यथा-आज्ञापनिका चैव, वैदारणिका चैव । यथैव नैसृष्टिका । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद् यथा-अनाभोगप्रत्यया चैव, अनवकाङ्क्षाप्रत्यया चैव । अनाभोगप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तत् यथा-अनायुक्ताऽऽदानता चैव, अनायुक्तप्रमार्जनता चैव । अनवकाङ्क्षाप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद् यथा-आत्मशरीरानवकाङ्क्षाप्रत्यया चैव, परशरीरानवकाङ्क्षाप्रत्यया चैव । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते, तद् यथा-प्रेमप्रत्यया चैव, द्वेषप्रत्यया चैव । प्रेमप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा-मायाप्रत्यया चैव, लोभप्रत्यया चैव । द्वेषप्रत्यया क्रिया द्विविधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा-क्रोधश्चैव, मानश्चैव ॥ सू० ४ ॥

टीका—‘ दो किरियाओ ’ इत्यादि—

द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते-प्ररूपिते तीर्थकरैरित्यर्थः। करणं-क्रिया, यद्वा-क्रियते इति क्रिया । जीवक्रिया अजीवक्रिया चेति । इह ‘ चैव ’ इति समुच्चय मात्र एव, अपि चेत्यादिवत् । तत्र जीवक्रिया-जीवस्य व्यापारः तथा-अजीवस्य-पुद्गलसमूहरूपस्य यत् कर्मत्वेन परिणमनं सा अजीवक्रिया । तत्र जीवक्रिया-द्विविधा प्रज्ञप्ता=प्ररूपिता । सम्यक्त्वक्रिया, मिथ्यात्वक्रिया च । तत्र सम्यक्त्वम् आगमोक्ततत्त्वविषये श्रद्धानं,

क्रिया के होने पर ही आत्मा में बन्ध आदि होते हैं अतः अब क्रिया में द्विप्रत्यवतारता का कथन किया जाता है—

“ दो किरियाओ पन्नत्ताओ ” इत्यादि ॥ ४ ॥

तीर्थकरों ने दो क्रियाएँ कही हैं करने का नाम क्रिया है अथवा जो की जावे उसका नाम क्रिया है यह क्रिया जीवक्रिया और अजीव क्रियाके भेदसे दो प्रकारकी है जीवक्रिया जीवके व्यापाररूप होती है तथा अजीव क्रिया पुद्गल के कर्मरूप से परिणमन होने रूप होती है इनमें जीव क्रिया सम्यक्त्वक्रिया और मिथ्यात्वक्रिया के भेद से दो प्रकार की कही गई है आगमोक्ततत्त्वों का श्रद्धान करना यह जीव क्रिया है क्यों कि आग-

क्रियानो सङ्भाव डोय तो ञ आत्मासां षंध आदिनो सङ्भाव रडे छे. तेथी डवे सूत्रकार क्रियासां द्विप्रत्यवतारता (षे प्रकारता) तुं कथन करे छे—

“ दो किरियाओ पणत्ताओ ” इत्यादि ॥ ४ ॥

तीर्थकरोञ्चे षे क्रियाओ कही छे. करवासां आवे तेनु नाम क्रिया, अथवा ञे कराय तेनु नाम क्रिया छे. अण्वक्रिया अने अण्वक्रियाना लेदथी ते क्रिया षे प्रकारनी छे. अण्वक्रिया अण्वना व्यापाररूप डोय छे अने अण्वक्रिया पुद्गलाना कर्मरूपे परिणमन थवारूप डोय छे. तेसांथी अण्वक्रियाना षे लेद कथा छे—(१) सम्यक्त्वक्रिया अने (२) मिथ्यात्वक्रिया. आगमोक्त तत्त्वोसां

तदेव क्रिया, तस्य जीवव्यापाररूपत्वात् सम्यक्त्वरूपा क्रिया सम्यक्त्व क्रिया । एवं मिथ्यात्वक्रियाऽपि । एतावान् विशेषः—मिथ्यात्वम्—अतत्त्वश्रद्धानम् तस्यापि जीवव्यापाररूपत्वात् । यद्वा—सम्यक्त्वे सति या क्रिया भवति सा सम्यक्त्वक्रिया, तथा मिथ्यात्वे सति या क्रिया भवति सा मिथ्यात्वक्रिया इति । अजीवक्रिया द्विविधा प्रवृत्ता, ऐर्यापथिकी, सांपरायिकी चेति । ईरणम्—ईर्या—गमनं, तद्विशिष्टतत्प्रधानो वा पन्था ईर्यापथस्तत्र भवा ऐर्यापथिकी । व्युत्पत्तिमात्रमिदं प्रद-

मोक्ततत्त्वों को करने रूप जो क्रिया होती है वह जीव के व्यापार रूप ही होती है इसलिये सम्यक्त्वरूप क्रिया सम्यक्त्व क्रिया है ऐसा इसका निष्कर्ष जानना चाहिये आगमोक्ततत्त्वों का श्रद्धान नहीं होना इसका नाम मिथ्यात्व क्रिया है यह मिथ्यात्वरूप क्रिया भी जीव के व्यापाररूप ही होती है जिस क्रिया में जीव का तत्व श्रद्धान रूप व्यापार होता है वह सम्यक्त्व क्रिया है और जिसमें तत्वश्रद्धान रूप व्यापार नहीं होता है अतत्व श्रद्धान रूप व्यापार होता है वह अतत्व श्रद्धान व्यापार रूप क्रिया मिथ्यात्व क्रिया है अथवा सम्यक्त्व के होने पर जो क्रिया होती है वह सम्यक्त्व क्रिया है तथा मिथ्यात्व के होने पर जो क्रिया होती है वह मिथ्यात्व क्रिया है अजीव क्रिया भी दो प्रकार की कही गई है एक ऐर्यापथिकी क्रिया और दूसरी सांपरायिकी क्रिया ईर्या नाम गमन का है इस गमन विशिष्ट या इस गमन प्रधान जो पथ होता है वह ईर्यापथ है इस ईर्यापथ में जो क्रिया होती है वह ऐर्यापथिकी क्रिया है यह तो

श्रद्धा राण्वी तेनु नाम सम्यक्त्वक्रिया छे, कारणु छे ते एवनेो तत्वश्रद्धान रूप व्यापार (प्रवृत्ति) आवे छे. आ रीते सम्यक्त्वरूप क्रियाने सम्यक्त्वक्रिया छे छे, अम समञ्जु. आगमोक्त तत्त्वो प्रत्ये श्रद्धा नही राण्वी तेनु नाम मिथ्यात्व क्रिया छे. ते मिथ्यात्वरूप क्रिया पञ्च एवना व्यापार रूप न् डोय छे. जे क्रियांमां एवनेो तत्वश्रद्धान रूप व्यापार आवतो डोय छे, ते क्रियाने सम्यक्त्व क्रिया छे छे. परन्तु जे क्रियांमां तत्वश्रद्धान रूप व्यापार आवतो नथी. अतत्वश्रद्धान रूप व्यापार न् आवे छे, ते क्रियाने मिथ्यात्व क्रिया छे छे. अथवा सम्यक्त्वना सद्भावमां जे क्रिया थाय छे, ते क्रियानुं नाम सम्यक्त्व क्रिया छे अने मिथ्यात्वना सद्भावमां जे क्रिया थाय छे, ते क्रियानुं नाम मिथ्यात्व क्रिया छे. अएवक्रिया पञ्च जे प्रक्षरनी कही छे—

(१) ऐर्यापथिकी क्रिया अने (२) सांपरायिकी क्रिया.

ईर्या अएदे गमन आ गमननेो जे पथ डोय छे तेने ईर्यापथ छे छे. ते ईर्यापथमां जे क्रिया थाय छे ते क्रियाने ऐर्यापथिकी क्रिया छे छे.

शितम् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु यत् उपशान्तमोहस्य, क्षीणमोहस्य, सयोगिकेवलिनश्च सातावेदनीयकर्मतया अजीवस्य पुद्गलराशेर्भवन्नं, सा ऐर्यापथिकी क्रिया । द्विसमयस्थितिका प्रमादकषायवर्जिता, कायिकी वा, वाचिकी वा क्रिया 'ऐर्यापथिकी' इति तत्त्वम् । ऐर्यापथिकी क्रिया यद्यपि जीवव्यापारारूपा, तथाप्य जीवस्य पुद्गलराशेः प्राधान्यविवक्षया इयमजीवक्रियाऽभिहिता । तथा-सांपरायिकी=सांपरायाः-कषायास्तत्र भवा सांपरायिकी । सा हि अजीवस्य-पुद्गलराशेः कर्मतापरिणतिरूपा, जीवव्यापारस्याविवक्षणादजीवक्रियोच्यते । सा च सूक्ष्मसंपरायान्तानां गुणस्थानकवतां भवतीति ।

केवल ऐर्यापथिकी क्रिया की व्युत्पत्ति दिखलाई है इस ऐर्यापथिकी क्रिया की प्रवृत्ति की निमित्त तो जो उपशाक्तमोह वाले क्षीणमोहवाले और सयोग केवलीके सातावेदनीय रूपसे अजीव पुद्गलराशिका आदन होना है वह है तात्पर्य कहने का यह है कि द्विसमय की स्थितिवाली प्रमाद एवं कषाय से वर्जित ऐसी जो कायिकी अथवा वाचिकी क्रिया होती है वह ऐर्यापथिकी क्रिया है यद्यपि यह ऐर्यापथिकी क्रिया जीव के व्यापार रूप होती है फिर भी इसे जो अजीव क्रिया रूप कहा गया है उसका कारण ऐसा है कि इसमें अजीव पुद्गलराशि की प्रधान रूप से विवक्षा हुई है अर्थात् अजीव पुद्गलराशि ही इसमें सातावेदनीयकर्म लप से परिणत होती है सांपराय नाम कषाय का है इस कषाय में जो क्रिया होती है वह संपरायिकी क्रिया है इस क्रिया में अजीव पुद्गल राशिकी

આ તે કેવળ ઐર્યાપથિકી ક્રિયાની વ્યુત્પત્તિ જ બતાવવામાં આવી છે. ખરે ખર તે પ્રમાદ અને કષાયથી રહિત એવી જે ક્રિયા છે તેનું નામ જ ઐર્યાપથિકી ક્રિયા છે. ઉપશાન્ત મોહવાળા ક્ષીણમોહવાળા અને સયોગકેવલી દ્વારા સાતાવેદનીય રૂપે જીવ પુદ્ગલરાશિનું જે આદાન થાય છે, તેને ઐર્યાપથિકી ક્રિયાના નિમિત્તરૂપ માનવામાં આવે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે સમયની સ્થિતિવાળી, પ્રમાદ અને કષાયથી રહિત જે કાયિકી અથવા વાચિકી ક્રિયા થાય છે, તે ઐર્યાપથિકી ક્રિયા છે. જે કે તે ઐર્યાપથિકી ક્રિયા જીવના વ્યાપારરૂપ હોય છે, તે પણ અહીં તેને જે અજીવક્રિયા રૂપે બતાવવામાં આવી છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં અજીવ પુદ્ગલ રાશિની જ પ્રધાન રૂપે (મુખ્યત્વે) વિવક્ષા થઈ હોય છે. એટલે કે અજીવ પુદ્ગલ રાશિ જ તેમાં સાતાવેદનીય રૂપે પરિણત થાય છે. સાંપરાય એટલે કષાય. તે કષાયમાં જે ક્રિયા થાય છે તેને સાંપરાયિકી ક્રિયા કહે છે. આ ક્રિયામાં અજીવ પુદ્ગલ

पुनरन्यथा क्रियाया द्वैविध्यमाह—‘ दो किरियाओ ’ उति ।

द्वे क्रिये प्रवृत्ते । तद् यथा—कायिकी चैव आधिकरणिकी चैव । कायेन निर्मुक्ता कायिकी—कायव्यापारः । तथा—अधिक्रियते आत्मा नरकादिषु येन, तदधिकरणम्, इह खड्गादिकं बाह्यं वस्तु विवक्षितम् । तत्र भवा आधिकरणिकी । तत्र कायिकी द्विविधा अनुपरतकायक्रिया, दुष्प्रयुक्तकायक्रिया चेति । तत्रानुपरत कायक्रिया=अनुपरतस्य सावधानुष्ठानादनिवृत्तस्य मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टे र्वा या कायक्रिया—उत्क्षेपादिरूपा कर्मबन्धस्य कारणं भवति साऽनुपरतकायक्रिया । तथा—

कर्मरूप से परिणति होती है यहां जीवके व्यापार की विवक्षा नहीं हुई है अतः इसे अजीव क्रिया कहा है यह सांपरायिकी क्रिया सूक्ष्म सांपरायान्त तक के जीवों के होती है ।

अब दूसरी प्रकार से भी क्रिया में द्विविधता का प्रतिपादन किया जाता है—“ दो किरियाओ ” कायिकीक्रिया और आधिकरणिकी क्रिया के भेद से क्रिया दो प्रकार की कही गई है काय से जो क्रिया होती है वह कायिकी क्रिया है यह क्रिया कायव्यापाररूप होती है नरकादिकों में जिसके द्वारा आत्मा रखा जाता है पहुँचाया जाता है वह आधिकरणिकी क्रिया है जीव को नरकादि गतियों में पहुँचाने का कारण साक्षरूप से खड्गादिवस्तुएँ हैं अनुपरतकाय क्रिया और दुष्प्रयुक्त कायक्रिया के भेद से कायिकीक्रिया दो प्रकार की है सावध अनुष्ठान से अनिवृत्त हृष्ट मिथ्यादृष्टि को या सम्यग्दृष्टि की जो उत्क्षेपादिरूप

राशिनी कर्मरूपे परिच्युति थाय छे. अहीँ एवना व्यापारनी विवक्षा यथं नधी, तेधी तेने अएव क्रिया उडेवाभां आवी छे ते सांपरायिकी क्रिया सूक्ष्म सांपरायान्त पर्यन्तना एवोभां होय छे.

इवे भीए रीते क्रियाभां द्विविधातानुं प्रतिपादन करवाभां आवे छे—

“ दो किरियाओ ” इत्यादि कायिकी अने आधिकरणिकीना वेदधी पद्य क्रिया जे प्रकारनी कही छे. काया वडे जे क्रिया थाय छे, तेने कायिकी क्रिया कहे छे ते क्रिया कायव्यापार रूप होय छे. जे क्रिया द्वारा एवने (आत्माने) नरकादि गतिभां जवुं पडे छे ते क्रियाने आधिकरणिकी क्रिया कहे छे एवने नरकादि गतिओभां भौकतवाभां भडग आदि वस्तुओ जे पापकारण रूप बाने छे. कायिकी क्रियाना नीचे प्रभाए जे वेद पडे छे—(१) अनुपरतकाय क्रिया अने (२) दुष्प्रयुक्तकाय क्रिया. सावध (दोषयुक्त) अनुष्ठानधी अनिवृत्त ओवां मिथ्यादृष्टिनी अथवा अभ्युदृष्टिनी जे उत्क्षेपादि रूप कायक्रिया थाय छे, ते

दुष्प्रयुक्तकायक्रिया=दुष्प्रयुक्तस्य-दुर्भावसंपन्नस्य इन्द्रियाण्यश्रित्य मनोज्ञशब्दादिसंयोगे हर्षेण अमनोज्ञशब्दादिसंयोगे च उद्वेगेन, तथा-अनिन्द्रियमाश्रित्याऽशुभमनः संकल्पेन, संवेगनिर्वेदापगमाद् मोक्षमार्गं प्रति दुर्व्यवस्थितस्य-प्रमत्तसंयतस्येत्यर्थः, या कायक्रिया भवति, सा दुष्प्रयुक्तकायक्रिया । आधिकरणिकी क्रियाऽपि द्विविधा संयोजनाधिकरणिकी, निर्वर्तनाधिकरणिकी चेति । तत्र संयोजनाधिकरणिकी=यत् खलु पूर्वनिर्मितयोः खङ्ग-तन्मुष्ट्यादिकयोः पदार्थयोः क्रियते, सा संयोजनाधिकरणिकी, । तथा-यत् खलु खङ्ग-तन्मुष्ट्यादिकयोः पदार्थयोर्निर्वर्तननिर्माणं, सा निर्वर्तनाधिकरणिकी ।

पुनरन्यथा क्रियाया द्वैविध्यमाह-‘दो किरियाओ’ इत्यादि । द्वे क्रिये

काय क्रिया कर्मबन्ध का कारण होती है वह अनुपरतकायक्रिया है तथा इन्द्रियोंको आश्रित करके मनोज्ञशब्दादिके संयोग में हर्ष होने से और अमनोज्ञशब्दादिकों के संयोग में उद्वेग होने से तथा अनिन्द्रिय को आश्रित करके अशुभमन के संकल्प से संवेग निर्वेद के अपगम से मोक्षमार्ग के प्रति दुर्व्यवस्थित हुए दुर्भावसंपन्न प्रमत्त संयत के जो काय क्रिया होती है वह दुष्प्रयुक्त कायक्रिया है संयोजनाधिकरणिकी और निर्वर्तनाधिकरणिकीके भेदसे आधिकरणिकी क्रिया दो प्रकारकी होती है पूर्वनिमित्त खङ्ग और उसकी मूठ आदि पदार्थों का आपस में संयोजन करना इसका नाम संयोजनाधिकरणिकी क्रिया है तथा खङ्ग और उसकी मूठ आदिकी रचना करना बनाना यह निर्वर्तनाधिकरणिकी क्रिया है ।

क्रियाने अनुपरतकाय क्रिया कडे छे. ते कर्मबंधना कारणभूत भवे छे. तथा इन्द्रियोने आधारे मनोज्ञ शब्दादिना संयोगमां हर्ष थवाथी अने अमनोज्ञ शब्दादिकेना संयोगमां उद्वेग थवाथी, तथा अनिन्द्रियोनी अपेक्षाये अशुभ मनना संकल्पथी संवेग निर्वेगना अपगमथी मोक्षमार्गं दुर्व्यवस्थित थयेला दुर्भाव संपन्न प्रमत्त संयत द्वारा जे कायक्रिया थाय छे तेने दुष्प्रयुक्त काय क्रिया कडे छे. आधिकरणिकी क्रियाना पञ्च नीचे प्रमाणे जे प्रकार पडे छे— (१) संयोजनाधिकरणिकी अने (२) निर्वर्तनाधिकरणिकी. पूर्वनिमित्त अङ्ग अने तेनी मूठ आदिनुं संयोजन करवुं तेनुं नाम संयोजनाधिकरणिकी क्रिया छे. परन्तु अङ्ग, मूठ आदिनी रचना करवी ते निर्वर्तनाधिकरणिकी क्रिया छे.

प्रद्वपते, तद् यथा—प्राद्वेपिकी, पारितापनिकी चेति । प्रद्वेपेण निर्वृत्ता प्राद्वेपिकी । तथा—परितापनं—ताडनाद्विदुःखविशेषरूपं, तेन निर्वृत्ता पारितापनिकी । तत्र प्राद्वेपिकी द्विविधा—जीव—प्राद्वेपिकी, अजीवप्राद्वेपिकी चेति । तत्र जीव—प्राद्वेपिकी क्रिया जीवे प्रद्वेपाज्जायते । अजीवे—पापाणादीं स्वल्पनादिना प्रद्वेपाज्जायमानाऽजीवप्राद्वेपिकी पारितापनिकी । चापि क्रिया द्विविधा—स्वहस्तपारितापनिकी, परद्वरतपारितापनिकी चेति । स्वहस्तेन स्वदेहस्य परदेहस्य वाऽऽर्त्तध्यानादिभिस्ताडनादिरूपं परितापनं कुर्वतो जीवस्य या क्रिया भवति, सा स्वहस्तपारितापनिकी । तथा—परहस्तेन परितापनं कारयतो जीवस्य या क्रिया भवति, सा परहस्तपारितापनिकी ।

इस प्रकार से भी क्रिया दो प्रकार की हैं एक प्राद्वेपिकी क्रिया और दूसरी पारितापनिकी क्रिया जो क्रिया प्रद्वेप से निष्पन्न होती है वह प्राद्वेपिकी क्रिया है तथा जो परितापन से ताडनादि दुःख विशेष रूप से उत्पन्न होती है वह परितापनिकी क्रिया है इनमें प्राद्वेपिकीक्रिया जीव प्राद्वेपिकी और अजीव प्राद्वेपिकी के भेद से दो प्रकार की है जीव में जो क्रिया प्रद्वेप से उत्पन्न होती है वह जीव प्राद्वेपिकी क्रिया है पापाण आदि पर स्वल्पित आदि होने से जन्य प्रद्वेप से जो क्रिया होती है वह अजीव प्राद्वेपिकी क्रिया है पारितापनिकी क्रिया भी दो प्रकार की है—१ स्वहस्तपारितापनिकी और २ परहस्तपारितापनिकी आर्त्तध्यान आदि के वशावर्ती होने से अपने ही हाथों द्वारा अपने शरीर का या पर के शरीर का ताडनादिरूप परितापन करनेवाले जीव को जो क्रिया होती है वह स्वहस्त पारितापनिकी क्रिया है तथा पर के

प्राद्वेपिकी, अने पारितापनिकीना नेदथी पणु डियाना जे प्रकार पडे छे. जे डिया प्रद्वेपना शरखे थाय छे, ते डियाने प्राद्वेपिकी डिया कडे छे जे डिया परितापना द्वारा—भार भारवानी डिया आदि दुःख विशेषरूपे उत्पन्न थाय छे, ते डियाने पारितापनिकी डिया कडे छे. प्राद्वेपिकी डियाना नीचे प्रगाणु जे वेड छे. (१) एव प्राद्वेपिकी अने (२) अएव प्राद्वेपिकी. एवगां जे डिया प्रद्वेपशी उत्पन्न थाय छे ते डियाने एवप्राद्वेपिकी डिया कडे छे. पापाणु आदि पर अभवित आदि थवाथी जन्य प्रद्वेप द्वारा जे डिया थाय छे, ते डियाने अएवप्राद्वेपिकी डिया कडे छे. पारितापनिकी डियाना पणु जे वेड छे— (१) स्वहस्त पारितापनिकी (२) परहस्त पारितापनिकी. आर्त्तध्यान आदिने अधीन धरने पोताना साथे न पोताना शरीरपर अथवा अन्यना शरीरपर भार भारवाडुप जे डिया एवद्वारा कथाय छे, ते डियाने स्वहस्त पारितापनिकी

પુનરન્યથા ક્રિયાયા દ્વૈવિધ્યમાહ-‘દો કિરિયાઓ’ ઇત્યાદિ । દ્વે ક્રિયે પ્રજ્ઞપ્તે ! તદ્ યથા-પ્રાણાતિપાતક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા ચેતિ । પ્રાણિપ્રાણવિ-યોજનં-પ્રાણાતિપાતઃ, સ એવ ક્રિયા પ્રાણાતિપાતક્રિયા । યદ્વા-પ્રાણાતિપાતેન-પ્રાણાતિપાતાધ્યવસાયેન યઃ પ્રાણાતિપાતઃ ક્રિયતે, સા પ્રાણાતિપાતક્રિયા । પ્રાણા-તિપાતાધ્યવસાયેન જાયમાના તાડનાદિરૂપા ક્રિયાઽપિ પ્રાણવિજનાભાવેઽપ્યુપચા-સ્તઃ પ્રાણાતિપાતક્રિયૈવ વોધ્યા । તથા-અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા=અપ્રત્યાખ્યાનમ્-અવિરતિસ્તન્નિમિત્તાકર્મવન્ધરૂપા ક્રિયા ભવતિ, સા અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા । સા ચાવિર-તાનાં-ભવતિ । પ્રાણાતિપાતક્રિયા દ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્ યથા-સ્વહસ્તપ્રાણાતિપા-તક્રિયા, પરહસ્તપ્રાણાતિપાતક્રિયા ચેતિ । તત્ર-સ્વહસ્તપ્રાણાતિપાતક્રિયા=આર્તા-વસ્થાયાં વિપત્પ્રાપ્તૌ ચ નિર્વેદાદિના યઃ સ્વહસ્તેન સ્વપ્રાણાન્ અતિપાતયતિ, ક્રોધા-દિના વા સ્વહસ્તેન પરપ્રાણાન્ અતિપાતયતિ, તસ્ય સ્વહસ્તપ્રાણાતિપાતક્રિયા

હાથ સે પરિતાપન કરાને વાણે જીવ કે જો ક્રિયા હોતી હૈ વહ પરહસ્ત-પારિતાપનિકી ક્રિયા હૈ હસ પ્રકાર સે મી ક્રિયા મેં દ્વિવિધતા હૈ-એક પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ઓર દૂસરી અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા જિસ ક્રિયા મેં પ્રાણિયોં કે પ્રાણોં કા નાશ ક્રિયા જાતા હૈ વહ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હૈ અથવા પ્રાણાતિપાત કે અધ્યવસાય દ્વારા જો પ્રાણાતિપાત ક્રિયા જાતા હૈ વહ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હૈ પ્રાણાતિપાત કરને કે અભિપ્રાય સે ક્રિયા ગયા તાડનાદિરૂપ કર્મ મી પ્રાણવિયોજન કે અભાવ મેં મી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા રૂપ હી માના ગયા હૈ । અવિરતિ કા નામ અપ્રત્યાખ્યાન હૈ હસ અવિરતિનિમિત્તક જો કર્મ કા વન્ધ હોતા હૈ વહ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હૈ યહ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અવિરત જીવોં કે હોતી હૈ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા દો પ્રકારકી હોતી હૈ એક સ્વહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ઓર દૂસરી પરહસ્ત

ક્રિયા કહે છે તથા પારકાને હાથે પરિતાપના કરાવનાર જીવ દ્વારા જે ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાને પરહસ્ત પારિતાપનિકી ક્રિયા કહે છે

પ્રાણાતિપાત ક્રિયા અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાના ભેદથી પણ ક્રિયાના બે પ્રકાર પાડી શકાય છે. જે ક્રિયા દ્વારા જીવોનાં પ્રાણુ હરી લેવામાં આવે છે તે ક્રિયાને-પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કહે છે. અથવા પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાય (વિચાર) દ્વારા જે પ્રાણાતિપાત કરાય છે તે પણ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા જ છે. પ્રાણાતિપાત કરવાના હેતુપૂર્વક જે તાડનાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે, તેના દ્વારા પ્રાણવિયોજન થતું ન હોય તો પણ તેને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા રૂપ જ માનવામાં આવે છે. અવિરતિને અપ્રત્યાખ્યાન કહે છે. આ અવિરતિને કારણે જે કર્મનો બંધ થાય છે, તે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા જ છે. અવિરત જીવો દ્વારા આ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા થાય છે. પ્રાણાતિપાત ક્રિયાના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ છે-(૧) સ્વહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા અને (૨) પરહસ્ત પ્રાણાતિપાત ક્રિયા.

भवति । तथा-परहस्तेनापि प्राणातिपातक्रिया भवति, अपत्याख्यानक्रियाऽपि द्विविधा-जीवाऽप्रत्याख्यानक्रिया, अजीवाप्रत्याख्यानक्रिया चेति । जीवत्रिपये प्रत्याख्यानाभावेन यः कर्मणां बन्धादिव्यापारः सा जीवाप्रत्याख्यानक्रिया । यत्तु अजीवेषु मद्यमांसादिषु प्रत्याख्यानाभावात् कर्मबन्धनं सा अजीवाप्रत्याख्यानक्रिया, इति ।

पुनरन्यथा-क्रियाया द्वैविध्यमाह-‘दो किरियाओ’ इत्यादि । द्वे क्रिये

प्राणातिपात क्रिया स्वहस्त प्राणातिपात क्रिया उक्त समय होनी है जब जीव आर्त्तावस्थामें विपत्तिके आजानेपर निर्वेदादिसे युक्त होकर अथवा क्रोधादि के बन्धवर्त्ती होकर अपने ही हाथों से अपने प्राणों को नष्टकर डालता है तथा इसी प्रकारसे जब जीव के प्राणोंका परके हस्तादि द्वारा अपहरण किया जाता है तब वहां परहस्त प्राणातिपात क्रिया होती है अप्रत्याख्यान क्रिया भी दो प्रकारकी होती है एक जीवाप्रत्याख्यानक्रिया दूसरी अजीवाप्रत्याख्यानक्रिया जीव में जो प्रत्याख्यान के अभाव से कर्मों का बन्धनादिरूप व्यापार होता है वह जीवाप्रत्याख्यान क्रिया है तथा मद्यमांस आदि अजीव पदार्थों के अप्रत्याख्यान को लेकर जो जीव के कर्मबन्ध होता है वह अजीवाप्रत्याख्यान क्रिया है ।

इस प्रकार से भी क्रिया दो प्रकार की है-एक आरम्भिकी और

एव न्यारे क्राधादिने डारणे आर्त्तध्यान आदिने अधीन थडने पोताना हाथेन पोतानां प्राणोने नष्ट करी नाणे छे-आपघात करे छे, अथवा अन्यता प्राणोने नाश करे छे त्यारे तेना द्वारा स्वहस्त प्राणातिपात किया थती डाय छे, अथ प्रभाणे अन्यने हाथे एवना प्राणोने नाश करवथा इप ले किया थाय छे ते क्रियाने परहस्त प्राणातिपात किया डडे छे. अप्रत्याख्यान क्रियाना पद्य नीचे प्रभाणे वे लेह छे-(१) एवाप्रत्याख्यान किया अने (२) अएवा प्रत्याख्यान किया. प्रत्याख्यानना अशावे करीने कर्मोना बंधनादि इप ले व्यापार (प्रवृत्ति) एव द्वारा थाय छे, तेने एवाप्रत्याख्यान किया डडे छे तथा मद्य, भास आदि अएव पदार्थोना अप्रत्याख्याननी अपेसाजे एव कर्मोना बंधन बने छे, आ प्रधारनी तेनी क्रियाने अएवाप्रत्याख्यान किया डडे छे. आरंभिकी अने पारिशुद्धिकीना लेहयी पद्य किया वे प्रधारनी डाय छे.

प्रवृत्ते । तद् यथा—आरम्भिकी, पारिग्रहिकी चेति । तत्रारम्भिकी आरम्भे भवा आरम्भिकी । तथा—परिग्रहे भवा पारिग्रहिकी । आरम्भिकीक्रिया द्विविधा—जीवारम्भिकी, अजीवारम्भिकी चेति । यत् खलु जीवान् आरम्भमाणस्य उपमर्दयतः कर्मबन्धनं सा जीवारम्भिकी । तथा—यत् खलु अजीवान् जीवकलेवराणि, पिष्टादिमयान् जीवाकारान्, वस्त्रादीन् वा आरम्भमाणस्य कर्मबन्धनं सा अजीवारम्भिकी । पारिग्रहिकी चापि द्विविधा तस्या जीवाजीवपरिग्रहजन्यत्वादिति भावः ।

दूसरी पारिग्रहीकी आरम्भ के होने पर या आरम्भ के करने में जो क्रिया होती है वह आरम्भिकी क्रिया है तथा परिग्रह के होने पर या परिग्रह के जुटाने में जो क्रिया होती है वह पारिग्रहिकी क्रिया है आरम्भिकी क्रिया दो प्रकार की होती है जीवारम्भिकी और अजीवारम्भिकी आरम्भ करते हुए जीव को जीवों का उपमर्दन होने से जो कर्म का बन्धन होता है वह जीवारम्भिकी क्रिया है अजीवों के जीवकलेवरों के आरम्भ करने वाले अथवा पिष्टादिमय जीव कलेवरों या जीवाकार वस्त्रादिकों का उपमर्दन करने वाले जीव के जो कर्म का बन्धन होता है वह अजीवारम्भिकी क्रिया है तात्पर्य ऐसा है कि “ नचारम्भो विना वधात् ” आरम्भ विना वध के नहीं होता है इस सिद्धान्त वाक्य के अनुसार जहां पर भी आरम्भ है वहां नियमतः जीव का वध है चाहे वह जीवों का आरम्भ हो चाहे अजीवों का आरम्भ हो इसी प्रकार से पारिग्रहिकी क्रिया भी जीव एवं अजीव के परिग्रह से दो प्रकार की है

आरंल यवाथी अथवा आरंल करवाथी ने क्रिया थाय छे तेने आरंलिकी क्रिया कडे छे परिग्रह करवाथी अथवा परिग्रहइय सामग्रीओ अेकत्र करवाथी ने क्रिया थाय छे ते क्रियाने पारिग्रहिकी क्रिया कडे छे. आरंलिकी क्रियाना ये लेह छे—(१) अवारंलिकी अने (२) अअवारंलिकी. आरंल करतां अ्व द्वारा अवेनुं उपमर्दन यवाथी ने कर्मनो अंध पडे छे ते अवारंलिकी क्रिया गणाय छे. अअवेनो—अवकलेवरोनो आरंल करनारा अथवा विष्टादिमय अवकलेवरो अथवा अवाकार वस्त्रादिकेनुं उपमर्दन करनार अवे द्वारा ने कर्मनो अंध करवाइय क्रिया थाय छे तेने अअवारंलिकी क्रिया कडे छे. आ कथननो सावार्थ नीचे प्रमाणे छे—“ नचारम्भो विना वधात् ” ‘ वध विना आरंल थतो नधी ’ आ सिद्धान्त वाक्य अनुसार न्यां न्यां आरंल थतो डोय छे, त्यां त्यां अवेनो वध पणु अवश्य थतो न डोय छे, पणी लडे ते अवेनो आरंल डोय के अअवेनो आरंल डोय. पारिग्रहिकी क्रियाना पणु ये लेह छे—(१) अवपारिग्रहिकी अने (२) अअवपारिग्रहिकी.

पुनरन्यथा क्रियाया द्विविधमाह—‘ दो क्रियाओ ’ इत्यादि । द्वे क्रिये प्रव्रप्ते । तद् यथा—मायाप्रत्यया, मिथ्यादर्शनप्रत्यया चेति । तत्र मायाप्रत्यया= मायाप्रत्ययो—यस्याः क्रियायाः सा तथा । मायाहेतुककर्मबन्धक्रियेत्यर्थः । तथा—मिथ्यादर्शनं—मिथ्यात्व, प्रत्ययः—कारणं यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया । माया प्रत्यया क्रिया द्विविधा—आत्मभाववृद्धनता, परभाववृद्धनता चेति । अप्रशस्तस्यात्मभावस्य वृद्धनता—वक्रीकरणं, अप्रशस्तात्मभावप्रच्छादनपूर्वकं प्रशस्तभावोपदर्शनमित्यर्थः सा आत्मभाववृद्धनता । सा च क्रिया, व्यापाररूपत्वात् । तथा—परभावस्य वृद्धनता—वञ्चनता या कूटलेखकरणादिभिः क्रियते, सा परभाववृद्धनता मिथ्या-

क्रिया की द्विविधता इस प्रकारसे भी है एक माया प्रत्यया और दूसरी मिथ्यादर्शन प्रत्यया जिस क्रिया का कारण माया होती है वह माया प्रत्यया क्रिया है इस माया प्रत्यया क्रिया में कर्म का बन्ध जीव के मायाहेतुक होता है तथा—जिस क्रिया का कारण मिथ्यादर्शन होना है वह मिथ्यादर्शन प्रत्यया क्रिया है इस क्रिया में जो कर्म का बन्ध होता है वह मिथ्यादर्शन हेतुक होता है माया प्रत्यया क्रिया आत्म भाववृद्धनता और परभाववृद्धनता के भेद से दो प्रकार की होती है अप्रशस्त आत्मभाव को वक्र करना अर्थात् अप्रशस्त आत्मभाव का प्रच्छादन करते हुए अपने में प्रशस्तभाव का उपदर्शन करना इसका नाम आत्म भाववृद्धनता है यह क्रिया व्यापाररूप होता है जो क्रिया झूठे स्टाम्प वगैरह लिखाने आदि से होती है वह परभाववृद्धनता है इस क्रिया में परभावों की वंचनता कूटलेख आदिकों द्वारा की जाती है मिथ्यादर्शन

क्रियाणा नीचे प्रमाणे जे प्रकार पणु पाडी शक्य छे—(१) मायाप्रत्यया अने (२) मिथ्यादर्शनप्रत्यया. जे क्रियातुं निमित्त माया होय छे ते क्रियाने मायाप्रत्यया क्रिया कहे छे. आ क्रियाभां एव माया निमित्ते कर्मना बंध करतो होय छे. जे क्रियातुं कारण मिथ्यादर्शन छे ते क्रियाने मिथ्यादर्शन प्रत्यया क्रिया कहे छे. ते क्रियाभां एव मिथ्यादर्शनने कारणे कर्मना बंध करतो होय छे. मायाप्रत्यया क्रियाणा नीचे प्रमाणे जे लेख पडे छे—(१) आत्म भाववृद्धनता अने (२) परभाववृद्धनता. अप्रशस्त आत्मभावने शुभावानी (वक्र करीने) पोतानी अंदर प्रशस्तभावतुं उपदर्शन करवुं तेतुं नाम आत्मभाव वृद्धनता छे. आ क्रिया व्यापाररूप होय छे. जे क्रिया जुडा दटनावेन आदि लभाववाने कारणे धाय छे तेने परभाववृद्धनता कहे छे. ते क्रियाभां पर भावानी वंचना जोटा लेख आदि द्वारा कराय छे. मिथ्य दर्शन प्रत्यया क्रियाणा

दर्शनप्रत्ययाऽपि क्रिया द्विविधा—ऊनातिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्यया, तद्व्यतिरिक्त-
मिथ्यादर्शनप्रत्यया चेति । ऊनम्—स्वप्रमाणतो न्यूनम्, अतिरिक्तं—ततोऽधिकं
यज्जीवादिवस्तु, तद्विषयकं मिथ्यादर्शनं, तदेव प्रत्ययः—कारणं यस्याः सा ऊना-
तिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्यया । अयं भावः—शरीरपरिमाणमात्मानं कोऽपि मिथ्या-
दृष्टिरङ्गुष्ठपर्वप्रमाणं वा यवमात्र वा श्यामाकृताण्डुलमात्रं वा न्यूनत्वेन जानाति,
तथा—कोऽप्यन्यः सर्वव्यापकं वाऽधिकतया जानातीति । तथा — तद्व्य-
तिरिक्तमिथ्यादर्शनप्रत्यया=तस्माद् — ऊनातिरिक्तमिथ्यादर्शनाद् व्यतिरिक्तं
मिथ्यादर्शनं—' नास्त्येवात्मा ' इत्यादिमतरूपं, प्रत्ययः—कारणं यस्याः सा तथा ।

प्रत्यया क्रिया भी दो प्रकार की होती है एक ऊनातिरिक्त मिथ्यादर्शन
प्रत्यया और दूसरी तद्व्यतिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया जो ऊन अपने
प्रमाण से न्यून अथवा अतिरिक्त अधिक जीवाजीवादि वस्तु को विषय
करने वाले मिथ्यादर्शनरूप कारण को लेकर क्रिया होती है वह क्रिया
ऊनातिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया है तात्पर्य कहने का यह है कि कोई
मिथ्यादृष्टि जीव अपने को ऐसा जानता है कि मैं शरीररूप ही हूँ
अथवा अङ्गुष्ठ पर्व प्रमाणरूप हूँ अथवा यवमात्ररूप हूँ अथवा श्यामाक त-
न्दुलमात्ररूप हूँ इस प्रकार न्यूनरूपसे अपने को जानता है तथा कोई मि-
थ्यादृष्टि जीव अपनेको सर्वव्यापकरूप अधिकतासे जानता है खानता है
उसके यह क्रिया होती है तथा इस क्रिया से अतिरिक्त मिथ्यादर्शन
जिस क्रिया का कारण होता है वह तद्व्यतिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया
क्रिया है जैसे ऐसा मानना कि आत्मा है ही नहीं

पणु जे लेह छे. (१) ऊनातिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया अने (२) तद्व्यतिरिक्त
मिथ्यादर्शन प्रत्यया. जे क्रिया एव अणुवादि वस्तुओने न्यून अथवा
अतिरिक्त (अधिक) प्रमाणमां प्रतिपादित करनारा मिथ्यादर्शनरूप कारणने
लीधे थाय छे, ते क्रियाने ऊनातिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया क्रिया कडे छे.
जेभके केह मिथ्यादृष्टि एव पोताना आत्माने भाटे ओवुं माने छे के हुं
शरीररूप जे छुं अथवा अंगुष्ठपर्व प्रमाणरूप छुं अथवा यवमात्ररूप छुं
अथवा तन्दुल मात्ररूप छुं. आ रीते ते पोताने न्यून रूपे लखे छे त्यारे
केह मिथ्यादृष्टि एव पोताने सर्वव्यापकरूप-अधिक रूपे माने छे. ओवा एव
द्वारा आ क्रिया थाय छे. तथा ते क्रिया सिवायतुं मिथ्यादर्शन जे क्रियामां
कारणभूत होय छे, ते क्रियाने तद्व्यतिरिक्त मिथ्यादर्शन प्रत्यया क्रिया कडे
छे. जेभके—ओवुं मानवुं के आत्मा छे जे नहीं. क्रियामां आ रीते पणु द्विवि-

पुनरन्यथा क्रियाया द्वैविध्यमाह—‘ दो क्रियाओ ’ इत्यादि । द्वे क्रिये प्रज्ञे । तद् यथा-दृष्टिका, पृष्टिका चेति । दृष्टं-दर्शनं, वस्तु वा कारणत्वेन यस्यामस्ति, सा दृष्टिका । दर्शनार्थं या गतिक्रिया सा दृष्टिका । यद्वा-‘ दिष्टिया ’ इत्यस्य दृष्टिजा इतिच्छाया । दृष्टेर्जाता दृष्टिजा दर्शनाद् यः कर्मबन्धरूपो व्यापारः सा दृष्टिजेत्यर्थः । तथा-‘ पृष्टिका ’ इति । पृष्टं-प्रश्नः, वस्तु वा कारणत्वेन यस्यमस्ति सा पृष्टिका । यद्वा-‘ पुष्टिया ’ इत्यस्य ‘पृष्टिजा’ इतिच्छाया । पृष्टिः-पृच्छा, ततो जाता पृष्टिजा-सावद्यप्रश्नजनितो व्यापारः । तत्र-दृष्टिका क्रिया द्विविधा-जीव दृष्टिका, अजीवदृष्टिका चेति । अश्वादिदर्शनार्थं गच्छतो

क्रिया में इस प्रकार से भी द्विविधता आती है—एक दृष्टि को लेकर और दूसरी दृष्टि को लेकर, जो क्रिया होती है वह दृष्टिका क्रिया है और पृष्टि को लेकर जो क्रिया होती है वह पृष्टि का क्रिया है दृष्ट दर्शन अथवा वस्तु जिस क्रिया में कारणरूप से है वह दृष्टिका क्रिया है दर्शन के लिये जो गति क्रिया होती है वह दृष्टिका है अथवा “ दिष्टिया ” की छाया “ दृष्टिजा ” भी हो सकती है दर्शन से देखने से जो कर्मबन्धरूप व्यापार होता है वह दृष्टिजा क्रिया है पृष्टिका प्रश्न अथवा वस्तु कारण रूप से जिस क्रिया में होता है वह पृष्टिका क्रिया है अथवा-“ पुष्टिया ” इसकी संस्कृत छाया “पृष्टिजा” ऐसी भी होती है पृष्टि का अर्थ पृच्छा है सावद्य प्रश्न से जनित व्यापार से जो कर्मबन्ध होता है वह पृष्टिजा क्रिया है दृष्टिका क्रिया दो प्रकार

धता संभवी शके छे—એક દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ અને બીજી પૃષ્ટિથી અપેક્ષાએ. દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ જે ક્રિયા થાય છે તેને દૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે અને પૃષ્ટિની અપેક્ષાએ જે ક્રિયા થાય છે તેને પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે

દૃષ્ટદર્શન અથવા વસ્તુના દર્શનરૂપ ક્રિયા જેમાં કારણરૂપ હોય છે, તે ક્રિયાને દૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. દર્શનને માટે જે ગતિક્રિયા તે થાય છે તે દૃષ્ટિકા ક્રિયા છે અથવા “ દિષ્ટિયા ” ની છાયા “ દૃષ્ટિજા ” પણ થઈ શકે છે દર્શનથી અથવા જાણવા રૂપ ક્રિયાથી જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર થાય છે તેને દૃષ્ટિજા ક્રિયા કહે છે. પૃષ્ટિ એટલે પ્રશ્ન. પ્રશ્ન અથવા વસ્તુ જે ક્રિયામાં કારણરૂપ હોય છે, તે ક્રિયાને પૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે અથવા “ પુષ્ટિયા ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “ પૃષ્ટિજા ” પણ થઈ શકે છે. પૃષ્ટિ એટલે પ્રશ્ન સાવધ પ્રશ્ની જનિત વ્યાપાર દ્વારા જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર થાય છે તેને પૃષ્ટિજા ક્રિયા કહે છે. દૃષ્ટિકા ક્રિયા બે પ્રકારની હોય છે (૧) જીવદૃષ્ટિકા અને (૨)

યઃ કર્મવન્ધરૂપો વ્યાપારઃ સા જીવદૃષ્ટિકા । તથા-અજીવાનાં ચિત્ર કર્માદીનાં, દર્શનાર્થ ગચ્છતો યઃ કર્મવન્ધરૂપો વ્યાપારઃ સાઽજીવદૃષ્ટિકા । एवं पृष्ठिकाऽपि जीवाजीवभेदेन द्विविधा । रागद्वेषाभ्यां जीवविषये, अजीवविषये वा पृच्छतो यः कर्मवन्धरूपो व्यापारः, सा जीवपृष्ठिका अजीवपृष्ठिका चेति ।

પુનરન્યથા ક્રિયાયા દ્વૈવિધ્યમાહ-‘ દો કિરિયાઓ ’ ઇત્યાદિ । દ્વે ક્રિયે પ્રજ્ઞપ્તે । તદ્ યથા-પ્રાતીતિકી, સામન્તોપનિપાતિકી । ચેતિ । વાહ્યં વસ્તુ પ્રતીત્ય-આશ્રિત્ય યા ક્રિયા ભવતિ સા પ્રાતીતિકી । તથા-સમન્તાત્-સર્વતઃ, ઉપનિપાતઃ-લોકાનાં સંમેલનં, તત્ર ભવા સામન્તોપનિપાતિકી । પ્રાતીતિકી ક્રિયા દ્વિવિધા-

કી હોતી હૈ એક જીવદૃષ્ટિકા ઓર દૂસરી અજીવદૃષ્ટિકા અહ્વાદિકોંકો દેઘને કો જાતે હુએ જીવ કે જો કર્મવન્ધરૂપ વ્યાપાર હોતા હૈ વહ જીવ દૃષ્ટિકા ક્રિયા હૈ તથા અજીવ ચિત્ર કર્માદિકોંકો દેઘને કે લિયે ગાતે હુએ જીવ કે જો કર્મવન્ધરૂપ વ્યાપાર હોતા હૈ વહ અજીવદૃષ્ટિકા ક્રિયા હૈ હસી પ્રકારસે પૃષ્ટિકા ક્રિયા ઓ જીવ ઓર અજીવ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કી હૈ રાગદ્વેષ કે વશવર્તીં હોકર જીવ કે વિષય મેં એવં અજીવ કે વિષય મેં પૂછને વાલે કો જો કર્મવન્ધ રૂપ વ્યાપાર હોતા હૈ વહ જીવ પૃષ્ટિકા ઓર અજીવપૃષ્ટિકા ક્રિયા હૈ ।

હસ પ્રકાર સે ઓ ક્રિયા મેં દ્વિપ્રકારતા હૈ એક પ્રાતીતિકી ઓર દૂસરી સામન્તોપનિપાતિકી વાહ્યવસ્તુ કી પ્રતીતિ કરકે જો ક્રિયા હોતી હૈ વહ પ્રાતીતિકી ક્રિયા હૈ લોકોં કે સ્વ તરફ સે મિલને પર જો ડસમેં કર્મવન્ધ રૂપવ્યાપાર હોતા હૈ વહ સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા હૈ પ્રતી

અજીવદૃષ્ટિકા. અશ્વાદિરૂપ સજીવ વસ્તુને જોવાને માટે જતાં જીવદ્વારા જે કર્મબંધરૂપ વ્યાપાર થાય છે તેને જીવદૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. તથા ચિત્રાદિ અજીવ વસ્તુઓને જોવા જતાં જીવદ્વારા જે કર્મબંધરૂપ વ્યાપાર થાય છે, તેને અજીવદૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે. એજ પ્રમાણે પૃષ્ટિકા ક્રિયાના પણ બે ભેદ છે. (૧) જીવપૃષ્ટિકા અને (૨) અજીવપૃષ્ટિકા. રાગદ્વેષથી યુક્ત થઈને જીવને વિષે પ્રશ્ન પૂછનાર દ્વારા જે કર્મબંધરૂપ વ્યાપાર થાય છે તેને જીવપૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે અને એજ પ્રકારે અજીવ વિષે પ્રશ્ન પૂછનાર જીવો દ્વારા જે કર્મબંધરૂપ વ્યાપાર થાય છે તેને અજીવપૃષ્ટિકા ક્રિયા કહે છે.

પ્રાતીતિકી ક્રિયા અને સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયાના ભેદથી પણ ક્રિયાના બે પ્રકાર પડે છે. બાહ્ય વસ્તુની પ્રતીતિ કરીને જે ક્રિયા થાય છે તેને પ્રાતીતિકી ક્રિયા કહે છે. બધી તરફથી એકત્ર થવામાં લોકો દ્વારા જે કર્મબંધ

जीवप्रातीतिकी, अजीवप्रातीतिकी चेति । तत्र जीवं प्रतीत्य यः कर्मबन्धरूपो व्यापारः सा जीवप्रातीतिकी । अजीवं प्रतीत्य यो रागद्वेषजन्यः कर्मबन्धः सा अजीवप्रातीतिकी । सामन्तोपनिपातिकी चापि द्विविधा-जीवाजीवभेदात् । तथाहि-जीवसामन्तोपनिपातिकी, अजीवसामन्तोपनिपातिकी चेति । कस्यचिद् बलीर्षः सुन्दरस्तं च जनो यथा यथा प्रलोकयति-प्रशंसयति च, तथा, तत्स्वामी हृष्यतीति तस्य जीवसामन्तोपनिपातिकी क्रिया भवति । तथा-अजीवं-रथादिकं दृष्ट्वा हृष्यतोऽजीवसामन्तोपनिपातिकी ' इति ।

पुनरन्यथा क्रियाया द्वैविध्यमाह-' दो क्रियाओ ' इत्यादि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते । तद् यथा-स्वाहस्तिकी, नैसृष्टिकी चेति । स्वहस्तेन निवृत्ता स्वाहस्तिकी ।

तिकी क्रिया दो प्रकार की है-जीवप्रातीति की और अजीवप्रातीति की जीव की प्रतीति करके जो कर्मबन्ध रूप व्यापार होता है वह जीव प्रातीतिकी क्रिया है तथा अजीव को प्रतीति करके जो रागद्वेष जन्य कर्मबन्ध होता है वह अजीव प्रातीतिकी क्रिया है सामान्तोपनिपातिकी क्रिया भी दो प्रकार की है-एक जीव सामान्तोपनिपाति की और दूसरी अजीव सामान्तोपनिपातिकी किसीका बेल आदि सुन्दर हैं उसे जैसे २ मनुष्य देखता है वैसे २ उसकी प्रशंसा करता है इस से उमका स्वामी अधिक हर्षित होता है इस तरह से उसके जीव सामान्तोपनिपातिकी क्रिया होती है तथा अजीव रथादिक रूप पदार्थ को देखकर हर्ष मानने वाले जीव के अजीव सामान्तोपनिपातिकी क्रिया होती है

इप व्यापार धाय छे तेने सामन्तोपनिपातिकी क्रिया कहे छे. प्रातीतिकी क्रिया के प्रकारनी छे-(१) जीवप्रातीतिकी अने (२) अजीव प्रातीतिकी. जीवनी प्रतीति करीने के कर्मबन्ध इप व्यापार धाय छे तेने जीवप्रातीतिकी क्रिया कहे छे. तथा अजीवनी प्रतीति करीने के रागद्वेषजन्य कर्मबन्ध धाय छे तेने अजीव प्रातीतिकी क्रिया कहे छे. सामन्तोपनिपातिकी क्रियाणां पञ्च अथवा न के लोके छे-(१) जीव सामन्तोपनिपातिकी अने (२) अजीव सामन्तोपनिपातिकी. केभङ्गे केअने केअने सुन्दर छे के के मनुष्ये तेने लोके छे ते ते मनुष्य तेनी प्रशंसा करे छे तेथी ते केअने केअने केअने केअने धाय छे आरीते तेना द्वारा जीवसामन्तोपनिपातिकी क्रिया धाय छे तथा अजीव रथ आदि पन्तुने लोकेने इयं पागना० व्यष्टि द्वारा अजीव सामन्तोपनिपातिकी क्रिया धाय छे.

સ્વહસ્તગૃહીતજીવાદિના જીવં મારયતઃ ક્રિયા મયતિ । તથા-નિસર્જનં-નિસૃષ્ટં ક્ષેપણમિત્યર્થઃ । તત્ર મત્વા નૈસૃષ્ટિકી, નિસૃષ્ટિં કુર્વતો યઃ કર્મવન્ધઃ સા નૈસૃષ્ટિકી નિસર્ગ એવ વા નૈસૃષ્ટિકી । સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા દ્વિવિધા-જીવસ્વાહસ્તિકી, અજીવસ્વાહસ્તિકી ચેતિ । યત્ સ્વહસ્તગૃહીતેન જીવેન જીવં દન્તિ, સા જીવસ્વાહસ્તિકી । યત્ સ્વહસ્તગૃહીતેનૈવ અજીવેન-સ્વહસ્તગૃહીતેન જીવં મારયતિ, સા અજીવસ્વાહસ્તિકી । અથવા સ્વહસ્તેન જીવતાડનં જીવસ્વાહસ્તિકી, અજીવતાડનં

इस प्रकार से दो क्रियाएँ कही गई हैं एक स्वाहस्तिकी और दूसरी नैसृष्टिकी जीव को अपने हाथसे पकड़कर उसके द्वारा जीवको मरवाने वाले जीव को जो कर्मवन्ध रूप व्यापार होता है वह स्वाहस्तिकी क्रिया है इधर उधर वस्तु को अनाभोग पूर्वक रखने वाले जीव को जो कर्मवन्ध होता है, वह नैसृष्टिकी क्रिया है अथवा स्वभावतः प्रतिसमय जो कर्म का बन्ध होता है वह नैसृष्टिकी क्रिया है स्वहस्तिकी क्रिया दो प्रकार की है-एक जीव स्वाहस्तिकी और दूसरी अजीव स्वाहस्तिकी अपने हाथ द्वारा पकड़े हुए जीव से जो दूसरे जीव को मरवाता है वह जीव स्वाहस्तिकी क्रिया है अथवा-अपने हाथ से जीव को पकड़ कर दूसरे जीव को उससे मारता है वह स्वाहस्तिकी क्रिया है जैसे कोई एक जीव बैठा हो और उसके साथे से दूसरे जीव का माथा पकड़कर लोग मार देते हैं वही स्वाहस्तिकी क्रिया है अपने हाथ में गृहीत अजीव तलवार

સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા અને નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયાના ભેદથી પણ ક્રિયા બે પ્રકારની કહી છે. જીવને પોતાના હાથથી પકડીને તેના દ્વારા જીવને મરવાનાર જીવને જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર થાય છે, તેને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. વસ્તુને અનાભોગપૂર્વક અહીં તહીં રાખનાર જીવ દ્વારા જે કર્મબંધ થાય છે, તેને નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા કહે છે. અથવા સ્વભાવત પ્રતિ સમય જે કર્મને બંધ થાય છે તેને નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા કહે છે. સ્વાહસ્તિકી ક્રિયાના નીચે પ્રમાણે બે બેદ છે.

(૧) જીવ સ્વાહસ્તિકી અને (૨) અજીવ સ્વાહસ્તિકી. પોતાના હાથથી પકડેલા જીવ વડે જે બીજા જીવની હત્યા કરાવવામાં આવે છે તે ક્રિયાને જીવ સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. અથવા પોતાના હાથથી કોઈ જીવને પકડવામાં આવે અને તે જીવ વડે કોઈ બીજા જીવને મારવામાં આવે તો તે ક્રિયાને સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. જેમકે કોઈ એક જીવ બેઠેલા હોય તેના માથાને બીજા કોઈ જીવના માથા સાથે અક્ષણીને મારવામાં આવે તો તે ક્રિયાને જીવ સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા કહે છે. પોતાના હાથમાં ત્રહણ કરેલ અજીવ તલવાર આદિ

तु अजीवस्वाहस्तिकी । एवं नैसृष्टिक्यपि द्विविधा-जीवनैसृष्टिकी, अजीवनैसृष्टिकी चेति । राजादीनामाज्ञया जलस्य यन्त्रादिभिर्निसर्जनं जीवनैसृष्टिकी । यत्तु वाणादीनां धनुरादिभिर्निसर्जनं अजीवनैसृष्टिकी ।

पुनरन्यथा क्रियाया द्वैविध्यमाह-‘ दो क्रिरियाओ ’ इत्यादि । द्वे क्रिये प्रज्ञप्ते । तद् यथा-आज्ञापनिका, वैदारणिका चेति । आज्ञापनम्=आदेशन्तरयेयम् आज्ञापनी सैवाज्ञापनिका, तज्जनितः कर्मबन्ध इत्यर्थः । तथा-विदारणस्यैयं वैदारणी, सैव वैदारणिका । तत्राज्ञापनी द्विविधा-जीवाऽऽज्ञापनिका, अजीवाऽऽज्ञाप-

आदि से जो जीव को मारता है वह अजीव स्वाहस्तिकी क्रिया है अथवा अपने हाथ से ही जीव का ताड़न करना यह स्वाहस्तिकी क्रिया है और अजीव का ताड़न करना यह अजीव स्वाहस्तिकी क्रिया है नैसृष्टिकी क्रिया भी दो प्रकार की है एक जीवनैसृष्टिकी और दूसरी अजीवनैसृष्टिकी राजादिकों की आज्ञा से जल का यन्त्रादिकों द्वारा निकालना यह जीव नैसृष्टिकी क्रिया है तथा वाण आदिकों का धनुष आदि पर चढ़ाकर छोड़ना इसका नाम अजीव नैसृष्टिकी क्रिया है उम् प्रकार से भी क्रिया दो प्रकार की होती है एक आज्ञापनिका और दूसरी वैदारणिका आज्ञापन नाम आदेशका है इस आदेशजन्य क्रिया से जो कर्मबन्ध होता है वह आज्ञापनिकी क्रिया है तथा विदारणजन्य क्रिया से जो कर्मबन्ध होता है वह वैदारणिका क्रिया है इनमें आज्ञापनिका क्रिया दो प्रकारकी है जीव आज्ञापनिका और अजीवआज्ञाप-

वडे लुवोने भारवानी ले क्रिया धाय छे तेने अलुवस्वाहस्तिनी क्रिया छडे छे. अथवा पोताना हाथथी ल लुवने भारवो ते लुवस्वाहस्तिनी क्रिया छे अने कौर्ष अलुवतु ताउन करतु ते अलुवस्वाहस्तिनी क्रिया छे. अने प्रभात् नैसृष्टिकी क्रियाना पलु जे लेद पडे छे-(१) लुव नैसृष्टिकी अने (२) अलुव नैसृष्टिकी. राजदिनी आज्ञाथी यंत्रादि द्वारा लणने णडार डाढवुं ते लुवनैसृष्टिकी क्रिया छे. तथा णालु आदिने धनुषपर बडावीने छोडवा ते अलुवनैसृष्टिकी क्रिया छे.

क्रियाना नीचे प्रभात् जे प्रकार पापु पडे छे-(१) आज्ञापनिका क्रिया, (२) वैदारणिका क्रिया. आज्ञापन ओटवे आदेश आ आदेशजन्य क्रिया द्वारा ले कर्मबन्ध धाय छे तेने आज्ञापनिकी क्रिया छडे छे. तथा विदारणजन्य क्रियाथी ले कर्मबन्ध धाय छे तेने वैदारणिका क्रिया छडे छे आज्ञापनिका क्रिया जे प्रकारनी छे.य छे-(१) लुव आज्ञापनिका अने (२) अलुव आज्ञापनिका,

નિકા ચેતિ । જીવવિષયે આજ્ઞાપયતઃ—ક્રિયા જીવાજ્ઞાપનિકા । એવમજીવવિષયા અજીવાજ્ઞાપનિકા । તથા—જીવમજીવં વા વિદારયતિ—સ્ફોટયતિ યસ્તસ્ય ક્રિયા જીવવૈદારિકા, અજીવવૈદારણિકા વા ભવતિ । એતત્ સર્વં નૈસૃષ્ટિકી વર્ણનવદ્ બોધ્યમ્ ।

પુનરન્યથા—ક્રિયાયા દ્વૈવિધ્યમાહ—‘ દો કિરિયાઓ ’ ઇત્યાદિ । દ્વૈ ક્રિયે પ્રજ્ઞપ્તે । તદ્ યથા—અનાભોગપ્રત્યયા, અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા ચેતિ । અનાભોગઃ—અજ્ઞાનં, પ્રત્યયઃ—કારણં યસ્યાઃ સા અનાભોગપ્રત્યયા । તથા—અનવકાંક્ષા સ્વશરીરાઘનપેક્ષત્વં, સૈવ પ્રત્યયો યસ્યાઃ સાઅનવકાંક્ષાપ્રત્યયા । અનાભોગપ્રત્યયાક્રિયા દ્વિવિધા — અનાયુક્તાઽઽદાનતા, અનાયુક્તપ્રમાર્જનતા ચેતિ । અનાયુક્તઃ—અનાભોગવાન્, અનુપયુક્ત ઇત્યર્થઃ, તસ્યાઽઽદાનતા — વસ્ત્ર-

નિકા જીવ કે વિષય મેં આજ્ઞા દેનેવાલેકો જીવાજ્ઞાપનિકા ક્રિયા લગતી હૈ તથા અજીવ કે વિષય મેં આજ્ઞા દેનેવાલે કો અજીવાજ્ઞાપનિકા ક્રિયા લગતી હૈ જીવ કા એવં અજીવ કા વિદારણ કરતે હુએ જો ક્રિયા હોતી હૈ વહ જીવ વૈદારણિકી ઓર અજીવવૈદારિકી ક્રિયા હૈ યહ સવ વર્ણન નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા કે વર્ણન જૈસા હી જાનના ચાહિયે હસ પ્રકાર સે મી ક્રિયા દો પ્રકાર કી હોતી હૈ એક અનાભોગપ્રત્યયા ઓર દૂસરી અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા જિસ ક્રિયા કા કારણ અનાભોગ અજ્ઞાન હોતા હૈ વહ ક્રિયા અનાભોગપ્રત્યયા હોતી હૈ તથા સ્વશરીર આદિ કી અનપેક્ષા જિસ ક્રિયા કા કારણ હોતી હૈ વહ અનવકાંક્ષા ક્રિયા હૈ ઇનમેં અનાભોગપ્રત્યયા ક્રિયા દો પ્રકાર કી હોતી હૈ એક અનાયુક્તાઽઽદાનતારૂપ ઓર દૂસરી અનાયુક્ત માર્જનતારૂપ, જિસકા ઉપયોગ સ્થિર ન હો એસે વ્યક્તિ કી વસ્ત્રપાત્ર આદિ કો ગ્રહણ કરને રૂપ જો ક્રિયા હોતી હૈ વહ

જીવના વિષયમાં આજ્ઞા દેનારને જીવાજ્ઞાપનિકા ક્રિયાજન્ય દોષ લાગે છે, તથા અજીવના વિષયમાં આજ્ઞા દેનાર જીવને અજીવાજ્ઞાપનિકા ક્રિયાજન્ય દોષ લાગે છે. જીવનું અને અજીવનું વિદારણ કરતી વખતે જે ક્રિયા થાય છે તેને અનુક્રમે જીવ વૈદારણિકી અને અજીવ વૈદારણિકી ક્રિયા કહે છે. આ સઘળું વર્ણન નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયાના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું.

ક્રિયાના નીચે મુજબના બે પ્રકારો પણ પડે છે — (૧) અનાભોગ પ્રત્યયા અને (૨) અનવકાંક્ષા પ્રત્યયા. જે ક્રિયાનું કારણ અનાભોગ અજ્ઞાન હોય છે તે ક્રિયાને અનાભોગપ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે, તથા સ્વશરીર આદિની અનપેક્ષા જે ક્રિયામાં કારણભૂત હોય છે તે ક્રિયાને અનવકાંક્ષા ક્રિયા કહે છે. તેમાંની જે અનાભોગપ્રત્યયા ક્રિયા છે તે બે પ્રકારની છે—(૧) અનાયુક્ત આદાનતા રૂપ અને (૨) અનાયુક્ત માર્જનતા રૂપ. ઉપયોગની અસ્થિરતામાં વસ્ત્ર,

પાત્રાદિવિષયે ગ્રહણતા-અનાયુક્તાઽઽદાનતા । તથા-અનાયુક્તમ્યેવ વસ્ત્રપાત્રાદિ-
વિષયા પ્રમાર્જનતા-અનાયુક્તપ્રમાર્જનતા । અનવકાઙ્ક્ષામ્યયા=હલ્લોકપરલોકા-
પાયમયરહિતસ્ય યા ક્રિયા ભવતિ, સાઽપિ ક્રિયા દ્વિવિધા-આત્મશરીરાનવકા-
ઙ્ક્ષાપ્રત્યયા, પરશરીરાનવકાઙ્ક્ષાપ્રત્યયા ચેતિ । યઃ સ્વલુ સ્વશરીરાપેક્ષયા અભાવેન
સ્વશરીરસ્યાઙ્ગવિશેષન્દેહનકારકકર્માણિ નપુંસકતાદિજનકાનિ કરોતિ, તસ્ય ક્રિયા
આત્મશરીરાનવકાઙ્ક્ષાપ્રત્યયા ભવતિ । યસ્તુ પરશરીરસ્ય વલીવર્દાદેરન્દેહનાદિ-
કારાણિ કર્માણિ કરોતિ, તસ્ય ક્રિયાપરશરીરાનવકાઙ્ક્ષાપ્રત્યયા ભવતિ ।

અનાયુક્તદાનતારૂપ ક્રિયા હૈ તથા ઉપયોગ કી અસ્થિરતા મૈં હી જો
વસ્ત્રપાત્રાદિકોં કી પ્રમાર્જના રૂપ ક્રિયા કી જાની હૈ વહ અનાયુક્ત
પ્રમાર્જના ક્રિયા હૈ હ્લોક એવં પરલોક કે અપાય એવં મય સે વર્જિન
હુણ જીવ કી જો ક્રિયા હૈ વહ અનવકાંક્ષા ક્રિયા હૈ વહ ક્રિયા મી દો
પ્રકાર કી હોતી હૈ એક આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા ઓર દૂસરી પર-
શરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા અપને શરીર કી અપેક્ષા ક્રિયે વિના હી અપને
શરીર કે હી અઙ્ગવિશેષોં કા દેહનકારકકર્મ જો કિ નપુંસકતા આદિ
જનક હોતા હૈ કરતા હૈ ડામકી ક્રિયા આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા હૈ
જો વલીવર્દાદિરૂપ પરશરીરકે દેહનકારકકર્મો-દામ લગાનેરૂપ અર્થાન્
તપાઈ હુઈ લોહ ગલાકા સે અંકિત કરનેરૂપ આદિ લગાનેરૂપ
કાર્યો કો કરતા હૈ ડામકો પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા ક્રિયા હોતી હૈ હસ
પ્રકાર સે મી ક્રિયા દો પ્રકાર કી હોતી હૈ એક પ્રેમ પ્રત્યયા ઓર દૂસરી
દ્વેષ પ્રત્યયા માયાલોભ રૂપ રાગ જિસકા કારણ હોતા હૈ વહ પ્રેમપ્રત્યયા

પાત્ર આદિને ગ્રહણ કરવા રૂપ જે ક્રિયા થાય છે તેને અનાયુક્ત આદાનતા
રૂપ ક્રિયા કહે છે. તથા ઉપયોગની અસ્થિરતામાં જે વસ્ત્ર, પાત્રાદિકોની પ્રમા-
ર્જના કરવા રૂપ ક્રિયા થાય છે તેને અનાયુક્ત પ્રમાર્જનતા ક્રિયા કહે છે.
આલોક અને પરલોકતા અપાય અને ભયથી રહિત છવની જે ક્રિયા હોય છે
તેને અનવકાંક્ષા ક્રિયા કહે છે તેના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) આત્મશરીરા નવકાંક્ષા
પ્રત્યયા, અને (૨) પરશરીરાનવકાંક્ષા પ્રત્યયા. પોતાના શરીરની અપેક્ષા (દેહકાં)
કર્યા વિના પોતાનાં જે અંગવિશેષોનુ દેહન કરવા રૂપ જે ક્રિયા થાય છે તેને
આત્મશરીરાનવકાંક્ષા પ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. જેમકે નપુંસક જનવાની ક્રિયા.

પાજઠ આદિ પરશરીરોને દેહવાની-તેમને ડામ દેવાની ખત્તી કરવાની,
નાથવાની આદિ ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિ પરશરીરાનવકાંક્ષા પ્રત્યયા ક્રિયા કરે છે.

પ્રેમપ્રત્યયા અને દ્વેષપ્રત્યયાના ભેદથી પણ ક્રિયા બે પ્રકારની કટી છે.
માયા લોભરૂપ રાગ જે ક્રિયાના કારણરૂપ હોય છે તે ક્રિયાને પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયા

પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ ક્રિયાયા દ્વિવિધ્યમાહ-‘દો કિરિયાઓ’ ઇત્યાદિ । દ્વે ક્રિયે પ્રજ્ઞપ્તે । તદ્ યથા-પ્રેમપ્રત્યયા, દ્વેષપ્રત્યયા ચેતિ । પ્રેમાઃ-રાગઃ, માયાલોભરૂપઃ સ પ્રત્યયઃ-કારણં યસ્યાઃ સા પ્રેમપ્રત્યયા । દ્વેષઃ-ક્રોધમાનરૂપઃ સ પ્રત્યયઃ કારણં યસ્યાઃ સા દ્વેષપ્રત્યયા । પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયા દ્વિવિધા-માયાપ્રત્યયા લોભપ્રત્યયા ચેતિ । તથા-દ્વેષપ્રત્યયાઽપિ દ્વિવિધા-ક્રોધપ્રત્યયા માનપ્રત્યયા ચેતિ । એતત્ સુગમમ્ ॥સૂ૦ ૪॥

મૂલમ્-દુવિહા ગરિહા પન્નત્તા, તં જહા-મણસા વેગે ગરિહઙ્ગ । વયસા વેગે ગરિહઙ્ગ અહવા ગરિહા દુવિહા પન્નત્તા । તં જહા-દોહં વેગે અહ્ચં ગરિહઙ્ગ, રહસ્સં વેગે ગરિહઙ્ગ ॥ સૂ૦ ૫ ॥

હાયા-દ્વિવિધા ગર્હા પ્રજ્ઞપ્તા । તદ્ યથા-મનસા વા ઈકો ગર્હતે । વચસા વા ઈકો ગર્હતે । અથવા ગર્હા દ્વિવિધા-પ્રજ્ઞપ્તા । તદ્ યથા-દીર્ઘાં વા ઈકઃ અદ્દાં ગર્હતે । હસ્ત્રાં વા ઈકઃ અદ્દાં ગર્હતે ॥ સૂ૦ ૫ ॥

ટીકા-‘દુવિહા ગરિહા’ ઇત્યાદિ-

ગર્હા-ગર્હણં, પાપસ્ય પ્રકાશનમ્ । સા ચ સ્વવિષયિકા, પરવિષયિકા ચેતિ દ્વિવિધા । સા પુનર્દ્રવ્યભાવભેદેન દ્વિવિધા । તત્ર દ્રવ્યગર્હા-મિથ્યાદૃષ્ટિકૃતા, ઉપ-

ક્રિયા હૈ તથા ક્રોધમાન રૂપ દ્વેષ જિસકા કારણ હોતા હૈ વહ દ્વેષ પ્રત્યયા ક્રિયા હૈ પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયા દો પ્રકારકી હોતી હૈ ઈક માયાપ્રત્યયા ઔર દૂસરી લોભ પ્રત્યયા તથા દ્વેષપ્રત્યયા ક્રિયા ભી દો પ્રકારકી હોતી હૈ ઈક ક્રોધપ્રત્યયા ઔર દૂસરી માનપ્રત્યયા યહ સવ સુગમ હૈ ॥સૂ૦ ૪॥

દુવિહા ગરિહા પન્નત્તા ઇત્યાદિ ॥ ૫ ॥

ટીકાર્થ-ગર્હા દો પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ પાપકા પ્રકાશન કરના ઈસકા નામ ગર્હા હૈ વહ ગર્હા સ્વવિષયિકા ઔર પર વિષયિકા કે ભેદ સે દો પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ તથા દ્રવ્ય ગર્હા ઔર ભાવગર્હા કે ભેદ સે ભી

કહે છે. ક્રોધમાન રૂપ દોષ જે ક્રિયામાં કારણભૂત હોય છે તે ક્રિયાને દ્વેષપ્રત્યયા ક્રિયા કહે છે. પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયાના બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) માયાપ્રત્યયા અને (૨) લોભપ્રત્યયા. દ્વેષપ્રત્યયા ક્રિયાના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ પડે છે-(૧) ક્રોધપ્રત્યયા અને (૨) માનપ્રત્યયા. તેમના અર્થ સરળ હોવાથી વધુ સ્પષ્ટતાની જરૂર નથી. ॥ સૂ૦ ૪ ॥

“ દુવિહા ગરિહા પન્નત્તા ” ઇત્યાદિ ॥ ૫ ॥

ગર્હા બે પ્રકારની છે. પાપનું પ્રકાશન કરવું તેનું નામ ગર્હા છે. તે ગર્હાના સ્વવિષયિકા અને પરવિષયિકા નામના બે ભેદ પડે છે. તથા દ્રવ્યગર્હા અને ભાવગર્હાના ભેદથી પણ તેના બે પ્રકાર પડે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવ દ્વારા જે

योगवर्जितसम्यग्दृष्टिकृता च भवति । सा चाप्रधानगर्हा, द्रव्यशब्दस्याप्रधानार्थ-
त्वात् । उक्तं च—

अप्पाहन्नेऽपि इहं, कथ्यते दिष्टो ह्यु द्रव्यसदो चि ।

अंगारमद्भ्रु जह, द्रव्यायरिभो सयाऽभव्यो ॥ १ ॥

छाया—अप्रधान्येऽपि इह, कथ्यते दृष्ट एव द्रव्यशब्द इति ।

अङ्गारमर्दको यथा, द्रव्याचार्यः सदाऽभव्यः ॥ १ ॥

उपयोगयुक्तस्य सम्यग्दृष्टेस्तु भावगर्हा भवतीत्येवं चतुर्विधा गर्हा । यद्वा-
गर्हणीय भेदाद् गर्हा बहुविधा भवति । परंतुवच करणापेक्षया गर्हा द्विविधा
प्रोन्यते—‘ मणसा वेगे गरिहई ’ इति । एकः=कोऽपि साध्यादिः, मनसा वा
गर्हते=गर्हा जुगुप्सते । इह वा शब्दो विकल्पार्थः । अवधारणार्थो वा, मनसैव ननु
याचा गर्हते इत्यर्थः । यथा—प्रसन्नचन्द्रराजर्षिः ।

वह दो तरहकी है मिथ्यादृष्टि जीव द्वारा कृत जो गर्हा है वह द्रव्यगर्हा
है तथा उपयोग वर्जित सम्यग्दृष्टि जीव द्वारा कृत भी द्रव्यगर्हा है
यह गर्हा अप्रधान गर्हा है क्यों कि द्रव्यशब्द अप्रधान अर्थ वाला है ।
कहा भी है—“अप्पाहन्ने” इत्यादि । उपयोगयुक्त सम्यग्दृष्टि जीवकी जो
गुरु के समक्ष गर्हा है वह भावगर्हा है इस प्रकार से गर्हा चार प्रकार
की है अथवा गर्हणीय के भेद से गर्हा यद्यपि बहुत प्रकार भी होती है
परन्तु यहां करण की अपेक्षा से गर्हा दो प्रकार की कही गई है
“मणसा वेगे गरिहई” कोई एक साधु ऐसा भी होता है जो मन से
ही गर्हा करता है इसका तात्पर्य ऐसा है कि प्रसन्न चन्द्र राज ऋषि की
तरह कोई साधु मन से ही गर्हा करना है वचन से गर्हा नहीं करता है
भावगर्हा में प्रसन्नचन्द्र राजऋषि का दृष्टान्त इस प्रकार से है—

गर्हा कराय छे ते गर्हानि द्रव्यगर्हा इडे छे तथा उपयोग रक्षित सम्यग्दृष्टि
एव द्वारा कराती गर्हा पणु द्रव्यगर्हा न छे आ गर्हा अप्रधान गर्हा छे,
कारणु के द्रव्य शब्द अप्रधान अर्थवाणो छे इहु पणु छे के—“अप्पाहन्ने”
इत्यादि । उपयोग युक्त सम्यग्दृष्टि एव द्वारा गुरुनी समक्ष ने पोतानी गर्हा
थय छे तेने भावगर्हा इडे छे

आ रीते गर्हा चार प्रकारनी इदी छे अथवा गर्हाणीयता वेन्थी तो
गर्हा अनेक प्रकारनी होथ शके छे, परन्तु अर्था करणुनी अपेक्षासे गर्हा से
प्रधाननी भदी छे. “मणसा वेगे गरिहई” कोई साधु ऐसे पणु होथ छे के ने
मनसी गर्हा करे छे. तेने भावार्थ आ प्रमाणे छे—

अथ भावगर्हायां प्रसन्नचन्द्रराजर्षिदृष्टान्तः प्रोच्यते —

आसीज्जम्बूद्वीपे दक्षिणभरते क्षितिप्रतिष्ठितपुरे सोमचन्द्रनामा नृपतिः । तस्य पुत्रः प्रसन्नचन्द्रो जातः । राजा सोमचन्द्रः प्रसन्नचन्द्रे पुत्रे राज्यभारं दत्त्वा प्रव्रजितो जातः ।

एकदा प्रसन्नचन्द्रस्य राज्ञः शिरः केशान् राज्ञी परिशोधयितुं प्रवृत्ता । राजा प्रसन्नचन्द्रः स्वमुखं दर्पणे विलोकयति । तदाऽसौ शिरः—केशान् विलोकमानस्तत्रैकं शुक्लकेशमपश्यत् । ततस्तस्य वैराग्यं समजनि । राज्ञी तमुदासीनं विज्ञाय वदति—नाथ ! किमधुना भवानुदासीनो जातः ? । विविधं सरसमशनं पानं भवदीय—भवने वर्तते । ताम्बूलवीटिकाः पार्श्वे विद्यन्ते । नानाविधरत्नैर्भवदीयको-

जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें दक्षिण भरतक्षेत्रमें क्षितिप्रतिष्ठित नामका पुरथा उसमें सोमचन्द्र नामका राजा था उसके पुत्र का नाम प्रसन्नचन्द्र था राजा सोमचन्द्र प्रसन्नचन्द्र के ऊपर राज्य का भार रग्वकर दीक्षित हो गये एक दिन की बात है कि प्रसन्नचन्द्र राजा के शिर के बालों को रानी संभालने लगी उस समय राजा प्रसन्नचन्द्र ने दर्पण में अपना मुख देखा मुख देखते ही उनकी दृष्टि अपने एक मस्तक के सफेद केश पर जाकर पड़ी सफेद केश देखते ही उनके चित्त में वैराग्य ने स्थान ले लिया उदासीन हुए राजा को देखकर रानी ने कहा—नाथ ! आप इस समय उदासीन क्यों प्रतीत हो रहे हो किस बात की आप को चिन्ता है आपके यहां विविध सरस अशन पान की कमी नहीं है ताम्बूल के बीड़े आपके सदा उपस्थित रहा करते हैं नाना प्रकार के रत्नों से आपका

प्रसन्नचन्द्र राजर्षिनी जेम केँध साधु मनथी ज गडाँ करे छे, वचनथी करतो नथी. लावगडाँनी अपेक्षाजे प्रसन्नचन्द्र राजर्षिनुं दृष्टान्त आ प्रभाणे छे—जम्बूद्वीप नामना द्वीपना भरतक्षेत्रमां क्षितिप्रतिष्ठित नामतुं नगर डतुं त्यां सोमचन्द्र नामनो राजा राज्य करतो डतो. तेना पुत्रतुं नाम प्रसन्नचन्द्र डतुं. प्रसन्नचन्द्रने राज्य सोंपीने सोमचन्द्रे दीक्षा अडणु करी. त्यारणाद ओक वणत ओतुं अन्तुं के प्रसन्नचन्द्र राजनी राणी तेना (प्रसन्नचन्द्रना) केश ओणी रही डती, त्यारे प्रसन्नचन्द्रे दर्पणुमां पोतानुं मुण्ण जेवा मांडयुं. दर्पणुमां मुण्णतुं प्रतिभिन्न निरभता ते राजजे पोताना भरतकपर ओक सङ्केद वाण जेयो. सङ्केद केशने देणतांनी साथे ज तेनां मनमां वैराग्यलाव उत्पन्न थयो. उदास थयेदा राजने जेधने राणीजे पूछयुं—“ नाथ ! आप उदास केम लागे छे ? आपने शेनी चिता पणवी रही छे ? आपने त्यां सरस अशन—पाननी कमीना नथी, तांणुव (पान) नां णीडां तो आपनी समक्ष सदा उपस्थितज

शागारं संभृतम् । धनधान्यप्रद्वेसकच्छिद्विसिद्धिममृद्वे जनपदे त्वाधिकारोऽगति ।
भयतन्तापानलसन्तप्ता भयदीयगत्रवो दिगन्तमाश्रिता इव न ऋऽपि लक्ष्यन्ते ।
सुरपतिसदृशं भवत्तेजः परिस्फुरति । राज्यलक्ष्मीरनुदिनं शुकुलपक्ष-शगिकलेव संव-
र्द्धमाना लीलायते । पुनः केन कारणेन भवदीयं मनः सग्वेदमिति विज्ञातुमि-

भंडार सदा भरपूर बना हुआ है धन धान्य से आप का देश परि-
पूर्ण है सम्पूर्ण प्रकार की ऋद्धि सिद्धियां हमे अपना निवास स्थान बनाये
हुए हैं इस पर आप का अखण्ड साम्राज्य छाया हुआ है आपके प्रता-
परूपी अनल (अग्नि) से सन्तप्त हुए शत्रु ऐसे दूढने पर भी नहीं मिल
रहे हैं ऐसा प्रतीत होता है कि मानो वे दिगन्तों का आश्रित करके ही
छिप रहे हैं आप का तेज इन्द्र के तेज की तरह चारों ओर चमक रहा
है प्रतिदिन राज्यलक्ष्मी राज्यमहल के प्राङ्गण में शुकुलपक्ष की शगिकला
की तरह बहती हुई अखण्ड क्रीडा करती रहती है अतः इतना सच कुछ
होने पर भी नाथ ! मैं यह जानने के लिये उत्कण्ठित हो रही हूं कि आप
की इस उदासीनता का क्या कारण है ? रानी की इस प्रकार से जिज्ञासा
जानकर राजा ने कहा-देवि ! मेरी उदासीनता का कारण यम (मृत्यु)
के संदेशको लेकर यमदूतका आना है मालूम पड़ता है कि अब थोड़ेसे
ही समय में शत्रु आनेवाला है अतः उसके साथ हमारा जाना अवश्य
ही होगा राजा की इस बात को सुनकर रानी ने कहा-नाथ ! आप यह

रहे थे. विविध रत्नोथी आपनो ल'डार भरपूर थे. धनधान्यथी आपनो देश
परिपूर्ण थे. आपने त्यां अथी प्रकारनी ऋद्धिसिद्धि विद्यमान थे. तेनापर आपनुं
अण'ड साम्राज्य थे आपना प्रतापरूपी अनल (अग्नि)थी संतप्त धडने शत्रुओ
ओवा तो नासी गयां थे के गोत्यां जडतां नथी. लगे के तेओ दिगन्तेनो
आश्रय लधने छुपाई गयां थे. आपनु तेज इन्द्रना तेजनी जेम थारे णानु
यमथी रहुं थे. प्रतिदिन आपनी राज्यलक्ष्मी शुकुलपक्षना अन्द्रनी जेम वृद्धि
पामती जय थे. लगे के ते राज्यलक्ष्मी आपणुा राजमंडलना प्रागतुमा
शुकुलपक्षना अन्द्रनी कडानी जेम वृद्धि पामती अण'ड क्रीडा करी गयी थे
आटली आटली शुभ-समृद्धि होवा छतां आप था धान्ने उदास धर' गया
छो, ते लक्ष्मणने लु धणी आनुर धुं. "

राणीनी आ प्रकारनी जिज्ञासाने लक्ष्मीने प्रसन्नचन्द्र गन्तओ तेने धरुं,
" हे राणी ! मृत्युनो पैगाम लधने यमनो इन आवी गयो छे. थोरा
समयमां शत्रु आवी पडोअथे. तेनी साथे भादे जर' खुं पडथे. ते धान्ने
आज' भास भनमां उदासीनता व्यापी गध छे. "

ચ્છામિ । રાજા પ્રાહ-દેવિ ! સંદેશમાદાય યમદૂતઃ સમાગતઃ । સ્વરૂપેનૈવ કાલેન શત્રુઃ સમાગમિષ્યતિ, વિવશસ્માકં ગમનં ભવિષ્યતિ । રાણી પ્રાહ-ભવન્તમિતો નેતુ કઃ સમર્થોઽસ્તિ, અહમનુપમામિમાં સ્વકરમુદ્રિકાં પ્રદાય સર્વસ્વમપિ વા તસ્મૈ સમર્પ્ય ભવન્તં મોચયિષ્યામિ । રાજા પ્રાહ-દેવિ ! ત્વં મદ્રાઽસિ, સરલહૃદયાઽસિ, તસ્માદીદૃશં વચસ્તવમુખાન્નિઃસરતિ । યદિ વસ્તુપ્રદાનેન મૃત્યુર્નિવાર્યતે, તદા નકોઽપિ ઝિયેત, સર્વસંપત્પ્રદાનેનાપિ મૃત્યુરનિવાર્યઃ । રાણી વદતિ-નાથ ! કોઽસૌ યમદૂતઃ સમાગતોઽસ્તિ ? । રાજા પ્રાહ-મમ શિરસિ પલિતઃ કેશ એવ યમદૂતઃ ।

કયા કહતે હૈં ? એસા કૌન સામર્થ્યશાલી હૈ જો આપ કો યહાં સે લે જા સકે યદિ કોઈ આપ કો યહાં સે લેને કે લિયે આવેગા મી તો મૈં અપની હસ અનુપમ મુદ્રિકા કો યા અપને હસ સર્વસ્વ કો ઉસકે લિયે દેકર આપ કો ઉસસે છુડા લૂંગી ફિર આપ ચિન્તા કિસ વાત કી કરતે હૈં ? રાની કી હસ મોલેપન કી વાત સુનકર રાજા ને કહા-દેવિ ! તુમ મોલી ઓર સરલહૃદય વાલી હો હસીલિયે તુમહારે સુખ સે એસી વાત નિકલ રહી હૈ । સોચો તો સહી-કહી મૃત્યુ મી ટાલી જા સકતી હૈ યહ તા સિર્ફ તુમહારી કોરી ધારણા હી હૈ જો તુમ એસા કહ રહી હો કિ હમ અમૂલ્ય વસ્તુ દેકર ઉસે લૌટા દેગે, યદિ એસા હી હોતા તો ફિર કયા થા કોઈ મી નહીં મરતા અતઃ સર્વ સમ્પદા દે દેને પર મી મૃત્યુ અનિવાર્ય હૈ યહ તુમ દૃઢ વિશ્વાસ કરો રાજા કે હસ પ્રકાર કે સત્યાર્થ કથન કો સુનકર રાની ને ઉનસે પૂછા-નાથ ! કૌનસા યહ યમદૂત આયા હુઆ હૈ

રાજાની આ પ્રકારની વાત સાંભળીને રાણીએ કહ્યું-“ નાથ ! આ આપ શું કહે છે ! આપને અહીંથી લઈ જવાને કોણ સમર્થ છે ? જો આપને અહીંથી લઈ જવાને કોઈ આવશે તો હું તેને મારી અનુપમ મુદ્રિકા અથવા સર્વસ્વ આપીને પણ તેના હાથમાંથી આપને મુક્ત કરાવીશ. તો આપે ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ ! ”

રાણીની આ ભોળપણ્યુક્ત વાતો સાંભળીને રાજાએ તેને કહ્યું-“ દેવી ! તમે ભોળાં અને સરળ સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તમારા મુખમાંથી આ પ્રકારની વાત નીકળી રહી છે. શું મોતને રોકવાની કોઈમાં શક્તિ છે ખરી ? શું અમૂલ્ય મુદ્રિકાદિની લેટ દ્વારા મોતને રોકી શકાય છે ખરું ! જો એવી રીતે મોતથી બચી શકાતું હોત તો જગતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ મરત જ નહીં ! સર્વ સંપત્તિ અર્પણ કરવા છતાં તેને ટાળી શકાતું નથી, તેને રોકવાને કોઈ અર્થ નથી. ”

આ પ્રકારનું રાજાનું સત્યાર્થ કથન સાંભળીને રાણીએ કહ્યું-“ નાથ ! ” ક્યાં છે એ યમદૂત ? મને ખતાવો તો ખરાં ! ”

शुक्रः केश एव मृचयति-मृत्युः समीपे समागत इति । धिङ्माम् धिङ्माम् । केशे शुक्रतामुपगतेऽपि मया संयमो न गृहीतः । इयं हि कुर्वतीस्मिन्माम्-वायु क्रमः शुक्रो न भवति, ततः प्रागेवास्मत्कुत्रोत्पन्ना राज्यलक्ष्मीं विहाय संयमेन तपसा स्वात्मकल्याणं साधयन्ति । मम तातस्तु जराजनितकेशशोकल्यात् पूर्वमेव राज्य-समृद्धिं परित्यज्य दीक्षितो जातः ।

ततोऽसौ प्रसन्नचन्द्रो नरेन्द्रः प्रधानपञ्चगतकं समाह्वय तैः सदानुमन्त्र्य, पण्मातवयस्कं पुत्रं राज्ये संस्थाप्य प्रव्रजितो जातः । स ग्रानानुग्रामं विद्वन्न स्वल्पे-मुञ्जे भी उसे कहिये राजा ने कहा सुग्धे ! देखो वह यमदूत पलित (सफेद) केश के मीप से मेरे मस्तक पर टहरा हुआ है अतः यह शुक्ल केश ही मुझे सूचित करता है कि राजन् ! तेरी मृत्यु अब निकट है मुझे पार २ धिक्कार है जो शुक्ल केश के हो जाने पर भी मैं संयम को अङ्गीकार नहीं कर रहा हूँ हमारे कुल की रीति ही ऐसी चली आ रही है कि जब तक केश सफेद न हो जावे इसके पहिले ही हमारे वंशजो ने आत्मकल्याण के लिये राजलक्ष्मी का परित्याग कर संयम और तप से अपना निजका शोधन किया है मेरे पिता ने भी ऐसा ही कार्य किया है वे वृद्ध होने से पहिले ही राज्यलक्ष्मी का परित्याग कर दीक्षित हुए हैं ।

इस प्रकार विचार कर प्रसन्नचन्द्र नरेन्द्र ने पांचसौ प्रधान पुत्रों को बुलाया और उनके साथ विचार किया विचार विमर्श करके फिर वे छहमास के पुत्र को राज्य में स्थापित कर दीक्षित हो गये ग्रामानु-

त्यारे पोताना मस्तकमांथी सङ्घे वाणने जेथी शरी रात्पुनि ते गता-
वीने ह्यु-“ सुग्धे ! देजो, आ यमदूत सङ्घे देशनु इप लधने मारा मस्तक
पर चढी गेठा छे, ते सङ्घे केश न मने जेखुं सुयत करे छे छे ‘ छे राजन् !
ताइ मृत्यु नछक छे, डवे तो येत ’ धिक्कार छे छे माथाभां सङ्घे केश आवी
जवां छतां पणु हु संयम अङ्गीकार करी शक्यो नथी अभाज दुगमा तो
जेथो नियम आवथो आवे छे छे केश सङ्घे थरु जय ते पडेदां आत्मकल्या-
णने निमित्त राज्यलक्ष्मीने परित्याग करीने संयम अने तपसा निभाव द्वारा
आत्मानि शुद्धि करवी मारा पिताजे पणु जे रीतने निभावी दती तेथो
पणु राज्यलक्ष्मीने परित्याग करीने प्रव्रजित थरु गया मता. ”

आ प्रभाणे विचार करीने प्रसन्नचन्द्र राजन्जे प०० प्रधानने
गोलाव्या, तेगनी साथे मंत्रणा करीने पोताना छ मासना राजकुमारने गारीजे
जेसाउथो अने पोते प्रव्रज्या अङ्गीकार करीने ग्रामानुगाय विचार करवा
साग्या, आ रीते विचार करता करता घोटा पणतमा तेथो राज्यद नगरनी

नैव कालेन राजगृहीनगर्या वहिः प्रदेशे निर्जने वने समागत्य, एकेन चरणेनोत्तिष्ठन् सूर्याभिमुखं सूर्याऽऽतापनां ग्रहीतुं बाहुद्वयमूर्ध्वमुत्थाप्य शुभध्यानसंलग्नोऽभवत् । स च हृदयेऽर्हन्तं निधाय, सिद्धध्यानशिरस्त्राणं—' टोप ' इति भाषाप्रसिद्धम्, आचार्यध्यानकवचम्, उपाध्यायध्यानरथं, साधुध्यानाह्नं समादाय, कर्मशत्रुं विजेतुं सोत्साहमुद्यत आसीत् ।

तदा श्रेणिकभूपस्य सुमुख—दुर्मुख नामकौ दूतौ तदासन्नमार्गेण समागतौ । तौ च तत्र ध्यानस्थं प्रसन्नचन्द्रराजर्षिं दृष्टवन्तौ । तदा सुमुखेनोक्तम्—धन्योऽयं महात्मा, धन्याचाप्यस्य जननी जन्मभूमिश्च, योऽयं सुदुस्त्यजां सुरेप्सितामपि राज्यलक्ष्मीं

ग्राम विहार करते हुए वे स्वल्पकाल में ही राजगृही नगरी के बाहर के निर्जन वन में आये और वहाँ आकर वे एक चरण से खड़े हो गये और सूर्य की तरफ मुंह करके सूर्य की आतापना लेने के लिये दोनों हाथों को ऊंचा करके वे शुभ ध्यान में संलग्न हो गये उस समय उन्होंने ने हृदय में अर्हन्त को विराजमान करके कर्म शत्रुओं के साथ युद्ध करना प्रारम्भ कर दिया इस युद्ध में सिद्ध भगवान् के ध्यान को उन्होंने टोप बनाया आचार्यके ध्यानको कवच उपाध्यायके ध्यानको रथ और साधुके ध्यानको अस्त्र बनाया इस प्रकार युद्ध की सामग्रीसे सजधज कर वे कर्म शत्रु के साथ बड़े ही उत्साह के साथ युद्ध करने के लिये प्रवृत्त हो गये ।

इसी समय श्रेणिक राजा के सुमुख दुर्मुख नाम के दो दूत उनके पास के रास्ते से होकर निकले उन दोनों ने वहाँ ध्यान में तल्लीन हुए प्रसन्नचन्द्र राजर्षि को देखा देखकर सुमुख ने कहा—इन महात्मा को

भडारना निर्जन वनमा आवी पडोव्या. त्या आवीने तेज्या जेक पगने आधारे, सूर्यनी तरफ सुभ करीने ठेला रह्या. आ रीते तेज्या जेने हाथ उंचा करीने सूर्यनी आतापना लेवा लाग्या, आ रीते ठेला ठेला तेज्या शुभध्यानमां लीन थई गया. हृदयमां अर्हंत लगवानने विराजमान करीने तेमनुं ध्यान धरीने तेमणे कर्मशत्रुणी साथे लडाई शई करी. कयां कयां शत्रोथी तेमणे ते शत्रुओना मुकाभवे कर्था ? अर्हंतना ध्यानने तेणे पोताने टोप जनाव्या, आचार्याना ध्यानने अण्तर जनाव्यु, उपाध्यायना ध्यानने रथ जेने साधुना ध्यानने अस्त्र जनाव्यां. आ प्रकारनी युद्धनी सामग्रीओथी सजज थईने ते कर्मशत्रुओनी साथे घण्टा ज उत्साहपूर्वक लडवा लाग्या.

आ प्रमाणे ज्यारे ते ध्यानमां भग्न डते, त्यारे श्रेणिक राजाना सुमुख जेने दुर्मुख नामना जे दूते ते मार्गे थईने नीकज्या. तेमणे त्यां ध्यानमां तल्लीन थयेवा प्रसन्नचन्द्र राजर्षिने जेया. तेमने जेईने सुमुखे दुर्मुखने

सर्वाधिकार सकलपरिवारं च परित्यज्य सुदुश्चरं तपस्तपति । तद्वचनं श्रुत्वा दुर्मुखः
 प्राह-नायं महात्मा, किंतु नराधमोऽयम्, यतोऽयं षण्मासवयस्के वाले राज्यभारं
 दत्त्वा मन्त्रिणामुक्ते पुत्रं निक्षिप्य संयमं गृहीतवान् । अनेन महदनुचितं कृतम्,
 यदयं पुत्रस्य बाल्यावस्थायामसंजातवले तस्मिन्-राज्यभारं न्यस्तवान् तदद्य मन्त्रि

धन्य है इनकी माताको धन्य है और इनकी जन्मभूमिको भी धन्य है जो
 देवदुर्लभ भी राज्यविभूति का परित्याग कर एवं अपने एक छत्र राज्य
 से मुह मोड़कर और सकल परिवार को छोड़कर सुदुश्चर तप तप रहे
 हैं सुमुख की इस बात को सुनकर दुर्मुख ने कहा-ये महात्मा नहीं है
 ये तो नराधम हैं जो छहमास के बच्चे को राज्य के भार को संभालने
 के लिये मन्त्रियों की गोद में रखकर संयम की आराधना में लग गये
 हैं । यह इन्होंने बड़ा ही अनुचित कार्य किया है भला पुत्र को बाल्या-
 वस्था में छोड़कर अपने हित की संभाल करना यह कौनसी बुद्धिमानी
 है ? इन्होंने जिस प्रकार से अपने हित करने का विचार किया है उस
 प्रकार से यह विचार क्यों नहीं किया है कि अभी यह बच्चा बाल्यावस्था
 में रहने के कारण बलवाला भी नहीं हो पाया है मैं कैसे इसके ऊपर
 राज्य का भार स्थापित करूँ इस प्रकार दूसरे के जीवन से खिलवाड़
 करना कहां की धर्मनीति है बालक की निर्वलता और उसके अवोधपने

आ प्रभाषे कृष्ण-“ धन्य छे आ महात्माने ! धन्य छे तेमना मातापिताने ।
 धन्य छे तेमनी मातृभूमिने । पोताना देवदुर्लभ राज्यवैलपने परित्याग करीने
 तथा पोतानी अेक अडी राज्यसत्ता तथा दुर्दुर्लभपरिवारने त्याग करीने आवी
 दुष्कर तपस्यातुं सेवन करनार आ राजर्षिने धन्यवाद धटे छे. ” सुमुष्णनी
 आ प्रकारनी बात सांलणीने दुर्मुखे कृष्ण-“ अरे ! आ महात्मा नहीं पणु
 नराधम छे. पोताना छ मासना णाणकने माथे राज्यने। भार भूषीने अने
 पोताना छ मासना णाणकने मंत्रीअेने आशरे छोडीने संयम अने तपनी
 आराधना करनार आ राजर्षि तो धिक्कारने पात्र छे. छ मासना णाणकने
 माथे आवडी गोटी ज्वाभहारी नाणीने पोताना ज् डिंतने विचार करीने
 अंगार त्याग करवाभां शी बुद्धिमानी रडेती छे ? तेणु राज्य छोडतां पडेतां
 अेवो विचार केम न कर्यो के आ राजकुमार दुर्लभ णाणक छे. राज्यने भार
 बहन करवाने ते समर्थ नहीं, आवा सुकुमार णाणकने मंत्रीअेना साथभां
 नोंपवे ते योग्य नहीं. आ प्रभाषे षीतता एवन साथे अेल करवा तेने
 धर्मनीति केम हकी सजाय ! ज् बकती निर्दयता अने तेनी अपुधतानो बाल

नीतिः परिवर्तिता, यत् तस्य लघुवयस्कस्य बालस्योपघातं कृत्वा मन्त्रिणः स्वयं राज्यमपहरिष्यन्ति । दुर्मुखवचनाद्भयानतः प्रखलितचित्तः प्रसन्नचन्द्रराजर्षिरार्त-रौद्रध्याने मग्नः सन् मनः कल्पितास्त्र शस्त्राणि गृहीत्वा तान् मन्त्रिजनान् मारयितुं भावसंग्रामे प्रवृत्तः ।

अत्रान्तरे राजा श्रेणिकस्तत्रागतः । स प्रसन्नचन्द्रराजर्षिं शुभध्याननिष्ठं मत्वा तं नमस्कृत्य भगवतः श्री महावीरस्य चरणोपान्ते समागतः । भगवन्तं वन्दित्वा नमस्कृत्य राजा श्रेणिकः पृच्छति—हे भगवन् ! प्रसन्नचन्द्रराजर्षिरधुनाऽस्यां ध्यानावस्थायां यदि काल कुर्यात्, तर्हि स कस्यां गतौ गमिष्यति ? । भगवता प्रोक्तम्—

का लाभ पाकर आज मन्त्रियों की नीति में परिवर्तन हो गया है वे देखते २ नियम से इस लघुवयस्क बालक का उपघात करके स्वयं राज्य का अपहरण कर लेंगे दुर्मुख के इस प्रकार के वचनसे ध्यान से प्रखलित चित्त हुए वे प्रसन्नचन्द्र राजर्षि आर्त्त रौद्र ध्यान में मग्न होकर मनः कल्पित अस्त्र शस्त्रों को ग्रहण करके उन मन्त्रिजनों को मारने के लिये भावसंग्राम करने में लग गये ठीक इसी समय राजा श्रेणिक वहां पर आये उन्होंने ने प्रसन्नचन्द्र राजर्षि को शुभ ध्यान में तल्लीन हुआ मानकर उन्हें नमस्कार किया फिर वे भगवान् महावीर के पास पहुँचे वहां पहुँचकर उन्होंने ने भगवान् महावीर के वन्दना की और नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर प्रभु से इस प्रकार उन्होंने ने पूछा भगवन् ! प्रसन्नचन्द्र राजर्षि जो इस समय ध्यानावस्था में तल्लीन हैं यदि इसी अवस्था में काल धर्म के वशांगत हो जावें तो वे

ॐश्रीने आने मंत्रीओनी बुद्धि षगडी छे. तेओ तेने भारी नाभीने रात्र्यने पथावी पाउवा भागे छे. ”

दुर्भुषणा आ शब्दो सांलणी ध्यानमांथी स्खलित थयेला ते प्रसन्नचन्द्र राजर्षि रौद्रध्यानथी युक्त थधने कल्पित बुधियाशेने अडणु करीने ते मंत्रीओने भारी नाभवाने भाटे लावसंग्राम करवामां लीन थर्छ गया. षराषर ओ ञ सभये श्रेणिक राज त्यां आवी पडोन्था. तेमणे प्रसन्नचन्द्र राजर्षिने शुभ ध्यानमां लीन थयेला मानीने तेमने वदणु नमस्कार कर्यां. वदणु नमस्कार करीने त्यांथी तेओ श्रमणु लगवान महावीरनी पासे गया. त्यां षधने तेमणे महावीर प्रभुने वदणु करी अने नमस्कार कर्यां. वदणु नमस्कार करीने तेमणे तेमने आ प्रभाणे प्रश्न पूछयो—हे भगवन् ! प्रसन्नचन्द्र राजर्षि के नेओ अत्यारे ध्यानावस्थांमां लीन छे, तेओ जे आ अवस्थांमां ञ क्षणधर्म पाभी षथ, तो कर्छ गतिमां षथ ?

मस्यै नरके । एतद्वचनं श्रुत्वा राजा श्रेणिकश्चिन्तयति—अहो ! मया किमिदं श्रुतम्, धर्मधुराणां क्रियापात्राणां विगतविकाराणां धृततपः संयमभाराणां शुभ-
ध्यानिनां महागुनीनामपि यदीदृशी गतिस्तर्हि का कथाऽस्माकं राज्यलोलुपानां
कामभोगरतानां महारम्भमहापरिग्रहमारिणां विविधविषयचिन्नातुराणाम् ? इति ।

तदानीं प्रसन्नचन्द्रराजर्षिः संकल्पविकल्पसंग्रामे रौद्रध्यानसंलग्न आसीत् ।
तस्मिन् भावसमरे यदा तस्य संकल्पविकल्परूपाणि खड्ग-तोमर-धनुर्बाणादीनि
सर्वाणि निष्ठितानि तदा प्रसन्नचन्द्रराजर्षिणा चिन्तितम्—मया सर्वे शत्रवः सम्प्ल-

कृत गति में जावें ? श्रेणिक के इस प्रश्न को सुनकर भगवान् ने कहा
—श्रेणिक ! यदि वे इस अवस्था में कालगत हो तो मस्यमृथिवी में जानवें
नरक में जावें प्रभु के इस कथन को सुनकर राजा श्रेणिक ने विचार
किया—मैं यह क्या सुन रहा हूँ ओह ! धर्म की धुरा रूप क्रिया के पात्र
विषय विकार विहीत तपः सयम भार युक्त ध्यानावस्थित ऐसे
महागुनिजनों की भी यदि ऐसी गति हो सकती है तो फिर हमारे जैसे
राज्य लोलुप कामभोग रत, महारम्भ परिग्रह सम्पन्न एवं विविध विषय
चिन्नातुरों की बात ही क्या है ?

प्रसन्नचन्द्रराजर्षि जब संकल्प विकल्प मय संग्राम में रौद्र ध्यान
के चरावर्ती बने हुए थे, उसी भाव संग्राममें जब उनके संकल्प विकल्प
कल्पित खड्ग, तोमर, धनुष एवं बाण आदि सब शस्त्र काम आ चुके,

महावीर प्रभुओं महाराज श्रेणिकने आ प्रभाणे ज्वाण आये—“ हे
श्रेणिक ! आ अवस्थाभां ज तेजो क्षणधर्म पागी जय, तो सातमी पृथ्वीभा
(नरकभा) नारक इपे उत्पन्न थर्ष जय ”

महावीर प्रभुना आ प्रक्षरना कथनने सांगणीने श्रेणिक राजाना मनगा
आ प्रक्षरने विचार आये—“ आ तुं शु सांगणी श्लो धुं ! धर्मनी धुग
उप क्रियाने पात्र, विषय अने विकारोधी विहीन थधने तप अने अंयननी
आराधना इरतां, शुभ ध्यानभां लीन जेवा मड गुनिजनानी पण आ प्रक्षरनी
गति थर्ष शकती होय, तो अमारा जेना सान्यलोलुप, क्षामनोभक्त, मदा
आरंज अने परिशुद्ध संपन्न अने विविध विषयानां चिन्ताभा ज अय शे-
नारनी तो बात ज शी इरवी । ”

रौद्रध्यानने अधीन थधने प्रसन्नचंद्र राजर्षिजे इतिथि अउय, बाता,
धनुष, तीर आदिनी मदायनागी मंत्रांजे स ये वाचनंशाम गेजवा सांये।
आ वाचनंशामभां ज्यारे तेना संकल्प विकल्प इतिथि अउय, बाता, धनुष,

धातं हताः । शस्त्राण्यस्त्राणि चापि सर्वाणि नष्टानि, परंत्वेक एव शत्रुरूपो मन्त्री मम पुरतस्तिष्ठति, तमेनं मस्तकावस्थितमुकुटाघातेनैव हनिष्यामि, इत्यादि । ततोऽसौ मुकुटग्रहणार्थं यदा शिरसि हस्तं निक्षिपति, तदा लुञ्चितकेशं मस्तकं विज्ञाय स राजर्षिः पश्चात्तापमुपगतः सन्, स्वात्मगर्हां कुर्वन् निर्वेदमापन्नश्चित्त-यति-धिङ्माम्, यन्मया पुनः पुनर्जन्मजरामरणाधिवह्निज्वालाकलापपरिपच्य-

पास में कुछ नहीं बचा तब प्रसन्नचन्द्र राजऋषि ने विचार किया मैंने सब शत्रुओं को नष्ट कर दिया है अस्त्र शस्त्र भी सब समाप्त हो चुके हैं अब तो मेरा केवल मन्त्री रूप एक ही शत्रु अवशेष रह गया है वह इस समय मेरे समक्ष उपस्थित भी है अतः मैं इसे भी अब अपने मस्तक पर रहे हुए राजमुकुट के द्वारा ही क्यों न समाप्त कर दूं इस प्रकार की विचार धारा से ओतप्रोत हुए उन प्रसन्नचन्द्र राजऋषि ने मन्त्री को मारने के लिये ज्यों ही मुकुट को ग्रहण करने के लिये अपने मस्तक पर हाथ रखा तो उसी समय उन्हें लुञ्चितकेश मस्तक जानकर अपनी इस अनुचित विचार धारा पर पश्चात्ताप होने लगा उन्होंने ने उसी समय आत्मगर्हां करना प्रारम्भ कर दिया इस में उन्होंने ने ऐसा सोचा-सुझ अविवेक के चक्कर में पड़े हुए अज्ञानी आत्मा को बारम्बार धिक्कार है मैं अनादि काल से ही जन्म, जरा, मरण आधि एवं व्याधिरूप वह्नि की ज्वालाओं से झुलसता हुआ चला आ रहा हूँ राग

भाष्ये आदि समस्त शस्त्रास्त्रो काम आवी युक्त्यां, अने तेनी पासे अेक पणु शस्त्र भन्थुं नही, त्यारे तेमना मनमां आ प्रभाषे विचार आव्यो-“ मे' अधां शत्रुओनो संहार करी नाभ्यो, हवे मारां अस्त्रशस्त्रादि पणु भलास थर्ग गयां छे. हवे तो मंत्रीइप अेक ज शत्रु भाकी रह्यो छे, ते हलमां भारी सामे ज भसो छे. लाव, तेने हुं मारा मस्तकपर रडेला राजमुगट वडे भतम करी नाभुं ! ” आ प्रकारनी विचारधाराथी युक्त थयेला ते प्रसन्नचन्द्र राजऋषिंअे मंत्रीने मारव ने भाटे मुगट अडणु करवाने मस्तकपर हाथ भूक्यो, त्यारे लुञ्चित केशवाणुं मस्तक ह्वाले आव्यो. पोते जे रौद्रध्यानथी युक्त थयो हतो तेने भाटे तेना हिलमां:पश्चात्ताप थवा लाव्यो. अेज वभते तेबे आत्मगर्हा करवा भांडी ते मनमां ने मनमां पोतानी नतपर आ प्रभाषे द्विटकार वरसाववा लाव्यो-“ अविवेकनी नणमां पडेलां अेवां मारा अज्ञानी आत्माने धिक्कार छे ! हु अनादिकाणथी जन्म, जरा, मरण, आधि अने व्याधिइप अग्निनी नवाणाओमां जणी रह्यो छुं. राग द्वेषइप उथ विषययुक्त

मानेन, रागद्वेषविषमविषधरभुजङ्गमग्रसितेन, ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मरज्जुभिः
प्रत्यात्मप्रदेशं प्रतिनिवद्धेन चतुर्गतिकसंसारभयशीतेन प्राणित्राणकारकं सकल-
कल्याणधारकं भवजलधितारकं सकलदुःखहारकं सिद्धिपददायकं शिवसुखविधा-
यकं संयमशरणमुपगत्य चारित्रमोहनीयोदयेन चारित्रतः पराङ्मुखीभूय, महाव्रत-
मुख्यं प्राणातिपातविरमणाख्यं प्रथमव्रतं विराधितम् । एवं शुभाध्यवसायेन प्रसन्न-
चन्द्रराजर्षिर्दुरितकारिणं स्वात्मानं निन्दन् मनसैव पूर्वकर्माणि क्षपयति स्म ।

छेप रूप उग्र जहरीले सर्पो के अभेद ज्ञान रूप जहर से प्रत्येक गति में
मूर्च्छित हुआ हूँ मेरी आत्मा का कोई भी प्रदेश ऐसा नहीं वचा कि जो
ज्ञानावरणीय आदि रूप कर्मरज्जु से कस कर न बंधा हो अब किसी
भी तरह से यदि मैं भय से भीत बना हूँ और प्राणित्राण कारक सक-
लकल्याण धारक भवजलधितारक सकलदुःखहारक, सिद्धिपद दायक
और शिवसुख विधायक संयम रूप महल की छत्रछाया में आ पहुँचा
हूँ, तो ऐसी स्थिति में जो मैंने चारित्र मोहनीय कर्म के उदय से इस
गृहीत चारित्र से इस प्रकार के दुर्विकल्पों के बजावर्ती होकर जो यह
पराङ्मुखता अपनाई है वह मेरे द्वारा एक भयङ्कर अपराध हुआ है
इससे मेरे आत्मशोधन को एक बहुत बड़ी ठेस पहुँची है उसकी सर्व
प्रथम सीधी रूप प्राणातिपात विरमणव्रत इससे ढह गया है—ध्वस्त हो
चुका है हाँ मुझ अज्ञानी ने यह क्या कर डाला इस प्रकार आत्म गर्हा
रूप शुभध्यानाध्यवसाय से प्रसन्नचन्द्र राजऋषि ने पापके चक्कर में

जैसी सर्पोना अलेह ज्ञानरूप विषयी हुं प्रत्येक गतिमां मूर्च्छित थयो हुं. मारा
आत्मानो डोर्ध पशु प्रदेश जेवो नथी के ने ज्ञानावरणीय आदि कर्मरज्जु
पडे कस्तीने गांध्यो न डोय हुवे संसारना लयथी व्याकुल थधने हु सकल
कल्याणधारक, भवजलधितारक, सकल दुःखहारक, सिद्धिपददायक, अने शिवसुख
विधायक संयमरूप भेदज्ञानी छत्रछायामां आवी पडोथ्यो हुं तो जैसी
स्थितिमां, चारित्रमोहनीय कर्मना उदयधी आ दुर्विकल्पेने आधीन थधने ने
ने चारित्रनी आराधनामांधी परांगमुष धवानी क्रिया करी छे ते मारा दाग
जैक लयंकर अपराध थध गयो छे, तेने दीधे मारा आत्मानी शुद्धिमा जोटी
अपराध जसो थयो छे तेना प्रथम पगधियाउप प्राणातिपात विरमण व्रतनु
तेना दास भंडन (ध्वंस) थध गयुं छे. ने अज्ञानीजो आ डेवो मया
अनर्थ करी नाथ्यो छे ।” आ प्रभाते आत्मगर्हा रूप शुभ ध्यानाध्यवसाय

अत्रान्तरे पुनर्भगवन्तं श्रेणिकृत्पः पृच्छति-हे भगवन् ! संप्रति स राजर्षिर्यदि कालं कुर्यात्, तर्हि कां गतिं गच्छेत्? भगवता प्रोक्तम्-सर्वार्थसिद्धम्। राजा प्राह-भगवन् ! पूर्वं केनाशयेनोपदिष्टम्, संप्रति केनाशयेनोपदिश्यते, इति नावबुध्यते । ततो भगवता क्रमेण सर्वं तद् वृत्तं तस्मै कथितम् । तस्मिन्नेव समये प्रसन्नचन्द्र राजर्षिसंनिधौ दुन्दुभिध्वनिः समजति, देवानां जयजयनादश्च जातः । तदा श्रेणिकः प्राह-किं कारणम्, यदत्र दुन्दुभिध्वनिः श्रूयते, देवानां जयजयनादश्च ।

पढ़ी हुई अपने आत्मा की निन्दा करते हुए मन से ही पूर्व कर्मों का क्षय कर दिया ।

इसके बाद फिर श्रेणिक ने भगवान् से पूछा हे भगवान् ! अब राज ऋषि यदि कालवशावर्ती हो जाते हैं तो वे किस गति के पात्र बन सकते हैं ? भगवान् ने कहा श्रेणिक ! वे सर्वार्थसिद्ध के पात्र बन सकते हैं श्रेणिक ने पूछा हे भगवन् ! आपने पहिले किस आशय से सप्तम पृथिवी में जानेकी बात कही और अब किस आशय से आप को उनकी बात सर्वार्थ सिद्धमें जानेको कह रहे हैं ? सुझे इसका कारण समझा-इए, तब भगवान् ने पूर्व आशय का और वर्तमान आशय का समस्त भेद भाव उन्हें समझा दिया उसी समय प्रसन्नचन्द्र राजऋषि के समीप दुन्दुभियों की ध्वनि होने लगी देवों ने मिलकर जय २ शब्द का उच्चारण किया इसे सुनकर श्रेणिक ने प्रभु से पूछा हे भदन्त ! दुन्दुभिध्वनि

द्वारा ते प्रसन्नचन्द्र राजर्षिं च पापना व्यक्तरमां पडला पोताना आत्मानि निंदा करतां करतां मन द्वारा च पूर्वकर्मोना क्षय करी नाभ्यो।

न्यारे ते प्रसन्नचन्द्र राजर्षिं आ प्रकारे आत्मगर्डा करवामां भक्ष थयेला उता त्यारे श्रेणिक राज्ञे मडावीर प्रभुने इरीथी ज्ञे प्रश्न क्यो, “ हे लगवन् ! अत्यारे च जे ते राजर्षिं काणधर्मं पासी ज्ञय, तो कथं गतिमां ज्ञय ? ” मडावीर प्रभुजे क्यु-“ हे राजन् ! जे तेजो अत्यारे च काणधर्मं पासी ज्ञय, तो सर्वार्थसिद्धने पात्र णनी शके छे. ”

त्यारे श्रेणिक राज्ञे मडावीर प्रभुने आ प्रभावे पूछ्यु-“ हे लगवन् ! आपे पडेलां तेने सातमी नरकने पात्र क्यो हुतो हुवे आप तेने सर्वार्थसिद्धने पात्र क्यो छे, तो आपना आ जवाणतुं कारणुं शुं छे ? ” त्यारे मडावीर प्रभुजे पूर्व आशयने अने वर्तमान आशयने समस्त लेखलाव तेने सम-ज्जोयो. णराणर ज्ञे समये प्रसन्नचन्द्र राजर्षिं पासे दुंदुलिनाद थवा दाज्यो. देवो ज्ञे जेकत्र थडने तेमने जय पोकारवा मांज्यो ते दुंदुलिनाद तथा जय-नाद सांलणीने राज श्रेणिके मडावीर प्रभुने पूछ्यु-“ हे लगवन् ! आ दुंदु-

भगवता प्रोक्तम्—शुभध्यानात्मनः समुपज्ञानपश्चात्तापानलत्राणाकलाप—द्वन्द्वग-
मान—सकृत्कर्मन्वनस्य प्रसन्नचन्द्रस्य केवलोत्पत्तौ सुगसुरास्तन्महिमानं कुर्वन्ति ।
इति भावगर्हायां प्रसन्नचन्द्रदृष्टान्तः ।

तथा—‘ वयसा वेगे गरिहड् ’ इति । वचमा वा एकः कोऽपि गर्हने । दृष्टापि
वा शब्दो विकल्पार्थकोऽवधारणार्थको वा । ततश्च वचसैव ननु मनसा गर्हने इत्यर्थः ।
यथा—‘ अङ्गारमर्दनाचार्यः ।

अथ द्रव्यगर्हायाम् अङ्गारमर्दनाचार्यदृष्टान्तः प्रोच्यते—

आसीद् वसन्तपुरे जितशत्रुनामको राजा । स च द्वादशतारापुस्त्यर्थीकर
शासनप्रभाकरः सदोरकमुखवस्त्रिकां धृत्या उभयकाले आवश्यकं करोति । एकदा

और देवों का यह जय २ नाद किम् कारण से सुनने में आ रहा है ?
तब भगवान् ने कहा—हे श्रेणिक ! शुभध्यान वाले प्रसन्नचन्द्र राजकृपि
को पश्चात्ताप की अग्निज्वाला में समस्त कर्म रूपी इन्धन के जल जाने
के कारण केवलज्ञान की उत्पत्ति हुई है अतः सुगसुर सब मीलकर
उसकी महिमा प्रकट कह रहे हैं इस प्रकार का यह दृष्टान्त भावगर्हा
के ऊपर प्रसन्नचन्द्र राजकृपि का है

तथा—“ वयसा वेगे गरिहड् ” एक कोई मुनि केवल वचन से ही
गर्हा करता है यहां पर भी “ वा ” शब्द विकल्पार्थक अथवा अवधार-
णार्थक है इस से कोई एक मुनि वचन से ही गर्हा करता है नाम से
नहीं करता है ऐसा इसका तात्पर्यार्थ है इसके ऊपर अङ्गारमर्दनाचार्य
का दृष्टान्त इस प्रकार से है—वसन्तपुर में जितशत्रु नाम का राजा था

बिनाह तथा देवो द्वारा जयनाद केम थथ रहो छे ? ” त्पारे भद्रावीर प्रभुअे
तेमने आ प्रभाते जवाण आभ्यो—“ छे श्रेष्ठिक्क ! शुभध्यानयुक्त प्रसन्नचन्द्र
राजर्षिना पश्चात्तापनी आगमा समस्त कर्माङ्गी धधन णणीने भाप थथ
जवाधी तेने केवजान उत्पत्त थथ गयुं छे तेथी सुगसुर भणीने तेने महिमा
प्रकट करी रहा छे. ” आ प्रकान्तु प्रसन्नचन्द्र राजर्षितुं दृष्टान्त भावगर्हातु
प्रतिपादन करवाने माटे अर्ही आपवामा आव्युं छे.

तथा “ वयसा वेगे गरिहड् ” दोष दोष मुनि केवज वचन द्वारा न
गर्हा करे छे अर्ही “ वा ” शब्द विकल्पार्थक अथवा अवधारणार्थक छे दृष्टेयानुं
तात्पर्य अे छे छे दोष दोष मुनि मात्र वचनधी न गर्हा करे छे, मनधी
गर्हा करता नथी. वचन द्वारा गर्हातुं प्रतिपादन करवा माटे अङ्गारमर्दना-
चार्यनुं दृष्टान्त अर्ही आपवामा आव्युं छे—

वसन्तपुर नामे नगर छनुं. त्या जितशत्रु नामने राजा छते. ते वार

प्रभाते तेन राज्ञा स्वप्नो दृष्टः—गजानां पञ्चभिः शतैः परिवृतः सूकरो मम नगरे समागत इति । निद्रापगमे सति राज्ञा चिन्तितम् किमेतन्मया स्वप्ने दृष्टम्, इति । तस्मिन्नेव समये शिष्याणां पञ्चभिः शतैः परिवृतो रुद्रदेवाचार्यस्तत्र समागतः । शुभग्रहैर्युक्तः शनिरिव, कल्पतरुभिः परिवेष्टित एरण्डवृक्ष इव, हंसैः परिवृतो वक्र इव रुद्रदेवाचार्यस्तेन राज्ञा दृष्टः स राजाऽभ्युत्थानवन्दनादिभिस्तस्य सत्कारं कृतवान् ।

अथ रुद्रदेवाचार्यो वनपालाद् वसतेरवग्रहमवगृह्य सपरिवारोऽसौ तत्रोद्यानेऽवस्थितः । राज्ञाऽस्मिन् मुनिसमाजे स्वप्नप्रदृष्टसूकरसमः को मुनिरस्तीति परीक्षार्थं

वह १२ व्रतों का आराधक और तीर्थकर के शासन का प्रभावक था सदोरक मुखवस्त्रिका का धारण कर वह दोनों समय में आवश्यककार्य किया करता था एक दिन उस राजा ने स्वप्न देखा कि एक सूअर पांच सौ हाथियों से घिरा हुआ होकर मेरे नगर में आया है इस स्वप्न को देखकर ज्यों ही उसकी निद्रा भंग हुई तो उसने विचार किया यह क्या मैंने स्वप्न में देखा है इसी समय पांच सौ शिष्यों से युक्त हुए रुद्रदेव आचार्य वहाँ पर विहार करते हुए आये शुभग्रहों से युक्त शनि की तरह कल्पवृक्षों से युक्त हुए एरण्ड वृक्ष की तरह तथा हंसों से घिरे हुए वगुला की तरह रुद्रदेवाचार्य को उस राजा ने देखा देखते ही राजाने अभ्युत्थान वन्दनादि क्रियाओं द्वारा उनका सत्कार किया ।

वनपाल से वसुतिका अवग्रह लेकर वे रुद्रदेवाचार्य परिवार सहित वहाँ के उद्यान में ठहर गये राजा ने “इस मुनि मंडली में स्वप्नदृष्ट

व्रतानो आराधक अने तीर्थकरना शासननो प्रभावक हतो. सदोरक मुडपत्ती धारण करीने ते अन्ने समयमां आवश्यक कार्य (प्रतिक्रमण) करतो हतो. ते रात्रिमे एक रात्रे अबु स्वप्न देखुं के पांचसो हाथीओना समूहथी वीट जायेवो अबो एक बुड भारा नगरमां आव्यो छे. आ प्रकारनुं स्वप्न आव्या आद न्यारे तेनी निद्रानो भंग थयो त्यारे ते आ स्वप्न भागत विचार करवा लाग्यो. हवे अबुं अन्नुं के एक रुद्रदेव नामना आचार्य पोताना ५०० शिष्योना समूह साथे अेज दिवसे विहार करतां करतां अेज नगरमां आवी पडोन्व्या. शुभ ग्रहोथी युक्त शनिनी जेम, कल्पवृक्षोथी युक्त एक अेरडानी जेम, अने हंसोना समूहथी घेरायेला भगवाने जे प्रकारनी दृष्टिथी जेवामां आवे छे ते प्रकारनी दृष्टिथी जितशत्रुमे रुद्रदेव आचार्यने जेया. देखतां ज तेमणुं अभ्युत्थान, वन्दनादि द्वारा तेमनो सत्कार कयो.

भाणीनी रत्न लधने रुद्रदेवाचार्य पोताना ५०० शिष्यो साथे वसंतपुर नगरना एक उद्यानमां पधार्यो. रात्रिमे विचार कयो के आ मंडलीमां स्वप्नमां

रात्रौ वसति समीपे चतुर्दिशु चूर्णिताङ्गाराः स्वभृत्यैर्गुप्सरीत्या प्रमाग्ताः । राजा च प्रचलन्तो भूत्वा पश्यति । तदनुकञ्चिन्मृनिः कायिकीं परिष्ठापयितुं रजोहरणेन भूमिं प्रमार्जयन् परिष्ठापनभूमौ समागतः । परिष्ठापनभूमिं प्रमार्ज्य यावद् भूमौ पद निधत्ते, तारचरणस्पर्शजनितोऽङ्गारचूर्णानां मर्मरशब्दः संजातः । मुनिना ज्ञातम्—अत्र मत्क्रोडकादयस्त्रीन्द्रियजीवा अनेकराशिरूपेण वर्तन्ते अतो मच्चरण स्पर्शजनितपीडयां शब्दो जातः इति । ततोऽसौ जीवोपमर्दनशङ्कया मिथ्यादृष्टतं दृष्ट्वा कायिकीमपरिष्ठाप्यैव प्रतिनिवृत्तः । एवं क्रमेण प्रत्येको मुनिः परिष्ठापनार्थं

सूकरके जैसा कौन मुनि है ” इसकी परीक्षा करने के लिये राजा में वसति के समीप चारों दिशाओं में चूर्णितांगार अपने नोकरीं द्वारा गुप्सरीति से फैलवा दिये और स्वयं वह वहीं कहीं पर छिप गया और देखने लगा इतने में कोई मुनि कायिकी क्रिया की परिष्ठापना करने के लिये रजोहरण से भूमिकी प्रमार्जना करते हुए परिष्ठापन भूमि में आया परिष्ठापन भूमि की प्रमार्जना करके जितने में उसने उस भूमि में पैर रखा कि इतने में चरण के स्पर्श से उन अंगार चूर्णोंमें से मर्मर शब्द हुआ मुनिने जाना कि यहाँपर मत्क्रोडक(मकोडे) आदि त्रीन्द्रिय जीव अनेक राशिरूप ले हैं इसलिये मेरे चरण के स्पर्श की पीडा से यह उसका शब्द उत्पन्न हुआ है तब जीवोपमर्दनकी शंका मिथ्यादृष्टत देकर कायिकी क्रिया की परिष्ठापना नहीं की और चिना परिष्ठापना किये

येनयेन लुंठ लेवा मुनि कोलु छे ते भारे शोधी डाढवु लेधये. आ दसोटी करवा भाटे राजये ते आश्रयस्थानरूप उद्याननी आसपास, छुपी रीते पोताना अनुग्रहे द्वारा चूर्णितांगार (चबोहीने लूके) डेलापी दीधे, अने पोते ओट-लागां न कोर्ध स्थाने छुपाई गयो. रात्रे तेले लेयु के कोर्ध ओक मुनि लघुशंका करवा भाटे रजोहरणधी भूमिनी प्रमार्जना करतां करतां परिष्ठापन भूमिगां आव्या. परिष्ठापन भूमिनी प्रमार्जना करीने तेमले लेवे ते भूमिपर पग भूडये के तुन्त न चरणुना स्पर्शथी ते अंगारचूर्णमाथी मर्मर ध्वनि उठयो. तेथी मुनिजे मान्यु के आर्डी भकोडाआदि त्रीन्द्रिय लये अनेक राशिरूपे रहेला छे, अने ते धारले गाग चरणुना स्पर्शथी तेमने पीडा पछोचवाने धारले आ मर्मर ध्वनी धयो छे. तेथी लयेनी विराधनानी शंकाधी मिथ्यादृष्टत धर्धने (पोतानी आ दृष्टत मिथ्या छे) लेखुं इहीने—आ रीते पोताना पापकृत्यनी गडा करीने) धायिकी क्रियानी पतिष्ठापना कर्था चिना न तेओ त्यांधी पाछा इरी गया. ओ न प्रमाले प्रत्येक

बहिश्चतुर्दिक्षु समागत्य प्रतिनिवृत्तः । तदनन्तरं रुद्रदेवाचार्यः परिष्ठापनार्थमुन्दुकं गृहीत्वा द्रुतद्रुतं बहिर्गच्छति । परिष्ठापनभूमौ चरणस्पर्शेन मर्मरशब्दे जातेऽप्यकृतपश्चात्तापः केवलं वचसा मिथ्यादुष्कृतं दत्त्वा कायिकीं परिष्ठाप्य प्रतिनिवृत्तः । राज्ञा सर्वं वृत्तं विलोक्य विज्ञातम्—अयं रुद्रदेवाचार्य एव स्वप्नदृष्टसूकरः इति । ततः प्रभृति तस्या भव्याचार्यस्य 'अङ्गारमर्दनाचार्य' इति नाम प्रसिद्धं जातम् ।

अथवा—'मणसाऽवेगे' इति पाठः । इह—अपि शब्दः पठ्यते । स च संभावने तेनायमर्थः । 'मनसा एको गर्हते, एकोऽन्यो वचसा गर्हते' इति संभाव्यते ।

ही वह वहां से लौट आया इसी क्रम से प्रत्येक मुनिपरिष्ठानके लिये बाहर चारों ओर आ आकर पीछे चले आये, इसके बाद रुद्रदेवाचार्य परिष्ठापना के लिये उन्दुक को लेकर बहुत ही शीघ्रता के साथ बाहर ओर परिष्ठापन भूमि में गये वहां चरण के स्पर्श से मर्मर शब्द होने पर भी उन्होंने कोई पश्चात्ताप नहीं किया केवल वचन से ही मिथ्यादुष्कृत देकर वे कायिकी क्रियाकी परिष्ठापना करके वहां से लौट आये राजाने यह सब उनका काम अपनी आंखोंसे देखकर जान लिया कि ये रुद्रदेवाचार्य ही स्वप्नदृष्ट सूकर हैं उस दिनसे लेकर उस अभव्याचार्यका "अंगारमर्दनाचार्य" ऐसा नाम प्रसिद्ध हो गया ।

अथवा—"मणसा अवेगे" जब ऐसा पाठ किया जाता है तब यहां संभावनार्थक "अपि" शब्द का पाठ करने पर ऐसा अर्थ होता

मुनि कायिकी क्रियानी परिष्ठापनाने माटे अडार नीकल्यां पणु परिष्ठापना भूमिमां नतां न उपर्युक्त अनुभव थावाधी तेओ परिष्ठापना (परठवानी क्रिया) कर्था विना न पाछां इरी गया त्पारभाह रुद्रदेवाचार्य पोते कायिकी क्रियानी परिष्ठापना करवा अडार आव्या. तेओ घण्णी शीघ्र गतिथी परिष्ठापना भूमिमां पडोव्या. त्यां अरणुने स्पर्श थावाधी मर्मर ध्वनि थावा छतां पणु तेमणे कोर्ध प्रायश्चित्त न कर्तुं. केवण वचनधी " माइ दुष्कृत्य मिथ्या हो ", अणुं भोलीने, कायिकी क्रियाने लघुशंका करीने परठीने तेओ त्यांथी पाछा कर्था. राजणे तेमनुं आ कार्य पोतानी नजरो नजर नेधनेभाण्णी लीधु के रुद्रदेवाचार्य न स्वप्नदृष्ट सुंड छे. ते हिवसथी ते अलव्याचार्यनुं 'अंगारमर्दनाचार्य' नाम पडी गयु

अथवा "मणसा अवेगे" आ प्रकारने। सूत्रपाठ ने करवाभां आवे, ने अर्धी संभावनार्थक "अपि" शब्दने पाठ करवाथी अवे। अर्थ थाय छे के अर्थात् कैलसा मर्दन करना "कोर्धक मुनि मतथी गर्डी करे छे, कोर्धक मुनि

इति । अथवा—मनसाऽपि, न वचो मात्रेण एको गर्हते, तथा—वचमाऽपि, न मनो-
मात्रेण एको गर्हते इति उभयथाऽप्येक एव गर्हते इति भावः ।

प्रकारान्तरेण गर्हाया द्वैविध्यमाह—‘अहवा’ इत्यादि । अथवा गर्हा द्विविधा
प्रवृत्ता । तद् यथा—दीर्घां वा एकः अद्वां गर्हते, इत्सां वा एकः, अद्वां गर्हते ।
अप्रत्ययः—एकः—कोऽपि, दीर्घां=वृद्धीम्, अद्वां=कालं यावत्, यावज्जीवमित्यर्थः,
गर्हते—गर्हणीयम्, इति भावः । अन्यप्रकारेणापि विवक्षया दीर्घत्वं भावनीयम् ।
दीर्घहस्योरापेक्षितत्वात् । यथा—एकमासापेक्षया द्विमासादिकः कालो दीर्घो
भवति एवम् एकोऽन्यः इत्याम्=भ्रमां वा अद्वां यावद् गर्हते-गर्हणीयम् ।

है कि कोई एक मुनि मन से गर्हा करता है कोई एक मुनि वचन से
गर्हा करता है ऐसा संभावित होता है ।

अथवा—कोई एक मुनि केवल वचन मात्र से गर्हा नहीं करता है
किन्तु मन से भी वह गर्हा करता है तथा कोई एक मुनि केवल
मनो मात्र से गर्हा नहीं करता है किन्तु वचन से भी गर्हा करता है
इस तरह दोनों प्रकार से भी कोई एक मुनि गर्हा करता है ।

अब प्रकारान्तर से भी गर्हा के दो भेद प्रकट किये जाते हैं “अहवा”
इत्यादि

अथवा गर्हा दो प्रकार की कही गई है जैसे—कोई एक दीर्घ अद्वा
की गर्हा करता है और कोई एक इत्सा अद्वा की गर्हा करता है इत्सा
अर्थ इस प्रकार से है कोई एक बहुत काल तक यावज्जीव गर्हणीय
(पाप) की गर्हा करता है दीर्घता और इत्सता ये दोनों आपेक्षिक हैं
इसलिये अन्य प्रकार से भी विवक्षा दीर्घता समझी जा सकती है जैसे

वचनही गर्हा करे छे, जेवुं संभवित होइ शके छे. ” अथवा कोष्ठक मुनि
वचन मात्रही न गर्हा करता नही पण मनही पण गर्हा करे छे. तथा कोष्ठ
मुनि केवण मनही न गर्हा करता नही, पण्णु वचनही पण गर्हा करे छे.
आ रीते कोष्ठ कोष्ठ मुनि गण्णे प्रकारे गर्हा करे छे.

इये अन्य रीते पण गर्हाता जे लेऽ षताववागां आवे छे—“अहवा”
इत्यादि—अथवा गर्हाता नीचे प्रमाणे जे प्रकार छे—(१) कोष्ठ दीर्घकाण पर्यन्त
गर्हा करे छे (२) कोष्ठ इत्साद्वाणी-इत्सा क्षणनी गर्हा करे छे. इत्साद्वा माधुज्या
दीर्घकाण मुधी-उवन पर्यन्त गर्हाणीयनी (पापनी) गर्हा करे छे. दीर्घता
अने इत्सता जे गण्णे आपेक्षिक छे. तेही दीर्घतानुं जीउ रीते पण प्रति-
पादन करी शक्य छे. जेभके जेक भासनी अपेक्षाजे जे नाम आदि सम्य

અથવા-દીર્ઘામેવ અદ્વાં યાવદ્ ગર્હતે ગર્હણીયં નતુ હસ્વાં યાવત્ । તથા-હસ્વામેવ યાવદ્ ગર્હતે નતુ દીર્ઘામિત્યર્થઃ । એક અથવા દ્વિયા કાલભેદેન ગર્હતે ગર્હણીય-ભાવાનામનેકત્વાદિતિ । અથવા-દીર્ઘં હસ્વં વા કાલમેવ ગર્હતે । અયં ભાવઃ-વિરહાકુલશ્ચક્રવાકો રાત્રિં ગર્હતે યત્-વહુદીર્ઘયં રાત્રિયાં ન ક્ષીયતે । સંચરણાદિ-પ્રતિરુદ્ધો વુશુશ્ચાપીડિતવલ્લુકો દિવસં ગર્હતે યત્-અન્ધકારપ્રદર્શકો વહુદીર્ઘોઽયં દિવસઃ, યો ન ક્ષીયતે । એવમ્-આધિવ્યાકુલઃ પુરુષો રાત્રિન્દિવરૂપં કાલં દીર્ઘત્વેન ગર્હતે । શાતાગર્વિષ્ઠશ્ચ હસ્વત્વેન રાત્રિં દિવસં ચ ગર્હતે, ઇતિ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

એક માસ કી અપેક્ષા સે દ્વિમાસ આદિ કા સમય દીર્ઘ હોતા હૈં હસી તરહ કોઈ એક અલપકાલ તક ગર્હણીય કી ગર્હાં કરતા હૈં અથવા-દીર્ઘ કાલ તક હી ગર્હણીય કી ગર્હાં કરતા હૈં થોડે કાલ તક ગર્હણીય કી ગર્હાં નહીં કરતા હૈં તથા થોડે કાલતક હી ગર્હાં કરતા હૈં દીર્ઘકાલ તક ગર્હણીયકી ગર્હાં નહીં કરતા હૈં અથવા કોઈ એક દો પ્રકારકે કાલભેદસે ગર્હણીય ભાવોં મેં વિવિધતા હોને કે કારણ ગર્હણીય કી ગર્હાં કરતા હૈં અથવા કોઈ દીર્ઘ ઓર હસ્વ કાલ જાન કર ઉસ કી હી ગર્હાં કરતા હૈં જૈસે-વિરહ સે આકુલ હુઆ ચક્રવાક રાત્રિ કી ગર્હાં કરતા હૈં કિ યહ રાત્રિ વહુત દીર્ઘ વડી હૈં જો અખી તક ખી ક્ષીણ નહીં હો રહી હૈં સંચરણાદિ સે પ્રતિરુદ્ધ હુઆ વુશુશ્ચિત વલ્લુ દિવસ કી ગર્હાં કરતા હૈં કિ યહ દિવસ વહુત દીર્ઘ હૈં જો અખી તક ક્ષીણ નહીં હો રહા હૈં હસી તરહ સે આધિ વ્યાધિ સે વિકલ્ વના હુઆ પુરુષ રાત્રિ ઓર દિવ જન દોનોં

દીર્ઘ ગણાય છે. આ રીતે કોઈક સાધુ અલ્પકાળ સુધી ગર્હણીયની (પાપની) ગર્હાં કરે છે. અથવા-દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પાપની ગર્હાં કરે છે, અલ્પકાળ પર્યન્ત પાપની ગર્હાં કરતો નથી. ત્યારે કોઈ સાધુ એવા હોય છે કે અલ્પકાળ પર્યન્ત પાપની ગર્હાં કરે છે, દીર્ઘકાળ પર્યન્ત કરતા નથી અથવા કોઈક સાધુ એવાં પણ હોય છે કે તે બે પ્રકારના કાળભેદોથી ગર્હણીય પદાર્થમાં વિવિધતા હોવાથી ગર્હણીયની ગર્હાં કરે છે. અથવાકોઈ હસ્વકાળને દીર્ઘકાળ માનીને અને કોઈ દીર્ઘકાળને હસ્વકાળ માનીને તેની જ ગર્હાં કરે છે. જેમકે વિરહથી આકુળ વ્યાકુળ થયેલ ચક્રવાક પક્ષિ રાત્રિની ગર્હાં કરે છે. તેને એવું લાગે છે કે “આ રાત્રિ ઘણી લાંબી છે-તે હજી પૂરી જ થતી નથી” ધ્રુવડપક્ષી કિવસે દેખી શકતું નથી, તેથી કિવસે તે ખોરાકની શોધમાં નીકળી શકતું નથી. કિવસે બુશુશ્ચિત (ભૂખ્યું) ધ્રુવડ કિવસની ગર્હાં કરે છે કે “આ કિવસ ઘણો લાંબો છે, હજી પૂરો જ થતો નથી!” એજ રીતે આધિવ્યાધિથી વ્યાકુળ બનેલ

અતીતે ગર્હણીયે કર્મણિ ગર્હા ગમતિ, તુ મનિગમતિ તુ પ્રત્યાખ્યાનં વસતિ ।
 ઉક્તં ચ—‘ અર્હ્યં નિન્દામિ, પડુપ્પન્ન સંવરેમિ, અનાગયં પચ્ચખ્વામિ ’ ।

છાયા—અતીતં નિન્દામિ, પ્રત્યુત્પન્નં સઠ્ઠણોમિ, અનાગયં પ્રત્યાખ્યામિ । તત્ત્ર
 પ્રત્યાખ્યાનમાહ—

મૂલમ્—દુવિહે પચ્ચવસ્વાણે પન્નત્તે । તં જહા-વણસા વેગે
 પચ્ચવસ્વાહ, વચસા વેગે પચ્ચવસ્વાહ । અહવા પચ્ચવસ્વાણે દુવિહે
 પન્નત્તે । તં જહા-દીર્ઠં વેગે અહ્ઠં પચ્ચવસ્વાહ, સહસ્સં વેગે
 અહ્ઠં પચ્ચવસ્વાહ ॥ સૂ ૦ ૬ ॥

છાયા—દ્વિવિધં પ્રત્યાખ્યાનં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ યથા-મનયા વા પુઠ્ઠઃ પ્રત્યા-
 રુચાતિ । વચસા વા પુઠ્ઠઃ પ્રત્યારુચાતિ । અથવા-પ્રત્યાખ્યાન દ્વિવિધં પ્રજ્ઞાતમ્ ।
 તદ્ યથા-દીર્ઠાં વા પુઠ્ઠઃ અહ્ઠાં પ્રત્યારુચાતિ. ડરલાં વા પુઠ્ઠઃ અહ્ઠાં
 પ્રત્યારુચાતિ ॥ સૂ ૦ ૬ ॥

ટીકા—‘ દુવિહે પચ્ચવસ્વાણે ’ ઇત્યાદિ—

પ્રત્યાખ્યાનં-પરિહરણીયં વસ્તુ પ્રત્યાખ્યાનમ્=ગુસ્તાકિકં નિગ્ઠત્તિકથનમ્ ।
 યદ્વા-મતિ-પ્રમાદપ્રતિકૂલ્યેન-પ્રમાદપરિહારેણ સ્વેચ્છા પ્રવૃત્તિપરિવર્જનપૂર્વકમ્ આ-

રૂપ કાલ કી દીર્ઘ હોનેકે કારણ ગર્હા કરતા હૈ જાતાવેદનીય કે ઉદયસે
 ગર્વિષ્ઠ હુઆ જીવ રાત્રિ દિનકી ડરવ હોને કે ણારણ ગર્હા કરતા હૈ ।

જો ગર્હણીય કર્મ અસ્તીત હોતા હૈ ઉચ્ચ પર ગર્હા હોતી હૈ તથા જો
 કર્મ મચિષ્યત્કાલાપન્ન હોતા હૈ ઉચ્ચકે વિષય મં પ્રત્યાખ્યાન હોતા હૈ

ઉક્તં ચ—‘ અર્હ્યં નિન્દામિ ’ ઇત્યાદિ સો અચ્ચ ડસી પ્રત્યાખ્યાન કી
 દ્વિવિધતા કા વર્ણન સૂત્રકાર કરતે હૈ ॥ સૂ ૦ ૬ ॥

‘ દુવિહે પચ્ચવસ્વાણે પન્નત્તે ’ ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

પુરુષ ગત્રિ અને દ્વિવસ્તુપ ણને કાળની ગર્હા કરે છે, તેમને ગત્રિદ્વિવસ્તુ
 લાગ્યા લાગે છે શાતાવેદનીયતા ઉદયથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા ડવને ગત્રિદ્વિવસ્તુ ડંકા
 લાગે છે, તેથી તેઓ તેની ગર્હા કરે છે.

જે ગર્હણીય કામ થઈ ગયું હોય છે તેની ગર્હા થાય છે આ નીને
 ભૂતકાલિન કાર્યને નિદેહીય અનુલક્ષીને ગર્હા થાય છે જે ગર્હણીય (પાપ) કર્મ
 મચિષ્યકાલમાં થવાનું હોય છે, તેને રોકવાને નિગ્ઠિત પ્રત્યાખ્યાન થાય છે.
 કશું પણ છે કે ‘ અર્હ્યં નિન્દામિ ’ ઇત્યાદિ રહેતા સૂત્રમાં જે પ્રત્યાખ્યાનની
 દ્વિવિધતાનું સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે. ॥ ૨ ૫ ॥

મર્યાદયા વિચક્ષિતકાલાદિમાનયા, સ્થયાનં-ગુરોરગ્રે પ્રકથનં પ્રત્યાખ્યાનમ્ । તત્ત્વ દ્રવ્યમાયમેદાદ્ ઢિવિધમ્ । તન્ન દ્રવ્યતઃ-મિથ્યાદૃષ્ટેઃ પ્રત્યાખ્યાનમ્, અનુપયુક્તસ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટેશ્ચ । યથા-રાજપુત્રાઃ પ્રત્યાખ્યાનમ્ । ભાવવન્યાસ્થયાનં તુ ઉપયુક્તસ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટે સ્થેનતિ । તત્ત્વાનેઠ્ઠનિવમ્-દેગ-સર્વ-મૂલગુણોત્તરગુણ-મેદાન્, તથાપિ

ટીકાર્થ-પ્રત્યાખ્યાન દો પ્રકારના કરના ગયા હૈ ઠનમ્ને કોઈ ંક ડમ પ્રત્યાખ્યાનકો સનસે કરતા હૈ કોઈ ંક વચન સે કરતા હૈ ત્યાગ કરને યોગ્ય વસ્તુ કે પ્રતિ આખ્યાન કરતા ગુરુ સાક્ષી પૂર્વક ડસકી નિવૃત્તિ કા કથન કરના હસકા નામ પ્રત્યાખ્યાન હૈ

અથવા-પ્રમાદ કો છોડકર અપની ઈચ્છા કી પ્રવૃત્તિ કે પરિવર્જન કા (ત્યાગકા) વિચક્ષિત કાલ કી મર્યાદા તક ગુરુ કે સમક્ષ પ્રકાશિત કરના હસકા નામ ંી પ્રત્યાખ્યાન હૈ જૈસે અમુક વસ્તુ કા અમુક કાલ તક સુજ્ઞે ત્યાગ હૈ યહ પ્રત્યાખ્યાન દ્રવ્ય ંર ંાવ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હૈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કા જો પ્રત્યાખ્યાન હૈ વહ દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન હૈ

અથવા-અનુપયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કા જો પ્રત્યાખ્યાન હૈ વહ ંી દ્રવ્ય-પ્રત્યાખ્યાન હૈ જૈસે રાજપુત્રી કા પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન તો ઉપયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કો હોતા હૈ યદ્યપિ યહ દેશ, સર્વ મૂલગુણ ંર ઉત્તર

“ દુવિહે પચ્ચમ્સાણે પળ્લત્તે ” ઇત્યાદિ ॥ ૬ ॥

પ્રત્યાખ્યાન ંે પ્રકારનાં કહ્યાં છે. કોઈ કોઈ ંવે મનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે અને કોઈ કોઈ ંવે વચનથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુના પરચખાણ કરવા-ગુરુની સાક્ષીપૂર્વક તેની નિવૃત્તિનું કથન કરવું. તે વસ્તુના ભક્ષણ આદિનો ત્યાગ કરવો, તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે.

અથવા-પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને પોતાની ંિષાથી પ્રવૃત્તિનો અમુક સમય પર્યન્ત ગુરુની સમક્ષ ત્યાગ બંડેર કરવો તેનું નામ પણ પ્રત્યાખ્યાન છે. જેમકે કન્દમૂળ શિવાયની વસ્તુ અમુક સમય પર્યન્ત ત્યાગ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરવી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. આ પ્રત્યાખ્યાનના દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ંે પ્રકાર કહ્યા છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ ંવના જે પ્રત્યાખ્યાન હોય છે તે દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાન હોય છે અથવા-અનુપયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિના જે પ્રત્યાખ્યાન હોય છે, તે પણ દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાન હોય છે જેમકે નીચે જેવું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે રાજકુમારીના પ્રત્યાખ્યાન, ભાવપ્રત્યાખ્યાન તો ઉપયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ંવના બ હોય છે. જે કે તે દેશ, સર્વ, મૂલગુણ અને ઉત્તરસુણના ભેદથી અનેક પ્રકાર

कारणभेदाद् द्विविधम्, इत्याह—'मगमा धेने पञ्चभ्याड' इत्यादि । मनमा वा एकः प्रत्याख्याति=प्राणानिपातादि परिहारार्थं प्रतिज्ञां करोति । यो प्राणवद् व्याख्येयम् ।

अथ द्रव्यप्रत्याख्याने राजपुत्र्याः दृष्टान्तः प्रोक्तते—

केचिद्राजा राजपुत्री कर्मचिद्राजे प्रदत्ता । तस्याः पतिमृतः । ततः सा पिता स्वभवनमानीता, उक्ता च—पुत्रि ! धर्मं वनावर । ना पाषाण्डियो दानं ददाति । एकदा वर्षाकाले समायते 'धर्मतपसः' इति चिद्वित्या 'धर्मं न त्वादामि' इति तथा प्रत्याख्यानं कृतम् । ततो वर्षाकालपरिसमाप्तो पारणको तदाजया तद्गुण के भेद से अनेक प्रकार का होता है फिर भी कारण के भेद से यह दो प्रकार का कहा गया है कोई जन से प्राणानिपात का परिहार (त्याग) करनेकी प्रतिज्ञा करता है कोई वचनसे प्राणानिपात का परिहार (त्याग) करने की प्रतिज्ञा करता है यात्री का और मन कथन पहिले की तरह ही व्याख्या युक्त जानना चाहिये

द्रव्य प्रत्याख्यान में राजपुत्री का दृष्टान्त—

किसी राजा ने अपनी पुत्री का विवाह किसी दूसरे के साथ कर दिया कुछ समय बाद उसके पति का देहावसान हो गया तो इसका पिता इसे अपने घर पर लाया और उस से कहने लगा—पुत्रि ! आनन्द से रहो और धर्माचरणपूर्वक अपना समय व्यतीत करने पिता की आज्ञानुसार वह घर पर शान्ति से रहने लगी और धर्माचरण करने लगी यह पाषण्डियों को दान देती थी एक दिन की घान है वर्षाकाल के आ जाने पर इसने ऐसा विचार किया कि यह धर्म करने का समय

रना होय छे, छतां पणु काग्युना लेत्री तेना जे प्रकार कथां छे कोछ गनरी प्राणानिपातने त्याग करवानी प्रतिज्ञा करे छे, कोछ वचनधी प्राणानिपातने त्याग करवानी प्रतिज्ञा करे छे यात्रीनुं समस्त कथन पढेतांनी जेन न (गर्हणी जेन न) प्रतिपादित थयुं लेछथे.

द्रव्यप्रत्याख्यानमें राजपुत्रीनुं दृष्टान्त—

कोछ राजजे योनीनी कुंवरीना लग कथां. अगुछ समय यत्री तेना पतिनुं अवसान थयु, तेधी तेना पिता तेने योताने थयु तेडी लावथे तेने तेने आ प्रग छे शिषामणु आधी—'छेटी ! आनंदपूर्वक रहै अने धर्माचरण पुमां तुं ताजे समय व्यतीत करे' पितानी सलाह प्रभागे ते धर्माचरण पूर्वक शान्तिशी रहैवा लागी ते प.अ.धीजोने दान देती अती. कोछ वचन वर्षाकालने समय आधी पढेयतां तेने जेयो विचार आग्यो छे आ ज्ञान-साने कण तो धर्म करवा माटेने कण छे, नारे आ कण दशमिधान भांस

श्रुत्यै बहुजातीयजीवानां घातं कृत्वा विविधानि मांसानि, अन्यान्यपि नानाविधानि भोज्यानि च निष्पाद्य तत्सस्त्रीषे समुपनीतानि । सा च यद् यस्मै रोचते तत्तस्मै ददाति । तद्वसरे तत्र मासक्षपणपारणके भिक्षार्थमेकस्तपोधनोऽनगारः समागतः । मांसग्रहणार्थं सा प्रार्थितवती । मुनिना कथितं—मांसं न कल्पते मुनीनाम् । सा प्राह—वर्षाकालो व्यतीतस्तर्हि कथं न कल्पते ? तेनोक्तम्—मांसनिवृत्त्यर्थं सदैव साधुनां वर्षाकाल एव । इत्युक्त्वा स तस्यै धर्मकथां कथयति, मांसदोषान् वर्णयति स्म । तथाहि—

है सो मैं मांस नहीं खाऊँगी अतः उसने मांस के प्रत्याख्यान कर दिया जब वर्षाकाल समाप्त हो गया तो पारणक के दिन उसकी आज्ञा के अनुसार उसके श्रुत्यों ने अनेक जातीय जीवों का घात करके विविध प्रकार के व्यञ्जनों के साथ २ मांस को पकाया और उसके समक्ष लाकर उस निष्पादित वस्तु को रख दिया जो जिसके लिये रचना था वह उसके लिये देने लगी, ठीक इसी समय वहाँ मासक्षपण की पारणा के निमित्त भिक्षा करते हुए एक तपोधन अनगार आ गये मांस ग्रहण के लिये उसने उनसे प्रार्थना की मुनि ने कहा मुनिजनों को मांस कल्पित नहीं है फिर उसने कहा महाराज ! वर्षाकाल समाप्त हो गया है फिर यह क्यों कल्पित नहीं है मुनि ने कहा—मांस निवृत्ति के लिये तो सदा ही साधुओं का वर्षाकाल ही है ऐसा कहकर उसने उसके लिये धर्म कथा सुनाई जिसमें मांस के दोषों का उसने वर्णन किया “ पश्चिदिय

आहुं नेधये नडीं आवो विचार करीने तेले मांसाहारना प्रत्याख्यान कर्या, न्यारे वर्षाकाण समाप्त थय गये। त्यारे प्रत्याख्यानने समय पणु पूरो थय नवाथी तेले पोताना सेवके। पासे अनेक नतना एवेनी इत्या करावीने विविध प्रकारनी वानगीओनी साथे साथे मांस पणु रंधाव्युं. नोकरोओ आ विविध प्रकारतुं लोअन तेनी पासे लावीने मूडी दीधु, जे कोरि अख्यागत त्यां आवतो, तेने ते मनपसद वस्तु आपती इती. इवे ओवुं अन्युं के मास-अमणुना पारणा निमित्ते कोरि ओक तपोधन अणुगार गोयरी करवा नीकल्या इता, तेओ ते राजकुमारी पासे आवी पडोअ्या. राजकुमारीओ तेभने विनति करी के आ मांसने आप अडणु करे. साधुओ नवाअ आप्यो—“ मुनिअनेने मांस कल्पतुं नथी, अमारे माटे मांसाहारने निषेध छे. ” राजकुंवरीओ कहुं: “ मुनिराअ ओमासु पूउ थय गयुं छे, इवे तो ते आपने नडर कल्पी शके. ” मुनिओ नवाअ आप्यो—“ मांस निवृत्तिने माटे तो अमारे सदा वर्षाकाण न छे. ” आ प्रमाणे कडीने तेभले तेने धर्मकथा संलजावी, जेमां तेभले मांसना

“पंचिन्द्रियवद्भूयं, मंसं दुग्गन्धमगृह्णीषीमच्छं ।”

छाया—पञ्चेन्द्रियवधभूतं, मांसं दुर्गन्धमशुचि वीमत्तम् ” इत्यादि ।

उक्तञ्चान्यत्रापि—

अनुमन्ता विगमिता निहन्ता क्रय विक्रयी ।

संगकर्ता चोपहर्ता च स्वादकश्चेति वातकाः ॥ १ ॥

एव मुनिना प्रतिवोचिता सती सा राजदुहिता प्रव्रजिता । इत्येवं तस्याः पूर्वं द्रव्यप्रत्याख्यानं, पश्चाद् भावप्रत्याख्यानं जातम् ।

प्रकारान्तरेणापि द्वैविध्यमाह—‘अहवा पञ्चक्लाणे’ इत्यादि ।

दीर्घाद्वा ह्रस्वाद्वापदयोर्व्याख्यानं गर्हामुत्रवद् बोध्यम् ॥ सू० ६ ॥

प्रत्याख्यानादिकं ज्ञानपूर्वकमेव क्रियमाणं मोक्षसाधकं भरतीत्यत आह—

मूलम्—दोहिं ठाणोहिं अणगारे संपन्ने अणादीयं अणवयगं दीहमच्छं चाउरंतसंसारकंतारं वीइवइज्जा, तं जहा-विज्जाए चेव, चरणेण चेव ॥ सू० ७ ॥

वह भूय मंसं दुग्गन्धमगृह्णीषीमच्छं ” उसने कहा मांस पञ्चेन्द्रिय जीव के वध से उत्पन्न होता है यह दुरभिगन्ध वाला होता है अपवित्र होता है और वीमत्स होना है इत्यादि अन्यत्र भी ऐसा ही कहा है—

“अनुमन्ता ” इत्यादि । इस प्रकार से मुनि के द्वारा प्रतिवोधित हुई वह राजपुत्री दीक्षित हो गई इस तरह उस राजपुत्रीका पहिले द्रव्य प्रत्याख्यान हुआ और बाद में भावप्रत्याख्यान हुआ

प्रकारान्तर से भी प्रत्याख्यान में छिप्रकारता है जो “अहवा पञ्च क्लाणे ” इन पदों द्वारा प्रकट की गई है इनमें दीर्घाद्वा और ह्रस्वाद्वा पदों का व्याख्यान गर्हामुत्र की तरह से जानना चाहिये ॥मृ० ६॥

हेपोनु वलुनं कथुं. “ पंचिन्द्रियवद्भूयं मंसं दुग्गन्धमगृह्णीषीमच्छं ” तेमद्ये णताव्युं के मांस पञ्चेन्द्रिय उचिता वधधी उत्पन्न थाय छे, ते दुर्गन्धयुक्ता होय छे, अपवित्र होय छे अने वीमत्स होय छे ” इत्यादि. अन्यत्र पणु म्भुंज कथुं छे के “अनुमन्ता ” इत्यादि. मुनिने आ प्रशरनेने उपदेश साधनी प्रतिवोधित धयेवी ते राजकुवरीजे दीक्षा अड्यु करी. ते राजकुवरी दान पड़ेवां द्रव्यप्रत्याख्यान अने पाछगधी भावप्रत्याख्यान धयां.

णीउ रीने पणु प्रत्याख्यानमा द्विविधता छे, जे “ अहवा पञ्चक्लाणे ” इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा ते प्रकट करवावा आयी छे. तेमा धाणनी अपेक्षाजे दीर्घता अने ह्रस्वतानु ध्यान गर्हुं सूत्रमां इया अनुसार समज्हुं. ॥ मृ. ६ ॥

છાયા—દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાનનગારઃ સંપન્નઃ । અનાદિકમ્ અનવદ્યમ્ દીર્ઘાદ્
ચાતુરન્તસંસારકાન્તારં વ્યતિવ્રજતિ । તદ્ વથા—વિઘ્નયા ચૈવ, ચરણેન ચૈવ ॥૭૦॥

ટીકા—‘ દોહિં ઠાળેહિં ’ ઇત્યાદિ—

દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં=ગુણાભ્યાં સંપન્નઃ=યુક્તઃ અનગારઃ—નાસ્ત્યગારં ગૃહં યસ્ય
સ તથા સાધુરિત્યર્થઃ, અનાદિકમ્=આદિરહિતમ્, અનવદ્યમ્=અવદ્યમ્—પર્યન્તસ્ત-
ન્નાસ્તિ યસ્ય સામાન્યજીવોપેક્ષયા તદ્ અનવદ્યમ્ અન્તરહિતમિત્યર્થઃ, તદ્,
દીર્ઘાદ્મ્—દીર્ઘા—અદ્વા=કાલો યસ્ય તત્તથા તત્—દીર્ઘકાલિકમિત્યર્થઃ, વદ્વા-
‘ દીર્ઘાધ્વમ્ ’ ઇતિચ્છાયા, દીર્ઘઃ અધ્વા=માર્ગો યસ્મિન્સ્તદ્ દીર્ઘાધ્વમ્, તત્,

પ્રત્યાખ્યાન આદિ જ્ઞાનપૂર્વક હીં કિચે જાને પર મોક્ષ કે સાધક
હોતે હૈં અનઃ અવ ઇસી વાત કૌ પુષ્ટ કરને કે લિચે સૂત્રકાર કહતે હૈં—

“ દોહિં ઠાળેહિં અગારે સંપન્ને ” ઇત્યાદિ ॥૭૦॥

ટીકાર્થ—દો સ્થાનોસે સંપન્ન અનગાર—સાધુ આદિ રહિત એવં સામાન્ય
જીવ કી અપેક્ષા અન્તરહિત તથા દીર્ઘાદ્વાચાલે—દીર્ઘકાલિક અથવા
લઘ્વેમાર્ગવાલે એસે હસ ચાતુરન્ત સંસારકાન્તાર કૌ વિઘ્ન જ્ઞાન ઓર
ચરણ ચારિત્ર સે હી ઉલ્લઙ્ચિન કરતા હૈ

સાધુ ઘર રહિત હોતા હૈં ઇલલિચે ઉસકા નાન અનગાર હૈં સંસાર
કી કોઈ પ્રારંભાવસ્થા નહીં હૈં ઇસલિચે ઇસે અનાદિ કહા ગયા હૈં અવ-
દ્ય નામ પર્યન્ત કા હૈં યહ પર્યન્ત જિલ્લકા નહીં હૈં ઉસકા નામ અનવ-
દ્ય હૈં સામાન્ય જીવ કી અપેક્ષા સે હી સંસાર કૌ અન્તરહિત કહા
ગયા હૈં અદ્વા નામ કાલકા હૈં ઇસ સંસાર કા કાલ દીર્ઘ હૈં ઇસલિચે

પ્રત્યાખ્યાન આદિ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો જ મોક્ષના સાધક બને
છે. એજ વાતને પુષ્ટ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

“ દોહિં ઠાળેહિં અગારે સંપન્ને ” ઇત્યાદિ ॥ ૭ ॥

ટીકાર્થ—એ સ્થાનોથી યુક્ત અણુગાર જ અનાદિ (આદિ રહિત), અન્ત-
(સામાન્ય જીવની અપેક્ષાએ અન્ત રહિત) દીર્ઘકાલિન (સામાન્ય જીવની અપે-
ક્ષાએ) અથવા લાંબા પંથવાળા આ ચાતુરન્તસંસાર કાન્તારને (૧) વિઘ્ન—જ્ઞાન
અને (૨) ચરણ—ચારિત્ર વડે ઓળંગી શકે છે, આ એ સ્થાનની આરાધનાથી જ
સંસારને તરી શકાય છે.

સાધુ ઘરરહિત હોય છે, તેથી તેને અણુગાર કહ્યો છે. સંસારની કેઈ
પ્રારંભાવસ્થા નથી, તેથી તેને અનાદિ કહ્યો છે. “ અવદ્ય ” અવદ્ય એટલે
પર્યન્ત. આ પર્યન્તનો—અન્તનો જેમાં અભાવ છે તેને અનવદ્ય કહે છે. સામાન્ય
જીવની અપેક્ષાએ જ સંસારને અન્તરહિત કહ્યો છે. ‘ અદ્વા ’ એટલે કાળ.

તાદૃશં ચાતુરન્તસંસ્વાન્કાન્તારમ્—ચત્વારઃ અન્તાઃ=નરકાદિવિભાગા કસ્ય તદ્ ચતુ
રન્તમ્, તદ્દેવ ચાતુરન્તમ્, તન્ચ તસાન્કાન્તારં=ચત્વારં, તદ્ વ્યતિવ્રજન્તિ=
અતિક્રામન્તિ—સ્થાનદ્વયેન સમ્પન્નો મુનિઃ સંસારકાન્તામ્મુહ્યદ્વચર્તાન્વ્યુક્તમ્ । તત્ર તિ
તત્ સ્થાનદ્વયમ્ ? इति निशामायामाद्— ' तं जडा ' जयादि । तत्र प्रा-नित्या=
ज्ञानेन चैव तथा चरणेन=चारित्र्येण चैवेति ।

હહ સસારકાન્તારાતિક્રમણં પ્રતિ જ્ઞાનં ચારિત્ર ચૈતિદ્વયં કારણમિત્યુક્તં તત્ર
જ્ઞાનચારિત્રયોર્દ્વયોઃ કારણત્વમસ્તિ, પ્રત્યેકં તયોરૈદિકાર્થેષ્વપ્યકારણનાદિતિ
યોધ્યમ્ ।

इसे दीर्घाद्धा वाला कहा गया है अथवा “ अद्धा की छाया ” अथवा ”
ऐसी भी हो सकती है सो इत्य पक्ष में जिसमें लम्बा मार्ग है उसका
नाम दीर्घाध्व है संसार का मार्ग भी ऐसा ही है अतः यह भी उस
विशेषणवाला प्रकट किया गया है इत्य संसार का नरकादिरूप चान्
विभाग है इस कारण इसे चातुरन्त कहा गया है अन्त नाम विभाग
का है चतुरन्त ही यहाँ ज्ञान और चारित्र इन दोनों में संस्वाङ्कान्तार
के अतिक्रमण करने के प्रति जो कारणता कही गई है सो सिद्ध २
में यह कारणता नहीं है किन्तु दोनों के मेल में ही यह कारणता है
मेमा जानना चाहिये क्यों कि इनमें से प्रत्येक में भी ऐहिककार्यों के
प्रति भी कारणता नहीं है

આ સંસારનો કાળ દીર્ઘ (લાંબો) હોવાથી તેને દીર્ઘાદ્ધાવાળો (દીર્ઘકાલિન)
કહ્યો છે અથવા “ અદ્ધા ” ની છાયા “ અધ્વા ” પણ થાય છે. આ રીતેતિચ ગ્વામાં
આવે તો જેમા લાંબો માર્ગ છે તેનું નામ દીર્ઘાધ્વ (લાંબા માર્ગવાળો) છે,
સંસારનો માર્ગ પણ એવો જ હોવાથી તેને માટે આ વિશેષણ વપરાયું છે.

આ સંસારના નરકાદિરૂપ ચાર વિભાગ છે “ અન્ત ” એટલે ‘ વિભાગ ’.
જેના ચાર વિભાગ છે એવા સંસારને ચતુરન્ત સંસાર કહ્યો છે અર્થાં એકું
ખતાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન અને ચારિત્ર, એ બન્નેની આરાધના દ્વારા જ
આ સંસાર રૂપી કાનનને પાર કરી શકાય છે એકવા જાનની આરા-
ધનાથી અથવા એકલા ચારિત્રની આરાધનાથી એ વાત સંભવી શકતી નથી
બન્ને સ્થાનોના ગ્રેષ્ઠમાં જ એ વાત સંભવી શકે છે—બન્નેનો ગ્રેષ્ઠ જ સંસાર
કાન્તારને તસાવવામાં કારણભૂત બને છે, એમ સમજવું, કારણ કે આ બેમાંના
પ્રત્યેકમાં પણ એદિકાર્યોના પ્રત્યે પણ કારણતા નથી

ननु मोक्षप्राप्तौ ज्ञानचारित्रयोः सामान्येन कारणत्वमुक्तम् अतस्तत्र ज्ञानमेव प्रधानं भवतु ननु चारित्र्यम् (क्रिया) १, अथवा-ज्ञानमेवैकं कारणं भवतु ननु क्रिया, क्रियाया ज्ञानजन्यत्वात् २ ! किञ्च-यथा ज्ञानस्य फलं क्रियाऽस्ति तथा क्रियानन्तरं यत् प्राप्यते मोक्षरूपं फलं तदपि ज्ञानस्यैव फलम्, अतो ज्ञानमेव तत्कारणत्वेन वाच्यम् । किञ्च-बोधकालेऽपि यत् ज्ञेयपरिच्छेदात्मकं ज्ञानं भवति तस्यापि कारणं ज्ञानमेव । किञ्च-ज्ञेयपरिच्छेदानन्तरं रागादि निग्रहो भवति तस्यापि ज्ञानमेव कारणम् । यथा-मृत्तिका घटस्य कारणं भवति सा तदन्तरालवर्तिनां पिण्ड-शिवक-स्थास-कोश-कुगूलादीनामपि कारणं भवत्येव, तथा-इह

शंका—मोक्ष प्राप्ति में सामान्यरूप से ही ज्ञानचारित्र्य में कारणता कही गई है इसलिये मोक्षप्राप्ति में प्रधान कारण ज्ञान को ही मानना चाहिये चारित्र्य को नहीं? अथवा एक ज्ञान को ही कारण मानना चाहिये चारित्र्यरूप क्रिया को नहीं क्यों कि क्रिया ज्ञान जन्य होती है २ किञ्च-जिस प्रकार से ज्ञान का फल क्रिया है वैसे ही क्रिया के अनन्तर जो प्राप्त होता है मोक्षरूप फल वह भी ज्ञान का ही फल है इसलिये ज्ञान ही मोक्ष का कारण कहना चाहिये किञ्च-बोधकाल में भी जो ज्ञेयपरिच्छेदात्मक ज्ञान होता है उसका भी कारण ज्ञान ही है तथा ज्ञेयपरिच्छेद के अनन्त जो रागादिकों का निग्रह (जीतना) होता है उसका भी कारण ज्ञान ही है जैसे मृत्तिका घट का कारण होता है

शंका—ज्ञानचारित्र्ये सामान्यतः मोक्षप्राप्तिना कारणरूपं ज्ञानं वाच्यं, तेषां मोक्षप्राप्तिमां प्रधानं कारणं तो ज्ञानने न मानवुं लोभये, चारित्र्यरूपं क्रियाने प्राधान्यं भवतुं लोभये नर्ही. (२) अथवा अकेला ज्ञानने न मोक्षप्राप्तिना कारणरूपं गणवुं लोभये-चारित्र्यरूपं क्रियाने कारणरूपं गणवुं लोभये नर्ही.

जेम ज्ञानतुं इष्यं क्रियां, जेव प्रभावे क्रिया भाव जे मोक्षरूपं इष्यं प्राप्तिं थायं, ते पणुं ज्ञानना इष्यं न डोयं, तेथी ज्ञानने न मोक्षतुं कारणं मानवुं लोभये.

वणी बोधकाणमां पणुं जे ज्ञेयपरिच्छेदात्मकं पदार्थं ज्ञानं थायं, तेतुं कारणं पणुं ज्ञानं न डोयं. ज्ञेयपरिच्छेदना अनन्तर (पश्चात्) जे रागादिकेनो निग्रह (जितवानुं) थायं, तेतुं कारणं पणुं ज्ञानं न. जेवी रीते भाटी घडानी रचनामां कारणरूपं अने, जेव भाटी ते घडानी रचना पडेलां जे पिंड, शिविर, (भाटीमांथी अनाववासां आवतो थाणीना जेवे आकार विशेष),

ज्ञानमपि मोक्षस्य, तथा तदन्तरालवर्तिनां च ज्ञेयपरिच्छेदरागादिनिग्रहादीनां कारणं भविष्यति ? । किञ्च—यत् खलु मन्त्रानुस्मरणमात्रेण विषयक्षणं, तथा नभोगमनादिकं चानेकविधं कार्यं दृश्यते तदपि ज्ञानमात्रस्यैव फलम् । यथा चैतद् लौकिकं दृष्टं फलं ज्ञानस्य दृश्यते तथैव लोकोत्तरं मोक्षरूपदृष्टमपि फलमनुमीयते ? इति ।

अत्रोच्यते—‘ ज्ञानमेव प्रधानं, ज्ञानमेव चैकं कारणं, ननु क्रिया ’ इति यदुक्तं तत्र युक्तम्, ज्ञानादिक्रिया भवति, ततश्चेष्टफलप्राप्ति, अतो इयमपि कारणं मन्तव्यम् । ज्ञानमात्रस्य काष्णत्वे क्रियायाः ज्ञानफलत्वेन कल्पन व्यर्थम्, भव-

वही सृष्टि का तदन्तरालवर्ती पिण्ड, शिविर, स्थाम, कोश और कुण्डलादिकों का भी कारण होता ही है उसी प्रकार से ज्ञान जब मोक्ष का कारण होता है तब वह तदन्तरालवर्ती ज्ञेयपरिच्छेदों का और रागादि निग्रहों का भी कारण हो जायगा किञ्च—मंत्र के अनुस्मरण मात्र से विष का उतरना रूप फल तथा आकाश गमनादिरूप अनेकविध कार्य जैसे देखे जाते हैं तो वे ज्ञानमात्र के ही फल होते हैं तो जैसा यह ज्ञान का लौकिक दृष्ट फल प्रतीत होता है उसी तरह से लोकोत्तर जो मोक्षरूप अदृष्ट फल है वह भी ज्ञान का ही फल है ऐसा अनुमान से प्रतीत हो जाता है ।

उ०—“ ज्ञान ही प्रधान है ज्ञान ही एक कारण है क्रिया कारण नहीं है ” ऐसा जो कहा गया है वह युक्ति युक्त नहीं कहा गया है क्यों कि ज्ञान से क्रिया होती है क्रिया से इष्टफल की प्राप्ति होती है इसलिये दोनों में कारणता माननी चाहिये यदि ज्ञानमात्र को कारण

काश आने पृथुलादिदोनी स्थानां पक्षु क्षारणभूत डोय छे, ओज प्रभात्ते ज्ञान-मोक्षने भाटे क्षारणभूत डोय तो वयगाणाना ज्ञेय परिच्छेदोनुं आने रागादि-दोना निशङ्कुं क्षारण डोयुं न लेधञ्जे. वणी मंत्रना अनुमन्तु मात्रधी विष उनरी न्वाइप क्षण तथा आकाशगमन आदि इप अनेक प्रकारनां कार्य ने लेवागां आवे छे, ते ज्ञानमात्रना इत्त्वइप न डोय छे तो जे जाननु लेबुं लौकिक क्षण प्रतीत थाय छे जेबुं न दोकोत्तर-मोक्ष प्राप्तिइप अदृष्ट क्षण पक्षु डोयुं न लेधञ्जे, तेने पक्षु जानना क्षणस्वइप मानवाभां शो व.थो छे ?

उत्तर—“ ज्ञान न प्रधान छे, ज्ञान न ओक क्षारण छे—क्रिया क्षारण नहीं, ” आ प्रकारनुं कथन युक्तियुक्त नहीं, क्षारण छे जानधी क्रिया थाय छे अने क्रियाधी छिष्टक्षणनी प्राप्ति थाय छे, तेधी जन्नेभां :क्षणता मानवी लेधञ्जे. तो ज्ञानमात्रने क्षारण मानवाभा आवे, तो ज्ञानना इत्त्वइप क्रिया छे जेबुं

न्मते-क्रियारहितमपि ज्ञानमात्रं स्वकार्यं साधयेत्, परंतु तथा न साधयति, कारणत्वेन क्रियायाः स्वीकारात् । मोक्षप्राप्तौ हि चारित्र्योत्पादनेन ज्ञानमुपकारकं भवति ज्ञानाच्चारित्र्यं प्राप्नोति, चारित्र्यतश्च मोक्षः, तथा च मोक्षं प्रति क्रियैव साक्षात्कारणम्, क्रियां प्रति ज्ञानं कारणम् । तस्मात् मोक्षं प्रति ज्ञानं परंपरा कारणम् । साक्षात्कारणत्वेन क्रियैव प्रधानतरं कारणं भवतीतिक्रियाया अप्राधान्य-मकारणत्वं च नोपपद्यते ।

यदि ज्ञानं क्रियाचेतिद्वयं मोक्षप्राप्तौ युगपदुपकारकं मन्यते, तदाऽपि प्राधान्यं कारणत्वं चेतिद्वयं क्रियायायुक्तम्, नतु अप्राधान्यमकारणत्वं च क्रियायाः संभवति ।

माना जावेगा तो ज्ञान की फलरूप क्रिया है ऐसा मानना व्यर्थ है आपके मतानुसार क्रिया रहित भी ज्ञानमात्र अपने कार्य को सिद्ध कर देगा परन्तु ऐसा वह करता नहीं है क्यों कि कारणरूप क्रिया को स्वीकार किया गया है मोक्षप्राप्ति में चारित्र्योत्पादन से ज्ञान उपकारक होता है ज्ञान से चारित्र्य की प्राप्ति होती है और चारित्र्य से मोक्ष प्राप्त होता है इसलिये मोक्ष प्राप्ति में साक्षात्कारण क्रिया ही है क्रिया के प्रति ज्ञान कारण है अतः मोक्ष प्राप्ति के प्रति ज्ञान परम्परारूप से कारण पड़ता है साक्षात् रूप से कारणतो क्रिया ही पड़ती है इसलिये वही प्रधानतर कारण है इस तरह क्रिया में अप्रधानता और अकारणता घटित नहीं होती है ।

यदि ज्ञान और क्रिया ये दो मोक्षप्राप्ति में एक साथ उपकारक माने जाते हैं तब भी क्रिया में प्रधानता और कारणता ये दोनों सध जाते हैं इस तरह अप्रधानता और अकारणता क्रिया में संभावित नहीं होती है

मानवुं व्यर्थं अनी नशे. आपना मत प्रमाणे तो क्रिया रहित ज्ञानमात्र न पोताना कार्यने सिद्ध करी दशे, परंतु अेषु अनंतुं नथी. कारणे के कारणेऽपे क्रियाने स्वीकार करवाभां आव्ये छे, मोक्षप्राप्तिभां चारित्र्योत्पादन द्वारा ज्ञान उपकार छे, ज्ञानथी चारित्र्यनी प्राप्ति थाय छे अने चारित्र्य वडे मोक्षनी प्राप्ति थाय छे. तेथी मोक्षप्राप्तिभां साक्षात् कारणभूत तो क्रिया न छे, अने क्रियाभां ज्ञान कारणभूत छे. तेथी मोक्षप्राप्तिभां ज्ञान परम्पराऽपे कारणभूत अने छे, साक्षात् ऽपे तो क्रिया न कारणभूत अने छे. आ रीते क्रिया न प्रधानतर कारणसिद्ध थाय छे, तेथी क्रियाभां अप्रधानता अने अकारणता घटावी शकतां नथी.

जे ज्ञान अने क्रिया, अे अनेने मोक्षप्राप्तिभां अेक साथे उपकारक मानवाभां आवे तो पण क्रियाभां प्रधानता अने कारणतां प्रतिपादन करी शकय छे. आ रीते क्रियाभां अप्रधानता अने अकारणता संभवित छे. अतां नथी.

यस्तु क्रियायाः कारणत्वं न मन्यते, तं प्रति विशेषेणोच्यते क्रिया द्वि मोक्षं प्रति साक्षात्कारणत्वादनन्त्यं कारणम्, ज्ञानं तु परम्पराकारणत्वादनन्त्यं कारणम् । तत्रानन्त्यं कारणं विहाय यदनन्त्यस्यैव कारणत्वेन कल्पनं तन्निर्मूलं शास्त्रविरुद्धं च, सूत्रे इदं च “ विज्जाण चेव कारणेण चेव ” इति चरणस्यैवान्त्यकारणत्वेन स्वीकृतत्वात् । एतेन क्रियायाः ज्ञानफलत्वमुपपाद्य ज्ञानमात्रस्य यत्कारणत्वमुक्तं तदपि निराकृतम् ।

यदुक्तं—बोधकालेऽपि यो ज्ञेयपरिच्छेदो भवति, तस्य कारणं ज्ञानमेवेति तस्माद् ज्ञानमेव कारणं नतु क्रियेति, तदप्ययुक्तम् । यतः—ज्ञेयपरिच्छेदोऽपि ज्ञान-

जो क्रिया में कारणता नहीं मानता है उसके प्रति ऐसा कहा जाता है कि क्रिया मोक्ष के प्रति साक्षात्कारण होने से अन्त्यकारण है तथा ज्ञान परम्पराकारण होने से अनन्त्यकारण है इसलिये अनन्त्यकारण को छोड़कर जो अन्त्य को कारणरूप से मानता है वह निर्मूल और शास्त्रविरुद्ध है इसी से सूत्रमें “विज्जाण चेव चरणेण चेव” इस कथन से चरणमें अन्त्यकारणता स्वीकृत हुई है इसी कथनसे यह भी निराकृत हो जाता है कि ज्ञानका फल क्रिया है इसलिये ज्ञानमात्रमें कारणता ही

तथा ऐसा जो कहा गया है कि बोधकाल में भी जो ज्ञेय (पदार्थ) का परिच्छेद (ज्ञान) होता है उसका कारण ज्ञान ही है तथा रागादि निग्रहात्मक जो ज्ञान होता है उसका भी कारण ज्ञान ही है इसलिये ज्ञान ही कारण है मोक्षप्राप्ति में क्रिया नहीं है सो ऐसा भी कहना ठीक नहीं है क्योंकि ज्ञेय का जो परिच्छेद (ज्ञान) है वह स्वयं ज्ञानरूप ही

७ बोधे क्रियायां कारणतानो स्वीकार इत्यां नथी, तेष्वा ज्ञेयी दृष्टीव इरे छे के “ क्रिया मोक्षप्राप्तिमां साक्षात् कारणभूत होवाधी अन्त्यकारणरूप छे, तथा ज्ञान परम्परा कारणरूप होवाधी अनन्त्य कारणरूप छे. ” परन्तु आरीते अन्त्यने कारणरूप न मानतां अनन्त्यने कारणरूप मानतुं ते निर्भूण अने शास्त्रविरुद्धतुं छे तेथी न सूत्रमा “ विज्जाण चेव चरणेण चेव ” आ कथन द्वारा चरणमां (क्रियायां) अन्त्यकारणतानो स्वीकार यथे छे आ कथनथी ते वानतुं प्रतिपादन यर्छ जाय छे के ज्ञानतुं इव ७ क्रिया छे, तेथी ज्ञानमात्रमां कारणता छे.

वणी ज्ञेयुं ७ दृष्टेयामां आरुतुं छे के “ बोधकारणमां पणु ७ ज्ञेय (पदार्थ) नो परिच्छेद (ज्ञान) जाय छे, तेनु ज्ञान ज्ञान न छे तेथी ज्ञान न मोक्षप्राप्तिमां कारणभूत छे, क्रिया कारणभूत नथी ” आ वान पणु अराअर नथी. कारण के ज्ञेय (पदार्थ) नो ७ परिच्छेद (ज्ञान) जाय छे ते

મેત્ર, રાગાદિજ્ઞમશ્ચ સંયમરૂપા ક્રિયૈવ, સા જ્ઞેયપરિચ્છેદજન્યા ભવતીતિ મન્યામહે । તતશ્ચ જ્ઞેયપરિચ્છેદરૂપાદ્ જ્ઞાનાત્ સંયમરૂપા ક્રિયા ભવતિ, સા ચ મોક્ષં પ્રતિકાર-
ણમ્ । તત્રોત્યં વિચારઃ સમુત્પદ્યતે-મોક્ષરૂપં ફલં કિં જ્ઞાનસ્ય ૧, કિં વા ક્રિયાયાઃ
૨, કિં વા તદુભયસ્ય ૩ ? , તત્ર પ્રથમપક્ષે ન જ્ઞાનસ્યૈવ, ક્રિયા ફલત્વાન્મોક્ષસ્ય,
યદિ તત્ સંયમરૂપાયાઃ ક્રિયાયઃ ફલં ન ભવેત્, તદા જ્ઞાનસ્યૈવ ફલમિતિ વક્તું
યુક્તમ્ । યત્તુ મોક્ષ ક્રિયાયા અપિ ફલં ભવતિ, તત્ કથં જ્ઞાનસ્યૈવ ફલમિતિ-
વક્તું યુજ્યતે । ૧ । ડિતીયપક્ષે નાપિ કેવલક્રિયાયાઃ ફલં તત્ યદ્દિ સ્વલુ ક્રિયા-

હોતા હૈ તથા રાગાદિકોં કા જો નિઘ્રહ હોતા હૈ વહ સંયમરૂપ ક્રિયા
સ્વરૂપ હી હોતા હૈ વહ ક્રિયા જ્ઞેય પરિચ્છેદ જન્ય હોતી હૈ એસા હમ
માનતે હૈં હસસે યહ બાત માનની ચાહિયે કિ જ્ઞેય પરિચ્છેદરૂપ જ્ઞાન સે
સંયમરૂપ ક્રિયા હોતી હૈ યહ સંયમરૂપ ક્રિયા મોક્ષ કે પ્રતિ કારણ હૈ
હસ પર એસા વિચાર ઉત્પન્ન હોના હૈ કિ મોક્ષરૂપ ફલ કયા જ્ઞાનકા હૈ ?
યા ક્રિયાકા હૈ ? યા હન દોનોં કા હૈ ? યદિ કહા જાવે કિ મોક્ષરૂપફલ
જ્ઞાનકા હી હૈ સો એસા કહના હસલિયે ઠીક નહીં હૈ કિ વહ મોક્ષરૂપ-
ફલ ક્રિયા કા ફલ હૈ યદિ વહ સંયમરૂપ ક્રિયા કા ફલ ન હોતા કેવલ
જ્ઞાન કા હી ફલ હોતા હૈ એસા કહા જા સકતા થા કિ વહ જ્ઞાન કા હી
ફલ હૈ જો મોક્ષ ક્રિયા કા મી ફલ હોતા હૈ વહ એક જ્ઞાન કો હી ફલ
હૈ એસા કૈસે કહા જા સકતા હૈ તથા વહ મોક્ષ કેવલ ક્રિયા કા હી ફલ
હૈ સો એસા પક્ષ મી સંમત નહીં હો સકના હૈ કયોં કિ ક્રિયાનાત્ર ઉન્મત્ત

સ્વયં જ્ઞાનરૂપ જ હોય છે તથા રાગાદિકોનો જે નિઘ્રહ થાય છે તે સંયમ
રૂપ ક્રિયા સ્વરૂપ જ હોય છે. તે ક્રિયા જ્ઞેયપરિચ્છેદજન્ય હોય છે એવું અમે
માનીએ છીએ. તેથી એ માનવું જ નોંધએ કે જ્ઞેયપરિચ્છેદરૂપ જ્ઞાનથી સંયમ
રૂપ ક્રિયા થાય છે. આ સંયમરૂપ ક્રિયા મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે, ત્યારે
એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે શું મોક્ષ જ્ઞાનના ફલરૂપ છે ? કે ક્રિયાના
ફલરૂપ છે ? કે તે બન્નેના ફલરૂપ છે ? જો એમ માનવામાં આવે કે મોક્ષ
જ્ઞાનના ફલરૂપ જ છે, તો એ વાત ખરાબર લાગતી નથી કારણ કે મોક્ષ
ક્રિયાના ફલરૂપ હોય છે. જો તે સંયમરૂપ ક્રિયાના ફલરૂપ ન હોય અને માત્ર
જ્ઞાનના જ ફલરૂપ હોય તો એ વાત પણ સંગત લાગતી નથી, કારણ કે જે
મોક્ષ ક્રિયાના પણ ફલરૂપ છે તેને માત્ર જ્ઞાનના જ ફલરૂપ કેવી રીતે માની
શકાય ? વળી મોક્ષ કેવળ ક્રિયાના ફલરૂપ જ છે એ વાત પણ સંગત લાગતી
નથી કારણ કે ક્રિયામાત્ર ઉન્મત્ત ક્રિયાની જેમ વ્યર્થ નીવડી શકે છે. તેથી

मार्गं, तदुन्मत्तक्रियावद् व्यर्थं स्यात् २ । ततः परिशेष्याचृतीयः पक्ष एव प्रागः—
ज्ञानसहितक्रियायाम्नात् फलमिति ३ । क्रियाज्ञानेन तद् युगपद्भवतु ज्ञानानन्तरं वा
भवतु, सा ज्ञानसहभाविनी, ज्ञानपूर्विका संयमक्रिया मोक्षस्य कारणं नतु क्रिया-
मार्गं, न चापि ज्ञानमात्रमिति बोध्यम् ।

ननु भगवत्करीत्या ज्ञानक्रियायोः प्रत्येकं मोक्षसाधनत्वाभावात् समुदिताभ्या-
मपि ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षो भवतीति वक्तुं न युक्तम्, सिद्धतासमुदाये तैल्यदिति
क्रिया की तरह व्यर्थ हो सकती है इसलिये यही मानना चाहिये कि
ज्ञानसहित क्रिया का वह फल है क्रिया ज्ञान के साथ युगपद होवे या
चाहे ज्ञान के बाद होवे वह ज्ञानसहभाविनी या ज्ञानपूर्विका संयम
क्रिया मोक्ष का कारण होती है क्रियामात्र मोक्ष का कारण नहीं होता
है और न ज्ञानमात्र मोक्ष का कारण होता है ऐसा जानना चाहिये ।

शंका—आपके कहे अनुसार ज्ञान और क्रिया में प्रत्येक में मोक्ष
के प्रति साधनता का अभाव है एवं ज्ञान क्रिया दोनों के मेल में साध-
नता का सद्भाव है सो यह बात बन भी कैसे सकती है क्यों कि हम
देखते हैं कि जब चालुका के एक बरत में तैल नहीं तो उनके समुदाय में
भी तैल नहीं होता है इसी तरह जब स्वतन्त्र ज्ञान और क्रियामें मोक्षके
प्रति कारणता नहीं है तो फिर इन दोनोंके समुदायमें भी वहकैसे होगी ?

उ०—ऐसी बात एकान्तरूप से नहीं मानी गई है देखो वृथादि
पदार्थ सृष्टिका, दण्ड, चक्र एवं जीवर इनमें से एक २ के द्वारा निष्पन्न

ये बात न स्वीकारवी पडये के ते ज्ञानसहित क्रियातुं ते इत छे. लसे क्रिया
ज्ञाननी साथे साथे न रहैती डाय अथवा लसे ज्ञाननी अनुगामी डाय, परंतु
ये बात तो निश्चिन छे के ज्ञानसहभाविनी अथवा ज्ञानपूर्विका संयमक्रिया न
मोक्षप्राप्तिमां कारणभूत भने छे. मात्र क्रिया न मोक्षतु कारण भनती नथी,
अने मात्र ज्ञान न मोक्षतुं कारण भनतुं नथी, अने समग्रतुं लेइअे.

शंका—आपना कथा प्रभाते तो ज्ञान अने क्रियाभा—ते प्रत्येकमां मोक्ष
प्राप्तिना साधनरूप बनवाने अभाव छे—ते अनेना भेगमां न साधनत्वाने
अभाव छे. तो ये बात केवी रीते संभवित छे ? अने रीतिना अणुमां तेव
डोतु नथी, तो तेना समुदायमा पक्ष तेव संभवी शक्तुं नथी अने प्रभाते
जे स्वतंत्र ज्ञानमां अथवा स्वतंत्र क्रियामा मोक्ष प्राप्ति अभाववानी कारणता
नथी, तो अनेना समुदायमा ते कारणता केवी रीते संभवी शके छे ?

उत्तर—केवी वानने अक्षान्तरूपे स्वीकारवामा आपनी नथी पददि
पदार्थो भाटी, दंड, शक अने जीवर आ आर आपनेनाता प्रत्येक साधने

ચેત્, અત્રોચ્યતે—વટાદિપદાર્થાઃ મૃદ્વણ્ડચક્રચીરાદિભ્યઃ પ્રત્યેકં ન ભવન્તિ, તત્સમુદાયાત્ તુ તે પ્રાદુર્ભવન્તો દૃશ્યન્તે । એવમદૃષ્ટસ્ય મોક્ષસ્યાપિ જ્ઞાનક્રિયાસમુદાયાત્ પ્રાદુર્ભાવો ભવત્યેવ, અત્રડપરોડપિ દૃષ્ટાન્તઃ—યઃ કોડપિ તરીતું જ્ઞાનત્રપિ કાય-વ્યાપારં ન કરોતિ, સ પુરુષો નદ્યાં જલપ્રવાહેણ પ્રવહતિ, એવં જ્ઞાનવાનપિ ચારિત્રહીનઃ સંસારનદ્યાં પ્રમાદસ્રોતસિ પ્રવહતિ । જન્મમરણાન્તં ન પ્રાપ્નોતિ ।

યચ્ચ નિગદિતમ્—અનુસ્મરણરૂપજ્ઞાનમાત્રાન્મન્ત્રાદીનાં ફલં દૃશ્યતે, તદ્વદ્મોક્ષરૂપમદૃષ્ટફલમપિ જ્ઞાનસ્ય ભવતીત્યનુમીયતે ઇતિ, તત્રોચ્યતે—મન્ત્રાદિષ્ટફલપ્રાપ્તી

નહીં હોતે હૈં તો ક્યા વે इनके समुदाय से भी निष्पन्न नहीं होते हैं ? यदि कही होते हैं तो इसी तरह से यहां पर भी आपको मानकर संतोष करना चाहिये अर्थात् अदृष्ट मोक्ष की प्राप्ति ज्ञानक्रिया के समुदाय में जीव को प्राप्त हो जाती है दूसरा दृष्टान्त भी इस पर ऐसा है कि कोई पुरुष तैरना तो जानता है परन्तु यदि वह जलप्रवाह में पड़ जाता है और हाथ पैर नहीं चलाता है तो वह पुरुष अवश्य ही नदी के प्रवाह में बह जाता है इसी तरह ज्ञानवान् जीव भी यदि चारित्ररूप क्रिया नहीं करता है उससे विहीन बना रहता है तो वह अवश्य ही प्रमाद-स्रोतवाली इस संसाररूप नदी में बहता जाना है अर्थात् जन्ममरण के अन्त को प्राप्त नहीं कर पाता है

तथा—ऐसा जो कहा है कि मन्त्रादिकों का अनुस्मरण रूप ज्ञान मात्र से फल देखने में आता है इसी तरह से मोक्षरूप अदृष्ट फल भी ज्ञान का होता है ऐसा ह्य अनुमान लगा लेते हैं सो इस पर हमारा

દ્રારા બની શકતા નથી. એટલે શું તેમના સમુદાય દ્વારા પણ બની શકતા નથી ? આપણે તેમને તે સાધનોના સમુદાય દ્વારા તે અવશ્ય નિર્માણ થતાં જોઈએ છીએ. એજ પ્રમાણે આપે અહીં પણ એ વાત સ્વીકારવી જ જોઈએ કે અદૃષ્ટ મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવને જ્ઞાનક્રિયાના સમુદાયથી થઈ શકે છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે બીજું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. કોઈ માણસને તરતાં આવડે છે, પરન્તુ તે પાણીના પ્રવાહમાં પડીને હાથપગ હલાવવાનું જ બંધ કરે તો તે જેમ પાણીમાં તણાઈ બંધ છે, એજ પ્રમાણે જ્ઞાની જીવ પણ જો ચારિત્રરૂપ ક્રિયા કરતો નથી—સંયમથી વિહીન જ રહે છે—તો તે પણ પ્રમાદ સ્રોતવાળી આ સંસારરૂપ નદીના પ્રવાહમાં તણાયા જ કરે છે, એટલે કે જન્મ મરણના ફેરા કર્યાં જ કરે છે.

તથા એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘‘ મન્ત્રાદિના અનુસ્મરણરૂપ જ્ઞાન માત્રનું ફલ જોવામાં આવે છે, તો જ્ઞાનને પ્રતાપે મોક્ષરૂપી અદૃષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ

ન મન્ત્રજ્ઞાનમાત્રં કારણમ્, કિન્તુ મન્ત્રસ્ય સર્વિધિ જપનાદિ ક્રિયાઽપિ સ્વામિલપિત ફલપ્રાપ્તિ સાધનત્વેન કારણં ભવતીતિ । નતુ દૃશ્યને-મન્ત્રાનુસ્મરણરૂપજ્ઞાનમાત્રા-દપિ ક્વચિદિષ્ટફલં ભવતીતિ, તસ્માત્ ક્રિયામદિતમ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય કારણતા કલ્પનં પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધમ્, ઇતિ ચેત્, અત્રોન્યતે-મન્ત્રજ્ઞાનમાત્રેણ તત્ફલં ન સમવતિ, મન્ત્ર-જ્ઞાનસ્યાઽક્રિયત્વાત્, ઇહ ચત્ ક્રિયારહિતમ્, તત્ સ્વલુ કાર્યસ્ય જનકં ન ભવતિ, યથા-ઔપધજ્ઞાનમ્, ઔપધં હિ આસેવનં વિના વ્યાધિનાશકં ન ભવતિ । યત્ કસ્યચિત્ કાર્યસ્ય જનકં, તત્ ક્રિયારહિતં ન ભવતિ, યથા કુમ્ભકારઃ, ન ચેતત્ પ્રત્ય

એમા કહના હૈ કિ મન્ત્ર સે ઇષ્ટફલ કી પ્રાપ્તિ મેં મન્ત્ર કા જ્ઞાનમાત્ર કારણ નહીં હૈ કિન્તુ મંત્ર આદિ કી સર્વિધિ જપનાદિ ક્રિયા બી કારણ હૈ તબી સ્વામિલપિત ફલ પ્રાપ્તિ હોતી દેખી જાતી હૈ યદિ ઇસ પર ચોં કહા જાવે કિ “ મન્ત્રાનુસ્મરણ રૂપ જ્ઞાનમાત્ર સે બી કહીં ૨ ઇષ્ટફલ પ્રાપ્તિ હોતી દેખી જાતી હૈ ફિર આપ એમી પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ વાત ક્યોં કહતે હો કિ ક્રિયા સહિત હી જ્ઞાન કારણ હોતા હૈ ” સો ઇસ પર હમારા એમા કહના હૈ કિ મન્ત્ર કે જ્ઞાનમાત્ર સે ઉસ મન્ત્ર કા ફલ પ્રાપ્ત નહીં હો સકતા હૈ ક્યોં કિ વહ મન્ત્રજ્ઞાન તો ક્રિયા શૂન્ય હોતા હૈ જો જ્ઞાન ક્રિયા શૂન્ય હોતા હૈ વહ અપને કાર્ય કા જનક નહીં હોતા હૈ જૈસે ઔપધકે જ્ઞાનમાત્રસે વ્યાધિકા શમન નહીં હોતા હૈ વ્યાધિકા શમન તો ઉસકે સેવન સે હોતા હૈ ઇસલિયે યહી માનના યાહિયે કિ જો કિસી

ધાય છે એવું અનુમાન અમે કરીએ છીએ ” તો તેની સામે અગારી એવી દલીલ છે કે મંત્ર દ્વારા ઇષ્ટજ્ઞની પ્રાપ્તિમાં મંત્રનું જ્ઞાન માત્ર જ કારણભૂત હોતું નથી, પરંતુ મંત્રાદિનો વિધિપૂર્વક જાપ કરવારૂપ ક્રિયા પણ કારણભૂત હોય છે, તે પ્રકારની ક્રિયા વિના ઇચ્છિત જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

તે આ કથનની સામે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે “ મંત્રોના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનમાત્રથી પણ ઠાઠ કોઈ વાર ઇષ્ટજ્ઞની પ્રાપ્તિ થતી જોવામાં આવે છે, છતાં પણ આપ આવી પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધની વાત કેમ કરો છો કે ક્રિયાસહિત જ્ઞાન જ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બને છે ?

તો આ બાબતનું સમાધાન આ રીતે થઈ શકે-મંત્રના જ્ઞાનમાત્રથી જ તે મંત્રનું ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, કારણ કે મંત્રજ્ઞાન તો ક્રિયાશૂન્ય હોય છે. જે જ્ઞાન ક્રિયાવિહીન હોય છે તે પેતાના કાર્યનું જનક હોતું નથી. જેમ ઔપધના જ્ઞાનમાત્રથી રોગ દૂર થતો નથી, પરંતુ તેનું સેવન કરવાથી જ રોગ દૂર થાય છે, એમ માત્ર જ્ઞાન દ્વારા જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થતો નથી પણ અંયમ રૂપ ક્રિયાની પણ તેમાં આવશ્યકતા રહે છે. તેથી એ વાત માનવી જ પરશે કે જે

क्षविरुद्धम्, तथा लोके दर्शनात् । एवं ज्ञानमात्रेण साक्षात् फलं जायमानं न दृश्यते ।

ननु यत्र तु काचित् परिजपनादिक्रिया नोपलभ्यते किन्तु मन्त्रानुस्मरण-
मात्राज्जायमानं फलमुपलभ्यते तत्र यदि ज्ञानमात्रस्य कारणता नाङ्गीक्रियते तर्हि
तत् फलं कस्मात् कारणादुत्पद्यते ? इति चेत्—

अत्रोच्यते—तत्समयनिवद्धदेवताविशेषेभ्य इति तेषां देवताविशेषाणां हि
सक्रियत्वेन क्रियासाध्यं तत् फलं ननु मन्त्रज्ञानमात्रसाध्यमिति ।

कार्य का जनक होता है वह क्रिया रहिन नहीं होता है जैसे कुंभकार
इस प्रकार का यह कथन प्रत्यक्ष से विरुद्ध नहीं होना है क्यों कि लोक
में ऐसा ही देखा जाता है अतः यही मानना चाहिये कि केवल ज्ञानमात्र
से क्रिया शून्यज्ञान से—सत् फल उत्पन्न होता हुआ नहीं देखा जाता है
यदि यहां पर ऐसा पूछा जावे कि जहां पर परिजपनादि क्रिया तो नहीं
देखी जाती है किन्तु मन्त्रानुस्मरणमात्र से जायमानफल देखा जाता है
तो ऐसी स्थिति में ज्ञानमात्र में उस फल के प्रति कारणता न मानी
जावे तो फिर वह फल किस कारण से उत्पन्न हुआ माना जावेगा ? तो
इसका समाधान ऐसा है कि वह फल उस समय से मंत्र से निवद्ध
देवता विशेष का माना जावेगा देवता विशेष सक्रिय होते हैं अतः
क्रिया साध्य वह फल है मन्त्र ज्ञानमात्र साध्य वह फल नहीं है ।

वस्तु (ज्ञान) को धर्मनी जनक होय छे, ते कियारहित होती नथी जेभके
कुंभकार, तेने घडादि पात्र बनाववानुं ज्ञान होवुं लेधये, त्यारे न ते घडादि
पात्र बनावी शके छे. आ प्रकारतुं आ कथन प्रत्यक्ष अनुभवनी विरुद्ध नतुं
नथी, कारणु के लोकमां जेवुं न लेवामां आवे छे. तेथी न जे वान मानवी
पउशे के ज्ञानमात्रथी—क्रियाशून्य ज्ञानथी—साक्षात् इल उत्पन्न थतुं लेवामां
आवतुं नथी. कदाय जेवी दलील करवामां आवे के मन्त्रानुस्मरणमां परिजप-
नादि क्रिया तो लेवामां आवती नथी, परन्तु मन्त्रानुस्मरण मात्रथी जनित
इल तो लेवामां आवे छे, तो जेवी स्थितिमां ज्ञानमात्रने ते इणनी प्रप्तिमां
कारणभूत न मानवामां आवे, तो ते इण कथा कारणु उत्पन्न थयेवुं मानवुं ?
तो तेनुं समाधान आ प्रमाणे समजवुं—जेवी परिस्थितिमां जे इल भणे छे,
ते मन्त्रद्वारा निवद्ध देवता विशेषने कारणु लयमान गणवुं लेधये. देवता
सक्रिय होय छे ते कारणु जेवुं मानवुं लेधये के क्रियासाध्य ते इल छे, मात्र
मन्त्रज्ञान साध्य ते इल नथी.

तनु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपांसि मोक्षमार्ग इति सिद्धान्तः, अत्रतु ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षइत्युच्यते, तर्हि कथंन विरुध्यते, न च द्विस्थानकानुसंधादेवं निर्देश इह कृत इति वाच्यम्, 'विज्जाए चैव चरणेण चैव' इति निर्देशम्यावधारणपरत्वात्, इति चेत्, अत्रोच्यते—इह विद्याग्रहणेन दर्शनमपि ग्राह्यम्, सम्यग्दर्शनस्य ज्ञानभेदत्वात् । यथाऽऽत्रोक्तान्मिहामति र्यदाऽनाकारा सामान्यज्ञानरूपा तदाऽऽग्रहः, ईहा' इत्युच्यते । एतद्भयं दर्शनमित्युच्यते । यदा तु मास्ववोधात्मिका मतिः साकारा तदा—'अगयो, धारणा' इत्युच्यते, एतद्भयं ज्ञानमित्युच्यते ।

शंका—“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपांसि मोक्षमार्गः” ऐसा सिद्धान्त है फिर यहां “ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः” ऐसा जो कथन किया गया है वह विरुद्ध कैसे नहीं पड़ता है? अवश्य ही पड़ता है। यदि कहा जावे कि द्विस्थान के अनुसंध से ऐसा कहा गया है तो यह भी समझ में नहीं आता है क्यों कि—“विज्जाए चैव चरणेण चैव” यहां यह निर्देश अवधारण परक है

उ०—यहां विद्यापद के ग्रहण से दर्शन का भी ग्रहण हो गया है क्यों कि सम्यग्दर्शन ज्ञान का भेद है जैसे—अवबोधोधात्मक मति जब अनाकाररूप—सामान्यज्ञानरूप होती है तब वह अवग्रह ईहा इस प्रकार से कही जाती है इन दोनों को दर्शन कहा गया है और जब वह अवबोधोधात्मक मति साकार होती है तब वह अवाय धारणा ऐसी कही जाती है ये दोनों ज्ञान कहे गये हैं एवं जब निश्चयात्मकमति होती है

शंका—“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपांसि मोक्षमार्गः” आ सिद्धान्त अनुसार तो सम्यग्दर्शनने પણ मोक्षप्राप्तिमां कारणभूत दृष्टुं છે. છતાં અહીં આપ દેહા છે કે “જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ.” જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, આ સિદ્ધાન્ત કથનથી વિરુદ્ધ પડતું નથી? તે એમ કહેવામાં આવે કે બે સ્થાનના અનુસંધથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે એ પણ ગણે ઉતરતું નથી, કારણ કે “વિજ્જાણે ચેવ ચરણેણ ચેવ” આ નિર્દેશ અહીં અવધારણપરક છે.

ઉત્તર—અહીં વિદ્યાપદ દ્વારા દર્શન પણ ગ્રહણ થઈ ગયું છે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનના ભેદરૂપ છે. 'અવબોધોધાત્મક મતિ ત્યારે અનાકારરૂપ સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ હોય છે, ત્યારે તેને અવગ્રહ અને ઈહા રૂપે ઓળખવામાં આવે છે, તે બંનેને દર્શન જ કહેવાય છે. અને ત્યારે તે અવબોધોધાત્મક મતિ ત્યારે સાકાર થાય છે. ત્યારે તેને અવાય, ધારણા પ્રદેવાય છે એ બંનેને પણ જ્ઞાનરૂપ કહ્યાં છે. અને ત્યારે નિશ્ચયાત્મક મતિ થાય છે, ત્યારે અવાય બે

एवं यदा निश्चयात्मिका मतिस्तदाऽवायो द्विविधो भवति, रुचिः, अवगमश्चेति । तत्र यो रुचिरूपोऽंशः स सम्यग्दर्शनम्, यस्तु अवगमरूपोऽंशः सोऽवाय एवेति न विरोधः, तथा च— अवायरूपे ज्ञाने सम्यग्दर्शनस्य समावेश इति भावः । 'चेव' इत्यवधारणं तु ज्ञानचारित्र्यव्यतिरेकेण नान्य उपायो मोक्षस्येति दर्शनार्थमिति ॥सू०७॥

आत्मा, ज्ञानं चारित्रं च कुतो न लभते इत्याशङ्क्याह—

मूलम्—दो ठाणाइं अपरियाणित्ता आया णो केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए । तं जहा-आरंभे चेव परिग्गहे चेव । दो ठाणाइं अपरियाणित्ता आया णो केवलं बोधिं बुज्जेज्जा, तं जहा-आरंभे चेव परिग्गहे चेव । दो ठाणाइं अपरियाणित्ता आया नो केवलं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पठ्वइज्जा, तं जहा-आरंभे चेव परिग्गहे चेव । एवं णो केवलं वंभचेर-वासमावसेज्जा । णो केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा नो केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा । नो केवलमाभिणिबोहियणाणं उप्पाडेज्जा । एवं सुयणाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं, केवलनाणं ॥सू०८॥

तव अवाय दो प्रकार का होता है एक रुचि रूप और दूसरा अकाम (सामान्यज्ञान) रूप इनमें जां रुचिरूप अंश है वह सम्यग्दर्शन है और जो अवगमरूप अंश है वह अवाय है इस तरह से यहाँ कोई विरोध नहीं है तथा च अवायरूप ज्ञान में सम्यग्दर्शन का समावेश है ऐसा भाव है " चेव " पद अवधारण में आया है इससे यह कहा गया है कि ज्ञान और चारित्र इन दोनों के मेल के अतिरिक्त और कोई दूसरा उपाय मोक्ष का नहीं है ॥ सू०७ ॥

प्रकारतुं थाय छे (१) रुचिरूप अने (२) अकाम (सामान्य ज्ञान) रूप. तेमां जे रुचिरूप अंश छे ते सम्यग्दर्शन छे अने जे अवगमरूप अंश छे ते अवाय छे. आ रीते अहीं कोय विरोध संभवतो नथी. वणी अवायरूप ज्ञानमां सम्यग्दर्शनने समावेश थय नय छे. ' चेव ' शब्द अवधारण अर्थे उपरायो छे, तेना द्वारा जे अताववामां आव्युं छे के ज्ञान अने चारित्रना अर्थात् आ अनेना मेण सिवायनेो भीजे कोय पणु उपाय नथी के जेना द्वारा मोक्ष प्राप्ति करी शकय. ॥ सू. ७ ॥

छाया-द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा नो केवलप्रज्ञप्तं धर्मं लभते श्रवणनायै । तद् यथा-आरम्भश्चैव, परिग्रहश्चैव । द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा नो केवलं बोधिं वृध्यते । तद् यथा-आरम्भश्चैव परिग्रहश्चैव । द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा नो केवलं मुष्टो भूत्वा अगाराद् अनगारितां प्रव्रजति । तद् यथा-आरम्भश्चैव परिग्रहश्चैव । एवं नो केवलं ब्रह्मचर्यवासमावसति । नो केवलेन संयमेन संयमयति । नो केवलेन संवरेण संवृणोति । नो केवलमाग्निरोधिकज्ञानमुत्पादयति । एवं श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानम्, मनः पर्यवधानम् केवलज्ञानम् ॥ सू० ८ ॥

टीका—‘दो टाणाइं अपरियाणित्ता’ इत्यादि—

द्वे स्थाने=द्वे वस्तुनी, अपरिज्ञाय = जपरिज्ञया जिज्ञाय प्रत्याख्यानपरि-
ज्ञया चाप्रत्याख्याय आत्मा नो=नैव, केवलप्रज्ञप्तं-जिनोक्तं धर्मं-श्रुतचारित्र्यलक्षणं
धर्मं, श्रवणनायै-श्रोतुम्, नो=नैव लभते । ये द्वे स्थाने अपरिज्ञाय जिनोक्तधर्मस्य
श्रवणं दुर्लभं, ते के उभेऽत्याशङ्क्याह-तं जहा-‘आरभे चैव, परिग्रहे चैव’ इति ।
आरम्भश्चैव परिग्रहश्चैव । तत्र-आरम्भ-कृप्यादिना पृथिव्यादिषट्कायोपमर्द-

आत्मा ज्ञान और चारित्र को किस कारण से प्राप्त नहीं कर
पाना है ? इस विषयको स्पष्ट करने के अभिप्रायसे सूत्रकार कहते हैं—

“दो टाणाइं अपरियाणित्ता आया णो केवलि पन्नत्तं” इत्यादि । ८।

टीकार्थ-दो स्थानोंको दो वस्तुओं को जपरिज्ञासे जाने विना और
प्रत्याख्यान परिज्ञासे त्यागो विना आत्मा केवलि प्रज्ञप्त जिनोक्त धर्म को
श्रुतचारित्र रूप धर्म को लुनने के लिये प्राप्त नहीं करना है अर्थात् ऐसे
व्यक्ति को जिनोक्त धर्म का श्रवण दुर्लभ होता है वे ही दो स्थान-
“आरभे चैव परिग्रहे चैव” इस पाठ द्वारा प्रकट किये गये हैं खेती
आदि क्रिया द्वारा पट्टकायके जीवोंका उपमर्दन करनेरूप जो व्यापार है,

इया डारखोने लधने आत्मा, ज्ञान अने आशित्रने प्राप्त करी शकतो
नथी, ये वातनु उवे सूत्रकार निरूपणु करे छे—

“दो टाणाइ अपरियाणित्ता आया णो केवलिपन्नत्तं” इत्यादि ॥ ८ ॥

दो स्थानोने : (दो वस्तुओने) जपरिज्ञाथी लक्ष्या विना अने प्रत्या-
ख्यान परिज्ञाथी त्याग इयाविना आत्मा केवलप्रज्ञप्त जिनोक्त धर्मनु-श्रुतचारित्र
रूप धर्मनु श्रवणु करी शकतो नथी अथवे के अथी व्यक्तिये भाटे जिनोक्त
धर्मनु श्रवणु दुर्लभ णनी लय छे ये दो स्थान नीचिना सूत्रपाठ टाण प्रकट
करवाया आत्मा छे-“आरभे चैव परिग्रहे चैव” (१) आरंभ अने (२)
परिग्रह. जेती आदि क्रिया द्वारा उदायता उयोनु उपमर्दन करवाइय रे

नलक्षणः, तथा-परिग्रहः-परिगृह्यते, इति परिग्रहः धनधान्यादिरूपः । स चैवम्-
धनम् १, धान्यम् २, क्षेत्रम् ३, वास्तु ४, रूप्यम् ५, सुवर्णम् ६, कुप्यम् ७,
द्विपदः ८, चतुष्पदश्च ९, इति नवविधः । यावद् आरम्भं परिग्रहं चानर्थमूलं न
जानाति नापि प्रत्याख्याति तावत् केवलप्ररूपितं धर्मं श्रोतुमपि न शक्नोतीति भावः ।

द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा केवलां=धृद्धां बोधि-दर्शनं सम्यक्त्वमित्यर्थः,
नो-नैव बुध्यते - अनुभवति । ते द्वे स्थाने के इत्याशङ्क्याह-‘तं जहा’

उसका नाम आरम्भ है तथा जो सब ओर से ग्रहण किया जाता है
वह परिग्रह है ऐसा यह परिग्रह धनधान्यरूप कहा गया है ।

जैसे—धन १ धृतगुड़ादि, धान्य २, क्षेत्र ३, वास्तु ४, रूप्य ५,
सुवर्ण ६, कुप्य ७, द्विपद ८ और चतुष्पद ९ यह नौ प्रकार का बाह्य
परिग्रह है जब तक आत्मा आरम्भ और परिग्रह को अर्थ का मूल नहीं
जानता है और जब तक उसका प्रत्याख्यान नहीं करता है तब तक
वह केवलि प्रज्ञप्त धर्म को सुनने के योग्य नहीं हो सकता है

इसी तरहसे आत्मा जब तक ज्ञपरिज्ञासे इन दोनों स्थानोंको नहीं
जान लेता है और प्रत्याख्यानपरिज्ञासे इनका परित्याग नहीं कर देता
है तब तक वह शुद्ध बोधिका सम्यक्त्वका अनुभव नहीं कर सकता है ।

इसी तरह से इन आरम्भ परिग्रहरूप दो स्थानों को आत्मा ज्ञ
परिज्ञा से जबतक नहीं जान लेता है और प्रत्याख्यान परिज्ञा से जब

प्रवृत्ति थाय छे तेने आरंभ कडे छे. आरे तरइथी ने केध वस्तु मणे तेने
ग्रहण करीने तेने। संग्रह करवानी प्रवृत्तिने परिग्रह कडे छे. आ परिग्रह
धनधान्यादिना संग्रह रूप डोय छे. परिग्रह नव प्रकारने कहे छे—(१) धन,
(२) धी, गोग, अनाज आदि धान्य, (३) क्षेत्र, (४) वास्तु, धर(५) चाँदी, (६)
सुवर्ण, (७) कुप्य (ताँपु), (८) द्विपद अने (९) चतुष्पद. आ नव प्रकारना
बाह्यपरिग्रहो छे. न्यां सुधी आत्मा आरंभ अने परिग्रहने अनर्थना भूण
रूप मानतो नथी, अने न्यां सुधी ते केवलि प्रज्ञप्त धर्मनुं श्रवण करवाने
योग्य बनतो नथी. त्यां सुधी ते केवलि प्रज्ञप्त धर्मनुं श्रवण करवाने योग्य बनतो नथी.

आ रीते आत्मा न्यां सुधी ज्ञ परिज्ञाथी आ अने स्थानोने लणी
लेतो नथी अने प्रत्याख्यान परिज्ञाथी तेमने त्याग करतो नथी त्यां सुधी ते
शुद्ध बोधिने (सम्यक्त्वने) अनुभव करी शकतो नथी.

अने प्रमाणे ते आरंभ अने परिग्रहरूप जे स्थानोने आत्मा ज्ञ परि-
ज्ञाथी न्यां सुधी लणी लेतो नथी अने प्रत्याख्यान परिज्ञाथी न्यां सुधी

इत्यादि । आरम्भश्चैत्र, परिग्रहश्चैत्र । व्याख्यापूर्वम् । आरम्भ-परिग्रहावपरिग्रहा-
परित्यज्य च कोऽपि सम्यक्तानुभवं कर्तुं न शक्नोतीति भावः ।

द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा मुण्डः, द्रव्यतो-मुण्डः निरोलोचेन भावतन्तु
मुण्डः-कपायाधपनयनेन भूत्वा, अगाराद्=गृहात्, निद्रम्य, केवल्या=परिपूर्णा,
विशुद्धां वा, अनगारितां=प्रव्रज्यां, नो=नैव प्रव्रजति=नैव प्राप्नोति ।

एवम्=अनेन प्रकारेण, यथा पूर्ववाक्ये-‘दो टाणाट अपरिणाज्जा आया’
इति पाठस्तथा उतः समारम्भोत्तरवाक्ये योजयित्वा पठनीयम् । तथा चापमर्षः-
द्वे स्थाने-आरम्भ-परिग्रहरूपे, अपरिज्ञाय आत्मा केवलं विशुद्धं परिपूर्णं नव-
वाटसहितं ब्रह्मचर्यवासं=ब्रह्मचर्यण-अब्रह्मचरिमणेन, वासः=निवासः-ब्रह्मचर्यवा-
सस्तम्, नो=नैव आवसति=आचरति पालयितुं न समर्थो भवतीत्यर्थः ।

तक उसका परित्याग नहीं कर देता है तब तक वह आत्मा द्रव्य और
भावरूप से मुण्डित होकर आगारावस्था से अनगारावस्था को पूर्णरूप
से या विशुद्धरूप से नहीं प्राप्त कर पाता है । शिर के केशों का लुप्तन
करना इसका नाम द्रव्य से मुण्डित होना है, और कपाय आदि का
परित्याग करना इसका नाम भाव से मुण्डित होना होता है केवल
शब्द का अर्थ परिपूर्ण अथवा विशुद्ध है, अनगारिता शब्द का अर्थ
प्रव्रज्या मुनिदीक्षा है और “नो प्रव्रजति” क्रियापद का अर्थ नहीं
प्राप्त करता है ऐसा है

इसी प्रकार से “नो केवलं ब्रह्मचरवासमावसेज्जा” आत्मा
जब तक आरम्भ परिग्रहरूप इन दो स्थानों को ज परिज्ञा से नहीं जान
लेता है और प्रत्याख्यान परिज्ञा से उनका परित्याग नहीं कर देता है

तेमने परित्याग करी देता नहीं, त्यां सुधी ते आत्मा द्रव्य अने भावइये
मुंडित यद्यने आगारावस्थाने त्याग करीने अगारावस्थाने पूर्णइये अथवा
विशुद्धइये प्राप्त करी शकते नहीं भक्तधना केशानुं लुप्यन इरवुं तेनुं नाम
द्रव्यनी अपेक्षाये मुंडित यवुं अभव्यु अने ध्याय आदिने परित्याग इत्ये कोटसे
भावनी अपेक्षाये मुंडित यवुं डेवल शब्द परिपूर्ण अथवा विशुद्धना अर्थभां
अर्ही वपराये छे. प्रव्रज्या लधने मुनि पर्यायने धारवुं इरवी तेनुं नाम अन
गारिता छे. “नो प्रव्रजति” आ सूत्राशने अर्थ ‘प्रव्रज्या प्राप्त इत्येना
नधी,” अयेवा थाय छे.

अने प्रभाते “नो केवलं ब्रह्मचरवासमावसेज्जा” त्यां सुधी आत्मा
आरंभ अने परिग्रहइये अने स्थानेने ज परिज्ञाधी लधनेना नहीं अने

तथा-द्वे स्थाने-आरम्भ-परिग्रहरूपे अपरिज्ञाय, आत्मा केवलेन=विशुद्धेन परिपूर्णं संयमेन-पृथिव्यादिरक्षणलक्षणेन नो संयमयति आत्मानमिति ।

तथा-द्वे स्थाने-आरम्भ परिग्रहरूपे वस्तुनी अपरिज्ञाय-अप्रत्याख्याय च आत्मा केवलेन=विशुद्धेन, संवरेण=आस्रवनिरोधरूपेण, नो=नैव संवृणोति आस्रव-हाराणि, इति भावः ।

तथा द्वे स्थाने-आरम्भपरिग्रहरूपे वस्तुनी अपरिज्ञाय-अप्रत्याख्याय च आत्मा केवलं-परिपूर्णं सर्व-स्वविषयग्राहकम्, अभिनिबोधिकज्ञानम्=अभि-अर्थाभिमुखः, अविपर्ययरत्वात् नियतः, संशयभिन्नत्वात्, बोधः-वेदनम्, अभिनिबोधः । स

तब तक वह नौवाडसहित अन्नह्यविरमणव्रत को पालन करने के लिये समर्थ नहीं होता है

इसी प्रकार से-“ णो केवलेण संजमेणं संजमेज्जा, नो केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा ” आत्मा जब तक ज्ञपरिज्ञा से इन आरम्भ परिग्रहरूप दो स्थानों को नहीं जान लेता है और प्रत्याख्यानपरिज्ञा से जब तक इनका परित्याग नहीं कर देता है तब तक वह परिपूर्ण संयम से पृथिव्यादि संरक्षण रूप स्तरह प्रकार के संयम से अपने आप को संयमित नहीं कर पाता है इसी प्रकार से वह आत्मा ज्ञ परिज्ञा से और प्रत्याख्यानपरिज्ञा से इन दोनों स्थानोंको जाने बिना और इनका त्याग किये बिना आस्रव द्वारा निरोधरूप विशुद्ध संवरको प्राप्त नहीं कर सकता है अर्थात् ऐसा आत्मा आस्रवद्वारको नहीं रोक सकता है ।

प्रत्याख्यान परिज्ञाथी तेमनो त्याग करतो नथी, त्यां सुधी ते नव वाड सडित अग्रहविरमणु व्रतनुं (अग्रहचर्यं व्रतनु) पालन करवाने समर्थ थई शकतो नथी.

એજ પ્રમાણે “ ણો કેવલેણ સંજમેણ સજમેજ્જા, નો કેવલેણં સંવરેણ સવરેજ્જા ” જ્યાં સુધી આત્મા જ્ઞ પરિજ્ઞાથી આ આરંભ અને પરિગ્રહરૂપ બે સ્થાનોને જાણતો નથી અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી જ્યાં સુધી તેમનો પરિત્યાગ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે પરિપૂર્ણ (વિશુદ્ધ) સંયમથી પોતાના આત્માને સંયમિત કરી શકતો નથી. પૃથ્વીકાય આદિના સંરક્ષણરૂપ ૧૭ પ્રકારનો સયમ કહ્યો છે. આરંભ અને પરિગ્રહના ત્યાગપૂર્વક જ આ સંયમની આરાધના થઈ શકે છે. એજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આત્મા જ્ઞ પરિજ્ઞાથી આરંભ અને પરિગ્રહના સ્વરૂપને જાણતો નથી અને પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા તેમનો પરિત્યાગ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે આસ્રવદ્વાર નિરોધરૂપ વિશુદ્ધ સવરને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એટલે કે એવો આત્મા આસ્રવદ્વારને રોકી શકતો નથી.

आभिनिवोधिकं, तच्च तज्ज्ञानं चेत्याभिनिवोधिकज्ञानम् इन्द्रियपञ्चमनोनिमित्तको बोधस्तत्, नो=नैव उदाहरति ।

एवम्-अनेन प्रकारेण, " नो केवलं उपाडेज्जा " इति पाठो योजनीय इति यावत् । तथा चायमर्थः-द्वे स्थाने अपरिज्ञाय, आत्मा केवलं=परिपूर्णं विभृद्धं वा

" नो केवलमाभिनिवोहियमाणं उपाडेज्जा " इसी प्रकार से आत्मा ज्ञ परिज्ञ द्वारा और प्रत्याख्यान परिज्ञा द्वारा इन आरम्भ परिग्रह रूप दोनों स्थानों को बिना जाने और बिना त्यागे परिपूर्ण होने स्वविषयग्राहक आभिनिवोधिक ज्ञान को उत्पन्न नहीं कर पाता है यहाँ केवल शब्द का अर्थ " परिपूर्ण " है " अभि " उपसर्ग इन्द्रियपञ्चक और मनोनिमित्तक बोध में संशय विपर्यय ज्ञान के अभाव को प्रकट करने के लिये दिया गया है अर्थात् पांच इन्द्रियों और मन से जो प्रतियोग्य संशुद्ध वर्तमान वस्तु का बोध होता है वह आभिनिवोध मतिज्ञान है यह आभिनिवोध ज्ञान यदि संशय और विपर्यय से विहीन है तभी वह केवल परिपूर्ण शुद्ध कहा गया है वह आभिनिवोध ही आभिनिवोधिक है " एवं सुयनाणं ओहिनानं, मणपज्जवनाणं, केवलनाणं " इसी तरह से इसी प्रकार से आत्मा पूर्वोक्तरूप से अपने आप को किये बिना ज्ञपरिज्ञा और प्रत्याख्यानपरिज्ञा से आरम्भ परिग्रह रूप दो स्थानों को जाने त्यागे बिना परिपूर्ण अथवा विभृद्ध भूत

" नो केवलमाभिनिवोहियमाणं उपाडेज्जा " ऐसे प्रकार आत्मा तथा भूमी ज्ञ परिज्ञा द्वारा आरंभ अने परिग्रहपणने स्थानोने ज्ञानो नयी अने प्रत्याख्यान द्वारा तेमने परिज्ञा करतो नही, त्यां भूमी ते परिपूर्ण अथवा स्वविषयक ग्राहक आभिनिवोधिक ज्ञानने उत्पन्न हुयी गइतो नही अर्थात् 'केवल' शब्दो अर्थ 'परिपूर्ण' छे. " अभि " उपसर्ग पांच इन्द्रियों अने मनोनिमित्तक बोधमा संशय विपर्यय ज्ञानने अभाव प्रकट हुवा आटे वपराथो छे अत्रथे छे पांच इन्द्रियों अने मनद्वारा ते प्रतियोग्य संशुद्ध वर्तमान वस्तुने बोध थाय छे, अणुं नाम ज्ञ आभिनिवोध मतिज्ञान छे ते आभिनिवोध ज्ञान ने संशय अने विपर्ययधी रहित होय तो ज्ञ नेने केवल (परिपूर्ण-विभृद्ध) आभिनिवोधिक मतिज्ञान होवाय छे ते आभिनिवोध-आभिनिवोधिक रूप छे. " एवं सुयनाणं ओहिनानं, मणपज्जवनाणं, केवलनाणं " ऐसे प्रकार आत्मा तथा भूमी आरंभ अने परिग्रहपणने स्थानोने ज्ञ परिज्ञाधी ज्ञानो नही अने प्रत्याख्यान परिज्ञा द्वारा तथा भूमी तेमने परिज्ञा करतो नही, त्यां भूमी ते विभृद्ध भूतज्ञानने (भूतमात्रानुमादी

श्रुतज्ञानं=श्रूयते, इति श्रुतम् शब्द एव । स च भावश्रुतं प्रतिकारणमिति तत्र ज्ञान-
त्वोपचारेण स ज्ञानरूपः । श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानम्-श्रुतशास्त्रानुसारिज्ञानं
नोत्पादयतीति ।

‘ ओहिनाणं ’ इति द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा केवलं परिपूर्णं विशुद्धं वा
अवधिज्ञानम्-इन्द्रियमनोनिरपेक्षम् आत्मनो रूपिद्रव्यसाक्षात्करणं नोत्पादयतीति ।

‘ मणषज्जवनाणं ’ इति । द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा केवलं=परिपूर्णं, विशुद्धं
वा, मनः पर्यवज्ञानं-मनसः पर्यवाः-पर्यायास्तेषां ज्ञानं नोत्पादयतीति ।

ज्ञान को श्रुतशास्त्रानुसारी ज्ञान को उत्पन्न नहीं कर सकता है श्रुत
शब्द का अर्थ “ श्रूयते इति श्रुतम् ” शब्द है यह शब्द भावश्रुत के
प्रति कारण होता है इनलिये शब्द में ज्ञान का उपचार कर दिया गया
है और इसीमें उसे ज्ञानरूप कहा है इसी प्रकार से आत्मा परिग्रहरूप
दो स्थानों का ज्ञ परिज्ञा से जानकर जबतक प्रत्याख्यान परिज्ञा से उनका
परित्याग नहीं कर देता है तब तक वह पूर्ण विशुद्ध अवधिज्ञान को
इन्द्रियमनो निरपेक्ष होकर रूपि द्रव्यमात्र को द्रव्यक्षेत्र काल और भाव
की अर्थादा लेकर साक्षात् जानने वाले ज्ञान को उत्पन्न नहीं कर सकता
है । इसी प्रकार से आत्मा आरम्भ परिग्रहरूप दो स्थानों का ज्ञ परिज्ञा
से जानकर जबतक प्रत्याख्यान परिज्ञा द्वारा परित्याग नहीं कर देता
है तब तक वह पूर्णरूप से या विशुद्धरूप से मनःपर्यवज्ञान को-मन
की पर्यायों को साक्षात् जाननेवाले ज्ञान को उत्पन्न नहीं कर सकता है

जानने) उत्पन्न करी शकतो नथी. “ श्रूयते इति श्रुतम् ” आ व्युत्पत्ति अनु-
सार ‘ जे संलणाय छे ते श्रुत छे ” अेट्ठे डे शब्दने श्रुत कडे छे. ते शब्द
भावश्रुतमां डारणइप अने छे. तेथी शब्दमां ज्ञानने उपचार करायो छे, अने
तेथी ज तेने जानइप कडेवामां आवेस छे.

अेज प्रमाणे न्यां सुधी आत्मा आरल अने परिग्रहइप जे स्थानेने
ज्ञ परिज्ञाथी जणुतो नथी अने प्रत्याख्यान द्वारा तेमने परित्याग करतो
नथी, त्यां सुधी ते पूर्ण विशुद्ध अवधिज्ञानने उत्पन्न करी शकतो नथी.
इन्द्रिये अने मननी अपेक्षा राख्या विना इपि द्रव्यमात्रने द्रव्य, क्षेत्र, काल
अने लावनी अर्थादानी अपेक्षाअे साक्षात् जाणुनार जानने अवधिज्ञान कडे
छे आरंल अने परिग्रहना स्वरूपने जणुने तेमना परित्याग पूर्वक ज
आत्मा आ जाननी प्राप्ति करी शके छे.

अे ज प्रमाणे न्यां सुधी आत्मा ज्ञ परिज्ञाथी आरंल अने परिग्रहने
जणुतो नथी अने प्रत्याख्यान द्वारा ते अनेने त्याग करतो नथी, त्यां सुधी

‘केवलनाणं’ इति । द्वे स्थाने अपरिज्ञाय आत्मा केवलं परिपूर्णं, विशुद्धं वा केवलज्ञानं=केवलं-मत्यादिनिरपेक्षत्वादसहायं, यद्वा-केवलं-आवरणमलाभावाद् विशुद्धम्, यद्वा-केवलं मरुलं संपूर्णम्, यद्वा-केवलम्-मजातीयद्वितीयरहितत्वा-

यहां “नो केवलं उप्पाडेज्जा” ऐसा पाठ भी योजित कर लेना चाहिये इसका ऐसा वाच्यार्थ होना है कि आत्मा जयतक जपरिज्ञा से आरम्भ परिग्रह रूप दो स्थानों को नहीं जानकर प्रत्याख्यान परिज्ञा से उनका परिग्रह नहीं कर देता है, तयतक वह परिपूर्ण अथवा विशुद्ध केवलज्ञान को-विना मर्यादा के रूपी और अरूपी द्रव्यों को हस्तामलकवत् साक्षात् जानने वाले ज्ञान को नहीं उत्पन्न कर सकता है “केवलनाणं” में जो ज्ञान का विशेषण यह केवल पद रखा है उससे यह प्रकट किया गया है कि वह ज्ञान ऐसा होता है कि जिसमें मति आदि ज्ञानों की निरपेक्षता होने के कारण सहायता की चाहना नहीं रहनी है । अथवा इस केवलज्ञान का निरोधक जो सर्वधाति प्रकृतिरूप केवलज्ञानावरण है उसका इसमें सर्वथा क्षय रहता है इसीलिये इसे विशुद्ध कहा गया है अथवा अवधिज्ञान और मनःपर्यवज्ञान जिस प्रकार द्रव्यक्षेत्रादि की मर्यादा लेकर रूपी पदार्थ को जानते हैं उस प्रकार से यह मर्यादा लेकर पदार्थों को नहीं जानता है किन्तु मर्यादा रहित होकर ही यह

ते पूर्णरूपे अथवा विशुद्धरूपे मनःपर्यवज्ञानने (मननी पर्यायेने साक्षात् ज्ञानानां ज्ञानने) उत्पन्न करी शकते नथी.

अर्थात् “नो केवल उप्पाडेज्जा” आ पाठ पणु येण्वे लोथये. तेना द्वारा येवे वाच्यार्थ थाय छे के त्यां सुधी आत्मा ज परिज्ञाथी आरंभ परिग्रह रूप ये स्थानेने ज्ञानीने प्रत्याख्यान परिज्ञाथी तेमने पत्तियाग करतो नथी, त्यां सुधी ते परिपूर्ण अथवा विशुद्ध केवलज्ञानने उत्पन्न करी शकते नथी. केथ पणु ज्ञाननी मर्यादा विना रूपी अने अरूपी द्रव्येने हस्तामलकवत् (हाथमां रडेता आभगानी जेम) साक्षात् ज्ञानानां ज्ञानने केवलज्ञान कडे छे. “केवलनाण” आ पदमां जे केवल विशेषणु छे तेना द्वारा ये प्रकट करवामां आणु छे के आ ज्ञान येवुं छाय छे के तेमां मतिज्ञान आदि ज्ञानेनी अपेक्षा रहेती नथी-येटवे के ते ज्ञानेथी सहायतानी आवश्यकता रहेती नथी केवलज्ञाननुं निरोधक सर्वधाति प्रकृतिरूप जे केवल ज्ञानावरणु कर्मा छे, तेना तेमां सर्वथा क्षय थगेता रडे छे, तेथी तेने विशुद्ध कर्तुं छे. अवधिज्ञान अने मनःपर्यवज्ञान तो द्रव्य, क्षेत्र, क्षण अने वापनी मर्यादांमां रहेने रूपी पदार्थेने ज्ञानी शकते छे, परन्तु केवलज्ञानमां आथी केथ मर्यादा

દસાધારણમ્ , અનન્તમ્-યદ્યા-કેવલં-જ્ઞેયાનન્તત્વાદનન્તમ્ , તત્ત્વ તજ્ઞાનં ચ કેવલજ્ઞાનં નોત્પાદયતીતિ ।

इह 'केवलम्' इति विशेषणेन, केवलज्ञानस्य स्वरूपमात्रं प्रदर्शितम् ॥ सू० ८ ॥

कथं पुनः केवलिप्रज्ञप्तधर्मश्रवणादिलाभो भवेदित्याशङ्क्याह—

मूलम्—दो ठाणाइं परियाणित्ता आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, तं जहा-आरंभे चेत्र, परिग्गहे चेत्र । एवं जाव केवलनाणमुप्पाडेज्जा ॥ सू० ९ ॥

द्वे स्थाने परिज्ञाय आत्मा केवलिप्रज्ञप्तं धर्मं लभते श्रवणतायै । तद् यथा-आरम्भश्चैत्र परिग्रहश्चैत्र । एवं यावत् केवलज्ञानमुत्पादयति ॥ सू० ९ ॥

टीका—'दो ठाणाइं परियाणित्ता' इत्यादि ।

द्वे स्थाने-वस्तुनी, परिज्ञाय=ज्ञपरिज्ञयाऽनर्थमूलमिति विदित्वा, प्रत्याख्यान-

रूपी अरूपी समस्त त्रिकालवर्ती पदार्थों को और उनकी पर्यायों को युगपत् जानता है इसीलिये इसे सकलप्रत्यक्ष कहा गया है अथवा केवल-ज्ञान जैसा और कोई दूसरा ज्ञान नहीं है, अतः यह असाधारण ज्ञान है अनन्तज्ञानरूप है अथवा-ज्ञेय अनन्त है इसलिये यह अनन्त है इस प्रकार से यहां केवल विशेषणसे केवलज्ञानका स्वरूपमात्र दिखलाया गया है॥

जीव केवलिप्रज्ञप्त धर्म का श्रवणादिरूप लाभ कैसे हो सकता है इसके लिये सूत्रकार कहते हैं-

“दो ठाणाइं परियाणित्ता आया” इत्यादि ॥ ९ ॥

टीकार्थ-आत्मा दो स्थानोंको जानकर केवलिप्रज्ञप्त धर्मको श्रवणादि

હોતી નથી. તે તે અપરિમિત (મર્યાદા વિહીન) રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ત્રિકાળવર્તી પદાર્થોને અને તેમની પર્યાયોને એક સાથે બાણી શકે છે, તેથી તેને સકલપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા કેવલજ્ઞાન જેવું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી, તેથી તે અસાધારણ જ્ઞાન છે અને અનન્ત જ્ઞાનરૂપ છે. અથવા જ્ઞેય (પદાર્થો) અનન્ત છે, તેથી તે જ્ઞાન પણ અનન્ત છે આ રીતે અહીં કેવલ વિશેષણથી કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપમાત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

જીવ કેવલિ પ્રજ્ઞપ્ત ધર્મના શ્રવણાદિ રૂપ લાભ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે—

“દો ઠાણાઈ પરિયાણિત્તા આયા” ઇત્યાદિ ॥ ૯ ॥

આત્મા બે સ્થાનોને બાણીને કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રાવણાદિ રૂપે પ્રાપ્ત

પરિગ્રયા પ્રત્યાઘ્યાય, આત્મા કેવલિપજ્ઞસં ધર્મ શ્રવણતાર્યૈ-શ્રવણાર્ય, લભતે । તે દ્વે સ્થાને પ્રદર્શયતિ-‘ તં જહા-ઉત્પાદિ । તદ્ યથા-આરમ્મઙ્ચૈવ, પરિગ્રહઙ્ચૈવ । અયં માવઃ-આરમ્મશ્ચ પરિગ્રહઙ્ચૈવ્યુમે સ્થાને પરિવ્યજ્ય જિનોક્તો ધર્મઃ શ્રોતું સુલભો ભવતીતિ । ‘ એવં જાવ ’ ઇત્યાદિ । એવં યાવત્ કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ । ઇહ યાવચ્છબ્દેન-પૂર્વમૂત્રાત્ પાઠોઽનુસન્ધેયઃ ॥ સૂ૦ ૯ ॥

ધર્માદિપ્રાપ્તૌ પુનર્દ્વયં કારણાન્તરમાદ-

મૂલમ્-દોહિં ઠાણેહિં આયા કેવલિપજ્ઞસં ધર્મમં લભેજ સવ-
ળયાણ । તં જહા-સોચ્ચા ચેવ, અભિસમેચ્ચ ચેવ, જાવ કેવલ-
નાણં ઉપ્પાડેજ્ઞા ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

છાયા—દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં આત્મા કેવલિપજ્ઞસં ધર્મ લભતે શ્રવણતાર્યૈ । તં જહા-શ્રુત્વા ચેવ, યાવત્ કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ ॥ સૂ૦ ૧૦ ॥

રૂપસે પ્રાપ્તકર લેતા હૈ અર્થાત્ દો સ્થાનોં કો જાનનેવાલો આત્મા હી કેવલિ પ્રજ્ઞસ ધર્મ કો સુનને કે યોગ્ય વન સકતા હૈ વે દો સ્થાન હૈ આરમ્મ ઓર પરિગ્રહ્ ઇસી તરહ સે વહ યાવત્ કેવલજ્ઞાન કો ઉત્પન્ન કર સકતા હૈ તાત્પર્ય ઇસ કથન કા ણેસા હૈ કિ આત્મા જપરિજ્ઞા સે આરમ્મ એવં પરિગ્રહ્ કો અનર્થ કા મૂલ જાનકર ઓર પ્રત્યાઘ્યાન પરિજ્ઞા સે જય ઉનકા ત્યાગ કર દેતા હૈ તમી ઉસે જિનોક્ત ધર્મ સુનને કે લિયે સુલભ હોતા હૈ ઇસી પ્રકાર સે ણેસા હી આત્મા યાવત્ કેવલજ્ઞાન કો સુલભ શાન્તિ ઉત્પન્ન કર લેતા હૈ યહાં યાવત્પદ સે પૂર્વ મૂત્ર કા સમસ્ત પાઠ ગૃહીત હુઆ હૈ ॥ સૂ૦ ૯ ॥

કરી લે છે. એટલે કે આરંભ અને પરિગ્રહરૂપ બે સ્થાનોને જ પરિજ્ઞાથી જાણીને પ્રત્યાઘ્યાન દ્વારા તેમનો પરિત્યાગ કરનાર આત્મા જ કેવલિ પ્રજ્ઞસ ધર્મને શ્રવણ કરવાને પાત્ર બને છે. એજ પ્રમાણે તે કેવલજ્ઞાન પર્યન્તના પૂર્વ સૂત્રોક્ત પદ્યોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એટલે કે ત્યાદે આત્મા જ પરિજ્ઞાથી આરંભ અને પરિગ્રહને અનર્થના મૂળરૂપ જાણીને પ્રત્યાઘ્યાન પરિજ્ઞાથી તેમનો પરિત્યાગ કરી હે છે, ત્યાદે જ તે જિનોક્ત ધર્મનું શ્રવણતાર્યૈ શ્રવણ કરી શકે છે, અને એવો જ આત્મા પૂર્વ સૂત્રોક્ત આગુશિતા, મંચમ આદિ કેવલજ્ઞાન પર્યન્તના લક્ષોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવી “ જાવ ” (યાવત્) પદ્યો પૂર્વસૂત્રનો સમસ્ત પાઠ શ્રદ્ધા કરવો જોઈએ. ॥ સૂ. ૬ ॥

ટીકા—‘ દોહિં ઠાણેહિં ’ ઇત્યાદિ ।

શ્રુત્વા—કેવલિપ્રજ્ઞસ્ય ધર્મસ્યોપાદેયતામાકર્ણ્ય, અભિસમેત્ય—તાં હૃદિસંધાર્ય ।
અયં ભાવઃ—ધર્મોપાદેયતાયાઃ શ્રવણં, હૃદિ ધારણં ચેતિ દ્વે સ્થાને ધર્મશ્રવણસ્ય
કારણમિતિ ।

ઉક્તં ચ—“ સદ્ધર્મશ્રવણાદેવ, નરો વિગતકલ્મષઃ ।

જ્ઞાતતત્ત્વો મહાસત્ત્વઃ, પરં સંવેગમાગતઃ ॥ ૧ ॥

ધર્મોપાદેયતાં જ્ઞાત્વા, સંજાતેચ્છોત્ર ભાવતઃ ।

દૃઢં સ્વશક્તિમાલોચ્ય, ગ્રહણે સંપ્રવર્તતે ॥ ૨ ॥ ”

ધર્માદિ પ્રાપ્તિ મેં કારણાન્તર દ્વય કા કથન—

“ દોહિં ઠાણેહિં આયા કેવલિપન્નત્તં ધર્મં લભેઙ્ગ સવળયાણ ”
ઇત્યાદિ ॥ ૧૦ ॥

ટીકાર્થ—આત્મા દો સ્થાનોંકે દ્વારા કેવલિપ્રજ્ઞ ધર્મકો પા લેતા હૈ, વે દો
સ્થાનરૂપ કારણ હૈ એક શ્રવણ ઓર દૂસરા હૃદય મેં ઉસકા અવધારણ
ઇસકા તાત્પર્ય એસા હૈ કિ આત્મા કેવલિ પ્રજ્ઞ ધર્મ ઉપાદેય હૈ “ એસા
જવ સુનતા હૈ તો ઇસ શ્રવણમાત્રસે વહ કેવલિપ્રજ્ઞ ધર્મકો ગ્રહણ નહીં
કર લેતા હૈ, અતઃ ઇસકે લિયે આવશ્યકતા હૈ ઉસે હૃદયમેં અવધારણ
કરને કી ઇસીલિયે યહાં કેવલિ પ્રજ્ઞ ધર્મ કો પ્રાપ્ત કરને કે લિયે ઇન દો
કારણોંકા નિર્દેશ કિયા ગયા હૈ ઉક્તં ચ—“ સદ્ધર્મશ્રવણાદેવ ” ઇત્યાદિ

જિનોક્ત સત્ત્વે ધર્મ સુનનેસે (ધર્મ કા શ્રવણ કરને સે) મનુષ્ય
કલ્મષ (પાપ) વિહીન હો જાતા હૈ ક્યોં કિ વહ ઉસકે દ્વારા હેય

ધર્માદિની પ્રાપ્તિના નિમિત્તરૂપ અન્ય બે સ્થાનોનું નિરૂપણ—

“ દો હિં ઠાણેહિં આયા કેવલિપણ્ણત્ત ધર્મં લભેઙ્ગ સવળયાણ ” ઇત્યાદિ ૧૦
આત્મા બે સ્થાનો દ્વારા કેવલિ પ્રજ્ઞ ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે. તે બે સ્થાન
રૂપ કારણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) શ્રવણ અને (૨) તેને હૃદયમાં અવધારણ
કરીને. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

“ કેવલિ પ્રજ્ઞ ધર્મ ઉપાદેય છે ”, એવું કથન જ્યારે આત્મા સાંભળે
છે, ત્યારે એટલા કથનના શ્રવણ માત્રથી જ તે કેવલિપ્રજ્ઞ ધર્મને ગ્રહણ કરી
લેતો નથી, તેને માટે તો આવશ્યક વસ્તુ તો એ છે કે તેને હૃદયમાં અવધારણ
કરવો જોઈએ. તેથી જ સૂત્રકારે કેવલિપ્રજ્ઞ ધર્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે અહીં
આ બે કારણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. કહું પણ છે કે—‘ સદ્ધર્મશ્રવણાદેવ ’ ઇત્યાદિ.

જિનોક્ત ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય કલ્મષ (પાપ રૂપ મલિનતા) થી
વિહીન બની જાય છે, કારણ કે તેના દ્વારા તે હેય અને ઉપાદેયના તત્ત્વજ્ઞાનથી

‘जाव’ इति इह यावत्कन्देन—‘दोहिं ठाणेहिं आया केवलं वोहिं बुज्जेज्जा’ इत्यादि । ‘जाव केवलनाणं उप्पाडेज्जा’ इति पर्यन्तं बोध्यम् ॥ सू० १० ॥

केवलज्ञानं च कालविशेषे भवतीति तमाह—

मूलम्-दो समाओ पन्नत्ताओ । तं जहा-ओसप्पिणी समा चैव, उस्सप्पिणी समा चैव ॥ सू० ११ ॥

छाया—द्वे समे प्रज्ञप्ते । तद् यथा—अवमर्षिणी समा चैव, उत्सर्षिणी समा चैव ॥ सू० ११ ॥

टीका—‘दो समाओ’ इति ।

समा—कालविशेषः । अन्यत् मुगमम् ॥ सू० ११ ॥

और उपादेय के तत्त्वज्ञान से संपन्न बन जाता है जब आत्मा में हेयोपादेय का तात्त्विक ज्ञान जागृत हो जाता है तब आत्मा में एक प्रकार का ऐसा आत्मिक बल प्रकट होता है कि जिससे उसे परम संवेग उत्पन्न होता है “संसारत् भीतिसंवेगः” संवेग उत्पन्न होने से फिर यह धर्म को जीवन में उतारने की ऐसी दृढ़ इच्छा वाला बन जाता है कि जिससे वह अपनी शक्ति के अनुसार धर्म को ग्रहण ही कर लेता है यहां यावत्शब्द से “दोहिं ठाणेहिं आया केवलां वोहिं बुज्जेज्जा” इस पाठ से लेकर “जाव केवलनाणं उप्पाडेज्जा” इस पाठ तक का ग्रहण हुआ है ॥ सू० १० ॥

केवलज्ञान कालविशेष में होता है इसलिये अब उसी कालविशेष को सूत्रकार कहते हैं—“दो समाओ पन्नत्ताओ” इत्यादि ॥११॥

समा नाम कालविशेष का है और यह कालविशेष उत्सर्षिणी

शुद्ध धनी लय छे त्यारे आत्माना हेयोपादेयतुं तात्त्विक ज्ञान जागृत धर्म लय छे त्यारे आत्माना अंदर अेक जाततुं आत्मभण प्रकट धाय छे अने तेना द्वारा तेना आत्माभां परम संवेग उत्पन्न धाय छे. “संसारत् भीतिसंवेगः” संवेग उत्पन्न धवाथी ते धर्मने लयनभां उतारवाने इह निश्चयी अने छे. तेथी ते पोतानी शक्ति अनुसार धर्मने अडमु करी ले छे. अर्ही “जाव (यावत्)” पद्यी “दोहिं ठाणेहिं आया केवलां वोहिं बुज्जेज्जा” आ पाडथी शरु करीने “जाव केवलनाणं उप्पाडेज्जा” आ सूत्रपाड पर्यन्तने पाठ अडमु करवाभां आये छे ॥ सू० १० ॥

केवलज्ञान कालविशेषभां ल धाय छे, तेथी इवे सूत्रकार ते कालविशेषनी अडमु करे छे—“दो समाओ पन्नत्ताओ” इत्यादि ॥ ११ ॥

कालविशेषतुं नाम “समा” (नमय) छे. ते कालविशेषना छे लेइ छे.

केवलज्ञानमुन्मादक्षये सत्येव भवति, अतः सामान्येन उन्मादं प्ररूपयितुमाह—
 मूलम्--दुविहे उम्माए पन्नत्ते । तं जहा-जक्खावेसेणं चेव,
 मोहणिज्जस्स चेव कम्मस्स उदएणं । तत्थ णं जे से जक्खा-
 वेसेणं, से सुहवेयणतराए चेव, सुहविमोयणतराए चेव ।
 तत्थणं जे से मोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं से णं दुहवेयण-
 तराए चेव, दुहविमोयणतराए चेव ॥ सू० १२ ॥

छाया—द्विविध उन्मादः प्रज्ञप्तः । तद्यथा—यक्षावेशेन चैव, मोहनीयस्य चैव
 कर्मण उदयेन, तत्र खलु योऽसौ यक्षावेशेन, स खलु सुखवेदनतरकश्चैव, सुख-
 विमोचनतरकश्चैव । तत्र खलु योऽसौ मोहनीयस्य कर्मण उदयेन, स खलु दुःख-
 वेदनतरकश्चैव, दुःखविमोचनतरकश्चैव ॥ सू० १२ ॥

टीका—‘दुविहे उम्माए’ इत्यादि—

उन्मादः—चित्तविक्षेपः, स द्विविधः प्रज्ञप्तः । तद् यथा—यक्षावेशेन—यज्ञो
 देवस्तस्याऽऽवेशः—मनुष्यादिशरीरेऽधिष्ठानं तेन, य उन्मादः, स इत्येकः । तथा—
 मोहनीयस्य—दर्शनमोहनीयादेः कर्मण उदयेन, य उन्मादः, सोऽन्य इति । तत्र—

और अवसर्पिणी के भेद से दो प्रकार का है चाकी का इस विषय का
 कथन पहिले किया जा चुका है ॥ सू० ११ ॥

केवलज्ञान उन्माद के क्षय होने परही होता है अतः अब सूत्रकार
 सामान्यरूप से उन्माद की प्ररूपणा करते हैं—

“दुविहे उम्माए पन्नत्ते” इत्यादि ॥ १२ ॥

चित्तविक्षेप का नाम उन्माद है यह उन्माद दो प्रकार का कहा
 गया है एक यक्षावेशसे हुआ उन्माद और दूसरा दर्शनमोहनीय कर्म
 के उदय से हुआ उन्माद, मनुष्यादि शरीर में जो देव का अधिष्ठान

(१) उत्सर्पिणीकाण अने (२) अवसर्पिणीकाण. आ विषयतुं विशेष कथन
 पड़ेलां करवाभां आवी गयुं छे. ॥ सू० ११ ॥

उन्मादने क्षय थवाथी न केवलज्ञान उत्पन्न थाय छे. तेथी सूत्रकार हवे
 सामान्यरूपे उन्मादनी प्ररूपणा करे छे “दुविहे उम्माए पणत्ते” इत्यादि ॥ १२ ॥

चित्तविक्षेपने उन्माद कडे छे ते उन्मादना जे प्रकार कह्या छे—(१) यक्षावेश
 द्वारा उत्पन्न थयेवे। उन्माद अने (२) दर्शन मोहनीय कर्माना उदयथी उत्पन्न थयेवे।
 उन्माद. मनुष्यादिना शरीरमां केछ देवादिना प्रवेश थाय छे अने तेने क्षीये तेना

तयोर्मध्ये योऽसौ यक्षावेशेन भवति, स सुखवेदनतरक एव—अतिमुखेन मोहजन्यो
 न्मादापेक्षया अक्लेशेन वेदनम्—अनुभवनं यस्यासौ सुखवेदनतरः स एव सुखवेद-
 नतरकः । तथा—अतिशयेन मुखेन विमोचनं—वियोजनं, यस्याऽसौ सुखविमोचन-
 तरः । स एव सुखविमोचनतरकः विद्यामन्त्रादिमात्रसाध्यत्वात् अन्येवं द्विविधो
 भवति । तत्र खलु यः उन्मादो मोहनीयस्य कर्मण उदयेन जायते, स खलु दुःख-
 वेदनतरो भवति, ऐकान्तिकातिशयितभ्रमस्वभावतयाऽत्यन्तविपरीतप्रवृत्तिनिमित्त-
 त्वेनाऽनन्तभ्रमणकारणत्वात्, तथाऽऽभ्यन्तरकारणोत्पन्नत्वेन सप्राथम्यात्पान्

हो जाता है और उससे चित्त में जो असावधानी आ जाती है, वही
 यक्षावेशजन्य उन्माद है तथा दर्शनमोहनीयादि कर्म के उदय से जो
 उन्माद विपरीत परिणाम होता है वह दर्शनमोहनीय कर्म जन्य उन्माद
 है इनमें जो उन्माद यक्षावेश से जन्य होता है वह “ सुह वेयणतराण
 चैव ” सुखवेदनतरक ही हाता है अर्थात् मोहजन्य उन्माद की अपेक्षा
 वह यक्षावेशजन्य उन्माद अक्लेशसे है अनुभव जिनका ऐसा होता है
 तथा—सुखविमोचनतरक विद्यामन्त्रादि से साध्य होने के कारण अच्छी
 तरह से छुड़ाने के योग्य होता है अर्थात् यक्षावेश जन्य जो उन्माद
 होता है वह विद्यामन्त्र आदि के प्रभाव से छूट जाता है परन्तु जो
 मोहजन्य उन्माद होता है वह यक्षावेशजन्य उन्माद की अपेक्षा दुःख-
 वेदनतरक होता है क्यों कि दर्शनमोहनीय जन्य उन्माद आत्मा में
 विपरीत परिणतिरूप होता है इससे आत्मा अनात्माभूत पदार्थों में लु-

चित्तमां ले असावधानी आवी गय छे, तेने यक्षावेशजन्य उन्माद छडे छे परन्तु
 दर्शनमोहनीय कर्मना उदयथी चित्तमां विपरीत परिणाम उप ले उन्माद
 पेदा थाय छे तेने दर्शनमोहनीय कर्मजन्य उन्माद छडे छे. आ षन्ने उन्मा-
 दमां ले पडेला प्रकारेनो यक्षावेशजन्य उन्माद छे ते “ सुहवेयणतराणचैव ”
 सुखवेदन तरक ले होय छे. अत्रले के मोहजन्य उन्माद करता यक्षावेशजन्य
 उन्मादने अनुभव वधारे अकलेशजनक होय छे. वणी यक्षावेशजन्य उन्माद
 सुखविमोचन तरक होय छे, सरणताधी इर करी शकय जेवो होय छे शरणु
 के यक्षावेश जन्य ले उन्माद होय छे ते विद्या, मात्र आदि द्वारा सरणताधी
 इर करी शकय जेवो होय छे, परन्तु ले मोहजन्य उन्माद छे ते यक्षावेश
 जन्य उन्माद करता दुःखवेदनतरक—वधारे दुःखपूर्वक वेदन करता गोन्य होय
 छे, शरणु के दर्शनमोहनीय जन्य उन्माद आत्मां विपरीत परिणतिरूप
 होय छे. तेधी आत्मा अनात्माभूत पदार्थोंमां ले बाधने छे—अनिष्टनी कल्पना

कर्मक्षयोपशमादिभिरेवनिर्धार्यत्वात् । संसारस्य च दुःखवेदनस्वभावत्वात् । मोहजो-
न्मादादन्यो यक्षजनितोन्मादः सुखवेदनतर एव एकमविवृत्त्वादिति ॥ सू० १२

भाता हुआ इष्टानिष्ट की कल्पना से आप को सुखी दुःखी मानने लगता है जो पदार्थ अपने नहीं हैं इन्हें अपना मानता है और जो अपने हैं उन्हें अपने नहीं मानता है रागादिक जो प्रकट में दुःखों देनेवाले हैं उनकी ही सेवा करता हुआ अपने को सुखी मानता है शुभ और अशुभ कर्म के फल में रति और अरति करता हुआ अपने निजके पद को भूल जाता है इस तरह से इस जीव की दर्शन मोहनीयकर्म के उदय से विपरीत परिणति बन जाती है तात्पर्य यही है कि यह इसके सद्भाव से सम्यग्दृष्टि नहीं बन पाता है इस कारण इस प्रकार की प्रवृत्ति इस के लिये अनन्त भ्रमभ्रमण का कारण बनती है क्योंकि जबतक इस प्रकार की विपरीत परिणति रूप दर्शनमोहनीय जन्य उन्माद का उदय जीव को रहता है तबतक यह जीव चारों गतियों में जन्ममरण के दुःखों को उठाता रहता है—यही इस उन्माद में दुःखवेदनतरकता है तथा यह उन्माद दर्शनमोहनीय कर्मके क्षय क्षयोपशमादिसे ही हटाया जा सकता है विद्यामन्त्रादि के प्रभाव से नहीं इसलिये भी यह दुःख-वेदनतरक है तथा—यह उन्माद संसार का ही कारण होता है और

जोथी चोताने सुभीदुःभी मानवा लागे छे जे पदार्थो चोताना नथी तेमने ते चोताना माने छे अने जे पदार्थो चोताना छे तेमने ते पारकां माने छे. दुःभना कारणभूत रागादिकांनी सेवा करवाभां ज ते सुभ माने छे. जेवो भाणुस शुभ अने अशुभ कर्मां रति अने अरति करतो थको चोताना निजना पदने लुट्टी जय छे. आ रीते दर्शनमोहनीय कर्मां उदयथी ते जेव विपरीत परिणतिवाणो भनी जय छे उडेव नुं तात्पर्य जे छे के आ प्रकारना उन्मादवाणो जेव सम्यग्दृष्टि भनी शकतो नथी, ते कारणे तेनी आ प्रकारनी प्रवृत्ति तेने भाटे अनन्त भ्रमभ्रमणुं कारणे भने छे. कारणे के न्यां सुधी ते जेवमां दर्शनमोहनीय जन्य आ प्रकारनी विपरीत परिणतिने सदभाव रहे छे, त्यां सुधी ते चारे गतिजोमां जन्ममरण रूप दुःभोने सहन करतो रहे छे. जेज आ उन्मादमां दुःखवेदन तरकता छे आ उन्मादने दर्शनमोहनीयना क्षय अने क्षयोपशमादि द्वारा ज हर करी शकय छे. विद्यामन्त्रादिना प्रभावथी आ प्रकारने उन्माद हर करी शकतो नथी, तेथी पण तेने दुःख-वेदनतरक उडेवमां आवेद छे. तथा आ उन्माद संसारनी वृद्धिना कारणरूप

उन्मादे सति प्राणी प्राणातिपातादिरूपे दण्डे प्रवर्तते, दण्डमाजनं वा भवतीतिदण्डं निरूपयति—

मूलम्-दो दंडा पन्नत्ता । तं जहा-अट्टादंडे चैव, अणट्टादंडे चैव । नेरइयाणं दो दंडा पन्नत्ता, तं जहा-अट्टादंडे च, अणट्टादंडे च । एवं चउवीसादंडओ, जाव विसाणियाणं ॥ सू० १३ ॥

छाया-द्वौ दण्डौ प्रज्ञप्तौ । तद् यथा-अर्थदण्डश्चैव, अनर्थदण्डश्चैव । नेरयिकाणां द्वौ दण्डौ प्रज्ञप्तौ, तं जहा-अर्थदण्डश्च अनर्थदण्डश्च । एवं चतुर्विंशतिदण्डकः, यावद् वैमानिकानाम् ॥ सू० १३ ॥

टीका 'दो दंडा पन्नत्ता' इत्यादि—

द्वौ दण्डौ प्रज्ञप्तौ-प्ररूपितौ भगवता । दण्डः प्राणातिपातादिः, स द्विविध इत्यर्थः । दण्डशब्दार्थः आश्रयकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोषिणी टीकाया-

संसार दुःखरूप ही है उसलिये भी यह दुःखवेदनतर है तथा यह उन्माद जीव के साथ भव २ में जाता है अतः एक भविक यक्षजन्य उन्माद की अपेक्षा यह दुःख वेदनतरक है और यक्षजनित उन्माद इस की अपेक्षा सुखवेदनतरक है ॥सू० १२॥

उन्माद के होने पर प्राणी प्राणातिपातादिरूप दण्ड में प्रवृत्ति करता है अथवा दण्डका पात्र होता है-इसी विषय की अब सूत्रकार प्ररूपणा करते हैं-"दो दंडा पन्नत्ता" इत्यादि ॥१३॥

दण्ड शब्द से यहां प्राणातिपात आदिकों का ग्रहण हुआ है यह दण्ड दो प्रकार का है दण्डशब्द का अर्थ आश्रयक सूत्र पर जो मेरी की हुई मुनितोषिणी टीका है, उसमें विवेचन हुआ है अतः यहां से

भने छे. संसार तो दुःखरूप न छे, तेही पद्य तेने दुःखवेदनतरक छणो छे. आ उन्मादनेो संशोध लवनी साथे लव तावमां रहो छे. तेही ओक लवित्त यक्षजन्य उन्माद इस्तां भोडनीयजन्य उन्मादने दुःखवेदनतरक छणो छे यद्य जन्य उन्माद भोडनीयजन्य उन्माद इस्ता मुणवेदनतरक गेय छे ॥सू० १२॥

उन्मादयुक्त अवस्थाभा न लव प्राणातिपात आदि उप दण्डमा प्रवृत्त थाय छे अथवा इंडने पात्र भने छे. तेही अत्रशब्द इवे इंडनी प्ररूपणा इरे छे

"दो दंडा पन्नत्ता" इत्यादि ॥ १३ ॥

इंड शब्द द्वारा अर्द्धी प्राणातिपात आदिने उपदण्ड उन्मादमा आवेत्त छे. आ इंडना ले प्रधार छे. इंड शब्दनेो अर्थ, भाग द्वारा आवश्यक सूत्रनी

મનલોકનીયઃ । કેન પ્રકારેણ દ્વૌ દણ્ડૌ પ્રરૂપિતૌ ? તં પ્રદર્શયતિ-‘ તં જહા ’
 इत्यादि । अर्थदण्डः=अर्थाय इन्द्रियादिप्रयोजनाय दण्डः, यस्तु निष्प्रयोजनो दण्डः,
 स अनर्थदण्ड इति । उक्तरूपमेव दण्डं सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन निरूपयति-
 ‘ नैरइयाणं ’ इत्यादि । नैरयिकाणामर्थदण्डोऽनर्थदण्डश्चेति द्वौ दण्डौ भवतः ।
 एवं=नैरयिकवत् अर्थदण्डानर्थदण्डामिलापेन चतुर्विंशतिदण्डको, बोद्धव्यः । तत्रैता-
 वान् विशेषः-नैरयिकाणामर्थदण्डः स्वशरीररक्षार्थमन्यस्योपहननम्, अनर्थदण्डस्तु
 प्रद्वेषकरणादेव भवति । पृथिव्यादीनां तु अनाभोगेनाप्याहारग्रहणे जीवोपघातो

इसे जान लेना चाहिये दण्ड के वे दो प्रकार इस तरह से हैं-“ अट्टा
 दंडे चैव अणट्टादंडे चैव ” एक अर्थ दण्ड और दूसरा अनर्थ दण्ड
 इनमें इन्द्रियादि प्रयोजन के निमित्त जो दण्ड है वह अर्थ दण्ड है ।
 तथा निष्प्रयोजन जो दण्ड है वह अनर्थ दण्ड है इसी दण्ड का सर्व
 जीवों में चतुर्विंशतिदण्ड द्वारा अब सूत्रकार प्ररूपण करते हैं “ नैर-
 इयाणं ” इत्यादि-

नैरयिक जीवों में दो दण्ड होते हैं एक अर्थदण्ड और दूसरा अन-
 र्थदण्ड नैरयिक की तरह ही अर्थदण्ड और अनर्थ के अभिलाप से
 चतुर्विंशतिदण्डक जानना चाहिये विशेषता इसमें केवल ऐसी ही है कि
 नैरयिकों में जो अर्थदण्ड है वह अपने शरीर की रक्षा के लिये अन्य
 नारकियों का उपहननरूप है तथा अनर्थदण्ड, व्यर्थ के प्रद्वेष करने रूप
 है तथा पृथिव्यादिक जीवों में अनाभोग से भी जो आहारग्रहण करने

ને સુનિતોષિણી ટીકા લખવામાં આવી છે, તેમાં આપ્યો છે. તેથી જિજ્ઞાસુ
 પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવો. દંડના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—

“ અટ્ટા દંડે ચૈવ અણટ્ટા દંડે ચૈવ ” (૧) અર્થ દંડ અને (૨) અનર્થ
 દંડ. ઇન્દ્રિયાદિ પ્રયોજનને નિમિત્તે જે પ્રાણાતિપાતાદિ રૂપ દંડ થાય છે, તેને
 અર્થ દંડ કહે છે, પણ નિષ્પ્રયોજનયુક્ત જે દંડ હોય છે તેને અનર્થ દંડ
 કહે છે હવે આ દંડનું સમસ્ત જીવોમાં ૨૪ દંડકો દ્વારા સૂત્રકાર નિરૂપણ
 કરે છે-“ નૈરइयाणं ” ઇત્યાદિ. નારકોમાં જે દંડ હોય છે (૧) અર્થ દંડ અને
 (૨) અનર્થ દંડ. એજ અભિલાપ ક્રમથી ચોવીસે દંડકોના જીવોમાં-વૈમાનિકો
 પર્યન્તના જીવોમાં અર્થ દંડ અને અનર્થ દંડના સદ્ભાવનું કથન થવું જોઈએ.
 અર્થ દંડ અને અનર્થ દંડની અપેક્ષાએ નારકોમાં આ પ્રમાણે વિશેષતા છે.
 નારકોમાં પોતાના શરીરની રક્ષાને માટે અર્થ દંડ થતો હોય છે અને તે અન્ય
 નારકોના ઉપહનન રૂપ હોય છે, અને ત્યાં વ્યર્થ પ્રદ્વેષ કરવા રૂપ અનર્થ
 દંડનો સદ્ભાવ હોય છે. પૃથ્વીકાય આદિ જીવોમાં અનાભોગ રૂપે આહાર

भवति । स एव तेषामर्थदण्डः, अन्यथात्वनर्थदण्डः । अथवा—मवान्तरीयो चोऽर्थ-
दण्डादिपरिणामस्तदपेक्षया दण्डद्वयं पृथिव्यादीनां बोध्यम् ॥ सू० १३ ॥

સ ચાર્યં દણ્ડઃ સમ્યગ્દર્શનાદિત્રયવર્તાં ન મવતીત્યતસ્તત્ત્રિવતયનિરૂપણં કર્તુમિ-
ચ્છન્ પૂર્વં સામાન્યેન દર્શનસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય—દુવિહે દંસણે પદ્મત્તે । તં જહા, સમ્મદંસણે ચેવ,
મિચ્છાદંસણે ચેવ । સમ્મદંસણે દુવિહે પદ્મત્તે । તં જહા-ણિમગ્ગ-
સમ્મદંસણે ચેવ, અભિગમસમ્મદંસણે ચેવ । ણિસમ્મદંસણે
દુવિહે પદ્મત્તે । તં જહા-પહિવાઈ ચેવ, અપહિવાઈ ચેવ । અભિ-
ગમસમ્મદંસણે દુવિહે પદ્મત્તે । તં જહા પહિવાઈ ચેવ, અપહિ-
વાઈ ચેવ । મિચ્છાદંસણે દુવિહે પદ્મત્તે । તં જહા-અભિગમહિય-
મિચ્છાદંસણે ચેવ, અણમિગમહિયમિચ્છાદંસણે ચેવ । અભિગ-
મિચ્છાદંસણે દુવિહે પદ્મત્તે તં જહા-સપ્પજ્જવસિણ ચેવ, અપ-
જ્જવસિણ ચેવ । એવસણમિગમહિયમિચ્છાદંસણેઽવિ ॥ સૂ० ૧૪ ॥

છાયા—દ્વિવિધં દર્શનં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ યથા—સમ્યગ્દર્શનં ચેવ, મિથ્યાદર્શનં
ચેવ । સમ્યગ્દર્શનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ યથા—નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનં ચેવ, અભિગ-
મસમ્યગ્દર્શનં ચેવ । નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તં જહા—પ્રતિપાતિચેવ,
અપ્રતિપાતિ ચેવ । અભિગમસમ્યગ્દર્શનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ યથા—પ્રતિપાતિ ચેવ,
અપ્રતિપાતિ ચેવ । મિથ્યાદર્શનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ યથા—અભિગ્રહિકમિથ્યાદ-
ર્શનં ચેવ, અનભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શનં ચેવ । અભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ ।
તદ્ યથા—સપર્યવસિતં ચેવ, અપર્યવસિતં ચેવ । એવમનભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શનમપિ ॥ ૧૪ ॥

પર जीवों का उपघात होता है तद्रूप अर्थ दण्ड होता है इससे अनिच्छित
वहां अनर्थ दण्ड होता है अथवा भवान्तरीय जो अर्थदण्डादिरूप उनका
परिणाम है उस अपेक्षा से दण्डद्वय पृथिव्यादिकों के होते हैं ऐसा
जान लेना चाहिये ॥ सू० १३ ॥

મહણુ ધરવામાં જીવોનો જે ઉપઘાત થાય છે, તે ઉપઘાત રૂપ અર્થ દંડનો
સદૃશાવ હોય છે. તદુપરાંત તેઓમાં અનર્થ દંડનો પણ સદૃશાવ હોય છે.
અથવા ભવાન્તરીય જે અર્થ દંડાદિ રૂપ તેમનું પન્નિભાવ છે, તે દૃષ્ટિએ એમ
અમશ્યુ ભેદથી કે પૃથ્વીકાય આદિમાં પણ બન્ને પ્રકારના દંડનો સદૃશાવ
હોય છે. ॥ સૂ० ૧૩ ॥

ટીકા—‘ દુવિહે દંસણે પન્નત્તે ’ ઇત્યાદિ—

દર્શન—શ્રદ્ધાનમ્, અભિરુચિરિત્યર્થઃ । તદ્ દ્વિવિધમ્—સમ્યગ્દર્શનમ્, મિથ્યાદર્શનં ચેતિ । તત્ર—સર્વજ્ઞોપદિષ્ટપારમાર્થિકજીવાદિપદાર્થાનાં શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્, તદ્વિપરીતં મિથ્યાદર્શનમ્ । સમ્યગ્દર્શનં દ્વિવિધમ્—નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનમ્, અભિગમસમ્યગ્દર્શનં ચ । તત્ર—નિસર્ગઃ, સ્વભાવઃ, અનુપદેશઃ, ઇત્યેકાર્થાઃ । નિસર્ગેણ=સ્વભાવેન ગુર્વાદ્યુપદેશમન્તરેણ કર્મોપશમાદિભ્યો જીવસ્ય યદર્શનં સમુત્પદ્યતે તત્

યહ દ્વણ્ડ સમ્યગ્દર્શનાદિત્રય વાલે જીવોં કો નહીં હોતા હૈ ઇસી અભિપ્રાય સે ઉલ તીનોં કા નિરૂપણ કરને કી હચ્છાવાલે સૂત્રકાર પહિલે સામાન્ય રૂપ સે દર્શન કે સ્વરૂપ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

“ દુવિહે દંસણે પન્નત્તે ” ઇત્યાદિ ॥ ૧૪ ॥

દર્શન—શ્રદ્ધાન અભિરુચિ—દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે સમ્યગ્દર્શન ઓર મિથ્યાદર્શન ઇનમૈં સર્વજ્ઞ ઉપદિષ્ટ જીવાદિક પદાર્થોં કા જો શ્રદ્ધાન હૈ વહ સમ્યગ્દર્શન હૈ ઇસ સમ્યગ્દર્શન સે જો વિપરીત દર્શન હૈ વહ મિથ્યાદર્શન હૈ ઇનમૈં મી જો સમ્યગ્દર્શન હૈ વહ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન ઓર અભિગમ સમ્યગ્દર્શન કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હૈ જો સમ્યગ્દર્શન જીવ કો ગુર્વાદિક કે ઉપદેશ કે વિના ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગ હૈ નિસર્ગશબ્દ કા અર્થ સ્વભાવ હૈ ઇસ સ્વભાવ સે છુપ સમ્યગ્દર્શન મૈં ઉપદેશ આદિ પરનિમિત્ત કી અપેક્ષા નહીં રહતી હૈ ઇસમૈં દર્શનમોહનીય કર્મ કા ક્ષયોપશમાદિ રૂપ પરિણામ સ્વતઃ હોતા હૈ

સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણુના સહભાવવાળા જીવો આ દંડથી રહિત હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે ત્રણેનું નિરૂપણ કરે છે પહેલાં તેઓ સામાન્ય રૂપે દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે—“ દુવિહે દંસણે પન્નત્તે ” ઇત્યાદિ ॥ ૧૪ ॥

જિનોકતા કથનમાં શ્રદ્ધા અથવા અભિરુચિનું નામ દર્શન છે. તેના બે પ્રકાર છે—(૧) સમ્યગ્દર્શન અને (૨) મિથ્યાદર્શન. સર્વજ્ઞ દ્વારા ઉપદિષ્ટ જીવાદિક પદાર્થોમાં શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શન કરતાં વિપરીત જે દર્શન છે તેને મિથ્યાદર્શન કહે છે સમ્યગ્દર્શનના બે ભેદ છે. (૧) નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન, (૨) અભિગમ સમ્યગ્દર્શન. જે સમ્યગ્દર્શન જીવમાં શુરુ આદિના ઉપદેશ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શનને નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. નિસર્ગ એટલે સ્વભાવ. આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યગ્દર્શનમાં ઉપદેશ આદિ પરનિમિત્તોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેમાં દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ રૂપ પરિણામ સ્વતઃ થાય છે, તેથી જે

निसर्गसम्यग्दर्शनम् । यथा श्रावकपुत्रपौत्राणां कुलपरम्परागतं चद् दर्शनम् । यथा वा स्वयम्भूरमणसमुद्रस्थितानां श्रावकश्राविकादि संस्थानवतां मत्स्यानां विलोकनेन तदावरणीयक्षयोपशान्तो जीवस्य यद् दर्शनं जायते तन् निसर्गसम्यग्दर्शनम् । अभिगमः—उपदेशः, तज्जनितं सम्यग्दर्शनम्, अभिगमसम्यग्दर्शनम्, उदं गुर्वाद्युपदेशे सति जायते । तत्र निसर्गसम्यग्दर्शनं द्विविधम्—प्रतिपाति, अप्रतिपाति च । तत्र यत् दर्शनमोहनीयोदयात् प्रतिपतति, तत् प्रतिपतनशील प्रतिपाति, औपशमिकं क्षयोपशमिकं चेत्यर्थः । अप्रतिपाति—आयिकम् तथा—अभिगमसम्यग्दर्शनं द्विवि-

हसीलिये इसका नाम निसर्ग सम्यग्दर्शन हुआ है श्रावक के पुत्रों और पौत्रादिकों में जो कुलपरम्परागत दर्शन होता है वह निसर्ग सम्यग्दर्शन है तथा स्वयंभूरमणसमुद्र में स्थित जो श्रावक श्राविका आदि के आकार वाले मत्स्य हैं उन मत्स्यों के विलोकन से जो जीव को तदावरणीय कर्म का दर्शनमोहनीय कर्म का क्षयोपशम होता है और इस क्षयोपशम से जो उसका दर्शन होता है, वह निसर्ग सम्यग्दर्शन है अभिगम नाम उपदेशका है इस उपदेशसे जो जीवको दर्शन प्राप्त होता है वह अभिगम सम्यग्दर्शन है यह सम्यग्दर्शन गुर्वादिक का उपदेश प्राप्त होने पर ही होता है निसर्गसम्यग्दर्शन भी दो प्रकार का होता है—एक प्रतिपाति और दूसरा अप्रतिपाति इनमें दर्शक मोहनीय कर्म के उदय से जो सम्यग्दर्शन होकरके छूट जाता है वह सम्यग्दर्शन प्रतिपाति है औपशमिक सम्यग्दर्शन और क्षयोपशमिक सम्यग्दर्शन दो

तेनुं नाम निसर्ग सम्यग्दर्शन पश्युं श्रावकानां पुत्रपुत्रीयोभा जे कुलपरम्परागत दर्शन होय छे, ते निसर्ग सम्यग्दर्शन न छे. तथा स्वयंभूरमणसमुद्रमां रहलां जे श्रावक श्राविकादिनां आकारवाणां मत्स्यो छे, ते मत्स्योने हेणवाथी जे उयोना दर्शन मोहनीय कर्मने क्षयोपशम थाय छे, अने ते क्षयोपशमने कारणे तेने जे दर्शननी प्राप्ति थाय छे, ते दर्शन पण निसर्ग सम्यग्दर्शन न छे. अभिगम अत्रे उपदेश. ते उपदेश द्वारा उवने जे दर्शननी प्राप्ति थाय छे, ते दर्शनने अभिगम सम्यग्दर्शन छे छे आ प्रकारतनुं सम्यग्दर्शन शुरु आदिना उपदेशशी न प्राप्त थाय छे. निसर्ग सम्यग्दर्शनना पण जे लेह पडे छे—(१) प्रतिपाति अने (२) अप्रतिपाति.

दर्शन मोहनीय कर्मना उदयधी जे सम्यग्दर्शन छरी जाय छे (नष्ट यर्ष जाय छे) जेवा सम्यग्दर्शनने प्रतिपाति सम्यग्दर्शन छे छे. औपशमिक सम्यग्दर्शन अने क्षयोपशमिक सम्यग्दर्शन, आ जे सम्यग्दर्शनो प्रतिपाति

धम्-प्रतिपाति, अप्रतिपाति च । सम्यक्त्वस्य विशेषवर्णनम् आचाराङ्गसूत्रस्य प्रथम-
श्रुतस्कन्धे चतुर्थीध्ययने मत्कृताचारचिन्तामणिटीकायां विलोकनीयम् । मिथ्या-
दर्शनं द्विविधम्-अभिग्रहिकमिथ्यादर्शनम् अनभिग्रहिकमिथ्यादर्शनं चेत् । मिथ्या-
विपरीतं, दर्शनं मिथ्यादर्शनम्, अतत्त्वे तत्त्वाभिनिवेशः, तत्त्वेचातत्त्वाभिनिवेशः ।
एतच्च मोहनीयकर्मोदयादुत्पद्यते । सत्ये तत्त्वे अश्रद्धानं मिथ्यादर्शनमित्यर्थः ।
तद् द्विविधम्-अभिग्रहिकमिथ्यादर्शनम्-अनभिग्रहिकमिथ्यादर्शनं च । तत्र-अभि-

सम्यग्दर्शनं प्रतिपाति है क्योँ कि इनका स्वभाव प्रतिपत्नशील होता है
क्षायिक सम्यग्दर्शन अप्रतिपाति होता है क्योँ कि वह अपने आवारक
(रोकनेवाले) कर्म दर्शनमोहनीयादि कर्म के विलकुल क्षय से उत्पन्न
होता है इसी तरह से अभिग्रहसम्यग्दर्शन भी दो प्रकार का होता
है एक प्रतिपाति और दूसरा अप्रतिपाति सम्यक्त्व का विशेष वर्णन
देखना हो तो आचाराङ्ग के प्रथम श्रुतस्कन्ध में चतुर्थ अध्ययन की
आचारचिन्तामणि टीका में देख लेना चाहिये मिथ्यादर्शन भी दो प्रकार
का होता है-एक अभिग्रहिकमिथ्यादर्शन और दूसरा अनभिग्रहिक
मिथ्यादर्शन विपरीतदर्शन का नाम मिथ्यादर्शन है यह मिथ्यादर्शन
अतत्त्व में तत्त्वाभिनिवेश रूप होता है अथवा तत्त्व में अतत्त्वाभिनिवे-
शरूप होता है जीव का यह मिथ्यादर्शन दर्शनमोहनीय कर्म के उदय
से उत्पन्न होता है, सत्य तत्त्व में अश्रद्धान का नाम मिथ्यादर्शन है इसमें
जो अभिग्रहिक मिथ्यादर्शन है वह कदाग्रह जहाँ होता है वहाँ होता

डोय छे, कारणु के तेमने स्वभाव पत्नशील-नष्ट थई जय ओयो डोय छे.
क्षायिक सम्यग्दर्शन अप्रतिपाति डोय छे, कारणु के ते पोताना आवारक
(आवारणु करनारा-रोकनारा) कर्मने (दर्शन मोहनीय कर्मना) सर्वथा
क्षय थवाथी उत्पन्न थाय छे. ओज प्रमाणे अलिग्रह सम्यग्दर्शन पणु जे
प्रकारनुं डोय छे-(१) प्रतिपाति अने (२) अप्रतिपाति.

सम्यक्त्वनुं विशेष वर्णन आचारांगना प्रथम श्रुतस्कन्धना थोथा अध्य-
यननी आचार चिन्तामणि टीकाभां करवाभां अयुं छे. तो निज्ञासुओओ ते
वांथी लेवुं मिथ्यादर्शनना पणु जे प्रकार छे-(१) अलिग्रहिक मिथ्यादर्शन
अने (२) अनलिग्रहिक मिथ्यादर्शन. विपरीत दर्शनने मिथ्यादर्शन ठडे छे.
आ मिथ्यादर्शन अतत्त्वभां तत्त्वाभिनिवेश रूप डोय छे अथवा तत्त्वभां अत-
त्त्वाभिनिवेश रूप डोय छे. मिथ्यादर्शन मोहनीयना उदयथी जवभां आ
मिथ्यादर्शन उत्पन्न थाय छे. सत्य तत्त्वभां अश्रद्धा राणवी तेनुं नाम मिथ्या-
दर्शन छे. ल्यां कदाग्रहने सहभाव डोय छे त्यां अलिग्रहिक मिथ्यादर्शन

पदः—कदाग्रहः, स यत्रारित तदभिग्रहिकं, तद्विपर्ययम्—अनभिग्रहिकम् इति ।
अभिग्रहिकमिथ्यादर्शनं द्विविधम्—सपर्यवसितम्—पर्यवसानरहितम्, सम्यक्त्वप्राप्ती
मिथ्यादर्शनस्य नाजात सान्त्वमित्यर्थः, अपर्यवसितम्—पर्यवसानरहितम् अभव्यस्य
सम्यक्त्वाप्राप्ती पर्यवसानासंभवात् अन्तरहितमित्यर्थः । एवमनभिग्रहिकमिथ्या-
दर्शनेऽपि सपर्यवसितापर्यवसितभेदेन द्वैविध्यम् । तत्रापि मव्यापेक्षया सपर्यवसि-
तम्, अभव्यापेक्षया अपर्यवसितमिति ॥ सू० १४ ॥

उक्तं दर्शनम् । अधुना ज्ञानं वर्णयति—

मूलम्--दुविहे नाणे पन्नत्ते । तं जहा-पच्चक्खे चैव परो-
क्खे चैव । पच्चक्खे नाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-केवलनाणे
चैव, नोकेवलनाणे चैव ।

है इससे भिन्न अनभिग्रहिक मिथ्यादर्शन होता है अभिग्रहिक मिथ्या-
दर्शन भी दो प्रकार का होता है—एक सपर्यवसित और दूसरा अपर्य-
वसित जो मिथ्यादर्शन सम्यक्त्व की प्राप्ति होने पर नष्ट हो जाता है
वह सपर्यवसित मिथ्यादर्शन है अभव्य जीवको जो मिथ्यादर्शन होता
है वह अपर्यवसित मिथ्यादर्शन है क्यों कि अभव्य जीवको सम्यक्त्व
की प्राप्ति होती नहीं है, इसलिये उसका मिथ्यादर्शन पर्यवसानसे रहित
होता है इसी प्रकार से अनभिग्रहिक मिथ्यादर्शन भी सपर्यवसित और
अपर्यवसित के भेद से दो प्रकार का होता है अव्य की अपेक्षा अनभि-
ग्रहिक मिथ्यात्व सपर्यवसित होता है और अभव्य की अपेक्षा वही
अपर्यवसित होता है ॥ सू० १४ ॥

छाय छे, तेनाथी विदा ओवु ले मिथ्यादर्शन छे, तेने अनभिग्रहिक
मिथ्यादर्शन कहे छे, अनभिग्रहिक मिथ्यादर्शनना पणु नीचे प्रमाद्ये छे वेद पडे
छे—(१) सपर्यवसित अने (२) अपर्यवसित ले मिथ्यादर्शन सम्यक्त्वनी
प्राप्ति यता नष्ट थछ जाय छे, ते मिथ्यादर्शनने सपर्यवसित मिथ्यादर्शन कहे
छे, अवान्ता एवने ले मिथ्यादर्शन प्राप्त थाय छे ते अपर्यवसित (अनन्त)
छाय छे, धारणु के अभव्य एवने सम्यक्त्वनी प्राप्ति न थती नथी, तेथी तेनुं
मिथ्यादर्शन पर्यवसान (अन्त) थी रहित छाय छे ओव प्रमाद्ये अनाभि-
ग्रहिक मिथ्यादर्शनना पणु ले वेद छे—(१) सपर्यवसित अने (२) अपर्य-
वसित, अव्य एवने अपेक्षाने अनभिग्रहिक मिथ्यात्व सपर्यवसित (अन्त
रहित) छाय छे पणु अवान्ता एवने अनभिग्रहिक मिथ्यात्व अपर्यवसित
(अन्त रहित) छाय छे ॥ सू० १४ ॥

केवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-भवत्थकेवलनाणे चेव,
 सिद्धकेवलनाणे चेव । भवत्थकेवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-
 सजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव, अजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव ।
 सजोगिभवत्थकेवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-पढमसमय-
 सजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव, अपढमसमयसजोगिभवत्थकेव-
 लनाणे चेव । अहवा-चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव,
 अचरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणे चेव । एवं अजोगिभव-
 त्थकेवलनाणेऽवि । सिद्धकेवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-
 अणंतरसिद्धकेवलनाणे चेव, परंपरसिद्धकेवलनाणे चेव । अणं-
 तरसिद्धकेवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-एक्काणंतरसिद्ध-
 केवलनाणे चेव, अणेक्काणंतरसिद्धकेवलनाणे चेव । परंपरसिद्ध-
 केवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-एकपरंपरसिद्धकेवलनाणे
 चेव, अणेकपरंपरसिद्धकेवलनाणे चेव ।

नो केवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-ओहिनाणे चेव,
 मणपज्जवनाणे चेव । ओहिनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-
 भवपच्चइए चेव, खओवसमिए चेव । दोण्हं भवपच्चइए
 पन्नत्ते, तं जहा-देवाणं चेव, नेरइयाणं चेव । दोण्हं खओव-
 समिए पन्नत्ते । तं जहा-मणुस्साणं चेव, पंचिंदियनिरिक्खजो-
 णियाणं चेव । मणपज्जवनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-उज्जु-
 मई चेव, विउलमई चेव ।

परोक्षेनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-आभिणिवांहियनाणे
 चैव, सुयनाणे चैव । आभिणिवांहियनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं
 जहा सुयनिसिस्सए चैव, असुयनिसिस्सए चैव । सुयनिसिस्सए दुविहे
 पन्नत्ते तं जहा-अत्थेग्गहे चैव वंजणोग्गहे चैव । असुयनि-
 सिस्सएऽवि एमेवै । सुयनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-अंगपविट्ठे
 चैव, अंगवाहिरे चैव । अंगवाहिरे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-आव-
 स्सए चैव, आवस्सयवइरित्ते चैव । आवस्सयवइरित्ते दुविहे
 पन्नत्ते । तं जहा काणिए चैव, उक्कालिय चैव ॥ सू० १५ ॥

छाया—द्विविधं ज्ञानं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—प्रत्यक्षं चैव, परोक्षं चैव । प्रत्यक्षं
 ज्ञानं द्विविधम् । तद् यथा—केवलज्ञानं चैव, नो केवलज्ञानं चैव ।

केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—भवस्थकेवलज्ञानं चैव, सिद्धकेवलज्ञानं
 चैव । भवस्थकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा—सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं चैव,

दर्शन के विषय का कथन समाप्त हुआ अब ज्ञान का वर्णन सूत्र
 कार करते हैं—“दुविहे नाणे पणत्ते” इत्यादि ॥ १५ ॥

टीकार्थ—ज्ञान दो प्रकारका कहा गया है जैसे एक प्रत्यक्षज्ञान और दूसरा
 परोक्षज्ञान इनमें प्रत्यक्षज्ञान दो प्रकारका होता है, एक केवलज्ञान सकल-
 प्रत्यक्षज्ञान और दूसरा नो केवलज्ञान विकल(द्वेग) प्रत्यक्षज्ञान केवलज्ञान
 भी दो प्रकार का कहा गया है एक भवस्थकेवली का केवलज्ञान और
 दूसरा सिद्ध का केवलज्ञान । भवस्थ केवलीका केवलज्ञान भी दो प्रकार
 का है, एक सयोगी भवस्थकेवली का केवलज्ञान, और दूसरा अयोगी

दर्शननी अक्षुप्लु पृरी धरीने इवे सूत्रकार जाननी अक्षुप्लु करे छे—

“दुविहे नाणे पणत्ते” इत्यादि ॥ १५ ॥

ज्ञानना नीचे प्रमाणों के प्रकार दशां छे—(१) प्रत्यक्षज्ञान (२) परोक्षज्ञान.
 तेभांता प्रत्यक्ष ज्ञानना के प्रकार छे—(१) केवलज्ञान सकल प्रत्यक्षज्ञान अने
 (२) नो केवलज्ञान विकल प्रत्यक्षज्ञान. केवलज्ञान पणु के प्रकारनु दणुं छे—
 (१) भवस्थ केवलीनुं केवलज्ञान अने (२) सिद्धनुं केवलज्ञान. भवस्थ केवलीनुं
 केवलज्ञान पणु के प्रकारनु छे.य छे (१) अयोगी भवस्थ केवलीनुं केवलज्ञान

અયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનં ચૈવ । સયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । તદ્-
 યથા—પ્રથમસમયસયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનં ચૈવ, અપ્રથમસમયસયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનં
 ચૈવ । અથવા—ચરમસમયસયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનં ચૈવ, અચરમસમયસયોગિભવસ્થ
 કેવલજ્ઞાનં ચૈવ । એવમ્ અયોગિભવસ્થકેવલજ્ઞાનમપિ । સિદ્ધકેવલજ્ઞાનં
 દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । તદ્ યથા—અનન્તરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ, પરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ ।
 અનન્તરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । તદ્ યથા—એકાનન્તરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ,
 અનેકાનન્તરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ । પરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । તદ્
 યથા—એકપરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ, અનેકપરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનં ચૈવ ।

ભવસ્થકેવલીં કા કેવલજ્ઞાન, ઇનમેં સયોગી ભવસ્થકેવલી કા કેવલજ્ઞાન
 મી દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ — ૧ પ્રથમસમય કે સયોગી ભવસ્થ કા
 કેવલજ્ઞાન ઓર ૨ અપ્રથમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કા કેવલજ્ઞાન
 અથવા ચરમસમય કે સયોગી ભવસ્થ કા કેવલજ્ઞાન ઓર અચરમસમય
 કે સયોગી ભવસ્થ કા કેવલજ્ઞાન ઇસી પ્રકાર સે અયોગી ભવસ્થ કેવલી
 કા જો કેવલજ્ઞાન હૈ વહ મી દો પ્રકાર કા હોતા હૈ, સિદ્ધ જીવ કા જો
 કેવલજ્ઞાન હૈ વહ મી દો પ્રકાર કા હૈ જૈસે અનન્તરસિદ્ધ કા કેવલજ્ઞાન
 ઓર પરમ્પરસિદ્ધ કા કેવલજ્ઞાન અનન્તરસિદ્ધ કા કેવલજ્ઞાન મી દો
 પ્રકાર કા હૈ—એકસમયાનન્તરસિદ્ધ કા કેવલજ્ઞાન ઓર અનેકસમયા-
 નન્તરસિદ્ધકા કેવલજ્ઞાન પરમ્પરસિદ્ધકા કેવલજ્ઞાન મી દો પ્રકારકા હૈ
 એક પરમ્પરસિદ્ધ કા કેવલજ્ઞાન ઓર અનેક પરમ્પરસિદ્ધકા કેવલજ્ઞાન ।

અને (૨) અયોગી ભવસ્થ કેવલીનું કેવલજ્ઞાન તેમાંના સયોગી ભવસ્થ કેવલીનું
 કેવલજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું હોય છે. (૧) પ્રથમ સમયના સયોગી ભવસ્થનું
 કેવલજ્ઞાન અને (૨) અપ્રથમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થનું કેવલજ્ઞાન અથવા
 (૧) ચરમસમયના સયોગી ભવસ્થનું કેવલજ્ઞાન.

એજ પ્રમાણે અયોગી ભવસ્થ કેવલીનું કેવલજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું છે.
 સિદ્ધ બુદ્ધિનું બે કેવલજ્ઞાન છે, તે પણ બે પ્રકારનું હોય છે—(૧) અનન્તર
 સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન અને પરમ્પર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન અનન્તર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન
 પણ બે પ્રકારનું છે—(૧) એકાનન્તર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન અને (૨) અનેકાનન્તર
 સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન. પરમ્પર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું છે—(૧) એક
 પરમ્પર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન અને (૨) અનેક પરમ્પર સિદ્ધનું કેવલજ્ઞાન.

નોકેવલજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રથમ્ । તદ્ યથા-અવધિજ્ઞાનં ચૈવ, મનઃ પર્યવજ્ઞાનં
 ચૈવ । અવધિજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રથમ્ । તદ્ યથા-મનપ્રત્યયિકં ચૈવ, આયોપશમિકં

હસ પૂર્વોક્ત કથન કા સારાંગ ખેસા હૈ કિ દ્વન્દ્વિય ઓર મન કી સહાયતા કે વિના જો કેવલ આત્માનાત્ર કી સહાયતા સે નિર્મલ જ્ઞાન હોતા હૈ વહ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હૈ, ખેત્વા વહ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ ઓર દેશપ્રત્યક્ષ કે ભેદ સે દો પ્રકાર ત્વા કહા ગયા હૈ પ્રત્યક્ષ મેં વહ સકલતા ઓર વિકલતા કા જો કથન હૈ વહ કેવલ વિષય કી અપેક્ષા સે હી કહા ગયા હૈ ત્રયોદશ ગુણસ્થાનવર્તી સયોગી કેવલી જીવન્મુક્ત જીવ કા જો કેવલજ્ઞાન હૈ, વહ સયોગી ભવસ્થ કેવલીકા કેવલજ્ઞાન હૈ ઓર જો ચૌદહવેં ગુણસ્થાનવર્તી જીવ કા કેવલજ્ઞાન હૈ વહ અયોગી ભવમ્થ કા કેવલજ્ઞાન હૈ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તકાર કે ખી જો અખી તક પરમોદારિક શરીર મેં વર્તમાન હૈં વે ભવસ્થકેવલી હૈં ખેસે ભવસ્થકેવલી ૧૩ વેં ઓર ૧૪ વેં ગુણસ્થાનવર્તી જીવ હી હોલે હૈં, યોગ જિનકો વર્તમાન હોના હૈં વે સયોગી ભવસ્થકેવલી ઓર યોગ જિનકો નહીં હૈં વે અયોગી ભવમ્થકેવલી હૈં ઈન્હીં દો કે કેવલજ્ઞાન કો લેકર પૂર્વોક્તરૂપ સે વહ વિચાર કિયા ગયા હૈં " નોકેવલનાળે હુવિદે પળ્લતે " નો કેવલજ્ઞાન સે ગહાં દેશપ્રત્યક્ષ નિયા ગયા હૈં વહ વિકલપ્રત્યક્ષ રૂપ નોકેવલજ્ઞાન દો પ્રકાર

આ સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-દ્વન્દ્વિયો અને ગનની સહાયતા વિના, માત્ર આત્માની સહાયતાથી જે નિર્ગંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહે છે તે જ્ઞાનને સકલ પ્રત્યક્ષ અને વિકલ પ્રત્યક્ષના બેથી બે પ્રકારનું કહ્યું છે. પ્રત્યક્ષમાં આ સકલતા અને વિકલતાનું જે કથન થયું છે તે કેવળ વિષયની અપેક્ષાએ જ થયું છે તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી કેવલી જીવન્મુક્ત જીવનું જે કેવળજ્ઞાન છે તેને સયોગી ભવસ્થ કેવળીનું કેવળજ્ઞાન કહે છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવનું જે કેવળજ્ઞાન છે તેને અયોગી ભવસ્થનું કેવળજ્ઞાન કહે છે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પણ જે જીવ પરમોદારિક શરીરમાં વિદ્યમાન રહે છે, એવા જીવને ભવસ્થ કેવલી કહે છે. ૧૩ માં અને ૧૪ માં ગુણસ્થાનવર્તી જીવો જ એવા ભવસ્થ કેવલી હોઈ શકે છે એમના યોગ મોટું લાય છે એવાં કેવલીને સયોગી ભવસ્થ કેવલી કહે છે અને એમના યોગ મોટું નથી એવા કેવલીને અયોગી ભવસ્થ કેવલી કહે છે જે બન્નેના કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૂર્વોક્ત રૂપે આ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. " નોકેવલનાળે હુવિદે પળ્લતે " " નો કેવળજ્ઞાન " એટલે અર્થ

ચૈવ । દ્વયો ભવપ્રત્યયિકં પ્રજ્ઞસમ્ , તદ્વથા-દેવાનાં ચૈવ નૈરયિકાણાં ચૈવ । દ્વયોઃ ક્ષાયોપશમિકં પ્રજ્ઞસમ્ , તદ્ વથા-મનુષ્યાણાં ચૈવ, પञ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્ચોનિકાનાં ચૈવ । મનઃપર્યવજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ , તદ્વથા-ઋજુમતિશ્ચંવ, ત્રિપુલમતિશ્ચૈવ ।

પરોક્ષજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ વથા-આભિનિવોધિકજ્ઞાનં ચૈવ, શ્રુતજ્ઞાનં ચૈવ । આભિનિવોધિકજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞસમ્ । તદ્ વથા-શ્રુતનિશ્ચિતં ચૈવ, અશ્રુતનિશ્ચિતં

કા કહા ગયા હૈ એક અવધિજ્ઞાન ઓર દૂસરા મનઃ પર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે જો જ્ઞાન જીવ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ વહ અવધિજ્ઞાન હૈ ઓર મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે જો જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ મનઃપર્યવજ્ઞાન હૈ, અવધિજ્ઞાન મી દો પ્રકાર કા હૈ એક ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન ઓર દૂસરા ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન દેવ ઓર નારક જીવોંકો ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોતા હૈ, તાત્પર્ય હસ કા એસા હૈ કિ દેવપર્યાય ઓર નારકપર્યાય મેં ઉત્પન્ન હોને પર અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે જાયમાન જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન હૈ તથા મનુષ્ય ઓર પञ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચોં કે જો તપસ્યાદિ કે પ્રભાવ સે જાયમાન અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન હૈ મનઃપર્યવજ્ઞાન દો પ્રકાર કા હોતા હૈ એક ઋજુમતિ ઓર દૂસરા ત્રિપુલમતિ

વિકલ પ્રત્યક્ષતું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ રૂપ નો કેવળ જ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન. અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે જ્ઞાન જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહે છે. અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનને મનઃપર્યવજ્ઞાન કહે છે. અવધિજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન અને (૨) ક્ષયોપશમિક અવધિજ્ઞાન. દેવ અને નારક જીવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન થાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવપર્યાય અને નારક પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતાં, અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું જે જ્ઞાન તે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે, અને મનુષ્યો અને પञ્ચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચોમાં તપસ્યાદિના પ્રભાવથી અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષયોપશમિક અવધિજ્ઞાન કહે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું હોય છે. (૧) ઋજુમતિ અને (૨) ત્રિપુલમતિ,

चेत् । श्रुतनिश्चितं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद्यथा-अर्थावग्रहश्चैव, व्यञ्जनावग्रहश्चैव ।
अश्रुतनिश्चितमप्येवमेव । श्रुतज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-अद्भुतप्रविष्टं चैव,
अद्भुतवाच्यं चैव । अद्भुतवाच्यं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-आवश्यकं चैव, आवश्यक-
व्यतिरिक्तं चैव । आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं प्रज्ञप्तम् । तद् यथा-कालिकं चैव
उत्कालिकं चैव ॥ सू० १५ ॥

टीका—'द्विविधे नाणे पक्षत्ते' इत्यादि—

सूत्रमेतत् सुगमम् । संस्कृतज्ञायातोऽपगन्तव्यम् । नन्दीसूत्रस्य ज्ञानचन्द्रिका-
टीकायां ज्ञानं सप्रतिरतं वर्णितमस्माभिरिति तत्र जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यम् ॥ सू० १५ ॥

परोक्षज्ञान दो प्रकार का कहा गया है—एक आभिनियोधिक और
दूसरा श्रुतज्ञान आभिनियोधिकज्ञान भी श्रुतनिश्चित और अश्रुतनिश्चित
के भेद से दो प्रकार का है श्रुतनिश्चित आभिनियोधिक ज्ञान भी दो
प्रकार का है एक अर्थावग्रहरूप और दूसरा व्यञ्जनावग्रहरूप अश्रुतनि-
श्चित आभिनियोधिकज्ञान भी अर्थावग्रह और व्यञ्जनावग्रह के भेद
से दो प्रकार का है श्रुतज्ञान भी दो प्रकार का है एक अद्भुतप्रविष्ट और
दूसरा अद्भुतवाच्य अद्भुतवाच्य भी आवश्यक और आवश्यकव्यतिरिक्त के
भेद से दो प्रकार का है, इनमें आवश्यकव्यतिरिक्त भी दो प्रकार का
है एक कालिक और दूसरा उत्कालिक नन्दी सूत्र की ज्ञानचन्द्रिका नाम
की टीका में ज्ञान का विस्तारपूर्वक वर्णन किया गया है अतः वही से
यह सब विषय अच्छी तरहसे जाना जा सकता है ॥ सू० १५ ॥

परोक्षज्ञान पञ्च जे प्रकारनुं कहुं छे—(१) आभिनियोधिक अने (२)
श्रुतज्ञान आभिनियोधिक ज्ञानना पञ्च नीचे प्रमाणे जे लेख छे—(१) श्रुतनिश्चित
अने (२) अश्रुतनिश्चित. श्रुतनिश्चित आभिनियोधिक ज्ञान पञ्च जे प्रकारनु
कहुं छे—(१) अर्थावग्रह इय अने (२) व्यञ्जनावग्रह इय. अश्रुतनिश्चित
आभिनियोधिक ज्ञानना पञ्च नीचे प्रमाणे जे प्रकार छे—(१) अर्थावग्रहइय
अने (२) व्यञ्जनावग्रहइय.

श्रुतज्ञानना पञ्च जे प्रकार कहुं छे—(१) अंगप्रविष्ट अने (२) अंगवाच्य.
अंगवाच्य श्रुतज्ञानना पञ्च जे लेख छे—(१) आवश्यक अने आवश्यक व्यतिरिक्त.
आवश्यकव्यतिरिक्त अंगवाच्य श्रुतज्ञानना पञ्च नीचे प्रमाणे जे लेख कहुं छे.
(१) शक्ति अने उत्कालिक.

नन्दीसूत्रनी ज्ञानचन्द्रिका नामनी टीकायां ज्ञाननु विस्तारपूर्वकं वर्णनं
करवानां आत्स्ये छे. तो जिज्ञासुभ्यो जे आ विषयनी वधु भाडिती त्यायी
भोजयी देखी. ॥ सू० १५ ॥

ज्ञान वर्णितम् । अथ चारित्रं वर्णयति—

मूलम्—दुविहे धम्मे पन्नत्ते । तं जहा सुयधम्मे चेव,
 चरित्तधम्मे चेव । सुयधम्मे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-सुत्तसुयधम्मे
 चेव, अत्थसुयधम्मे चेव । चरित्तधम्मे दुविहे पन्नत्ते तं जहा-
 अणारचरित्तधम्मे चेव, अणणारचरित्तधम्मे चेव । दुविहे संजमे
 पन्नत्ते, तं जहा-सरागसंजमे चेव, वीयरगसंजमे चेव । सराग-
 संजमे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-सुहुमसंपरायसरागसंजमे चेव,
 वादरसंपरायसरागसंजमे चेव । सुहुमसंपरायसरागसंजमे दुविहे
 पन्नत्ते, तं जहा-पढमसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे चेव, अपढ-
 मसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे चेव । अहवा चरमसमयसुहुमसं-
 परायसरागसंजमे चेव, अचरमसमयसुहुमसंपरायसरागसंजमे
 चेव । अहवा-सुहुमसंपरायसरागसंजमे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-
 संकिलेसमाणए चेव, विसुज्झमाणए चेव । वादरसंपरायसराग-
 संजमे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-पढमसमयवादरसंपरायसरागसं-
 जमे चेव, अपढमसमयवादरसंपरायसरागसंजमे चेव । अहवा-
 चरिमसमयवादरसंपरायसरागसंजमे चेव, अचरिमसमयवादर-
 संपरायसरागसंजमे चेव । अहवा-वायरसंपरायसरागसंजमे दुविहे
 पन्नत्ते । तं जहा-पडिवाई चेव, अपडिवाई चेव । वीयरगसंजमे
 दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-उवसंत-कसाय-वीयरगसंजमे चेव,
 खीणकसायवीयरगसंजमे चेव । उवसंत-कसायवीयरगसंजमे
 दुविहे पन्नत्ते, तं जहा-पढमसमय उवसंतकसायवीयरगसंजमे
 चेव, अपढमसमय उवसंतकसायवीयरगसंजमे चेव । अहवा-

चरिससमयउवसंतकसायवीयरगसंजमे चैव, अचरिससमय उव-
 संतकसायवीयरगसंजमे चैव । खीणकसायवीयरगसंजमे दुविहे
 पन्नत्ते तं जहा-छउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव, केवलि-
 खीणकसायवीयरगसंजमे चैव । छउमत्थखीणकसायवीयरगसं-
 जमे दुविहे पन्नत्ते-त जहा-सयंबुद्धछउमत्थ-खीणकसायवीयरग-
 संजमे चैव, बुद्धबोहियछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव ।
 सयंबुद्धछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा-
 पढससमयसयंबुद्धछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव, अप-
 ढससमयसयंबुद्धछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव । अहवा-
 चरिससमयसयंबुद्धछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव, अचरि-
 ससमयसयंबुद्धछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव । बुद्धबोहि-
 यछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा-पढम-
 समयबुद्धबोहिय छउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव, अपढम-
 समयबुद्धबोहियछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव । अहवा-
 चरिससमयबुद्धबोहियछउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव,
 अचरिससमयबुद्धबोहिय छउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे चैव ।
 केवलि खीणकसायवीयरगसंजमे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा-सजोगि
 केवलिखीणकसायवीयरगसंजमे चैव, अजोगि केवलिखीणकसाय-
 वीयरगसंजमे चैव । सजोगी केवलिखीणकसाय वीयरग-
 संजमे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा — पढससमयसजोगिकेवलि-
 खीणकसायवीयरगसंजमे चैव, अपढससमयसजोगिकेवलिखी-
 णकसायवीयरग संजमे चैव । अहवा — चरिससमयसजोगिकेव-

लिखीणकसायवीयरायसंजमे चेव, अचरिमसमयसजोगिकेवलि-
 खीणकसायवीयरायसंजमे चेव । अजोगिकेवलिखीणकसायवीय-
 रागसंजमे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा — पढमसमयअजोगिकेवलि-
 खीणकसाय वीयरायसंजमे चेव, अपढमसमयअजोगिकेवलि-
 खीणकसायवीयरायसंजमे चेव, अहवा—चरिमसमय अजोगिके-
 वलिखीणकसायवीयरागसंजमे चेव, अचरिमसमय अजोगिकेव-
 लिखीणकसायवीयरागसंजमे चेव ॥ सू० १६ ॥

छाया-द्विविधो धर्मः प्रज्ञप्तः तद् यथा-श्रुतधर्मश्चैव, चारित्रधर्मश्चैव । श्रुतधर्मो
 द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद् यथा-सूत्रश्रुतधर्मश्चैव, अर्थश्रुतधर्मश्चैव ।

चारित्रधर्मो द्विविधः, तद् यथा-अगारचारित्रधर्मश्चैव, अनगारचारित्रधर्मश्चैव, ।
 द्विविधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद् यथा-सरागसंयमश्चैव, वीतरागसंयमश्चैव । सराग-
 संयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चैव, वादरसंपरायसराग-
 संयमश्चैव । सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-प्रथमसमयसूक्ष्म
 संपरायसरागसंयमश्चैव, अप्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चैव । अथवा-चरमस-
 मयसूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चैव, अचरमसमयसूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चैव । सूक्ष्मसंप-
 रायसरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-संक्लिश्यमानश्चैव, विशुध्यमानश्चैव । वाद-
 रसपरासरागसंयमो द्विविधः — प्रज्ञप्तस्तद् यथा — प्रथमसमयवादरसंपरायसरागसं-
 यमश्चैव, अप्रथमसमयवादरसंपरायसरागसंयमश्चैव । अथवा-चरमसमयवादरसंपराय-
 सरागसंयमश्चैव, अचरमसमयवादरसंपरायसराग संयमश्चैव । अथवा-वादरसंपरायसरा-
 गसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-प्रतिपाती चैव, अप्रतिपाती चैव । वीतराग-
 संयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-उपशान्तकपायवीतरागसंयमश्चैव, क्षीणकपायवी-
 तरागसंयमश्चैव । उपशान्तकपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-प्रथम-
 समयोपशान्तकपायवीतरागसंयमश्चैव, अप्रथमसमयोपशान्तकपायवीतरागसंयम-
 च्चैव । अथवा-चरमसमयोपशान्तकपायवीतरागसंयमश्चैव, अचरमसमयोपशान्तकपा-
 यवीतरागसंयमश्चैव । क्षीणकपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा-छद्मस्थ-
 क्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, केवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव । छद्मस्थक्षीण-

कपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा—स्वयंचुद्धलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतराग-
संयमश्चैव, चुद्धवोधितलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव । स्वयंचुद्धलक्ष्म्यक्षीण-
कपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा—प्रथमसमयस्वयंचुद्धलक्ष्म्यक्षीण-
कपायवीतरागसंयमश्चैव, अप्रथमसमयस्वयंचुद्धलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव ।
अथवा—चरमसमयस्वयंचुद्धलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अचरमसमयस्वयंचुद्ध-
लक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव । चुद्धवोधितलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतराग-
संयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा—प्रथमसमयचुद्धवोधितलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतराग-
संयमश्चैव, अप्रथमसमयचुद्धवोधितलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अथवा—
चरमसमयचुद्धवोधितलक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अचरमसमयचुद्धवोधित-
लक्ष्म्यक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव । केवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमो द्विविधः—
प्रज्ञप्तस्तद् यथा—सयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अयोगिकेवलिक्षीण-
कपायवीतरागसंयमश्चैव, सयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञ-
प्तस्तद् यथा—प्रथमसमयसयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अप्रथमसमय-
सयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव । अथवा—चरमसमयसयोगिकेवलिक्षीण-
कपायवीतरागसंयमश्चैव, अचरमसमयसयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव,
अयोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद् यथा—प्रथमसमयायोगि-
केवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अप्रथमसमयायोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरा-
गसंयमश्चैव । अथवा—चरमसमयायोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव, अच-
रमसमयायोगिकेवलिक्षीणकपायवीतरागसंयमश्चैव ॥ सू० १६ ॥

टीका—‘दुविहे धम्मे’ इत्यादि ।

धर्मः—धरति=रसति दुर्गतीं पतनात् प्राणिनः, शुभे स्थाने च स्थापयति यः
स तथोक्तः ।

ज्ञान का वर्णन हो चुका—अब चारित्र का वर्णन होता है—

“दुविहे धम्मे पणत्ते” इत्यादि ॥१६॥

दुर्गति में पतन होने से जीव की जो रक्षा करता है और शुभ-
स्थानमें उसे पहुँचा देता है उसका नाम धर्म है उक्तं च—

ज्ञानतुं निष्पणुं करीने सवे सुप्रधा० चाग्निनुं निष्पणुं एदे छे—

“दुविहे धम्मे पणत्ते” इत्यादि ॥ १६ ॥

ये अपने दुर्गतिमां पडते बन्धावे छे आने शुभ स्थानमां लेने पडते।
याडे छे, तेनुं नाम धर्म छे. “संसार दुःखतः” इत्यादि

ઉક્તં ચ—“ દુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જન્તૂન્, યસ્માદ્ધારયતે પુનઃ ।

ધત્તે ચૈવ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥ ”

અસૌ દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા—શ્રુતધર્મશ્ચૈવ, ચારિત્રધર્મશ્ચૈવ । તત્ર—શ્રુતં=દ્વાદશાંગમ્
—તદેવ ધર્મઃ શ્રુતધર્મઃ । તથા—ચારિત્રં=મૂલોત્તરગુણાત્મકમ્, તદેવ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ ।
‘ સુયધમ્મે દુવિહે ’ ઇત્યાદિ । શ્રુતધર્મો દ્વિવિધઃ—સૂત્રશ્રુતધર્મઃ, અર્થશ્રુતધર્મશ્ચેતિ ।
તત્ર—સૂચ્યન્તે=ગ્રથ્યન્તે, ધાતૂનામનેકાર્થત્વાત્ સૂચ્યન્તે વાઽર્થા અનેન—અસ્મિન્
વેતિ સૂત્રમ્, મૂલાગમઃ । તદ્રૂપઃ શ્રુતધર્મઃ સૂત્રશ્રુતધર્મઃ । અર્ચતે=અભિગમ્યતે, યદ્વા—
અર્ચ્યતે=ચાચ્યતે મોક્ષાભિલાષિભિઃ સઃ અર્ચઃ=વ્યાખ્યાનમ્, તદ્રૂપઃ શ્રુતધર્મઃ

“ સંસાર દુઃખતઃ સત્ત્વાન્ યો ધરત્યુત્તમે સુખે ” તથા “ દુર્ગતિ
પ્રસૂતાન્ જન્તૂન્ ” ઇત્યાદિ ।

યહ ધર્મ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, એક શ્રુત-ધર્મ ઓર
દુસરા ચારિત્ર ધર્મ દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુતધર્મ હૈ તથા મૂલગુણ ઓર ઉત્તર-
ગુણરૂપ ચારિત્રધર્મ હૈ “ સુયધમ્મે દુવિહે ” શ્રુતધર્મ ઓર અશ્રુતધર્મકે
ભેદસે શ્રુતધર્મ ભી દો પ્રકારકા હૈ ધાતુઓં કે અનેક અર્થ હોતે હૈં હસ
કારણ યહાં—“ સૂચ્યન્તે-સૂચ્યન્તે વા અનેકે અર્થાઃ અનેન અસ્મિન્ વા
સૂત્રમ્ ” હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર જિસકે દ્વારા અથવા જિસમેં અર્થ
ગૂંથે ગયે હૈં યા સૂચિત કિયે ગયે હૈં વહ સૂત્ર હૈં એસા વહ સૂત્ર મૂલા-
ગમ હૈં હસ રૂપ જો શ્રુતધર્મ હૈં વહી શ્રુતધર્મ હૈં “ અર્ચતે-અભિગમ્યતે
યદ્વા અર્ચ્યતે-ચાચ્યતે મોક્ષાભિલાષિભિઃ યઃ સઃ અર્ચઃ વ્યાખ્યાનમ્ ”
હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર મોક્ષાભિલાષી વ્યક્તિઓં કે દ્વારા જો પ્રાપ્ત
કિયા જાતા હૈં યા પ્રાર્થિત કિયા જાતા હૈં વહ અર્થ હૈં એસા વહ અર્થ

આ ધર્મ બે પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. શ્રુત-
દ્વાદશાંગ (બાર અંગ) રૂપ છે, તથા મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણરૂપ ચારિત્રધર્મ છે.

“ સુયધમ્મે દુવિહે ” શ્રુતધર્મના અને અશ્રુતધર્મના ભેદથી શ્રુતધર્મ પણ
બે પ્રકારનો કહ્યો છે. ધાતુઓના અનેક અર્થ થાય છે, તે કારણે અહીં
“ સૂચ્યન્તે-સૂચ્યન્તે વા અનેકે અર્થાઃ અનેન અસ્મિન્ વા સૂત્રમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ
અનુસાર “ જેના દ્વારા અથવા જેના અર્થ ગૂંથવામાં આવ્યા છે અથવા સૂચિત
કરાયા છે, તેનું નામ જ સૂત્ર છે, એવું તે સૂત્ર મૂલાગમ છે. મૂલાગમ રૂપ જે
શ્રુતધર્મ છે એજ શ્રુતધર્મ રૂપ છે “ અર્ચ્યતે-અભિગમ્યતે યદ્વા અર્ચ્યતે-ચાચ્યતે
મોક્ષાભિલાષિભિઃ યઃ સઃ અર્ચઃ વ્યાખ્યાનમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે મોક્ષા-
ભિલાષી વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાય છે અથવા પ્રાર્થિત કરાય છે, તેનું નામ

अर्थश्रुतधर्मः । सूत्रार्थं योर्विस्तरव्याख्याउत्तराध्ययनसूत्रस्य प्रथमाध्ययने त्रयोवि-
 तिगाथायां मन्त्रप्रतिदर्शिनीटीकापामव्योक्तनीया। 'चारित्तधर्मे द्विविधे' इत्यादि ।
 चारित्रधर्मो द्विविधः प्रवृत्तः, तद्यथा अगारचारित्रधर्मः, अनगार चारित्रधर्म-
 इत्येति । तत्र-अगारं=गृहं, तद् योगाद् अगाराः=गृहस्थाः तेषां यश्चारित्रधर्मः=
 सम्यक्तन्मूल्याणुव्रतादिपालनरूपःसोऽगारचारित्रधर्मः । न विद्यते अगारं = गृहं येषां
 ते-अनगाराः=संयताः, तेषां यश्चारित्रधर्मः=महाव्रतादिपालनरूपः सोऽनगार-
 चारित्रधर्मः । चारित्रधर्मश्च संयम इति संयममाह-'द्विविधे संजमे' इत्यादि ।
 संयमो द्विविधः—सरागसंयमः, त्रीतरागसंयमश्चेति । तत्र यो रागेण = माया-

व्याख्यान है इस रूप जो श्रुतधर्म है वह अर्थ श्रुतधर्म है सूत्र और
 अर्थ की विस्तृत व्याख्या उत्तराध्ययन सूत्र के प्रथम अध्ययन में २३
 वीं गाथा की प्रियदर्शिनी टीका में की गई है सो वही से इसे देख
 लेनी चाहिये "चारित्तधर्मे द्विविधे पण्णसे" चारित्रधर्म दो प्रकार
 का कहा गया है एक अगारका चारित्रधर्म और दूसरा अनगार का
 चारित्र धर्म अगार नाम गृह का है इस गृह योग से यहां
 अगार शब्द से गृहस्थ जन गृहीत हुए हैं इन गृहस्थजनों का जो सम्य-
 कत्व सहित मूलगुण अणुव्रत आदि का पालन रूप धर्म है, वह अगार
 चारित्र धर्म है तथा जिनको गृह का प्रतिबन्ध नहीं होता है वे अनगार
 हैं ऐसे अनगार संयत होते हैं इन संयतजनोंका जो महाव्रतादि पालन
 रूप चारित्र धर्म है वह अनगार चारित्रधर्म है चारित्रधर्मका नाम ही
 संयम है अतः यह संयम "द्विविधे संजमे" इत्यादि कथन के अनुसार

अर्थ छे, जेवो ते अर्थ व्याख्यान छे. आ व्याख्यान इय ले श्रुतधर्म छे
 ते अर्थश्रुतधर्म छे सूत्र अने अर्थनी व्याख्या उत्तराध्ययन सूत्रना पड़ेदा
 अध्ययननी २३ भी गाथानी प्रियदर्शिनी टीकां विस्तारपूर्वक आपवांमां
 आवेल छे, तो जिजासुओओ ते वाची देवी.

"चारित्तधर्मे द्विविधे पण्णसे" चारित्रधर्म जे प्रकानेो कसो छे-(१)
 अगारनेो चारित्रधर्म अने (२) अणुगारनेो चारित्रधर्म. अगार ओउडे गृह.
 अर्दी अगार गण्ठधी गृहस्थजनने मदानु इवा नेउओ. ते गृहस्थोओ सम्य-
 कत्व सहित मूलगुण अणुव्रत आदिने पाणवा बंधनथी रहित होय छे तेमने
 अणुगार कडे छे जेवां अणुगारो संयत होय छे, ते संयत अणुगारनेो ले
 महाव्रतादि पालनरूप धर्म छे तेने अणुगार चारित्रधर्म कडे छे चारित्रधर्मनुं
 नाम ले संयम छे. "द्विविधे संजमे" इत्यादि कथन अनुसार ते संयम जे

विरूपेण सह वर्तते स सरागः, स चासौ संयमश्च सरागस्य वा संयमः सरागसंयमः= सकषायचारित्रमित्यर्थः । वीतः=विगतो नष्टो रागो यस्मात् स वीतरागः, स चासौ संयमश्च वीतरागसंयमः-कषायवर्जितचारित्रमित्यर्थः । 'दुविहे' त्यादि-सराग-संयमो द्विविधः-सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमः, वादरसंपरायसरागसंयमश्चेति । तत्र-संपरायेति=संसरति संसारं येन स संपरायः क्रोधादिलक्षणः कषायः, स सूक्ष्मः-स्वल्पः लोभकषायरूपो यस्य उपशमकस्य क्षपकस्य वेति सूक्ष्मसंपरायः=संयतः, स चासौ सरागसंयमश्चेति तस्य वा सरागसंयमः सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमः ।

दो प्रकारका कहा गया है एक सरागसंयम और दूसरा वीतराग संयम इनमें जो संयम मायादिरूप रागके साथ पालित होता है वह सराग-संयम है अथवा सराग का जो संयम है वह सराग संयम है इसका दूसरा नाम कषायसहित चारित्र है जिससे राग विनष्ट हो जाता है वह वीतराग है इस वीतरागरूप संयमका नाम वीतराग संयम है वह कषायवर्जित चारित्ररूप होता है "दुविहे" इत्यादि ।

सरागसंयम दो प्रकारका कहा गया है-एक सूक्ष्मसंपराय सरागसंयम दूसरा वादरसंपराय सरागसंयम जीव जिसके द्वारा संसार में भटकता फिरता है उसका नाम संपराय है, ऐसा वह संपराय क्रोधादि कषाय रूप होता है जिस क्षपक के या उपशमक के यह लोभ कषायरूप संपराय स्वल्प होता है ऐसा वह स्वल्प लोभ कषाय सूक्ष्म संपराय है यह स्वल्प लोभकषाय रूप सूक्ष्म संपराय ही सराग संयम है अथवा

प्रकारना कहे छे-(१) सराग संयम अने (२) वीतरागसंयम. जे समयनुं मायादिरूप रागसहित पालन थाय छे, ते संयमने सरागसंयम कहे छे. अथवा सराग अवनो जे संयम छे तेने सराग संयम कहे छे. तेने कषाय सहित चारित्र पणु कहे छे. जे अवनमांथी राग नाश पायी गयो डोय छे ते अवनने वीतराग कहे छे. ते वीतरागरूप संयमने वीतराग संयम कहे छे, ते कषायरहित चारित्ररूप डोय छे.

"दुविहे" इत्यादि. सराग संयमना पणु नीचे प्रमाणे जे प्रकार कहे छे-(१) सूक्ष्म संपराय सराग संयम अने (२) वादर संपराय सराग संयम. अवनने द्वारा संसारमां लटकतो रडे छे, ते संपराय कहेवाय छे ते संपराय क्रोधादि कषायरूप डोय छे. जे क्षपकमां के उपशमकमां आ लोभकषायरूप संपराय स्वल्प (धनुं आछा प्रमाणमां) डोय छे, ते क्षपक अथवा उपशमकना ते स्वल्प लोभकषायने सूक्ष्म-संपराय कहे छे. आ स्वल्प लोभकषायरूप सूक्ष्म संपराय जे सराग संयम गणाय छे. अथवा सूक्ष्म संपरायवाणा

वादराः=स्थूलाः संपरायाः कृपायाः यस्य यस्मिन् यो संयमे न वादरसंपरायनराग-
संयमः । 'सुद्धमे' व्यादि-सुद्धयम् । सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमः द्विविधः प्रथमः,
तद्यथा-प्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायनरागसंयमः, अप्रथमसमयसूक्ष्मसंपरायनरागसंयम-
श्चेति । तत्र प्रथमः=एकएव समयो यस्योत्पत्तौ स प्रथमसमयः, स चागौ सूक्ष्म-
संपरायसरागसंयमश्चेति तस्य वा तथोक्तः तथा - अप्रथमः द्वयादिरूपः समयो
यस्य स तथोक्तः, स चागौ सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चेति तथा । प्रकार-
न्तरेणाह—'अहवे' व्यादि - अथवा - चरम - अन्तिम. समयः चारित्र-
प्राप्त्यपेक्षया यस्य स तथा, स चागौ तस्य वा सूक्ष्मसंपरायसरागसंयमश्चेति

सूक्ष्म संपरायवाले संयम का १० वें गुणस्थानवर्ती जीव का जो सराग-
संयम है वह सूक्ष्मसंपराय सरागसंयम है जिस संयमी जीवको या
जिस संयम में स्थूलरूप कपायें रहती हैं वह वादरसंपराय है इस वादर
संपरायवाले जीव का जो रागसहित संयम है वह वादरसंपरायसंयम
है अथवा इस वादरसंपराय के होने पर जो राग सहित संयम होता
है वह वादरसंपरायसंयम है, सूक्ष्म संपराय सराग संयम भी दो प्रकार
का होता है एक प्रथम समय सूक्ष्मसंपराय सरागसंयम और दूसरा-
अप्रथम समय सूक्ष्मसंपराय सरागसंयम जिस सूक्ष्मसंपराय सराग संयम
की उत्पत्ति में एक ही समय होता है वह प्रथम समय सूक्ष्मसंपराय
सराग संयम है तथा जिस सूक्ष्मसंपरायसंयम की उत्पत्ति में द्वयादि
समय का काल लगता है वह अप्रथम समय सूक्ष्मसंपराय सरागसंयम
है अथवा इस तरह से भी इनके दो भेद हैं—एक चरमसमय सूक्ष्मसंप-

संयमनो-दसमां शुण्स्थानवर्ती एवमेव ते सराग संयम छे तेने सूक्ष्म
संपराय सराग संयम छडे छे. ते संयमयुक्त एवमां अथवा ते संयममां
स्थूलरूप कपायेनो सूक्ष्मभाव रहे छे, ते वादर संपराय रूप छे. ते वादर संप
राययुक्त एवमेव ते रागसहित संयम छे तेने वादर संपराय संयम छडे छे.

सूक्ष्म संपराय सराग संयम पणु जे प्रकारनो होय छे-(१) प्रथम
समय सूक्ष्म संपराय सराग संयम अने (२) अप्रथम समय सूक्ष्म संपराय
सराग संयम जे सूक्ष्म संपराय सराग संयमनी उत्पत्तिमां जेठ न समय
थाय छे, तेने प्रथम समय सूक्ष्म संपराय सराग संयम छडे छे. जे सूक्ष्म
संपरायनी उत्पत्तिमां जे आदि समयनो क्षण लागे छे, तेने अप्रथम समय
सूक्ष्म संपराय सराग संयम छडे छे. अथवा आ रीते पणु तेना जे ते छे
(१) चरम समय सूक्ष्म संपराय सराग संयम अने (२) अचरम समय सूक्ष्म
संपराय सराग संयम. चारित्रप्राप्तिने अपेक्षाज्ये तेना समय अन्तिम होय

તયા । ન ચરમઃ અચરમઃ, શૈલેશ્યવસ્થાતઃ પૂર્વભાગવર્તી સમયઃ ચારિત્રાપ્રાપ્ત્યપેક્ષયા યસ્ય સ તથા, સ ચાસૌ તસ્ય વા સૂક્ષ્મસંપરાયસરાગસંયમશ્ચેતિ તથોક્તઃ । પુનઃ પ્રકારાન્તરેણાહ—‘અહવે ’ ત્યાદિ । અથવા—અન્યપ્રકારેણ સૂક્ષ્મસંપરાયસરાગસંયમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—સંક્રિશ્યમાનઃ વિશુદ્ધ્યમાનશ્ચેતિ । તત્ર—સંક્રિશ્યમાનસૂક્ષ્મસંપરાયસંયમ ઉપશમશ્રેણ્યાઃ પ્રતિપતતઃ, વિશુદ્ધ્યમાનસૂક્ષ્મસંપરાયસરાગસંયમ ઉપશમશ્રેણીં વા સમારોહતો જીવસ્ય ભવતિ । ‘વાદરે’ ત્યાદિસૂત્રદ્વયમ્—વાદરસંપરાયસરાગસંયમો દ્વિવિધઃ પ્રથમસમયવાદરસંપરાયસરાગસંયમઃ, અપ્રથમસમયવાદરસંપરાયસરાગસંયમઃ । અત્ર પ્રથમાપ્રથમસમયતા સંયમપ્રતિપત્તિકાલાપેક્ષયા વોધ્યા । અથવા—ચર-

રાય સરાગ સંયમ ઓર દૂસરા અચરમસમય સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ ચારિત્ર પ્રાપ્તિ કી અપેક્ષા સે જિસકા સમય અન્તિમ હોતા હૈ એસા જો સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ હૈ વહ ચરમ સમય સૂક્ષ્મસંપરાય સ રાગસંયમ હૈ તથા શૈલેશી અવસ્થા સે પૂર્વભાગવર્તી સમય ચારિત્ર પ્રાપ્તિ કી અપેક્ષા સે જિસકા હોતા હૈ વહ અચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ હૈ અથવા સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ હસ તરહ કે બી દો ભેદોં સે દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—એક સંક્રિશ્ય માન દૂસરા વિશુદ્ધ્યમાન હનમેં સંક્રિશ્યમાન સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ ઉપશમશ્રેણિ સે ગિરતે હુએ જીવ કે હોતા હૈ ઓર વિશુદ્ધ્યમાન સૂક્ષ્મસંપરાય સરાગ સંયમ ઉપશમ શ્રેણી પર આરોહણ કરતે હુએ જીવ કે હોતા હૈ વાદર સંપરાય સરાગસંયમ દો પ્રકાર કા હૈ, પ્રથમસમય વાદરસંપરાયસરાગસંયમ ઓર અપ્રથમસમયવાદરસંપરાયસરાગસંયમ યહાં સંયમ પ્રતિપત્તિ કાલ કી અપેક્ષાસે પ્રથમ અપ્રથમ સમયતા જાનની ચાહિયે ।

છે એવો જે સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ છે તેને ચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ કહે છે તથા શૈલેશી અવસ્થા કરતાં પૂર્વભાગવર્તી જેનો ચારિત્ર પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ સમય હોય છે, તેને અચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમ કહે છે. અથવા સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે—(૧) સંક્રિશ્યમાન અને (૨) વિશુદ્ધ્યમાન.

ઉપશમ શ્રેણિથી પતન પામતા જીવમાં સંક્રિશ્યમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગસંયમ હોય છે, અને ઉપશમ શ્રેણિ પર આરોહણ કરતા જીવમાં વિશુદ્ધ્યમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ સંયમનો સદ્ભાવ હોય છે.

બાદર સંપરાય સરાગ સંયમના પણ બે પ્રકાર છે—(૧) પ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ સંયમ અને (૨) અપ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ સંયમ. અહીં સંયમ પ્રતિપત્તિ કાળની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમયતા અને અપ્રથમ સમયતા સમજવી.

मान्तरममयमाश्रित्य सूत्रं वाच्यम् । अत्र-चरमान्तरमसमयता तु यदनन्तरं सूक्ष्म-
संपरायता असंयतत्वं वा भविष्यति, तदपेक्षया वाच्यम् । उपेक्ष्यास्या पूर्ववदेव ।
अथ प्रकारान्तरेणाप्याह-‘ अहवे ’ त्यादि-अथवा-अन्यप्रकारेण वादरसंपराय-
सरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रतिपाती चेति अप्रतिपाती चेति । अयं
संयमउपशमकस्यान्यस्य वा प्रतिपाति भवती । अप्रतिपाती तु क्षपक्येति बोध्यम् ।

उक्तः सरागसंयमः । संपति वीतरागसंयममाह-‘ वीयरामे ’ इत्यादि ।
वीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-उपशान्तकपायवीतरागसंयमः क्षीणकपाय-
वीतरागसंयमश्चेति । उपशान्ताः उपशमिता विद्यमाना एव संक्रमणोद्धर्तनाऽपव-
र्त्तनादिकरणोदयायोग्यत्वेन व्यवस्थापिताः प्रदेशतोऽप्यवेद्यमाना वा कपायाः

अथवा—चरम समय वादरसंपरायसरागसंयम और अचरम
समय वादरसंपरायसरागसंयम इस प्रकार से भी इनके दो भेद हैं
यहां चरम समयता और अचरम समयता जिनके अनन्तर सूक्ष्म संप-
रायता अथवा असंयतता होगी उसकी अपेक्षा से कह लेनी चाहिये
अवशिष्ट व्याख्या पूर्ववत् ही है अथवा इस प्रकारसे भी वादरसंपराय-
सराग संयम दो प्रकार का है—एक प्रतिपाती और दूसरी अप्रतिपाती
उपशमक के अथवा अन्य के यह संयम प्रतिपाती होता है तथा क्षपक
के अप्रतिपाती होता है—

“ वीयराम संजमे ” इत्यादि-वीतरागसंयम दो प्रकार का होता है
एक उपशान्तकपायवीतरागसंयम दूसरा क्षीणकपायवीतरागसंयम
जो जीव विद्यमान कपायों को माया लोभ कपायों को उपशान्त कर

अथवा आ प्रश्नादे पात्रु तेना जे भेद कथा छे—(१) अचरम समय वादर
संपराय सराग संयम अने (२) अचरम वादर संपराय सराग संयम अर्था
अचरम समयता अने अचरम समयतानुं कथन लेना अनन्तर (त्यारभाए)
सूक्ष्म संपरायता अथवा असंयतता यथे, तेनी अपेक्षाजे कहेषुं नेछजे.
णादीनी व्याख्या आगण भुज्ज समन्वी. अथवा वादर संपराय सराग
संयमना नीजे प्रभाते पात्रु जे भेद छे—(१) प्रतिपति अने (२) अप्रतिपति
उपशमकने अथवा अन्यने आ संयम प्रतिपति होय छे तथा क्षपकने
अप्रतिपति होय छे.

“ वीयरामसंजमे ” इत्यादि वीतराग संयमना नीजे प्रभाते जे प्रश्न
छे—(१) उपशान्त कपाय वीतराग संयम अने (२) क्षीण कपाय वीतराग संयम.
जे एत विद्यमान कपायेने-माया लोभ कपायेने उपशान्त करी नाछे छे,

માયાલોભરૂપા યેન સ ઉપશાન્તકપાયઃ, સ ચાસૌ તસ્ય વા વીતરાગસંયમશ્ચેતિ તથા, એકાદશગુણસ્થાનવર્તીત્યર્થઃ । ક્ષીણાઃ=અભાવમાપન્નાઃ કપાયા યસ્ય સ ક્ષીણ-કપાયઃ, સ ચાસૌ વીતરાગસંયમશ્ચ તથા ક્ષીણકપાયસ્ય વા વીતરાગસંયમ ઇતિ, તથા, દ્વાદશગુણસ્થાનવર્તીત્યર્થઃ ૦ । ‘ ઉવસંતે ’ ત્યાદિ-ઉપશાન્તકપાયવીતરાગ-સંયમઃ પ્રથમાપ્રથમસમયમાશ્રિત્ય દ્વિવિધઃ । ‘ અશ્વે ’-ત્યાદિ-અથવા-ચરમાચર-મસમયમાશ્રિત્ય ઉપશાન્તકપાયવીતરાગસંયમસ્ય દ્વૈવિધ્યં વૌધ્યમ્ । અન્યત્ પૂર્વવત્ । ‘ ક્ષીણકપાયે ’-ત્યાતિ-ક્ષીણકપાયવીતરાગસંયમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ તથા-છદ્મસ્થક્ષીણકપાયવીતરાગસંયમઃ, કેવલિક્ષીણકપાયવીતરાગસંયમશ્ચેતિ । તત્ર-

દેતા હૈ અર્થાન્ સંક્રમણ ઉદ્ધર્તના અપવર્તના આદિ કરણો દ્વારા ઉન્હેં ઉદય મેં આને કે અયોગ્ય યના દેતા હૈ અથવા પ્રદેશ સે મી ઉન્હેં અવેશ કર દેતા હૈ એસા વહ જીવ ઉપશાન્ત કપાય કહા ગયા હૈ, સો ઇસ જીવ કા જો સંયમ હૈ વહ ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ હૈ તાન્પર્ય યહી હૈ કિ ગ્યારહ વે ગુણસ્થાન મેં જો સંયમ હોતા હૈ વહી ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ હૈ તથા જિસ જીવ કો કપાય માયા લોભ રૂપ કપાય-અભાવ કો પ્રાપ્ત હો ચુકી હૈ એસા વહ જીવ ક્ષીણકપાય હૈ ઇસ ક્ષીણ કપાય કા જો સંયમ હૈ વહ ક્ષીણકપાય વીતરાગસંયમ હૈ યહ સંયમ ૧૨ વે ગુણસ્થાન મેં હોતા હૈ ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ પ્રથમ ઓર અપ્રથમ સમય કી અપેક્ષા સે દો તરહ કા હોતા હૈ અથવા ચરમ સમય ઓર અચરમ સમય કી અપેક્ષા સે મી વહ દો પ્રકાર કા હૈ । ક્ષીણક-પાય વીતરાગ સંયમ છદ્મસ્થ ક્ષીણકપાય વીતરાગ સંયમ ઓર કેવલિ

એટલે કે સંક્રમણ, ઉદ્ધર્તના, અપવર્તના આદિ કારણો દ્વારા તેમને ઉદયમાં ન આવી શકે એવાં બનાવી દે છે અથવા પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ તેમને અવેશ કરી નાખે છે, એવાં તે જીવને ઉપશાન્ત કપાય કહે છે. તેથી તે જીવના સંયમને ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ કહે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ૧૧ માં ગુણસ્થાનમાં જે સંયમ હોય છે, તે સંયમને જ ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ કહે છે. જે જીવના કપાય-માયા લોભરૂપ કપાય ક્ષીણ થઈ ગયા હોય છે-નષ્ટ થઈ ગયા હોય છે, એવા જીવને ક્ષીણ કપાય વીતરાગ સંયમવાળો જીવ કહે છે. આ સંયમની પ્રાપ્તિ ૧૨ માં ગુણસ્થાનવર્તી જીવને થાય છે. ઉપશાન્ત કપાય વીતરાગ સંયમ પ્રથમ અને અપ્રથમ સમયની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો હોય છે. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમયની અપેક્ષાએ પણ તે બે પ્રકારનો હોય છે. ક્ષીણ કપાય વીતરાગ સંયમના પણ

छादयतिज्ञानादिगुणान् आत्मनः स्वरूपं वेति छद्म. यद्वा छाद्यते केवलज्ञानं केवल-
दर्शनं चात्मनोऽनेनेति छद्म', तत्र तिष्ठतीति छद्मस्यः, स चामो क्षीणकपायवीतरा-
गसंयमश्च, तथा छद्मस्यस्य वा क्षीणकपायवीतरागसंयम इति । तथा-केवलं=
अनन्तज्ञानदर्शनमम्यास्तीतिकेवली, स चामो क्षीणकपायवीतरागसंयमश्चेति ।
यद्वा-केवलिनः क्षीणकपायवीतरागसंयम इति तथा । 'छद्मत्वे'-त्यादि-छद्म-
क्षीणकपाय वीतराग संयम के भेद से भी दो प्रकार का है आत्मा के
जानादि गुणों को अथवा स्वरूप को जो ढक देता है उस का नाम छद्म
है अथवा - आत्मा के केवलज्ञान और केवलदर्शन जिस के द्वारा
आच्छादित हो जाते हैं वह छद्म है, उस छद्म अवस्था में जो
वर्तमान रहता है उसका नाम छद्मस्य है इस छद्मस्यक्षीणकपाय
वीतरागी का जो संयम है वह छद्मस्यक्षीणकपाय वीतराग संयम है
तथा केवलज्ञानविशिष्ट क्षीण कपायवाले वीतरागी आत्मा का जो संयम
है वह केवलि क्षीणकपाय वीतराग संयम है अनन्तदर्शन और अन-
न्तज्ञान का नाम केवल है यह केवल जिसके होता है उसका नाम केवली
है यह केवली नियमतः क्षीणकपाय वाला होता है क्यों कि केवली
अवस्था १३ वे गुणस्थान में ही होती है और कपाय का सद्भाव १०
वे गुण तक रहता है इसलिये १३वे गुणस्थानवाला आत्मा क्षीण कपा-
यवाला केवली कहा गया है इस केवली का जो संयम होता है वही

जे भेद छे- (१) छद्मस्य क्षीणकपायवीतराग संयम अने (२) केवली क्षीण
कपाय वीतराग संयम. आत्माना जानादि शुद्धाने अथवा स्वइपने जे दाडी
दे छे तेनुं नाम छद्म छे अथवा देवज्ञान अने देवज्ञान जेना ठारा
आच्छादित धरि नय छे, ते छद्म छे. आ छद्म अवस्थाभां शक्ति छवने
छद्मस्य कहे छे. आ छद्मस्यने-छद्मस्य क्षीण कपाय वीतरागने-जे संयम छे
तेने छद्मस्य क्षीणकपाय वीतराग संयम कहे छे देवज्ञान संपन्न क्षीण
कपायवाला वीतरागी आत्माने जे संयम छे तेने केवली क्षीण कपाय वीतराग
संयम कहे छे. अनंत दर्शन अने अनंत जाननुं नाम देवज्ञ छे. आ देवज्ञ
ज्ञान जेने धाय छे ते छवने केवली कहे छे ते केवली नियमशी ७ क्षीण
कपायवाला छाय छे, कश्चु के केवली अवरु १३ भां शुद्ध्याने पदोच्चैरे
छव न प्राप्त करे छे, अने कपायने सद्भाव १० भां शुद्ध्याने पर्यन्त ७
रहे छे. तेरी १३ भां शुद्ध्यानेवर्ती आत्माने क्षीण कपायवाला कही छे ते
केवलीने जे संयम छाय छे तेने ७ केवली क्षीण कपाय वीतराग संयम कहे
छे. 'छद्मत्वे' इत्यादि—

स्थक्षीणकषायवीतरागसंयमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-स्वयंबुद्धछद्मस्थक्षीणकषाय-
वीतरागसंयमः, बुद्धबोधितछद्मस्थक्षीणकषायवीतरागसंयमश्चेति । तत्र स्वयम्=
आत्मनैव बुद्धः=तत्त्वं ज्ञातवान्-इति स्वयं बुद्धः-स चासौ, तस्य वा छद्मस्थक्षीण-
कषायवीतरागसंयमश्चेति, तथोक्तः । बुद्धेन=आचार्यादिनावोधितः=बोधं प्राप्तः
बुद्धबोधितः, स चासौ, तस्य वा छद्मस्थक्षीणरूपायवीतरागसंयमश्चेति तथोक्तः ।
'सयंबुद्धे' ल्यादि-स्वयम्बुद्धछद्मस्थक्षीणकषायवीतरागसंयमः प्रथमाप्रथमसमय-
माश्रित्य बोध्यः । 'अहवे' इत्यादि-अथवा=प्रकारान्तरेण चरमसमयाचरमसमय-
माश्रित्य च सूत्रं वाच्यम् । 'बुद्धबोधिय' इत्यादि-बुद्धबोधितछद्मस्थक्षीणकषाय-

केवली क्षीणकषाय वीतराग संयम है " छउमत्थे " इत्यादि - छद्मस्थ
क्षीणकषाय वीतराग संयम-छद्मस्थ क्षीणकषायवाले वीतराग का संयम
भी दो प्रकार का होता है, एक स्वयंबुद्ध छद्मस्थ क्षीणकषाय वीतराग
संयम और दूसरा बुद्धबोधित छद्मस्थ क्षीण कषाय संयम इनमें जो
अपने आप ही तत्त्वों को जान कर १२ वें गुणस्थानवाला वीतराग बना
है ऐसे जीव का जो संयम है वह स्वयं बुद्ध छद्मस्थ क्षीणरूपाय वीत-
राग संयम है तथा जो आचार्य आदि के द्वारा बोध को प्राप्त करके १२
'वें' गुणस्थानवाला वीतराग बना है उसका जो संयम है वह बुद्धबोधित
छद्मस्थ क्षीणकषाय वीतराग संयम है " स्वयंबुद्ध " इत्यादि । स्वयंबुद्ध
छद्मस्थ क्षीणकषाय वीतराग संयम प्रथम अप्रथम समय की अपेक्षा
लेकर अथवा चरम समय अचरम समयकी अपेक्षा लेकर के दो प्रकार
का कहा गया है इसी तरह से बुद्धबोधित छद्मस्थ क्षीणकषाय वीतराग

छद्मस्थ क्षीण कषाय वीतराग संयम-छद्मस्थ क्षीण कषायवाला वीतरागने
संयम-पण्ये प्रकारने। कह्यो छे-(१) स्वयंबुद्ध छद्मस्थ क्षीण कषाय वीतराग
संयम अने (२) बुद्ध बोधित छद्मस्थ क्षीण कषाय वीतराग संयम,

पौतानी जते ज तत्त्वाने ज्ञानीने १२ मां शुण्यस्थानवर्ती वीतराग अनेला
जवनो जे संयम छे तेने स्वयंबुद्ध छद्मस्थ क्षीण कषाय वीतराग संयम कडे
छे तथा आचार्य आदिना उपदेश द्वारा बोध प्राप्त करीने जे जव १२ मां
शुण्यस्थानवर्ती वीतराग अन्यो छे, तेनो जे संयम छे तेने बुद्धबोधित छद्मस्थ
क्षीण कषाय वीतराग संयम कडे छे,

" स्वयंबुद्ध " इत्यादि, स्वयंबुद्ध छद्मस्थ क्षीण कषाय वीतराग संयमना
प्रथम अने अप्रथम समयनी अपेक्षाज्ये जे लेह कहा छे, अथवा चरम समय
अने अचरम समयनी अपेक्षाज्ये पण्ये तेना जे लेह कहा छे, जेज प्रमाणे

વીતરાગસંયમોઽપિ પ્રથમાપ્રથમસમયમાશ્રિન્ય મૃગં પટનીયમ્ । ‘અદ્વૈ’ ત્યાદિ-
અથવા-પ્રકારાન્તરેણાપ્યયં ચરમમયાચરમમયમાશ્રિન્ય મૃગ વાચ્યમ્ । ઉક્તશ્ચ
અશ્વક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમઃ, સંપત્તિ કેવલિક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમઃ પ્રોચ્યન્તે-
‘કેવલિ’ ઇત્યાદિ-કેવલક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમો દ્વિવિધઃ-સયોગિકેવલિક્ષીણ-
ક્રપાયવીતરાગસંયમઃ, અયોગિકેવલિક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમઃચેતિ । તત્ સહ
યોગેન વ્યાપારેણ વર્તન્તેતિ સયોગાઃ=મનોવાહ્યાયાઃ, તે વિધ્યન્તે યસ્યેતિ મયોગી
સ ચાસી, તમ્ય વા કેવલિક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમઃચેતિ તથોક્તઃ । ન સન્તિ
યોગા યસ્યેતિ અયોગી, સ ચાસી તમ્ય વા કેવલિક્ષીણક્રપાયવીતરાગમયમઃચેતિ
તથોક્તઃ । ‘સત્તોગી’-ત્યાદિ-સયોગિકેવલિક્ષીણક્રપાયવીતરાગસંયમઃ પ્રથમમ-

સંયમ ધી પ્રથમ અપ્રથમ સમય કી અપેક્ષા લેકર અથવા ચરમ
સમય અચરમ સમય કી અપેક્ષા લેકર કે દો પ્રકાર કા કહા
ગયા હૈ ઇસી તરહસે બુદ્ધ્યોધિત છદ્મસ્થક્ષીણક્રપાય વીતરાગ સંયમ ધી
પ્રથમ અપ્રથમ સમય કી અપેક્ષા લેકર અથવા ચરમસમય અચરમ
સમયકી અપેક્ષા લેકર દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ--

કેવલિ ક્ષીણક્રપાય વીતરાગ સંયમ ધી દો પ્રકારકા કહા ગયા
હૈ-ઇનમેં જો ૧૩ વેં ગુણસ્થાનવર્તી આત્મા કા સંયમ હૈ વહ સયોગિ
કેવલિ ક્ષીણક્રપાય વીતરાગ સંયમ હૈ સયોગી હસે ઇસલિયે કહા ગયા
હૈ કિ યહાં યોગોં કા સદ્ભાવ રહતા હૈ તથા ૧૪ વે ગુણસ્થાનવર્તી
આત્મા કા જો સંયમ હૈ વહ અયોગી કેવલિ ક્ષીણક્રપાયવીતરાગ સંયમ
હૈ અયોગી હસે ઇસલિયે કહા હૈ કિ યહાં મન, વચન, કાયરૂપ યોગ

બુદ્ધ્યોધિત છદ્મસ્થ ક્ષીણ ક્રપાય વીતરાગના પશુ પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ
સમયની અપેક્ષાએ જે ભેદ કહ્યા છે. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમ-
યની અપેક્ષાએ પણ જે ભેદ કહ્યા છે

કેવલિ ક્ષીણ ક્રપાય વીતરાગ સંયમના પણ જે પ્રકાર કહ્યા છે-તેમાં જે
૧૩ માં શુદ્ધસ્થાનવર્તી આત્માને સંયમ છે તેને સયોગિ કેવલિ ક્ષીણ ક્રપાય
વીતરાગ સંયમ કહે છે. તેને સયોગી કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં ચેતોને
સદ્ભાવ રહે છે. પરન્તુ ૧૪ માં શુદ્ધસ્થાનવર્તી આત્માને જે સંયમ છે તેને
અયોગી કહેવતિ ક્ષીણ ક્રપાય વીતરાગ સંયમ કહે છે. તેને અયોગી કહે-
વાનું કારણ એ છે કે ત્યાં મન, વચન અને કાયરૂપ ચેતોને અભાવ
રહે છે. સયોગી કહેવતિ ક્ષીણ ક્રપાય વીતરાગ સમય પ્રથમ સમય અને અપ્ર-

याप्रथमसमयमाश्रित्य, सूत्रं बोध्यम् । 'अहवे' त्यादि-अथवा-प्रकारान्तरेण चर-
मसमयाचरमसमयमाश्रित्यापि सूत्रं वाच्यम् । 'अजोगी'-त्यादि-एवम्-अयोगि-
केवलिक्षीणरूपायत्रीतरागसंयमोऽपि प्रथमाप्रथमसमयमाश्रित्य, अथवेति प्रकारो-
न्तरेण चरमाचरमसमयमाश्रित्य च सूत्रद्वयं बोध्यम् ॥ सू० १६ ॥

संयमो वर्णितः। स च जीवाजीवविषय इति पृथिव्यादिजीवस्वरूपं वर्णयति-

मूलम्—दुविहा पुढविक्राइया पन्नत्ता, तं जहा - सुहुमा
चेव, वायराचेव१। एवं जावदुविहा वणस्सइकाइया पन्नत्ता, तं
जहा-सुहुमाचेव, वायराचेव५। दुविहा पुढविक्राइया पन्नत्ता,
तं जहा-पज्जत्तगा चेव अपज्जत्तगा चेव६। एवं जाव वण-
स्सइकाइया १०। दुविहा पुढविक्राइया पन्नत्ता, तं जहा-
परिणया चेव अपरिणया चेव११। एवं जाव वणस्सइकाइया
१५। दुविहा दव्वा पणत्ता, तं जहा-परिणया चेव, अप-
रिणया चेव १६। दुविहा पुढविक्राइया पणत्ता, तं जहा-
गइसमावन्नगा चेव, अगइसमावन्नगा चेव १७। एवं जाव
वणस्सइकाइया २१। दुविहा दव्वा पणत्ता, तं जहा-
गइसमावन्नगा चेव, अगइसमावन्नगा चेव २२। दुविहा

नहीं रहता है संयोगि केवलि क्षीणरूपाय वीतराग संयम प्रथम समय
और अप्रथम समय की प्रतिपत्ति की अपेक्षा लेकर तथा चरम समय
और अचरम समयकी अपेक्षा ले कर दो प्रकार का कहा है इसी प्रकार
से अयोगि केवलि क्षीणरूपाय वीतराग संयम भी प्रथम समय और
अप्रथम समयकी प्रतिपत्ति की अपेक्षा लेकर के तथा चरम समय और
अचरम समय की अपेक्षा ले करके दो प्रकारका कहा गया है । सू० १६॥

थम समयनी प्रतिपत्तिनी अपेक्षाये तथा चरम समय अने अचरम समयनी
प्रतिपत्तिनी अपेक्षाये जे प्रकारने उहो छे. जेअ प्रभाए अयोगी केवलि
क्षीण रूपाय वीतराग संयम पणु प्रथम समय अने अप्रथम समयनी प्रति-
पत्तिनी अपेक्षाये तथा चरम समय अने अचरम समयनी अपेक्षाये
जे प्रकारने उहो छे. ॥ सू० १६ ॥

पुढविक्काइया पणत्ता, तं जहा—अणंतगोगाढा चैव, परंपरो-
गाढा चैव २३, जाव दव्वा २८ ॥ सू० १७ ॥

छाया—द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सूक्ष्माश्चैव वादराश्चैव ? ।
एवं यावद् द्विविधाः वनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्माश्चैव वादराश्चैव ? ।
द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तकाश्चैव, अपर्याप्तकाश्चैव ? ।
एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः १० । द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
परिणताश्चैव, अपरिणताश्चैव ११ । एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः १५ । द्विवि-
धानि द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—परिणतानि चैव अपरिणतानि चैव १६ । द्विविधाः
पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—गतिसमापन्नकाश्चैव, अगतिसमापन्नकाश्चैव १७ ।
एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः २१ । द्विविधानि द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—
गतिसमापन्नकानि चैव, अगतिसमापन्नकानि चैव २२ । द्विविधाः पृथिवीकायिकाः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अनन्तरावगाढाश्चैव, परम्परावगाढाश्चैव २३ । यावद्
द्रव्याणि २८ ॥ सू० १७ ॥

टीका—‘दुविहा पुढविक्काइया’ इत्यादि ।

पृथिव्येव कायः=शरीरं येषां ते पृथिवीकायिकाः, ते द्विविधाः=द्विप्रकाराः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्माः सर्वत्रोक्तव्यापिनः । वादरनामकर्मो-
दयाद् वादराः, ये लोकैरुदेशे पृथिवीपर्यतादिष्वेव वर्तन्ते ? । एव=पृथिवीकाय
सूत्रवत् शेषाणि अप्तेजोवायुमृत्राणि वाच्यानि यावत् वनस्पतिकायसूत्रम्—वनस्प-

संयम का वर्णन करके अब सूत्रकार पृथिव्यादि जीव स्वरूप का
वर्णन करते हैं क्यों कि जीव और अजीव के विषय में ही संयम होता है

“दुविहा पुढवी काइया पणत्ता” इत्यादि ॥ १७ ॥

टीकार्थ—पृथिवीकायिक जीव दो प्रकारके कहे गये हैं एक तैजस्कायिक
सूक्ष्मपृथिवीकायिक और दूसरे वादर पृथिवीकायिक वृत्ती प्रकार से अणु-
कायिक वायुकायिक और वनस्पतिकायिक भी सूक्ष्म और वादर के भेद

संयमनु वर्णन पृ३ धनुं, उये सूत्रकार पृथीकाय आदि छवोना स्वर-
पनुं वर्णन करे छे, धरतु के छव अने अछवना विषयमां न संयम थाय छे.

“दुविहा पुढवीकाइया पणत्ता” इत्यादि ॥ १७ ॥

टीकार्थ—पृथिवीकायिक छव जे प्रकारनां छव छे—(१) तैजस्कायिक सूक्ष्म पृथिवी-
कायिक अने (२) वादर पृथिवीकायिक. जे-७ प्रमाणे अणुकायिक, वायुकायिक अने
वनस्पतिकायिक छवो पणु सूक्ष्म अने वादरना केदशी वायुके प्रकारनां छव

याप्रथमसमयमाश्रित्य, सूत्रं बोध्यम् । 'अहवे' त्यादि-अथवा-प्रकारान्तरेण चर-
मसमयाचरमसमयमाश्रित्यापि सूत्रं वाच्यम् । 'अजोगी'-त्यादि-एवम्-अयोगि-
केवलिक्षीणरूपायवीतरागसंयमोऽपि प्रथमाप्रथमसमयमाश्रित्य, अथवेति प्रकारा-
न्तरेण चरमाचरमसमयमाश्रित्य च सूत्रद्वयं बोध्यम् ॥ सू० १६ ॥

संयमो वर्णितः। स च जीवाजीवविषय इति पृथिव्यादिजीवस्वरूपं वर्णयति-

मूलम्—दुविहा पुढविक्राइया पञ्चत्ता, तं जहा - सुहुमा
चेव, वायराचेव१। एवं जावदुविहा वणस्सइकाइया पन्नत्ता, तं
जहा-सुहुमाचेव वायराचेव५। दुविहा पुढविक्राइया पन्नत्ता,
तं जहा-पज्जत्तगा चेव अपज्जत्तगा चेव६। एवं जाव वण-
स्सइकाइया १०। दुविहा पुढविक्राइया पन्नत्ता, तं जहा-
परिणया चेव अपरिणया चेव११। एवं जाव वणस्सइकाइया
१५। दुविहा द्ढवा पणत्ता, तं जहा-परिणया चेव, अप-
रिणया चेव १६। दुविहा पुढविक्राइया पणत्ता, तं जहा-
गइसमावन्नगा चेव, अगइसमावन्नगा चेव १७। एवं जाव
वणस्सइकाइया २१। दुविहा द्ढवा पणत्ता, तं जहा-
गइसमावन्नगा चेव, अगइसमावन्नगा चेव २२। दुविहा

नहीं रहता है संयोगि केवलिक्षीणरूपाय वीतराग संयम प्रथम समय
और अप्रथम समय की प्रतिपत्ति की अपेक्षा लेकर तथा चरम समय
और अचरम समयकी अपेक्षा ले कर दो प्रकार का कहा है इसी प्रकार
से अयोगि केवलिक्षीणरूपाय वीतराग संयम भी प्रथम समय और
अप्रथम समयकी प्रतिपत्ति की अपेक्षा लेकर के तथा चरम समय और
अचरम समय की अपेक्षा ले करके दो प्रकारका कहा गया है । सू० १६॥

थम समयनी प्रतिपत्तिनी अपेक्षाये तथा चरम समय अने अचरम समयनी
प्रतिपत्तिनी अपेक्षाये जे प्रकारने कल्लो छे, जेअ प्रमाणे अयोगी केवलि
क्षीण रूपाय वीतराग संयम पणु प्रथम समय अने अप्रथम समयनी प्रति-
पत्तिनी अपेक्षाये तथा चरम समय अने अचरम समयनी अपेक्षाये
जे प्रकारने कल्लो छे, ॥ सू० १६ ॥

पुढविकाइया पणत्ता, तं जहा—अणंतरोगाढा चैव, परंपरो-
गाढा चैव २३, जाव दव्वा २८ ॥ सू० १७ ॥

छाया—द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सूक्ष्माश्चैव वादराश्चैव १ ।
एवं यावद् द्विविधाः वनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्माश्चैव वादराश्चैव ५ ।
द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तकाश्चैव, अपर्याप्तकाश्चैव ६ ।
एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः १० । द्विविधाः पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
परिणताश्चैव, अपरिणताश्चैव ११ । एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः १५ । द्विवि-
धानि द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—परिणतानि चैव अपरिणतानि चैव १६ । द्विविधाः
पृथिवीकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—गतिसमापन्नकाश्चैव, अगतिसमापन्नकाश्चैव १७ ।
एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः २१ । द्विविधानि द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—
गतिसमापन्नकानि चैव, अगतिसमापन्नकानि चैव २२ । द्विविधाः पृथिवीकायिकाः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अनन्तरावगाढाश्चैव, परम्परावगाढाश्चैव २३ । यावद्
द्रव्याणि २८ ॥ सू० १७ ॥

टीका—‘द्विविहा पुढविकाइया’ इत्यादि ।

पृथिव्येव कायः=शरीरं येषां ते पृथिवीकायिकाः, ते द्विविधाः=द्विप्रकाराः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मतामकर्मोदयात् सूक्ष्माः सर्वलोकव्यापिनः । वादरनामकर्मो-
दयाद् वादराः, ये लोकैरुद्देशे पृथिवीपर्वतादिष्वेव वर्तन्ते १ । एवं=पृथिवीकाय
सूत्रवत् शेषाणि अप्तेजोवायुमूत्राणि वाच्यानि यावत् वनस्पतिकायसूत्रम्—वनस्प-

संघम का वर्णन करके अब सूत्रकार पृथिव्यादि जीव स्वरूप का
वर्णन करते हैं क्यों कि जीव और अजीव के विषय में ही संघम होता है

“द्विविहा पुढवी काइया पणत्ता” इत्यादि ॥ १७ ॥

टीकार्थ—पृथिवीकायिक जीव दो प्रकारके कहे गये हैं एक तैजस्कायिक
सूक्ष्मपृथिवीकायिक और दूसरे वादर पृथिवीकायिक इसी प्रकार से अप-
कायिक वायुकायिक और वनस्पतिकायिक भी सूक्ष्म और वादर के भेद

संघमनुं वर्णन पृ३ ध्यु, इवे सूत्रकार पृथ्वीकाय आदि एवेना स्व-
पनुं वर्णन करे छे, कारखु के एव अने अएवना विषयभां व संघम थाय छे.

“द्विविहा पुढवीकाइया पणत्ता” इत्यादि ॥ १७ ॥

टीकार्थ—पृथ्वीकायिक एव जे प्रकारनां कथां छे—(१) तैजस्कायिक सूक्ष्म पृथ्वी-
कायिक अने (२) वादर पृथ्वीकायिक अने प्रमाखु अपृथ्वीकायिक, वायुकायिक अने
वनस्पतिकायिक एवे पणु सूक्ष्म अने वादरना वेदवी पणजे प्रकारना कथां

તિકાયિકા દ્વિવિધાઃ પ્રજ્ઞતાઃ—સૂક્ષ્મા વાદરાશ્ચેતિ ૬ । ‘દુવિધા’ ઇત્યાદિ—પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકમાશ્રિત્ય પૃથિવીકાયિકાદિ વનસ્પતિકાયપર્યન્તં સૂત્રપશ્ચકં વ્યાખ્યે-
યમ્ । તત્ર પર્યાપ્તિનામકર્મોદયાત્ પર્યાપ્તકાઃ, તદ્વિપરીતા અપર્યાપ્તકાઃ ।
પર્યાપ્તિઃ = આહારાદિપુદ્ગલગ્રહણપરિણમનહેતુરાત્મનઃ શક્તિવિશેષઃ । સા—આહાર-
શરીરેન્દ્રિયાઽઽનપ્રાણભાપામનઃ—પર્યાપ્તિભેદાત્ પદ્ધિવિધા । પૃથિવ્યાદિવનસ્પતિપર્ય-
ન્તાનાં પશ્ચાનામપિ સ્થાવરાણાં ભાપામનોર્વર્જિતાશ્ચતસ્રઃ પર્યાપ્તયો ભવન્તિ ।

સે દો દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં પૃથિવી હી જિન जीवों का शरीर होता है वे पृथिवी कायिक जीव हैं इन पृथिवीकायिक जीवों में जिनके सूक्ष्म नामकर्म का उदय होता है, वे सूक्ष्म पृथिवीकायिक जीव हैं ये सूक्ष्म-पृथिवीकायिक जीव सर्वलोक में व्यापक हैं बादर नाम कर्म के उदय-वशावर्ती जो जीव हैं वे बादर पृथिवीकायिक जीव हैं ये लोक के एकदेश पृथिवी पर्वत आदिकों में ही रहते हैं? इसी तरह से अप्कायिक—अप् ही जिनका शरीर होता है ऐसे जीव भी तेज ही जिनका शरीर होता है ऐसे तैजस्कायिक जीव भी वायु ही जिनका शरीर होता है ऐसे वायु-कायिक जीव भी और वनस्पति ही जिनका शरीर होता है ऐसे वन-स्पतिकायिक जीव भी होते हैं इसलिये इनके भी सूत्र इसी प्रकार से कह लेना चाहिये यही वान “वनस्पतिकायिका द्विविधाः प्रज्ञताः सूक्ष्मा वादराश्च” इस सूत्रांश द्वारा प्रकट की गई है इस प्रकार से इन एके-न्द्रिय जीवों में द्विविधता प्रकट करके अब अन्य प्रकार से भी इनमें

છે. પૃથ્વી જ જે જીવોનું શરીર હોય છે તે જીવોને પૃથ્વીકાયિક કહે છે તે પૃથ્વીકાયિકોમાં જેમને સૂક્ષ્મ નામકર્મનો ઉદય હોય છે, તે જીવો સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-કાયિક હોય છે. તે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો સર્વ લોકમાં વ્યાપક છે. જે પૃથ્વીકાયિકોમાં બાદર નામકર્મનો ઉદય હોય છે, તે પૃથ્વીકાયિકોને બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો કહે છે. તેઓ લોકના એક દેશ—પૃથ્વી, પર્વત આદિકોમાં રહે છે

અપ્ (પાણી) જ જેમનું શરીર છે, એવાં જીવોને અપ્કાયિક કહે છે. તેજ જ જેમનું શરીર છે, એવાં જીવોને તેજસ્કાયિક કહે છે. વાયુ જ જેમનું શરીર છે, એવાં જીવોને વાયુકાયિક કહે છે. અને વનસ્પતિ જ જેમનું શરીર છે, એવાં જીવોને વનસ્પતિકાયિક કહે છે. પૃથ્વીકાયિકની જેમ અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં પણ સૂક્ષ્મ અને બાદરના ભેદથી દ્વિવિધતા બાજી. એજ વાત સૂત્રકારે “ વનસ્પતિકાયિકા દ્વિવિધા પ્રજ્ઞતાઃ સૂક્ષ્મા વાદરાશ્ચ ” આ સૂત્રાંશ દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

વિકલેન્દ્રિયાણામસઙ્ગિપૌન્દ્રિયાણાં ચ મનોવર્જિતાઃ પૌન્દ્ર પર્યાપ્તયો ભવન્તિ ।
સઙ્ગિપૌન્દ્રિયાણાં ચ પટ્ટપિ પર્યાપ્તયો જાયન્તે ।

उत्तं च—“ आहार १ सरीरिं २ दियपज्जत्ती ३ आणापाण ४ भास ५ मणे ६ ।

चत्तारि पंचलपिय, एगिंदिय-विगल-सन्नीणं ॥ १ ॥ इति । ”

જાયા—આહાર ૧ શરીરે ૨ ન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ ૩ આનપ્રાણ ૪ ભાષા ૫ મનાંસિ ૬ ।

चतस्रः पञ्च पडपि च, एकेन्द्रिय-विकल-सङ्गिनाम् ॥ इति ।

મર્ગા અપિ પર્યાપ્તયઃ અન્તર્મુહર્ત્તેન નિર્વર્ત્યન્તે, તત્રાહારપર્યાપ્તિકાલ્ એક એવ

द्विविधता प्रकट करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं—पृथिवीकायिक से लेकर वनस्पति कायिक तक के जीव पर्याप्त और अपर्याप्तक के भेद से भी दो दो प्रकार के कहे गये हैं—जिन जीवों को पर्याप्त नामकर्म का उदय होता है वे पर्याप्तक और जिनको पर्याप्त नामकर्म का उदय नहीं होता है वे अपर्याप्तक हैं आहारादि पुद्गलों को ग्रहण करने की और उन्हें परिणमाने की हेतुभूत जो आत्मा की शक्ति होती है उसका नाम पर्याप्त है यह पर्याप्त आहार, शरीर, इन्द्रिय, आनप्राण, भाषा और मन इनके भेद से ६ प्रकार की है पृथिवी कायिक से लेकर वनस्पतिकायिक तक के पांच स्थावर जीवों के ४ पर्याप्तियां होती हैं भाषा पर्याप्त और मनः पर्याप्त के बिना पांच पर्याप्तियां होती हैं संजी पञ्चेन्द्रिय जीवों के ६ पर्याप्तियां होती हैं—उक्तं च—“ आहार सरीरिंदिय ” इत्यादि ।

હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના જીવોમાં બીજી રીતે પણ દ્વિવિધતાનું કથન કરે છે—

પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના જીવો પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તકના ભેદથી પણ બધા પ્રકારનાં કથાં છે. જે જીવોમાં પર્યાપ્ત નામ કર્મનો ઉદય હોય છે તેમને પર્યાપ્તક અને જેમને પર્યાપ્ત નામકર્મનો ઉદય હોતો નથી તેમને અપર્યાપ્તક કહે છે આહારાદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની અને તેમને પરિણમાવવાના હેતુભૂત આત્માની જે શક્તિ હોય છે, તેનું નામ પર્યાપ્તિ છે તે પર્યાપ્તિ આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, આનપ્રાણ, ભાષા અને મનના ભેદથી છ પ્રકારની હોય છે. પૃથ્વીકાયિકથી લઈને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના પાંચ સ્થાવર જીવોમાં ચાર પર્યાપ્તિઓનો સદ્ભાવ હોય છે. ભાષા પર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિનો તે જીવમાં અભાવ હોય છે. સંજી પૌન્દ્રિય જીવોમાં ૬ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. કાનું પણ છે કે—“ આહાર સરીરિંદિય ” ઇત્યાદિ.

સમયઃ ૧૦ । ‘ દુવિહા પુઢવી૦ ’ इत्यारभ्य ‘ दुविहा दवा ’ इति पर्यन्तं षट् सूत्री । तत्र पृथिव्यादयः पञ्चस्थावराः परिणता अपरिणताः, इति द्विविधाः सन्ति । तत्र परिणताः=स्वपरोभयकायशस्त्रैः परिणामान्तरमापादिताः अचितीभूता इत्यर्थः । अपरिणताः=तद्विपरीताः सचित्त इत्यर्थः । परिणतापरिणतयोर्विशेष व्याख्या दशवैकालिकसूत्रे चतुर्थाध्ययनम् . मत्कृताचारमणिमञ्जूषायां टीकायां विलोकनीया १५ । ‘ दुविहा दवा ’ इत्यादि षट् सूत्रम् । तत्र द्रवन्ति=नानाविधपर्यायान् प्राप्नुवन्तीति द्रव्याणि जीवपुद्गललक्षणानि । तानि द्विविधानि भवन्ति-परिणतानि,

इन छहों पर्याप्तियों की रचना का काल एक अन्तर्मुहूर्त का है इनमें आहारपर्याप्ति का काल एक ही समय का है “ दुविहा पुढवी० ” यहाँ से लेकर “ दुविहा दवा ” तक षट्सूत्री है ये पृथिवी आदिक पांच स्थावर परिणत और अपरिणत के भेद से भी दो प्रकार के हैं स्वकाय, परकाय और उभयकाय रूप शस्त्रों के द्वारा ये पांचों पृथिवीकायिक जीव जब परिणामान्तर को प्राप्त हो रहे हैं अर्थात् अचित्त हैं वे परिणत कहे गये हैं और जो ऐसे नहीं हैं वे अपरिणत सचित्त हैं परिणत और अपरिणत की विशेष व्याख्या दशवैकालिक सूत्र के ऊपर जो आचार चिन्तामणि मंजूषा नाम की टीका है उस में देख लेना चाहिये यह विषय वहाँ चतुर्थ अध्ययन में वर्णित हुआ है “ दुविहा दवा ” इत्यादि-अनेक प्रकार की उन २ पर्याप्तियों को जो प्राप्त करते हैं वे द्रव्य हैं ऐसे वे द्रव्य

આ છઠ્ઠે પર્યાપ્તિયોનો રચનાકાળ એક અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે તેમાંની આહાર પર્યાપ્તિનો કાળ એક જ સમયનો છે. “ દુવિહા પુઢવી ” અહીંથી શરૂ કરીને “ દુવિહા દવા ” પર્યન્તની ષટ્સૂત્રી છે. તે પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવોના પરિણત અને અપરિણતના લેદથી પણ એ પ્રકાર પડે છે. સ્વકાય, પરકાય અને ઉભયકાય રૂપ શસ્ત્રો દ્વારા તે પાંચે પૃથ્વીકાયિક જીવ જ્યારે પરિણામાન્તરને (અન્ય પરિણામને) પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય છે, એટલે કે જ્યારે તેઓ અચિત્ત હોય છે, ત્યારે તેમને પરિણત કહે છે જે જીવો આ પ્રકારના નથી, તેમને અપરિણત-સચિત્ત કહે છે. પરિણત અને અપરિણતની વિશેષ વ્યાખ્યા દશવૈકાલિક સૂત્રની ઉપર જે આચાર ચિન્તામણી મંજૂષા નામની ટીકા મારા દ્વારા લખવામાં આવી છે તેમાંથી વાંચી લેવી. ત્યાં એ થા અધ્યયનમાં આ વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

“ દુવિહા દવા ” ઇત્યાદિ. અનેક પ્રકારની તે તે પર્યાપ્તિને જે પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે, તે દ્રવ્ય છે એવાં તે દ્રવ્યો દ્રવ્યજીવ અને પુદ્ગલરૂપ હોય છે.

अपरिणतानि चेति । तत्र परिणतानि-अवस्थान्तरमाप्तानि-अचिचीभूतानीत्यर्थः । अपरिणतानि=पूर्वावस्थासंपन्नान्येव सचित्तानीत्यर्थः । १६ । 'दुविहापुढ्वीकाइया' इत्यारभ्य 'दुविहा दव्या' इति पर्यन्ता पट् सूत्री । तत्र — पृथिव्यादयो वनस्पतिपर्यन्ताः पञ्चस्थावराः गतिसमापन्नकाः अगतिसमापन्नकाश्चेति द्विविधाः प्रज्ञप्ताः तत्र-गतिसमापन्नकास्ते भवन्ति ये पृथिव्यादितत्तदायुष्कोदयात् पृथिव्यादितत्तद्व्यपदेशभाजो विग्रहगत्या स्वोत्पत्तिस्थानं गच्छन्ति । ये स्थितिमन्तस्ते चागतिसमापन्नकाः २१ । पण्डे द्रव्यसूत्रे गतिर्गमनमात्रमेव । शेषं तथैवेति २२ । 'दुविहा' इत्यारभ्य द्रव्यसूत्रं यावत् पट् सूत्री । द्विविधाः पृथिवीका-

जीव और पुद्गलरूप हैं। ये जीव और पुद्गलरूप द्रव्य परिणत और अपरिणत के भेद से दो प्रकार के हैं। जो द्रव्य अवस्थान्तर को प्राप्त है वह परिणत द्रव्य है और जो पूर्वावस्था संपन्न ही बना रहता है वह अपरिणत द्रव्य है। तात्पर्य यह है कि जो द्रव्य सचित्त है वह अपरिणत और जो अचित्त है वह परिणत द्रव्य है "दुविहा पुढ्वीकाइया" यहाँ से लेकर "दुविहा दव्या" तक पट् सूत्री है इसमें पृथिवीकायिक आदि वनस्पति पर्यन्त तक के पांच स्थावर जीव गति समापन्नक वे जीव होते हैं जो पृथिव्यादि तत्तात् आयु के उदय से पृथिवी आदि तत्तात् नाम युक्त हुए विग्रहगति से अपने उत्पत्ति स्थान को प्राप्त होते हैं और जो स्थिति वाले हैं वे अगति समापन्नक हैं। छठे द्रव्य सूत्र में गति शब्द से गमन मात्र ही गृहीत हुआ है बाकी का और सब कथन वैसा ही है २२ "दुविहा" से प्रारम्भ कर द्रव्य सूत्र तक पट् सूत्री है पृथिवी

ते एव अने पुद्गलरूप द्रव्य परिणत अने अपरिणतना लक्ष्णी जे प्रकारनुं छे. जे द्रव्य अवस्थान्तर (अन्य अवस्था) पाभित्तु छे ते द्रव्यने परिणत द्रव्य कहे छे, अने जे द्रव्य पूर्वावस्था युक्त न रहे छे ते अपरिणत द्रव्य कहेवाय छे आ कथननु तात्पर्य अे छे हे जे द्रव्य सचित्त छे ते अपरिणत अने जे अचित्त छे ते परिणत द्रव्य छे "दुविहा पुढ्वीकाइया" अर्द्धाधी लक्ष्णे "दुविहा दव्या" पर्यन्तना छ सूत्रोमां अे वातनुं प्रतिपादन करवामां आभ्यं छे हे पृथ्वीकायिकधी लक्ष्णे वनस्पतिकायिक पर्यन्तना पांच स्थावर एवो गति समापन्नक छे. गति समापन्नक ते एवो उाय छे हे जेओ पृथ्वीकाय आदि ते ते आयुना उदयधी पृथ्वीकाय आदि ते ते नामयुक्त यधने विग्रहगति द्वारा पोताना उत्पत्ति स्थानने प्राप्त करे छे, अने जे स्थितिवाजां छे तेओ अनि समापन्नक गणाय छे छ द्रव्य सूत्रोमां गति शब्द द्वारा गमन मात्र न गृहीत ययुं छे, पापीनुं गधु कथन अेवुं न छे.

યિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્યથા—અનન્તરાવગાઠાઃ, પરમ્પરાવગાઠાશ્ચ । તત્ર અનન્તરં—સંપ્રત્યેવ સમયે ક્વચિદાકાશદેશે અવગાઠાઃ=આશ્રિતા અનન્તરાવગાઠાઃ, પરમ્પરયા=દ્વયાદિ-સમયેષુ યેઽવગાઠાસ્તે પરમ્પરાવગાઠાઃ । અથવા—વિવક્ષિતં ક્ષેત્રં દ્રવ્યં વાઽપેક્ષ્ય અનન્તરમ્=અવ્યવધાનેન અવગાઠા અનન્તરાવગાઠાઃ, તદિતરે તુ પરમ્પરાવગાઠા ઇતિ ૨૩ । એવં યાવદ્ યાવચ્છબ્દેન અપ્કાયિકાઃ ૨૪ તૈજસ્કાયિકાઃ ૨૫, વાયુકાયિકા ૨૬ વનસ્પતિકાયિકાઃ ૨૭—દ્રવ્યાણિ વા વિજ્ઞેયાનીતિ ૨૮ ॥ સૂ૦ ૧૭ ॥

ઉક્તં દ્રવ્યસ્વરૂપમ્, સપ્રતિ તદધિકારાદેવ દ્રવ્યવિશેષયોઃ કાલાકાશયોઃ પ્રરૂપણામાહ—

મૂલમ્—દુવિહે કાલે પપ્ણત્તે તં જહા-ઓસપ્પિણી-કાલે ચેવ, ડસપ્પિણીકાલે ચેવ । દુવિહે આગાસે પપ્ણત્તે તં જહા--લોગાગાસે ચેવ અલોગાગાસે ચેવ ॥ સૂ૦ ૧૮ ॥

કાયિક જીવ હસ તરહ સે મી દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—હનમેં એક અનન્તરાવગાઠ ઓર દૂસરે પરમ્પરાવગાઠ હૈં, જો અમી હી ક્વચિત્ આકાશ પ્રદેશ મેં અવગાઠ આશ્રિત હુએ હૈં વે અનન્તરાવગાઠ પૃથિવીકાયિક જીવ હૈં તથા દ્વયાદિ સમય હો ગયે હૈં જિનકો વે પરમ્પરાવગાઠ પૃથિવી કાયિક જીવ હૈં । અથવા વિવક્ષિત ક્ષેત્ર કી યા દ્રવ્ય કી અપેક્ષા કરકે જો વિના કિસી વ્યવધાન કે અવગાઠ હૈં વે અનન્તરાવગાઠ હૈં હનસે મિન્ન પરમ્પરાવગાઠ હૈં હસી તરહ સે યાવત્ દ્રવ્યોં કો જાનના ચાહિયેઃ યહાં યાવત્પદ સે અપ્કાયિક તૈજસ્કાયિક વાયુકાયિક ઓર વનસ્પતિ-કાયિકોં કા ગ્રહણ હુઆ હૈ ॥ સૂ૦ ૧૭ ॥

“ દુવિહા ” થી શરૂ કરીને દ્રવ્ય સૂત્ર પર્યન્ત ૫૮ સૂત્ર છે. તેમાં પૃથ્વીકાયિક જીવોને આ રીતે પણ બે પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અનન્તરાવગાઠ અને (૨) પરમ્પરાવગાઠ. જેઓ હમણાં જ કોઈક આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઠ થઈને આશ્રય લઈ રહેલાં છે, તેમને અનન્તરાવગાઠ પૃથ્વીકાયિક જીવો કહે છે. તથા જેઓ બે અદિ સમયોમાં અવગાઠ થયાં છે, તેમને પરમ્પરાવગાઠ પૃથ્વીકાયિક જીવો કહે છે. અથવા અમુક ક્ષેત્ર અથવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે કોઈ પણ જાતના વ્યવધાન વિના અવગાઠ છે એવાં પૃથ્વીકાયિકોને અનન્તરાવગાઠ કહે છે અને તેમનાથી ભિન્ન પૃથ્વીકાયિકોને પરમ્પરાવગાઠ કહે છે. એજ પ્રમાણે અપ્કાયિક, તૈજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તના જીવદ્રવ્યો વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ૦ ૧૭ ॥

छाया-द्विविधः कालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अवसर्पिणीकालञ्चैव, उत्सर्पिणीकाल-
ञ्चैव द्विविध आकाशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-लोकाकाशञ्चैव अलोकाकाशञ्चैव ॥ सू० १८ ॥

टीका—'दुविहे काले इत्यादि ।

कल्पते=परिच्छिद्यते ज्ञायते वस्त्वनेनेति कालः, कलनं वा कालानां समयादि
रूपाणां समूहो वा कालः-वर्तनादिरूपः 'वट्टणा लवखणो कालो' इति वचनात् । स
चावसर्पिण्युत्सर्पिणीभेदेन द्विविध । जगति महाविदेहादिभोगभूमिषु सदाऽवस्थित-
लक्षणस्मृतीयोऽपि कालो वर्तते तथाऽप्यत्र द्विस्थानकानुरोधोद् द्विविध एव कालः

द्रव्य का स्वरूप कहा जा चुका है अब द्रव्याधिकार को लेकर के ही
द्रव्यविशेषरूप काल और आकाश की प्ररूपणा सूत्रकार करते हैं-

“दुविहे काले पणत्ते” इत्यादि ।

वस्तु जिसके द्वारा नवीन पुरानी होती हुई जानी जाती है उस का
नाम काल है अथवा कलन का नाम काल है या समयादिरूप कलाओं
का नाम काल है यह काल वर्तनादिरूप होता है तात्पर्य इसका ऐसा
है कि काल निश्चय और व्यवहार की अपेक्षा से दो प्रकार का है
वर्तनादिरूप काल निश्चयकाल और घड़ी घंटा आदि रूप काल
व्यवहार काल है । उक्तं च—“द्वय परिवट्टस्वो” इत्यादि ।

यह काल उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीके भेदसे दो प्रकारका कहा गया
है महाविदेह क्षेत्रमें सदा चतुर्थकाल अवस्थित रहता है तथा भोगभूमियों
में-अकर्मभूमिमें तृतीय आदि काल अवस्थित रहता है इस तरह से
दो कालों के अतिरिक्त एक सदा अवस्थितरूप काल भी होता है फिर

द्रव्यता स्वप्नतु कथन समाप्त ध्युं, इये सूत्रकार अर्द्धी द्रव्य विशेष
इय कालनी अने आकाशनी प्ररूपणा करे छे—

“दुविहे काले पणत्ते” इत्यादि ॥ १८ ॥

वस्तु जेना द्वारा नवीनानी धती लागे छे, तेनुं नाम काल छे अथवा
कलनतु (जलधुतु) नाम काल छे. अथवा समयादि इय कलाओंतुं नाम काल छे
तेकाल वर्तनादि इय छाय छे. आ कथनने भावार्थ जे छे के काल निश्चय अने
व्यवहारनी अपेक्षाजे जे प्रकारने छे. वर्तनादि इय कालने निश्चयकाल, अने
घंटादि इय कालने व्यवहार काल छे छे. इत्यु पण् छे छे—

“द्वय परिवट्टस्वो” इत्यदि. आ काल उत्सर्पिणी अने अवसर्पिणीना
वेदधी जे प्रकारने कथ्ये छे. महाविदेह क्षेत्रमां सदा चतुर्थ काल न अवस्थित
(विद्यमान) रहे छे, तथा भोगभूमिओमां तृतीयादि काल अवस्थित रहे छे.

પ્રોક્તઃ । ‘ દુવિદ્દે આગાસે ’ इत्यादि-आकाशन्ते-दीप्यन्ते स्व स्वधर्मोपेता जीवा दयः पदार्था यत्र तद् आकाशम् । यद्वा-आसमन्तात् काशन्ते-दीप्यन्ते सर्वा-प्यपि द्रव्याणि व्यवस्थिततया यत्रेति-आकाशम् । अथवा-आ-मर्यादया-तत्सं-योगेऽपि स्वकीयस्वकीयरूपेऽवस्थानतः सर्वथा तत्स्वरूपत्वाप्राप्तिलक्षणया काशन्ते= स्वभावलाभेनावस्थितिकारणेन च दीप्यन्ते पदार्थसार्था यत्र तद् आकाशम् । अव-गाहदानाद्वा आकाशम् ‘ नहं ओगाहलक्षणं ’ इति वचनात्, लोकालोकव्याप्य-

भी यहां द्विस्थान के अनुरोध से दो प्रकार का ही काल कहा गया है ।

“ दुविद्दे आगासे ” इत्यादि ।

अपने २ गुणपर्यायरूप धर्म से युक्त जीवादिक पदार्थ जहां प्रकाशित होते रहते हैं वह आकाश है अथवा-समस्त द्रव्य व्यवस्थितरूपसे जहां पर विद्यमान रहते हैं एक द्रव्य जहां दूसरे द्रव्यरूप नहीं होता है इसका नाम आकाश है अथवा-जहां अपने २ स्वरूप में प्रत्येक पदार्थ रहता है एक दूसरे के साथ संयोग होने पर भी जो एक दूसरे के स्वरूप में नहीं बदलता है-ऐसे स्थान का नाम आकाश है अथवा-जो समस्त जीवादिक द्रव्यों को रहने के लिये स्थान देता है वह आकाश है ।

उक्तं च—“ अवगासदाण जोगं ” इत्यादि ।

“ नहं ओगाह लक्षणं ” यह आकाश वह द्रव्य है जो लोक और अलोकमें व्याप्त होकर है तथा जिसके अनन्तप्रदेश हैं और जो अमूर्त है यह लोकाकाश और अलोकाकाश के भेद से दो प्रकार का है आकाश के

આ રીતે બે કાળો સિવાય એક સદા અવસ્થિતરૂપ કાળ પણ હોય છે, છતાં પણ અહીં બે સ્થાનના અનુરોધની અપેક્ષાએ કાળના બે પ્રકાર જ કહેવામાં આવ્યા છે.

“ દુવિદ્દે આગાસે ” ઇત્યાદિ. પોતપોતાના ગુણપર્યાય રૂપ ધર્મથી યુક્ત જીવાદિક પદાર્થ જ્યાં પ્રકાશિત રહે છે, તે સ્થાનનું નામ આકાશ છે. અથવા સમસ્ત દ્રવ્ય વ્યવસ્થિત રૂપે જ્યાં મોજુદ રહે છે, એક દ્રવ્ય જ્યાં અન્ય દ્રવ્યોરૂપ હોતું નથી તે સ્થાનને આકાશ કહે છે. અથવા જ્યાં પ્રત્યેક પદાર્થ પોતપોતાના સ્વરૂપે રહે છે. એક બીજાની સાથે સંયોગ થવા છતાં પણ બે એક બીજાના સ્વરૂપમાં બદલાતાં નથી, એવા સ્થાનનું નામ આકાશ છે. અથવા બે સમસ્ત જીવોને રહેવાને માટે સ્થાન દે છે, તેને આકાશ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અવગાસદાણ જોગં ” ઇત્યાદિ.

“નહં ઓગાહ લક્ષણં” આ આકાશ એવું દ્રવ્ય છે કે જે લોક અને અલોકમાં વ્યાપ્ત છે. તેના અનન્ત પ્રદેશ છે અને તે અમૂર્ત છે. તેના બે ભેદ છે—(૧)

નન્તપદેશાત્મકોડમૂર્તદ્રવ્યત્રિશેષ इत्यर्थः । तद् द्विविधम्-लोकाकाशम्, अलोका-
काशं चेति । तत्र लोकाकाशम् = धर्माधर्मकालपुद्गलजन्तूनामाधारभूतम् । तद्वि-
परीतम्-अलोकाकाशमिति ॥ सू० १८ ॥

લોકાલોકભેદેનાકાશદ્વિવિધ્યં પ્રોક્તમ્ । લોકસ્તુ શરીરશરીરિણાં સર્વથાઽઽધા-
રભૂત ઇતિ નારકાદિશરીરિદણ્ડકેન તન્છરીરપરૂપણામાહ—

મૂલમ્—ઘૈરઙયાણં દો સરીરગા પળ્ણત્તા, તં જહા--અઠ્ઠમં-
તરગે ચેવ વાહિરગે ચેવ । અઠ્ઠમંતરણ કમ્મણ, વાહિરણ વેડઢિણ ।
ઘવં દેવાણં ઢાણિયઢ્ઠં । પુઢઢિક્કાઙયાણં દો સરીરગા પળ્ણત્તા,
તં જહા--અઠ્ઠમંતરગે ચેવ વાહિરગે ચેવ । અઠ્ઠમંતરગે કમ્મણ
વાહિરગે ઓરાલિયગે, જાવ વળ્ણસસઙકાઙયાણં । વેઙ્ઙંદિયાણં દો
સરીરા પળ્ણત્તા, તં જહા--અઠ્ઠમંતરણ, વાહિરણ ચેવ । અઠ્ઠમં-
તરગે કમ્મણ, અઢ્ઢિમંસસોણિયવઢ્ઢે વાહિરણ ઓરાલિણ જાવ
ચઢરિંદિયાણં । પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં દો સરીરગા પળ્ણત્તા,
તં જહા--અઠ્ઠમંતરગે ચેવ વાહિરગે ચેવ, અઠ્ઠમંતરગે કમ્મણ,
અઢ્ઢિમંસસોણિયળ્ણહારુછિરાવઢ્ઢે વાહિરણ ઓરાલિણ । મળ્ણસસા-
ળવિ ઘવં ચેવ । વિમ્મહગઙસમાવઢ્ઢગાણં નેરઙયાણં દો સરીરગા
પળ્ણત્તા, તં જહા—તેયણ ચેવ કમ્મણ ચેવ, નિરંતરં જાવ
વેમાણિયાણં । નેરઙયાણં દોહિં ઠાળેહિં સરીરૂપ્પત્તી સિયા, તં
જહા--રાણેણ ચેવ દોસેણ ચેવ જાવ વેમાણિયાણં । નેરઙયાણં
દુઢ્ઢાળનિવ્વત્તિણ સરીરગે પળ્ણત્તે તં જહા--રાગનિવ્વત્તિણ ચેવ,

જિતને ભાગ મેં ધર્મ, અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ ઓર જીવ રહતે હેં—હન દ્રવ્યો
કા જો આધારભૂત હેં—વહ લોકાકાશ હેં ઓર હસ લોકાકાશ સે ભિન્ન
જો આકાશ હેં વહ અલોકાકાશ હેં ॥સૂ० ૧૮॥

લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. આકાશના જેટલા ભાગમાં ધર્મ, અધર્મ,
કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ રહે છે—જેટલું આકાશ આ દ્રવ્યોનું આધારસ્થાન છે,
જેટલા આકાશને લોકાકાશ કહે છે. લોકાકાશની જિત એવું જે આકાશ છે
તેને અલોકાકાશ કહે છે. ॥ સૂ ૧૮ ॥

दोसनिवृत्ति ए चैव, जाव वैमानियाणं । दो काया पणत्ता तं
जहा--तसकाए चैव थावरकाए चैव । तसकाए दुविहे पणत्ते तं
जहा-भवसिद्धि ए चैव अभवसिद्धि ए चैव । एवं थावरकाए वि ॥१९॥

छाया-नैरयिकाणां द्वे शरीरे प्रज्ञप्ते, तद्यथा-आभ्यन्तरकं चैव बाह्यकं चैव । आभ्य-
तरकं कार्मकम्, बाह्यकं वैक्रियम् । एवं देवानामपि भणितव्यम् । पृथिवीकायिकानां
द्वे शरीरे प्रज्ञप्ते, तद्यथा-आभ्यन्तरकं चैव बाह्यकं चैव । आभ्यन्तरकं कार्मकं, बाह्य-
मौदारिकम्, यावत् वनस्पतिकायिकानाम् । द्वान्द्वियाणां द्वे शरीरे प्रज्ञप्ते, तद्यथा-
आभ्यन्तरकं चैव बाह्यकं चैव । आभ्यन्तरकं कार्मकम्, अस्थिमांसशोणितवद्धं
बाह्यकमौदारिकम्, यावद् चतुरिन्द्रियाणाम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गोणिकानां द्वे शरीरे
प्रज्ञप्ते, तद्यथा-आभ्यन्तरकं चैव बाह्यकं चैव । आभ्यन्तरकं कार्मकम्, अस्थिमांस-
शोणितस्नायुशिरावद्धं बाह्यकमौदारिकम् । मनुष्याणामप्येवमेव । विग्रहगतिसमाप-
न्नकानां नैरयिकाणां द्वे शरीरे प्रज्ञप्ते, तद्यथा-तैजस्कं चैव कार्मकं चैव, निरन्तरं
यावद् वैमानिकानाम् । नैरयिकाणां द्वाभ्यां स्थानाभ्यां शरीरोत्पत्तिः स्यात्,
तद्यथा-रागेण चैव द्वेषेण चैव यावद् वैमानिकानाम् । नैरयिकाणां द्विस्थाननिवृ-
त्तिकं शरीरकं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-रागनिवृत्तिकं चैव, द्वेषनिवृत्तं चैव । यावद् वैमा-
निकानाम् । द्वौ कायौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा त्रसकायश्चैव स्थावरकायश्चैव, त्रसकायः
द्विविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा — भवसिद्धिरुचैव, अभवसिद्धिरुचैव । एवं स्थावर-
कायोऽपि ॥ सू० १९ ॥

टीका—‘नेरइयाणं’ इत्यादि ।

नैरयिकाणां द्वे शरीरे भवतः-आभ्यन्तरं बाह्यं च । शीर्यते-प्रतिक्षणं विनश्य-

लोक और अलोक के भेद से आकाश में द्विविधता का कथन
करके अब सूत्रकार शरीर और शरीर वालों का आधारभूत क्षेत्र लोक
है इस प्रसङ्ग को लेकर नारकादि शरीरिदण्डक द्वारा उनके शरीरों की
प्ररूपणा करते हैं-“नेरइयाणं दो सरीरगा पणत्ता” इत्यादि ॥१८॥

टीकार्थ-नैरयिक जीवोंके दो शरीर होते-हैं एक आभ्यन्तर शरीर और

लोक अने अलोकना लेखी आकाशमा द्विविधतानुं कथन करीने डवे
शरीर अने शरीरवाणाना आधारभूत जे क्षेत्रलोक छे, तेनुं डवे सूत्रकार नार-
कादि शरीर दंडके द्वारा निरूपण करे छे.

“नेरइयाणं दो सरीरगा पणत्ता” इत्यादि ॥ १८ ॥

टीकार्थ-नारक जीवोंनां जे शरीर होय छे-(१) आभ्यन्तर शरीर अने

तीतिशरीरं शटनपतनादिधर्मवत्त्वात् । आभ्यन्तरे=अन्तराले भवम् आभ्यन्तरम् । आभ्यन्तरत्वं चास्यात्मप्रदेशैः सह क्षीरनीरन्यायेन लोलीभूतत्वात्, भवान्तरगमनेऽपि च जीवस्यानुगतिप्राधान्येनापवरकाद्यन्तः प्रविष्टपुरुषवत्छद्मस्थाऽप्रत्यक्षत्वाच्चेति । तथा-बहिर्भवं बाह्यम् । बाह्यत्वं चास्य जीवप्रदेशैः सह कस्यापि केषुचिदवयवेषु व्याप्त्यभावात्, भवान्तरानुगामितया छद्मस्थस्यापि प्रायः प्रत्यक्षत्वाच्चेति । तत्राभ्यन्तरं कर्मकम् कर्मणशरीरनामकर्मोदयनिर्वर्त्य कर्मवर्गणास्वरूपं, संसारिजीवानां गत्यन्तरसंक्रमणे साधकतमं, सकलकर्मणामङ्कुरभूमिरूपम्, अशे-

दूसरा बाह्य शरीर “ शीर्यते प्रतिक्षणं इति शरीरम् ” इस व्युत्पत्ति के अनुसार प्रतिक्षण जिसका विनाश होता रहता है उसका नाम शरीर है यह शरीर शटनादि धर्मवाला है अन्तराल में भी जो शरीर जीव के साथ रहता है उसका नाम आभ्यन्तर शरीर है ऐसा वह आभ्यन्तर शरीर तैजस कर्मणरूप होता है तैजस कर्मण शरीर को आभ्यान्तर शरीर कहने का यह प्रयोजन है कि ये दोनों शरीर आत्म प्रदेशों के साथ क्षीरनीर की तरह लोलीभूत (मिले हुए) बने हुए रहते हैं तथा जीव जब भवान्तर में गमन करता है तब भी ये उसके साथ जाते हैं जब तक जीव को मुक्ति की प्राप्ति नहीं होती है तब तक ये उस का साथ नहीं छोड़ते हैं तथा अपवरक (छोटा घर) आदि के भीतर प्रविष्ट हुए पुरुष की तरह ये छद्मस्थजनोंको अप्रत्यक्ष रहते हैं बाह्य जो शरीर है वह जीव प्रदेशों के साथ कितनेक अवयवों में व्याप्त होकर नहीं रहता है तथा भवान्तर में जीव के साथ नहीं जाता है और छद्मस्थ जनोंको वह प्रत्यक्ष दिखलाह पड़ता है ।

आह्यशरीर. “शीर्यते प्रतिक्षणं इति शरीरम्” आ व्युत्पत्ति अनुसार जेना प्रति क्षण विनाश थतो रडे छे ते शरीर कडेवाय छे. ते शरीर शटनादि (सडवुं, गणवुं वजेरे) धर्मोथी युक्त छे अन्तरालमां पणु जे शरीर एवनी साथे रडे छे ते शरीरनुं नाम आभ्यन्तर शरीर छे. जेवुं ते आभ्यन्तर शरीर तैजस अने कर्मणरूप डोय छे तैजस अने कर्मण शरीरने आभ्यन्तर शरीर कडे-वानुं जे कारण छे के ते जन्ने शरीर आत्मप्रदेशोनी साथे क्षीरनीरनी जेम आतप्रात थधने रडे छे. तथा एव ज्यारे अन्य लवमां गमन करे छे, त्यारे पणु तेजो तेनी साथे जय छे. ज्यां सुधी एवने मुक्ति भणती नथी त्यां सुधी आ शरीरे तेना साथ छोडतां नथी, तथा अपवरक (नानुं घर). आदिनी अदर प्रविष्ट थयेता पुरुषनी जेम तेजो छद्मस्थजनोने देभातां नथी जे आह्य शरीर छे ते एवप्रदेशोनी साथे केटलांक अवयवोमां व्याप्त थधने रडेनुं नथी, तथा अन्य लवमां एवनी साथे जनुं नथी अने प्रत्यक्ष देभाय छे.

ષકર્માધારભૂતં વેતિ । નનુ તૈજસમપિ શરીરમાભ્યન્તરમસ્તીતિ તત્કથં નોક્તમ્ ?
 इति चेदाह—कर्मकग्रहणे तैजसमपि गृहीतमेव, तयोः सदैव सहचारित्वात् । तथा
 वाह्यं च वैक्रियकम् । एवम्—भवनत्प्यादि वैमानिकान्तानां देवानामपि भणित-
 व्यम् । ‘पृथ्वी’ त्यादि—पृथिवीकायिकादारभ्य वनस्पतिपर्यन्तानां पंचस्थावरा-

શંકા—યહાં સૂત્ર મેં આભ્યન્તર શરીરકાર્મણ શરીર હો ગૃહીત હુઆ
 फिर अपने तैजस शरीरको आभ्यन्तरशरीररूप से कैसे ग्रहण किया है?

ઉ૦—તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીર કા સમ્બન્ધ પ્રત્યેક સંસારી જીવ
 के साथ अनादिकाल से चला आरहा है अतः ये सदा से ही सहचारी
 हैं । इसलिये यहां कर्मण के ग्रहण होनेसे तैजस का भी ग्रहण हो गया
 है यह आभ्यन्तररूप कर्मण शरीर नाम कर्म के उदय से जीव को प्राप्त
 होता है अतः यह कर्म वर्गणा रूप है अर्थात् ज्ञानावरणीय आदि कर्मों
 का जो समूह है वही कर्मण शरीर है यह शरीर संसारी जीवों का जब
 एक गति से दूसरी गति में गमन होता है उसमें साधकतम होता है

તથા—સકલકર્મોં કો ઉત્પન્ન હોને કે લિયે યહ ભૂમિરૂપ હૈ ઓર
 अशेषकर्मों का यह आधारभूत है नैરયિક जीवों के बाह्यशरीर वैक्रिय-
 शरीर है इसी तरह का कथन भवनपति से लेकर वैमानिक तक
 के जीवों में भी कर लेना चाहिये “पृथ्वीकाइयाणं” इत्यादि—पृथि-
 वीकायिक से लेकर वनस्पति कायिक तक के जीवों के—पांच स्थावर

શંકા—અહી સૂત્રમાં કાર્મણ શરીરને જ આભ્યન્તર શરીર રૂપે ગ્રહણ
 કરવામાં આવ્યું છે. છતાં આપે તૈજસ શરીરને આભ્યન્તર શરીર રૂપે કેમ
 ગ્રહણ કર્યું છે ?

ઉત્તર—તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સંબંધ પ્રત્યેક સંસારી જીવની
 સાથે અનાદિ કાળથી આવ્યો આવે છે, તે કારણે તેઓ કાયમના સહચારી છે
 તે કારણે અહીં કાર્મણની સાથે તૈજસ શરીરને પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું
 છે. આભ્યન્તર રૂપ કાર્મણ શરીર નામ કર્મના ઉદયથી જીવને તેની પ્રાપ્તિ
 થાય છે, તેથી કર્મવર્ગણા રૂપ છે એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના જે
 સમૂહ છે, એજ કાર્મણ શરીર છે. આ શરીર જ્યારે સંસારી જીવોનું એક
 ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં ગમન થાય છે, ત્યારે તેમાં સાધકતમ હોય છે.
 તથા—સકલ કર્મોના ઉત્પન્ન થવામાં તે ભૂમિરૂપ રહે છે અને અશેષ કર્મોના
 આધારરૂપ હોય છે. નૈરયિક જીવોનું બાહ્ય શરીર વૈક્રિય શરીર હોય છે.
 આ પ્રકારનું કથન ભવનપતિથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં પણ ગ્રહણ
 કરવું જોઈએ. “પૃથ્વીકાઈયાણં” ઇત્યાદિ—

ણામ્ આભ્યન્તરવાહ્યભેદેન શરીરદ્વયં ભવતિ । તદેવાહ - આભ્યન્તરં કાર્મકમ્, વાહ્યં ચૌદારિકં શરીરં ભવતિ, ઔદારિકં નામ-ઔદારિકશરીરનામકર્મોદયાદુદાર-પુદ્ગલનિર્વૃત્તમ્ । એકેન્દ્રિયાણામૌદારિકશરીરં કેવલમસ્થ્યાદિવિરહિતં ભવતિ । વાયુનાં વૈક્રિયશરીરમપિ ભવતિ ક્લિન્ત્વત્ર ન વિવક્ષિતં પ્રાયિકત્વાત્ । 'વેદંદિયાણં' ઇત્યાદિ-દ્વીન્દ્રિયાણાં તદેવ શરીરદ્વયં ભવતિ આભ્યન્તરં-કાર્મકમ્, વાહ્યમૌદારિકં ચેતિ । એવમૌદારિકશરીરમ્-અસ્થિમાંસશોણિતવદ્ધમ્ । એવ ચૌન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિયા-ણામપિ વોધ્યમ્ । 'પંચિન્દિયે' ત્યાદિ-પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં શરીરદ્વયમ્ આભ્ય-

જીવોં કે-આભ્યન્તર ઓર વાહ્યશરીર કે ભેદ સે દો શરીર હોતે હૈં આભ્યન્તર શરીર તો તૈજસકાર્મણ હોતે હૈં તથા વાહ્યશરીર ઔદારિક-શરીર હોતા હૈ । યહ ઔદારિક શરીર ઔદારિકશરીરનામકર્મ કે ઉદય સે હોતા હૈ ઇસ શરીર કો ઉત્પન્ન કરને વાલે જો ઔદારિક પુદ્ગલ હૈં વે સ્થૂલાકાર સે પરિણત હોતે હૈં । એકેન્દ્રિય જીવોં કા યહ ઔદારિક શરીર કેવલ અસ્થિ આદિ સે રહિત હોતા હૈ વાયુકાયિક જીવોં કે વૈક્રિય શરીર ભી હોતા હૈ ફિર ભી વહ યહાં પ્રાયિક હોને સે વિવક્ષિત નહીં હુઆ હૈ "વેદંદિયા ણં" ઇત્યાદિ-દો ઇન્દ્રિય જીવોં કે ભી શરીરદ્વય હોતે હૈં-એક આભ્યન્તર શરીર ઓર દૂસરો વાહ્યશરીર આભ્યન્તર શરીરસે કાર્મ-ણશરીર હોતા હૈ ઓર વાહ્ય શરીર મેં ઔદારિક શરીર હોતા હૈ યહાં જો ઔદારિક શરીર હોતા હૈ વહ અસ્થિ માંસ ઓર શોણિત સે વદ્ધ-યુક્ત હોતા હૈ ઇસી તરહ સે તેઇન્દ્રિય ઓર ચૌઇન્દ્રિય જીવોં કે ભી

પૃથ્વીકાયથી લઇને વનસ્પતિકાય પર્યન્તના જીવોને-પાંચ સ્થાવર જીવોને આભ્યન્તર અને બાહ્યશરીરના લેહથી જે શરીરો હોય છે. આભ્યન્તર શરીર તો તૈજસ અને કાર્મણ શરીર રૂપ હોય છે અને બાહ્યશરીર ઔદારિક શરીર રૂપ હોય છે. આ ઔદારિક શરીર ઔદારિક શરીરનામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ શરીરને ઉત્પન્ન કરનારાં જે ઔદારિક પુદ્ગલો હોય છે, તેઓ સ્થૂલાકારે પરિણત થાય છે. એકેન્દ્રિય જીવોં આ ઔદારિક શરીર કેવળ અસ્થિ આદિથી રહિત હોય છે. વાયુકાયિક જીવોને વૈક્રિય શરીર પણ હોય છે, છતાં પણ તે ત્યાં પ્રાયિક (ક્યારેક) હોય છે, તેથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ થયો નથી.

"વેદંદિયાણં" ઇત્યાદિ-દ્વીન્દ્રિય જીવોને પણ જે શરીર હોય છે-(૧) આભ્યન્તર અને (૨) બાહ્ય. આભ્યન્તર શરીર કાર્મણ શરીર રૂપ અને બાહ્ય શરીર ઔદારિક શરીર રૂપ હોય છે. અહીં જે ઔદારિક શરીર હોય છે તે અસ્થિ, માંસ અને શોણિતથી બદ્ધ (યુક્ત) હોય છે. એજ પ્રમાણે તેઇન્દ્રિય

न्तरं कर्मकम्, बाह्यं चौदारिकम् । तत्-अस्थिमांसशोणितस्नायुशिरावद्धं भवति । तत्र स्नायुः-अस्थिवन्धनी नाडी । शिरा तु सामान्या । एवं मनुष्याणामपि । 'विग्रहगङ्' इत्यादि-विग्रहोवकं, तत्प्रथानागतिः-विग्रहगतिः, तत्समापन्नानां नैरयिकाणां शरीरद्वयं भवति-तैजसं कर्मकं चेति । एवं निरन्तरम्=अव्यवहितम् ।

आभ्यन्तर और बाह्य ये दो शरीर होते हैं आभ्यन्तर में कर्मण शरीर होता है और बाह्य में औदारिक शरीर होता है यहां पर भी औदारिक शरीर अस्थि मांस और शोणित से बद्ध होता है "पंचिदिय" इत्यादि-जो पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनके भी आभ्यन्तर और बाह्य शरीर होते हैं आभ्यन्तर में कर्मण शरीर और बाह्य में औदारिक शरीर होता है यहां पर भी औदारिक शरीर अस्थि, मांस, शोणित, स्नायु और शिराओं से बद्ध होता है अस्थियों को बांधने वाली जो नाडी है वह स्नायु कहलाती है तथा सामान्य जो पीली २ नसें होती हैं वे शिरा कहलाती हैं "मणुस्सा वि एवं चैव" मनुष्य के भी इसी तरह से दो शरीर होते हैं "विग्रह०" विग्रहगति मोडे सहित जो परभव के लिये जीव की गति होती है उसका नाम विग्रहगति है अथवा नवीन शरीर धारण करने के लिये जो गति होती है वह विग्रहगति है-इस विग्रहगति समापन्नक नैरयिकों के दो ही शरीर होते हैं एक तैजस शरीर

अने अतुरिन्द्रिय लोकोभां पञ्च आभ्यन्तर अने बाह्य शरीरने। सहाय डोय छे. त्यां आभ्यन्तर शरीर कर्मण शरीर रूप अने बाह्य शरीर औदारिक शरीररूप डोय छे. तेमनुं औदारिक शरीर पञ्च अस्थि, मांस अने शोणितथी बद्ध (युक्त) डोय छे. "पंचिदिय" इत्यादि-पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोने पञ्च आभ्यन्तर अने बाह्यशरीर डोय छे. आभ्यन्तर शरीर कर्मणशरीररूप अने बाह्य शरीर औदारिक शरीर रूप डोय छे. अर्ही पञ्च औदारिक शरीर अस्थि, मांस, शोणित, स्नायुओ अने शिराओथी बद्ध डोय छे. अस्थिओने बांधनारी जे नाडी डोय छे तेने स्नायु कडे छे तथा सामान्य जे पीणी पीणी नसे। डोय छे तेने शिराओ कडे छे. "मणुस्सा वि एव चैव" मनुष्योभां पञ्च ओज प्रकारना जे शरीर। डोय छे.

"विग्रह" इत्यादि-परलवभां गमन करती वधते लवनी जे मोडा सृष्टितनी (वणांक युक्त) गति थाय छे तेने विग्रहगति कडे छे. अथवा नवीन शरीर धारण करवाने भाटे जे गति थाय छे तेने विग्रहगति कडे छे. आ विग्रहगति समापन्नक नैरयिकोने जे जे शरीर डोय छे-(१) तैजस अने (२)

असुरकुमारेभ्य आरभ्य यावद् वैमानिकानां तैजसं कर्मकं चेति शरीरद्वयं भवति ।
 'नेरइयाणं' इत्यादि-नैरयिकाणां द्वाभ्यां स्थानाभ्यां शरीरोत्पत्तिर्भवति-रागेण
 द्वेषेण चेति । एवं यावद् वैमानिकानाम् । 'नेरइयाणं' इत्यादि-नैरयिकाणां
 द्विस्थाननिर्वर्तितं शरीरं भवति-रागनिर्वर्तितं द्वेपनिर्वर्तितं चेति । एवं यावद् वैमा-
 निकानाम् । 'दो काया' इत्यादि-द्वौ कायौ प्रज्ञप्तौ-त्रसकायः स्थावरकायश्चेति ।
 तत्र त्रसनामकर्मोदयात् त्रस्यन्तीति त्रसाः, तेषां कायः=राशिस्त्रसकायः । स्थावर-
 नामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीत्येवं शीलाः स्थावराः, तेषां कायः=समूहः स्थावर-
 कायः । 'तसकाए' इत्यादि-त्रसकायो द्विविधः-भवसिद्धिकः अभवसिद्धिक-
 श्चेति । एवं स्थावरकायोऽपि ॥ सू० १९ ॥

और दूसरा कर्मणशरीर इसी तरह से विग्रहगति समापन्नक भवनपति
 से लेकर वैमानिक तक के जीवों को भी ये दो ही-तैजस और कर्मण
 शरीर ही होते हैं "नेरइयाणं दोहिं ठाणेहिं" इत्यादि-नैरयिक जीवों
 के शरीर की उत्पत्ति दो स्थानों द्वारा होती है एक राग के द्वारा और
 दूसरे द्वेष के द्वारा इसी तरह से शरीरोत्पत्ति के विषय का कथन वैमा-
 निक तक के जीवों का भी कर लेना चाहिये काय दो प्रकार कहा गया
 है एक त्रसकाय और दूसरा स्थावरकाय त्रसनामकर्म के उदय से जा
 अपनी इच्छा से चलते फिरते हैं डरते हैं भागते हैं वे सब त्रसजीव हैं
 इनकी जो राशि है वह त्रसकाय है स्थावर नामकर्म के उदय से जो एक
 स्थान से दूसरे स्थान पर आ जा नहीं सकते हैं एक ही जगह स्थिर
 रहते हैं वे स्थावर हैं इन स्थावरों का जो समूह है वह स्थावरकाय है

कर्मणु. अत्र प्रभाषे विग्रहगति समापन्नक भवनपतिथी लघने वैमानिक पर्य-
 न्तना लघोत्तमां प्रथु अत्र शरीरने न (तैजस अने कर्मणु शरीरने न)
 सङ्गाव डेय छे.

"नेरइयाणं दोहिं ठाणेहिं" इत्यादि-नारक लघोत्तमां शरीरनी उत्पत्ति
 अत्र स्थाने (कारण) द्वारा थाय छे-(१) रागद्वारा अने (२) द्वेषद्वारा. शरीरो-
 त्पत्तिने अनुलक्षिने वैमानिक पर्यन्तना लघो विषे पथु आ प्रकारनुं कथन
 थनुं लोभये. कायना अत्र प्रकार छे-(१) त्रसकाय अने (२) स्थावरकाय. त्रस
 नामकर्मना उदयथी अत्र पोतानी ध्विछाथी डरे डरे छे, डरे छे अने लागे छे,
 ते लघोने त्रस लघो कडे छे अत्र लघोनी राशि (समूह) ने त्रसकाय
 कडे छे. स्थावर नामकर्मना उदयथी अत्र लघो अत्र न्यथाअथी भी लघो न्यथा
 नर्था शकता नथी, पथु अत्र न न्यथाअत्र स्थिर रहे छे, अत्र लघोने-स्थावर

उक्ता भव्यशरीरिणः, अथ भव्यविशेषाणां यद् यथा कर्तुमुचितं तथा प्रोच्यते—
 मूलम्—दो दिसाओ अभिगिज्झ कप्पइ णिग्गंथाणं वा
 णिग्गंथीणं वा पव्वावित्तए, तं जहा-पाईणं चैव उदीणं चैव ।
 एवं मुंडावित्तए, सिक्खवावित्तए, उवट्ठावित्तए, संभुंजित्तए, संव-
 सित्तए, सज्झायमुद्दिसित्तए सज्झायं समुद्दिसित्तए, सज्झायम-
 णुज्जाणित्तए, आलोइत्तए, पडिक्कमित्तए, निन्दित्तए, गरहित्तए,
 विउट्ठित्तए, विसोहित्तए, अकरणयाए अब्भुट्ठित्तए, अहारिहं
 पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जित्तए । दो दिसाओ अभिगिज्झ
 कप्पइ णिग्गंथाणं वा णिग्गंथीणं वा अपच्छिममारणांतियसंले-
 हणाञ्जूसणाञ्जूसियाणं भत्तपाणपडियाइक्खियाणं पाओवगयाणं
 कालं अणवकंखमाणं विहरित्तए, तं जहा-पाईणं चैव
 उदीणं चैव ॥ सू० २० ॥

॥ विट्ठाणस्स पढमो उद्देशओ समत्तो ॥ २-१ ॥

छाया-द्वे दिशे अभिगृह्य कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा प्रव्राजयितुं-
 तद्यथा-प्राचीनां चैव, उदीचीनां चैव, । एवं मुण्डयितुं शिक्षयितुम्, उपस्थापयितुं,
 संभोजयितुं, संवासयितुं, स्वाध्यायमुद्देष्टुं, स्वाध्यायं समुद्देष्टुं, स्वाध्यायमनुज्ञातुम्,
 आलोचयितुं, प्रतिक्रमितुं, निन्दितुं, गर्हितुं, विवर्त्तयितुं (वित्रोटयितुं, विकुट्टयितुं
 वा) विशोधयितुं, अकरणतयाऽभ्युत्थातुं, यथाहं प्रायश्चित्तं तपः कर्मप्रतिपत्तुम् ।
 द्वे दिशे अभिगृह्य कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अपश्चिममारणान्तिकसंले-
 हणाञ्जोपणाञ्जूपितानां भक्तपानप्रत्याख्यातानां पादपोषगतानां कालमनवकांक्षतां
 विहर्तुं, तद्यथा-प्राचीनां चैव उदीचीनां चैव ॥ सू० २० ॥

॥ द्विस्थानस्य प्रथम उद्देशकः समाप्तः ॥

इनमें त्रसकाय दो प्रकार का कहा गया है—एक भवसिद्धिक और दूसरा
 अभवसिद्धिक स्थावरकाय को भी इसी तरह से जानना चाहिये ॥ १९ ॥

श्रवणा समूहने स्थावरकाय उडे छे. त्रसकायना ये प्रकार क्ख्या छे—(१) लव-
 सिद्धिक अने (२) अलवसिद्धिक स्थावरकायना पणु जेवां जे जेदेद समज्जवा. सू १६

टीका—' दो दिमाओ ' इत्यादि—

द्वे दिशे अभिगृह्य=अङ्गीकृत्य तदभिमुखी भूयेत्यर्थः, निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा द्रव्यभावपरिग्रहरहितानां कल्पते प्रव्राजयितुं-सदोरकमुखवस्त्रिकारजोहरणादि-दानेन प्रव्रज्यां सावद्य-विरतिरूपां दातुं, ग्रहीतुं वा । के ते द्वे दिशे ? इत्याह-तद्यथा-प्राचीनां-प्राचीं पूर्वादिशमित्यर्थः, तथा उदीचीनाम्-उदीचीम् उत्तरां दिशमित्यर्थः । एवम्-अमुना प्रकारेण मुण्डयितुम्, मुण्डनं द्रव्यभावभेदेन द्विविधम्, तत्र-द्रव्यतः केशाद्यपनयनेन, भावतः कषायापनयनेन । शिक्षयितुं=ग्रहणशिक्षापेक्षया सूत्रार्थौ ग्राहयितुम्, आसेवनशिक्षापेक्षया प्रतिलेखनादिक्रियामासेवयितुं=

भव्य जीवों का कथन करके अब भव्यविशेषों को जो कर्तव्य उचित है उसका सूत्रकार कथन करते हैं—

“ दो दिसाओ अभिगिज्ज ” इत्यादि ॥ २० ॥

टीकार्थ—दो दिशाओंकी तरफ मुँह करके द्रव्यपरिग्रह और भावपरिग्रहसे रहित निर्ग्रन्थों को तथा निर्ग्रन्थिनियों को सदोरक मुखवस्त्रिका रजोहरण आदि चिह्नवाली सावद्यविरतिरूप प्रव्रज्या लेना अथवा देना योग्य है वे दो दिशाएँ हैं—एक पूर्वदिशा और दूसरी उदीची दिशा इसी प्रकार इन्हीं दो दिशाओं की ओर मुँह करके द्रव्यभावरूप से मुंडित होना योग्य है केशादिकों का लुञ्चन करना यह द्रव्यमुंडन है और कषायों का अपनयन (दूर) करना यह भावमुंडन है इसी प्रकार पूर्व और उत्तरदिशाकी ओर मुँह करके शिष्यजनों को ग्रहण शिक्षा की अपेक्षा सूत्र और अर्थ को सिखलाना योग्य है तथा आसेवनशिक्षा की अपेक्षा प्रतिलेखनादि

लव्यज्जयेतुं कथन करीने हवे सूत्रकार लव्यविशेषोना उचित कर्तव्यनी प्रश्नपुष्टा करे छे—“ दो दिसाओ अभिगिज्ज ” इत्यादि ॥ २० ॥

टीकार्थ—ये दिशाओंनी तरफ मुभ करीने, द्रव्यपरिग्रह अने भावपरिग्रहधी रहित ओवा निर्ग्रन्थो (साधुओ) अने निर्ग्रन्थिनिओओ (साध्वीओओ) सदोरक मुण्ड-पत्ती, रजोहरण आदि चिह्नवाणी सावद्य विरति रूप प्रव्रज्या लेवी अथवा देवी ते योग्य छे. ते ये दिशाओ आ प्रमाणे छे—(१) प्राची (पूर्व) अने (२) उदीची (उत्तर). ओअ ये दिशा तरफ मुभ करीने द्रव्यभाव रूपे मुंडित यतुं योग्य छे. केशादिकोना लुञ्चनने द्रव्यमुंडन कह्के छे. अने कषायोने दूर करवा तेतुं नाम भावमुंडन छे. ओअ प्रमाणे पूर्व अने उत्तर दिशा तरफ मुभ करीने शिष्योने ग्रहणशिक्षानी अपेक्षाओ सूत्र अने अर्थ शिष्यववा ओ पण्यु योग्य छे, अने आसेवनशिक्षानी अपेक्षाओ प्रतिलेखनादि क्रियाओ करवी,

पालयितुमित्यर्थः । उपस्थापयितुं=महाव्रतादिषु समारोपयितुम् । संभोजयितुं=संभोगिमुनिमण्डलीषु निवेशयितुम् । सवासयितुं=सस्तारकमण्डल्यामुपवेशयितुम् । तथा-स्वाध्यायं-सु=सुष्ठु आ=मर्यादया अधीयते इति स्वाध्यायः=आचाराङ्गादिरागमः तम् उद्देशुम्=उपदेशु पाठयितुमित्यर्थः । स्वाध्यायं समुद्देशुं-‘पूर्वपठितं स्थिरपरिचितं कुरु’ इत्यादिरूपेण कथयितुम् । स्वाध्यायम् अनुज्ञातुं-‘स्वयमवधारय, अन्यमप्यध्यापय’ इत्यादि कथयितुम् । आलोचयितुं-गुरुसमीपे स्वातिचारं प्रकाशयितुम् । प्रतिक्रमितुं-पापान्निवर्त्तयितुं-शुभयोगादशुभयोगे संक्रमणे सति पुनः शुभयोगे समागन्तुमित्यर्थः । निन्दितुं-स्वसमक्षमतिचारान् जुगुप्सितुम् । गर्हितुं=गुरुसमक्षं तानेव जुगुप्सितुम् । विवर्त्तयितुम्-अतिचारान् विच्छेदयितुम् । विशोधयितुम्-अतिचारमलिनमात्मानं निर्मलीकर्तुम् । अकरणतयाऽभ्युत्थातुं-‘पुनरेवं न करिष्यामि’ इत्यकरणमाश्रित्याभ्युपगन्तुम् । यथार्हं=यथायोग्यं

क्रियाओं का करना महाव्रतदिकों में आत्मा को समारोपित करना संभोगिमुनिमण्डली में अपने आपको प्रविष्ट कराना आचाराङ्गादि आगमों का उपदेश करना पढ़ाना “ पहिले पढे हुए को अच्छी तरह से समझ लो ” इत्यादि रूप से कहना “ इसका स्वयं निश्चय करलो दूसरों को इसे पढाओ इत्यादि रूप से कहना गुरु के समीप अपने अतिचारों को प्रकाशित करना, पाप से अपने को हटाना अर्थात् शुभयोग से अशुभयोग में संक्रमण होने पर पुनः शुभयोग में आना, अपने समक्ष ही अपने अतिचारों की निन्दा करना उनसे ग्लानि करना, गुरु के समक्ष उनकी निन्दा करना उनसे ग्लानि करना, अतिचारों का विच्छेद करना अतिचारों से मलिन हुई आत्मा को निर्मल करना, अब पुनः मैं ऐसा नहीं करूँगा इस तरह अकरण रूप से स्वीकार करना तथा यथायोग्य

महाव्रतादि ङां आत्माने समारोपित करवो, संभोगि मुनिमण्डलीमां पोतानो प्रवेश कराववो, आचारांग आदि आगमोने उपदेश देवो, पढाववुं-“ पढेलां शीघेला तत्वेने सारी रीते समझ लो ” इत्यादि रूपे कडेवुं, “ आ वातने जते न निश्चय करी लो, भीजने आ लण्णवो ” इत्यादि रूपे कडेवुं, गुरुनी पासो पोताना अतिचारोने प्रकट करवा, पापथी पोताना आत्माने हर राखवो अटके के शुभ योगमांथी अशुभ योगमां सकमण्णु थाय त्यादे करीथी शुभ योगमां आवी नवुं, पोतानी समक्ष न पोताना अतिचारोनी निंदा करवी, तेने कारणे मनमां ग्लानि थवी, गुरुनी समक्ष ते अतिचारोनी निंदा करवी, तेने भाटे ग्लानि करवी, अतिचारोने विच्छेद करवो, अतिचारोथी मलिन थयेला आत्माने निर्मल करवो, हवे करीथी हुं ओवुं नहीं करूं, आ प्रकारना

प्रायश्चित्त=पापविशुद्धिरूपं तपः कर्म=अनश्नादिकं प्रतिपत्तुं=स्वीकर्तुम् । ' दो दिसाओ ' इत्यादि-द्वे दिशे अभिगृह्य कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा । कीदृशानाम् ? इत्याह- ' अपच्छिमे ' त्यादि-अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोपणाजोपितानाम्, तत्र न विद्यते पश्चिमा अस्या इत्यपश्चिमा=अन्तिमा, सा चासौ-मारणान्तिकी=मरणकालभाविनी संलेखना-संलिख्यते=कृशीक्रियते शरीररूपायादि यया सा तथोक्ता तपोविशेषलक्षणा चेति अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना, तस्या जोपणा=सेवना, तथा जोपितानां=सेवितानां युक्तानामित्यर्थः । यद्वा-जोपितानां=क्षपितानां क्षपितदेहानामित्यर्थः । पुनः-भक्तपानप्रत्याख्यातानाम्-भक्तपाने प्रत्याख्याते यैस्ते तथा, क्तान्तस्य परनिपात आर्पत्वात्, भक्तपानप्रत्याख्यानवत्तामित्यर्थः । पादपोषगतानां=पादपोषगमनमरणमाश्रितानां-स्वीकृतसर्वथापरिस्प-

प्रायश्चित्त-पाप की विशुद्धिरूप अनश्नादि तपकर्म ग्रहण करना-ये सब कार्य भी इन्होंने दो दिशाओं की ओर मुँह करके करना श्रमण निर्ग्रन्थियों को कल्पित कहा गया है

“ दो दिसाओं ” इत्यादि-शरीर और कषाय आदि जिस से कृश क्रिये जाते हैं उसका नाम संलेखना है यह संलेखना मरणकाल के समय में ही धारण की जाती है इसीलिये इसे अपश्चिम कहा है यह तपविशेषरूप होती है, इस संलेखना से जो मुनिजन युक्त है अथवा-इन्होंने इस संलेखना को धारण करने द्वारा अपने शरीर को क्षपित किया है भक्तपान का जिन्होंने प्रत्याख्यान कर दिया है पादपोषगमन संधारा को जिस संधारा में पतित पादपवृक्ष की तरह शरीर की सेवा संभाल हिलना डुलना आदिरूप क्रिया सर्वथा वर्जित हो जाती है ऐसे

अतिथारो नडी करवाने दृढनिश्चयी थवुं, तथा तेने भाटे योग्य प्रायश्चित्तने पापनी विशुद्धिरूप अनश्नादिने-ग्रहण करवा, आ अर्थां कार्यो पणु ते षे दिशा तरक्ष मुष् करीने करवानुं साधुओने कल्पे छे.

“ दो दिसाओं ” इत्यादि-शरीर अने कषायादि जेना द्वारा कृश कराय छे ते क्रियाने सलेखना (संधारो) कडे छे. ते संधारो भरखुडाण नलुक डोय त्यारे न धारणु करवामां आवे छे, ते डारणु तेने ' अपश्चिम ' कडे छे. ते संधारो तपविशेष रूप डोय छे. आ संधाराधी जे मुनि युक्त डोय अथवा जेणु आ संधारो धारणु करीने पोताना शरीरने क्षपित कर्युं छे, भक्तपानना जेणु प्रत्याख्यान कर्या छे, पादपोषगमन संधाराने जेभणु ग्रहणु करेवो छे (जे संधाराभां पतित पादप-वृक्षनी जेभ शरीरनी सेवा-संभाल, डुलनचलन आदि रूप क्रिया गिलकुल अर्ध करी देवामां आवे छे जेवा संधाराने पादपो-

न्दवर्जितमरणविशेषाणामित्यर्थः । पुनः-कालं=मृत्युम् अनवकाङ्क्षताम्=अनभिलाषतां मरणोऽनुत्सुकानामित्यर्थः, विहर्तुं=स्थातुं 'कल्पते' इति पूर्वेण सम्बन्धः । तदेव दिग्द्वयमाह-'तं जहे' त्यादि, तद्यथा-प्राचीनां वा उदीचीनां वेति ॥सू०२०॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगदवल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-

ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूल्लत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्यपद-

भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-

दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां

स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम्

द्वितीयस्थानस्य प्रथमोद्देशकः समाप्तः ॥२-१॥

मरणविशेष को जिन्होंने धारण किया है और जो मृत्यु के अनभिलाषी बने हुए हैं ऐसे मुनिजनों को दिशाओं की-पूर्व और उत्तर दिशा की ओर मुँह करके रहना उचित है, अर्थात् इन संथारों को धारण किये हुए मुनिजनों को इन दो दिशाओं में ही मुँह करके बैठना उचित है ॥२०॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचित

स्थानाङ्ग सूत्र की सुधानामक टीकार्थ का दूसरे स्थानक का

प्रथम उद्देशक समाप्त ॥ २-१ ॥

पगभन सथारे कडे छे), अने जे मृत्युना अनभिलाषी बनेल छे, जेवां मुनिजने जे दिशाओ तरङ्ग-पूर्व अथवा उत्तर दिशा तरङ्ग भुज राभीने जेसबुं जेधजे. कडेवानुं तात्पर्य जे छे के संथारे धारण करनार मुनिजनेओ पूर्व अथवा उत्तर दिशा तरङ्ग भुज राभीने जेसबुं जेधजे. ॥ सू० २० ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल मुनिविरचित

स्थानाङ्गसूत्रनी सुधा नामनी टीकार्थना भीज स्थानकने।

पडेले उद्देशक समाप्त. ॥ २-१ ॥

अथ द्वितीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशकः ॥

अनन्तरोद्देशके द्वित्वविशिष्टा जीवाजीवधर्माः प्रोक्ताः, द्वितीयोद्देशके तु द्वित्वविशिष्टा एव जीवधर्माः प्रोच्यन्ते, इत्यनेन सम्बन्धेनापातस्यास्योद्देशकस्येद-
मादि सूत्रम्-प्रथमोद्देशकान्तिमसूत्रेणास्यायमभिसम्बन्धः-प्रथमोद्देशकान्त्यसूत्रे पाद-
पोपगमनमभिहित, तेन च केषाञ्चिद् देवत्वं भवतीति देवविशेषप्रतिपादनेन तेषां
कर्मबन्धं तद्देदनं च प्रतिपादयन्नाह—

मूलम्-जे देवा उड्डोववन्नगा कप्पोववन्नगा विमाणोवव-
न्नगा चारोववन्नगा चारट्टिइया गइरइया गइसमावन्नगा,
तेसिणं देवाणं सया समियं जे पावे कम्ममे कज्जह तत्थगयावि
एगइया वेयणं वेयेति, अन्नत्थगयावि एगइया वेयणं वेयेति ।

द्वितीयस्थानका द्वितीय उद्देशक

अनन्तर उद्देशकमें द्वित्वविशिष्ट जीव धर्मों और अजीव धर्मों के विषय में कथन किया गया है अब इस द्वितीय उद्देशकमें केवल द्वित्व विशिष्ट ही जीव धर्मों का कथन किया जाता है, इसी सम्बन्ध को लेकर इस द्वितीय उद्देशक को प्रारंभ किया गया है प्रथम उद्देशक के अन्तिम सूत्रमें पादपोपगमन संधारोंका कथन आया है सो इस संधारे को धारण करके घरने वाले किननेक मुनिजनों कोदेवत्वपद प्राप्त होता है अतः देव विशेषों का प्रतिपादन और उनके कर्मबन्ध एवं उनके वेदन का प्रतिपादन यहाँ सर्वप्रथम किया जाता है

“जे देवा उड्डोववन्नगा कप्पोववन्नगा” इत्यादि ॥२१॥

द्वितीयस्थानको द्वितीय उद्देशक

पडेलो उद्देशकमां द्विविधता युक्त लवधर्मो अने अलवधर्मोतुं कथन करवामां आव्युं छे आ भील उद्देशकमां मात्र द्विविधता युक्त व लवधर्मोतुं कथन करवामां आवे छे आ संभंधने अनुलक्षिने आ भील उद्देशकको प्रारंभ करवामां आव्यो छे—

पडेलो उद्देशकको अन्तिम सूत्रमा पादपोपगमन संधारको उल्लेख थयो छे. ते संधारको धारण करीने काणधर्म पावनार केटलाक मुनिजनोने देवत्वनी प्राप्ति थाय छे. आ संभंधने अनुलक्षिने अहाँ देवविशेषोतुं प्रतिपादन करवामां आवे छे अने तेसना कर्मबंध अने तेसना वेदनतुं अहाँ सर्व प्रथम प्रतिपादन करवामां आवे छे—“जे देवा उड्डोववन्नगा कप्पोववन्नगा” इत्यादि

जेरइयाणं सयासमियं जे पावे कम्ममे कज्जइ तत्थगयावि एगइया वेयणं वेयेति, अन्नत्थगयावि एगइया वेयणं वेयेति एवं एगिंदियाणं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोगियाणं । मणुस्साणं सया समियं जे पावे कम्ममे कज्जइ, इहगयावि एगइया वेयणं वेयेति, अन्नत्थगयावि एगइया वेयणं वेयेति । मणुस्सवज्जा सेसा एक्कगमा ॥ सू० २१ ॥

छाया—ये देवा ऊर्ध्वोपपन्नकाः, कल्पोपपन्नकाः, विमानोपपन्नकाः, चारोपपन्नकाः, चारस्थितिकाः, गतिरतिकाः, गतिसमापन्नकाः, तेषां खलु देवानां सदा समितं यत् पापं कर्म क्रियते तत्र—गता अपि एके वेदनां वेदयन्ति, अन्यत्रगता अपि एके वेदनां वेदयन्ति, नैरयिकाणां सदा समितं यत् पापं कर्म क्रियते तत्र गता अपि एके वेदनां वेदयन्ति, अन्यत्र गता—अपि एके वेदनां वेदयन्ति । एवमेकेन्द्रियाणां यावत् पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् । मनुष्याणां सदा समितं यत् पापं कर्म क्रियते इहगता अपि एके वेदनां वेदयन्ति, अन्यत्रगता अपि एके वेदनां वेदयन्ति । मनुष्यवर्जाः शेषा एकगमाः ॥ सू० २१ ॥

टीका—‘ जे देवा ’ इत्यादि—

ये वक्ष्यमाणा अनशनादिना देवत्वमापन्ना देवाः, ऊर्ध्वोपपन्नकाः=ऊर्ध्वलोकोत्पन्ना द्विविधाः—कल्पोपपन्नकाः, विमानोपपन्नकाश्चेति । तत्र—कल्पोपपन्नकाः—सौधर्मादिद्वादशदेवलोकोत्पन्नाः । विमानोपपन्नकाः—त्रैवेयकानुत्तरलक्षणविमानोत्पन्नाः कल्पातीता इत्यर्थः । तथा—अन्ये—चारोपपन्नकाः—ज्योतिश्चक्रक्षेत्रोत्पन्नाः

टीकार्थ—उर्ध्वलोक में उत्पन्न हुए देव दो प्रकार के होते हैं एक कल्पोपपन्न और दूसरे कल्पातीत इन्हीं का दूसरा नाम कल्पोपपन्नक और विमानोपपन्नक भी है सौधर्म आदि १२ देवलोकों में जो उत्पन्न होते हैं वे कल्पोपपन्नक देव हैं और जो त्रैवेयक, अनुत्तर विमानों में उत्पन्न

टीकार्थ—उर्ध्वलोकमां उत्पन्न यतां देवानां ये प्रकारे छे—(१) कल्पोपपन्नक अने (२) कल्पातीत तेमना पीणं नाम आ प्रभाण्णे छे—(१) कल्पोपपन्नक अने (२) विमानोपपन्नक. सौधर्म आदि आर देवलोकमां उत्पन्न यतारा देवाने कल्पोपपन्नक देवा कडे छे. नव त्रैवेयक अने पांच अनुत्तर विमानोमां उत्पन्न यतारा देवाने विमानोपपन्नक अथवा कल्पातीत देवा कडे छे.

ज्योतिष्का इत्यर्थः, तेऽपि द्विधा-चारस्थितिकाः, गतिरतिकाश्चेति। तत्र-चारस्थि-
तिकाः-चारे=ज्योतिश्चक्रक्षेत्रे स्थितिः=अवस्थानं येषां ते तथोक्ताः स्थिरा-समय-
क्षेत्रबहिर्वर्तिन इत्यर्थः। गतिरतिकाः-गतौ-गमने रति रेषां ते तथोक्ताः समय-
क्षेत्रवर्तिन इत्यर्थः। गतिसमापन्नकाः-गतिमन्तः भवनपतिवानव्यन्तरा इत्यर्थः, तेषां

हाते हैं वे विमानोपपन्नक देव हैं, ज्योतिष्क देव भी दो प्रकारके होते हैं एक चारस्थितिक और दूसरे गतिरतिक ज्योतिष्कचक्रक्षेत्र में जिनकी स्थिति होती है वे चारस्थितिक हैं अर्थात् समय क्षेत्र बहिर्वर्ती देव चारस्थितिक ज्योतिष्कदेव हैं और जो ११२१ हजार योजन सुमेरु की चोटीको छोड़कर इस ढाईद्वीप की नित्य प्रदक्षिणा करने रूप गति क्रिया में रत रहते हैं वे गतिरतिक ज्योतिष्कदेव हैं अनशन आदि तपस्या के प्रभाव से जो देवत्व पद को प्राप्त हो चुके हैं ऐसे देव उर्ध्वोपपन्नक होते हैं ये उर्ध्वोपपन्नकदेव कल्पोपपन्नक और विमानोपपन्नक इस प्रकार से दो प्रकार के होते हैं चारोपपन्नकदेव ज्योतिश्चक्रक्षेत्र में उत्पन्न होकर वहीं पर स्थिति करने वाले ज्योतिष्कदेव हैं ये गमनशील नहीं होते हैं किन्तु अपने अपने स्थानपर ही स्थिर होकर रहते हैं। ऐसे ये चार-स्थितिक देव ढाई द्वीप से बाहर के क्षेत्रों में ही रहते हैं। ढाई द्वीप के भीतर जो ज्योतिष्क देव रहते हैं वे गतिरतिक ज्योतिष्क देव हैं। तथा भवनपति एवं चानव्यन्तरदेव गति समापन्नक पद से गृहीत हुए

ज्योतिष्क देवो षण्ण षे प्रकारना डोय छे-(१) चारस्थितिक अने (२) गतिरतिक. ज्योतिष्कक्षेत्रमां जेमनी स्थिति डोय छे, ते देवाने चारस्थितिक देवो कडे छे, अटले के समय क्षेत्र बहिर्वर्ती (समय क्षेत्रनी भडार रहेला) देवाने चारस्थितिक ज्योतिष्क देवो कडे छे. अने जे ज्योतिष्क देवो ११२१ हजार योजनप्रमाण सुमेरुनी चोटीने (शिषरने) छोडीने आ अढी द्वीपनी नित्य प्रदक्षिणा करवाइप गति क्रियामां प्रवृत्त रहे छे, तेमने गतिरतिक ज्योतिष्क देवो कडे छे अनशन आदि तपस्याना प्रभावथी जे लुवो देवत्वने प्राप्त करी चुक्या छे, जेवां देवो उर्ध्वोपपन्नक डोय छे ते उर्ध्वोपपन्नक देवो कल्पोपपन्नक अने विमानोपपन्नकना लेदथी जे प्रकारना डोय छे. आशोपपन्नक देवो ज्योतिश्चक्र क्षेत्रमां उत्पन्न थधने त्यां जे स्थिति करनारा ज्योतिष्क देवो इप डोय छे तेजो गमनशील होता नथी, परन्तु पोतपोताना स्थानमां जे स्थिर थधने रहेला डोय छे जेवां ते चारस्थितिक देवो अढी द्वीपनी भडारना क्षेत्रोमां जे रहे छे. अढी द्वीपनी अंदर जे ज्योतिष्क देवो रहे छे, तेजो गतिरतिक ज्योतिष्क जे डोय छे.

દેવાનાં સદા=નિત્યં સમિતં-સન્તતં નિરન્તરમિત્યર્થઃ; યત્ પાપં કર્મ-જ્ઞાનાવરણાદિ સતતવન્ધકત્વાજ્જીવાનામ્, ક્રિયતે=વ્રધ્યતે કર્મકર્તૃપયોગોઽય, ભવતિ સંપઘત્તિત્યર્થઃ । તે પૂર્વોક્તા દેવાસ્તસ્ય=સ્વકૃતકર્મણોઽવાધાકાલાતિક્રમે સતિ 'તત્ય-ગયાત્રિ' ત્તિ-અત્ર 'અપિ' શબ્દ એવકારાર્થે તેન તત્રગતા એવ-તત્ર દેવભવે ગતા અપિ-વર્તમાના એવ કલ્પાતીતાનાં ક્ષેત્રાન્તરાદિગમનાસંભવાદિહ-'તત્ર-અન્યત્ર' ઇતિ શબ્દાભ્યાં ભવ એવ ત્રિવક્ષિતોઽસ્તિ નત્વન્યક્ષેત્રાદીતિ । એકે=કેચન દેવા વેદનામ્=ઉદયં વિપાકં વેદયન્તિ=અનુભવન્તિ । તથા અન્યત્રગતા અપિ-દેવભવાદ-ન્યત્ર ગતાઃ-ઉત્પન્ના એવ વેદનામનુભવન્તિ । 'કેચિત્તુ-ઉભયત્રાપિ, કેચિદ્ વિપાકોદયાપેક્ષયા નોભયત્રાપિ' ઇતિ વિકલ્પદ્વયમત્રસૂત્રે દ્વિત્વાધિકારાન્નાઙ્ગીકૃત-

હૈં । હસ તરહ કલ્પોપપન્ન દેવોં કો વિમાનોપપન્ન દેવોં કો ચારોપપન્નક દેવોં મેં કે ભેદરૂપ ચાર સ્થિતિક દેવોં કો ગતિરતિક દેવોં કો ઓર ગતિસમાપન્નક રૂપ ભવનપતિ એવં વ્યન્તરદેવોં કો જો નિરન્તર સદા જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાપકર્મ વંધતા રહતા હૈં વહ ઉનકે દ્વારા ઘાંધા ગયા પાપકર્મ અપને અવાધાકાલ કે વાદ હી વેદિત-અનુભવિત હોતા હૈં હન મેં જો કલ્પાતીત દેવ હૈં વે અપને સ્થાન કો છોડકર અન્યક્ષેત્રાદિ મેં જાતે નહીં હૈં હસલિયે વે ડસી ભવ મેં વર્તમાન રહ કર હી ડસ પાપકર્મ કો ડદય મેં ભોગતે હૈં તથા કિતનેક દેવ દેવભવ સે અન્યત્ર ભવ મેં ઉત્પન્ન હોકર હી ડસ બદ્ધકર્મ કે ડદય કો ભોગતે હૈં કિતનેક દેવ દેવભવમેં ઓર અન્ય ભવમેં ઓ કર્મોદયકો ભોગતે હૈં તથા કિતનેક દેવ વિપાકોદય કી અપેક્ષા ડભયત્ર ઓ ડદય કો નહીં ભોગતે હૈં " એસે

તથા ભવનપતિ અને વાનવ્યન્તર દેવોને ગતિસમાપન્નક પદ દ્વારા શ્રદ્ધણુ કરવામા આવ્યા છે આ રીતે કલ્પોપન્નક દેવો, વિમાનોપપન્નક દેવો, ચારોપ-પન્નક દેવોના ભેદરૂપ ચારસ્થિતિક દેવો, ગતિરતિક દેવો, અને ગતિસમાપન્નક રૂપ ભવનપતિ તથા વાનવ્યન્તર દેવો જે નિરન્તર જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાપકર્મો ધાંધતા રહે છે તે તેમના દ્વારા ધાંધવામાં આવેલાં પાપકર્મો પોતાના અધા-ધાકાળ બાદ જ વેદિત (અનુભવિત) થાય છે તેમાંના જે કલ્પાતીત દેવો છે તેઓ પોતાના સ્થાનને છોડીને અન્ય ક્ષેત્રાદિમાં જતાં નથી, તેથી તેઓ એજ ભવમાં વર્તમાન રહીને જ તે પાપકર્મના ઉદયને ભોગવે છે. તથા કેટલાક દેવો દેવભવમાંથી અન્ય ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને જ તે બદ્ધ કર્મના ઉદયને ભોગવે છે. કેટલાક દેવો દેવભવમાં અને અન્યભવમાં પણ કર્મોદયને ભોગવે છે. તથા કેટલાક દેવો વિપાકોદયની અપેક્ષાએ ડભયત્ર (આ ભવમાં અને અન્ય ભવમાં) પણ ઉદયને ભોગવતા નથી. એવાં જે આ બે વિકલ્પો છે તેમને આ સૂત્રમાં

मिति । इदं सूत्रोक्तमेव विकल्पद्वयं सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन प्ररूपयति—
 'नेरइयाणं' इत्यादि—सुगमम् । एवम्=अमुना प्रकारेण एकेन्द्रियाणां यावत्
 पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां विषयेऽपि बोध्यम् । 'मनुस्साणं' इत्यादि—मनुष्याणां
 सदा समितं यत् पापं कर्म क्रियते=बध्यते ते मनुष्या 'इहगयावि' इह मनुष्यभवे
 गता अपि=वर्तमाना एव एके=केचन वेदनां वेदयन्ति, एके केचिद् अन्यत्र=
 भवान्तरे गताः—वर्तमाना एव वेदनां वेदयन्ति । देवभवादारभ्य यावत् पञ्चेन्द्रि-

जो ये दो विकल्प हैं वे इस सूत्रमें द्वित्वाधिकार होने से अङ्गीकृत नहीं
 हैं । अब सूत्रकार इस सूत्रोक्त ही विकल्पद्वय को समस्त जीवों में
 चतुर्विंशतिदण्डक द्वारा प्ररूपित करते हैं—

“नेरइयाणं” इत्यादि—इसी प्रकार नैरयिक जीवों के द्वारा बद्ध
 पापकर्म अपने अबाधाकाल के बाद ही वेदित होता है सो वह बद्ध
 पापकर्म उनमें से कितनेक नारकियों द्वारा उसीभव में रहकर ही
 वेदित होता है तथा कितनेक नारकियों द्वारा अन्यत्र भव में ही जाकर
 वेदित होता है इसी तरह से अपने द्वारा बद्ध पापकर्म को भोगनेरूप
 कार्य एकेन्द्रिय जीवों से लेकर यावत् पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च जीवों तक के
 भी जानना चाहिये मनुष्यों को निरन्तर जो सदा ज्ञानावरणादि रूप पाप
 कर्म का बन्ध होता रहता है सो उनमें से कितनेक मनुष्य उस बद्ध
 पापकर्म को मनुष्य भव में ही रहकर भोगते हैं तथा कितनेक मनुष्य
 अन्य भवान्तर में ही जाकर भोगते हैं देवभव से लेकर यावत् पञ्चे-

अइणु करवाभां आब्या नथी कारणु के अही तो द्विविधता युक्त अधिकारनुं न
 प्रतिपादन आली रइयु छे. हुवे सूत्रकार आ सूत्रोक्त जे विकल्पोनु २४ दंडक
 द्वारा समस्त जिवोभां प्रतिपादन करे छे. “नेरइयाणं” इत्यादि—

जेन प्रमाणे नारको अद्ध पापकर्मो तेना अबाधाकाल आह न वेदित
 थाय छे. तेथी ते अद्ध पापकर्म केटलाक नारको ते लवभां रहीने न वेदन करे
 छे अने केटलाक नारको अन्य लवभां नधने तेनु वेदन करे छे अकेन्द्रियोथी
 पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च पर्यन्तना जिवो पणु पोताना द्वारा अद्ध पापकर्मोने लोग-
 ववानुं कार्य नारकोनी जेम न करे छे, अटसे के केटलाक ते लवभां तेनु वेदन
 करे छे अने केटलाक अन्य लवभां तेनु वेदन करे छे.

मनुष्यो द्वारा पणु निरन्तर ज्ञानावरणीय आदि कर्मोना अंध थतो रइ
 छे. तेमाथी केटलाक मनुष्यो ते पापकर्मोने मनुष्य लवभां रहीने न लोगवे छे
 अने केटलाक मनुष्यो अन्य लवभां गया आह तेमनुं वेदन करे छे. देवलवथी

यतिर्यग्योनिकानां विषये “ तत्थगयावि, अन्नत्थगयावि ” इत्यभिलापो वाच्यः, मनुष्यदण्डके तु “ इहगयावि अन्नत्थगयावि ” इत्यभिलापो वाच्यः, मनुष्यभवस्य स्त्रीकारेण प्रत्यक्षासन्नवाचिन इदं शब्दस्य विषयत्वात्, अत एवाह—‘ मणुस्सवज्जा सेसा एकगमा ’ इति, मनुष्यवर्जिताः शेषाः—अन्ये त्रयोविंशतिदण्डकाः एकगमाः=सदृशालापकाः सन्ति, मनुष्यालपके ‘इहगयावि’ इत्युक्तत्वात् ॥सू० २१॥

पूर्वं चतुर्विंशतिदण्डके ‘ तत्रगता वेदनां वेदयन्ति ’ इति प्रोक्तमतो नारकादीनां गतिमागतिं च निरूपयन्नाह—

मूलम्—नेरइया दुगइया दुआगइया पणत्ता तं जहा-नेरइए नेरइएसु उववज्जमाणे मणुस्सेहिंतो वा पंचिंदियतिरिक्खजोणि-एहिंतो वा उववजेज्जा । से चेव णं से नेरइए णेरइयत्तं विप्प-

न्द्रिय तिर्यञ्चयोनियों के विषय में “ तत्थगया वि अन्नत्थ गया वि ” ऐसा अभिलाप कहना चाहिये और मनुष्य दण्डक में “ इह गया वि अन्नत्थगया वि ” ऐसा अभिलाप कहना चाहिये मनुष्यालपक में जो “ इह ” पद का प्रयोग किया गया है उसका कारण ऐसा है कि मनुष्यभव प्रत्यक्ष और आसन्न है प्रत्यक्ष और आसन्न अर्थ के विषय में ही इदं शब्द का प्रयोग होता है, क्योंकि प्रत्यक्ष और आसन्न अर्थ का वाचक ही इदं शब्द होना है इसीलिये “ मणुस्सवज्जा सेसा एकगमा ” ऐसा कहा है कि मनुष्य वर्जित शेष २३ दण्डक सदृश आलापवाले हैं और मनुष्यालपक “ इह गया वि ” इस आलापक वाला है ॥ सू २१ ॥

लघने पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च योनिके पर्यन्तना संबंधमां “ तत्थगया वि अन्नत्थ गया वि ” आ अभिलापनु कथन थवुं लेधये. अने मनुष्य दंडकमां “ इह गया वि अन्नत्थगया वि ” आ आलापकनुं कथन थवुं लेधये मनुष्य विषयक आलापकमां ले “ इह ” पदने प्रयोग करवामा आये छे तेनुं कारखुं ये छे के मनुष्य लव प्रत्यक्ष अने आसन्न छे. प्रत्यक्ष अने आसन्न (समीप)अर्थना विषयमां ले धइ (आ) पदने प्रयोग थाय छे, कारखुं के धइ शब्द प्रत्यक्ष अने आसन्न अर्थने वाचक छे. तेथी ले “ मणुस्सवज्जा सेसा एकगमा ” येवुं कहे-वामां आये छे के मनुष्य सिवायना २३ दंडक अेक सरभा आलापवाणां छे, अने मनुष्य दंडक “ इह गया वि ” आ लवमा वेदन करे छे, आ प्रकारना आलापवाणुं छे. ॥ सू० २१ ॥

जहमाणो मणुस्सत्ताए वा पंचिंदियतिरिक्खजोणियत्ताए वा गच्छेज्जा । एवं असुरकुमारावि, णवरं-से चेव णं से असुरकु-
मारे असुरकुमारत्तं विप्पजहमाणे मणुस्सत्ताए वा तिरिक्ख-
जोणियत्ताए वा गच्छिज्जा । एवं सव्वदेवा । पुढविक्काइया
दुगइया दुआगइया पण्णत्ता तं जहा-पुढविक्काइए पुढविक्काइ-
एसु उववज्जमाणे पुढविक्काइएहिंतो वा णोपुढविक्काइएहिंतो
वा उववज्जेज्जा । से चेव णं से पुढविक्काइए पुढविक्काइयत्तं
विप्पजहमाणे पुढविक्काइयत्ताए वा णोपुढविक्काइयत्ताए वा
गच्छेज्जा एवं जाव मणुस्सा ॥ सू० २२ ॥

छाया—नैरयिका द्विगतिका द्वयागतिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—नैरयिको नैरयि-
केषु उपपद्यमानो मनुष्येभ्यो वा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यो वा उपपद्यते । स एव
खलु नैरयिको नैरयिकत्वं विप्रजहत् मनुष्यतया वा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकतया वा
गच्छति । एवमसुरकुमारा अपि, नवरं स एव खलु असौ असुरकुमारः असुरकुमारत्वं
विप्रजहत् मनुष्यतया वा तिर्यग्योनिकतया वा गच्छति । एवं सर्वदेवाः । पृथिवी-
कायिका द्विगतिका द्वयागतिकाः प्रज्ञप्तास्तथा—पृथिवीकायिकः पृथिवीकायिकेषु
उपपद्यमानः पृथिवीकायिकेभ्यो वा उपपद्यते । स एव खलु असौ पृथिवीकायिकः
पृथिवीकायिकत्वं विप्रजहत् पृथिवीकायिकतया वा नोपृथिवीकायिकतया
वा गच्छति । एवं यावत् मनुष्याः ॥ सू० २२ ॥

टीका—‘नेरइया दुगइया’ इत्यादि—

नैरयिकाः—नरकजीवाः द्विगतिकाः—द्वयोः मनुष्यतिर्यगतिलक्षणयोर्गत्योर-
धिकरणभूतयोर्गतिर्गमनं येषां ते तथा । द्विगतिकाः—द्वाभ्यामेताभ्यामेवाधिभूता-

पहिले २४ दण्डक में “तत्रगता वेदनां वेदयन्ति” ऐसा कहा गया
है सो सूत्रकार अब नारक आदिकों की गति और आगति का निरूपण
करते हैं—“नेरइया दुगइया दुआगइया पण्णत्ता” इत्यादि ॥ २२ ॥

पहिलां २४ दंडकां “तत्रगता वेदनां वेदयन्ति” अेषु कथनं करवाभां
आवु छे तेथी सूत्रकार इवे नारकादिडोनी गति अने आगतितुं निरूपथु करे छे,
“नेरइया दुगइया दुआगइया पण्णत्ता” इत्यादि ॥ २२ ॥

भ्याम् आगतिः=आगमनं येषां ते तथा, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकः=नारकजीवः
 नैरयिकेषु=नरकभवमनुपाप्तेषु जीवेषु उपपद्यमानः=समृत्पद्यमानः मनुष्येभ्यः,
 वा=अथवा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गोणिकेभ्य आगत्य उपपद्यते । ननु मनुष्यतिर्यग्गतीं
 विद्यमानो जीवः कथं 'नैरयिकः' इत्युच्यते ? इति चेदाह-उदितनारकायुष्क-
 त्वात् स नैरयिकत्वेन व्यपदिश्यते इति न कश्चिदोषः । 'से चैव णं' इत्यादि-स
 एवासौ नरकजीवो नैरयिकत्वं विप्रजहत्=परित्यजन् मनुष्यतया वा=अथवा पञ्चे-
 न्द्रियतिर्यग्गोणिकतया गच्छति । एवम्=अमुना कारणे असुरकुमारा अपि बोध्याः,
 नवरं-विशेषस्त्वयम्-स एवासौ असुरकुमारः असुरकुमारत्वं विप्रजहत् मनुष्यतया

टीकार्थ-नारक जीव द्विगतिक्र होते हैं अर्थात् वे नारक पर्याय को जय
 छोड़ते हैं तब वहां से वे या तो मनुष्यगति में जाते हैं या पञ्चेन्द्रिय
 तिर्यञ्च गति में जाते हैं इसी तरह नारक जीव जय नरकों में जन्म
 धारण करते हैं तो या तो वे मनुष्यगति से आते हैं या पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च
 गति से आते हैं

शंका—मनुष्य एवं तिर्यञ्चगति में विद्यमान जीव "नैरयिक" इस
 शब्द द्वारा कैसे कहा गया है ?

उत्तर—मनुष्यगति से या तिर्यञ्चगति से जीव जय नरकगति में
 जाने लगता है तब उसको नरकायु का उदय हो जाता है इसलिये उस
 आयु के उदय हो जाने से वह नारक कहा गया है इसी तरह का कथन
 असुरकुमारों में भी जानना चाहिये अर्थात् असुरकुमार मरकर या तो
 पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों में उत्पन्न होते हैं या मनुष्यों में उत्पन्न होते हैं यहाँ
 इतनी विशेषता है कि असुरकुमार पृथिवीकायिक अप्कायिक और

टीकार्थ-नारक एवो द्विगतिक डोय छे, अटले केन यारे तेओ नारक पर्यायने
 छोडे छे त्यारे कां तो मनुष्यगतिमां लय छे अने कां तो पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च
 गतिमां लय छे. अने प्रभावे नारक गतिमां आवतो एव कां तो मनुष्य
 गतिमांथी अने कां तो पञ्चेन्द्रिय गतिमांथी आवीने नरकांमां जन्म धारणु करे छे.

शंका—मनुष्य अने तिर्यञ्च गतिमां रहैवा एवने भाटे "नारक गतिने
 एव" आवो शब्दप्रयोग शा भाटे करवामां आव्यो छे ?

उत्तर—मनुष्य गतिमांथी अथवा तिर्यञ्च गतिमांथी एव न्यारे नरक
 गतिमां जवा लागे छे, त्यारे तेने नरकायुने उदय थरु लय छे, ते आयुने
 उदय थरु जवाथी तेने नारक कहेवाय छे.

नारका जेवुं कथन असुरकुमारोमां पणु समजुं. अटले के असुर-
 कुमार मरीने कां तो पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चोमा उत्पन्न थाय छे अने कां तो मनु-

वा=अथवा तिर्यग्योनिकतया गच्छति । असुरकुमारा न केवलं पञ्चेन्द्रियेषु तिर्यग्योनिकेऽवेवोत्पद्यन्ते पृथिव्यवृवनस्पतिष्वपि तेषामुत्पत्तिसद्भावात् । एवं सर्व देवा अपि—एवम्=असुरकुमारवत् द्वादशापि देवदण्डकपदानि वाच्यानि । अयं भावः—अमुरादिदशदेवनिकाय—व्यन्तर—ज्योतिष्कप्रथमद्वितीयस्वर्गेषु देवानामागतिर्द्वाभ्यां मनुष्यतिर्यग्भ्याम् । व्यन्तरे तु—असञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्गतितोऽप्यागतिर्भवति । गतिस्तु तेषां संज्ञिमनुष्यसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यक् पृथिव्यवृवनस्पतिषु भवति । तृतीयदेवलोकादारभ्याष्टमदेवलोकपर्यन्तदेवानामागतिर्द्वाभ्यां संज्ञिमनुष्यतिर्यग्भ्याम्, गतिरपि तेषां द्वयोरेव सञ्ज्ञिमनुष्यतिरश्चो भवति । नवमदेवलोकादार-

वनस्पतिकायिक इन एकेन्द्रिय जीवों में भी उत्पन्न हो जाते हैं, असुरकुमार के इस कथन की तरह से ही १२ देवलोक का भी कथन कर लेना चाहिये तात्पर्य इसका ऐसा है—असुरकुमार आदि दश भवनपति देव निकाय में व्यन्तर देवनिकाय में, ज्योतिष्क देवनिकाय में और प्रथम द्वितीय स्वर्गों में देवों की आगति मनुष्यगति और तिर्यश्चगति से होती है व्यन्तर देवों में असंज्ञि पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च गति से भी जीव आता है तथा इनकी व्यन्तरदेवों की गति संज्ञी मनुष्य संज्ञी पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च, पृथिवीकाय, अप्काय और वनस्पतिकाय में होती है, तृतीय देवलोक से लेकर अष्टमदेवलोक तक के देवों की आगति संज्ञी मनुष्य और संज्ञी पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च इन दो जगहों से होती है इनकी गति

भ्येमां उत्पन्न थाय छे. अर्ही अटली न विशेषता समन्वी के असुरकुमार पृथ्वीकाय, अप्काय अने वनस्पतिकायइप त्रण अकेन्द्रिय भुवेमां पणु उत्पन्न थाय छे असुरकुमारना के पुं न कथन १२ देवदण्डक पढेना विषयमां पणु समन्पुं. आ कथनना लावार्थ नीचे प्रमाणे छे—असुरकुमार आदि दश भवनपति देवनिकायमां, व्यन्तर देवनिकायमां, ज्योतिष्क देवनिकायमां, अने पडेला तथा भीला देवलोकमां देवोनी आगति (अन्य गतिमांथी आगमन) मनुष्य गति अने तिर्य'च गतिमांथी थाय छे व्यन्तर देवोमा असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय तिर्य'च गतिमांथी पणु भुवे आवे छे तथा व्यन्तर देवो पोतानु देवसंभंधी आयुष्य पूरुं करीने सज्ञी मनुष्य, सज्ञी पञ्चेन्द्रिय तिर्य'च, पृथ्वीनीकाय, अप्काय अने वनस्पतिकायिकोमा उत्पन्न थाय छे त्रीणथी ल'ने आठमां देवलोक पर्यन्तना देवो देवमप संभंधी आयुष्य पूरुं करीने सज्ञी मनुष्य अने सज्ञी पञ्चेन्द्रिय तिर्य'चोमां न उत्पन्न थाय छे, अने अे जे गतिना भुवे न

અનુત્તરવિમાનપર્યન્તદેવેષુ ગતિરાગતિચ્ચક્રેવ સંજ્ઞિમનુષ્યવિષયાવિજ્ઞેયા । ‘ પુઢ-
વિક્કાહ્યા ’ ઇત્યાદિ — પૃથિવીકાયિકા દ્વિગતિકા દ્વયાગતિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાસ્તથથા-
પૃથિવીકાયિકઃ પૃથિવીકાયિકેષુ ઉપપદ્યમાનઃ પૃથિવીકાયિકેભ્યો વા=અથવા નો
પૃથિવીકાયિકેભ્ય આગત્યોપપદ્યતે । નો પૃથિવીકાયિકેભ્યઃ=પૃથિવીકાયિકવર્જિ-
તાપ્કાયાદિસર્વેભ્યઃ, તેભ્યો વા નારકવર્જેભ્ય આગત્ય સમુત્પદ્યતે । સ એવ યલુ
અસૌ પૃથિવીકાયિકઃ પૃથિવીકાયત્વં વિપ્રજહત્ પૃથિવીકાયતયા વા=અથવા નો
પૃથિવીકાયતયા=દેવનારકવર્જાપ્કાયાદિતયા ગચ્છતીતિ । એવમ્=અમુના પ્રકારેણ

બી ઇન્હી દો મેં હોતી હૈ નવમ્દેવલોક સે લેકર અનુત્તર વિમાન તક
કે દેવોં મેં ગતિ ઓર આગતિ એક સંજ્ઞી મનુષ્યવિષયક હી હૈ “ પુઢવિ
કાહ્યા ” ઇત્યાદિ—પૃથિવીકાયિક જીવ દ્વિગતિક ઓર દ્વયાગતિક હોતે
હૈં અર્થાત્ પૃથિવીકાયિકોં મેં ઉપપદ્યમાન જીવ પૃથિવીકાયિકોં સે અથવા
નો પૃથિવીકાયિકોં મેં સે આકર કે ઉત્પન્ન હોતા હૈ નો પૃથિવીકાયિક સે
યહાં પૃથિવીકાયિકોં કો છોડકર ઘાકી કે અપ્કાયિકોં કા ગ્રહણ કિયા
ગયા હૈ નારકોં કો છોડકર નારકોં સે આકર જીવ પૃથિવીકાયિક રૂપ
સે ઉત્પન્ન નહીં હોતા હૈ તયા પૃથિવીકાયિક કો છોડકર યહ જીવ પૃથિ-
વીકાયિક રૂપ સે યા નોપૃથિવીકાયિક રૂપ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ “ નો
પૃથિવીકાયિકરૂપ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ” એસે ઇસ કથન મેં દેવ ઓર
નારકોં કો છોડ દિયા ગયા હૈ ઇસલિયે અપ્કાયિકરૂપ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ
એસા સમજ્ઞના ચાહિયે ઇસી પ્રકાર સે યાવત્ મનુષ્ય બી પૃથિવીકાયિક

પોતાની ગતિ સંબંધી આયુષ્ય પૂરું કરીને તે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
નવમાં દેવલોકથી લઈને અનુત્તર વિમાન પર્યન્તના દેવો ત્યાંથી વ્યવીને સંજ્ઞી
મનુષ્યની ગતિમાં જ જાય છે અને સંજ્ઞી મનુષ્યો જ મરીને એ દેવલોકમાં
જાય છે. “ પુઢવિક્કાહ્યા ” ઇત્યાદિ—

પૃથ્વીકાયિકો દ્વિગતિક અને દ્વયાગતિક હોય છે. એટલે કે પૃથ્વીકાયિકોમાં
ઉત્પન્ન થતાં જીવો પૃથ્વીકાયિકોમાંથી અથવા નોપૃથ્વીકાયિકોમાંથી આવીને
ઉત્પન્ન થાય છે. “ નોપૃથ્વીકાયિક ” પદ દ્વારા અહીં પૃથ્વીકાયિકો સિવાયના
બાકીના અપ્કાયિકોને ગ્રહણ કરવામાં આંચા છે નારકોમાંથી આવીને—નરક
ગતિને છોડીને જીવો પૃથ્વીકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થતાં નથી. તથા પૃથ્વીકાયને

यावत् मनुष्याः=पृथिवीकायिकवत् 'द्विगतिः' इत्याद्यभिलाषैरेवापकायादयो मनुष्यपर्यन्ताः पृथिवीकायिकशब्दस्थानेऽपकायादिशब्दव्यपदेशं कुर्वद्भिरभिधातव्या इति । व्यन्तरादीनां तु पूर्वमतिदेशः कृत एवेति ॥ सू० २२ ॥

जीवाधिकारादेव भव्यादिषोडशविशेषणैर्दण्डकप्ररूपणामाह—

मूलम्—दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-भवसिद्धिया चैव अभवसिद्धिया चैव, जाव वेमाणिया १ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-अणंतरोववन्नगा चैव परंपरोववन्नगा चैव जाव वेमाणिया २ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-गतिसमावन्नगा चैव अगतिसमावन्नगा चैव । जाव वेमाणिया ३ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-पढससमयोववन्नगा चैव अपढससमयोववन्नगा चैव, जाव वेमाणिया ४ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-आहारगा चैव अणाहारगा चैव जाव वेमाणिया ५ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-उस्सासगा चैव णो उस्सासगा

की तरह द्विगतिक और द्वयागतिक जानना चाहिये अर्थात् अपकाय से लेकर मनुष्य तक के दो गति से आना जाना आदि सम्बन्धी अभिलाष पृथिवीकायिक शब्द के स्थान में अपकायादि शब्दों को जोड़कर कह लेना चाहिये व्यन्तरादि के विषय का कथन पहिले ही कह दिया गया है ॥ सू० २२ ॥

छोडीने लव पृथ्वीकाय इये अथवा नोपृथ्वीकाय इये उत्पन्न थाय छे. "नो पृथ्वीकायिकोमां उत्पन्न थाय छे," आ कथनमां देव अने नारकांने अडण्ड करवामां आवेल नथी—तेमने छोडी देवामां आवेल छे, तेथी अपूकायिक इये उत्पन्न थाय छे, जेभ समजवुं जेधजे

जेभ प्रभाण्णे मनुष्य पर्यन्तना लवोने पण्णु द्विगतिक अने द्वयागतिक समजवा जेधजे. जेटले के अपूकायिकथी लधने मनुष्य पर्यन्तना द्विगतिक आदि संभंधी अभिलाषमां पृथ्वीकायिक शब्दने अदले अपूकायादि शब्दोने प्रयोग करीने अभिलाष कडेवा जेधजे व्यन्तरादि विषेनुं कथन तो पडेतां आवी गयु छे. ॥ सू० २२ ॥

चैव, जाव वेमाणिया ६ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-
 सइंदिया चैव अण्णिदिया चैव, जाव वेमाणिया ७ । दुविहा
 णेरइया पणत्ता तं जहा-पज्जत्तगा एव, अपज्जत्तगा एव, जाव
 वेमाणिया ८ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-सन्नी चैव
 असन्नी चैव, एवं पंचिंदिया सव्वे विगळिंदियवज्जा जाव वाण-
 मंतरा ९ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-भासगा चैव
 अभासगा चैव, एवमेगिंदियवज्जा सव्वे जाव वेमाणिया १० ।
 दुविहा नेरइया पणत्ता तं जहा-सम्मदिट्ठिया चैव मिच्छदि-
 ट्ठिया चैव, एवं एगिंदियवज्जा सव्वे जाव वेमाणिया ११ ।
 दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-परित्तसंसारिया चैव अणत्त-
 संसारिया चैव, जाव वेमाणिया १२ । दुविहा णेरइया पणत्ता
 तं जहा-संखेज्जकालसमयट्ठिइया चैव असंखेज्जकालसमयट्ठि-
 इया चैव, एवं पंचिंदिया एगिंदियविगळिंदियवज्जा जाव
 वाणमंतरा १३ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-सुलभवो-
 हिया चैव, दुलहवोहिया चैव । जाव वेमाणिया १४ । दुविहा
 णेरइया पणत्ता तं जहा-कण्हपक्खिया चैव सुक्कपक्खिया चैव,
 जाव वेमाणिया १५ । दुविहा णेरइया पणत्ता तं जहा-अरिमा
 चैव अअरिमा चैव, जाव वेमाणिया १६ ॥ सू० २३ ॥

छाया—द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—भवसिद्धिकाश्चैव अभवसिद्धिकाश्चैव,
 परम्परोपपन्नकश्चैव यावद् वैमानिकाः १ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-अनन्त-
 रोपपन्नकाश्चैव यावद् वैमानिकाः २ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-गतिसमापन्न-
 काश्चैव अगतिसमापन्नकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ३ । द्विविधा नैरयिकः प्रज्ञप्तास्तद्यथा

प्रथमसमयोपपन्नकाश्चैव, अप्रथमसमयोपपन्नकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ४ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—आहारकाश्चैव अनाहारकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ५ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—उच्छ्वासकाश्चैव नोउच्छ्वासकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ६ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सेन्द्रियाश्चैव अनिन्द्रियाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ७ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तकाश्चैव अपर्याप्तकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः ८ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सञ्ज्ञानश्चैव, असञ्ज्ञानश्चैव, एवं पंचेन्द्रियाः सर्वे विकलेन्द्रियवर्जा यावद् वानव्यन्तराः ९ । द्विविधा—नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—भाषकाश्चैव अभाषकाश्चैव, एवमेकेन्द्रियवर्जाः सर्वे यावद् वैमानिकाः १० । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सम्यग्दृष्टिकाश्चैव मिथ्यादृष्टिकाश्चैव, एवमेकेन्द्रियवर्जाः सर्वे यावद् वैमानिकाः ११ । द्विविधा नैरयिका प्रज्ञप्तास्तद्यथा—परीतसांसारिकाश्चैव अनन्तसांसारिकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः १२ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—संख्येयकालसमयस्थितिकाश्चैव असंख्येयकालसमयस्थितिकाश्चैव, एवं पंचेन्द्रिया एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जा यावद् वानव्यन्तराः १३ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सुलभबोधिकाश्चैव दुर्लभबोधिकाश्चैव यावद् वैमानिकाः १४ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कृष्णपाक्षिकाश्चैव शुक्लपाक्षिकाश्चैव, यावद् वैमानिकाः १५ । द्विविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—वरमाश्चैव, अवरमाश्चैव, यावद् वैमानिकाः १६ ॥ सू० २३ ॥

टीका—‘दुविहा णेरइया’ इत्यादि—

भविकदण्डके द्विविधा नैरयिकाः भवन्ति—भवसिद्धिका अभवसिद्धिकाश्चेति । तत्र भवसिद्धिकाः—भवेन भवाभ्यां भवै र्वा, भाविनी वा सिद्धिर्येषां ते तथा । तद्विपरीता

जीवाधिकार होने से ही अब सूत्रकार भव्यादि सोलह विशेषणों द्वारा दण्डककी प्ररूपणा करते हैं—“दुविहा नैरइया पणगत्ता” इत्यादि ॥२३॥

भविक दण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं एक भवसिद्धिक और दूसरे अभवसिद्धिक जिन्हें एकभव से या दो भवों से या अनेक भवों से सिद्धि प्राप्त होती है वे भवसिद्धिक नैरयिक हैं और जो इनसे विपरीत हैं अभव्य हैं—वे अभवसिद्धिक हैं । “यावद् वैमानिकाः” १

लुवाधिकार आली रह्यो छे, तेथी सूत्रकार डवे लव्यादि १६ विशेषणो द्वारा दंडकनी प्ररूपणा करे छे—“दुविहा नैरइया पणगत्ता” इत्यादि ॥ २३ ॥ लविक दंडकमां नारको जे प्रकारना कइया छे—(१) लवसिद्धिक अने (२) अलवसिद्धिक जेभने ओक लव, जे लव के अनेक लवो करीने सिद्धि प्राप्त थाय छे, ओवां नारक लुवाने लवसिद्धिक नारको कडे छे. तेभनाथी विपरीत

अभवसिद्धिका अभव्या इत्यर्थः, यावद् वैमानिकाः । इतिपदं पर्याप्तपर्याप्तकनैरयि-
करूपाष्टमसूत्रपर्यन्तं वाच्यम् । अनन्तरदण्डके-अनन्तरोपपन्नकाः-न विद्यते अन्तरं=
समयादि व्यवधानं उपपाते येषां ते तथा एकस्मादनन्तरमुत्पन्ना यद्वा विविक्षि-
तदेशापेक्षया येऽनन्तरतयोत्पन्नास्ते-आद्या इत्यर्थः, परम्परयोपपन्नाः परम्परोप-
पन्नाः २। गतिदण्डके गतिसमापन्नकाः-नरकं गच्छन्तः, इतरे तु नारकत्वं प्राप्ताः नरके

इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक कर लेना चाहिये ?
“ यावद् वैमानिकाः ” यह पद पर्याप्त अपर्याप्तक नैरयिक रूप ८ वें सूत्र
तक कहना चाहिये-अनन्तरदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं
-एक अनन्तरोपपन्नक नैरयिक और दूसरे परम्परोपपन्नक नैरयिक
जिनकी उत्पत्ति में समयादिका व्यवधान नहीं होता है-वे अनन्तर
उपपन्नक हैं एक नारक की उत्पत्ति के अनन्तर जिनकी उत्पत्ति हो
जाती है वे अनन्तर उपपन्नक हैं । अथवा-विवक्षितदेश की अपेक्षा से
जो अनन्तररूप से उत्पन्न हुए हैं वे अनन्तर उपपन्नक हैं । जो परम्प-
रारूप से उत्पन्न होते हैं वे परम्परोपपन्नक नैरयिक हैं । इसी तरह का
कथन यावत् वैमानिक तक जानना चाहिये २ गति दण्डक में गतिस-
मापन्नक और अगतिसमापन्नक के भेद से नारक दो प्रकार के हैं जो
जीव नारकगति में जाने वाले हैं वे नारकगति समापन्नक और जो नारक

वे नारके छे-अलव्य वे नारके छे-तेमने अवसिद्धिक कडे छे “ यावद्
वैमानिकाः १ ” आ प्रकारतुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना लुवो विषे थवुं लेधये
“ यावद् वैमानिकाः ” आ पदतुं कथन पर्याप्त अपर्याप्तक नैरयिकरूप ८ मां
सूत्र सुधी थवुं लेधये अनन्तर दण्डकमा नारके छे प्रकारना कथा छे-(१)
अनन्तरोपपन्नक नारके अने (२) परम्परोपपन्नक नारके जेमनी उत्पत्तिमां
समयादितुं व्यवधान (आंतरो) पडतुं नथी, जेवां नारकेने अनन्तर उपपन्नक
नारके कडे छे. जेक नारकेनी उत्पत्तिना अनन्तर (उत्पत्ति अद) जेमनी
उत्पत्ति थध नय छे जेवां नारकेने अनन्तर उपपन्नक कडे छे. अथवा विव-
क्षित (अमुक) देशनी अपेक्षाजे जे अनन्तर इपे उत्पन्न थयां छे, ते नार-
केने अनन्तरोपपन्नक कडे छे. जे नारके परम्परा इपे उत्पन्न थाय छे तेमने
परम्परोपपन्नक नारके कडे छे. आ प्रकारना लेहोतुं कथन वैमानिको पर्यन्तना
लुवो विषे पणु समणवुं. ॥ २ ॥

गतिदण्डकमां गति समापन्नक अने अगति समापन्नकना लेहथी नारकेना
जे प्रकार कथा छे. जे लुवो नरकगतिमां जनारा डोय छे ते लुवोने नरकगति

वर्तमाना इत्यर्थः३ । समयदण्डके-प्रथमसमयोपपन्नकाः-प्रथमः समय उपपन्नानां येषां ते तथोक्ताः, तद्विघ्ना अप्रथमसमयोपपन्नकाः४। आहारकदण्डके-आहारकाः= आहारपर्याप्तिसम्पन्नाः, तद्विघ्ना अनाहारकाः-विग्रहगतौ त्रसनाडीमपेक्ष्य एकं द्वौ वा समयौ, नाडी बहिर्गत त्रसापेक्षया तु त्रीन् समयानिति भावः५। उच्छ्वासदण्डके=

अवस्था को प्राप्त हो चुके हैं-नारक में वर्तमान हैं-वे अगति समापन्नक हैं ३ इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक जानना चाहिये समयदण्डक में-प्रथमसमयोपपन्नक और अप्रथमसमयोपपन्नक के भेद से नारक दो प्रकार के हैं जिन उपपन्ननारकों का प्रथम समय होता है वे प्रथम समय उपपन्नक नारक हैं तथा इनसे भिन्न जो नारक हैं वे अप्रथम समय उपपन्नक नारक हैं इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक देवों तक जानना चाहिये ४, आहारकदण्डक में-आहारक और अनाहारक के भेद से नैरयिक दो प्रकार के हैं-आहारपर्याप्ति से जो सम्पन्न हैं वे आहारक और जो इनसे भिन्न हैं वे अनाहारक हैं इसी तरह से आहारक और अनाहारकके भेदोंका कथन वैमानिक देवों तक कर लेना चाहिये ५ विग्रहगति में त्रसनाडी की अपेक्षा लेकर एक समय तक दो समय तक और तीन समय तक जीव अनाहारक रहता है तथा त्रस

समापन्नक नारको कडे छे जे ज्यो नारक अवस्थाने प्राप्त करी युक्त्या छे, नरकोमां विद्यमान छे-तेमने अगति समापन्नक कडे छे आ प्रकारतुं कथन वैमानिक पर्यन्तना ज्यो विषे पणु समञ्जु' ॥ ३ ॥

समय दण्डकमां प्रथम समयोपपन्नक अने अप्रथम समयोपपन्नकना लेदथी जे प्रकारना नारको कछा छे. जे उपपन्न (उत्पन्न थयेला) नारकोना प्रथम समय डोय छे, ते नारकोने प्रथम समय उपपन्नक नारको कडे छे. ते नारकोथी लिन्न जेवां जे नारको डोय छे तेमने अप्रथम उपपन्नक नारको कडे छे. जेअ प्रकारतुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना ज्यो विषे पणु समञ्जु'. ॥४॥

आहारक दण्डकमां आहारक अने अनाहारकना लेदथी नारकोना जे प्रकार कछा छे. आहार पर्याप्तिथी युक्त जे नारको डोय छे तेमने आहारक नारको कडे छे अने तेमनाथी लिन्न जे नारको छे तेमने अनाहारक नारको कडे छे जेअ प्रमाणे आहारक अने अनाहारकना लेदोतुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना ज्यो विषे पणु समञ्जु'. विग्रह गतिमां (मोडावाणी, वणांकवाणी गतिमां) त्रसनाडीनी अपेक्षाजे जेक समय सुधी, जे समय सुधी अने त्रणु समय सुधी जेव आहारक रडे छे तथा त्रसनाडीमांथी बहिर्गतत्रसनी अपेक्षाजे त्रणु समय सुधी अनाहारक रडे छे. ॥ ५ ॥

उच्छ्वासका-उच्छ्वासपर्याप्तिसंपन्नाः, तदितरे तु नोच्छ्वासकाः ६ । इन्द्रिय-
दण्डके सेन्द्रियाः=इन्द्रियपर्याप्तिसन्तः, इतरे इन्द्रियपर्याप्तिविकलाः ७ । पर्याप्तक-
दण्डके-पर्याप्तिकाः पर्याप्तनामकर्मोदयात्, तद्धिन्ना अपर्याप्तिकाः ८ । संज्ञिदण्डके-

नाडी से बहिर्गत त्रस की अपेक्षा लेकर तीन समय तक जीव अना-
हारक रहता है उच्छ्वासदण्डकमें नारक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक
उच्छ्वासक और दूसरे नो उच्छ्वासक जो नारक उच्छ्वासपर्याप्ति से
युक्त हैं वे उच्छ्वासक और जो इनसे भिन्न हैं वे नो उच्छ्वासक है इसी
प्रकार से इन भेदों का कथन यावत् वैमानिक देवों तक में करना चाहिये
६ इन्द्रियदण्डक में-नारक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक सेन्द्रिय और
दूसरे अनिन्द्रिय जिनकी इन्द्रिय पर्याप्ति पूर्ण हो चुकी वे सेन्द्रिय हैं
और जो इन्द्रिय पर्याप्ति से विकल हैं वे अनिन्द्रिय हैं ७ इसी तरह से
इन भेदों का कथन यावत् वैमानिक देवों तक में कर लेना चाहिये पर्या-
प्तकदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं-एक पर्याप्तक और दूसरे
अपर्याप्तक जिनको पर्याप्तनामकर्मका उदय है वे पर्याप्तक हैं और इनसे
भिन्न जो हैं वे अपर्याप्तक हैं ८ इसी तरह से इन दो भेदों का कथन
यावत् वैमानिक देवों तक में कर लेना चाहिये संज्ञिदण्डक में-नारक

उच्छ्वासक दंडकमां नारक जे प्रकारना कह्या छे-(१) उच्छ्वासक अने
(२) नोउच्छ्वासक. जे उच्छ्वास पर्याप्तिथी युक्त छे तेमने उच्छ्वासक कहे
छे, अने तेमनाथी भिन्न जे नारके छे तेमने नोउच्छ्वासक कहे छे आ
प्रकारना लेहोनुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना जेवो विषे पणु समज्जुं. ६

इन्द्रिय दंडकमां नारक जे प्रकारना कह्या छे-(१) सेन्द्रिय अने (२)
अनिन्द्रिय. जे नारकेनी इन्द्रिय पर्याप्ति थछ युकी छे ते नारकेने
सेन्द्रिय नारके कहे छे. परन्तु जे नारके इन्द्रिय पर्याप्तिथी विकल (रहित)
छे तेमने अनिन्द्रिय कहे छे आ प्रकारना लेहोनुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना
जेवो विषे पणु थवुं जेधजे ॥ ७ ॥

पर्याप्तक दंडकमां नारकेना जे प्रकार कह्या छे-(१) पर्याप्तक अने (२)
अपर्याप्तक. जे नारकेना पर्याप्त नाम कर्मना उदय छे, ते नारकेने पर्याप्तक
नारके कहे छे अने तेमनाथी जुदा जे नारके छे, तेमने अपर्याप्तक नारके
कहे छे. जेज प्रमाणे आ जे लेहोनुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना जेवो
विषे पणु थवुं जेधजे ॥ ८ ॥

सञ्ज्ञिनः=मनःपर्याप्तिसपन्ना, तञ्ज्ञिन्ना असञ्ज्ञिनः। 'एवं पंचिदिया' इत्यादि-एवम्
 =अमुना प्रकारेण यथा नारका सञ्ज्ञयसञ्ज्ञिभेदेन द्विविधाः शोक्तास्तथा विकलेन्द्रिय-
 वर्जाः-विकलानि=अपरिपूर्णानि संख्यामाश्रित्य इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रियाः-
 पृथिव्यादयः पञ्चस्थावराः, द्वित्रि चतुरिन्द्रियाश्च, तान् वर्जयित्वा येऽन्ये चतुर्विं-
 शतिदण्डके पञ्चेन्द्रियाः असुरादयस्ते सर्वेऽपि सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च भवन्ति किय-
 दवधि ? इत्याह-'जात्र वाणमंतरा' इति-यावद् वानव्यन्तरपर्यन्ता इति ।
 नारकादयो वानव्यन्तरावसाना असञ्ज्ञिनो न भवन्ति किन्तु-असञ्ज्ञिभ्य आगत्य
 नारकादितयोत्पद्यन्ते तदपेक्षया तेषामसञ्ज्ञित्वं विज्ञेयम् । असञ्ज्ञिनश्च मृत्वा

दो प्रकार के कहे गये हैं-एक संज्ञी और दूसरे असंज्ञी इनमें मनः
 पर्याप्ति से जो सम्पन्न हैं वे संज्ञी और जो मनः पर्याप्ति से युक्त नहीं
 हैं वे असंज्ञी हैं इसी तरह से इन दो भेदों का कथन यावत् वैमानिक-
 देवों तक में कर लेना चाहिये " एवं पंचिदिया " इत्यादि

जिस प्रकार संज्ञी और असंज्ञी के भेद से नारक दो प्रकार के कहे
 गये हैं उसी प्रकार से विकलेन्द्रियों को-संख्या की अपेक्षा तेह-
 न्द्रिय और चतुरिन्द्रियों को छोड़कर जो चतुर्विंशति दण्डक में और
 असुर आदि हैं वे सब भी संज्ञी और असंज्ञी होते हैं-संज्ञी असंज्ञी
 होने का यह कथन वानव्यन्तरदेवों तक जानना चाहिये यद्यपि नारक
 से लेकर वानव्यन्तर तक सब जीव असंज्ञी नहीं होते हैं किन्तु असं-
 ज्ञियों से आकर वे नारकादि रूप से उत्पन्न होते हैं इस अपेक्षा इनमें

संज्ञी दंडकमां नारकोना ये प्रकार कक्षा छे-(१) संज्ञी अने (२) असंज्ञी.
 ये नारको मनःपर्याप्तिथी युक्त होय छे तेमने संज्ञी नारको कडे छे. ये
 नारको मनःपर्याप्तिथी युक्त होता नथी तेमने असंज्ञी नारको कडे छे. आ
 प्रमाणे न आ ये लेहोतुं कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना लोवो विषे पणु
 समञ्जुं. " एवं पंचिदिया " इत्यादि.

येम संज्ञी अने असंज्ञीना लेहथी नारको ये प्रकारना कक्षा छे, तेम
 विकलेन्द्रियोने छोडीने (द्वीन्द्रियो, तेधन्द्रियो अने चतुरिन्द्रियोने छोडीने)
 २४ दंडकना ये असुरकुमार आदि भाडीना लोवो छे, तेमना पणु संज्ञी अने
 असंज्ञीना लेहथी ये प्रकार पडे छे. संज्ञी, असंज्ञी इप होवानुं आ कथन
 वानव्यन्तर देवो पर्यन्तना अधां लोवो विषे पणु समञ्जुं नेधये ने के
 नारकथी लधने वानव्यन्तर पर्यन्तना समस्त लोवो असंज्ञी होतां नथी, परन्तु
 असंज्ञीओमांथी आवीने तेओ नारकादि इपे उत्पन्न थय छे, ते अपेक्षाओ

નારકાદિષુ વ્યન્તરાવસાનેષ્વેવોત્પદ્યન્તે ન તુ જ્યોતિષ્કવૈમાનિકેષુ અતઃ ' જાવ
વાળમંતરા ' ઇતિ પ્રોક્તમ્ ૧ । ભાષકદણ્ડકે-ભાષકાઃ=ભાષાપર્યાસિમન્તઃ, તદ્વિ-
પરીતા અભાષકાઃ અપર્યાસાવસ્થાયામિતિ ભાવઃ । એવમ્=અમુના પ્રકારેણ એકે-
ન્દ્રિયવર્જાઃ-એકેન્દ્રિયાન્ વિહાય સર્વે યાવદ્ વૈમાનિકાઃ-વૈમાનિકપર્યન્તા વોધ્યાઃ
૧૦ । દષ્ટિદણ્ડકે સમ્યગ્દષ્ટિકા મિથ્યાદષ્ટિકાશ્વેતિ । એવમેકેન્દ્રિયવર્જાઃ સર્વે

અસંજ્ઞિતા કહી ગઈ જાનના ચાહિયે અસંજ્ઞી જીવ મરકર નારક સે લેકર
વ્યન્તરાન્ત તક કે જીવોં મેં હી ઉત્પન્ન હોતે હેં । જ્યોતિષ્ક વૈમાનિક
દેવોં મેં વે ઉત્પન્ન નહીં હોતે હેં । હસીલિયે " જાવ વાળમંતરા " એસા
પાઠ કહા ગયા હૈ ભાષાદણ્ડક મેં નૈરયિક દો પ્રકાર કે હોતે હેં એક
ભાષક ઓર દૂસરે અભાષક ભાષાપર્યાસિવાલે ભાષક ઓર હનસે વિપ-
રીત અભાષક હેં અર્થાત્ અપર્યાસાવસ્થાવાલે હેં વે અભાષક હેં " એવ-
મેકેન્દ્રિય વર્જાઃ સર્વે યાવદ્ વૈમાનિકાઃ ૧૦ " હસી તરહ કા કથન હન
દોનોં કા એકેન્દ્રિય જીવોં કો છોડકર વૈમાનિકદેવોં તક કર લેના ચાહિયે
દષ્ટિ દણ્ડક મેં નૈરયિક દો પ્રકાર કે હોતે હેં એક સમ્યગ્દષ્ટિક ઓર
દૂસરે મિથ્યાદષ્ટિક એકેન્દ્રિય જીવોં કો છોડકર યાવત્ વૈમાનિક દેવોં
તક સવ મેં સમ્યગ્દષ્ટિત્વ કા ઓર મિથ્યાદષ્ટિત્વ કા કથન કર લેના
ચાહિયે યહાં એકેન્દ્રિયોં કો છોડા ગયા હૈ ડસકા કારણ ડનમેં સમ્યગ્દ-

તે જીવોમાં અસંજ્ઞિતા કહેવામાં આવી છે, એમ સમજવું. અસંજ્ઞી જીવો
મરીને નારકથી લઈને વ્યન્તર પર્યન્તના જીવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યોતિષ્ક,
અને વૈમાનિક દેવોમાં તેઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેથી " જાવ વાળમંતરા "
" વાનવ્યન્તરો પર્યન્તના જીવો " એવો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ આપવામાં આવ્યો છે. ૯
છે. ભાષા દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ભાષક અને (૨) અભાષક.
ભાષા "પર્યાસિવાળાને ભાષક કહે છે અને ભાષા પર્યાસિ વિનાના નારકોને
અભાષક કહે છે એટલે કે અપર્યાસાવસ્થાવાળા નારકો અભાષક હોય છે,
" એવમેકેન્દ્રિયવર્જાઃ સર્વે યાવદ્ વૈમાનિકાઃ " આ પ્રકારના બે ભેદોનું કથન
એકેન્દ્રિયો સિવાયના બાકીના વૈમાનિકો પર્યન્તના સમસ્ત જીવો વિષે પણ
સમજવું ભેદએ. ॥ ૧૦ ॥

દષ્ટિ દંડકમાં નારકો બે પ્રકારના કહ્યાં છે-(૧) સમ્યગ્દષ્ટિક અને (૨)
મિથ્યાદષ્ટિક. આ પ્રકારના બે ભેદોનું કથન એકેન્દ્રિયો સિવાયના બાકીના
સમસ્ત વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો વિષે ગ્રહણ કરવું એકેન્દ્રિયોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ-

यावद् वैमानिकाः, एकेन्द्रियाणां सम्यक्तवं नास्ति । द्वीन्द्रियादीनां तु सास्वादन-
सम्यक्तवं भवेदपीति—‘ एगिंदियवज्जा ’ इत्युक्तम् ११ । संसारिदण्डके—परीतसंसा-
रिकाः—परीतः=परिमितः संसारो येषां ते तथोक्ताः संक्षिप्तभावा इत्यर्थः । अनन्त-
सांसारिकाः—अनन्तः=अन्तरहितः अभव्यापेक्षया संसारो येषां ते तथा, यावद्
वैमानिकाः १२ । स्थितिदण्डके—संख्येयकालसमयस्थितिकाः—कालः—मृत्युरपिस्यात्,
समयः—आचारोऽपि स्यादित्यतः कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः, संख्येयः
वर्षप्रमाणतः कालसमयो यस्यां सा संख्येयकालसमया, सा स्थितिः=अवस्थान
येषां ते तथोक्ताः दशसहस्रवर्षादिस्थितिमन्त इत्यर्थः, तद्भिन्नास्तु—असंख्येयकाल-

ष्टित्व का अभाव है तथा जो द्वीन्द्रियादिक जीव हैं उनमें सास्वादन
सम्यक्त्व हो भी सकता है इसीलिये इस प्रकरण में “ एगिंदिय वज्जा ”
ऐसा कहा गया है संसारदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे गये हैं—
एक परीतसांसारिक और दूसरे अनन्तसांसारिक जिनका संसार परि-
मित रह गया है वे परीतसांसारिक हैं, अर्थात् संक्षिप्त रूपवाले नैरयिक
परीतसांसारिक हैं अभव्यापेक्षा से जिनका संसार अन्तरहित है वे
अनन्तसांसारिक नैरयिक हैं, इसी तरह का कथन यावत् वैमानिक जीवों
तक में जानना चाहिये १२ स्थितिदण्डक में नैरयिक दो प्रकार के कहे
गये हैं—एक संख्यातकाल समय स्थितिक दूसरे असंख्यातकाल समय
स्थितिक काल नाम मृत्यु का भी है और समय नाम आचार का भी है
अतः ऐसा काल समय यहां विवक्षित नहीं हुआ है किन्तु कालरूप

त्वना अभाव होय छे तेथी तेमने अर्ही अडण्ड करवानो निषेध कथो छे.
तथा जे द्वीन्द्रियादिक जिवो छे, तेमनामां सास्वादन सम्यक्त्व पणु होअि शके
छे तेथी अर्ही “ एगिंदिय वज्जा ” “ ऐकेन्द्रियो सिवायना ” जिवोमां जे आ
बेदो अडण्ड करवानुं सूचन थयुं छे ॥ ११ ॥

संसारी दंडकमां नारकोना जे प्रकार कह्या छे—(१) परीत सांसारिक अने
(२) अनन्त सांसारिक जेमना संसार परिमित रही गयो छे जेवां नारकोने
परीत सांसारिक कहे छे. अने अलव्यत्वनी अपेक्षे जे नारकोना संसार
अन्तरहित छे, जेवां नारकोने अनन्त सांसारिक कहे छे आ प्रकारना बेदोनुं
कथन वैमानिको पर्यन्तना जिवो विषे अडण्ड करवुं जेधजे. ॥ १२ ॥

स्थिति दंडकमां नारको जे प्रकारना कह्यां छे—(१) संख्यातकाल समय
स्थितिक (२) असंख्यातकाल समय स्थितिक. “ काल ” शब्द मृत्युना अर्थमां
पणु वपराय छे ‘ समय ’ शब्द आचारना अर्थमां पणु वपराय छे परन्तु
अर्ही जेवा कालसमयनी वात करी नथी, परन्तु कालइय समय द्वारा वर्ष

સમયસ્થિતિકાઃ પર્યોપમાસંખ્યેયભાગાદિસ્થિતિમન્ત इत्यर्थः । एवं नारकवत् एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जा पञ्चेन्द्रियाः=असुरादयो विज्ञेया यावद् वानव्यन्तराः । एते संख्यातासंख्यातकालसमयस्थितिरूपोभयस्वभावा भवन्ति, ज्योतिष्क वैमानिकास्तु न तथा, तेषां नियमाद्-असंख्यातकालसमयस्थितिकत्वात् १३ । बोधिदण्डके-सुलभवोधिकाः-सुलभा = सुप्राप्ता बोधिः=जिनधर्मप्राप्तिर्येषां ते तथा, तद्धिन्ना दुर्लभवोधिकाः, यावद् वैमानिकाः १४ । पाक्षिकदण्डके-शुक्लो विभुद्-

સમય સે વર્ષપ્રમાણ કી અપેક્ષા લેકર જિસ સ્થિતિ મેં અવસ્થાન મેં સંખ્યાન કાલ કા સમય હૈ એસી સ્થિતિ જિનકી હૈ વે નારક સંખ્યાત કાલ સમયસ્થિતિક હૈં અર્થાત્ દશ હજારવર્ષ આદિ કી સ્થિતિવાલે નારક સંખ્યાનકાલ સમય સ્થિતિક કહે ગયે હૈં ઓર જિનકી સ્થિતિ પર્યોપમ અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ હૈ વે અસંખ્યાતકાલસમયસ્થિતિક નારક હૈં । એકેન્દ્રિય એવં વિકલેન્દ્રિયોં કો છોડકર પચ્ચેન્દ્રિય અસુરાદિકોં મેં યાવત્ વાનવ્યન્તરોં મેં ભી હસી પ્રકાર કા કથન જાનના ચાહિયે ક્યોં કિ યે સંખ્યાત ઓર અસંખ્યાત કાલ કી દોનોં પ્રકાર કી સ્થિતિવાલે હોતે હૈં । તથા જ્યોતિષ્ક ઓર વૈમાનિકદેવ સંખ્યાનકાલ કી સ્થિતિવાલે નહીં હોતે હૈં યે તો નિયમ સે અસંખ્યાત કાલ કી હી સ્થિતિવાલે હોતે હૈં ૧૩ । બોધિદણ્ડકમે-નૈરઘિકજીવ સુલભવોધિક ઓર દુર્લભવોધિક દોનોં પ્રકાર કે હોતે હૈં ૧૪ । જિન્હેં જિનધર્મ પ્રાપ્તિરૂપ બોધિ સુલભ હૈ વે સુલભવોધિક હૈં ઓર જો હનસે ભિન્ન હૈં વે દુર્લભ વોધિક હૈં । સુલભવોધિક

પ્રમાણની અપેક્ષાએ જે સ્થિતિમાં-અવસ્થાનમાં સંખ્યાતકાળનો સમય વ્યતીત થય છે, એવી સ્થિતિવાળા નારકોને સંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક કહે છે એટલે કે દશ હજાર વર્ષ આદિની સ્થિતિવાળાં નારકોને સંખ્યાતકાળ સ્થિતિક કહેવામા આવ્યાં છે, અને જેમની સ્થિતિ પર્યોપમ અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ છે, તેમને અસંખ્યાતકાળ સમય સ્થિતિક નારકો કહ્યા છે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના અસુરકુમારોથી લઈને વાનવ્યન્તર પર્યન્તના ભૂવોમાં આ બે લેટોનું કથન થવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત એ બંને પ્રકારની સ્થિતિવાળા હોય છે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો સંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોતા નથી, તેઓ તો નિયમથી જ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળા હોય છે ॥ ૧૩ ॥

બોધિ દંડકમાં નારકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સુલભ બોધિક અને (૨) દુર્લભ બોધિક. જેમને જિનધર્મ પ્રાપ્તિરૂપ બોધિ સુલભ છે તે નારકોને સુલભ બોધિક કહે છે, જેમને તે દુર્લભ છે તેમને દુર્લભ બોધિક કહે છે. આ

त्वात् पक्षः=अभ्युगमो येषां ते तथा, यद्वा-शुक्लानाम्=अस्तिकत्वेन विशुद्धानां पक्षो=वर्गः शुक्लपक्षः, तत्र भवाः शुक्लपाक्षिकाः-अर्धपुद्गलपरावर्त्ताभ्यन्तरीभूत-संसारा इत्यर्थः । तद्विपरीताः कृष्णपाक्षिकाः, यावद् वैमानिकाः १५ । चरम-दण्डके-चरमाः-येषां नारकादिभवश्चरमस्ते तथा, ते पुनर्नरकादि भवे नोत्प-त्स्यन्ते सिद्धिगमनात् । तदितरे त्वचरमा इति १६ । एवमेते षोडश दण्डकाः ॥ सू० २३ ॥

और दुर्लभवोषिक का यह कथन यावत् वैमानिकदेवों तक में भी इसी प्रकार से जानना चाहिये पाक्षिकदण्डक में नैरयिक जीव शुक्लपाक्षिक और कृष्णपाक्षिक के भेद से दो प्रकार के होते हैं विशुद्ध होने से शुक्ल जिनका पक्ष अभ्युगम मान्यता है वे शुक्लपाक्षिक हैं अथवा-आस्तिक होने से विशुद्धों का जो पक्ष वर्ग है इस वर्ग में जो हों वे शुक्लपाक्षिक हैं इन शुक्लपाक्षिक जीवों का संसार अर्धपुद्गल परावर्तन के भीतर वाला हो जाता है इनसे भिन्न जो होते हैं वे कृष्णपाक्षिक नारक हैं इसी प्रकार के शुक्लपाक्षिक और कृष्णपाक्षिक यावत् वैमानिक तक होते हैं १५ चरमदण्डक में-चरम और अचरम के भेद से नैरयिक दो प्रकार के होते हैं नारकादि रूप भव जिन का चरम होता है-फिर से नारकादि भव में जो उत्पन्न नहीं होते हैं वे चरमनैरयिक हैं ये चर-मनैरयिक नारकपर्याय को छोड़कर मनुष्यपर्याय लेकर सिद्धि में गमन करने वाले होने के कारण पुनः नारकादि भव को ग्रहण नहीं करते हैं ।

अन्ने लेटोनु कथन वैमानिक देवो पर्यन्तना एवोमां पञ्च अर्द्धपुद्गलपरावर्त्तु जेधये. १४

पाक्षिक दण्डका नारको जे प्रकारना कल्या छे-(१) शुक्लपाक्षिक अने (२) कृष्णपाक्षिक. विशुद्ध होवाथी शुक्ल जेमनो पक्ष (अभ्युगम, मान्यता) छे, तेमने शुक्लपाक्षिक कहे छे. अथवा आस्तिक होवाथी जेओ विशुद्धोना समूहमा गण्णी शक्य जेवां छे तेमने शुक्ल पाक्षिक कहे छे. तेमनो संसार वधायेमां वधाये अर्धपुद्गल परावर्त्तन काण प्रमाणु होय छे. तेमनाथी भिन्न जे नारको छे तेमने कृष्णपाक्षिक कहे छे आ अन्ने लेटोवाणां एवो वैमानिक देवो पर्यन्तना एवोमां होय छे. ॥ १५ ॥

अचरम दण्डकां नारको जे प्रकारना कल्या छे-(१) अचरम नारक अने (२) अचरम नारक. नारकादि रूप भव जेमनो अचरम (अन्तिम) होय छे, जे एवो इरीथी नारकादि रूपमा उत्पन्न थवाना नथी, ते एवोने अचरम नारक कहे छे. जेम अचरम नारको नरक गतिमाथी मनुष्य गतिमा जेधने सिद्धि प्राप्त

प्राग् वैमानिकाश्चरमाचरमत्वेनोक्ताः, तेचावधिनाऽधोळोकादीन् जानन्ति पश्यन्तीति तद्वेदने जीवस्य प्रकारद्वयमाह—

मूळम्—दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, तं जहा-समोहणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, । असमोहणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, आहोही समोहया समोहणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, १ । एवं तिरियलोगं २ उड्डलोगं ३ केवलकप्पलोगं ४ । दोहिं ठाणेहिं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, तं जहा-विउव्विणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ, अविउव्विणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ । अहोही विउव्विया विउव्विणं चव अप्पाणेणं आया अहोलोगं जाणइ, पासइ १ एवं तिरियलोगं २ । उड्डलोगं ३, केवलकप्प लोगं ४ । दोहिं ठाणेहिं आया सदाइं सुणेइ तं जहा-देसेणवि आया सदाइं सुणेइ, सव्वेण वि आया सदाइं सुणेइ, एवं रूवाइं पासइ, गंधाइं अग्वाइ, रसाइं आसाएइ, फासाइं पडिसंवेदेइ ५ । दोहिं ठाणेहिं आया ओभासइ, तं जहा-देसेण वि आया ओभासइ, सव्वेणवि आया ओभासइ,

इन से भिन्न जो नारक हैं वे अचरम हैं । इस प्रकार से ये १६ दण्डक हैं इसी तरह का कथन यावत् वैमानिकों तक में जानना चाहिये । सू० २३ ।

करतारा डोय छे, ते कारणे तेओ नारकादि लव इरी अडणु करता नथी तेम जाथी सिन्न जे नारको डोय छे तेमने अचरम नारको कडे छे आ प्रकारना अन्ने केडोनुं कथन वैमानिक देवे। पर्यन्तना एवे। विषे पणु अडणु करवुं लेधजे १६ आ प्रकारना १६ उडकोनुं कथन अर्डी पूरं थाय छे ॥ २३ ॥

एवं प्रभासइ, विकुव्वइ, परियारेइ, भासं भासइ, आहारेइ, परिणामइ, वेदेइ, निज्जरेइ ९ । दोहिं ठाणेहिं देवे सहाइं सुणेइ, सव्वेण वि देवे सहाइं सुणेइ जाव निज्जरेइ १४। मरुया देवा दुविहा पणत्ता तंजहा—एगसरीराचेव विसरीरा चेव, एवं किन्नरा, किंपुरिसा, गंधव्वा, णागकुमारा, सुवन्नकुमारा, अग्गिकुमारा, वाउकुमारा, ८ । देवा दुविहा पणत्ता तंजहा—एगसरीरा चेव विसरीरा चेव ॥सू० २४ ॥

वीयट्ठाणस्स वीओ उद्देसओ समत्तो ॥ २-२ ॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा—समवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, असमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । यथावधिः समवहतासमवहतेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । १। एवं तिर्यग्लोकम् २ ऊर्ध्वलोकम् ३ केवलकल्पलोकम् ४ । द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽधोलोकं जानाति पश्यति, तद्यथा—विकुर्वितेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति, अविकुर्वितेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । यथावधिः विकुर्विताविकुर्वितेन चैव आत्मना आत्मा अधोलोकं जानाति पश्यति । १ । एवं तिर्यग्लोकम् २ ऊर्ध्वलोकम् ३, केवलकल्प लोकम् ४। द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शब्दान् शृणोति, तद्यथा—देशेनापि आत्मा शब्दान् शृणोति, सर्वेणापि आत्मा शब्दान् शृणोति १, एवं रूपाणि पश्यति २, गन्धान्—आजिघ्रति ३, रसान् आस्वादयति ४, स्पर्शान् प्रतिसंवेदयति ५ । द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्माऽवभासते, तत्रथा—देशेनापि आत्मा अवभासते सर्वेणापि आत्मा अवभासते १, एवं प्रभासते २, विकुर्वति ३, परिचारयति ४, भाषां भाषते ५, आहारयति ६, परिणमयति ७, वेदयति ८, निर्जरयति ९ । द्वाभ्यां स्थानाभ्यां देवः शब्दान् शृणोति — देशेनापि देवः शब्दान् शृणोति सर्वेणापि देवः शब्दान् शृणोति यावत् निर्जरयति १४ । मरुतो देवा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एकशरीरा द्विश्वैवशरीराश्चव । १ । एवं किन्नराः २, किंपुरुषाः ३, गन्धर्वाः ४, नागकुमाराः ५, सुवर्णकुमाराः ६, अग्निकुमारा ७, वायुकुमाराः ८ । देवाद्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एकशरीराश्चैव द्विशरीराश्चैव ॥ सू० २४ ॥

॥ द्वितीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः समाप्तः ॥ २-२ ॥

ટીકા—‘ દોહિં ઠાણેહિં ’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રચતુષ્ટયમ્ દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં પ્રકારાભ્યામાત્મગતાભ્યામ્ આત્મા=અવધિ-ધારી જીવઃ અધોલોકં જાનાતિ—અવધિજ્ઞાનેન, પશ્યતિ—અવધિદર્શનેન, તદ્વથા—સમવહતેન=કૃતવૈક્રિયસમુદ્ઘાતેન આત્મના, આત્મા=જીવઃ અધોલોકં જાનાતિ પશ્યતિ, અસમવહતેન=વૈક્રિયસમુદ્ઘાતરહિતેન આત્મના આત્મા અધોલોકં જાનાતિ પશ્યતીત્યાહ—‘ આહોહી ’—ત્યાદિ—‘ આહોહી ’ યથાવધિઃ—યથા=યત્પ્રકારોઽવધિ-ર્યસ્ય સ તથા, યદ્વા—‘અધોઽવધિઃ’ ઇતિચ્છાયા, તત્ર અધઃ=પરમાવધેરધોવર્ત્તી—અવ-

વૈમાનિક ચરમ ઓર અચરમ હોતે હૈં એસા કહા ગયા હૈં યે વૈમાનિક અવધિજ્ઞાન સે અધોલોક આદિ કો જાનતે હૈં ઓર દેખતે હૈં સો વેદ (જાન ને) મેં જીવ કે દો પ્રકાર હોતે હૈં વહી અવ પ્રકટ ક્રિયા જાતા હૈં—“ દોહિં ઠાણેહિં આયા અહોલોગં જાણહ પાસહ ”

“ દોહિં ઠાણેહિં) ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર હૈં આત્મગત દો પ્રકારોં સે આત્મા અવધિજ્ઞાનધારી જીવ અપને કો અવધિજ્ઞાન દ્વારા જાનતા હૈં ઓર અવધિદર્શન દ્વારા ઉસે દેખતા હૈં વહ અવધિજ્ઞાની જીવ સમવ-હત ઓર અસમવહતકે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હોતા હૈં વૈક્રિયસમુદ્ઘાત જવ વહ કરતા હૈં તવ વહ સમવહત ઓર વૈક્રિયસમુદ્ઘાત સે રહિત અસમવહત કહલાતા હૈં દોનોં હી અવસ્થાઓં મેં વર્તમાન વહ અવધિ-ધારી આત્મા અધોલોક કો જાનતા ઓર દેખતા હૈં અવધિજ્ઞાન અનેક પ્રકાર કા હોતા હૈં અતઃ “ આહોહી ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકાર

પહેલાં એવો ઉદ્દેશ થયો છે કે વૈમાનિકો ચરમ પણ હોય છે અને અચરમ પણ હોય છે તે વૈમાનિકો પોતાના અવધિજ્ઞાનથી અધોલોક આદિને જાણે છે અને દેખે છે. આ વેદ (જાણવા) ની અપેક્ષાએ જીવના બે પ્રકાર હોય છે. સૂત્રકાર હવે એજ વાતને પ્રકટ કરે છે—

“ દોહિં ઠાણેહિં આયા અહોલોગં જાણહ પાસહ ”

“ દોહિં ઠાણેહિં ” ઇત્યાદિ ચાર સૂત્ર છે. આત્મગત બે પ્રકારે આત્મા (અવધિજ્ઞાનધારી જીવ) પોતાના અવધિજ્ઞાન દ્વારા અધોલોકને જાણે છે અને અવધિદર્શન દ્વારા તેને દેખે છે. તે અવધિજ્ઞાની જીવ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) સમવહત અને અસમવહત. જ્યારે તે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે તેને સમવહત કહે છે, અને જ્યારે તે વૈક્રિય સમુદ્ઘાતથી રહિત હોય છે ત્યારે તેને અસમવહત કહે છે આ બન્ને પ્રકારની અવસ્થાવાળો અવધિજ્ઞાની આત્મા અધોલોકને જાણે છે અને દેખે છે.

धिर्यस्य स तथा । नियतक्षेत्रविषयावधिज्ञानीत्यर्थः । स समवहतामवहतेन=कदाचित् समवहतेन कदाचिद् असमवहतेनेत्यर्थः, आत्मना जीवोऽधो लोकं जानाति पश्यति। एवम्=अधोलोकवत् स तिर्यग्लोकम् ऊर्ध्वलोकम्, तथा केवलकल्प-समय भाषया परिपूर्ण-चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकमपि च जानाति पश्यति ४ । वैक्रियसमुद्घातानन्तरं वैक्रियशरीरं भवतीति वैक्रियशरीरमाश्रित्याधोलोकादिज्ञाने प्रकारद्वयमाह- 'दोहिं ठाणेहिं' इत्यादि-सूत्रचतुष्टयं कण्ठचम्, नवरम्-विकुर्वितेन=कृतवैक्रियशरीरेण आत्मनेत्यर्थः, अविकुर्वितेन-तद्धिन्नेन अकृतवैक्रियशरीरेणेत्यर्थः । उक्तं

यह प्रकट कर रहे हैं कि-जैसे अवधिज्ञानधारी जीव का अवधिज्ञान जिस प्रकार का होना है अथवा परमावधि से अधोवर्ती अवधिज्ञान जिसको होता है ऐसा वह जब नियतक्षेत्र और नियतविषय को अवधिज्ञान द्वारा जानता है और देखता है इस प्रकार नियतक्षेत्र विषयावधिज्ञानी आत्मा कदाचित् समवहन हो कर और कदाचित् असमवहत होकर अधोलोक को जानता है, और देखता है इसी तरह से वह तिर्यग्लोक को और केवलकल्प सम्पूर्ण लोक को भी कि जो १४ राजू का है जानता है और देखना है ४ वैक्रियसमुद्घात के अनन्तर ही वैक्रियशरीर होता है इसलिये अब सूत्रकार वैक्रियशरीर को लेकर अधोलोकादिके ज्ञान में दो प्रकारका कथन करते हैं "दोहिं ठाणेहिं" इत्यादि ४ चार सूत्र हैं-इन सब का अर्थ स्पष्ट है परन्तु जो विशेषता है आत्मा जब कृत वैक्रियशरीर से युक्त होता है तब और जब आत्मा

अवधिज्ञान अनेक प्रकारतुं होय छे डवे सूत्रकार "आहोही" इत्यादि सूत्रे द्वारा अे प्रकट करे छे के-अवधिज्ञानधारी एवतुं अवधिज्ञान के प्रकारतुं होय छे अथवा परमावधिथी अधोवर्ती (उतरती कैटिनुं) अवधिज्ञान केतुं होय छे अेवा एव नियतक्षेत्र अने नियत विषयने अवधिज्ञान द्वारा लखे छे अने देखे छे आ प्रकारने नियतक्षेत्र अने नियत-विषयावधिज्ञानी आत्मा ड्यारेक समवहत थधने अने ड्यारेक समवहत थया विना अधोलोकने लखे छे अने देखे छे अेन प्रमाणे ते तिर्यग्लोकने, ऊर्ध्वलोकने अने १४ राजूप्रमाणे केवलकल्प (संपूर्ण) लोकने पण लखे छे अने देखे छे सू ४

वैक्रिय समुद्घा-नी पछी न वैक्रिय शरीर थाय छे. तेथी सूत्रकारे डवे वैक्रिय शरीरनी अपेक्षाअे अधोलोकादिना ज्ञानमां द्विविधतानुं कथन करे छे-

"दोहिं ठाणेहिं" आ विषयने अनुलक्षीने पण्यार सूत्र आपवामां आग्यां छे ते गधाने अर्थ स्पष्ट छे, परन्तु के विशेषता छे ते नीचे प्रमाणे छे-आत्मा न्यारे कृत क्रिय शरीरथी युक्त नथी होतो त्यारे पण्योताना

नोइन्द्रियप्रत्यक्षमवधिज्ञानम् , सांप्रतमिन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानमाह- ' दोहिं ठाणेहिं ' इत्यादि पञ्चसूत्री-द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शब्दान् शृणोति । तदेव स्थानद्वयमाह देशेनापि-सर्वेणापि चेति । तत्र देशेन-एकश्रोत्रेण-द्वितीयस्योपघातात् शब्दान् शृणोति, तथा-सर्वेण-श्रोत्रद्वयेन चेति । यद्वा-देशेन-श्रोत्रेन्द्रियमात्रेण, तथा सर्वेण=संभिन्नश्रोतोपलब्ध्यपेक्षया सर्वैरपीन्द्रियैः शब्दान् शृणोति ? । एवं चक्षुरिन्द्रियादिष्वपि विज्ञेयम् । नवरं जिह्वादेशस्य पक्षाघातादि रोगेणोपघातादेशेनास्वा-

कृत वैक्रियशरीर से युक्त नहीं होता है तब भी वह अपने अवधिज्ञान से अलोक आदि को जानता है और देखता है इस तरह नोइन्द्रियप्रत्यक्ष रूप जो अवधिज्ञान है उसके विषय में यह कहा है अब इन्द्रियजन्य जो प्रत्यक्षज्ञान है उस के विषय में सूत्रकार कहते हैं-“ दोहिं ठाणेहिं ” इत्यादि-यह पञ्चसूत्री है दो स्थानों द्वारा आत्मा शब्दादिको सुनता है वे दो स्थान इस प्रकार से हैं-एक देशरूप स्थान और दूसरा सर्वरूप स्थान एक कान के उपघात होने से शब्द को एक कान से सुनना यह देशरूप स्थान है तथा श्रोत्रद्वय से सुनना यह सर्वदेशरूप स्थान है अथवा श्रोत्रेन्द्रिय मात्र के द्वारा जो आत्मा शब्दों को सुनता है वह एक देशरूप स्थान है तथा संभिन्नश्रोतोपलब्धि की अपेक्षा से सब ही इन्द्रियों से शब्दादिकों को जो सुनता है यह सर्वदेशरूप स्थान है इसी तरह का कथन चक्षु आदि इन्द्रियों के विषय में भी जानना चाहिये तथा जब पक्षाघात से जिह्वा का एक देश आघातित हो जाता

अवधिज्ञानथी अथोदोक्त आदिने ज्ञेय्ये छे अने हेय्ये छे आ रीते इन्द्रिय प्रत्यक्षरूप जे अवधिज्ञान छे तेना विषयमां आ कथन करवामां आव्युं छे. छेवे सूत्रकार इन्द्रियजन्य जे प्रत्यक्षज्ञान छे तेने विषे नीचे प्रमाणे कडे छे—

“ दोहिं ठाणेहिं ” इत्यादि पांच सूत्रे अर्धीं आयवामां आव्यां छे. जे स्थानो द्वारा आत्मा शब्दादिकेने सांलणे छे, ते जे स्थान नीचे प्रमाणे छे.

(१) देशरूप (अंशरूप) स्थान-अने (२) सर्वरूप स्थान. शब्द ओक काने अथवाय अने ओक जे काने सांलजाय तेने देशरूप स्थानथी श्रवणु थयेतुं गणाय छे, अने कानथी श्रवणु करवुं तेनुं नाम सर्वदेशरूप स्थानथी श्रवणु गणाय छे, अथवा मात्र श्रोत्रेन्द्रिय द्वारा जे आत्मा जे शब्दोने सांलणे छे, तेने ओक देशरूप स्थान कडे छे, तथा सांलित्त श्रोतोपलब्धिनी अपेक्षाअे गधी जे इन्द्रियोथी आत्मा शब्दादिकेनुं जे श्रवणु करे छे तेनुं नाम सर्वदेशरूप स्थान छे. आ प्रकारनुं कथन अक्षु आदि इन्द्रियोना विषयमां पणु समजवुं. तथा न्यारे छलने ओक लाग पक्षाघातथी नकामे थछे नय छे,

दयतीति ५ । शब्दश्रवणादयो जीवपरिणामा उक्ताः, संप्रति तत्प्रस्तावात्तत्परिणामान्तराण्याह—‘ दोहिं ठाणेहिं ’ इत्यादि—द्वाभ्यां स्थानाभ्याम् आत्मा=जीवः अवभासते=द्योतते, देशेन सर्वेण चेति । तत्र देशेन खद्योतवत्, सर्वेण प्रदीपवत् । यद्वा—अवभासते=जानाति देशतोऽवध्यादिना, सर्वतः केवलज्ञानेन १ । एवं—प्रभासते=प्रकर्षेण द्योतते २ । विकरोति—देगतो हस्तादिवैक्रियकरणेन, सर्वतः सर्वदेहस्य

है—तब वह अपने एकदेश से ही इस का आस्वाद लेती है—सर्वदेश से नहीं शब्दश्रवण आदि जीव के परिणाम हैं—सो इनके विषय में तो कह दिया गया है—अब इसी सम्बन्ध को लेकर सूत्रकार उनके परिणामान्तरों का कथन करते हैं—“ दोहिं ठाणेहिं ” इत्यादि—दो स्थानों द्वारा आत्मा एक देश से और सर्वदेश से चमकता है प्रकाशित होता है वह खद्योत की तरह एक देश से और दीपक की तरह सर्वदेश से प्रकाशित होता है अथवा—“ अवभासते ” क्रियापद का अर्थ “ जानता है ” ऐसा भी होता है—सो इस पक्ष में वह अवधि आदि ज्ञान द्वारा जो जानता है उसका वह जानना देश से जानना है तथा केवलज्ञान द्वारा जो जानता है वह जानना उसका सर्वदेश से जानना है इसी तरह से आत्मा दो तरह से प्रकर्षरूप से द्योतित होता है २ इसी तरह आत्मा देश और सर्वरूप से विक्रिया करता है हस्तादिकों की विक्रिया करना यह देश से विक्रिया करना है और समस्तदेह की विक्रिया

त्यारे ते लभना एक लागथी (पक्षघात रहित लागथी) न रसास्वाद ले छे. त्यारे लभ पोताना सर्व लागोथी रसास्वाद करी शकती नथी

शब्दश्रवण आदि लवनां परिष्णामो छे, तेमना विषे तो कही देवामां आळ्युं छे. उवे सूत्रकार आ संबधने न अनुलक्षीने तेमना परिष्णामान्तराने प्रकट करे छे—“ दोहिं ठाणेहिं ” इत्यादि. जे स्थानो द्वारा आत्मा एक देशथी (अंशतः) अथवा सर्वदेशथी (संपूर्णतः) चमके छे—प्रकाशित थाय छे. ते पतंगियानी जेम एक देशथी अथवा दीपकनी जेम सर्व देशथी प्रकाशित थाय छे. अथवा—“ अवभासते ” क्रियापदने “ लखे छे ” जेवो पण अर्थ थाय छे. आ प्रकारने अर्थ अडणु करवामां आवे तो अडी नीचे प्रभाणु अर्थ समजवो—आत्मा अविज्ञान आदि द्वारा जे लखे छे ते देशतः लखे छे, परंतु केवलज्ञान द्वारा जे लखे छे ते सर्व देशथी (संपूर्ण इपे) लखे छे. जे प्रभाणु आत्मा जे रीते प्रकर्षइपे द्योतित (प्रकाशित) थाय छे जे प्रभाणु आत्मा देशइपे अने सर्वइपे विक्रिया करे छे. उस्त आदिनी विक्रिया

વૈક્રિયકરણેન ૩ । પરિચારયતિ-મૈથુનં સેવતે દેશેન મનોયોગાદીનામન્યતમેન,
 સર્વેણ-યોગત્રયેણેતિ ૪ । ભાષાં ભાષતે-દેશેન જિહ્વાગ્રાદિના, સર્વેણ-સમસ્તૈસ્તા-
 લ્વાદિસ્થાનૈઃ ૫ । આહારયતિ-દેશેન મુખમાત્રેણ, સર્વેણ-ઓજ આહારાપેક્ષયા ૬ ।
 પરિણમયતિ-પરિણામં પ્રાપયતિ આહારમેવ સ્વલસભાગેન, તત્ર દેશેન મક્તાશય-

કરના યહ સર્વદેશસે વિક્રિયા કરના હૈ ઇસી પ્રકાર જીવ-“ પરિચા-
 રયતિ ” એક દેશ સે ઓર સર્વદેશ સે મૈથુન સેવન કરતા હૈ—
 મનોયોગાદિ ત્રીન મેં સે ક્રિસી એક દેશ દ્વારા મૈથુન સેવન કરના
 યહ એકદેશ સે મૈથુન સેવન કરના હૈ ઓર ત્રીનો યોગો દ્વારા
 મૈથુન સેવન કરના યહ સર્વદેશ સે મૈથુન સેવન કરના હૈ ૪ ઇસી
 તરહ આત્મા જીવ એકદેશ સે ઓર સર્વદેશ સે ભાષા બોલતા
 હૈ જિહ્વાગ્રાદિ દ્વારા ભાષા બોલના યહ એક દેશ સે ભાષા કા બોલના
 હૈ ઓર સમસ્ત તાલ્વાદિ સ્થાનો દ્વારા ભાષા બોલના યહ સર્વદેશ સે
 ભાષા કા બોલના હૈ ૫ ઇસી તરહ જીવ દેશહર સે ઓર સર્વરૂપ સે
 આહારગ્રહણ કરતા હૈ મુખમાત્ર સે આહારગ્રહણ કરના ઇસકા નામ દેશ
 સે આહારગ્રહણ કરના હૈ ઓર ઓજ આહાર કી અપેક્ષા સે સર્વશરીર
 સે આહારગ્રહણ કરના યહ સર્વદેશ સે આહારગ્રહણ કરના હૈ ઇસી
 તરહ સે જીવ ગૃહીત આહાર કો સ્વલસ ભાગ રૂપ મેં એક દેશ સે ઓર

કરવી તેનું નામ દેશત વિક્રિયા છે અને સમસ્ત શરીરની વિક્રિયા કરવી
 તેનું નામ સર્વદેશતઃ વિક્રિયા છે “ પરિચારયતિ ” આ ક્રિયાપદ દ્વારા
 એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મા એક દેશથી અથવા સર્વદેશથી મૈથુ-
 નનું સેવન કરે છે. મનોયોગ આદિ ત્રણ યોગમાંથી કોઈ પણ એક દ્વારા મૈથુ-
 નનું સેવન કરવું તેનું નામ એક દેશથી મૈથુન સેવન છે, અને ત્રણે યોગો
 દ્વારા મૈથુનનું સેવન કરવું તેનું નામ સર્વ દેશથી મૈથુન સેવન છે (૪) એજ
 પ્રમાણે આત્મા (૭વ) એક દેશથી અને સર્વ દેશથી ભાષા બોલે છે. એક
 દેશથી ભાષા બોલવી એટલે જિહ્વાગ્ર આદિ એક સ્થાનથી ભાષા બોલવી,
 સર્વ દેશથી ભાષા બોલવી એટલે તાજના આદિ સમસ્ત સ્થાનો દ્વારા ભાષા
 બોલવી. (૫) એજ રીતે ૭વ દેશરૂપે અને સર્વરૂપે આહાર ગ્રહણ કરે છે.
 માત્ર મુખ દ્વારાજ આહાર ગ્રહણ કરવો તેનું નામ દેશરૂપે આહાર ગ્રહણ કર્યો
 કહેવાય છે. એ જ આહારની અપેક્ષાએ આત્મા સમસ્ત શરીર દ્વારા જે
 આહાર ગ્રહણ કરે છે તેને સર્વરૂપે આહાર ગ્રહણ કર્યો કહેવાય છે. (૬)
 એજ પ્રમાણે ૭વ પોતાના દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા આહારને ખલસ ભાગ રૂપે

देशस्य प्लीहादिना रुद्धत्वात्, अन्यथा सर्वेणेति ७ । वेदयति-अनुभवति देशेन=हस्ताद्यवयवविशेषेण, सर्वेण-सर्वावयवैः परिणमितान् आहारपुद्गलान् इष्टानिष्ट-परिणामतः ८ । निर्जरयति-त्यजति-आहारितान् परिणमितान् वेदितान् आहारपुद्गलान् देशेन-अपानादिना, सर्वेण-सर्वशरीरेणैव प्रस्वेदवदिति ९ । (१४) अथ वैतानि शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानि पञ्च, तथा 'अवभासते' इत्यारभ्य निर्जरयति,

सर्वदेश से परिणमाता है भक्ताशय जब प्लीहा लीवर रोग आदि से रुद्ध होता है तब गृहीत आहारको जीव एकदेश से खलरसभागरूप में परिणमाता है और जब ऐसा नहीं होना है तब वह गृहीत आहार को सर्वदेश से खलरसभागरूप में परिणमाता है ७ इसी तरह जीव परिणमित आहार पुद्गलों को इष्टानिष्ट परिणाम के रूप में एकदेश से और सर्वदेश से अनुभव करता है हस्तादि अवयवविशेष द्वारा अनुभव करना एकदेश से अनुभव करना है और सर्वावयवों द्वारा जो अनुभव करना है वह सर्वदेश से अनुभव करना है इसी तरह जीव आहारित परिणमित, वेदित आहारपुद्गलों को अपान आदिरूप एकदेश द्वारा और प्रस्वेदादि की तरह सर्वशरीर द्वारा छोड़ना है अथवा शब्द से लेकर स्पर्शान्त तक के सूत्र तथा "अवभासते" से लेकर निर्जरयति तक के ९ सूत्र ये सब १४ सूत्र विवक्षित वस्तु की अपेक्षा

(लोढीमां लगे अेषां तत्त्वे) एक देशथी पणु परिणुभावे छे अने सर्व देशथी पणु परिणुभावे छे न्यारे पाचनक्रिया करनारां नर, काण्ठु', आंतरडा आदि अंगोमांता केरु पणु अंगो केरु रोगने करले काम करी शकतां नथी, लरे गृहीत आहारने एव एक देशथी अलरसलाग इपे परिणुभावे छे, पणु न्यारे अेषुं अनतु नथी लरे एव गृहीत आहारने सर्व देशथी अलरस लागइपे परिणुभावे छे. (७) अत्र प्रभाणु परिणुमित आहार पुद्गलेने एव इष्टानिष्ट परिणाम इपे एक देशथी पणु अनुभव छे अने सर्व देशथी पणु अनुभव छे. हाथ आदि अवयव विशेष द्वारा अनुभव करवे तेनुं नाम "एक देशथी अनुभव करवे", अने पधां अवयवो द्वारा न्नु अनुभव कराय छे तेनुं नाम "सर्व देशथी अनुभव करवे" गणुय छे. (८) अत्र प्रभाणु एव आहारित, परिणुमित, अने वेदित आहार पुद्गलेने अपान आदिइपे एक देशथी अथवा प्रस्वेद आदि इपे सर्व शरीर द्वारा छोडे छे (९).

अथवा शब्दथी लघने स्पर्शान्त सुधीना पांच सूत्र तथा "अवभासते" थी लघने निर्जरयति" सुधीना नव सूत्र मणीने १४ सूत्र अने छे. आ १४ सूत्रो

इत्यन्तानि नत्र. एवमेतयोः संकलनेन चतुर्दशापि सूत्राणि विवक्षितविषयवस्त्वपेक्षया विज्ञेयानि । अयमत्र विवेकः देशेनापि—देशतोऽपि शृणोति—बहुषु शब्देषु काँश्चित् शब्दान् शृणोति, सर्वेणापि—सर्वतोऽपि सामस्त्येन सर्वान् शब्दान् शृणोतीति १ । एवं रूपादिष्वपि भावनोयम् १४ ।

उक्तं सामान्यतः श्रवणादिरुम्, विशेषविवक्षायां देवानां प्राधान्यात्तानाश्रित्य प्राह—‘ दोहिं ठाणेहिं ’ इत्यादि—चतुर्दशसूत्री द्वाभ्यां स्थानाभ्यां देवः शब्दान् शृणोति—देशेनापि सर्वेणापि, विवक्षितशब्दादिविषयवस्त्वपेक्षया देशतः सर्वतो

સે જોનના ચાહિયે ઇસકા અભિપ્રાય એસા છે—અનેક શબ્દોં યેં સે યહ જીવ જો કિ કિતનેક શબ્દોં કો સુનતા હૈ વહ ઉસકા સુનના દેશ સે સુનના હૈ ઓર જબ સમસ્ત શબ્દોં કો સુનતા હૈ સો વહ સુનના ઉસકા સર્વદેશ સે સુનના હૈ ઇસી તરહ કા કથન રૂપાદિકોં કે વિષય મેં મી કર લેના ચાહિયે ૧૪

સામાન્યરૂપ સે યહ શ્રવણાદિક કા કથન કિયા હૈ અથ સૂત્રકાર વિશેષવિવક્ષા કો આશ્રિત કરકે દેવોં કી પ્રધાનતા સે ઇનકા કથન કરતે હૈ—“ દોહિં ઠાણેહિં ” ઇત્યાદિ—ચતુર્દશ સૂત્રી હૈ—દો સ્થાનોં કો લેકર દેવ શબ્દોં કો સુનતા હૈ વે દો સ્થાન એકદેશ ઓર સર્વદેશરૂપ હૈ દેવ એકદેશરૂપ સે મી શબ્દોં કો સુનતા હૈ ઓર સર્વદેશરૂપ સે મી શબ્દોં કો સુનતા હૈ અર્થાત્ વિવક્ષિત શબ્દાદિ વિષયરૂપ વસ્તુ કી

વિવક્ષિત (અમુક) વસ્તુની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે—અનેક શબ્દોમાંથી આ જીવ જે કેટલાક શબ્દોને સાંભળે છે, તે (તેમને સાંભળવાની) ક્રિયાને દેશરૂપ શ્રવણ કહે છે, અને જ્યારે તે સમસ્ત શબ્દોને સાંભળે છે ત્યારે તેના દ્વારા તેમનું જે શ્રવણ થાય છે તેને સર્વદેશથી થયેલું શ્રવણ કહેવાય છે. એજ પ્રકારનું કથન રૂપાદિકોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. ॥ ૧૪ ॥

સામાન્ય રૂપે આ શ્રવણાદિકનું કથન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર દેવોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ તેમનું વિશેષ કથન કરે છે—

“ દોહિં ઠાણેહિં ” ઇત્યાદિ ૧૪ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે— જે સ્થાનો દ્વારા દેવ શબ્દોને શ્રવણ કરે છે—(૧) એક દેશથી અને (૨) સર્વદેશથી. એટલે કે એક દેશરૂપે પણ દેવ શબ્દોને સાંભળે છે અને સર્વદેશરૂપે પણ શબ્દોને સાંભળે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે....શબ્દાદિ વિષયરૂપ વસ્તુની અપેક્ષાએ તે દેવ દેશની અપેક્ષાએ શબ્દોને શ્રવણ કરે છે અને સમસ્ત

वा श्रृणोति यावत् निर्जरयति । व्याख्या सुगमा १४ । पूर्वोक्ता भावाः शरीरे सत्येव संभवन्ताति देवानां प्रधानत्वात्तेषामेव व्यक्तित्वात् शरीरपरूपणामाह ' मरुपा ' इत्याद्यष्टसूत्री । मरुतोदेवाः द्विविधाः—एक शरीरा द्वि शरीराश्चेति । तत्र मरुतो देवा लोकान्तिकदेवविशेषाः सन्ति, ते चैकशरीरिणः—विग्रहगतौ कर्मण-शरीरत्वात् । उपपातानन्तरं वैक्रियशरीरसद्भावाद् द्विशरीरिणो भवन्ति । यद्वा—भवधारणीयापेक्षयैकशरीरिणः, उत्तरवैक्रियापेक्षया तु द्विशरीरिणः १ । एवं किन्नरादयः सप्तापि देवाः बोध्याः, । तत्र किन्नराः किं पुरुषाः, गन्धर्वाश्चैते त्रयो व्यन्तराः, शेपाः नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, अग्निकुमाराः, वायुकुमाराश्चेति चत्वारो

अपेक्षा वह देव देश से और सर्व समस्त शब्दों को सुनने की अपेक्षा सर्वदेश से शब्दों को सुनता है इसी तरह का कथन यावत् “ निर्जरयति ” तक देव के सम्बन्ध को लेकर जान लेना चाहिये इन १४ सूत्रों की व्याख्या सुगम है ये सब सुनने आदिरूप भाव शरीर के होने पर ही हो सकते हैं अतः व्यक्तिरूप से कौन से देव कितने शरीरवाले होते हैं यह बात अब सूत्रकार प्रकट करते हैं—मरुत-देव-दो प्रकार के होते हैं एक एकशरीरवाले और दूसरे दो शरीरवाले मरुदेव लोकान्तिक देवविशेष हैं ये एक शरीरधारी होते हैं अर्थात् विग्रहगति में एक ही कर्मण शरीर रहता है इस अपेक्षा ये एकशरीरवाले होते हैं तथा उपपात के बाद वैक्रियशरीर का सद्भाव हो जाने से ये दो शरीरवाले होते हैं । अथवा भवधारणीय शरीर की अपेक्षा ये एक शरीरवाले होते हैं और उत्तर वैक्रिय शरीर की अपेक्षा ये दो शरीरवाले होते हैं । इसी

शब्दोंने श्रवण करवानी अपेक्ष से ते देव सर्वदेशी शब्दोंनुं श्रवण करे छे सेन प्रकारनुं कथन “ निर्जरयति ” पर्यन्तना पदोने अनुलक्षिने, देवाना विषयमां अर्ही समलु लेवुं आ १४ सूत्रोनी व्याख्या सरण छे.

श्रवण आदि इप लावोनुं अस्तित्व विना शरीर संलवी शक्तुं नथी. आ लावोनुं अस्तित्व शरीरयुक्त लवोमां न संलवी शके छे. तेथी सूत्रकार हवे से वात प्रकट करे छे के क्या क्या देवो केटलां शरीरवाणां डोय छे—

मरुतदेव से प्रकारना डोय छे—(१) एक शरीरवाणा अने (२) से शरीरवाणा. मरुतदेव लोकान्तिक देवविशेष छे. तेसे एक शरीरधारी पणु डोय छे, अटले के विग्रहगतिमां एक कर्मणु शरीरने न सद्भाव रहे छे. ते कारणे विग्रहगति दरमियान तेसे एक न शरीरवाणा डोय छे. पणु उपपात आह वैक्रिय शरीरने पणु सद्भाव रहे छे, तेथी उपपात आह तेमनामां से शरीरने सद्भाव रहे छे. अथवा भवधारणीय शरीरनी अपेक्षासे तेसे एक शरीरवाणा डोय छे अने उत्तर वैक्रिय शरीरनी अपेक्षासे से शरीरवाणा

ભવનપતયઃ ૮ । પરિગણિતભેદગ્રહણં ભેદાન્નરોપલ્લખણં, ન તુ વ્યવચ્છેદાર્થમ્, સર્વ-
જીવાનાં વિગ્રહગતાવેકશરીરત્વાત્ . અન્યદા-ઉત્પન્નો-દ્વિ શરીરત્યાદિતિ । સામા-
ન્યત આહ-‘ દેવા દ્વિવિદા ’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા સુગમા ॥ મૃ૦ ૨૪ ॥

ઈતિશ્રીવિશ્વવિખ્યાત-જગદ્વલ્લભ-પ્રસિદ્ધવાચક-પશ્ચદશભાષાકલિત-
લલિતકલાપાલાપક-પ્રવિશુદ્ધગદ્યપદ્યનૈઋગ્ન્યનિર્માપક-વાદિમા-
નમર્દક શ્રીશાહજીવપતિ કોલ્હાપુરરાજમદત્ત ‘ જૈનશાસ્ત્રાચાર્ય ’ પદ-
ભૂપિત-કોલ્હાપુરરાજગુરુ વાલ્લભત્તચારિ જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મ-
દિવાકર-પૂજ્યશ્રી-ઘાસીલાલત્રતિવિરચિતાયાં
સ્થાનાન્ગસૂત્રસ્ય સુધાખ્યાયાં વ્યાખ્યાયામ્
દ્વિતીયસ્થાનસ્ય દ્વિતીયોદ્દેશકઃ સમાપ્તઃ ॥૨-૨॥

તરહ સે કિન્નર આદિ સાત દેવોંકે સમ્યન્ધમેં બી જાનના ચાહિયે ઇનમેં
કિન્નર, કિમ્પુરુષ ઓર ગન્ધર્વ યે તીન વ્યન્તરદેવ હેં નાગકુમાર, સુવર્ણ-
કુમાર અગ્નિકુમાર ઓર વાયુકુમાર યે ચાર ભવનપતિ દેવ હેં । ઇન પરિ-
ગણિત ભેદોંકા જો યહાં ગ્રહણ હુઆ હૈ વહ અન્ય ભેદોંકો ગ્રહણ કરનેકે
લિયે હી હુઆ હૈ ડનકે વ્યવચ્છેદકે લિયે નહીં હુઆ હૈ જિતને બી જીવ
હોતે હેં ડન સવકો વિગ્રહગતિ મેં ઇક હી શરીર હોતા હૈ ઓર ઉપપાતકે
સમય ડનકે દો શરીર હોતે હેં । “દેવા દ્વિવિદાઃ પ્રજ્ઞતાઃ” ઇસા જો કહા
ગયા હૈ કિ દેવ દો પ્રકાર કે હોતે હેં ઇક ઇકશરીરવાલે ઓર દૂસરે દો
શરીરવાલે સો યહ કથન સામાન્યરૂપ સે કહા ગયા હૈ ॥ મૃ૦૨૪ ॥

શ્રીજૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલ ત્રિવિરચિત સ્થાનાન્ગ
સૂત્રકી સુધાનામક ટીકાર્થકા દૂસરેસ્થાનકકા દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૨-૨॥

હોય છે. આ પ્રકારનું કથન કિન્નર આદિ સાત પ્રકારના દેવો વિષે પણ સમજવું.
તેમાંના કિન્નર, કિપુરુષ અને ગંધર્વ, આ ત્રણ વ્યન્તર દેવો છે અને બાકીના
નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર, એ ચાર ભવનપતિ દેવો
છે અહીં ગણાવવામાં આવેલા જે ભેદોને ગ્રહણ કરાયા છે, તે અન્ય ભેદોને
ગ્રહણ કરવા માટે જ ગણાવ્યા છે, તેમનો વ્યવચ્છેદ કરવાને માટે અહીં તેમને
ગણાવવામાં આવેલ નથી. જેટલાં જીવો હોય છે તે બધાંને વિગ્રહગતિમાં એક
જ શરીર હોય છે અને ઉપપાતને સમયે તેમને બે શરીર હોય છે. “ દેવા
દ્વિવિદા પ્રજ્ઞતાઃ ” દેવ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) એક શરીરવાળા અને (૨)
શરીરવાળા. ” આ પ્રકારનું જે કથન અહીં કરવામાં આવ્યું છે તે સામાન્યરૂપે
કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું જોઈએ. સૂ ૨૪

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની
સુધા નામની ટીકાર્થના બીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥ ૨-૨ ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

उक्तो द्वितीयोद्देशकः, सम्प्रति तृतीयः प्रारभ्यते, अस्य द्वितीयेन सहायम भिसम्बन्धः—अनन्तरोद्देशके जीवपदार्थोऽनेकविधः प्रोक्तः, अत्र तु तदुपग्राहकपुद्गल जीवधर्मक्षेत्रद्रव्यलक्षणपदार्थप्ररूपणा प्रोच्यते, इत्येवं सम्बन्धेनायातस्यास्येद- मादिमं सूत्राष्टकम्, तत्राऽन्तिमसूत्रेणास्यायं सम्बन्धः—इह द्वितीयोद्देशकस्यान्त्य- सूत्रे देवानां शरीरप्ररूपणाकृता, शरीरवाञ्छ शब्दादिग्राहको भवतीत्यत्र शब्दस्ता- वन्निरूप्यते—

दूसरे स्थानकका तीसरा उद्देशा

द्वितीय उद्देशक का कथन किया जा चुका है अब तृतीय उद्देशक का कथन प्रारम्भ होता है इसका द्वितीय उद्देशक के साथ सम्बन्ध ऐसा है कि अनन्तर द्वितीय उद्देशक में जीव पदार्थ अनेक प्रकार का कहा गया है सो अब इस तृतीय उद्देशक में तदुपग्राहक पुद्गल धर्म जीवधर्म क्षेत्र और द्रव्य इन पदार्थों की प्ररूपणा की जाती है इस उद्देशक का जो आदिम सूत्राष्टक है उसका द्वितीय उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि वहां देवों के शरीर की प्ररूपणा की गई है सो यहां अब ऐसा प्रकट करना है कि जो शरीरवाला होता है वही शब्दादिकों का ग्राहक होता है इसी कारण यहां शब्दों का सर्व प्रथम प्ररूपण सूत्र- कार कर रहे हैं—“दुविहे सदे पन्नत्ते” इत्यादि ॥ सू० २५ ॥

षीम स्थानकनो त्रीमे उद्देशक—

षीमे उद्देशक पूरे थयो. डवे त्रीम उद्देशकनो प्रारंभ थाय छे आ उद्देशकनो षीम उद्देशक साथे आ-प्रकारनो संभंध छे—

षीम उद्देशकमां एव पदार्थं अनेक प्रकारनां कृतां छे. डवे आ त्रीम उद्देशकमां तदुपग्राहक पुद्गल धर्म, एवधर्म, क्षेत्र अने द्रव्य, आ पदार्थोनी प्ररूपणा करवामां आवी छे. आ उद्देशानी शर्यातमां जे सूत्राष्टक छे तेने षीम उद्देशाना अन्तिम सूत्रनी साथे आ प्रकारनो संभंध छे—पडेला उद्देशकना छेला सूत्रमां देवाना शरीरनी प्ररूपणा करवामां आवी छे. जेयो शरीरवाणा छे छे, तेयो जे शब्दादिकेने प्ररूपणा करवामां आवी छे. आ संभंधने अनुलक्षीने सूत्रकारे अर्डी सौथी पडेलां शब्दोनी प्ररूपणा करी छे.

“दुविहे से पन्नत्ते” इत्यादि ॥ सू. २५ ॥

मूलम्—दुविहे सद्दे पण्णत्ते तं जहा-भासासद्दे चैव णो-
भासासद्दे चैव । १ । भासासद्दे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-अक्खर-
संवद्धे चैव नोअक्खरसंवद्धे चैव । २ । णोभासासद्दे दुविहे
पण्णत्ते, तं जहा-आउज्जसद्दे चैव, णोआउज्जसद्दे चैव । ३ ।
आउज्जसद्दे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-तते चैव वितते चैव । ४ ।
तते दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-घणे चैव झूसिरे चैव । एवं वितते
वि । ६ । णोआउज्जसद्दे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-भूसणसद्दे
चैव नोभूसणसद्दे चैव । ७ । णोभूसणसद्दे दुविहे पण्णत्ते, तं
जहा-तालसद्दे चैव, लत्तियासद्दे चैव । ८ । दोहिं ठाणेहिं सद्दु-
प्पाए सिया, तं जहा-साहज्जंताण चैव पुग्गलाणं सद्दुप्पाए
सिया । भिज्जंताण चैव पोग्गलाणं सद्दुप्पाए सिया ॥सू० २५ ॥

छाया—द्विविधः शब्दः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-भाषाशब्दश्चैव नोभाषाशब्दश्चैव ।
भाषाशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा - अक्षरसंवद्धश्चैव नोअक्षरसंवद्धश्चैव । नो-
भाषाशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-आतोद्यशब्दश्चैव नोआतोद्यशब्दश्चैव । आतो-
द्यशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ततश्चैव विततश्चैव । ततो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-
घनश्चैव शुपिरश्चैव । एवं विततोऽपि । नोआतोद्यशब्दं द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-
भूषणशब्दश्चैव नोभूषणशब्दश्चैव । नोभूषणशब्दो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ताल-
शब्दश्चैव लत्तिकाशब्दश्चैव । द्वाभ्यां स्थानाभ्यां शब्दोत्पादः स्यात्, तद्यथा-
संहन्यमानानां चैव पुद्गलानां शब्दोत्पादः स्यात्, भिद्यमानानां चैव पुद्गलानां शब्दो
त्पादः स्यात् ॥ सू० २५ ॥

टीका—‘दुविहे सद्दे’ इत्यादि सूत्राष्टकं सुगमम् । नवरम्-भाषाशब्दः=
भाषापर्याप्तिनामकर्मोदयापादितो जीवशब्दः, तदन्यस्तु नोभाषाशब्दः १ ।

टीकार्थ-शब्दो दो प्रकारका कहा गया है-एक भाषाशब्द और दूसरा नो-
भाषाशब्द भाषाशब्द भी दो प्रकारका कहा गया है एकअक्षर सम्बद्ध दूसरा

शब्दना नीचे प्रमाणों के प्रकार कहे हैं-(१) भाषाशब्द अने (२) नो
भाषाशब्द. भाषाशब्दना पशु नीचे प्रमाणों के प्रकार कहे हैं-(१) अक्षर सम्बद्ध

भाषाशब्दोऽपि द्विविधः—अक्षरसम्बद्धः=वर्णव्यक्तियुक्तः, इतरो नोअक्षरसम्बद्धः।
आतोद्यं=दुन्दुभ्यादि, तस्य यः शब्दः स आतोद्यशब्दः, अन्यो वंशस्फोटादिजन्यः
शब्दो नोआतोद्यशब्दः ३। ततः—वीणादिजनितः शब्दः, विततः=पटहादिजनितः

नोअक्षरसम्बद्ध इनमें जो नो भाषाशब्द है वह भी दो प्रकारका कहा गया है—एक आतोद्यशब्द और दूसरा नोआतोद्यशब्द आतोद्यशब्द भी दो प्रकार का कहा गया है—एक तत और दूसरा वितत तत भी घन और शुषिर के भेद से दो प्रकार का कहा गया है इसी प्रकार से वितत भी दो प्रकार का कहा गया है नोआतोद्य शब्द भी दो प्रकार का कहा गया है एक भूषण का शब्द और दूसरा नोभूषण का शब्द, नो भूषणशब्द भी दो प्रकार का कहा गया है एक तालशब्द और दूसरा लतिका शब्द दो स्थानोंसे शब्दोत्पाद होता है एक तो जब पुद्गलसंहन्यमान (टकराना) होते हैं तब शब्दोत्पाद होता है और दूसरे जबवे भिद्यमान (भेदन) होते हैं तब शब्दोत्पाद होता है, पुद्गलके अनु और स्कन्धभेदों की अवान्तर जातियाँ २३ हैं इन में एक भाषा वर्गणा भी है ये भाषा वर्गणाँ लोक में सर्वत्र व्याप्त हैं जिस वस्तु से ध्वनि निकलती है उस वस्तु में कंपन होनेके कारण इन भाषा पुद्गलवर्गणाओंमें भी कंपन होता है, जिससे तरंगो उत्पन्न होती हैं ये तरंगो ही उत्तरोत्तर पुद्गलवर्गणाओं में कम्पन पैदा

अने (२) नोअक्षर सम्बद्ध वर्णो नो भाषाशब्दना पणु आ जे प्रकार कहुआ छे—(१) आतोद्य शब्द अने (२) नोआतोद्य शब्द आतोद्य शब्दना पणु जे प्रकार कहुआ छे—(१) तत अने (२) वितत, ततना पणु जे लेद छे—(१) घन अने (२) शुषिर, अणु प्रमाणु विततना पणु जे लेद कहुआ छे नोआतोद्य शब्दना पणु जे प्रकार कहुआ छे—(१) भूषणु शब्द अने (२) नो भूषणु शब्द, नो भूषणु शब्दना पणु जे लेद कहुआ छे—(१) ताल शब्द अने (२) लतिका शब्द.

जे स्थानो द्वारा शब्दोत्पाद थाय छे (१) न्यारे पुद्गल संहन्यमान अथडावुं थाय छे त्यारे शब्दोत्पाद थाय छे, अने (२) न्यारे तेओ भिद्यमान थाय छे (लेदाय छे) त्यारे शब्दोत्पाद थाय छे, पुद्गलना अणु अने स्कन्ध लेदानी आवान्तर नतिओ २३ छे, तेमांनी अणु भाषावर्गणा पणु छे, ते भाषावर्गणाओ लोकां सर्वत्र व्याप्त थयेली छे, जे वस्तुमांथी ध्वनि निकणे छे ते वस्तुमां कम्पन थवाने लीधे ते भाषा पुद्गल वर्गणाओमां पणु कम्पन थाय छे, तेने लीधे तरंगो (अवाजनां मोनाओ) उत्पन्न थाय छे, ते तरंगो अ उत्तरोत्तर पुद्गल वर्गणाओमां कम्पन पैदा करे छे, अने तेने लीधे अणु

કરતી હો જિસ સે શબ્દ એક સ્થાન સે ઉદ્ભૂત હોકર બી દૂસરે સ્થાન પર સુનાઈ પડતા હૈ, વિજ્ઞાન વાલે બી શબ્દકા વહન બી ઠસી પ્રકાર કી પ્રક્રિયા દ્વારા માનતે હૈં યદ્યપિ નૈયાયિક ઓર વૈશેષિક શબ્દ કો આકાશ કા ગુણ માનતે હૈં કિન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમેં હસે પુદ્ગલદ્રવ્ય કો વ્યજ્જનપર્યાય માના હૈ ઓર યુક્તિ સે વિચાર કરને પર બી યહી સિદ્ધ હોતા હૈ હસ શબ્દ કે ભાષાત્મક ઓર અભાષાત્મક એસે દો ભેદ હૈં ભાષા પર્યાયિ નામકર્મ કે ઉદય સે ઉત્પાદિત (ઉત્પન્ન કિયે હુવ) જો જીવ કે દ્વારા શબ્દ કિયા જાતા હૈ વહ ભાષા શબ્દ હૈ ઓર હસસે ભિન્ન નોભાષા શબ્દ હૈ ૧ ભાષા શબ્દ બી અક્ષર સમ્બદ્ધ ઓર નોઅક્ષર સમ્બદ્ધ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હૈં ઇન્હેં બી સાક્ષર ઓર અનક્ષર રુપ સે કહા ગયા હૈ જો વિવિધ પ્રકાર કી ભાષાઈં બોલચાલ મેં આતી હૈં જિનમેં ગાત્ર લિખે જાતે હૈં વે અક્ષર સમ્બન્ધ સાક્ષર શબ્દ હૈં યહી વાત “ વર્ણવ્યક્તિયુક્તઃ ” પદ સે પ્રકટ કી ગઈ હૈ હસ સે ભિન્ન જો શબ્દ હૈ વહ નોઅક્ષર સમ્બદ્ધ શબ્દ હૈ યહ દ્વીન્દ્રિયાદિ પ્રાણિયોં કી ધ્વનિ રુપ હોના હૈં ડુંડુભિ આદિ કા જો શબ્દ હૈ વહ આતોચ (વાજે કા) શબ્દ હૈં તથા વંશ (વંશ આદિ

સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ ધીમ સ્થાનપર પણ સાલળી શકાય છે. શબ્દ (અવાજ) તું આ પ્રકારે પ્રસરણ થવાની વાત વૈજ્ઞાનિકો પણ સ્વીકારે છે. જો કે નૈયાયિક અને વૈશેષિક મતવાદોએ શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે, પરંતુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તે તેને પુદ્ગલ દ્રવ્યની વ્યંજન-પર્યાય રૂપ માનવામાં આવેલ છે, અને યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરતાં એજ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ શબ્દના ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એવાં બે ભેદ છે ભાષાપર્યાયિ નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પાદિત (ઉત્પન્ન કરાયેલ) જે શબ્દજીવના દ્વારા કરવામાં આવે છે તેને ભાષાશબ્દ કહે છે. તેનાથી ભિન્ન જે શબ્દ છે તેને નોભાષાશબ્દ કહે છે (૧) ભાષાશબ્દ પણ અક્ષર સંબદ્ધ અને નોઅક્ષર સંબદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમને પણ સાક્ષર અને અનક્ષરરૂપ બે ભેદ યુક્ત કહેવામાં આવેલ છે. જે વિવિધ પ્રકારની ભાષાઓ બોલચાલમાં આવે છે, જે ભાષાઓમાં શાઓ લખાય છે, તેમને ‘ અક્ષર સંબદ્ધ સાક્ષર’ શબ્દ’ ના પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. એજ વાત ‘ વર્ણવ્યક્તિયુક્તઃ ’ આ પદ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તેનાથી ભિન્ન જે શબ્દ છે તેને નોઅક્ષર સંબદ્ધ શબ્દ કહે છે. તે દ્વીન્દ્રિય વગેરે પ્રાણીઓના ધ્વનિરૂપ હોય છે. ડુંડુલિ (નગારા) આદિના અવાજને આતોચ (વાજિત્રોનો) શબ્દ કહે છે, તથા

४। ततशब्दो घनः शुषिरश्चेति द्विविधः। तत्र घनः—कांस्यतालादिजनितः, शुषिरः—वंशादिजनितः ५। एवं विततोऽपि घनशुषिरभेदेन द्विविधः।

उक्तञ्च—“ ततं वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम् ।

घनं तु कांस्यतालादि, वंशादि शुषिरं मतम् ॥१॥ ” इति ६।

भ्रूषणशब्दः—नूपुरादिजनितः, तद्भिन्नो नोभ्रूषणशब्दः ७। तालशब्दः—हस्ततालादिजनितः, लत्तिकाशब्दः—पार्ष्णिप्रहारजनितः ८। अनयाऽष्टमृग्या

के परस्पर टकराने से जो शब्द होता है) है वह नोआतोद्य शब्द है वीणा आदि से जो शब्द उत्पन्न होता है वह तत शब्द है तथा पटह (ढोल) आदि से जो शब्द उत्पन्न होता है वह वितत शब्द है ४ घन और शुषिर के भेद से तत शब्द दो प्रकार का है—कांस्य ताल आदि से जनित जो शब्द है वह घनशब्द है वंश शंख आदि से जनित जो शब्द है वह शुषिर शब्द है इसी तरह से वितत शब्द भी घन और शुषिर के भेद से दो प्रकार का है उक्तं च—“ ततं वीणादिकं ” इत्यादि।

नूपुर आदि से जनित शब्द भ्रूषण शब्द है तथा इससेभिन्न जो शब्द है वह नोभ्रूषण शब्द है हाथों की ताली बजाने आदि से जो शब्द होता है वह तालशब्द है तथा एंडी आदि के प्रहार से जो शब्द होता है वह लत्तिका शब्द है इस अष्ट सूत्रों द्वारा शब्दों के भेद कहे गये हैं अब शब्दोत्पत्ति के विषय में सूत्रकार कहते हैं—शब्द दो कारणों से उत्पन्न होता है एक तो संघातरूप

वांस आदि परस्पर अथवावाथी ने अवाज थाय छे तेने नोआतोद्य शब्द कडे छे, वीणा आदिमाथी ने अवाज नीकणे छे तेने ततशब्द कडे छे, तथा ढोल आदिमाथी ने अवाज नीकणे छे तेने विततशब्द कडे छे (४) घन अने शुषिरना लेदथी ततशब्द जे प्रकारना कह्या छे—करताल, मंजिरा आदिथी जनित जे अवाज छे तेने घनशब्द कडे छे अने वांसणी, शंख आदिथी जनित शब्दने शुषिर शब्द कडे छे, वितत शब्द पणु घन अने शुषिरना लेदथी—जे प्रकारना छे, कहु पणु छे के—“ ततं वीणादिकं ” इत्यादि

नूपुर (अंजुर) आदि द्वारा जनित शब्दने लूषण शब्द कडे छे अने तेना करतां लिन्न अत्रां शब्दने नोभ्रूषण शब्द कडे छे, डायथी ताणी पाडवा आदि वडे जे शब्द थाय छे तेने ताल शब्द कडे छे, पगनी अेडी वगेरेना प्रहारथी जे शब्द थाय छे तेने लत्तिका शब्द कडे छे, आ अष्टसूत्री द्वारा सूत्रकारे शब्दना लेदोतुं निरूपणु कथुं छे, डवे सूत्रकार शब्दोत्पत्तिनां कश्चोतुं निरूपणु करे छे—शब्द जे रीते उत्पन्न थाय छे—संघातरूप अवस्थाने

શબ્દભેદાઃ પ્રોક્તાઃ, સામ્પ્રતં શબ્દોત્પત્તિમાહ—‘દોહિં ઠાણેહિં’ ઇત્યાદિ—દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં=કારણાભ્યાં શબ્દોત્પાદઃ=શબ્દોત્પત્તિઃ સ્યાત્, તથાદિ—‘સાહનંતાણં’ ઇત્યાદો પશ્ચમ્યર્થે પઠી, તેન સંહન્યમાનેભ્યઃ=સંઘાતં સમાપદ્યમાનેભ્યઃ પુદ્ગલેભ્યઃ શબ્દોત્પાદઃ સ્યાત્ । યથા—અન્નપવનાદિ સંયોગે ગર્જનશબ્દોત્પત્તિઃ તથા—ભિઘમાનેભ્યઃ=વિયોજ્યમાનેભ્યઃ પુદ્ગલેભ્યશ્ચ શબ્દોત્પાદઃ સ્યાત્ યથા વૃક્ષ પત્રાદીનામિતિ ॥ સૂ૦ ૨૬ ॥

પુદ્ગલાનાં સંઘાતભેદયોઃ કારણપ્રરૂપગામાહ—

મૂલમ્—દોહિં ઠાણેહિં પોગ્ગલા સાહૃણંતિ તં જહા-સઙ્ વા પોગ્ગલા સાહૃણંતિ, પરેણ વા પોગ્ગલા સાહૃણંતિ ૧ । દોહિં ઠાણેહિં પોગ્ગલા ભિઙ્જંતિ તં જહા-સઙ્ વા પોગ્ગલા ભિઙ્જંતિ પરેણ વા પોગ્ગલા ભિઙ્જંતિ ૨ । દોહિં ઠાણેહિં પોગ્ગલા પરિસઙ્ગંતિ, તં જહા-સઙ્ વા પોગ્ગલા પરિસઙ્ગંતિ પરેણ વા પોગ્ગલા પરિસઙ્ગંતિ ૩ । એવં પરિવઙ્ગંતિ ૪, વિઙ્ગંસંતિ ૫ ।

દુવિહા પોગ્ગલા પળ્ણત્તા, તં જહા-ભિન્ના એવ અભિન્ના એવ ૧ । દુવિહા પોગ્ગલા પળ્ણત્તા તં જહા-ભિઠરધમ્મા એવ નોભિઠરધમ્મા એવ ૨ । દુવિહા પોગ્ગલા પળ્ણત્તા, તં જહા-

અવસ્થા કો પ્રાપ્ત હોતે હુણ પુદ્ગલોં સે શબ્દોત્પાદ હોતા હૈ જૈસે અન્ન (મેઘ કા શબ્દ) ઓર પવન આદિ કે શબ્દ હોને પર ગર્જન રૂપ શબ્દ કી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ કૂમરે જવ પુદ્ગલ સ્કન્ધ વિયુક્ત હોતે હૈં તવ ડનસે શબ્દોત્પાદ હોતા હૈ જૈસે વૃક્ષ પત્ર આદિકોં કા શબ્દ હોતા હૈ અર્થાત્ જય વસ્તુ અલગ ૨ હો જાતા હૈ તવ ડનકા જો શબ્દ હોતા હૈ વહ વિયુક્ત શબ્દ હૈ ॥ સૂ૦ ૨૬ ॥

પ્રાપ્ત કરતાં પુદ્ગલો દ્વારા શબ્દોત્પાદ થાય છે. એટલે કે પુદ્ગલોની અરસ-પર-સમાં સંઘાત (સંયોગ) થવાથી એવું બને છે. જેમકે મેઘની ગર્જના અને પવન આદિનો શબ્દ (સુસ્રાટ) થવાથી ગર્જનરૂપ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨) બ્યારે પુદ્ગલ સ્કન્ધ વિયુક્ત (અલગ) થાય છે, ત્યારે તેમના દ્વારા શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમકે વૃક્ષ, પત્ર આદિકોનો શબ્દ સંલગ્નાય છે. ઠહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્યારે વસ્તુ અલગ થાય છે ત્યારે પણ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

परमाणुपोग्गला चैव नोपरमाणुपोग्गला चैव ३ । दुविहा पोग्गला पणत्ता, तं जहा-सुहुमा चैव वायरा चैव ४ । दुविहा पोग्गला पणत्ता तं जहा-बद्धपासपुट्टा चैव नोबद्धपासपुट्टा चैव ५ । दुविहा पोग्गला पणत्ता, तं जहा-परियाइय चैव अपरियाइयचैव ६ । दुविहा पोग्गला पणत्ता, तं जहा-अत्ता चैव अणत्ता चैव ७ । दुविहा पोग्गला पणत्ता तं जहा-इट्टा चैव अणिट्टा चैव ८ । एवं कंता ९, पिया १०, मणुत्ता ११, मणामा १२ ॥ सू० २६ ॥

छाया—द्राभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गलाः संहन्यन्ते, तद्यथा-स्वयं वा पुद्गलाः संहन्यन्ते, परेण वा पुद्गलाः संहन्यन्ते १ । द्राभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गला भिद्यन्ते तद्यथा-स्वयं वा पुद्गला भिद्यन्ते परेण वा पुद्गला भिद्यन्ते २ । द्राभ्यां स्थानाभ्यां पुद्गलाः परिशटन्ति, तद्यथा-स्वयं वा पुद्गलाः परिशटन्ति, परेण वा पुद्गलाः परिशटन्ति ३ । एवं परिपतन्ति ४ विध्वंसन्ते ५ ।

द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भिन्नाश्चैव अभिन्नाश्चैव १ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-भिदुरधर्माणश्चैव नो भिदुरधर्माणश्चैव २ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-परमाणुपुद्गलाश्चैव नो परमाणुपुद्गलाश्चैव ३ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-मूक्ष्माश्चैव वादराश्चैव ४ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-वद्ध-पार्श्वस्पृष्टाश्चैव नो वद्धपार्श्वस्पृष्टाश्चैव ५ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-पर्यात्ता-श्चैव अपर्यात्ताश्चैव ६ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव ७ । द्विविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-इष्टाश्चैव, अनिष्टाश्चैव ८ । एवं कान्ताः ९, पियाः १०, मनोज्ञाः ११, मन आमाः १२ ॥ सू० २६ ॥

पुद्गलों के संघात और भेद के कारण की प्ररूपणा—

‘दोहिं ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति’ इत्यादि ।

टीकार्थ—यह पंचसूत्री है—इसका अर्थ सुगम है, स्वभावसे ही जो पुद्गल परस्पर में मिल जाते हैं—जैसे वे अन्नादिकों (मेघों) में मिल

पुद्गलानां संघात (संयोग) नी तथा विघटनना कारणानि प्ररूपणा—

“दोहिं ठाणेहिं पोग्गला साहण्णंति” ध्यादि—

टीकार्थ—आ पंचसूत्री छे, तेनो अर्थ सरण छे. अन्नादिकेमां (मेघेमां)

पुद्गले जे रीते अेक थील साथे भणी जाय छे—पिंडरूप भनी जाय छे, ते

टीका—‘ दोहिं ठाणेहिं ’ इत्यादि—पञ्चमूत्री सुगमा । नवरम्—विशेषस्त्वयम् स्वयं वा=स्वभावेनैव अध्रादिष्विव पुद्गलाः संहन्यन्ते=संबन्धन्ते, पिण्डीभवन्ती-त्यर्थः, कर्मकर्तृप्रयोगोऽयम् । वा=अथवा परेण—अन्येन पुद्गलाःसंहन्यन्ते १ । स्वयं परेण वा भिद्यन्ते विघटन्ते २ । स्वयं वा पुद्गलाः परिशटन्ति, अवसीदन्ति कुत्सितावस्थां प्राप्नुवन्ति—कुष्ठादिनाङ्गुल्यादिवत्, परेण वा पुद्गलाः परिशाटयन्ते मद्यद्रव्यादिवत् ३ । परिपतन्ति पर्वतादेरिव ४ । विध्वंसन्ते=विनश्यन्ति घनपटलवत् ५ ।

जाते हैं संबद्धित हो जाते हैं—पिण्डीभाव को प्राप्त हो जाते हैं यह उनके मिलने में प्रथम कारण है । तथा—पर के द्वारा कृन उपाय से जो पुद्गल आपस में मिल जाते हैं यह उनके मिलने में दूसरा कारण है इसी तरह जो पुद्गल अपने आप विघटित (अलग) हो जाते हैं यह उनके विघटित होने का प्रथम कारण है तथा जब वे दूसरे कारणों से विघटित (अलग) कर दिये जाते हैं तो यह उनके विघटित होने का दूसरा कारण है । २ । इसी तरह से उनके परिशटित (सडना) होने के भी दो कारण हैं—एक कारण वह है जिस कारण से वे स्वयं ही कुष्ठ (कोढ़) रोगादि से अंगुली की तरह परिशटित हो जाते हैं—कुत्सितावस्था को प्राप्त हो जाते हैं । अर्थात् सड जाते हैं, दूसरा कारण वह है कि जिसके द्वारा मद्यादि द्रव्य की तरह (परिशटित) सडाये जाते हैं ३ इसी प्रकार से पुद्गलों के परिपतन (पड़ने) में भी दो कारण हैं—एक कारण वह है कि जिससे वे पर्वतादि की तरह अपने आप पतित (पड़ना)

रीतने स्वाभाविक संधात (संयोगीकरण) कडे छे आ सिवाय पुद्गलोना संधातनुं भीणुं कारण आ प्रमाणे छे—परना द्वारा कृत उपाय द्वारा पणु पुद्गलो अेक भीण साथे भणी नय छे ॥ १ ॥

पुद्गलोना विघटनामां (बुदा थवामां) पणु अेवांन जे कारणे रहेलां छे.(१) पुद्गलो पौतानी नते न विघटित (अलग) थछ नय छे (२) अथवा तेओ भीण कारणेथी पणु विघटन पाये छे ॥ २ ॥

अेन प्रमाणे तेमना परिशटनमां (सडवामां) पणु जे कारणे काम करे छे—(१) जेम कोढादि रोग द्वारा आंगणी आदि अगे सडी नय छे तेम स्वाभाविक रीते न पुद्गलोमां परिशटन थाय छे (२) मद्यादि द्रव्यनी जेम अन्य उपाये द्वारा पणु परिशटन थाय छे ॥ ३ ॥

अेन प्रमाणे पुद्गलोनुं परिपतन (पडवानी क्रिया) पणु जे कारणे थाय छे (१) पर्वतादिनी जेम आपोआप परिपतन थाय छे (२) अन्यना द्वारा पणु तेमनुं परिपतन कराय छे ॥ ४ ॥

पुनः पुद्गलानेव निरूपयति-‘दुविहा पोगला’ इत्यादि—

द्वादशसूत्री कण्ठ्या, नवरम्-भिन्नाः = विघटिताः उभिन्नाः = संघातमा-
पन्नाः १। स्वयमेव भिद्यते इति भिदुरं = भिदुरत्वमित्यर्थः तदेव धर्मः=
स्वभावो येषां ते भिदुरधर्माणः - प्रतिक्षणविनश्वरशीला इत्यर्थः, अन्तर्भूतमा-
वप्त्ययोऽयम् । तद्भिन्ना नो भिदुरधर्माणः २। परमाणुपुद्गलाः-परमाश्च ते

हो जाते हैं और दूसरा कारण वह है कि जिसके द्वारा वे परिपतित किये जाते हैं इसी तरह से पुद्गलों के विनाश होने में भी दो कारण होते हैं-एक कारण वह है कि जिस कारण से वे घनपटल (मेघ) की तरह स्वतः ही नष्ट हो जाते हैं और दूसरा कारण वह है कि जिससे वे विनष्ट (नाश) कर दिये जाते हैं जैसे पुराना घर आदि ५।

यह द्वादश सूत्री है-इसमें भी पुद्गल दो प्रकार के ही प्रकट किये गये हैं-एक विघटित और दूसरे संघातप्राप्त जो पुद्गल भिन्न २ रूप में विघटित हैं वे भिन्न विघटित (अलग २) पुद्गल हैं तथा जो पुद्गल संघात (एक दूसरे के साथ मिल जाना) को प्राप्त हैं वे अभिन्न-संघात प्राप्त पुद्गल हैं १ इस प्रकार से भी पुद्गल दो प्रकार के हैं-एक भिदुरधर्मा और दूसरे नोभिदुरधर्मा जिनका स्वभाव अपने आप ही प्रतिक्षण विनश्वर (नाश) होने का है वे भिदुरधर्मा पुद्गल हैं और जिनका स्वभाव ऐसा नहीं है-भिदुरधर्मासे जो विपरीत हैं वे नोभिदुरधर्मा परमाणु पुद्गल हैं २ इसी प्रकार से पुद्गल दो प्रकार के हैं-एक परमाणु रूप पुद्गल और

એજ પ્રમાણે પુદ્ગલોના વિનાશમાં પણ બે કારણો કામ કરે છે-(૧) મેઘોની જેમ તેઓ સ્વતઃ વિનષ્ટ થઈ જાય છે (૨) અથવા પુરાણા ઘરની જેમ અન્ય ઉપાયો દ્વારા પણ તેનો વિનાશ કરાય છે. ॥ ૫ ॥

હવે જે દ્વાદશ સૂત્રી (બાર સૂત્રો) કહી છે તેનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-તેમાં પણ પુદ્ગલોના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે-(૧) વિઘટિત અને (૨) સંઘાતપ્રાપ્ત. જે પુદ્ગલો જુદે જુદે રૂપે વિઘટિત છે, તેઓ ભિન્ન વિઘટિત (અલગ અલગ) પુદ્ગલ ગણાય છે, તથા જે પુદ્ગલો સંઘાતપ્રાપ્ત (એક બીજા સાથે સંયોગ પામેલાં) છે, તેમને અભિન્ન સંઘાતપ્રાપ્ત પુદ્ગલો કહે છે. ॥૧॥

પુદ્ગલોના આ પ્રમાણે બે પ્રકાર છે-(૧) ભિદુર ધર્મા અને (૨) નો ભિદુર ધર્મા પોતાની જાતે જ પ્રતિક્ષણ નષ્ટ થવાના સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલોને ભિદુર ધર્મા પુદ્ગલો કહે છે. તેના કરતાં વિપરીત સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલોને નો ભિદુર ધર્મા પરમાણુ પુદ્ગલ કહે છે. ॥ ૨ ॥

અણવશ્ચ પરમાણવઃ=નિર્વિભાગદ્રવ્યરૂપાઃ, તે ચતે પુદ્ગલાશ્ચ તે તથા=સ્કન્ધત્વમા-
વમનાપન્નાઃ કેવલાઃ પરમાણવ એવેત્યર્થઃ । તદ્ભિન્ના નો પરમાણુપુદ્ગલાઃ=સ્કન્ધ-
ધૂતા इत्यર્થઃ ૩ । સૂક્ષ્માઃ-સૂક્ષ્મપરિણામાઃ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષલક્ષણચતુઃસ્પર્શવ-
ન્તશ્ચ, એતે ચ ભાષાદયઃસન્તિ, વાદરાઃ=વાદરપરિણામા અટસ્પર્શવન્તશ્ચોદારિકા-
દયઃ ૪ । વદ્વપાર્શ્વસ્પૃષ્ટાઃ=પાર્શ્વેન=દેહત્વત્વા સ્પૃષ્ટાઃ-રજોવત્ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટાઃ, તતો

દ્વસરા નો પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ જો પુદ્ગલ નિર્વિભાગ દ્રવ્યરૂપ હોતે હૈં વે
પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ હૈં ઓર જો इनसे भिन्न પુદ્ગલ હૈં વે સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલ
નો પરમાણુરૂપ હૈં હસી પ્રકાર સે સૂક્ષ્મ ઓર વાદર કે ભેદ સે પુદ્ગલ દો
પ્રકાર કે હોતે હૈં જો પુદ્ગલ સૂક્ષ્મપરિણામ સે પરિણત હો રહે હૈં વે સૂક્ષ્મ
પુદ્ગલ હૈં-इनमें शीत, उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष इन चार स्पर्शों में से
कोई से दो अविरोधी स्पर्श रहते हॆं अथवा भिन्न २ देशों की अपेक्षा
से उनमें ये चार स्पर्श रहते हॆं ऐसे पुद्गल भाषादिरूप हॆं जॆं वાદર
પરિણામ સે પરિણત હૈં વે વાદરપુદ્ગલ હૈં इन वादरपुद्गलों में आठों प्रकार
के स्पर्श रहते हॆं ऐसे ये वादर परिणत पुद्गल औदारिक आदि रूप हॆं
हसी પ્રકાર સે પુદ્ગલ વદ્વપાર્શ્વ સ્પૃષ્ટ ઓર નો વદ્વપાર્શ્વસ્પૃષ્ટકે ભેદસે દો
પ્રકાર કે બી હોતે હૈં-वद्वपार्श्वस्पर्ष्टपुद्गल वे हॆं जो देह की त्वचा (चमड़ी)
के साथ रज की तरह पहिले स्पृष्ट होते हॆं दाद में बद्ध गाढतररूप में

પુદ્ગલના આ પ્રમાણે બે પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ
અને (૨) નો પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ જે પુદ્ગલો નિર્વિભાગ દ્રવ્યરૂપ હોય છે
તેમને પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ કહે છે. પણ તેના કરતાં ભિન્ન જે સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલો
છે, તેમને નો પરમાણુરૂપ કહે છે.

એજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને બાદરના લેહથી પણ પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય
છે. સૂક્ષ્મ પરિણામથી પરિણત જે પુદ્ગલો છે તેમને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ કહે છે.
તે પ્રકારનાં પુદ્ગલોમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શોમાંથી
કોઈ પણ બે અવિરોધી સ્પર્શોનો સહભાવ હોય છે. અથવા ભિન્ન ભિન્ન દેશો
(અંશો) ની અપેક્ષાએ તેમનામાં તે ચાર સ્પર્શોનો સહભાવ રહે છે. એવાં
પુદ્ગલો ભાષાદિ રૂપ હોય છે. બાદર પરિણામથી પરિણત પુદ્ગલોને બાદર પુદ્ગલો
કહે છે. તે બાદર પુદ્ગલોમાં આઠે પ્રકારના સ્પર્શોનો સહભાવ રહે છે. એવાં
તે બાદર પરિણત પુદ્ગલો ઔદારિક આદિ રૂપ હોય છે.

એજ પ્રમાણે વદ્વપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ અને નો વદ્વપાર્શ્વસ્પૃષ્ટના લેહથી પણ
પુદ્ગલ બે પ્રકારના હોય છે. જે પુદ્ગલો શરીરની ત્વચાની સાથે રજની જેમ

વદ્ધાઃ-ગાઠતરં શ્લિષ્ઠાઃ તમૌ તોયવત્ પાર્શ્વસ્પૃષ્ટાશ્ચ તે વદ્ધાશ્ચ=પ્રદેશૈરાત્મસાત્કૃતાઃ
રાજદન્તાદિવદ્ વદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટાઃ ।

ઉક્તશ્ચ—“ પુટ્ટં રેણુ વ તણુમ્મિ, વદ્ધમપ્પી કયં પપ્પેહિં ” ઇતિ ।

છાયા—સ્પૃષ્ટં રેણુવત્તનૌ, વદ્ધમાત્મીકૃતં પ્રદેશૈઃ ” ઇતિ ॥ ઘ્રાણરસનસ્પર્શ-
નેન્દ્રિયગ્રહણગોચરાદિત્યર્થઃ । एते पुद्गला यदा घ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियैः सह स्पृष्टा
वद्धाश्च भवन्ति तदा-गन्धः-सुरभ्यादित्वेन आघ्रायते, रसः-मधुरादित्वेनास्वाद्यते
स्पर्शः-कर्कशादित्वेन स्पृश्यते नान्यथा । नो वद्वपार्ष्वस्पृष्टाः पुद्गला द्वि प्रकारा

પ્રદેશોં કે સાથ શ્લિષ્ઠ હો જાતે એ હૈં કહ્યા ખી હૈ-‘પુટ્ટં રેણુ વ’ ઇત્યાદિ
રેણુ (રજ) કી તરહ શરીર મેં જો પુદ્ગલ પહિલે સ્પૃષ્ટ હોતે હૈં ઓર વાદ
મેં ચિપક જાતે હૈં વે વદ્ધ પાર્શ્વ સ્પૃષ્ટ પુદ્ગલ હૈં । અર્થાત્ પાર્શ્વ સ્પૃષ્ટ હોકર
જો વદ્ધ હોતે હૈં એસે પુદ્ગલ વદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ હૈં એ પુદ્ગલ ઘ્રાણ, રસના ઓર
સ્પર્શન ઇન્દ્રિયોં દ્વારા અપને ૨ વિષયરૂપ સે ગૃહીત હોતે હૈં એ પુદ્ગલ જવ
ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય કે સાથ સ્પૃષ્ટ હોકર વદ્ધ હોતે હૈં તવ ઉનકા સુગન્ધ આદિ
ગંધ ઉસકે દ્વારા સૂંઝને મેં આતા હૈ ઓર જવ એ પુદ્ગલ રસના ઇન્દ્રિય કે
સાથ સ્પૃષ્ટ હોકર વદ્ધ હોતે હૈ તવ ઉનકા મધુર (મીઠા) રસ આદિ
ઉસકે દ્વારા ગૃહીત હોતા હૈ-આસ્વાદિત હોતા હૈ । તથા જવ એ પુદ્ગલ
સ્પર્શન ઇન્દ્રિય કે સાથ સ્પૃષ્ટ હોકર વદ્ધ હોતે હૈ-તવ ઉનકા કર્કશ-
(કઠોર) આદિ સ્પર્શ ઉસકે દ્વારા છૂંઝા જાતા હૈ ।

પહેલાં સ્પૃષ્ટ રહે છે અને ત્યારબાદ ગાઠતર રૂપે પ્રદેશોની સાથે શ્લિષ્ઠ થઇ
જાય છે તે પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે. કહ્યુંપણુ છે કે—

“ પુટ્ટં રેણુવ ” ઇત્યાદિ. રેણુ (રજ) ની જેમ જે પુદ્ગલો પહેલાં શરી-
રની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે અને પછી શરીરની સાથે ચોટી જાય છે, એવાં
પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ કહે છે. એટલે કે પાર્શ્વસ્પૃષ્ટ (પહેલા સ્પૃષ્ટ) થઇને
પછીથી બદ્ધ થનારાં પુદ્ગલોને બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો કહે છે. તે પુદ્ગલોને
ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા પોતપોતાના વિષય રૂપે ગ્રહણ
કરવામાં આવે છે. તે પુદ્ગલો જ્યારે ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય
છે ત્યારે તેમની સુગન્ધ આદિ ગંધ તેના દ્વારા સૂંઝવામાં આવે છે. જ્યારે તે
પુદ્ગલો રસના ઇન્દ્રિય સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય છે ત્યારે તેના દ્વારા તેમના
મધુર આદિ રસ (સ્વાદ) નો આસ્વાદ કરાય છે. જ્યારે તે પુદ્ગલો સ્પર્શે-
ન્દ્રિયની સાથે સ્પૃષ્ટ થઇને બદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેના દ્વારા તેમનો કર્કશ આદિ
સ્પર્શ અનુભવી શકાય છે.

भवन्ति, तत्र केचित् श्रोत्रेन्द्रियग्रहणगोचरा भवन्ति केचित्तु चक्षुर्मात्र विषया इति । तत्र ये- वद्धा नैव किन्तु पार्श्वस्पृष्टाः, इति वद्धरूपैरुपदप्रतिषेधेन श्रोत्रेन्द्रियमात्रग्रहणगोचरा भवन्ति । अन्ये तु-नो वद्धाः, नो पार्श्वस्पृष्टाः, इत्युभयपदनिषेधेन श्रोत्राद्यविषयाश्चक्षुर्विषयाश्च पुद्गला भवन्तीति ।

यहां ऐसी शंका हो सकती है कि रूपादि गुण तो अमूर्त हैं फिर इन्द्रियों द्वारा इनका ग्रहण कैसे हो सकता है ? तो इसका समाधान ऐसा है कि गुण गुणी-द्रव्य से भिन्न नहीं हैं-अतः अर्थ का ग्रहण होने पर उससे कथंचित् अभिन्न हुए गुणों का भी ग्रहण हो जाता है जैसे घ्राण इन्द्रिय से गंध का संयोग न होकर सुगंध या दुर्गंध वाले परमाणुओं का ही संयोग होता है-किन्तु घ्राण इन्द्रिय में गंध को अभिव्यक्त करने की योग्यता होने से इसका विषय गंध कहा गया है।

इसी प्रकार से अन्य इन्द्रियों के विषय में भी जानना चाहिये नो वद्धपार्श्वस्पृष्ट पुद्गल दो प्रकार के होते हैं-इनमें कितनेक श्रोत्रेन्द्रिय के विषय होते हैं और कितनेक चक्षु इन्द्रिय के विषय होते हैं तथा जो पुद्गल वद्ध नहीं है, किन्तु पार्श्वस्पृष्ट है वे केवल श्रोत्रेन्द्रिय के ही विषय होते हैं तथा जो पुद्गल न वद्ध है और न स्पृष्ट है वे पुद्गल सिर्फ एक चक्षु इन्द्रिय के ही विषय होते हैं क्योंकि चक्षु इन्द्रिय अप्राप्यकारी

शंका—रूपादि शुष्ण तो अमूर्त छे, तो इन्द्रियो द्वारा तेमने केवी रीते अडणु करी शक्य छे ?

समाधान—शुष्ण शुष्णी-द्रव्यथी भिन्न नथी, तेथी अर्थनुं अडणु थाय ल्यारे तेनाथी कथक अभिन्न अेवां शुष्णानुं पणु अडणु थध नय छे. जेमके घ्राणुन्द्रियथी गंधनेा संयोग न थवा छतां पणु सुगंध अने दुर्गंधवाणां परमाणुअेनाे न संयोग थाय छे. परन्तु घ्राणुन्द्रियमां गंधने अभिव्यक्त करवानी योग्यतां होवाथी तेना विषय तरीके गंधने मानवामां आवे छे.

अेन प्रमाणे अ य इन्द्रियोना विषयमां पणु समजवुं. नो वद्धपार्श्वस्पृष्ट पुद्गल जे प्रकारना होय छे. तेमांथी केटलांक श्रोत्रेन्द्रियनेा विषय अने छे. तेना द्वारा अनुभवी शक्य छे अने केटलांक चक्षु इन्द्रियनेा विषय अने छे. तथा जे पुद्गलो वद्ध नथी होतां पणु मात्र पार्श्वस्पृष्ट न होय छे, ते मात्र श्रोत्रेन्द्रियनेा न विषय अने छे. तथा जे पुद्गल वद्ध पणु होतां नथी अने स्पृष्ट पणु होतां नथी, तेअो मात्र चक्षु इन्द्रियनेा न विषय अने छे, कारणे के चक्षु इन्द्रियने अप्राप्यकारी मानवामां आवी छे. कहुं पणु छे के-“ पुद्गं

उक्तञ्च — “ पुट्टं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासई अपुट्टं तु ।
गंधं रसं च फासं च, बद्धपुट्टं वियागरे ॥ ”

छाया—स्पृष्टं शृणोति शब्दं, रूप पुनः पश्यति अस्पृष्टं तु ।
गन्धं रसं च स्पर्शं च, बद्धं स्पृष्टं व्यागृहीयात् ॥ इति ।

उक्तयमिन्द्रियाण्यपेक्ष्य पुद्गलानां बद्धपार्श्वस्पृष्टता, एवं जीवप्रदेशापेक्षया परम्परापेक्षया च बोध्येति ५ । ‘परियाइय’ त्ति-पर्यात्ताः=सामस्त्येन गृहीताः कर्मपुद्गलवत्, तद्भिन्ना अपर्यात्ताः । यद्वा-‘पर्यायातीताः’ इतिच्छाया तत्र

मानी गई है । कहा भी है—“पुट्टं सुणेइ सद्दं इत्यादि ।

कर्ण इन्द्रिय स्पृष्ट हुए शब्द को ग्रहण करती है चक्षु इन्द्रिय अस्पृष्ट हुए रूप को ग्रहण करती है और घ्राण, रसना और स्पर्शन ये तीन इन्द्रियां बद्धस्पृष्ट हुए पुद्गल को ग्रहण करती हैं । इस प्रकार इन्द्रियों की अपेक्षा लेकर यह पुद्गलोंकी बद्धपार्श्व स्पृष्टता कही है जीवप्रदेशापेक्षासे और परम्परापेक्षासे भी इसी तरह यह बद्धपार्श्वस्पृष्टता जानना चाहिये ।

इस प्रकार से भी पुद्गल दो प्रकार के कहे गये हैं एक पर्यात्तपुद्गल और दूसरे अपर्यात्त पुद्गल, कर्मपुद्गल की तरह जो पुद्गल सामस्त्येन (सब और से) गृहीत होते हैं वे पर्यात्तपुद्गल हैं और इनसे भिन्न जो पुद्गल हैं वे अपर्यात्तपुद्गल हैं अथवा “परियाइच्चेव अपरियाइच्चेव” की संस्कृत छाया “पर्यायातीताः” और “अपर्यातीताः” ऐसी भी

सुणेइ सद्दं” इत्यादि—

कर्णेन्द्रिय स्पृष्ट थयेला शब्दने न ग्रहण करे छे, चक्षु इन्द्रिय अस्पृष्ट थयेला रूपने ग्रहण करे छे, अने घ्राणेन्द्रिय, रसनाइन्द्रिय अने स्पर्शेन्द्रिय भद्ध अने स्पृष्ट थयेलां पुद्गलेने न ग्रहण करे छे. आ प्रमाणे इन्द्रियोनी अपेक्षाये पुद्गलेनी भद्धपार्श्वस्पृष्टतानुं अर्ही प्रतिपदन करवामां आण्युं छे. जीवप्रदेशापेक्षाये तथा परंपरापेक्षाये पण्युं अने प्रमाणे ते भद्धपार्श्वस्पृष्टता समजवी जेधये.

पुद्गलाना नीये प्रमाणे जे प्रकार पडे छे—(१) पर्यात्त पुद्गल अने (२) अपर्यात्त पुद्गल कर्मपुद्गलेनी जेम जे पुद्गले भधी तरइथी गृहीत थाय छे, ते पुद्गलेने पर्यात्त पुद्गले कडे छे अने तेमना करतां भिन्न पुद्गलेने अपर्यात्त पुद्गले कडे छे. अथवा “परियाइच्चेव अपरियाइच्चेव” नी संस्कृत छाया “पर्यायातीताः” अने “अपर्यायातीताः” पण्युं थध शके छे. जे पुद्गले

विवक्षितं पर्यायमतीताः पर्यायातीताः, इतरे तद्भिन्नाः ६ । आत्ताः=गृहीताः
जीवेन शरीरादितया परिग्रहमात्रतया वा स्वीकृताः, तदितरेऽनात्ताः ७ । इष्टाः-
इष्यन्ते प्रयोजनवशाद् अर्थक्रियार्थिभिर्मनोरथपुरकत्वादिति तथोक्ताः, तद्भिन्ना
अनिष्टाः ८ । एवं कान्ताः=क्रमनीयाः विशिष्टवर्णादिसम्पन्नाः । ९ । प्रियाः=

हो सकती है इसमें जो विवक्षित पर्याय से अतीत-रहित पुद्गल हैं वे
पर्यायातीत पुद्गल हैं और इनसे भिन्न जो पुद्गल हैं वे “अपर्यायातीत”
पुद्गल हैं । ६ ।

आत्त और अनात्त के भेद से भी पुद्गल दो प्रकार के हैं- इन में
जो पुद्गल जीव के द्वारा शरीर आदि रूप से गृहीत किये गये हैं वे
आत्त पुद्गल हैं अथवा जो परिग्रहमात्र रूप से गृहीत किये गये हैं वे
आत्त पुद्गल हैं इनसे भिन्न अनात्त पुद्गल हैं इष्ट और अनिष्टरूपसे भी
पुद्गल दो प्रकार के हैं, अर्थक्रियार्थियों द्वारा मनोरथपूरक होने से जो
प्रयोजनवश अभिलषित होते हैं वे पुद्गल इष्ट पुद्गल हैं और इनसे भिन्न
जो पुद्गल हैं वे अनिष्ट पुद्गल हैं । ८ ।

इसी प्रकार कान्त, प्रिय, मनोज्ञ और मन आम पुद्गल भी अपने
२ विपक्ष सहित समझना चाहिये अर्थात् कान्त और अकान्त के भेद
से भी पुद्गल दो प्रकार के होते हैं इनमें जो पुद्गल विशिष्ट वर्णादिकों

विवक्षित पर्यायाती अतीत (रहित) होय छे, तेमने ‘ पर्यायातीत पुद्गलौ ’
कहे छे अने तेमनाथी सिन्न अेषां ले पुद्गलौ होय छे, तेमने “ अपर्यायातीत
पुद्गलौ ” कहे छे. ॥ ६ ॥

आत्त अने अनात्तना लेखी पणु पुद्गलौना ले प्रकार पडे छे. ले
पुद्गलौने एव द्वारा शरीर आदि रूपे ग्रहण करवाभां आवेतां होय छे, ते
पुद्गलौने आत्तपुद्गलौ कहे छे. अथवा ले पुद्गलौने ‘ परिग्रहमात्र रूपे गृहीत
करायेल छे, तेमने आत्तपुद्गलौ कहे छे, तेमनाथी सिन्न पुद्गलौने अनात्त
पुद्गलौ कहे छे ॥ ७ ॥

इष्ट अने अनिष्टना लेखी पणु पुद्गलौना ले प्रकार कहे छे. अर्थ
क्रियार्थीअने भाटे ले पुद्गलौ मनोरथपूर्ण करनार अने अभिलषित होय छे,
ते पुद्गलौने इष्ट पुद्गलौ कहे छे, तेना करतां सिन्न पुद्गलौने अनिष्ट पुद्गलौ
कहे छे. ॥ ८ ॥

अन्य प्रमाणे कान्त, प्रिय, मनोज्ञ अने मन आम पुद्गलौ पणु पोत-
पोताना विपक्षथी युक्त होय छे. लेभके कान्त अने अकान्तना लेखी पणु
पुद्गलौना ले प्रकार पडे छे. ले पुद्गलौ विशिष्ट वर्णादिकेथी युक्त होय छे,

प्रीत्युत्पादका इन्द्रियाह्लादका इत्यर्थः । १० । मनोज्ञाः—मनसा ज्ञायन्ते शोभनत्वेन हितकारित्वेन च ये ते तथा । ११ । मन आमाः=मनः प्रियाः । यद्वा—मनोऽमाः मनसा अम्यन्ते=गम्यन्ते बलभत्वेनानुस्मर्यन्ते ये ते तथा । विपक्षे 'तद्भिन्नाः' इति व्याख्येयम् ११ ॥ सू० १६ ॥

पुद्गलाधिकारादेव तद्धर्मान् शब्दादीन् आत्तादिविशेषणविशिष्टान् निरूपयन्नाह

मूलम्—दुविहा सदा पणत्ता तं जहा-अत्ताचेव अणत्ता चेव । एवं इट्टा जाव नणामा ६ । दुविहा रूवा पणत्ता तं जहा-अत्ता चेव अणत्ता चेव, जाव मणामा १२ । एवं गंधा १७, रमा २४, फासा, एवमिक्किक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा ३२ ॥ सू० २७ ॥

छाया—द्विविधाः शब्दाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव १ । एवम् इष्टा यावत् मन आमाः ६ । द्विविधाः रूपाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—आत्ताश्चैव अनात्ताश्चैव, यावत् मन आमाः १२ । एवं गंधाः १८, रमाः २४, स्वर्शाः, एवमेकैके पइ पइ आलापका भणितव्याः ३२ ॥ सू० २७ ॥

संपन्न होते हैं वे कमनीय पुद्गल हैं और इनसे जो भिन्न पुद्गल हैं वे अकमनीय पुद्गल हैं जो पुद्गल इन्द्रियों के आह्लादक होते हैं वे पुद्गल प्रिय पुद्गल हैं और जो इनसे भिन्न पुद्गल हैं वे अप्रियपुद्गल हैं मन के द्वारा जो पुद्गल शोभनरूप से और हितकारीरूप से जाने जाते हैं वे मनोज्ञ पुद्गल हैं और जो इनसे भिन्न पुद्गल हैं वे अमनोज्ञ पुद्गल हैं जिन पुद्गलों को मन बल्लभ (प्रिय) रूप से बारं बार याद करता है वे पुद्गल मनोऽम हैं अथवा मन को जो पुद्गल प्रिय होते हैं वे पुद्गल मन आम हैं इनसे भिन्न पुद्गल मनः अनाम हैं ॥ सू० २६ ॥

तेमने कमनीय पुद्गलो कडे छे अने तेमनाथी लिन्न पुद्गलोने अकमनीय पुद्गलो कडे छे. वे पुद्गलो इन्द्रियोने माटे आह्लादजनक होय छे ते पुद्गलोने प्रिय पुद्गलो कडे छे अने तेमना करतां लिन्न पुद्गलोने अप्रिय पुद्गलो कडे छे. वे पुद्गलो मनने शोभिता अने हितकारी लागे छे, ते पुद्गलोने मनोज्ञ पुद्गलो कडे छे अने तेमना करतां लिन्न पुद्गलोने अमनोज्ञ पुद्गलो कडे छे. वे पुद्गलोने मन बल्लभ (प्रिय) पुद्गलोइये वारंवार याद करे छे, ते पुद्गलोने मनोऽम अथवा मनआम पुद्गलो कडे छे. एवां पुद्गलो मनने प्रिय लागे छे. तेमनाथी लिन्न पुद्गलोने अमनोऽम (मनः अनाम) पुद्गलो कडे छे. सू. २६

टीका—‘दुविहा सदा’ इत्यादि ।

अस्य व्याख्या—अव्यवहितपूर्वमूत्रे गता ॥ सू० २७ ॥

उक्ताः पुद्गलधर्माः, सम्प्रति धर्माधिकाराज्जीवधर्मानाह—

मूलम्—दुविहे आधारे पणत्ते, तं जहा-नाणायारे चैव
नोनाणायारे चैव १ । नोनाणायारे दुविहे पणत्ते-तं जहा-
दंसणायारे चैव नोदंसणायारे चैव २ । नोदंसणायारे दुविहे
पणत्ते, तं जहा-चरित्तायारे चैव नोचरित्तायारे चैव ३ । नो

पुद्गलाधिकार होने से ही अब सूत्रकार उनके धर्मरूप शब्दादिकों का आत्तादि विशेषण सहित वर्णन करते हैं—

‘दुविहा सदा पणत्ता’ इत्यादि ।

टीकार्थ—शब्द दो प्रकार के कहे गये हैं एक आत्तशब्द और दूसरे अनात्तशब्द इसी प्रकार से वे इष्ट से लेकर यावत् मन आम तक दो दो प्रकार के होते हैं ऐसा जानना चाहिये ।

इसी प्रकार से रूप आत्त और अनात्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं इनके शेष प्रकार जो इष्ट से लगाकर मन आम तक हैं उनका भी कथन करना चाहिये इसी प्रकार से गंध, रस और स्पर्शों का भी कथन करना चाहिये अर्थात् एक एक में आत्तादिक ६-६ आलापक कहना चाहिये इस सूत्र की व्याख्या स्पष्ट है ॥सू० २७॥

पुद्गलानुं वक्तव्य आत्ती रह्युं छे, तेथी डवे सूत्रकार तेमना धर्मरूप शब्दादिकानुं आत्तादि विशेषणो सङ्घित वर्णन करे छे—

“दुविहा सदा पणत्ता” इत्यादि

टीकार्थ—शब्द भे प्रकारना कहे छे—(१) आत्त शब्द अने (२) अनात्त शब्द. अत्र प्रमाणे इष्ट, अनिष्टथी लक्षणे मन आम, मनः अनाम पर्यन्तना तेना षष्ठे प्रकारे पण उपर मुञ्जण न समञ्जवा.

अत्र प्रमाणे रूपना पण आत्त, अनात्तथी लक्षणे मन आम, मनः अनाम पर्यन्तना षष्ठे प्रकारानुं कथन पण समञ्ज लेवुं अत्र प्रमाणे गंध, रस अने स्पर्शाना लेवुं कथन पण समञ्जतुं. अट्ठे के प्रत्येकना विषयमां आत्तादिक ६-६ आलापक कडेवा लेवुं अत्र. आ सूत्रनी व्याख्या स्पष्ट होवाथी वधु विवेचन कथुं नथी. ॥ सू २७ ॥

चरित्तायारे दुविहे पणत्ते तं जहा-तवायारे चेत्र वीरियायारे
 चेत्र ४ । दो पडिमाओ पणत्ताओ तं जहा-समाहिपडिमा चेत्र
 उवहाणपडिमा चेत्र ५ । दो पडिमाओ पणत्ताओ तं जहा-
 विवेगपडिमा चेत्र विउसग्गपडिमा चेत्र ६ । दो पडिमाओ
 पणत्ताओ, तं जहा-भदा चेत्र सुभदा चेत्र ७ । दो पडिमाओ
 पणत्ताओ तं जहा-महाभदा चेत्र सव्वओ भदा चेत्र ८ । दो
 पडिमाओ पणत्ताओ तं जहा-खुड्डा चेत्र मोयपडिमा सहल्लिया
 चेत्र मोयपडिमा ९ । दो पडिमाओ पणत्ताओ तं जहा-जव-
 मज्झा चेत्र चंदपडिमा वडरमज्झा चेत्र चंद पडिमा १० । दुविहे
 सामाइए पणत्ते, तं जहा - अगारसमाइए चेत्र अणगार
 सामाइए चेत्र ॥ सू० २८ ॥

छाया—द्विविध आचारः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-ज्ञानाचारश्चैव नोज्ञानाचारश्चैव १ ।
 नोज्ञानाचारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-दर्शनाचारश्चैव नोदर्शनाचारश्चैव २ । नोदर्शना-
 चारो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा चारित्राचारश्चैव नोचारित्राचारश्चैव ३ । नोचारित्राचारो
 द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-तप आचारश्चैव वीर्याचारश्चैव ४ । द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा
 -समाधिप्रतिमा चैव उपधानप्रतिमा चैव ५ । द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-विवेकप्रतिमा
 चैव व्युत्सर्गप्रतिमा चैव ६ । द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा भद्रा चैव सुभद्रा
 चैव ७ । द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते तद्यथा-महाभद्रा चैव सर्वतोभद्रा चैव ८ । द्वे प्रतिमे
 प्रज्ञप्ते तद्यथा-क्षुद्रा चैव मोकप्रतिमा महती चैव मोकप्रतिमा ९ । द्वे प्रतिमे प्रज्ञप्ते
 तद्यथा-वज्रमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा वज्रमध्या चैव चन्द्रप्रतिमा १० । द्विविधः
 सामायिकः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-आगारसामायिकश्चैव अणगार सामायिकश्चैव ॥ सू० २८

टीका—‘दुविहे आयारे’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं कण्ठचम्, नवरम्-आचर्य-
 तेगुणविवृद्धय इति-आचारः शास्त्रविहितो व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानं=श्रुतज्ञानं, तद्वि-

पुद्गलों के धर्म कहे जा चुके हैं अब धर्माधिकार को लेकर ही सूत्र-
 कार जीवधर्मों का कथन करते हैं—‘दुविहे आयारे पणत्ते इत्यादि ।

पुद्गलाना धर्मानुं निरूपणं पूरं यथु ङवे धर्माधिकारनी अपेक्षाये सूत्रकार
 लवधर्मोनुं कथनं करे छे “दुविहे आयारे पणत्ते” इत्यादि—

षय आचारो ज्ञानाचारः, स कालादिरष्टधा,

उक्तञ्च—“ काले १ विणए २ बहुमाणे ३ उवहाणे ४ चेत्र तह अनिणहवणे ५

बंजण ६ मत्थ ७ तदुभए ८, अट्टविहो नाणमायारो १॥ ” इति ।

छाया—कालो विनयो बहुमानः, उपधानं चैत्र तथाऽनिद्वयनम् ।

व्यञ्जनम् (सूत्रम्) अर्थस्तदुभयम्, अष्टविधो ज्ञानाचारः ॥ इति ।

टीकार्थ—आचार दो प्रकार का कहा गया है एक ज्ञानाचार और दूसरा नो ज्ञानाचार, इनमें नो ज्ञानाचार दो प्रकार का है—एक दर्शनाचार और दूसरा नोदर्शनाचार, नो दर्शनाचार के भी दो भेद हैं—एक चारित्राचार और दूसरा नो चारित्राचार, नो चारित्राचार भी दो भेद वाला कहा गया है—एक तप आचार और दूसरा वीर्याचार, प्रतिमा दो प्रकार की कही गई है—एक समाधि प्रतिमा और दूसरी उपधानप्रतिमा इस प्रकार से भी प्रतिमा के दो भेद कहे गये हैं—एक विवेक प्रतिमा और दूसरी व्युत्सर्गप्रतिमा भद्रा और सुभद्रा के भेद से भी प्रतिमा के दो भेद होते हैं, तथा महाभद्रा और सर्वतोभद्रा इस प्रकार से भी प्रतिमाके दो भेद हैं, क्षुद्रा मोकप्रतिमा और महती मोक प्रतिमाके भेदसे भी प्रतिमा दो प्रकार की है यवमध्या चन्द्रप्रतिमा और वज्रमध्या चन्द्रप्रतिमा इस तरहसे भी प्रतिमा दो प्रकारकी है सामायिक भी दो प्रकारका कहा गया है—एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक ।

टीकार्थ—आचार जे प्रकारना क्ख्या छे—(१) ज्ञानाचार, (२) नोज्ञानाचार. नोज्ञानाचारना नीचे प्रमाणे जे प्रकार छे—(१) दर्शनाचार अने (२) नोदर्शनाचार. नोदर्शनाचारना पणु नीचे प्रमाणे जे लेद छे—(१) चारित्राचार अने (२) नोचारित्राचार. नोचारित्राचारना पणु जे लेद क्ख्या छे—(१) तप आचार अने (२) वीर्याचार. प्रतिमा (साधुना अलिग्रहइय नियमने प्रतिमा क्खे छे.) जे प्रकारनी क्खी छे—(१) समाधि प्रतिमा अने उपधान प्रतिमा. प्रतिमाना आ प्रमाणे जे लेद पणु क्ख्या छे. (१) विवेक प्रतिमा अने (२) व्युत्सर्ग प्रतिमा. भद्रा अने सुभद्राना लेदधीपणु प्रतिमा जे प्रकारनी क्खी छे. तथा महाभद्रा अने सर्वतोभद्रा नामनापणु प्रतिमाना जे लेद क्ख्या छे तेना क्षुद्रामोक प्रतिमा अने महतीमोक प्रतिमा, आ जे लेद पणु क्ख्या छे. आ सिवाय प्रतिमाना नीचे प्रमाणे जेसेद पणु क्ख्या छे—(१) यवमध्याचन्द्र प्रतिमा अने (२) वज्रमध्याचन्द्र प्रतिमा. सामायिकता पणु जे प्रकार क्ख्या छे—(१) अगार सामायिक अने अनगार सामायिक. अर्ही चार सूत्र सरण छे. शुष्णानी वृद्धि भाटे जे आचरवामां आवे छे तेने आचार क्खे

नो ज्ञानाचारः—तद्धितो दर्शनाद्याचार इति १ । दर्शनं=सम्यक्तत्वं, तदाचारो दर्शनाचारः स निश्शङ्कितादिरष्टविध एव,

उक्तञ्च—“ निस्संक्रिय १ निष्कंस्त्रिय २, निव्वितिगिच्छा ३ अमूढदिद्वीष्टया उव्वूह ५ थिरीकरणे ६, वच्छल्ल ७पभावणे ८ अट्ट ” ॥१॥ इति ।

छाया—निश्शङ्कितो १ निष्काङ्क्षितो २ निर्विचिकित्सा ३ऽमूढ दृष्टिश्च ४ । उपवृंहा ५ (वृद्धिकरणं प्रशंसाच) स्थिरीकरणं ६, वात्सल्यं ७ प्रभावना ८ अट्ट । इति

इसमें चार सूत्र सुगम हैं जो गुणों की वृद्धि के लिये आचरित किया जाता है उसका नाम आचार है अर्थात् शास्त्रविहित जो मार्ग है—व्यवहार है वह आचार है, श्रुतज्ञान का नाम ज्ञान है इस श्रुतज्ञानविषयक जो आचार है वह ज्ञानाचार है यह ज्ञानाचार काल आदि के भेद से आठ प्रकार का है।—कहा भी है—‘ काले विणए ’ इत्यादि ।

कालाचार, विनयाचार, बहुमानाचार, उपधानाचार, अनिहवाचार, व्यञ्जचार, अर्थाचार और तदुभयाचार ज्ञानाचार से भिन्न जो आचार है वह नोज्ञानाचार है यह नोज्ञानाचार दर्शनाचार और नोदर्शनाचार के भेद से दो प्रकार का कहा गया है । दर्शन शब्द का अर्थ सम्यक्त्व है सम्यक्त्व विषयक जो आचार है वह दर्शनाचार है यह दर्शनाचार निःशंकित आदि के भेद से आठ प्रकार का है ।

कहा भी है—‘ निस्संक्रिय निष्कंस्त्रिय ’ इत्यादि ।

छे. ओटले के शास्त्रविहित के मार्ग (व्यवहार) छे, तेनुं नाम आचार छे. श्रुतज्ञाननुं नाम ज्ञान छे. ते श्रुतज्ञान विषयक के आचार छे ते आचारने ज्ञानाचार कडे छे. ते ज्ञानाचार काण आदिना लेदथी आठ प्रकारना छे. कहुं पणु छे के—

“ काले विणए ” इत्यादि—ते प्रकारे नीचे प्रमाणे छे—(१) कालाचार, (२) विनयाचार, (३) बहुमानाचार, (४) उपधानाचार, (५) अनिहवाचार, (६) व्यञ्जनाचार, (७) अर्थाचार अने (८) तदुभयाचार.

ज्ञानाचारथी भिन्न के आचार छे तेने नोज्ञानाचार कडे छे. ते नोज्ञानाचारना के लेद कहुं छे—(१) दर्शनाचार अने (२) नोदर्शनाचार. दर्शन ओटले सम्यक्त्व. सम्यक्त्व विषयक के आचार छे, ते आचारने दर्शनाचार कडे छे. ते दर्शनाचार निःशंकित आदिना लेदथी आठ प्रकारना छे. कहुं पणु छे के—

“ निस्संक्रिय निष्कंस्त्रिय ” इत्यादि—ते आठ लेदो नीचे प्रमाणे छे—

नो दर्शनाचारः=चारित्र्याचारः-समितिपञ्चकगुप्तित्रयरूपोऽष्टधा, उक्तञ्च—

“ पाणिहाणजोगजुत्तो, पंचहिं समिर्द्दिहिं तीर्द्दि गुत्तीर्द्दि ।

एसचरित्तायारो, अट्टविहो हौइ नायव्वो ॥ १ ॥ ” इति ।

छाया—प्रणिधानयोगयुक्तः (प्रशस्तमनोवाक्कायसंपन्नः) पञ्चभिः

समितिभिस्तिष्ठभिर्गुप्तिभिः । एष चारित्र्याचारः,

अष्टविधो भवति ज्ञातव्यः ॥१॥ इति ।

नो चारित्र्याचारः-तप आचारादि ३ । तप आचारो द्वादशविधः,

आह च—“ वारसविहंमि वि तवे, सम्भंतर वाहिरे कुसलदिट्ठे

अगिलाइ अणाजीवी, नायव्वो सो तत्रायारो ॥ ” इति ।

निःशंकित, निःकांक्षित, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टि, उपवृंहा,
स्थिरीकरण, वात्सल्य और प्रभावना

नो दर्शनाचार से चारित्र्यादि का ग्रहण हुआ है चारित्र्याचार पांच
समिति, तीनगुप्ति, रूप होता है अतः यह आठ प्रकार का है ।

कहा भी है—‘ पाणिहाणजोगजुत्तो ’ इत्यादि ।

प्रशस्त मन, वचन और काय से संपन्न रहना इसका नाम चारित्र्य
है इस चारित्र्य का आचरण पांच समितियाँ से और तीन गुप्तियों से
युक्त हुए संयमी जीव के हाता है नो चारित्र्य से तप आचार आदि
गृहीत हुए हैं—यह तप आचार बारह प्रकार का होता है—६ बाह्य तपरूप
और ६ आभ्यन्तर तपरूप ।

कहा भी है—‘ वारसविहंमि वि तवे ’ इत्यादि ।

जिनोपदिष्ट बारह प्रकार के तप में बाह्य आभ्यन्तर तप में—जो

(१) निःशंकित, (२) निःकांक्षित, (३) निर्विचिकित्सा, (४) अमूढ दृष्टि, (५)
उपवृंहा, (६) स्थिरीकरण, वात्सल्य अने (८) प्रभावना

नो दर्शनाचार द्वारा चारित्र्यादिने ग्रहण कराया छे चारित्र्याचार पांच
समिति अने त्रणु गुप्तिरूप डाय छे तेथी तेना अठ प्रकार कइया छे.
कहुं पणु छे के—

“ पाणिहाण जोगजुत्तो ” इत्यादि—प्रशस्त मन, वचन अने कायथी संपन्न
रहेवुं तेनुं नाम चारित्र्य छे पांच समितियों अने त्रणु गुप्तिओंथी युक्त
संयमी एव द्वारा आ चारित्र्यनुं आचरण (पालन) कराय छे

‘ नोचारित्र्य ’ पद द्वारा तप आचार आदि गृहीत थयेल छे. ते तप
आचार १२ प्रकारना छे, तेमांथी ६ बाह्य तपरूप अने ६ आभ्यन्तर तपरूप
छे. कहुं पणु छे के—

“ वारसविहंमि वि तवे ” इत्यादि. जिनोपदिष्ट बार प्रकारना (बाह्य
अने आभ्यन्तर) तपमां आ लोक आदिनी आशंसाथी (अभिलाषाथी)

छाया—द्वादशविधेऽपि तपसि, साभ्यन्तर बाह्ये कुशलदृष्टे,
(जिनोपदिष्टे) । अग्लानी अनाजीवी (इहलोकाद्याशसावर्जितः)
ज्ञातव्यः स तप आचारः ॥ इति ।

वीर्याचारस्तु—ज्ञानादौ स्वशक्तेरगोपनं नातिक्रमणं चेति, तदाह—
“अणिगूहिय बलवीरिओ परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो ।
जुंजइ य जहाथामं, नायवो विरियायारो ” ॥१॥ इति ।

छाया—अनिगूहित बलवीर्यः, पराक्रमते यो यथोक्तमायुक्तः ।
युनक्ति च यथास्थामं, ज्ञातव्यो वीर्याचारः ॥१॥ इति ।

वीर्याचारमेव विशेषतयाऽभिधातुं षट्सूत्रीमाह—

‘दो पडिमाओ’ इत्यादि । प्रतिमा—प्रतिपत्तिः विशिष्टनियमस्वीकरणमित्यर्थः । समाधानं समाधिः श्रुतचारित्ररूपः, तस्य प्रतिमा । उपधानम्—उग्रतपः, तत्प्रतिमा—उपधानप्रतिमा द्वादशभिक्षुप्रतिमा एकादशोपासकप्रतिमाश्चेत्येवं

इह लोक आदि की आशंसा से वर्जित होना है वही तप आचार है ज्ञानादिक के आचरण करने में अपनी शक्ति को छुपाना नहीं इसका नाम वीर्याचार है । कहा भी है—‘अणिगूहियबलवीरियो’ इत्यादि ।

इस वीर्याचार को ही विशेष रूप से कहने के लिये सूत्रकार ने इस षट्सूत्री का कथन किया है—‘दो पडिमाओ’ इत्यादि—विशिष्ट नियम रूप अभिग्रह को स्वीकार करना इसका नाम प्रतिमा है—समाधान का नाम समाधि है यह समाधि श्रुतचारित्र रूप होनी है इस समाधि को स्वीकार करना यह समाधि प्रतिमा है उग्रतप का नाम उपधान है इसे आचरित करना इसका नाम उपधानप्रतिमा है यह उपधानप्रतिमा द्वादश

रहित होवुं तेनुं नाम ज तप आर छे. ज्ञानादिकनुं आचरण करवाभां पोतानी शक्तिने छुपाववी नहीं अने शक्ति प्रमाणे काम करवुं तेनुं नाम वीर्याचार छे कहुं पथु छे के—

“अणिगूहिय बलवीरिओ” इत्यादि. आ वीर्याचारनुं ज आस निश्चय करवाने माटे सूत्रकारे आ षट्सूत्रीनुं (छ सूत्राना समूहनुं) अहीं कथन कथुं छे—“दो पडिमाओ” इत्यादि.

विशिष्ट नियमरूप अलिग्रहने स्वीकार करवो तेनुं नाम प्रतिमा छे. समाधाननुं नाम समाधि छे. ते समाधि श्रुतचारित्ररूप होय छे. आ समाधिने अंगीकार करवी तेनुं नाम समाधि प्रतिमा छे. उग्र तपने उपधान कहे छे. उग्र तप आचरणुं तेनुं नाम उपधान प्रतिमा छे. ते उपधान प्रतिमा १२ भिक्षुप्रतिमारूप अने श्रावकनी ११ प्रतिमारूप होय छे.

रूपेति १ । त्रिवेकप्रतिमा-त्रिवेचनं त्रिवेकः-त्यागः, स च आन्तराणां कषायादीनां वाह्यानां गणशरीरभक्तपानादीनामनुचितानां, तत्प्रतिपत्तिस्तथा । व्युत्सर्गप्रतिमा कायोत्सर्ग करणमेवेति २ । भद्रापूर्वादिदिक्चतुष्टये प्रत्येकं प्रहरचतुष्टयकायोत्सर्गकरणरूपा अहोरात्रद्वयपरिमितेति । सुभद्रा-साऽप्येवंत्रिविधैव संभाव्यते ३ । महाभद्राऽप्येवंरूपैव, नवरम् - अहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्रचतुष्टयप्रमाणा । सर्वतोभद्रा तु दशसु पूर्वादिदिक्षु प्रत्येकमहोरात्रकायोत्सर्गरूपा अहोरात्र दशक प्रमाणेति ४ । मोक्षप्रतिमाक्षुद्रिका महती चेति द्विविधा । अनयोर्व्याख्याऽन्यतो-

भिक्षु प्रतिमा और आवक की ११ प्रतिमारूप है विवेक प्रतिमा-त्याग का नाम विवेक है इस विवेकमें आन्तर कषायोंका और अनुचित गण का शरीर का और भक्तपान आदि का त्याग किया जाता है-इस विवेक की जो प्रतिपत्ति होनी है उस का नाम विवेक प्रतिमा है १, कायोत्सर्ग करने का नाम व्युत्सर्ग प्रतिमा है २, पूर्वादि चार दिशाओं में प्रत्येक में दो दिन और दो दिनतक चारप्रहर तक कायोत्सर्ग करना यह भद्रा-प्रतिमा है सुभद्राप्रतिमा भी ऐसी ही प्रतीत होती है ३ महाभद्राप्रतिमा भी ऐसी ही है परन्तु इनमें चार दिन चार रात तक कायोत्सर्ग किया जाता है सर्वतो भद्र जो प्रतिमा है उसमें दश दिशाओं में से प्रत्येक दिशा में एक २ दिन रात का कायोत्सर्ग धारण किया जाता है इस प्रकार इस प्रतिमा में दशदिन और दश रात तक कायोत्सर्ग धारण करना होता है क्षुद्रिका और महती के भेद से मोक्षप्रतिमा दो प्रकार

विवेक प्रतिमा—त्यागनुं नाम विवेक छे. ते विवेकमां आन्तर कषायानो, अनुचित गणानो, शरीरानो, अने लक्षतपान आदिनो त्याग करवामां आवे छे. आ प्रकारना विवेक (त्याग) थी युक्त जे प्रतिमा छे तेने “विवेक प्रतिमा कडे छे. ॥ १ ॥ कायोत्सर्ग करवो तेनुं नाम व्युत्सर्ग प्रतिमा छे ॥ २ ॥ पूर्वादि चार दिशाओमांनी प्रत्येक दिशांमां जे द्विस सुधी चार प्रहर पर्यन्त कायोत्सर्ग करवो तेनुं नाम भद्रा प्रतिमा छे. सुभद्रा प्रतिमा पणु अवी ज छे. ॥ ३ ॥ महाभद्रा प्रतिमा पणु अवी ज छे, परन्तु तेमां चार दिन अने चार रात सुधी कायोत्सर्ग कराय छे. सर्वतोभद्र नामनी जे प्रतिमा छे तेमां दश दिशाओमांनी प्रत्येक दिशांमां अेक अेक दिनरातनो कायोत्सर्ग धारणु करवामां आवे छे. आ रीते आ प्रतिमान्नी आराधनामां दश दिन अने दश रात सुधी कायोत्सर्ग धारणु करवो पडे छे. ॥ ४ ॥ क्षुद्रिका अने महतीना लेखी मोक्षप्रतिमा जे प्रकारनी कही छे. तेमना विषेनुं कथन अन्य शास्त्रोमांथी जणु लेवुं जेधअे. ॥ ५ ॥

उवसेया ५ । ' जवमज्ज्ञा ' इत्यादि-यवस्येव मध्यं यस्या सा यवमध्या, या यववत् कवलैराद्यन्तयोर्हीना मध्ये च स्थूला, कलावृद्धिहानिभ्यां चन्द्र इव या प्रतिमा । सा चन्द्रप्रतिमा । इयं चैक्रमासेन पूर्णा भवति, तथाहि-एतत्प्रतिमाप्रतिपन्नः शुक्लप्रतिपत्तः एकं कवलमभ्यवहृत्य ततः प्रतिदिनमेकैककवलवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशकवलान् भुङ्क्ते, पुनश्च कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशैव कवलान् भुक्त्वा प्रतिदिनमेकैकहान्या यावदमावास्यायामेकमेव कवलं यस्यां भुङ्क्ते सा यवमध्या

की होती है ४ इनके विषय का कथन अन्यत्रसे जानना चाहिये ५ " जवमज्ज्ञा " इत्यादि-जिस प्रतिमा में मध्य यव के मध्य जैसा होता है वह यवमध्यप्रतिमा है तात्पर्य इसका ऐसा है कि यह प्रतिमा यव की तरह आदि अन्त में ग्रासों से हीन होती है और मध्य में स्थूल होती है इस प्रतिमा का दूसरा नाम चन्द्रप्रतिमा भी है चन्द्रमा की तरह यह प्रतिमा होती है यह प्रतिमा एक महीने में पूर्ण होती है इस प्रतिमा को धारण करने वाला जीव शुक्लपक्ष की प्रतिपदा में एक ग्रास आहार का लेता है और फिर वह द्वितीयादि दिनों में पूर्णमासी तक एक २ ग्रास की वृद्धि करता जाता है और पूनम के दिन १५ ग्रास तक आहार लेता है फिर कृष्णपक्ष में वह पुनः १५ ग्रासप्रमाण आहार लेता है और फिर अमावस्यातक एक एक ग्रास की हानि करता हुआ आहार लेता रहता है इस तरह अमावास्या को वह एक ग्रास ही आहारमें लेता है इस प्रकार करने से इस प्रतिमा का नाम यवमध्या या चन्द्रप्रतिमा हुआ

" जवमज्ज्ञा " इत्यादि. जे प्रतिमाभां यवना मध्यभाग जेवो मध्य डोय छे, ते प्रतिमाने यवमध्य प्रतिमा कडे छे. आ कथननुं तात्पर्य आ प्रमाणे छे-जेम यवनेो मध्यभाग स्थूल अने अन्तभाग पातणेो डोय छे तेम आ प्रतिमाना आरंभमां अने अन्ते आसो (कोणीया) नुं प्रमाणे न्यून डोय छे अने मध्यकाणे स्थूल प्रमाणे डोय छे. आ प्रतिमानुं णीणुं नाम चन्द्रप्रतिमा पणु छे. जेम चन्द्रमानी कणामां वृद्धि डानी थाय छे तेम आ प्रतिमाभां पणु आसोना प्रमाणेमां वधघट थाय छे आ प्रतिमा अेक भासमां पूर्ण थाय छे. आ प्रतिमा धारणु करनार एव शुक्ल पक्षनी अेकमे अेक आसनेो आहार ले छे, तयारभाह दररोज अेक अेक आसनी वृद्धि करतां करतां पूनमने दिवसे १५ आसनेो आहार करे छे. तयारभाह कृष्णपक्षनी अेकमे पणु ते १५ आस प्रमाणे आहार ले छे. तयारभाह दररोज अेक अेक आस घटाउतां घटाउतां अमावास्याने दिवसे ते अेक आसनेो ज आहार करे छे. आ प्रकारनी आ प्रतिमा होवाथी तेनुं नाम यवमध्यमा अथवा चन्द्रप्रतिमा पणु छे.

ચન્દ્રપ્રતિમેતિ । તથા વજ્રસ્યેવ મધ્યં યસ્યાં સા વજ્રમધ્યા, વજ્રવત્ કનલૈરાઘન્તયોઃ સ્થૂલા મધ્યે ચ તન્વી કઞ્ઠાહાનિવૃદ્ધિભ્યાં ચન્દ્ર ઇવ પ્રતિમા સા ચન્દ્રપ્રતિમા । ઇય-મપિ ચૈકેન માસેન પૂર્ણા ભવતિ, તથાહિ-તત્ર કૃષ્ણપ્રતિપદિ પચ્ચદશકવલાન્ શુક્ત્યા તતઃ પ્રતિદિનમેકૈકઠાન્યા યાવદમાવાસ્યાયામેકં કવલં શુદ્ધ્વતે, પુનઃ શુક્લપ્રતિપદ્યપ્યેકમેવ કવલં શુક્ત્યા તતઃ પ્રતિદિનમેકૈકઠદ્રયા યવાત્પૂર્ણિમાયાં પચ્ચદશ-કવલાન્ શુદ્ધ્વતે સા વજ્રમધ્યા ચન્દ્રપ્રતિમેતિદ્ ।

પ્રતિમાશ્ચ સમાયિકવ્રતામેવ ભવતીતિ સમાયિકનૃત્રમાહ—

હૈ ચન્દ્રમા એક પક્ષ મેં અપની કલાઓં સે વદતા હૈ ઓર કૃષ્ણપક્ષ મેં ક્રમશઃ વહ ઘટતા જાતા હૈ ઇસ્વી પ્રકાર ઇસ પ્રતિમા મેં ઓ શુક્લપક્ષ મેં એક ૨ ગ્રાસ કી અધિકતા હોતી જાતી હૈ ઓર ફિર ક્રમશઃ આહાર કી ઘટતી હોતી જાતી હૈ તથા-વજ્ર કે મધ્ય કે જૈસા મધ્ય પ્રતિમા મેં રહતા હૈ વહ વજ્રમધ્યા પ્રતિમા હૈ યહ પ્રતિમા ઓ એક માસ કે કાલ-વાલી હૈ ઇસમેં કૃષ્ણપક્ષ કી પ્રતિપદા મેં ઇસ પ્રતિમા કા ધારી ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ કરતા હૈ ફિર વહ પ્રતિદિન એક એક ગ્રાસ કી હાનિ સે અમાવાસ્યા કે દિન કેવલ એક ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર લેતા હૈ વાદ મેં શુક્લપક્ષ કી એકમ તિથિ મેં ઓ વહ એક ગ્રાસ પ્રમાણ હી આહાર લેતા હૈ ઇસકે વાદ વહ પ્રતિદિન એક એક ગ્રાસ કી વૃદ્ધિ સે પૂર્ણિમા કે દિન ૧૫ ગ્રાસપ્રમાણ આહાર લેતા હૈ ઇસ પ્રકાર યહ વજ્રમધ્યા ચન્દ્રપ્રતિમા હૈ યે પ્રતિમાઈ સામાયિક વાલે જીવોં કે હી હોતી હૈં અતઃ અવ

ચન્દ્રમાની કલાઓ શુક્લપક્ષમાં વધતી જાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે. એજ પ્રમાણે આ પ્રતિમાની આરાધના કરનારના આહારમાં શુક્લ પક્ષમાં એક એક ગ્રાસની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્રમશઃ એક એક ગ્રાસની ન્યૂનતા થતી રહે છે.

જે પ્રતિમામાં વળના મધ્યભાગ જેવો મધ્યકાળ રહે છે, તે પ્રતિમાને વળમધ્યા પ્રતિમા કહે છે. તે પ્રતિમાની આરાધના પણ એક માસ પર્યન્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રતિમા ધારણ કરનાર જીવ કૃષ્ણપક્ષની એકમને દિવસે ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ કરે છે. ત્યારબાદ દરરોજ ક્રમશઃ તે એક એક ગ્રાસ ઓછો કરતો જાય છે, આ રીતે અમાવાસ્યાએ તે માત્ર એક ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર ગ્રહણ કરે છે. ત્યારબાદ તે શુક્લ પક્ષની એકમે પણ એક ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર જ લે છે. ત્યારબાદ તે પ્રતિદિન એક એક ગ્રાસની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પૂર્ણિમાને દિવસે ૧૫ ગ્રાસ પ્રમાણ આહાર લે છે. વળમધ્યમા પ્રતિમાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ॥ ૬ ॥

‘दुविहे सामाहए’ इत्यादि । समः—समत्वं रागद्वेषरहितत्वेन सर्वेषु जीवेषु स्वात्मसाध्यवत्त्वम्, सम शब्दस्यात्र भावप्रधाननिर्दिष्टत्वात्, तस्य आयः—प्राप्ति समायः प्रवर्धमानशरदचन्द्रकलावत् प्रतिक्षणविलक्षणज्ञानादिलाभः, स प्रयोजन-मस्येति सामायिकम् । यद्वा—समानां ज्ञानादीनाम् आयः—लाभः समायः, स एव सामायिकम् तद् द्विविधम्—आगारसामायिकम्, अनगारसामायिकं चेति । तत्र—आगारसापत्किम् गृहस्थानाम्, अनगारसामायिकं च सर्वविरतिमतां मुनीनां भवतीति ॥ सू० २८ ॥

सूत्रकार सामायिक सूत्र का कथन करते हैं—‘दुविहे सामाहए’ इत्यादि—रागद्वेष की रहितता से जो समस्त जीवों के ऊपर अपने आत्मा के जैसी समता होती है उसका नाम सम है इस लक्ष्य की जो आय—प्राप्ति—लाभ है उसका नाम समाय है यह समाय प्रवर्धमान शरद चन्द्रकला की तरह प्रतिक्षण विलक्षण ज्ञानादिक जो लाभ है उस लाभरूप होना है यह लाभ जिसका प्रयोजन है वह सामायिक है अथवा—ज्ञानादि रूप सम का लाभ समाय है और यह समाय ही सामायिक है वह दो प्रकार का है एक अगार सामायिक और दूसरा अनगार सामायिक अनगार सामायिक गृहस्थों के होता है और अनगार सामायिक सर्व विरति मुनिजनों के होता है ॥ सू० २८ ॥

सामायिकवाणा एवो वडे न प्रतिभाञ्चो धारणु करी शक्य छे, तेथी डवे सूत्रकार सामायिक सूत्रनुं कथन करे छे—

“दुविहे सामाहए” इत्यादि. रागद्वेषथी रहित थधने समस्त एवो प्रत्ये पोताना आत्माना जेनी समतानो जे भाव राणवामां आवे छे तेनुं नाम ‘सम’ छे. ते समनी जे आय (प्राप्ति, लाभ) छे, तेनुं नाम समाय छे. ते समाय प्रवर्धमान शरद चन्द्रनी कज्ञानी जेम प्रतिक्षण विलक्षण ज्ञाना-दिक जे लाभ छे ते लाभरूप होय छे. ते लाभ जेनुं प्रयोजन छे, जेनी वस्तुने सामायिक कडे छे. अथवा ज्ञानादि रूप समता लाभनुं नाम न समाय छे, अने ते समाय न सामायिक छे. तेना जे प्रकार छे—(१) अगार सामायिक अने (२) अनगार सामायिक अगार सामायिक गृहस्थो द्वारा कराय छे अने अनगार सामायिक सर्वविरति द्वारा थाय छे. ॥ सू० २८ ॥

जीवधर्माधिकार एव तद्धर्मान्तराणि प्ररूपयन्नाह—

मूलम्—दोषहं उववाए पणत्ते तं जहा—देवाण चैव नेरइ-
याण चैव १ । दोषहं उववट्टणा पणत्ता तं जहा—नेरइयाण चैव
भवणवासीण चैव २ । दोषहं चवणे पणत्ते तं जहा—जोइसि-
याण चैव वेमाणियाण चैव ३ । दोषहं गवभक्कंती पणत्ता
तं जहा—मणुस्साण चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण चैव ४ ।
दोषहं गवभत्थाणं आहारे पणत्ते तं जहा—मणुस्साण चैव
पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण चैव ५ । दोषहं गवभत्थाणं वुड्डी
पणत्ता तं जहा—मणुस्साण चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण
चैव ६ । एवं निव्वुड्डी ७, विगुव्वणा ८, गइपरियाए ९, समुग्घाए
१०, कालसंजोगे ११, आयाई १२, मरणे १३ । दोषहं छविपव्वा
पणत्ता तं जहा—मणुस्साण चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण
चैव १४ । दो सुक्कसोणिय संभवा पणत्ता तं जहा—मणुस्सा
चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया चैव १५ । दुविहा ठिई पणत्ता
तं जहा—कायट्ठिई चैव भवट्ठिई चैव १६ । दोषहं कायट्ठिई
पणत्ता तं जहा—मणुस्साण चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण
चैव १७ । दोषहं भवट्ठिई पणत्ता तं जहा—देवाण चैव नेरइ-
याण चैव १८ । दुविहे आउए पणत्ते तं जहा—अद्धाउए चैव
भवाउए चैव १९ । दोषहं अद्धाउए पणत्ते तं जहा—मणुस्साण
चैव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण चैव २० । दोषहं भवाउए
पणत्ते तं जहा—देवाण चैव नेरइयाण चैव २१ । दुविहे कम्मे
पणत्ते तं जहा—पएसकम्मे चैव अणुभावकम्मे चैव २२ । दो

अहाउयं पालेति तं जहा-देवा चैव नैरयिकाणां चैव २३ । दोणहं
आउय संवट्टए पणत्ते तं जहा-मणुस्साण चैव पंचिदिय तिरि-
क्खजोणियाण चैव २४ ॥ सू० २९ ॥

छाया—द्वयोरुपपातः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—देवानां चैव नैरयिकाणां चैव १ । द्वयो-
रुद्धत्तना प्रज्ञप्तातद्यथा—नैरयिकाणां चैव भवनवासिनां चैव २ । द्वयोश्च्यवनं प्रज्ञप्तं
तद्यथा—ज्योतिष्काणां च वैमानिकानां चैव ३ । द्वयोर्गर्भव्युत्क्रान्तिः प्रज्ञप्ता तद्यथा
मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव ४ । द्वयोर्गर्भस्थयोराहारः प्रज्ञप्तस्त-
द्यथा—मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव ५ । द्वयोर्गर्भस्थयोर्वृद्धिः
प्रज्ञप्ता तद्यथा—मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव ६ । एवं निवृद्धिः ७
विकुर्वणा ८, गतिपर्यायः ९, समुद्धातः १०, कालसंयोगः ११, आयातिः १२, मरणम्
१३ । द्वयोश्छविपर्वाणि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां
चैव १४ । द्वौ शुक्रशोणितसंभवौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा—मनुष्याश्चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका-
श्चैव १५ । द्विविधा स्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा—कायस्थितिश्चैव भवस्थितिश्चैव १६ । द्वयोः
कायस्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा—मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकानां चैव १७ ।
द्वयोर्भवस्थितिः प्रज्ञप्ता तद्यथा—देवानां चैव नैरयिकाणां चैव १८ । द्विविधमायुष्कं
प्रज्ञप्तं तद्यथा—अद्धायुष्कं चैव भवायुष्कं चैव १९ । द्वयोरद्धायुष्कं प्रज्ञप्तं तद्यथा—
मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव २० । द्वयोर्भवायुः प्रज्ञप्तं तद्यथा
देवानां चैव नैरयिकाणां चैव २१ । द्विविधं कर्म प्रज्ञप्तं तद्यथा—प्रदे कर्म चैव अनु-
भावकर्म चैव २२ । द्वौ यथायुष्कं पालयतस्तद्यथा—देवाश्चैव नैरयिकाश्चैव २३ । द्वयोरायु-
ष्कसंवर्त्तकः प्रज्ञप्तद्यथा—मनुष्याणां चैव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां चैव २४ ॥ सू० २९ ॥

टीका—‘ दोणहं उववाए ’ इत्यादि चतुर्विंशतिसूत्री सुगमा । नवरम्—उपपत्त-
नम् उपपातः—गर्भसंमूर्च्छनं विलक्षणो जन्मविशेषः—देवनारकाणां जन्मेत्यर्थः १ ।

अथ सूत्रकार जीवधर्माधिकार में जीव के अन्य धर्मों की प्ररूपणा
करते हैं—‘ दोणहं उववाए पणत्ते ’ इत्यादि ।

टीकार्थ—दो का उपपान कहा गया है—एक देवों का उपपात और
दूसरा नैरयिकों का उपपान, उद्धत्तना दो की कही गई है—नैरयिकों की

अवधर्माधिकार आदी रह्यो छे, तेथी सूत्रकार डवे अवना अन्य धर्मोनी
प्ररूपणा करे छे—“ दोणहं उववाए पणत्ते ” इत्यादि—

टीकार्थ—उपपात जेना कह्यो छे—(१) देवोना उपपात अने (२) नार-
केना उपपात. उद्धत्तना जेनी कही छे—(१) नारकेनी उद्धत्तना अने (२)

ઉદ્વર્તનમ્-ઉદ્વર્તના તત્ત્ક્રાયાનિર્ગમનં મરણમિત્યર્થઃ । एदा नैरयिकाणां भवनवासिनामेव व्यपदिश्यते । व्यन्तरास्तु भवनवासिष्वन्तर्भूताः २ । च्युतिश्च्यवनं मरणमित्यर्थः, ज्योतिष्कवैमानिकानां मरणं च्यवनशब्देन व्यपदिश्यते ३ । गर्भव्युत्क्रान्तिः-गर्भे-गर्भाशये व्युत्क्रान्तिः-उत्पत्तिः, तथा । इयं मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च भवति ४ । आहरणम् आहारः, स च द्वयानां गर्भस्थानां भवति, तथाहि-मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च ९ । वर्धनं वृद्धिः शरीरोपचय इत्यर्थः । इयमपि गर्भस्थमनुष्याणां गर्भस्थपञ्चेन्द्रियतिरश्वां च भवति ६ । एवम्-अनेनैव प्रकारेण गर्भस्थानां मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्वां च निर्वृद्धिर्हा निर्वृत्तपित्तादिभिः नि शब्दोऽत्राभाववाचकः - यथा निर्धनेत्यादि वत् ७, विकृष्टणा, इयं वैक्रियलब्धिमतां मनुष्य-पञ्चेन्द्रियतिरश्वां भवति ८, गति-

ઉદ્વર્તના ઓર ભવનવાસિયોં કી ઉદ્વર્તના, ચ્યવન દો કા કહા ઘયા હૈ-જ્યોતિષ્કોં કા ચ્યવન ઓર વૈમાનિકોં કા ચ્યવન દો કી ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ કહી ગઈ હૈ-મનુષ્યોં કી ઓર પંચેન્દ્રિય તિર્યશ્ચોં કી ગર્ભસ્થ દો જીવોં કો આહાર કહા ઘયા હૈ-મનુષ્યોં કો ઓર પંચેન્દ્રિયતિર્યશ્ચોં કો ગર્ભસ્થ દો જીવોં કો વૃદ્ધિ કહી ગઈ હૈ-મનુષ્યોં કો ઓર પંચેન્દ્રિયતિર્યશ્ચોં કો ૬, હસી તરહ સે નિર્વૃદ્ધિ સી કહી ગઈ જાનની ચાહિયે, હસી તરહ સે વિકૃર્વણા, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, આયાતિ ઓર મરણ કો સમ્બન્ધ મેં સી જાનના ચાહિયે દો જીવોં કો છવિર્પર્ચ કહે ગયે હૈં-મનુષ્યોં કો ઓર પંચેન્દ્રિયતિર્યશ્ચોં કો ૧૪ દો જીવ શુક્ર શોણિત્ સે ઉત્પન્ન હુએ કહે ગયે હૈં-મનુષ્ય ઓર પંચેન્દ્રિય તિર્યશ્ચ ૧૫ દો પ્રકાર કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ કાયસ્થિતિ ઓર ભવસ્થિતિ દો જીવોં કો કાયસ્થિતિ કહી ગઈ હૈ-મનુષ્યોં

ભવનવાસી દેવોની ઉદ્વર્તના. ચ્યવન યેતુ કહ્યું છે-(૧) જ્યોતિષ્કોનું ચ્યવન અને વૈમાનિકોનું ચ્યવન. ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ યેની કહી છે-(૧) મનુષ્યોની અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની. ગર્ભસ્થ જીવોમાંના યે પ્રકારના જીવોનો આહાર કહ્યો છે-(૧) મનુષ્યોનો અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો ગર્ભસ્થ યે પ્રકારના જીવોની વૃદ્ધિ કહી છે-(૧) મનુષ્યોની અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની. એજ પ્રમાણે નિર્વૃદ્ધિનું કથન પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે વિકૃર્વણા, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, આયાતિ અને મરણ વિષે પણ સમજવું યે જીવોમાંજ ત્વચા અને સધિમન્ધનનો સફલાવ કહેવામાં આવ્યો છે-(૧) મનુષ્યોમાં અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં. યે જીવોને શુક્ર શોણિતથી ઉત્પન્ન થયેલા કહ્યા છે-(૧) મનુષ્ય અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની યે પ્રકારની સ્થિતિ કહી છે-(૧) કાયસ્થિતિ અને (૨) ભવસ્થિતિ. યે જીવોની કાયસ્થિતિ કહી છે,

पर्यायः—चलनं, मृत्या वा गत्यन्तरगमनरूपः, यच्च वैक्रियलब्धिधरो गर्भान्निर्गत्य प्रदेशतो बहिः संग्रामयति स वा गतिपर्यायः ९, यथास्वभावस्थितानामात्मप्रदेशानां वेदनादिभिः सप्तभिः कारणैः समन्ताद् उद्घातनं—स्वभावादन्यभावेन परिणमन समुद्घातः १०, कालसंयोगः—कालकृतावस्थानुभवः ११, आयातिः—गर्भान्निर्गमः १२, मरणं—प्राणत्यागः गर्भस्थानां मनुष्यतिरश्वासिति सर्वत्र योज्यम् १३। 'दोषं छविपव्वा' इत्यादि, छविः—त्वचा, तद्युक्तानि पर्वाणि—सन्धिबन्धनानि छविपर्वाणि। इमानि गर्भस्थमनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्वां भवन्ति १४। शुक्रशोणिताभ्यां संभवः—उत्पत्तिर्येषां ते शुक्रशोणितसंभवाः, ते के ? इत्याह—मनुष्याः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च १५। 'दुविहा ठिई' इत्यादि—स्थितिः—अवस्थानम्, सा द्विविधा—कायस्थितिः भवस्थितिश्चेति १६। तत्र कायस्थितिः—सप्ताष्टभवग्रहणरूपा। सा च मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्वां भवति। एषा पृथिव्यादीनामपि भवति किन्त्वत्र द्विस्थानानुरोधाद् द्वयोरेव ग्रहणम् १७। भवे भवरूपा वा स्थितिर्भवस्थितिः—भवकाल इत्यर्थः। सा च देवानां नैरयिष्णाणां च भवति, तेषां पुनर्देवादित्वेनानुत्पत्तेः १८। अद्धा—कालः, तत्प्रधानम् आयुः—पञ्चममायुष्कर्म—अद्धायुः, तदेव—अद्धायुष्कम्—कालान्तरानुगम्यायुरित्यर्थः। भवप्रधानमायुर्भवायुः, तदेव भवायुष्कं, यद् भवात्यये नियमादपगच्छत्येव न कालान्तरमनुयाति १९। अद्धायुष्कं मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्वां च भवति, कस्यचित् तद् भवनाशेऽपि नापगच्छति, उत्कृष्टतः सप्ताष्टभवकालं यावदनुगच्छति २०। भवायुष्कं देवानां च भवति, यद् भवात्यये नियमादपगच्छत्येव, न कालान्तरमनुयाति। अयं भावः—देवा देवभवाच्च्युत्वा न पुनर्देवत्वेनोत्पद्यन्ते, एवं नारका नारका दुष्टृत्य न पुनर्नारकत्वेन समुत्पद्यन्त इति २१।

के और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के १७ दो जीवों के भवस्थिति कही गई है—देवों के और नैरयिकों के आयुष्क दो प्रकार का कहा गया है—एक अद्धा आयुष्क और दूसरा भवायुष्क दो के अद्धायुष्क कहा गया है—एक मनुष्यों के और दूसरे पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के २० दो जीवों के भवायुष्क कहा गया है—एक देवों के और दूसरे नैरयिकों के २१ कर्म दो प्रकार

(१) मनुष्यानी अने (२) पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोनी. जे जिवोनी भवस्थिति कही छे—(१) देवोनी अने (२) नारकोनी. आयुष्क जे प्रकारना कह्या छे—(१) अद्धायुष्क अने (२) भवायुष्क. जे जिवोना अद्धायुष्क कह्या छे. (१) मनुष्यानु' अने (१) पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोनु' जे जिवोनु' भवायुष्क कहुं छे—(१) देवोनु' अने

કા કહા ગયા હૈ એક પ્રદેશકર્મ ઓર દૂસરા અનુભાવ કર્મ દો જીવ યથાયુષ્ક કા પાલન કરતે હૈ— એક દેવ ઓર દૂસરે નૈરયિક દો જીવોં કો આયુષ્ક સંવર્તક કહા ગયા હૈ—મનુષ્યોં કો ઓર પંચેન્દ્રિયતિર્યચ્ચોં કો ૨૪, “ દોષ્ઠં ઉવવાણ ” આદિ યહ ચતુર્વિંશતિસૂત્રી હૈ—હસકા અર્થ સુગમ હૈ ગર્ભજન્મ ઓર સંમૂર્છનજન્મ સે જો જન્મ ભિન્ન હોતા—વિલક્ષણ પ્રકાર કા હોતા હૈ વહ ઉપપાત જન્મ હૈ યહ જન્મ દેવ ઓર નૈરયિકોં કો હોતા હૈ ક્યોં કિ ઉત્પત્તિ સ્થાન મેં સ્થિત વૈક્રિયિક પુદ્ગલોં કો શરીરરૂપ સે પરિણમાતે હુણ વે ઉત્પન્ન હોતે હૈ ઉત્પત્તિસ્થાન મેં સ્થિત વૈક્રિયિક પુદ્ગલોં કો શરીરરૂપ સે પરિણમાતે હુણ ઉત્પન્ન હોના હસી કા નામ ઉપપાત જન્મ હૈ ઉસ ઉસ કાય સે જીવ કા નિર્ગમન હોના—મરણ હોના હસી કા નામ ઉદ્દર્તના હૈ હસ ઉદ્દર્તના કા વ્યપદેશ નૈરયિક ંવં ભવનવાસિયોં કો હી હોના હૈ વ્યન્તરદેવોં કો ભી ઉદ્દર્તના કા પ્રયોગ હોતા હૈ પરન્તુ યહાં જો ઉન્હેં સ્વતંત્રરૂપ સે નહીં દિશ્વાયા ગયા હૈ ઉસકા કારણ ભવનવાસિયોં મેં ઉનકા અન્તર્મૂત હોના હૈ જ્યવન નામ ભી મરણ કા હી હૈ પરન્તુ જ્યોતિષ્ક ઓર વૈમાનિક જીવોં મેં મરણ કો સ્થાન પર જ્યવન શબ્દ કા હી પ્રયોગ હોતા હૈ મરણ શબ્દ કા નહીં ૩ ગર્ભ મેં ઉત્પત્તિ

(૨) નારકોતું. કર્મ ં પ્રકારના કહ્યા છે—પ્રદેશકર્મ અને (૨) અનુભાવ કર્મ. ં ંવે યથાયુષ્કતું પાલન કરે છે—(૧) દેવ અને (૨) નારકો. ં ંવેના આયુષ્કને સંવર્તક કહ્યા છે—(૧) મનુષ્યોના અને (૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના. ૨૪ “ દોષ્ઠં ઉવવાણ ” આદિ ૨૪ સૂત્રો અહીં આપવામાં આવ્યા છે તેમનો અર્થ મરણ છે. ગર્ભજન્મ અને સંમૂર્છન જન્મથી બે જન્મ ભિન્ન હોય છે—વિલક્ષણ પ્રકારનો હોય છે, તે જન્મનું નામ “ ઉપપાત જન્મ ” છે. દેવ અને નારકોમાં ઉપપાત જન્મ થાય છે, કારણ કે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલાં વૈક્રિયિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવીને તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં વૈક્રિયિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવીને ઉત્પન્ન થવું તેનું નામ જ ઉપપાત જન્મ છે. ૧ પોતપોતાની કાયમાંથી (ગતિમાંથી) ંવનું નિર્ગમન થવું (મરણ થવું) તેનું નામ ઉદ્દર્તના કહે છે. આ ઉદ્દર્તના પદનો પ્રયોગ નારકો ભવનવાસીઓમાં જ થાય છે. વ્યન્તરોમાં પણ ઉદ્દર્તના પદનો પ્રયોગ થાય છે, પરન્તુ અહીં તેમને સ્વતંત્રરૂપે પ્રકટ ન કરવાનું કારણ એ છે કે ભવનવાસીઓમાં તેમનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૨ જ્યવન પદનો પ્રયોગ પણ મરણના અર્થમાં જ થાય છે. જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો સાથે મરણ પદનો પ્રયોગ થતો નથી, પણ જ્યવન પદનો જ પ્રયોગ થાય છે. ॥ ૩ ॥

होना इसका नाम गर्भव्युत्क्रान्ति है यह गर्भव्युत्क्रान्तिरूप गर्भ में उत्पत्ति दो जीवों की ही होती है एक पंचेन्द्रियतिर्यश्च जीवों की और दूसरी मनुष्यों की क्यों कि जन्म के तीन प्रकारों में से जो गर्भजन्म है वह पंचेन्द्रियतिर्यश्चों के और मनुष्योंको ही कहा गया है अन्यको नहीं ४, तीनशरीर और ६ पर्याप्तियों के योग्य पुद्गल परमाणुओं का ग्रहण करना इसका नाम आहार है यह आहार गर्भस्थ मनुष्योंको और पंचेन्द्रियतिर्यश्चों को ही होता है ५ शरीरोपचय का नाम वृद्धि है यह वृद्धि भी गर्भस्थ मनुष्यों और गर्भस्थ पंचेन्द्रिय तिर्यश्चोंको ही होती है ६ इसी प्रकार से गर्भस्थ मनुष्यों के और गर्भस्थतिर्यश्चों के निर्वृद्धि-वान-पित्त आदिद्वारा हानि होती है यहां निःशब्द 'निर्लज्ज मनुष्य' इत्यादि की तरह अभाव वाचक है ७ विकुर्वणा भी-वैक्रियलब्धिसंपन्न मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यश्चों को होती है, चलना अथवा मरकर गत्यन्तर में गमन करना इसका नाम गति पर्याय है अथवा-लब्धिधर जीव गर्भ से निकलकर प्रदेश की अपेक्षा जो बाहर संग्राम करता है वह गतिपर्याय है ९ यथा स्वभावस्थित आत्मप्रदेशों का वेदना आदि सात कारणों को लेकर अपने भाव से अन्य भावरूप में परिणमन करना इसका नाम

गर्भमां उत्पत्तिं त्वी तेनुं नाम गर्भव्युत्क्रान्तिं छे. मनुष्यं अने पंचेन्द्रिय तिर्थं चोनी उत्पत्तिं न गर्भमां थाय छे. जन्मना त्रष्टु प्रकारोमांथी जे गर्भजन्म नामनो प्रकार छे, ते प्रकारे तो मनुष्यो अने पंचेन्द्रिय तिर्थं चो नो न जन्म थाय छे-अन्य लुवोमां ते प्रकारे जन्म थतो नथी ॥ ४ ॥

त्रष्टु शरीर अने छ पर्याप्तियोने योग्य पुद्गल परमाणुओने ग्रहण करवा तेनुं नाम आहार छे ते आहार गर्भस्थ मनुष्यो अने पंचेन्द्रिय तिर्थं चोमां संलवी शके छे. ॥ ५ ॥ शरीरोपचयनुं नाम वृद्धि छे. गर्भस्थ मनुष्यो अने पंचेन्द्रिय तिर्थं चोमां न ते वृद्धि थनी डोय छे ६ अत्र प्रमाणे गर्भस्थ मनुष्योनी अने गर्भस्थ तिर्थं चोनी न वात, पित्त आदि द्वारा निर्वृद्धि (हानि) थाय छे " नि " उपसर्ग " निर्लज्ज पुरुष " इत्यादिनी जेम अभाव वाचक छे. ७ वैक्रिय लब्धिसंपन्न मनुष्य अने पंचेन्द्रिय तिर्थं चोमां न विकुर्वणा संलवी शके छे. ८ आलवुं अथवा मरीने अन्य गतिमां नवुं तेनुं नाम गतिपर्याय छे अथवा लब्धिधर लुव गर्भमांथी नीकणीने प्रदेशनी अपेक्षाजे जे अहार संग्राम करे छे, ते गतिपर्याय छे. ॥ ९ ॥ यथा स्वभावस्थित आत्मप्रदेशोनुं वेदना आदि सात कारणोने लधने पोताना भावमांथी अन्य भावइपे परिणमन

સમુદ્ઘાત હૈ ૧૦ કાલકૃત અવસ્થાકા અનુભવન કરના હસકા નામ કાલ-
સંયોગ હૈ ૧૧, ગર્ભસે વાહર નિકલના હસકા નામ નિર્ગમ હૈ ૧૨ પ્રાગો
કા ત્યાગ કરના હસકા નામ મરણ હૈ યે સવ અવસ્થાઈ ગર્ભસ્થ મનુષ્યો
ઔર ગર્ભસ્થતિર્યઞ્ચોંકો હી હોતી હૈં હસલિધે “ગર્ભસ્થાનાં મનુષ્યતિરઞ્ચાં”
એસા પદ સર્વત્ર યોજિત કરના ચાહિયે ૧૩ “દોષહં છવિપવ્વા” દૃષ્ટ્યાદિ ।
છવિ નામ ત્વચા ચમડી કા હૈ ઔર પર્વ નામ સન્ધિ વન્ધનોં કા હૈ યે
સંધિ પર્વ ગર્ભસ્થ ઔર પચેન્દ્રિયતિર્યઞ્ચોંકે હોતે હૈં ૧૪, શુક ઔર
શોણિત હન દોનોં સે જિનકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ વે શુક શોણિતસંભવ
જીવ હૈં એસે વે જીવ મનુષ્ય ઔર પંચેન્દ્રિય તિર્યઞ્ચ હૈં ૧૫ અવસ્થાનકા નામ
સ્થિતિ હૈ યહ સ્થિતિ કાયસ્થિતિ ઔર ભવસ્થિતિ કે ભેદ સે દો પ્રકાર
કી હોતી હૈ સાત આઠ ભવ ગ્રહણરૂપ કાયસ્થિતિ હૈ યહ કાયસ્થિતિ
મનુષ્ય ઔર પંચેન્દ્રિય તિર્યઞ્ચોંકે હોતી હૈ યચ્ચપિ પૃથિવી આદિકોંકો ઓ
યહ હોતી હૈ પરન્તુ યહાં દ્વિસ્થાનોંકે અજુરોધ સે હન દો કા હી ગ્રહણ
હુઆ હૈ ૧૭ ભવ મેં યા ભવરૂપ જો સ્થિતિ હૈ વહ ભવસ્થિતિ હૈ ભવ-

કરવું તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. ॥ ૧૦ ॥ કાલકૃત અવસ્થાનો અનુભવ કરવો
તેનું નામ કાળસંયોગ છે. ॥ ૧૧ ॥ ગર્ભમાંથી બહાર નીકળવું તેનું નામ
નિર્ગમ છે. પ્રાણોનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ મરણ છે, આ બધી અવસ્થાઓનો
અનુભવ ગર્ભસ્થ મનુષ્યો અને ગર્ભસ્થ તિર્યંચોને જ થાય છે. તેથી જ
“ ગર્ભસ્થાનાં મનુષ્યતિરઞ્ચાં ” આ પદનો (ગર્ભસ્થ મનુષ્યોનો અને તિર્યંચોનો)
સર્વત્ર પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે ॥ ૧૩ ॥

“ દોષહં છવિ પવ્વા ” “ છવિ એટલે ત્વચા અને “ પર્વ ” એટલે
સંધિબન્ધનો. તે ત્વચા અને સંધિપર્વનો સફભાવ ગર્ભસ્થ મનુષ્યોમાં અને
પચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ હોય છે ॥ ૧૪ ॥ શુક અને શોણિતથી જેમની
ઉત્પત્તિ થાય છે એવાં જીવોને શુકશોણિત સંભવ જીવો કહે છે. મનુષ્યો
અને પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની આ પ્રકારના જીવોમાં ગણતરી થાય છે ॥ ૧૫ ॥

સ્થિતિ એટલે અવસ્થાન તે સ્થિતિના કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ નામના
બે ભેદ પડે છે. ૧૬ સાત આઠ ભવગ્રહણરૂપ કાયસ્થિતિ છે. તે કાયસ્થિતિ મનુષ્યો
અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જ સંભવી શકે છે. જો કે પૃથ્વીકાય આદિમાં પણ
તે સંભવી શકે છે, પણ અહીં બે સ્થાનોના અનુરોધની અપેક્ષાએ ઉપર્યુક્ત
બેને જ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. ॥ ૧૭ ॥ ભવમાં અથવા ભવરૂપ બે

स्थिति का नाम भवकाल भी है यह भवस्थितिरूप भवकाल देव और नैरयिक जीवों को होता है क्यों कि देवादिपर्याय छोड़ने के अनन्तर पुनः देवादिपर्याय की प्राप्ति नहीं होती है १८, आयु दो प्रकारका होता है अद्घायु और भवायु १९ अद्घा नाम काल का है इस कालप्रधान जो पांचवां आयुष्कर्म है वह अद्घायुष्क है यह अद्घायुष्क जीव के साथ कालान्तरानुगामी होता है अतः कालान्तरानुगामी आयु का नाम ही अद्घायुष्क है भवप्रधान आयु का नाम भवायु है और इस भवायु का नाम ही भवायुष्क है भवायुष्क भव के नाश हो जाने पर नियम से छूट जाता है—जीव के साथ परलोक में नहीं जाना है २०, अद्घायुष्क मनुष्यों और पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों को होता है यह किसी २ जीव का तद्भवनाश हो जाने पर भी नष्ट नहीं होता है उत्कृष्ट रूप से यह सात आठ भवकाल तक जीव के साथ चला जाता है भवायुष्क देव और नारकियों को होता है यह नियम से उस भव के नाश हो जाने पर छूट जाता है, कालान्तर में उन जीवों के साथ नहीं जाता है क्यों कि देवभव से च्यव कर देव पुनः देव नहीं होता है और नारक नारकभव से मर कर पुनः नारक नहीं होता है

स्थिति छे तेने भवस्थिति कडे छे, तेने भवकाण पणु कडे छे. आ भवस्थिति इय भवकाणने सहलाव देवे अने नारकेमां डोय छे, कारणु के देव द्वि पर्याय छोडया भाद इरीथी देवादि पर्यायनी प्राप्ति थती नथी. ॥ १८ ॥ आयु जे प्रकारनुं थाय छे, अद्घायु अने भवायु. ॥ १९ ॥ अद्घा अद्घे काण. ते काणप्रधान जे पांचमुं आयुष्कर्म छे तेने अद्घायुष्क कडे छे. ते अद्घायुष्क भवनी साथे कालान्तरानुगामी डोय छे, तेथी कालान्तरानुगामी आयुनुं नाम जे अद्घायुष्क छे २० भवप्रधान आयुनुं नाम भवायु छे अने ते भवायुने जे भवायुष्क कडे छे भवने नाश थता भवायुष्क नियमथी जे छूटी जय छे—भवनी साथे परलोकमां जतुं नथी. ॥ २१ ॥ अद्घायुष्कने सहलाव मनुष्ये अने पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोमां डोय छे. केधकेध भवने ते भव नाश भामवा छतां तेने नाश थतो नथी वधारेमां वधारे सात आठ भव सुधी ते अद्घायुष्कने भवनी साथे संभध यालु रडे छे. भवायुष्कने सहलाव देवे अने नारकेमां जे डोय छे. ते भवने नाश थतां तेने (भवायुष्कने) पणु अवश्य नाश थछ जय छे. कालान्तरे ते आयुष्क ते भवोनी साथे जतुं नथी, कारणु के देवभवथी च्यवेदे देव इरीथी देवगतिमां जतो

‘દુવિદ્ધે કર્મ્મે’ इत्यादि—द्विविधं कर्म-प्रदेशकर्म, अनुभाव कर्म चेति । तत्र प्रदेशमात्रतया वेद्यते तत्, तस्य प्रदेशा एव-पुद्गला एव वेद्यन्ते न यथावद्भो रम इति । अनुभावतो वेद्यते तत्, यस्यानुभावो यथावद्भ्रमो वेद्यत इति २२ । ‘दो’ इत्यादि—यथा ब्रह्मायुर्ध्यायुष्कम्, यावत्परिमितं ब्रह्म तावत्परिमितमायुर्स्त्वर्थः, एतदायुर्देवा नारकाश्च पालयन्ति-अनुभवन्ति, तेषां नियमान्तिरूपक्रमायुष्कत्वात् । अयं त्रिवेकः असंख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यश्चो मनुष्याश्च, तथा उत्तमपुरुषाश्चरमशरीराश्च, एते नियमान्तिरूपक्रमायुष्मन्तो भवन्ति, अन्ये संख्यातवर्षायुष्कास्तिर्यश्चो मनुष्याश्च, अनुत्तमपुरुषा अचरमशरीराश्च सोपक्रमायुष्का निरूपक्रमायुष्काश्चेत्युभयस्वभावा भवन्ति, उक्तञ्च —

“दुविद्ધે કર્મ્મે” इत्यादि । प्रदेश कर्म और अनुभव कर्म के भेद से कर्म दो प्रकार का कहा गया है—जिस कर्म के केवल प्रदेशरूप पुद्गल ही वेदने में आते हैं यथावद्भ्रस वेदने में नहीं आता है वह प्रदेश कर्म है तथा जिस कर्म का अनुभावरूप से वेदन होता है वह अनुभाव कर्म है २२, इस अनुभाव कर्म का यथा वद्भ्रस वेदने में आता है यथा ब्रह्मायुष्ककर्म जितने काल का आयु बांधा है उतने काल के आयु का भोगना यह बात देव और नारकियों में ही होता है क्योंकि कि ये अनपवर्त्यायुष्क होते हैं । असंख्यातवर्ष की आयु वाले भोगभूमि के तिर्यञ्च और मनुष्य एवं उत्तमपुरुष और चरमशरीरी जीव के सब नियम से निरूपक्रम आयुवाले होते हैं और संख्यातवर्ष की आयु वाले तिर्यञ्च, मनुष्य,

नथी અને નારક ગતિમાંથી ઉદ્ધર્તના (મરણ) પામીને કેઈપણ નારક ફરી નરકગતિમાં જતો નથી.

“दुविद्ધે કર્મ્મે” इत्यादि. प्रदेशकर्म અને अनुભાવકર્મના ભેદથી કર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જે કર્મના પ્રદેશરૂપ પુદ્ગલનું જ માત્ર વેદન કરવામાં આવે છે—યથાબદ્ધ રમ્મનું વેદન કરવામાં આવતું નથી, તે કર્મને પ્રદેશકર્મ કહે છે. જે કર્મનું અનુભાવ રૂપે વેદન થાય છે, તે કર્મને અનુભાવકર્મ કહે છે. ॥ ૨૨ ॥ આ અનુભાવ કર્મનો યથાબદ્ધ રસ વેદનામાં આવે છે. યથાબદ્ધાયુષ્કકર્મ એટલે જેટલા કાળનું આયુ બાંધ્યું હોય એટલા કાળના આયુને ભોગવતું એ વાત દેવો અને નારકોમાં સભવી શકે છે, કારણ કે તેઓ અનપવર્ત્યાયુષ્ક હોય છે. અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા ભોગભૂમિના મનુષ્ય, તિર્યચ અને ઉત્તમ પુરુષ તથા ચરમ શરીરી જીવો નિયમથી જ નિરૂપક્રમ આયુવાળા હોય છે. પરંતુ સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળા તિર્યચ, મનુષ્ય, અનુત્તમ પુરુષ અને અચરમ

“ देवा नेरइया वि य, असंखवासाउया य तिरिमणुया ।

उत्तमपुरिसा य तथा, चरमसरीरा य निरुवक्कमा ॥ १ ॥

सेसा संसारत्था, मइया सोवक्कमा व इयरे वा ।

सोवक्कम निरुवक्कम, - भेओ भणिओ समासेण ” ॥ २ ॥ इति ।

छाया-देवा नैरयिका अपि च, असंख्यवर्षायुष्काश्च तिर्यङ् मनुष्याः ।

उत्तमपुरुषाश्च तथा, चरमशरीराश्च निरुपक्रमाः ॥ १ ॥

शेषाः संसारस्थाः, भाज्याः सोपक्रमा वा इतरे वा ।

सोपक्रमनिरुपक्रम, - भेदो भणितः समासेन ॥ २ ॥ ” इति २३ ।

अनुत्तम पुरुष और अचरम शरीरी ये सोपक्रम एवं निरुपक्रम दोनों प्रकार की आयुवाले होते हैं ।

कहा भी है-“ देवा नेरइया वि ” इत्यादि । “ सेसा संसारत्था ” इत्यादि ।

अधिकतर प्राणियों का विष, श्वासोच्छ्वास का अवरोध, हवाई जहाज से पतन, और राग आदि के निमित्त से अकाल से मरण देखकर यह प्रश्न होता है कि क्या अकालमरण होता है? यदि अकाल मरण होता है ऐसा मान लिया जाय तो दूसरा यह भी प्रश्न होता है कि जितने भी संसारी जीव हैं उन सब का अकालमरण होता है या सब का न होकर कुछ का ही होता है? इन्हीं दो प्रश्नों का उत्तर हमें यहाँ इस अभववर्त्यायुष्क निरुपक्रमायुष्क की विचार धारा से प्राप्त होता है कर्म शास्त्र के अनुसार सुज्यमान आयु का उत्कर्षण नहीं हो सकना क्यों कि उत्कर्षण बन्धकाल में ही होता है उदाहरणार्थ-किसी

शरीरी एवे सोपक्रम अने निरुपक्रम, ओ ण्णे प्रकारना आयुवाणा होय छे.

कहुं पणु छे के-“ देवा नेरइया वि ” इत्यादि । “ सेसा संसारत्था ” इत्यादि—

घण्टां एवेतुं विष, श्वासोच्छ्वासना अवरोध, विमानी अकस्मात् अने रोग आदि कारणाधी अकाले मरणु थाय छे. आ अकाल मरणु जेधने एवे प्रश्न उद्भववे छे के शुं अकाल मरणु संभवी शके छे अरु? जे अकाल मरणु थवानी वात स्वीकारवामा आवे, तो भीजे प्रश्न ओ उद्भववे छे के शुं समस्त संसारी एवेना अकाल मरणु थाय छे, के केई केई संसारी एवना अकाल मरणु थाय छे? आ ण्णे प्रश्नोना उत्तर आपणुने आ असववर्त्यायुष्क अने निरुपक्रमायुष्कनी विचारधाराप्रांथी भणी आवे छे. कर्मशास्त्र अनुसार बुन्यमान आयुतुं उत्कर्षणु थछ शकतुं नथी, कारणु के उत्कर्षणु बन्धकालभां ज

મનુષ્ય વ તિર્યંચ ને પ્રથમત્રિભાગ મેં નરકાયુ કા એક લાખ વર્ષ પ્રમાણ સ્થિતિ વંધ ક્રિયા અવ યદિ વહ દૂસરે ત્રિભાગ મેં નરકાયુ કા દસ લાખ વર્ષપ્રમાણ સ્થિતિવંધ કરતા હૈ તો ઉસ સમય વહ પ્રથમત્રિભાગ મેં વાંધી હૈ સ્થિતિ કા ઉત્કર્ષણ કર સકતા હૈ—ઉત્કર્ષણ કા યહ સામાન્ય નિયમ સવ કર્મો પર લાગૂ હોતા હૈ ।

મુજ્યમાન આયુ કા વંધ ઉસી પર્યાય મેં હોતા નહીં, અતઃ ઉસકા ઉત્કર્ષણ નહીં હોતા યહ વ્યવસ્થા તો નિરપવાદ વન જાતી હૈ કિન્તુ અપ-કર્ષણ કે લિયે વંધકાલ કા એસા કોઈ પ્રતિવંધ નહીં હૈ વહ કુછ અપવાદોં કો છોડકર કમી મી હો સકતા હૈ જિસ પર્યાય મેં આયુ કા વંધ ક્રિયા હૈ ઉસ પર્યાય મેં મી હો સકતા હૈ ઓર જિસ પર્યાય મેં ઉસે મોગ રહે હૈ ઉસ પર્યાય મેં મી હો સકતા હૈ ઉદાહરણાર્થ—કિસી મનુષ્ય ને તિર્યં-ચાયુ કા પૂર્વકોટિપ્રમાણ સ્થિતિવંધ ક્રિયા । અવ યદિ ઉસે સ્થિતિઘાત કે અનુકૂલ સામગ્રી જિસ પર્યાય મેં આયુ કા વંધ ક્રિયા હૈ ઉસી પર્યાય મેં હી મિલ જાતી હૈ તો ઉસી પર્યાય મેં વહ આયુકર્મ કા સ્થિતિઘાત કર સકતા હૈ ઓર યદિ જિસ પર્યાય મેં આયુ કો મોગ રહા હૈ ઉસમેં સ્થિ-

યાય છે ધારે કે કોઈ મનુષ્ય અથવા તિર્યંચે પ્રથમ ત્રિભાગમાં નરકાયુને એક લાખ વર્ષપ્રમાણ બંધ કર્યો હવે જો તે બીજા ત્રિભાગ દરમિયાન દસ લાખ વર્ષપ્રમાણ નરકાયુને સ્થિતિબંધ કરે, તો તે સમયે તે પ્રથમ ત્રિભાગમાં બાધેલી સ્થિતિનું ઉત્કર્ષણ કરી શકે છે. ઉત્કર્ષણને આ સામાન્ય નિયમ બધા કર્મોને લાગુ પડે છે.

બુદ્ધ્યમાન આયુને બંધ એજ પર્યાયમાં થનો નથી, તેથી તેનું ઉત્કર્ષણ થતું નથી. આ વ્યવસ્થા તો નિરપવાદ (અપવાદ વિના, નિયમથી જ) બની જાય છે. પરન્તુ અપકર્ષણને માટે બંધકાળને એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી, તે કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં ગમે ત્યારે થઈ શકે છે, જે પર્યાયમાં આયુને બંધ કર્યો છે, તે પર્યાયમાં પણ થઈ શકે છે. અને જે પર્યાયમાં તેને ભોગવી રહ્યા હોઈએ તે પર્યાયમાં પણ થઈ શકે છે દાખલા તરીકે કોઈ મનુષ્યે તિર્યંચ આયુને પૂર્વકોટિ પ્રમાણ સ્થિતિબંધ કર્યો હવે જો તેને સ્થિતિઘાતને માટે અનુકૂળ સામગ્રી (જે પર્યાયમાં આયુને બંધ કર્યો હોય એજ પર્યાયમાં) મળી જાય, તો એજ પર્યાયમાં તે આયુકર્મને સ્થિતિઘાત કરી શકે છે, અને જે પર્યાયના આયુને તે ભોગવી રહ્યો છે તે પર્યાયમાં જ

‘ दोण्हं ’ इत्यादि—संवर्त्तनं संवर्त्तः, स एव संवर्त्तकः—उपक्रमः इत्यर्थः, आयुष्कस्य संवर्त्तकः—आयुष्कसंवर्त्तकः सोपक्रमायुरित्यर्थः, स च मनुष्याणां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां च भवति, सोपक्रमायुष्कत्वात्तेषाम् २४ ॥ सू० २९ ॥

तिघात के अनुकूल सामग्री मिलती है तो उस पर्याय में आयु कर्म का स्थितिघात कर सकता है। स्थिति घात होने से आयु कम हो जाती है।

अपकर्षण के इस नियम के अनुसार सब जीवों की भुज्यमान आयु कम हो सकती है यह सामान्य नियम है—इस नियम के अनुसार देवा-दिकों की भी भुज्यमान आयु कम होनी चाहिये—परन्तु इस नियम में जो अपवाद है वह यहां कहा गया है कि उपपाद जन्म से पैदा होने वाले देव और नारकी, भोगभूमिया जीव, उत्तमपुरुष और चरमशरीरी इन जीवों की भुज्यमान आयु कम नहीं होती है जितने काल की आयु का बन्ध इन्होंने किया है उतनी ही पूरी आयु का ये भोग करते हैं अर्थात् इनकी भुज्यमान आयुका स्थितिघात नहीं होता है २३ इसी से यह निष्कर्ष निकल आता है कि इनके सिवाय और सब जीवों की आयु कम हो सकती है यही बात इस सूत्र पाठ द्वारा कहते हुए सूत्रकार कहते हैं “ दोण्हं ” इत्यादि। उपक्रम का नाम संवर्त्त है आयुष्क

जे तेने स्थितिघातने अनुकूल सामग्री मणी नय छे, ते ते पर्यायमां अयु-
कर्मना स्थितिघात ते करी शके छे, स्थितिघात थवाथी आयु घटी नय छे

अपकर्षणना आ नियम अनुसार अघां एवेतुं भुज्यमान आयु न्यून
थई शके छे, आ सामान्य नियम छे आ नियमानुसार ते देवदिकेतुं
भुज्यमान आयु पणु न्यून थवु न्नेछे. परन्तु ते नियममां जे अपवाद छे
तेतुं अहीं नीचे प्रमाणे कथन करवामां आण्युं छे—उपपाद जन्मथी पैदा थनारा
देव अने नारकी, भोगभूमिना एवे, उत्तम पुरुषो अने चरम—शरीरी एवेतुं
भुज्यमान आयु ओछुं थई शकतुं नथी. जेटला कागना आयुनो- अंध तेमणे
कथीं डोय छे जेटला पूरेपूरा अयुने तेओ लागवे छे, जेटले के तेमना
भुज्यमान आयुनो स्थितिघात थतो नथी २३ आ कथनपरथी आपणे ओवा
निश्चयपर आवी शकीं छे छीं के तेमना सिवायना अघां एवेतना आयुमां
घटाओ थई शके छे. ओज वात सूत्रकारे “ दोण्हं ” इत्यादि सूत्रे द्वारा प्रकट
करी छे. उपक्रमतुं नाम संवर्त्त छे. आयुष्कनो जे उपक्रम छे ते आयुष्क

पर्यायाधिकारादेव नियतक्षेत्राश्रितत्वेन क्षेत्रव्यपदेश्यान् पुद्गलपर्यायात्
प्रतिपिपादयिषुः क्षेत्रप्रकरणमाह—

मूलम्—जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पठ्वयस्स उत्तरदाहिणेणं
दो वासा पणत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणात्ता अन्नमन्नं
नाइवट्ठंति आयामविकखंभुच्चतोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं तं जहा
भरहे चैव एरवए चैव । एवं एएणं अभिलावेणं हेमवए चैव,
हेरन्नवए चैव, हरिवासे चैव रम्मयवासे चैव । जंबुद्वीवे दीवे
मंदरस्स पठ्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं दो खित्ता पणत्ता
बहुसमतुल्ला अविसेस० जाव—तं जहां—पुव्वविदेहे चैव अव-
रविदेहे चैव । जंबूमंदरस्स पठ्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो कुराओ
पणत्ताओ बहुसमतुल्लाओ जाव तं जहा—देवकुरा चैव उत्तर-
कुरा चैव तत्थ णं दो महइमहालया महाडुगा पणत्ता बहुस-
मतुल्ला अविसेसमणात्ता अन्नमन्नं णाइवट्ठंति आयामविकखं-
भुच्चतोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा—कूडसामली चैव जंबू चैव
सुदंसणा । तत्थ णं दो देवा महिड्डिया जाव महासोक्खा
पलिओव्वमट्टिड्डिया परिवसंति, तं जहा—गरुले चैव वेणुदेवे अणा-
ढिए चैव जंबुद्वीवाहिवई ॥ सू० ३० ॥

का जो उपक्रम है वह आयुष्क संवर्त्तक है—यह सोपक्रमायु रूप आयुष्क
संवर्त्तक मनुष्य और पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चोको होता है क्यों कि ये सोपक्रम
आयुवाले भी होते हैं । २४ ॥ सू० २९ ॥

पर्यायाधिकार को लेकर ही अब सूत्रकार नियतक्षेत्राश्रित होने के
कारण क्षेत्र व्यपदेश्य पुद्गल पर्यायों को प्रतिपादन करने की इच्छा से

संवर्त्तक छे, ते सोपक्रमायु रूप आयुष्क संवर्त्तक मनुष्य अने पंचेन्द्रिय तिर्य-
ञ्चोमां डोअ शके छे, अरुणु के तेओ सोपक्रम आयुवाणा पणु डोअ
छे, ॥ २४ ॥ ॥ सू० २९ ॥

पर्यायाधिकार आदी रह्यो छे, डेवे सूत्रकार—नियत क्षेत्राश्रित होवाने
कारण — क्षेत्रव्यपदेश्य पुद्गल पर्यायानुं प्रतिपादन करवाना हेतुथी क्षेत्र

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहु-
समतुल्ये अविशेषे अनानात्वे अन्योन्यं नातिवर्त्तेते [आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेध
संस्थानपरिणाहेन, तद्यथा—भरतं चैव ऐरवतं चैव । एवमेतेनाभिलापेन हैमवतं चैव
हैरण्यवतं चैव, हरिवर्षं चैव, रम्यकवर्षं चैव । जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य
पूर्वपश्चिमेन द्वे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये अविशेषे यावत् तद्यथा—पूर्वविदेहश्चैव अपर-
विदेहश्चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वौ कुरु प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ
यावत् तद्यथा—देवकुरवश्चैव उत्तरकुरवश्चैव । तत्र खलु द्वौ महातिमहालयौ महाद्रुमौ
प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तेते आयामविष्कम्भोच्च-
त्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा—कूटशाल्मलिश्चैव जम्बूश्चैव सुदर्शनां । तत्र खलु
द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत् महासीर्य्यौ पलयोपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा—
गरुडश्चैव वेणुदेवः अनादतश्चैव जम्बूद्वीपाधिपतिः ॥ सू० ३० ॥

टीका—‘ जंबुद्वीपे ’ इत्यादि ।

मध्यजम्बूद्वीपे मेरुपर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन उत्तरदिशि दक्षिणादिशिचेत्यर्थः, द्वे
वर्षे क्षेत्रे प्रज्ञप्ते । कीदृशे ? इत्याह—बहुसमतुल्ये—अत्यन्तसदृशे, अविशेषे—वैल-
क्षण्यरहिते नगनगरनद्यादिकृतविशेषरहिते इत्यर्थः, अनानात्वे—नानात्वरहिते—अव-
सर्पिण्यादिकृतायुरादिभावभेदवर्जिते इत्यर्थः । ते द्वे अन्योन्यं—परस्परं नातिवर्त्तेते

क्षेत्रप्रकरण कहते हैं—‘ जंबुद्वीपे दीपे मंदरस्स पन्वयस्स ’ इत्यादि ।

टीकार्थ—मध्यजंबूद्वीप में मेरुपर्वत की उत्तर और दक्षिणदिशा में
क्रमशः दो क्षेत्र कहे गये हैं ये दोनों परस्पर में रचना में तुल्य हैं, विल-
क्षणता रहित हैं—नग, नगर, और नदी आदिकों की जैसी रचना प्रमाण
आकार आदि भरतक्षेत्र में है वैसी ही इन सब की रचना ऐरवत क्षेत्र
में है ये दोनों नानात्व से रहित हैं—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी कालकृत जो
आयु आदि की वृद्धि ह्रास रूप परिवर्तन है वह भी इन दोनों क्षेत्रों में

प्रकरणतुं निरूपयु करे छे—“ जंबुद्वीपे दीपे मंदरस्स पन्वयस्स ” इत्यादि

टीकार्थ—मध्य जंबूद्वीपमां मेरु पर्वतनी उत्तर अने दक्षिण दिशां
क्रमशः ये क्षेत्र (भरत क्षेत्र अने औरवत क्षेत्र) आवेलां छे, ते अन्नेनी
रचना अेकसरणी छे. अेकणीअनी रचनामां केअ विलक्षणता नथी भरतक्षेत्रमां
पर्वत, नगर, नदी वगेरेनी जेवी रचना, प्रमाण, आकार आदि छे, अेवी ज
अे सौनी रचना वगेरे औरवत क्षेत्रमां पयु छे, ते अन्नेमां केअ तक्षवत नथी.
अवसर्पिणी उत्सर्पिणी कालकृत आयु आदिनी वृद्धि अने ह्रासरूप परिवर्तन

इतरेतरं नातिक्रामत इत्यर्थः । कैरित्याह-आयामेन-दैर्घ्येण चिष्कम्भेण-पृथुत्वेन, उच्चत्वेन-ऊर्ध्वत्वेन, उद्वेगेन-गांभीर्येण, संस्थानेन - आरोपितज्याधनुषाकाररूपेण, परिणाहेन-परिधिनेति । अत्रैतेषां द्वन्द्वैकवद्भावः । तद्यथा-नाम्ना ते वर्षे यथा-भरतं-भरतक्षेत्रम्, ऐरवतं च-ऐरवतक्षेत्रम् । एवमनेन अभिलाषेण-उच्चारणेन-हैमवतं हैरण्यवतं च क्षेत्रम्, तथा हरिवर्षं रम्यकवर्षं च क्षेत्रं विज्ञेयम् । देवकुरुषु कूटशाल्मलिर्नामावृक्षः, उत्तरकुरुषु च जम्बूनामावृक्षः, अस्याप्यनाम सुदर्शनेति । तत्र-तस्मिन् वृक्षे द्वौ देवौ परिवसतः । तौ देवौ कीदृशौ ? इत्याह-महर्द्धिकौ यावत् महासौख्यौ । अत्र-यावत्त्वदेन 'महाद्युतिकौ महानुभागौ मदा-

આપસ મેં એકસા હૈં ઉસમેં કોઈ ભેદ નહીં હૈં । લમ્પાઈ મેં ઓર ચોડાઈ મેં દોનોં ક્ષેત્ર વરાવર હૈં । હીનાધિક નહીં હૈં । હમી પ્રકાર સે ઁચાઈ મેં, ગાંભીર્ય મેં, સંસ્થાન મેં-આરોપિતજ્યા ધનુષાકાર જેતી આકૃતિ મેં ઓર પરિધિ મેં મીં યે દોનોં ક્ષેત્ર પરસ્પર મેં સમાન હૈં । “ ભારહે ચેવ ઁરવણ ચેવ ” હસ પાઠ સે હન્હીં દોનોં પરસ્પર મેં સમાનતા વાલે ક્ષેત્રોં કે નામ પ્રકટ કિયે ગયે હૈં । “ ઁવં ઁણં અભિલાષેણં હૈમવણ ચેવ હૈરન્નવણ ચેવ ” ઇત્યાદિ હસી પ્રકાર કે હમ કથન સે હૈમવન ઓર હૈરણ્યવનક્ષેત્ર, હરિ વર્ષ ઓર રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્ર કે સમ્બન્ધ મેં મીં કથન સમજના ચાહિયે દેવકુરુ મેં કૂટ શાલ્મલી નામકા વૃક્ષ હૈં ઓર ઉત્તરકુરુમેં જમ્બૂ નામકા વૃક્ષ હૈં હસકા દૂસરા નામ સુદર્શના મીં હૈં હન વૃક્ષોં પર દો દેવ રહતે હૈં યે દેવ મહા ઋદ્ધિ વાલે ઓર મહાસુખવાલે હૈં યહાં યાવત્ શબ્દ સે “ મહાદ્યુતિકૌ, મહાનુભાગૌ, મહાવલૌ, મહાયજ્ઞસૌ ” હન પદોં કા ગ્રહણ

પણ તે બન્ને ક્ષેત્રોમાં સમાન જ છે. બન્ને ક્ષેત્રોની લંબાઈ અને પહોળાઈ પણ સરખી છે-તેમાં કોઈ ભેદ નથી. એજ પ્રમાણે ઉચ્ચાઈમાં, ગાંભીર્યમાં, સંસ્થાનમાં (આરોપિત જ્યા ધનુષાકાર આકૃતિમાં) અને પરિધિમાં પણ તે બન્ને ક્ષેત્રો સમાન છે. “ ભારહે ચેવ ઁરવણ ચેવ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે પરસ્પરમાં સમાનતાવાળા તે બન્ને ક્ષેત્રોનાં નામ “ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર ” પ્રકટ કર્યાં છે “ ઁવં ઁણં અભિલાષેણં હૈમવણ ચેવ હૈરન્નવણ ચેવ ” ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારના કથન દ્વારા હૈમવત અને હૈરણ્યવન ક્ષેત્રમાં પણ સમાનતા સમજવી. હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રમાં પણ સમાનતા સમજવી. દેવકુરુમાં “ કૂટ શાલ્મલિ ” નામનું વૃક્ષ છે અને ઉત્તરકુરુમાં જમ્બૂ નામનું વૃક્ષ છે. તેનું ખીજું નામ સુદર્શના પણ છે. તે વૃક્ષે માં બે દેવ રહે છે. તે બન્ને દેવો મહા ઋદ્ધિવાળા, મહા વૃતિવાળા, મહાનુભાગવાળા, મહા બળસંપન્ન, મહા

बलौ महायशसौ ' इति संग्राहम् । तत्र महर्द्धिकौ-प्रभूतविमानादिसम्पत्तिशालिनौ
महाद्युतिकौ प्रकृष्टशरीराभरणादि कान्तियुक्तौ, महानुभागाँ-वैक्रियकरणाद्यचि-
न्त्यशक्तिमन्तौ, महाबलौ-विशिष्टशरीरसामर्थ्यवन्तौ, महायशसौ-विस्तीर्णश्लाघा-
संपन्नौ, महामौरुयौ-प्रभूतशातवेदनीयजनितानन्दभाजौ, इति । तयोर्नामाह—
गरुडः सुपर्णकुमारजातीयो वेणुदेवः-वेणुदेवनामा देवः कूटशाल्मलि वृक्षनिवासी ।
तथा अनादृतः-अनादृतनामादेवः जम्बूसुदर्शनावृक्षनिवासी जम्बूद्वीपाधिपतिः ।
शेषपदव्याख्या सुगमा ॥ सू० ३० ॥

हुआ है महर्द्धिक पद से यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव
प्रभूत विमानादि रूप सम्पत्तिशाली है महाद्युतिक पद से यह प्रकट
किया गया है कि ये दोनों देव प्रकृष्ट शरीराभरणादि की कान्ति से युक्त
है महानुभाग शब्द से यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव वैक्रिय
करने आदि की अचिन्त्य शक्ति वाले हैं महाबल शब्द से यह कहा
गया है कि ये दोनों देव विशिष्ट शरीर सामर्थ्य वाले हैं और महायश
शब्दसे यह प्रकट किया गया है कि ये दोनों देव विस्तीर्ण श्लाघा प्रशंसा
से संपन्न हैं तथा महासौरुय शब्दसे यह प्रकट किया गया है कि दोनों देव
प्रभूत शातावेदनीय जन्य आनन्दसे युक्त हैं इनके नाम हैं गरुडवेणुदेव
और अनादृतदेव गरुडवेणुदेव सुपर्णकुमार जातिका देव है और यह कूट
शाल्मलि वृक्ष पर रहता है तथा अनादृत देव जम्बूसुदर्शना वृक्ष पर
रहता है और जम्बूद्वीपका अधिपति है शेषपदोंकीव्याख्या सुगम है ॥ ३० ॥

यश संपन्नाने मडा सुषसंपन्न छे. महर्द्धिक (मडा ऋद्धिवाणा) पदना
प्रयोग द्वारा अे वात प्रकट करवामां आवी छे के ते अन्ने देवे विमानादिश्प
विपुल संपत्तिवाणा छे मडाद्युतिक पदना प्रयोग द्वारा अे वात प्रकट करवामां
आवी छे के ते अन्ने देव अधिक शरीराभरण्ण आदिनी कान्तिथी युक्त छे.
महानुभाग शब्द द्वारा अे वात प्रकट करवामां आवी छे के ते अन्ने देवे
विकुर्वण्णा आदि करवानी अचिन्त्य शक्तिवणा छे मडाबल शब्द द्वारा अे
वात प्रकट करवामां आवी छे के ते अन्ने देवे विशिष्ट शरीर सामर्थ्यवाणा
छे महायश शब्द द्वारा अे वात प्रकट करवामां आवी छे के तेअे विस्तीर्ण
श्लाघा (प्रशंसा) थी संपन्न छे. तथा महासौरुय शब्द द्वारा अे वात प्रकट
करवामां आवी छे के ते अन्ने देवे शातावेदनीय जन्य प्रभूत आनंदथी युक्त
छे. तेमना नाम नीचे प्रमाणे छे-गरुड वेणुदेव अने अनादृत देव. गरुड
वेणुदेव सुपर्णकुमार जतिना देव छे अने ते आ कूट शाल्मलि वृक्षपर रहे
छे तथा अनादृत देव जम्बू सुदर्शना वृक्षपर रहे छे अने जम्बूद्वीपना अधि-
पति छे, आद्रीना पदोनी व्याख्या सरण छे. ॥ सू. ३० ॥

मूलम्—जंबू मंदरस्स पव्वयस्सय उत्तरदाहिणेणं दो वास-
हरपव्वया पणत्ता, बहुसमतुल्ला अविसेसमणात्ता अन्नमन्नं
नाइवट्टंति आयामविकखंभुच्चत्तोव्वेहं संठाणपरिणाहेणं, तं जहा
चुल्लाहिमवंते चेव सिहरी चेव । एवं महाहिमवंते चेव रूपी
चेव । एवं णिसठे चेव णीलवंते चेव । जंबू मंदरस्स पव्वयस्स
उत्तरदाहिणेणं हेमवएरणवएसु वासेसु दो वट्टवेयडूपव्वया
पणत्ता बहुसमतुल्ला अविसेसमणात्ता जाव तं जहा—सदा-
वाई चेव वियडावाई चेव । तत्थ णं दो देवा सहिड्डिया जाव
पलिओवसट्टिइया परिवसंति तं जहा—साई चेव पभासे चेव ।
जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं हरिवासरम्मएसु वासेसु
दो वट्टवेयडूपव्वया पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा—गंधावाई चेव
मालवंतपरियाए चेव । तत्थ णं दो देवा सहिड्डिया जाव पलिओव-
सट्टिइया परिवसंति, तं जहा—अरुणे चेव पउमे चेव । जंबू मंदरस्स
पव्वयस्स दाहिणेणं देवकुराए पुवावरे पासे एत्थ णं आसक्खंधग-
सरिसा अद्धचंदसंठाणसंठिया दोवक्खारपव्वया पणत्ता बहुसम-
जाव तं जहा—सोमणसे चेव विज्जुप्पभव्वे चेव । जंबूमंदरस्स पव्वय-
स्स उत्तरेण उत्तरकुराए पुवावरे पासे एत्थ णं आसक्खंधगसरिसा
अद्धचंदसंठाणसंठिया दो वक्खारपव्वया पणत्ता बहुसमतुल्ला
जाव तं जहा—गंधमायणे चेव मालवंते चेव । जंबूमंदरस्स पव्व-
यस्स उत्तरदाहिणेणं दो दीयवेयडूपव्वया पणत्ता बहुसमतुल्ला
जाव तं जहा—भारहे चेव दीहवेयडू चेव । एरवए चेव दीह-

वेयडूचेव । भारहेणं दीहवेयडू दो गुहाओ पणत्ताओ बहुसमतु-
 ल्लाओ अविसेससणाणत्ताओ अन्नसन्नं णाड्वटंति आयामवि-
 कखंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं तं जहा--तिमिसगुहा चेव खंड-
 गप्पवायगुहा चेव । तत्थ णं दो देवा महिड्डिया जाव पलिओ-
 वमट्टिइया परिवसंति, तं जहा--कयमालए चेव नट्टमालए चेव ।
 एरावएणं दोहवेयडू दो गुहाओ पणत्ताओ जाव तं जहा-
 कयमालए चेव नट्टमालए चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहि-
 णेणं चुल्लहिमवंतवासहरपव्वए दो कूडा पणत्ता बहुसमतुल्ला
 जाव विकखंभुच्चत्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा--चुल्लहिमवंत-
 कूडे चेव, वेसम्मणकूडे चेव । जंबूमंदरस्स दाहिणेणं महाहिम-
 वंते वासहरपव्वए दो कूडा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा-
 महाहिमवंतकूडे चेव वेरुलियकूडे चेव । एवं निसडे वासहर-
 पव्वए दो कूडा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा--निसडकूडे
 चेव रुयगप्पभे चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं नीलवंते
 वासहरपव्वए दो कूडा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा--नील-
 वंतकूडे चेव उवदंसणकूडे चेव । एवं रुपिमि वासहरपव्वए दो
 कूडा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा--रुपिकूडे चेव मणिकंचण
 कूडे चेव । एवं सिहरंमि वासहरपव्वए दो कूडा पणत्ता बहु-
 सम० जाव तं जहा--सिहरिकूडे चेव तिगिळकूडे चेव ॥सू०३१॥

छाया—जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य च उत्तरदक्षिणेन द्वौ वर्षधरपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहु-
 समतुल्यौ अविशेषौ अनानात्तौ अन्योन्यं नातिर्वर्तेते आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेध-
 संस्थानपरिणाहेन, तद्यथा—चुल्लहिमवान् चैव शिखरी चैव । एवं महाहिमवान्

चैव रुक्मी चैव । एवं निषधश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतरय उत्तरदक्षिणेन हैमवतै-
रण्यवनयोर्वर्षयो द्वौ वृत्तवैताढ्यपर्वतौ प्रजप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषी अनानात्वौ
यावत् तद्यथा-शब्दापाती चैव विकटापाती चैव । तत्र खलु द्वौ देवी महर्द्धिकौ

‘ जंबूमन्दरस्य पर्वतरस्य ’ इत्यादि ।

ज्ञायार्थ—मध्य जंबूद्वीप में जो मन्दर-सुमेरु नाम का पर्वत है उसकी
उत्तर दिशा की ओर और दक्षिण दिशा की ओर क्रमशः दो वर्षधर
पर्वत कहे गये हैं । ये दोनों पर्वत बहुसमतुल्य हैं । विलक्षणतासे रहित
हैं । नानात्वसे भेदसे रहित हैं । लंबाई और चौड़ाईसे, उच्चता और उद्वेध
(गेहराई)से संस्थान एवं परिणाह(विशालता)-परिधिसे ये दोनों परस्पर में
एक दूसरेसे भिन्न नहीं हैं । इन दोनों पर्वतोंका नाम है-क्षुल्लहिमवान् और
शिखरी इनमें दक्षिणदिशाकी ओर क्षुल्ल हिमवान् पर्वत है और उत्तरदिशा
की ओर शिखरी पर्वत है इसी प्रकार से दक्षिणदिशा की ओर महा-
हिमवान् पर्वत और उत्तरदिशा की ओर रुक्मी पर्वत है इसी प्रकार से
निषध और नील हैं । इसी प्रकार से मध्य जंबूद्वीप के सुमेरु पर्वत की
उत्तरदक्षिण दिशा की ओर हैमवत और हैरण्यवन क्षेत्रों के दो वृत्त
वैताढ्य पर्वत कहे गये हैं । ये दोनों वृत्तवैताढ्यपर्वत भी बहुसमतुल्य,
अविशेष और भेदरहित हैं यावत् आयाम विष्कम्भ की अपेक्षा, उचाई

“ जंबूमन्दरस्य पर्वतरस्य ” इत्यादि—

टीकार्थ—मध्य जंबूद्वीपमां जे मन्दर (सुमेरु) नामनो पर्वत छे,
तेनी उत्तर दिशा तरश् कश्चिदंशः जे वर्षधर पर्वतो आवेला छे, ते अन्ने पर्वतो
धर्मां जे समतुल्य छे, तेओ विलक्षणतया रहित छे, तेमनी वन्ने केअपणु
प्रकारनो तक्षवत नथी, लंबाई, पडोणाई उचाई, उद्वेध, संस्थान अने परि-
धिनी अपेक्षाओ ते अन्नेमां केअ सिन्नता नथी, तेमनां नाम आ प्रमाणे
छे—(१) क्षुल्ल हिमवान् अने शिखरी, क्षुल्ल हिमवान् पर्वत मन्दर पर्वतनी
दक्षिणमां छे अने शिखरी पर्वत मन्दर पर्वतनी उत्तरे छे, ओज प्रमाणे
दक्षिण दिशा तरश् महा हिमवान् पर्वत अने उत्तर दिशा तरश् रुक्मी पर्वत
छे, ओज प्रमाणे निषध अने नील पर्वत पणु आवेलां छे, ओज प्रमाणे
मध्य जंबूद्वीपना सुमेरु पर्वतनी उत्तर दक्षिण दिशामां हैमवत अने हैरण्यवत
क्षेत्राना जे वृत्तवैताढ्य (वृत्त ओट्टे गेण आकार) पर्वतो पणु आवेलांछे,
ते अन्ने वृत्तवैताढ्य पर्वतो पणु अहु समतुल्य, अविशेष (विशेषता रहित)
अने भेदरहित छे, तेमनी लंबाई, पडोणाई, उद्वेध, (उंचाई) संस्थान

यावत् पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा—स्वाती चैव प्रभासश्चैव । जम्बूमन्द-
रस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन हरिवर्षस्म्यर्कवर्षयोर्द्वौ वृत्तवैताढ्यवर्तौ प्रज्ञप्तौ
बहुसम० यावत् तत्रथा—गन्धापाती चैव माल्यवत्पर्यायश्चैव । तत्र खलु द्वौ देवौ
महर्दिकौ यावत् पल्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तद्यथा—अरणश्चैव पद्मश्चैव ।
जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन देवकुरुणां पूर्वापरम्निन् पावर्षे, अत्र खलु अश्व-
स्कन्धकसदृशौ अर्द्धचन्द्र संस्थानसस्थितौ द्वौ वक्षस्कारपर्वतौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ

की अपेक्षा, उद्धेध की अपेक्षा, संस्थान और परिणाह की अपेक्षा ये
दोनों परस्पर में एक दूसरे से बढ कर नहीं हैं भिन्न नहीं हैं। किन्तु
एक जैसे ही है। इनका नाम शब्दापाती और विकटापाती है। इनमें दो
देव रहते हैं। ये दोनों देव महती ऋद्धि वाले यावत् पल्योपम की स्थि-
तिवाले हैं। इन देवों के नाम स्वाती और प्रभास हैं। इसी प्रकार मध्य
जम्बूद्वीप के सुमेरु पर्वत की उत्तर और दक्षिणदिशा में क्रमशः वर्तमान
हरिवर्ष एवं रम्यकवर्ष में दो वृत्तवैताढ्य पर्वत हैं ये भी बहुसम आदि
विशेषणों वाले हैं। इनके नाम हैं गन्धापाती और माल्यवत्पर्याय इनमें
भी दो देव रहते हैं ये भी परस्पर में महर्दिक आदि विशेषणों वाले हैं
इनकी भी स्थिति एक पल्योपम की है इनके नाम अरण और पद्म हैं।
जम्बूद्वीप के सुमेरु पर्वत की दक्षिणदिशा में देवकुरु के पूर्व और पश्चिम
पार्श्व भाग में अश्वस्कन्ध के जैसे अर्द्धचन्द्राकार दो वक्षस्कार पर्वत कहे
गये हैं ये दोनों पर्वत बहुसमतुल्य आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम

अने परिधिनी अपेक्षाये तेमनी वश्ये केऽथ लेह नथी, ते आगतोमां ते अन्ने
समानश्च छे. तेमनां नाम शब्दापाती अने विकटापाती छे, तेमां ये देव रडे
छे. ते अन्ने देवो मडाऋद्धि आदिधी युक्त छे अने पल्योपमनी स्थितिवाणा
छे. ते देवानां नाम अनुक्रमे स्वाती अने प्रभास छे.

अत्र प्रभाषे मध्य जम्बूद्वीपना सुमेरु पर्वतनी उत्तर अने दक्षिण
दिशाभां आवेदां हरिवर्ष अने रम्यकवर्षमां पण्य ये वृत्तवैताढ्य पर्वतो छे
तेयो पण्य बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणोवाणां छे. तेमना नाम गन्धापाती
अने माल्यवत्पर्याय छे. तेमां ये देव रडे छे. ते अन्ने देवो पण्य महर्दिक
आदि पूर्वोक्त विशेषणोवाणां छे. तेमनी स्थिति पण्य अेक पल्योपमनी छे.
तेमनां नाम नाम आ प्रभाषे छे—(१) अरुण्य अने (२) पद्म

जम्बूद्वीपना सुमेरु पर्वतनी दक्षिण दिशाभां देवकुरुना पूर्व अने पश्चिम
तरङ्गना भागोमां अश्वस्कन्धना जेवा अर्धचन्द्राकार ये वक्षस्कार पर्वतो आवेदां

યાવત્ તદ્વથા-સૌમનસશ્ચૈવ વિદ્યુત્પ્રભશ્ચૈવ । જમ્બૂમન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ઉત્તરેણ ઉત્તર-
કુરુણાં પૂર્વાપરસ્મિન્ પાર્શ્વે, અત્ર સ્વલુ અશ્વસ્કન્ધકસદૃશૌ અર્દ્ધચન્દ્રસંસ્થાનસંસ્થિતૌ
દ્વૌ વક્ષસ્કારપર્વતૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ વહુસમતુલ્યૌ યાવત્-તદ્વથા-ગન્ધમાદનશ્ચૈવ માલ્યવાન્
શ્ચૈવ । જમ્બૂમન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ઉત્તરદક્ષિણેન દ્વૌ દીર્ઘવૈતાઢ્યપર્વતૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ વહુસ-
મતુલ્યૌ યાવત્ તદ્વથા-ભારતશ્ચૈવ દીર્ઘવૈતાઢ્યઃ, ઐરવતશ્ચૈવ દીર્ઘવૈતાઢ્યશ્ચૈવ ।
ભારતે સ્વલુ દીર્ઘવૈતાઢ્યે દ્વે ગુહે પ્રજ્ઞપ્તે વહુસમતુલ્યે અવિશેષે અનાનાત્વે અન્યોન્યં
નાતિવર્તેતે આયામવિષ્કંભોચ્ચત્વોદ્વેષસંસ્થાનપરિણાહેન, તદ્વથા-તમિસ્રગુહા

સૌમનસ ઓર વિદ્યુત્પ્રભ હૈં । જંબૂ ! મંદર-સુમેરુકી ઉત્તરદિશામેં ઉત્તર
કુરુ કે પૂર્વ ઓર પશ્ચિમ પાર્શ્વભાગ મેં અશ્વસ્કન્ધ કે જૈસે અર્દ્ધચન્દ્રાકાર
દો વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં, યે દોનોં પર્વત વહુસમ આદિ વિશેષણોં વાલે હૈં ।
इनके नाम गंधमादन और माल्यवान हैं । इसी प्रकार से जंबू मन्दर-
सुमेरु की उत्तरदक्षिण दिशा की ओर दो दीर्घ वैयाढ्य पर्वत कहे गये
हैं ये दोनों पर्वत भी बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं । आदि पद से
यहां “ अविशेष, अनानात्व, आयाम, विष्कंभ की अपेक्षा समा-
नता, और उच्चता, उद्वेध, संस्थान और परिणाह की अपेक्षा भी
समानता ग्रहण की गई है इन दो दीर्घ वैयाढ्यपर्वतों के नाम भरतदीर्घ
वैयाढ्य और ऐरवतदीर्घवैयाढ्य हैं । भरतदीर्घवैयाढ्य पर्वत में दो गुफाएँ
हैं जो बहुसम आदि विशेषणों वाली हैं इनके नाम तमिस्रागुफा और

છે. તેમનાં નામ સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ છે. તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ
આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે જંબૂદ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર
દિશામાં ઉત્તર કુરુના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોમાં અશ્વસ્કન્ધના જેવાં
અર્દ્ધચન્દ્રાકારના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલાં છે, તેઓ પણ બહુસમ આદિ
પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળા છે તેમનાં નામ ગંધમાદન અને માલ્યવાન છે.

એજ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના સુમેરુની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા તરફ બે દીર્ઘ
વૈતાઢ્ય પર્વત કહ્યા છે તે બન્ને પર્વતો પણ બહુ સમ આદિ વિશેષણોવાળાં
છે. આદિ પદથી અહીં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓમાં એક બીજાં
કરતાં કોઈ વિશેષતા અથવા વિવિધતા નથી. લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ,
સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ પણ તે બન્નેમાં સમાનતા રહેલી છે.
તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્ય અને (૨) ઐરવત દીર્ઘ
વૈતાઢ્ય. ભરત દીર્ઘ વૈતાઢ્યમાં બે ગુફાઓ છે. તે બન્ને ગુફાઓ બહુસમ
આદિ વિશેષણોવાળી છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-તમિસ્રા ગુફા અને

ચૈવ સ્વણકપપાતાગુહા ચૈવ । તત્ર સ્વલુ દ્વૌ દેવૌ મહર્દ્ધિકૌ યાવત્ પલ્યોપમસ્થિતિકૌ પરિવસતઃ, તદ્યથા-કૃતમાલ્યકશ્ચૈવ નૃત્યમાલ્યકશ્ચૈવ । ઈરવતે સ્વલુ દીર્ઘવૈતાઢ્યે દ્વે ગુહે પ્રજ્ઞપ્તે યાવત્-તદ્યથા-કૃતમાલ્યકશ્ચૈવ નૃત્યમાલ્યકશ્ચૈવ । જમ્બૂમંદરસ્ય પર્વતસ્ય દક્ષિણેન સુલ્લહિમવતિ વર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ વહુસમતુલ્યૌ યાવત્ વિષ્કમ્ભોચ્ચત્વો દ્વેધસંસ્થાનપરિણાહેન, તદ્યથા-સુલ્લહિમવત્કૂટશ્ચૈવ વૈશ્રવણકૂટશ્ચૈવ । જમ્બૂમંદરસ્ય પર્વતસ્ય દક્ષિણેન મહાહિમવતિ વર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ વહુસમ૦ યાવત્-તદ્યથા-મહાહિમવત્કૂટશ્ચૈવ વૈદૂર્યકૂટશ્ચૈવ । ઇવં નિષધે વર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ વહુસમ૦ યાવત્-તદ્યથા-નિષધકૂટશ્ચૈવ રુચકપ્રમશ્ચવ । જમ્બૂ

સ્વણકપપાતાગુફા હૈ । ઇન મેં દો મહાઠ્ઠ્ઠિ આદિ વિશેષણોં વાલે દેવ રહતે હૈં । ઇનકી સ્થિતિ મી ઇક પલ્યોપમ કી હૈ ઇન દેવોં કે નામ કૃત-માલ્યક ઓર નૃત્યમાલ્યક હૈં । જમ્બૂ મંદર-સુમેરુ કી દક્ષિણ દિશામેં જો ક્ષુલ્લહિમવાન્ પર્વત હૈ ઉસ પર દો કૂટ કહે ગયે હૈં યે દોનોં કૂટ મી વહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોં વાલે હૈં વિષ્કમ્ભ, ડચ્ચતા આદિ મેં યે દોનોં કૂટ સમાન હૈં । ઇનકે નામ ક્ષુલ્લહિમવત્કૂટ ઓર વૈશ્રવણકૂટ હૈ । જમ્બૂ મંદર કી દક્ષિણદિશા મેં જો મહાહિમવાન્ પર્વત હૈ ઉસ પર મી દો કૂટ કહે ગયે હૈં ઇન પર્વતોં કોં જો વર્ષધર કહા ગયા હૈ ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ યે ક્ષેત્રોં કા વિભાગ કરતે હૈં મહાહિમવાન્ પર્વત કે દોનોં કૂટ મી વહુસમ આદિ વિશેષણોં વાલે હૈં ઇન કૂટોં કે નામ મહા-હિમવત્કૂટ ઓર વૈદૂર્યકૂટ હૈ ઇસી પ્રકાર નિષધ પર્વત પર મી દો કૂટ

ખંડકપપાતા ગુફા. તે ગુફાઓમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા બે દેવ રહે છે. તેમની સ્થિતિ પણ એક પલ્યોપમની છે. તેમનાં નામ કૃતમાલ્યક અને નૃત્યમાલ્યક છે.

જમ્બૂદ્રીપના મંદર (સુમેરુ)ની દક્ષિણ દિશામાં બે ક્ષુલ્લહિમવાન્ પર્વત છે, તેના ઉપર બે કૂટ આવેલાં છે. તે બંને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોથી સુકત છે. લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ આદિમાં પણ તેઓ સરખાં છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ક્ષુલ્લહિમવત્કૂટ અને (૨) વૈશ્રવણકૂટ.

જમ્બૂદ્રીપના મંદર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં બે મહાહિમવાન્ પર્વત છે, તેની ઉપર પણ બે કૂટ કહ્યાં છે. તે પર્વતોને વર્ષધર કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે મહાહિમવાન્ પર્વતના બંને કૂટ પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે તે બંને કૂટોનાં નામ મહાહિમવત્કૂટ અને વૈદૂર્યકૂટ છે. એજ પ્રમાણે નિષધ પર્વતપર પણ બે કૂટ છે. તે બંને કૂટો પણ બહુસમ આદિ વિશેષણોથી સુકત છે. તેમનાં નામ નિષધકૂટ અને રુચકપ્રમકૂટ.

મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ઉત્તરેણ નીલવતિ વર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ પ્રજ્ઞસૌ વહુસમ૦ યાવત્
તદ્યથા—નીલવત્કૂટશ્ચૈવ, ઉપદર્શનકૂટશ્ચૈવ । એવં રુક્મિણિવર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ
પ્રજ્ઞસૌ વહુસમ૦ યાવત્—તદ્યથા—રુક્મિકૂટશ્ચૈવ મણિકંચનકૂટશ્ચૈવ । એવં શિખરિ
ણિ વર્ષધરપર્વતે દ્વૌ કૂટૌ પ્રજ્ઞસૌ વહુસમ૦ યાવત્—તદ્યથા—શિખરિકૂટશ્ચૈવ
તિગિચ્છિકૂટશ્ચૈવ ॥ સુ૦ ૩૧ ॥

ટીકા—‘જંઝૂદીવે’ इत्यादि । सुगमम् । नवरम्—वर्षे—उभयपार्श्वस्थिते क्षेत्रे
धरतो—व्ययस्थानयतइति वर्षधरो क्षेत्र द्वयसीमाकारिणौ, तौ चतौ पर्वतौ चेति

કહે ગયે હેં એ દોનોં કૂટ ઓ વહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોં વાલે હેં ।
इन कूटों के नाम निषधकूट और रुक्मप्रभ कूट है । जंबू मन्दर पर्वत
की उत्तरदिशा में जो नील वर्षधर पर्वत है—उसमें भी दो कूट हैं ये दो
कूट भी वहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इनमें एक का नाम
नीलवत्कूट और दूसरे का नाम उपदर्शनाकूट है इसी प्रकार से रुक्मि-
वर्षधर पर्वत पर भी दो कूट हैं ये भी पूर्वोक्त वहुसम आदि विशेषणों
वाले हैं इनमें एक का नाम रुक्मिकूट और दूसरे का नाम मणिकंचनकूट
है इसी प्रकार से शिखरि वर्षधर पर्वत पर जो दो कूट पूर्वोक्त वहुसम
आदि विशेषणों से युक्त कहे गये हैं उनके नाम शिखरिकूट और
तिगिच्छकूट हैं ।

ટીકાર્થ—इस सूत्र की व्याख्या सुगम है हिमवान् आदि पर्वतों को
जो वर्षधर कहा गया है उसका कारण यह है कि ये हिमवान् आदि
पर्वत अपनी दोनों ओर स्थित दो क्षेत्रों को धारण करते हैं अर्थात्
उनकी सीमा बनाते हैं जैसे दक्षिण दिशा में स्थित भरतक्षेत्र और क्षेत्र

જ બૂઝીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે નીલ વર્ષધર પર્વત છે,
તેમાં પણ નીલવત્કૂટ અને ઉપદર્શનાકૂટ નામના બે કૂટો છે તે બંને કૂટ પણ
બહુસમ આદિ વિશેષણોવાળાં છે. એજ પ્રમાણે રુક્મિ વર્ષધર પર્વતપર પણ
રુક્મિકૂટ અને મણિકંચનકૂટ નામના બે કૂટો છે. તે બંને કૂટ પણ બહુસમ
આદિ વિશેષણોવાળાં છે. એજ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતપર પણ શિખરી-
કૂટ અને તિગિચ્છકૂટ નામના બે કૂટ છે. તેઓ પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત
વિશેષણોથી યુક્ત છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે હિમવાન્ આદિ પર્વતોને વર્ષધર
કહેવાનું કારણ એ છે કે હિમવાન્ આદિ પર્વત પોતાની બંને બાજુએ આવેલાં
ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે—એટલે કે તેમની સીમા બતાવે છે અને તેમને અલગ

તથા, તૌ । કીદૃશૌ ? इत्याह—‘ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं नातिवर्त्तते, आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन ’ इति पदानां व्याख्या-
ऽनुपदं त्रिंशत्तमसूत्रे कृता ततोऽवसेया । तावाह—क्षुद्रहिमवान्—लघुहिमवान्
भरतानन्तरम्, तथा शिखरी यत्परमैरवतक्षेत्रं वर्त्तते सः । इमौ द्वावपि पूर्वापरतो
लवणसमुद्रस्पृष्टौ योजन शतोच्छ्रायो पञ्चविंशतियोजनावगाढौ आयतचतुरस्रसंस्थान
संस्थितौ स्तः । अनयोर्विशेषवर्णनमन्यतोऽवसेयम् । एवं यथा ‘ जंबू दीवे दीवे ’

के बीच क्षुद्रहिमवान् पर्वत है इसी प्रकार हैमवत क्षेत्र और हरिवर्ष
क्षेत्र के बीच में सीमा पर महाहिमवान् पर्वत है हरिवास और महा-
विदेहक्षेत्र के बीच में निषधपर्वत है विदेह और रम्यक क्षेत्र के बीच में
नीलवान् पर्वत है रम्यक और हैरण्यवतक्षेत्रके बीचमें रुक्मी पर्वत है
हैरण्यवत और ऐरवतक्षेत्र के बीच में शिखरी पर्वत है इस तरह से ये
पर्वत दो दो क्षेत्रों का विभाग करते हैं । सुमेरु पर्वत की दक्षिणदिशा
में भरत, हैमवत और हरिवर्ष क्षेत्र हैं और उत्तरदिशा में रम्यक
हैरण्यवत और ऐरवत क्षेत्र है विदेहक्षेत्र में देवकुरु दक्षिणदिशा में
और उत्तरकुरु उत्तरदिशा में है कालचक्र का परिवर्तन भरतक्षेत्र और
ऐरवत क्षेत्र इन दो क्षेत्रों में ही होता है शेषक्षेत्रों में नहीं इन शेष
क्षेत्रों में निवास करने वाले जीवों के उपभोग आयु शरीर का परिमाण
आदि सदा एक से रहते हैं हैमवत क्षेत्र में जीवों की आयु एक पल्य
प्रमाण होती है—यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का चौथा या अवसर्पिणी का

પાડે છે. જેમકે દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચે
ક્ષુદ્ર હિમવાન્ પર્વત છે. જેજ પ્રમાણે હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રની વચ્ચે,
સીમાપર મહાહિમવાન્ પર્વત છે. હરિવાસ અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વચ્ચે
નિષધ પર્વત છે, વિદેહ અને રમ્યક ક્ષેત્રની વચ્ચે નીલવાન્ પર્વત છે, રમ્યક
અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની વચ્ચે રુક્મિ પર્વત છે અને હૈરણ્યવત અને ઐરવત
ક્ષેત્રની વચ્ચે શિખરી પર્વત છે. આ રીતે આ પર્વતો બધાં ક્ષેત્રોની મર્યાદા કરે છે.

સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ભરત, હૈમવત અને હરિવર્ષ ક્ષેત્રો છે,
અને ઉત્તર દિશામાં રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રો છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં
દેવકુરુ દક્ષિણ દિશામાં અને ઉત્તર કુરુ ઉત્તર દિશામાં છે. કાલચક્રનું પરિવર્તન
માત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં જ થાય છે, બાકીના ક્ષેત્રોમાં થતું નથી.
તે બાકીનાં ક્ષેત્રોમાં નિવાસ કરનારા જીવોના ઉપભોગ, આયુ, શરીરનું પ્રમાણ
આદિ સદા એકસરખું જ રહે છે. હૈમવત ક્ષેત્રમાં જીવોનું આયુષ્ય એક પલ્ય

तीसरा काल बना रहता है हरिवर्ष क्षेत्र में प्राणियों की आयु दो पल्य-प्रमाण होती है यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का पांचवां या अवसर्पिणी का दूसरा काल प्रवर्तता है विदेह क्षेत्र में सदा अवसर्पिणी का चतुर्थकाल ही रहता है यहां के प्राणियों की स्थिति १ कोटिपूर्व की होती है देवकुरुक्षेत्र के प्राणियों की स्थिति तीन पल्यप्रमाण होती है यहां निरन्तर उत्सर्पिणी का छठा और अवसर्पिणी का पहिला काल होता है हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरु में काल का जो यह क्रम प्रकट किया गया है वही क्रम उत्तरदिशा के उत्तरकुरु रम्यक और हैरण्यवत इन तीन क्षेत्रों में जानना चाहिये उत्तरकुरु में देवकुरु के समान, रम्यक में हरिवर्ष के समान और हैरण्यवत में हैमवत के समान काल की प्रवृत्ति है भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र की सीमा पर जो दो पर्वत हैं उनके नाम हैं क्षुद्रहिमवान् और शिखरी। इनमें क्षुद्र हिमवान् सुमेरु की दक्षिणदिशा तरफ है। तथा शिखरी पर्वत सुमेरु की उत्तर दिशा तरफ है क्षुद्रहिमवान् पर्वत भरतक्षेत्र की समाप्ति जहां होती है उस सीमापर है और शिखरी पर्वत ऐरवत क्षेत्र का जहां से प्रारंभ होता है और हैरण्यवत क्षेत्र की जहां सीमा समाप्त होती है वहां पर है ये दोनों पर्वत परस्पर

प्रमाण डोय छे. त्यां निरन्तर उत्सर्पिणीने योथो अथवा अवसर्पिणीने त्रीन्ने काण न. प्रवर्तते डोय छे हरिवर्ष क्षेत्रमां प्राणीभानुं आयुष्य जे पल्यप्रमाण डोय छे. त्यां निरन्तर उत्सर्पिणीने पांचमे अथवा अवसर्पिणीने भीन्ने काण प्रवर्तते डोय छे. विदेह क्षेत्रमां सदा अवसर्पिणीने योथो काण न. प्रवर्तते डोय छे अने त्यांना प्राणीभानी स्थिति ओक कोटिपूर्वनी डोय छे. देवकुरु क्षेत्रना प्राणीभानी स्थिति त्रयु पल्यप्रमाण डोय छे. त्यां निरन्तर उत्सर्पिणीने छठो अथवा अवसर्पिणीने पडेदो काण प्रवर्तते डोय छे. हैमवत, हरिवर्ष अने देवकुरुमां काणने जे आ क्रम प्रकट करवामां आये छे, ओन क्रम उत्तर दिशाना उत्तरकुरु, रम्यक अने हैरण्यवत, आ त्रयु क्षेत्रांमां पल्य समजवे. उत्तरकुरुमां देवकुरुना समान, रम्यकमां हरिवर्ष समान, अने हैरण्यवतमां हैमवत समान काणनी प्रवृत्ति समजवी. भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्रनी सीमापर जे जे पर्वते छे तेमनां नाम क्षुद्रहिमवान् अने शिखरी छे. तेमांथी क्षुद्रहिमवान् सुमेरुनी दक्षिण दिशा तरफ छे अने शिखरी पर्वत सुमेरुनी उत्तर दिशा तरफ छे. भरतक्षेत्रनी न्यां समाप्ति थाय छे ते सीमापर क्षुद्रहिमवान् पर्वत छे अने शिखरी पर्वत ऐरवत क्षेत्रने न्यांथी प्रारंभ थाय छे

इत्यादि, सूत्राभिलापेन हिमवच्छिखरिणीं प्रोक्तौ तथा महाहिमवद्रुक्मिपर्वतावपि विज्ञेयी । तत्र महाहिमवानिति लघुहिमवदपेक्षया । ' उत्तरदाहिणेण ' इति पाठस्य यथासंख्यन्यायमनाश्रित्य यथासत्त्विन्यायादक्षिणतो महाहिमवान्, रुक्मीचोत्त-

में बिलकुल समान हैं इनमें किसी भी प्रकार की एक दूसरे से विशेषता नहीं है अनानात्व है किसी भी प्रकार का इनमें भेद नहीं है आयाम, विष्कंभ, उच्चत्व, उद्वेध, संस्थान और परिणाह इन दोनों का बराबर बराबर है । लघुहिमवान् भरतक्षेत्रकी सीमा जहां समाप्त होती है वहां पर है और शिखरी पर्वत हैरण्यवत की सीमा जहां समाप्त होती है वहां पर है इसके बाद ऐरवत क्षेत्र है ये दोनों पर्वत पूर्व से पश्चिम तक लम्बे हैं अर्थात् पूर्वपश्चिम ओर लवण समुद्र तक फैले हुए हैं ये दोनों एक सौ योजन के ऊंचे हैं और २५ पचचीस योजन नीचे जमीन में अवगाह युक्त है तथा इनका संस्थान आयतचतुरस्र है इनका विशेष वर्णन अन्य शास्त्रों से जानना चाहिये । इस तरह " जंबुद्वीवे दीवे " इत्यादि सूत्राभिलाप के द्वारा क्षुल्लहिमवान् और शिखरी पर्वत के सम्बन्ध में जैसे यह कहा गया है, इसी प्रकार का कथन महाहिमवान् और रुक्मी पर्वत के विषय में भी करना चाहिये, ये दोनों पर्वत भी क्रमशः दक्षिण

अने हैरण्यवत क्षेत्रनी ज्यां सीमा समाप्त थाय छे, त्यां आवेदो छे. ते भन्ने पर्वतो परस्परमां बिलकुल समान छे ते भन्नेमां कोष्ठपणु प्रकारनी विशेषता नथी. तेमनी वन्ने अनानात्व (विविधता अथवा असमानताने) अभाव) छे, तेमनी वन्ने बिलकुल तक्षवत नथी. ते भन्ने लंबाई, पडोणाई, उंचाई, उद्वेध, संस्थान (आकार) अने परिधिनी अपेक्षाये ओकसरमां छे.

लघुहिमवान् ज्यां भरतक्षेत्रनी सीमा समाप्त थाय छे, त्यां आवेदो छे. अने हैरण्यवतनी सीमा ज्यां समाप्त थाय छे त्यां शिखरी पर्वत आवेदो छे. त्पारणाह ऐरवत क्षेत्र छे. ते भन्ने पर्वतो पूर्वपश्चिम तरक्ष लवण समुद्र सुधी फैलायेदा छे. ते भन्ने ओकसो योजन उंचा छे अने २५ योजन नीचे जमीनमां अवगाहयुक्त छे. तेमना संस्थाननी अपेक्षाये-आकारनी दृष्टिअये तेअो आयतचतुरस्रस्थानवाणा छे, तेमनुं विशेष वर्णन जिशासु पाठकोअये अन्य शास्त्रोमांथी वांची लेवुं आ रीते " जंबुद्वीवे दीवे " इत्यादि सूत्रो द्वारा लेवुं कथन क्षुल्ल (क्षुद्र) हिमवान् अने शिखरी पर्वतना विषयमां करवांमां आवुं छे, ओवुं ज कथन महाहिमवान् अने रुक्मि पर्वतना विषयमां पणु अर्द्ध करवुं लेवुंअे. सुमेरु पर्वतनी दक्षिण दिशा तरक्ष महाहिमवान् पर्वत

रत् इति । एवं सर्वत्र वाच्यम् । एवमेव निपथनीलवन्तौ विज्ञेयौ, नवरमेपामाया-
मविष्कम्भादयोऽन्यतोवसेयाः । चतुरस्रपरिधिस्तु आयामविष्कम्भद्विगुण इति ।

और उत्तर की ओर हैं—अर्थात् सुमेरु पर्वत की दक्षिण दिशा तरफ
महाहिमवान् पर्वत हैं और उत्तरदिशा तरफ रुक्मी पर्वत है । इसी प्रकार
का कथन निषध और नीलवन्त पर्वतों के विषय में भी करना चाहिये
इनके आयाम विस्तार आदि का कथन अन्य सिद्धान्त ग्रन्थों से जानना
चाहिये तात्पर्य इसका “ तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधर विदेहान्ताः ”
इस सिद्धान्त सूत्र के अनुसार ऐसा है कि विदेह क्षेत्रपर्यन्त पर्वत और
क्षेत्र भरतक्षेत्र से दूने दूने विस्तार वाले हैं जम्बूद्वीप में भरतक्षेत्र का
विस्तार ५२६ योजन ६ कला का है इससे दूना विस्तार हिमवान् पर्वत
का है हिमवान् पर्वत के विस्तार से दूना विस्तार हैमवत क्षेत्र का है
हैमवत क्षेत्र के विस्तार से दूना विस्तार महाहिमवान् पर्वत का है इस
तरह यह दूना २ विस्तार क्रम विदेह क्षेत्रतक है इसके बाद के उत्तर-
दिशा के क्षेत्रों का और पर्वतों का विस्तार दक्षिण के क्षेत्र और पर्वतों
के जैसा ही है इस तरह ऐरवत क्षेत्र का विस्तार ५२६ योजन ६ कला
का हो जाता है जो भरत क्षेत्र के बराबर ही बैठता है ।

—चतुरस्रपरिधि तो आयामविष्कम्भ से दूनी है वृत्तवैताढ्यपर्वत
पल्पाकार हैं । ये वृत्तवैताढ्यपर्वत सर्वतः एक हजार योजन के हैं और

छे अने उत्तर दिशा तरफ रुक्मि पर्वत छे. आ प्रकारनुं कथन निषध अने
नीलवन्त पर्वताना विषयमां पञ्च समञ्च देवुं. तेमनी ल'आध, पडोणार्ध
आदिनुं वर्युंन अन्य शास्त्रोमांथी जाली देवुं.

“ तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरविदेहान्ताः ” आ सूत्रनु तात्पर्य अे छे
के विदेहक्षेत्र पर्यन्तमां पर्वत अने क्षेत्र भरतक्षेत्र करतां अमणुं अमणुं
विस्तारवाणां छे. ज'भूद्वीपना भरतक्षेत्रना विस्तार ५२६ योजन अने ६ कला
प्रमाणु छे. तेनाथी अमणुं विस्तार हिमवान् पर्वतना छे हिमवान् पर्वत
करतां हैमवत क्षेत्रना विस्तार अमणुं छे. हैमवत क्षेत्र करतां महाहिमवान्
पर्वतना विस्तार अमणुं छे. आ रीते अमणुं अमणुंना विस्तारक्रम विदेह
क्षेत्र समञ्च देवो. मन्दर पर्वतनी उत्तर दिशामां आवेला क्षेत्राना अने
पर्वताना विस्तार दक्षिण दिशाना क्षेत्रा अने पर्वताना विस्तार जेटवो ज
छे. जेमके ऐरवत क्षेत्रना विस्तार भरतक्षेत्रना विस्तार जेटवो ज (५२६
योजन ६ कलाना) छे.

‘जंबू’ इत्यादि सुगमं, नवरं—द्वौ वृत्तवैताढ्यपर्वतौ, वृत्तौ पल्याकारत्वाद् वैताढ्यौ—वैताढ्यनामकौ पर्वतौ । तौ च सर्वतः सहस्रयोजनपरिमितौ रजतमयौ स्तः । तत्र यथासत्तिन्यायाश्रयणादक्षिणतो हैमवते शब्दापाती, उत्तरत ऐरण्यवते विकटापातीति । ‘तत्थ णं’ इति तत्र—तयोर्वृत्तवैताढ्यपर्वतयोः क्रमेण स्वातिः प्रभासश्चेति द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पल्योपमस्थितिकौ वसतः, तत्र तद्भवनसद्भावमिति । ‘जंबू’ इत्यादि, हरिवर्षे गन्धापाती, रम्यकवर्षे माल्यवत्पर्यायः पर्वतः । तयोः पूर्वोक्तरूपौ अरुणाभिधः पद्माभिधश्चेति द्वौ देवौ क्रमेणैव वसत इति । ‘जंबू’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणतो देवकुलुषु पूर्वापरयोः पार्श्वयोः पूर्वपार्श्वे अपरपार्श्वे चेत्यर्थः कथम्भूतयोः पूर्वापरपार्श्वयोः ? इत्याह—

रजतमय हैं । दक्षिणदिशा तरफ जो हैमवत क्षेत्र है उसमें शब्दापाती वृत्तवैताढ्यपर्वत है और उत्तरदिशा तरफ जो ऐरण्यवतक्षेत्र है उसमें विकटापाती वृत्तवैताढ्य है इन वैताढ्यों में क्रमशः स्वाति और प्रभास ये दो महर्द्धिक आदि विशेषणों वाले देव रहते हैं । इनकी स्थिति एक पल्योपम की है ये वहां इसलिये रहते हैं कि इनके वहां भवन बने हुए हैं । हरिवर्ष क्षेत्र में गन्धापानी और रम्यकवर्ष में माल्यवत्पर्याय नामके वैताढ्यपर्वत हैं । इनमें पूर्वोक्त रूप संपन्न दो देव जिन के नाम अरुणाभिध और पद्माभिध हैं क्रमशः रहते हैं । इसी प्रकार से जम्बूद्वीप में स्थित जो मन्दरपर्वत है उसकी दक्षिणदिशा में जो विदेहक्षेत्रस्थ देव-कुलु हैं उनके पूर्वपार्श्व में और अपरपार्श्व में क्रमशः सौमनस और

दरेकनी परिधि आयाम विष्कंभ (लंभा, पडोणाध) करता भमणी छे. वृत्तवैताढ्य पर्वतो पल्याकार छे. वृत्तवैताढ्य पर्वतो सर्वत्र ओक हुणर योजनना छे अने रजतमय छे. दक्षिण दिशा तरङ्गे जे हैमवत क्षेत्र छे तेमां शब्दापाती नामने वृत्तवैताढ्य पर्वत छे अने उत्तर दिशा तरङ्गे जे ऐरण्यवत क्षेत्र छे तेमां विकटापाति नामने वृत्तवैताढ्य पर्वत छे ते वृत्तवैताढ्योमां अनुक्रमे स्वाति अने प्रभास नामना महर्द्धिक आदि विशेषणोवाणा जे देव वसे छे, तेमनी स्थिति ओक पल्योपमनी छे. तेओ त्यां शा कारण्णे रडे छे ? त्यां तेमनां लवने अनेनां डोवाथी तेओ त्यां रडे छे हरिवर्ष क्षेत्रमां गन्धापाती, अने रम्यक वर्षमां माल्यवत्पर्याय नामना वृत्तवैताढ्ये क्रमशः आवेला छे. ते अन्नेमां पूर्वोक्त विशेषणोवाणा जे देव रडे छे, जेमनां नाम अनुक्रमे अरुण अने पद्म छे.

ओज प्रभाण्णे जम्बूद्वीपमां आवेला मन्दर पर्वतनी दक्षिण दिशाभां जे विदेह क्षेत्रस्थ देवकुलु छे तेनी पूर्व तरङ्गे अने पश्चिम तरङ्गे अनुक्रमे सौमनस

‘एत्थ’ इति, अत्र-प्रज्ञापकेनोपदर्शयमानयोः अश्वस्कन्धसदृशी आदौ निम्नौ पर्यवसाने चोन्नतौ, तयोर्निषधसमीपे चतुःशत योजनोच्छ्रितत्वात्, मेरुसमीपे तु पञ्चशत योजनोच्छ्रितत्वादिति, अर्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितौ अर्धचन्द्राकारौ अत्रार्द्धशब्देन विभागमात्रं विवक्ष्यते, न तु समप्रविभागतेति आभ्यां चार्द्धचन्द्राकारा देवकुरवः कृताः । तौ द्वौ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टौ परस्परसमानरूपौ क्रमेण सौमनस-त्रिद्युत्प्रभनामानौ वक्षस्कारपर्वतौ । तत्र-वक्षसि-मध्ये गोप्यं क्षेत्रं द्वौ संभूय कुरुत इति वक्षस्कारौ, तौ च तौ पर्वतौ चेति तथा, ‘जंवू’ इत्यादि । एवमेवोत्तरकुरुष्वपि द्वौ गन्धमादन-माल्यवन्नामानौ वक्षस्कारपर्वतौ स्तः । नवरं यथासत्तिन्यायसाश्रित्यापरपार्श्वे गन्धमादनः, पूर्वपार्श्वेमाल्यवानिति । ‘जम्बू’

विद्युत्प्रभ नामके दो वक्षस्कारपर्वत हैं ये वक्षस्कार आदिमें निम्न-नीचा हैं और अन्त में उन्नत-ऊँचा हैं अतः इनका आकार अश्वस्कंधके जैसा है निषध के पास ये चारसौ योजन ऊँचे हैं, और मेरु के पास पांचसौ योजन ऊँचे हैं अर्द्धचन्द्र के जैसे ये संस्थान वाले हैं यहां अर्ध शब्द से केवल विभागमात्र विवक्षित हुआ है समप्रविभागता नहीं इन्हीं दो वक्षस्कारपर्वतों ने देवकुरुओं को अर्द्धचन्द्र के आकार जैसा कर दिया है ये वक्षस्कार परस्पर में सामानरूप वाले हैं वक्षस्कार ऐसा नाम इनके होने का यह कारण है कि ये दोनों अपने मध्यगत क्षेत्र को गोप्य कर रखते हैं इसी प्रकार उत्तरकुरुओं में भी दो वक्षस्कारपर्वत गन्धमादन और माल्यवान् नाम के हैं अपरपार्श्व में गन्धमादन और पूर्वपार्श्व में माल्यवान् वक्षस्कार पर्वत है । इसी तरह से जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत-

अने विद्युत्प्रभ नामका ये वक्षस्कार पर्वतों छे ते वक्षस्कार पर्वतों आदिमां नीचा छे अने अन्त लागमां उंचा छे, तेथी तेमने आकार अश्वस्कंधना जेवा लागे छे. निषधनी पासे तेजो ४०० योजन उंचा छे अने मेरुनी पासे ५०० योजन उंचा छे. तेजो अर्धचन्द्रना जेवां संस्थान (आकार) वाणा छे. अर्द्धी अर्ध शब्दथी मात्र विलाग न दर्शाववामां आये छे-समप्र-विलागता दर्शाववामां आवेद नथी आ अने वक्षस्कार पर्वतोंजे देवकुरुजोने अर्धचन्द्रना आकार जेवां करी दीधां छे, तेजो अकसरमां स्वइपवाणा छे. तेमने वक्षस्कार कडेवानुं कारण अ छे के तेजो पोतानी वर्ये रडेला क्षेत्रने गोप्य (नजरे न पडे जेवुं) करी नाये छे. अज प्रमाणे उत्तर कुरुजोमां पथु जे वक्षस्कार पर्वत छे. तेमनां नाम गंधमादन अने माल्यवान् छे. पश्चिम तरफ गंधमान अने पूर्व तरफ माल्यवान् वक्षस्कार पर्वतों आवेला छे. अज

इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य उत्तरदक्षिणयोः-पूर्वोक्तन्यायादक्षिणोत्तरयोः भरतैरवतनमानौ द्वौ दीर्घवैताढ्यपर्वतौ स्तः । अत्र-वृत्तवैताढ्यव्यवच्छेदार्थं दीर्घग्रहणम् । इमौ च भरतैरवतक्षेत्रयोर्मध्यभागे पूर्वापरतो लवणोदधिं स्पृष्टवन्तौ पञ्चविंशतियोजनोच्छ्रितौ तत्पादावगाढौ पश्चाद् योजनविरहृतौ आयतसंस्थितौ सर्वरजतमयावुमयतो बहिः काश्चनमण्डनाङ्काविति । 'भारहेण' इत्यादि, भारते-भारताभिधे खलु दीर्घवैताढ्ये द्वे गुहे स्त-तमिस्रागुहा, खण्डप्रपातगुहाचेति । तत्र तस्याऽपरभागतस्तमिस्रा गुहा वर्तते, सा च गिरिविस्तारायामा द्वादशयोजनविस्ताराऽष्टयोजनोच्छ्रया, आयतचतुरस्रसंस्थाना विजयद्वारपरिमितद्वारा

सुमेरु की उत्तरदिशा में और दक्षिणदिशा में भरत और ऐरवत नामके दो दीर्घ वैताढ्यपर्वत हैं यहां दीर्घपद का ग्रहण वृत्तवैताढ्य पर्वतों के व्यवच्छेदके लिये किया गया है ये दोनों दीर्घ वैताढ्य पर्वत भरत और ऐरवत क्षेत्र के मध्यभाग में पूर्व से पश्चिम तक लवणसमुद्र को छूते हैं २५ योजन के ये ऊँचे हैं चौथाई भाग इनका जमीन नीचे अवगाढ है ५० योजन का इनका विस्तार है आयत-लम्बा-दण्ड के समान इनका संस्थान है सर्व प्रकारसे ये रजतमय हैं ये दोनों बाहरमें काश्चनकेमण्डन के अङ्क-चिह्नवाले हैं अर्थात् बाह्यका भाग स्वर्णमय है भरतनामके दीर्घ वैताढ्यपर्वतपर दो गुफाएँ हैं एकका नाम है तमिस्रागुफा और दूसरी का नाम है खण्डप्रपातगुफा तमिस्रागुफा उसके पीछेके भागमें है यह गुफा गिरि के जितनी विस्तार और आयामवाली है १२ योजनका इसका विस्तार है और आठ योजन की यह ऊँची है इसका संस्थान आयतचतुरस्र है

प्रमाणे जम्बूद्वीपना मन्दर (सुमेरु) पर्वतनी उत्तरमां भरत अने दक्षिणमां ऐरवत नामना दीर्घवैताढ्य पर्वतो आवेला छे अर्ही वृत्तवैताढ्य पर्वताना व्यवच्छेदने माटे दीर्घपदना प्रयोग करवामां आये छे. ते अने दीर्घवैताढ्य पर्वतो भरत अने ऐरवत क्षेत्रनी मध्यमां पूर्वथी पश्चिम दिशामां लवण समुद्र सुधी झेलायेला छे. तेमनी उंचाई २५ योजननी छे तेमनो १/४ लाग जमीननी नीचे अवगाढ छे. ५० योजननो तेमनो विस्तार छे. आयत (लम्बा) इ'उना जेवुं तेमनुं संस्थान (आठार) छे. तेओ संपूर्णतः रजतमय छे. ते अनेनो अठारनो दृषाव सोनाना म'उतना चिह्नवाणो डोय छे. अर्थात् अठारनो लाग सुवर्णमय डोय जेवो लागे छे भरत नामना दीर्घवैताढ्य पर्वतपर जे गुफाओ छे, तेमनां नाम तमिस्रा गुफा अने अ'उप्रपात गुफा छे, तमिस्रा गुफा तेमना पाछला भागमां छे. ते गुफानो विस्तार अने आयाम (ल'आठ) गिरिना जेथी छे. १२ योजननो तेनो विस्तारछे अने ते आठ योजन उंची छे. ते आयत-

वज्रकपाटपिहिता बहुमध्ये द्वियोजनान्तराभ्यां त्रियोजनविस्ताराभ्यामुन्मग्नजला निमग्नजलाभिधानाभ्यां नदीभ्यां युक्ताऽस्ति । तस्यैव पूर्वभागत एवमेव पूर्वोक्त विशेषणविशिष्टा खण्डप्रपातगुहा वर्तते इति । 'तत्थणं' इत्यादि, तत्र-तयोर्गुहयो द्वौ देवौ परिवसतः । तत्र तमिस्रागुहायां कृतमाल्यकः, खण्डप्रपातगुहायां च नृत्यमाल्यक इति । 'एरावण' इत्यादि, ऐरवताख्ये दीर्घवैताढ्यपर्वतेऽप्येवमेव गुहावक्तव्यता देववक्तव्यता च वाच्येति । 'जंबू' इत्यादि, जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य दक्षिणतः क्षुल्लहिमवत्पर्वते क्षुल्लहिमवत्कूटः, वैश्रवणकूटश्चेति द्वौ कूटास्तः । तत्र वहवः कूटाः सन्ति, तेषां मध्ये जायन्तयोरेव ग्रहणं द्विस्थानकानुरोधात्, वक्तुर्विवक्षाधीनत्वाच्च ।

इसका द्वार विजयद्वार के जितनाप्रमाण चाला है इसमें वज्र के कपाट लगे हुए हैं बीच में यह द्वियोजन के अन्तर से तीन योजन विस्तारवाली उन्मग्नजला और निमग्नजला नामकी दो नदियों से युक्त है । खण्डप्रपातगुफा उसके पूर्वभाग में है इसका खण्डप्रपातगुफा का वर्णन भी तमिस्रागुफा के जैसा ही है इन दोनों गुफाओं में दो देव रहते हैं तमिस्रागुफा में कृतमाल्यक और खण्डप्रपातगुफा में नृत्यमाल्यक देव रहता है ऐरवत नामके दीर्घ वैताढ्य पर्वत के संबंधमें भी इसी प्रकार से गुहा की वक्तव्यता और देव की वक्तव्यता कहनी चाहिये इसी तरह जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिणदिशा क्षुल्लहिमवान् पर्वत पर क्षुल्लहिमवत्कूट और वैश्रवणकूट ये दो कूट हैं । यद्यपि वहां पर अनेक कूट हैं परन्तु वहां पर आदि और अन्त के कूटों का ही ग्रहण हुआ है क्यों कि वहां पर द्विस्थानकका प्रकरण चल रहा है । तथा वर्णन जो होता है वह वक्ता की विवक्षाके अधीन होता है कहा भी है—“कत्थइ दंसग्गहणं” इत्यादि ।

अतुरस्र स स्थानवाणी छे, तेना द्वारतुं प्रमाणे विजयद्वारना जेटुं न छे. तेने वज्रना कमाड लगाडेलां छे, तेनी पत्रे जे येजतथी त्रयु येजतना विस्तारवाणी उन्मग्नजला अने निमग्नजला नामनी नदीओ वडे छे. ते दीर्घवैताढ्यना पूर्व भागमां खण्डप्रपात नामनी गुहा छे, ते गुहातुं वर्णन तमिस्रा गुहाना वर्णन प्रमाणे समजवुं ते जन्ने गुहामां जे देव रडे छे, तमिस्रा गुहामां कृतमाल्यक अने खण्डप्रपात गुहामां नृत्यमाल्यक नामना देवो रडे छे. ऐरवत नामना दीर्घवैताढ्य पर्वतनी गुहाओतुं वर्णन अने देवोतुं वर्णन पणु उपरना वर्णन प्रमाणे न समजवु. जेज प्रमाणे जंबूद्वीपनी मन्दर पर्वतनी दक्षिण दिशामां आवेला क्षुल्लहिमवान् पर्वतपर हिमवत्कूट अने वैश्रवणकूट नामना जे कूट छे. जे के त्या अनेक कूट छे, छतां पणु अडीं द्विस्थानकतुं प्रकरणे आलतुं

उक्तञ्च—“ कथञ्च देसग्रहणं, कथञ्च धेष्पति निरवसेसाइ ।

उक्कमकमजुत्ताइं, कारणवसओ निउत्ताइं ॥१॥ ” इति ।

छाया—कुत्रापि देशग्रहणं, कुत्रापि गृह्णन्ति निरवशेषाणि ।

उत्कमकमयुक्तानि, कारणवशतो नियुक्तानि ॥ १ ॥

‘ जंबू ’ इत्यादि, महाहिमवति वर्षधरपर्वते महाहिमवत्कूटः, वैडूर्यकूटश्चेति द्वौ कूटौस्तः। अत्र सिद्धादि वैडूर्यपर्यन्तान्यष्टकूटानि सन्ति,, अत्र तेषु द्वितीयस्यान्त्यस्य च ग्रहणं द्विस्थानकानुरोधेदिति। एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम्। ‘ एवं ’ इत्यादि, एवं निषधपर्वते निषधकूटः, रुचकप्रभकूटश्चेति द्वौ कूटौ। ‘ जंबू ’ इत्यादि, जम्बूद्वीपस्थमन्दरस्योत्तरतो नीलवतिपर्वते नीलवत्कूटः। उपदर्शनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। ‘ एवं ’ इत्यादि, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण रुक्मिपर्वते रुक्मिकूटः, मणिकाञ्चनकूटश्चेति द्वौ कूटौ। ‘ एव ’ इत्यादि, एवं शिखरिपर्वते शिखरिकूटः, तिगिच्छिकूटश्चेति द्वौ कूटौ स्तः इति ॥ सू० ३१ ॥

अतः यहां पर आदि और अन्त के ही दो कूटों का ग्रहण कर उनका कथन वक्ता ने किया है महाहिमवान् नामके वर्षधर पर्वत पर एक महाहिमवत्कूट और दूसरा वैडूर्यकूट ऐसे ये दो कूट हैं। यहां सिद्ध आदि कूटों से लेकर वैडूर्यकूट तक आठ कूट हैं परन्तु यहां द्विस्थानक के अनुरोध से सूत्रकार ने आदि और अन्त के दो कूटों का ही ग्रहण किया है इसी प्रकार का कथन आगे भी जमझना चाहिये निषधपर्वत पर निषधकूट और रुचकप्रभकूट ये दो कूट हैं जम्बूद्वीप के मन्दर की उत्तरदिशा में नीलवान् पर्वत पर नीलवत्कूट और उपदर्शनकूट ऐसे ये दो कूट हैं रुक्मिपर्वतपर रुक्मिकूट और मणिकाञ्चन दो कूट हैं शिखरिपर्वत पर शिखरिकूट और तिगिच्छिकूट ये दो कूट हैं ॥ ३१ ॥

डोवाथी पडेला अने छेडला इटने ञ अडणु करवामां आवेला छे, डारणु डे ञे वणुन थाय छे ते वज्रतानी विवक्षाने आधीन डोय छे. डहु पणु छे डे—

“ कथञ्च देसग्रहणं ” इत्यादि. तेथी ञ वज्रताणे (सूत्रकारे) आदि अने अन्तता ञे इटोने अडणु करीने आडी तेमनुं वणुन कथुं छे मडाहिमवान् नामना वर्षधर पर्वतपर मडाहिमवत्कूट अने वैडूर्यकूट नामना ञे इट छे. आडी सिद्ध आदिथी लधने वैडूर्य पर्यन्तता आठ इट छे, परन्तु द्विस्थानकने। अधिकार आलतो डोवाथी आडी पणु प्रथम अने छेडला इटनी ञ वात करवामां आवी छे आ प्रकारनु कथन आगण पणु समणु लेवुं निषध पर्वतपर निषधकूट अने रुचकप्रभकूट नामता ञे इट छे ञ जंबूद्वीपना मन्दर पर्वतनी उत्तर दिशां नीलवान् पर्वतपर नीलवत्कूट अने उपदर्शनकूट नामता ञे इट छे. रुक्मि पर्वतपर शिखरिकूट अने तिगिच्छिकूट नामता ञे इट छे सू. ३१

मूलम्—जंबूमंदरस्त पव्वयस्त उत्तरदाहिणेणं चुल्लहिमवंत-
 सिहरीसु वासहरपव्वएसु दो महदहा पणत्ता बहुसमतुल्ला
 अविसेसमणाणत्ता अणमण्णं णाड्वट्ठंति आयामविकखंभोच्च-
 त्तोव्वेहसंठाणपरिणाहेणं, तं जहा — पउमदहे च्चैव पुंडरीयदहे
 च्चैव । तत्थणं दो देवयाओ सहिड्ढियाओ जाव पलिओवमट्ठि-
 इयाओ परिवसंति, तं जहा—सिरी च्चैव लच्छी च्चैव । एवं महा
 महाहिमवंतरूपीसु वासहरपव्वएसु दो महदहा पणत्ता, बहु-
 सम० जाव तं जहा—महापउमदहे च्चैव महापोंडरीयदहे च्चैव ।
 देवयाओ हिरी च्चैव बुद्धी च्चैव । एवं निसडनीलवंतसु वासहर-
 पव्वएसु तिगिच्छिदहे च्चैव केसरिदहे च्चैव । देवयाओ धिई च्चैव
 कित्ती च्चैव । जंबूमंदरस्त पव्वयस्त दाहिणेणं महाहिमवंताओ
 वासहरपव्वयाओ महापउमदहाओ दो महाणईओ पव्वहंति, तं
 जहा—रोहिया च्चैव हरिकंता च्चैव । एवं निसडाओ वासहरपव्व-
 याओ तिगिच्छिदहाओ दो महापईओ पव्वहंति, तं जहा—हरिच्चैव
 सीओआ च्चैव । जंबूमंदरस्त पव्वयस्त उत्तरेण नीलवंताओ वास-
 हरपव्वयाओ केसरीदहाओ दो महाणईओ पव्वहंति, तं जहा—
 सीया च्चैव नारिकंता च्चैव । एवं रूपीओ वासहरपव्वयाओ महा-
 पोंडरीयदहाओ दो महाणईओ पव्वहंति, तं जहा—णरकंता च्चैव
 रूपकूला च्चैव । जंबूमंदरस्त पव्वयस्त दाहिणेणं भारहेवासे दो
 पवायदहा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा—गंगप्पवायदहे च्चैव
 सिंधुप्पवायदहे च्चैव । एवं हेसवएवासे दो पवायदहा पणत्ता,

बहुसम० जाव तं जहा--रोहियप्पवायदहे चेव रोहियंसप्पवायदहे
चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं हरिवासे वासे दो पवाय-
दहा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा--हरिप्पवायदहे चेव हरि-
कंतप्पवायदहे चेव । जंबूमंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं महा-
विदेहवासे दो पवायदहा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा--
सीयप्पवायदहे चेव सीतोदप्पवायदहे चेव । जंबू मंदरस्स पव्वयस्स
उत्तरेणं रम्मए वासे दो पवायदहा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा
--णरकंतप्पवायदहे चेव णारीकंतप्पवायदहे चेव । एवं हेरणवए
वासे दो पवायदहा पणत्ता- बहुसम० जाव तं जहा--सुवन्नकूल-
प्पवायदहे चेव रूपकूलप्पवायदहे चेव । जंबू मंदरस्स पव्वयस्स
उत्तरेणं एरवएवासे दो पवायदहा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा
रत्तप्पवायदहे चेव रत्तवइप्पवायदहे चेव । जंबू मंदरस्स पव्वयस्स
दाहिणेणं भारहेवासे दो महाणईओ पणत्ताओ बहुसम० जाव तं
जहा—गंगा चेव सिंधू चेव । एवं जहा पवायदहा तथा णईओ
भाणियव्वाओ जाव एरवए वासे दो महाणईओ पणत्ताओ
बहुसमतुल्लाओ जाव तं जहा—रत्ता चेव रत्तवई चेव ॥सू०३२॥

छाया—जम्बू मन्दस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन चुष्ट (क्षुद्र) हिमवच्छिखरिणी-
वर्षधरपर्वतयो द्वौ महाहृदौ प्रज्ञप्तौ बहुसमतुल्यौ अविशेषौ अनानात्वौ अन्योन्यं
नातिवर्त्ते, आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधसंस्थानपरिणाहेन, तद्यथा - पद्महृदश्चैव

‘ जंबू मंदरस्स पव्वयस्स ’ इत्यादि ।

टीकार्थ—जम्बूद्वीपस्थ सुमेरुपर्वतकी उत्तरदिशामें और दक्षिण दिशामें
क्षुद्रहिमवान् पर्वत एवं शिखरी पर्वतके ऊपर दो महाहृद द्रव कहे गये हैं

“ जंबूमंदरस्स पव्वयस्स ” इत्यादि—

टीकार्थ—जम्बूद्वीपमा आवेला सुमेरु पर्वतनी उत्तर दिशामां अने दक्षिण
दिशामां आवेला क्षुद्रहिमवान् अने शिखरी पर्वतपर ये भडा द्रव (सरोवर)

પૌંડરીકહૃદૈશ્ચૈવ । તત્ર સ્વલુ દ્વે દેવતે મહર્દિક્ષે યાવત્ પલ્યોપમરિથતિકે પરિ-
વસતઃ, તથયા-શ્રીશ્ચૈવ લક્ષ્મીશ્ચૈવ । એવં મહાહિમવત્કૃત્તિમણોર્વર્ષધરપર્વતયો દ્વૌ
મહાહૃદૌ પ્રજ્ઞાૌ, વહુસમ૦ યાવત્-તથયા-મહાપદ્મહૃદૈશ્ચૈવ મહાપૌંડરીકહૃદૈશ્ચૈવ ।
દેવતે-હ્રીશ્ચૈવ વુદ્ધિશ્ચૈવ । એવં નિપથનીલપર્વોર્વધરપર્વતયોસ્તિગિચ્છિહૃદૈશ્ચૈવ
કેશરિહૃદૈશ્ચૈવ । દેવતે-ધૃતિશ્ચૈવ કીર્તિશ્ચૈવ । જમ્બૂમન્દરસ્ય પર્વતસ્ય દક્ષિણેન
મહાહિમવતો વર્ષધરપર્વતાત્ મહાપદ્મહૃદાત્ દ્વે મહાનદીૌ પ્રવહતઃ, તથયા-રોહિતા

ये दोनों महाहृद परस्परमें पहिलेके कथनके अनुसार-बहुसमंतुल्य आदि
विशेषणोंवाले हैं आयाम, दिक्कंभ, उच्चता, उद्वेघ, (गहराई) संस्थान और
परिणाह विशालताकी अपेक्षा ये दोनों बराबर हैं। इन दो महाहृदोंके नामहैं
पद्महृद और पौण्डरीहृद, इनमें महावृद्धि आदि विशेषणोंसे संबन्ध दो
देवियां निवास करती हैं इनकी स्थिति एक पल्योपम की है ये देवियां
श्री और लक्ष्मी इस नामवाली हैं। इसी तरह महाहिमवान् पर्वत और
रुक्मी पर्वत इन दो पर्वतों पर दो महाहृद हैं ये भी परस्पर में बहुसम
आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इन दो महाहृदों के नाम हैं महापद्म
और महापुण्डरीक इनमें दो देवियां रहती हैं इनके नाम हैं ह्री देवी
और वुद्धिदेवी इसी तरह ये निपथपर्वत और नीलपर्वत इन दो पर्वतों
पर भी तिगिच्छहृद और केशरिहृद ये दो हृद हैं इनमें भी दो देवियां
रहती हैं इनके नाम हैं धृतिदेवी और कीर्तिदेवी ।

जंबूद्वीपस्थ सुमेरुपर्वत की दक्षिण दिशा तरफ महाहिमवान् वर्ष-
धरपर्वत पर जो महापद्महृद है उससे दो महानदियां निकली हैं इनके

છે તે બન્ને હૃદ બહુ સમતુલ્ય આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળાં છે-લંબાઈ,
પહોળાઈ, ઉંચાઈ, ઉદ્વેધ, સંસ્થાન અને પરિધિની અપેક્ષાએ તેઓ સમાન
છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) પદ્મ હૃદ અને (૨) પુંડરીક હૃદ. તેમાં
શ્રી અને લક્ષ્મી નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે. તે બન્ને દેવીઓ મહર્દિક્ષ
આદિ વિશેષણોથી યુક્ત છે અને તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. એજ
પ્રમાણે મહાહિમવાન્ અને રુક્મિ પર્વતોપર બે મહાહૃદ છે. તેમનાં નામ
મહા પદ્મ અને મહા પુંડરીક છે. તે બન્ને હૃદો પણ બહુસમ આદિ વિશે-
ષણોથી યુક્ત હોવાથી એકસરખાં લાગે છે, તેમાં અનુક્રમે હ્રી અને વુદ્ધિ
નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે. એજ પ્રમાણે નિપથ પર્વત અને નીલ
પર્વતપર તિગિચ્છહૃદ અને કેશરીહૃદ નામના બે હૃદ છે. તેમાં ધૃતિદેવી અને
કીર્તિદેવી નામની બે દેવીઓ નિવાસ કરે છે.

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલા મહા

चैव हरिकान्ता चैव । एव निषधात् वर्षधरपर्वतात् तिगिच्छिहदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा-हरित् चैव सीतोदा चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण नीलवतो वर्षधरपर्वतात् केशरिहदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा-सीता चैव नारीकान्ता चैव । एवं रुक्मिणी वर्षधरपर्वतात् महापुण्डरीकहदात् द्वे महानद्यौ प्रवहतः, तद्यथा-नरकान्ता चैव रूपकूला चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन भारते वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा-गङ्गाप्रपातहदश्चैव, सिन्धुप्रपातहदश्चैव । एवं हैमवते वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा-रोहितप्रपातहदश्चैव रोहितांशप्रपातहदश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन हरि वर्षे द्वौ प्रपातहदौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा-हरित्प्रपातहदश्चैव हरित्का-

नाम हैं रोहिता और हरिकान्ता इसी प्रकार निषध वर्षधर पर्वत पर जो तिगिच्छिहद है उससे दो महानदियां निकली हैं इनके नाम हैं हरित् और सीतोदा, इसी तरह जंबूद्वीपस्थ मंदरपर्वत की उत्तर की ओर जो नीलवन्त वर्षधर पर्वत है और उस पर जो केशरीद्रह है उससे दो महानदियां निकली हैं इनके नाम हैं सीता और नारीकान्ता इसी तरह रुक्मी वर्षधर पर्वत पर महापुण्डरीक जो हद है उससे नरकान्ता और रूपकूला ये दो महानदियां निकली हैं । इसी तरह जंबूद्वीपस्थ मन्दर पर्वत की दाहिनी ओर जो भरतवर्ष है उसमें दो प्रपात हद कहे गये हैं ये प्रपातहद बहुसम आदि विशेषणोंवाले हैं इनके नाम गंगाप्रपातहद-द्रह और सिन्धुप्रपातहद हैं । इसी तरहसे हैमवत क्षेत्रमें दो प्रपातहद हैं ये दोनों प्रपातहद भी बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं । इनके

हिमवान् वर्षधर पर्वतपर जे महापद्म ऽह द्रह-(सरोवर) छे, तेमांथी जे महा नदीओ नीकणे छे, तेमनां नाम रोहिता अने हरिकान्ता छे जेज प्रभाणे निषध वर्षधर पर्वतपर जे तिगिच्छिहद छे तेमांथी हरित् अने सीतोदा नामनी जे महानदीओ नीकणे छे. जेज प्रभाणे जंबूद्वीपना सुमेरु पर्वतनी उत्तर दिशांमां आवेला नीलवन्त वर्षधर पर्वतपर आवेला केशरी नामना ऽहमांथी सीता अने नारीकान्ता नामनी जे महानदीओ नीकणे छे. जेज प्रभाणे रुक्मि नामना वर्षधर पर्वतपर आवेला महापुण्डरीक ऽहमांथी नरकान्ता अने रूपकूला नामनी जे नदीओ नीकणे छे. जेज प्रभाणे जंबूद्वीपना मन्दर पर्वतनी जम्बू आशुओ जे भरतवर्ष छे तेमां जे प्रपातहद आवेलां छे, ते अने प्रपातहद बहुसम आदि विशेषणोवाणां छे, तेमनां नाम गंगाप्रपातहद अने सिन्धुप्रपातहद छे. जेज प्रभाणे हैमवत क्षेत्रमां पण जे प्रपातहद छे, तेओ पण बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणोथी युक्त छे. तेमनां नाम आ प्रभाणे

न्तप्रपातहृदश्चैव । जम्बू मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन महाविदेहवर्षे द्वौ प्रपात-
हृदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत् तद्यथा-सीतप्रपातहृदश्चैव सीतोदप्रपातहृदश्चैव ।
जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण रम्यकौ वर्षे द्वौ प्रपातहृदौ प्रज्ञप्तौ, बहुसम० यावत्
तद्यथा-नरकान्तप्रपातहृदश्चै, नारीकान्तप्रपातहृदश्चैव । एवं हैरण्यवते वर्षे द्वौ
प्रपातहृदौ प्रज्ञप्तौ बहुसम० यावत् तद्यथा-सुवर्णकूलप्रपातहृदश्चैव रूप्यकूलप्रपात-
हृदश्चैव । जम्बूमन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण ऐरवते वर्षे द्वौ प्रपातहृदौ प्रज्ञप्तौ
बहुसम० यावत् तद्यथा-रक्तप्रपातहृदश्चैव रक्तवत्प्रपातहृदश्चैव । जम्बू मन्दरस्य
पर्वतस्य दक्षिणेन भारते वर्षे द्वे महानद्यौ प्रज्ञप्ते, बहुसम० यावत् तद्यथा-गङ्गा

नाम ये हैं हरितप्रपातहृद और हरितकान्तप्रपातहृद जम्बूद्वीपस्थ जो मन्दर
पर्वत है उसकी उत्तरदक्षिण तरफ जो महाविदेहक्षेत्र है उसमें दो प्रपा-
तहृद हैं ये दोनों प्रपातहृद पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके
नाम हैं सीताप्रपातहृद और सीतोदप्रपात हृद जम्बूमन्दरपर्वत की उत्तर-
दिशा तरफ रम्यकवर्ष क्षेत्र में दो प्रपातहृद हैं ये दोनों हृद पूर्वोक्त
बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं नरकान्तप्रपातहृद और
नारीकान्तप्रपातहृद इसी तरह हैरण्यवतवर्ष में दो प्रपातहृद हैं ये भी
पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणों वाले हैं इनके नाम हैं-सुवर्णकूलप्रपा-
तहृद और रूप्यकूलप्रपात हृद इसी प्रकार जम्बूद्वीपस्थ मन्दर पर्वत की
उत्तरदिशा तरफ जो ऐरवत क्षेत्र है उसमें भी दो प्रपातहृद हैं ये दोनों
हृद भी परस्पर में बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं इनके नाम
हैं-रक्तप्रपातहृद और रक्तवत्प्रपात हृद इसी प्रकार जम्बू मन्दरपर्वत की

छे-(१) हरितप्रपातहृद अने (२) हरितकान्तप्रपातहृद. जम्बूद्वीपमां आवेला
मन्दर (सुमेरु) पर्वतनी उत्तर-दक्षिण दिशामां जे महाविदेह क्षेत्र छे तेमां
जे प्रपातहृद छे, तेमां पणु बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणोवाणी युक्त छे.
तेमनां नाम सीताप्रपातहृद अने सीतोदप्रपातहृद छे. जम्बूद्वीपस्थ मन्दर
पर्वतनी उत्तर दिशा तरफ रम्यकवर्ष क्षेत्रमां पणु पूर्वोक्त बहुसम आदि
विशेषणोवाणां जे प्रपातहृद छे, तेमनां नाम नरकान्तप्रपातहृद अने नारीकान्त
प्रपातहृद छे. अज प्रमाणे हैरण्यवत वर्षमां पणु पूर्वोक्त बहुसम आदि
विशेषणोवाणां जे हृद छे. तेमनां नाम सुवर्णकूलप्रपातहृद अने रूप्यकूलप्रपात
हृद. अज प्रमाणे जम्बूद्वीपना सुमेरु पर्वतनी उत्तर दिशा तरफ जे ऐरवतक्षेत्र
छे तेमां पणु पूर्वोक्त बहुसम आदि विशेषणोवाणां जे प्रपातहृद छे. तेमनां
नाम रक्तप्रपातहृद अने रक्तवत्प्रपातहृद छे. अज प्रमाणे जम्बूद्वीपना मन्दर

चैव सिन्धुश्चैव । एवं यथा प्रपातहृदास्तथा नद्यो भणितव्याः यावत् ऐरवते वर्षं
द्वे महानद्यौ प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये यावत् तथा—रक्ता चैव रक्तवतीचैव ॥सू० ३२॥

‘ जंबू मंदरस्स ’ इत्यादि

टीका—व्याख्या सुगमा । नवरम्—जम्बू । मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदिशि हिमवति वर्ष-
धरपर्वते पद्महृदः, दक्षिणदिशि पौण्डरीकहृदः । तत्र पद्महृदे श्रीदेवी, पौण्डरीकहृदे च
लक्ष्मीदेवी ते पत्योपमस्थितिके परिव्रसति । एते द्वे देव्यौ भवनपतिनिकायाभ्यन्तर
भूते, पत्योपमस्थितिकत्वात्तेषाम् । इदमुक्तं भवति—वतन्तरदेवीनामुत्कर्षतोऽप्यर्ध-

दक्षिणदिशा तरफ जो भरतक्षेत्र है उसमें दो महानदियां कही गई हैं
इन दोनों महानदियों का विस्तार आदि सब एकसा कहा गया है इन
दोनों नदियों के नाम हैं—गंगा और सिन्धु इसी तरह से आगे के क्षेत्रों
में भी प्रपातहृद और नदियों का कथन करना चाहिये—यावत् ऐरवत
क्षेत्र में दो महानदियां कही गई हैं ये दोनों महानदियां भी पूर्वोक्त
बहुसम आदि विशेषणों वाली हैं इनके नाम हैं—रक्ता और रक्तवती ।

इस सूत्र की व्याख्या सुगम है जम्बूमन्दर पर्वत की उत्तर दिशा में
स्थित हिमवान् वर्षधर पर्वत पर पद्महृद है दक्षिण दिशा में पौण्डरीक
हृद है पद्महृद में श्री देवी निवास करती है पौण्डरीक हृद में लक्ष्मीदेवी
निवास करती है । इन देवियों की स्थिति एक पत्योपम की है ये दोनों
देवियां भवनपति निकाय के भीतर की हैं । क्यों कि इन की भी स्थिति
एक पत्योपम की होती है । तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि वतन्तर

पर्वतनी दक्षिण दिशा तरफ जे भरतक्षेत्र छे, तेमां महानदीओ आवेदी छे,
ते अन्ने महानदीओने विस्तार वगेरे अेकसरभां छे, तेमनां नाम गंगा
अने सिंधु छे. अेज प्रमाणे पछीनां क्षेत्रांमां पणु प्रपातहृद अने नदीओनुं
कथन करवुं जेधअे. “ ऐरवत क्षेत्रमां पणु रक्ता अने रक्तवती नामनी जे
महानदीओ छे, तेओ पणु विस्तार आदिनी अपेक्षाअे अेकसरभां छे, ” आ
कथन पर्यन्तनुं समस्त कथन अडीं अहणुं करवुं जेधअे.

आ सूत्रनी व्याख्या सरण छे, ज'अूद्रीपना मन्दर पर्वतनी उत्तर दिशांमां
आवेदा हिमवान् वर्षधर पर्वतपर उत्तरे पद्महृद छे अने दक्षिणमां पुंडरीकहृद
छे. पद्महृदमां श्रीदेवी निवास करे छे अने पुंडरीकहृदमां लक्ष्मीदेवी निवास
करे छे. ते देवीओनी स्थिति अेक पत्योपमनी कही छे. ते अन्ने भवनपति
निकायनी देवीओ छे, कारणु जे ते देवीओनी स्थिति अेक पत्योपमनी होय छे.
आ कथननुं तात्पर्य नीअे प्रमाणे छे—

પલ્યોપમપરિમિતમેવાયુર્ભવતિ । ભવનપતિદેવીનાં તૂત્કર્ષતઃ સાર્ધચતુષ્પલ્યોપ-
માન્યાયુરિતિ । એમત્રે સર્વત્ર વ્યાખ્યેયસ્ । एवं यथा—यन्नामानः प्रपातह्रदास्तथा
—तत्तन्नाम्न्यो नद्यो विज्ञेयाः । यावत् ऐरवते वर्षे रक्ता रक्तवती चेति द्वे नद्यौ ॥

દેવિયોં કી ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ આધે પલ્યોપમ કી હી હોતી હૈં ઓર ભવનપ-
તિદેવિયોં કી ઉત્કર્ષ સે સ્થિતિ સાઠે ચાર પલ્યોપમ કી હોતી હૈં હસી
પ્રકાર સે આગે સર્વત્ર વ્યાખ્યા કરના ચાહિયે જિસનામવાલે પ્રપાત હ્રદ
હૈં ડસી નામવાલી નદિયાં હૈં । યાવત્ ઐરવત ક્ષેત્ર મેં રક્તા ઓર રક્તવતી
યે દો નદિયાં હૈં । હસે સંક્ષેપતઃ હસ પ્રકાર સે સમજના ચાહિયે—

જમ્બૂદ્વીપ મેં ભરત, હૈમવન, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત ઓર
ઐરવન યે ૭ ક્ષેત્ર હૈં । હનકા વિભાગ કરને વાલે પૂર્વ સે પશ્ચિમતક લમ્બે
ચોઢે હિમવન, મહાહિમવન, નિષધ, નીલ, રુક્મી ઓર શિખરી યે ૬
વર્ષધર પર્વત હૈં । હન ૬ વર્ષધર પર્વતોં કે ડપર પ્રત્યેક મેં ક્રમશઃ પદ્મ,
મહાપદ્મ, તિગિચ્છ, કેશરી, પુણ્ડરીક ઓર મહાપુણ્ડરીક નામ કે ૬
મહાહ્રદ હૈં હનમેં પ્રત્યેક મેં શ્રી, હી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ ઓર લક્ષ્મી યે
દેવિયાં ક્રમજઃ નિવાસ કરતી હૈં । હન સબ કી સ્થિતિ એક પલ્યોપમ
કી હૈં । હન મહાહ્રદોં સે ગંગા, ૧ સિન્ધુ ૨, રોહિત ૩, રોહિનાંસા ૪,
હરિત્ ૫, હરિકાન્તા ૬, સીતા ૭, સીતોદા ૮, નારી ૯, નરકાન્તા ૧૦,

વ્યન્તર દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધા પલ્યોપમની કહી છે, પરન્તુ
ભવનપતિ દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૧૧ પલ્યોપમની કહી છે, તેથી આ બંને
દેવીઓને ભવનપતિ નિકાયની દેવીઓ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે જ
આગળ સર્વત્ર વ્યાખ્યા કરવી લેઈએ. પ્રપાતહ્રદમાં તેજ પ્રપાતહ્રદના નામવાળી
જ નદીઓ છે “ ઐરવત ક્ષેત્રમાં રક્તા અને રક્તવતી નામની બે મહાનદીઓ
છે.” આ કથન પર્યાન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું લેઈએ. આ કથનને
સંક્ષિપ્ત સારાંશ નીચે પ્રમાણે સમજવો—

જમ્બૂદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરવત
નામનાં ૭ ક્ષેત્રો છે, તેમને જુગા પાડનારા, પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફેલાયેલા
શુદ્રહિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુક્મિ અને શિખરી નામના ૬
વર્ષધર પર્વતો છે. તે છ વર્ષધર પર્વતોપર અનુક્રમે પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિચ્છ,
કેશરી, પુંડરીક અને મહાપુંડરીક નામના ૬ મહાહ્રદ આવેલાં છે. તેમાં
અનુક્રમે શ્રી, હી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી નામની ૬ દેવીઓ નિવાસ
કરે છે, તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. આ મહાહ્રદોમાંથી (૧) ગંગા,
(૨) સિન્ધુ, (૩) રોહિત, (૪) રોહિતાંસા, (૫) હરિત્, (૬) હરિકાન્તા, (૭)

जम्बूद्वीपाधिकारात् क्षेत्रव्यपदेश्यपुद्गलधर्माधिकाराच्च जम्बूद्वीपसम्बन्धि भरतादि सम्बन्धिकाललक्षणपर्यायधर्मानेकान् प्ररूपयन्नाह—

मूलम्—जंबुद्वीवे दीवे भरहेरवणसु वासेसु तीयाए उस्तपिणीए सुसमदूसमाए समाए दो सागरोवमकोडाकोडीओ काले होत्था।

सुवर्णकूला ११, रूप्यकूला १२, और रक्ता १३, रक्तोदा १४, नामकी ये १४ महानदियां निकली है, जो इन सात क्षेत्रोंमें बहती हैं भरतक्षेत्र में गंगा सिन्धु, हैमवतक्षेत्र में रोहित और रोहितांसा, हरि वर्ष में हरित् हरिकान्ता, विदेहक्षेत्र में सीता और सीतोदा, रम्यकवर्षमें नारी और नरकान्ता, हैरण्यवत् वर्ष में सुवर्णकूला और रूप्यकूला, तथा ऐरवत क्षेत्रमें रक्ता और रक्तवती-रक्तोदा ये २ दो नदियां बहती हैं। इनमें प्रथम नदी, द्वितीय नदी और चौथी नदी ये तीन नदियां पद्महृद से निकली हैं। तीसरी और छठी नदी रोहित हरिकान्ता-महापद्महृद से निकली हैं। पांचवी और आठवीं महानदियां हरित् सीतोदा-तिगिच्छ हृद से निकली हैं-सातवीं और दशवीं महानदियां सीता नरकान्ता-केशरी हृद से निकली हैं। ९ वीं और १२ वीं महानदियां-नारी और रूप्यकूला-माहपुण्डरीकहृद से निकली हैं-तथा ग्यारहवीं और चौदहवीं ये ३ महानदियां-सुवर्णकूला, रक्ता और रक्तोदा-पुण्डरीकहृद से निकली हैं ॥ सू० ३२ ॥

सीता, (८) सीतोदा, (९) नारी, (१०) नरकान्ता, (११) सुवर्णकूला, (१२) रूप्यकूला, (१३) रक्ता, अने (१४) रक्तोदा नामकी १४ महानदीयो नीकणे छे, जे नदीयो ते सात क्षेत्रांमां वडे छे. भरत क्षेत्रमां गंगा अने सिंधु हैमवत क्षेत्रमां रोहित अने रोहितांसा, हरिवर्षमां हरित् अने हरिकान्ता, विदेह क्षेत्रमां सीता अने सीतोदा, रम्यक वर्षमां नारी अने नरकान्ता, हैरण्यवत् वर्षमां सुवर्णकूला अने रूप्यकूला, तथा ऐरवत क्षेत्रमां रक्ता अने रक्तवती (रक्तोदा), आ षष्ठे महानदीयो वडे छे तेमांथी पडेली, षीठ अने चौथी नदी पद्महृदमांथी नीकणे छे, तीठ अने छठी नदी (रोहित अने हरिकान्ता) महापद्महृदमांथी नीकणे छे, पांचमी अने आठमी (हरित् अने सीतोदा) महानदीयो तिगिच्छहृदमांथी नीकणे छे, सातमी अने दशमी (नारी अने रूप्यकूला) महापुण्डरीक हृदमांथी नीकणे छे, तथा अगियारमी, तेरमी अने चौदमी (सुवर्णकूला, रक्ता, रक्तोदा) महानदीयो पुण्डरीक हृदमांथी नीकणे छे ॥ २ ॥

एवं इमीसे ओसपिणीए जात्र हवइ २ । एवं आगमिस्सीए
 उस्सपिणीए जात्र भविस्सइ ३ । जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु
 वासेसु तीताए उस्सपिणीए सुसमाए सप्ताए मणुया दो
 गाउयाइं उडुं उच्चत्तेणं होत्था ४ । दोन्नि य पलिओवमाइं पर-
 माउं पालइत्था ५ । एवं इमीसे ओसपिणीए जात्र पालइत्था ६ ।
 एवं आगमेस्साए उस्सपिणीए जात्र पालिस्संति ७ । जंबुद्दीवे
 दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगजुगे एगसमए दो अरिहंतवंसा उप-
 जिंसु वा उपज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा ८ । एवं चक्कवट्टिवंसा
 ९, दसारवंसा १० । जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु एगजुगे
 एगसमए दो अरिहंता उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जि-
 स्संति वा ११ । एवं चक्कवट्टिणो १२ । एवं वलदेवा (दसारवंसा)
 जात्र उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा १३ । जंबु-
 द्दीवे दीवे दोसु कुरासु मणुया सया सुसमसुसमं उत्तममिड्ढिं
 पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं जहा—देवकुराए चैव उत्तरकुराए
 चैव १४ । जंबुद्दीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया सया सुसममुत्तमं
 इड्ढिं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं जहा—हरिवासे चैव रम्म-
 गवासे चैव १५ । जंबुद्दीवे दीवे दोसु वासेसु मणुया सया
 सुसमदूसमं उत्तममिड्ढिं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति, तं जहा—
 हेमवए चैव एरणवए चैव १६ । जंबुद्दीवे दीवे दोसु खित्तेसु
 मणुया सयादूसमसुसमं उत्तममिड्ढिं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति,
 तं जहा—पुव्वविदेहे चैव अवरविदेहे चैव १७ । जंबुद्दीवे दीवे

दोसु वासेसु मणुया छविहंपि कालं पच्चणुवभवमाणा विहरन्ति,
तं जहा--भरहेचेव एरवए चेव १८ ॥ सू० ३३ ॥

छाया-जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुषमदुष्पमायाः
समाया द्वे सागरोपमकोटिकोट्यौ कालोऽभवत् १ । एवमस्यामवसर्पिण्यां यावत्
भवति २ । एवम् आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां यावत् भविष्यति ३ । जम्बूद्वीपे द्वीपे
भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुषमाया समाया मनुजा द्वे गव्यूती ऊर्ध्व-

जम्बूद्वीप के अधिकार को लेकर एवं क्षेत्रव्यपदेश्यपुद्गलधर्म के
अधिकार को लेकर अब सूत्रकार जम्बूद्वीपसंबंधी भरतादिक्षेत्र के अनेक
कालरूप पर्यायधर्मों की प्ररूपणा करते हैं—‘जंबूदीवे दीवे’ इत्यादि ।

जंबूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो भरतक्षेत्र और ऐरवतक्षेत्र हैं
इनमें उत्सर्पिणीकाल और अवसर्पिणीकाल ये दो काल होते हैं । जिसमें
जीवोंके उपभोग आयु और शरीर आदि उत्तरोत्तर उत्सर्पण शील (वर्णादि
वर्धनशील) होते हैं वह उत्सर्पिणीकाल है और जिसमें ये सब अवसर्पणशील
होते हैं वह अवसर्पिणीकाल है—इनमेंसे प्रत्येक कालके ६६ भेद हैं—जो
पीछे कहे जा चुके हैं । अतीत उत्सर्पिणी काल में सुषमदुष्पमा नाम
का जो तीसराकाल है वह दो कोडाकोडी सागरोपम का था इसी तरह
इस वर्तमान अवसर्पिणी में भी वह दो कोडाकोडी सागरोपम का है
तथा आगामी काल में जो उत्सर्पिणी आवेगी उसमें भी वह इतने ही

जंबूद्वीपना अधिकार आली रह्यो छे अने क्षेत्रव्यपदेश्य पुद्गल धर्मना
अधिकार आलु छे. ते संबधने अनुलक्षीने हवे सूत्रकार जंबूद्वीपमा आवेलां
भरतादि क्षेत्रना अनेक काणइप पर्यायधर्मोनी प्रइपणुा करे छे—

“जंबूदीवे दीवे” इत्यदि—

जंबूद्वीप नामना द्वीपना भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्रमां उत्सर्पिणीकाण
अने अवसर्पिणीकाण, आ ये काण डोय छे जे काणमां लोवोना उपभोग,
आयु अने शरीर आदि उत्तरोत्तर उत्सर्पणशील (वृद्धि पाभतां) डोय छे
ते काणने उत्सर्पिणीकाण कडे छे, जेमां ते जघां अवसर्पणशील डोय छे ते
काणने अवसर्पिणीकाण कडे छे. ते प्रत्येक काणना ६-६ भेद छे, ते प्रत्येक
भेदनुं वर्षुन आगण करवामां आण्युं छे अतीत उत्सर्पिणीकाणने जे सुषम
दुष्पमा नामना त्रीजे भेद छे ते जे कोडाकोडी-सागरोपम काणप्रमाणुने हतो
अज प्रमाणु आ वर्तमान अवसर्पिणीमां पणु जे कोडाकोडी-सागरोपमना ज
छे. तथा भविष्यमां जे उत्सर्पिणी आवेशे तेमां पणु ते अटला ज प्रमाणुने

मुच्चत्वेन अभवन् ४। द्वे च पत्योपमे परमायुरपालयन् ५, एवमस्यामुत्सर्पिण्यां यावत् पालयन्ति ६, एवमागमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां यावत् पालयिष्यन्ति ७। जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरेकसमये एकयुगे द्वौ अर्हद्वंशौ उदपद्येतां वा उत्पद्येते वा उत्पत्स्येते वा ८, एवं चक्रवर्त्तिवंशौ ९, दशारवंशौ १०। जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोरेकसमये एकयुगे द्वौ अर्हन्तौ उदपद्येतां वा उत्पद्येते वा उत्प-

प्रमाण का होगा जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में अतीत उत्सर्पिणी के द्वितीय सुषमाकाल में उत्पन्न हुए मनुष्य के शरीर की ऊँचाई दो गव्यूति की अर्थात् दो कोप की थी उनकी उत्कृष्ट आयु दो पत्योपम की थी-इसी तरहसे इस अवसर्पिणी के भी सुषमाकाल में ऐसा ही होना है-इसी तरह से आगामी कालमें जो उत्सर्पिणी आवेगी उसमें भी सुषमाकाल में ऐसा ही होगा-अर्थात् दो पत्य की आयु होगी, दो कोश का शरीर होगा-जम्बूद्वीप नामके द्वीप में भरत और ऐरवत क्षेत्र में एक समय में एक युग में दो अर्हद्वंश उत्पन्न हुए उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होंगे ८, इसी प्रकार से चक्रवर्ती वंश और दो दशारवंशों के संबंध में भी जानना चाहिये।

इसी तरह से इस जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें भरत और ऐरवत क्षेत्र में एक युग में एक समयमें दो अर्हन्त उत्पन्न हुए, उत्पन्न होते हैं और

७शे. जम्बूद्वीप नामना आ द्वीपमां आवेला भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्रमां अतीत उत्सर्पिणीना पीन सुषमाकाणमां उत्पन्न थयेना मनुष्येनी उत्राध जे गव्यूतिनी अेटले के २००० धनुषनी इती. तेमनुं उत्कृष्ट आयु जे पत्योपमतुं इतुं आ अवसर्पिणीना सुषमाकाणमां पणु अेवुं ४ अने छे अने लविष्यमां पणु उत्सर्पिणीना सुषमाकाणमां अेवुं ४ अनशे-अेटले के जे पत्योपमतुं आयु अने जे डेशतुं शरीर इशे. जम्बूद्वीप नामना द्वीपना भरतक्षेत्रमां अने ऐरवत क्षेत्रमां अेक समयमां अेक युगमां जे अर्हद्वंश उत्पन्न थया इता, उत्पन्न थाय छे अने उत्पन्न थशे. अेज प्रमाणे चक्रवर्ती वंश अने जे दशार वंशोना (वासुदेवो) विषयमां पणु समजवुं.

आ रीते आ जम्बूद्वीपना भरत अने ऐरवत क्षेत्रमां अेक युगमां अेक समयमां जे अर्हन्त उत्पन्न थया इता, उत्पन्न थाय छे अने लविष्यमां पणु उत्पन्न थशे. अेज प्रमाणे जे चक्रवर्ती, जे पलहेव अने जे

त्स्येते वा ११ । एवं चक्रवर्तिनौ १२, एव बलदेवौ, (दशारव शौ) यावत् उदप
द्येतां वा, उत्पद्येते वा, उत्पत्स्येते वा १३ । जम्बूद्वीपे द्वीपे द्विकेषु कुरुषु मनुजाः
सदा सुषमसुषमामुत्तमामृद्धिं प्राप्ताः (तां) प्रत्यनुभवन्तो विरहन्ति तद्यथा—देवकु-
रुषु चैव उत्तरकुरुषु चैव १४ । जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः सदा सुषमामुत्त-
मामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विरहन्ति, तद्यथा—हरिवर्षं चैव रम्यकवर्षं चैव १५ । जम्बूद्वीपे
द्वीपे द्वयोर्वर्षयोर्मनुजाः सदा सुषमदुष्मामुत्तमामृद्धिं प्रत्यनुभवन्तो विरहन्ति,

आगे भी उत्पन्न होंगे ११, इसी प्रकार दो चक्रवर्ती, दो बलदेव और
दो वासुदेव (दशारववंश) उत्पन्न हुए, उत्पन्न होते हैं और आगे भी
उत्पन्न होंगे । इसी प्रकार से जम्बूद्वीप में कुरुक्षेत्रों में मनुष्य सदा
सुषमसुषमा काल में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त करने वाले हुए हैं, होते
हैं, और आगे भी वे होंगे । वे कुरु-देवकुरु और उत्तरकुरु ऐसे ये दो
हैं । इसी तरह से जम्बूद्वीपस्थ दो क्षेत्रों में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त किये
हैं, वर्तमान में वे प्राप्त कर रहे हैं और आगे भी वे प्राप्त करेंगे वे दो
क्षेत्र हरिवर्ष और रम्यकवर्ष ये हैं । जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो
क्षेत्रों में मनुष्यों ने सुषमदुष्म काल में उत्तम ऋद्धि का अनुभव
किया है—वर्तमान में वे वहाँ इसका अनुभव कर रहे हैं और आगे भी
वे इसका अनुभव करेंगे वे दो क्षेत्र हैं हैमवत और हैरण्यवत—
इसी प्रकार से जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो क्षेत्रों के मनुष्यों ने
सदा दुष्मसुषमा काल में उत्तम ऋद्धि को प्राप्त किया है, अब भी वे

वासुदेव (दशारववंश) भूतकालमा उत्पन्न तथा जाता, वर्तमानमा उत्पन्न थाय
छे अने लविष्यमां पणु उत्पन्न थशे. अेन प्रमाणे ज'पूद्वीपना कुरुक्षेत्रामां
मनुष्य सदा सुषमसुषमा कालमां उत्पन्न ऋद्धिने प्राप्त करनारा रक्षा जाता,
रहे छे अने रहेशे. उत्तरकुरु अने देवकुरु नामना ये कुरु छे. आ रीते
ज'पूद्वीपमां आवेलां ये क्षेत्रामां मनुष्यां सदा सुषमकालमां उत्तम ऋद्धि
प्राप्त करी जाती, वर्तमानमां पणु प्राप्त करे छे अने लविष्यमां पणु
प्राप्त करशे, अेवां क्षेत्रा हरिवर्ष अने रम्यकवर्ष छे. ज'पूद्वीप नामना
आ द्वीपना ये क्षेत्रामां मनुष्यां सदा सुषमदुष्म कालमां उत्तम ऋद्धिने
अनुभव कर्यो छे, वर्तमानमां पणु उत्तम ऋद्धिने अनुभव करे छे अने
लविष्यमां पणु उत्तम ऋद्धिने अनुभव करशे ते ये क्षेत्रा हैमवत अने
हैरण्यवत छे अेन प्रमाणे ज'पूद्वीपमां आवेलां ये क्षेत्राना मनुष्यां सदा
दुष्मसुषमां कालमा उत्तम ऋद्धिने अनुभव कर्यो छे, वर्तमानमा पणु करे छे
अने लविष्यमां पणु करशे, ते ये क्षेत्रानां नाम पूर्वविदेह अने पश्चिमविदेह छे.

તથા-હૈમવતે ચૈવ ઐરણ્યવતે ચૈવ ૧૬ । જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે દ્વયોઃ ક્ષેત્રયોર્મનુજાઃ સદા દુષ્પમસુપમામુત્તમામૃદ્ધિ પ્રત્યનુભવન્તો વિહરન્તિ, તથા-પૂર્વવિદેહે ચૈવ, અપરવિદેહે ચૈવ ૧૭ । જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે દ્વયોર્વર્ષયોર્મનુજાઃ પદ્વિધમપિ કાલં પ્રત્યનુભવન્તો વિહરન્તિ, તથા-ભરતેચૈવ, ઐરવતેચૈવ ૧૮ ॥ મૂ. ૩૩ ॥

વહાં ઉસે પ્રાસ કર રહે હૈં, ઓર આગે બી વે ઉસે પ્રાસ કરંગે વે દો ક્ષેત્ર હૈં પૂર્વમહાવિદેહ ઓર પશ્ચિમ મહાવિદેહ ।

હસી તરહ સે હસ જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપ મેં દો ક્ષેત્રોં મેં મનુષ્યોં ને ષદ્ પ્રકારકે કાલ કા અનુભવ ક્રિયા હૈ-વે દો ક્ષેત્ર હૈં ભરતક્ષેત્ર ઓર ઐરવતક્ષેત્ર ।

યહ અષ્ટાદશ સૂત્ર હૈ-હસકા આવ સુગમ હૈ-પરમાયુ કા તાત્પર્ય ઉત્કૃષ્ટ આયુ હૈ-પાંચ વર્ષ કા એક યુગ હોતા હૈ-અર્હદ્શસે દો અર્હન્તોં કા એક સાથ હોના લિયા ગયા હૈ-વે દો એક સાથ એકસમય મેં ભરતક્ષેત્ર મેં ઓર ઐરવતક્ષેત્ર મેં હોતે હૈં ।

તાત્પર્ય હસ સૂત્ર કા એસા હૈ-યહ પહિલે પ્રકટ કર દિયા ગયા હૈ કિ ભરતક્ષેત્ર ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર મેં કાલ કા પરિવર્તન હોતા રહતા હૈ શેષ ક્ષેત્રોં મેં નહીં ભરતક્ષેત્ર ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર મેં વર્તમાન મેં પંચમ કાલ પ્રવર્ત રહા હૈ હસકી સ્થિતિ ૨૧ હજાર વર્ષ કી હૈ હસકે વાદ જો છટા આરા આવેગા હસકી બી સ્થિતિ ૨૧ હજાર વર્ષ કી હૈ હસ તરહ સે જવ યહ અવસર્પિણી કાલ સમાપ્ત હો જાવેગા તવ ઉત્સર્પિણી કાલ કા પ્રથમ

એજ પ્રમાણે આ જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલાં બે ક્ષેત્રોના મનુષ્યોએ છએ પ્રકારના કાળનો અનુભવ કર્યો છે, તે ક્ષેત્રોનાં નામ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે.

આ પ્રકારના ૧૮ સૂત્રો આપ્યાં છે, તે સૂત્રોનો ભાવાર્થ સરળ છે 'પરમાયુ' એટલે ઉત્કૃષ્ટ આયુ, પંચ વર્ષનો એક યુગ થાય છે. 'અર્હદ્શ' આ પદના પ્રયોગ દ્વારા એક સાથે બે અર્હતોના અસ્તિત્વની વાત કહી છે તે બન્નેનું અસ્તિત્વ એક સાથે એક જ સમયે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે છે.

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-એ વાત તો આગળ પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં કાળનું પરિવર્તન થતું રહે છે, બાકીનાં ક્ષેત્રોમાં થતું નથી ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં અત્યારે અવસર્પિણીનો પાંચમો કાળ (આરો) ચાલે છે તે આરોનો ૨૧ હજાર વર્ષનો સમય કહ્યો છે, ત્યારબાદ બે છટ્ટો આરો આવશે તેની સ્થિતિ પણ ૨૧ હજાર

भेद जो अवसर्पिणी का ६ ट्टा काल है प्रारंभ होगा इसकी भी स्थिति २१००० वर्ष की है इसकी समाप्ति के बाद उत्सर्पिणी का द्वितीय काल जो अवसर्पिणी का पांचवां काल है प्रारंभ होगा इसकी स्थिति भी २१००० हजार वर्ष प्रमाण है जब यह भी समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का तृतीय काल जो अवसर्पिणी का ४ चौथा काल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण ४२ हजार वर्ष कम एक कोडा कोडी सागरोपम का है जब यह काल भी समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का चतुर्थ काल जो अवसर्पिणी का तृतीयकाल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण दो कोडाकोडी सागरोपम का है इसमें मनुष्यों के शरीर की ऊंचाई एक कोसकी होती है एक पल्यप्रमाण स्थिति होती है जब यह उत्सर्पिणी काल का चतुर्थ आरक समाप्त हो जावेगा तब उत्सर्पिणी का पांचवां आरा जो अवसर्पिणी का द्वितीयकाल है प्रारंभ होगा इसका प्रमाण तीन कोडा कोडी सागरोपम का है यहां के मनुष्यों के शरीर की ऊंचाई दो कोस की होती है आयु दो पल्योपम की होती है जब उत्सर्पिणी का यह पांचवां आरा समाप्त हो जाता है तब उत्सर्पिणी का ६ ट्टा आरा

वर्षनी ७ कड़ी छे. आ प्रकारने आ अवसर्पिणीकाण न्यारे पूरे थशे, त्यारे उत्सर्पिणीना पडेला लेदइप पडेले आरे शइ थशे ते पडेले आरे अवसर्पिणीना छ्हा आरा नेवे हशे अने तेनी स्थिति २१००० वर्षनी हशे, त्यारभाह उत्सर्पिणीने भीले आरे शइ थशे. ते अवसर्पिणीना पांचमा आरा नेवे हशे अने तेनी स्थिति पणु २१००० वर्षनी हशे त्यारभाह उत्सर्पिणीने त्रीले आरे शइ थशे, ने अवसर्पिणीना चोथा आराना नेवे हशे. ते आरे अेक केडाकेडी सागरोपम करतां ४२००० वर्ष प्रमाण न्यून हशे, न्यारे ते काण पणु समाप्त थशे त्यारे उत्सर्पिणीने चोथे आरे शइ थशे, ने अवसर्पिणीना त्रील आरा नेवे हशे, तेनी स्थिति जे केडाकेडी सागरोपमनी कड़ी छे ते आरामां मनुष्येना शरीरनी उंचाई अेक गाड नेटली प्रमाण डोय छे अने आयु अेक पल्योपमनुं डोय छे न्यारे उत्सर्पिणीने चोथे आरे पूरे थशे त्यारे उत्सर्पिणीना पांचमां आराने प्रारंभ थशे, ने अवसर्पिणीना भील आरा नेवे हशे. ते आरे त्रणु केडाकेडी सागरोपमनी स्थितिवाणे छे, ते आरामां मनुष्येना शरीरनी उंचाई जे गाड नेटली डोय छे अने आयुज्य जे पल्योपमनुं डोय छे न्यारे उत्सर्पिणीने ते पांचमे आरे पूरे थशे, त्यारे उत्सर्पिणीने छ्हा आरे शइ थशे ते आरे अवसर्पिणीना छ्हा आरा नेवे हशे, ते आरे चार केडाकेडी सागरोपमने कह्यो

ટીકા—‘ જંબુદ્વીવે દીવે ’ इत्याद्यष्टादशसूत्री सुगमा । नवरम्-परमायुः-
 उत्कृष्टमायुः अपालयन्- अनुभवन्तिस्म । एकयुगे पञ्चवर्षात्मके, एकसमये-
 तस्याप्येकस्मिन् समये । अर्हतां वशः=प्रवाहः अर्हद्वंशः, तौ द्वौ भवतः, तत्रैको
 भरते, द्वितीयऐरवते ॥ सू० ३३ ॥

જો અવસર્પિણી કાલ કા પ્રથમ ભેદ હૈ પ્રારંભ હોતા હૈ હસકા પ્રમાણ
 ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ કા હૈ હમમે મનુષ્યોં કૈ શરીર કી ઝંચાઈ
 તીન કોસ હોતી હૈ આયુ તીન પલ્યોપમ કી હોતી હૈ મહાવિદેહક્ષેત્ર
 મેં સદા અવસર્પિણી કા ચૌથા કાલ હી રહતા હૈ જિસકા નામ દુષ્પમ-
 સુષમા હૈ હસ વિદેહક્ષેત્રકૈ પૂર્વમહાવિદેહ ઓર અપરમહાવિદેહ ઈસે દો
 ભેદ હૈ । હૈમવત, હરિ, ઓર દેવકુરુ યે જંબૂદ્વીપસ્થ મન્દરકી દક્ષિણદિશા
 તરફ કૈ ક્ષેત્ર હૈ । યહાં હૈમવત્ક્ષેત્ર મેં નિરન્તર ઉત્સર્પિણી કા ચૌથા ઓર
 અવસર્પિણી કા તીસરા કાલ દુષ્પમસુષમા પ્રવર્તતા હૈ—હરિવર્ષક્ષેત્ર મેં
 નિરન્તર ઉત્સર્પિણી કા પાંચવાં કાલ ઓર અવસર્પિણી કા દૂસરા કાલ
 સુષમાપ્રવર્તતા હૈ દેવકુરુ મેં નિરન્તર ઉત્સર્પિણી કા એક લા કાલ ઓર
 અવસર્પિણી કા છઠ્ઠા કાલ પ્રવર્તતા હૈ । હૈરણ્યવત, કી વ્યવસ્થા બિલકુલ
 હૈમવત ક્ષેત્ર કૈ તુલ્ય હૈ રમ્યક વર્ષ કી વ્યવસ્થા બિલકુલ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર
 કૈ તુલ્ય હૈ ઓર ઉત્તરકુરુ કી વ્યવસ્થા દેવકુરુ કૈ જૈસી હૈ ભરતક્ષેત્ર
 ઓર ઈરવત ક્ષેત્ર મેં હી તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ યે સબ

છે, તે આરાના મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈ ત્રણ ગાઉ જેટલી હોય છે
 અને આયુ ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સદા અવસર્પિણીનો ચોથો આરો જ પ્રવર્તેલો હોય
 છે, તે આરાને દુષ્પમ સુષમાકાળ કહે છે. તે વિદેહક્ષેત્રના પૂર્વવિદેહ અને
 પશ્ચિમ વિદેહ નામના બે ભાગ છે હૈમવત, હરિ અને દેવકુરુ, એ જંબૂદ્વીપના
 મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફ આવેલાં ત્રણ છે. આ હૈમવત ક્ષેત્રમાં સદા
 ઉત્સર્પિણીનો ચોથો અને અવસર્પિણીનો ત્રીજો કાળ જ પ્રવર્તે છે, તે કાળને
 દુષ્પમ સુષમાકાળ કહે છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં સદા ઉત્સર્પિણીનો પાંચમો અને
 અવસર્પિણીનો બીજો કાળ—સુષમા પ્રવર્તે છે. દેવકુરુમાં નિરંતર ઉત્સર્પિણીનો
 પ્રથમકાળ અને અવસર્પિણીનો છઠ્ઠો કાળ પ્રવર્તે છે. હૈરણ્યવતમાં હૈમવત
 ક્ષેત્રનો કાળ સદા પ્રવર્તે છે. રમ્યક વર્ષમાં હરિવર્ષ ક્ષેત્રના જેવો કાળ, અને
 ઉત્તર દેવકુરુના જેવો કાળ સદા પ્રવર્તે છે. ભરતક્ષેત્ર અને ઈરવત ક્ષેત્રમાં જ
 તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, અને વાસુદેવ વગેરે ૬૩ શલાકાના પુરુષો ઉત્પન્ન

पूर्व जम्बूद्वीपे काललक्षणद्रव्यपर्यायविशेषा उक्ता, साम्प्रतं तत्रैव कालपदाथ-
व्यञ्जकानां ज्योतिष्काणां द्विस्थानानुपातेन प्ररूपणासाह—

मूलम्—जंबुद्वीपे दीवे दो चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा
पभासिस्संति वा, दोसूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति
वा । दो कत्तियाओ, दो रोहणिओ, दो सिगसिराओ, दो
अदाओ एवं भाणियठवं जाव दो भरणीओ ।

“ कत्ति थं रोहिणिं मगसिरं, अदो य पुणव्वसू य पूसो य ।
ततो वि अस्सलेसां, म्हा य दो फग्गुणीओ य ॥ १ ॥
हंथो चित्ता साई, विसांहा तह य होइ अणुरांहा ।
जेठ्ठा मूलो पुठ्वा य असांठा उत्तरा चव ॥ २ ॥
अंभिई सर्वण धणिंठो, सयभिसंथो दो य होति भद्वंथो ।
रेवंइ अस्सिणि भरणी, णेयठ्वा आणुपुठ्वाए ॥ ३ ॥”

एवं गाहाणुसारेणं णेयठवं ।

दो अग्गी, दो पयावंई, दो सोमा, दो रंहा, दो अदिई,
दो बहस्सई, दो सप्पा, दो पिर्यरी, दो भग्गा, दो अज्जमां, दो
सविंथां, दो तंठ्ठा, दो वाऊं, दो इंदंग्गी, दो सिंत्ता, दो इंदं,

तिरसठ शलाका के पुरुष उत्पन्न होते हैं अवसर्पिणी के चतुर्थकाल
दुष्पमसुषमा में और किसी काल में अन्य क्षेत्रों में नहीं होते हैं तथा
भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में भी अन्यकाल में नहीं होते हैं—विदेहक्षेत्र
में निषेध नहीं है। इस सब विषय को हृदय में धारण करके यह सूत्र
गम्य है ॥ सू० ३३ ॥

थाय छे. तेजो त्यां अवसर्पिणीना शोथा काणमां (दुष्पम सुषमां) न
उत्पन्न थाय छे, णीमं केअ पणु काणमां उत्पन्न थता नथी अने अन्य क्षेत्रांमां
पणु उत्पन्न थता नथी. भरत अने ऐरवत क्षेत्रमां पणु तेजो अन्य केअ
पणु काणमां उत्पन्न थता नथी. विदेह क्षेत्रमां निषेध नथी. आ समस्त विषयने
हृदयमां उतारवामां आवे तो आ सूत्रने भाव सरण थठ जाय छे. ॥ सू० ३३ ॥

दो निरई, दो आऊ, दो विस्सां दो वंहा, दो विण्हू, दो वंसू,
दो वरुणा, दो अँया, दो विवँच्ची, दो पुस्सां, दो अस्सा दो जँमा ।

दो इंगालगां, दो वियालगां, दो लोहियक्खां, दा सणिच्चरा,
दो आहुणियां, दो पाहुणियां, दो कणां, दो कणगां, दो कण-
कणगां, दो कणगविताणगां, दो कणगसंतीणगा, दो सोमां, दो
सहियां, दो आसासणां, दो कज्जोवँगा, दो कब्बडँगा, दो अय-
करँगा, दो दुंदुभँगा, दो संखां, दो संखवँन्ना, दो संखवन्नाभां,
दो कँसां, दो कंसवन्नां, दो कंसवन्नाभा, दो रूप्पी, दो रूप्पा-
भासा, दो णीलां, दो णीलाभासां, दो भासां, दो भासरँसी, दो
तिलां, दो तिलपुप्फवण्णां, दो दगां, दो दगपंचवँन्ना, दो काँका,
दो कक्कंधां, दो इंदगीवां, दो धूमकेऊं, दो हँरी, दो पिंगलां,
दो बुँधा, दो सुक्कां, दो वहँसँइ, दो रँहू, दो अगँत्थी,
दो माणवगां, दो काँसां, दो फाँसा, दो धुँरा, दो पमुँहा,
दो वियँडां, दो विसँधी, दो नियँल्ला, दो पहल्लां, दो जडि-
याइँलगा, दो अरँणा, दो अगिँल्ला, दो काँलगा, दो महाँका-
लगा, दो सोत्थियां, दो सोवत्थियां, दो वच्चमाँगा, (दो+
पूसमाणगा ६१, दो अंकुसा ६२) दो पलँवां, दो निच्चा-
लोमां, दो णिच्चुज्जोयां, दो सयँपँभा, दो ओभासां, दो सेयँकरां,
दो खेमँकरा, दो आभँकरा, दो पभँकरा, दो अपराजियां, दो
अरयां, दो असोँगां, दो विगयसोँगां, दो विमलां, दो

+ इमे द्वे नामान्तररूपेणस्तः, अतो न गणनीये ।

वितलां, दो वितर्था, दो विसालां, दो सालां, दो सुंवया,
दो अणिर्यंष्टी, दो एर्गजडी, दो दुर्जडी, दो करकरिगा, दो
रायर्गलां, दो पुर्फकेऊ, दो भावकेऊ ॥ सू० ३४ ॥

छाया—जरबूद्रीपे द्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रभासेतां वा प्रभासेते वा प्रभासिष्येते
वा, द्वौ सूर्यौ अतपतां वा, तपतो वा, तपिष्यंतो वा । द्वे कृत्तिके, द्वे रोहिण्यौ, द्वे
मृगशीर्षे, द्वे आर्द्रे, एवं भणितव्यं यावत् द्वे भरण्याौ ।

“ कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः, आर्द्रा च पुनर्वसुश्च पुष्यश्च ।

ततोऽपि अश्लेषा मघा च द्वे फाल्गुन्यौ च ॥ १ ॥

हस्तश्चित्रा स्वाती विशाखा तथा च भवति अनुराधा ।

ज्येष्ठा मूलं पूर्वा च आषाढा उत्तरा चैव ॥ २ ॥

अभिजित् श्रवणं धनिष्ठा शतभिषग् द्वे च भवतः भाद्रपदे ।

रेवती अश्विनी भरणी ज्ञातव्यानि (नक्षत्राणि) आनुपूर्व्या ॥३॥”

एवं गाथानुसारेण ज्ञातव्यम् ।

द्वौ अग्नी, द्वौ प्रजापती, द्वौ सोमौ, द्वौ रुद्रौ, द्वे अदिती, द्वौ बृहस्पती, द्वौ
सर्पौ, द्वौ पितरौ, द्वौ भगौ, द्वौ अर्यमणौ, द्वौ सवितारौ, द्वौ त्वष्टारौ, द्वौ वायु, द्वौ
इन्द्राग्नी, द्वौ मित्रौ, द्वौ इन्द्रौ, द्वौ निष्कृती, द्विके आपः, द्वौ विश्वौ, द्वौ ब्रह्माणौ,
द्वौ विष्णु, द्वौ वसू, द्वौ वरुणौ, द्वौ अजौ, द्वे विवृद्धी, द्वौ पूषणौ, द्वौ अश्विनौ, द्वौ
यमौ । द्वौ अङ्गारकौ, द्वौ विकालकौ, द्वौ लोहिताक्षौ, द्वौ शनैश्वरौ, द्वौ आधुनिकौ
(आधूर्णिकौ) द्वौ प्राधूर्णिकौ, द्वौ कणौ, द्वौ कनकौ, द्वौ कनकनकौ, द्वौ कनक-
वितानकौ, द्वौ कनकसन्तानकौ, द्वौ सोमौ, द्वौ सहितौ, द्वौ आश्वासनौ, द्वौ कार्यो-
पकौ, द्वौ कर्वटकौ, द्वौ अजकरकौ, द्वौ दुन्दुभकौ, द्वौ शङ्खौ, द्वौ शङ्खवर्णौ, द्वौ शङ्ख-
वर्णाभौ, द्वौ कांस्यौ, द्वौ कांस्यवर्णौ, द्वौ कांस्यवर्णाभौ, द्वौ रुक्मिणौ, द्वौ रुक्मा-
भासौ, द्वौ नीलौ, द्वौ नीलाभासौ, द्वौ भस्मनौ, द्वौ भस्मराशी, द्वौ तिलौ, द्वौ
तिलपुष्पवर्णौ, द्वौ दकौ, द्वौ दक्षपञ्चवर्णौ, द्वौ काकौ, द्वौ कर्कन्धू, द्वौ इन्द्रग्रीवौ, द्वौ
धुमकेतू, द्वौ हरितौ द्वौ पिङ्गलौ, द्वौ बुधौ, द्वौ शुक्रौ, द्वौ बृहस्पती, द्वौ राहू, द्वौ
अगस्त्यौ, द्वौ माणवकौ, द्वौ कासौ, द्वौ स्पर्शौ, द्वौ धुरौ, द्वौ प्रसुरौ, द्वौ विकटौ,
द्वौ विसन्धी, द्वौ नियल्लौ, द्वौ पादिकौ, द्वौ जटिलादिलकौ, द्वौ अरुणौ, द्वौ अग्निलौ,
द्वौ कालकौ, द्वौ महाकालकौ, द्वौ स्वस्तिकौ, द्वौ सौवस्तिकौ द्वौ वर्धमानकौ, (द्वौ
पुष्यमानकौ ६१, द्वौ अङ्कुशौ ६२,) द्वौ मलम्बौ, द्वौ नित्यालोकौ, द्वौ नित्योद्घोतौ,

+ द्वौ पुष्पमानकौ द्वौ अङ्कुशौ ' इमे द्वे नामान्तररूपेणस्तः, अतो न गणनीये ।

દ્વી સ્વયંપ્રભૌ, દ્વી અવભાસી દ્વી શ્રેયસ્કરૌ, દ્વી ક્ષેમઢ્કરૌ, દ્વી આમઢ્કરૌ, દ્વી પ્રમઢ્કરૌ,
દ્વી અપરાજિતૌ, દ્વી અરજસૌ, દ્વી અશોકૌ, દ્વી વિગતશોકૌ, દ્વી વિમલૌ, દ્વી વિતતૌ
દ્વી વિત્રસ્તૌ, દ્વી વિશાલૌ, દ્વી શાલૌ, દ્વી સુન્નતૌ, દ્વી અનિવર્તિનૌ, દ્વી એકજટિનૌ,
દ્વી દ્વિજટિનૌ, દ્વી કરકરિકૌ, દ્વી રાજાર્ગલૌ, દ્વી પુષ્પકેતૂ, દ્વી ભાવકેતૂ ॥૬૦૨૪॥

ટીકા—‘જંબુદ્વીવે દીવે’ ઇત્યાદિ ‘દો ભાવકેઝ’ ઇત્યન્તં સર્વં નિગદસિદ્ધમ્ ।
નવરમ્—જમ્બુદ્વીપે દ્વીપે દ્વૌ ચન્દ્રૌ ‘પ્રમાસિસુ વા’ ઇતિ પ્રમાસેતાં પ્રકાશેતે સ્મ-
ભૂતકાલે, એવં પ્રમાસેતે—વર્તમાનકાલે, પ્રમાસિષ્યેતેઽનાગતકાલેઽપીતિ ત્રિકાલ-
વિષયમિદં સૂત્રમ્ । અનેન ચન્દ્રયોઃ શાશ્વતત્વં સ્મૃતિતમ્ । એવમગ્રેઽપિ સૂર્ય-નક્ષત્ર-
તદેવતાઽષ્ટાશીતિગ્રહાણાં વિષયેઽપિ ભાવનીયમ્ । એવં દ્વૌ સૂર્યૌ ‘તર્વિસુ વા’ ઇતિ
અતપતાં વા, એવં તપતઃ, તપ્સ્યતો વા । અત્ર ચન્દ્રયોઃ સૌમ્યદીપ્તિકત્વાત્ પ્રમાસ-

પહિલે જંબુદ્વીપ મેં કાલ કે દ્વારા હોને વાલે દ્રવ્યપર્યાયોં કા કથન
કિયા ગયા હૈ અબ વહીં પર ઉસ કાલ કે વ્યઝ્જક જો ડ્યોતિષ્ક હૈ
ઉનકી દ્વિસ્થાન કે અનુરોધ સે પ્રરૂપણા કી જાતી હૈ—(જંબુદ્વીવે દીવે)
ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—“જંબુદ્વીવે દીવે” યહાંસે લેકર “દો ભાવકેઝ” ઇસ અન્તિમ
પાઠ તક કા સબ કથન ઇસ સૂત્ર મેં જૈસા કહા ગયા હૈ વૈસા હી હૈ ઓર
વહ સુસ્પષ્ટ હૈ વિશેષ—જમ્બુદ્વીપ નામકે ઇસ દ્વીપ મેં દો ચન્દ્રમા હૈ ભૂત-
કાલ મેં ઇન દોનોંને યહાં પ્રકાશ દિયા હૈ, વર્તમાન મેં યે દોનોં પ્રકાશ
દે રહે હૈ ઓર આગામીકાલ મેં ણી યે દોનોં પ્રકાશ દેંગે ઇસ પ્રકાર સે
યહ સૂત્ર ત્રિકાલ વિષયક હૈ ઇસ કથન સે જંબુદ્વીપ મેં દો ચન્દ્રમા શાશ્વત

જંબુદ્વીપમાં કાળના દ્વારા થનારા દ્રવ્યપર્યાયોનું કથન પહેલાના સૂત્રમાં
કરવામાં આવ્યું છે. હવે તે કાળના વ્યઝ્જક જે જ્યોતિષ્કે છે તેમની અહીં
દ્વિસ્થાનના અનુરોધને લઈને પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે—

“ જંબુદ્વીવે દીવે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—આ સૂત્રપાઠથી લઈને “ દો ભાવકેઝ ” પર્યન્તના અન્તિમ સૂત્રને
ભાવાર્થ ઘણો જ સરળ છે. વિશેષ કથન નીચે પ્રમાણે સમજવું—

જંબુદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં બે ચન્દ્રમા છે ભૂતકાળમાં તે બન્ને ચન્દ્ર
અહીં પ્રકાશતા હતા, વર્તમાનમાં પણ તેઓ અહીં પ્રકાશે છે અને ભવિષ્યમાં
પણ પ્રકાશતો રહેશે. આ રીતે ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને આ સૂત્રનું કથન
કરાયું છે, આ કથન દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે જંબુદ્વીપમાં

नमात्रमुक्तम् । आदित्ययोश्च खररश्मिकत्वात्तपनमुक्तम् । ' दोकत्तिष् ' इत्यादि । जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वे कृत्तिके-कृतिकानक्षत्रे । कृतिकाया द्वित्वं नक्षत्रापेक्षया, न तु तारकापेक्षयेति सर्वत्र बोध्यम् । एवं कृत्तिकात् आरभ्य भरणीपर्यन्तान्यष्टाविंशति-नक्षत्राणि प्रत्येक द्विसंख्यकानि विज्ञेयानि । तथैतेषु कृत्तिकाद्यष्टाविंशतिनक्षत्र-युग्मानामग्निं त आरभ्य यमपर्यन्ताः क्रमेणाष्टाविंशतिद्वयताः (युग्मानि) सन्तीति सूत्रतोऽवसेयम् । तथा—अङ्गारकादारभ्य भावकेतुपर्यन्तान्यष्टाशीतिर्ग्रहयुग्मानि सन्ति, तान्यपि सूत्रतो बोध्यानि ॥ ३४ ॥ सू० ३४ ॥

हैं ऐसा कहा गया है इसी तरह से आगे भी सूर्य, नक्षत्र, इनके देवता और ८८ ग्रहों के संबंध में भी जानना चाहिये

इस जम्बूद्वीप में दो सूर्य हैं भूतकाल में ये यहां तपे हैं, अब भी ये यहां तपते हैं और आगामीकाल में भी ये यहां तपेंगे चन्द्र का प्रकाश शीतल होता है इसलिये इसका प्रभासन कहा है और सूर्य तीक्ष्ण किरणों वाला होता है इस कारण इसका तपन कहा है जम्बूद्वीप में दो कृत्तिका नक्षत्र होते हैं नक्षत्र की अपेक्षा से ही कृत्तिका में द्वित्व कहा गया है तारक की अपेक्षा से नहीं ऐसा ही सर्वत्र समझना चाहिये इस तरह कृत्तिका से लेकर भरणि तक २८ नक्षत्र हैं वे प्रत्येक दो दो हैं, तथा कृत्तिका आदि २८ नक्षत्र युग्मों के अग्नि से लेकर यम तक क्रमशः २८ देवतायुग्म हैं—यह बात सूत्रसे ही जाननी चाहिये तथा अङ्गारक से लेकर भावकेतु तक ८८ ग्रहयुग्म हैं ये भी सूत्रसे ही जाननी चाहिये ॥ ३४ ॥

બને ચન્દ્રમા શાશ્વત છે, એ જ પ્રમાણે સૂર્ય, નક્ષત્ર, તેમના દેવતા અને ૮૮ ગ્રહોના સંબંધમાં પણ સમગ્રબું જોઈએ.

આ જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે. ભૂતકાળમાં તેઓ અહીં તપતા હતા, વર્તમાનમાં પણ તપે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તપશે. ચંદ્રનો પ્રકાશ શીતલ હોય છે, તેથી તેની સાથે પ્રભાસન શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે. સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો હોય છે, તેની સાથે 'તપન' પદનો પ્રયોગ કરાયો છે. જંબૂ દ્વીપમાં બે કૃત્તિકા નક્ષત્ર હોય છે. નક્ષત્રની અપેક્ષાએ જ કૃત્તિકામાં દ્વિત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે—તારાની અપેક્ષાએ દ્વિત્વ પ્રકટ કરાયું નથી, એવું જ કથન સર્વત્ર સમજી લેવું આ રીતે કૃત્તિકાથી લઈને ભરણિ પર્યન્તના ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે પ્રત્યેકમાં દ્વિત્વ ગ્રહણ કરવું જોઈએ તથા કૃત્તિકા આદિ ૨૮ નક્ષત્રયુગ્મોના અગ્નિથી લઈને યમ પર્યન્તના ક્રમશઃ ૨૮ દેવતાયુગ્મો છે, એ વાત સૂત્રને આધારે સમજી લેવી જોઈએ તથા અંગારક (મંગળ) થી લઈને ભાવકેતુ પર્યન્તના ૮૮ ગ્રહયુગ્મો છે, તેમને વિષે પણ સૂત્રમાંથી માહિતી મેળવી લેવી. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

जम्बूद्वीपाधिकारादेवेदमपरं वेदिकादिस्वरूपमाह—

मूलम्—जंबुद्वीवस्त णं दीवस्त वेइया दो गाउयाइं उड्डं उच्चत्तेणं पणत्ता । लवणे णं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइं चक्रवालविक्रवंभेणं पणत्ते । लवणस्त णं सधुदस्त वेइया दो गाउयाइं उड्डं उच्चत्तेणं पणत्ता । धायईसंडदीवे पुरत्थिमच्छेणं मंदरस्त पव्वयस्त उत्तरदाहिणेणं दो वासा पणत्ता बहुसमतुल्ला जाव तं जहा—भरहे चैव एरवए चैव । एवं जहा जंबुद्वीवे तथा एत्थवि भाणियव्वं जाव दोसु वासेसु मणुया छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति तं जहा—भरहे चैव एरवए चैव, णवरं कूडसामली चैव धायईरुक्खे चैव, देवा गरुले चैव वेणुदेवे, सुदंसणे चैव । धायईसंडदीवपच्चत्थिमच्छेणं मंदरस्त पव्वयस्त उत्तरदाहिणेणं दो वासा पणत्ता बहुसम० जाव तं जहा—भरहे चैव एरवए चैव, जाव छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति, तं जहा — भरहे चैव एरवए चैव, णवरं कूडसामली चैव महाधायईरुक्खे चैव, देवा गरुले चैव वेणुदेवे पियदंसणे चैव । धायईसंडे णं दोवे दो भरहाइं, दो एरवयाइं, दो हेमवयाइं, दो हेरन्नवयाइं, दो हरिवासाइं दो रम्मगवासाइं, दो पुव्वविदेहाइं, दो अवरविदेहाइं, दो देवकुराओ, दो देवकुरुमहद्दुमा, दो देवकुरुमहद्दुमवासी देवा । दो उत्तरकुराओ, दो उत्तरकुरुमहद्दुमवासी देवा । दो चुल्लहि-

मवंता दो महाहिमवंता, दो निसढा, दो नीलवंता, दो रूपी, दो सिहरी, दो सदावाई, दो सदावायवार्सी सार्ती देवा, दो वियडावाई, दो वियडावाइवार्सी पभासा देवा, दो गंधावाई, दो गंधावाईवासी अरुणा देवा, दो मालवंत-परियागवासी पउमा देवा । दो मालवंता, दो चित्तकूडा, दो पम्हकूडा, दो नलिणकूडा, दो एंगसेला, दो तिकूडा, दो वेसमणकूडा, दो अंजणा, दो मायंजणा, दो सोमणसा, दो विज्जुप्पभा, दो अंकावाइ, दो पम्हावाई, दो आसीविस्ता, दो सुहावहा, दो चंदपव्वया, दो सूरपव्वया, दो णागपव्वया, दो देवपव्वया, दो गंधमायणा, दो उसुगारपव्वया, दो चुल्ल-हिमवंतकूडा, दो वेसमणकूडा, दो महाहिमवंतकूडा, दो वेरुलियकूडा, दो निसढकूडा, दो रुयगकूडा, दो नीलवंत-कूडा, दो उवदंसणकूडा, दो रुपिकूडा, दो मणिकंचनकूडा, दो सिहरिकूडा, दो तिगिच्छिकूडा, दो पउमदहा, दो पउ-मदहवासिणीओ सिरिदेवीओ, दो महापउमदहवासिणीओ हिरिदेवीओ । एवं जाव पुंडरीयदहा दो पुंडरीयदहवासिणीओ, लच्छीदेवीओ, दो गंगप्पवायदहा जाव दो रत्तवइप्पवायदहा, दो रोहियाओ जाव दो रूपकूलाओ, दो गाहावाईओ, दो पंकव-ईओ, दो तत्तजलाओ, दो मत्तजलाओ, दो उम्मत्तजलाओ, दो खीरोयाओ, सीहसोयाओ, दो अंतोवाहिणीओ, दो उम्मि-मालिणीओ, दो .फेणमालिणीओ, दो गंभीरमालिणीओ, दो कच्छा१, दो सुकच्छा२, दो महाकच्छा३, दो कच्छागावाई४,

दो आवत्ता५, दो मंगलावत्ता६, दो पुक्खला७, दो पुक्खला-
 वइ८, दो वच्छा९, दा सुवच्छा१० दो महावच्छा११, दो वच्छ-
 गावइ१२, दो रम्मा१३, दो रम्मगा१४, दो रमणिजा १५, दो
 मंगलावई१६, दो पम्हा१७, दो सुपम्हा१८, दो महापम्हा१९,
 दो पम्हागावई२०, दो संखा२१, दो णलिणा२२, दो कुमुया२३,
 दो सलिलावई२४, दो वप्पा२५, दो सुवप्पा२६, दो महावप्पा
 २७, दो वप्पागावई२८, दो वग्गू२९, दो सुवग्गू३०, दो गंधिला
 ३१, दो गंधिलावई३२, दो खेमाओ१, दो खेमपुरीओ२, दो
 रट्टओ३, दो रिट्टपुरीओ४, दो खग्गीओ५, दो मंजुसाओ६,
 दो ओसहीओ, दो पुंडरिगिणीओ, दो सुसीमाओ९, दो कुंड-
 लाओ१०, दो अपराजियाओ ११, दो पभंकराओ१२, दो
 अंकावईओ १३, दो पम्हावईओ१४, दो सुभाओ १५, दो
 रयणसंचयाओ १६, दो आसपुराओ १७, दो सीहपुराओ१८
 दो महापुराओ १९, दो विजयपुराओ २०, दो अपराजि-
 याओ२१, दो अवराओ२२, दो ओसायाओ२३, दो विगय-
 सोगाओ २४, दो विजयाओ २५, दो वेजयंतीओ २६,
 दो जयंतीओ२७, दो अपराजियाओ२८, दो चक्कपुराओ२९
 दो खग्गपुराओ३०, दो अवज्झाओ३१, दो अउज्जाओ ३२,
 दो भइसालवणा, दो णंदणवणा, दो सोमणसवणा,
 दो पंडगवणा । दो पंडुकंबलसिलाओ दो अतिपंडुकंबल-
 सिलाओ, दो रत्तकंबलसिलाओ, दो अइरत्तकंबलसिलाओ,
 दो मंदरा, दो मंदरचूलियाओ ।

धायईसंडस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं उडुं उच्च-
त्तेणं पणत्ता । कालोदस्स णं समुहस्स वेइया दो गाउयाइं
उच्चत्तेणं पणत्ता । पुक्खरवरदीवडुपुरत्थिमद्धेणं मंदरस्स
पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा पणत्ता, बहुसमतुल्ला जाव
तं जहा—भरहे चैव एरवए चैव । तहेव जाव दो कुराओ
पणत्ताओ तं जहा—देवकुरा चैव उत्तरकुरा चैव । तत्थ णं दो
महईमहालया महदुमा पणत्ता तं जहा—कूडसामली चैव
पउमरुक्खे चैव । देवा गरुले चैव वेणुदेवे, पउमे चैव, जाव
छव्विहंपि कालं पच्चणुभवमाणा विहरंति । पुक्खरवरदीवडु-
पच्चत्थिमद्धेणं मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं दो वासा
पणत्ता तं जहा—तहेव णाणत्तं कूडसामली चैव महापउमरु-
क्खे चैव, देवागरुले चैव वेणुदेवे पुंडरीए चैव । पुक्खरवर
दीवडुणं दीवे दो भरहाइं, दो एरवयाइं जाव दो मंदरा, दो
मंदरचूलियाओ । पुक्खरवरस्स णं दीवस्स वेइया दो गाउयाइं
उडुं उच्चत्तेणं पणत्ता । सव्वेसिं पि णं दीवसमुद्दाणं वेइयाओ
दो दो गाउयाइं उडुं उच्चत्तेणं पणत्ताओ ॥ सू० ३५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन

जम्बूद्वीप के संबंध को लेकर ही अब सूत्रकार इसकी वेदिका आदि
के स्वरूप के संबंध में कथन करते हैं—‘जंबुद्वीवस्स णं दीवस्स’ इत्यादि ।

सूत्रार्थ—जंबूद्वीप नाम के द्वीप की जो कि सधसे पहिला और सध द्वीप
समुद्रों के बीच में है अर्थात् जिसके द्वारा कोई द्वीप या समुद्र वेष्टित

जंबूद्वीपनु कथन यावतु डोवाथी सूत्रकार तेनी वेदिका आदिना स्वइपनु
निइपथु करे छे—“ जंबुद्वीवस्स ण दीवस्स ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—जंबूद्वीप नामने द्वीप के जे सौथी पडेतो छे अने सधना द्वीपसमु-
द्रोनी वरबे छे—ओरते के तेना द्वारा केछ द्वीप अथवा समुद्र परिवेष्टित

પ્રજ્ઞપ્તાઃ । લવણઃ સ્વલુ સમુદ્રો દ્વિયોજનશતસહસ્રાણિ ચક્રવાલવિષ્કમ્ભેણ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ।
 લવણસ્ય સ્વલુ સમુદ્રસ્ય વેદિકા દ્વે ગવ્યૂતી ઝર્ધ્વમુચ્ચત્વેન પ્રજ્ઞપ્તા । ધાતકી સ્વળ્ડે
 દ્વીપે પૂર્વાર્ધેન મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ઉત્તરદક્ષિણેન દ્વે વર્ષે પ્રજ્ઞપ્તે વહુસમતુલ્યે યાવત્
 તથા-ભરતં ચૈવ ઐરવતં ચૈવ । એવં યથા જમ્બૂદ્વીપે તથાઽત્રાપિ મણિતવ્યં યાવત્
 દ્વયોર્વર્ષયોર્મનુજાઃ પદ્વિધમપિ કાલં પ્રત્યનુભવન્તો વિહરન્તિ, તથા-ભરતે ચૈવ

નહીં હુઆ હૈ વેદિકા દો ગવ્યૂતિ (દો કોસ) પ્રમાણ ઝંચી હૈ ઇસ
 દ્વીપકો ચારોં ઓર હો વેષ્ટિત કરને વાલા લવણ સમુદ્ર હૈ જમ્બૂદ્વીપ
 કા વિષ્કંભ એક લાખ યોજન પ્રમાણ હૈ ઇસલિયે લવણ સમુદ્ર કા
 વિષ્કંભ દો લાખ યોજન કા હૈ લવણ સમુદ્ર કી વેદિકા દો કોસપ્રમાણ
 ઝંચી હૈ ધાતકી સ્વળ્ડદ્વીપ કે દો વિભાગ હૈં એક પૂર્વાર્ધ ઓર દૂસરા પશ્ચિ-
 માર્ધ ઇસ વિભાગ કો ઇષ્વાકાર નામ વાલે દો પર્વતો ને કિયા હૈ પૂર્વાર્ધ
 મેં મન્દર પર્વત કી ઉત્તર દક્ષિણ દિશા મેં ભરત ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર હૈં યે
 દોનોં ક્ષેત્ર વહુસમ આદિ વિશેષણોં વાલે હૈં । ઇસ ધાતકીસ્વળ્ડદ્વીપ મેં ઇન
 ભરતક્ષેત્ર ઓર ઐરવત ક્ષેત્ર કા વર્ણન જમ્બૂદ્વીપાન્તર્ગત ભરતક્ષેત્ર ઓર
 ઐરવત કે હી તુલ્ય હૈ । અતઃ ઇસ તરહ કે કથન સે ઇન દોનોં ક્ષેત્રોં કે
 મનુષ્ય છહોં પ્રકાર કે આરે કાલ કા અનુભવ કરતે હૈં । તાત્પર્ય એસા હૈ
 કિ જમ્બૂદ્વીપ કી અપેક્ષા ધાતકીસ્વળ્ડ મેં મેરુ વર્ષ ઓર વર્ષધર તથા
 નદી ઓર હ્રદ આદિ કી સંખ્યા દૂની ૨ હૈ અર્થાત્ ડસમેં દો મેરુ, ચૌદહ

(વીંટળાયેલ) નથી, તેની વેદિકા યે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી છે.
 આ દ્વીપ આરે તરફ લવણસમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે, તેનો (જમ્બૂદ્વીપનો) વિષ્કંભ
 (વિસ્તાર) એક લાખ યોજનપ્રમાણ છે, તેથી લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર યે
 લાખ યોજનનો છે, લવણ સમુદ્રની વેદિકા યે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી
 છે. ધાતકીખંડ દ્વીપના યે વિભાગ છે-(૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) પશ્ચિમાર્ધ.
 ઇષ્વાકાર નામના યે પર્વતોએ આ વિભાગ કર્યા છે. પૂર્વાર્ધમાં મન્દર પર્વતની
 ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા તરફ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર છે, તે બન્ને ક્ષેત્રો બહુસમ
 આદિ વિશેષણોવાળા છે. ધાતકીખંડમાં આવેલાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોનાં
 વર્ણન જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોના જેવાં જ સમજવાં.
 આ કથનને આધારે યે વાત ગ્રહણ કરવી જોઈએ કે આ બન્ને ક્ષેત્રોના
 મનુષ્યો છએ પ્રકારના કાળનો (આરાનો) અનુભવ કરે છે જમ્બૂદ્વીપ કરતાં
 ધાતકીખંડમાં મેરુ, ક્ષેત્રો, વર્ષધરો, નદીઓ અને હ્રદ આદિની સંખ્યા બમણી
 બમણી છે. એટલે કે તેમાં યે મેરુ, ૧૪ ક્ષેત્રો, ૧૨ વર્ષધર પર્વતો ૨૮

ऐरवते चैव । नवर कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्षश्चैव । देवी गरुडश्चैव वेणुदेवः, सुदर्शनश्चैव । धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्धे खलु मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते, बहुसम० यावत् तद्यथा-भरतं चैव ऐरवतं चैव, यावत् पञ्चविधमपि कालं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, तद्यथा-भरते चैव ऐरवते चैव । नवरं कूटशाल्मलिश्चैव धातकीवृक्षमहाश्चैव, देवी गरुडश्चैव वेणुदेवः, प्रियदर्शनश्चैव । धातकीखण्डे, खलु द्वीपे द्वे भरते, द्वे ऐरवते, द्वे हैमवते, द्वे हैरण्यवते द्वे हरिवर्षे, द्वे रम्यकवर्षे, द्वौ

वर्ष (क्षेत्र) और बाहर वर्षधर हैं, अट्टाईस नदी और चारह हद, पूर्वार्ध में एक मेरु, सातक्षेत्र, ६ वर्षधर आदि हैं और पश्चिमार्ध में भी ऐसे ही हैं इसीलिये यहां उनके दो मेरु, चउदहवर्ष आदि रूप से कथन किया गया है इस द्वीप में पर्वत पहिये के आरे के समान हैं और क्षेत्र आरों के बीच में स्थित विवर के समान हैं । यहां कूटशाल्मलि और धातकीवृक्ष हैं । दो देव हैं-गरुडवेणुदेव और सुदर्शन ।

धातकी खण्ड के पश्चिमार्ध में मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण-दिशा में क्रमशः दो क्षेत्र हैं ये दोनों बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणों वाले हैं । इनका भी नाम भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र हैं । यहां के मनुष्य उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के ६ आरों का अनुभव करते रहते हैं । यहां कूटशाल्मलि और महाधातकीवृक्ष हैं । देव गरुडवेणुदेव और प्रियदर्शन हैं धातकी खण्डद्वीप में दो भरत, दो ऐरवत, दो हैमवत, दो

नदीओ अने १२ खड आदि आवेलां छे, तेमनां नाम ज'पूद्वीपना प्रकरणुमां भताव्या अनुसार ज छे. धातकी भंडना पूर्वार्धमां अेक मेरु, ७ क्षेत्रा ६ वर्षधर-पर्वता, १४ नदीओ अने ६ खड (६६) छे, अने पश्चिममां पणु मेरु आदिनी संख्या अेटली ज छे. तेथी ज त्यां छे मेरु, १४ क्षेत्रा आदि डोवानुं कथन करवामां आव्यु छे-आ द्वीपमां पैडाना आराना समान पर्वता छे अने आरानी वर्ये आवेला विवरना (आरा वर्येना भाली लाग) समान क्षेत्रा छे, त्यां पणु कूटशाल्मलि अने धातकीवृक्ष छे, तेमां गरुडवेणुदेव अने सुदर्शनदेव निवास करे छे

धातकीभंडना पश्चिमार्धमां मन्दर (मेरु) पर्वतनी उत्तर अने दक्षिण दिशा तरफ पणु अनुक्रमे भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्र नामनां छे क्षेत्रा आवेलां छे ते भन्ने क्षेत्रा पणु बहुसम आदि विशेषणोवाणां छे. त्यांना मनुष्यो पणु उत्सर्पिणी अने अवसर्पिणी काणना छये आरानो अनुभव करे छे. त्यां कूट-शाल्मलि अने महाधातकी वृक्ष छे. तेमां गरुडवेणुदेव अने प्रियदर्शन देव रहै छे. धातकीभंड द्वीपमां छे भरतक्षेत्र, छे ऐरवत क्षेत्र, छे

पूर्वविदेहो, द्वौ अपरविदेहौ, द्विके देवकुरवः, द्वौ देवकुरुमहाद्रुमौ, द्वौ देवकुरुमहाद्रुमवासिनौ देवौ । द्विके उत्तरकुरवः, द्वौ उत्तरकुरुमहाद्रुमौ, द्वौ उत्तरकुरुमहाद्रुमवासिनौ देवौ । द्वौ क्षुल्लहिमवन्तौ, द्वौ महाहिमवन्तौ, द्वौ निषधौ, द्वौ नीलवन्तौ, द्वौ रुक्मिणी, द्वौ शिखरिणी, द्वौ शब्दापातिनौ, द्वौ शब्दापातवासिनौ स्वाती देवौ । द्वौ विकटापातिनौ, द्वौ विकटापातवासिनौ प्रभासौ देवौ । द्वौ गन्धापातिनौ द्वौ गन्धापातिवासिनौ अरुणौ देवौ । द्वौ माल्यवत्पर्यायो, द्वौ माल्यवत्पर्यायवासिनौ पद्मौ देवौ । द्वौ माल्यवन्तौ, द्वौ चित्रकूटौ, द्वौ पद्मकूटौ, द्वौ नलिनकूटौ, द्वौ एकशैलौ, द्वौ त्रिकूटौ, द्वौ वैश्रवणकूटौ, द्वौ अञ्जनौ, द्वौ मातञ्जनौ, द्वौ सौमनसौ, द्वौ विद्युत्प्रभौ, द्वौ अङ्गावत्यौ, द्वौ पद्मावत्यौ द्वौ आशीविषौ, द्वौ सुखावहौ, द्वौ चन्द्रपर्वतौ, द्वौ सूर्यपर्वतौ, द्वौ नागपर्वतौ, द्वौ देवपर्वतौ द्वौ गन्धमादनौ, द्वौ इक्षुकारपर्वतौ, द्वौ क्षुल्लहिमवत्कूटौ, द्वौ

हैरण्यवत्, दो हरिवर्ष दो रम्यकवर्ष, दो पूर्वविदेह, दो अपरविदेह, दो देवकुरु, दो देवकुरुमहाद्रुम, दो देवकुरुमहाद्रुमवासीदेव, दो उत्तरकुरु, दो उत्तरकुरुमहाद्रुम, दो उत्तरकुरुमहाद्रुमवासीदेव, दो क्षुल्लहिमवान्, दो महाहिमवान्, दो निषध, दो नीलवन्त, दो रुक्मी, दो शिखरी, दो शब्दापाती, दो शब्दापातिनिवासीस्वातिदेव, दो विकटापाती, दो विकटापातिवासी प्रभासदेव, दो गन्धापाती, दो गन्धापातीनिवासी अरुणदेव, दो माल्यवत्पर्याय, दो माल्यवत्पर्यायवासी पद्मदेव, दो माल्यवन्त दो चित्रकूट, पद्मकूट, दो नलिनकूट, दो एकशैल, दो त्रिकूट, दो वैश्रवणकूट, दो अञ्जन, दो मातञ्जन, दो सौमनस, दो विद्युत्प्रभ, दो अङ्गावती, दो पद्मावती, दो आशीविष, दो सुखावह, दो चन्द्रपर्वत, दो सूर्यपर्वत, दो नागपर्वत, दो देवपर्वत, दो गन्धमादन, दो इक्षुकारपर्वत,

हैमवत, जे हैरण्यवत, जे हरिवर्ष, जे रम्यकवर्ष, जे पूर्वविदेह, जे पश्चिम विदेह, जे देवकुरु महाद्रुम, जे देवकुरु महा द्रुमवासी देव, जे क्षुल्लहिमवान्, जे महाहिमवान्, जे निषध, जे नीलवन्त, जे रुक्मी, जे शिखरी, जे शब्दापाती, जे शब्दापातीनिवासी स्वातिदेव, जे विकटापाती, जे विकटापाती प्रभास देव, जे गन्धापाती, जे गन्धापातिनिवासी अरुणदेव, जे माल्यवत्पर्याय, जे माल्यवत्पर्यायवासी पद्मदेव, जे माल्यवन्त, जे चित्रकूट, जे पद्मकूट, जे नलिनकूट, जे एकशैल, जे त्रिकूट, जे वैश्रवणकूट, जे अञ्जन, जे मातञ्जन, जे सौमनस, जे विद्युत्प्रभ, जे अङ्गावती, जे पद्मावती, जे आशीविष, जे सुखावह, जे चन्द्रपर्वत, जे सूर्यपर्वत, जे नागपर्वत, जे देवपर्वत, जे गन्धमादन, जे इक्षुकार पर्वत, जे क्षुल्लहिम-

वैश्रवणकूटौ, द्वौ महाहिमवत्कूटौ, द्वौ वैदूर्यकूटौ, द्वौ निषधकूटौ, द्वौ रुचककूटौ द्वौ नीलवत्कूटौ, द्वौ उपदर्शनकूटौ, द्वौ रुक्मिकूटौ, द्वौ मणिकञ्चनकूटौ, द्वौ शिखरिकूटौ, द्वौ तिगिच्छकूटौ, द्वौ पद्महृदौ, द्वे पद्महृदवासिन्यौ श्री देव्यौ, द्वौ महापद्महृदौ, द्वे महापद्महृदवासिन्यौ ही देव्यौ । एवं यावत् द्वौ पुण्डरीकहृदौ, द्वे पुण्डरीकहृदवासिन्यौ, लक्ष्मीदेव्यौ, द्वौ गङ्गाप्रपातहृदौ, यावत् द्वौ रक्तवत्प्रपातहृदौ । द्वे रोहिते यावत् द्वे रूप्यकूले, द्वे ग्राहावत्यौ, द्वे पङ्कवत्यौ, द्वे तप्तजले, द्वे मत्तजले, द्वे उन्मत्तजले, द्वे क्षीरोदे, द्वे सिंहस्रोतस्यौ, द्वे अन्तर्वाहिन्यौ द्वे उर्मिमालिन्यौ, द्वे फेनमालिन्यौ द्वे गम्भीरमालिन्यौ, द्वे कच्छे१, द्वे सुकच्छे२, द्वे महाकच्छे ३, द्वे कच्छकावत्यौ४, द्वे आवर्त्ते५, द्वे मंगलावर्त्ते६, द्वे पुष्कले७, द्वे पुष्कलावत्यौ८, द्वे वत्से९, द्वे सुवत्से१०, द्वे महावत्से११, द्वे वत्सकावत्यौ१२, द्वे रम्ये १३, द्वे

दो क्षुल्लहिमवत्कूट, दो वैश्रवणकूट, दो महाहिमवत्कूट, दो वैदूर्यकूट, दो निषधकूट, दो रुचककूट, दो नीलवत्कूट, दो उपदर्शनकूट, दो रुक्मिकूट, दो मणि कञ्चनकूट, दो शिखरिकूट, दो तिगिच्छकूट, दो पद्महृद, दो पद्महृदवासिनी श्री देवियां, दो महापद्महृद, दो महापद्महृदवासिनी ही देवियां इसी तरह से यावत् दो पुण्डरीकहृद, दो पुण्डरीकहृदनिवासिनी लक्ष्मी देवियां, दो गंगाप्रपातहृद, यावत् दो रक्तवत्प्रपातहृद, दो रोहितनदियां, यावत् दो रूप्यकूला, नदियां, दो ग्राहावती, दो पङ्कवती, दो तप्तजला, दो मत्तजला, दो उन्मत्तजला, दो क्षीरोदा, दो सिंहस्रोतसी, दो अन्तर्वाहिनी, दो उर्मिमालिनी, दो फेनमालिनी, दो गम्भीरमालिनी, दो कच्छा, दो सुकच्छा, दो महाकच्छा, दो कच्छकावती, दो आवर्त्ता, दो मङ्गलावर्त्ता, दो पुष्कला, दो पुष्कलावती, दो वत्सा, दो सुवत्सा, दो महावत्सा, दो वत्सकावती, दो रम्य दो रम्यक दो रमणीय दो मंगलवती, दो पद्मा, दो सुपद्मा, दो महापद्मा, दो पद्मकावती, दो शंखा, दो नलिना,

वत्कूट, जे वैश्रवणकूट, जे महाहिमवत्कूट, जे वैदूर्यकूट, जे निषधकूट, जे रुचककूट, जे नीलवत्कूट, जे उपदर्शनकूट, जे रुक्मिकूट, जे मणिकञ्चनकूट, जे शिखरिकूट, जे तिगिच्छकूट, जे पद्महृद, जे पद्महृदवासिनी श्रीदेवीओ, जे महापद्महृद, जे महापद्महृदवासिनी हीदेवीओ, जे पुण्डरीकहृद, जे पुण्डरीकहृदनिवासिनी लक्ष्मीदेवीओ, जे गंगाप्रपातहृद, जे रक्तपातहृद, जे रोहित नदीओ, यावत् जे रूप्यकूला नदीओ, जे ग्राहावती जे पद्मवती, जे तप्तजला, जे मत्तजला, जे उन्मत्तजला, जे क्षीरोदा, जे सिंहस्रोतसी, जे अन्तर्वाहिनी जे उर्मिमालिनी, जे फेनमालिनी, जे गम्भीरमालिनी, जे कच्छा, जे सुकच्छा, जे महाकच्छा, जे कच्छकावती, जे आवर्त्ता, जे मंगलावर्त्ता, जे पुष्कलावती, जे जे वत्सा जे सुवत्सा, जे महावत्सा, जे वत्सकावती, जे रम्य, जे रम्यक, जे

रम्यके १४, द्वे रमणीये १५, द्वे मङ्गलावत्यौ १६, द्वे पद्मे १७, द्वे सुपद्मे १८, द्वे महापद्मे १९, द्वे पद्मकावत्यौ २०, द्वे शङ्खे २१, द्वे नलिने २२, द्वे कुमुदे २३, द्वे सलिलावत्यौ २४, द्वे वप्रे २५, द्वे सुवप्रे २६, द्वे महावप्रे २७, द्वे वप्रकावत्यौ २८, द्वे वल्गू २९, द्वे सुवल्गू ३०, द्वे गन्धिले ३१, द्वे गन्धिलावत्यौ ३२, द्वे क्षेमे १, द्वे क्षेमपूर्यौ २, द्वे रिष्टे ३, द्वे रिष्टपूर्यौ ४, द्वे खड्ग्यौ ५, द्वे मंजूषे ६, द्वौ औषध्यौ ७, द्वे पुण्डरीकिण्यौ ८, द्वे सुसीमे ९, द्वे कुण्डले १०, द्वे अपराजिते ११, द्वे प्रभङ्गरे १२, द्वे अङ्गावत्यौ १३, द्वे पद्मावत्यौ १४, द्वे शुभे १५, द्वे रत्नसंचये १६, द्वे अश्वपुरे १७, द्वे सिंहपुरे १८, द्वे महापुरे १९, द्वे विजयपुरे २०, द्वे अपराजिते २१, द्वे अपरे २२, द्वे अशोके २३, द्वे विगतशोके २४, द्वे विजये २३, द्वे वैजयन्त्यौ २६, द्वे जयन्त्यौ २७, द्वे अपराजिते २८, द्वे चक्रपुरे २९, द्वे खड्गपुरे ३०, द्वे अवध्ये ३१, द्वे अयोध्ये ३२, द्वे भद्रशालवने, द्वे नन्दनवने, द्वे सौमनसवने, द्वे पण्डकवने, द्वे पाण्डुकम्बलशिले, द्वे अतिपाण्डुकम्बलशिले, द्वे रक्तकम्बलशिले, द्वे अतिरक्तकम्बलशिले,

दो कुमुदा, दो सलिलावती, दो वप्रा, दो सुवप्रा, दो महावप्रा, दो वप्रकावती, दो वल्गू, दो सुवल्गू. दो गंधिला, दो गंधिलावती, दो क्षेमा, दो क्षेमपुरी, दो रिष्टा, दो रिष्टापुरी, दो खड्गी, दो मंजूषा, दो औषधि, दो पुण्डरीकिणी, दो सुसीमा, दो कुण्डला, दो अपराजिता, दो प्रभङ्गरा, दो अङ्गावती, दो पद्मावती, दो शुभा. दो रत्नसंचया, दो अश्वपुरा, दो सिंहपुरा, दो महापुरा, दो विजयपुरा, दो अपराजिता, दो अपरा, दो अशोका, दो विगतशोका, दो विजया, दो वैजयन्ती, दो जयन्ती, दो अपराजिता, दो चक्रपुरा, दो खण्डपुरा, दो अवध्या, दो अयोध्या, दो भद्रशालवन, दो नन्दनवन, दो सौमनस्यवन, दो पण्डुकवन, दो पाण्डुकम्बलशिला, दो अतिपाण्डुकम्बलशिला, दो रक्तकम्बलशिला, दो अतिरक्तकम्बलशिला,

रमणीय, जे मंगलावती, जे पद्मा, जे सुपद्मा, जे महापद्मा, जे पद्मकावती, जे शंभा, जे नलिना, जे कुमुदा, जे सलिलावती, जे वप्रा, जे सुवप्रा, जे महावप्रा, जे वप्रकावती, जे वल्गू, जे सुवल्गू, जे गंधिला, जे गंधिलावती, जे क्षेमा, जे क्षेमपुरी, जे रिष्टा, जे रिष्टपुरी, जे खड्गी, जे मंजूषा, जे औषधि, जे पुंडरीकिणी, जे सुसीमा, जे कुंडला, जे अपराजिता, जे प्रभङ्गरा, जे अङ्गावती, जे पद्मावती, जे शुभा, जे रत्नसंचया, जे अश्वपुरा, जे सिंहपुरा, जे महापुरा, जे विजयपुरा, जे अपराजिता, जे अपरा, जे अशोका, जे विगतशोका, जे विजया, जे वैजयन्ती, जे जयन्ती, जे अपराजिता, जे अश्वपुरा, जे अंडपुरा, जे अवध्या, जे अयोध्या, जे भद्रशालवन, जे नन्दनवन,

द्वे मन्दरे, द्वे मन्दरचूलिके । धातकीखण्डस्य खलु द्वीपस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता ।

कालोदस्य खलु समुद्रस्य वेदिका द्वे गव्यूती ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता । पुष्कर-
वरद्वीपार्धपूर्वार्धे खलु मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन द्वे वर्षे प्रज्ञप्ते बहुसमतुल्ये
यावत् तद्यथा भरतं चैव ऐरवतं चैव, तथैव यावत् द्विके कुरवः प्रज्ञप्तास्तद्यथा
देवकुरवश्चैव उत्तरकुरवश्चैव । तत्र खलु द्वौ महाति महालयौ महाद्रुमौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा
कूटशाल्मलिश्चैव, पद्मवृक्षश्चैव । देवौ गरुडश्चैव वेणुदेवःपद्मश्चैव, यावत् पद्म-
विधमपि कालं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति । पुष्करवरद्वीपार्धपश्चिमार्धे खलु मन्दरस्य

दो मन्दर, दो मन्दरचूलिका इस प्रकार से ये सब दो दो हैं । धातकी
खण्डद्वीप की वेदिका दो गव्यूतिप्रमाण ऊंची है ।

कालोद समुद्र की वेदिका दो गव्यूतिप्रमाण ऊंची है । पुष्करवरद्वी-
पार्ध के पूर्वार्ध में मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में दो वर्ष कहे गये
हैं । ये दोनों वर्ष बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणोंवाले हैं । ये दो क्षेत्र
हैं भरत और ऐरवत इसी तरह से यहां यावत् दो कुरु कहे गये हैं दो
देवकुरु और दो उत्तरकुरु दो बहुत बड़े महाद्रुम हैं—कूटशाल्मलि और
पद्मवृक्ष गरुडवेणुदेव और पद्मदेव ये दो देव हैं यावत् यहां छहों प्रकार
के काल का अनुभव होता है अर्थात् यहां जो भरतक्षेत्र और ऐरवत
क्षेत्र हैं उनके निवासी छहों प्रकार के काल का अनुभव करते हैं । इसी
तरह से पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध में भी मन्दरपर्वत की उत्तरदक्षि-

ये सौमनस्यवन, ये पडकवन, ये पांडुकम्बलशिला, ये अतिपांडुकम्बलशिला,
ये रक्तकम्बलशिला, ये अतिरक्त कम्बलशिला, ये मन्दर अने ये मन्दर चूलिका
छे. आ रीते अर्द्धी ते धांभ भप्पेना डिस्साम्पे छे. धातकीखण्ड द्वीपनी वेदिका
ये गव्यूति (कैश) प्रमाणु ७२थी छे

कालोद समुद्रनी वेदिका ये गव्यूतिप्रमाणु ७२थी छे. पुष्करवर द्वीपार्धना
पूर्वार्धमा मन्दर पर्वतनी उत्तर-दक्षिण दिशामां ये वर्ष (क्षेत्र) आवेलां छे.
ते भन्ने बहुसम आदि पूर्वोक्त विशेषणवाणां छे ते भन्ने क्षेत्रानां नाम
पणु भरत अने ऐरवत छे अने प्रमाणु ते पुष्करवर द्वीपार्धमां पणु ये
कुरु पर्यन्तना पूर्वोक्त क्षेत्रा आवेलां छे, अट्ठे के त्यां ये देवकुरु अने ये
उत्तरकुरु पर्यन्तना क्षेत्रा छे त्यां कूटशाल्मलि अने पद्मवृक्ष नामना ये महा-
द्रुम (महावृक्ष) छे ते महाद्रुमामां गरुड वेणुदेव अने पद्मदेव नामना ये
देवा निवास करे छे त्यां ये भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्र आवेलां छे, तेना
भनुप्ये छे प्रकरणेना कणने अनुभव करे छे. अने प्रमाणु पुष्करवर द्वीपा
र्धना पश्चिमार्धमां पणु मन्दर पर्वतनी उत्तर-दक्षिण दिशामां ये वर्ष (क्षेत्रा)

પર્વતસ્ય ઉત્તરદક્ષિણેન દ્વે વર્ષે પ્રજ્ઞપ્તે તદ્યથા—તથૈવ, નાનાત્વમ્ કૂટશાલ્મલિશ્ચૈવ
મહાપદ્મવૃક્ષશ્ચૈવ, દેવૌ ગરુડશ્ચૈવ, વેણુદેવઃ પુન્ડરીકશ્ચૈવ । પુષ્કરવરદ્વીપાદ્ધ સ્વલુ
દ્વીપે દ્વે ભરતે દ્વે ઈરવતે યાવત્ દ્વૌ મન્દરૌ, દ્વે મન્દરચૂલિકે । પુષ્કરવરસ્ય સ્વલુ
દ્વીપસ્ય વેદિકા દ્વે ગવ્યૂતી ઝર્ધ્વમુચ્ચત્વેન પ્રજ્ઞપ્તા । સર્વેષામપિ સ્વલુ દ્વીપસમુદ્રાણાં
વેદિકા । દ્વે દ્વે ગવ્યૂતી ઝર્ધ્વમુચ્ચત્વેન પ્રજ્ઞપ્તાઃ ॥ સૂ૦ ૩૫ ॥

ટીકા—‘ જંબુદ્વીવસસ ’ ઇત્યાદિ, સુગમમ્ ।

નવરં—વેદિકા—પદ્મવરવેદિકા, સા ચ—પશ્ચશતધનુર્વિસ્તીર્ણા જમ્બૂદ્વીપજગત્યા
વહુમધ્યદેશભાગે પરિક્ષેપેણ જગતિ પરિમિતા, ઉભયતો વનપન્થપરિવૃતા ગવાક્ષ-

ણદિશા મેં દો વર્ષ કહે ગયે હેં વે બી યહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોં
વાલે હેં યહાં કૂટશાલ્મલિ ઓર મહાપદ્મવૃક્ષ હેં દેવ—ગરુડવેણુદેવ ઓર
પુન્ડરીક હેં પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ દ્વીપ મેં દો ભરત હેં, દો ઈરવતક્ષેત્ર હેં
યાવત્ દો મન્દર હેં, દો મન્દરચૂલિકા હેં પુષ્કરવર દ્વીપ કી વેદિકા દો
ગવ્યૂતિ પ્રમાણ ઝંચી હૈ । જિતને બી દ્વીપ ઓર સમુદ્ર હેં ઉન સય કી
વેદિકા ઝંચાઈ મેં દો દો ગવ્યૂતિપ્રમાણ હૈ ।

ટીકાર્થ—યહ ૩૫ ચાં સુદ્ર વચ્ચપિ સુગમ હૈ ફિર બી જો વિશેષતા
હૈ વહ હસ પ્રકાર સે હૈ—વેદિકા સે યહાં પદ્મવર વેદિકા ગૃહીત છુઈ હૈ
યહ પદ્મવરવેદિકા પાંચસૌ ધનુર્વિસ્તીર્ણ—ચૌઢાઈ વાલી હૈ જમ્બૂદ્વીપ કી
જગતી કે વહુમધ્યદેશભાગ મેં યહ સ્થિત હૈ અતઃ પરિક્ષેપ કી અપેક્ષા

આવેલાં છે, તે બન્ને ક્ષેત્રો પણ બહુસમ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણોવાળાં છે.
ત્યાં પણ કૂટશાલ્મલિ અને મહાપદ્મવૃક્ષ છે અને તેમાં નિવાસ કરનારા ગરુડ
વેણુદેવ અને પુન્ડરીક નામના દેવો છે, તે ક્ષેત્રોનાં નામ પણ ભરત અને ઈરવત
ક્ષેત્ર જ છે. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં આ રીતે બે ભરતક્ષેત્ર, બે ઈરવત ક્ષેત્ર આદિ
છે અહીં આદિ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં “ બે મન્દર
છે અને બે મન્દરચૂલિકા ” પર્યન્તનું ઉપર્યુક્ત બધું છે. પુષ્કરવર દ્વીપની
વેદિકા બે ગવ્યૂતિ (કોશ) પ્રમાણ ઊંચી છે. જેટલાં દ્વીપો અને સમુદ્રો છે
તે બધાંની વેદિકાની ઊંચાઈ બન્ને ગવ્યૂતિપ્રમાણ સમબળી.

ટીકાર્થ—આ ૩૫ મું સૂત્ર બે કે સુગમ છે, તે પણ તેમાં બે વિશે-
ષતા છે તે આ પ્રમાણે છે—વેદિકા પદના પ્રયોગ દ્વારા અહીં પદ્મવર વેદિકા
ગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. તે પદ્મવર વેદિકા ૫૦૦ ધનુષના વિસ્તારવાળી
(પહોળાઈવાળી) છે.

જંબૂદ્વીપની જગતીના (કોટન) બહુમધ્ય દેશભાગમાં તે આવેલી છે.
તેથી પરિક્ષેપ (પરિધિ) ની અપેક્ષાએ તે જગતીપ્રમાણ છે. તેથી બન્ને તરફ

हेमकिङ्किणी घण्टापरिमण्डिता देवानामासनशयनादिविविधक्रीडास्थानभूता द्वि गव्यूतोच्छ्रिताऽस्ति । जम्बूद्वीपानन्तरं लवणसमुद्रस्य सद्भावात्तद्वक्तव्यतामाह 'लवणेण' इत्यादि कण्ठ्यम् । चक्रवालविष्कम्भेण द्विलक्षयोजनपरिमितस्य लवणसमुद्रस्य वेदिकाऽप्येवमेव । लवणसमुद्रवक्तव्यतानन्तरं धातकीखण्ड-वक्तव्यतामाह—'धायइसंडे' इत्यादि । वेदिकामूत्रपर्यवसानं सर्वसुगमम् । नवरम्-धातकीनां-वृक्षविशेषाणां खण्डो-वनसमूहो यस्मिन् स धातकीखण्डः, एतन्नामा द्विपः । धातकीखण्डपरुणमपि वलयाकृतिं धातकीखण्डमालिख्य हिमवदादि वर्षधरान् पर्वतान् जम्बूद्वीपानुसारेणैवोभयपार्श्वतः पूर्वापरविभागेन भरत हैमवतादि वर्षाणि च व्यवस्थाप्य पूर्वोत्तरदिशोर्वलयविष्कम्भमध्ये मेरुं च कल्प-

यह जगती प्रमाण है इसके दोनों तरफ वनखण्ड है । गवाक्षों, हेम की क्षुद्रघंटिकाओं एव घंटाओं से यह परिमण्डित है, देवों की आसनशयन आदिरूप विविध प्रकार की क्रीडाओं का यह स्थानरूप है. दो कोश की इसकी ऊँचाई है जम्बूद्वीप को घेरे हुए लवण समुद्र है अतः अब सूत्रकार इसके संबंध में वक्तव्यता का कथन करते हैं—चक्रवालविष्कम्भ की अपेक्षा लवणसमुद्र जम्बूद्वीप के विस्तार से दूना है अर्थात् लवणसमुद्र का विस्तार दो लाख योजन का है इसकी वेदिका भी जम्बूद्वीप की वेदिका के जैसा ही विस्तारवाली है धातकी खण्ड में अनेक प्रकार के धातकी नामके वृक्षविशेषों का समुदाय है अतः इसका नाम धातकी-खण्ड है धातकी खण्ड नामका वह द्वीप है यह द्वीप भी वलयाकृति है हिमवदादि वर्षधरपर्वतों को जम्बूद्वीप के अनुसार ही दोनों ओर पूर्व से

वनखंड (वनभंड) छे. गवाक्षो, सुवर्णुनी नानी नानी घंटडीओ, अने घंटोथी ते परिमंडित (वीटणायेडी) छे. देवानां आसन, शयन आदिइय विविध प्रकारनी क्रीडाओ भाटे ते स्थानइय छे, तेनी अंआर्ध जे केशनी छे. ज'भू द्वीपने वीटणायेदो लवणसमुद्र छे. तेथी डवे सूत्रकार ते लवणसमुद्रनी वक्तव्यतानुं कथन करे छे, चक्रवाल विष्कंभनी अपेक्षाओ लवणसमुद्रनो विस्तार ज'भूद्वीपना विस्तार करतां भमछो छे, अटले के लवणसमुद्रनो विस्तार जे लाख योजननो छे तेनी वेदिका पञ्च ज'भूद्वीपनी वेदिकाना जेटला ज विस्तारवाणी छे धातकीखंडमां अनेक प्रकारना धातकी नामना वृक्षानो समुदाय छे, तेथी तेनुं नाम धातकीखंड पडथुं छे. धातकीखंड नामना ते द्वीपनो आकार वलयना जेवो छे, ते धातकीखंड द्वीपमा छिमवन् आदि वर्षधर पर्वतो ज'भूद्वीपनी जेम ज पूर्वथी पश्चिम तरफ आवेलां छे. त्यां पञ्च भरत आदि

यित्वाऽवबोद्धव्यम् । अनेनैव क्रमेण पुष्करवरद्वीपाद्धप्रकरणमपीति । धातकी-
खण्डस्य पूर्वपरार्धताच लवणसमुद्रवेदिकातो दक्षिणत उत्तरतश्च धातकीखण्ड-
वेदिकां यावद्गताभ्यामिषुकारपवताभ्यां धातकीखण्डस्य विभक्तत्वाद् विज्ञेया ।
'एवं जहा जंबुद्वीवे तथा' इत्यादि । एवं धातकीखण्डपूर्वार्धपश्चिमार्ध-
प्रकरणद्वयमपि प्रत्येकमेकोनसप्ततिसूत्रं यावत् जम्बूद्वीपप्रकरणवदध्येतव्यम् ।

पश्चिम तत्र प्रकट क्रिया गया है भरत आदि क्षेत्रों की रचना की गई है
पूर्वदिशा और पश्चिमदिशा की ओर मेरु की रचना की गई है तात्पर्य
इसका यह है कि जम्बूद्वीप की रचना के अनुसार ही धातकी खण्डद्वीप
में हिमवदादि पर्वतों की और भरत आदि क्षेत्रों की रचना हुई है यहां
दो मेरु हैं इसलिये एक एक मेरु संबंधी सात २ क्षेत्र आदि की रचना
होने से यहां इन सब की पूर्वार्ध और अपरार्ध को लेकर दूनी रचना
प्रकट की गई है धातकी खण्ड द्वीप के समान पुष्करार्ध में भी मेरु, वर्ष,
वर्षधर नदी आदिकों की संख्या दूनी है क्यों कि इस द्वीप के भी इष्वा-
कार पर्वतों के निमित्त पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध ऐसे दो विभाग कहे गये
हैं इस तरह ढाई द्वीप में पांच मेरु पैंतीसवर्ष, तीस वर्षधर, सत्रह महा-
नदियां और तीस हूद हैं ।

जम्बूद्वीप में विदेहक्षेत्र का विस्तार ३३६८४-४/१९ योजन है और
मध्य में लम्बाई एक योजन है ठीक बीच में मेरु पर्वत है इसके पास
से दो गजदन्त पर्वत निकलकर निषध में जा मिले हैं । इसी प्रकार उत्तर

क्षेत्रोनी रचना प्रकट करवामां आवी छे आ कथननो लावार्थं ओ छे के जम्बू-
द्वीपनी जेम ज धातकीखण्ड द्वीपमां यषु डिभवन् आदि पर्वतोनी, अने लर-
तादि क्षेत्रोनी रचना समजवी लेधओ त्यां जे मेरु छे, तेथी ओक ओक
मेरु संबंधी सात सात क्षेत्र आदिनी रचना होवार्थी त्यां सौनी पूर्वार्ध अने
पश्चिमार्धनी अपेक्षाओ भमणी रचना प्रकट करवामां आवेल छे. धातकीखण्ड
द्वीपनी जेम पुष्करार्धमां यषु मेरु, क्षेत्रो, वर्षधरो अने नदीओ आदिनी
संभ्या भमणी पताववामां आवी छे, कारणु के-आ द्वीपमां यषु इष्वाकार
पर्वतोने तीघे पूर्वार्ध अने पश्चिमार्ध ओवा जे विभाग थर्त गया छे. आ
रीते अही द्वीपमां पांच मेरु, ३५ क्षेत्रो, तीस वर्षधर पर्वतो, १७ महा
नदीओ अने ३० हूद आवेलां छे.

जम्बूद्वीपमां आवेला विदेह क्षेत्रनो विस्तार ३३६८४-४/१९ तेतीस
हजार छसो योर्थाशी हजार यार ओगणीशांश योजननो छे. अने मध्यमां
लम्बाई ओक योजननी छे, तेमां वर्ये परापर मेरु पर्वत छे.
तेनी पासेथी जे गजदन्त पर्वत नीकणीने निषधमां जर्ध भया छे. ओज

में दो गजदन्त पर्वत नील में जा मिले हैं। इससे विदेहक्षेत्र चार विभागों में विभक्त हो जाता है दक्षिणदिशा में गजदंतों के मध्य का क्षेत्र देव-कुरु और उत्तरदिशा में गजदन्तों के मध्य का क्षेत्र उत्तरकुरु कहाते हैं। तथा पूर्वदिशा का सब क्षेत्र पूर्वविदेह और पश्चिमदिशा का सब क्षेत्र पश्चिमविदेह कहा गया है इससे देवकुरु और उत्तरकुरु में उत्त-मभोगभूमि है पूर्वविदेह और पश्चिमविदेह में कर्मभूमि है। इन दोनों अन्तिम भागों के सीता और सीतोदा नदियों के कारण दो दो भाग हो जाते हैं इस प्रकार कुल चार भाग होते हैं जो चारों भाग नदी और पर्वतों के कारण आठ-आठ भागों में बटे हुए हैं जिससे जम्बूद्वीप के महाविजय क्षेत्र में कुल (३२) बत्तीस विजय हो जाते हैं। इनमें भरत और ऐरवत के समान आर्यखण्ड और म्लेच्छखण्डस्थित हैं, पदवीधर महापुरुष, व तीर्थंकर आर्यखण्डों में ही उत्पन्न होते हैं जम्बूद्वीप में कुल ३४ और ढाई द्वीप में एक सौ सत्तर आर्यखण्ड हैं एक साथ होने वाले कुल तीर्थंकरों की संख्या एकसौ सत्तर कही गई है वह इन्हीं क्षेत्रों की अपेक्षा से कही गई है विदेहों में जो इस समय सीमंधर आदि बीस तीर्थंकर कहे जाते हैं सो वे ढाई द्वीप के बीस विजय की अपेक्षा से कहे

प्रमाणे उत्तरमां जे गजदन्त पर्वत नील पर्वतमां जध मज्या छे, तेने लीधे विदेहक्षेत्र चार विलागोमां वडेयाध गथु छे. दक्षिण दिशामां गजदन्तानी मध्यनुं क्षेत्र देवकुरु नामे ओणभाय छे अने उत्तर दिशामां गजदन्तानी मध्यनुं क्षेत्र उत्तरकुरु नामे ओणभाय छे, तथा पूर्व दिशानुं आभुं क्षेत्र पश्चिम विदेहने नामे ओणभाय छे. तेने लीधे देवकुरु अने उत्तरकुरुमां उत्तम लोगभूमि छे अने पूर्वविदेह अने पश्चिम विदेहमां कर्मभूमि छे. आ भन्ने अन्तिम लागोने सीता अने सीतोदा नदीओ षण्णे विलागोमां विलकत करे छे, आ रीते कुल चार लाग पडे छे. ते चारे लागो नदी अने पर्वताने कारणे आठ आठ लागोमां विलकत थयेला छे, ते कारणे जम्बूद्वीपमां कुल ३२ मंडाविदेह थरु जय छे. तेमां भरतभंड अने ऐरवत क्षेत्रना जेवां आर्यभंड अने म्लेच्छभंडो आवेला छे. पदवीधर मंडापुरुषो अने तीर्थंकरो आर्यभंडोमां ज उत्पन्न थाय छे जम्बूद्वीपमां कुल ३४ अने अदी द्वीपमां कुल ११७ आर्यभंड छे अके साथे उत्पन्न थनारा तीर्थंकरानी जे ११७ नी संख्या कही छे ते आ क्षेत्रानी अपेक्षाजे ज कडेवामां आवेल छे. विदेहोमां जे आ समये सीमंधर आदि २० तीर्थंकरो कडेवामां आवे छे ते अदी

व्याख्यापि तथैव । क्रियदूरम् ? इत्याह-‘ जाव दोसु वासेसु मणुया ’ इत्यादि, तदग्रे धातकीखण्डादौ चन्द्रादि ज्योतिषां बहुत्वान्न साम्यम् । अत्रतु द्विस्थानकत्वाद् द्विकस्यैव ग्रहणम् । शेषं सुगमम् । विशेषमाह-‘ नवरं ’ इत्यादि । कूटशालमलिः, धातकी वृक्षश्चेति द्वौ वृक्षौ स्तः । तत्र-गरुडः-सुपर्णजातीयो वेणुदेवः सुदर्शनश्चेति द्वौ देवौ परिवसतः । धायइसंडदीवपच्चत्थिमद्वेणं ’ इत्यादि, पश्चिमाद्धं प्रकरणं पूर्वार्धवद् विज्ञेयं यावत्-‘ छप्पिहंपि कालं ’ इत्यादि । विशेषमाह-‘ णवरं ’ इत्यादि, नवरं-विशेषस्त्वयम्-कूटशालमलिः, महाधातकीवृक्षः, एतौ द्वौ वृक्षौ ।

गये जानना चाहिये-क्यों कि पूर्वोक्त विभागानुसार जम्बूद्वीप के चार और दार्द्रीप के बीस विजय होते हैं । धातकीखण्डादिक में चन्द्रादि ज्योतिष्कों की बहुता होने से इनमें समानता नहीं है । यहां द्विस्थानक का प्रकरण है इसलिये दो ही का ही ग्रहण हुआ है । बाकी का पाठ सुगम है । यहां कूटशालमली और धातकीवृक्ष ये दो वृक्ष हैं । गरुडशब्द से सुपर्णजाति के वेणुदेव और सुदर्शन देव ये दो देव गृहीत हुए हैं ये दो देव यहां रहते हैं । पश्चिमाद्धं का प्रकरण पूर्वार्धप्रकरण की तरह से ही है ऐसा जानना चाहिये कूटशालमलि और महाधातकी वृक्ष ये दो वृक्ष यहां पर हैं सुपर्णजातीय वेणुदेव और प्रियदर्शनदेव ये दो देव यहां रहते हैं । धातकीखण्डमें दो भरत आदि का वर्णन सुगम है । यावत् यहां दो अपरविदेह हैं । देवकुरु में दो कूटशालमली वृक्ष हैं । दो इन वृक्षों पर रहनेवाले वेणुदेव हैं । उत्तरकुरुमें

द्वीपना २० भडाविदेडोनी अपेक्षाये कडेवाभां आवे छे अम समञ्जुं, कारणु के पूर्वोक्त विलाग अनुसार ञंभूद्वीपना चार अने अठी द्वीपना बीस भडा विदेड थाय छे. धातकी ञंडादिडेभां ज्योतिषिओनी विपुलता डोवाथी तेमनी वर्ये समानता नथी. अडीं द्विस्थानकने अधिकार आलतो डोवाथी अडीं अने ञ अडणु कराया छे, भाडीने पाठ सरण छे. अडीं कूटशात्मली अने धातकीवृक्ष नामना जे वृक्ष छे. गरुड शब्दना प्रयोग द्वारा सुपर्ण जातिना वेणुदेव अने सुदर्शनदेव, अे जे देव गृहीत थया छे, ते अने देवो त्यां निवास करे छे. पश्चिमाधनुं वर्णुन पूर्वार्धना वर्णुन अनुसार ञ समञ्जुं. त्यां कूटशात्मली अने महाधातकी वृक्ष नामनां जे वृक्षो छे सुपर्णजातिना वेणुदेव अने प्रियदर्शनदेव त्यां निवास करे छे. धातकीखंडभां आवलां जे भरत आदिनुं वर्णुन सुगम छे. त्यां जे अपरविदेह पर्यन्तना क्षेत्रो छे. देवकुरुभां जे कूटशात्मली वृक्षो छे अने ते वृक्षोपर निवास करनारा जे वेणुदेव

તન્ન-સુપર્ણજાતીયૌ વેણુદેવ-પ્રિયદર્શનૌ દ્વૌ દેવ પરિવસતઃ । ‘ ધાયઙ્ સંઢેળ ’
 ઇત્યાદિ, ધાતકી સ્વખંડસ્ય ભરતાદિ ક્ષેત્રયુગલવર્ણનં સુગમં યાવત્ દ્વૌ અપરિવિદેહૌ
 ઇતિ । ‘ દો દેવકુરામો ’ ઇત્યાદિ, દેવકુરુષુ દ્વૌ કૂટશાલ્મલિટ્કૌ, દ્વૌ
 તદ્વાસિનૌ દેવૌ વેણુદેવૌ ઉત્તરકુરુષુ ધાતકી મહા ધાતકી નામાનૌ દ્વૌ
 વૃક્ષૌ તદ્વાસિનૌ સુદર્શન-પ્રિયદર્શનૌ દ્વૌ દેવૌ । ‘ દો ચુલ્લહિમવંતા ’ ઇત્યાદિ,
 ક્ષુલ્લહિમવદાદીનિ શિલ્વરિપર્યન્તાનિ પદ્મવર્ષધરપર્વતયુગલાનિ । વૃત્તવૈતાહય-
 પર્વતવતુષ્ટપયુગલપ્રરૂપણામાહ--‘ દો સદાવાઈ ’ ઇત્યાદિ । દ્વૌ શબ્દાપાતિનૌ
 વૃત્તવૈતાહયપર્વતો, તન્નિવાસિનૌ સ્વાતિનામાનૌ દ્વૌ દેવૌ ૧, એવં વિકટાપાતિનૌ,
 તન્નિવાસિનૌ, પ્રભાસારૂપો દેવૌ ૨, ગન્ધાપાતિનૌ, તન્નિવાસિનૌ અરુણાભિધાનૌ

ધાતકી ઓર મહાધાતકી નામ કે દો વૃક્ષ હૈં । ઇન પર સુદર્શન ઓર
 પ્રિયદર્શન દો દેવ રહતે હૈં । ક્ષુલ્લ હિમવન્ત સે લેકર શિલ્વરી વર્ષધર
 તક વર્ષધર પર્વતોં કે ૬ યુગલ હૈ અર્થાત્ દો ક્ષુલ્લક હિમવન્ત દો મહા
 હિમવન આદિ વર્ષધર પર્વત દો દો હૈ । અબ સૂત્રકાર ચાર વૃત્ત વૈતાહય
 પર્વત કે યુગલોં કી પ્રરૂપણા કરને કે નિમિત્ત કહતે હૈ--“દો સદાવાઈ”
 ઇત્યાદિ । યહાં દો શબ્દાપાતી વૃત્તવૈતાહય પર્વત હૈ । ઇન પર નિવાસ
 કરનેવાલે સ્વાતિ નામકે દો દેવ હૈ । વિકટાપાતી નામ કે ઓ વૃત્ત
 વૈતાહય પર્વત હૈ । ઇન પર નિવાસ કરનેવાલે પ્રભાસ નામકે દો દેવ હૈ ।
 ગન્ધાપતિ નામકે ઓ વૃત્તવૈતાહય પર્વત હૈ ઇન પર નિવાસ કરનેવાલે
 અરુણ નામકે દો દેવ હૈં । માલ્યવત્પર્યાય નામકે ઓ વૃત્તવૈતાહય પર્વત
 હૈં-ઇન પર નિવાસ કરને વાલે પદ્મનાભ નામકે દો દેવ હૈં । ઇસ તરહ
 સે યે ચારવૃત્તવૈતાહયયુગલોં કે નામ હૈં । “દો માલવંતા ” દો માલ્ય-

છે. ઉત્તરકુરુમાં ધાતકી અને મહાધાતકી નામના બે વૃક્ષો છે, તે વૃક્ષો પર
 સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન નામના બે દેવો રહે છે. ક્ષુલ્લ હિમવાન્થી લઇને
 શિલ્વરી વર્ષધર પર્વત પર્યન્તના વર્ષધર પર્વતોના ૬ યુગલ છે એટલે કે
 બે ક્ષુલ્લ હિમવન્, બે મહાહિમવન્, આદિ વર્ષધર પર્વતો બબ્બે છે.

હવે સૂત્રકાર ચાર વૃત્તવૈતાહય પર્વતના યુગલોની પ્રરૂપણા “દો સદાવાઈ”
 ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા કરે છે અહીં બે શબ્દાપાતી વૃત્તવૈતાહય પર્વતો છે. તે
 પર્વતો પર સ્વાતી નામના બે દેવો નિવાસ કરે છે. વિકટાપાતી નામના પણ
 બે વૃત્તવૈતાહય પર્વતો છે, તે પર્વત પર પ્રભાસ નામના બે દેવ રહે છે.
 ગન્ધાપાતિ નામના પણ બે વૃત્તવૈતાહય પર્વતો છે, તે પર્વતો પર નિવાસ કર-
 નારા અરુણ નામના બે દેવો છે. માલ્યવત્પર્યાય નામના પણ બે વૃત્તવૈતાહય

દેવી । 'દો માલવંતા' इत्यादि, मालव्यवन्तौ-उत्तरकुरुतः पूर्वदिग्घर्तिनौ गजदन्तकौ गजदन्ताकारौ पर्वतौ स्तः । ततो भद्रशालवनतद्वेदिका विजयेभ्यः परौ शीतोत्तर कूलवर्तिनौ दक्षिणोत्तरायतौ चित्रकूटौ वक्षस्कारपर्वतौ । ततो विजयेनान्तर-नद्या विजयेन चान्तरितौ विजयानन्तरं पद्मकूटः, ततोऽन्तरनदी, ततःपुनः पद्मकूटः, ततो विजयः, एवमन्तरितौ द्वौ पद्मकूटौ, तथैवान्यौ नलिनकूटौ, पुनस्तथैवान्यौ एक शैलाविति । पुनः पूर्ववनमुखवेदिका विजयाभ्यामर्वाक् शीतादक्षिणकूलवर्तीनि चत्वारि पर्वतयुगलानि सन्ति, तथाहि-त्रिकूटौ १, वैश्रवणकूटौ २, अंजनौ ३,

वन्तपर्वत उत्तरकुरु से पूर्वदिशा में हैं इनका दूसरा नाम गजदन्त पर्वत भी है क्यों कि ये गजदन्त के जैसे आंकार वाले हैं । यहां से भद्रशालवन और उसकी वेदिका और विजय इनसे आगे उत्तर दक्षिण तक चौड़े-लम्बे सीता के उत्तरकूलवर्ती चित्रकूट नामके दो वक्षस्कार पर्वत हैं । दो पद्मकूट हैं । ये पद्मकूट विजय और अन्तर नदी से अन्तरित हैं । अर्थात् पहिले विजय है बाद में पद्मकूट है उसके बाद अन्तर नदी है फिर पद्मकूट है, उसके बाद विजय है इस तरह से अन्तरित दो पद्मकूट है इसी प्रकार से दो नलिनकूट हैं दो दूसरे एक शैल हैं । पूर्ववनमुखवेदिका और विजय इनके साम्हने सीतानदी की दक्षिणदिशा के तट पर चार पर्वत युगल हैं जैसे दो त्रिकूट, दो वैश्रवणकूट, दो अंजनकूट और दो मातंजन इनके बाद दो सौमनस पर्वत हैं ये दो सौमनस

पर्वतो છે અને તે પર્વતોપર પદ્મનાભ નામના બે દેવો રહે છે આ પ્રકારના તે ચાર વૃત્તવૈતાલ્યોના યુગલોનાં નામ છે.

“ દો માલવંતા ” ઉત્તરકુરુની પૂર્વદિશામાં બે માલ્યવન્ત પર્વતો છે. તેમનું બીજું નામ ગજદન્ત પર્વતો પણ છે, કારણ કે તેમનો આકાર હાથીના ઠાંત જેવો છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ભદ્રશાલવન અને તેની વેદિકા અને વિજય, ત્યાંથી આગળ જતાં સીતા નદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ચિત્રકૂટ નામના બે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે બંને પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ તરફ વિસ્તરેલા છે. બે પદ્મકૂટ છે. તે બંને પદ્મકૂટ વિજય અને અન્તર નદીથી અન્તરિત છે. એટલે કે પહેલાં વિજયક્ષેત્ર આવે છે. ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, ત્યારબાદ અન્તર નદી છે અને ત્યારબાદ પદ્મકૂટ છે, અને ત્યારબાદ વિજય છે. આ પ્રકારે અન્તરિત બે પદ્મકૂટ છે. એજ પ્રમાણે બે નલિનકૂટ છે અને બે બીજાં એક શૈલ છે. પૂર્વવન મુખવેદિકા અને વિજયની સામે, સીતા નદીના દક્ષિણ કિનારા તરફ નીચે પ્રમાણે ચાર પર્વતયુગલ છે-બે ચિત્રકૂટ, બે વૈશ્રવણકૂટ, બે અંજનકૂટ, અને બે માતંજન. ત્યારબાદ બે સૌમનસ પર્વત આવેલા છે. તે બંને સૌમ-

मातञ्जनौ ४ चेति । ततः सौमनसौ देवकुरुपूर्वदिग्वर्तिनौ गजदन्तकौ—गजदन्ताकारौ पर्वतौ । ततो गजदन्तकावेव देवकुरुपश्चिमभागवर्तिनौ विद्युत्प्रभौ । ततो भद्रशालवनतद्वेदिकाविजयेभ्यः परतस्तयैवाङ्गावत्यादीनां पर्वतानां चत्वारि युगलानि शीतोदादक्षिणकूलवर्तीनि सन्ति, तथाहि—अङ्गावतीद्विकम् १, पद्मावतीद्विकम् २, आशीविषद्विकम् ३, सुखावहद्विकम् ४ चेति । पुनरन्यानि पश्चिमवनमुखवेदिकान्त्यविजयाभ्यां पूर्वतः क्रमेण तथैव चन्द्रपर्वतादीनां चत्वारि युगलानि सन्ति, तथाहि—चन्द्रपर्वतौ १, सूरपर्वतौ २, नागपर्वतौ ३, देवपर्वतौ ४ चेति । ततो द्वौ गन्धमादनौ उत्तरकुरुपश्चिमभागवर्तिनौ गजदन्तकाविति । एते धातकीखण्डस्य पूर्वार्द्धे पश्चिमार्द्धे च भवन्तीति द्वौ द्वावुक्ताविति । इषुकारपर्वतौ तु

पर्वत देवकुरु की पूर्वदिशा में है और इजका आकार गजदन्तों के जैसा है । इसी तरह से देवकुरु की पश्चिमदिशा में विद्युत्प्रभ नामके दो गजदन्ताकार पर्वत हैं । बाद में भद्रशालवन, इसकी वेदिका और विजय इनसे आगे अङ्गावती आदि पर्वतों के चार युगल हैं ये चार युगल शीतोदानदी की दक्षिण दिशा के तट पर स्थित हैं । इन युगलों के नाम इस प्रकार से हैं—दो अङ्गावतीपर्वत, दो पद्मावतीपर्वत, दो आशीविषपर्वत, और दो सुखावहपर्वत पश्चिमवनमुखवेदिका और अन्त्यविजय इनकी पूर्वदिशा में क्रम से चन्द्रपर्वत आदिकों के चार युगल हैं—ये युगल इस प्रकार के नामवाले हैं—दो चन्द्रपर्वत, दो सूरपर्वत, दो नागपर्वत और दो देवपर्वत इनके पश्चात् दो गन्धमादन नामके गजदन्ताकार पर्वत है ये दो गन्धमादन पर्वत उत्तरकुरु के पश्चिम भाग में है । ये दो दो धातकीखण्ड के पूर्वार्ध में और पश्चिमार्ध में कहे गये हैं । दो २ कहने

नस पर्वतो देवकुरुनी पूर्वदिशाभां छे, अने तेमनो आकार गजदन्ताना जेवे छे, जेज प्रमाणे देवकुरुनी पश्चिम दिशाभां विद्युत्प्रभ नामना जे गजदन्ताकार पर्वतो छे, त्यारणाह भद्रशालवन, तेनी वेदिका अने विजय, त्यांथी आगण जतां अकावती आदि पर्वताना चार युगल आवे छे, ते चार पर्वतयुगले शीतोदानदीनी दक्षिण दिशाना तटपर आवेला छे, तेमनां नाम नीचे प्रमाणे छे—जे अकावती पर्वत, जे पद्मावती पर्वत, जे आशीविष पर्वत अने जे सुखावह पर्वत, पश्चिमवन मुखवेदिका अने अन्त्य विजयनी पूर्व दिशाभां अनुक्रमे नीचे प्रमाणे चार पर्वताना युगल छे—जे चन्द्रपर्वत, जे सूरपर्वत, जे नागपर्वत अने जे देवपर्वत त्यारणाह गन्धमादन नामना जे गजदन्ताकार पर्वतो आवेला छे, ते अने गन्धमादन पर्वतो उत्तरकुरुना पश्चिम भागभां छे, धातकीखण्डना पूर्वार्धभां अने पश्चिमार्धभां जेवा जेज गन्धमादन पर्वतो

દક્ષિણોત્તરયોર્દિશોઘાતકીચ્છવિભાગકારિણૌસ્તઃ ઇતિ । ‘દોચુલ્લહિમવંતકૂડા’ઈ૦

હિમવદાદયઃ પદ્મ વર્ષધરપર્વતાઃ સન્તિ તેષુ યૌ દ્વૌ દ્વૌ કૂટૌ જમ્બૂદ્વીપપ્રકરણેઽઽભિદ્વિતૌ તૌ પર્વતાનાં દ્વિગુણત્વાદ્ એકૈકશો દ્વૌ દ્વૌ સ્યાતામિતિ તિગિચ્છકૂટપર્યન્તાનિ દ્વાદશકૂટયુગલાનિ ભવન્તિ । અથ હદાનાં હદવાસિદેવીનાં ચ વક્તવ્યતામાહ—‘ દો પડમદહા ’ ઇત્યાદિ,

પદ્મહદાદારમ્બ્ય પુણ્ડરીકહદપર્યન્તાઃ પદ્મ હદા અપિ દ્વિગુણિતા દ્વાદશા ભવન્તિ, ઉક્તં ચ—“ પડમે ૧ ય મહાપડમે ૨, તિગિચ્છી ૩ કેસરી ૪ દહે ચેવ ।

હરણ મહાપુંડરીણ ૫ પુંડરીણ ૬ ચેવ ય દહાઓ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—પદ્મશ્ચ ૧ મહાપદ્મઃ ૨, તિગિચ્છી ૩ કેશરી ૪ હ્રહૃચ્ચેવ ।

હદો મહા પુણ્ડરીકઃ ૫ પુણ્ડીક ૬ ચ્ચેવ ચ હદાઃ ॥ ૧ ॥

કા તાત્પર્ય યહ હૈ ક્ષિ જમ્બૂદ્વીપ કી અપેક્ષા યહાં પર્વતાદિકોં કી સંખ્યા દ્વિગુણિત કહી ગઈ હૈ । ઇષુકાર જો દો પર્વત હૈ યે દક્ષિણ ઓર ઉત્તર-દિશા મેં હૈ ઓર ઘાતકીચ્છવિભાગોં મેં વિભક્ત હૈ । (દો ચુલ્લહિમવંતકૂડા) ઇત્યાદિ હિમવંત આદિ જો ૬ વર્ષધર પર્વત હૈ ઇનમેં દો દો કૂટ જો કિ જમ્બૂદ્વીપ કે પ્રકરણ મેં કહે ગયે હૈ વે પર્વતોં કે દ્વિગુણ હોને સે એક ૨ વર્ષધરપર્વત મેં દો દો હૈ ઇસ તરહ તિગિચ્છકૂટ તક ૧૨ કૂટ યુગલ હો જાતે હૈ । “ દો પડમદહા ” ઇત્યાદિ પદ્મહદ સે લેકર પુણ્ડરીક હદ પર્યન્ત છહ હદ મી દો દો હોને સે ૧૨ હો જાતે હૈ । કહા મી હૈ

“ પડમે ય મહાપડમે ” ઇત્યાદિ ।

કહ્યા છે. અહીં બખ્ખે ગન્ધમાદન પર્વતો કહેવાતું કારણુ એ છે કે જમ્બૂદ્વીપ કરતાં અહીં પર્વતાદિની સંખ્યા બમણી બતાવવામાં આવેલ છે જે બે ઇષુકાર પર્વતો છે તેઓ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં છે, અને તેમના દ્વારા ઘાતકીચ્છવિભાગો થઈ બન્ય છે

“ દો ચુલ્લહિમવંતકૂડા ” ઇત્યાદિ. હિમવંત આદિ જે ૬વર્ષધર પર્વતો છે, તેમાં બખ્ખે કૂટ આવેલા છે. જમ્બૂદ્વીપના પ્રકરણમાં તેમનાં નામ બતાવવામાં આવ્યાં છે. અહીં પર્વતોની સંખ્યા બમણી હોવાથી એક એક વર્ષધર પર્વતમાં બખ્ખે કૂટ છે. આ રીતે તિગિચ્છકૂટ પર્યન્તના ૧૨ કૂટયુગલ થઈ બન્ય છે.

“ દો પડમદહા ” ઇત્યાદિ. પદ્મહદથી લઈને પુંડરીકહદ પર્યન્તના છ હ્રદયુગલો હોવાથી કુલ બાર હ્રદ અહીં આવેલા છે. કહ્યું પણ છે કે—“ પડમેય મહાપડમે ” ઇત્યાદિ.

तद्देव्योऽप्येवं द्वादशेति । चतुर्दशानां गङ्गादिमहानदीनां पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धापेक्षया द्विगुणत्वात्तत्प्रपातहृदा अपि द्वौ द्वौ स्युरतएवाह—‘ दो गंगप्पवायद्दहा ’ इत्यारभ्य ‘ दो रत्तवइप्पवायद्दहा ’ इत्यन्तानि पूर्वोक्तद्वात्रिंशत्तमसूत्रोक्तानि चतुर्दश प्रपातहृदयुगलानि भवन्ति । ‘ दो रोहियाओ ’ इत्यादि, रोहिदादयो रूप्यकूलापर्यन्ता अत्रस्थद्वात्रिंशत्तमसूत्रोक्ता अष्टौ नद्यो युगलत्वेन सन्ति, तथाहि—रोहिता १, हरिकान्ता २, हरित् ३, शीतोदा ४, शीता ५, नारीकान्ता ६, नरकान्ता ७, रूप्यकूला ८ । ‘ दो गाहावईओ ’ इत्यादि, चित्रकूट—पद्मकूट—वक्षस्कारपर्वतयोरेतरे नीलवद्वर्षधरपर्वतैकभागव्यवस्थिताद् ग्राहवतीकुण्डादक्षिणतोरण-

इन हदों में निवास करनेवाली देवियों की भी संख्या १२ हो जाती है । इसी तरह से गंगा सिन्धु आदि महानदियों के पूर्वार्द्ध और पश्चिमार्ध की अपेक्षा द्विगुण होने से प्रपातहृद भी दो दो हैं । इसीलिये “ दो गंगप्पवायद्दहा ” से लेकर “ दो रत्तवइप्पवायद्दहा ” तक के ३२वें सूत्र में १४ प्रपातहृद युगल प्रकट किये गये हैं । “ दो रोहियाओ ” इत्यादि रोहिता से रूप्यकूला तक नदियों के दो दो युगल हैं । “ दो गाहावईओ ” इत्यादि दो ग्राहवती नदियां हैं । ये नदियां चित्रकूट और पद्मकूट नामके दो वक्षस्कार पर्वतों के अन्तर में नीलवद्वर्षधर पर्वत के एकभाग में व्यवस्थित ग्राहवतीकुण्ड से दक्षिणतोरण से विनिर्गत है इनकी परिवार नदियां २८-२८ हजार हैं । ये दोनों ग्राहवती नदियां सीतानदी में जाकर मिली हैं । सुकच्छ और महाकच्छ नामक दो विजयों का इनसे

ते ङ्दोमां निवास करनारी देवीओनी संख्या पण १२ नी छे. ओण प्रमाणे गंगा, सिन्धु आदि नदीओनी संख्या पण पूर्वार्द्धे अने पश्चिमार्धेनी अपेक्षाओ भमणी थती डोवाथी प्रपातङ्द पण णण्णे छे. तेथी “ दो गंगप्पवायद्दहा ” थी लधने “ दो रत्तवइप्पवायद्दहा ” पर्यन्तना उर मां सूत्रमां १४ प्रपातङ्द युगलो प्रकट करवामां आव्या छे.

“ दो रोहियाओ ” इत्यादि रोहिताथी लधने रूप्यकूला पर्यन्तना नदीओना णण्णे युगल छे. “ दो गाहावईओ ” इत्यादि. ये ग्राहवती नदीओ छे. ते नदीओ चित्रकूट अने पद्मकूट नामना ये वक्षस्कार पर्वतानी वच्चे नीलवत् वर्षधर पर्वतना ओक लागमां आवेला ग्राहवतीकुंडना दक्षिणु तोरणुमांथी नीकणे छे, तेमनी परिवार नदीओ २८-२८ छे. ते णन्ने ग्राहवती नदीओ सीता नदीने मणे छे. सुकच्छ अने महाकच्छ नामना ये विजयोनु

विनिर्गताऽष्टाविंशतिनदी सहस्रपरिवारा शीताभिगामिनी सुकच्छमहाकच्छविज-
योर्विभागकारिणी ग्राहवती नदी वर्त्तते । एवं यथायोग्यं द्वयोर्द्वयोः वक्षस्कार-
पर्वतयोर्विजययोरन्तरे क्रमेण प्रदक्षिणया ग्राहवतीत आरभ्य गम्भीरमालिनी
पर्यन्तानि द्वादशाप्यन्तरनदी युगलानि योज्यानि ।

‘दो कच्छा’ इत्यादि, माल्यवद्गजदन्तक-भद्रशालवनाभ्यामारभ्य कच्छादीनि
गन्धिलावतीपर्यन्तानि द्वात्रिंशद् विजयक्षेत्रयुगलानि (३२) प्रदक्षिणतोऽवगन्तव्या-
नीति। ‘दो खेमाओ’ इत्यादि। पूर्वोक्तेषु कच्छादिद्वात्रिंश द्विजयक्षेत्रयुगलेषु क्रमेण
क्षेमादीनि अयोध्यापर्यन्तानि द्वात्रिंशदेव पुरीयुगलानि (३२) बोध्यानि । ‘दो
भद्रशालवणा’ इत्यादि, मेरुद्वये भद्रशालादीनि पण्डकान्तानि चत्वारि वनयुगलानि
सन्ति । ‘दो पंडुकंबलसिलाओ’ इत्यादि, पाण्डुकम्बलशिलात आरभ्यातिरिक्त-
कम्बलशिलापर्यन्ता युगलत्वेन चतस्रः शिलाः सन्ति । ‘दो मंदरा’ इत्यादि,

विभाग हुआ है। इसी तरह यथायोग्य दो दो वक्षस्कार पर्वत और
विजयों के अन्तर में क्रमशः दक्षिणदिशा में ग्राहवती नदी से लेकर
गंभीरमालिनी तक १२ अन्तर नदी युगलों की योजना करनी चाहिये।

“दो कच्छा” इत्यादि—माल्यवद्गजदन्तक और भद्रशालवन से
लगाकर दक्षिणदिशा तरफ गन्धिलावती तक कच्छादिक ३२ विजय
क्षेत्र युगल है। “दो खेमाओ” इत्यादि—इन ३२ कच्छादिक विजय-
क्षेत्रयुगलों में क्रम से अयोध्यापर्यन्त क्षेमादिक ३२ ही पुरी युगल हैं।
“दो भद्रशालवणा” इत्यादि दो मेरुपर्वतों में पण्डकवनतक भद्रशाल
आदि वन दो दो हैं। “दो पंडुकंबलसिलाओ” इत्यादि—पाण्डुकम्बल-
शिला से लेकर अतिरिक्तकम्बलशिलातक चार शिलायुगल है। “दो
मंदरा” इत्यादि मेरुपर्वत दो हैं और दो मेरुचूलिका हैं। शिखरविशेष

तेमना द्वारा विलाज्ज्जं थयुं छे. ओज्ज प्रमाणे यथायोग्य अप्पे वक्षस्कार पर्वतो
अने विजयेनी वर्ये क्कमशः दक्षिण दिशां ग्राहवती नदीथी लधने गंभीर
मालिनी पर्यन्तमां १२ अन्तरनदी युगलेनी येज्जना समञ्ज लेवी

“दो कच्छा” इत्यादि. माल्यवत् गजदन्तक अने भद्रशालवनथी लधने
दक्षिण दिशा तरक्क गन्धिलावती पर्यन्तमां कच्छादिक ३२ विजयक्षेत्र युगल छे.
“दो खेमाओ” इत्यादि. आ ३२ कच्छादिक विजयक्षेत्र युगलेमां क्कमशः
अयोध्या पर्यन्तना क्षेमा आदि ३२ पुरीयुगले छे. “दो भद्रशालवणा”
इत्यादि—मे मेरु पर्वतोमा पण्डकवन पर्यन्तना भद्रशाल आदि अप्पे वन छे.
“दो पंडुकंबलसिलाओ” इत्यादि—पाण्डुकम्बल शिलाथी लधने अतिरिक्त
कम्बलशिला पर्यन्तना चार शिलायुगले छे “दो मंदरा” इत्यादि—मे मेरु
पर्वत छे अने पे मेरुचूलिका छे, शिखर विशेषने चूलिका कडे छे.

मन्दरौ-मेरुपर्वतौ द्वौ, द्वे च मन्दरचूलिके । चूलिका-शिवरविशेष इति ।
' धायइसंडस्स णं ' इत्यादि, धातकीखण्डद्वीपस्य वेदिका जम्बूद्वीपवद् द्वे गव्यूती
ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता भगवतेति ।

धातकीखण्डानन्तरं कालोदः समुद्रोऽस्तीति तत्प्ररूपणामाह-' कालोदस्स-
णं ' इत्यादि । कालोद समुद्रवेदिका सूत्रमिदं सुगमम् ।

कालोदसमुद्रानन्तरमव्यवहितत्वादेव पुष्करवरद्वीपवक्तव्यतामाह-' पुष्कर-
वर दीवड्डुपुरत्थिमेणं ' इत्यादि ।

पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वार्द्ध-पश्चिमार्द्ध-तदुभयरूपाणि त्रीण्यपि प्रकरणानि सुग-
मानि प्रसिद्धानि च । अर्थोऽपि सुगम एव । अस्य पूर्वार्द्धता च धातकीखण्डवदि-
षुकारपर्वताभ्यामत्रगन्तव्या । अस्य वेदिकाऽपि पूर्ववद् ऊर्ध्वोच्चत्वेन गव्यूतद्वय-

का नाम चूलिका है । " धायइसंडस्सणं " इत्यादि-धातकी खण्डद्वीपकी-
वेदिका जम्बूद्वीप की वेदिका की तरह दो गव्यूतिप्रमाण ऊँची है ।
धातकी खण्ड के पीछे कालोदसमुद्र है इसलिये अब सूत्रकार इसकी
प्ररूपणा के विषय में कहते हैं-" कालोदस्स णं " इत्यादि । यह कालो-
दसमुद्र की वेदिका का सूत्र सुगम है-कालोदसमुद्र के अनन्तर अव्य-
वहित होने से ही पुष्करवरद्वीप की वक्तव्यता के विषय में सूत्रकार ने
" पुष्करवरदीवड्डुपुरत्थिमेणं " इत्यादि यह सूत्र कहा है-पुष्करवरद्वीप
के पूर्वार्ध, पश्चिमार्द्ध और तदुभयरूप तीनों ही प्रकरण सुगम और
प्रसिद्ध हैं । अर्थ भी सुगम ही है । पुष्करवरद्वीप की पूर्वार्द्धता और
परार्धता धातकी खण्ड की तरह दो इषुकारपर्वतों से ही हुई है ऐसा
जानना चाहिये-इसकी वेदिका भी ऊँचाई में पूर्वकी तरह ही दो गव्यूति

" धायइसंडस्सणं " इत्यादि-धातकीभंडनी वेदिका जम्बूद्वीपनी वेदिकानी
जेम पे गव्यूति (केश) प्रमाणुं उंची छे. धातकीभंड द्वीप पछी कालोद
समुद्र आवेत्ते छे, तेथी सूत्रकार डवे कालोद समुद्रनी प्ररूपणा करे छे-

" कालोदस्स णं " इत्यादि-आ कालोद समुद्रनी वेदिकानुं सूत्र सुगम छे.
कालोद समुद्रनी पछी तुरत ज आवते। डोवाथी ज पुष्करवर द्वीपनी वक्तव्य-
ताना विषयमां सूत्रकारे " पुष्करवरदीवड्डुपुरत्थिमेणं " इत्यादि सूत्र कडेले छे.
पुष्करवरद्वीपना पूर्वार्ध, पश्चिमार्द्ध अने तदुभय (अन्ने) रूप त्रैलुं वरुंन तो
सुगम अने प्रसिद्ध छे तेथी तेतु अड्डी वधु वरुंन कयुं नथी. पुष्करवर-
द्वीपना पूर्वार्द्धता अने परार्धता (पश्चिमार्धता) धातकीभंडनी जेम पे
धुषुकार पर्वतोथी ज थरु छे जेम समजनुं. तेनी वेदिका पणु धातकीभंडनी
वेदिकानी जेम पे गव्यूतिप्रमाणुं छे, तथा तेमां थिणं पणु द्वीप अने

परिमितैव बोद्धव्या । इतरेषां द्वीपसमुद्राणां वेदिका किं प्रमाणा ? इत्यत्राह—
 ' सव्वेसिपि ' इत्यादि, सर्वेषामपि पूर्वोक्तेभ्य इतरेषां समस्तानामपि द्वीपसमु-
 द्राणां वेदिका ऊर्ध्वोच्चत्वेन गव्यूतद्वयपरिमिता एव प्रज्ञप्ताः—भगवता कथिताः,
 न न्यूना नाधिका इत्यर्थः ॥ सू० ३५ ॥

एते च द्वीपसमुद्रा इन्द्राणामुत्पातपर्वताश्रया इतीन्द्रवक्तव्यतामाह—

मूलम्—दो असुरकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—चमरे चैव वली चैव । १।
 दो णागकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—धरणे चैव भूयाणंदे चैव । २।
 दो सुवण्णकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—वेणुदेवे चैव वेणुदाली
 चैव । ३। दो विज्जुकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—हरिच्चैव हरिस्स-
 हे चैव । ४। दो अग्गिकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—अग्गिसिहे
 चैव अग्गिमाणवे चैव । ५। दो दीवकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा-
 पुन्ने चैव विसट्ठे चैव । ६। दो उदहिकुमारिंदा पण्णत्ता, तं
 जहा—जलकंते चैव जलप्पभे चैव । ७। दो दिसाकुमारिंदा
 पण्णत्ता, तं जहा—अमियगई चैव अमियवाहणे चैव । ८।
 दो वायुकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—वेलंवे चैव पभंजणे चैव
 । ९। दो थणियकुमारिंदा पण्णत्ता, तं जहा—घोसे चैव महाघोसे
 चैव । १०। दो पिसाइंदा पण्णत्ता, तं जहा—काले चैव महाकाले
 चैव । ११। दो भूइंदा पण्णत्ता, तं जहा—सुरूवे चैव पडिरूवे चैव
 । १२। दो जकिंखदा पण्णत्ता, तं जहा—पुन्नभदे चैव माणिभदे चैव

प्रमाण है । तथा इसमें और भी द्वीप एवं समुद्र हैं उनकी वेदिका भी
 दो गव्यूतिप्रमाण ही ऊंची है । कमती बढ़ती नहीं है ॥ सू० ३५ ॥

समुद्रो छे. तेमनी वेदिका पण्णत्ता ये गव्यूतिप्रमाणे णिंथी छे—न्यून अथवा
 अधिक नथी. ॥ सू. ३५ ॥

। ३ । दो रक्खसिंदा पणत्ता, तं जहा भीसे चैव महाभीसे चैव । ४ । दो किन्नरिंदा पणत्ता, तं जहा-किन्नरे चैव किं पुरिसे चैव । ५ । दो पुरिसिंदा पणत्ता, तं जहा-सप्पुरिसे चैव महा-पुरिसे चैव । ६ । दो महोरगिंदा पणत्ता, तं जहा-अइकाए चैव महाकाए चैव । ७ । दो गंधर्विंदा पणत्ता, तं जहा-गीयरई चैव गीयजसे चैव । ८ । दो अणपन्निंदा पणत्ता, तं जहा--संनिहिए चैव सामण्णे चैव । ९ । दो पणपन्निंदा पणत्ता, तं जहा-धाए चैव विधाए चैव । १० । दो इसिवाइंदा पणत्ता, तं जहा-इसी चैव इसिवाए चैव । ११ । दो भूयवाइंदा पणत्ता, तं जहा-इसरे चैव सहिसरे चैव । १२ । दो कंदिइंदा पणत्ता, तं जहा-सुवच्छे चैव विसाले चैव । १३ । दो महाकंदिइंदा पणत्ता, तं जहा-हस्से चैव हस्सरई चैव । १४ । दो कुहंडिंदा पणत्ता, तं जहा-सेए चैव महासेसे चैव । १५ । दो पयंगिंदा पणत्ता, तं जहा-पतए चैव पतयवई चैव । १६ ।

जोइसियाणं देवाणं दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-चंदे चैव सूरे चैव, सोहम्मीसाणेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-सक्के चैव इसाणे चैव । एवं सणंकुमारमाहिंदेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-सणंकुमारे चैव माहिंदे चैव । बंभलोग-लंतएसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-बंभे चैव लंतए चैव । महासुक्कसहस्सारेसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-महासुक्के चैव सहस्सारे चैव । आणयपाणयारणच्चुएसु णं कप्पेसु दो इंदा पन्नत्ता, तं जहा-पाणए चैव अच्चुए चैव ।

महासुक्कसहस्रारेसु णं कप्पेसु विमाणा दुवन्ना पणत्ता, तं
जहा-हालिहा चैव सुक्किल्ला चैव । गेविज्जगाणं देवाणं
(ओगाहणा) दो रयणीयो उडुं उच्चत्तेणं पणत्ता ॥सू०३६॥

॥ वीयट्टाणे तइओ उदेसो समत्तो ॥ २--३ ॥

छाया—द्वौ असुरकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—चमरश्चैव बलिश्चैव १ । द्वौ नाग-
कुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—धरणश्चैव भूतानन्दश्चैव २ । द्वौ सुपर्णकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ,
तद्यथा—वेणुदेवश्चैव वेणुदालिश्चैव ३ । द्वौ विद्युत्कुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—
हरिश्चैव हरिसहश्चैव ४ । द्वौ अग्निकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—अग्निशिखश्चैव,
अग्निमाणवश्चैव ५ । द्वौ द्वीपकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—पुण्यश्चैव, विशिष्टश्चैव ६ ।
द्वौ उदधिकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—जलकान्तश्चैव, जलप्रभश्चैव ७ । द्वौ दिक्कु-

ये द्वीप और समुद्र इन्द्रों के उत्पातपर्वत के आश्रयभूत होते हैं
अतः अब सूत्रकार इन्द्र संबंधी वक्तव्यता का कथन करते हैं—

‘ दो असुरकुमारिंदा पन्नत्ता ’ इत्यादि ।

सूत्रार्थ—चमर और बलि ये दो इन्द्र असुरकुमारों के कहे गये हैं—धरण
और भूतानन्द ये दो इन्द्र नागकुमारों के कहे गये हैं । वेणुदेव और
वेणुदालि ये दो इन्द्र सुवर्णकुमार के कहे गये हैं । हरि और हरिसह
ये दो इन्द्र विद्युत्कुमार के कहे गये हैं ॥ ४ ॥ अग्निशिख और अग्नि-
माणव ये दो इन्द्र अग्निकुमारके कहे गये हैं ५ । पुण्य और विशिष्ट ये
दो इन्द्र द्वीपकुमार के कहे गये हैं ६ । जलकान्त और जलप्रभ ये दो
इन्द्र उदधिकुमार के कहे गये हैं ७ । अमितगति और अमितवाहन ये

ते द्वीपाः अने समुद्रो धन्द्रोना उत्पात पर्वतना आश्रयभूत डोय छे,
तेथी डवे सूत्रकार ते धन्द्रोनी वक्तव्यतानुं कथन करे छे—

“ दो असुरकुमारिंदा पणत्ता ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—असुरकुमारोना ये धन्द्रोनां नाम चमर अने बलि छे. नागकुमारोना
ये धन्द्रोनां नाम धरण अने भूतानन्द छे. सुपर्णकुमारोना ये धन्द्रोनां नाम
वेणुदेव अने वेणुदालि छे. विद्युत्कुमारोना ये धन्द्रोनां नाम हरि अने हरिसह
छे अग्निकुमारोना ये धन्द्रोनां नाम अग्निशिख अने अग्निमाणव छे. द्वीप-
कुमारोना ये धन्द्रोनां नाम पुण्य अने विशिष्ट छे. उदधिकुमारोनां ये धन्द्रोनां
नाम जलकान्त अने जलप्रभ छे. दिक्कुमारोनां ये धन्द्रोनां नाम अमितगति

मारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-अमितगतिश्चैव अमितवाहनश्चैव ८। द्वौ वायुकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-वेलम्बश्चैव, प्रभञ्जनश्चैव ९। द्वौ स्तनितकुमारेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-घोषश्चैव महाघोषश्चैव १०। द्वौ पिशाचेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-कालश्चैव महाकालश्चैव १। द्वौ भूतेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-सुरूपश्चैव प्रतिरूपश्चैव २। द्वौ यक्षेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-पूर्णभद्रश्चैव माणिभद्रश्चैव ३। द्वौ राक्षसेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-भीमश्चैव महाभीमश्चैव ४। द्वौ किन्नरेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-किन्नरश्चैव किंपुरुपश्चैव ५। द्वौ किंपुरुपेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-सत्पुरुषश्चैव महापुरुषश्चैव ६। द्वौ महोरगेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-अतिकायश्चैव महाकायश्चैव ७। द्वौ गन्धर्वेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-गीतरतिश्चैव गीतयशाश्चैव ८। द्वौ अप्रज्ञप्तिकेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा-सन्निहितश्चैव सामान्यश्चैव १। द्वौ पञ्चप्रज्ञप्तिकेन्द्रौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-धाताश्चैव विधा-

दो इन्द्र दिक्कुमार के कहे गये हैं ८। वेलम्ब और प्रभञ्जन ये दो इन्द्र वायुकुमार के कहे गये हैं ९। घोष और महाघोष ये दो इन्द्र स्तनितकुमार के कहे गये हैं १०। काल और महाकाल ये दो इन्द्र पिशाच के कहे गये हैं १। सुरूप एवं प्रतिरूप ये दो इन्द्र भूतों के कहे गये हैं २। पूर्णभद्र और माणिभद्र ये दो इन्द्र यक्ष के कहे गये हैं ३। भीम और महाभीम ये दो इन्द्र राक्षसों के कहे गये हैं। किन्नर और किंपुरुष ये दो इन्द्र किन्नरों के कहे गये हैं ५। सत्पुरुष और महापुरुष ये दो इन्द्र किंपुरुषों के कहे गये हैं ६। अतिकाय और महाकाय ये दो इन्द्र महोरगों के कहे गये हैं ७। गीतरति और गीतयश ये दो इन्द्र गन्धर्वों के कहे गये हैं ८। सन्निहित और सामान्य ये दो इन्द्र अप्रज्ञप्तिक के कहे गये हैं १। धाता और विधाता ये दो इन्द्र पञ्चप्रज्ञप्तिक के कहे गये हैं २

अने अमितवाहन छे वायुकुमारोना जे इन्द्रोना नाम वेलम्ब अने प्रभञ्जन छे। स्तनितकुमारोना जे इन्द्रोना नाम घोष अने महाघोष छे, ॥ १० ॥

पिशाचोना जे इन्द्रोना नाम काल अने महाकाल छे, भूतोनां इन्द्रोनां नाम सुरूप अने प्रतिरूप छे, यक्षोनां जे इन्द्रोनां नाम पूर्णभद्र अने मणिलद्र छे, राक्षसोना जे इन्द्रोनां नाम भीम अने महाभीम छे किन्नरोना जे इन्द्रोनां नाम किन्नर अने किंपुरुष छे, किंपुरुषोनां जे इन्द्रोनां नाम सत्पुरुष अने महापुरुष छे, महोरगोना जे इन्द्रोनां नाम अतिकाय अने महाकाय छे, गन्धर्वोना जे इन्द्रोनां नाम गीतरति अने गीतयश छे ॥ ८ ॥

अप्रज्ञप्तिकना जे इन्द्रोनां नाम सन्निहित अने सामान्य छे, पञ्चप्रज्ञप्तिकना जे इन्द्रोना नाम धाता अने विधाता छे, ऋषिवाहनं जे इन्द्रोनां नाम ऋषि-

તાચૈવ ૨ । દ્વૌ ઋષિવાદીન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-ઋષિચૈવ, ઋષિપાલકચૈવ ૩ ।
 દ્વૌ ભૂતવાદીન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-ઈશ્વરચૈવ, મહેશ્વરચૈવ ૪ । દ્વૌ ક્રન્દિતેન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ
 તદ્વથા-સુવત્સચૈવ વિશાલચૈવ ૫ । દ્વૌ મહાક્રન્દિતેન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-હાસ્યચૈવ
 હાસ્યરતિચૈવ ૬ । દ્વૌ કૂષ્માણ્ડેન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-શ્વેતચૈવ, મહાશ્વેતચૈવ ૭ ।
 દ્વૌ પતંગેન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-પતંગચૈવ પતંગપતિચૈવ ૮ ।

જ્યોતિષ્કાણાં દેવાનાં દ્વૌ ઇન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-ચન્દ્રચૈવ મૂરચૈવ । સૌધર્મ-
 શાનયોઃ સ્વલુ કલ્પયો દ્વૌ ઇન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-શક્રચૈવ, ઈશાનચૈવ । એવં
 સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોઃ સ્વલુ કલ્પયો દ્વૌ ઇન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા - સનત્કુમારચૈવ,
 માહેન્દ્રચૈવ । બ્રહ્મલોકલાન્તકયોઃ સ્વલુ કલ્પયો દ્વૌ ઇન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-બ્રહ્મા
 ચૈવ, લાન્તકચૈવ । મહાશુક્રસહસ્રારયોઃ સ્વલુ કલ્પયો દ્વૌ ઇન્દ્રૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા-
 મહાશુક્રચૈવ, સહસ્રારચૈવ । આનતપ્રાણતારણાચ્યુતેષુ સ્વલુ કલ્પેષુ દ્વૌ ઇન્દ્રૌ

ઋષિ ઓર ઋષિપાલક યે દો ઇન્દ્ર ઋષિવાદી કે કહે ગયે હૈં ૩ ઈશ્વર
 ઓર મહેશ્વર યે દો ઇન્દ્ર ભૂતવાદી કે કહે ગયે હૈં ૪ સુવત્સ ઓર
 વિશાલ યે દો ઇન્દ્ર ક્રન્દિત કે કહે ગયે હૈં ૫ હાસ્ય ઓર હાસ્યરતિ યે
 દો ઇન્દ્ર મહાક્રન્દિતોં કે કહે ગયે હૈં ૬ શ્વેત ઓર મહાશ્વેત યે દો ઇન્દ્ર
 કૂષ્માણ્ડ કે કહે ગયે હૈં ૭ પતંગ ઓર પતંગપતિ યે દો ઇન્દ્ર પતંગ કે
 કહે ગયે હૈં જ્યોતિષ્ક દેવોં કે દો ઇન્દ્ર હસ પ્રકાર સે કહે ગયે હૈં-એક
 ચન્દ્ર ઓર દૂસરા સૂર્ય સૌધર્મ ઓર ઈશાન હન દો કલ્પોં કે શક્ર ઓર
 ઈશાન યે દો ઇન્દ્ર કહે ગયે હૈં । હસી તરહ સનત્કુમાર ઓર માહેન્દ્ર
 કલ્પ કે સનત્કુમાર ઓર માહેન્દ્ર યે દો ઇન્દ્ર કહે ગયે હૈં । બ્રહ્મલોક
 ઓર લાન્તક હન દો કલ્પોં કે બ્રહ્મ ઓર લાન્તક યે દો ઇન્દ્ર કહે ગયે
 હૈં । મહાશુક્ર ઓર સહસ્રાર હન દો કલ્પોં કે મહાશુક્ર ઓર સહસ્રાર

અને ઋષિ પાલક છે. ભૂતવાદીના જે ઇન્દ્રોનાં નામ ઇશ્વર અને મહેશ્વર છે ક્રન્દિતના
 જે ઇન્દ્રોના નામ સુવત્સ અને વિશાલ છે. મહાક્રન્દિતોનાં નામ હાસ્ય અને
 હાસ્યરતિ કહ્યાં છે. કૂષ્માંડના જે ઇન્દ્રોનાં નામ શ્વેત અને મહાશ્વેત કહ્યાં
 છે. ॥ ૭ ॥ પતંગ અને પતંગપતિ એ જે પતંગના ઇન્દ્રો કહ્યાં છે. ॥ ૮ ॥

જ્યોતિષ્ક દેવાના જે ઇન્દ્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ચન્દ્ર અને
 (૨) સૂર્ય સૌધર્મ અને ઈશાન ઇન્દ્રોનાં નામ શક્ર અને ઈશાન કહ્યાં છે.
 એજ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પના ઇન્દ્રોનાં નામ સનત્કુમાર અને
 માહેન્દ્ર કહ્યાં છે. બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કલ્પના ઇન્દ્રોનાં નામ બ્રહ્મ અને લાન્તક
 છે. મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પના ઇન્દ્રોનાં નામ મહાશુક્ર અને સહસ્રાર છે.

प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-प्राणतश्चैव अच्युतश्चैव । महाशुक्रसहस्रारयोः खलु कल्पयोर्विमानानि द्विवर्णानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-हारिद्राणि चैव शुक्लानि चैव । ग्रैवेयकानां देवानां-(अवगाहना) द्वे रत्नी ऊर्ध्वमुच्चत्वेन प्रज्ञप्ता ॥ सू० ३६ ॥

॥ द्वितीयस्थाने तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥ २-३ ॥

टीका—‘ दो असुरकुमारिदा ’ इत्यादि ।

असुरकुमारादि स्तनितकुमारपर्यन्तानां दशानां भवनपतिनिकायानां मेरुमाश्रित्य दक्षिणोत्तरदिग्द्वयाश्रितत्वेन द्विविधत्वात् विंशतिरिन्द्राः । तत्र चमरो दक्षिणदिग्वर्तिनाम् इन्द्रः, बली तूत्तरदिग्वर्तिनामित्येवं सर्वत्र विज्ञेयम् २० । एवं पिशा-

ये दो इन्द्र कहे गये हैं । आनत प्राणन आरण अच्युत इन कल्पों के प्राणत और अच्युत ये दो इन्द्र कहे गये हैं तथा महाशुक्र और सहस्रार कल्पों के विमान हारिद्रवर्ण (पीला) और शुक्लवर्ण वाले कहे गये हैं । ग्रैवेयक देवों के शरीर की अवगाहना द्वि रत्निप्रमाण है ।

असुरकुमार से लेकर स्तनितकुमार तक दश भवनपतिनिकायों के २० इन्द्र हैं मेरु की दक्षिण और उत्तरदिशा को लेकर भवनपतिनिकाय दो प्रकार के हो जाते हैं इनमें जो दक्षिणदिग्वर्ती भवनपतिनिकाय है उसका इन्द्र चमर है और जो उत्तरदिग्वर्तीनिकाय है उसका इन्द्र बली है, इस तरह से नागकुमार आदि के विषय में भी दक्षिण और उत्तर दिशा में रहने की अपेक्षा से क्रमशः धरण और भूतानन्द आदि इन्द्रों की व्यवस्था समझना चाहिये ।

आनत, प्राणत, आरण, अच्युत, आ कल्पानां ये धन्द्रोनां नाम प्राणत अने अच्युत कहा छे ॥ १० ॥ महाशुक्र अने सहस्रार कल्पानां विमानो हारिद्र (पीला) अने सफ़ेद वर्णवाणां कक्षां छे । ग्रैवेयकवासी देवानां शरीरतुं प्रमाणुं ये रत्निप्रमाणुं कहु छे ।

असुरकुमारथी लधने स्तनितकुमार सुधीना दश भवनपतिनिकायानां २० धन्द्रो छे । मेरुनी दक्षिण अने उत्तर दिशानी अपेक्षाये भवनपतिनिकायानां छे प्रकार पडी न्य छे । दक्षिण दिशावर्ती जे भवनपति निकाय छे तेनां धन्द्र चमर छे अने उत्तर दिशावर्ती जे भवनपति निकाय छे तेनां धन्द्र बली छे । अने प्रमाणु नागकुमार आदिना विषयमां पणु समजबुं । दक्षिण अने उत्तर दिशांमां रहनेवाला नागकुमारना धन्द्रोनां नाम अनुक्रमे धरण अने भूतानन्द समजवा । अने प्रमाणुं भाकीना सुपर्णकुमार आदिना उत्तर अने दक्षिणना धन्द्रो विषे पणु समजबुं ।

ચાનારમ્ય ગન્ધર્વપર્યન્તાનામષ્ટાનાં વ્યન્તરનિકાયાનાં દ્વિગુણત્વાત્ પોહશેન્દ્રાઃ ૧૬ ।
 અપ્રજ્ઞસિક્ર (અણપન્નિય) દેવાનારમ્ય પત્તદ્વેવાન્તાનામપ્યષ્ટાનામેવ વ્યન્તરવિશેષરૂપ
 નિકાયાનાં દ્વિગુણત્વાત્ પોહશેન્દ્રા इति ૧૬ । જ્યોતિષ્કદેવાનાં ચન્દ્રસૂર્યાણામસં-
 સ્ખ્યાતત્વેઽપિ જાતિમાત્રાપેક્ષયા દ્વાવેવ ચન્દ્રસૂર્યાસ્થ્યાન્દ્રૌ ૨ । સૌધર્માઘચ્યુતપ-
 ર્યન્તાનાં દ્વાદશાનાં કલ્પાનાં દશસંખ્યકા ઇન્દ્રાઃ ૧૦ । इत्येवं सर्वसंकलने चतुः-
 षष्टिरिन्द्रा भवन्तीति । देवाधिकारात्तन्निवासभूतविमानवक्तव्यतामाह—‘महासुकक०’
 इत्यादि, सर्व सुगमम् । नवरं हारिद्राणि पीतानि, शुक्लानि—श्वेतानि । सौधर्मादि-

इसी प्रकार पिशाच से लेकर गन्धर्वतक के आठ व्यन्तरनिकायों के द्विगुण होने से इन्द्र १६ होते हैं । अप्रज्ञसिक आदि देव व्यन्तर विशेष हैं । ये भी आठ ही होते हैं । इन आठों के भी एक २ के दो २ इन्द्र होते हैं इस तरह इनके भी १६ इन्द्र होते हैं ।

यद्यपि ज्योतिष्क देवरूप चन्द्र और सूर्य असंख्यात हैं फिर भी जाति मात्रकी अपेक्षासे ही एक चन्द्रको और एक सूर्यको इन्द्र कहा गया है—वैसे तो जितने चन्द्र और सूर्य हैं । सौधर्म से लेकर अच्युत पर्यंत १२ कल्पों के १० इन्द्र हैं । सब मिलकर इन इन्द्रों की संख्या ६४ है ।

देवों के अधिकार को लेकर सूत्रकार अब उनके निवासस्थानभूत विमानों के विषय में कथन करते हैं—‘क्यों कि देव विमानों में रहा करते हैं’ (महासुक०) इत्यादि—यह सब सुगम है—हारिद्र पदसे पीला वर्ण और शुकुलपद से श्वेतवर्ण गृहीत हुए हैं । सौधर्म आदि विमानों

એજ પ્રમાણે પિશાચથી લઈને ગન્ધર્વ પર્યન્તના આઠ વ્યન્તર નિકા-
 યોમાં પણ પ્રત્યેકના બે ઇન્દ્રોને હિસાબે કુલ ૧૬ ઇન્દ્રો થાય છે. અપ્રજ્ઞસિક્ર
 આદિ દેવ વ્યન્તર વિશેષ જ છે. તે આઠ પ્રકારના વ્યન્તર વિશેષોના પણ
 બળે ઇન્દ્રો હોય છે, તેથી તેમના કુલ ૧૬ ઇન્દ્રો થાય છે.

બે કે જ્યોતિષ્ક દેવો ૩૫ ચન્દ્ર અને સૂર્ય તો અસંખ્યાત છે, છતાં
 પણ જાતિમાત્રની અપેક્ષાએ જ એક ચન્દ્ર અને એક સૂર્યને ઇન્દ્ર કહેવામાં
 આવેલ છે. આમ તો બેટલા ચન્દ્ર અને સૂર્ય છે તે સૌ ઇન્દ્ર૩૫ જ છે.
 સૌધર્મથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના બાર ઠલ્પોના ૧૦ ઇન્દ્રો છે. આ રીતે
 બધા મળીને ૨૦+૧૬+૧૬+૨+૧૦=૬૪ ઇન્દ્રો થાય છે

દેવોનો અધિકાર આલી રહ્યો હોવાથી હવે સૂત્રકાર તેમના નિવાસ-
 સ્થાન૩૫ વિમાનોના વિષયમાં પ્રશ્નણા કરે છે, કારણ કે તેઓ વિમાનોમાં
 રહે છે “ મહાસુક૦ ” ઇત્યાદિ. આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ સુગમ છે, હારિદ્રપદથી
 પીળો વર્ણ અને શુકલપદથી શ્વેતવર્ણ ગ્રહણ કરાયો છે. સૌધર્મ આદિ

विमानवर्णावपयः क्रमश्चायम्—सौधर्मेशानयोः पञ्चवर्णानि विमानानि । ततो द्वयोः सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः कृष्णवर्णवर्जितानि चतुर्वर्णानि । पुनर्द्वयोर्ब्रह्मलोकलान्तकयोः कृष्णनीलवर्णं त्रिहायान्यत्रिवर्णानि । ततः पुनर्द्वयोर्महाशुक्रसहस्रारयोः पीतानि शुक्लानि च । ततोऽनन्तरं शुक्लान्येवेति, उक्तञ्च—

“ सोहम्मे पंचवन्ना, एककगहाणी उवजा सहस्रारो ।

दो दो तुल्लाकप्पा, तेण परं पुंडरीयाइं ॥ १ ॥ ”

छाया—सौधर्मं पञ्चवर्णानि, एकैकहानिस्तु यावत् सहस्रारः ।

द्वौ द्वौ तुल्यौ कल्पौ, तेन परं पुण्डरीकाणि ॥१॥ इति ।

देवाधिकारादेव द्विस्थानकानुपातिर्नीं तेषामवगाहनामाह—‘ गेवेज्जगाणं ’ इत्यादि, ग्रैवेयकानां देवानामवगाहना ऊर्ध्वोच्चत्वेन द्वे रत्नी—रत्नि द्वयपरिमिता प्रज्ञप्ता भगवता ॥ सू० ३६ ॥

॥ इति द्विस्थानकस्य तृतीय उद्देशकः समाप्तः ॥ २-३ ॥

के वर्ण इस प्रकार से है सौधर्म और ईशान में पांचों वर्णवाले विमान हैं । सनत्कुमार और माहेन्द्र इन दो कल्पों में कृष्णवर्णवर्जित चारवर्ण वाले विमान हैं । ब्रह्मलोक और लान्तक में कृष्ण, नील वर्ण वर्जित तीन वर्णवाले विमान है महाशुक्र और सहास्रार देवलोक में पीत और शुक्लवर्णवाले विमान है । इनके बाद शुक्लवर्णके ही विमान हैं । कहा भी है—“ सोहम्मे पंचवन्ना ” इत्यादि ।

यहां द्विस्थानों का प्रकरण चल रहा है इसलिये ग्रैवेयक निवासी देवों की ही यहाँ शरीरावगाहना कही गई है—कि—“गेवेज्जगाणं” ग्रैवेयक देवोंकी शरीरावगाहना ऊँचाईकी अपेक्षा रत्निप्रमाण है ॥ सू० २६ ॥

दूसरे स्थानकका तीसरा उद्देशा संपूर्ण ॥ २-३

विमानानां वर्णुं आ प्रभाषुं छे—सौधर्मं अने धशानमां पांचे वर्णुंवाणा विमानो छे. सनत्कुमार अने माहेन्द्र कल्पेमां कृष्णवर्णुं सिवायना आरे वर्णुंनां विमानो छे अह्नदोक्ष अने लान्तकमां कृष्ण अने नीलवर्णुं सिवायना त्रेषु वर्णुंनां विमानो छे. महाशुक्र अने सहस्रार कल्पमां पीत अने शुक्ल वर्णुंनां विमानो छे. त्पारपथीनां कल्पेमां शुक्लवर्णुंवाणां न विमानो छे. कहुं पणुं छे के— “ सोहम्मे पंचवन्ना ” इत्यादि.

ये स्थानानां अधिकार आलतो डोवाथी ग्रैवेयकनिवासी देवानी न शरीरावगाहना अर्ही प्रकट करवामां आवी छे. “गेवेज्जगाणं” ग्रैवेयकनिवासी देवाना शरीरतुं प्रभाषुं—उंचाईनी अपेक्षाये ये रत्निप्रभाषुं कहुं छे. ॥ सू. ३६ ॥

पीठ स्थानकने त्रीने उद्देशक संपूर्ण ॥ २-३ ॥

અથ ચતુર્થોદ્દેશકઃ પ્રારમ્ભ્યતે—

ગતસ્તૃતીય ઉદ્દેશકઃ, સામ્પ્રતં ચતુર્થઃ પ્રારમ્ભ્યતે, અસ્ય ચ જીવાજીવનિરૂપ-
મપ્રતિવદ્ધસ્ય પૂર્વેણ સહાડ્યમભિસમ્બન્ધઃ—પૂર્વસ્મિન્નુદ્દેશકે પુદ્ગલધર્મા જીવધર્મા-
શ્ચાભિહિતાઃ, યત્ર તુ ‘સર્વજીવાજીવાત્મક’ મિતિવાચ્યમ્, અનન મમ્બન્ધેન પ્રાપ્ત
સ્યાસ્યોદ્દેશકસ્યેમાન્યાઘ્રાનિ પશ્ચવિંશતિઃ સૂત્રાણિ—‘સમયાદવા’ ઇત્યાદિ ।

एवमनन्तरमत्रेण चायं सम्बन्धः—तृतीयोद्देशकस्यान्तिममत्रे जीवविशेषाणामु-
च्चत्वलक्षणो धर्मो निरूपितः, अत्र तु धर्माधिकारादेव समयादिस्थितिलक्षणो धर्मो
जीवाजीवसम्बन्धी जीवाजीवतया धर्मधर्मिणोरभेदेनोच्यते, तत्र यावन्तः काल-

ચૌથા ઉદ્દેશકા પ્રારંભ

તૃતીય ઉદ્દેશ સમાપ્ત હો ચુકા, અવ ચૌથા ઉદ્દેશા પ્રારંભ હોતા હૈ
इसमें जीव और अजीव का निरूपण हुआ है—तृतीय उद्देशो के व्याप
इस का संबंध इस प्रकार से है—तृतीय उद्देशो में पुद्गलधर्म और जीव
धर्म कहे गये हैं यहाँ सब जीवात्मक है यह कहनाहै इमी संबंध से
प्राप्त उस उद्देशक के ये “समयाद् वा” इत्यादि २५ सूत्र हैं ।

इन सूत्रोंका भी अनन्तर सूत्रके साथ ऐसा सम्बन्ध है कि तृतीय
उद्देशक के अन्तिम सूत्र में जीव विशेषों का उच्चत्वरूप धर्म निरूपित
हुआ है, परन्तु यहाँ धर्म के अधिकार को लेकर ही जीवाजीव संबंधी
समयादि स्थितिरूप जो धर्म और धर्मी के अभेद की अपेक्षा से जीवा
जीवरूप से कहा जाने वाला है सो इनमें जितने भी काल के प्रमाण हैं

ચૌથા ઉદ્દેશક પ્રારંભ

ત્રીણુ ઉદ્દેશક પૂરો થયો, હવે ચૌથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે. આ
ઉદ્દેશકમાં જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ થયું છે. ત્રીણ ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દે-
શકનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે—ત્રીણ ઉદ્દેશકમાં પુદ્ગલધર્મ અને જીવધર્મનું
કથન કર્યું છે. અહીં એ કહેવાનું છે કે અર્થાં દ્રવ્યો જીવ અને અજીવરૂપ છે.
આ સંબંધને અનુલક્ષીને “સમયાદ વા” ઇત્યાદિ ૨૫ સૂત્રો અહીં
આપવામાં આવ્યાં છે.

આ સૂત્રોનો આગલા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—ત્રીણ
ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં જીવવિશેષોની ઉચ્ચત્વરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ થયું છે.
પરન્તુ અહીં ધર્મના અધિકારને અનુલક્ષીને જ જીવાજીવ સંબંધી સમયાદિ
સ્થિતિરૂપ જે ધર્મ છે તેને ધર્મ અને ધર્મીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવાજીવ
રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવવાનો છે. કાળના જેટલાં પ્રમાણ છે એ સૌ પ્રમાણમાં

प्रमाणास्तेषां सर्वेषायाद्यः परमसूक्ष्मः समय इति तमधिकृत्य कालप्ररूपगामाह-
'समयाइ वा' इत्यादि।

मूलम्—समयाइ वा आवलियाइ वा जीवाइ य अजी-
वाइ य पवुच्चइ १ । आणपाणूइ वा थोवाइ वा जीवाइ य
अजीवाइ य पवुच्चइ २ । खणाइ वा लवाइ वा जीवाइ य
अजीवाइ य पवुच्चइ ३ । एवं सुहुत्ताइ वा, अहोरत्ताइ वा४,
पक्खाइ वा मासाइ वा ५, उडूति वा अयणाइ वा६, संव-
च्छराइ वा जुगाइ वा७, वाससयाइ वा वाससहस्ताइ वा८,
वाससयसहस्ताइ वा वासकोडीइ वा९, पुठ्वंगाइ वा पुवाइ
वा१०, तुडियंगाइ वा तुडियाइ वा ११, अडडंगाइ वा
अडडाइ वा १२, अवंगगाइ वा अवगाइ वा१३, हूहू अंगाइ
वा हूहूयाइ वा१४, उप्पलंगाइ वा उप्पलाइ वा१५, पउमंगाइ वा
पउमाइ वा१६, णलिंगंगाइ वा णलिणाइ वा १७, अच्छ-
णिकुरंगाइ वा अच्छणितराइ वा१८, अउयंगाइ वा अउयाइ
वा १९, णउयंगाइ वा णउयाइ वा २०, पउयंगाइ वा पउ-
याइ वा२१, चूलियंगाइ वा चूलियाइ वा२२, सीसपहेलि-
यंगाइ वा सीसपहेलियाइ वा २३, पलिओवमाइ वा साग-
रोवमाइ वा २४, उस्सप्पिणीति वा ओसप्पिणीति वा
जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ॥ सू० ३७ ॥

छाया—समया इति वा आवलिका इति वा जीवा इति च अजीवा इति च
प्रोच्यते १ । आनमाणा इति वा स्तोका इति वा जीवा इति च अजीवा इति च
प्रोच्यते २ । क्षणा इति वा लवा इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते
३ । एवं सुहूर्ता इति वा अहोरात्र इति वा ४, पक्षा इति वा मासा इति वा ५,

ઋત્વ इति वा अयनानीति वा ६, संवत्सरा इति वा युगा इति वा ७, वर्षशतानीति वा वर्षसहस्राणीति वा ८, वर्षशतसहस्राणीति वा वर्षकोटय इति वा ९, पूर्वाङ्गानीति वा पूर्वाणीति वा १०, त्रुटिताङ्गानीति वा त्रुटितानीति वा ११, अट्टाङ्गानीति वा अट्टानीति वा १२, अववाङ्गानीति वा अववानीति वा १३, हूकाङ्गानीति वा हूकानीति वा १४, उत्पलाङ्गानीति वा उत्पलानीति वा १५, पद्माङ्गानीति वा पद्मानीति वा १६, नलिनाङ्गानीति वा नलिनानीति वा १७, अक्षनिकुरાજ્ઞાનીતિ વા અક્ષનિકુરાણીતિ વા ૧૮, અયુતાજ્ઞાનીતિ વા અયુતાનીતિ વા ૧૯, નયુતાજ્ઞાનીતિ વા નયુતાનીતિ વા ૨૦, પ્રયુતાજ્ઞાનીતિ વા પ્રયુતાનીતિ વા ૨૧, ચૂલિકાજ્ઞાનીતિ વા ચૂલિકા इति वा २२, शीर्षप्रहेलिकाज्ज्ञानीति वा शीर्षप्रहेलिका इति वा २३, पल्योपमानीति वा सागरोपमाणीति वा २४, उत्सर्पिण्य इति वा अवसर्पिण्य इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ।

टीका—‘समयाइ वा ’ इत्यादि—समया इति वा ।

‘समयाः’ इत्यत्र अतीतादिविवक्षया बहुत्याद् बहुवचनम् । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् समयः—पटशाटिकापाटनकमलदलगतप्रतिभेद—तारयन्त्रशब्दसंचरणाद्यनेकोदाहरणो

उन सब में सब से प्रथम परमसूक्ष्म समय है अतः इसी बात को लेकर सूत्रकार ने यहां काल की प्ररूपणा की है—

‘समयाइ वा आवलियाइ वा ’ इत्यादि

टीकार्थ—समय अथवा आवलिका ये जीव और अजीवरूप कहे गये हैं इसकथन का तात्पर्य ऐसा है कि यहां जो “समयाः” ऐसा बहुवचन रखा गया है वह अतीनादि समयों में बहुता होने की विवक्षा से रखा गया है इसी तरह से अन्यत्र भी जानना चाहिये यह समय परम सूक्ष्म होना है इसका खण्ड नहीं हो सकता है यह निरवयवरूप होता है— तथा यह काल विशेषरूप होता है समय की सत्ता के अनुमापक पट-

સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ સમય છે. તે કારણે સૂત્રકાર હવે સમય આદિ રૂપ કાળની નીચે પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે—“સમવાइ वा आवलियाइ वा ” ઇત્યાદિ.

સમય અથવા આવલિકા, એ બન્નેને જીવ અને અજીવરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

અહીં જે “સમયાઃ” ‘સમયો એવું બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે તે અતીત (ભૂતકાળ) આદિ સમયોમાં બહુતા હોવાની અપેક્ષાએ વપરાયું છે, એજ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું આ સમય અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે, તેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી, તે નિરવયરૂપ હોય છે, તથા તે કાળવિશેષ રૂપ ગણાય છે. સમયની સત્તાના અનુમાપક (માપવાના સાધનરૂપ) પટ-

पलक्षितः परमसूक्ष्मोऽभेद्यो निरवयवः कालविशेषः । यथा पटशाटिकापाटने पूर्वं प्रथमतन्तुच्छेदो भवति, तत्राप्येकतन्तावसंख्याताः पक्षसंघाता वर्तन्ते, एव चैकस्मिन् समये यावन्तः संघाताच्छिद्यन्ते तैरनन्तैः संघातैः स्थूलतर एक एव संघातो विवक्ष्यते, एतादृशाश्च स्थूलतराः संघाता एकैकस्मिन् पक्षमण्यसंख्याता भवन्ति, तेषां क्रमेण छेदने असंख्यातसमयैरेवोपरितनपक्षमच्छेदो भवत्येकस्य पक्षमणच्छेदने, यावान् कालो व्यत्येति तस्यासंख्याततमोऽंशः समय उच्यते। समयस्य विशेषव्याख्याजिज्ञासुभिरुपासकदशाङ्गसूत्रस्य प्रथमसूत्रे मत्कृतायामगारधर्मसंजीवनीटीकायां

शाटिका का पाटन, कमल के शतदलों (सौ दल) पत्र का छेदन और तार-यन्त्र शब्द संचारण आदि अनेक उदाहरण हैं—हम जब पटशाटिका को फाड़ते हैं तब हमें प्रतीत तो ऐसा ही होता है कि पटशाटिका बहुत ही शीघ्रता से फट गई है—परन्तु ऐसा नहीं है क्योंकि पटशाटिका जब फाड़ी जाती है तब उस समय उसका प्रथम तन्तु फटता है इस प्रथम तन्तु में भी असंख्यात पक्ष संघात होते हैं एक समय में जितने संघात छिदते हैं फटते हैं—उन अनन्त संघातों का स्थूलतर एक ही संघात विवक्षित होना है—ऐसे स्थूलतर संघात एक पक्ष में असंख्यात होते हैं इस क्रम से छेदन होने पर असंख्यातसमयों में ही उपरितन पक्ष का छेदन होता है—इस तरह एक पक्ष के छेदने में जितना काल लगता है उसका असंख्यातवां अंश ही समय कहा गया है इस समय की विशेष व्याख्या के इच्छुकों को उपासकदशाङ्ग की आगारसंजीवनी टीका के

शाटिकानुं पाटन (वस्त्रने श्राडवानी डिया), कमलना शतदलानुं छेदन, अने तारयंत्र शब्द संचारण आदि अनेक उदाहरण छे न्यारे आपणु डोई वस्त्रने श्राडीये छीये, त्यारे आपणुने जेवुं लागे छे के ते वस्त्र घणुं न ओछा समयमां श्राटी नय छे, परन्तु ते मान्यता परापर नथी, कारणु के न्यारे ते पटशाटिकाने (वस्त्रने) श्राडवामां आवे छे, त्यारे (ते समये) तो तेनो प्रथम तंतु श्राटे छे ते प्रथम तंतुमां पणु असंख्यात पक्ष (अति भारीकमां भारीक) संघात डोय छे. जेक समयमां जेटला संघात छेदाय छे—श्राटे छे ते अनन्त संघातेनो स्थूलतर जेक न संघात विवक्षित डोय छे जेवां स्थूलतर संघात जेक पक्षमां असंख्यात डोय छे आ कमे छेदन यतां यतां असंख्यात समयोमां न उपरितन (सौथी उपरना) पक्षमनुं छेदन थाय छे आ रीते जेक पक्षमना छेदनमां जेटला काण लागे छे तेना असंख्यातमां अंशरूप काणने समय कडे छे आ समयनी विशेष व्याख्या नानुवानी धरुवाणा पाठकोजे उपासकदशांगना पडेला सूत्रनी आगारसंजिवनी टीका

વિલોકનીયમ્। તથા—અસંખ્યાતસમયસમુદાયાત્મિકૈકાઽઽલિકા, સા ચ ક્ષુદ્રકમ-
વગ્રહણકાલસ્ય પદ્મપન્ચાશદુત્તરદ્વિશતતમભાગભૂતા। સમયા ઇતિ વા આવલિકા ઇતિ
વા યઃ કાલપદાર્થસ્તદ્વિરોધેન જીવા ઇતિ ચ જીવપર્યાયત્વાત્ પર્યાયપર્યાયિણોશ્ચ
કથશ્ચિદ્ ભેદાત્, તથા અજીવાનાં પુદ્ગલાદીનાં પર્યાયત્વાદ્ અજીવા ઇતિ
ચ પ્રોચ્યતે। સમયાદયો જીવાદિવ્યતિરેકમાત્રો ન ભવન્તિ, તથાદિ—
સાદિ સપર્યવસાનાદિભેદભિન્ના યા જીવાજીવાદીનાં સ્થિતિસ્તદ્ભેદાઃ સમયાદયઃ
સન્તિ। સા ચ સ્થિતિર્જીવાજીવયોર્ધર્મઃ, સ ધર્મશ્ચ ધર્મિણો નાત્યન્તં ભેદવાન્,
અતો ધર્મધર્મિણોરભેદોપચારાત્ સમયા આવલિકાશ્ચ જીવાજીવત્વેન વ્યવદિશ્યન્તે।

પ્રથમ સૂત્ર કી ટીકા મેં અવલોકન કરના ચાહિયે। તથા અસંખ્યાત
સમયોં કી ઇક આવલિકા હોતી હૈ—યહ આવલિકા ક્ષુદ્રકમવગ્રહણરૂપ
કાલ કી ૨૬૬ વે ભાગરૂપ પડતી હૈ, સમય અથવા આવલિકારૂપ જો
કાલવિશેષ હૈ સો इनके साथ जीवादिका कोई विरोध नहीं है—अतः
ये जीव के पर्यायरूप हैं और पर्याय और पर्यायी में कथंचित् अन्वेद-
मान्य हुआ है इसलिये ये जीव और अजीव आदिरूप कहे गये हैं।
समयादिक जीवादिक से भिन्न नहीं हैं इस कथन का भाव ऐसा है कि
सादि सपर्यवसान आदि भेदवाली जो जीवाजीवादिकों की स्थिति है
उसी के भेद तो समयादिक हैं यह स्थितिजीव और अजीव की धर्म-
रूप है यह धर्म अपने धर्मों से अत्यन्त भेद वाला नहीं होता है
इसलिये धर्म और धर्मों में अन्वेदोपचार से समय और आवलिका ये
सब जीव और अजीवरूप से व्यवदेश को प्राप्त हो जाते हैं। यदि धर्म
का धर्मों से अत्यन्त भेद माना जायगा तो वह उससे सर्वथा विप्रकृष्ट

વાંચી લેવી. અસંખ્યાત સમયોની એક અવલિકા થાય છે. આ આવલિકા ક્ષુદ્રક
લવગ્રહણરૂપ કાળના ૨૬૬ માં ભાગપ્રમાણ હોય છે. સમય અથવા આવલિકારૂપ
જે કાળવિશેષ છે, તેમની સાથે જીવાદિકનો કોઈ વિરોધ નથી તેથી તેઓ
જીવની પર્યાયરૂપ છે અને પર્યાય અને પર્યાયીમાં કંઈક અંશે અન્વેદ માનવામાં
આવે છે, તેથી તેમને જીવ અને અજીવ આદિરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે.
“ સમયાદિક જીવાદિકથી ભિન્ન નથી. ” આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે.

સાદિ સપર્યવસાન (અન્ત યુક્ત) આદિ ભેદવાળી જીવાદિકોની જે
સ્થિતિ છે, તેના જ ભેદ તો સમયાદિક છે. આ સ્થિતિજીવ અને અજીવના
ધર્મરૂપ છે. આ ધર્મ પોતાના ધર્મો કરતાં અત્યંત ભેદવાળો હોતો નથી
તેથી ધર્મ અને ધર્મોમાં અન્વેદોપચારની અપેક્ષાએ સમય અને આવલિકા
જીવ અને અજીવ રૂપ વ્યવહારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે ધર્મનો ધર્મોથી
અત્યંત ભેદ માનવામાં આવે, તો તેના કરતાં બિતકુલ ભિન્ન થઈ જવાને

अत्यन्तभेदे हि विप्रकृष्टधर्ममात्रोपलब्धौ प्रतिनियतधर्मविषयः संशयो न स्यात्, तदन्येभ्योऽपि तस्य भेदाविशेषात् । दृश्यते च यदा कश्चित् हरिततरुतरुणशाखा-प्रसरविवरान्तरतः किमपि शुक्लं पश्यति तदा 'किमियं पताका किं वा बलाका?। इत्येवं प्रतिनियतधर्मविषयः संशय इति । अभेदेऽपि सर्वथा संशयानुत्पत्तिरेव, गुणग्रहणत एव तस्यापि गृहीतत्वादिति । इह त्वभेदनयाश्रयणात्--' जीवाइ य ' इत्याद्युक्तम् । इह च समयावलिकालक्षणपदार्थद्वयस्य प्रत्येकं जीवाजीवात्मकतया

-भिन्न हो जाने के कारण उसकी उपलब्धि होने पर प्रतिनियत धर्मी-विषयक जो संदेह होता है वह नहीं हो सकेगा, क्यों कि वह जिस प्रकार से विवक्षित धर्मी से भिन्न है उसी प्रकार से वह अन्य अविवक्षित धर्मी से भी भिन्न है तो फिर वह प्रतिनियतधर्मीविषयक ही संदेह को क्यों उत्पन्न करेगा अन्य धर्मीविषयक संदेह को उसी काल में वह क्यों नहीं उत्पन्न करेगा अवश्य ही उत्पन्न करेगा प्रतिनियत वस्तु विषयक संदेह होता नहीं है ऐसा तो नहीं हम जब बहुत दूर से हरे वृक्ष की शाखाओं के मध्य में कोई सफेद वस्तु देखते हैं तो हमें ऐसा संदेह होता ही है -कि क्या यह पताका है या बलाका (बगलोंकी पंक्ति) है ? यदि धर्मको धर्मी से सर्वथा अभिन्न ही माना जायगा-तभी प्रतिनियतवस्तु विषयक संदेह उत्पन्न नहीं हो सकेगा क्यों कि गुणके ग्रहणसे उससे अभिन्न उस वस्तु का ग्रहण हो ही जावेगा इसी कारण अभेदनय के आश्रयण से " जीवाइ य " इत्यादि पाठ कहा गया है । यहाँ ये समय आवलिकारूप पदार्थद्वय

कारणु तेनी उपलब्धि (प्राप्ति) यतां प्रतिनियत धर्मविषयक न संदेह थाय छे ते नहीं थछ शके, कारणु के न प्रकारे ते विवक्षित धर्मीधी सिन्न छे अन्य प्रकारे ते अविवक्षित धर्मीधी पणु सिन्न छे, तो पछी ते प्रतिनियत धर्म विषयक न संदेह केम उत्पन्न करशे ? अन्यधर्मविषयक संदेह अन्य कारणे ते केम नहीं उत्पन्न करे ? अवश्य उत्पन्न करशे न प्रतिनियत वस्तुविषयक संदेह उत्पन्न न थतो छाय अथी वात तो अनती नथी आपणु न्यारे लीला वृक्षनी शाखाओना मध्यभागमां केछ सदेह वस्तुने देणीअे छीअे त्यारे आपणुने अेवो सदेह थाय छे के ते पताका छे के बगलानी पंक्ति छे ? न धर्मने धर्मीधी सर्वथा अभिन्न न मानवामां आवे तो पणु प्रतिनियत वस्तुविषयक संदेह उत्पन्न नहीं थछ शके, कारणु के गुणुना ग्रहणुथी ते गुणुथी अभिन्न अेवी ते वस्तु ग्रहणु थछ न करशे. अन्य कारणु अलेह नयने अ धारे " जीवाइ य " इत्यादि कडेवामां आये छे. अर्ही ते समय अने अवलिका

મળનાદ્ દ્વિસ્થાનકાવતારો વિજ્ઞેયઃ । એવમુત્તરમ્ત્રાણ્યપિ જ્ઞેયાનિ । વિશેષં તુ વક્ષ્યામઃ—‘ આળાપાણૂતિ વા ’ ઇત્યાદિના આનપ્રાણ.—ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસકાલઃ, સ ચ સંખ્યાતાવલિકાપ્રમાણઃ ।

ઉક્તશ્ચ—“ હૃદ્વસ્સ અળવગલ્લસ્સ, નિરુપકિલ્લસ્સ જંતુણો ।

એગે ઝસાસનીસાસે એસ પાણુતિ વુચ્ચઈ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

છાયા—હૃદ્વસ્થાનવગ્લાનસ્ય, નિરુપકિલ્લ્લસ્ય જન્તોઃ ।

એક ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસઃ, એષ પ્રાણ ઇત્યુચ્યતે ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

યદ્વા—દ્વિપશ્ચાશ્વદધિકત્રિચત્વારિંશન્છત (૪૩૫૨) સંખ્યકાવલિકાપરિ-
મિત એક આનપ્રાણ ઇતિ વૃદ્ધાઃ ।

જીવ અજીવરૂપ હૈં હસ પ્રકાર કે કથન સે દ્વિસ્થાનક મેં ઉનકા અવ-
તાર હુઆ હૈં એસા જાનના ચાહિયે હસી તરહ સે આગે કે સૂત્રોં કો ખી
જાનના ચાહિયે ૧ । “ અળપાણૂહ વા યોવાહ વા જીવાહ ય અજીવાહ ય ”
ઇત્યાદિ । શ્વાસોચ્છ્વાસ અથવા સ્તોક યે સવ ખી જીવરૂપ ઓર અજી-
વરૂપ હૈં ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસ કાલ કા નામ આનપ્રાણ હૈં । યહ ઉચ્છ્વાસ
નિઃ શ્વાસ કાલ સંખ્યાત આવલિકા પ્રમાણરૂપ હોતા હૈં । કહા ખી હૈં—
“ હૃદ્વસ્સ અળવગલ્લસ્સ ” ઇત્યાદિ ।

જો મનુષ્ય દુષ્ટ અર્થાત્ ઉત્સાહયુક્ત હો તથા અનવગ્લાન ગ્લાનિર-
હિત અર્થાત્ નીરોગી હો, તથા નિરુપકિલ્લ અર્થાત્ માનસિક ઓર
કૌટુંબિક કલેશ સે રહિત હાં, એસે મનુષ્ય કે એક ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ
કો પ્રાણ કહતે હૈં ॥ ૧ ॥

અથવા—૪૩૫૨ આવલિકાપ્રમાણ એક આનપ્રાણ હોતા હૈં એસા

૩૫ યે પદાર્થોને જીવ અજીવરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રકારના
કથનને લીધે દ્વિસ્થાનમાં (બે બોલ) તેમની ગણતરી કરવામાં આવી છે, એમ
સમજવું. એજ પ્રમાણે પછીનાં સૂત્રો વિષે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

“ આળપાણૂહ વા યોવાહ વા જીવાહ ય અજીવાહ ય ” ઇત્યાદિ—

શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્તોક પણ જીવરૂપ અને અજીવરૂપ છે ઉચ્છ્વાસ
નિઃશ્વાસકાળતુ નામ આનપ્રાણ છે. તે ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસકાળ સંખ્યાત આ-
લિકાપ્રમાણ હોય છે. કહ્યું પણ છે—“ હૃદ્વસ્સ અળવગલ્લસ્સ ” ઇત્યાદિ—

જે મનુષ્ય ઉત્સાહયુક્ત હોય, અનવગ્લાન (ગ્લાનિરહિત અથવા નીરોગી)
હોય, તથા નિરુપકિલ્લ (માનસિક અને કૌટુંબિક કલેશથી રહિત) હોય,
એવા મનુષ્યના એક ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસને પ્રાણ કહે છે. ॥ ૧ ॥

उक्तञ्चैः—“ एगो आणापाणू, तेयालीसं सया उ बावन्ना ।

आवलिपमाणेणं, अणंतनाणीहिं निदिदो ॥ १ ॥ ” इति ।

छाया—एक आनप्राणः त्रिचत्वारिंशच्छतानि द्विपञ्चाशत् ।

आवलिकाप्रमाणेन, अनन्तज्ञानिभिर्निर्दिष्टः ॥ १ ॥ इति ।

स्तोकः—सप्तानप्राणप्रमाणः । क्षणः—संख्यातानप्राणप्रमाणः—लवः—सप्तस्तोक-
प्रमाणः । एवमिति, एवं—यथा प्राक्तनसूत्रत्रये ‘ जीवा इति च अजीवा इति च
प्रोच्यते इति पाठो भणितस्तथैवेतःप्रभृति सर्वेषूत्तरसूत्रेषु बोध्य इत्यर्थः । मुहूर्त्तः
—सप्तसप्ततिलवप्रमाणः,

उक्तञ्च—“ सत्त पाणाणि से थोवे सत्त थोवाणि से लवे ।

लवाणं सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ १ ॥

तिणिण सहस्सा सत्त सयाणि तेवत्तरिं चडसासा ।

एस मुहुत्तो भणिभो, सव्वेहिं अणंतनाणीहिं ॥ १ ॥ ” (अ० १ श० १३ उ)

छाया—सप्त प्राणाः स स्तोकः, सप्तस्तोकाः स लवः ।

लवानां सप्तसप्ततिः, एष मुहूर्त्तो व्याख्यातः ॥ १ ॥

त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि त्रिसप्तति श्वासोच्छ्वासाः ।

एष मुहूर्त्तो भणितः, सर्वैरनन्तज्ञानिभिः ॥ २ ॥ इति ।

वृद्धजन कहते हैं कहा भी है—“ एगो आणापाणू तेयालीसं ” इत्यादि ।

सात आनप्राण प्रमाण एक स्तोक होता है । संख्यात आनप्राणप्रमाण
एक क्षण होता है । सात स्तोक प्रमाण एक लव होता है ।

जिस प्रकार पहिले के इन तीन सूत्रों में “ जीवा इति च अजीवा
इति च प्रोच्यते ” ऐसा पाठ कहा गया है उसी प्रकार से “ एवं मुहु-
त्ताइ वा अहोरत्ताइ वा, पक्खाइ वा मासाइ वा ” इत्यादि २४ वें
सूत्रतक “ जीवा इति च, अजीवा इति च प्रोच्यते ” इस पाठ का
आयोजन करना चाहिये ७७ लवों का एक मुहूर्त्त है ।

अथवा ४३५२ आवलिकाप्रमाणे एक आनप्राणु डोय छे, ओषुं वृद्धजने।

कडे छे कहुं पणु छे—“ एगो आणापाणू तेयालीसं ” इत्यादि।

सात आनप्राणु प्रमाणे एक स्तोक डोय छे, संख्यात आनप्राणु प्रमाणे

एक क्षणु डोय छे, अने सात स्तोकप्रमाणे एक लव डोय छे।

ये रीते आगला णु सूत्रे साथे “ जीवा इति च, अजीवा इति च

प्रोच्यते ” आ सूत्रपाठ आपवाभां आण्ये छे, ओण प्रमाणे “ एवं मुहुत्ताइ वा

अहोरत्ताइ वा, पक्खाइ वा मासाइ वा ” इत्यादि २४ भां सूत्र सुधी “ जीवा

इति च, अजीवा इति च प्रोच्यते ” आ पाठुं आयोजन करुं जेधये, ७७

અહોરાત્રઃ—ત્રિંશન્મુહૂર્તપ્રમાણઃ । પક્ષઃ પશ્ચદશાહોરાત્રપ્રમાણઃ માસઃ—પક્ષદ્વયમ્ । ઋતુઃ—માસદ્વયપ્રમાણઃ વસન્તાદિરૂપઃ । અયનમ્—ઋતુત્રયપરિમિતમ્ । સંવત્સરઃ—અયનદ્વયપ્રમાણઃ । યુગમ્—પશ્ચસંવત્સરાણિ । વર્ષશતાદીનિ પ્રસિદ્ધાનિ । પૂર્વાક્ષમ્—ચતુરશીતિલક્ષવર્ષપ્રમાણમ્ । પૂર્વમ્—પૂર્વાક્ષમેવ ચતુરશીતિલક્ષગુણિતમ્ । પૂર્વપરિમાણં યથા—

“ પુવ્વસ્સ ઉ પરિમાણં, સયરિં સ્વલુ ઠોતિ કોટિલક્ષ્વાઓ ।

છપન્નં ચ સહસ્સા, વોદ્ધવ્વા વાસ કોટીણં ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥

છાયા—પૂર્વસ્ય તુ પરિમાણં, સસતિઃ સ્વલુ ભવન્તિ કોટિલક્ષાઃ ।

પટ્પશ્ચાશ્ચ સહસ્ત્રાણિ, વોદ્ધવ્યાનિ વર્ષાણાં કોટયઃ ॥ ૧ ॥

અક્ષતોઽપિ ચ—૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ । સસતિઃ, તદુપરિપટ્પશ્ચાશ્ચ, તદુપરિ ચ દશશૂન્યાનિ સ્થાપનીયાનીતિ । ત્રુટિતાક્ષં—ચતુરશીતિ—લક્ષગુણિત

કહા મી હૈ—“ સત્ત પાળાણિ સે શ્રોવે ” ઇત્યાદિ ।

ત્રીસ મુહૂર્તોં કા એક અહોરાત્ર હોતા હૈ । ૧૫ અહોરાત્રોં કા એક પક્ષ હોતા હૈ દો પક્ષોં કા એક માસ હોતા હૈ દો માસ કી એક વસન્તાદિ ઋતુ હોતી હૈ । ત્રીન ઋતુઓં કા એક અયન હોતા હૈ દો અયનોં કા એક સંવત્સર હોતા હૈ પાંચ સંવત્સરોં કા એક યુગ હોતા હૈ વર્ષશત આદિ પ્રસિદ્ધ હી હૈ । ૮૪ લાખ વર્ષોં કા એક પૂર્વાક્ષ હોતા હૈ, ૮૪ લાખ પૂર્વાક્ષ કા એક પૂર્વ હોતા હૈ । પૂર્વ કા પ્રમાણ એસા હી કહા ગયા હૈ—“ પુવ્વસ્સ ઉ પરિમાણં ” ઇત્યાદિ । તાત્પર્ય ઇસ ગાથા કા એસા હૈ કિ ૮૪ લાખ કો ૮૪ લાખ સે ગુણા કિયા જાતા હૈ તવ ઇસમેં વર્ષોં કી સંખ્યા કા પ્રમાણ ૭૦૫૬૦૦ ૦૦૦૦૦૦૦૦ સત્તર લાખ કરોડ છપ્પન હજાર કરોડ વર્ષ જબ હોતા હૈ તચ એક પૂર્વ હોતા હૈ, પૂર્વ કા જિતના પ્રમાણ હોતા હૈ ઉસે

લવોનું એક મુહૂર્ત થાય છે. કહ્યું પણ છે—“ સત્ત પાળાણિ સે શ્રોવે ” ઇત્યાદિ.

૩૦ મુહૂર્તોનો એક દિવસરાત (અહોરાત્ર) થાય છે ૧૫ અહોરાતોનો એક પક્ષ (પખવાડિયું) થાય છે. બે પક્ષોનો એક માસ થાય છે. બે માસની વસન્તાદિ એક ઋતુ થાય છે. ત્રણ ઋતુઓનું એક અયન થાય છે અને બે અયનનું એક સંવત્સર (વર્ષ) થાય છે પાંચ સંવત્સરોનો એક યુગ થાય છે. ૮૪ લાખ વર્ષોનું એક પૂર્વાક્ષ થાય છે અને ૮૪ લાખ પૂર્વાક્ષોનો એક પૂર્વ થાય છે. પૂર્વનું પ્રમાણ “ પુવ્વસ્સ ઉ પરિમાણં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા આ પ્રકારનું ખતાવ્યું છે—૮૪ લાખને ૮૪ લાખ વડે ગુણતાં જે ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એક પૂર્વનું વર્ષ પ્રમાણ સિત્તર લાખ કરોડ, છપ્પન હજાર કરોડ છે તે કાળને એક પૂર્વ કહે છે. એક પૂર્વનું જેટલું પ્રમાણ કહ્યું છે

पूर्वपरिमाणम् । एवं त्रुटितादिषु पूर्वस्य पूर्वस्य संख्यानस्य चतुरशीतिलक्षगुणने-
नोत्तरमुत्तरं संख्यानं भवति । एवं शीर्षप्रहेलिका पर्यन्तं विज्ञेयम् । तस्यां चतु-
र्नवत्यधिकमङ्कस्थानशतं भवति । अत्र गाथा—

८४ लाख से गुणा करने पर एक त्रुटिताङ्ग का प्रमाण होता है, ८४ लाख
त्रुटितांग का एक त्रुटित होता है, ८४ लाख त्रुटितों का एक अटटाङ्ग
होता है, ८४ लाख अटटांग का एक अटट होता है ८४ लाख अटट का
एक अववांग होता है, ८४ लाख अववाङ्ग का एक अवव होता है चौरासी
लाख अवव का एक हूहकांग होता है, चौरासीलाख हूहकांग का एक
हूहक होता है, चौरासी लाख हूहक का एक उत्पलाङ्ग होता है, चौरासी
लाख उत्पलांग का एक उत्पल होता है, चौरासी लाख उत्पल का एक
पद्मांग होता है, चौरासी लाख पद्मांग का एक पद्म होता है, चौरासी
लाख पद्म का एक नलिनांग होता है, चौरासी लाख नलिनांग का एक
नलिन होता है, चौरासी लाख नलिन का एक अक्षिनिकुराङ्ग होता है,
चौरासी लाख अक्षिनिकुरांग का एक अक्षिनिकुर होता है, चौरासी
लाख अक्षिनिकुर का एक अयुतांग होता है, चौरासी लाख अयुतांग
का एक अयुत होता है । चौरासी लाख अयुत का एक नयुतांग होता
है, चौरासी लाख नयुतांग का एक नयुत होता है, चौरासी लाख नयुत
का एक प्रयुतांग होता है, चौरासी लाख प्रयुतांग का एक प्रयुत होता

अटटा प्रमाणने ८४ लाख वडे गुणवाथी अेक त्रुटितांग प्रमाणकाण थाय छे.
८४ लाख त्रुटितांगनुं अेक त्रुटित थाय छे. ८४ लाख त्रुटितोनुं अेक अटटांग
थाय छे अने ८४ लाख अटटांगोनुं अेक अटट थाय छे. ८४ लाख अटटने
अेक अववांग थाय छे अने ८४ लाख अववांगनुं अेक अवव थाय छे. ८४
लाख अववनुं अेक हूहकांग थाय छे अने ८४ लाख हूहकांगनुं अेक हूहक
थाय छे. ८४ लाख हूहकनुं अेक उत्पलांग थाय छे अने ८४ लाख उत्पलांगनुं
अेक उत्पल थाय छे. ८४ लाख उत्पलनुं अेक पद्मांग थाय छे अने ८४ लाख
पद्मांगोनुं अेक पद्म थाय छे. ८४ लाख पद्मनुं अेक नलिनांग थाय छे अने
८४ लाख नलिनांगनुं अेक नलिन थाय छे ८४ लाख नलिननुं अक्षिनिकुरांग
थाय छे अने ८४ लाख अक्षिनिकुरांगनुं अेक अक्षिनिकुर थाय छे. ८४ लाख
अक्षिनिकुरनुं अेक अयुतांग थाय छे अने ८४ लाख अयुतांगनुं अेक अयुत
थाय छे ८४ लाख अयुतनुं अेक नयुतांग थाय छे अने ८४ लाख नयुतांगनुं
अेक नयुत थाय छे. ८४ लाख नयुतनुं अेक प्रयुतांग थाय छे अने ८४ लाख

“ इच्छिय ठाणेण गुणं, पणसुत्तं चउरसीति गुणियं च ।

काऊणं तइवारे, पुव्वंगाईण मुण संखं ॥ १ ॥ ” इति ।

छाया—इच्छितस्थानेन गुण्यं, शून्यपश्चकं चतुरशीतिगुणितं च ।

पूर्वाङ्गादीनां संख्या त्रिवारान् कृत्वा जानीहि ॥ १ ॥ ” इति ।

शीर्षप्रहेલિકાનંતઃ કાલઃ સાંવ્યાવહારિકઃ સંખ્યાતઃ કાલઃ પ્રોચ્યતે ।

અનેન ચ પ્રથમપૃથિવીગતનારકાણાં ભવનપતિવ્યન્ટરાણાં, મરતૈરવતેષુ સુપમદુ-
ષ્વમાયાઃ પશ્ચિમે ભાગે મનુષ્યતિરશ્વાં ચાયુર્મીયત ઇતિ । કિશ્ચ—શીર્ષપ્રહેલિકાયાઃ
પરતોઽપ્યસ્તિ સંખ્યાતઃ કાલઃ, સચાનતિશાયિનાં ન વ્યવહારવિપય ઇતિ કૃત્વૌપમ્યે

है, चौरासी लाख प्रयुत का एक चूलिकांग होना है, चौरासी लाख
चूलिकांग की एक चूलिका होती है, चौरासी लाख चूलिकांग का एक
शीर्षप्रहेलिकांग होता है, चौरासी लाख शीर्षप्रहेलिकांग की एक शीर्ष-
प्रहेलिका होती है । यहां तक लौकिक गणित है पत्योपम आदि सब
लोकोत्तर गणित हैं । शीर्षप्रहेलिका में १९४ वें अङ्गस्थान होते हैं । गाथा
—“ इच्छिय ठाणेण गुणं ” इत्यादि । इच्छित स्थानसे चौरासीलाख
को गुणित करो जितनी बार गुणाओगे उतनी बारही पूर्वाङ्ग आदिकी
संख्याको जानलो, अर्थात् पूर्वाङ्ग आदिमें जिसकी संख्या जाननी चाहें
उसको चौरासी लाखसे गुणाने पर अगलेकी संख्या आजावेगी, जैसे
पूर्वाङ्ग को चौरासी लाखसे गुणाने पर पूर्वकी संख्या आ जावेगी, पूर्वका
चौरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितांगकी संख्या आवेगी, त्रुटितांगको
चौरासी लाखसे गुणाने पर त्रुटितकी संख्या आजावेगी इत्यादि जान

પ્રયુતાંગનું એક પ્રયુત થાય છે. ૮૪ લાખ પ્રયુતનું એક ચૂલિકાંગ થાય છે
અને ૮૪ લાખ ચૂલિકાંગની એક ચૂલિકા થાય છે ૮૪ લાખ ચૂલિકાનું એક
શીર્ષપ્રહેલિકાંગ થાય છે અને ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની એક શીર્ષપ્રહેલિકા
થાય છે. અહીં સુધીનું લૌકિક ગણિત છે. પત્યોપમ આદિ લોકોત્તર ગણિત
(ગણતરી) છે.

શીર્ષપ્રહેલિકા નામનો જે કાળ છે તે ૧૯૪ અ કોવાળી સંખ્યા (વર્ષોને
હિસાબે) છે. ગાથા—“ इच्छिय ठाणेण गुणं ” इत्यादि इच्छित स्थानથી ચોરાસી
લાખનો ગુણાકાર કરો, જેટલીવાર ગુણુશો તેટલીવાર પૂર્વાંગ આદિની સંખ્યા
જણાઈ આવશે. અર્થાત્ પૂર્વાંગ આદિમાં જેની સંખ્યા જાણવાની ઈચ્છા હોય
તેને ચોરાસી લાખથી ગુણવાથી આગલાની સંખ્યા આવી જશે. જેમકે પૂર્વાંગને
ચોરાસી લાખથી ગુણવાથી પૂર્વની સંખ્યા આવી જશે. પૂર્વને ચોરાસી લાખથી
ગુણવાથી ત્રુટિતાંગની સંખ્યા આવી જશે ત્રુટિતાંગને ચોરાસી લાખથી ગુણવાથી
ત્રુટિતની સંખ્યા આવી જશે. ઇત્યાદિ સમજી લેવું. શીર્ષપ્રહેલિકા પર્યન્તના

प्रक्षिसः, अतएव शीर्षप्रहेलिकायाः परतः पल्योपमाद्युपन्यासः । तत्र पल्येनोपमा यस्य तत् पल्योपमम्—असंख्यातवर्षकोटिकोटिप्रमाणम् सागरेणोपमा यस्य तत् सागरोपमम्—पल्योपमकोटिकोटि दशकमानमिति । दशसागरोपमकोटिकोटय उत्सर्पिणी । एवमवसर्पिणीति ॥ सू० ३७ ॥

कालविशेषवद् ग्रामादिवस्तुविशेषा अपि जीवाजीवा एवेति द्विस्थानकैः सप्तचत्वारिंशत्सूत्रैः प्राह—

लेना चाहिये ॥ शीर्षप्रहेलिका तक का काल सांव्यावहारिक काल संख्यातकाल कहा है इस संख्यातकाल से प्रथमपृथिवीगत नारकों की, भवनपतियोंकी, व्यन्तरोंकी, भरतक्षेत्र ऐरवत क्षेत्र में सुषम दुष्षमाके पश्चिमभाग में वर्तमान मनुष्य तिर्यश्चोंकी आयुका प्रमाण मापा जाता है ।

किञ्च—शीर्षप्रहेलिका से आगे भी संख्यातकाल है परन्तु वह अतिशय ज्ञान रहित जीवों के व्यवहार का विषय नहीं होना है, ऐसा समझ कर ही उसे उपमान में प्रक्षिस कर दिया है इसी बात को बताने के लिये शीर्षप्रहेलिका से आगे के काल को पल्योपम आदि रूप से पकट किया गया है । पल्य से जिसकी उपमा हो वह पल्योपम है यह पल्योपमरूप काल असंख्यात कोटि कोटि वर्ष प्रमाण का होता है । सागर से जिसकी उपमा हो वह सागरोपम है दश कोटिकोटि पल्योपम का एक सागरोपम होता है । १० कोडाकोडी सागरोपम की एक उत्सर्पिणी और १० ही कोटाकोटी सागरोपम की एक अवसर्पिणी होती है अर्थात् बीस कोडाकोडी सागरोपम का एक काल चक्र होता है ॥ सू० ३७ ॥

काणने सांव्यावहारिक काण-संख्यातकाण कह्यो छे ते संख्यातकाण द्वारा पडेवी पृथ्वीना नारकेना, भवनपतिओना, व्यन्तरेना, भरतक्षेत्र अने औरवत क्षेत्रमां सुषमदुष्षमाना पश्चिम भागमां वर्तमान (विद्यमान) मनुष्ये अने तिर्य'थोना आयुनुं प्रमाण भापी शक्य छे.

वणी शीर्षप्रहेलिका पछी पणु संख्यातकाण छे, परन्तु ते अनतिशायी (अतिशयज्ञान विनाना) लोवोना व्यवहारना विषयरूप होता नथी, ओम समलोने न तेने उपमा द्वारा अताववामां आव्यो छे. ओ वातने अताववाने भाटे शीर्षप्रहेलिकाथी आगणना काणने पल्योपम आदिइये प्रकट करवामां आवेल छे. पल्यनी (मोटो भाडो) साथे जेनी उपमा भापी शक्य छे तेवा काणने पल्योपम काण कडे छे ते पल्योपमरूप काण असंख्यात कोटि कोटि वर्षप्रमाणवाणो होय छे. जे काणने सागरनी उपमा भापी शक्य छे, ओवा काणनुं नाम सागरोपम काण छे दश कोटि कोटि पल्योपमने ओकसागरोपम काण थाय छे. १० कोडा कोडीसागरोपमनी ओक उत्सर्पिणी थाय छे अने ओटला न (१०) कोडाकोडी सागरोपमनी ओक अवसर्पिणी थाय छे. सू. ३७

मूलम्—ग्रामाङ् वा णगराङ् वा १, निगमाङ् वा रायहाणीङ् वा २, खेडाङ् वा कव्वडाङ् वा ३, मंडवाङ् वा द्रोणमुहाङ् वा ४, पट्टणाङ् वा आगराङ् वा ५, आसमाङ् वा संवाहाङ् वा ६, संनिवेशाङ् वा घोसाङ् वा ७, आरामाङ् वा, उज्जाणाङ् वा ८, वणाङ् वा वणसंडाङ् वा ९, वावीति वा, पुक्खरणीति वा १०, सराङ् वा सरपंतीति वा ११, अगडाङ् वा तलागाङ् वा १२, दहाङ् वा णदीति वा १३, पुढवीति वा उदहीति वा १४, वायखंधाङ् वा उवासंतराङ् वा १५, वलयाङ् वा, विग्रहाङ् वा १६, दीवाङ् वा, समुहाङ् वा १७, वेलाङ् वा, वेइयाङ् वा १८, दाराङ् वा, तोरणाङ् वा १९, णेरइयाङ् वा णेरइयावासाङ् वा याव २०-४२ वैमाणियाङ् वा वैमाणियावासाङ् वा ४३, कप्पाङ् वा कप्पविमाणवासाङ् वा ४४, वासाङ् वा, वासहरपव्वयाङ् वा ४५, कूडाङ् वा कूडागराङ् वा ४६, विजयाङ् वा रायहाणीति वा, जीवाङ् य अजीवाङ् य पव्वुच्चइ ४७ ।

छायाङ् वा आयवाङ् वा १, दोसिणाङ् वा अंधगाराङ् वा २, ओमाणाङ् वा उम्माणाङ् वा ३, अइजाणगिहाङ् वा उज्जाणगिहाङ् वा ४, अवलिंवाङ् वा सणिप्पवायाङ् वा जीवाङ् य अजीवाङ् य पव्वुच्चइ ५ । दो रासी पणत्ता तं जहा-जीवरासी च्चैव अजीवरासी च्चैव ॥ सू० ३८ ॥

छाया-ग्रामा इति वा नगराणीति वा १, निगमानीति वा राजधान्य इति वा २, खेटानीति वा कर्वटानीति वा ३, मडम्बानीति वा द्रोणमुखानीति वा ४, पत्तनानीति वा आकरा इति वा ५ आश्रमा इति वा संवाहा इति वा ६, संनिवेशा इति वा घोषा इति वा ७, आरामा इति वा उद्यानानीति वा ८, वनानीति वा वनखण्डा इति वा ९, वाप्य इति वा पुक्करिण्य इति वा १०, सरांसीति वा सरः-पङ्क्तय इति वा ११, अमटा इति वा तडागा इति वा १२, हदा इति वा नद्य इति वा १३ पृथिव्य इति वा उदधय इति वा १४, वातस्कन्धा इति वा अवकाशान्तराणीति वा १५, वलयानीति वा विग्रहा इति वा १६, द्वीपा इति वा समुद्रा इति वा १७, वेला इति वा वेदिका इति वा १८, द्वाराणीति वा तोरणानीति वा १९, नैरयिका इति वा नैरयिका वासा इति वा यावत् २०-४२ वैमानिका इति वा वैमानिकावासा इति वा ४३, कल्पा इति वा कल्पविमानावासा इति वा ४४, वर्षाणीति वा वर्षधरपर्वता इति वा ४५, कूटानीति वा कूटागराणीति वा ४६, विजया इति वा राजधान्य इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यत ४७ ।

छाया-इति वा आतपा इति वा १, ज्योत्स्ना इति वा अन्धकाराणीति वा २, अवमानानीति वा, उन्मानानीति वा ३, अतियानगृहाणीति वा उद्यानगृहाणीति वा ४, अवलिवा इति वा शनैः प्रपाता इति वा जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ५ । द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ तद्यथा-जीवराशीश्चैव अजीवराशीश्चैव ॥ सू० ३८ ॥

टीका-‘गामाइवा’ इति । एषु सप्तचत्वारिंशत्सूत्रेषु प्रत्येक द्विके ‘जीवाइय अजीवाइय पवुच्चइ’ इत्यालापकः संयोजनीयः, तथाहि गामाइवा नगराइवा जीवाइय अजीवाइय पवुच्चइ, निगमाइवा रायहाणीइवा जीवाइय अजीवाइय पवुच्चइ ” एवं सर्वत्र विल्लेयम् । ग्रामादीनां च जीवाजीवता प्रसिद्धैव तेषु तद्वयोर्नियमतः सद्भावात् । अन्यत् सुगमम् । नवरम्-ग्रामाः-करादिगम्याः, यद्वा-ग्रसन्ति गुणानितिग्रामाः,

कालविशेष की तरह ग्रामादिवस्तुविशेष भी जीव अजीव रूप ही है इस विषय को अब सूत्रकार द्विकस्थानकवाले ४७ सूत्रों द्वारा प्रकट करते हैं-“ गामाइ वा नगराइ वा निगमाइ वा ” इत्यादि ।

टीकार्थ-इन ४७ सूत्रों में प्रत्येक दो दो सूत्रों में “ जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ” ऐसा आलापक जोड़ना चाहिये जैसे-“ गामाइ वा नगराइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ, निगमाइ वा रायहाणीइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ” इसी तरह से सर्वत्र जानना चाहिये ग्रामादिकों में जीवाजीवरूपता प्रसिद्ध ही है क्यों कि उनमें इन दोनों का नियम से सद्भाव रहता है । बाकी का और सब सुगम है । जिनमें टेक्स कर आदि लगता है वे ग्राम हैं अथवा गुणों का जहाँ ग्रसन होता है अर्थात् बोध रहित जहाँ की जनता होती है वे ग्राम हैं, जहाँ पर १८ अठारह

क्षणविशेषनी जेम आमादि वस्तुविशेष पणु एव अणुव इप न डाय छे, आ विषयने सूत्रकार द्विस्थानकवाणां ४७ सूत्रा द्वारा प्रकट करे छे-

“ गामाइ वा नगराइ वा निगमाइ वा ” धत्यादि-

आ ४७ सूत्रा द्वारा प्ररूपित प्रत्येक अणुमे सूत्रनी साथे “ जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ” आ सूत्रपठने योएवे लोधये जेमके-“ गामाइ वा नगराइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ, निगमाइ वा रायहाणीइ वा जीवाइ य अजीवाइ य पवुच्चइ ” आ प्रमाणे प्रत्येक अणुमे सूत्रानी साथे आलापक समण देवा लोधये. आमादिकेमां एवाएव इपता प्रसिद्ध न छे, कारण के तेमां ते अन्नेने नियमथी न सद्भाव रहे छे, आकीने सधणे लाव सुगम छे.

न्यां कर आदि लागु पडे छे जेवा स्थणने ग्राम कडे छे. अथवा शुष्मानुं न्यां ग्रसन थाय छे-अटवे के आधारहित न्यांनी जनता डेय छे जेवां स्थणने ग्राम कडे छे. न्यां १८ प्रकारना कर लागता नथी जेवां

नकराणि-नकरो येषु तानि-अष्टादशकररहितानि जननिवासस्थानानीत्यर्थः १ ।
निगमा-वणिग्जननिवासाः, राजधान्यः यत्र राजानो वसन्ति २ । खेटानि-धूलि
प्राकारयुक्तानि, कर्कटानि-कुनगराणि ३, मडम्बानि-येषां परितोऽर्द्धयोजनात्
परतोऽवस्थितग्रामाणि, द्रोणमुखानि-जलस्थलमार्गद्वयगम्यानि ४, पत्तनानि-
समस्तवस्तु प्राप्तिस्थानानि, यद्वा-पत्तनं द्विविधं-जलपत्तनं स्थलपत्तनं च, यत्र
जलमार्गेण नावादिना गम्यते तज्जलपत्तनम्, यत्र स्थलमार्गेण शकटादिना गम्यते
तत्स्थलपत्तनम्, तानि । यद्वा पतन्ति-समागच्छन्ति सर्वदिग्भ्यो जना येषु
तानि । 'पट्टनानि वा ' इति छाया तत्र पट्टनम् यत्राभिः शकटैर्वा गम्यते, उक्तञ्च-

प्रकार का कर नहीं लगता है ऐसे जो जननिवास स्थान हैं वे नकर-
नगर हैं। जहाँ वणिग्जनों का निवास रहता है वह निगम है। जहाँ राजा
रहता है वह राजधानी है। धूलि के कोट से जो युक्त होते हैं वे खेट हैं।
कुनगरों का नाम कर्कट है जिनके आसपास आधे योजन से आगे अढाई
२ कोस आगे बसति होती है वे मडम्ब हैं। जलमार्ग से और स्थल
मार्ग से जिनमें आना जाना होता है वे द्रोणमुख हैं। समस्त वस्तुओं की
प्राप्ति के जो स्थान होते हैं वे पत्तन हैं अथवा पत्तन दो प्रकार के होते
हैं एक जलपत्तन और दूसरा स्थलपत्तन जहाँ पर जलमार्ग से नौका
आदि द्वारा होकर जाया जाता है वह जलपत्तन है और जहाँ स्थलमार्ग
से गाड़ी आदि द्वारा जाया जाता है वह स्थलपत्तन है। अथवा जहाँ
पर सर्वदिशाओं से मनुष्य आते हैं वे पत्तन हैं। अथवा "पट्टन" ऐसी
जब इसकी संस्कृतच्छाया होती है तब नौकाओं द्वारा या गाड़ी द्वारा

जननिवासस्थानने नगर कडे छे न्यां वणिक्के (व्यापारीयो) रहिता छाय
छे जेवा स्थानने निगम कडे छे. न्यां राज रहि छे ते नगरने राजधानी
कडे छे. धूल अथवा माटीना कोटथी युक्त जेवा नगरने खेट कडे छे. कुनगरने
कर्कट कडे छे. जेनी आसपासमां ०।। योजनथी (२।।, २।।, कोशथी) दूर
वसति छाय छे जेवा जननिवास स्थानने मडम्ब कडे छे. न्यां जलमार्ग
अने जमीनमार्गे अवरजवर थाय छे जेवा स्थानने द्रोणमुख कडे छे. न्यां
अधी वस्तुजो भणी शके छे जेवुं स्थान पत्तन कडेवाय छे. अथवा पत्तनना
जे प्रकार छे-जलपत्तन अने स्थलपत्तन. न्यां जलमार्गे ज नौका आदि द्वारा
जर्ध शकय छे जेवा स्थानने जलपत्तन कडे छे अने जमीनमार्गे जर्ध शकय
जेवा गाभने स्थलपत्तन कडे छे. अथवा-न्यां अधी दिशाजोमाथी माणुसो
आवे छे, तेने पत्तन कडे छे. अथवा न्यारे "पट्टन" जेवी तेनी संस्कृत
छाया थाय छे, त्यारे "नौकाजो अथवा गाडी द्वारा न्यां जवाय छे, तेने

“ पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च ।

नौभिरेव तु यद्गम्यं पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥ ” इति ।

आकराः—लोहादिधातूत्पत्तिभूमयः ५ । आश्रमाः—तापसावासाः, यत्र प्रथमं तापसा वसन्ति पश्चादन्येऽपि लोका आगत्य वसन्ति ते । संवाहाः—दुर्गभूमौ यत्र कृषीवलाः समभूमौ कृषिं कृत्वा रक्षार्थं धान्यानि यत्र संवहन्ति—नयन्तीत्यर्थः ६ । सन्निवेशाः—सार्थसेनादिनिवासाः, घोषाः—आभीर-पत्यः ७ । आरामाः—विविधवृक्षसंकुलानि कदलीगृहादिशोभितानि स्त्रीपुंसां क्रीडा स्थानानि, उद्यानानि उत्-उत्कृष्टानां विविधवेषभूपाऽलंकृतानां जनानां यानं-गमनं येषु तानि पुष्पफलोपेतवृक्षसमूहशोभितानि नगरप्रत्यासन्नवर्तिक्रीडास्थाना-

जहां जाया जाता है वह पट्टन है ऐसा इसका अर्थ होता है कहा भी है —“ पत्तनं शकटैर्गम्यं ” इत्यादि । लोहादि धातुओं को उत्पन्न करने वाली जो भूमि होती है वह आकर है तापस जनों का जो आवासस्थान होता है वह आश्रम है पहिले जहां तापस वसते हों और पीछे जहां आकर अन्य लोग भी वस गये हो ऐसा जो स्थान है वह आश्रम है । कृषीवल (किसान) जिस समभूमिपर खेती करके रक्षा के लिये धान्य ले आते हैं उस स्थान का नाम संवाह है । जहां सेना आदि रहती है उस स्थान का नाम सन्निवेश—छावनी है । जहां पर ग्वाला रहते हैं उसस्थान का नाम घोष है आराम नाम उस उद्यान का है कि जिसमें अनेक प्रकार के वृक्ष होते हैं और केला आदि के निकुज होते हैं तथा स्त्री पुरुषों का जो क्रीडा का स्थान होता है । “ उत् उत्कृष्टानां यानं गमनम् यत्र इति उद्यानम् ”

पट्टन कडे છે, ” એવો તેનો અર્થ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ પત્તન શકટૈર્ગમ્યં ” ઇત્યાદિ. લોહું આદિ ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરનારી જે ભૂમિ હોય છે તેને આકર કહે છે. તાપસોના જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય છે એવી જગ્યાને આશ્રમ કહે છે. અથવા પહેલાં જ્યાં તાપસો વસતા હોય અને ત્યારબાદ જ્યાં અન્ય લોકો પણ આવીને વસતા હોય એવા સ્થાનને આશ્રમ કહે છે. ખેડૂતો ખેતી કરીને જે સમભૂમિપર રક્ષાને નિમિત્તે ધાન્ય લઈ આવે છે, તે સ્થાનનું નામ સંવાહ છે. જ્યાં સેના આદિ રહે છે, તે સ્થાનને સન્નિવેશ (છાવણી) કહે છે. જ્યાં ગોવાળિયાઓ રહે છે તે સ્થાનને ઘોષ કહે છે જે ઉદ્યાનમાં અनेક પ્રકારનાં વૃક્ષો હોય છે, કેળા આદિના નિકુજ હોય છે અને જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો ફરવા જતાં હોય છે, જે તેમના ક્રીડાસ્થાન રૂપ હોય છે એવાં ઉદ્યાનને આરમ કહે છે—“ ઉત્ ઉત્કૃષ્ટાનાં યાનં ગમનં યત્ર ઇતિ ઉદ્યાનમ્ ” આ બ્યુત્પત્તિ અતુ-

नीत्यर्थः। वनानि—एकजातीयवृक्षसंकुलानि, वनखंडाः—अनेकजातीयवृक्षसंकुलाः १। वाप्यः—चतुरस्राजलाशयविशेषाः, पुष्करिण्यः—ता एव वृत्ताः १०। सरांसि—विस्तृत जलाशयविशेषाः, सरः पंक्तयः—तान्येव पंक्तिवद्धानि ११। अवटाः—कूपाः, तडागाः लोकप्रसिद्धाः १२। हृदाः नद्यश्च प्रसिद्धा एव १३। पृथिव्यः—रत्नप्रभादयः उदधयः—तदधोवर्त्तिघनोदधयः। वातस्कन्धाः—घनवाततनुवाता इतरे वा, अवकाशान्तराणि—वातस्कन्धानामधस्तादाकाशानि, जीवत्वं चेपां, मृक्षमपृथिवीकायि-

इस व्युत्पत्ति के अनुसार जिसमें विविध प्रकार की वेषभूषा से अलंकृत हुए मनुष्यों का गमन होता है वह उद्यान है। यह उद्यान पुष्पफलों से युक्त वृक्षसमूहों से शोभित होता है और नगर के पास रहता है एक जातीय वृक्षों से जो युक्त होता है वह वन है तथा अनेक जातीयवृक्षों से जो युक्त होता है वह वनखण्ड है जो जलाशय चौकोर होता है वह वापी है तथा जो जलाशय गोल होता है वह पुष्करिणी है जो जलाशय विशेषरूप से विस्तृत होता है वह सरः है ये सर ही जब पंक्तिवद्ध होते हैं तो वे सरः पंक्ति के नाम से कहे जाते हैं। कूप का नाम अवट है सामान्य तालाब का नाम तडाग है। हृद और नदी ये प्रसिद्ध ही हैं। रत्नप्रभा आदि पृथिवियां यहां पृथिवी शब्द से गृहीत हुए हैं। तथा इनके नीचे जो घनोदधि आदि हैं वे उदधि शब्द से गृहीत हुए हैं। वातस्कन्ध—घनवात और तनुवात अथवा सामान्यवायु से वातस्कन्ध से गृहीत हुए हैं तथा वातस्कन्धों के नीचे जो आकाश है वह अवका-

सार जेमां विविध प्रकारनी वेषभूषाथी विभूषित मनुष्येतुं गमन थाय छे, तेतु नाम उद्यान छे ते उद्यान इणकूलेथी युक्त वृक्षसमूडेथी सुशोभित डोय छे अने नगरनी पासे डोय छे अके जतना वृक्षेथी जे युक्त डोय छे तेने वन कडे छे अने अनेक जतना वृक्षेथी युक्त स्थानने वनखंड कडे छे. यतुण्डे-ष्ठाकार जलाशयने वापी कडे छे अने गोणःकारना जलाशयने पुष्करिणी कडे छे. षड्ज विस्तृत जलाशयने सर (सरोवर) कडे छे अने जेवां सरोनी क्षरमाणाने सरःपंक्ति कडे छे. अवट अटले कूप (कूपे) तडाग अटले सामान्य तालाब. हृद अने नदी ते जलणीतां छे पृथ्वी पदथी अर्धी रत्नप्रभा आदि पृथ्वीजे (नरके) अडणु करवनी छे अने तेमनी नीचे आवेदा घनोदधि आदिने उदधि पद द्वारा अडणु करवाना छे. वातस्कन्ध अटले घनवात अने तनुवात अथवा सामान्य वायु समजवा. वातस्कन्धानी नीचे जे आकाश छे ते अवकाशान्तर पदथी अडणु करयेत छे, आ जधाने लवङ्ग

કાદિ જીવવ્યાસત્વાત્, અજીવત્વં ચ પ્રસિદ્ધમેવ ૧૫। વલયાનિ-પૃથિવીનાં વેષ્ટ-
નાનિ ઘનોદધિઘનવાતતત્તુવાતરૂપાણિ, વિગ્રહાઃ-લોકનાડીચક્રાણિ. જીવત્વં
ચૈવાં સૂક્ષ્મપૃથિવ્યાદિ જીવવ્યાસત્વાત્ ૧૬। દ્વીપાઃ સમુદ્રાથ્ચ પ્રતીતાઃ ૧૭।
વેલાઃ-સમુદ્રજલવૃદ્ધયઃ, વેદિકાઃ-જમ્બૂદ્વીપજગત્યાદિ સમ્બન્ધિન્યઃ પ્રસિદ્ધાઃ ૧૮।
દ્વારાણિ-વિજયાદીનિ, તોરણાનિ - તેપામેવાવયવવિશેષાઃ ૧૯। નૈરયિકાઃ-
નારકાઃ, અજીવત્વં ચૈવાં કર્મપુદ્ગલાદ્યપેક્ષયા, જીવત્વં ચ પ્રતીતમેવ, નૈરયિકાવાસાઃ

શાન્તર પદ સે ગૃહીત હુઆ હૈ ઇન સબ કો જો જીવરૂપ સે કહા ગયા હૈ
ઉસકા કારણ એસા હૈ ક્રિ યે સબ સૂક્ષ્મપૃથિવીકાયિક આદિ જીવોં સે
વ્યાસ હોતે હૈં તથા ઇનમેં અજીવતા તો સ્વભાવતઃ હી હૈ વલય શબ્દ સે
પૃથિવિયોં કે વેષ્ટનરૂપ ઘનોદધિ, ઘનવાત ઓર તત્તુવાત યે સબ ગૃહીત
હુપ હૈં। વિગ્રહ શબ્દ સે લોકનાડી ચક્ર ગૃહીત હુપ હૈં। ઇન સબ મેં
જીવતા સૂક્ષ્મપૃથિવીકાયિક જીવોં સે વ્યાસ હોને કે કારણ કહી ગઈ હૈ
તથા અજીવતા સ્વભાવતઃ કહી ગઈ હૈ। દ્વીપ ઓર સમુદ્ર પ્રસિદ્ધ હી હૈં
સમુદ્રજલ કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ વહ વેલા હૈ, જમ્બૂદ્વીપ કી જગતિ આદિરૂપ
વેદિકા હોતી હૈ વિજયાદિક દ્વાર હૈં, તથા ઇન દ્વારોં કે જો અવયવવિ-
શેષ હૈં વે તોરણ હૈં। યે સબ પૂર્વોક્તરૂપ સે હી જીવ ઓર અજીવરૂપ
હૈં। નૈરયિકોં મેં જો જીવત્વ કહા ગયા હૈ વહ જીવાધિષ્ટિન
હોને કી અપેક્ષા સે કહા ગયા હૈ તથા અજીવત્વ જો કહા ગયા હૈ
વહ કર્મ પુદ્ગલોં સે યુક્ત હોને કે કારણ સે કહા ગયા હૈ-इसी तरह से

કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-તે બધાં સ્થાનો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક આદિ
જીવોથી વ્યાપ્ત હોય છે, તથા તેમાં અજીવતા તો સ્વભાવતઃ જ હોય છે.
વલય પદ દ્વારા પૃથ્વીઓના વેષ્ટનરૂપ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તત્તુવાતને પ્રહણ
કરવામાં આવેલ છે. વિગ્રહપદથી લોકનાડીચક્ર ગૃહીત થયેલ છે. તે બધા
સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોથી વ્યાપ્ત હોવાથી તેઓમાં જીવતા પ્રકટ કરવામાં
આવેલ છે અને અજીવતા સ્વભાવતઃ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

દ્વીપ અને સમુદ્રો જાણીતા હોવાથી અહીં તેમની વ્યાખ્યા આપી નથી.
સમુદ્રના પાણીની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને વેલા કહે છે. જમ્બૂદ્વીપની જગતિ
આદિ રૂપ વેદિકા હોય છે વિજયાદિક દ્વારા છે અને તે દ્વારાના અવયવ
વિશેષરૂપ તોરણો હોય છે. એ બધાં પહેલાં બતાવ્યા મુજબ જ જીવ અને
અજીવરૂપ છે નારકોમાં જે જીવત્વ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ તેમની
જીવયુક્તતા છે અને તેઓ કર્મપુદ્ગલોથી યુક્ત હોવાથી તેમનામાં અજીવત્વ
પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. એજ પ્રમાણે નૈરયિકાવાસોમાં પણ જીવત્વ અને

नारकोत्पत्तिभूमयः, तेषां च जीवत्वं पृथिवीकायिकाद्यपेक्षया, अजीवत्वं च प्रसिद्धमेव २० । इत्येवं चतुर्विंशति दण्डकोऽभिधातव्यः यावत्-वैमानिकावासा इति वा ४३ । कल्पाः-सौधर्मादि देवलोकाः, कल्पविमानावासाः-तदेकदेशा एव ४४ । वर्षाणि-भरतादि क्षेत्राणि, वर्षधरपर्वताः-हिमवदादयः ४५ । कूटानि-हिमवत्कूटादोनि, कूटागाराणि तेष्वेव देवभवनानि ४६ । विजयाः-चक्रवर्तिविजेतव्यानि कच्छादीनि क्षेत्रखण्डानि, राजधान्यः-तेषामेव क्षेमादिकाः पुर्यः, ' जीवा इति च अजीवा इति च प्रोच्यते ' इति सर्वत्र सम्बन्धमिति ४७ ।

येऽपि पुद्गलधर्मास्तेऽपि तथैवेत्याह—“ छाया इ वा ’ इत्यादि, सूत्रपञ्चकं कण्ठ्यम् । नवरम्-छायाः-वृक्षादीनाम्, आतपाः सूर्यस्य ? । ‘ दोसिणा ’

नैरयिकावास भी जीव और अजीवरूप हैं ये नैरयिकावास नैरयिक जीवों की उत्पत्ति के स्थानरूप होते हैं-इनमें जीवत्व पृथिवीकायिक आदिरूप होने के कारण से कहा गया है और अजीवता स्वभावतः इनमें है ही-इस तरह से २४ दण्डक कहना चाहिये यावत् वैमानिक और वैमानिकावास सौधर्मादिकरूप कल्प, और कल्पविमानावास, भरतादिक्षेत्र, हिमवदादि वर्षधरपर्वत, हिमवत्कूट आदिकूट, उन्हीं में रहे हुए देवभवनादिरूप कूटागार, चक्रवर्तिविजेतव्य कच्छादिकक्षेत्रखण्डरूपविजय, तथा इनकी क्षेमादिक पुरीरूप राजधानियां ये सब भी जीव और अजीवरूप कहे गये हैं

अब सूत्रकार जो पुद्गलधर्म हैं वे भी जीव और अजीवरूप हैं ऐसा प्रतिपादन करने के निमित्त-“ छायाइ वा ” इत्यादि सूत्र कहते हैं-

अणुत्व समञ्जुं लोभ्ये. ते नरकावासो नारक लोकोना उत्पत्ति स्थानरूप होय छे, ते नरकावासोमां लुत्व प्रकट करवानुं कारण्ये छे के तेयो पृथ्वी-कायिक आदिरूप होय छे अने तेमनामां अणुत्व तो स्वभावतः रहैलु ज छे, आ प्रमाणे २४ दंडक कडेवा लोभ्ये. “ वैमानिक अने वैम.निक.वास, सौधर्म आदि देवलोकरूप कल्प, कल्पविमानावासो, भरतादि क्षेत्रो, हिमवतादि वर्षधर पर्वतो, हिमवत्कूट आदि कूटो, तेषां रहैला देवभवनोऽप कूटागारो, चक्रवर्ति विजेतव्य कच्छादिक क्षेत्रखण्डरूप विजय तथा तेमनी क्षेमा आदि राजधानीयो, ये सौने पणु लुव अने अणुवरूप कहां छे.

इसे सूत्रकार पुद्गल धर्मेने पणु लुव अने अणुवरूप प्रतिपादित करवा निमित्ते “ छायाइ वा ” इत्यादि सूत्रनुं कथन करे छे—

इति ज्योत्स्नाः—चन्द्रिकाः अन्धकाराः — प्रसिद्धाः २ । अवमानानि—क्षेत्रादीनां प्रमाणानि हस्तयष्ट्यादीनि, उन्मानानि तुलायाः कर्पगुञ्जा सेटिकादीनि ३ । अतियानगृहाणि—नगरादिप्रवेशे यानि गृहाणि उद्यानगृहाणि—तानि, उद्यानरूपाणि गृहाणि प्रतीतानि ४ । अवलिंवाः शनैः प्रपाताश्च देशविशेषाः, एते मर्वे जीवा इति च जीवव्याप्तत्वात्, तदाधारत्वाद्वा, अजीवा इति च पुद्गलाद्यजीवस्वरूपत्वात् तदाधारत्वाद्वा प्रोच्यते—एवं सूत्रपञ्चकेऽपि ‘ जीवाइ य अजीवाइ य ’ इति प्रत्येक द्विके संयोजनीयमिति ।

अथ समयादिकं सकलवस्तु जीवाजीवरूपमेवास्ति तद्विचाराद्यन्तराभावात्, अत एवाह—‘ दो रासी ’ इत्यादि, —द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ—तद्यथा—जीवराशिश्चैव अजीवराशिश्चैव, द्वयमन्तरेण तृतीयराश्यभावादिति ॥ सू० ३८ ॥

वृक्षादिकों की जो छाया है वह, सूर्य का जो आतप है वह, चन्द्रमा की जो चांदनीरूप ज्योत्स्ना है वह, तथा अन्धकार एवं क्षेत्रादिकों का प्रमाण, तोला माषा आदिरूप उन्मान, अतियानगृह—नगरादि के प्रवेश में जो गृह हैं वे, तथा उद्यानगृह—उद्यानरूपगृह, अवलिंवा और शनैः प्रपात ये देशविशेष हैं, ये सब भी जीव और अजीवरूप हैं—जीवों के आधारभूत होने से या जीवों से व्याप्त होने से ये जीवरूप हैं और पुद्गलादि अजीवरूप होने से या अजीव के आधारभूत होने से अजीवरूप हैं ।

समयादिरूप समस्तवस्तु जीवाजीवरूप ही है क्यों कि जीवराशि और अजीव राशि से भिन्न और तीसरी राशि का अभाव है—इसी बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने—‘ दो रासी ’ इत्यादि सूत्र कहा है ॥ सू० ३८ ॥

वृक्षादिनी जे छाया डोय छे ते, सूर्यने तडके, अन्धमाना प्रकाशरूप ज्योत्स्ना, तथा अन्धकार, क्षेत्रादिकेनां प्रमाण, तोला, माषा आदिरूप उन्मान (वजननां माप), अतियानगृह (नगरादिना प्रवेश स्थानमां जे गृह डोय छे ते), उद्यानगृह, अवलिंवा अने शनैः प्रपात (या जे देशविशेष छे), जे अर्थां लव अने अलवइय छे. तेमने लवइय कडेवानुं कारण जे छे तेओ लवोथी व्याप्त डोय छे अथवा लवोना आश्रयस्थानरूप डोय छे अने पुद्गलादि अलवइय डोवाथी अथवा अलवना आधारभूत डोवाथी तेमने अलवइय कडेवाभां आवेल छे.

समयादिरूप समस्त वस्तु लव अने अलवइय न छे, कारण के लवराशि अने अलवराशिथी भिन्न ओवी केछ त्रील राशिनुं अस्तित्व न थी. ओज वातने सूत्रकारे “ दो रासी ” इत्यादि सूत्रे द्वारा प्रकट करी छे. सू. ३८

जीवराशिश्च बद्धमुक्तभेदाद् द्विविधः, तत्र प्रथमं बद्धानां बन्धनिरूपणाय प्राह—
 मूलम्—दुविहे बंधे पण्णत्ते तं जहा-पेजबंधे चैव दोसबंधे
 चैव । जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं बंधंति, तं जहा-
 रागेणं चैव दोसेण चैव । जीवाणं दोहिं ठाणेहिं पावं कम्मं
 उदीरंति, तं जहा-अब्भोवगमियाए चैव वेयणाए उवक्क-
 मियाए चैव वेयणाए १, एवं वेदंति २ । एवं निज्जेरंति-
 अब्भोवगमियाए चैव वेयणाए, उवक्कमियाए चैव
 वेयणाए ३ ॥ सू० ३९ ॥

छाया—द्विविधो बन्धः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—प्रेमबन्धश्चैव द्वेषबन्धश्चैव । जीवाः
 खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पापं कर्म बध्नन्ति, तद्यथा—रागेण चैव द्वेषेण चैव ।
 जीवाः खलु द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पापं कर्म उदीरयन्ति, तद्यथा—आभ्युपगमिक्या
 चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया १ एवं वेदयन्ति २ । एवं निर्जरयन्ति
 आभ्युपगमिक्या चैव वेदनया, औपक्रमिक्या चैव वेदनया ३ ॥ सू० ३९ ॥

टीका—‘दुविहे बंधे’ इत्यादि । बन्धो द्विविधः—प्रेमबन्धः, द्वेषबन्धश्च,
 तत्र प्रेम-रागो मायालोभकषायलक्षणः, द्वेषः—क्रोधमान-कषायलक्षणः, उक्तञ्च—
 “मायालोहकसाओ, इच्चेयं रागसन्नियं दंदं ।

कोहो माणो दोसो, इच्चेवं समासनिद्विद्धो ॥ १ ॥ इति ।

बद्ध और मुक्त के भेद से जीवराशि दो प्रकार की है—इनमें जो
 बद्ध हैं उनके बन्धनिरूपण के लिये अब सूत्रकार कहते हैं—

‘दुविहे बंधे पण्णत्ते’ इत्यादि ।

बन्ध दो प्रकार का कहा गया है एक प्रेम—(राग) बन्ध और दूसरा—
 द्वेषबन्ध इनमें माया और लोभकषायरूप जो होता है वह प्रेम (राग)
 है, और क्रोध एवं मानकषाय जो होता है वह द्वेष है । कहा भी है

भद्ध अने मुक्तना लेदधी ज्वराशि ये प्रकारनी छे तेमांनी जे भद्ध
 राशि छे तेना बन्धनिरूपण निमित्ते सूत्रकार “दुविहे बन्धे पण्णत्ते” इत्यादि
 सूत्रतुं कथन करे छे—

बंध जे प्रकारना कइया छे—(१) प्रेम (राग) बंध अने (२) द्वेषबंध.
 माया अने लोभकषायने प्रेम कडे छे, अने क्रोध अने मानकषायने द्वेष कडे

छाया—मायालोभकषायः, इत्येतद् रागसञ्ज्ञितं द्वन्द्वम् ।

क्रोधो मानो द्वेषः, इत्येवं समास निर्दिष्टः ॥ १ ॥

प्रेमणः—प्रेमलक्षणचित्तविकारकारकमोहनीयकर्मपुद्गलराशेः बन्धः—जीव-
प्रदेशेषु योगप्रत्ययतः प्रकृतिरूपतया प्रदेशरूपतया च सम्बन्धनम्, तथा कषाय-
प्रत्ययतः स्थित्यनुभागविशेषापादनं च प्रेमबन्धः । एवं द्वेषमोहनीयस्य बन्धो
द्वेषबन्ध इति, उक्तञ्च—“जोगापयडिपएसं ठिति अणुभागं कसायओ कुणइ ॥ इति

‘मायालोहकसाओ’ इत्यादि ।

इस प्रेमरूप मोहनीय कर्मपुद्गल का जो कि चित्त को विकृत करने
वाला जो बन्ध होना वह प्रेमबन्ध है—मन वचन और कायरूप योगसे
प्रकृति और प्रदेशबन्ध होना है और कषाय से स्थितिबन्ध और अनु-
भागबन्ध होता है कर्म पुद्गल जब केवल योगनिमित्त से आत्मा में
आते हैं—सम्बन्ध को प्राप्त होते हैं—तब वे वहाँ प्रकृति और प्रदेशरूपसे
परिणमित होकर सम्बद्धित रहते हैं और जब वे कषाय के निमित्त से
आत्मा में आते हैं—सम्बन्धित होते हैं—तब वे वहाँ स्थिति और अनु-
भागरूप से परिणमित होकर वहाँ रहते हैं—तात्पर्य कहने का यही है
कि कर्मपुद्गलों में आत्मा के साथ सम्बद्धित होने की मर्यादा जो
है तथा मन्द, तीव्र, तीव्रतर, आदि रूप से रस देने की योग्यता इनमें
आती है वह सब कषाय के निमित्त से ही आती है इस तरह प्रेम का
बंध—प्रेम लक्षणचित्तविकार कारक मोहनीय कर्मपुद्गलराशीका जो बन्ध

छे. कथं पणु छे के—“मायालोहकसाओ” इत्यादि. चित्तने विकृत करनारा
आ प्रेमरूप मोहनीय पुद्गलानो ने बंध थाय छे तेने प्रेमबंध कहे छे.
मन, वचन अने कायरूप योगध्री प्रकृति अने प्रदेशबंध थाय छे अने कषा-
यथी स्थितिबंध अने अनुभागबंध थाय छे. कर्मपुद्गलो न्यारे योगने कारणु
आत्माभां प्रवेश करे छे—आत्मानी साथे संबंध पाबे छे, त्यारे तेओ त्यां
प्रकृति अने प्रदेशरूपे परिणमित थधने संबद्धित रहे छे, अने न्यारे तेओ
त्यां स्थिति अने अनुभागरूपे परिणुमन पाबीने त्यां रहे छे. आ कथनने
भावार्थ ओ छे के—कर्मपुद्गलानां आत्मानी साथे संबद्ध थवानी ने मर्यादा
पडे छे तथा मंद, तीव्र, तीव्रतर आदिरूपे रस देवानी ने योग्यता तेमनाभां
आवे छे, ते सधणी योग्यता कषायने कारणु न आवे छे. ओ न प्रमाणु प्रेम-
लक्षण चित्तविकारकारक मोहनीय कर्म पुद्गलराशिने ने बंध छे तेने प्रेम-

છાયા—યોગેભ્યઃ પ્રકૃતિપ્રદેશં સ્થિત્યનુભાગં કપાયતઃ કરોતિ ॥ પ્રેમદ્વેષલક્ષણાભ્યાં કર્મભ્યામુદયપ્રાપ્તાભ્યાં જીવાનામશુભકર્મવન્ધોભવતીત્યાહ—‘ જીવાણં ’ इत्यादि ।

અથવા પૂર્વમુત્રમન્યથા વ્વાચ્યાય સમ્બન્ધાન્તરમસ્ય ક્રિયતે—‘ દુર્વિહે વધે ’ इत्यादि । વન્ધઃ સામાન્યેન દ્વિવિધો ભવતિ—પ્રેમતઃ દ્વેષતઃચેતિ । સચાનિવૃત્તિ સૂક્ષ્મસંપરાયપર્યન્તગુણસ્થાનવતામપેક્ષયા વિજ્ઞેયઃ । યસ્તુ—ઉપશાન્તમોહ—ક્ષીણમોહ—સયોગિ—કેવલિનાં ભવતિ સ યોગ પ્રત્યય એવાતઃ સ વન્ધત્વેન ન વિવક્ષિતઃ । વન્ધોઽપિ સઃ શેષકર્મવન્ધવિલક્ષણત્વાદ્ અવન્ધસદૃશ એવેતિ, યસ્ય હિ કર્મણોઽસૌ વન્ધઃ, તદ્વસ્થિતિકાદિવિશેષણમસ્તિ,

હૈ વહ પ્રેમવંધ હૈ તથા દ્વેષમોહનીય કા જો વન્ધ હૈ વહ દ્વેષવન્ધ હૈ । કહા બી હૈ—“ જોગા પચહિપણ્સં ” इत्यादि ।

યહ જીવ ઉદયપ્રાપ્ત પ્રેમદ્વેષરૂપ કર્મોં કે દ્વારા અશુભકર્મોં કા વંધ કરતા હૈ । ઇતીલિયે—“ જીવાણં દોર્હિ ઠાણેર્હિ ” इत्यादि એતુત્ર એલા કહા ગયા હૈ કિ જીવ દો સ્થાનોં સે પાપ કર્મકા વંધ ક્રિયા કરતા હૈ—એક રાગ સે ઓર દૂસરે દ્વેષ સે ।

અથવા—યહાં વન્ધશબ્દ સે યહ પ્રકટ ક્રિયા ગયા હૈ કિ વંધ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—એક પ્રેમ સે ઓર દૂસરે દ્વેષ સે યહ સામાન્ય વંધ અનિવૃત્તિકરણ સે લેકર સૂક્ષ્મસાંપરાય ગુણસ્થાનવાલે જીવોં કી અપેક્ષા સે જાનના ચાહિયે તથા—જો ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ ઓર સયોગિ કેવલિયોં કે હોતા હૈ વહ યોગ પ્રત્યય હી હોતા હૈ ઇસલિયે વહ વંધરૂપ સે વિવક્ષિત હુઆ હૈ યત્પિ યોગપ્રત્યય વંધ બી વન્ધરૂપ હી હૈ, પરન્તુ

બંધ કહે છે અને દ્વેષમોહનીયનો જે બંધ છે તેને દ્વેષબંધ કહે છે. કહ્યું પણ છે—“ જોગા પચહિપણ્સં ” इत्यादि. આ જીવ ઉદયપ્રાપ્ત પ્રેમદ્વેષરૂપ કર્મોં દ્વારા અશુભ કર્મોંના બંધ કરે છે. તેથી જ કહ્યું છે કે “ જીવાણં દોર્હિ ઠાણેર્હિ ” इत्यादि—જીવ જે સ્થાનકો દ્વારા પાપકર્મોંના બંધ કર્યા કરે છે—એક રાગથી અને બીજું દ્વેષથી.

અથવા અહીં બંધ શબ્દથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે બંધ બે પ્રકારનો હોય છે—(૧) પ્રેમને નિમિત્તે. (૨) દ્વેષને નિમિત્તે આ સામાન્ય બંધ અનિવૃત્તિકરણથી લઈને સૂક્ષ્મસાંપરાય પર્યન્તના ગુણસ્થાનવાળા જીવોની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. તથા ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગિ કેવલિઓમાં તે તે યોગપ્રત્યય જ હોય છે, તેથી તેને અહીં બંધરૂપે ગણાવવામાં આવેલ નથી. જો કે યોગપ્રત્યયબંધ પણ બંધરૂપ જ છે, પરન્તુ તે શેષકર્મોંના બંધથી વિલ.

उक्तञ्च—“ अल्पं वायरमउयं बहुं च रुक्षं च सुक्किलं चैव ।

मन्दं महाव्ययं त्रिय, सायावहुलं च तं कर्म ॥ १ ” इति ।

छाया—अल्पं वादरं मृदुकं बहु च रुक्षं च शुक्लं चैव ।

मन्दं महाव्ययमिति च शाता बहुलं च तत्कर्म ॥ १ ॥

तत्र अल्पं स्थितिमपेक्ष्य, वादरं परिणाममाश्रित्य, मृदुकम् अनुभावापेक्षया, बहु-प्रदेशबहुत्वात्, रुक्षम्-बालुकावत्, मन्दं-लेपमपेक्ष्य, महाव्ययं-सर्वापगमेन। एतदेव दर्शयति—‘ जीवाणं ’ इत्यादि ।

वह शेषकर्मों के बंध से विलक्षण होने के कारण अबन्ध के जैसा ही कहा गया है जिस कर्मका यह बंध होता है वह कर्म अल्पस्थितिक आदि विशेषणों वाला होता है । कहा भी है—(अल्पं वायर मउयं) इत्यादि ।

यहां जो कर्म को अल्प कहा गया है वह स्थिति की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा वादर जो कहा गया है वह परिणाम की अपेक्षा लेकर कहा गया है मृदुक जो कहा गया है वह अनुभव की अपेक्षा लेकर कहा गया है बहु जो कहा गया है वह प्रदेश बहुता को लेकर कहा गया है रुक्ष जो कहा गया है वह निरस होने की अपेक्षा से बालुका की तरह हो जाने से कहा गया है मन्द जो कहा गया है वह लेप की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा महाव्यय जो कहा गया है वह संपूर्णरूप से व्यय हो जाने की अपेक्षा से कहा गया है यही बात सूत्रकार ने “ जीवाणं ” इत्यादि सूत्र द्वारा प्रदर्शित की

क्षु (लिङ्ग प्रकारने) होवाने लीधे तेने अणधना जेवो न कडेवामां आंथ्ये छे, जे कर्मने आ अंध होय छे ते कर्म अल्पस्थितिक आदि विशेषणोवाणुं होय छे, कहुं पणु छे के—“ अल्पं वायरमउयं ” इत्यादि, अही कर्मने जे अल्प कडेवामां आंथ्युं छे ते स्थितिनी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, अने तेने जे वादर कडेवामां आंथ्युं छे ते परिणामनी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, तेने जे मृदुक कडेवामां आंथ्युं छे ते अनुभवनी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, तेने जे बहु विशेषणुं लगाठ्युं छे ते प्रदेशबहुत्तानी अपेक्षाये लगाठ्युं छे, तेने जे रुक्ष कडेवामां आंथ्युं छे ते रेतीनी जेम नीरस थर्ष जवानी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, तेने जे मन्द कडेवामां आंथ्युं छे ते लेपनी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, तथा तेने जे महाव्यय कडेवामां आंथ्युं छे ते संपूर्णरूपे तेने व्यय थर्ष जवानी अपेक्षाये कडेवामां आंथ्युं छे, अण वात सूत्रकारे “ जीवाणं ” इत्यादि सूत्र द्वारा प्रकट करी छे,

જીવાઃ-પ્રાણિનઃ ણમિતિ વાક્યાલક્ષારે દ્વાભ્યાં સ્થાનાભ્યાં-કારણાભ્યાં પાપમ્-અશુભમ્-અશુભમવનિવન્ધનત્યાદ્ અશુભં વધનન્તિ સૃષ્ટાઘવસ્થાં કુર્વન્તિ ન ત્વજ્જુવન્ધરહિતં દ્વિસમયસ્થિતિકં શુભં વધનન્તિ તસ્ય કેવલયોગમત્યયત્વાદિતિ । કેન કારણદ્વયેન ? इत्याह-‘ रागेण ’ इत्यादि, रागेण द्वेषेण च कषायैरित्यर्थः । ननु वन्धहेतवस्तु मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगाः प्रोच्यन्ते तत्कथमत्र केवलं कषाया एवोक्ताः ? इति चेदुच्यते-कषायाणां पापकर्मबन्धं प्रति प्राधान्यरूपाप-नार्थम् । प्राधान्यं च तेषां स्थित्यनुभागप्रकर्ष कारणत्वादिति । यद्वा तेषाम-

है-इस तरह जीव दो स्थानों से अशुभभव का कारण होने से अशुभ-कर्म का बन्ध करते हैं-उन्हें सृष्ट आदि अवस्थावाला करते हैं-अनुबन्ध रहित उन्हें नहीं करते हैं अर्थात् द्विसमय की स्थितिवाले शुभ कर्म का वे बन्ध नहीं करते हैं क्यों कि जो कर्म दो समय की स्थितिवाला होता है उस कर्म का बन्ध केवल योगनिमित्तक ही होता है जीवों के अशुभ-कर्मों के बन्ध के कारण राग और द्वेष हैं । यही बात (रागेण चैव दोसेण चैव) इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है यहां ऐसी आशंका हो सकती है कि कर्मबन्ध के कारण तो मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग कहे गये हैं फिर यहां केवल कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण क्यों कहा है तो इसका समाधान ऐसा है कि यहां जो कषायों को ही कर्मबन्ध का कारण कहा गया है वह कर्मबन्ध में इनकी प्रधानता प्रकट करने के लिये कहा गया है । क्यों कि कर्मबन्ध होने पर भी जो कर्मों

આ રીતે જીવ બે સ્થાનોવડે અશુભભવના કારણરૂપ અશુભકર્મનો બંધ કરે છે, તેમને (કર્મપુદ્ગલોને) સૃષ્ટ આદિ અવસ્થાવાળાં કરે છે-તેમને અનુબંધ રહિત કરતા નથી. એટલે કે બે સમયની સ્થિતિવાળો શુભકર્મનો બંધ તેઓ કરતા નથી, કારણ કે બે સમયની સ્થિતિવાળું જે કર્મ હોય છે, તે કર્મનો બંધ કેવળ યોગનિમિત્તક જ હોય છે. જીવોના અશુભકર્મોના બંધનું કારણ રાગ અને દ્વેષ જ ગણાય છે. એજ વાત સૂત્રકારે “ રાગેણ ચેવ દોસેણ ચેવ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. અહીં કોઈને કહાય એવી શંકા થાય કે કર્મબંધના કારણ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ કહ્યાં છે, છતાં અહીં માત્ર કષાયોને જ શા માટે કર્મબંધના કારણરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે ? આ શંકાનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરી શકાય-કર્મબંધમાં તેમની પ્રધાનતા પ્રકટ કરવા નિમિત્તે જ અહીં તેમને (કષાયોને) કર્મબંધના કારણરૂપ બતાવવામાં આવ્યા છે, કારણ કે કર્મબંધ થાય ત્યારે કર્મોની સ્થિતિ

त्यन्तमनर्थकारित्वात् ।

आह च—“ को दुःखं प्राप्नुयाल्लोके, कस्य सौख्यैश्च विस्मयः ।

को वा न लभते मोक्षं, रागद्वेषं न चेद् भवेत् ॥१॥ इति ।

यद्वा—द्विस्थानकानुरोधान् बन्धहेतुदेशग्राहकमेवेदं सूत्रमिति न दोषः ।

पूर्वोक्तस्थानद्वयेन बद्धस्य च पापकर्मणो यथोदीरणवेदन-निर्जरणानि प्राणिनः कुर्वन्ति तथा सूत्रत्रयेणाह—‘जीवाणं’ इत्यादि । द्वाभ्यां स्थानाभ्यां जीवा पापं कर्म

में स्थिति और अनुभाग की प्रकर्षता होती है उसके प्रति कारण कषायें होती हैं—अथवा ये कषायें अत्यन्त अनर्थकारी हैं इस बात को प्रकट करने के लिये यहां कषायों को कहा गया है ।

सो ही कहा है—“ को दुःखं प्राप्नुयाल्लोके ” इत्यादि

संसार में कौन दुःख पा सकता है, और सुखमिलने में कौन सा आश्रय है तथा कौन मोक्ष को नहीं पा सकता है जिसके अगर रागद्वेष रूप कषाय न हो ॥ १ ॥

अथवा द्विस्थान के अनुरोध से यह सूत्र बन्धहेतुओं में से एक देशबन्ध के हेतुओं का ग्राहक है । अतः इस प्रकार के कथन में कोई आपत्ति नहीं है अब सूत्रकार यह कहते हैं कि पूर्वोक्त दो स्थान से बद्धपापकर्म की जीव जिस तरह से उदीरणा करते हैं, उनका वेदन करते हैं, और उनकी निर्जरा करते हैं वे कहते हैं कि जीव दो स्थानों

अने अनुभागनी प्रकर्षताना कारणरूप तो कषायो न होय छे अथवा ते कषायो धरुणो न अनर्थकारी छे ओ वातने प्रकट करवा माटे अर्ही कर्मअधना कारणरूप कषायोने अताववामां आवेल छे. ओ न वात नीचेनी गाथा द्वारा व्यक्त थाय छे—“ को दुख प्राप्नुयाल्लोके ” इत्यादि—

वे एवमां रागद्वेषेना अलाव होय छे ते एवने कोय दुःख लोगवतुं पडतुं नथी, ओवा एवने सुख प्राप्त थाय तो तेमां आश्रयं शुं छे ? अने ओवे एव मोक्ष पणु प्राप्त करी शके छे. ॥ १ ॥

अथवा द्विस्थानना अनुरोधनी अपेक्षाओ आ सूत्र अधहेतुओमांना ओक देशअधना हेतुओ (कारणो) तुं आडक छे. तेथी आ प्रकारना कथनमां कोय होय नथी.

इवे सूत्रकार ओ प्रकट करे छे के पूर्वोक्त ओ स्थानो द्वारा अद्ध पाप-कर्मनी एव केवी रीते उदीरणा करे छे, केवी रीते तेमनुं वेदन करे छे, अने केवी रीते तेमनी निर्जरा करे छे—एव ओ स्थानोवडे पापकर्मनी उदीरणा करे

उदीरयन्ति-अपाप्तावसर एवोदयावलिङ्गायां प्रवेशयन्ति । तदेव स्थानद्वयं दर्शयति-
 'अभ्युपगमियाए' इत्यादि, आभ्युपगमिकया-अभ्युपगमेन-स्वीकरणेन निर्वृत्ता,
 अभ्युपगमे भवात्-आभ्युपगमिकी स्वेच्छया स्वीकृतेत्यर्थः, तथा-प्रव्रज्या स्वीकरणेन
 ब्रह्मचर्यभूमिशयन केगलुञ्चनातापनादिरूपया वेदनया-पीडया । तथा-औपक्रमि-
 कया-उपक्रमेण कर्मोदीरणकरणेन निर्वृत्ता, कर्मोदीरणकारणे भवात्-औपक्रमिकी
 -स्वयमुदयं प्राप्ता ज्वरातिसारादिजन्या, तथा वेदनया । 'एव' मिति एवम्-

से पापकर्मकी उदीरणा करते हैं कर्म के उदय में आने का अदस्तर तो नहीं है परन्तु उसे जवर्दस्ती उदयावलिका में लाना इसका नाम उदीरणा है । उदीरणा करने के वे दो स्थान ये हैं-एक आभ्युपगमिकी वेदना और दूसरी औपक्रमिकी वेदना, आभ्युपगमिकीवेदना वह है जो स्वेच्छा से स्वीकृत की जाती है जैसे प्रव्रज्या का स्वीकार करना, ब्रह्मचर्य का पालना, भूमि पर शयन करना, केशों का लुञ्चन करना और आतापना आदि लेना, इन सब के करने पर जीवों को वेदना का अनुभव तो होना है पर इस वेदना को शान्तिभाव से सहन करने से कर्मों की उदीरणा होती है । अतः इस तरह की क्रियाओं से जन्य वेदना से जो कर्मों की उदीरणा होती है वह आभ्युपगमिकी वेदना जन्य उदीरणा है तथा कर्मों की उदीरणा करण से जो निर्वृत्त होती है अथवा कर्मोदीरणकारण के हाने पर जो होती है वह औपक्रमिकी वेदना है जैसे ज्वरातिसारादि-जन्य वेदना इस वेदना से जो कर्मों की उदीरणा होती है वह औपक्रमिकी

छे कर्मने उदयमां आववानो अवसर न डोय तो पणु जण्हस्तीथी तेने उदयावत्रिकांमां लावहुं तेनुं नाम उदीरणा छे उदीरणा करवाना ते जे स्थानो नीये प्रभाणु छे-(१) आभ्युपगमिकी वेदना अने (२) औपक्रमिकी वेदना, जे वेदनांनो स्वेच्छाये स्वीकार करवानां आवे छे ते वेदनातुं नाम आभ्युपगमिकी वेदना छे, जेभके प्रव्रज्या अंगीकार करवी, ब्रह्मचर्यतुं पालन करहुं, भूमिपर शयन करहुं, दीय करवो, आतापना लेवी वगेरे, आ अधानुं सेवन करवाथी एवोने वेदनांनो अनुभव थाय छे, परन्तु ते वेदनांनो शान्तिभावपूर्वक सहन करवाथी कर्मोनी उदीरणा थाय छे, आ प्रकारनी क्रियाओथी जन्य वेदनाथी कर्मोनी जे उदीरणा थाय छे, ते आभ्युपगमिकी वेदनाजन्य उदीरणा कडेवाय छे, कर्मोनी उदीरणाकरणु द्वारा जे निवृत्ति थाय छे, अथवा कर्मोदीरणकारणु उल्लववाथी जे वेदना अनुभववी पडे छे तेने औपक्रमिकी वेदना कडे छे, जेभके ज्वरादि जन्यवेदना, ते प्रकारनी वेदना वडे कर्मोनी जे उदीरणा थाय छे तेने औपक्रमिकी वेदनाजन्य उदीरणा कडे छे जे प्रभाणु एव

पूर्वोक्तप्रकारेण स्थानद्वयेनैव जीवाः पापं कर्म वेदयन्ति—उदीरितं सद् विपाक-
तोऽनुभवन्ति । एवम् अनेनैव प्रकारेण च जीवाः पापं कर्म निर्जरयन्ति—आत्म-
प्रदेशेभ्यः शटयन्ति—पृथक्कुर्वतीत्यर्थः ॥ सू० ३९ ॥

कर्मणां देशतः सर्वथा वा निर्जरणे जीवस्य भवान्तरे सिद्धिगती वा गच्छतः
शरीरान्निर्याणं भवतीति निर्याणवक्तव्यतां सूत्रपञ्चकेनाह—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ,
तंजहा—देसेण वि आया सरीरं फुसित्ताणं णिज्जाइ, सव्वेणवि
आया सरीरं फुसित्ता णं णिज्जाइ १। एवं फुरित्ता णं २। एवं
फुडित्ता णं३। एवं संवट्टइत्ता णं४। एवं निव्वट्टइत्ताणं५॥सू०॥४०

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, तद्यथा—
देशेनापि—आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा खलु निर्याति, सर्वेणापि—आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा
खलु निर्याति १। एवं स्फोरयित्वा खलु० २। एवं स्फुटित्वा खलु० ३। एवं संवर्त्य
खलु० ४। एवं निवर्त्य खलु० ५ ॥ सू० ४० ॥

मिकी वेदना जन्य उदीरणा है इसी प्रकार से जीव इन्हीं दो स्थानों द्वारा
पापकर्म का वेदन करते हैं—उदीरणा कर्म का विपाकनः फल से अनुभव
करते हैं । इसी प्रकार से जीव पापकर्म की निर्जरा करते हैं—आत्मप्रदेशों
से उन्हें पृथक् करते हैं ॥ सू ३९ ॥

जीव के कर्मों की जब देशतः अथवा सर्वतः निर्जरा होती है तब
वह भवान्तर में या इसी भव में सिद्धिगति में प्राप्त हो जाता है
सिद्धिगति में प्राप्त होने समय इसका गृहीत शरीर से निर्याण—निक-
लना होता है इसी लिये अब सूत्रकार निर्याण संबंधी वक्तव्यता पांच

उपदेशतः ये स्थाने द्वारा च पापकर्मोऽनु वेदन करे छे. उदीरित कर्मना विपाक
स्वप्न क्षणने अनुभव करे छे अथ प्रमाणे एव ते ये स्थाने द्वारा च
पापकर्मनी निर्जरा करे छे—आत्मप्रदेशोऽथी तेभने अलग करी नाये छे सू ३९

एवना दुर्भोनी न्यारे देशतः (अंशतः) अथवा सर्वतः निर्जरा थाय
छे, त्यारे लवान्तरमां अथवा अथ लवमां सिद्धगतिने प्राप्त करे छे सिद्धि
गतिने प्राप्त करती वपते तेनु गृहीत शरीरमाथी निर्याणु—जडार निकणवानुं
थाय छे. तेथी सूत्रकार डवे पांच सूत्रे द्वारा निर्याणु विषयक वक्तव्यता
प्रकट करे छे—“ दोहिं ठाणेहिं आया सरीर ” ध्यादि—

ટીકા—‘ દોહિં ’ ઇત્યાદિ ।

દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યામાત્મા-જીવઃ શરીરં-દેહં સ્પૃષ્ટ્વા નિર્યાતિ-મરણકાલે શરી-
રાન્નિસ્સરતિ, તદેવાહ-દેશેનાપિ સર્વેણાપિ ચ । તત્ર દેશેન-કતિપયપદેશાના
મિલિકાગત્યા વહિઃ ક્ષેપણેન જીવઃ શરીરતો નિસ્સરતિ । યથેલિકા જીવવિશેષઃ
‘સ્વસ્યાગ્રપાદૌ પૂર્વમગ્રે સંસ્થાપ્ય પશ્ચાદન્યપાદૌ તત ઉત્થાપ્યાન્યત્ર ગચ્છતિ, તથો-
ત્પાદસ્થાનં ગચ્છન્ જીવઃ કતિપયાનાત્મપદેશાન્ શરીરાદ્વહિઃ પ્રક્ષિપ્ય નિસ્સર-
તીતિ ભાવઃ । સર્વેણ સર્વાત્મના કન્દુકગત્યા સર્વપદેશાનાં યુગપદ્ વહિ નિસ્સારણેન,
યથા કન્દુકઃ સર્વાત્મનોત્પતતિ તથોત્પાદસ્થાનં ગચ્છન્ જીવોઽપિ સર્વાન્ સ્વાત્મ-

સૂત્રોં દ્વારા પ્રકટ કરતે હૈં—‘ દોહિં ઠાળોહિં આયા સરીરં ’ ઇત્યાદિ ।

દો પ્રકાર સે ‘જીવ દેહ કા સ્પર્શ કરકે મરણકાલ મેં શરીર સે
બાહર નિકલજાતા હૈ-વે દો પ્રકાર ચે હૈં-એક એકદેશ ઓર દૂમરા સર્વ
દેશ જીવ જબ દેશ સે મરણકાલ મેં શરીર સે બાહર નિકલતા હૈ તબ
વહ કિતને આત્મપ્રદેશોં કો ઇલિકા-(કૃમિ વિશેષ) ગતિ સે ઉન્હેં
બાહર નિકલતા હૈ-જિસ પ્રકાર ઇલિકા અપને આગે કે પગોં કો પહિલે
આગે જમાલેતી હૈ ઓર બાદ મેં વહ અન્ય પગોં કો ઉઠાકર ચલતી હૈ,
ઉસી પ્રકાર ઉત્પાદ સ્થાન કો જાને કી તૈયારી વાલા જીવ પહિલે અપને
થોડે સે આત્મપ્રદેશોં કો શરીર સે બાહર નિકાલ દેતા હૈ ઓર ફિર
વહ સમસ્ત આત્મપ્રદેશોં કે સાથ બાહર નિકલ જાતા હૈ ઓર જબ
સર્વદેશ સે મરણકાલ મેં આત્મપ્રદેશોંકો બાહર નિકાલતા હૈ-તબ વહ
કન્દુકગતિ કી તરહ અપને પ્રદેશોં કો યુગપત્ શરીર સે બાહર નિકાલ
દેતા હૈ-અર્થાત્ કન્દુક જૈસે સર્વાત્મના ઉછલતા હૈ ઉસી તરહ સે ઉત્પાદ

એ પ્રકારે એ દેહને સ્પર્શ કરીને મરણકાળે શરીરમાંથી બહાર નીકળી
જાય છે, તે એ પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(૧) એક દેશ અને (૨) સર્વદેશ.
એ બંધારે દેશદ્વારા શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે કેટલાક આત્મ-
પ્રદેશોને ઇલિકા (કૃમિવિશેષ) ગતિથી બહાર કાઢે છે. જેમ ઇલિકા (કૃમિ)
પોતાના આગલા પગોને પહેલાં જમીન સાથે દૃઢતાથી જમાવી લે છે અને
ત્યારબાદ અન્ય પગોને ઉઠાવીને ચાલે છે, એજ પ્રમાણે ઉત્પાદ સ્થાન તરફ
જવાની તૈયારીવાળો એ પહેલાં પોતાના થોડા આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર
કાઢી લે છે અને ત્યારબાદ તે સમસ્ત આત્મપ્રદેશોની સાથે બહાર નીકળી જાય
છે. અને બંધારે તે મરણકાળે સર્વદેશથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે ત્યારે
તે કન્દુકની (દડાની) ગતિની જેમ પોતાના પ્રદેશોને એક સાથે શરીરમાંથી બહાર
કાઢે છે. એટલે કે જેમ કન્દુક સર્વાત્મના (આખે આખો) ઉછળે છે, એજ પ્રમાણે

प्रदेशान् समकालं निस्सारयतीति भावः यद्वा-देशेनाऽपि-देशतोऽपि, अपिशब्देन सर्वेणापीत्यर्थः आत्मा शरीरं-शरीरैकदेशं पादादिकं स्पृष्ट्वाऽवयवान्तरेभ्यः प्रदेशं संहारान्निर्याति, सच संसारी जीवः, सर्वेणाऽपि-सर्वतयाऽपि, अपि शब्देन देशेनापीत्यर्थः, सर्वमपि शरीरं स्पृष्ट्वा निर्याति, सच सिद्धजीवः । वक्ष्यतेच—

“ पायणिज्जाणा गिरएसु ‘उव्वज्जंति’ इत्यादि यावत् “ सव्वंगणिज्जाणा सिद्धेसु ” इति । छाया-पादनिर्याणा निरयेपूत्पद्यन्ते, “ सर्वाङ्ग निर्याणाः सिद्धेषु ” १।

स्थान को जाता हुआ जीव भी एक साथ ही आत्मप्रदेशों को शरीर से बाहर निकाल देता है ।

अथवा-देश से भी और सर्वरूप से भी आत्मा शरीर के एक देशरूप चरणादिकों का स्पर्श करके अवयवान्तरों (अन्य अवयवों से) से प्रदेशों का संहार करके शरीर से बाहर निकल जाता है-संहारशब्द का अर्थ यहां संकोच करना है ऐसा वह संसारी जीव है । सर्वरूप से भी समस्तशरीर को स्पर्श कर आत्मा उससे बाहर निकल जाता है ऐसा वह सिद्धजीव है । “ पायणिज्जाणा गिरएसु उव्वज्जंति ” यावत् “ सव्वंगणिज्जाणा सिद्धेसु ” ऐसा स्वयं शास्त्रकार आगे कहेंगे, जो जीव चरणनिर्याणवाले (पगकी तरफसे जीवको निकालनेवाले) होते हैं वे जीव नैरयिको में उत्पन्न होते हैं और जो सर्वाङ्गनिर्याणवाले होते हैं वे सिद्धों में उत्पन्न होते हैं ।

उत्पादस्थाने जतो आत्मा पणु ओक साथे ज आत्मप्रदेशोने शरीरमांथी अहार क्काली ले छे.

अथवा—देशतः पणु अने सर्वतः पणु आत्मा शरीरता ओक देशरूप चरणादिकेनो स्पर्श करीने अवयवान्तरै द्वारा (अन्य अवयवो द्वारा) प्रदेशोने अहार करीने शरीरमांथी अहार नीकणी नय छे. अर्धी अहार करवो अटले अङ्कियवुं अर्थ अहणु करवानो छे. अवेो ते सर्वरूपे संसारीअव छे. समस्त शरीरनो स्पर्श करीने आत्मा शरीरमांथी अहार नीकणी नय छे अने देशरूपे पणु समस्त शरीरनो स्पर्श करीने आत्मा शरीरमांथी अहार नीकणी नय छे, अवेो ते सिद्धअव छे “ पायणिज्जाणा गिरएसु उव्वज्जंति. ” यावत् “ सव्वंगणिज्जाणा सिद्धेसु ” अवेुं शास्त्रकार पोते ज आगण प्रतिपादन करथे. जे अवेो चरणनिर्याणवाणा (पग तरफ्थी अवेने अहार क्कालवाणा) होय छे, तेअो नारकोमा उत्पन्न थाय छे अने जे अवेो सर्वाङ्गनिर्याणवाणा होय छे,

आत्मना शरीरे स्पृष्टे सति शरीरस्य स्फुरणं भवतीत्यत आह—‘ एव ’ मित्यादि, एवं—पूर्वपकारेणैवास्याप्यालापकः पठनीयः, तत्र देशेनापि कियद्भिरप्यात्मप्रदेशैरिलिकागतिकाले, सर्वेणापि सर्वैरप्यात्मप्रदेशैः कन्दुकगतिकाले शरीरं स्फोरयित्वा—सस्पन्दं कृत्वा निर्याति । अथवा शरीरं देशेन—देशतः शरीरैकदेशमित्यर्थः पादादि निर्याणकाले स्फोरयित्वा, सर्वेण—सर्वतः सर्वं शरीरं सर्वाङ्गनिर्याणावसर इत्यर्थः २। स्फोरणाच्च सात्मकत्वं स्फुटं भवतीत्याह—‘ एव ’—मित्यादि, एवं—तथैव देशेन—आत्मैकदेशेन शरीरं स्फोटयित्वा सचेतनतया स्फुरणलिङ्गत इलिकागतौ स्फुटं कृत्वा, सर्वेण सर्वात्मना कन्दुकगतौ स्फुटं कृत्वेति । यद्वा—शरीरं देशेन—देशतः सात्मकतया पादादिना निर्याणकाले स्फुटं कृत्वा, सर्वेण—सर्वतः—सर्वाङ्गनिर्याणकाले इति । अथवा—स्फोटयित्वा—विशीर्णं कृत्वा, तत्र देशेन—अक्ष्यादि विघातेन, सर्वेण—सर्वविशरणेन दीपवत् विद्युल्लतावच्च ३। शरीरं सात्मकतया स्फुटीकुर्वन् कश्चित्संवर्त्तनमपि करोतीत्याह—‘ एव ’ मित्यादि, एवं—तथैव संवर्त्य संकोच्य शरीरं देशेन—इलिकागतौ शरीरस्थितप्रदेशैः, सर्वेण—सर्वात्मना कन्दुकगतौ सर्वात्मप्रदेशानां शरीरस्थितत्वान्निर्यातीति । यद्वा—शरीरम्—उपचाराद् दण्डयोगादण्डपुरुषवत् शरीरिणमित्यर्थः, तत्र देशेन—देशतः संवर्त्तनं म्रियमाणस्य संसारि जीवस्य पादादिगतजीवप्रदेशसंहारात्, सर्वेण—सर्वतस्तु निर्वाणं गच्छतः प्राणिनः । अथवा—शरीरं देशेन—हस्ताद्येकदेशसंकोचनेन संवर्त्य सर्वेण—शरीरसंकोचकपिपीलिकादि जीवविशेषवत् सर्वशरीरसंकोचनेन संवर्त्येति ४ । आत्मनश्च संवर्त्तनं कुर्वन् जीवः शरीरस्य निवर्त्तनं करोतीत्याह—‘ एव ’ मित्यादि, एव—पूर्वोक्तपकारेण

आत्मा द्वारा शरीर के स्पृष्ट होने पर शरीर का स्फुरण होता है इसी बात को अब सूत्रकार कहते हैं—इस सम्बन्ध में आलाप पूर्वोक्तरूप से ही कहना चाहिये—अर्थात् इसका गति की तरह कितनेक आत्मप्रदेशों को स्पन्दित करके जीव शरीर से बाहर निकलता है तथा कन्दुकगति की तरह युगपत् समस्त आत्मप्रदेशों को स्पन्दित करके वह शरीर से बाहर निकलता है इसी तरह से एकदेश और सर्वदेश की

तेषां सिद्धोभा उत्पन्न थाय छे आत्मा द्वारा शरीरने स्पृष्ट करावापी शरीरतुं स्फुरण थाय छे, जेव वातने डवे सूत्रकार प्रकट करे छे—

आ विषयने अनुलक्षीने पूर्वोक्त कथन ज अहण्य करवुं जेधजे. जेटले के धलिका (कृमि विशेष) गतिनी जेम कटलाक आत्मप्रदेशोने स्पन्दित करीने जेव शरीरमांथी अहार नीकणे छे, तथा कन्दुक गतिनी जेम जेक साथे समस्त आत्मप्रदेशोने स्पन्दित करीने ते शरीरमांथी अहार नीकणे छे. जेव प्रमाणे

निवर्त्य-जीवप्रदेशेभ्यः शरीरं पृथक्कृत्वेत्यर्थः, तत्र देशेनेलिकागतौ सर्वे । अथवा—
देशेन शरीरं निवर्त्यात्मनः पादादिनिर्याणवान् । सर्वेण-सर्वाङ्गनिर्याणवानीति ।
यद्वा—पञ्चविधशरीरसमुदायापेक्षया देशतः शरीरम् औदारिकादिकं निवर्त्य—
परित्यज्य तैजसकर्मणे त्वादायैव, तथा सर्वेण-सर्वे शरीरसमुदायं निवर्त्य-परि-
त्यज्य निर्याति-सिध्यतीत्यर्थः ५ ॥ सू० ४० ॥

पूर्वं यत् सर्वनिर्याणमुक्तं, तच्च परम्परया धर्मश्रवणलाभादिभिर्भवतीति
तत्प्राप्तिप्रकारं प्रदर्शयति—

मूलम्—दोहिं ठाणेहिं आया केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा
सवणयाए तं जहा-खएण चेव, उवसमेण चेव, जाव केवलं
मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तं जहा-खएण चेव उवसमेण चेव ॥४१॥

छाया—द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा केवलप्रज्ञप्तं धर्मलभते श्रवणतया, तद्यथा
क्षयेण चैव उपशमेन चैव, यावत् केवलं मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयति, तद्यथा-क्षयेण
चैव उपशमेन चैव ॥ सू० ४१ ॥

टीका—‘ दोहिं ’ इत्यादि । सुगमम् । नवरम्-उदयप्राप्तयोर्ज्ञानावरणीय-
दर्शनावरणीययोः कर्मणोर्निर्जरणेन उपशमेन-अनुदितयोस्तयोर्विपाकाननुभवनेन
अपेक्षा लेकर कथन स्फुरण के विषय में, स्फुटन के विषय में, संवर्तन
के विषय में और निवर्तन के विषय में भी करना चाहिये-टीका में यह
विषय स्पष्टरूप से प्रकट किया गया है ॥ सू ४० ॥

पहिले जो सर्वनिर्याण कहा गया है वह जीव को परम्परारूप से
धर्मश्रवण के लाभ आदि से प्राप्त होता है अतः अब सूत्रकार उसकी
प्राप्ति के प्रकार को प्रदर्शित करते हैं—

‘ दोहिं ठाणेहिं आया केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा ’ इत्यादि ।

दो स्थानों को लेकर आत्मा केवलप्रज्ञप्त धर्म को सुनने से प्राप्त

એક દેશ અને સર્વ દેશની અપેક્ષાએ સ્ફુરણના વિષયમાં, સ્ફુટનના વિષયમાં,
સંવર્તનના વિષયમાં અને નિવર્તનના વિષયમાં પણ કથન સમજવું જોઈએ.
ટીકામાં આ વિષય સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ॥ સૂ ૪૦ ॥

આગળ જે સર્વનિર્યાણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તે જીવને પરંપરારૂપે
ધર્મશ્રવણના લાભ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે તેની પ્રાપ્તિના
પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે—“ દોહિં ઠાણે હિં આયા કેવલિપણ્ણત્ત ધમ્મં લભેજ્જા ” ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—જે સ્થાનેા દ્વારા (જે પ્રકારે) આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા
પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે જે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષયરૂપ અને (૨)

क्षयोपशमेनेत्युक्तं भवति । एवं जाव ' इत्यादि, यावच्छब्देन—“ केवलं बोधिं बुद्धेज्जा, मुंढे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं वंभचेरवासमावसेज्जा, केवलेणं संजमेणं संजमिज्जा, केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, केवलं आभिणिवोहियणाणमुप्पाडेज्जा ” इति संग्राहम् ।

छाया—केवलां बोधिं बुध्यते, मुण्डो भूत्वा अगाराद् अनगारितां प्रव्रजति, केवलं ब्रह्मचर्यवासमावसति, केवलेन संयमेन संयमयति, केवलेन संवरेण संवृणुयात्, केवलमाभिनिवोधिकज्ञानमुत्पादयति ।

कर सकता है वे दो स्थान हैं एक क्षयरूप और दूसरा उपशमरूप इसी प्रकार से वह यावत् केवलज्ञान को और मनः पर्यवज्ञान को उत्पन्न कर सकता है उदयप्राप्त ज्ञानावरणीय और दर्शनावरणीय कर्मा की निर्जरा से इन्हीं की अनुदित अवस्था में इनके विपाक के अनुभव से एवं इनके क्षयोपशम से जीव मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान और मनः पर्यवज्ञान को प्राप्त करता है तथा चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन को प्राप्त करता है—यहां यावत् शब्द से “ केवलं बोधिं बुद्धेज्जा, मुंढे भवित्ता, अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं वंभचेरवासमावसेज्जा, केवलेणं संजमेणं संजमिज्जा, केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, केवलं आभिणिवोहियणाणमुप्पाडेज्जा ” इस पाठ का संग्रह हुआ है । यहां बोधिशब्द से मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान और मनः पर्यवज्ञान चार ज्ञानों का ग्रहण हुआ है । केवलज्ञान का ग्रहण इसलिये

उपशमरूप. अत्र प्रमाणे (ते ये स्थाने द्वारा) ते मनःपर्यवज्ञान अने द्वेषज्ञान पर्यन्तना ज्ञानाने प्राप्त करी शके छे उदयप्राप्त ज्ञानावरणीय अने दर्शनावरणीय कर्मान्नी निर्जराथी तेमनी अनुदित अवस्थाभां तेमना विपाकना अनुभवथी अने तेमना क्षयोपशमथी एव मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान अने मनःपर्यवज्ञानने प्राप्त करे छे, तथा चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अने अवधिदर्शनने प्राप्त करे छे. अर्ही यावत् (पर्यन्त) पद वडे नीचेना पाठने संग्रह थयो छे अत्र समञ्जुं.

“ केवलं बोधिं बुद्धेज्जा, मुंढे भवित्ता, अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, केवलं वंभचेरवासमावसेज्जा, केवलेणं संजमेणं संजमिज्जा, केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, केवलं आभिणिवोहियणाणमुप्पाडेज्जा ” अर्ही बोधि शब्द द्वारा मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, अने मनःपर्यवज्ञान, आ चार ज्ञानने ग्रहण

एवम्—अनयैवरीत्या द्वाभ्यां स्थानाभ्यामात्मा केवलां बोधिं बुध्यते, इत्यारभ्य ' केवलं मनःपर्यवज्ञानमुत्पादयति ' इत्यन्तं सर्वं बोध्यम् । केवलज्ञानं तु कर्मणां क्षयादेवोत्पद्यत इति तन्नात्र गृहीतम् । इह च यद्यपि बोध्यादयः सम्यक्त्वचारित्ररूपत्वात् केवलेन क्षयेण केवलेन उपशमेन च भवन्ति तथाऽप्येते क्षयोपशमेनापि भवन्ति । श्रवणादीनि मनः पर्यवपर्यन्तानि तु क्षयोपशमे नैव भवन्तीति सर्वसाधारणः क्षयोपशमः पदद्वयेनोक्त इति ॥ सू० ४१ ॥

बोधि—मतिश्रुतावधिज्ञानानि चोत्कर्षतः षट्षष्टिसागरोपमस्थितिकानि भवन्ति, सागरोपमाणि च पल्योपमाश्रितानीति तद्द्वितयप्ररूपणामाह—

मूलम्—दुविहे अद्धोवमिण् पन्नत्ते, तं जहा—पलिओवमेचेव सागरोवमेचेव । से किं तं पलिओवमे ?, पलिओवमे—“जं जोयण-वित्थिणं, पल्लं एगाहियप्परूढाणं । होज्जणिरंतरणिच्चियं, भरियं वालग्गकोडीणं ॥ १ ॥ वाससए वाससए, एक्केके अवहडम्मि जो कालो । सो कालो बोद्धव्वो, उवमा एगस्स पल्लस्स ॥ २ ॥ एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया तं सागरोवमस्स उ, एगस्स भवे परीमाणं ॥ ३ ॥ सू० ४२ ॥

नहीं हुआ है कि वह ज्ञान ज्ञानावरण कर्म के सर्वथा क्षय से ही उत्पन्न होता है

यद्यपि बोधि आदिक सम्यक्त्वचारित्ररूप होने से केवल क्षय से और केवल उपशम से होते हैं—परन्तु ये क्षयोपशम से भी होते हैं क्योंकि श्रवणादिक से लेकर मनः पर्यव तक ज्ञान क्षयोपशम से ही होते हैं—इसी कारण सर्व साधारण क्षयोपशम इस पदद्वय से कहा गया है ॥ सू ४१ ॥

करवाभां आवेद छे. केवणज्ञानने अडुणु नहीं करवानु कारणु अे छे के ते ज्ञान ते ज्ञानावरणु कर्मना सर्वथा क्षयथी न् उत्पन्न थाय छे.

ने के बोधि आदिक सम्यक्त्व आरित्ररूप होवाथी केवण क्षय वडे अने केवण उपशम वडे न् प्राप्त थाय छे. परन्तु तेअे क्षयोपशम वडे पणु प्राप्त थाय छे, कारणु के श्रवणादिकथी लधने मन पर्यव पर्यन्तना ज्ञान क्षयोपशमथी न् थाय छे अे न् कारणु आ पद द्वय (ये पदे) द्वारा सर्वसाधारणु क्षयोपशमनु न् कथन करवाभां आण्युं छे, अेम समण्वुं. ॥ सू. ४१ ॥

छाया—द्विविधमद्वौपमिकं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—पल्योपमं च सागरोपमं चैव ।
अथ किं तत् पल्योपमम् ? पल्योपम्—यद् योजनविस्तीर्णं पल्यमेकाहिकप्रखडानाम् ।
भवेन्निरन्तरनिचितं, भृतं बालाग्रकोटीनाम् ॥ १ ॥ वर्षशते वर्षशते एकैक-
स्मिन् अपहृते यः कालः । स कालो बोद्धव्यः, उपमा एकस्य पल्लयस्य ॥ २ ॥
एतेषां पल्लयानां कोटाकोटी भवेद्दशगुणिता, तत् सागरोपमस्य तु एकस्य भवेत्
परिमाणम् ॥ सू० ४२ ॥

टीका—‘दुविहे अद्वौपमि ए’ इत्यादि । उपमया निर्वृत्तम् औपमिकम्,
अद्धा—कालः, तद्विषयमौपमिकम् अद्वौपमिकम्, यत्कालप्रमाणमुपमानं विना
सामान्यजनेन ग्रहीतुं न शक्यते तद् अद्वौपमिकमिति भावः । तच्च द्विविधम्—
पल्योपमं सागरोपमं चेति । पल्यः—लाटदेशप्रसिद्धो धान्याधारविशेषः, पल्यवत्प-
ल्लयः, तेनोपमा यस्य तत् पल्योपम् । सागरेणोपमा यस्य तत् सागरोपमम्,

बोधि और मति, श्रुत, अवधिज्ञान ये उत्कृष्ट से ६६ सागरोपम
की स्थिति वाले होते हैं और सागरोपम पल्योपमका आश्रित होता है
इस कारण सूत्रकार इन दोनों की प्रख्यापना करते हैं—

(दुविहे अद्वौपमि ए पन्नत्ते) इत्यादि ।

टीकार्थ—उपमासे जाना जाने वाला काल औपमिक काल होता है क्योंकि
यह उपमा से निर्वृत्त होता है औपमिक काल सामान्य जन द्वारा विना
उपमान का जाना नहीं जा सकता है इसलिये इसे अद्वौपमिक कहा
गया है यह अद्वौपमिक पल्योपम और सागरोपम के भेद से दो प्रकार
का होता है लाटदेशप्रसिद्ध धान्याधार विशेष का नाम पल्य है इस पल्य
से जिसकी उपमा हो वह पल्योपम काल है तथा सागर से जिसकी
उपमा हो वह सागरोपमकाल है अर्थात् सागर के समान जो काल

बोधि અને મતિ, શ્રુત, અવધિજ્ઞાન, તે ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૬૬
સાગરોપમથી સ્થિતિવાળાં હોય છે, અને સાગરોપમ કાળ પલ્યોપમને આધારે
બાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે બંનેની પ્રખ્યાપના કરે છે—

“દુવિહે અદ્વૌવમિ એ પણત્તે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જે કાળને ઉપમા વડે બાણી શકાય છે તે કાળને ઔપમિક કાળ
કહે છે, કારણ કે તે કાળનું પ્રમાણ ઉપમા વડે જ નીકળી શકે છે. તેથી તિને
અદ્વૌપમિક (અદ્ધા એટલે કાળ ઉપમા દ્વારા બાણી શકાય તેવા કાળને
અદ્વૌપમિક કહે છે) કહે છે. તે અદ્વૌપમિકતા પલ્યોપમ અને સાગરોપમ
નામના બે ભેદ છે. લાટ દેશમાં વપરાતા એવાં ધાન્યાધાર વિશેષને પલ્ય

सागरवन्महापरिमाणमित्यर्थः । तत्र पल्योपम-लक्षणमभिधित्सुराह—‘ से किं तं ’ इत्यादि, अथ किं तत् पल्योपमं यद् अद्धौपमिकतया निर्दिष्टम् ? इति प्रश्नः, उत्तरमाह—‘ पलिओत्रमे ’ इत्यादि । पल्योपमम्-पूर्वोक्तमद्धौपमिकं पल्योपमं वक्ष्यमाणलक्षणं भवतीति गाथा द्वयेनाह—‘ जं ’ इत्यादि, यद् योजनविस्तीर्णम्, विस्तीर्णशब्दस्योपलक्षणत्वाद् यद् आयामविष्कम्भगम्भीरत्वेन सर्वतो योजनप्रमाणं पल्यसदृशत्वात् पल्यः-धान्यस्थापनपात्रविशेषः, स एकाहिकप्ररूढाभिः, ‘सूत्रे तृतीयार्थपष्ठी’—एकाह एव एकाहिकस्तेन शिरसि मुण्डिते सत्येकदिवसेन याः प्ररूढाः-वृद्धिं प्राप्तास्ताभिः, उपलक्षणतोऽनुयोगद्वारोक्तानुसारेण यावत्सप्ताहप्ररूढाभिः वालाग्रफोटीभिः-वालाग्राणां फोटयः-विभागास्ताभिः सपूर्वोक्तः पल्यो भृतः-

महापरिणामवाला होता है वह सागरोपमकाल है, हे भदन्त ! वह पल्योपम काल क्या है ? अर्थात् पल्योपम काल का क्या स्वरूप है ? हे गौतम ! वह अद्धौपमिक पल्योपम काल इन दो गाथाओं द्वारा इस प्रकार के स्वरूप वाला है—वे दो गाथाएँ ये हैं—(जं जोयणवित्थिन्नं) इत्यादि ।

इन गाथाओं द्वारा यह प्रकट किया गया है कि एक योजन लम्बा, एक योजन चौड़ा और एक योजन गहरा ऐसा एक खड्डा खोदा जाय और उसमें एक दिन से लेकर सात दिन तक के भीतर २ के उगे हुए बालों के अग्रभाग भरे जावें अर्थात् जिस दिन शिर को मुण्डित करा लिया जावे उसके बाद एकदिन से लेकर सात दिनतक जमे हुए बालों के अग्र विभागों से वह खड्डा इस प्रकार से भरा जावे कि जिससे उन

कडे छे ते पल्येनी साथे जेनी उपमा आपी शक्या जेवा कानने पल्योपम कान कडे छे, तथा सागरनी साथे जेने सरभावी शक्या जेवा काननुं नाम सागरोपमकान छे. जेटवे के सागरनी समान मडा परिभाषावाणा काननुं नाम सागरोपमकान छे “ डे लगवन् । ते पल्योपमकाननुं स्वरूप केवुं छे ? ”

गौतम स्वामीना आ प्रश्नो उत्तर आपता मडावीर प्रबु कडे छे के, डे गौतम ! ते अद्धौपमिक पल्योपम काननुं स्वरूप नीचेनी जे गाथाजोमां भताव्या प्रमाणे छे—“ जं जोयणवित्थिणं ” इत्यादि. ते जेने गाथाजोमो लावार्थ नीचे प्रमाणे छे—

जेक योजन लांगो, जेक योजन पडोणो जेने जेक योजन उँडा जेक कूवो जोहवामां आवे, तेमां जेकथी लधने सात दिवस सुधीमां उगेला वाणना अग्रभागोने भरवामां आवे. जेटवे के माथुं मुँडाव्या पष्ठी जेकथी लधने सात दिवस पर्यन्तमां उगेला वाणना अग्रभागोथी ते कूवाने जेवो

परिपूरितः, कथं भूतः ? इत्याह—निरन्तर निश्चितः, निरन्तरं—अन्तररहितं परम्परं श्रिल्लटं घनं यथास्यात्तथा निश्चितं—निश्चिततया निश्चयवत्कृतं पुञ्जवत्कृतमित्यर्थः भवेत् स्यात् । तस्मात्पल्यात् 'वामसम्' इत्यादि, वर्षगते, इति धीप्यायां प्रत्येक-वर्षगते, एकैकस्मिन् घाले अपहृते—निष्कासिते सति यः कालस्तस्य पल्यस्य रिक्ती भवने जायते स कालः एकस्य पल्यस्य उपमाउपमेयः बोद्धव्यः—विज्ञेयः । इदमुक्तं भवति—पूर्वोक्तः कालो व्यावहारिकं पल्योपम कथ्यते । अथ सागरोपमप्रमाणमाह— 'एएसि' इत्यादि गाथा, एतेषां पल्यानां—पल्योपमानां या कोटीकोटी दशगुणिता—दशकोटीकोटश्च इत्यर्थः सा एकस्य व्यावहारिकसागरोपमस्य परिमाणं भवतीति । एतद्वयं प्ररूपणामात्रस्वरूपमेव ।

अत्र विशेषमाह—पल्योपमम्—उद्धाराद्धा क्षेत्रभेदेन त्रिविधम् । पुनरेतत्त्रय-मपि सूक्ष्मव्यावहारिकभेदात्प्रत्येकं द्विविधम् । तत्र तावद् व्यावहारिकोद्धारपल्यो-

बालाग्रों में थोड़ा सा भी अन्तर अवकाश न रहें । इस प्रकार से वे बालाग्र खूब ठसाठस निविडरूप में उस खड्डा में भर दिये जावें इस प्रकार से जब कूट २ कर उन बालाग्रों से वह खड्डा खूब भर जावे तब सौ सौ वर्ष के बाद उसमें से एक २ बालाग्र बाहर निकाला जावे—इस प्रकार निकालते २ जब वे समस्त बालाग्र उस खड्डे में से बाहर निकाल दिये जावें तो इनके निकालने में जितना काल समाप्त होता है वह काल एक पल्य से उपमेय कहा गया है यह पूर्वोक्त काल व्यावहारिक पल्योपम कहा गया है सागरोपम का प्रमाण इस प्रकार से है—पल्योपम कोटि-कोटि को १० से गुणा करने पर एक व्यावहारिक सागरोपम का प्रमाण होता है अर्थात् १० कोडाकोडी पल्योपम का एक व्यावहारिक सागरो-पम काल होना है ।

बरवे। जेधजे के जेथी करीने ते आलाग्रो वञ्जे जिलकुल अतर न रहे. जेठले के ते डूवाने जूज हांसी हांसीने ते आलाग्रोथी बरी देवे। जेधजे. त्यारणाह दर सो सो वर्षे तेभांथी जेक जेक आलाग्रने जहार काढवे। जेधजे आ रीते तेभांथी १००-१०० वर्षे जेक जेक आलाग्रने जहार काढतां काढतां समस्त आलाग्रोने जहार काढवामां जेठलां वर्षो व्यतीत थर्ध ज्य छे तेठलां वर्षप्रमाणु काणने जेक पल्योपम काण कडे छे. आ पूर्वोक्त काणने व्यावहारिक पल्योपम कडेवामां आवे छे सागरोपमनुं प्रमाणु आ प्रकारनुं छे—पल्योपम कोटि कोटिने १० वडे गुणुवाथी जेक व्यावहारिक सागरोपमनुं प्रमाणु थाय छे. जेठले के १० कोडाकोडी पल्योपमने जेक व्यावहारिक सागरोपमकाण थाय छे.

पमं व्याख्यायते—यद्योजनायामविष्कम्भगम्भीरः पल्यो मुण्डनान्तरमेकादि-
सप्तान्ताहोरात्रप्रहृद्वैर्वालाऽऽग्रैर्निषिद्धतया भृतः, यः प्रतिसमयमेकैकवालाग्रे
निस्सारिते सति यावता कालेन निर्लेपो निष्ठितो भवति स—कालो व्यावहारिकोद्धार
पल्योपमं कथ्यते । एवं व्यावहारिकोद्धारसागरोपमं पूर्वोक्तपल्यानां दशभिः
कोटीकोटीभिर्भवति । एते द्वे अपि प्ररूपणामात्रविषये एव । सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमं
तु यत्—तैरेवैकादिसप्तान्ताहोरात्रप्रहृद्वैर्दृष्टव्यगाहनातोऽसंख्येयभागमात्रैः सूक्ष्मप-
नकजीवस्य शरीरावगाहनातोऽसंख्येयगुणैः प्रत्येकमसंख्यातखण्डीकृतैर्वालाग्रैर्निषि-
द्धतया भृतः पल्यः प्रतिसमयमेकैकस्मिन् वालाग्रे निष्कासिते सति यावताकालेन

विशेषता—उद्धार, अद्धा और क्षेत्र के भेद से पल्योपम त्रिविध
कहा गया है तथा ये तीनों पल्योपम भी सूक्ष्म और व्यावहारिक के
भेद से दो दो प्रकार के कहे गये हैं इनमें व्यावहारिक उद्धार पल्योपम
का स्वरूप इस प्रकार से है—जो एक योजन का लम्बा, एक योजन का
चौड़ा और एक योजन का गहरा खड्डा हो और उसे मुण्डनान्तर एक
दिन से लेकर सात दिनतक के उगे हुए बालाग्रों से खूब दाब २ कर
निषिद्धरूप से भर दिया जावे सो अब उसमें से एक २ बालाग्र को
प्रति समय बाहर निकालना चाहिये इस तरह करते २ जितने काल में
वह खड्डा उन बालाग्रों से खाली हो जाता है उतने काल का नाम
व्यावहारिक उद्धारपल्योपम है इस व्यावहारिक उद्धारपल्य की १०
कोटि कोटि का एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम होता है। अर्थात् १०
कोटिकोटि व्यावहारिक उद्धारपल्यों का एक व्यावहारिक उद्धारसागरो-

विशेषता—उद्धार, अद्धा अने क्षेत्रना लेहथी पल्योपमना त्रणु प्रकार
कह्या छे तथा ते त्रणु प्रकारना पल्योपमना पणु सूक्ष्म अने व्यावहारिकना
लेहथी णणु प्रकार कह्या छे. तेमांता व्यवहारिक उद्धार पल्योपमनुं स्वरूप
आ प्रकारनुं छे—जे अक योजन लांगो, अक योजन पडोणो अने अक योजन
ठाडो कूवो कह्यो छे तेने माथुं मुंडाव्या भाड अकथी सात दिवस पर्यन्तमां
ठेला केशत्रोथी भूण हांसी हांसीने लरी देवो लेहथे. पथी तेमांथी प्रति
समय अक अक केशात्रने णडार काडवामां आवे, तो आ प्रमाणे करतां करतां
बेटला काणमां ते कूवो ते केशात्रोथी संपूर्ण भाडी थरु नय छे, अटला
काणने “व्यावहारिक उद्धार पल्योपम” कहे छे

ते व्यावहारिक उद्धार पल्योपमनी १० कोटि कोटिना अक व्यावहारिक
उद्धार सागरोपम थाय छे अटवे के १० कोटिकोटि व्यावहारिक उद्धार
पल्योपमो अक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम थाय छे.

इवे सूक्ष्म उद्धार पल्योपमनुं स्वरूप भताववामा आवे छे—पूर्वाकृत
प्रमाणुवाणा कूवामां ते भावात्रेना दुकडाओ हांसी हांसीने लरी हो. प्रत्येक

निलेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्मद्वारपल्योपमं प्रोच्यते । तथैव च तेषां दशभिः कोटी कोटीभिः सूक्ष्मद्वारसागरोपमं जावते । अनेन सूक्ष्मोद्धारपल्योप-
मेण च द्वीपसमुद्राः परिसंख्यायन्ते ? ।

व्यावहारिकाद्वापल्योपम-सागरोपमयोः स्वरूपं तु सूत्रे प्रोक्तमेव । सूक्ष्मम-
द्वापल्योपमं तु-असंख्येयखण्डीकृतस्यैकैकस्य बालाग्रस्य वर्षशते वर्षशते निस्सारणे

पम होता है । तथा सूक्ष्म जो उद्धारपल्योपम है उसका प्रमाण ऐसा है कि जितने बालाग्रों से वह पूर्वोक्त प्रमाण वाला खड़ा भरा गया है उन बालाग्रों में से प्रत्येक बालाग्र के सूक्ष्मपत्रक जीव के शरीर की जितनी अवगाहना होती है उस अवगाहना से असंख्यात गुणों टुकड़ा करो ये सब टुकड़े अपनी बुद्धि से ही कल्पित करके करना चाहिये तात्पर्य ऐसा है कि एक २ बालाग्र के असंख्यात २ टुकड़े अपनी बुद्धि से करो और फिर उस खड़े को उनसे खूब ठांस २ कर निविडरूप में भरदो और फिर एक समय में एक २ टुकड़े को उनसे बाहर निकालो इस तरह करते २ जितने काल में वह गर्त खाली हो जाता है उतने समय का नाम सूक्ष्म उद्धार पल्योपम है इन सूक्ष्मउद्धारपल्योपम की १० कोटि-
कोटि का एक सूक्ष्म उद्धार सागरोपम होता है इस सूक्ष्म उद्धार पल्योपम से जन्य सागरोपम से द्वीप और समुद्रों की गिनती की जाती है ।

व्यावहारिक अद्वापल्योपम और सागरोपम का स्वरूप सूत्रकार ने सूत्र में ही प्रकट कर दिया है । सूक्ष्म अद्वापल्योपम का स्वरूप इस प्रकार

आलात्रना केटला टुकडा करवा ते नीचे प्रमाणे समञ्जुं सूक्ष्मपत्रक ज्वना शरीरनी जेटली अवगाहना होय छे, ते अवगाहनाथी असंख्यातगणुं टुकडा ते आलात्रोना करवा जेधजे. जेवां टुकडानी कल्पना पाठके पोतानी बुद्धिथी ज करवी जेधजे, कारण के व्यवहारमां आ प्रकारनी वात संलवी शकती नथी. कडेवानुं तात्पर्यं जे छे के जेवां आलात्रोना असंख्यात टुकडा कल्पनाथी ज करवानुं शक्य छे.

इवे ते आलात्रोना ते टुकडाज्यो वडे ते इवाने हांसी हांसीने लरी देवे। जेधजे त्पारभाह प्रति समय तेमांथी जेक जेक टुकडाने जहार काढतां काढतां ते इवे जेटला समयमां ते आलात्रोना टुकडाज्योथी रहित थर्ध जय छे, जिलकुल आली थर्ध जय छे, तेटला काणने “ सूक्ष्म उद्धार पल्योपम ” कडे छे. ते सूक्ष्म उद्धार पल्योपमनी १० कोटिकोटीने जेक ‘ सूक्ष्म उद्धार सागरोपम ’ काण थाय छे ते सूक्ष्म उद्धार पल्योपमथी जन्य सागरोपम द्वारा द्वीपे अने समुद्रोनी गणुतरी थाय छे.

व्यावहारिक अद्वापल्योपम अने सागरोपमनुं स्वरूप तो सूत्रकारे आ सूत्रनी शब्दात्तमां ज अतावी दीधुं छे. इवे सूक्ष्म अद्वापल्योपमनु स्वरूप

कृते सति भवति । एवं सूक्ष्ममद्वासागरोपमं तेषां पल्यानां दशभिः कोटीकोटी-
भिर्जायते । अनेन सूक्ष्माद्वापल्योपमसागरोपमेण नैरयिक-तिर्यग्योनिक-मनुष्य-
देवानामायुर्मीयते २ ।

क्षेत्रपल्योपममप्येवमेव, नवरं प्रतिसमयं बालाग्रस्पृष्टकैकाकाशप्रदेशनिस्सारणे
कृते सति यावता कालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालो व्यावहारिक
क्षेत्रपल्योपमं कथ्यते । एवं व्यावहारिकसागरोपमं तेषां दशभिः कोटीकोटीभि-

से है असंख्यात खण्डीकृत एक एक बालाग्र को सौ सौ वर्ष जब व्यतीत
हो जावे तब निकालना चाहिये इस तरह करते २ जब वह गर्स पूर्णरूप
से उन बालाग्रों से रिक्त हो जाता है—तब इनके खाली करने में जितना
काल समाप्त हुआ उतने काल का नाम सूक्ष्म अद्वापल्योपम है । सूक्ष्म
अद्वापल्योपम की १० कोटिकोटि से सूक्ष्म अद्वासागरोपम निष्पन्न होता
है अर्थात् १० कोटाकोटि सूक्ष्म अद्वा पल्योपम का एक सूक्ष्म अद्वासा-
गरोपम होता है इस सूक्ष्म अद्वापल्योपमजन्य सूक्ष्म अद्वासागरोपम
से नैरयिक, तिर्यग्योनिक, मनुष्य और देवों की आयु को प्रमित किया
जाता है क्षेत्रपल्योपम भी इसी प्रकार से है परन्तु इसमें कथन की ऐसी
विशेषता है कि बालाग्रसे स्पृष्ट एक एक आकाश प्रदेशको एक एक समय
में वहांसे निकालो जितने समय में वह पल्य इस प्रकारसे करते २ उनसे
खाली हो जाता है उतने काल का नाम व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपम है इस

प्रकट करवायां आवे छे—जेना असंख्यात अंडो करवायां आव्या डोय जेवा
आलाग्रो वडे उपयुक्त प्रमाणवाणा कूवाने भूष ७ हांसी हांसीने बरी देवायां
आवे. तयारभाह से सो वर्षे ते कूवायांथी जेक जेक आलाग्रअंडने अहार
काढवायां आवे. आम करतां करतां जेटला समये ते कूवो ते आलाग्रअंडाथी
भिलकुत रडिन (आली) थछ नय छे, जेटला काणने ' सूक्ष्म अद्वा पल्यो-
पम कडे छे ' सूक्ष्म अद्वा पल्योपमनी १० कोटि कोटि प्रमाणने " सूक्ष्म
अद्वासागरोपम " काण डोय छे. आ सूक्ष्म अद्वापल्योपम जन्य सूक्ष्म
अद्वासागरोपम द्वारा नारको, तिर्यग्योनिको, मनुष्यो अने देवाना आयुष्यना
भापनी गणुतरी करी शक्य छे. क्षेत्रपल्योपम पणु जेअ प्रकारनु छे, परन्तु
तेना कथनमां नीचे प्रमाणे विशेषता छे—

आलाग्रथी स्पृष्ट जेक जेक आकाशप्रदेशने प्रति समय अहार काढतां
काढतां जेटला समयमां ते कूवो तेमनाथी आली थछ नय, जेटला काणनुं नाम
' व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम ' छे. जेवा व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपमनी १०

जायते । एतद्वयं प्ररूपणामात्रविषयमेव । यत्तु-असंख्यातखण्डीकृतैर्वालाद्यैः स्पृष्टा अस्पृष्टा वाऽऽकाशप्रदेशाः प्रतिसमयमेकैकशो निस्सार्यन्ते, एवं निस्सारिते सति यावताकालेन पल्यो निर्लेपो निष्ठितो भवति स कालः सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपममुच्यते । एवं सूक्ष्मक्षेत्रसागरोपमं तेषां दशभिः कोटीकोटीभिर्भवति । अनेन सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपम-सागरोपमेण दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते ३ ।

अत्र-उद्धारपल्योपम-क्षेत्रपल्योपमयोर्ग्रहणं न कृतम्, अनुपयोगित्वात्, सूत्रे 'अद्धे'-ति विशेषणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वोक्तैः पल्योपमादिभिर्येषां क्रोधादीनां फलभूतकर्मस्थितिर्निरूप्यते तत्स्वरूपनिरूपणं कुर्वन्नाह—

मूलम्—दुबिहे कोहे पणत्तेतं जहा—आयपइट्टिए चेव परप-इट्टिए चेव एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं । एवं जाव मिच्छादंस-णसहे ॥ सू० ४३ ॥

छाया—द्विविधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तथा—आत्मप्रतिष्ठितश्चैव परप्रतिष्ठितश्चैव । एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम् । एवं यावत् मिथ्यादर्शनशल्यम् ॥ सू० ४३ ॥

व्यावहारिकक्षेत्र पल्योपम की १० कोटाकोटि से एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम बनता है इस सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमजन्य सागरोपम से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनती की जाती है ३ । यहाँ सूत्र में उद्धारपल्योपम और क्षेत्रपल्योपमका जो ग्रहण नहीं किया गया है वह इनके यहाँ अनुपयोगी होने से नहीं किया गया है । तथा सूत्र में "अद्धा" ऐसा विशेषण कहा गया है ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वोक्तपल्योपम आदिकों द्वारा जिन क्रोधादिकों की फलभूत कर्मस्थिति का निरूपण होता है अब सूत्रकार उसके स्वरूप का निरूपण

कोटिकोटी प्रमाणवाणे अक 'व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम' काण डोय छे. आ सूक्ष्म क्षेत्रपल्योपम जन्य सागरोपम द्वारा दृष्टिवादमां द्रव्येनी गणुतरी करवामां आवे छे. अही सूत्रमां उद्धार पल्योपम अने क्षेत्रपल्योपमने ने अडणु कराया नधी तेनुं कारण अे छे के अही तेअे अनुपयोगी छे. तथा सूत्रमां "अद्धा" आ यह विशेषणइये वपरायुं छे. ॥ सू. ४२ ॥

पूर्वोक्त पल्योपम आदि द्वारा क्रोधादिकेनी श्लभूत कर्मस्थितितुं निश्चय थाय छे. तेथी डवे सूत्रकार ते क्रोधादिकेना स्वरूपनुं निश्चय करे छे—

टीका—‘दुविहे कोहे’ इत्यादि । क्रोधो द्विविधः—आत्मप्रतिष्ठितः परप्रतिष्ठितश्चेति । तत्रात्मप्रतिष्ठितः स्वापराधाद् भिन्त्यादौ शिरःप्रभृतीनां स्वल्पेन वस्तुविशेषविनाशेन वा स्वात्मनि प्रतिष्ठितः जनितः आत्मत्रिषयो जात इत्यर्थः, सः तथोक्तः १। यद्वा—य आत्मना परस्मिन् प्राणिन्याक्रोशादिना प्रतिष्ठितः स तथोक्तः । परप्रतिष्ठितः—यः परेणाक्रोशादिना प्रतिष्ठितः—उदीरितः, स्वात्मना वा परस्मिन् प्रतिष्ठितः—जातः उत्पन्नः स तथोक्तः २। इति । इदमुक्तं भवति—स्वयमाचरितस्य ऐहिकमपायमत्रबुध्य यदा कश्चित्स्वात्मन्येव क्रोधं करोति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितः कथ्यते, यदा तु परः कोऽप्याक्रोशादिना क्रोधमुदीरयति करते हैं—(दुविहे कोहे पणत्ते) इत्यादि ।

टीकार्थ—क्रोध दो प्रकारका कहा गया है एक आत्मप्रतिष्ठित और दूसरा परप्रतिष्ठित अपने ही अपराधसे भित्ति आदिमें शिर वगैरहके लग जाने से अथवा वस्तु के विनाश से जो क्रोध आत्मा में उत्पन्न हो जाता है वह स्वात्म प्रतिष्ठित क्रोध है अथवा जो क्रोध परप्राणी के ऊपर आक्रोश आदि के करने से अपनी आत्मा में प्रतिष्ठित हो जाता है वह आत्मप्रतिष्ठित क्रोध है तथा आक्रोश आदि के करने से दूसरों के द्वारा आत्मा में उदीरित किया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है अथवा अपने द्वारा पर में जो क्रोध उत्पन्न कराया जाता है वह परप्रतिष्ठित क्रोध है । तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि स्वयं आचरित किये कार्य का ऐहिक अपायरूप फल समझ कर जो अपनी निजकी आत्मा पर ही क्रोध

“दुविहे कोहे पणत्ते” इत्यादि—

टीकार्थ—क्रोध दो प्रकारका कहा है—(१) आत्मप्रतिष्ठित अने (२) परप्रतिष्ठित होता है । अथवा अपराध (दोष) ने लीये दीवाल आदि साथे शिर आदि अथवा वायी अथवा वस्तुना विनाशयी ने क्रोध आत्मा में उत्पन्न थाय छे, ते क्रोधतुं नाम स्वात्मप्रतिष्ठित क्रोध छे । अथवा पर प्राणीना ऊपर आक्रोश आदि करवायी ने क्रोध पोताना आत्मा में प्रतिष्ठित थाय छे—उत्पन्न थाय छे, ते क्रोधतुं नाम आत्मप्रतिष्ठित क्रोध छे । क्रोध अन्यना आक्रोश आदिने करव्हे अटके के अन्यना द्वारा आत्मा में उदीरित कराय छे, ते क्रोधने परप्रतिष्ठित क्रोध कहे छे अथवा पोताना द्वारा अन्य लोको में ने क्रोध उत्पन्न करावाय छे, तेनुं नाम परप्रतिष्ठित क्रोध छे ।

आ कथनतुं तात्पर्य अछे के, पोते अथवा कार्यतुं ऐहिक अपायरूप फल समझने पोताना अ आत्मा पर ने क्रोध उद्भववे छे, ते क्रोधने आत्मप्रतिष्ठित क्रोध कहे छे अने न्यारे कोष भील व्यक्ति तेना आक्रोश

तदा यस्तद्विषयः क्रोध उपजायते स परप्रतिष्ठितः क्रोधः कथ्यते, इति । एवम्—
अनेनैवाऽऽलापकेन यावत्—मिथ्यादर्शनशल्यं मानमारभ्य मिथ्यादर्शनशल्यपर्यन्तं
विज्ञेयम् । तत्र ' जाव ' इति

यावच्छब्देन क्रोधानन्तरं मानादीनामष्टादशानां पापस्थानानां ग्रहणं भवति ।
एतेषां क्रोधादीनां सर्वेषामपि स्वविकल्पजनितपरविकल्पजनितत्वाभ्यां, स्वात्म-
स्थितपरात्मस्थिताभ्यां वा स्वपरप्रतिष्ठितत्वमवधारणीयम् ॥ सू ४३ ॥

एवमेतानि सर्वाणि पापस्थानानि ' सिद्धे ' ति वक्ष्यमाणगाथोक्तेषु सिद्धादि
विपर्ययाऽसिद्धादिषु त्रयोदशस्वपि जीवेषु भवन्ति, पापस्थानानां संसारिण्येव
सद्भावादिति तद्भेदानाह—

मूलम्—दुविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता, तं जहा तथा
चेव थावराचेवादुविहा सब्वजीवा पणत्ता तं जहा-सिद्धा चेव असि-
द्धा चेव । दुविहा सब्वजीवा पणत्ता तं जहा—सइंदिया चेव अणि-
दिया चेव । एवं एसा गाहा फालेयव्वा जाव ससरीरी चेव
असरीरी चेव--“ सिद्धंसइंदियंकाए३, जोगे४, वेए५, कसाय ६,
लेसा७ य। णाणुं व ओगां हारे, भासंगं चैरिमे य ससरीरी ॥सू०४४॥

उद्धावित होता है वह क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है । और जब कोई
दूसरा व्यक्ति अपने आक्रोश आदि के द्वारा क्रोध करवाता है तब वह
परप्रतिष्ठित कहलाता है । इसी आलापक से मिथ्यादर्शनशल्य, तक
अर्थात् मान से लेकर मिथ्यादर्शनशल्यतक—ऐसा ही जानना चाहिये
अर्थात् क्रोध से लेकर मानादिक अठारह पापस्थानों का ग्रहण होता है
सो इन सब में स्वविकल्पजनित परविकल्पजनित इन दो भेदों को लेकर
अथवा स्वात्मस्थित और परात्मस्थित इन दो को लेकर स्व और पर में
प्रतिष्ठितत्व जानना चाहिये ॥ सू०४३ ॥

आदि द्वारा आपणु आत्माभां क्रोध पैदा करावे छे, त्पारे ते क्रोधने परप्रति-
ष्ठित छे छे मानथी लधने मिथ्यादर्शनशल्य पर्यन्तना पापस्थानकेभां पणु
आ प्रमाणे ज समणुं. अेटवे के स्वविकल्प जनित अने परविकल्प जनित
अे अे लेदोनी अपेक्षाअे ते प्रत्येकना पणु स्वात्मस्थित (स्वात्मप्रतिष्ठित)
अने परात्मस्थित (परप्रतिष्ठित) नामना णण्णे प्रकार समणु देवा ॥सू ४३॥

छाया—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—त्रसाश्चैव स्था-
वराश्चैव । द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सिद्धाश्चैव असिद्धाश्चैव । द्विविधाः
सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—सेन्द्रियाश्च अनिन्द्रियाश्चैव । एवमेवा गाथा स्पर्शनीया
यावत् सशरीरिणश्चैव अशरीरिणश्चैव—“ सिद्ध १, सेन्द्रिय २, कायम् ३, योगो ४,
वेदः ५, कपायो ६, छेश्या च ७ । ज्ञानो ८, पयोगा ९, हारम् १०, भाषकः ११,
चरमश्च १२ सशरीरी १३ ॥ सू० ४४ ॥

टीका—‘द्विविहा संसार०’ इत्यादि ।

संसरणं—चतुर्गतिपरिभ्रमणं संसारः—नारकतिर्यग्गुणरामरभवानुभवलक्षणस्तं
सं-सम्यग् एकीभावेन आपन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नकाः, स्वार्थे क प्रत्ययः,
संसारिण इत्यर्थः । ते द्विविधाः—त्रसाः स्थावराश्चेति जीवाः संसारिण एव सन्ति
उतान्येऽपि वा ? इति चेत्—‘सन्त्येवे’—ति प्रदर्शनाय सप्ततिपक्षां त्रयोदशसूत्री-

इस प्रकार ये सब पापस्थान आगे कहे जाने वाली (सिद्ध) इत्यादि
गाथा में कहे हुए सिद्ध आदि से विपरीत असिद्ध आदि तेरह जीवों में
ही पाते हैं इसलिये इनके भेद बतलाते हैं—(द्विविहा संसारसमापन्नगा
जीवा पणन्ता) इत्यादि ।

चारों गतियों में परिभ्रमण करने का नाम संसार है यह संसार
नारक, तिर्यक् नर और देवरभवों के अनुभव करने रूप है इस संसार
को जो एकीभाव से प्राप्त कर चुके हैं वे संसार समापन्नक जीव हैं ।
ऐसे ये संसारसमापन्नक जीव संसारी जीव कहे गये हैं ये संसारी जीव
त्रस और स्थावर के भेद से दो प्रकार के होते हैं यही द्विविधत्व की
बात—“द्विविहा सव्वजीवा” इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है तात्पर्य

आ अठारे पापस्थानकेना सद्भाव असिद्ध आदि १३ लोकां डोय
छे. “सिद्ध” इत्यादि जे गाथा आगण कडेवांमां आववानी छे ते गाथांमां
जे सिद्ध आदि लोकां प्रकट कर्यां छे, तेमना करतां विपरीत आ असिद्ध
आदि लोकां छे सूत्रकार ते असिद्ध आदि १३ प्रकारे लोकां प्रकट करे छे—

“द्विविहा संसारसमापन्नगा जीवा पणन्ता” इत्यादि.

टीका—चार गतिओमां परिभ्रमण करवुं तेनुं नाम संसार छे नारक, तिर्यक्,
मनुष्य अने देवल्लोकां अनुभव करवा इय ते संसार छे आ संसारने ओकी
भावधी (संसारमां द्विध अने पाणीनी जेभ ओकइय) प्राप्त करी युकेला जे
लोकां छे, तेमने संसार समापन्नक लोकां कडे छे. जेवा संसारसमापन्नक
लोकां संसारी लोकां कहे छे. ते संसारी लोकां त्रस अने स्थावरना
लोकां जे प्रकारना छे, आ द्विविधत्वनी बात जे “द्विविहा सव्वजीवा”

માહ—‘ દુર્બિદ્ધા સઘ્વજીવા ’ ઇત્યાદિ । સર્વજીવાઃ—સમસ્તપ્રાણિનઃ દ્વિવિધાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ । તદેવ પ્રકારદ્વયમાહ—સિદ્ધા અસિદ્ધાશ્ચ । તત્ર સિધ્યન્તિ સ્મેતિ સિદ્ધાઃ કર્મપ્રપન્ચ-નિર્મુક્તાઃ । અસિદ્ધાઃ—તદ્ભિન્નાઃ ૧ । પુનરપિ સર્વજીવાનાં દ્વૈવિધ્યમાહ—‘ દુર્બિદ્ધે ’—ત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । નવરમ્—સેન્દ્રિયા અનિન્દ્રિયાશ્ચેતિ । તત્ર સેન્દ્રિયાઃ—ઇન્દ્રિય સહિતાઃ સંસારિણઃ । અનિન્દ્રિયાઃ—ઇન્દ્રિયરહિતાઃ—અપર્યાપ્તકાઃ, કેવલિનઃ, સિદ્ધાશ્ચેતિ ૨ । એવમ્—અનેન પ્રકારેણ એવા—અનુપદં વક્ષ્યમાણા ગાથા—પ્રસ્તુતસપ્રતિપક્ષસૂત્રત્રયોદશી સંગ્રાહકપદ્યરૂપા સ્પર્શનીયા—અનુસરણીયા—એતદનુસારેણ ત્રયોદશાપિ સૂત્રાણિ

इस सूत्र का ऐसा है कि यहाँ पर किसी ने ऐसी आशंका की कि जीव संसारी ही है या और भी जीव है ? तब उत्तर दिया गया कि अन्य जीव भी हैं इसी बात को दिखाने के लिये इस सप्रतिपक्ष त्रयोदश १३ सूत्रों को सूत्रकार ने कहा है इसके द्वारा यह प्रकट किया गया है कि समस्त प्राणी दो प्रकार के कहे गये हैं जैसे एक सिद्ध और दूसरे असिद्ध इनमें जो कर्मप्रपञ्च से रहित हो चुके हैं वे सिद्ध हैं और जो कर्मप्रपञ्च से रहित नहीं हुए हैं वे असिद्ध जीव हैं इसी प्रकार से सेन्द्रिय और अनिन्द्रिय के भेद से भी सर्व जीव दो प्रकार के कहे गये हैं इनमें जो इन्द्रियसहित हैं वे सेन्द्रिय जीव-संसारी जीव हैं और जो इन्द्रियों से रहित हैं ऐसे वे अपर्याप्तक, केवली और सिद्ध इन्द्रियरहित जीव हैं २ इसी प्रकार से यहाँ यह गाथा अनुसरणीय है—कहाँ तक कि जीव

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એવું છે કે કદાચ કેાઇને એવી શંકા થાય કે શું જીવો સંસારી જ હોય છે કે અસંસારી પણ હોય છે ખરાં ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે સંસારી સિવાયના જીવો પણ છે ખરાં. એજ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રતિપક્ષ સહિતના ૧૩ સૂત્રો સૂત્રકારે કહ્યાં છે. તેના દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે—જેમકે સિદ્ધ અને અસિદ્ધ. જે જીવો કર્મપ્રપંચથી રહિત થઈ ચુક્યા છે, તે જીવોને સિદ્ધ કહે છે અને જે જીવો કર્મપ્રપંચથી રહિત થયા નથી તેમને અસિદ્ધ જીવો કહે છે. ॥ ૧ ॥ એજ પ્રકારે સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના ભેદથી પણ જીવો બે પ્રકારના કહ્યા છે. જે જીવો ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત છે તેમને સેન્દ્રિય જીવો કહે છે સંસારી જીવોનો સેન્દ્રિયોમાં સમાવેશ થાય છે. જે જીવો ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે તેમને અનિન્દ્રિય જીવો કહે છે. અપર્યાપ્તક, કેવલી અને સિદ્ધનો અનિન્દ્રિય જીવોમાં સમાવેશ થાય છે. ॥ ૨ ॥ એજ પ્રમાણે શરીરી અને અશરીરી જીવો પર્યન્તના પ્રકારો આ ગાથા દ્વારા

पठितव्यानीभ्यर्थः । क्रियद्वयि ? इत्याह—‘ जाव ’ इत्यादि—‘ सिद्ध ’ इत्यारंभ्य
 ‘ ससरीरीचेव असरीरीचेव ’ इत्यन्तम् । तामेवगाथासाह—‘ सिद्ध ’ इत्यादि । एषा
 गाथा सप्रतिपक्षा वाच्या तथाहि—सिद्धाः—सिद्धजीवाः, असिद्धाः—सिद्धविपरीताः
 १, सेन्द्रियाः—इन्द्रियसहिताः, अनिन्द्रियाः—इन्द्रियवर्जिताः २, एवं ‘ काए ’ त्ति
 सकायाः—पृथिव्यादयस्तानाश्रित्य सर्वे जीवाः सप्रतिपक्षा वाच्याः । एवं सर्वाणि
 व्याख्येयानि । वाचना चैवम्—“ सकायच्चेव २, अकायच्चेव, ३, सजोगच्चेव,
 अजोगच्चेव ४, सवेयच्चेव अवेयच्चेव ५, इत्याद्यालापकाः सर्वत्र संयोज्याः ।
 सकायाः—पृथिव्यादिषड्विधकाय—विशिष्टा संसारिणः, अकायास्तद्विघ्नाः सिद्धाः
 ३। सयोगाः—संसारिणः, अयोगाः—अयोगिनः सिद्धाश्च ४। सवेदाः—संसारिणः,

सशरीरी होते हैं । वह गाथा इस प्रकार से है—“ सिद्धसहृदियकाए ”
 इत्यादि । यहाँ यह गाथा सप्रतिपक्ष कहना चाहिये अर्थात्—इस गाथा
 के अनुसार सिद्ध, सेन्द्रिय, आदि जीव यावत् सशरीरी तक अपने २
 प्रतिपक्ष सहित कहना चाहिये—सिद्ध जीव, असिद्ध जीव, सेन्द्रिय
 (इन्द्रियसहित) जीव, अनिन्द्रिय—इन्द्रियवर्जितजीव इस प्रकार सका-
 यपृथिवीकाय आदि जीव इन सष को आश्रित करके समस्त जीव
 सप्रतिपक्ष कहना चाहिये । जिस प्रकार सिद्ध असिद्ध १, सेन्द्रिय अनि-
 न्द्रिय २ ये अपने २ प्रतिपक्ष सहित तेरह कहे गये हैं, इसी प्रकार से
 पृथिवी आदि षड्विधकायविशिष्ट संसारी जीव, और तद्विघ्न अकाय
 जीव—सिद्ध जीव ३ सयोग संसारी जीव, और अयोग—चौदहवें गुण-
 स्थानवर्ती जीव और सिद्ध जीव ४, सवेद—वेदसहित संसारी जीव

अताववाभां आवेद छे ते गाथा आ प्रमाणे छे—“ सिद्ध सहृदियकाए ”
 इत्यादि. आ गाथा सप्रतिपक्ष (प्रतिपक्ष सहित) कडेवी लेधये अटवे डे
 आ गाथाभां प्रकट करेवा सिद्ध, सेन्द्रिय आदि सशरीरी पर्यन्तना एवो पोत-
 पोताना प्रतिपक्ष सहित कडेवा लेधये. जेमके सिद्ध एव अने असिद्ध एव,
 सेन्द्रिय एव अने अनिन्द्रिय एव, अेज प्रमाणे सकाय पृथ्वीकाय आदि
 एवोने आश्रित करीने समस्त एवोतुं तेमना प्रतिपक्ष सहित कथन थनुं
 लेधये. जेम सिद्ध—असिद्ध, अने (२) सेन्द्रिय—अनिन्द्रिय आ एवोने पोत-
 पोताना प्रतिपक्ष सहित प्रकट करवाभां आव्या छे, (३) अेज प्रमाणे पृथ्वी
 आदि षड्विधकाय विशिष्ट (छकाय एवो) संसारी एवो अने तेनाथी भिन्न
 एवां अकाय एवो—सिद्ध एवो, (४) सयोग संसारी एवो अने अयोग
 १४ भां शुश्रुस्थानवर्ती एव अने सिद्ध एव, (५) सवेद (वेद सहित)

અવેદાઃ-અનિવૃત્તિનાદરસમ્પરાયવિશેષાદયઃ પદ્, સિદ્ધાશ્ચ ૫। સક્રાપાયાઃ-
 સૂક્ષ્મસમ્પયાન્તાઃ, અક્રષાયાઃ-ઉપશાન્તમોહાદયશ્ચત્વારઃ, સિદ્ધાશ્ચ ૬। સલેશ્યાઃ-
 સયોગિગુણસ્થાનપર્યન્તાઃ સંસારિણઃ, અલેશ્યાઃ-અયોગિનઃ સિદ્ધાશ્ચ ૭। જ્ઞાનિનઃ-
 સમ્યગ્દૃષ્ટયઃ, અજ્ઞાનિનઃ-મિથ્યાદૃષ્ટયઃ ૮। ઉપયોગિનઃ-સાકારોપયુક્તાઃ, અનાકારો-
 પયુક્તાશ્ચેતિ દ્વિવિધાઃ, સહ આકારેણ-વિશેષાંશગ્રહણશક્તિરૂપેણ વર્ત્તંતે ય
 ઉપયોગઃ સ સાકારોપયોગઃ જ્ઞાનોપયોગ ઇત્યર્થઃ, તેનોપયુક્તાઃ સાકારોપયુક્તાઃ,
 અનાકારસ્તુ તદ્વિલક્ષણ-ઉપયોગઃ દર્શનોપયોગ ઇત્યર્થઃ તેનયુક્તા અનાકારોપયુક્તાઃ ૯।

ઔર અવેદ-વેદરહિત ૯-૧૦-૧૧-૧૨ ૧૩ ઔર ૧૪ વાં ગુણસ્થાનવર્તી
 જીવ ઔર સિદ્ધ જીવ ૫, કષાયસહિત-સંસારી જીવ-સૂક્ષ્મસંપરાયતક
 કે જીવ, ઔર અકષાય જીવ-ઉપશાન્તમોહાદિક ચાર જીવ ઔર સિદ્ધ
 ૬, સલેશ્ય જીવ-સયોગિગુણસ્થાનતક કે જીવ સંસારી જીવ, ઔર
 અલેશ્ય જીવ-અયોગિ જીવ ંવં સિદ્ધ જીવ ૭, જ્ઞાની જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ
 જીવ ંવં અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ૮, ઉપયોગ દો પ્રકારકા હોતા હૈ
 ંક સાકારોપયોગ ઔર દૂસરા અનાકારોપયોગ સાકારોપયોગ સે જો જીવ
 યુક્ત હોતા હૈ વહ સાકારોપયોગ યુક્ત જીવ હૈ ઔર અનાકારોપયોગ સે
 જો જીવ યુક્ત હોતા હૈ વહ અનાકારોપયોગ યુક્ત જીવ હૈ જો ઉપયોગ
 વિશેષોકો ગ્રહણ કરનેકી શક્તિરૂપ આકારસે યુક્ત હૈ વહ સાકારો-
 પયોગ હૈ હસકા દૂસરા નામ જ્ઞાનોપયોગ હૈ । હસ ઉપયોગસે
 મિત્ર જો ઉપયોગ હૈ વહ અનાકારોપયોગ હૈ-હસ અનાકારોપયોગ

સંસારી જીવ અને અવેદ (વેદ રહિત) ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪
 માં ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ જીવો, (૬) સકષાયી સંસારી જીવો-સૂક્ષ્મ
 સાંપરાય પર્યન્તના જીવો અને અકષાયી જીવો-ઉપશાન્ત મોહાદિક ચાર અને
 સિદ્ધો, (૭) સલેશ્ય જીવો-સયોગિ ગુણસ્થાન પર્યન્તના જીવો-સંસારી જીવો
 અને અલેશ્ય જીવો-અયોગિ જીવો અને સિદ્ધ જીવો, (૮) જ્ઞાની જીવો-સમ્યગ્-
 દૃષ્ટિ જીવો અને અજ્ઞાની જીવો-મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો, (૯) સાકારોપયોગ અને
 અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો (ઉપયોગ બે પ્રકારના છે-એક સાકારોપયોગ અને
 બીજો અનાકારોપયોગ.) જે જીવ સાકારોપયોગથી યુક્ત હોય છે તેને સાકારોપયોગ
 યુક્ત કહે છે અને અનાકાર ઉપયોગથી યુક્ત જીવને અનાકારોપયોગયુક્ત કહે
 છે. જે ઉપયોગ વિશેષાંશને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ આકારથી યુક્ત હોય છે
 તેનું નામ સાકારોપયોગ છે. તેનું બીજું નામ જ્ઞાનોપયોગ છે. આ ઉપયોગથી
 ભિન્ન જે ઉપયોગ છે તેનું નામ અનાકારોપયોગ અથવા દર્શનોપયોગ છે.

આહારકાઃ ઓજોલોમકવલભેદભિન્નાહારવિશેષગ્રાહિણ, અનાહારકાઃ-વિગ્ર-
હગતિસમાપન્નાદયશ્ચત્વારઃ ।

ઉક્તશ્ચ—“ વિગ્રહગદ્માવળ્લા ૧, કેવલિણો સમોહયા ૨ અયોગી ૩ ય ।

સિદ્ધા ૪ ય અનાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥ ૧૧ ॥

છાયા-વિગ્રહગતિ માપન્નાઃ ૧ કેવલિનઃ સમવહતાઃ (સમુદ્ઘાતાવસ્થાવર્તિનઃ) ૨,

અયોગિનશ્ચ ૩ । સિદ્ધાશ્ચ ૪ અનાહારાઃ, શેષા આહારકા જીવાઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાષકાઃ-ભાષાપર્યાપ્તિ પર્યાપ્તાઃ, અભાષકાઃ-ભાષાપર્યાપ્તિ રહિતાઃ અયોગિનઃ

સિદ્ધાશ્ચ ૧૧ । ચરમાઃ-યેષાં ચરમો ભવો ભવિષ્યતિ મોક્ષગામિનિત્યર્થઃ, અચ-

રમાઃ-યેષાં ભવ્યત્વે સત્યપિ ચરમો ભવો ન ભવિષ્યતિ, મોક્ષં ન પ્રાપ્સ્યન્તીત્યર્થઃ

૧૨ । સશરીરિણઃ-સહ યથાસમ્ભવ પશ્ચવિધશરીરેણ વર્તન્તે યે તે સશરીરા આત્મ-

પ્રદેશાઃ તે વિઘન્તે યેષાં તે તથોક્તાઃ-સંસારિણઃ અશરીરિણઃ-શરીરરહિતાઃ સિદ્ધા

ઇત્યર્થઃ ૧૩ ॥ સૂ ૪૪ ॥

કા દૂસરા નામ દર્શનોપયોગ હૈ ૯ આહારક-ઓજ આહાર, રોમ આહાર
ઔર કવલાહાર इन भेद वाले आहारविशेष को ग्रहण करने वाले जीव
आहारक हैं और विग्रहगति समापन्न आदिक चार जीव अनाहारक हैं ।
कहा भी है-(विग्नहगद्मावण्णा) इत्यादि ।

વિગ્રહગતિ સમાપન્નક જીવ ૧, સમુદ્ઘાતાવસ્થા યુક્ત કેવલિ જીવ
૨ અયોગિજીવ ૩ ઔર સિદ્ધજીવ ૪ યે ચાર જીવ અનાહારક હોતે હૈ
૧૦ । ભાષક-ભાષાપર્યાપ્તિ સે પર્યાપ્ત હુણ જીવ, અભાષક-ભાષાપર્યાપ્તિ
સે રહિત જીવ, અયોગિ જીવ, સિદ્ધ જીવ ૧૧, ચરમજીવ-મોક્ષગામી
જીવ, અચરમજીવ-ભવ્યત્વ ભાવ સે વિશિષ્ટ હોને પર સી જિનકા ચર-
મભવ નહીં હોગા-જો મોક્ષ કો પ્રાપ્ત નહીં કરેંગે એસે જીવ ૧૨, તથા

(૧૦) ઓજ આહાર, રોમ આહાર અને કવલાહાર, આ લેહવાળા આહાર
વિશેષને ગ્રહણ કરનારા જીવોને આહારક કહે છે અને વિગ્રહગતિ સમાપન્ન
આદિક ચાર અનાહારક જીવો ગણાય છે. કહ્યું પણ છે—“ વિગ્રહગદ્માવળ્લા ”
ઈત્યાદિ-વિગ્રહગતિ સમાપન્નક જીવ, સમુદ્ઘાતાવસ્થાયુક્ત કેવલિ જીવ, અયોગી
જીવ અને સિદ્ધ જીવ, આ ચાર પ્રકારના જીવો અનાહારક હોય છે (૧૧)
ભાષક અને અભાષક જીવો ભાષાપર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત થયેલા જીવોને ભાષકમાં
અને ભાષાપર્યાપ્તિથી રહિત જીવોને-અયોગિ જીવ અને સિદ્ધ જીવોને-અભા-
ષકમાં સમાવેશ થાય છે (૧૨) ચરમ જીવ-મોક્ષગામી જીવ અને અચરમ
જીવ. ભવ્યત્વ ભાવ સંપન્ન હોવા છતાં જેમને ચાલુ ભવ ચરમભવ નથી
એવા જીવોને અચરમ જીવો કહે છે. (૧૩) સશરીરી જીવ-યથા સંભવ પાંચ

एते च संसारिणः सिद्धाश्च मरणामरणधर्मशीलाः, अप्रशस्तप्रशस्तमरणत-
श्चैते भवन्तीति प्रशस्ताप्रशस्तमरणनिरूपणं कुर्वन् नवसूत्री माह—

मूलम्—दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेणं सम-
णेणं निग्गंथाणं णो णिच्चं वन्नियाइं, णो णिच्चं कित्तियाइं, णो
णिच्चं बुइयाइं, णो णिच्चं पसंसियाइं, णो णिच्चं अब्भणुन्ना-
याइं भवन्ति, तं जहा—बलायमरणे च्चैव वसट्टमरणे च्चैव १ ।
एवं णियाणमरणे च्चैव तव्भवमरणे च्चैव २, गिरिपडणे च्चैव तरु-
पडणे च्चैव ३, जलप्पवेसे च्चैव जलणप्पवेसे च्चैव ४, विसभक्खणे
च्चैव सत्थोवाडणे च्चैव । दो मरणाइं जाव णो णिच्चं अब्भणु-
न्नायाइं भवंति, कारणेण पुणं अप्पडिक्कुट्टाइं, तं जहा—वेहाणसे
च्चैव गिद्धपट्टे च्चैव ६ । दो मरणाइं समणेणं भगवया महावी-
रेणं समणाणं निग्गंथाणं णिच्चं वन्नियाइं जाव अब्भणुन्नायाइं
भवन्ति, तं जहा—पाओवगमणे च्चैव, भत्तपच्चक्खाणे च्चैव ७ ।
पाओगमणे दुविहे पणत्ते, तं जहा—णीहारिसे च्चैव अणीहा-
रिसे च्चैव नियमं अपडिक्कमे ८ । भत्तपच्चक्खाणे दुविहे पणत्ते तं
जहा—णीहारिसे च्चैव अणीहारिसे च्चैवणियमं सपडिक्कमे ९ ॥ सू. ४५ ॥

सशरीरी जीव—यथा संभव पांच प्रकार के शरीरों से जिनके आत्मप्र-
देश युक्त हो रहे हैं ऐसे जीव और अशरीरीजीव—शरीररहित सिद्ध
जीव १३ ॥ सू० ४४ ॥

ये संसारी जीव और सिद्धजीव ऋषयः मरण धर्म और अमरण-
धर्मशील होते हैं मरण प्रशस्त और अप्रशस्त भेद से दो प्रकार का

प्रकारना शरीरीथी जेमना आत्मप्रदेशो युक्त थर् रद्या छे जेवां जेवां, अने
अशरीरी जेव—शरीर रहित सिद्ध जेव. ॥ सू ४४ ॥

ते संसारी जेव अने सिद्ध जेव अनुकमे मरणधर्म अने अमरण
धर्मशील जेव छे. मरणना प्रशस्त अने अप्रशस्त, जेवा जे लेह छे.

छाया—द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नो नित्यं वर्णिते, नो नित्यं कीर्तिते, नो नित्यं व्युदिते, नो नित्यं प्रशंसिते, नो नित्यं अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—वलन्मरणं चैव वशार्त्तमरणं चैव १। एवं निदानमरणं चैव तद्भवमरणं चैव २, गिरिपतनं चैव तरुपतनं चैव ३, जलपवेशश्चैव ज्वलनपवेशश्चैव ४, विषभक्षणं चैव शस्त्रावपाटनं चैव ५। द्वे मरणे यावत् नो नित्यम् अभ्यनुज्ञाते भवतः, कारणेन पुनरप्रतिक्रुष्टे, तं जहा—वैहायसं चैव गृध्रपृष्ठं चैव ६। द्वे मरणे श्रमणेन भगवता महावीरेण श्रमणानां निर्ग्रन्थानां नित्यं वर्णिते यावद् अभ्यनुज्ञाते भवतः, तद्यथा—पादपोषगमनं चैव भक्तप्रत्याख्यानं चैव ७। पादपोषगमनं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव नियमाद् अप्रतिकर्म ८। भक्तप्रत्याख्यानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—निर्हारिमं चैव, अनिर्हारिमं चैव नियमात् सप्रतिकर्म ९ ॥ सू० ४५ ॥

टीका—‘दो मरणाइं’ इत्यादि—सुगमम् । नवरम्—द्वे मरणे नो—नैव वर्णिते—उपादेयतया न कथिते । नो कीर्तिते—उपादेयतया न निरूपिते । नो व्युदिते—व्यक्तवाचा न निगदिते । नो प्रशंसिते—न श्लाघिते नो अभ्यनुज्ञाते—‘कुरु’ इति रूपेण नानुमते । तदेवाह—वलन्मरणं वशार्त्तमरणं चेति । तत्र—वलनां—संयमान्निवर्त्तमानानां मरणं वलन्मरणम् एतद् भगवत्परिणामानां व्रतिनामेव भवति

होता है सो अब सूत्रकार इसी मरण का निरूपण इस नवसूत्री से करते हैं—(दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेण) इत्यादि ।

टीकार्थ—श्रमण भगवान् महावीर ने दो मरण श्रमण निर्ग्रन्थों को उपादेय रूप से नहीं कहे हैं । उपादेय रूप से उन्हें निरूपित नहीं किया है व्यक्त वचन द्वारा उन्हें प्ररूपित नहीं किया है उनकी श्लाघा—प्रशंशा नहीं की है तुम इन्हें करो—अर्थात् इन मरणों से सरो इस प्रकार के इनकी अनुमोदना नहीं की है वे दो मरण ये हैं—एक वलन्मरण और दूसरा वशार्त्तमरण संयम से भ्रष्ट हुए जीवों का मरण होता है वह वलन्मरण है

सूत्रकार डूवे नीचिनां नव सूत्रेा द्वारा ते भरखुतु निरूपणु करे छे—

“दो मरणाइं समणेणं भगवया महावीरेण” इत्यादि—

टीकार्थ—श्रमणु भगवान् महावीरे जे प्रकारना भरखुने श्रमणु निग्रन्थेा भाटे उपादेयइय कथां नथी, ते भरखुने तेमणु उपादेय इये निरूपित कथां नथी, व्यक्त वचनेा द्वारा तेमने प्ररूपित कथां नथी, तेमनी प्रशंसा (श्लाघा) करी नथी, तेमनी अनुमोदना करी नथी. ते जे भरखु नीचे प्रभाणु समजवा (१) वलन्मरणु (२) वशार्त्तमरणु. संयमथी भ्रष्ट थयेला लुवेनां जे भरखु

અન્યેષાં સંયમયોગાનામેવાસમ્ભવાત્ ૧। વશાર્ત્તનામ્-ઇન્દ્રિયવશવર્તિનાં યત્ સ્નિગ્ધ-
દીપકલિકાવલોકનાકુલિતશલમાનામિત્ર મરણં તદ્ વશાર્ત્તમરણમ્, ઉક્તંચ —

“ સંજમજોગવિસન્ના, મરંતિ જે તે વલાય મરણં તુ ।

ઇન્દિય વિસયવસગયા, મરંતિ જે તે વસદ્દં તુ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા-સંયમયોગવિષ્ણા મ્રિયન્તે યે તદ્ વલન્મરણ તુ ।

ઇન્દ્રિયવિષયવશગતા મ્રિયન્તે યે તદ્ વશાર્ત્તં ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

‘ એવં નિયાણમરણે ’ ઇત્યાદિ-એવમિતિ પૂર્વોક્તાલાપકાનુસારેણોત્તરસૂત્રે અપિ
વિજ્ઞેયમિતિ સૂચનાર્થમ્ । નિદાનમ્-નિદાયતે-લૂયતે આનન્દરસોપેતમોક્ષફલા

યહ મરણ ભગ્નવ્રતપરિણામવાલે વ્રતી જીવોં કો હી હોતા હૈ ક્યોં કિ
અન્ય જીવોં કે સંયમયોગોં કી હી સંભાવના નહીં હોતી હૈ ઇન્દ્રિયોં કે
વશવર્તી હુએ જીવોં કા જો સ્નિગ્ધદીપકલિકા (સતૈલ જલતે દી
પકલિકા) કે અવલોકન સે આકુલિત હુએ શલમોં કી તરહ મરણ
હોતા હૈ વહ વશાર્ત્તમરણ હૈ ।

કહા મી હૈ-(સંજમજોગવિસન્ના) ઇત્યાદિ ।

સંજમયોગ સે વિષ્ણ (બ્રહ્મ) હુએ જીવોં કા જો મરણ હોતા હૈ
વહ મરણ વલયમરણ હૈ ઓર ઇન્દ્રિય કે વિષયોં સે આર્ત્ત બને હુએ જીવોં
કા જો મરણ હોતા હૈ વહ વશાર્ત્ત મરણ હૈ “ એવં નિયાણમરણે ” હસી
પૂર્વોક્ત આલાપક કે અનુસારસૂત્રોં મેં મી જાનના ચાહિયે અર્થાત્ નિદાન
મરણ ઓર તદ્ભવમરણ મી શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર ને નિર્ગ્રન્થોં કે લિયે
અચ્છા નહીં કહા હૈ જિસ્ પ્રકાર પરશુ (કુઠાર) દ્વારા લતા કાટ દી
જાતી હૈ ઊસી પ્રકાર સે જિસ્ મરણ કે દ્વારા આનન્દરસોપેતમોક્ષફલ-

થાય છે તે મરણને વલનમરણ કહે છે. આ પ્રકારના મરણ ભગ્નવ્રત પરિણામ-
વાળા વ્રતી જીવોના જ થાય છે, કારણ કે અન્ય જીવોમાં તે સંયમયોગોની
સંભાવના જ હોતી નથી. સળગતા દીવાની તરફ આકર્ષાઈને મરણ પામતાં
પતંગિયાઓની જેમ ઇન્દ્રિયોને અમીન બનેલાં જીવોનાં જે મરણ થાય છે તે
મરણનું નામ વશાર્ત્તમરણ છે કહ્યું પણ છે કે-“ સંજમજોગવિસન્ના ” ઇત્યાદિ.

સંયમયોગથી વિષ્ણુ (બ્રહ્મ) થયેલા જીવોનું જે મરણ થાય છે તે
મરણને વલયમરણ કહે છે, અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી આર્ત્ત બનેલા જીવોનું
જે મરણ થાય છે તે મરણને વશાર્ત્તમરણ કહે છે. “ એવં નિયાણમરણે ”
આ પૂર્વોક્ત આલાપકના જેવું જ કથન હોવાનાં સૂત્રોમાં પણ ગ્રહણ કરવું
જોઈએ. એટલે કે નિદાન મરણ અને તદ્ભવ મરણ પણ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોને
માટે ભગવાન મહાવીરે સાંઝે કહ્યું નથી. જે રીતે કુહાડી-વડે લતાને કાપી

ज्ञानाधाराधनालता येन परशुनेव देवेन्द्रादिगुणर्द्धिप्रार्थनाध्यवसायेन तत्तथोक्तम्-
दिव्यमानुषऋद्धिसंदर्शनश्रवणाभ्यां तदभिलाषानुष्ठानमित्यर्थः, तत्पूर्वकं मरणं
निदानमरणम् । यस्मिन् भवे जीवो वर्त्तते तद्भवयोग्यमेवायुष्कं बद्धा पुनश्चियमा-
णस्य यन्मरणं तत् तद्भवमरणम् । एतद्धि संख्यातायुष्कर्मभूमिजनरतिरश्वामेव
भवति, तेषामेव तद्भवयुर्वन्धसद्भावात् पुनस्तत्रैवोत्पत्तेः । तर्हि तेषां सर्वेषामेव
भवति १ न, येषां तद्भवोपादानुरूप एवायुष्कर्मोपचयो भवति, तेषामेव तद्भवमरणं
जायते नान्येषामिति । उक्तञ्च—

बाली ऐसी ज्ञानादिरूप आराधनालता देवेन्द्रगुणर्द्धि की प्राप्ति की आकांक्षा
से नष्ट कर दी जाती है वह निदानमरण है दिव्य अथवा मानुष-संबंधी
ऋद्धि के दर्शन और श्रवण से आगासी अवमें इस की चाहना करना
और इस चाहना पूर्वक ही मरण करना इसका नाम निदानमरण है जिस
भव में जीव है तद्भव योग्य ही आयुष्क का बंध करके पुनः श्रियमाण
जीव का जो मरण है वह तद्भवमरण है यह मरण संख्यातवर्ष की
आयु वाले कर्मभूमिज मनुष्य-तिर्यञ्चों के ही होता है, युगलों के नहीं ।
क्योंकि उनके ही तद्भव की आयु के बन्ध का सद्भाव होता है । इससे
वे वहीं पर उत्पन्न हो जाते हैं ।

शंका—क्या यह तद्भवमरण उन सब के ही होता है ?

उत्तर—ऐसा नियम नहीं है जिन जीवों के तद्भवोपादानानुरूप ही
आयुष्क कर्म का उपचय होता है उनके ही यह तद्भवमरण होता है

नाभवाभां आवे छे अण प्रभाणे जे मरणु द्वारा आनन्द रसोपेत मोक्षइल
वाणी ज्ञानादिइय आराधना लताने देवेन्द्र गुणवृद्धिनी प्राप्तिनी अलिखावाने
कारणे नष्ट करी नाभवाभां आवे छे ते मरणुने निदान मरणु कडे छे अटवे
के दिव्य अथवा मानुष संबंधी ऋद्धिनां दर्शन थवाथी अथवा तेनी वात
सांख्यवाथी आगासी लवभां तेनी आडना करवी अने ते आडनापूर्वक मरवुं
तेनुं नाम निदान मरणु छे. जे लवभां एव डोय ते लवने योग्य ज आयुष्य-
नो बंध करीने पुनः श्रियमाण (मरता) एवतुं जे मरणु छे ते मरणुने तद्भव
मरणु कडे छे. आ प्रकारतुं मरणु संख्यात वर्षना आयुष्यवाणा कर्म भूमि ज
नरतिर्यञ्चानां ज थाय छे—युगलानां थतां नथी कारणु के तद्भवना आयुना बन्धने।

सद्भाव ते एवोभां ज डोय छे, तेथी तेओ त्यां ज इरी उत्पन्न थई लय छे.

शंका—शुं ते षधानुं तद्भव मरणु ज थाय छे ?

उत्तर—ओवे नियम नथी. जे एवे द्वारा तद्भव उपादानने अनुइय ज
आयुष्ककर्मने उपचय थाय छे, तेओ ज ते तद्भव मरणु भरे छे—अन्य

“ મોતું અકર્મભૂમિ ય નરતિરિણ સુરગણે ય નૈરહૃણ ।

સેલાણં જીવાણં તદ્ભવમરણં તુ કેસિંચિ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—મુક્ત્વા અકર્મ ભૂમિજ નરતિર્યશ્ચઃ સુરગાણાન્ ચ નૈરયિકાન્ ।

શેપાણાં જીવાનાં તદ્ભવમરણં તુ કેપાશ્ચિત્ ॥ ૧ ॥ ૨ ।

ગિરિપતન-તરુપતન ૩-જલપ્રવેશ-જ્વલનપ્રવેશ ૪-વિષમક્ષણમરણાનિ પ્રસિદ્ધાનિ । શસ્ત્રાવપાટનમ્-શસ્ત્રેણ-કરપત્રાદિના અવપાટનં-સ્વશરીરસ્ય વિદારણં યસ્મિન્ તત્તથોક્તં મરણમ્ ૫। ‘ દો મરણાઈ ’ ઇત્યાદિ । વક્ષ્યમાણે દ્વે મરણે શ્રવણેન મનવતા મહાવીરેણ ‘ જાન ’ ઇતિ ‘ નો નિત્યંવર્ણિતે ’ ઇત્યારમ્ય યાવન્

અન્ય જીવોં કે નહીં । કહા મી હૈ-(મોતું અકર્મભૂમિ ય) ઇત્યાદિ ।
 અકર્મભૂમિ કે નર તિર્યશ્ચોં કો, દેવગણોં કો, ઔર નૈરયિકોં કો છોડકર કે શેષ જીવોં કે યહ તદ્ભવમરણ હોતા હૈ શેષ જીવોં મેં મી સ્વ કો યહ મરણ નહીં હોતા હૈ કિન્તુ કિસી ૨ કે હી હોતા હૈ હસી તરહ સે પર્વત સે ગિરને પર જો મરણ હો જાતા હૈ વહ ગિરિપતન મરણ હૈ, વૃક્ષ સે ગિરને પર જો મરણ હોતા હૈ વહ તરુપતન મરણ હૈ જલ મેં ઢૂય જાને પર જો મરણ હો જાતા હૈ વહ જલપ્રવેશમરણ હૈ, અગ્નિ મેં પ્રવેશ કરને સે જો મરણ હોતા હૈ વહ જ્વલનપ્રવેશમરણ હૈ વિષમક્ષણ કરને પર જો મરણ હો જાતા હૈ વહ વિષમક્ષણમરણ હૈ તથા શસ્ત્ર-કરપત્ર-(કરવન) આદિ સે અપને શરીર કા જો વિદારણ હો જાને પર મરણ હો જાતા હૈ વહ શસ્ત્રાવપાટનમરણ હૈ इन मरणों से मरना भी

ભવેાની બાબતમાં એવુ ગનતું નથી. કહ્યું પણ છે કે-“ મોતું અકર્મભૂમિ ય ” ઇત્યાદિ

અકર્મભૂમિના નર તિર્યશ્ચો, દેવગણો અને નારકો સિવાયના ભવેા જ તદ્ભવ મરણથી મરે છે તે ભવેામાં પણ બધાં ભવેા એ પ્રકારના મરણથી મરતાં નથી પરન્તુ કોઈ કોઈ ભવેા જ એ મરણથી મરે છે.

ગિરિપતન મરણ—પર્વતપરથી પડી જવાને લીધે જે મરણ થાય છે, તેને ગિરિપતન મરણ કહે છે વૃક્ષપરથી પડી જવાને લીધે જે મરણ થાય છે, તેને તરુપતન મરણ કહે છે. પાણીમાં ડૂબી જવાથી જે મરણ થાય છે, તેને જલપ્રવેશ મરણ કહે છે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાથી જે મરણ થાય છે, તેને જ્વલનપ્રવેશ મરણ કહે છે. ઝેર ખાવાથી જે મરણ થાય છે, તેને વિષ-લક્ષણ મરણ કહે છે કરવત આદિ શસ્ત્રો વડે શરીરનું વિદારણ થવાથી જે મરણ થાય છે, તેને શસ્ત્રાવપાટન મરણ કહે છે. ગિરિપતન મરણ આદિ મરણોથી મરવું તે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણુ નિવ્રથો માટે પ્રશસ્ત કહ્યું

नो नित्यमभ्यनुज्ञाते-वक्ष्यमाणमरणद्वयेन धुनीनां मरणं निषिद्धं भगवसेत्यर्थः ।
अत्रापवादमाह-‘ कारणेणपुण ’ इत्यादि, किन्तु-कारणेन कारणमाश्रित्य दर्शनमा-
लिन्य शीलभङ्गादिकारणे समुपस्थिते तति तद्रक्षणार्थमित्यर्थः, उदायिनृपानुभू
ततथाविधाचार्यवत् ते द्वे अपि मरणे अपतिक्रुष्टे-अनिवारिते-ननिषिद्धे भगव-
सेत्यर्थः । तदेवाह-वैहायसं-गृध्रपृष्ठं चेति । तत्र वृक्षशाखादावुद्बद्धत्वाद्
विहायसि नभसि भवं वैहायसं गलपाशेन मरणमित्यर्थः । गृध्रपृष्ठं-गृध्राः-मृत-
कभक्षकपक्षिविशेषा, उपलक्षणं शकुनिका शिवादीनां, तैर्भक्ष्यं पृष्ठमुपलक्षणत्वाद्-
दरादिकं वा म्रियमाणस्य यस्मिन् तत् तथोक्तम्, अस्मिन् हि-अलक्तक (लाक्षा-
रस) पूणिकापुटम् नेनापि शरीरं पृष्ठादौ गृध्रादिभिरनिवारणादिना भक्ष्यते ।

मुनिजनों के लिये श्रमण भगवान् महावीर ने निषिद्ध किया है इसी
प्रकार श्रमण भगवान् महावीर ने मुनिजनों के लिये इन दो मरणों से
मरना भी निषिद्ध किया है, वे दो मरण ये हैं एक वैहायस और दूसरा
गृध्रपृष्ठ परन्तु यदि दर्शनमालिन्य, शीलभङ्गादिरूप कारण की उपस्थिति
होती है तो उनकी रक्षा के लिये उस समय ये दोनों मरण उदायि
नृपानुभूतनथाविध आचार्य की तरह मुनिजनों के लिये श्रमण भगवान्
महावीर ने निषिद्ध भी नहीं किये हैं । गले में फाँसी लगाकर मरना
इसका नाम वैहायस मरण है । जो मरण वृक्षशाखा आदि में रस्सी
आदि डालकर और उसका फंदा बनाकर उस फंदे को गले में डालने
से म्रियमाण जीव मर जाता है वह वैहायस मरण है जिस मरण में
म्रियमाण के शरीर को भक्षण करने वाले गृध्र, शकुनिका, शिवा आदि
जीव खा जाते हैं वह गृध्रपृष्ठमरण है इस मरण में म्रियमाण के शरीर
पर लाक्षारस की पूणिका का पुट दिया जाता है इससे वह पृष्ठादिभाग

नथी-आ भरल्लोथी भरवानो पणु निषेध कथो छे । श्रमणु लगवान महावीर
नीचेना जे प्रकारना भरल्लो पणु श्रमणु निषेधो । माटे अनुपादेय-निषिद्ध
कथां छे (१) वैहायस मरणु (२) गृध्रपृष्ठ मरणु गणामां झंसे लगावीने
मरवु तेनु नाम वैहायस मरणु छे । जेमके जाउनी डाणी आदिमां दोरहुं
आंधीने तेना गाजियामां गणु लटकावीने झंसे आधने मरवु, ते प्रकारना
मरणुने वैहायस मरणु कडे छे । जे मरणुमां मरतां लवना भक्षणुने माटे
गीध, समडी आदि लवे अेकहां थाय छे ते मरणुने गृध्रपृष्ठ मरणु कडे छे
आ प्रकारना मरणुथी मरती व्यक्तितना शरीरपर लाथना रसनी पूणिकाने
पट लगाउवामां आवे छे तेथी ते शरीरना पृष्ठादि भागे गीध आदि द्वारा
अवार्ध नय छे । आ प्रकारना मरणु द्वारा मरतो लव आ प्रमाणु पणु करे छे-

यद्वा गृध्रस्पृष्टमितिच्छाया, तत्र गृध्रैः स्पृष्टं-स्पर्शनं भक्षणमित्यर्थः यस्मिंस्तत्त-
थोक्तम्, महासत्त्वस्य सुमूर्षीः सशरीरस्य तद्भक्ष्यमृतकरिकरमादि कलेवरान्तः
प्रवेशेन गृध्रादिभिः पृष्ठादेर्भक्षणमित्यर्थः एतच्च कर्मनिर्जरां प्रति प्रधानत्वान्महा-
सत्त्वैरेवाचर्यते न कातरैरिति भावः ।

उक्तञ्च—“ गिद्धाहभक्ष्यणं गिद्धपिष्टं उच्चंधणाइ वेहासं ।

एए दुन्निवि मरणा, कारणजाए अणुण्णाया ॥ १ ॥

छाया--गृध्रादि भक्षणं गृध्रपृष्ठम्, उच्चन्धनादि वैहायसम् ।

एते ह्ये अपि मरणे कारणजाते अनुज्ञाते ॥ १ ॥ ” ६।

उक्तान्यप्रशस्तमरणानि, तदनन्तरं तानि प्रशस्तानि भव्यानां भवन्तीति
प्रशस्तमरणवक्तव्यतामाह—‘ दो मरणाइं ’ इत्यादि, पूर्ववदालापकः पठनीयः ।

मैं गृध्रों द्वारा खा लिया जाता है इस मरण में क्रियमाण जीव ऐसा भी
करता है कि जब वह विशिष्ट शक्तिवाला जीव मरने की इच्छावाला
हो जाता है तब वह अपने शरीर को गृध्रादिकों द्वारा भक्ष्य मृत करि-
करभ आदि के कलेवर के भीतर डाल देता है इससे गृध्रादि मांस
भक्षक जीव उसके पृष्ठ आदि का भक्षण करने लग जाते हैं । यह मरण
कर्म निर्जरा के प्रति प्रधान कारण होता है अतः महा शक्तिशाली जीव
ही इस मरण को आचरित करसकते हैं कायर पुरुष नहीं ।

कहा भी है—(गिद्धाहभक्ष्यणं) इत्यादि । ये सब अप्रशस्त मरण
कहे गये हैं इन मरणों के बाद अब सूत्रकार प्रशस्तमरणों को कहते
हैं—ये प्रशस्त मरण भव्य जीवोंको होतेहैं (दो मरणाइं) इत्यादि यहाँ पर

ज्यारे ते विशिष्ट शक्तिसंपन्न एव भवानी इच्छावाणे भवे छे त्यारे
ते पोताना शरीरने मृत हाथी आदिना कलेवरमां नापी दे छे. गीध आदि
मांसभक्षक एवे। ज्यारे ते हाथी आदिना शरीरनुं मांस भावा आवे छे,
त्यारे ते मृत्युकलेवरमां रडेला ते शरीरना पीठ आदि लागेनुं मांस पणु
तेमना द्वारा भवाय छे. आ प्रकारनुं मरणु कर्मनिर्जराना सुप्य कारणुइप
डाय छे. महाशक्तिशाली पुरुषे ज आ प्रकारना मरणुपी मरी शके छे—कायरे
तो आ मरणु भवानी डिमत ज करी शकता नथी.

परन्तु अमुक संज्ञेगोमां आ भन्ने मरणुने। निषेध नथी—इशंनमासिन्य,
शीतलंग आदि इप कारणे। उपस्थित थाय त्यारे तेमनी रक्षाने भाटे ते
भन्ने प्रकारना मरणुने। निषेध नथी जेमके उदायिनृपानुभूत तथाविध
आचार्यनुं मरणु. कहु पणु छे के—“ गिद्धाहभक्ष्यणं ” इत्यादि

आ सूत्रमां कहा अनुमार गीधादि द्वारा शरीरनुं लक्षणु कराववाथी जे
मरणु थाय छे तेने अप्रशस्त कडेवामां आवेला छे.

हवे सूत्रकार प्रशस्त मरणुनी प्रइपणु करे छे—“ दो मरणाइं ” इत्यादि—

तदेवाह—पादपोपगमनं भक्तप्रत्याख्यानं चेति । तत्र पादपो—वृक्षस्तम् उपगच्छति—
सादृश्येन प्राप्नोतीति पादपोपगमनम्, इदमुक्तं भवति—यथैव पादपः क्वचित्
कथञ्चिन्नपतितः समत्वं विषमत्वं चात्रिभावयन्निश्चल एवास्ते तथाऽयमपि स्वीकृत-
पादपोपगमनः संयतिः स्वस्य यद् अङ्गं यथा समविषमदेशेषु समतया विषमतया
वा प्रथमत एव पतितं न तत्तत्श्चालयतीति । छिन्नपतिततरुवदत्यन्त निश्चेष्टतया-
ऽवस्थानं यस्मिन् मरणे भवति तत्पादपोपगमनमरणमुच्यतइति भावः । प्रथम-
संहननधराधीरा एवैतन्मरणं प्रतिपद्यन्ते ।

पहिले की तरह ही आलापक कहना चाहिये प्रशस्तमरणों में पादपोप-
गमन और भक्तप्रत्याख्यान ये दो मरण हैं पादप नाम वृक्ष का है इस
वृक्ष की तरह अवस्थान जिस मरण में रहता है वह पादपोपगमन मरण
है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जैसे वृक्ष जहां कहीं पर भी जिस किसी
भी अवस्था में गिर जाता है, वह यह नहीं देखता है कि यह भूमि
सम है या विषम है और गिर कर वह जैसे निश्चल ही पडा रहता है
इसी प्रकार से जिस साधु ने यह पादपोपगमन मरण स्वीकार किया है
उस साधु के अंग जिस किसी भी सम विषम प्रदेश में जैसी भी अव-
स्था में पहिले से पड़ चुके हों वह साधु उन्हें फिर वहां से हटाना नहीं
है अतः यह मरण छिन्नपतितवृक्ष की तरह अत्यन्त निश्चेष्ट रूप से
अवस्थान वाला होता है इस मरण को वे ही जीव धारण करते हैं जो

ल०य ७७वेनां मरणु ७ प्रशस्त डाय छे अर्द्धी पडेलांनी नेम ७
आलापक कडेवे जेधजे पादपोपगमन मरणु अने लक्तप्रत्याख्यान मरणुने
प्रशस्त मरणु कडे छे. पादप अेटवे वृक्ष ते वृक्षना जेवुं अवस्थान जे
मरणुमां रडे छे, ते मरणुने पादपोपगमन मरणु कडे छे नेम वृक्ष पडे छे
त्यादे जेवे विचार करतुं नथी के पोते जे लूमिमां पडवानुं छे ते लूमि सम
छे के विषम छे, अने पडया पछी ते निश्चल ७ पड्यु रडे छे, जे प्रमाजे
पादपोपगमन मरणु स्वीकारनार साधुना अंगो पणु जे कोध सम विषम
प्रदेशमां जे कोध पणु अवस्थामां पडेलेथी पडी युकेलां डाय छे, ते अव-
स्थामां ७ पडयां रडेवा देवामां आवे छे. ते अंगोने त्यांथी भसेडवामां
आवतां नथी ते कारजे ते मरणु तूरी पडेला वृक्षनी नेम अत्यंत निःप्रयेष्ट
इपे अवस्थानवाणुं डाय छे. आ प्रकारना मरणुथी मरवानुं जे पुरुषो द्वारा ७
शक्य अने छे के जेजो प्रथम वज्रधरलनाराय संडननवाणा अने धीर डाय

ચિન્તયતિચ—“ ધીરેણ વિ મરિચવ્વં, કાપુરિસેણવિ અવસ્સં મરિચવ્વં ।

તમ્હા અવસ્સમરણે, વરં સુ ધીરત્તણે મરિ ઉં ॥ ૧ ॥ ”

જ્ઞાયા—ધીરેણાપિ મર્ત્તવ્યં, કા પુરુષેણાપિ અવશ્યં મર્ત્તવ્યમ્ ।

તસ્માદવશ્યમરણે વરં સ્વલુ ધીરત્ત્વે મર્ત્તુમ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

મક્તસ્ય—ત્રિવિધસ્ય ચતુર્વિધસ્યવાઽઽહારસ્યૈવ, ઉપલક્ષણાદુપધેરપિ નતુ પાદ-
પોપગમનવચ્ચેષ્ટાયાઃ પ્રત્યાખ્યાનં વર્જનં યસ્મિન્ તદ્ મક્તપ્રત્યાખ્યાનં—મરણાવધિ
મોજનાદિ પરિત્યાગ ઇત્યર્થઃ ।

આહ ચ—“ તિવિહં ચ અસળપાણ ચઉવ્વિહં જાય વાહિરા ઉવહી ।

અર્ધિમતરં ચ ઉવહિં જાવજ્જીવિયં ચ વોસિરે ॥ ૧ ॥ ”

જ્ઞાયા—ત્રિવિધચાશનપાનં ચતુર્વિધં યશ્ચવાહ્ય ઉપધિઃ (તં) ।

આશ્યન્તરં ચોપધિં યાવજ્જીવિત્ત ચ વ્યુત્સજેત્ ॥ ઇતિ ॥

અનયોઃ પ્રત્યેકસ્ય ભેદદ્વયં મવતીત્યાહ—‘ પાઓવગમણે દુવિહે ’ ઇત્યાદિ ।

પાદપોપગમન દ્વિવિધં—નિર્હારિમં અનિહારિમં ચેતિ । તન્નિર્હારિમં-યસ્મિન્ વસ-

પ્રથમ—વજ્રઋષમનારાચ સંહનન કે ધારી ધીર હોતે હેં વે એસા વિચાર
કરતે હેં “ ધીરેણ વિ મરિચવ્વં ” ઇત્યાદિ । જિસ મરણ મેં ચતુર્વિધ
આહાર કા યા ત્રિવિધ આહાર કા ઓર ઉપલક્ષણ સે ઉપધિકા મી
પ્રત્યાખ્યાન હોતા હૈ પાદપોપગમન કી સમાન ચેષ્ટા કા પ્રત્યાખ્યાન નહીં
હાંતા હૈ વહ અક્તપ્રત્યાખ્યાનમરણ હૈ મરણતક ચતુર્વિધ આહાર કા
પરિત્યાગ હી અક્તપ્રત્યાખ્યાન હૈ

કહા મી હૈ—(તિવિહં ચ અસળપાણં) ઇત્યાદિ । હનમેં પ્રત્યેક મરણ
દો દો ભેદોં વાલા કહા ગયા હૈ યહી વાત “ પાઓવગમણે ” ઇત્યાદિ

છે. તેઓ એવો વિચાર કરે છે કે—ધીરેણ વિ મરિચવ્વં ” ઇત્યાદિ.

બે મરણુમાં ચારે પ્રકારના આહારનો અથવા ત્રણ પ્રકારના આહારનો
અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ઉપધિનો (સાધુના ઉપકરણો) પણ ત્યાગ કરી
દેવામાં આવે છે—પાદપોપગમનની બેમ ચેષ્ટાનો ત્યાગ (પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા
ત્યાગ) કરાતો નથી, તે મરણુને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણુ કહે છે. મરણુ પર્યન્ત
ચતુર્વિધ આહારના પરિત્યાગને જ ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કહે છે. કહું પણ છે—
“ તિવિહં ચ અસળપાણં ” ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલા બંને પ્રકારના મરણુના પણ બંને ભેદો છે. એ જ વાત
“ પાઓવગમણે ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે પાદપોપગમન મરણુના

तेरेकदेशे ग्रहणाच्छरीरस्य तत्प्रदेशानिर्हरणं निस्सारणं क्रियते तत्, यस्मिंस्तु गिरिक-
न्दरादौ गत्वा ग्रहणेन तत्प्रदेशाच्छरीरस्य निर्हरणं-निस्सारणं न क्रियते तद् अनि-
र्हारिमं कथ्यते । एतत् द्विविधमपि पादपोषणमन 'णियमं' ति द्विभक्तिव्यत्ययेन
नियमात् न तु भजनया अप्रतिकर्म-शरीरप्रतिक्रियारहितं भवति । शरीरसेवा वजि-
तमित्यर्थः ८ ।

आह च तत्स्वरूपम् —

“ णिच्चलणिप्पडिकम्मो, णिक्खिण्वए जं जहि जहा अंगं ।

एयं पाओवगमं णीहारिं वा अणीहारिं ॥ १ ॥

पाओवगमं भणियं, समविसमो पायवोव्वजह पडिओ ।

णवरं परप्पओगा, कंप्पेज्ज जहा फल्लतरुव्व ॥ २ ॥

छाया—निश्चलनिष्प्रतिकर्मा निक्षिपति यद् यत्र यथा-अङ्गम् ।

एतत् पादोपगमं, निर्हारिमं वा अनिर्हारिमम् ॥ १ ॥

पादोपगमं भणितं, समविषमः पादप इव यथा पतितः ।

नवरं परमयोगात् कम्पते यथा फल्लतरुरिव ॥२॥ इति ।

एवमेव भक्तप्रत्याख्यानमपि निर्हारिमाऽनिर्हारिमभेदेन द्विविधं, व्याख्या

सूत्र द्वारा प्रकट की गई है—पादपोषणमन के दो भेद इस प्रकार से हैं
—एक निर्हारिम और दूसरा अनिर्हारिम वसति के जिस एकदेश में
पादपोषणमन संथारा धारण किया गया है उसी वस्तीसे संथारा पूर्ण होने
पर जो शरीर का बाहर निकालना होता है वह निर्हारिम पादपोषणमन
है और जिस गिरिकन्दरा में जाकर यह संथारा ग्रहण किया गया है
वह अनिर्हारिम पादपोषणमन संथारा है यह दोनों प्रकार का पादपोष-
णमनसंथारा नियम से, अजना से नहीं सेवा सुश्रूषा से रहित होता
है ऐसा ही इसका स्वरूप कहा गया है—(णिच्चलणि पडिकम्मो) इत्यादि ।

इसी तरह भक्तप्रत्याख्यान मरण भी निर्हारिम और अनिर्हारिम

नीचे प्रमाणों के प्रकार छे—(१) निर्हारिम अने (२) अनिर्हारिम वसतिना
के एक देशमा पादपोषणमन संथारा धारण करवाभा आव्ये डाय, ते प्रदेश-
मांथी न मरण भाद शरीरने षडार डाठवाभा आवे छे, त्पारे ते संथाराने
निर्हारिम पादपोषणमन संथारा कडे छे. गिरिकन्दरामां नधने पादपोषणमन
संथारा ग्रहण करवाभा आव्ये डाय, तोअवा प्रकारना संथाराने अनिर्हारिम पाद
पोषणमन संथारा कडे छे आ अन्ने प्रकारना संथारा नियमथी न (विकल्पे
नर्ही) शरीर प्रतिक्रियाथी रहित डाय छे. अेवु न तेनुं स्वइप कहुं छे—

“ णिच्चलणिप्पडिकम्मो ” इत्यादि.

अेव प्रमाणों भक्तप्रत्याख्यान मरणना पणु निर्हारिम अने अनिर्हारिम

પૂર્વવત્, નવરમ્—एतद् नियमात् सप्रतिकर्म—यथासमाधि शरीरप्रतिक्रियासहितं भवति, अस्मिन् समाधिमपेक्ष्य शरीरस्य प्रतिक्रिया क्रियते इति भावः ९ । इङ्गित-मरणं त्विह द्विस्थानक्रानुरोधान्नकथितम् । अस्मिन् — नियमाच्चतुर्विधाहारत्यागः, परपरिकर्मविवर्जनं च भवति । स्थण्डिले एकाकी छायात् उष्णमुष्णतश्च छायां संक्रामन्निङ्गितभूमौ सचेष्टः सम्यग्ध्यानपरायणः प्राणान् जहातीति ।

उक्तञ्च—“ इंगिय देसंमि सयं, चउव्विहाहारचायनिष्फणं ।

उव्वत्तणाइजुत्तं, नऽण्णेण उ इंगिणीमरणं ॥ १ ॥

छाया—इङ्गितदेशे स्वयं चतुर्विधाहारत्याग निष्पन्नम् ।

उद्वर्त्तनादियुक्तं नान्येन त्विङ्गितमरणम् ॥ इति ॥ सू० ४૫ ॥

કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા હૈ, નિર્હારિમ્ ઓર અનિર્હારિમ્ કા વ્યાખ્યા પહિલે જૈસી હી હૈ પાદપોપગમન સંથારા કી અપેક્ષા હસ અક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારે મેં વિશેષતા કેવલ હતની સી હી હૈ કિ યહ સંથાગ સપ્રતિકર્મ હોતા હૈ અર્થાત્ સમાધિ કે અનુસાર યહ શરીર કી પ્રતિક્રિયા સહિત હોના હૈ હસમેં સમાધિ કી અપેક્ષા રગ્વકર શરીર કી પ્રતિક્રિયા કી જાતી હૈ ૯ । એક મરણ ઇજ્જિતમરણ ખી હૈ પર દ્વિસ્થાનક્ર કે અનુરોધ સે ઉસકા યહાં કથન નહીં ક્રિયા ગયા હૈ. ઇજ્જિતમરણ મેં નિયમ સે ચારોં પ્રકાર કે આહાર કા ત્યાગ રહતા હૈ, ઓર દૂસરોં કે દ્વારા પરિકર્મ કરને કા વિવર્જન રહતા હૈ અર્થાત્ દૂસરા વૈયાવચ્ચ નહીં કરતા હૈ યહ સ્થંડિલ મેં અકેલા રહતા હૈ છાયા સે ધૂપ મેં ઓર ધૂપ સે છાયા મેં આના જાતા હૈ ઇજ્જિત ભૂમિ મેં સચેષ્ટ રહતા હુઆ યહ સમ્યગ્ધ્યાન મેં લવલીન રહતા હૈ ઓર હસી સ્થિતિ મેં અપને પ્રાણોં કો છોડના હૈ । કહા ખી હૈ—
(ઇંગિય દેસંમિ સયં) इत्यादि ॥ सू० ४૬ ॥

નામના બે ભેદ કહ્યા છે નિર્હારિમ્ અને અનિર્હારિમ્ની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે જ સમજવી. પાદપોપગમન સંથારા કરતાં ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારામા એટલી જ વિશેષતા છે કે આ સંથારે સપ્રતિકર્મ હોય છે, એટલે કે સમાધિ અનુસાર તે શરીરની પ્રતિક્રિયા (સેવા સુશ્રૂચ) સહિત હોય છે. તેમાં સમાધિની અપેક્ષાએ શરીરની પ્રતિક્રિયા કરવામા આવે છે ॥ ૯ ॥

ઇંગિતમરણ નામનું ખીજું એક મરણ પણ પ્રશસ્ત ગણાય છે. પણ અહીં બે સ્થાનોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી, તેનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ પ્રકારના મરણમાં પણ નિયમથી જ ચારે પ્રકારના આહારોનો પરિત્યાગ કરાય છે. આ પ્રકારનો સંથારો કરનાર આધુ અન્યના દ્વારા થતી વૈયાવચ્ચનો પણ પરિત્યાગ કરે છે. તે સ્થંડિલમાં (બહારની ભૂમિમાં) એકલો રહે છે છાંયડામાંથી તડકામાં અને તડકામાંથી છાંયડામાં જાતે જ આવે જાય છે. ઇંગિત ભૂમિમાં સચેષ્ટ

इदं च मरणादि स्वरूपं भगवता लोके प्ररूपितमिति प्रश्नोत्तररूपेण लोक-
स्वरूपप्ररूपणामाह—

मूलम्—के अयं लोके ? जीवच्चेव अजीवच्चेव । के अणंता
लोए ? जीवच्चेव अजीवच्चेव । के सासया लोए ? जीवच्चेव
अजीवच्चेव ॥ सू० ४६ ॥

छाया—कोऽयं लोकः ? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव । केऽनन्तालोके ? जीवा-
श्चैव अजीवाश्चैव । के शाश्वतालोके ? जीवाश्चैव अजीवाश्चैव ॥ सू० ४६ ॥

टीका—‘ के अयं इत्यादि । अयं लोकः कः इति प्रश्नः । अत्र ‘ इदम् ’
शब्दो देशतः प्रत्यक्षस्य आसन्नस्य च वाचकः । यत्र भगवताऽप्रशस्तप्रशस्तमर-
मरणादि समस्तवस्तुस्तोमतत्त्वमभिहितं स इत्यर्थः । लोकः—लोक्यते केवलालोकेन
यः स लोकः—पञ्चास्तिकायात्मकः, सोऽयं लोकः कः=कथंभूतः ? इति षष्ठुरा-
शयः । उत्तरमाह—जीवाश्च अजीवाश्चेति जीवाजीवस्वरूपो लोक—इत्यर्थः । लोक-

इस प्रकार के इन मरणों का स्वरूप भगवान् ने इस श्लोक में
प्ररूपित किया है अतः अब सूत्रकार प्रश्नोत्तर के रूप से लोक के स्वरूप
का कथन करते हैं—(के अयं लोके ? जीवच्चेव अजीवच्चेव) इत्यादि ।

टीकार्थ—यह लोक क्या है ? ऐसा यह प्रश्न है अतः भगवान् ने जहाँ
पर अप्रशस्त और प्रशस्त मरणादिरूप समस्तवस्तुओं का स्वरूप कथन
किया है ऐसा वह लोक है ? इसके उत्तर में कहा गया है कि “ जीवाश्चैव
अजीवाश्चैव ” यह लोक जीव और अजीवरूप है—अर्थात् पञ्चास्तिका-
यरूप यह लोक है केवलरूप आलोक (प्रकाश) के द्वारा जो देखा जाता

रहेता एवे। ते सभ्यगू ध्यानमा लीन रह्ये छे अने ए त्रियतिमां न पीतानां
प्राण्य छोडे छे कहुं पण्य छे के—“ इगिय देसंमि सय ” छत्यादि. ॥ सू. ४५ ॥
भगवाने आ प्रकारना आ भरखो।तुं स्वरूप आ लोकमां प्ररूपित कथुं
छे. तेथी हुवे सूत्रकार :प्रश्नोत्तर रुपे लोकना स्वरूपतुं निरूपण्य करे छे—

“ के अयं लोके ? जीवच्चेव अजीवच्चेव ” छत्यादि—

टीकार्थ—“आ लोक शुं छे ? ” आ प्रकारना प्रश्न आदीं पूछवामां आये। छे.
ओटले के भगवाने न्या अप्रशस्त अने प्रशस्त भरखो।रुप समस्त वस्तुओना
स्वरूपतुं कथन कथुं छे एवे। ते लोक केवा स्वरूपवाणे छे तेना उत्तर रुपे
ओतुं कहेवामां आये। छे के—“ जीवाश्चैव अजीवाश्चैव ” आ लोक एव अने
अएव रुप छे ओटले के पञ्चास्तिकाय रुप आ लोक छे केवणज्ञान रुप
आलोक (प्रकाश) द्वारा नेने देणी शक्य छे, ते लोक कहेवाय छे अने एवे।
ते लोक एवाएवस्वरूप छे.

સ્વરૂપભૂતાનાં ચ જીવાજીવનાં સ્વરૂપં પ્રશ્નપૂર્વકં સૂત્રદ્વયેનાહ—‘ કે અનંતા ’
 इत्यादि, ‘ के सासया ’ इत्यादि च, लोके केपदार्था अनन्ताः सन्ति, उत्तरमाह
 —जीवा अजीवाश्चेति । अथ च के शाश्वताः सन्ति ? उत्तरयति—जीवाश्च
 अजीवाश्च द्रव्यार्थतयेति ॥ सू० ४६ ॥

ये चैते लोके जीवा अनन्ताः शाश्वताश्च सन्ति ते बोधि-मोहलक्षणधर्मद्वय-
 योगाद् बुद्धा मूढाश्च भवन्तीति दर्शयितुं सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—दुविहा बोही पणत्ता तं जहा-णाणवोही चैव दंसण-
 बोही चैव ? । दुविहा बुद्धा पणत्ता तं जहा-णाणबुद्धा चैव
 दंसणबुद्धा चैव २ । एवं मोहे ३, मूढा ४ ॥ सू० ४७ ॥

છાયા—દ્વિવિધા બોધિઃ પ્રજ્ઞા, તદ્વથા-જ્ઞાનવોધિશ્ચૈવ દર્શનવોધિશ્ચૈવ ? ।
 द्विविधा बुद्धाः प्रज्ञास्तद्यथा-ज्ञानबुद्धाश्चैव दर्शनबुद्धाश्चैव २ । एवं मोहः ३,
 मूढाः ४ ॥ सू० ४७ ॥

है वह लोक है और वह लोक जीवाजीवस्वरूप है लोक में कौन पदार्थ
 अनन्त हैं और कौन पदार्थ शाश्वत हैं ? इसके उत्तर में कहा गया है
 कि लोक में जीव और अजीव ये पदार्थ अनन्त हैं और ये ही पदार्थ
 शाश्वत हैं । इन पदार्थों में शाश्वतता का कथन द्रव्यार्थिक नय की अपेक्षा
 से कहा गया जोड़ना चाहिये ॥ सू० ४६ ॥

लोक में जो ये जीव अनन्त और शाश्वत कहे गये हैं वे बोधि
 और मोह के योग से क्रमशः बुद्ध और मूढ़ होते हैं—सो इसी बात को
 दिखाने के लिये अब सूत्रकार इस सूत्र चतुष्टयी का कथन कर रहे हैं—
 (दुविहा बोही पणत्ता) इत्यादि ।

“ લોકમા કયા કયા પદાર્થો અનંત છે અને કયા કયા પદાર્થો શાશ્વત છે ?
 આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે આ પ્રમાણે કહ્યું છે—લોકમા જીવ અને અજીવ, આ
 પદાર્થો અનંત છે અને એ પદાર્થો જ શાશ્વત છે. આ પદાર્થોમાં જે શાશ્વતતા
 બતાવવામાં આવી છે તે શાશ્વતતાનું કથન દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જ
 કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

લોકમાં અનંત જીવો રહેલા છે, તે જીવોને શાશ્વત કહેવામાં આવ્યા
 છે. તે જીવો બોધિ અને મોહના યોગથી અનુક્રમે બુદ્ધ અને મૂઢ હોય છે.
 એ જ વાતને સૂત્રકારે નીચેની સૂત્રચતુષ્ટયી દ્વારા પ્રકટ કરી છે—

“दुविहा बोही पणत्ता ” इत्यादि—

टीका—‘दुविधा बोधी’ इत्यादि । बोधनं बोधिः—प्राप्तिः । सा द्विविधा-
ज्ञानबोधिः, दर्शनबोधिश्चेति । तत्र ज्ञानबोधिः ज्ञानावरणक्षयोपशमप्रभवा ज्ञान-
प्राप्तिः । दर्शनबोधिः—दर्शनमोहनीयक्षयोपशमादिसम्पन्ना श्रद्धानप्राप्तिरिति १ ।
बोधिमन्तोबुद्धाः, तेऽपि द्विविधाः—ज्ञानबुद्धा दर्शनबुद्धाश्चेति । एते च धर्मत
एव । भिन्ना न धर्मिक्या, ज्ञानदर्शनयोरन्योन्याविनाभूतत्वादिति २ । एवं यथा
बोधिर्बुद्धाश्च—द्विविधाः प्रोक्तास्तथा ‘मोहो मूढाश्च’ इत्यपि वाच्याः, आलापकश्चैवम्—
‘दुविहे मोहे पणत्ते तं जहा—णाणमोहे चैव दंसणमोहे चैव । दुविहा
मूढा पणत्ता तं जहा—णाणमूढा चैव दंसणमूढा चैव इति ।

टीकार्थ—“बोधनं बोधिः” के अनुसार बोधि शब्दका अर्थ प्राप्ति है यह
बोधि दो प्रकार की कही गई है एक ज्ञानबोधि और दूसरी दर्शनबोधि
ज्ञानावरणकर्म के क्षयोपशम के प्रभाव से जो ज्ञान की प्राप्ति होती है
वह ज्ञानबोधि है दर्शनमोहनीय कर्म के क्षयोपशम आदि से जो श्रद्धान
की प्राप्ति होती है वह दर्शनबोधि है बोधि वाले जो जीव हैं वे बुद्ध
हैं । ये बुद्ध भी दो प्रकार के होते हैं एक ज्ञानबुद्ध और दूसरे दर्शनबुद्ध
ये धर्म की अपेक्षा से ही भिन्न हैं धर्मरूप से भिन्न नहीं हैं । क्योंकि
ज्ञान और दर्शन ये परस्पर में अविनाभावि संबंध वाले हैं ।

जिस प्रकार बोधि और बुद्ध दो प्रकार के कहे गये हैं उसी प्रकार
से मोह और मूढ ये भी दो प्रकार के कहे गये हैं । इस विषयक आलापक
इस प्रकारसे है—“दुविहे मोहे पणत्ते” मोह दो प्रकार का कहा गया है
(णाण मोहे चैव दंसणमोहे चैव) एक ज्ञानमोह और दूसरा दर्शनमोह

टीकार्थ—“बोधनं बोधिः” का व्युत्पत्ति अनुसार बोधि शब्दको अर्थ ज्ञानप्राप्ति
प्राप्ति है, ते बोधि के प्रकारनी कही है—(१) ज्ञानबोधि अने (२) दर्शनबोधि
ज्ञानावरणीय कर्मना क्षयोपशमार्थी के ज्ञानकी प्राप्ति थाय है, तेतुं नाम
ज्ञानबोधि है दर्शनमोहनीय कर्मना क्षयोपशम आदिथी के श्रद्धानी प्राप्ति
थाय है, तेने दर्शनबोधि कहे है, बोधिवाणा जियेने बुद्ध कहे है,
ते बुद्धना पण के प्रकार है—(१) ज्ञानबुद्ध अने (२) दर्शनबुद्ध, तेजो धर्मनी
अपेक्षाके न भिन्न है, धर्मार्थे भिन्न नहीं, कारण के ज्ञान अने दर्शन वर्ये
अविनाभावी संबंध होय है,

जेम बोधि अने बुद्ध के प्रकारना कहे है, जे न प्रमाणे मोह अने
मूढ पण के प्रकारना कहे है आ विषयतुं कथन नीचे प्रमाणे है—

“दुविहे मोहे पणत्ते” मोह के प्रकारना कहे है—“णाणमोहेचैव
इसणमोहेचैव” (१) ज्ञानमोह अने (२) दर्शनमोह, जे न प्रमाणे मूढ पण

છાયા—દ્વિવિધો મોહઃ પ્રજ્ઞપ્તસ્તદ્વથા—જ્ઞાનમોહશ્ચૈવ દર્શનમોહશ્ચૈવ । દ્વિવિધા મૂઢાઃ પ્રજ્ઞપ્તાસ્તદ્વથા - જ્ઞાનમૂઢાશ્ચૈવ દર્શનમૂઢાશ્ચૈવ, इति । व्याख्या सुगमा, नवरम्—ज्ञानं मोहयति—आच्छादयतीति ज्ञानमोहः—ज्ञानावरणोदयः । एवं दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहः—सम्यग्दर्शनमोहोदयः । तथा ज्ञानमूढा—उदितज्ञानावरणाः दर्शनमूढा मिथ्यादृष्टय इति ॥ सू० ४७ ॥

દ્વિવિધોઽપ્યયં મોહો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનિવન્ધનમસ્તીતિ સમ્બન્ધેન જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણાં દ્વિવિધ્યમણ્ઠિભિઃ સૂત્રૈરાહ—

મૂલમ્—જ્ઞાનાવરણિજ્જે કર્મ્મે દુવિહે પપ્પણ્ત્તે તં જહા—
 દેસજ્ઞાનાવરણિજ્જે ચેવ સઠ્વજ્ઞાનાવરણિજ્જે ચેવ૧ । દરિસજ્ઞા
 વરણિજ્જે કર્મ્મે એવં ચેવ ૨ । વેયજ્ઞિજ્જે કર્મ્મે દુવિહે પપ્પણ્ત્તે
 તં જહા--સાયાવેયજ્જે ચેવ અસાયાવેયજ્જે ચેવ ૩ । મોહ-
 ણિજ્જે કર્મ્મે દુવિહે પપ્પણ્ત્તે તં જહા--દંસજ્ઞમોહજ્જે ચેવ
 ચત્તિમોહજ્જે ચેવ ૪ । આઉએ કર્મ્મે દુવિહે પપ્પણ્ત્તે તં જહા--

इसी प्रकार “दुविहा मूढा पपणत्ता” मूढ दो प्रकारके कहे गयेहैं—(जाण-
 मूढा चैव दंसणमूढा चैव) एक ज्ञानमूढ और दूसरा दर्शनमूढ,
 ज्ञानावरणोदय ज्ञानमोह है क्यों कि—“ज्ञानं मोहयति आच्छादयतीति”
 इस व्युत्पत्ति के अनुसार वह ज्ञान को आच्छादित करता है इसी
 प्रकार से—“दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहः” दर्शनमोहनीय का उदय
 दर्शनमोह इस दर्शनमोह के उदय में सम्यग्दर्शन का जीव के उदय नहीं
 होता है जिनके ज्ञानावरण कर्म का उदय है वे ज्ञानमूढ हैं तथा जिनके
 मिथ्यादर्शन का उदय है ऐसे मिथ्यादृष्टि जीव दर्शनमूढ हैं ॥सू०४७॥

એ પ્રકારના કહ્યા છે—“ જાણમૂઢાચેવ દંસજ્ઞમૂઢાચેવ ” (૧) જ્ઞાનમૂઢ અને (૨)
 દર્શનમૂઢ. જ્ઞાનાવરણોદય જ્ઞાનમોહ ૩૫ છે, કારણ કે “ જ્ઞાનં મોહયતિ આચ્છા-
 દયતીતિ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે છે. એજ પ્રમાણે
 “ દર્શનં મોહયતીતિ દર્શનમોહઃ ” દર્શન મોહનીયને ઉદય દર્શન મોહ૩૫ છે.
 તે દર્શનમોહને ઉદય હોય ત્યારે જીવમાં સમ્યગ્-દર્શનને ઉદય હોતો નથી.
 જેમના જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ઉદય હોય છે એવાં જીવો જ્ઞાનમૂઢ હોય છે
 અને જેમના મિથ્યાદર્શનને ઉદય હોય છે એવાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દર્શનમૂઢ
 હોય છે, ॥ સૂ. ૪૭ ॥

अद्वाउए चैव भवाउए चैव । णामे कस्मिं दुविहे पणत्ते तं
जहा-सुभणामे चैव असुभणामे चैव ६। गोत्ते कस्मिं दुविहे
पणत्ते तं जहा-उच्चागोत्ते चैव णीयागोत्ते चैव ७ । अंतराइए
कस्मिं दुविहे पणत्ते तं जहा-पडुप्पन्नविणासए चैव पिहिय
आगामिपहं चैव ॥सू०४८॥

छाया—ज्ञानावरणीयं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा - देशज्ञानावरणीयं चैव
सर्वज्ञानावरणीयं चैव २ । दर्शनावरणीयं कर्म एवमेव २ । वेदनीयं कर्म द्विविधं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सातवेदनीयं चैव असातवेदनीयं चैव ३ । मोहनीयं कर्म द्विविधं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा-दर्शनमोहनीयं चैव चारित्रमोहनीयं चैव ४ । आयुष्कं कर्म द्विविधं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अद्वायुष्कं चैव भवायुष्कं चैव ५ । नामकं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा-शुभनामं चैव अशुभनामं चैव । गोत्रं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-
उच्चगोत्रं चैव नीचगोत्रं चैव ७ । आन्तरायिकं कर्म द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-
प्रत्युपन्नविनाशितं चैव पिहितागामिपथं चैव ॥ सू० ४८ ॥

टीका—‘ णाणावरणिज्जे ’ इत्यादि ।

ज्ञानमावृणोति-समाच्छादयतीति ज्ञानावरणीयम् ।

आह च—“ सर उग्गयससिनिम्मल,—यरस्स जीवस्स छायाणं जमिह ।

णाणावरणं कम्मं, पडोवमं होइ एवं तु ॥ २ ॥ ”

दोनों प्रकार का भी यह मोह ज्ञानावरणादि कर्मों का कारण होता
है इस सम्बन्ध से ज्ञानावरणादि कर्मों की द्विविधता सूत्रकार इस
अष्टसूत्र द्वारा प्रकट करते हैं—(णाणावरणिज्जे कस्मिं दुविहे पणत्ते
इत्यादि ।

टीकार्थ—ज्ञानावरणीय कर्म दो प्रकारका कहा गयाहै यह ज्ञानावरणीय
कर्म आत्मा के ज्ञानगुण को आच्छादित करता है इसलिये इसे पट
की उपमा दी गई है । कहा भी है—(सर उग्गय ससिनिम्मलयरस्स)

उपर कहेल अन्ने प्रकारेणो भोळ ज्ञानावरणादि कर्मेणुं कारणो डोय छे ते
कारणे सूत्रकार ज्ञानावरणादि कर्मेणी द्विविधता नीचेनां आठ सूत्रे द्वारा प्रकट करे छे.

“ णाणावरणिज्जे कस्मिं दुविहे पणत्ते ” इत्यादि—

टीकार्थ—ज्ञानावरणीय कर्मना ये प्रकार कहेल छे आ ज्ञानावरणीय कर्म आत्माना
शुशुने आच्छादित करी नाणे छे, तेथी तेने पटनी (पर्दानी) उपमा आपी
छे. कहुं पणु छे के—“ सर उग्गय ससि निम्मलयरस्स ” इत्यादि—

છાયા-શરદ્ભૂતશશિનિર્મલતરસ્ય જીવસ્યાઽઽચ્છાદનં યદિદ્ ।
જ્ઞાનાવરણં કર્મ, પટોપમં ભવત્યેવં તુ ॥ ઇતિ ॥

તત્કર્મ દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં ભગવતા, તદ્વથા-દેશજ્ઞાનાવરણીયં સર્વજ્ઞાનાવરણીયં
ચેતિ । તત્ર દેશજ્ઞાનાવરણીયં-દેશ- જ્ઞાનસ્યૈકદેશમાભિનિવોધિકાદિકમાટ્ટ્વનોતીતિ
તત્તથોક્તમ્ । સર્વજ્ઞાનાવરણીયં-સર્વજ્ઞાનં-કેવલજ્ઞાનમાટ્ટ્વનોતીતિ તત્તથોક્તમ્ ।
કેવલાવરણં હિ-આદિત્યકલ્પસ્ય કેવલજ્ઞાનરૂપસ્ય જીવાસ્યાઽઽચ્છાદકતયા સાન્દ્ર-
મેઘવૃન્દકલ્પમિતિ તત્સર્વજ્ઞાનાવરણમ્, મત્યાઘાવરણં તુ ઘનાતિચ્છાદિતાદિત્યેપત્પ્ર-
માકલ્પસ્ય કેવલજ્ઞાનદેશસ્ય કટકુટ્યાદિરૂપાવરણતુલ્યમસ્તીતિ તદ્ દેશજ્ઞાના-

હસ્યાદિ । અર્થાત્ પટ જિરૂ પ્રકાર સે વસ્તુ કો આચ્છાદિત કર દેતા હૈ ઢક
લેતા હૈ ઉસી પ્રકાર સે યહ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સ્ત્રી શરત્કાલ કે ચન્દ્રમા
જૈસે નિર્મલ જીવ કે જ્ઞાનગુણ કો આચ્છાદિત કર દેતા હૈ હસલિયે
જ્ઞાન કા આવારક (ઢકનેવાલા) હોને સે હમ્ કર્મ કો જ્ઞાનાવરણીય
કર્મ કહા ગયા હૈ યહ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ દેશજ્ઞાનાવરણીય ઓર સર્વ-
જ્ઞાનાવરણીય કે ભેદ સે દો પ્રકાર હૈ જિસકે દ્વારા જ્ઞાન કે એક દેશભૂત
આભિનિવોધિક આદિ જ્ઞાન આવૃત્ત ક્રિયે જાતે હૈં વહ દેશજ્ઞાનાવરણીય
હૈ તથા જિસકે દ્વારા કેવલજ્ઞાન આવૃત્ત ક્રિયા જાતા હૈ વહ સર્વજ્ઞાના-
વરણીય હૈ કેવલાવરણ આદિત્યતુલ્ય કેવલજ્ઞાન રૂપ જીવ કા આચ્છાદક
હોને કે કારણ સાન્દ્ર (ઘન) મેઘવૃન્દ કે જૈમા હૈ હસલિયે વહ સર્વજ્ઞા-
નાવરણીય હૈ મતિ આદિ કા આવરણ ઘન સે આચ્છાદિત સૂર્ય કી ઈષ-

એટલે કે જેવી રીતે પર્દો વસ્તુને ઢાંકી દે છે, એવું પ્રમાણે આ
જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પશુ શરદ્ભગના ચન્દ્રમા જેવાં નિર્મળ ભવતા જ્ઞાનગુણને
પશુ ઢાંકી દે છે, આ રીતે જ્ઞાનનું આવારક (ઢાંકી દેનાર) હોવાથી આ
કર્મને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે. તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના બે ભેદ નીચે પ્રમાણે
છે-(૧) દેશ જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) સર્વ જ્ઞાનાવરણીય. જેના દ્વારા જ્ઞાનના
એક દેશ રૂપ આભિનિવોધિક આદિ જ્ઞાનને આવૃત્ત (આચ્છાદિત) કરી
નાખવામાં આવે છે, તે કર્મનું નામ દેશજ્ઞાનાવરણીય છે. તથા જેના દ્વારા
કેવળજ્ઞાનને આવૃત્ત કરવામાં આવે છે, તે કર્મનું નામ સર્વ જ્ઞાનાવરણીય છે.
સૂર્ય સમાન કેવળજ્ઞાનનું આવારક કેવલાવરણીય કર્મ સાન્દ્ર (ઘન) મેઘવૃન્દના
જેવું છે, તેથી તેને સર્વ જ્ઞાનાવરણ રૂપ કહેલ છે. મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ ઘન
(વાદળોથી) આચ્છાદિત સૂર્યની ઈષત્પ્રભા જેવાં કેવળજ્ઞાન દેશના ચદ્દાઈ,

वरणम् २ । तथा दर्शनं-सामान्यार्थ बोधरूपमावृणोतीति दर्शनावरणीयम् , ।

उक्तञ्च—“ दंसणसीले जीवे, दंसणघायं करेइ जं कम्मं ।

त पडिहारसमाणं, दंसणावरणं भवे जीवे ॥ २ ॥ ”

छाया—दर्शनशीले जीवे दर्शनघातं करोति यत्कर्म ।

तत्प्रतीहारसमान दर्शनावरणं भवेज्जीवे ॥ इति ।

‘ एवं चेव ’ इति—एतदपि एवमेव—देशदर्शनावरणीयं—सर्वदर्शनावरणीयं चेति द्विविधम् । तत्र देशदर्शनावरणीयं—चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणीयम् , सर्वदर्शनावरणीयं—निद्रापञ्चकं केवलदर्शनावरणीयं कर्मापि द्विविधम्—सातवेदनीयम्

एवमा के जैसे केवलज्ञानदेश का कटकुडयादिरूप (चटाई और भीत) आवरणतुल्य है इसलिये वह देशज्ञानावरण है तथा सामान्य अर्थ बोधरूप दर्शन का आवरणकर्ता दर्शनावरणीय कर्म है । कहा भी है— (दंसणसीले जीवे) इत्यादि ।

जिस प्रकार प्रतीहार-द्वारपाल राजा आदि के दर्शन नहीं करने देता है उसी प्रकार से यह दर्शनावरणीयकर्म भी आत्मा के दर्शनगुण को रोकता है उसका दर्शन नहीं करने देता है यह दर्शनावरणीय कर्म भी देशदर्शनावरणीय और सर्व दर्शनावरणीय के भेद से दो प्रकार का कहा गया है चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन और अवधिदर्शन को रोकने वाला जो दर्शनावरणीय कर्म है वह देशदर्शनावरणीय कर्म है अर्थात् चक्षुदर्शनावरणीय, अचक्षुदर्शनावरणीय और अवधिदर्शनावरणीय ये सब देशदर्शनावरणीय है निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि और केवलदर्शनावरणीय ये दर्शनावरणीय सर्वदर्शनावरणीय हैं,

द्विवाल आदि आवरणतुल्य छे, तेथी ते देश ज्ञानावरणु इप छे तथा सामान्य अर्थबोधइ। दर्शनतुं आवरणु कर्ता दर्शनावरणीय कर्म छे. कहुं पणु छे— “ दंसणसीले जीवे ” इत्यादि—

जेवी रीते द्वारपाल राजा आदिना दर्शन करवा जनारने रोके छे, ओण प्रमाणु आ दर्शनावरणीय कर्म पणु आत्माना दर्शनगुणुने रोके छे—तेनां दर्शन करवा हेतुं नथी. तेना पणु देश दर्शनावरणीय अने सर्व दर्शनावरणीय नामना ये लेह छे अक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन अने अवधिदर्शनने रोकनाइं जे दर्शनावरणीय कर्म छे, तेने देश दर्शनावरणीय कर्म कहे छे. ओटले के अक्षु दर्शनावरणीय, अचक्षु दर्शनावरणीय, अने अवधि दर्शनावरणीय कर्मेनि देश दर्शनावरणीय कहे छे. निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला, स्त्यानर्द्धि अने केवल दर्शनावरणीय, आ दर्शनावरणीयने सर्व दर्शनावरणीय कहे छे.

અસાતવેદનીયં ચેતિ । તત્ર વેદ્યતે-અનુભૂયત્ત્વમ્ ઇતિ વેદનીયમ્, સાતં, સુખં, તદ્વૃપ-
તયા વેદ્યતે યત્તત્ સાતવેદનીયમ્, અસાતરૂપતયા-દુઃસ્વરૂપેતયા યદ્ વેદ્યતે તદ્
અસાતવેદનીયમ્, એતદ્દ્વયં મધુલિપ્તસ્વજ્ઞનિશિતધારાયા જિહ્વાયા લેહનવત્ (આસ્વાદન-
વત્) સુખદુઃસ્વોત્પાદકં વિજ્ઞેયમ્ ૩ । ઉક્તશ્ચ—

“ મહુલિપ્તનિસિયકરવાલધારજીઠાણ જારિસં લિહ્ણં ।

તારિસયં વેયણિયં સુહદુહ ઉપ્પાયગં મુગ્ઘ ॥ ૨ ॥ ”

છાયા—મધુલિપ્તનિશિતકરવાલધારાયા જિહ્વાયા યાદૃશં લેહનમ્ ।

તાદૃશં વેદનીયં, સુખદુઃસ્વોત્પાદકં જાનીત ॥ ઇતિ ૩ ॥

મોહ્યતિ-સદસદ્વિવેકવિકલં કરોત્યાત્માનમિતિ મોહનીયમ્, એતન્ કર્મપુરુષં
મઘવત્ પરવશં કરોતિ, ઉક્તશ્ચ—

વેદનીય કર્મ મ્હી દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—એક સાતાવેદનીય ઓર દૂસરા
અસાતાવેદનીય જો કર્મ સુખરૂપ સે વેદિત ક્રિયા જાના હૈ વહ સાતાવે-
દનીય કર્મ હૈ, ઓર જો દુઃસ્વરૂપ સે વેદિત ક્રિયા જાના હૈ વહ અસા-
તાવેદનીય કર્મ હૈ જિસ પ્રકાર શહદ-મધુ સે લિપ્ત હુઈ તલ્લવાર કે
ચાટનેસે જીભ કટ જાતી હૈ તો દુઃસ્વ હોતા હૈ ઓર મધુકે સ્વાદસે સુખ
હોતાહૈ ડસી પ્રકાર યહ કર્મ જીવોંકો સુખ ઓર દુઃસ્વકા ઉત્પાદક હોતાહૈ।

કહા મ્હી હૈ—(મહુલિપ્તનિસિયકરવાલ) ઇત્યાદિ ।

આત્મા કો જો ઓટ્ટે સ્વરે કે જ્ઞાન સે વિકલ-રહિત કર દેતા હૈ વહ
મોહનીયકર્મ હૈ યહ કર્મ મઘ કી તરહ જીવ કો વેમાન કર દેતા હૈ
અતઃ જીવ પરવશ હો જાતા હૈ મોહનીય કર્મ દો પ્રકાર કા હૈ એક
દર્શનમોહનીય ઓર દૂસરા ચારિત્રમોહનીય ઇનમ્ દર્શનમોહનીય કર્મ

વેદનીય કર્મના પણ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય નામના બે ભેદ
કહ્યા છે. જે કર્મને સુખરૂપે વેદિત કરવામાં આવે છે, તે કર્મને સાતાવેદનીય
કહે છે, અને જે કર્મને દુઃખરૂપે વેદિત કરવામાં આવે છે, તે કર્મને અસાતા-
વેદનીય કર્મ કહે છે. જેમ મધથી લિપ્ત થયેલી તલ્લવારને ચાટતાં ચાટતાં
જે ભ્રમ કપાઈ જાય તો દુઃખ થાય છે અને મધના સ્વાદથી સુખ થાય છે,
એજ પ્રમાણે આ કર્મ પણ ભ્રમના સુખ અને દુઃખનું ઉત્પાદક હોય છે.
કહ્યું પણ છે કે—“ મહુલિપ્ત નિસિયકરવાલ ” ઇત્યાદિ.—

આત્માને ખરા અને ખોટાના ભાનથી રહિત કરી દેનાર કર્મને મોહનીય
કર્મ કહે છે. આ કર્મ મદિરાની જેમ ભ્રમને બેભાન કરી નાખે છે, તેને
શીઘ્રે ભ્રમ પરવશ થઈ જાય છે. મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે—(૧) દર્શન

“ जहमज्जपाणमूढो लोए पुरिसो परव्वसो होइ ।

तह मोहेणवि मूढो, जीवो उ परव्वसो होइ ॥ २ ॥ ” इति ।

छाया—यथा मद्यपानमूढो लोके पुरुषः परवशो भवति ॥

तथा मोहेनापि मूढो जीवस्तु परवशो भवति ॥ इति ।

तद् द्विविधं दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं चेति । तत्र दर्शनमोहनीयं—मि-
थ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वभेदात्मकं, चारित्रं—सामायिकादि, तद् मोहयति तद्विषयं
वैपरीत्यं जनयतीति चारित्रमोहनीयं — कषाय १६ नोकषाय ९ भेदेन पञ्चविंश-
तिविधम् ४ । एति—प्रतिसमयं गच्छतीति आयुः, यद्वा—एति—आगच्छति प्राप्नोति
प्रतिबन्धकतां स्वकृतकर्मावाप्तगतेर्निष्क्रमितुमनसोऽपि जीवस्येति—आयुः
तदेव—आयुष्कं निगडरूपमेतत् यदाह—

मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व और सम्यक्प्रकृति के भेद से तीन प्रकार
का है, सामायिक आदि चारित्र को जो मोहिन कर देता है—अर्थात्
उनके विषय में विपरीत आभिनिवेश को उत्पन्न करना है वह चारित्र-
मोहनीय है यह चारित्र मोहनीय कर्म १६ कषाय और ९ नो कषाय
के भेद से २५ प्रकार का है अर्थात् दर्शनमोहनीय कर्म के तीन भेद
मिलाने से अठारहस भेद होते हैं । जिसका प्रति समय विनाश होता
है अर्थात् जो प्रतिसमय व्यतीत होता रहता है वह आयु है अथवा—
अपने कृतकर्मके उदयानुसार प्राप्त गतिसे निकलनेकी अभिलाषा वाले भी
जीव को जो उस गति से निकलने देने में प्रतिबन्धक होता है वह
आयुर्कर्म है यह कर्म बेड़ी के जैसा होता है अर्थात् पांव में पड़ी हुई
बेड़ी जिस प्रकार से जीव को उसी स्थान पर रोक कर रखती है इसी

मोहनीय अने (२) चारित्र मोहनीय दर्शन मोहनीयना पणु नीचे प्रमाणे
त्रणु लेह कथांछे—(१) मिथ्यात्व, (२) मिश्र मोहनीय, अने (३) सम्यक् प्रकृति.
सामायिक आदि चारित्रने जे मोहित करी नाणे छे अटले के विषयमां विपरीत तेमना
अभिनिवेशनी उत्पत्ति करे छे, ते प्रकारना कर्माने चारित्र मोहनीय कहे छे.
ते चारित्र मोहनीय कर्म १६ कषाय अने ९ नोकषायना लेहथी २५ प्रकारनुं छे.
दर्शन मोहनीय कर्माना त्रणु लेहने तेमां उमेरवाथी कुल २८ लेह थाय छे. तथा
जेना प्रतिसमय विनाश थता रहे छे अटले के जे प्रतिसमय व्यतीत थतुं
रहे छे, ते आयु छे. अथवा—पोताना कृतकर्माना उदयानुसार प्राप्त गतिमांथी
नीक्षणानी अभिलाषावाणा एवने पणु जे गतिमांथी नीक्षणवा देवामां प्रति-
बन्धक (रोकनार) छे, ते कर्मनुं नाम आयुर्कर्म छे. ते कर्म जेडी जेपुं
हाय छे. पणमां रहेली जेडी जेम एवने ते स्थाने जे रोकरी राणे छे, जेज

“ દુઃખં ન દેહ આર્તં, નવિ ય સુહં દેહ ચ ઉસુવિ ગર્હસું ।

દુઃખસુહાણાધારં, ધરેદ દેહદ્વિય જીવં ॥ ૨ ॥ ”

છાયા—દુઃખ ન દેવે આયુઃ, નાપિ ચ સુખં દેવેતિ ચતસૃષ્વપિ ગતિષુ ।

દુઃખસુહાણાધારં ધરતિ દેહસ્થિતં જીવમ્ ॥ ઇતિ ।

તદ્ આયુષ્કં કર્મં દ્વિવિધમ્—અદ્વાયુષ્કં ભવાયુષ્કં ચેતિ । તત્ર અદ્વાયુષ્કં—કાયસ્થિતિરૂપં, તત્ત્વ મનુષ્યાણાં પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનાં ચ ભવતિ, કસ્યચિત્તદ્ ભવનાશેડપિ નાપગચ્છતિ । ઉત્કૃષ્ટતઃ સપ્તાષ્ટભવકાલં યાવદનુગચ્છતીતિ । ભવાયુષ્કં—ભવસ્થિતિરૂપં, તત્ત્વ દેવાનાં નૈરયિકાણાંચ ભવતિ, યદ્ ભવાત્યયે નિયમા દવગચ્છત્યેવ ન કાલાન્તરમનુયાતીતિ ૬ । નમયતિ—વિચિત્રપર્યાયૈઃ પરિણમયતિ

પ્રકાર સે આયુ કર્મ ઓ જીવ કો પ્રાપ્ત શરીર મેં હી અપની સલામિ તક રોક કર રખે રહના હૈ કહા ઓ હૈ—(દુઃખં ન દેહ આર્ત) ઇત્યાદિ ।

આયુ કર્મ જીવ કો ન દુઃખ દેના હૈ ઓર ન સુખ દેના હૈ કિન્તુ સુખદુઃખ કે આધાર ભૂત પ્રાપ્ત દેહ મેં યહ જીવ કો રોક કર રખના હૈ યહ આયુ કર્મ દો પ્રકાર કા હૈ એક અદ્વાયુષ્ક ઓર દુસરા ભવાયુષ્ક, અદ્વાયુષ્ક કાયસ્થિતિ રૂપ હૈ યહ અદ્વાયુષ્ક મનુષ્ય ઓર પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્યો કો હોના હૈ કિસી ૨ કે યહ ડસ ભવ કે નાશ હોને પર ઓ નહીં જાતા હૈ—નહીં છૂટના હૈ । ઇસકા ઉત્કૃષ્ટ કાલ સાત આઠ ભવગ્રહણ પ્રમાણ હૈ અર્થાત્ કોઈ ઓ મનુષ્ય યા પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ય અપની મનુષ્ય જાતિ મેં યા પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યગતિ મેં લગાતાર સાત આઠ ભવ—જન્મ તક રહ સકનાહૈ ઓર ડસકે પશ્ચાત્ મેં વહ ડસ જાતિ કો છોડ દેતાહૈ । ભવાયુષ્ક ભવસ્થિતિરૂપ હોતા હૈ યહ દેવ ઓર નૈરયિકો કો હોતા હૈ યહ

પ્રમાણે આયુ કર્મ યણુ ઊવને પ્રાપ્ત શરીરમાં જ પોતાની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી રોકી રાખે છે કહ્યું યણુ છે—“ દુઃખં ન દેહ આર્ત ”—ઇત્યાદિ .

આયુ કર્મ ઊવને દુઃખ કે સુખ આપતું નથી, પરન્તુ સુખદુઃખના આધારરૂપ પ્રાપ્તદેહમાં તે ઊવને રોકી રાખે છે તે આયુ કર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે—(૧) અદ્વાયુષ્ક અને (૨) ભવાયુષ્ક. અદ્વાયુષ્ક કાયસ્થિતિરૂપ છે. મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોમાં અદ્વાયુષ્કનો સદ્ભાવ હોય છે કોઈ કોઈ ઊવેના વર્તમાનભવનો નાશ થવા છતાં યણુ તે જતું નથી—છૂટતું નથી. તેનો ઉત્કૃષ્ટ કાલ સાત—આઠ ભવગ્રહણ પ્રમાણ છે એટલે કે કોઈ યણુ મનુષ્ય અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ય પોતાની મનુષ્યગતિમાં અથવા પંચેન્દ્રિયતિર્યગ્ય ગતિમાં લગાતર સાત આઠ ભવ (જન્મ) સુધી રહી શકે છે અને ત્યારબાદ તે એ ગતિને છોડી દે છે ભવાયુષ્ક ભવસ્થિતિરૂપ હોય છે. દેવો અને નારકોમાં

जीवमिति नाम, ।

उक्तञ्च—“ जह चित्तयरो निउणो, अणेगरुवाइं कुणइ रुवाइं ।
सोहणमसोहणाइं, चोक्खमचोक्खेहिं वण्णेहिं ॥ १ ॥
तह नामं पि हु कम्मं, अणेगरुवाइं कुणइ जीवस्स ।
सोहणमसोहणाइं, इट्ठाणिट्ठाइं लोयस्स ॥ २ ॥ ”

छाया—यथा चित्रकरो निपुणः अनेकरूपाणि करोति रूपाणि ।
शोभनाशोभनानि, चोक्षाचोक्षैर्वर्णैः ॥ १ ॥
तथा नामापि खलु कर्म, अनेकरूपाणि करोति जीवस्य ।
शोभनाशोभनानि, इष्टानिष्टानि लोकस्य ॥ ३ ॥ इति ।

तद् द्विविधं—शुभनाम अशुभनाम चेति । शुभनाम—तीर्थकरादि, अशुभनाम—
अनादेयत्वादिदि । गूर्यते—संशब्ध्यते उच्चावचैः शब्दैर्यत्—तद्गोत्रं, तत्स्वरूपं यथा—

उस भव के व्यतीत हो जाने पर नियम से छूट ही जाता है । कालान्तर
में साथ नहीं जाता है ५, ।

जो जीव को विचित्र पर्यायों से परिणमता है वह नामकर्म है ।
कहा भी है—“ जह चित्तयरो निउणो ” इत्यादि ।

जिस प्रकार चित्र बनाने वाला चितेरा अनेक प्रकार के खिलोने
लाल पीले आदि रंगों वाले बना देता है उसी प्रकार से यह नाम कर्म
भी जीव को अनेक आकारों को बना देता है लोकको चाहे वे सुन्दर लगें
या नहीं लगें, इष्ट हो या इष्ट न हों यह कर्म इसका परवाह नहीं करता है ।

यह कर्म शुभनामकर्म और अशुभनामकर्म के भेद से दो प्रकार
का है । तीर्थकर प्रकृति आदि रूप शुभनामकर्म है, और अनादेय आदि-

तेना सद्विषय लोय छे, ते लव व्यतीत थता ते नियमथी न छुटी लय छे.
कालान्त भां साथे न्तुं नथी. ॥ ५ ॥

“ जह चित्तयरो निउणो ” इत्यादि—

जेम चित्र बनानार चित्रकार अनेक प्रकारनां रमकडांओने लाल, पीणां,
आदि रंगोवाणां बनावी दे छे, जेन प्रमाणे आ नामकर्म पणु लवने विविध
आकारोवाणो बनावी दे छे लोकोने लवे ते सुहर लागे के न लागे, छिष्ट
लागे के न लागे, तेनी परवा ते करतुं नथी.

ते कर्मना जे लेद छे—(१) शुभ नामकर्म अने (२) अशुभ नामकर्म.
तीर्थकर प्रकृति आदि रूप शुभ नामकर्म छे अने अनादेय आदि रूप अशुभ

“ જહ કુંભારો મંડાઈ કુળઈ પુજ્જેયરાઈ લોયસ્સ ।

ઇયગોયં કુળઈ જિયં, લોઈ પુજ્જેયરાવત્થં ॥ ૧ ॥

છાયા—યથા કુમ્ભકારો માળ્ડાનિ કરોતિ પૂજ્યેતરાણિ લોકસ્ય । ઇતિ (૧વં)

ગોત્રં કરોતિ જીવં, લોકે પૂજ્યેતરાવસ્થમ્ ॥ ઇતિ ।

તદ્ દ્વિવિધમ્—ઉચ્ચૈર્ગોત્રં માનનીયનિવન્ધનમ્, નીચૈર્ગોત્રમ્—અમાનનીય નિવન્ધનમિતિ ૭।

ઉક્તશ્ચ—સંતાનક્રમેણાગય જીવાચરણસ્સ ગોત્રમિતિ સળ્ળા ।

ઉચ્ચં નીચં ચરણં ઉચ્ચંનીયં હવેગોત્તં ॥

છાયા—સન્તાનક્રમેણાગત જીવાચરણસ્ય ગોત્રમિતિ સંજ્ઞા ।

ઉચ્ચં નીચં ચરણં, ઉચ્ચં નીચં ભવેદ્ ગોત્રમ્ ॥

રૂપ અશુભનામકર્મ હૈ ઉચ્ચ ઓર નીચ શબ્દોં દ્વારા જો લોક મેં કહા જાતા હૈ વહ ગોત્ર કર્મ હૈ—કહા ઓ હૈ—(જહ કુંભારો મંડાઈં ઇત્યાદિ ।

ગોત્રકર્મ જીવ કો ઉચ્ચનીચ કુલોં મેં જન્મ કરાને મેં કારણ હોતા હૈ યહ ગોત્રકર્મ દો પ્રકાર કા હૈ ઇક ઉચ્ચગોત્ર ઓર દૂસરા નીચગોત્ર, જિસકે ઉદયસે જીવકા ઉચ્ચકુલમેં—લોકમાનનીયકુલ મેં જન્મ હોતા હૈ વહ ઉચ્ચગોત્ર હૈ ઓર જિસકે ઉદય સે લોકનિન્દિત કુલ મેં જન્મ હોતા હૈ વહ નીચગોત્ર હૈ ઉચ્ચગોત્ર પૂજ્યતા કા કારણ હોતા હૈ ઓર નીચગોત્ર અપૂજ્યતા કા કારણ હોતા હૈ । કહીં ૨ ઇસા ઓ કહાં ગયાં હૈ

“ સંતાનક્રમેણાગય ” ઇત્યાદિ ।

સંતાનક્રમ સે—ગોત્રનામકર્મ કે ઉદય સે પ્રાપ્ત વંશપરમ્પરા સે—આગત જીવકા જો આચરણવિશેષ હૈ વહ ગોત્ર હૈ જહાં ઉચ્ચ આચરણ

નામકર્મ છે. ઉચ્ચ અને નીચના નામથી જે લોકોમાં ઓળખાય છે, તે ગોત્રકર્મ છે. કહું પણ છે કે—“ જહ કુંભારો મંડાઈં ” ઇત્યાદિ—

જીવનેા ઉચ્ચ અથવા નીચ કુળમાં જન્મ કરાવવામાં ગોત્રકર્મ કારણભૂત બને છે. તે ગોત્રકર્મના બે પ્રકાર છે—(૧) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર.

જે કર્મના ઉદયથી જીવનેા ઉચ્ચ કુળમાં, લોક માનનીય કુળમાં જન્મ થાય છે, તે કર્મને ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ કહે છે. જે કર્મના ઉદયથી લોકનિન્દિત કુળમાં જીવનેા જન્મ થાય છે, તે કર્મને નીચ ગોત્ર કર્મ કહે છે ઉચ્ચ ગોત્ર પૂજ્યતાનું કારણ બને છે અને નીચ ગોત્ર અપૂજ્યતાનું કારણ બને છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ એવું પણ કહું છે કે—“ સંતાન ક્રમેણાગય ” ઇત્યાદિ—

સંતાનક્રમે (ગોત્ર નામ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત વંશપરમ્પરાથી) આગત જીવનું જે આચરણ વિશેષ છે તેને ગોત્ર કહે છે. જ્યાં ઉચ્ચ આચરણ થાય છે તે ઉચ્ચ ગોત્ર છે, અને જ્યાં નીચ આચરણ થાય છે, તે નીચ ગોત્ર છે.

अन्तः—दातृप्रतिग्राहकयोर्मध्ये विघ्नरूपेण आयातीति अन्तरायः, तत्र भवम् आन्तरायिकं, यथा राजा कस्मैचिदातुमुपदिशति तत्र भाण्डागारिकोऽन्तराले विघ्नकारको भवति तद्वदिदं कर्म दानाद्यन्तरायजनक भवति, ।

उक्तञ्च—“ जह राया दाणाई, ण कुणइ भंडारिए विकूलम्मि ।

एवं जेणं जीवो, कम्मं तं अंतरायंति ॥ १ ॥ ”

छाया—यथा राजा दानादि, न करोति भाण्डारिके विकूले ।

एवं येन जीवः कर्म तदन्तरायमिति ॥ १ ॥

तद् द्विविधं—प्रत्युत्पन्नविनाशितं पिहितागामिपथं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्नं—वर्तमानलब्धमर्थजातं विनाशितम्—उपहतं येन तत्तथोक्तम् । तथा पिहितः—आच्छादितः आगामिनो—लब्धव्यस्यार्थजातस्य पन्था—मार्गो यस्येति तत्तथोक्तम् ८ ॥ सू० ४८ ॥

होता है वह उच्च गोत्र है और जहां नीच आचरण है, वह नीचगोत्र है ।

दाता और प्रतिग्राहकके बीचमें जो विघ्नरूपसे आकर उपस्थित हो जाता है वह अन्तराय है इस अन्तरायमें जो कारणरूप होता है वह आन्तरायिक है जैसे राजा किसी को दान देनेको कहता है, परन्तु भण्डारी अन्तराल में उसमें विघ्न डाल देता है उसी प्रकार से यह कर्म दानादिकों में अन्तराय का जनक होता है । कहा भी है—“जह राया दाणाई” इत्यादि ।

यह अन्तरायकर्म दो प्रकार का होता है, एक प्रत्युत्पन्न विनाशित और दूसरा पिहितागामिपथ जिसके द्वारा वर्तमान काल में लब्ध अर्थद्रव्य नष्ट कर दिया जाता है वह प्रथम प्रकार है तथा जिसके द्वारा आगामीकाल में प्राप्त होने योग्य अर्थ का रास्ता रोक दिया जाता है वह दूसरा प्रकार है ॥ सू०४८ ॥

दाता अने प्रतिग्राहकनी वर्ये विघ्न (अन्तराय) इये आवी पडनार कर्मनुं नाम आन्तरायिक कर्म छे. जेभके राण कोधने दान देवानुं कडे छे, पणु लंडारी तेभां वर्ये विघ्न उलुं करे तो याचकने दान प्राप्तिभा अन्तराय उलो थाय छे, जे ज प्रमाणे आ कर्म दानादिकभां अन्तरायजनक होवाथी तेने अन्तराय कर्म कडे छे. कल्लु पणु छे—“ जह राया दाणाई ” इत्यादि—

ते अन्तराय कर्मना नीचे प्रमाणे जे प्रकार छे—(१) प्रत्युत्पन्न विनाशित अने (२) पिहितागामिपथ. जेना द्वारा वर्तमानकालभां प्राप्त थनार अर्थ (द्रव्य) ने नष्ट करी नाभवाभा आवे छे जेवा अन्तराय कर्मनुं नाम प्रत्युत्पन्न विनाशित छे. तथा जेना द्वारा लविष्यभां प्राप्त थनार अर्थ (द्रव्यलाभादि) ने मार्ग अटकावी देवाभां आवे छे, ते कर्मनुं नाम पिहितागामिपथ अन्तराय कर्म छे. ॥ सू. ४८ ॥

पूर्वोक्तमष्टविधं कर्म मूर्च्छाजन्यं भवतीति मूर्च्छास्वरूपमाह—

मूलम्—दुविहा मुच्छा पणत्ता, तं जहा--पेज्जवत्तिया चेव दोसवत्तिया चेव । पेज्जवत्तिया मुच्छा दुविहा पणत्ता, तं जहा—माया चेव लोभे चेव । दोसवत्तिया मुच्छा दुविहा पणत्ता तं जहा--कोहे चेव माणे चेव ॥ सू० ४९ ॥

छाया—द्विविधा मूर्च्छा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—प्रेमप्रत्यया चैव द्वेष प्रत्यया चैव १। प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—मायाचैव लोभश्चैव २। द्वेषप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा प्रज्ञप्ता—तद्यथा—क्रोधश्चैव मानश्चैव ३॥ सू० ४९ ॥

टीका—‘ दुविहा मुच्छा ’ इत्यादि । मूर्च्छा—मोहः सदसद्विवेकनाशः । सा द्विविधा—प्रेमप्रत्यया द्वेषप्रत्यया चेति । प्रेम—रागः तत् प्रत्ययो हेतुर्यस्याः सा प्रेमप्रत्यया । एवं द्वेषो हेतुर्यस्याः सा द्वेषप्रत्यया १ । प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा द्विविधा—मायालोभश्च—मायारूपा लोभरूपा चेति २ । एवं द्वेषप्रत्यया मूर्च्छाऽपि द्विविधा—क्रोधः, मानश्च, क्रोधरूपा मानरूपा चेति ३ ॥ सू० ४९ ॥

पूर्वोक्त अष्टविध कर्म मूर्च्छाजन्य होता है अतः अथ सूत्रकार मूर्च्छा का स्वरूप कहते हैं—(दुविहा मुच्छा पणत्ता) इत्यादि ।

टीकार्थ—सदसद्विवेक के विनाश का नाम मूर्च्छा—मोह है यह मूर्च्छा दो प्रकार की कही गई है एक प्रेमप्रत्यया और दूसरी द्वेषप्रत्यया राग—प्रम जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह प्रेमप्रत्यया मूर्च्छा है, तथा द्वेष जिस मूर्च्छा का कारण होता है वह द्वेषप्रत्यया मूर्च्छा है । इनमें प्रेमप्रत्यया (प्रेमनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक मायारूप और दूसरी लोभरूप इसी तरह से द्वेष प्रत्यया (द्वेषनिमित्त) मूर्च्छा भी दो प्रकार की है एक क्रोधरूप और दूसरी मानरूप ॥ सू० ४९ ॥

पूर्वोक्त આઠે પ્રકારના કર્મ મૂર્ચ્છાજન્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર મૂર્ચ્છાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—“ દુવિહા મુચ્છા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—
 ટીકાર્થ—સારાં નરસાંના વિવેકનો વિનાશ થવો તેનું નામ મૂર્ચ્છા છે, તેનું બીજું નામ મોહ પણ છે. મૂર્ચ્છાના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર છે—(૧) પ્રેમપ્રત્યયા—પ્રેમનિમિત્ત (૨) દ્વેષપ્રત્યયા. બે મૂર્ચ્છા પ્રેમ (રાગ) ને કારણે ઉદ્ભવે છે, તે મૂર્ચ્છાને પ્રેમપ્રત્યયા કહે છે, દ્વેષને કારણે ઉદ્ભવતી મૂર્ચ્છાને દ્વેષપ્રત્યયા કહે છે. પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે—(૧) માયારૂપ અને (૨) લોભરૂપ. દ્વેષપ્રત્યયા મૂર્ચ્છાના પણ બે પ્રકાર છે—(૧) ક્રોધરૂપ (૨) માનરૂપ. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

मूर्च्छागृहीतकर्मश्च क्षय आराधनया भवतीत्याऽऽराधनां सूत्रत्रयेणाह—

मूलम्—दुविहा आराहणा पणत्ता, तं जहा--धम्मियाराहणा चेव केवलिआराहणा चेव १ । धम्मियाराहणा दुविहा पणत्ता, तं जहा--सुयधम्माराहणा चेव चरित्तधम्माराहणा चेव २ । केवलि आराहणा दुविहा पणत्ता, तं जहा--अंतकिरिया चे वा कप्पविमाणोववत्तिया चेव ३ ॥ सू० ५० ॥

छाया—द्विविधा आराधना प्रज्ञप्ता, तद्यथा—धार्मिकाराधना चेव केवलिकाराधना चेव २ । धार्मिकाराधना द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—श्रुतधर्मााराधना चेव, चारित्रधर्मााराधना चेव २ । केवलिकाराधना द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—अन्तक्रिया चेव, कल्पविमानोपपत्तिका चेव ३ ॥ सू० ५० ॥

टीका—‘दुविहा आराहणा’ इत्यादि ।

आराधनमाराधना, सा ज्ञानादिवस्तुनोऽनुकूलवर्तित्वं निरतिचारज्ञानाद्यासेवनेत्यर्थः । सा द्विविधा—धार्मिकाराधना, केवलिकाराधना चेति । तत्र धर्मेण—

मूर्च्छा से गृहीत कर्म का क्षय आराधना से होता है इसलिये सूत्रकार तीन सूत्रों द्वारा आराधना का कथन करते हैं—

(दुविहा आराहणा पणत्ता) इत्यादि ।

टीकार्थ—आराधन—शास्त्र की रीति से पालन करने का नाम आराधना है, यह आराधना ज्ञानादिरूप वस्तु के अनुकूल रहने रूप होती है, जीव ज्ञानादिरूप वस्तु का अनुकूल अपने को तभी रख सकता है कि जब ज्ञानादिकों में अतिचार न लगावे अतः निरतिचार रूप से ज्ञानादिकों का आसेवन करना यही आराधना है । यह आराधना दो प्रकार की है एक धार्मिकाराधना और दूसरी केवलिकाराधना, श्रुतचारित्ररूप धर्म

मूर्च्छा द्वारा गृहीत कर्मना क्षय आराधनायी थाय छे. तेथी डवे सूत्रकार त्रसु सूत्रो द्वारा आराधनातुं कथन करे छे.

“दुविहा आराहणा पणत्ता” इत्यादि—

टीकार्थ—आराधन—शास्त्रतुं शास्त्रोक्त रीते पालन करवुं तेतुं नाम आराधना छे. ते आराधना ज्ञानादिरूप वस्तुने अनुकूल रहेवा रूप छे. जव तयारे ज पोताने ज्ञानादिक वस्तुने अनुकूल राभी शके छे के न्यारे तेने ज्ञानादिकेमां अतिचार (दोष) लागी जतां नथी ते कारणे निरतिचार रूपे ज्ञानादिकेतुं आसेवन करवुं तेतुं नाम ज आराधना छे. ते आराधना जे प्रकारनी कही छे.

श्रुतचारित्रलक्षणेन चरन्ति ये ते धार्मिकाः—साधवः, तेषामियं धार्मिकी, सा चासावाराधना च धार्मिकाराधना । केवलिकानां श्रुताजधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनामयं केवलिकी, सा चासावाराधना चेति केवलिकाराधना ३ । धार्मिकाराधना द्विविधा—श्रुतधर्माराधना चारित्रधर्माराधना चेति । व्याख्या सुगमा २ । केवलिकाराधना द्विविधा—अन्तक्रिया, कल्पविमानोपपत्तिका चेति । तत्र—अन्तो—भवान्तस्तस्य क्रिया—अन्तक्रिया भवच्छेद इत्यर्थः, तद्धेतुभूता या—आराधना शैलेशीरूपा सा—अन्तक्रियेति, उपचारात् । एषा च क्षायिकज्ञाने केवलिनामेव भवति । तथा कल्पेषु—देवलोकेषु न तु ज्योतिश्चारे, विमानानि—देवावासविशेषाः,

के अनुसार जो चलते हैं वे धार्मिक हैं ऐसे धार्मिक साधुजन होते हैं उन साधुजनों की आराधना धार्मिकाराधना है । श्रुतज्ञानवालों की, अधिज्ञानवालों की, मनःपर्ययज्ञानवालों की और केवलज्ञान वालों की जो आराधना है वह केवलिकाराधना है धार्मिकाराधना दो प्रकार की है श्रुतधर्माराधना और चारित्रधर्माराधना इनकी व्याख्या सुगम है केवलिकाराधना दो प्रकार की है अन्तक्रिया और कल्पविमानोपपत्तिका भवच्छेदक शैलेशीरूप जो आराधना होती है वह अन्तक्रिया केवलिकाराधना है अन्तक्रिया नाम भवच्छेद का है परन्तु इसका हेतुरूप आराधना को जो अन्तक्रिया कहा है वह उपचारसे कहा गया है ऐसा जानना चाहिये । यह क्षायिकज्ञान के होने पर केवलियों का ही होनी है कल्पों में—देवलोकों में ज्योतिश्चार में नहीं, जो देवावासविशेष हैं उनमें अथवा

(१) धार्मिक आराधना अने (२) केवलि आराधना. जेओ श्रुतचारित्र उप धर्मानुसार आवे छे, तेओ धार्मिक कडेवाय छे साधुओ ओवा धार्मिक डोय छे, ते साधुओनी आराधनाने धार्मिकाराधना कडे छे. श्रुतज्ञानवाणानी, अधिज्ञानवाणानी, मनःपर्ययज्ञानवाणानी अने केवलज्ञानवाणानी आराधनाने केवलिकाराधना कडे छे. धार्मिकाराधना जे प्रकारनी छे. (१) श्रुतधर्माराधना अने (२) चारित्रधर्माराधना, आ अन्ने पटो सरण छे. केवलिकाराधना जे प्रकारनीछे— (१) अन्तक्रिया (२) कल्पविमानोपपत्तिका भवच्छेदक शैलेशीरूप जे आराधना डोय छे, तेनुं नाम अन्तक्रिया केवलिकाराधना छे भवच्छेदनुं (भवनेो विनाश) नाम जे अन्तक्रिया छे, परन्तु तेना हेतुरूप आराधनाने जे अन्तक्रिया कडेल छे ते औपचारिक रीते कडेल छे, ओम समजनुं. क्षायिक ज्ञान थ.य त्यारे केवलीओमां जे तेना सङ्भाव रहे छे. कल्पोमां—देवलोकां (ज्योतिश्चारमां नहीं) जे देवावास विशेष छे ते देवावासोमां अथवा सौधर्मादि विमानोमां अने त्रैवेयक

अथवा कल्पाः—सौधर्मादयः, विमानानि—तदुपरिवर्तित्रैवेयकादीनि कल्पविमानानि, तेषु उपपत्तिः—उपपातो जन्म यस्याः सकाशात् सा कल्पविमानोपपत्तिका ज्ञाना-
धाराधना । एषा च श्रुतकेवल्यादीनां भवतीति । एवं फला चेत्यमनन्तरं—फल-
द्वारेणोक्ता, परम्परया त्वेषा भवान्तक्रियानुपातिन्येवेति । ‘ सुयधम्मे ’—त्यादौ
विषयभेदेनाराधनाभेदः प्रोक्तः, ‘ केवलि आराहणे ’—त्यादौ तु फलभेदेनाराध-
नाभेद इति ॥ सू० ५० ॥

पूर्वं ज्ञानाधाराधना प्रोक्ता, तत्फलभूताश्च तीर्थकराः तैर्वा सा सम्यगारा-
धिता, प्ररूपिता वेति तीर्थकरप्ररूपणां द्विस्थानकानुपातेन प्राह—

मूलम्--दो तित्थयरा नील्लुप्पलसमा वन्नेणं पणत्ता तं जहा
--मुणिसुव्वण्णं चैव अरिद्ध नेमी चैव । दो तित्थयरा पियंगुसमा
वन्नेणं पणत्ता, तं जहा--मल्ली चैव पासे चैव । दो तित्थयरा
पउमगोरा वण्णेणं पणत्ता तं जहा--पउमप्पहे चैव वासुपुज्जे चैव ।
दो तित्थयरा चंदगोरावन्नेणं पणत्ता तं जहा--चंदप्पभे चैव
पुप्फदंते चैव ॥ सू० ५१ ॥

सौधर्मादिकों में चार इनके ऊपर त्रैवेयक आदि विमान हैं उनमें जिससे
जीव का जन्म होता है ऐसी वह आराधना कल्पविमानोपपत्तिका है ।
यह आराधना श्रुतकेवली आदिकों को होती है यह आराधना अनन्तर
फलद्वारा ऐसी फलवाली कही गई है परम्पराफल की अपेक्षा तो यह
आराधना भवान्तक्रियानुपातिनी ही होती है, “ सुयधम्मा ” इत्यादि में
विषय भेद से आराधनाभेद कहा है और “ केवलि आराहणा ” इत्यादि
में फलभेद से आराधनाभेद कहा है ॥ सू० ५० ॥

आदि विमानों में जेना द्वारा जन्म थाय छे ओवी ते ज्ञानादि आरा-
धना ने कल्पविमानोपपत्तिका आराधना कडे छे. श्रुतकेवली आदिकेनी आरा-
धना आ प्रकारनी डोय छे. आ आराधना अनन्तर इल द्वारा आ प्रकारना
इलवाणी कडी छे. परम्परा इलनी अपेक्षाओ तो आ आराधना भवान्तक्रिया-
नुपातिनी डोय छे. “ सुयधम्मा ” इत्यादिमां विषयलेदनी अपेक्षाओ आरा-
धनालेद प्रकट कथां छे अने “ केवली आराहणा ” इत्यादिमां इललेदनी अपे-
क्षाओ आराधनालेद कथां छे. ॥ सू. ५० ॥

છાયા-દ્વૌ તીર્થકરૌ નીલોત્પલસમ વર્ણેન પ્રજ્ઞપ્તૌ, તદ્યથા-મુનિસુવ્રતશ્ચૈવ
અરિષ્ટનેમિશ્ચૈવ ૩ । દ્વૌ તીર્થકરૌ પ્રિયહુમમૌ વર્ણેન પ્રજ્ઞપ્તૌ, તદ્યથા-મહિશ્ચૈવ
પાર્શ્વશ્ચૈવ ૨ । દ્વૌ તીર્થકરૌ પદ્મગૌરૌ વર્ણેન પ્રજ્ઞપ્તૌ, તદ્યથા-પદ્મપ્રભશ્ચૈવ વાસુપૂજ્ય-
શ્ચૈવ ૩ । દ્વૌ તીર્થકરૌ ચન્દ્રગૌરૌ વર્ણેન પ્રજ્ઞપ્તૌ, તદ્યથા-ચન્દ્રપ્રભશ્ચૈવ પુષ્પ-
દન્તશ્ચૈવ ૪ ॥ સૂ. ૫૧ ॥

ટીકા—‘ દો તિત્થયરા ’ ઇત્યાદિ, સૂત્રચતુષ્ટયં સુગમમ્ । નવરમ્-પિયંગુસમૌ ’
પ્રિયહુસમૌ, પ્રિયહુઃ-ફલિનીતરુસ્તત્સમૌ વર્ણેન નીલાવિત્થયર્થઃ । ‘ પડમગૌરા ’ ઇતિ

પૂર્વ મેં જ્ઞાનાદિ આરાધના કહી ગઈ હૈ હસકે ફલભૂત તીર્થકર હોતે
હેં ઉન્હોં ને હસકા અચ્છી તરહ સે આરાધના કિયા હૈ ઓર ઉન્હોં ને હી
હસકી પ્રરૂપના કી હૈ, અતઃ અવ સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકાનુપાત કો લેકર
તીર્થકરકી પ્રરૂપના કરતેહેં-(દો તિત્થયરા નીલુત્પલસમાવન્નેણં પળ્ણત્તા)
હત્યાદિ ।

ટીકાર્થ-મુનિસુવ્રત ઓર અરિષ્ટનેમિ યે દો તીર્થકર નીલકમલકે વર્ણ જેસે
વર્ણવાલે કહે ગયે હેં મહ્લી ઓર પાર્શ્વનાથ યે દો તીર્થકર પ્રિયહુગુ કે વર્ણ
જેસે વર્ણ વાલે કહે ગયે હેં પદ્મપ્રભ ઓર વાસુપૂજ્ય યે દો તીર્થકર પદ્મ
કે વર્ણ જેસે વર્ણ વાલે કહે ગયે હેં અર્થાત્ પદ્મ કે સમાન ગૌર વર્ણ વાલે
કહે ગયે હેં ચન્દ્રપ્રભ ઓર પુષ્પદન્ત યે દો તીર્થકર ચન્દ્રમા કે જેસે ગૌર
વર્ણ વાલે કહે ગયે હેં । પ્રિયહુગુ નીલવર્ણ વાલા ફલિનીવૃક્ષ હોતા હૈ, અતઃ
મહ્લી ઓર પાર્શ્વનાથ યે દો તીર્થકર ઓ નીલવર્ણ કે હેં રક્ત કમલ કા

પહેલાના સૂત્રમાં જ્ઞાનાદિ આરાધનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના
ફલભૂત તીર્થકર હોય છે. તેમણે જ તેનું સારી રીતે આરાધન કર્યું છે અને
તેમણે જ તેની પ્રરૂપણા કરી છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકાનુપાતની અપે-
ક્ષાએ તિર્થકરોની પ્રરૂપણા કરે છે—

ટીકાર્થ—“ દો તિત્થયરા નીલુત્પલસમાવન્નેણં પળ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

મુનિસુવ્રત અને અરિષ્ટનેમી નામના યે તીર્થકરો નીલ-કમળના જેવાં
વર્ણવાળા હતા. મહ્લી અને પાર્શ્વનાથ નામના તીર્થકરો પ્રિયંગુના જેવાં વર્ણ-
વાળા હતા. પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય નામના તીર્થકરો પદ્મના જેવા ગૌર
વર્ણવાળા હતા. ચન્દ્રપ્રભ અને પુષ્પદન્ત નામના યે તીર્થકરો ચન્દ્રમાના જેવા
ગૌર વર્ણવાળા હતા પ્રિયંગુ નામનું નીલવર્ણના ફળોવાળું વૃક્ષ હોય છે. મહ્લી
અને પાર્શ્વનાથ નામના તીર્થકરોનો વર્ણ નીલ હોવાથી તેમને પ્રિયંગુના

પદ્મગૌરી, તત્ર પદ્મ-રક્તકમલં, તદ્વદ્ ગૌરી રક્તાવિત્યર્થઃ । ‘ચંદ્રગોરા’ ઈતિ
ચન્દ્રગૌરી, તત્ર ચન્દ્રવત્ ગૌરી-શુક્લૌ શ્વેતવર્ણાવિત્યર્થઃ ।

ઉક્તશ્ચ—“ પડમામ વાસુપૂજા, રક્તા સસિપુષ્પદંત સસિગોરા ।

સુવ્યયનેમીકાલા, પાસો મલ્લી પિયંગામા ॥ ૮ ॥ ”

છાયા-પદ્મપ્રભ-વાસુપૂજ્યૌ, રક્તૌ ચન્દ્રસુવિધી શશિગૌરી ।

સુવ્રતનેમી કૃષ્ણૌ, પાર્શ્વમલ્લી પ્રિયઙ્ગવામૌ ॥ ૭ ॥ ઈતિ । સૂ ૫૧ ॥

અનન્તરં તીર્થકરસ્વરૂપમુક્તમ્ । સર્વભાવાનાં તીર્થકરપ્રરૂપિતત્વાત્ કતિપય
માવાન્ દ્વિસ્થાનકેનાહ-

મૂલમ્—સચ્ચપ્પવાયપુવ્વસ્સ ણં દુવે વત્થૂ પળ્લત્તે । પુવ્વામ્-
હવયા ણક્કલ્લત્તે દુતારે પળ્લત્તે । ઉત્તરમ્હવયા ણક્કલ્લત્તે દુતારે
પળ્લત્તે । એવં પુવ્વફગ્ગુણી, ઉત્તરા ફગ્ગુણી । અંતો ણં મળ્લુસ્સ
લેત્તસ્સ દો સમુદ્દા પળ્લત્તા, તં જહા-લવ્વણે ચેવ કાલોદે ચેવ ।
દો ચક્કવટ્ઠી અપરિચત્તકામભોગા કાલમાસે કાલં કિચ્ચા અહે
સત્તમાણ પુઢવીણ અપ્પહટ્ઠાણે ણરણ ણેરહયત્તાણ ઉવવજ્ઞા તં
જહા-સુમ્ભૂમે ચેવ વંમદત્તે ચેવ ॥ સૂ ૫૨ ॥

છાયા—સત્યપ્રવાદપૂર્વસ્ય સ્વલુ દ્વે વસ્તુની પ્રજ્ઞપ્તે । પૂર્વાભાદ્રપદનક્ષત્રં દ્વિતારં
પ્રજ્ઞપ્તમ્ । ઉત્તરાભાદ્રપદનક્ષત્રં દ્વિતારં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । એવં પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરા ફાલ્ગુની ।
અન્તઃ સ્વલુ મનુષ્યક્ષેત્રસ્ય દ્વૌ સમુદ્રૌ પ્રજ્ઞપ્તૌ, તત્રથા-લવ્વણશ્ચૈવ કાલોદશ્ચૈવ । દ્વૌ

નામ પદ્મ હૈ હસ પદ્મ કે સમાન ગૌર વર્ણ વાલે પદ્મપ્રભ ઓર વાસુપૂજ્ય
હૈ ચન્દ્રપ્રભ ઓર પુષ્પદન્ત ચન્દ્ર કે જૈસે શ્વેત વર્ણ વાલે હૈ । કહા ખી
હૈ—“ પડમામવાસુપૂજા ” ઈત્યાદિ ॥ સૂ ૫૧ ॥

તીર્થકર કે રૂપકથન કે વાદ અવ સૂત્રકાર સર્વભાવ કે પ્રરૂપક
તીર્થકર હોને કે કારણ અનમ્ને સે કિતનેક ભાવોં કી દ્વિસ્થાનક કો

સમાન નીલવર્ણી કહ્યાં છે રક્તકમળને પદ્મ કહે છે. તે પદ્મના સમાન ગૌર
વર્ણવાળા પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય હતા. ચન્દ્રપ્રભ અને પુષ્પદન્તને વર્ણ ચન્દ્રના
જેવો ગોરો (શ્વેત) હતા. કહ્યું પણ છે કે—“ પડમામ વાસુપૂજા ” ઈત્યાદિ સૂ. ૫૧

તીર્થકરના વર્ણનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર કેટલાક ભાવોની દ્વિસ્થાન-
કની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે. સર્વભાવના પ્રરૂપક તીર્થકરો હોય છે, આ

ચક્રવર્તિનો અપરિત્યક્તકામમોગો કાલમાસે કાલં કૃત્વા અથઃ સપ્તમ્યાં પૃથિવ્યામ્
અપ્રતિષ્ઠાને નરકે નૈરયિકતયા ઉપપન્નો, તથા—સુભૂમશ્ચૈવ વ્રહ્મદત્તશ્ચૈવા॥મૂ૦૫૨॥

ટીકા—‘ સચ્ચપ્પવાયપુવ્વસ્સ ણં ’ ઇત્યાદિ ।

સદ્ભ્યો—જીવેભ્યો હિતઃ સત્યઃ—સંયમઃ સત્યવચનં વા, સ સમ્બેદઃ સપ્રતિ-
પક્ષશ્ચ પ્ર—પ્રકર્ષેણ ઉદ્યતે—અભિધીયતે યત્ર તત્ સત્યપ્રવાદં, તચ્ચ તત્ પૂર્વં ચ સકલ-
શ્રુતાત્ પૂર્વં ક્રિયમાણત્વાદિતિ સત્યપ્રવાદપૂર્વમ્ । તચ્ચ ચતુર્દશસુ પૂર્વેષુ પષ્ટમસ્તિ ।
તત્પરિમાણં ચ—એકાપદકોટી ષટ્ પદાધિકા । ઉક્તશ્ચ—

છાયા—“ એગા પયાણકોહી, છચ્ચ પયા સચ્ચવાયંમિ । ”

એકા પદાનાં કોહી ષટ્ ચ પદાનિ સત્યવાદે । ઇતિ ॥

અસ્ય પૂર્વસ્ય દ્વે વસ્તુની—અધ્યયનાદિ વક્ત્રિભાગવિશેષો પ્રજ્ઞપ્તે—તીર્થકરૈઃ
કથિતે । અથ દ્વિસ્થાનકેન નક્ષત્રવક્તવ્યતામાહ—‘ પુવ્વામહવયા૦ નવત્તે ’

લેકર પ્રરૂપણા કરતે હૈં—(સચ્ચપ્પવાયપુવ્વસ્સ) ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—જીવોં કા હિતકારક જાં હોતાં હૈં વહ સત્ય હૈં એસા સત્ય સંયમ
યા સત્યવચન હોતાં હૈં । હસ સત્ય કી જિસમૈં પ્રરૂપણા અચ્છી તરહ સે
કહી ગઈ હૈં વહ સત્યપ્રવાદ હૈં, યહ સત્યપ્રવાદ સંપૂર્ણ શ્રુત કી અપેક્ષા
પહિલે ક્રિયમાણ હોને સે “ સત્યપ્રવાદ પૂર્વ ” હસ નામ સે કહા ગયા
હૈં યહ ચૌદહ પૂર્વોં મૈં ૬ ટ્વા પૂર્વ હૈં હસકા પરિણામ ૬ પદ અધિક એક
પદ કોટિ હૈં । કહા ભી હૈં—“ એગા પયાણ કોહી છચ્ચ પયા સચ્ચ
વાયંમિ ” ॥

હસ પૂર્વ કી દો વસ્તુ હૈં અધ્યયન આદિ કી તરહ હસકા દો વિભાગ
વિશેષ હૈં એસા તીર્થકરોં ને કહા હૈં । નક્ષત્ર વક્તવ્યતા—પૂર્વાભાદ્રપદ-

સંબંધને અનુલક્ષીને હવે કેટલાક ભાવોની પ્રજ્ઞપણા કરવામાં આવે છે.

ટીકાર્થ—“ સચ્ચપ્પવાયપુવ્વસ્સ ” ઇત્યાદિ—

એવોનું હિતકારક જે હોય છે તેને સત્ય કહે છે. એવું સત્ય સંયમ
અથવા સત્ય વચન હોય છે. આ સત્યની જેમાં સારી રીતે પ્રજ્ઞપણા કરવામાં
આવી છે, તેનું નામ સત્યપ્રવાદ છે. આ સત્યપ્રવાદ સંપૂર્ણશ્રુતની અપેક્ષાએ
પહેલાં ક્રિયમાણ હોવાથી તેને ‘ સત્યપ્રવાદપૂર્વ ’ કહેવાય છે તે ૧૪ પૂર્વોમાં
છઠ્ઠું પૂર્વ છે. તેનું પરિમાણ એક કોટિ અને ૬ લાખ અધિક પદનું છે.

કહું પણ છે—“ એગા પયાણ કોહી છચ્ચ પયા સચ્ચ વાયંમિ ” ॥

આ સત્ય પ્રવાદપૂર્વના એક કરોડ અને છ લાખ પદ છે.

આ પૂર્વની જે વસ્તુ છે—અધ્યયન આદિની જેમ તેના જે વિભાગ વિશેષ
છે, એવું તીર્થકરોએ કહું છે, નક્ષત્ર વક્તવ્યતા—પૂર્વાભાદ્રપદ નક્ષત્ર જે તારા-

इत्यादि, नक्षत्रविषयं सूत्रचतुष्टयं सुगमम् । द्विस्थानकेन समुद्रवक्तव्यतामाह—
'अंतो णं' इत्यादि, मनुष्यक्षेत्रस्य पञ्चचत्वारिंशलक्षयोजनप्रमाणस्य मनुष्योत्प-
त्त्यादि विशिष्टाकाशखण्डस्य अन्तः-मध्ये द्वौ समुद्रौ प्रज्ञप्तौ—लवणसमुद्रः—
कालोदधि समुद्रश्चेति । चक्रवर्ति वक्तव्यतां द्विस्थानकेनाह—'दोचक्रवर्ती' इत्यादि,
चक्रेण-चक्ररत्नेन वर्तितुं शीलं ययोस्तौ चक्रवर्तिनौ द्वौ अपरित्यक्तकामभोगौ=
अपरित्यक्ता-न त्यक्ताः कामभोगाः, कामौ शब्दरूपे, भोगाः-गन्धरसस्पर्शाः,
यद्वा-काम्यन्त इति कामाः-मनीषाः, भुज्यन्त इति भोगाः-शब्दादयः याभ्यां
तौ तथोक्तौ, कालमासे-मरणावसरे कालं कृत्वा-मृत्वा अधःसप्तम्यां पृथिव्यां
तमस्तमायामित्यर्थः अप्रतिष्ठाने पञ्चानां नरकावासानां मध्यमे नरकावासे नैर-

नक्षत्र दो तारों वाला कहा गया है उत्तराभाद्रपद नक्षत्र दो तारों वाला
कहा गया है इसी तरह पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी भी दो २
तारे वाले जानने चाहिये । ४५ लाख योजन प्रमाण वाले मनुष्य क्षेत्र
के-मनुष्योत्पत्ति आदिविशिष्ट आकाशखण्ड के मध्य में दो समुद्र कहे
गये हैं एक लवण समुद्र और दूसरा कालोदधि समुद्र ।

चक्रवर्तिवक्तव्यता-चक्र रत्न से वर्तन (विजय प्राप्त) करने का
जिनका स्वभाव होता है वे चक्रवर्ती हैं । दो चक्रवर्ती अपरित्यक्त काम-
भोग की अवस्था में सरकर अधः सप्तमी पृथिवी में कहे गये हैं, काम
शब्द से शब्द और रूप गृहीत हुए हैं और भोग शब्द से गन्धा-
दिक गृहीत हुए हैं सप्तमीपृथिवी में पांच नरकावास है । उन नारका
वासों के मध्य में जो अप्रतिष्ठान नामका नरकावास है उसमें ये दो
चक्रवर्ती कि जिनमें से एक का नाम सुभूस चक्रवर्ती था और जो

वाणुं कथुं छे, उत्तरा भाद्रपद नक्षत्र पणुं जे तारावाणुं कथुं छे. अणु प्रमाणे
पूर्वा श्वाशुनी अने उत्तरा श्वाशुनी नक्षत्रे पणुं मणुं तारावाणां छे. ४५
लाख योजनना प्रमाणवाणा मनुष्यक्षेत्रना-मनुष्योत्पत्ति आदि विशिष्ट आकाश
खण्डनी मध्यमां जे समुद्रो कथुं छे-(१) लवण समुद्र अने (२) कालोदधि समुद्र.

चक्रवर्तिवक्तव्यता-चक्ररत्नथी वर्तन (विजय प्राप्त) करवाने जेमने स्वभाव
डोय छे, तेमने चक्रवर्ती कडे छे. जे चक्रवर्ती अपरित्यक्त (कामभोग न छोडवाधी)
कामभोगनी डालतमां भरीने नीचे सातमी नरकमां गयेला छे. "काम" पदथी शब्द
अने इय अडुणुं करायेल छे, अने 'लोग' पदथी गन्ध गृहीत थयां छे. सातमी
नरकमां पांच नरकावासो छे. ते नरकावासोनी मध्यमां जे अप्रतिष्ठान नामनुं
नरकावास छे तेमां ते जन्ने चक्रवर्ती नारक पर्याये उत्पन्न थया छे. तेमांन

यिकतयोत्पन्नौ, तद्यथा—सुभूमः—अष्टमश्चक्रवर्ती ब्रह्मदत्तश्च द्वादशः । तत्र च तयो-
स्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि स्थितिरस्तीति ॥ सू० ५२ ॥

स्थिति प्रसङ्गाद् भवनपत्यादीनां स्थितिं प्रतिपादयितुं पञ्चमूत्रीमाह—

मूलम्-असुरिन्दवज्जियाणं भवणवासीणं देवाणं देसूणाइं
दो पलिओवमाइं ठिई पणत्ता १। सोहम्मे कप्पे देवाणं उक्को-
सेणं दो सागरोवमाइं ठिई पणत्ता २ । ईसाणे कप्पे देवाणं
उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ३ । सणं-
कुमारे कप्पे देवाणं जहन्नेणं दो सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ४ ।
माहिंदे कप्पे देवाणं जहन्नेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं
ठिई पणत्ता ॥ सू० ५३ ॥

छाया—असुरेन्द्रवर्जितानां भवनवासिनां देवानां देशोने द्वे पल्योपमे स्थितिः
प्रज्ञप्ता १। सौधर्मेकल्पे देवानामुत्कर्षेण द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता २। ईशाने
कल्पे देवानामुत्कर्षेण सातिरेके द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ३। सनत्कुमारे कल्पे
देवानां जघन्येन द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ४। माहेन्द्रे कल्पे देवानां जघन्येन
सातिरेके द्वे सागरोपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता ५ ॥ सू० ५३ ॥

आठवां चक्रवर्ती हुआ है तथा दूसरे का नाम ब्रह्मदत्तचक्रवर्ती था यह
१२ वां चक्रवर्ती हुआ है नैरधिक की पर्याय से उत्पन्न हुए हैं वहां
इनकी ३३ सागरोपम की स्थिति है ॥ सू० ५२ ॥

स्थिति के प्रसङ्ग से अथ सूत्रकार भवनपति आदिकों की स्थिति
को प्रतिपादन करने के लिये इस पञ्चमूत्री का कथन करते हैं—

(असुरिन्द वज्जियाणं भवणवासीणं देवाणं) इत्यादि ।

अेकतुं नाम सुभूम आठमो अकवर्ती अने भीजतुं नाम ब्रह्मदत्त अकवर्ती इतुं.
सुभूम आठमो अकवर्ती थछ गयो अने ब्रह्मदत्त पारमो अकवर्ती थछ गयो.
ते अन्ने सातमी नरकमां उत्पन्न थया छे. त्यां तेमनी स्थिति उउ सागरो-
पमनी कही छे. ॥ सू. ५२ ॥

पडेला सूत्रमां स्थितिने। उल्लेख थयो छे. आ सभंधने अनुलक्षिने
सूत्रकारे नीचेनां पांच सूत्रेमां भवनपति आदि देवोनी स्थितिनुं प्रतिपादन
कथुं छे—“ असुरिन्दवज्जियाणं भवणवासीणं देवाणं ” इत्यादि—

टीका—‘ असुरिन्द० ’ इत्यादि । असुरेन्द्रौ-चमरवली, तद्वर्जितानां भवनवासिनां देवानां स्थितिरुत्कर्षतो देशोने-किञ्चिन्न्यूने द्वे पल्योपमे किञ्चिन्त्यूनपल्योपम-द्वय परिमितेत्यर्थः प्रज्ञप्ता १। ‘ सोहम्मे ’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमम् । नवरं-‘ साइरेगाइं ’ इति सातिरेके-साधिके किञ्चिदधिके इत्यर्थः ५ ॥ सू० ५३ ॥

देवस्थितिप्रस्तावाद् द्विस्थानकावतारेण देववक्तव्यतां सप्तसूत्र्या प्राह—

मूलम्—दोसु कप्पेसु कप्पत्थियाओ पणत्ताओ तं जहा—
सोहम्मे चेव ईसाणे चेव १ । दोसु कप्पेसु देवा तेउलेस्सा
पणत्ता, तं जहा-सोहम्मे चेव ईसाणे चेव २ । दोसु कप्पेसु
देवा कायपरियारगा पणत्ता, तं जहा-सोहम्मे चेव ईसाणे चेव
३ । दोसु कप्पेसु देवा फासपरियारगा पणत्ता तं जहा-सण-
कुमारे चेव माहिंदे चेव ४ । दोसु कप्पेसु देवा रूवपरियारगा
पणत्ता तं जहा-वंभलोगे चेव लंतगे चेव ५ । दोसु कप्पेसु
देवा सदपरियारगा पणत्ता, तं जहा महासुक्के चेव सहस्सारे
चेव ६ । दो इंदा मणपरियारगा पणत्ता, तं जहा-पाणए चेव
अच्चुए चेव ॥ सू० ५४ ॥

टीकार्थ-असुरेन्द्रों को चमर और बलि को छोड़कर भवनवासी देवों की स्थिति उत्कृष्ट रूप से कुछ कम दो पल्योपम की कही गई है । सौधर्म कल्प में देवों की उत्कृष्टस्थिति दो सागरोपम की कही गई है । ईशान कल्प में देवों की उत्कृष्टस्थिति कुछ अधिक दो सागरोपम की कही गई है । सनत्कुमार कल्प में देवों की जघन्य स्थिति दो सागरोपम की कही है । माहेन्द्रकल्प में देवों की जघन्यस्थिति कुछ अधिक दो सागरोपम की कही गई है ॥ ५३ ॥

टीकार्थ-असुरेन्द्रो (चमर अने बलि) सिवायना भवनवासी देवोनी उत्कृष्ट स्थिति मे पल्योपम करतां थोडी न्यून कही छे. सौधर्म कल्पना देवोनी उत्कृष्ट मे सागरोपम करतां सडेज अधिक कही छे. ईशान कल्पमां देवोनी उत्कृष्ट स्थिति मे सागरोपमनी कही छे सनत्कुमार कल्पना देवोनी जघन्य स्थिति मे सागरोपमनी कही छे. माहेन्द्र कल्पना देवोनी जघन्य स्थिति मे सागरोपम करतां थोडी अधिक कही छे. ॥ सू० ५३ ॥

છાયા-દ્વયોઃ કલ્પયો કલ્પસ્ત્રિયઃ પ્રજ્ઞતા, તદ્વથા-સૌધર્મે ચૈવ ઈશાને ચૈવ ૧। દ્વયોઃ કલ્પયોર્દેવાઃ તેજોલેશ્યાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા-સૌધર્મે ચૈવ ઈશાને ચૈવ ૨। દ્વયોઃ કલ્પયોર્દેવાઃ કાયપરિચારકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા-સૌધર્મે ચૈવ ઈશાને ચૈવ ૩। દ્વયોઃ કલ્પયોર્દેવાઃ સ્પર્શપરિચારકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા-સનત્કુમારે ચૈવ માહેન્દ્રે ચૈવ ૪। દ્વયોઃ કલ્પયોર્દેવાઃ રૂપપરિચારકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા-બ્રહ્મલોકે ચૈવ લાન્તકે ચૈવ ૫। દ્વયોઃ કલ્પયોર્દેવાઃ શબ્દપરિચારકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા-મહાશુક્રે ચૈવ સહસ્રારે ચૈવ ૬। દ્વૌ ઇન્દ્રૌ મનઃપરિચારકૌ પ્રજ્ઞસૌ, તદ્વથા પ્રાણતે ચૈવ અચ્યુતે ચૈવ ૭। મૃ ૦૫૪।

ટીકા—‘દોસુ કપ્પેસુ’ ઇત્યાદિ । દ્વયોઃ કલ્પયો-દેવલોકયોઃ પ્રથમદ્વિ-તીયદેવલોકમધ્યે ઇત્યર્થઃ કલ્પસ્ત્રિયઃ દેવ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, નાન્યેષુ દેવલોકેષ્વિતિ ભાવઃ । તદ્દેવાહ-સૌધર્મે ઈશાને ચ ૧। તેજોલેશ્યા સૂત્રં સ્તુગમમ્ ૨। एतयोरेव सौधर्मेशानदेवलोकयोर्देवाः कायपरिचारकाः-कायेन-शरीरेण मनुष्यस्त्रीपुंसानामिव परिवारो-मैथुनोपसेवनं येषां ते कायपरिचाराः त एव कायपरिचारकाः

દેવસ્થિતિ કી વક્તવ્યતા કો લેકર અવ સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકાવતાર સે દેવ સંબંધી વક્તવ્યતા કા કથન ૭ સૂત્ર દ્વારા કહતે હૈ—

(દોસુ કપ્પેસુ કપ્પત્થિયાઓ પળ્ણત્તાઓ) ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—દો કલ્પોં મેં પ્રથમ દ્વિતીય દેવલોકોં મેં કલ્પસ્ત્રિયોં કા દેવિયોં કા સદ્ભાવ કહા ગયા હૈ અર્થાત્ સૌધર્મ ઓર ઈશાન હન દો કલ્પોં મેં હી દેવિયોં કી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ અન્યકલ્પોં મેં નહીં । એસા તીર્થકરોં ને કહા હૈ દો કલ્પોં મેં-સૌધર્મ ઓર ઈશાન મેં તેજોલેશ્યાવાલે દેવ કહે ગયે હૈં ઇન્હીં દો કલ્પોં મેં કાય સે કાયપરિચાર કહા ગયા હૈ-મનુષ્ય સ્ત્રી કી તરહ શરીર સે મૈથુન સેવન કરના કહા હૈ દો કલ્પોં મેં-સન-

દેવસ્થિતિની વક્તવ્યતાનું કથન હવે સૂત્રકાર દ્વિસ્થાનકોની અપેક્ષાએ દેવ સંબંધી વક્તવ્યતાનું સાત સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—

ટીકાર્થ—“ દોસુ કપ્પેસુ કપ્પત્થિયાઓ પળ્ણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

એ કલ્પોમાં જ (પહેલા અને બીજા દેવલોકમાં જ) કલ્પસ્ત્રીઓના (દેવીઓના) સદ્ભાવ કહ્યો છે. એટલે કે સૌધર્મ અને ઈશાન નામના એ કલ્પોમાં જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે બીજાં કલ્પોમાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવું તીર્થકરોએ કહ્યું છે. એ કલ્પોમાં જ (સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પોમાં જ) તેજોલેશ્યાવાળા દેવો હોય છે તે એ કલ્પોમાં જ કાયાદ્વારા કાયપરિચાર (મનુષ્ય અને સ્ત્રીની જેમ મૈથુન સેવન) થાય છે, એવું કહ્યું છે. એટલે કે તે એ કલ્પોમાં જ દેવ-દેવીની સાથે સંલોગ કરીને પોતાની કામા

प्रज्ञप्ताः ३। सनत्कुमारे माहेन्द्रे च स्पर्शपरिचारकाः—शरीरस्पर्शमात्रा देवोपशान्त-
वेदोपतापाः ४। ब्रह्मलोके लान्तके च देवा रूपपरिचारकाः—रूपावलोकनमात्रत
एवोपशान्तवेदाः ५। महाशुक्रे सहस्रारे च देवाः शब्दपरिचारकाः—देवाङ्गनानां
शब्दश्रवणमात्रेणैवोपशान्तवेदाः ६। प्राणतेऽच्युते च देवा मनः परिचारकाः—
देवीनां मनसा स्मरणमात्रत एवोपशान्तवेदा भवन्ति ॥ सू० ५४ ॥

अनन्तरं परिचाराणाप्रोक्ता, सा च कर्मतो भवति, कर्मच जीवाः स्वहेतुभिः

त्कुमार और माहेन्द्र कल्पों में—स्पर्श से मैथुन सेवन करना कहा गया है देव देवीका स्पर्श करके अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेता है और देवी देव का स्पर्श करके अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेती है । दो कल्पों में ब्रह्मलाक और लान्तक कल्पों में रूप से कायपरिचार कहा गया है—अर्थात् देव देवी का रूप देखकर और देवी देव का रूप देख कर अपनी कामाग्नि को शान्त कर लेती है । दो कल्पों में—शब्द से काय परिचार कहा गया है वे दो कल्प ये हैं—महाशुक्र और सहस्रार इन दो कल्पों में देव देवी के मनोहर शब्दों को सुनकर और देवी देव के मनोहर शब्दों को सुन कर अपनी कामवासना शान्त कर लेते हैं दो इन्द्र मनसे काय परिचार करनेवाले कहे गये हैं एक प्राणत इन्द्र और दूसरा अच्युत इन्द्र अर्थात् प्राणत और अच्युत में देव मन से परिचार करनेवाले कहे गये हैं । देव देवी का मनसे स्मरण करके और देवी देवका मनसे स्मरण करके उपशान्त वेदवाली होती है ॥सू. ५४॥

श्रिने शान्त करे छे. सनत्कुमार अने माहेन्द्र कल्पमां स्पर्शथी ज मैथुन सेवन कराय छे. त्यां देव देवीने स्पर्श करीने ज पोतानी कामाश्रिने शान्त करे छे, अने देवी-देवने स्पर्श करीने पोतानी कामाश्रिने शान्त करे छे अहलोक अने लान्तक कल्पेमां रूप द्वारा कायपरिचार कह्यो छे—अेटले के त्यां देव-देवीतुं रूप जेधने तथा देवी-देवतुं रूप जेधने पोतानी कामाश्रिने शान्त करे छे. महाशुक्र अने सहस्रार आ जे कल्पेमां शब्द द्वारा ज कायपरिचार कह्यो छे. ते अने कल्पेमां देव-देवीना मनोहर शब्दने सांलणीने पोतानी कामवासना शान्त करे छे. प्राणत अने अच्युत कल्पना इन्द्रो अने अन्य देवो मनथी ज कायपरिचार करे छे. अेटले के त्यां देव मनथी ज देवीतुं स्मरण करीने अने देवी मनथी ज देवतुं स्मरण करीने कामवासना शान्त करीने उपशान्त वेदवाणा थई जय छे. ॥ सू. ५४ ॥

कालत्रयेऽपि चित्ताद्यत्रस्थं कुर्वन्तीति जीवपुद्गलयोर्वक्तव्यतामाह—

मूलम्--जीवाणं दुष्टाण्यणिवृत्तिषु पोग्गले पात्रकम्मत्ताए
चिणिंसु वा चिणंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा-तसकाय
णिवृत्तिषु चैव थावरकायणिवृत्तिषु चैव १ । एवं उवचिणिंसु
वा उवचिणंति वा उवचिणिस्संति वा २ । बंधिंसु वा बंधंति
वा बंधिस्संति वा ३ । उदीरिंसु वा उदीरंति वा उदीरिस्संति
वा ४ । वेदेंसु वा वेदेंति वा वेदिस्संति वा ५ । णिज्जरिंसु वा
णिज्जरिंति वा णिज्जरिस्संति वा ६ । दुपएसिया खंधा अणंता
पणत्ता १ । दुपएसोगाढा पोग्गला अणंता पणत्ता २ ।
एवं जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पणत्ता २३ ॥सू०५५
दुष्टाणस्स चउत्थो उद्देशो समत्तो ॥ ४ ॥

दुष्टाणं समत्तं ॥ २ ॥

छाया-जीवाः खलु द्विस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्व
न्ति वा, चेष्यन्ति वा, तद्यथा-त्रसकायनिर्वर्तितान् चैव स्थावरकायनिर्वर्तितान् चैव
१। एवम् उपचिन्वन् वा उपचिन्वन्ति वा उपवेष्यन्ति वा २। अवधनन् वा बध्नन्ति वा
भन्त्स्यन्ति वा ३। उदैरयन् वा उदीरयन्ति वा उदीरयिष्यन्ति वा ४। अवेदयन्
वा वेदयन्ति वा वेदयिष्यन्ति वा ५। निरजरयन् वा निर्जरयन्ति वा निर्जरयिष्य-
न्ति वा ६। द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । द्विप्रदेशावगाढा पुद्गला
अनन्ताः प्रज्ञप्ताः । एवं यावद् द्विगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥सू०५५॥

॥ द्विस्थानकस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ द्विस्थानं समाप्तम् ॥ २ ॥

अभी जो परिचारणा कही गई है सो यह परिचारणा कर्मसे होती
है कर्म को जीव अपने हेतुओं द्वारा कालत्रय में भी चित्तादि अवस्था-
वाला करते हैं अतः अब सूत्रकार जीव और पुद्गल की वक्तव्यता के

पडेशाना सूत्रमां ने परिचारणानुं निश्चय करवाभां आंथुं छे, ते परि-
चरुषा कर्मथी थाय छे. कर्मने लुवे पोताना हेतुओ द्वारा काणत्रयमां पण
चित्तादि अवस्थावाणुं करे छे. इवे सूत्रकार लुव अने पुद्गलनी वक्तव्यताना

टीका—‘जीवाणं’ इत्यादि, षट् सूत्राणि ।

जीवाः—केचित् प्राणिनः च द्विस्थाननिर्वर्तितान्-द्वयोः स्थानयोस्त्रसस्था-
वरूपयोः समाहारो—द्विस्थानम्, तस्मिन् निर्वर्तितः—मिथ्यात्वाविरत्यादिभिः
सामान्यत उपार्जिता वक्ष्यमाण चयनादि षड्वस्त्वरूपेण सम्पादितास्तान् पुद्ग-
लान् पापकर्मतया—पापकर्म—ज्ञानावरणीयादिरुद्धावस्तत्ता, तथा तथोक्तया ‘चि-
णिसु’ इति—अचिन्वन्—उपार्जितवन्तोऽतीतकाले, चिन्वन्ति—उपार्जयन्ति—वर्तमा-
नकाले, चेष्टयन्ति—उपार्जयिष्यन्ति भविष्यत्काले १ चयनं—कषायादिपरिणतस्य
कर्मपुद्गलोपादानमात्रम् १। एवम् २ उपचयनं—चित्तस्यावाधाकालं विहाय ज्ञाना-
वरणीयादितया निषेकः, सचेत्यम्—प्रथमस्थितौ बहुतरं कर्मदलिकं निषिञ्चति,

विषय में कथन करते हैं—‘जीवाणं दुद्वाणणिव्वत्तिए पोग्गळे’ इत्यादि

जीवोने—प्राणियो ने—त्रस स्थावररूप दो स्थानों में मिथ्या—
अविरति आदि रूप कारणों से सम्पादित कर्मपुद्गलों को चयनादि षड-
वस्त्वरूप में सम्पादित किया है और सम्पादित किये गये उन कर्म-
पुद्गलों को उन्होंने ज्ञानावरणीयादि रूप से अतीतकाल में परिणमाया
है तथा वर्तमानकाल में वे उन्हें उपार्जित करके उस रूपमें परिणमाते
रहते हैं, और आगामी कालमें भी वे उनका चयन—उपार्जन करके उस
रूपमें उन्हें परिणमाते रहेगे । कषायादिसे परिणत हुए जीव के जो
कर्मपुद्गलों का उपादान ग्रहण होता है उसका नाम चयन है, गृहीत कर्म
का अवाधाकाल को छोड़ कर जो ज्ञानावरणीयादि रूप से निषेक होता
है वह उपचयन है, वह उपचयन इस प्रकार से होता है, प्रथम स्थिति
में बहुतर कर्मदलिक का निषेक—उपचयन होता है इसके बाद द्वितीय

विषयतुं कथन करे छे—“जीवाणं दुद्वाणणिव्वत्तिए पोग्गळे ” इत्यादि—

एवोच्चे (प्रणीयोने) त्रस अने स्थावररूप जे स्थानेमां मिथ्या-
अविरति आदि रूप करयोथी सम्पादित कर्मपुद्गलोने चयनादि रूप छ अवस्था
रूपे सम्पादित कर्यां छे अने सम्पादित करवामां आवेदां ते पुद्गलोने तेमचे
ज्ञानावरणीय आदि रूपे भूतजाणमां परिणुमाव्यां छे, तथा वर्तमानमां पणु
तेओ तेमने उपार्जित करीने ते रूपे परिणुमाव्या करे छे, अने अविष्यमां
पणु तेओ तेमनुं चयन (उपार्जन) करीने तेमने ते रूपे परिणुमावता
रहेसे. कषायादि आवेथी युक्त थयेदा एव द्वारा कर्मपुद्गलोनुं जे उपादान
(अडणु) थय छे तेनुं नाम चयन छे अवाधाकाणने छोडीने गृहीत कर्मने जे
ज्ञानावरणीय आदि रूपे निषेक थाय छे तेनुं नाम उपचयन छे ते उपचयन
या प्रकारे थाय छे—प्रथम स्थितिमां बहुतर कर्मदलिकोने निषेक (उपचयन) थाय

ततो द्वितीयायां स्थितौ विशेषहीनम्, एवं यावद् उत्कृष्टायां स्थितौ विशेषहीनं निषिञ्चति २। ३ बन्धनं—तस्यैव ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य पुनरपि कषायपरिणति विशेषात्संश्लेषणम् ३। ४ उदीरणम्—उदयमप्राप्तस्य कर्मदलिकस्य वीर्यविशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनम् ४। ५ वेदनं—स्वभावेन—उदीरणाकरणेन उदयावलिकाप्रविष्टस्य कर्मणोऽनुभवनम् ५। ६ निर्जरणं—कर्मणोऽकर्मता भवनं जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणां परिशटनमित्यर्थः ६। कर्मच पुद्गलात्मकमिति पुद्ग-

स्थिति में विशेषहीन—चयहीन कर्मदलिका निषेक होता है, इसी तरह से यावत् उत्कृष्ट स्थिति में विशेष हीन कर्मदलिकका निषेक होता है २ बन्धन—ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुए उस कर्मपुद्गल को पुनः कषायपरिणति से जो संश्लेषण होता है वह बन्धन है ३ उदीरण उदय को नहीं प्राप्त हुए कर्मदलिकका वीर्यविशेष से खींचकर उदयावलिकामें लाना इसका नाम उदीरणा है ४, वेदन—स्वभाव से और उदीरणाकरण से उदयावलिका में प्रविष्ट हुए कर्मका अनुभव करना इसका नाम वेदन है ५ । निर्जरणकर्मका अकर्मरूप से होना—जीव प्रदेशों से कर्मपुद्गलों का छरना नष्ट होना इसका नाम निर्जरण है । इस प्रकार से ये कर्मपुद्गलोंकी अवस्थाएँ हैं । इन ६ हों अवस्थाओं का यहाँ भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल की अपेक्षा से सूत्रकारने कथन किया है ।

कर्म पुद्गलात्मक है इसलिये सूत्रकार अथ पुद्गलों का द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा से द्विस्थानकों का अवतार लेकर निरूपण

छे. त्पारभाह पी७ स्थितिमां विशेषहीन—चयहीन कर्मदलिकेनो कर्म पुं७निषेक थाय छे ओ७ प्रभाणे, (यावत्) छेद्वे उत्कृष्ट स्थितिमां विशेषहीन कर्मदलि-कानो निषेक थाय छे. (२) बन्धन—ज्ञानावरणीय आदि इये निषिक्त थयेदां (उपचयन पामेदां) ते कर्मपुद्गलानुं पुनः कषायपरिणतिथी ने संश्लेषण थाय छे, तेने बन्धन कडे छे. (३) उदीरण—उदय प्राप्त न थया डोय ओवां कर्मदलिकेने वीर्यविशेष वडे ओ७थीने उदयावलिकाभां लाववा तेनुं नाम उदीरणु छे. (४) वेदन—स्वभावथी अथवा उदीरणुकरणु द्वारा उदयावलिकाभां आवेदां कर्मनुं वेदन—अनुभवन करवुं तेनुं नाम वेदन छे. (५) निर्जरण—कर्मनुं अकर्मइय अनि नवुं—एवप्रदेशोभांथी कर्मपुद्गलानुं अरी नवुं (नष्ट थछ नवुं) तेनुं नाम निर्जरणु छे. (६) आ प्रभाणे आ कर्मपुद्गलानि ६ अवस्थाओ छे. आ छओ अवस्थाओनुं सूत्रकारे भूत, वर्तमान अने भविष्यकाणनी अपेक्षाओ अर्ही कथन कथुं छे. कर्म पुद्गलइय डोय छे. तेथी डवे सूत्रकार पुद्गलानुं

लान् द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्द्विस्थानकावतारेण निरूपयन्नाह—‘दुपएसिया’ इत्यादि सूत्राणि त्रयोविंशतिः । सुगमानि चैतानि, नवरम् द्रव्यतो द्विप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ता १। क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढाः पुद्गला अनन्ताः २। एवम्—अने-नैवाभिलापेन—‘जाव’ इति यावच्छब्दात्—‘दुसमयद्विइया पुग्गला अणंता पण्णत्ता’ इत्यारभ्य ‘दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता’ इति पर्यन्तेन कालमाश्रित्य तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्शाश्चाश्रित्यैकविंशतिः सूत्राणि वाच्यानि । तथाहि—

“दुसमयद्विइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता ३। एवं दुगुणकिण्हा जाव दुगुण-सुक्किला ८। दुगुण सुब्भिगंथा दुगुण दुब्भिगंथा १०। दुगुणत्तिता जाव दुगुण-महुरा० १५। दुगुणक्खवा जाव दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता २३” ।

करते हैं—“दुपएसिया” इत्यादि—द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं । द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् द्विगुणरूक्षगुणवाले पुद्गल अनन्त कहे गये हैं तात्पर्य इन सूत्रोंका ऐसा है कि द्रव्य की अपेक्षा से द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं १, क्षेत्रकी अपेक्षा से द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल अनन्त कहे गये हैं २ इसी प्रकार यावत् शब्दसे गृहीत द्विसमय स्थितिवाले पुद्गल इसी अभिलाप के अनुसार अनन्त कहे गये हैं—इस विषय में अभिलाप ऐसा है— “दुसमयद्विइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता” इस अभिलाप से लगाकर “दुगुणलुक्खा पुग्गला अणंता पण्णत्ता” यहाँ तक काल को आश्रित करके तथा—वर्ण—गन्ध—रस—स्पर्श इनको आश्रित करके ये २१ सूत्र और कहना चाहिये । इस प्रकार से द्रव्य क्षेत्र काल और भाव को

द्रव्य, क्षेत्र, काल अने लावनी अपेक्षाओं के स्थानकेना आधारे कथन करे छे.

“दुपएसिया” धल्यादि—

द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनेक कक्षां छे. द्विप्रदेशावगाढ पुद्गल स्कन्ध अनन्त कक्षां छे. ओज प्रभाण्णे द्विशुद्धरूक्ष पर्यन्तना शुण्णवाणां पुद्गलो कक्षां छे. आ कथनने भावार्थ नीचे प्रभाण्णे छे—(१) द्रव्यनी अपेक्षाओ द्विप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कक्षां छे. (२) क्षेत्रनी अपेक्षाओ द्विप्रदेशावगाढ पुद्गलो अनन्त कक्षां छे. (३) ओज प्रभाण्णे ‘यावत्’ पदथी गृहीत जे समयनी स्थितिवाणां पुद्गलो पण्ण आ अभिलाप अनुसार अनन्त कक्षां छे. आ विषय सम्बन्धी नीचे प्रभाण्णे अभिलाप छे—“दुसमयद्विइया पोग्गला अणंता पण्णत्ता” जे समयनी स्थिति-वाणां पुद्गलो अनन्त कक्षां छे. ” आ अभिलापथी शङ्क करीने “दुगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता” जे गण्णी इक्षतावाणां पुद्गलो अनन्त कक्षां छे. आ अभिलाप पर्यन्तना अभिलापो कालनी अपेक्षाओ ग्रहण करवा लेछे. तथा वर्ण, गन्ध, रस अने स्पर्शने अनुलक्षीने २१ जीव’ सूत्रो कडेवा लेछे.

છાયા—દ્વિ સમયસ્થિતિકાઃ પુદ્ગલા અનન્તાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ૩। एवं द्विगुणकृष्णा
यावत् द्विगुणशुक्लाः ८। द्विगुणसुरभिगन्धाः ९ द्विगुणदुरभिगन्धाः १०। द्विगु-
णतिक्ता यावत् द्विगुणमधुराः १५। द्विगुणकर्कशा यावत् द्विगुणरूक्षाः पुद्गला
अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ २३ ॥ इति ॥ सू० ५५ ॥

इति स्थानान्ग सूत्रे द्वितीयस्थानस्य चतुर्थोद्देशकः समाप्तः ॥४॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-मसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजपदच 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु गालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-

दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां

स्थानान्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां

द्वितीयं स्थानं सम्पूर्णम् ॥२-४॥

આશ્રિત કરકે કહે ગયે એ સવ સૂત્ર ૨૩ હો જાતે હૈં-હનમેં “ દ્રવ્ય કી
અપેક્ષા સે દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનન્ત કહે ગયે હૈં ” યહ પ્રથમ સૂત્ર હૈ ।
તથા “ ક્ષેત્રકી અપેક્ષા સે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ અનન્ત કહે ગયે હૈં ”
એસા યહ દ્વિતીય સૂત્ર હૈ “ દુસમયદ્વિદ્વયા પોગ્ગલા અર્ગતા પળ્ળતા ૩ ”
દો સમય કી સ્થિતિવાલે પુદ્ગલ અનન્ત હૈં—એસા યહ સૂત્ર તીસરા હૈ
હસી તરહ સે “ દુગુણ કિળ્હા જાવ દુગુણ સુક્ષિલા ૮ ” દુગુણ કૃષ્ણ સે
લે કર યાવત્ દ્વિગુણશુક્લ તક્ ૮ સૂત્ર હો જાતે હૈં । હસી તરહ—“દુગુણ
સુન્નિમગંધા દુગુણ દુન્નિમગંધા ૧૦ ” દ્વિગુણ સુરભિગંધ સે લેકર દ્વિગુણ
દુરભિગંધ તક્ કે દો દો સૂત્ર ઓર હોતે હૈં હસ પ્રકાર સે યે દસ સૂત્ર

આ પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને આધારે કહેલાં સૂત્રોની કુલ સંખ્યા
૨૩ થાય છે. પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ
અનંત કહ્યાં છે. બીજું સૂત્ર આ પ્રમાણે સમજવું—ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બે પ્રદે-
શાવગાઠ પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે—ત્રીજું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—“ દુસમયદ્વિદ્વયા
પોગ્ગલા અર્ગતા પળ્ળતા ” બે સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે.
એજ પ્રમાણે “ દુગુણકિળ્હા જાવ દુગુણસુક્ષિલા ” બે ગણાં કૃષ્ણવર્ણવાળાં
પુદ્ગલો અનંત કહ્યાં છે. એજ પ્રમાણે બે ગણાં શુક્લ પર્યન્તના વર્ણવાળાં
પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે. આ રીતે વર્ણુની અપેક્ષાએ બનતાં પાંચ સૂત્રોને
ત્રણ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી આઠ સૂત્ર બને છે. “ દુગુણ સુન્નિમગંધા,
દુગુણ દુન્નિમગંધા ૧૦ ” (૯) બે ગણી સુરભીવાળાં અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે.
(૧૦) બે ગણી દુર્ગંધવાળા અનંત પુદ્ગલો કહ્યાં છે. આ રીતે ૧૦ સૂત્રો થયાં.

होते है “दुगुण तित्ता जाव दुगुण महुरा” ये पांच सूत्र रस सम्बन्धी होते हैं सो दस में पांच मिलानेसे पंद्रह सूत्र हो जाते हैं तथा “द्विगुण कक्खडा जाव दुगुण लुक्खा पोग्गला अणंता पणत्ता” इन ८ स्पर्शों के ८ सूत्रों को पंद्रह में मिलाने से कुल चार वर्ण सम्बन्धी २३ सूत्र बन जाते हैं। इस तरह से ये २३ सूत्र द्विगुण रूप, रस, गंध और स्पर्श को आश्रित कर के कहे गये हैं ॥ सू० ५५ ॥

दूसरे स्थानकका चौथा उद्देशक समाप्त ॥ २-४ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मद्विवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित श्री स्थानाङ्ग सूत्रकी सुधानामक टीकार्थका दूसरा स्थानक समाप्त ॥ २ ॥

“दुगुण तित्ता जाव दुगुण महुरा” आ रीते रसनी अपेक्षाये पञ्च पांच सूत्र भवे छे आगला १० सूत्रोभां आ पांच सूत्रो उभेरवाधी १५ सूत्रो थाय छे. “द्विगुण कक्खडा जाव दुगुण लुक्खा पोग्गला अणंता पणत्ता” ओह प्रमाणे कर्कशधी लधने इक्ष पर्यन्तना आठ स्पर्शो विषेना पञ्च आठ सूत्र भवे छे. आगला १५ सूत्रोभां आ आठ सूत्रो उभेरवाधी कुल २३ सूत्र भवे छे. आ प्रकारना आ २३ सूत्रो द्विगुण रूप, रस, गंध अने स्पर्शने अनुलक्षीने कडेवाभां आव्यां छे ॥ सू. ५५ ॥

॥ भीम स्थानकने चौथा उद्देशक समाप्त ॥ २-४ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मद्विवाकर-पूज्य श्री घासीलाल मुनिविरचित स्थानाङ्गसूत्रनी सुधा नामनी टीकार्थनुं भीम स्थानक समाप्त ॥ २ ॥

અથ તૃતીયં સ્થાનં પ્રારભ્યતે—

ગતં દ્વિતીયં સ્થાનં, સમ્પ્રતિ ચતુરુદ્દેશાત્મકં તૃતીયં સ્થાનમારભ્યતે, અસ્ય ચ પૂર્વસ્થાનેનાયમભિસમ્બન્ધઃ — દ્વિતીયસ્થાને દ્વિસ્થાનપ્રાપ્તાઃ ભાવાઃ પ્રરૂપિતાઃ, અસ્મિન્સ્તુ ક્રમપ્રાપ્તાઃ ત્રિસ્થાનકાભાવાઃ પ્રરૂપ્યન્તે । તત્ર દ્વિસ્થાનકસ્યાન્તિમોદ્દેશક ગતાઽન્તિમસૂત્રેણ સહાસ્ય તૃતીયસ્થાનગતપ્રથમોદ્દેશકપ્રથમસૂત્રસ્યાયં સમ્બન્ધઃ— દ્વિસ્થાનકે ચતુર્થોદ્દેશકસ્યાન્તિમસૂત્રે પુદ્ગલધર્મા ઉક્તાઃ, પુદ્ગલજીવયોઃ પરસ્પર સમ્બન્ધાદત્ર પ્રથમસૂત્રે જીવધર્મા ઉચ્યન્તે—

તૃતીયસ્થાન-પ્રથમ ઉદ્દેશક

દ્વિતીય સ્થાન કહા જા ચુકા હૈ, અવ ચાર ઉદ્દેશાત્મક તૃતીય સ્થાન પ્રારંભ હોતા હૈ હસકા દ્વિતીયસ્થાન કે સાથ એસા સમ્બન્ધ હૈ કિ દ્વિતીયસ્થાન મેં દ્વિસ્થાનપ્રાપ્ત ભાવોં કી પ્રરૂપણા કી ગઈ હૈ ઓર હસ તૃતીયસ્થાન મેં ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીન સ્થાનવાલે ભાવોં કી પ્રરૂપણા હોતી હૈ । દ્વિસ્થાન કે અન્તિમ ઉદ્દેશક મેં ગત અન્તિમસૂત્ર કે સાથ હસ તૃતીય-સ્થાન કે પ્રથમ ઉદ્દેશક કે પ્રથમસૂત્ર કા એસા સમ્બન્ધ હૈ કિ દ્વિસ્થાનક કે ચતુર્થ ઉદ્દેશક કે અન્તિમ સૂત્ર મેં પુદ્ગલધર્મોં કી પ્રરૂપણા કી ગઈ હૈ સો પુદ્ગલ ઓર જીવ કા પરસ્પર મેં અનાદિ કાલ સે સમ્બન્ધ ચલા આ રહા હૈ અતઃ અવ હસ સ્થાનક કે પ્રથમ સૂત્ર મેં જીવ ધર્મોં કા કથન સૂત્રકાર કર રહે હૈ—(તઓ ઇંદા પળ્લત્તા) હત્યાદિ ।

ત્રીજા સ્થાનનો—પહેલો ઉદ્દેશક

દ્વિતીય સ્થાનની પ્રૃષ્ઠા પૂરી થઈ. હવે તૃતીય સ્થાનની પ્રૃષ્ઠાનો પ્રારંભ થાય છે. ચાર ઉદ્દેશકો દ્વારા સૂત્રકારે તૃતીય સ્થાનની પ્રૃષ્ઠા કરી છે. દ્વિતીય સ્થાનમાં બે સ્થાનોમાં ગણાવી શકાય એવા ભાવોની પ્રૃષ્ઠા કરવામાં આવી છે. હવે આ તૃતીય સ્થાનમાં ક્રમપ્રાપ્ત ત્રણ સ્થાનવાળા ભાવોની પ્રૃષ્ઠા કરવામાં આવશે. દ્વિતીય સ્થાનના છેલ્લા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે તૃતીય સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે— દ્વિતીય સ્થાનના છેલ્લા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં પુદ્ગલ ધર્મોની પ્રૃષ્ઠા કરવામાં આવી છે પુદ્ગલ અને જીવનો અનાદિકાળથી સંબંધ આદ્યો આવે છે. આ સંબંધને અતુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આ સ્થાનના પહેલા સૂત્રમાં જીવ-ધર્મોનું કથન કરે છે—“ તઓ ઇંદા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

मूलम्—तओ इंदा पणत्ता, तं जहा-णामिंदे ठवणिंदे
दर्विंदे । तओ इंदा पणत्ता, तं जहा-णाणिंदे दंसणिंदे चरिन्दिं ।
तओ इंदा पणत्ता, तं जहा-देविंदे असुरिंदे मणुस्सिंदे ॥सू.१॥

- छाया—त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नामेन्द्रः स्थापनेन्द्रः द्रव्येन्द्रः । त्रय
इन्द्राः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ज्ञानेन्द्रः दर्शनेन्द्रः चारित्र्येन्द्रः । त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः,
तद्यथा—देवेन्द्रः असुरेन्द्रः मनुष्येन्द्रः ॥ सू० १ ॥

टीका—‘ तओ इंदा ’ इत्यादि सूत्रत्रयं सुगमम् ।

नवरम्—नामेन्द्रः सचेतनस्य यस्य कस्यचिद् गोपालदारकादेः अचेतनस्य
वा वस्तुनः प्रासादादेः ‘ इन्द्रः ’ इत्ययथार्थं नाम क्रियते । स नामेन्द्रः नाम-
मात्रेणेन्द्र इत्यर्थः १ । स्थापनेन्द्रः—यद् इन्द्राद्यभिप्रायेण स्थाप्यते काष्ठकर्मादी
सद्भावस्थापनया असद्भावस्थापनया वा ‘ इन्द्रः ’ इति स्थापना क्रियते २ ।

टीकार्थ—तीन इन्द्र कहे गये हैं जैसे नामेन्द्र, स्थापनेन्द्र और द्रव्येन्द्र इस
तरह से भी तीन इन्द्र कहे गये हैं—जैसे ज्ञानेन्द्र, दर्शनेन्द्र और चारि-
त्रेन्द्र तथा देवेन्द्र, असुरेन्द्र और मनुष्येन्द्र

सचेतन जिस किसी गोपालदारक आदिका अथवा अचेतन
प्रासाद आदि वस्तुका जो इन्द्र ऐसा नाम किया जाता है वह नाम इन्द्र है
नामइन्द्र में जिस इन्द्र का नाम रखा गया है उस इन्द्र के गुण आदि
उसमें नहीं होते हैं केवल व्यवहार चलाने के लिये ही यह नाम निक्षेप
किया जाता है स्थापना दो प्रकार की है एक सद्भावस्थापना और दूसरी
असद्भावस्थापना इन्द्र आदि के अभिप्राय के वशवर्ती हुए जीव के द्वारा
जो काष्ठ पाषाण आदि में उसके आकार की अथवा विना आकार की

धन्द्र त्रयु क्ख्या छे, जेभके नामेन्द्र, स्थापनेन्द्र अने द्रव्येन्द्र. आ रीते
पणु त्रयु धन्द्र क्ख्या छे—ज्ञानेन्द्र, दर्शनेन्द्र अने चारित्रेन्द्र. तथा धीणु रीते
पणु त्रयु धन्द्र क्ख्या छे—देवेन्द्र, असुरेन्द्र अने मनुष्येन्द्र.

सचेतन जे कैठ गोपालदारक आदिनुं अथवा अचेतन प्रासाद (लुवन)
आदि वस्तुनुं जे ‘ धन्द्र ’ जेवुं नाम अपाय छे, तेने ‘ नामेन्द्र ’ कडे छे.
नामेन्द्रमां जे धन्द्रनुं नाम राखवामां आण्युं होय छे ते धन्द्रना शुषु
आदिना सदा सद्भाव जे होतो नथी, परन्तु मात्र व्यवहार अवा-
ववाने माटे जे ते नाम आपवामां आण्युं होय छे. स्थापना जे प्रकारनी क्खी
छे—(१) सद्भाव स्थापना, (२) असद्भाव स्थापना. धन्द्र आदिनी मान्यताने
अधीन थयेला एव द्वारा क्ख, पाषाणु आदिमां, तेना आकारनी के अनकारनी

દ્રવ્યેન્દ્રઃ-દ્રવતિ-ગચ્છતિતાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્-વિવક્ષિતયોરતીતભવિષ્ય-
દ્ભાવયોઃ કારણમ્, અનુભૂતવિવક્ષિતભાવમનુભવિષ્યદ્વિવક્ષિતભાવં વા વસ્ત્વિત્યર્થઃ।
દ્રવ્યલક્ષણં સામાન્યત્ ઇત્યં વૌધ્યમ્—

“ ભૂતસ્ય ભાવિનો વા, ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યલ્લોકે ।

તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સચેતનાચેતનં કથિતમ્ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

તત્ર સચેતન-પુરુષાદિ, અચેતનં કાષ્ઠાદિ ચ ભવતિ । एवं દ્રવ્યરૂપ ઇન્દ્રો
દ્રવ્યેન્દ્રઃ । નામસ્થાપનાદ્રવ્યાણાં સવિસ્તરવર્ણનમનુયોગદ્વારમૂત્રસ્ય મત્કૃતાયામનુ-

યહ ઇન્દ્ર હૈ હસ પ્રકાર કી બુદ્ધિ સે સ્થાપના કી પ્રતિષ્ઠા કી જાતી હૈ
વહ સ્થાપનેન્દ્ર હૈ જો ડન ૨ પર્યાયોં કો પ્રાસ કરતા હૈ વહ દ્રવ્ય હૈ યહ
દ્રવ્ય અતીત ઓર ભવિષ્યત્ ભાવ કા કારણ હોતા હૈ જિસસે વિવક્ષિત
ભાવ કા પહિલે અનુભવ કર લિયા હૈ અથવા વિવક્ષિત ભાવ કા આગે
વહ અનુભવ કરેગા એસી વસ્તુ દ્રવ્ય કહી ગઈ હૈ સામાન્ય સે દ્રવ્ય
કા લક્ષણ એસા કહા ગયા હૈ-(ભૂતસ્ય ભાવિનો વા) ઇત્યાદિ ।

પુરુષાદિ સચેતન ઓર કાષ્ઠાદિ અચેતન હોતા હૈ । હસ તરહ દ્રવ્ય-
રૂપ જો ઇન્દ્ર હૈ વહ દ્રવ્યેન્દ્ર કહા ગયા હૈ હસકા અભિપ્રાય એસા હૈ કિ
જિસ પ્રકાર ગદી પર સે અલગ ક્રિયે ગયે વ્યક્તિ કો લોકવ્યવહાર મેં
રાજા કહા જાતા હૈ ઓર ભવિષ્યત્કાલ મેં જિસે રાજ્યપદ કી પ્રાપ્તિ
હોતી હૈ એસે યુવરાજ કો રાજા કહા જાના હૈ ડસી પ્રકાર સે જિસ જીવ
ને પૂર્વ મેં ઇન્દ્રપદ કો ઓગ લિયા હૈ અથવા જો જીવ ભવિષ્યત્કાલ મેં

આ ઇન્દ્ર છે તે પ્રકારની બુદ્ધિથી જે સ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) કરાય છે, તેનું
નામ સ્થાપનેન્દ્ર છે હવે દ્રવ્યેન્દ્રનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા નિમિત્તે પહેલાં દ્રવ્ય
એટલે શું તે સમજાવવામાં આવે છે-બુદ્ધિ બુદ્ધિ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુને
દ્રવ્ય કહે છે તે દ્રવ્ય અતીત (ભૂતકાલિન) અને ભવિષ્યકાલિન ભાવનું
કારણ હોય છે જેણે અમુક ભાવનો ભૂતકાળમાં અનુભવ કરી લીધો છે
અથવા અમુક ભાવનો ભવિષ્યમાં અનુભવ કરવાનો છે, એવી વસ્તુને દ્રવ્ય
કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે દ્રવ્યનું આ પ્રકારનું લક્ષણ કહ્યું છે—

“ ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ” ઇત્યાદિ—

પુરુષ આદિ સચેતન હોય છે અને કાષ્ઠાદિ અચેતન હોય છે. આ રીતે
દ્રવ્યરૂપ જે ઇન્દ્ર છે તેને દ્રવ્યેન્દ્ર કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે
છે—જેમ રાજગાદીથી અલગ કરાયેલ વ્યક્તિને પણ કોઈ વ્યવહારમાં તે
રાજા જ કહે છે અને ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર યુવરાજને પણ રાજા જ કહે
છે, એ જ પ્રમાણે જે હવે પહેલાં ઇન્દ્રપદને ભોગવી લીધું હોય છે, અથવા

योगचन्द्रिका टीकायामवलोकनीयम् । ' अनुपयोगो द्रव्यमप्रधानं चेति, तत्र द्रव्यं चासाविन्द्रश्चेति द्रव्येन्द्रः ३ ॥

उक्ता नामस्थापना द्रव्येन्द्राः, साम्प्रतं त्रस्थानकावतारेण भावेन्द्रमाह—
' तओ इंदा ' इत्यादि, त्रय इन्द्राः प्रज्ञप्ताः—ज्ञानेन्द्रः, दर्शनेन्द्रः, चारित्रेन्द्र इति ।
तत्र—इन्द्रात्—दीपनात्—परमैश्वर्याद् इन्द्रः, ज्ञानेन ज्ञानस्य ज्ञाने वा इन्द्रः—परमेश्वरः
ज्ञानेन्द्रः—सातिशयश्रुताद्यन्यतरज्ञानवशात्प्ररूपितसकलवस्तुविस्तरः श्रुतावधिमनः
पर्यवाद्यन्यतरज्ञानधरो मुनिः, केवली वा १। एवं दर्शनेन्द्रः—क्षायिकसम्यग्दर्शनी २।

इन्द्रपद को भोगेगा उसे इन्द्र कहना यह द्रव्येन्द्र निक्षेप है । नाम, स्थापना और द्रव्य इन निक्षेपों का सविस्तर वर्णन अनुयोगद्वार की अनुयोगचन्द्रिका टीका में देखना चाहिये “ जो जीव इन्द्र के आगम का ज्ञाता है और वर्तमान में उसमें उपयोग से शून्य है ऐसा वह जीव आगम की अपेक्षा द्रव्येन्द्र है इस तरह त्रिस्थानक के अवतार से नाम, स्थापना और द्रव्य इन्द्र कहे अब त्रिस्थानक के अवतार से भाव इन्द्र का कथन सूत्रकार करते हैं—“ तओ इंदा ” तीन इन्द्र कहे गये हैं एक ज्ञानेन्द्र, दूसरा दर्शनेन्द्र और तीसरा चारित्रेन्द्र परमेश्वर्य का जो अनुभव करता है वह इन्द्र है ज्ञान से, अथवा ज्ञान का अथवा ज्ञान में जो इन्द्र-परमेश्वर है वह ज्ञानेन्द्र है सातिशय श्रुत आदि अन्यतर ज्ञान के वश से प्ररूपित किया है सकलवस्तु का विस्तारजिसने, ऐसा श्रुत अवधि, मनः पर्यव आदि अन्यतर ज्ञान को धारण करने वाला

जे एव लविष्यमा धन्द्रपदने लोगववानो छे तेने धन्द्र कडेवो जेव द्रव्येन्द्र निक्षेप छे. नाम, स्थापना अने द्रव्य, आ निक्षेपानुं सविस्तर वर्णन अनु-योगद्वारनी अनुयोग चन्द्रिका टीकां आपनामां आब्यु छे तो ज्ञानसु पाठकेजे ते वर्णन त्यांथी वांथी लेवुं “ जे एव इन्द्रता आगमनो ज्ञाता छे अने वर्तमान समये तेमां उपयोगथी रक्षित छे, जेवो ते एव आगमनी अपेक्षाजे द्रव्येन्द्र छे आ रीते त्रिस्थानकेने आधारे नामेन्द्र, स्थापनेन्द्र अने द्रव्येन्द्रनुं कथन अर्ही पूरुं थाय छे

इवे सूत्रकार भावधन्द्रनुं निरूपण करे छे—“ तओ इंदा ” धन्द्र त्रय कथा छे—(१) ज्ञानेन्द्र, (२) दर्शनेन्द्र अने (३) चारित्रेन्द्र परमेश्वर्यने अनु-भव करनारने धन्द्र कडे छे. ज्ञानथी, ज्ञाननो अथवा ज्ञानमां जे धन्द्र (परमेश्वर) छे, तेने ज्ञानेन्द्र कडे छे सातिशय श्रुत आदि अन्यतर ज्ञानने आधारे जेभजे सकल वस्तुनी प्ररूपण करी छे जेवा श्रुत, अवधि, मनःपर्यव आदि अन्यतर ज्ञानने धारण करनारा मुनि अथवा केवलीने ज्ञानेन्द्र कडे छे. क्षायिक

ચારિત્રેન્દ્ર:—યથાસ્થ્યાતચારિત્ર: ૩ । एतेषां च भावेन्द्रता सकलभावप्रधानक्षायिक-
कलक्षणेन विवक्षितक्षायोपशमिकलक्षणेन वा भावेन, यद्वा—भावतः परमार्थतः इन्द्र-
त्वात्-सकलसंसार्यप्राप्तापूर्वगुणलक्ष्मीलक्षणपरमैश्वर्ययुक्तत्वाद् भावेन्द्रता विज्ञेयेति ३।

ઉક્તમાધ્યાત્મિકૈશ્વર્યાપેક્ષયા ભાવેન્દ્રતૌવિધ્યમ્ । અથ વાહૈશ્વર્યાપેક્ષયા તદે-
વાહ—‘ તઓ ઇંદા ’ ઇત્યાદિ, સ્પટં, નવરંદેવાઃ—વૈમાનિકા સ્તહેઽર્જ્યોતિષ્ક વૈમા-
નિકા વા તેષામિન્દ્રો દેવેન્દ્રઃ ૧ । અસુરાઃ—ભવનપતિવ્યન્તરા વા, તેષામિન્દ્રઃ—
અસુરેન્દ્રઃ ૨ મનુષ્યેન્દ્રઃ—ચક્રવર્ત્યાદિરિતિ ॥ સૂ૦ ૧ ॥

સુત્રિ યા કેવલી જ્ઞાનેન્દ્ર હૈ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનવાલા જીવ દર્શનેન્દ્ર હૈ
યથાસ્થ્યાત ચારિત્રશાલી જીવ ચારિત્રેન્દ્ર હૈ इनमें जो भावेन्द्रता है वह
सकलभावप्रधान क्षायिक भाव से अथवा विवक्षित क्षायोपशमिक भाव
से अथवा परमार्थतः सकल संसारी जीवों द्वारा अप्राप्त अपूर्व गुणलक्ष्मी
रूप ऐश्वर्य युक्त होने से है ऐसा जानना चाहिये ३ इस प्रकार यह
भावेन्द्रता आध्यात्मिक ऐश्वर्य की अपेक्षा तीन प्रकार की कही गई है
अथ वाह्य ऐश्वर्य की अपेक्षा से इन्द्रता सूत्रकार कहते हैं—“ तओ इंदा ”
इत्यादि सूत्र की व्याख्या सुगम है देव पद से यहां ज्योतिष्कदेव और
वैमानिक देव गृहीत हुए हैं इनका जो इन्द्र है वह देवेन्द्र है असुरशब्द
से भवनपतिविशेष अथवा सुरप्रतिषेध से भवनपति और व्यन्तरदेव
ये गृहीत हुए हैं इनका जो इन्द्र है वह असुरेन्द्र है मनुष्येन्द्र से चक्र-
वर्ती आदि गृहीत हुए हैं ॥ सू० १ ॥

સમ્યગ્-શંનવાળા જીવને દર્શનેન્દ્ર કહે છે. યથાસ્થ્યાત ચારિત્રશાલી જીવને
ચારિત્રેન્દ્ર કહે છે. એમાં જે ભાવેન્દ્રતા કહી છે તે સકલ ભાવપ્રધાન ક્ષાયિક
ભાવની અપેક્ષાએ .અથવા વિવક્ષિત ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ છે.
અથવા જે અપૂર્વ ગુણલક્ષ્મીરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ મોટા ભાગના સંસારી જીવો
કરી શકતા નથી, તે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ તેમણે કરી હોય છે, તે દૃષ્ટિએ પણ
તેમનામાં ભાવેન્દ્રતા સંભવી શકે છે. તે ભાવેન્દ્રતાના ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ
ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે.

હવે સૂત્રકાર બાહ્ય ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રતાનું કથન કરે છે—
“ તઓ ઇંદા ” ઇત્યાદિ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ છે. “ દેવ ” પદથી અહીં
જ્યોતિષ્ક દેવ અને વૈમાનિક દેવ ગૃહીત થયા છે, તેમના ઇન્દ્રને દેવેન્દ્ર કહે
છે અસુર શબ્દ દ્વારા ભવનપતિ વિશેષ અથવા સુરપ્રતિષેધ દ્વારા ભવનપતિ
અને વ્યન્તર દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેમના ઇન્દ્રને અસુરેન્દ્ર
કહેવામાં આવે છે. ચક્રવર્તી આદિને મનુષ્યેન્દ્ર કહે છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

त्रयाणामप्येषां देवेन्द्रादीनां वैक्रियकरणादिशक्तिसंपन्नत्वादिन्द्रत्वमिति सामान्यतो विकुर्वणा सूत्रत्रयमाह—

मूलम्--तिविहा विउव्वणा पणत्ता तं जहा-बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, बाहिरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३।१। तिविहा विउव्वणा पणत्ता, तं जहा-अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, अब्भंतरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, अब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ । २ । तिविहा विउव्वणा पणत्ता तं जहा-बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्ता एगा विउव्वणा १, बाहिरब्भंतरए पोग्गले अपरियाइत्ता एगा विउव्वणा २, बाहिरब्भंतरए पोग्गले परियाइत्तावि अपरियाइत्तावि एगा विउव्वणा ३ । ३। सू० २ ॥

छाया-त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-वाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, वाह्यान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा २, वाह्यान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ । २ । त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, आभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा २, आभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३ । २। त्रिविधा विकुर्वणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-बाह्यभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादाय एका विकुर्वणा १, बाह्यभ्यन्तरान् पुद्गलान् अपर्यादाय एका विकुर्वणा २, बाह्यभ्यन्तरान् पुद्गलान् पर्यादायापि अपर्यादायापि एका विकुर्वणा ३।३॥

इन तीनों देवेन्द्रादिकों में वैक्रिय करने की शक्ति से संपन्नता रहती है इसलिये इनमें इन्द्रता है इसी बात को लेकर अब सूत्रकार सामान्यरूप से विकुर्वणा संबंधी तीन सूत्रकहते हैं—(तिविहा विउव्वणा पणत्ता) इत्यादि ।

उपर्युक्त त्रये प्रकारना धन्द्रे विकुर्वणा शक्तिवाणा डाय छे. तेथी न तेथोभां धन्द्रता छे अ न संभंधनी अपेक्षाअडे डवे सूत्रकार सामान्य रूपे विकुर्वणा संभंधी त्रये सूत्रे कडे छे—“ तिविहा विउव्वणा पणत्ता ” इत्यादि.

ટીકા—‘ ત્રિવિદ્યા ’ इत्यादि सूत्रत्रयं सुगमम् ।

નવરં-વિકુર્વતે इति विकुर्वणा विविधरूपादि करणम् । सा त्रिविधा, तथाहि—
वाह्यान्-भवधाणीय शरीरानवगाढक्षेत्रप्रदेशवर्तिनः पुद्गलान्-पर्यादाय-वैक्रिय
समुद्घातेन गृहीत्वा एका-प्रथमा विकुर्वणा क्रियते १। पूर्वोक्तस्वरूपान् पुद्गलान्
अपर्यादाय अगृहीत्वैव या विकुर्वणा भवधारणीयरूपैव साऽन्या २। यत्पुनर्भवधार-
णीयस्यैव किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनं सा पर्यादायाऽपि अपर्यादायापि क्रियते इति
तृतीया विकुर्वणा व्यपदिश्यते ३। अथवा विकुर्वणा-विभूषाकरणम्, तत्र वाह्यपु-
द्गलान् आभरणादीन् पर्यादाय १, अपर्यादाय-वाह्यान् आभरणादीन् अगृहीत्वा

ટીકાર્થ-વિવિધ પ્રકાર કે રૂપાદિકોં કા કરના હસકા નામ વિકુર્વણા હૈ
યહ વિકુર્વણા ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ એક વિકુર્વણા વહ હૈ જિસમેં
ભવધારણીયશરીર સે અનવગાઢ ક્ષેત્રપ્રદેશ મેં વર્તી પુદ્ગલોં કો વૈક્રિય
સમુદ્ઘાત દ્વારા ગ્રહણ કરકે ક્રિયા જાના હૈ તથા દૂસરી વિકુર્વણા વહ
હૈ જો પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાલે પુદ્ગલોં કો વિના ગ્રહણ કરકે હી કી જાતી હૈ
એસી યહ વિકુર્વણા ભવધારણીયહી હોતી હૈ ૨ ત્રીસરી વિકુર્વણા
એસી હૈ કિ જો પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાલે પુદ્ગલોં કો ગ્રહણ કરકે મી ઓર નહીં
ગ્રહણ કરકે મી કી જાતી હૈ ૩, હસ પ્રકાર કી યહ વિકુર્વણા ભવધાર-
ણીય શરીર મેં હી વિશેષ ઉત્પન્ન કરનેવાલી હોતી હૈ અથવા વિકુર્વણા
હસ પ્રકાર સે મી ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ-યહાં વિકુર્વણા શબ્દ કા અર્થ
શરીરકો વિભૂષાયુક્ત કરનાહૈ।આભરણાદિ સ્વરૂપવાહ્ય પુદ્ગલોંકો ગ્રહણ કરકે

વિવિધ પ્રકારનાં રૂપોતું નિર્માણ કરવું તેતું નામ વિકુર્વણા છે. તે વિકુ-
ર્વણા ત્રણ પ્રકારની કહી છે. પહેલા પ્રકારની વિકુર્વણા એ છે કે જે ભવ-
ધારણીય શરીર દ્વારા અનવગાઢ ક્ષેત્રવર્તી પુદ્ગલોને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત દ્વારા
ગ્રહણ કરીને કરવામાં આવે છે, તથા બીજા પ્રકારની વિકુર્વણા એ છે કે જે
પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કર્યા વિના જ કરવામાં આવે છે. એવી તે
વિકુર્વણા ભવધારણીય રૂપ જ હોય છે. ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા એવી છે કે
જે પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પણ થાય છે અને ગ્રહણ કર્યા
વિના પણ થાય છે. આ પ્રકારની આ વિકુર્વણા ભવધારણીય શરીરમાં જ
વિશેષતા ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે.

અથવા—વિકુર્વણાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—અહીં
વિકુર્વણા એટલે શરીરને વિભૂષિત કરવું, આ પ્રકારનો અર્થ સમજવો. (૧)
આભરણાદિ રૂપ બાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીરને વિભૂષિત કરવું, આ
પહેલા પ્રકારની વિકુર્વણા છે. (૨) બાહ્ય આભરણાદિને ગ્રહણ કર્યા વિના જ

केशनखसमारचनादिनैव विभूषा क्रियते साऽन्या २। तृतीया तु प्रथयेति । अथवा-
अपर्यादाय बाह्यपुद्गलानिति कृकलाससर्पादीनां विकुर्वणा, तत्र कृकलासस्य रक्त-
पीतादि वर्णपरिवर्तनरूपा, सर्पस्य फणादि करणलक्षणेति ३। द्वितीयसूत्रमप्येवमेव,
नवरं तत्र आभ्यन्तरपुद्गलान्-भवधारणीयेनौदारिकेणवा शरीरेण ये क्षेत्रप्रदेशा
अवगाढास्तेष्वेव ये वर्तन्ते तान् पर्यादायेति व्याख्येयम् । विभूषापक्षे तु-आभ्य-
न्तरपुद्गलान् निष्ठीवनादीन् पर्यादाय नेत्रादीनां मलाघपनयनेन विभूषाकरणम् ।

शरीरकोऽविभूषित करना यह प्रथम प्रकार की विकुर्वणा है । तथा बाह्य
आभरणादिकों को विना ग्रहण किये ही केश नख आदि कों की समा-
रचना द्वारा ही शरीर को विभूषित करना यह दूसरी विकुर्वणा है
तृतीय प्रकार की विकुर्वणा दोनों प्रकार से होती है । अथवा-कृकलास
-गिरधौला और सर्प आदिकों की जो विकुर्वणा होती है वह बाह्य
पुद्गलों को विना ग्रहण किये ही होती है । कृकलास में रक्तपीत आदि
वर्णों के परिवर्तनरूप यह विकुर्वणा होती है और सर्प में फणा आदि
करनेरूप यह विकुर्वणा होती है द्वितीय सूत्रकी व्याख्या भी इसी प्रकार
से है-विशेषता केवल ऐसी ही है अवधारणीय शरीर के द्वारा अथवा
औदारिक शरीर के द्वारा जो क्षेत्रप्रदेश अवगाढ हैं उनमें ही जो अभ्य-
न्तर पुद्गल मौजूद हैं उनको लेकर यह विक्रिया-विकुर्वणा होती है ।
इस प्रकार से यहां द्वितीय सूत्र में व्याख्या करनी चाहिये विभूषा पक्ष
में आभ्यन्तर पुद्गल जो निष्ठीवन आदिक हैं उनको तथा नेत्र आदिकों

केश, नख आदिनी सज्जवट द्वारा न शरीरने विभूषित करवुं आ पील प्रका-
रनी विकुर्वणा छे (३) त्रील प्रकारनी विकुर्वणा उपरनी जन्ने रीतना सम-
न्वयधी थाय छे. अथवा-कायिडा, सर्प आदिनी ने विकुर्वणा थाय छे ते
ते बाह्य पुद्गलेने अडणु कर्या विना न थाय छे. कायिडामां लाल, पीला आदि
वर्णना परिवर्तन इय आ विकुर्वणा डोय छे, अने सर्पमां इणु आदि
इलाववा इय आ विकुर्वणा डोय छे. पील सूत्रनी व्याख्या पणु आ प्रका-
रनी न छे, विशेषता केवण अटली न छे ई-अवधारणीय शरीर द्वारा अथवा
औदारिक शरीर द्वारा ने क्षेत्रप्रदेश अवगाढ डोय छे तेमां ने ने आभ्यन्तर
पुद्गले मोजूद डोय छे, तेमने अडणु करीने आ विक्रिया (विकुर्वणा) थाय
छे. आ प्रमाणे अर्ही पील सूत्रनी व्याख्या करवी लेछये. विभूषा पक्षमां
(शरीरने विभूषित करवा इय विकुर्वणाणी अपेक्षाये) आभ्यन्तर पुद्गल ने
निष्ठीवन आदिक छे तेमने तथा नेत्र आदिकेना मेलने इर करीने शरीरने

અપર્યાદાય આભ્યન્તરાનિતિ વાહ્યપુદ્ગલાન્ પર્યાદાયેત્યર્થઃ । તૃતીયપક્ષે તુ વાહ્યા-
ભ્યન્તરપુદ્ગલયોગેન વિભૂષાકરણં વિજ્ઞેયમિતિ । તથાહિ-ઉભયેપામુપાદાનાદ્ ભવ-
ધારણીયનિષ્પાદનં, તદનન્તરં તસ્યૈવ કેશાદિરચનં ચ ૧, અનાદાનાચ્ચિરચિકુર્વિ-
તસ્યૈવ મુખાદિવિકારકરણમ્ ૨, ઉભયતસ્તુ વાહ્યાભ્યન્તરાણામનભિમતાનામાદા-
નતઃ, અભિમતાનાં ચાનાદાનતોઽનભિમતસ્ય ભવધારણીયસ્ય વૈક્રિયસ્ય ચેત્યુભય
શરીરસ્ય રચનામિતિ ૩ ॥ સૂ૦ ૨ ॥

કે મલ કો દૂર કરકે શરીરકો વિભૂષાયુક્ત કરના હોતા હૈ । આભ્યન્તર
પુદ્ગલોંકો ગ્રહણ નહીં કરના હસકા નામ અપર્યાદાન હૈ ઓર વાહ્ય
પુદ્ગલોંકો ગ્રહણ કરના હસકા નામ પર્યાદાન હૈ તથા તૃતીય પક્ષમે
વાહ્ય ઓર આભ્યન્તર પુદ્ગલોંકે યોગ સે વિભૂષિત કરના હોતા હૈ ંસા
જાનના ચાહિયે । વાહ્ય ઓર આભ્યન્તર પુદ્ગલોંકે ઉપાદાન સે ભવધાર-
ણીય શરીરકા નિષ્પાદન હોના ઓર તદન્તર ઁસીકે કેશાદિકોં કી
રચના હોના યહ પ્રથમ પ્રકારકી વિકુર્વણા હૈ, ચિરકોલ સે વિકુર્વિત
શરીર કે મુખાદિકોં કા વિકારરૂપ કરના હસમે વાહ્ય ઓર આભ્યન્તર
પુદ્ગલોંકા અનાદાન હોતા હૈ, યહ દ્વિતીય પ્રકાર કી વિકુર્વણા હૈ । તૃતીય
પ્રકારકી વિકુર્વણામે ંસા હોતાહૈ કિ અનભિમત અનિચ્છિતા વાહ્યા આ-
ભ્યન્તર પુદ્ગલોંકા આદાન હોતા હૈ ઓર અભિમત (માન્ય) ઁનકા અના-
દાન હોતા તથા અનભિમત (અમાન્ય) ભવ ધારણીય શરીર કી ઓર
વૈક્રિય શરીરકી રચના હોતીહૈ યહ તૃતીય પ્રકારકી વિકુર્વણાહૈ ॥સૂ.૨॥

વિભૂષિત કરવામાં આવે છે. આભ્યન્તર પુદ્ગલોને ગ્રહણ ન કરવા તેનું નામ
અપર્યાદાન છે અને વાહ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તેનું નામ પર્યાદાન છે તથા
ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા વાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના યોગથી શરીરને વિભૂષિત
કરવારૂપ હોય છે, એમ સમજવું. વાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોના ઉપાદાનથી ભવ-
ધારણીય શરીરનું નિષ્પાદન (નિર્માણ) થવું અને ત્યારબાદ તેના કેશાદિકોની
રચના થવી, તે પ્રથમ પ્રકારની વિકુર્વણા છે. ચિરકાળથી વિકુર્વિત શરીરના
મુખાદિકોમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવામાં વાહ્ય અને આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું અના-
દાન થાય છે, આ ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે. ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણામાં
એવું અને છે કે અનભિમત (અમાન્ય) વાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું આદાન
થાય છે અને અભિમત (માન્ય) વાહ્ય આભ્યન્તર પુદ્ગલોનું અનાદાન થાય
છે, તથા અનભિમત (અમાન્ય) ભવધારણીય શરીરની અને વૈક્રિય શરીરની
રચના થાય છે, આ ત્રીજા પ્રકારની વિકુર્વણા છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

उक्ता विकुर्वणा, सा च नारकाणामपि भवतीति त्रिस्थानकेन नारकान्
निरूपयति—

मूलम्—तिविहानेरइया पण्णत्ता, ते जहा--कइसंचिया, अ-
कइ संचिया, अवत्तव्वसंचिया । एवमोगिंदियवज्जा जाव वेमा-
णिया ॥ सू० ३ ॥

छाया—त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कतिसंचिताः, अकतिसंचिताः,
अवक्तव्यकसंचिताः । एवमेकेन्द्रियवर्जा यावद्वैमानिकाः ॥ सू० ३ ॥

टीका—‘ तिविहा ’ इत्यादि सुगमम् । नवरं—कति शब्दश्चान्यत्र प्रश्नवि-
शिष्ट संख्यावाचकतया रूढोऽपीह संख्यामात्रे द्रष्टव्यः । तत्र नैरयिकाः—कतीति-
संख्याता द्वयादि संख्यावन्तः ते च एकैकसमये ये उत्पन्नाः सन्तः संचिताश्च

ऊपर कही गई यह विकुर्वणा नारकों को भी होती है अतः अब
सूत्रकार तीन स्थानों से नारकों की प्ररूपणा करते हैं —

‘ तिविहा नेरइया पण्णत्ता ’ इत्यादि ।

इस सूत्र का अर्थ सुगम है परन्तु जो इसमें विशेषता है वह इस
प्रकार से है—यद्यपि कति शब्द दूसरी जगह प्रश्न विशिष्ट संख्या के
कहने में रूढ है—परन्तु वह यहां संख्यामात्र में कहा गया है प्रश्नकर्ताने
जो ऐसा पूछा है कि नैरयिक कितने कहे हैं तो उत्तर में ऐसा कहा
गया है कि नैरयिक तीन प्रकार के कहे गये हैं इनमें एक हैं कतिसं-
चित और दूसरे हैं अकति संचित तथा तीसरे हैं अवक्तव्यक संचित;
कति संचित का तात्पर्य ऐसा है कि एक समय में उत्पन्न होकर जो

ऊपर जेवी वात करवामां आवी छे ते विकुर्वणा नारकोमां पणु थाय
छे. तेथी सूत्रकार त्रणु स्थानोनी अपेक्षाजे नारकोनी प्रइपणु करे छे—

“ तिविहा नेरइया पण्णत्ता ” इत्यादि—

आ सूत्रनेो अर्थ सरण छे, परन्तु तेमां आ प्रकारनी विशेषता छे—
जे के ‘ कति ’ यह प्रश्नविशिष्ट संख्याने प्रकट करवाने भाटे सामान्य रीते
तो वपराय छे, परन्तु अर्ही तेने प्रयोग संख्यामात्रने प्रकट करवा भाटे थयो छे.

प्रश्न—“ नारक केटला प्रकारना कइया छे ? ”

उत्तर—नारक त्रणु प्रकारना कइया छे, ते त्रणु प्रकारो नीचे प्रभावे छे
(१) कतिसंचित, (२) अकतिसंचित अने (३) अवक्तव्यक संचित.

સંખ્યાતોત્પત્તિ સાધમ્યાંદ્ વુદ્ધયા રાશીકૃતાસ્તે કૃતિસંચિતાઃ ૧। તથા નકૃતિ ન સંખ્યાતા इत्यकृति-असंख्याता अनन्ता 'वा, अत्र अमंख्यात रूपोर्थो गृह्यते तत्र ये अकृति-असंख्याता एकैकसमये उत्पन्नाः सन्तस्तथैव सञ्चितास्ते-अकृ- तिसञ्चिताः २। तथा यः परिमाणविशेषो न कृति नाप्यकतीत्युभयमपि वक्तुं शक्यते सः अवक्तव्यकः तत् सञ्चिता अवक्तव्यक सञ्चिताः, समये समये एकत- योत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यन्ते देवा नारकाश्चैकसमये एकादयोऽसंख्येयान्ताः, । उक्तं च देवपरिमाणम्—

નૈરયિક સંચિત્ત હો જાતે હૈં વે કૃતિસંચિત્ત નૈરયિક હૈં, ઓર જિનકા સંચય મંખ્યાનરાશિ સે પરે હોતા હૈ વે અકૃતિસંચિત્ત-નૈરયિક હૈં એસે અકૃતિ મંચિત્ત નૈરયિક અસંખ્યાત હોતે હૈં । યહાં અકૃતિ-સંચિત્ત પદ અસંખ્યાત ઓર અનન્ત કા બોધક હૈ પરન્તુ યહાં વહ અસંખ્યાત કા હી બોધક હૈ ક્યોં કિ નારકી અધિક સે અધિક અસંખ્યાત હી હોતે હૈં અનન્ત નહીં, અકૃતિસંચિત્ત-અસંખ્યાત નૈરયિક વે હૈં જો એક એક સમય મેં ઉત્પન્ન હાકર અસંખ્યાતરૂપ મેં સંચિત્ત હો જાતે હૈં । તથા જો પરિમા- ણવિશેષ કૃતિ ઓર અકૃતિ ઇન દોનોં રૂપ સે નહીં કહા જા સકે વહ અવક્તવ્યક હૈ ઇસ પ્રકાર કે અવક્તવ્યક સે જો સંચિત્ત હોતે હૈં વે અવક્તવ્યકસંચિત્ત નૈરયિક હૈં । યે એક ૨ સમય મેં એક ૨ રૂપ સે હોતે હૈં । દેવ ઓર નૈરયિક એક સમય મેં એક સે લેકર અસંખ્યાત તક ઉત્પન્ન હોતે હૈં ઉક્તં ચ દેવપરિમાણમ્—

એક સમયમાં ઉત્પન્ન થઈને જે નારકો સંચિત થઈ જાય છે તે નારકોને કૃતિસંચિત નારકો કહે છે સંખ્યાતથી અધિક રાશિમાં જે નારકોને સંચય થાય છે તેમને અકૃતિસંચિત નારકો કહે છે. એવાં અકૃતિસંચિત નારકો અસંખ્યાત હોય છે. અકૃતિસંચિત પદ અસંખ્યાત અને અનન્તનું બોધક હોવા છતાં પણ અહીં તેને અસંખ્યાતનું બોધક જ સમજવું બેઠવું, કારણ કે નારક જીવો અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત જ હોય છે-અનન્ત હોતા નથી. અકૃતિસંચિત-અસંખ્યાત નારકો તે છે કે જે એક એક સમયે ઉત્પન્ન થઈને અસંખ્યાત રૂપે સંચય પામતા રહે છે. કૃતિ અને અકૃતિના પરિમાણ વિશેષ દ્વારા જેમને વ્યક્ત કરી શકાતા નથી તેમને અવક્તવ્યક કહે છે. આ પ્રકારના અવક્તવ્યક રૂપે જેમને સંચય થાય છે તે નારકોને અવક્તવ્યક સંચિત નારકો કહે છે તેઓ એક એક સમયે એક એક રૂપે સંચિત થાય છે. દેવો અને નારકો એક સમયમાં એકથી લઈને અસંખ્યાત સુધીની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે. દેવોનું પરિમાણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ एगो व दोव तिन्नि व, संखमसंखा व एगसमएणं ।

उववज्जंतेवइया, उव्वट्ठंता वि एमेव (देवा) ॥ १ ॥ ”

छाया—एको वा द्वौ वा त्रयो वा संख्याता वैकसमयेन ।

उत्पद्यन्ते एतावन्तः, उद्वृत्तन्तेऽप्येवमेव (देवाः) ॥ इति ॥

एतदेव नारकपरिमाणं, यत् उक्तम्—“ संखा पुण सुरवरतुल्ला ” छाया—
(नारकाणां) संख्या पुनः सुरवरतुल्या, इति ।

चतुर्विंशति दण्डकोक्तानामसुरादीनां कतिसंचितादिकमतिदिशनाह—‘एवं’
इत्यादि, एवं—नारकवच्छेषाश्चतुर्विंशतिदण्डकोक्ता एकेन्द्रिय-वर्जा वाच्याः, तेषु
प्रतिसमयसंख्यातानामनन्तानां वा अकतिशब्दवाच्यानामेवोत्पत्तिसद्भावात्, न
त्वेकः ‘संख्याता वा’ इति ॥ सू० ३ ॥

(एगो व दोव तिन्नि व) इत्यादि । एक समय में एक, दो, तीन
आदि प्रकार से संख्यात और असंख्यात नैरयिक उतरन होते हैं और
इतनेही भरते हैं इसी तरहका कथन देवोंके विषय में भी जानना चाहिये
यही नारकों का परिणाम है क्यों कि कहा है—“ संख्या पुण सुर
वर तुल्ला ” कि नारकों की संख्या देवों के तुल्य है

अब सूत्रकार चतुर्विंशतिदण्डक में उक्त असुरादिकों के कतिसं-
चित्त आदि को अतिदेश से प्रकट करने के अभिप्राय से कहते हैं—
“ एवं ” इत्यादि इसी तरह का कथन यावत् एकेन्द्रियवर्ज वैमानिक
देवों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये । यहां जो एकेन्द्रिय जीवों को
छोड़कर कथन किया गया है उसका कारण ऐसा है कि एकेन्द्रिय जीवों
में प्रतिसमय अकतिशब्दवाच्य असंख्यात अथवा अनन्त एकेन्द्रिय

“ एगो व दोव तिन्नि व ” ध्यादि—

એક સમયમાં એક, બે અને ત્રણથી લઈને સંખ્યાત અને અસંખ્યાત
પર્યન્તના નારકો ઉત્પન્ન થાય છે, અને એટલાં જ મરે છે આ પ્રકારનું કથન
દેવો વિષે પણ સમજવું. “ સંખા પુણ સરવરતુલ્લા ” કહ્યું પણ છે કે નારકોની
સંખ્યા દેવોની સંખ્યા ખરાબર છે.

હવે સૂત્રકાર ૨૪ ઠંડકોમાં અસુરકુમારાદિ જે અન્ય જીવોનો સમાવેશ
થાય છે, તેમના કતિસંચિત આદિ ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—“ એવં ” ધ્યાદિ.
નારકોના જેવું જ કથન એકેન્દ્રિય સિવાયના ધાકીના વૈમાનિક પર્યન્તના જીવો
વિષે પણ સમજવું. અહીં એકેન્દ્રિય જીવોને નહીં ગણવાનું કારણ એ છે કે
એકેન્દ્રિય જીવોમાં પ્રતિ સમય અકતિશબ્દ વાચ્ય અસંખ્યાત અથવા અનંત

उक्तौ वैमानिकानां देवानां कृतिसंचितादिको धर्मः, साम्प्रतं देवाधिकारात्ते-
पायेव सामान्येन परिचारणाधर्मं निरूपयन्नाह—

मूलम्—त्रिविहा परिचारणा पणत्ता, तं जहा-एगे देवे अन्ने
देवे अन्नेसिं देवाणं देवीओ य अभिजुंजियर परिचारेइ, अप्प-
णिज्जियाओ देवीओ अभिजुंजियर^१ परिचारेइ, अप्पाणमेव अ-
प्पणा विउट्ठियर परिचारेइ १ । एगे देवे णो अन्ने देवे णो
अन्नेसिं देवाणं देवीओ अभिजुंजियर परिचारेइ, अप्पणिज्जि-
याओ देवीओ अभिजुंजियर परिचारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा
विउट्ठिय परिचारेइ २ । एगे देवे णो अन्ने देवे णो अण्णेसिं
देवाणं देवीओ अभिजुंजियर परिचारेइ, णो अप्पणिज्जियाओ
देवीओ अभिजुंजियर परिचारेइ, अप्पाणमेव अप्पणा विउट्ठियर
परिचारेइ ३ । त्रिविहे सेहुणे पणत्ते, तं जहा-दिव्वे मणुस्सए
तिरिक्खजोणिए १ । तओ सेहुणं गच्छंति, तं जहा-देवा
मणुस्सा तिरिक्खजोणियार । तओ सेहुणं सेवंति, तं जहा-
इत्थी पुरिसा णपुंसगा ३ ॥ सू० ४ ॥

छाया—त्रिविधा परिचारणा प्रज्ञाः, तद्यथा—एको देव अन्यान् देवान् अन्येषां
देवानां देवीश्च अभियुज्यर परिचारयति, आत्मीया देवीरभियुज्यर परिचारयति,
आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा र परिचारयति १, इति, यथा एको देवो नो
अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्यर परिचारयति, आत्मीया देवी-
रभियुज्यर परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा र परिचारयति २ ।
एको देवो नो अन्यान् देवान् नो अन्येषां देवानां देवीरभियुज्यर परिचारयति

जीवों की ही उत्पत्ति होती रहती है, एक अथवा संख्यात एकेन्द्रियों
की नहीं ॥ सू. ३ ॥

एकेन्द्रिय एवेनी उत्पत्ति थती रडे छे. त्यां प्रति समय एके अथवा संख्यात
एकेन्द्रियोनी उत्पत्ति थती नथी ते कारणे उपर्युक्त त्रयु लेद एकेन्द्रियोमां
संख्यी शकता नथी. ॥ सू. ३ ॥

नो आत्मीया देवीरभियुज्यर परिचारयति, आत्मानमेव आत्मना विकुर्वित्वा
परिचारयति ३ । त्रिविधं मैथुनं प्रज्ञप्तं तद्यथा-दिव्यं मानुष्यं तिर्यग्योनिकम् ।
त्रयो मैथुनं गच्छन्ति, तद्यथा-देवा मनुष्याः तिर्यग्योनिकाः । त्रयो मैथुनं सेवन्ते,
तद्यथा-स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः ॥ सू० ४ ॥

टीका-‘ त्रिविहा ’ इत्यादि, परिचाराणासूत्रत्रयं मैथुनसूत्रत्रयं चेति सूत्रपट्टकं
सुगमम् । नवरं-परिचरणं परिचाराणा देव मैथुनसेवनरूपा । एकः-कश्चित् ऋद्धया
दिसामर्थ्यसंपन्नो देवः न सर्वेऽपीति, किम् ? - ‘ अण्णे देवे ’ इति, अन्यान्
देवान्-अल्पद्विकान्, तथाऽन्येषां देवानां सम्बन्धिनी देवीश्चाभियुज्याभियुज्य-
अश्लिष्याश्लिष्य-वशीकृत्य वा परिचारयति-वेदनावाधोपशमाय परिभुङ्क्ते । इति
प्रथमपरिचाराणायाः प्रथमो भेदः (१-१) एवमात्मीया देवीरप्यभियुज्यर परि-

वैमानिकों का इस प्रकार से कृतिसंचित आदि धर्म कहा अब
देवाधिकार से ही सूत्रकार उनके सामान्यरूप से परिचाराणाधर्म का
कथन करते हैं-(त्रिविहा परिचाराणा पणत्ता) इत्यादि ।

टीकार्थ-परिचाराणा तीन प्रकारकी कही गईहै परिचरणका नाम परिचा-
रणा है यह परिचाराणा देवमैथुनसेवनरूप होती है, ऋद्धयादिरूप साम-
र्थ्यसंपन्न कोई एक देव (सब देव नहीं) अल्पद्वि वाले अन्यदेवों को तथा
अन्य देवों की देवियों को वश में करके या उनका आलिङ्गन करके
अपने वेद की बाधा को उपशान्त करने के निमित्त उनके साथ परिभोग
करता है । यह प्रथम परिचाराणा का पहिला भेद है (१-१) तथा इसी
की देवियों को भी आलिङ्गन करके या उन्हें वश में करके वह देव

वैमानिकेना आ प्रकारना कृतिसंचित आदि धर्मनुं कथन थयुं । उवे
देवाधिकारनी अपेक्षाये सूत्रकार तेमना परिचाराणा धर्मनुं सामान्यरूपे कथन
करे छे-“ त्रिविहा परिचाराणा पणत्ता ” इत्यादि—

परिचाराणा त्रयु प्रकारनी कही छे । परिचरणु (मैथुन सेवन रूप) तुं
नाम परिचाराणा छे । देवे द्वारा जे मैथुन सेवन थाय छे, ते मैथुन सेवन रूप
परिचाराणाना त्रयु प्रकारे नीचे प्रभाणु छे-अधिक ऋद्धिसंपन्न (सामर्थ्य रूप
ऋद्धिसंपन्न) कौध कौध देव (अधां देवेने आ वात लागु पडती नथी) अल्प
ऋद्धिसंपन्न अन्य देवेने तथा अन्य देवेनी देवीयेने पोताने वश करी लधने
तेमने आलिङ्गन करीने पोतानी कामाग्निने उपशान्त करवाने भाटे तेमनी
साथे परिभोग करे छे । आ पडेली परिचाराणाना पडेले लेद छे । (२) पोतानी
देवीयेने वश करी लधने तेमने आलिङ्गन करे छे अने पोतानी कामाग्निने

चारयति, इति द्वितीयो भेदः (२) तथा—आत्मना आत्मानमेव देवीत्वेन देवत्वेन वा विकुर्वित्वा २ परिचारणायोग्यं विधाय २ परिचारयतीति तृतीयो भेदः (३) एवं प्रकारत्रयरूपाप्येकेयं परिचारणा, समर्थोत्कटकामैकपरिचारकवशादिति प्रथमा परिचारणा ८ । अथ द्वितीयपरिचारणामाह—एको देव आन्मीयदेवीरभियुज्य २, तथा आत्मानमेवाऽऽत्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा २ परिचारयतीति द्वितीयेयं परिचारणा, असमर्थत्वाद् उचितकामपरिचारकत्वाच्चेति २ । 'अथ तृतीय परिचारणामाह—एको देव आत्मानमेवात्मना देवत्वेन देवीत्वेन वा विकुर्वित्वा २

उनके साथ अपने वेद की वाधा को शान्त करने के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथम परिचारणा का द्वितीय भेद है तथा—अपने आप को ही देवीरूप से या देव रूप से विकुर्वित करके और उसे परिचारणा के योग्य बना करके वह उसके साथ अपने वेद की उपशान्ति के निमित्त परिभोग करता है यह प्रथमपरिचारणा का तृतीय भेद है ३, इस प्रकार से यह एक ही परिचारणा तीन रूप वाली होती है परन्तु फिर भी यह परिचारणा की अपेक्षा से एक ही है। ऐसी इस परिचारणा को जो देव समर्थ और अधिक से अधिक कामुक होता है वही करता है यह प्रथम परिचारणा है ऐसी यह परिचारणा पहली है, द्वितीय परिचारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपनी देवी को आलिङ्गन करके या उसे वश में करके उसके साथ अथवा अपने आपको ही देवरूप से या देवीरूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचारणा करता है। तृतीय परिचारणा इस प्रकार से है कोई एक देव अपने आपको ही

उपशान्त करवा भाटे तेमनी साथे परिलोग करे छे, आ प्रथम परिचारणाने भीजे लेट छे (३) कोर्ध कोर्ध देव पोते न देव अथवा देवीना इपनी विकुर्वणु करीने तेनी साथे परिलोग सेवीने पोतानी कामाग्निने सतोषे छे, आ प्रथम परिचारणाने त्रीजे लेट छे. आ प्रभाणु आ ओक न परिचारणा त्रणु प्रकारवाणी छे, परन्तु परिचारणा सामान्यनी अपेक्षाये तो ओक न प्रकारनी छे. आ प्रकारनी विचारणा न देव समर्थ अने अधिकमा अधिक कामुक डोय छे तेना द्वारा न कराय छे. पडेरी परिचारणाना स्वइपनु कथन करीने डवे सूत्रकार द्वितीय परिचारणानुं कथन करे छे—

कोर्धक देव पोतानी देवीने आलिङ्गन करीने अथवा तेने वश करीने तेनी साथे परिलोग करे छे अथवा पोताने न देव अथवा देवीइपे विकुर्वित करीने तेनी साथे परिचारणा करे छे. डवे सूत्रकार त्रीन प्रकारथी परिचारणानुं कथन करे छे—कोर्धक देव पोताने न देव अथवा देवीइपे विकुर्वित करीने तेनी साथे

परिचारयतीति तृतीयेयं परिचाराणा, अनुत्कटकामत्वाद् अल्पद्विंदेव विशेषत्वा-
च्चेति ३ । परिचारेणेत्येको मैथुनप्रकारः प्रोक्तः, साम्प्रतं तदेव मैथुनं सामान्यतः
प्ररूपयति—‘ त्रिविहे मेहुणे ’ इत्यादि, प्रथमं मैथुनसूत्रं सुगमम् । नवरं मिथु-
नस्य-स्त्रीपुंसयुग्मस्य कर्ममैथुनं, तत्तु देवमनुष्यतिरश्चामेव भवतीत्यतस्तस्य
त्रैविध्यं, नारकाणां द्रव्यतस्तदसंभवादिति चतुर्थं नास्त्येवेति, मैथुनकर्मकारकास्त्रय
एवेतितानाह—‘ तओ ’ इत्यादि, त्रयो देवमनुष्यतिर्यश्च एव मैथुनं गच्छन्ति-
प्राप्नुवन्ति-सेवन्त इत्यर्थः २ । तस्यैव मनुष्यविषये भेदानाह—‘ तओ ’ इत्यादि,

देवरूप से या देवी रूप से विकुर्वित करके उसके साथ परिचाराणा
करता है ऐसी यह परिचाराणा वही देव करता है जो अनुत्कटकामवा-
सनावाला होता है तथा अल्पऋद्धि वाला होता है । परिचाराणा यह एक
मैथुन सेवन करने का प्रकार सूत्रकार ने कहा है अब वे सामान्यरूप
से इसी मैथुन की प्ररूपण—“ त्रिविहा मेहुणे पणत्ते ” इत्यादि सूत्र
द्वारा करते हैं—इसमें प्रथम मैथुन सूत्र सुगम है विशेषता जो है वह
ऐसी है—स्त्री और पुरुष का दोनों का आपस में एक दूसरे के साथ
शारीरिक सम्बन्ध करने से जो क्रिया होती है वह मैथुन है यह मैथु-
नक्रिया देव, मनुष्य और तिर्यश्चों में ही होती है इस कारण इसे
त्रिविध कहा गया है नारक जीवों में यह मैथुन कर्म द्रव्य की अपेक्षा
होता नहीं है इसलिये मैथुन में चतुर्थ प्रकारता नहीं है इस मैथुनरूप
क्रिया के कर्त्ता ये तीन ही होते हैं देव, मनुष्यों और तिर्यश्च मनुष्य में
भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक ये तीन होते हैं स्त्रियों में पुरुषों की अभि-

परिचाराणा करे छे आ प्रकारनी परिचाराणा अे देव न करे छे के ने अनुत्कट
कामवासनावाणो डोय छे अने अल्प ऋद्धिवाणो डोय छे.

परिचाराणाने मैथुन सेवनता अेक प्रकार इपे इप्रपित करीने छे सूत्रकार
सामान्य इपे अे न मैथुननी “ त्रिविहे मेहुणे पणत्ते ” इत्यादि सूत्रो द्वारा
प्ररूपणा करे छे. तेमांतुं पडेत्तुं मैथुन सूत्र सरण छे. स्त्री अने पुरुषना
अनेना अेक थील साथे शारीरिक संबंध करवाथी ने क्रिया थाय छे तेने
मैथुन कडे छे. देव, मनुष्य अने तिर्यश्चोमां न मैथुन क्रिया संलवी शके छे.
ते कारणे तेना त्रय प्रकार कहे छे. नारक लोकोमां आ मैथुन कर्म द्रव्यनी
अपेक्षाअे थत्तुं नथी, ते कारणे मैथुनमां त्रार प्रकारो संलवी शकता नथी.
आ मैथुन इप क्रियाना कर्त्ता पशु त्रय प्रकारना लोको न डोय छे—(१) देव,
(२) मनुष्य अने (३) तिर्यश्च. मनुष्योमां पशु स्त्री, पुरुष अने नपुंसक,

त्रयः—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च मैथुनं सेवन्ते । स्त्रीषु पुंस्फामिता पुन्येषु स्त्रीका-
मिता, नपुंसकेषु मोहानलप्रदीपनवशात् स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरपि कामितावर्त्तते ।
स्त्र्यादिलक्षणमाह—

“ स्तनयोनिवतीस्त्रीस्याद् श्मश्रुमेहनवान् पुमान् ।

उभयोरन्तरं यच्च, तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥ इत्यादि ॥ सू० ४ ॥

एते च योगवन्तो भवन्तीति योग प्ररूपणामाह ।

मूलम्—तिविहे जोगे षण्णत्ते, तं जहा-मणजोगे, वयजोगे,
कायजोगे । एवं णेरइयाणां विगलिंदियवजाणं जाव वेमाणियाणं
१ । तिविहे पओगे षण्णत्ते, तं जहा-मणपओगे, वइपओगे,
कायपओगे जहा जोगे विगलिंदियवजाणं तथा पओगोवि २ ।
तिविहे करणे षण्णत्ते तं जहां-मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे ।
एवं विगलिंदियवजं जाव वेमाणियाणं ३ । तिविहे करणे षण्णत्ते
तं जहा--आरंभकरणे संरंभकरणे समारंभकरणे । निरंतरं जाव
वेमाणियाणं ॥ सू० ५ ॥

लाषा रहती है और पुरुषों में स्त्रियों की अभिलाषा रहती है अर्थात्
स्त्री पुरुष के साथ मैथुन सेवन करने की इच्छावाली होती है और पुरुष
स्त्री के साथ मैथुन सेवन की इच्छा वाला होता है परन्तु जो नपुंसक
होता है उसमें मोहाग्नि की अधिक प्रदीप्ति रहती है इस कारण उसमें
स्त्री के साथ और पुरुष के साथ दोनों के साथ मैथुन सेवन करने की
अभिलाषा होती है । स्त्री आदि का लक्षण इस प्रकार से है—“ स्तन
योनिवती स्त्री ” इत्यादि ॥ सू० ४ ॥

आ त्रयु प्रकारो डोय छे स्त्री पुरुषनी साथे मैथुन सेवानी छ्छावाणी डोय
छे अने पुरुष स्त्रीनी साथे मैथुन सेवननी छ्छावाणेो डोय छे, परन्तु ने
नपुंसक भनुष्य डोय छे तेमां मोहाग्नि अधिक प्रमाणुमां प्रदीप्त रहे छे, ते
कारणे ते स्त्रीनी साथे अने पुरुषनी साथे णन्नेनी साथे मैथुन सेवननी
अभिलाषा सेवे छे. स्त्री आदिनां लक्षणु आ प्रमाणु छे—“ स्तनयोनिवती स्त्री ”
इत्यादि. स्त्री स्तन अने योनिथी युक्त डोय छे. ॥ सू. ४ ॥

छाया-त्रिविधो योगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनोयोगः, वाग्योगः, काययोगः । एवं नैरयिकाणां विकलेन्द्रियवर्जानां यावद् वैमानिकानाम् ६ । त्रिविधः प्रयोगः, प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनः प्रयोगः, वाक्प्रयोगः, कायप्रयोगः । यथा योगो विकलेन्द्रियवर्जानां तथा प्रयोगोऽपि २ । त्रिविधकरणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-मनःकरणं, वाक्करणं कायकरणम् । एव विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् । त्रिविधं करणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आरम्भकरणं, संरम्भकरणं, समारम्भकरणम् । निरन्तरं यावद् वैमानिकानाम् ४ सू० ५ ॥

टीका-“ त्रिविधे जोगे ’ इत्यादि ।

योजनं योगः-व्यापारः । इह वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशम-समुत्थलब्धिविशेष प्रत्ययमभिप्रायाऽनभिप्रायपूर्वमात्मनो वीर्यं योगः प्रोच्यते । उक्तञ्च

“ जोगो वीरियं धामो, उच्छाह परकमो तद्वा चेद्वा ।

सत्ती सामर्थं ति य, जोगस्त इवन्ति पञ्जाया ॥ १ ॥

ये सब योगवाले होते हैं-हसलिये सूत्रकार अब योग की प्ररूपणा करते हैं-(त्रिविधे जोगे पणत्ते) इत्यादि ।

टीकार्थ-“योजनं योगः” इस व्युत्पत्तिके अनुसार योग शब्द का अर्थ व्यापार है वीर्यान्तराय कर्म के क्षय और क्षयोपशम से समुत्थ जा लब्धिविशेष वह लब्धिविशेष है कारण जिसका ऐसा जो अभिप्राय एवं अनभिप्रायपूर्वक आत्मा का वीर्य है उसका नाम योग है तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि आत्मप्रदेशों का जो परिस्पन्द कम्पन व्यापार होता है वह योग कहा गया है आत्मप्रदेशों में यह कम्पन व्यापार वीर्यान्तर कर्म के क्षय से या क्षयोपशम से तथा पुद्गलों के आलम्बन से होता है । कहा भी है-“ जोगो वीरियं धामो इत्यादि । यह योग दो

उपर्युक्त (उपर कथा प्रमाणे) अधां एवे। योगयुक्त डोय छे, तेथी सूत्रकार हुवे योगनी प्ररूपणा करे छे-“ त्रिविधे जोगे पणत्ते ” इत्यादि-

टीकार्थ-“ योजनं योगः ” आ व्युत्पत्ति अनुसार योग शब्दने। अर्थ व्यापार (प्रवृत्ति) छे. वीर्यान्तराय कर्मना क्षय अने क्षयोपशमथी अन्य लब्धिविशेष जेतुं कारण छे जेतुं जे अलिप्राय अने अलिप्रायपूर्वक आत्मानु वीर्य छे, तेनुं नाम योग छे. आ कथननुं तात्पर्य नीचे प्रमाणे छे-आत्मप्रदेशानुं जे परिस्पन्दन (कम्पन व्यापार) थाय छे, तेने योग कडे छे आत्मप्रदेशानां ते कम्पन व्यापार वीर्यान्तराय कर्मना क्षयथी अथवा क्षयोपशमथी तथा पुद्गलाना आलम्बनथी थाय छे कहुं पणु छे के-“ जोगो वीरियं धामो ” इत्यादि.

છોયા-યોગો વીર્યે સ્થામ ઉત્સાહઃ પરાક્રમસ્તથા ચેષ્ટા ।

શક્તિઃ સામર્થ્યમિતિ ચ, યોગસ્ય ભવન્તિ પર્યાયાઃ ॥૧ ॥ ઇતિ ।

સ ચ દ્વિધા-સકરણોઽકરણશ્ચ, તત્રાલેશ્યસ્ય કેવલિનઃ કૃત્સ્નયોક્તેય દૃશ્યયો-
ર્થયોઃ કેવલ જ્ઞાન દર્શનં ચોપયુજ્ઞાનસ્ય યોઽસાવપરિસ્પન્દોઽપ્રતિઘોવીર્યવિશેષઃ
સોઽકરણઃ, અસ્ય નેહાધિકારઃ, સકરણસ્યૈવાધિકારાત્ યુજ્યતે જીવઃ કર્મભિર્યેન સ
યોગ “કમ્મં જોગનિમિત્તં વજ્ઞ્ઙ્ઙ્ઙ” ઇતિ વચનાત્ । યદ્વા-યુઙ્ક્તે-પ્રયુઙ્ક્તે યં પર્યાયં
સ યોગઃ-વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમજનિતો જીવપરિણામવિશેષ ઇતિ ।

ઉક્તંચ—“મળસા વચસા કાણ વાત્રિ જુત્તસ્ત વીરિયપરિણામો ।

જીવસ્સ અપ્પણિજ્જો સ જોગસન્નો જિણવ્સાઓ ॥ ૧ ॥

તેઓ જોગેણ જહા, રત્તત્તાઈ ઘટ્તસ્સ પરિણામો ।

જીવકરણપ્પઓ, વીરિયમવિ તહપ્પપરિણામો ॥ ૨ ॥

છાયા—મનસા વચસાકાપેન વાઽપિયુક્તસ્ય વીર્યપરિણામઃ ।

જીવસ્ય આત્મીયઃ સ યોગસંજ્ઞો જિનારુયાતઃ ॥ ૧ ॥

તેજોયોગેન યથા રક્તત્વાદિઃ ઘટસ્ય પરિણામઃ ।

જીવકરણપ્રયોગઃ, વીર્યમપિ તથાઽઽત્મપરિણામઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

પ્રકાર કા હોના હૈ સકરણ ઓર અકરણ ઇનમ્નેં અકરણ યોગ જો અલે-
શ્ય કેવલી હૈં વે જન્ન કૃત્સ્ન જ્ઞેય ઓર દૃશ્ય ઇન દો પદાર્થોં મ્નેં કેવલજ્ઞાન
ઓર કેવલ દર્શન કો ઉપયુક્ત કરતે હૈં ઉસ સમય ઉનકે જો અપરિ-
સ્પન્દાત્મક અપ્રતિઘ વીર્યવિશેષ હોતા હૈ વહ અકરણયોગ હૈ, ઇસ અકરણ
યોગ કા ઘટાં અધિકાર નહીં હૈ કેવલ સકરણ યોગ કા હી અધિકાર
હૈ ઇસસે જીવ જિસકે દ્વારા કર્મોં સે યુક્ત હોતા હૈ વહ યોગ હૈ ક્યોં
કિ “કમ્મં જોગનિમિત્તં વજ્ઞ્ઙ્ઙ્ઙ” એસા વચન હૈ અથવા “યુઙ્ક્તે”
ઇતિ યોગઃ” ઇસકે અનુસાર વીર્યાન્તરાય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે જનિત જો
જીવકા પરિણામવિશેષ હૈ વહ યોગ હૈ । કહા હી હૈ—“મળસા વચસા

તે યોગના બે પ્રકાર છે—(૧) સકરણ અને (૨) અકરણ.

અલેશ્ય કેવલી બચારે કૃત્સ્ન જ્ઞેય (સંપૂર્ણ બાણવા યોગ્ય) પદાર્થ અને
દૃશ્ય, આ બે પદાર્થોમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શનને ઉપયુક્ત કરે છે, તે સમયે
તેમનામાં બે અપરિસ્પન્દાત્મક અપ્રતિઘ વીર્યવિશેષ હોય છે, તેનું નામ અકરણ
યોગ છે. તે અકરણ યોગનો અધિકાર અહીં ચાલુ નથી, અહીં તે સકરણ
યોગનો જ અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. જીવ જેના દ્વારા કર્મથી યુક્ત થાય છે,
તેનું નામ જ યોગ છે. કારણ કે—“કમ્મં જોગ નિમિત્તં વજ્ઞ્ઙ્ઙ્ઙ” એવું શાસ્ત્રનું
વચન છે અથવા “યુઙ્ક્તે ઇતિ યોગઃ” વ્યાપાર કરે તેનું નામ યોગ છે. આ વ્યુ-
ત્પત્તિ અનુસાર “વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી જનિત જે જીવનું

स त्रिविधः—मनोयोगः, वाग्योगः, काययोगः । तत्र मनसा सहकारिकारण-
भूतेन युक्तस्य जीवस्य योगः—वीर्यपर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकावदुपष्टम्भकारको
मनोयोग इति । कुतः पुनरयं मनोयोगः ? यतस्तेन ज्ञेयं जीवाजीवादि तत्त्वं
मन्यते चिन्त्यतेऽतस्तस्य मनोयोगत्वमिति । स च चतुर्विधः—सत्यमनोयोगः १,
मृषामनोयोगः २, सत्यमृषामनोयोगः ३, असत्याऽमृषामनोयोग ४ श्रेति । मनसो-
वा योगः—करणकरणानुमतिरूपो व्यापारो मनोयोगः । एवं वाग्योगोऽपि । एवं
काययोगोऽपि विज्ञेयः, नवरं स सप्तविधः—औदारिकौ 'दारिकमिश्र २ वैक्रिय

काएण ” इत्यादि । उस योग के तीन नाम इस प्रकार से हैं—मनोयोग,
वचनयोग और काययोग सहकारिकारणभूत मनसे युक्त जो जीवका
योग वीर्यपर्याय है वह मनोयोग है यह मनोयोग दुर्बलको यष्टिका(लकड़ी)
के अवलम्ब की तरह जीव को उपष्टम्भ (आधार) कारक होता है
क्यों कि जीव मन से ज्ञेयरूप जीव और अजीवादि तत्व का चिन्तन
करता है इस कारण इसे मनोयोग कहा गया है यह मनोयोग सत्य-
मनोयोग, असत्यमनोयोग, उभयमनोयोग और व्यवहार मनोयोग के
भेद से चार प्रकार का है अथवा मन का जो करण कारण और अनु-
मतिरूप जो व्यापार है वह मनोयोग है, इसी तरह का कथन वाग्योग के
सम्बन्ध में भी करना चाहिये । और इसी तरह का कथन काययोग के
सम्बन्ध में करना चाहिये, काययोग सात प्रकार का होता है । औदा-
रिक १, औदारिकमिश्र २, वैक्रिय ३, वैक्रियमिश्र ४, आहारक ५, आहार-

परिष्ठाप विशेष छे तेनु' नाम योग छे कहुं पशु छे ६—“मणसा वयसा काएण” इत्यादि

ते योगना त्रय प्रकार आ प्रमाणे छे—(१) मनोयोग, (२) वचनयोग
अने (३) काययोग. सहकारि कारणभूत मन्थी युक्त लवने जे योग (वीर्य-
पर्याय) छे, तेनु' नाम मनोयोग छे. जेभ दुर्भाजने लाकडी आधार इप अने
छे, तेभ ते मनोयोग लवने आधारकारक अने छे, कारण के लव मन्थी
ज्ञेयइय लव अने अलवादि तत्त्वतु' चिन्तन करे छे. ते कारणे ज तेने
मनोयोग कह्यो छे. ते मनोयोगना नीचे प्रमाणे चार प्रकार कहा छे—(१)
सत्य मनोयोग, (२) असत्य मनोयोग, (३) उभय मनोयोग अने (४)
व्यवहार मनोयोग. अथवा मनना जे कारण, कारण अने अनुमति इप
व्यापार छे तेनु' नाम मनोयोग छे. अत्र प्रकारतुं कथन वचनयोग अने काय-
योगना विषयमां पशु समजतुं लेधये. काययोग सात प्रकारने कह्यो छे—(१)
औदारिक, (२) औदारिक मिश्र, (३) वैक्रिय, (४) वैक्रिय मिश्र, (५) आहारक

मिश्रा ४ ऽऽहारका ५ ऽऽहारकमिश्र ६ कर्मणकाययोग ७ भेदादिति । तत्रौदा-
रिकादयः शुद्धाः सुबोधाः, औदारिकमिश्रस्तु—औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र
उच्यते, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया व्यपदिश्यते, तत्ताभ्याम-
परिपूर्णत्वात् । एव मौदारिकं कर्मणेन मिश्रं नौदारिकतया नापि कर्मणतया
व्यपदेष्टुं शक्यते, अपरिपूर्णत्वादिति तस्यौदारिकमिश्रव्यपदेशः । एवं वैक्रियाहा-
रकमिश्रावपीति । यद्वा—औदारिकाद्याः शुद्धास्तत्पर्याप्तकस्य, मिश्रास्त्वपर्याप्तक-
स्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः कर्मणेन औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाहारक-
करणकाले वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो भवतीत्येवमौदारिकमिश्रः । तथा—वैक्रियमिश्रो

कमिश्र ६, और कर्मण काययोग ७, जब तक औदारिक अपरिपूर्ण रहता
है तबतक वह औदारिक मिश्र कहा गया है । जैसे गुड़मिश्र दधि न गुड़-
रूप सेही कहा जाताहै और न दधिरूपसे ही, इसी प्रकार औदारिकशरीर
कर्मण से मिश्र हो कर न औदारिकरूप से कहा जा सकता है और न
कर्मणरूप से ही कहा जा सकता है, क्यों कि वह अपरिपूर्ण है इस
लिये उसमें औदारिकमिश्रता कही गई है । इसी प्रकार से वैक्रिय और
आहारक में भी मिश्रता जाननी चाहिये । अथवा औदारिक आदि शुद्ध
शरीर पर्याप्त जीवोंको होते हैं, और मिश्र अपर्याप्तक जीवको होता है,
उत्पत्ति में औदारिक शरीरवाले का औदारिककाय कर्मण से और
वैक्रिय, आहारक करने के कालमें वैक्रिय और आहारक इनसे मिश्र
होता है । इस तरह से औदारिक में मिश्रता जाननी चाहिये । वैक्रिय

(६)आहारक मिश्र अने (७) कर्मणु काययोग, औदारिक आदि शुद्धोत्पन्नो अर्थ सरण
छे ज्यां सुधी औदारिक अपरिपूर्ण रहे छे, त्यां सुधी तेने औदारिक मिश्र कहे
छे. जेवी रीते गोलमिश्रित हईं गोल रूपे पणु ओणभातुं नथी अने हईं
रूपे पणु ओणभातुं नथी, 'अणु प्रमाणे कर्मणुनी साथे मिश्र अवा औदा-
रिक शरीरने औदारिक पणु कही शकतुं नथी अने कर्मणु पणु कही शकतुं
नथी, कारणु के ते अपरिपूर्ण छे, तेथी तेने औदारिक मिश्र कहेवाभां आवे
छे. अणु प्रमाणे वैक्रिय अने आहारभां पणु मिश्रता समजवी.

अथवा—औदारिक आदि शुद्ध शरीरने, सद्भाव पर्याप्त एवभां न होय
छे, अने औदारिक मिश्र आदि शरीरने सद्भाव अपर्याप्तक एवभां न होय
छे. उत्पत्ति काणे औदारिक शरीरवाणानुं औदारिक शरीर कर्मणु साथे अने
वैक्रिय शरीर, आहारक करवाने काणे वैक्रिय अने आहारक शरीर साथे मिश्र
होय छे. आ रीते औदारिकभां मिश्रता समजवी. देवादि पर्यायनी उत्पत्तिभां

देवाद्युत्पत्तौ कर्मणेन, कृतवैक्रियस्य औदारिकप्रवेशाद्वायामौदारिकेण, आहार-
मिश्रस्तु साधिताहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिकप्रवेशे औदारिकेणेति । कर्म-
णकाययोगस्तु विग्रहगतौ केवलि समुद्धातेवेति । सर्व एवायं योगः पञ्चदशवेति ।
अत्रायं संग्रहः—“ सच्चं १ मोसं २ मीसं ३, असच्चमोसं ४ मणोवईचेव च
काओ उराल १ विक्रिय २ आहारग ३ मीस ६ कम्मजो-
गोत्ति ७ ॥ १ ॥

छाया—सत्^य मृषा मिश्रम् असत्यामृषा मनोवाक् चैव ।

काय औदारिक वैक्रियाहारकमिश्राः कर्मणयोग इति ॥ ”

सामान्येन योगं निरूप्य विशेषतोनारकादि चतुर्विंशति दण्डकेषु तं प्ररूप-
यनाह—‘ एवं ’ इत्यादि सुगमं, नवरमतिप्रसङ्ग निवारणायह—‘ विगर्लिय

काय देवादि पृथग्य की उत्पत्ति में कार्यण से मिश्रित होने पर वैक्रिय
मिश्र होता है तथा जिसने विक्रिया की है ऐसा जीव औदारिक में
प्रवेश करता है उस काल में वह वैक्रिय शरीर वैक्रियमिश्र होता है ।
तथा आहारक शरीरवाला जीव जब आहारककाय का प्रयोजन साधित
कर लेता है और फिर औदारिक शरीर में प्रवेश करता है तब वह
औदारिक से मिश्र हो जाता है इस तरह आहारक में मिश्रता जाननी
चाहिये, कर्मण काययोग विग्रह गतिमें अथवा केवलि समुद्धात में
होता है यह सब योग १५ प्रकारका होता है इस विषय में संग्राहक
श्लोक इस प्रकार से हैं—“ सच्च मोसं मीसं ” इत्यादि । तात्पर्य इस
श्लोक का ऐसा है कि मन के चार ४ प्रकार, वचन के ४ प्रकार और
काय के ७ प्रकार सब मिल कर पंद्रह प्रकार का योग हो जाता है । इस

वैक्रियकाय कर्मण साथे मिश्र होय छे तेथी तेने वैक्रिय मिश्र कडे छे. तथा
नेणु विक्रिया करी होय जेवो एव न्यारे औदारिकमां प्रवेश करे छे, त्यारे
ते वैक्रिय शरीर वैक्रिय मिश्र होय छे. तथा आहारक शरीरवाणो एव न्यारे
आहारककायनुं प्रयोजन सिद्ध करी ले छे अने करी औदारिक शरीरमां प्रवेश
करे छे, त्यारे ते शरीर औदारिक साथे मिश्र होय छे, आ रीते आहारकमां
मिश्रता समजवी. कर्मण काययोग विग्रहगतिमां अथवा केवलि समुद्धातमां
थाय छे. आ अथां योगना १५ प्रकार छे. आ विषयने नीचेनी संग्रहगाथामां
प्रकट करवामां आवेल छे—“ सच्चं मोसं मीसं ” इत्यादि.

आ गाथानो लावार्थं नीचे प्रमाणे छे—मनोयोगना चार प्रकार, वचन
योगना चार प्रकार अने काययोगना सात प्रकार भणीने योगना कुल १५

વજ્રાણં' ઇતિ, વિકલેન્દ્રિય વર્જનામ્, અત્ર વિકલેન્દ્રિય શબ્દેન-દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયા ગ્રાહ્યાઃ, તત્રૈકેન્દ્રિયાણામેકઃ કાયયોગ એવ ભવતિ, દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાણાં તુ કાયવાગ્રૂપૌ દ્વૌ યોગૌ તેષાં મનસોઽસદ્ભાવાત્ । મનઃપ્રભૃતિયોગ સમ્બન્ધેનેદમ-પરમાહ- 'તિવિહે પઓગે' ઇત્યાદિ સુગમં, મનઃ પ્રભૃતીનાં વ્યાપ્રિયમાણાનાં જીવેન હેતુ કર્તૃભૂતેન યત્ પ્રકર્ષેણ વ્યાપારણં-પ્રયોજનં સ પ્રયોગઃ, મનસઃ પ્રયોગો મનઃ પ્રયોગઃ । એવં વાક્યપ્રયોગઃ કાયપ્રયોગોઽપિ । 'જહા' યથા યોગસૂત્રે વિકલેન્દ્રિ-

પ્રકાર સામાન્યતઃ યોગકી પ્રરૂપણા કરકે અવ સૂત્રકાર વિશેષરૂપ સે નારકાદિ ચતુર્વિંશતિ દણ્ડકોં મેં હસકી પ્રરૂપણા કરને કે નિમિત્ત— "એવં" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહતે હેં । હસકે દ્વારા અન્હોં ને એસા કહા હૈ કિ યહ ત્રિવિધ યોગ વિકલેન્દ્રિયોં કો છોડ કર વાકી કે સમસ્ત નારક સે લેકર વૈમાનિક તક કે જીવોં કો હોતા હેં । યહાં વિકલેન્દ્રિય પદ સેં દો હન્દ્રિય, તેહન્દ્રિય ઓર ચૌહન્દ્રિય જીવોં કા ગ્રહણ હુઆ હૈ । એકેન્દ્રિય જીવકે કેવલ એક કાયયોગ હી હોતા હૈ, દો હન્દ્રિય, તેહન્દ્રિય ઓર ચૌહન્દ્રિયોં કે કાય ઓર વચન યે દો યોગ હોતે હેં । ક્યોં કિ હનમેં મનોયોગ નહીં હોતા હૈ । અવ સૂત્રકાર મન આદિ યોગ કે સમ્બન્ધ કો લેકર એસા કહતે હેં કિ—"તિવિહે પઓગે પળ્ણત્તે" પ્રયોગ ત્રી પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । જીવ કે દ્વારા મનઃ આદિ યોગોં કો જો પ્રકર્ષરૂપ સે વ્યાપારયુક્ત કિયા જાતા હૈ, વહ મનઃપ્રયોગ આદિ હૈ । મન

પ્રકાર છે-આ રીતે સામાન્યની અપેક્ષાએ યોગની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર નારકાદિ ૨૪ દંડકના જીવોને અનુલક્ષીને યોગની વિશેષ પ્રરૂપણા કરે છે, "એવં" ઇત્યાદિ.

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે વિકલેન્દ્રિયો સિવા-યના નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યાન્તના સમસ્ત જીવોમાં આ ત્રિવિધ યોગોનો સદ્ભાવ હોય છે. એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહે છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયયોગનો જ સદ્ભાવ હોય છે. દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં કાયયોગ અને વચનયોગનો સદ્ભાવ હોય છે, પણ મનોયોગનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

મનોયોગ આદિ યોગોની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રયોગોની પ્રરૂ-પણા કરે છે—"તિવિહે પઓગે પળ્ણત્તે" પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. જીવના દ્વારા મનઃ આદિ યોગોને પ્રકર્ષરૂપે વ્યાપારયુક્ત કરવાની જે ક્રિયા થાય છે તેને પ્રયોગ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) મનઃપ્રયોગ,

यवर्जानां नैरयिकादि वैमानिकान्तानां योगः प्रोक्तस्तथा प्रयोगोऽपि भावनीयः । मनोवाक्कायसम्बन्धेनैवकरणसूत्रमाह—‘ त्रिविहे करणे ’ इत्यादि, क्रियते येन तत् करणं मननादि क्रियासु प्रवर्तमानस्यात्मन उपकरणभूतस्तथातथा परिणामयुक्तः पुद्गलसंघात इत्यर्थः, तत् त्रिविधम्—मनःकरणं, वाक्करणं, कायकरणंवेति । तत्र मन एवकरणं—मनःकरणम् । एवमितरे अपि वाच्ये । ‘ एवं ’ इत्यादि, एवम्—पूर्वोक्तप्रकारेणैव योगप्रयोगसूत्रवदत्रापि नारकादारभ्य विकलेन्द्रियवर्जवैमानिकपर्यन्त-

को अधिक से अधिकरूप से व्यापारयुक्त करना इसका नाम मनःप्रयोग है वचन को अधिक से अधिक रूपमें प्रयुक्त करना वचनप्रयोग है । कायको अधिक से अधिक रूप में प्रयुक्त करना काययोग है । यह त्रिविध प्रयोग भी नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों में होता है । मनःप्रयोग और वचनप्रयोग एकेन्द्रिय जीव में और मनःप्रयोग विकेन्द्रियों में दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों में नहीं होता है । अब सूत्रकार मनोवाक्काय के सम्बन्ध से ही करण सूत्र का कथन करते हैं—“ त्रिविहे करणे ” इत्यादि—मननादि क्रियाओं में प्रवर्तमान आत्माको उपकरण भूत जो तथा तथा परिणामयुक्त पुद्गलसंघात है उसका नाम करण है । वह करण तीन प्रकार का है । मनःकरण, वचनकरण और कायकरण, मनरूप करण का नाम मनःकरण है, वचनरूप करण का नाम वाक्करण और कायरूप करण का नाम कायकरण है,

(२) वचनप्रयोग अने (३) कायप्रयोग. मनने अधिकमां अधिक रूपे व्यापारयुक्त करवुं तेनुं नाम मनःप्रयोग छे. वचनने अधिकमां अधिक रूपे व्यापारयुक्त करवुं तेनुं नाम वचनप्रयोग छे अने कायने अधिकमां अधिकरूपे व्यापारयुक्त करवी तेनुं नाम कायप्रयोग छे. आ त्रणे प्रयोगने सदृलाव पणु नारकाथी लधने वैमानिके पर्यन्तना लवोमां डोय छे. ऐकेन्द्रिय लवोमां मनःप्रयोग अने वचन प्रयोगने सदृलाव डोतो नथी, तेभज द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय अने अतुरिन्द्रिय लवोमां मनःप्रयोगने सदृलाव डोतो नथी.

इवे सूत्रकार मन, वचन अने कायरूप त्रणु करणुनुं निरूपणु करे छे—

“ त्रिविहे करणे ” इत्यादि—

मननादि क्रियाओंमां प्रवृत्त थयेला आत्माने उपकरणभूत अेवा ते ते परिणामयुक्त पुद्गलने जे संघात थाय छे, तेनुं नाम करणु छे. ते करणुना नीचे प्रमाणु त्रणु प्रकार छे—(१) मनःकरणु, (२) वचन करणु (वाक्करणु) अने (३) कायकरणु. मनरूप करणुनुं नाम मनःकरणु छे, वचनरूप करणुनुं नाम वाक्करणु छे अने कायरूप करणुनुं नाम कायकरणु छे. योग अने प्रयोगनी

વાચ્યમિતિ ભાવઃ । અથવા-યોગપ્રયોગકરણશબ્દા એકાર્થવાચકા इति नार्थभेदः, त्रयाणामप्येषामेकार्थतयाऽऽगमे^१ बहुशः प्रवृत्तिदर्शनात् । अथ प्रकारान्तरेण करणत्रैविध्यमाह— ‘ त्रिविहे ’ इत्यादि, आरम्भणमारम्भः-पृथिव्याद्युपमर्दनं, तस्य करणं, स एव वा करणमित्यारम्भकरणम् । एवं संरम्भकरणं समारम्भकरण-मपि वाच्यम् । तत्र-संरम्भकरणं पृथिव्यादि विषये मनसः संक्लेशकरणं, समार-म्भकरणं पृथिव्यादीनां सन्तापकरणमिति ।

उक्तंवात्रार्थे—“ संकप्पो संरंभो परितावकरो भवे समारंभो ।

आरंभो उद्वओ, सुद्धनयाणं तु सव्वेसिं ॥ १ ॥

योगપ્રયોગ સૂત્રોં કી તરહ યહાં પર મી નારક સે લેઠર વૈમાનિક તક કે જીવોં મેં इन तीन करणों का सद्भाव कहना चाहिये । इस कथनमें एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रिय जीवों का परिहार करना चाहिये । त्रयों कि उनमें वे तीन करण नहीं होते हैं । अथवा-योग प्रयोग और करण शब्द ये सब एक ही अर्थ के वाचक हैं अतः इनमें अर्थभेद कुछ भी नहीं है । ये तीनों एकार्थक हैं । अब सूत्रकार प्रकारान्तर से पुनःकरण की त्रिविधता का कथन करते हैं—“ त्रिविहे ” इत्यादि । आरम्भकरण, संरम्भकरण और समारम्भकरण पृथिव्यादि जीवों का उपमर्दन करना यह आरंभकरण है पृथिव्यादि जीवों के विषय में मनको संक्लेशित करना यह संरम्भकरण है तथा पृथिव्यादिक जीवोंको सन्ताप पहुँचाना यह समारम्भ करण है । कहा भी है—“ संकप्पो संरंभो ” यह करण

એમ આ ત્રણે કરણોનો નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ છે, એમ સમજવું. એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયકરણનો જ સદ્ભાવ હોય છે અને દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં વાકકરણ અને કાયકરણનો સદ્ભાવ હોય છે. આ રીતે વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રણે ત્રણ કરણોનો સદ્ભાવ હોતો નથી, પણ ઉચ્ચુક્ત વચન અને કાય બે કરણોનો જ સદ્ભાવ હોય છે.

અથવા—યોગ, પ્રયોગ અને કરણમાં કોઈ અર્થભેદ નથી. તે ત્રણે શબ્દ એકાર્થક જ છે. હવે સૂત્રકાર અન્ય પ્રકારે કરણની ત્રિવિધતા પ્રકટ કરે છે—“ ત્રિવિહે ” ઇત્યાદિ. કરણના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે—(૧) આરંભકરણ, (૨) સંરંભકરણ અને (૩) સમારંભકરણ. પૃથ્વીકાય આદિ જીવોનું ઉપમર્દન કરવું, તેનું નામ આરંભકરણ છે. પૃથ્વીકાય આદિ જીવોના વિષયમાં મનને સંક્લેષિત (કલેશયુક્ત) કરવું, તેનું નામ સંરંભકરણ છે, તથા પૃથ્વી-કાય આદિ જીવોને સંતાપ પહોંચાડવો, તેનું નામ સમારંભકરણ છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સકપ્પો સંરંભો ” ઇત્યાદિ.

१—आगमे-प्रज्ञापनायां यथा—“ कइविहेण भंते पओगे पणत्ते ’ इत्यादि ।
आवश्यके कारणतयोक्तं तथाहि—‘ जुंजण करणं तिविहं ’ इत्यादि ।

छाया—संकल्पः संरम्भः परितापकरो भवेत् समारम्भः ।

आरम्भ उपद्रवतः शुद्धनयानां तु सर्वेषाम् ॥ १ ॥ इति ।

इदं करणत्रयं चतुर्विंशतिदण्डकेषु भवतीत्याह—‘ निरंतरं ’ इत्यादि । निर-
न्तरं—अन्तररहितं नारकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तानां सर्वेषामपि वाच्यमिति भावः ।
नवरं—संरम्भकरणमसंज्ञिनां पूर्वभवसंस्कारानुवृत्तिमात्रतया विभावनीयमिति ॥ सू५ ॥

आरम्भादिकरणस्य क्रियान्तरस्य च फलमुपदर्शयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेति,
तं जहा-पाणे अइवाइत्ता भवइ १, मुसंवइत्ता भवइ २, तहा-
रूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाण
खाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं
जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेति १ । तिहिं ठाणेहिं जीवा
दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति, तं जहा-णो पाणे अइवाइत्ता भवइ
१, णो मुसंवइत्ता भवइ २, तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुए-
सणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३,
इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति २ ।

अथ चौबीस दण्डकों में होता है । इसीलिये यहां—“ निरंतर ” ऐसा
पाठ कहा गया है । नारक से लेकर वैमानिक तकके सब जीवों को यह
करणत्रय होता है, यहां एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों का वर्जन नहीं
कहा है । असंज्ञी जीवों का संरंभकरण पूर्वभव के संस्कार की अनु-
वृत्ति मात्ररूप से समझना चाहिये ॥ सू०५ ॥

आ करणत्रयनेो सहसाव ओवीशे द'उकोमां डोय छे, ते डारणे अर्डी
“ निरंतर ” शब्दनेो प्रयोग कर्यो छे. नारकोथी लधने वैमानिको पर्यन्तना
सधणा ओवोमां आ तणे करणेोनेो सहसाव डोय छे. ओकेन्द्रिय अने विकले-
न्द्रिय ओवोमां पणु आ करणत्रयनेो सहसाव रडे छे, असंज्ञी ओवोमां संरंभ-
करण पूर्वभवना संस्कारनी अनुवृत्ति मात्र रूपे समज्जुं ओधओ. ॥ सू. ५ ॥

तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति, तं जहा-पाणं अइवाइत्ता भवइ १, मुसं वइत्ता भवइ २, तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता निंदित्ता खिसित्ता गरहित्ता अव-
 माणित्ता अन्नयरे णं अमणुत्तेणं अपीइकारेणं असणपाणखा-
 इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं
 जीवा असुभ दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति । ३। तिहिं ठाणेहिं
 जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति, तं जहा-णो पाणे अइ-
 वाइत्ता भवइ १, णो मुसंवइत्ता भवइ २, तहारूवं समणं वा माहणं
 वा वंदित्ता नंमंसित्ता सकारित्ता सम्माणित्ता कल्लाणं संगलं
 देवयं चेइयं पज्जुवासित्ता मणुत्तेणं पीइकारेणं असणपाणखा-
 इमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवइ ३, इच्चेएहिं तिहिं ठाणेहिं
 जीवा सुहदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेति । ४ ॥ सू० ६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा प्राणान्
 अनिपातयिता भवति १, सृपावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहणं वा अप्रा-

अथ सूत्रकार आरम्भादि करणका और क्रियान्तर का फल दिखाते
 हुए सूत्रचतुष्टय (चार सूत्रों) का कथन करते हैं—

‘ तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेति ’ इत्यादि ।

सूत्रार्थ—इन तीन स्थानोंसे जीव अल्प आयुष्य आदि रूपसे कर्मका बन्ध
 करता है । जैसे—एक वह जो प्राणों का विनाशकर्त्ता होता है १, दूसरा
 वह जो सृपावक्ता होता है । तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण को

इसे सूत्रकार आरंभादि करणानुं अने क्रियान्तरनुं इल दशावतां चार
 सूत्रानुं कथन करे छे—“ तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेति ” इत्यादि.

सूत्रार्थ—नीचे दशावतां त्रयु स्थाने। करणो द्वारा एव अल्प आयुष्य आदि
 इये कर्मने। अथ करे छे—(१) प्राणोने। विनाश करवाथी, (२) असत्य धोव-
 वाथी अने (३) तथाइप (मुहपत्ती, रणेइरण्य आदि धारण्य करनारा) श्रमण्य

सुकेन अनेषणीयेन अशनपानखाद्यमस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अल्पायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति, तद्यथा—नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकैषणीयेन अशनपानखाद्यमस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा दीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति ॥२॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशुभदीर्घायुष्कतया कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा—प्राणान् अतिपातयिता भवति १, मृषावक्ता भवति २, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा हीलिता, निन्दिता, खिसिता, गर्हिता, अवमानयिता अन्यतरेण अप्रनोज्ञेन अप्रीतिकारकेण

अथवा माहन को अप्रासुक एवं अनेषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है । इस तरह इन तीन स्थानों से जीव अल्प आयुष्करूप से कर्मका बन्ध करता है ।

इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्मका बन्ध करता है । जैसे—जो प्राणों का विनाश करनेवाला नहीं होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है, तथा तीसरा वह जो तथारूप वाले श्रमण को अथवा माहन को प्रासुक एवं एषणीय अशन, पान, खाद्य और स्वाद्यरूप आहार से प्रतिलाभित करता है । इस तरह के इन तीन स्थानों से जीव दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध करता है २। इन तीन स्थानोंसे जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूपसे कर्मका बन्ध करता है। जैसे—जो प्राणातिपात-प्राणों का विनाशक होता है एक वह, तथा दूसरा वह जो मृषावक्ता होता है २ तथा तीसरा वह जो तथारूपवाले श्रमण

अथवा माहनने अप्रासुक अने अनेषणीय अशन, पान, आद्य अने स्वाद्यरूप अतुर्विध आहार वडोराववाथी. आ त्रणु स्थानो वडे एव अल्प आयुष्क इपे कर्मनो अंध करे छे.

नीचेना त्रणु स्थानो (कारणो) द्वारा एव दीर्घ आयुष्क इपे कर्मनो अंध करे छे—(१) प्राणोको विनाश नडी करवाथी, (२) मृषावादी नडी अनवाथी, अने (३) तथाइय श्रमण अने माहनने प्रासुक अने एषणीय अशन, पान, आद्य अने स्वाद्यरूप आहार वडोराववाथी. आ त्रणु स्थानोथी एव दीर्घायुष्क इपे कर्मनो अंध करे छे.

नीचेना त्रणु स्थानो द्वारा एव अशुभ दीर्घ आयुष्क इपे कर्मनो अंध करे छे—(१) प्राणोको विनाश करवाथी, (२) मृषावादी (असत्य बोधनार) थवाथी अने (३) तथाइयवाणा श्रमण अथवा माहननी लत्सना करवाथी,

अशनपानखाद्यस्वाद्येन प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवा अशु-
भदीर्घायुष्कतया कर्म प्रकुर्वन्ति ॥३॥ त्रिभिः स्थानैर्जीवाः शुभदीर्घायुष्कतया
कर्मप्रकुर्वन्ति, तद्यथा—नो प्राणान् अतिपातयिता भवति १, नो मृषावक्ता भवति
२, तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा वन्दिता नमस्यिता सत्कर्ता संमानयिता कल्याणं
मंगलं दैवतं चैत्यं पर्युपासिता मनोज्ञेन प्रीतिकारकेण अशनपानखाद्यस्वाद्येन
प्रतिलम्भयिता भवति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्जीवाः शुभदीर्घायुष्कतया कर्म प्रकु-
र्वन्ति ॥ ४ ॥ सू० ६ ॥

माहणकी भर्त्सना करता है, निन्दा करता है, अपमान करता है—
तिरस्कार करता है। धिक्कार आदि शब्दपूर्वक उनका अनादर करता
है और जो उनको किसी एक अमनोज्ञ, अप्रीतिकारक ऐसे अशन,
पान, खाद्य एवं स्वाद्यरूप आहारसे प्रतिलाभित करता है। इस प्रकारसे
इन तीन स्थानों से जीव अशुभदीर्घ आयुष्करूप से कर्म का बन्ध
करता है। इन तीन स्थानों से जीव शुभ दीर्घायुष्करूप से कर्म का
बन्ध करता है। जैसे एक वह जो प्राणों का विनाशक नहीं होता है।
दूसरा वह जो मृषावादी नहीं होता है २, तथा तीसरा वह जो तथा-
रूपघाले श्रमण को तथा माहण को वन्दना करनेवाला होता है, उन्हें
नमस्कार करनेवाला होता है, उनका स्तुकार करनेवाला होता है,
उनका सन्मान करनेवाला होता है तथा उन्हें कल्याणरूप, मङ्गलरूप,
देवरूप एवं ज्ञानरूप मानकर उनकी सविधि सेवा करनेवाला होता है,
और उन्हें मनोज्ञ-प्रीतिकारक अशन आदिरूप चारों प्रकारके आहारसे
प्रतिलाभित करता है। ऐसा जीव शुभ दीर्घ आयुष्करूप से कर्म का
बन्ध करता है।

निन्दा करवाथी, अपमान करवाथी, तिरस्कार करवाथी, धिक्कार आदि शब्द-
पूर्वक तेमने अनादर करवाथी, अने तेमने अमनोज्ञ, अप्रीतिकारक अशन,
पान, खाद्य अने स्वाद्यरूप आहार वडोराववाथी आ प्रकारना त्रणु स्थानोतुं
सेवन करीने एव अशुभ दीर्घ आयुष्क इपे कर्मने बंध करे छे.

नीचे दर्शावेदां त्रणु स्थानो द्वारा एव शुभ दीर्घायुष्क इपे कर्मने बंध
करे छे—(१) प्राणोना विनाश नहीं करवाथी, (२) मृषावादी नहीं होवाथी
अने (३) तथाइय श्रमण अने माहणने वंदना करीने, नमस्कार करीने,
तेमने स्तुकार करीने, तेमने सन्मान करीने, तेमने कल्याणरूप, मंगलरूप,
देवरूप अने ज्ञानरूप गळीने तेमनी विधिसहित सेवा करवाथी, अने तेमने
मनोज्ञ, प्रीतिकारक अशन, पान, खाद्य अने स्वाद्यरूप आहार वडोराववाथी.
ओयो एव शुभ दीर्घ आयुष्क इपे कर्मने बंध करे छे.

टीका—' तिर्हि ठाणे हि ' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमम् ।

नवरम्-कर्म-आयुष्कादि प्रकुर्वन्ति-वध्नतीत्यर्थः । प्राणान्-प्राणिनः अति-पातयिता-विनाशयिता इत्यर्थः । प्रगता असवः प्राणाः यस्मात्तत् प्रासुकम्-अचित्तं, तन्निषेधाद् अप्रासुकं सचित्तमित्यर्थः, तेन एषणीयम्-उद्गमादिदोषरहितं तन्निषेधाद् अनेषणीयम्-अकल्प्यमित्यर्थः, तेन प्रतिच्छम्भयिता-लाभवन्तं करोतीत्येवं शीलो भवति । हीलिता-जन्मकर्ममर्मोद्घाटनपूर्वकं निर्भर्त्सयिता, निन्दिता-कुत्सितशब्दपूर्वकं दोषोद्घाटनेनानादरकर्ता, खिसिता-हस्तमुखादिविकार

टीकार्थ-यहां कर्म शब्द से आयुष्कादि कर्मका ग्रहण हुआ है । जिस से प्राण प्रगत (नष्ट) हो जाते हैं । वह प्रासुकका ही दूसरा नाम अचित्त है । जो पदार्थ प्रासुक नहीं है, सचित्त है-वह अप्रासुक है । अप्रासुक होने से ही वह मुनिजनो के लिये एषणीय नहीं कहा गया है, एषणीय पदार्थ उद्गमादि दोषों से रहित होता है और जो उद्गमादि दोषों से सहित होता है वह अनेषणीय होता है अकल्पनीय होता है ऐसे अप्रासुक अनेषणीय आहार से जो तथारूपधारी मुनिजन को और माहण को लाभयुक्त करनेवाला स्वभाववाला होता है, वह प्राणी अल्पायुष्क रूप से कर्म का बन्ध करता है, जन्म, कर्म, मर्म उद्घाटनपूर्वक जो निर्भर्त्सना करता है वह हीलना है, कुत्सित शब्द कहता हुआ जो दोषोद्घाटन से अनादर करता है वह निन्दना है, हस्त मुख आदिको विकृत बनाकर जो तिरस्कार करता है वह अवमन्ता है, गुरु आदि के

टीकार्थ-अर्ही ' कर्म ' पदना प्रयोग द्वारा आयुष्कादि कर्मने अङ्गु करवामां आवेल छे. जेमांथी प्राणु प्रगत (नष्ट) थर्ग गया डोय छे जेवी वस्तुने प्रासुक कडे छे. प्रासुकतुं ज पीतुं नाम अचित्त छे. जे पदार्थ प्रासुक नथी, सचित्त छे-ते पदार्थने अप्रासुक कडे छे जेवा अप्रासुक पदार्थो ज मुनि-जनोने माटे अनेषणीय गणाय छे. जे पदार्थ उद्गम आदि दोषोधी रहित डोय छे, ते पदार्थने अनेषणीय कडे छे, परन्तु जे पदार्थ उद्गम आदि दोषोधी सहित डोय छे, ते पदार्थने अनेषणीय (अकल्प्य) कडे छे जेवा अप्रासुक अने अनेषणीय आहार तथारूपधारी श्रमणो अथवा माङ्गुने वडोराववाना स्वभाववाणो माणुस अल्पायुष्क रूपे कर्मने अर्ध करे छे.

जन्म, कर्म अने मर्मना उद्घाटन (जडोरात) पूर्वक जे निर्भर्त्सना (तिरस्कार) करवामां आवे छे तेनुं नाम डीलना छे. कुत्सित शब्दोने उग्यार करतां करतां दोषोने प्रकट करीने जे अनादर करवामां आवे छे तेनुं नाम निन्दा छे. हाथ, मुप आदिने विकृत करीने जे तिरस्कार करवामां आवे छे तेनुं नाम अव-

પૂર્વકમવચનતા, ગર્હિતા-ગુર્વાદિસમક્ષં દોષાધિષ્કરણપૂર્વકં તિરસ્કર્તા, અવમાનયિ-
તા-ધિકારાદિ-શબ્દપૂર્વકમપમાનકર્તા । અમનોજ્ઞેન-સ્વરૂપતોઽશોભનેન ભોક્તુમશ-
ક્ષ્યેન કદન્નાદિના, અપ્રીતિકારકેગ-અરુચિજનકેન વિરસેન-રસવર્જિતેન પ્રતિલમ્બકા-
જીવા(દાયકા)અશુભદીર્ઘાપુષ્કતયા કર્મપ્રકુર્વન્તીતિ સમ્બન્ધઃ । વન્દિતા વાચા સ્તુતિ-
કર્તા, નમસ્થિતા-કાચેન નસ્ત્રીભૂતઃ, સત્કર્તા અભ્યુત્થાનાદિનાઽઽદરકર્તા, સંમાનયિ-
તા-વસ્ત્રમક્તાદિદાનેન માનદાતા । કલ્યાણં-કલયો-મોક્ષઃ કર્મજનિતસકલોપાધિર-
હિતત્વાત્, તમ્ આ-સમન્તાત્ નયતિ-પ્રાપયતિ, અથવા-કલ્યેન-જ્ઞાનદર્શન-ચારિત્ર-

સમક્ષ દૂસરોં કે દોષોં કો જો પ્રકટ કરતા હૈ વહ તિરસ્કર્તા હૈ, ધિક્કાર
આદિ શબ્દોચ્ચારણપૂર્વક જો અપમાન કરતા હૈ વહ અવમાનયિતા હૈ,
અમનોજ્ઞ શબ્દ સ્તે એસા આહાર યહાં સ્ત્વિત કિયા ગયા હૈ જો અશોભન
હો, ખાને કે યોગ્ય ન હો, એસે અરુચિજનક વિરમ્ આહાર સે જો ઉન્હેં
પ્રતિલાભાન્વિત કરતા હૈ, એસા જીવ અશુભદીર્ઘ આયુષ્કરૂપ કર્મકા
બન્ધ કરતા હૈ । તથા વચન સે સ્તુતિ કરનેવાલા જીવ વન્દિતા કહા ગયા હૈ ।
કાચ સે નસ્ત્રીભૂત હોનેવાલા જીવ નમસ્થિતા કહા ગયા હૈ, અભ્યુત્થાન
આદિ ક્રિયાઓં દ્વારા આદર કરનેવાલા જીવ સત્કર્તા કહા ગયા હૈ, વસ્ત્ર
ઔર ભોજન આદિ દેને દ્વારા માન દેનેવાલા જીવ સમ્માનયિતા કહા
ગયા હૈ, “ કલ્યં નયતિ ઇતિ કલ્યાણમ્ ” ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર
જો કર્મજનિત સકલ ઉપાધિરહિત હોને સે મોક્ષ કી ઓર જો અપને
આપકો ઔર અવ્ય પ્રાણિયોં કો લે જાતા હૈ વહ કલ્યાણ હૈ ।

મન્તા (અપમાન કરનાર)છે. ગુરુ આદિની સમક્ષ અન્યના દોષોને જે પ્રકટ કરવામાં
આવે છે તેનું નામ તિરસ્કાર છે. ધિક્કાર આદિ શબ્દોચ્ચારણાપૂર્વક જે અપમાન
કરવામાં આવે છે તેનું નામ અવમાનયિતા છે અમનોજ્ઞ આહાર એટલે
અશોભન આહાર અથવા ખાવાને યોગ્ય ન હોય એવો આહાર અરુચિજનક
આહાર એટલે વિરસ આહાર. જે જીવ સાધુજનોને આ પ્રકારનો અમનોજ્ઞ
અને અરુચિકર આહાર વહોવરાવે છે, તે જીવ અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ક રૂપ
કર્મનો બંધ કરે છે વચનથી સ્તુતિ કરનાર જીવને વન્દનકર્તા કહે છે. કાચથી
નમન કરનાર જીવને નમસ્થિતા (નમન કરનારો) કહે છે. અભ્યુત્થાન આદિ
ક્રિયાઓ દ્વારા આદર કરનાર જીવને સત્કર્તા (સત્કાર કરનારો) કહ્યો છે.
વસ્ત્ર અને ભોજન આદિ દ્વારા માન દેનાર જીવને સંમાનયિતા (સન્માન
કરનારો) કહે છે “ કલ્યં નયતિ ઇતિ કલ્યાણમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર
જે કર્મજનિત સકળ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી પોતાને તથા અન્ય ભવ્યજીવોને
મોક્ષની તરફ દોરી જાય છે, તે કલ્યાણરૂપ છે.

લક્ષणेનાSSરોગ્યેણ આણયતિ-જીવયતિ સંસારમેહજ્વાલાવલીઢાન્ સૂઢાન્ પ્રાણિનઃ પ્રશમયતીતિ વા તં તથોક્તમ્-મોક્ષદાયકમિત્યર્થઃ, મજ્જલ-મં-ભવમમ્વન્ધિ વન્ધનં, તન્નિવન્ધનં દુઃખં વા ગાલયતિ-નાશયતીતિ તં તથોક્તમ્, યદ્વા-મજ્જયતે-પ્રાપ્યતે સ્વર્ગો મોક્ષો વાSનેનેતિ મજ્જઃ-ધર્મઃ, તં લાતિ-ગૃહ્ણાતીતિ વા, તં તથોક્તં ભવ-મયમજ્જકમિત્યર્થઃ દૈવત-દેવતૈવ દૈવતં ધર્મદેવમિત્યર્થઃ, ચૈત્યમ્-ચિત્તિઃ-સમ્ય-ગ્ઞાનં, તદેવ ચૈત્યં-જ્ઞાનસ્યુત્તં સમ્યગ્જ્ઞાનવન્તમિત્યર્થઃ પર્યુપાસિતા-સવિધિસેવિતા ભવતિ । તથા-મનોજ્ઞેન પ્રીતિકારકેણાશનાદિના પ્રતિલમ્મકા જીવાઃ શુભદીર્ઘા-યુષ્કતયા કર્મ પ્રકુર્વન્તીતિ સમ્વન્ધઃ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

અથવા “ કલ્યેન આણયતિ ” ઇતિ કલ્યાણં ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર જો સંસાર કે પ્રતિ મોહશાલી હુણ જીવોં કો મોહરૂપ અગ્નિ કી જ્વાલા સે અત્યન્ત દગ્ધ હુણ સૂઢ પ્રાણિયોં કો શાન્ત કરતા હૈ । ઉસ જ્વાલાકી વેદના સે રહિત કરનેકા સાર્ગ વતાતા હૈ-અર્થાત્ મોક્ષદાયક ઉપદેશ કો જો ઉન્હેં દેતા હૈ-ઇસ તરહ સે જો ઉન્હેં સચ્ચે જીવન કી ઓર પ્રેરિત કરતા હૈ-સચ્ચે જીવનસે જાનેકી જો ઉન્હેં શિક્ષા દેતા હૈ વહ કલ્યાણ હૈ । મજ્જલ મેં જો “ મં ” હૈ વહ ઇસ વાતકા વોધક હૈ કિ જો ભવકા વન્ધુ કરાનેવાલા કર્મ હૈ ઉસે અથવા વહ કર્મ જો દુઃખ કા કારણ હૈ ઉસ દુઃખ કો જો નષ્ટ કરતા હૈ વહ મજ્જલ હૈ । અથવા-“ મજ્જયતે પ્રાપ્યતે સ્વર્ગો મોક્ષો વા અનેન ઇતિ મજ્જઃ ” જિસકે દ્વારા સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કિયા જાતા હૈ વહ મજ્જ હૈ ઇસા વહ મજ્જ ધર્મરૂપ હૈ ઇસ મજ્જરૂપ ધર્મ કો જો ગ્રહણ કરતા હૈ વહ મજ્જલ હૈ અર્થાત્ ભવકે ભય કા જો

અથવા-“ કલ્યેન આણયતિ ઇતિ કલ્યાણં ” આ વ્યુ-પત્તિ અનુસાર જે સંસારના મોહમાં ડૂબેલા જીવોને-મોહરૂપી અગ્નિની જ્વાલાથી અત્યન્ત દગ્ધ થયેલા મૂઠ જીવોને તે જ્વાલાની વેદનાથી રહિત થવાનો માર્ગ બતાવે છે, એટલે કે જે તેમને મોક્ષદાયક ઉપદેશ દે છે અને આ રીતે જે તેમને સાચું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે-સાચું જીવન જીવવાની જે તેમને શિક્ષા આપે છે, તે સાધુજનોને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે મંગલ શબ્દનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-ભવનો બધ કરાવનાર કર્મને નાશ કરનારને અથવા તે કર્મ જે દુઃખતું કારણ છે તે દુઃખનો નાશ કરનારને મંગલરૂપ કહે છે. “ મજ્જયતે પ્રાપ્યતે સ્વર્ગો મોક્ષો વા અનેન ઇતિ મજ્જઃ ” જેના દ્વારા સ્વર્ગ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને ‘ મજ્જ ’ કહે છે. એવું તે મજ્જ ધર્મરૂપ છે. આ મજ્જરૂપ ધર્મને જે ગ્રહણ કરે છે તે મંગલ છે. એટલે કે ભવના ભયનો જે ભંગ છે તેને મંગલ કહે છે. ધર્મદેવતું

પ્રાણાતિપાતાદિ નિષેધશ્ચ ગુપ્તિસદ્ભાવે મવતીતિ ગુપ્તિપ્રરૂપણાં તત્સમ્બન્ધા
દ્વણ્ડપ્રરૂપણાં ચાહ —

મૂલમ્--તઓ ગુત્તીઓ પ્ણણત્તાઓ, તં જહા--મણગુત્તી વઙ્ગુત્તી
કાયગુત્તી । સંજયમણુસ્સાણં તઓ ગુત્તીઓ પ્ણણત્તાઓ, તં જહા--
મણગુત્તી વઙ્ગુત્તી કાયગુત્તી । તઓ અગુત્તીઓ પ્ણણત્તાઓ તં જહા--
મણ અગુત્તી વઙ્ગુ અગુત્તી કાય અગુત્તી । એવં નેરઙ્ગયાણં જાવ થાણિ-
ચકુમારાણં, પંચિંદિયતિરિક્લજોણિયાણં, અસંજતમણુસ્સાણં,
વાણમંતરાણં, જોઙ્ગસિયાણં, વેમાણિયાણં ॥ તઓ દંડા પ્ણણત્તા,
તં જહા--મણદંડે વઙ્ગદંડે કાયદંડે । નેરઙ્ગયાણં તઓ દંડા પ્ણણત્તા,
તં જહા--મણદંડે વઙ્ગદંડે કાયદંડે, વિગલિંદિયવજ્જં જાવ વેમા-
ણિયાણં ॥ સૂ૦ ૭ ॥

છાયા-તિસ્સો ગુપ્તયઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્વથા-મનોગુપ્તિઃ, વાગ્ગુપ્તિઃ, કાયગુપ્તિઃ । સંયતમ-
મનુષ્યાણાં તિસ્સો ગુપ્તયઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્વથા-મનોગુપ્તિઃ, વાગ્ગુપ્તિઃ, કાયગુપ્તિઃ । તિસ્સો-
ગુપ્તયઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્વથા-મનોગુપ્તિઃ, વાગ્ગુપ્તિઃ, કાયગુપ્તિઃ । એવં નૈરયિકાણાં
યાવત્સ્તનિત કુમારાણાં, પશ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્યોનિકાનામ્, અસંયતમનુષ્યાણાં, વાનચ્ય-
ન્તરાણાં, જ્યતિઃક્રાણાં, વૈમાનિકાનામ્ । ત્રયોદ્વણ્ડાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્વથા-મનોદ્વણ્ડઃ,
વાગ્દ્વણ્ડઃ, કાયદ્વણ્ડઃ । નૈરયિકાણાં ત્રયો દ્વણ્ડાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્વથા-મનોદ્વણ્ડઃ,
વાગ્દ્વણ્ડઃ, કાયદ્વણ્ડઃ । ત્રિકલેન્દ્રિયવર્જં યાવદ્ વૈમાનિકાનામ્ । સૂ૦ ૭ ॥

મંજક હૈ વહ મજ્જલ હૈં ધર્મદેવ કા નામ દૈવત હૈં, “ ચૈત્ય ” યહ પદ
“ ચિતી સંજ્ઞાને ” ધાતુ સે બના હૈં હસકા અર્થ સમ્પક્ જ્ઞાન સે જો
યુક્ત હોતા હૈ યહ હૈ ॥ સૂ૦ ૬ ॥

પ્રાણાતિપાત આદિકા નિષેધ ગુપ્તિકે સદ્ભાવમેં હોતા હૈ, હસ કારણ
અવ સૂત્રકાર ગુપ્તિકી પ્રરૂપણા ઓર હસકે સમ્બન્ધ સે દ્વણ્ડકી પ્રરૂપણા
કરતે હૈં—‘ તઓ ગુત્તીઓ પ્ણણત્તાઓ ’ હત્યાદિ ।

નામ દૈવત છે. “ ચૈત્ય ” ચૈત્ય પદ “ ચિતી સંજ્ઞાને ” ધાતુમાંથી બન્યું છે.
જે સમ્યક્ જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે તેને જ ચૈત્યરૂપ માનવામાં આવે છે. સૂ. ૬
ગુપ્તિના સદ્ભાવમાંજ પ્રાણાતિપાત આદિનો નિષેધ સંભવી શકે છે.
તે કારણે હવે સૂત્રકાર ગુપ્તિની પ્રરૂપણા કરે છે અને ત્યારબાદ તેનાથી વિપ-
રીત એવા દંડની પ્રરૂપણા કરે છે—“ તઓ ગુત્તીઓ પ્ણણત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

टीका—' तत्रो गुत्तीओ ' इत्यादि सुगम, नवरं-गोपनं गुप्तिः आगन्तुक-पापकचवरनिरोधः, अशुभयोगनिरोधो वा मनोवाकायानां कुशलत्वेन प्रवर्तन-मकुशलत्वेन च निवर्तनमिति भावः । एतास्तिस्रो गुप्तयः केषां भवन्तीत्याह—

टीकार्थ-गुप्तियां तीन कही गई हैं । मनोगुप्ति, वचनगुप्ति, और कायगुप्ति, संयत मनुष्यों के ये तीनों गुप्तियां होती हैं । अगुप्तियां भी तीन कही गई हैं । एक मनो अगुप्ति, दूसरी वचन अगुप्ति और तीसरी काय अगुप्ति, नैरयिक से लेकर यावत् स्तनित कुमार तक तथा पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च, असंयत मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक इन सब के ये तीन अगुप्तियां होती हैं ।

दण्ड तीन कहे गये हैं, एक मनोदण्ड, दूसरा वचोदण्ड और तीसरा कायदण्ड, नैरयिकों के तीन दण्ड कहे गये हैं । मनदण्ड, वचन दण्ड, और कायदण्ड, इसी तरह का कथन विकलेन्द्रियों को छोड़कर यावत् वैमानिकों तक जानना चाहिये । गोपन का नाम गुप्ति है अर्थात् आगन्तुक पापरूप कचवर-(कचरा) का निरोध करना इसका नाम गुप्ति है । या कुशल मन वचन और काय का प्रवर्तन करना और अकुशलता की ओर से उन्हें हटाना इसका नाम गुप्ति है । तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि मन, वचन काय की क्रिया तथा योग का सभी तरहसे निग्रह करना गुप्ति नहीं है, किन्तु प्रशस्त निग्रह ही गुप्ति है, प्रशस्त

टीकार्थ-गुप्तियो त्रय प्रकारनी कही छे-(१) मनोगुप्ति, वचनगुप्ति अने (३) कायगुप्ति. संयत मनुष्योमां आ त्रये गुप्तियोनो सहभाव डोय छे अगुप्तिना पणु त्रय प्रकार छे-(१) मनः अगुप्ति (२) वचन अगुप्ति अने (३) काय अगुप्ति. नारकोथी लधने स्तनितकुमारो पर्यन्तना लुवोमां, पंचेन्द्रिय तिर्य-योमां असंयत मनुष्योमां, वानव्यन्तरोमां, ज्योतिषिक देवोमां अने वैमानिक देवोमां आ त्रय अगुप्तियोनो सहभाव डोय छे.

दंडना पणु त्रय प्रकार कही छे-(१) मनोदंड, (२) वचोदंड (वाचदंड) अने (३) कायदंड. नारकोमां आ त्रये दंडनो सहभाव कही छे. विकलेन्द्रियो सिवायना आकीना वैमानिक पर्यन्तना समस्त लुवोमां पणु त्रये दंडनो सह लाव डोय छे गोपननुं नाम गुप्ति छे ओटले के आगन्तुक पापरूप कचरानो निरोध करवो तेनुं नाम गुप्ति छे. अथवा अशुभ योगनो निरोध करवो तेनुं नाम गुप्ति छे. अथवा कुशल मन, वचन, कायनुं प्रवर्तन करवुं अने अकुशल-ताथी तेमने हर राखवा तेनु नाम गुप्ति छे. आ कथननुं तात्पर्य ओ छे के मन, वचन अने कायानी क्रिया तथा योगनो संपूर्णपणे निरोध (निग्रह) करवो तेनु नाम गुप्ति नथी, पणु प्रशस्त निग्रहनुं नाम न गुप्ति छे.

‘ संजयमणुस्साणं ’ इत्यादि, एताश्चतुर्विंशतिदण्डके चिन्त्यमानाः संयतमनुष्याणां संयतानां-विरतिमतां मनुष्याणां भवन्ति, नान्येषां, नापि नारकादीनामिति । उक्ता गुण्यः, अथतद्विपर्ययभूता अगुप्तीराह—‘ तओअगुत्तीओ ’ इत्यादि सुगमं, नवरं विशेषत एतेषां चतुर्विंशति दण्डकेऽतिदेशमाह—‘ एवं ’ इत्यादि, एव-सामान्य सूत्रवन्नारकादीनां सूत्रोक्तानां वैमानिकपर्यन्तानां तिस्रोऽगुप्तयोवाच्याः इहैकेन्द्रियविकलेन्द्रिया नोक्ताः, तेषां वाङ्मनसयोर्बुधायोगमसम्भवात् । संयतमनुष्या अपि न गृहीताः गुप्तिमत्प्रतिपामिति । अगुप्तयश्च स्वपरेषां दण्ड-

निग्रहका अर्थ है सोच समझकर तथा श्रद्धापूर्वक स्वीकार किया गया अर्थात् बुद्धि और श्रद्धापूर्वक, मन, वचन और काय को उन्मार्ग से रोकना और सन्मार्ग में लगाना ये तीन गुप्तियां किनके होती हैं ? यही “ संजयमणुस्साण ” इत्यादि सूत्रद्वारा समझाया गया है । जो संयमी हैं विरति से युक्त हैं ऐसे मनुष्यों के ही ये तीन गुप्तियां होती हैं । अविरतिवालों के तथा नारकादिकों के नहीं होती हैं, इन गुप्तियों की विपक्षभूत जो अगुप्तियां हैं वे भी तीन ही प्रकार की होती हैं, ये तीन अगुप्तियां नारकसे लेकर वैमानिक तक के जीवों में होती हैं, क्योंकि यहां विरति होने का अभाव है इस कथन में एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को ग्रहण नहीं किया गया है क्योंकि एकेन्द्रिय जीवों के मन और वचन नहीं होते हैं तथा विकलेन्द्रियों के मन नहीं होता है । जीव को दण्ड उसका अपराधी बनना पड़े इसका नाम दण्ड

प्रशस्त निग्रहनेो अर्थ आ प्रमाणे छे-विचार, समज्जु अने श्रद्धा-पूर्वक मन, वचन अने कायने उन्मार्गे (अत्रणे मार्गे) जतां रोकवा अने सन्मार्गे वापवा तेतुं नाम ज प्रशस्त निग्रह छे “ संजयमणुस्साणं ” इत्यादि सूत्रमां अे प्रकट करवामां आव्यु छे के अे त्रणु गुप्तियोनेो सदृभाव संयमी (विरतियुक्त) मनुष्येमां ज डोय छे. अविरतियुक्त मनुष्येमां तथा नारकादिकेमां तेअनेो सदृभाव डोतो नथी. आ गुप्तियोनी विपक्षभूत अगुप्तियो पणु त्रणु प्रकारनी ज कडी छे. नारकेथी लधने वैमानिक पर्यन्तना जेवेमां आ त्रणु अगुप्तियोनेो सदृभाव डोय छे, कारणु के ते जेवेमां विरति संभवी शकती नथी. परन्तु आ कथन अेकेन्द्रिय अने विकलेन्द्रिय जेवेनेे लाशु पडतुं नथी, कारणु के अेकेन्द्रिय जेवेमां मन अने वचननेो अभाव डोय छे तथा विकलेन्द्रियोआ मननेो अभाव डोय छे जेनेे कारणु जेवेनेे अपराधी बनवुं पडे छे, तेना त्रणु प्रकार उपर जताववामां आव्या छे अेकेन्द्रिय अने विक-

नानि भवन्तीति दण्डनिरूपयति—‘ तत्रो दंडा ’ इत्यादि सुग्रमं, नवरं मनसा स्वपरेषां दण्डनं मनोदण्डः । यद्वा-दण्डयतेऽनेनेति दण्डः, मन एव दण्डो मनो-दण्ड इति । एवमितरात्रपि । चतुर्दशति दण्डकेषु नारकादारभ्य विकलेन्द्रियत्रयमिति एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियान् चर्जयित्वेत्यर्थः । वैमानिकपर्यन्तानां त्रयोदण्डा-र्वाच्याः । विकलेन्द्रियाणां हि दण्डत्रयं न संभवति, तेषां वाङ्मनसोर्यथायोगम भावादिति ॥ सू० ७ ॥

दण्डश्च गर्हणीयो भवतीति गर्हा, तत्सम्बन्धात् प्रत्याख्यानं च सूत्रचतुष्ट-येनाह —

मूल्-तिविहा गरिहा पणत्ता, तं जहा-मणसा वेगे गरिह इ, वयसा वेगे गरिहइ, कायसा वेगे गरिहइ, पात्राणं कम्माणं अकरणयाए ॥१॥ अहवा गरिहा तिविहा पणत्ता, तं जहा-दीहं पेगे अद्धं गरिहइ, रहस्तं पेगे अद्धं गरिहइ, कायं पेगे पाडिसाहरइ, पात्राणं कम्माणं अकरणयाए । तिविहे पञ्चक्खाणे पणत्ते, तं जहा मणसा वेगे पञ्चक्खाइ, वयसा वेगे पञ्चक्खाइ, कायसा वेगे पञ्चक्खाइ ॥१॥ एवं जहा गरहा तथा पञ्चक्खाणे वि दो आलावगा भाणियव्वा सू० ८ ॥

हे ये दण्ड भी तीन होते हैं । ये भी एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोड़ कर नैरयिकसे वैमानिक तक के जीवों में तीन ही होते हैं । एकेन्द्रियमें एक और विकलेन्द्रियों में दो दण्ड होते हैं, तीन नहीं होते हैं, इसलिये यहाँ इनका परिहार किया गया है ॥ सू० ७ ॥

दण्ड गर्हणीय होता है सो इसी अभिप्राय से सूत्रकार अब गर्हा और इसके सम्बन्ध से प्रत्याख्यान को कथन सूत्र चतुष्टय से करता है — ‘ तिविहा गरिहा पणत्ता इत्यादि ।

सेन्द्रिय सिवायना अधा एवे-मा-नारकथी वैमानिक पर्यन्तना एवेमां त्रणे प्रकारना दंडनो सद्भाव डेय छे अकेन्द्रियोमां मात्र कायदंडनो अने विकलेन्द्रियोमां वागूदंड अने कायदंडनो सद्भाव डेय छे. ते एवेमा त्रणे दंडनो सद्भाव संलवी शक्तो नथी, ते कारणे ते एवेने उपयुक्त कथन लायु पडतुं नथी. सू. ७

दंड गर्हणीय डेय छे आ संबंधने अनुलक्षिने सूत्रकार डेवे गर्हा अने प्रत्याख्याननी प्रशुपणा करवा निमित्ते नीचेनां चार सूत्रो उडे छे—

છાયા—ત્રિવિધા ગર્હા પ્રજ્ઞતા, તદ્વથા—મનમા વૈકો ગર્હતે, વચમા વૈકો ગર્હતે કાયેન વૈકો ગર્હતે, પાપાનાં કર્મણામકરણતયા ॥૧॥ અથવા ગર્હા ત્રિવિધા પ્રજ્ઞતા, તદ્વથા—દીર્ઘામપ્યેકોઽદ્ધાં ગર્હતે, દ્વસ્વામપ્યેકોઽદ્ધાં ગર્હતે, કાયમપ્યેકઃ પ્રતિસંહરતિ પાપાનાં કર્મણામકરણતયા । ૨ । ત્રિવિધં પ્રત્યાખ્યાનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા—મનસા વૈકઃ પ્રત્યાખ્યાતિ, વચસા વૈકઃ પ્રત્યાખ્યાતિ, કાયેન વૈકઃ પ્રત્યાખ્યાતિ । એવ યથા ગર્હા તથા પ્રત્યાખ્યાનેઽપિ દ્વાવાચાપકો ભણિતવ્યો ॥ મૂ૦ ૮ ॥

ટીકા—‘ ત્રિવિધા ગરિહા ’ ઇત્યાદિ, ગર્હામ્વદ્વયં મૃગમમ્ ।

નવર—ગર્હતે—જુગુપ્સતે દણ્ડં સ્વક્રીયં પરક્રીયમાત્માનં વા । કથમિત્યાહ—પાપાનાં કર્મણામકરણતયા હેતુભૂતયા ઠિસાદિવર્જનેનેત્યર્થઃ, કાયગર્હા હિ પાપ-કર્માઽપવૃત્ત્યૈવ ભવતીતિ ભાવઃ ૧ । અથવા—પ્રકારાન્તરેણપિ ગર્હા ત્રિવિધા ભવતિ, તથાહિ—‘ દીર્ઘપેગે ’ ઇત્યાદિ, એકઃ—કથિત્ દીર્ઘામપ્યદ્વા—દીર્ઘ કાલં યાવદ્-ગર્હતે । એવમેકઃ કથિત્ દ્વસ્વં કાલં યાવદ્ ગર્હતે । એકઃ કથિત્ કાયમપિ—

ટીકાર્થ—ગર્હાંતીન પ્રકારકી કહી ગર્હાંતે । જૈસે કોઈ એક મનસે ગર્હાં કરતા હૈ કોઈ એક વચન સે ગર્હાં કરતા હૈ । કોઈ એક કાય સે ગર્હાં કરતા હૈ, ગર્હાં કિનકી કરતા હૈ । હસકે લિચે કહા ગયા હૈ કિ—“પાવાણં કર્મણાં અકરણયાણ ” કૃત પાપકર્મોં કી અકરણ રૂપસે ગર્હાં કરતા હૈ અર્થાત્ જો પાપકર્મ સેરે દ્વારા પહિલે કિચે ગયે હૈં અપ મૈં ડન પાપકર્મોંકો નહીં કરૂંગા । હસ પ્રકારકે ડનકે પ્રતિ આત્મગ્લાનિ કરતા છુઆ ભવિષ્ય મૈં ડનકે ન કરને કે લિચે અપને આપકો તૈયાર કરતા હૈ યહી ગર્હાં હૈ, કોઈ મન સે હુએ પાપકર્મોં પર ૧, કોઈ વચન સે છુગ પાપકર્મોં પર ૨,

“ ત્રિવિધા ગરિહા પળ્ણતા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગર્હાં ત્રણુ પ્રકારની કહી છે—(૧) કોઈક એવ મનથી ગર્હાં કરે છે, (૨) કોઈક એવ વચનથી ગર્હાં કરે છે અને (૩) કોઈક એવ કાયાથી ગર્હાં કરે છે. તે એવ શેની ગર્હાં કરે છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ પાવાણં કર્મણાં અકરણયાણ ” તે એવ કૃત પાપકર્મની અકરણરૂપે ગર્હાં કરે છે. એટલે કે પોતાના દ્વારા જે પાપકર્મોંનું સેવન થઈ ગયું છે, તે પાપકર્મોંનું ભવિષ્યમાં પોતે સેવન નહીં કરે એવો નિશ્ચય કરે છે અને થઈ ગયેલાં પાપકર્મોંને માટે તેનો આત્મા ગ્લાની અનુભવે છે તથા ભવિષ્યમાં એવું ન કરવાને માટે પોતાને તૈયાર કરે છે. આ પ્રમાણે કરવું તેનું નામ જ ગર્હાં છે. (૧) કોઈ મનથી થયેલા પાપકર્મોં પર ઘણા પ્રકટ કરે છે, (૨) કોઈ વચનથી થયેલાં પાપકર્મોં

स्वशरीरमपि पापानां कर्मणामकरणतया पापान्निवर्तनार्थमित्यर्थः संहरति निरुणद्धि कायेन पापप्रवृत्तिं न करोतीति भावः । गृहीऽतीते दण्डे भवति, । भविष्यति तु प्रत्याख्यानमिति प्रत्याख्यानं सूत्रद्वयेनाह- 'तिविहे' इत्यादि सुगमं, नवरम्- 'एवं' इत्यादि, एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण यथा 'गरिहा' इति गृहीयां तथा प्रत्या-

और कोई कायसे हुए पापकर्मों पर छुणा प्रकट करता है और आगे अब ऐसा नहीं करुंगा इस प्रकार से कहता है यही गृही है । "अहवा गरिहा तिविहा पणत्ता" अथवा गृही तीन प्रकारकी कही गई है जैसे कोई एक दीर्घकाल तक गृही करता है १, कोई एक थोड़े काल तक गृही करता है २, और कोई एक पापकर्म से अपने आपको हटाने के लिये शरीर से पापप्रवृत्ति नहीं करता है ।

प्रत्याख्यान तीन प्रकार का कहा गया है-कोई एक मनसे प्रत्याख्यान करता है, कोई एक वचन से प्रत्याख्यान करता है, कोई एक काय से प्रत्याख्यान करता है, इस तरह गृही के सम्बन्धमें जैसे दो आलापक कहे गये हैं वैसे ही वे दो आलापक प्रत्याख्यान के सम्बन्धमें भी कहना चाहिये ।

गृही नाम जुगुप्सा का है, अपने द्वारा कृत पाप के प्रति अथवा पर के द्वारा कृत पाप के प्रति या अपनी आत्मा के प्रति जो जुगुप्सा करता है यह सब गृही में आता है । पाप कर्मों को अब मैं नहीं करुंगा, इस

प्रत्ये धृष्टा प्रकट करे छे अने (३) कोछि कायार्थी थयेलां पापकर्मो प्रत्ये धृष्टा प्रकट करे छे, अने भविष्यमां येतुं नडीं करे तेम कडे छे, तेतुं नाम न गडीं छे. "अहवा गरिहा तिविहा पणत्ता" अथवा गडींता नीये प्रभाणे त्रष्टु प्रकार पणु कया छे-(१) कोछि एव दीर्घकाण सुधी गडीं करे छे, (२) कोछि एव अल्पकाण सुधी गडीं करे छे अने (३) कोछि एव पापकर्मथी पोतानी नतने हर राभवा माटे शरीरथी पापप्रवृत्ति करतो नथी.

प्रत्याख्यानना पणु त्रष्टु प्रकार कया छे-(१) कोछि एव मनथी प्रत्याख्यान करे छे, (२) कोछि एव वचनथी प्रत्याख्यान करे छे अने (३) कोछि एव कायार्थी प्रत्याख्यान करे छे. गडींता विषयमां नेवा ये आलापक कडेवामां आव्या छे, येवां न ये आलापक प्रत्याख्यानना विषयमां पणु समज्वा नेधये.

गडीं अेटवे जुगुप्सा (धृष्टा) पोताना द्वारा करायेलां पापकर्मो प्रत्ये अथवा अन्य द्वारा करायेला पापकर्मो प्रत्ये अथवा पोताना आत्मानी प्रत्ये ने जुगुप्सानी दृष्टिथी नेवामां आवे छे तेतुं नाम न गडीं छे. "पापकर्मो

સ્થાનેડપિ-પ્રત્યાખ્યાનસૂત્રેડપિ દ્વાવાલાપકો-વાક્યરચનારૂપો મણિતવ્યો-વાચ્યો,
વિશેષસ્ત્રવ્યમ્ ' ગરિહ્' इत्यस्य स्थाने ' पञ्चक्खाइ ' इति वक्तव्यम् । प्रत्या-
ख्याति पापान्निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ सू० ८ ॥

પાપકર્મપ્રત્યાખ્યાતાસ્થ પાપકારિણો ભવન્તીતિ દ્રક્ષદ્દષ્ટાન્તેન તેર્ણા પુરુષાણાં
પ્રરૂપણાય નવ સૂત્રીમાહ—

મૂર્ણ—તઝો રુક્ષા પળગત્તા, તં જહા--પત્તોવણ્ પુાફોવણ્ ફલો-
વણ્ ૧। ઇવામેવ તઝો પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા--પત્તોવગરુક્ષ-
સમાણા પુાફોવગરુક્ષસમાણા ફલોવગરુક્ષસમાણા ૨ । તઝો
પુરિસજાયા પળગત્તા તં જહા--નામપુરિસે ઠવળપુરિસે દ્વપુરિસે
૩ । તઝો પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા--નાળપુરિસે ઢંસળપુરિસે
ચરિત્તપુરિસે ૪ । તઝો પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા--વેદપુરિસે

પ્રકાર કે નિશ્ચય સે જો હિંસાદિક કા ત્યાગ કર દેતા હેં વહી કૃનદળડ
કે પ્રતિ જુગુસા કરના કહા હેં । પાપકર્મ સેં કાય સે પ્રવૃત્તિ નહીં કરના
યહ કાય ગર્હી હેં । ઇસ તરહ યહ કાય ગર્હી પાપકર્મ સેં અપ્રવૃત્તિ કરને
સે હી હોતી હેં । ઇસી પ્રકાર સે વચનગર્હી ઔર મનોગર્હી કે સમ્બન્ધ
મેં ણી કથન જાનના ચાહિયે । ગર્હી અતીતદળડ-પાપ મેં હોતી હેં ઔર
પ્રત્યાખ્યાન આગે હોનેવાલે દળડ-પાપ પર હોતા હેં । ગર્હી કે દો આલા-
પકોં કે અલુસાર પ્રત્યાખ્યાન કે સમ્બન્ધ સેં ણી દો આલોપક કહના
ચાહિયે ઈસા જો કહા ગયા હેં સો પ્રત્યાખ્યાન કે આલોપક સેં “ પ્ચ-
ક્ષાઈ ” ઈસી ક્રિયાપદ કા પ્રયોગ “ ગરિહ્ ” ઇસ ક્રિયાપદ કે સ્થાન
મેં કરના ચાહિયે, પાપ સેં અપની આત્મા કો હટા લેના ઇસ કા નામ
પ્રત્યાખ્યાન હેં ॥ સૂ૦૮ ॥

હવે હું નહીં કરું, ” આ પ્રકારના નિશ્ચયપૂર્વક જે હિંસાદિકનો ત્યાગ કરવામાં
આવે છે તેનું નામ જ કૃતદંડ પ્રત્યે જુગુપ્સા કરી કહેવાય છે પાપકર્મોનું
કાયાથી સેવન ન કરવું તેનું નામ કાયગર્હી છે, આ રીતે પાપકર્મોમાં અપ્રવૃત્ત
રહેવાથી જ કાયગર્હી થાય છે. એ જ પ્રમાણે વચનગર્હી અને મનોગર્હી વિષે
પણ કથન સમજવું. અતીત દંડ (પાપકર્મ) ની ગર્હી કરાય છે અને ભવિ-
ષ્યમાં થનારા દંડ (પાપકર્મ) ના પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. ગર્હીના, જે આલોપકો
જેવા જ જે આલોપકો પ્રત્યાખ્યાન વિષે પણ કહેવાનું જે આગળ સૂચન કર-
વામાં આવ્યું છે, તે સૂચન અનુસાર આલોપકો બનાવતી વખતે “ ગરિહ્ ”
આ ક્રિયાપદને બદલે “ પ્ચક્ષાઈ ” આ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.
ષોતાના આત્માને પાપથી દૂર રાખવો તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. ॥ સૂ. ૮ ॥

चिंधपुरिसे अभिलाषपुरिसे ५ । तिविहा पुरिसजाया पणत्ता,
तं जहा--उत्तमपुरिसा मज्झिमपुरिसा जहन्नपुरिसा ६ । उत्तम-
पुरिसा तिविहा पणत्ता, तं जहा--धम्मपुरिसा भोगपुरिसा
कम्मपुरिसा । धम्मपुरिसा अरिहंता, भोगपुरिसा चक्खवट्ठी, कम्म-
पुरिसा वासुदेवा ७ । मज्झिमपुरिसा तिविहा पणत्ता, तं
जहा--उग्गा भोगा रायन्ना ८ । जहन्नपुरिसा तिविहा पणत्ता,
तं जहा--दासा भयगा भाइल्लगा ९ ॥ सू० ९ ॥

छाया—त्रयो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—पत्रोपगः, १ पुष्पोपगः २ फलोपगः,
एवमेव त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पत्रोपगवृक्षसमाना, २। पुष्पोपगवृक्ष-
समानाः फलोपगवृक्षसमानाः, त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा नामपुरुषः
स्थापनापुरुषः, द्रव्यपुरुषः, ३। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—ज्ञानपुरुषः,
दर्शनपुरुषः, चारित्रपुरुषः ४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—वेदपुरुषः,
चिह्नपुरुषः, अभिलाषपुरुषः ५। त्रिविधानि पुरुषजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—उत्तम
पुरुषाः, मध्यमपुरुषाः, जवन्यपुरुषाः ६। उत्तमपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
धर्मपुरुषाः, भोगपुरुषाः, कर्मपुरुषाः । धर्मपुरुषाः अर्हन्तः, भोगपुरुषाश्चक्रवर्तिनः,
कर्मपुरुषा वासुदेवाः ७। मध्यमपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा उग्रः, भोगाः, राज-
न्याः ८। जवन्यपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा दासा, भृतकाः, भागिकाः ९ ॥ सू० ९ ॥

टीका—‘तत्रोरुक्खा’ इत्यादि । त्रयो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-
पत्रोपगः, पुष्पोपगः, फलोपगः । तत्र पत्राणि—उपगच्छति—प्राप्नोतीति पत्रोपगः—

पापकर्म का प्रत्याख्यान करनेवाले जीव परोपकारी होते हैं । इस
वात की प्ररूपणा अब सूत्रकार वृक्ष के दृष्टान्तद्वारा नौ सूत्रों से करते
हैं—“तत्रोरुक्खा पणत्ता” इत्यादि ।

टीकार्थ—वृक्ष तीन प्रकार के कहे गये हैं—एक पत्रोपग—पत्रबहुल, दूसरे
पुष्पोपग—पुष्पबहुल और तीसरे फलोपग—फलबहुल, इसी तरह पुरुष

पापकर्मना प्रत्याख्यान करनेवाले एव परोपकारी होय छे. आ वातनी
प्ररूपणा सूत्रकार वृक्षना दृष्टान्त द्वारा नव सूत्रोनी महदधी करे छे—

“तत्रोरुक्खा पणत्ता” इत्यादि—

टीकार्थ—वृक्षो त्रयु प्रकारनां क्ख्यां छे—(१) पत्रोपग (पाननी विपुलता संपन्न)
(२) पुष्पोपग (पुष्पोनी विपुलता संपन्न) अने (३) फलोपग (फलोनी

પ્રકાર મી ત્રીન કહે ગયે હૈં—એક પત્રોપગ વૃક્ષસમાન, દૂસરે પુષ્પોપગ વૃક્ષસમાન, ત્રીસરે ફલોપગ વૃક્ષસમાન ઇસ પ્રકાર સે મી પુરુષ ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—જૈસે નામપુરુષ, સ્થાપના પુરુષ ઓર દ્રવ્યપુરુષ ।

ઇસ પ્રકારસે મી પુરુષ ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—જૈસે જ્ઞાનપુરુષ, દર્શનપુરુષ ઓર ચારિત્રપુરુષ ।

ઇસ પ્રકારસે મી ત્રીન પુરુષ કહે ગયે હૈં—જૈસે—વેદપુરુષ, ચિહ્નપુરુષ ઓર અભિલાપપુરુષ ।

ઇસ પ્રકાર સે મી પુરુષ ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, ઉત્તમપુરુષ, મધ્યમપુરુષ ઓર જઘન્યપુરુષ, ઇનમેં ઉત્તમપુરુષ ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—જૈસે—ધર્મપુરુષ ભોગપુરુષ ઓર કર્મપુરુષ । અર્હન્ત ધર્મપુરુષ હૈં, ચક્રવર્તી ભોગ પુરુષ હૈં । તથા વાસુદેવ કર્મપુરુષ હૈં, મધ્યમપુરુષ મી ત્રીન પ્રકારકે હૈં । જૈસે—ઉગ્રપુરુષ, ભોગપુરુષ ઓર રાજન્યપુરુષ ।

જઘન્યપુરુષ મી ત્રીન પ્રકાર કે હૈં—દાસ, મૃતક ઓર ભાગિક, વૃક્ષોં કે ત્રીન પ્રકારોં મેં જો વૃક્ષપત્રોં કો પ્રાપ્ત કિયે હુવ હોતે હૈં વે પત્રોપગ વૃક્ષ હૈં અર્થાત્ પત્ર જિનમેં અધિક હોતે હૈં એસે વૃક્ષપત્રોપગ વૃક્ષ હૈં ।

(વિપુલતાવાળા) એ જ પ્રમાણે માણુસના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન માણુસો, (૨) પુષ્પોપગ વૃક્ષ સમાન માણુસો અને (૩) ફલોપગ વૃક્ષ સમાન માણુસો પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નામ પુરુષ, (૨) સ્થાપના પુરુષ અને (૩) દ્રવ્ય પુરુષ.

પુરુષના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાન પુરુષ, (૨) દર્શન પુરુષ અને (૩) ચારિત્ર પુરુષ.

પુરુષના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) વેદ પુરુષ, (૨) ચિહ્ન પુરુષ અને (૩) અભિલાપ પુરુષ

આ પ્રમાણે ખીજ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ઉત્તમ પુરુષ, (૨) (૨) મધ્યમ પુરુષ અને (૩) જઘન્ય પુરુષ તેમાં ઉત્તમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) ધર્મ પુરુષ, (૨) ભોગ પુરુષ અને (૩) કર્મ પુરુષ. અહ્ત ધર્મ પુરુષ છે, ચક્રવર્તી ભોગ પુરુષ છે અને વાસુદેવ કર્મ પુરુષ છે. મધ્યમ પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉગ્ર પુરુષ, (૨) ભોગ પુરુષ અને રાજન્ય પુરુષ. જઘન્ય પુરુષના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દાસ, (૨) ભૂતક (૩) ભાગિક.

વૃક્ષોના ત્રણ પ્રકારની સ્પષ્ટતા—જે વૃક્ષ અધિક પત્રથી યુક્ત હોય છે, તે વૃક્ષને પત્રોપગ વૃક્ષ કહે છે. અધિક ફૂલોથી યુક્ત વૃક્ષને પુષ્પોપગ વૃક્ષ

પત્રવહુલઃ । एवं पुष्पोपगः-पुष्पवहुलः १ फलोपगः-फलवहुलः, । दाष्टान्तिक
 योजनामाह—'एवामेव' इत्यादि, एवमेव अनेनैव पत्रोपगादिदृक्षदृष्टान्तेन त्रीणि
 पुरुषजातानि पुरुषप्रकाराः पुरुषविशेषाः प्रज्ञप्तानि, तत्र-पत्र पुष्पफलवहुला वृक्षा
 अर्थिषु सामान्यविशिष्ट-विशिष्टतरो-पकारकारिणो भवन्ति । तथाहि-पत्रवहुला-
 वृक्षाश्लयादानेन, पुष्पवहुलाः-सुरभिगन्धदानेन, फलवहुलाः-फलप्रदानेनोपकु-
 र्वन्त्यर्थिजनान् । एवं लोकोत्तरपुरुषा अपि शिष्यजनान् पत्रस्थानीयसूत्रदानेन,
 पुष्पस्थानीयार्थदानेन, फलस्थानीयोभयदानेनोपकुर्वन्तीति । एवं यथायोगमन्य-
 वस्तुदानादिनाऽपि लोकोत्तरपुरुषा उपकारकारिणो भवन्तीति २ । अथ पुरुषप्र-

इसी प्रकारसे जिनमें पुष्पों की बहुलता होती है वे पुष्पोपगवृक्ष हैं ।
 और जिनमें फल अधिक होते हैं वे फलोपगवृक्ष हैं । ये दृष्टान्तरूप में
 यहां प्रयुक्त किये गये हैं । अब दाष्टान्त को इनके साथ घटित करतेहुए
 सूत्रकार कहते हैं-कि इसी तरह से पुरुषप्रकार-पुरुषविशेष भी तीन
 होते हैं-एक वे जो शिष्यजनों को पत्र स्थानीय सूत्रदान से उनका उप-
 कार करते हैं । दूसरे वे जो पुष्पस्थानीय अर्थदानसे उनका उपकार करते हैं ।
 तीसरे वे जो फलस्थानीय उभयदान से सूत्र और अर्थ दोनों के दानसे
 उनका उपकार करते हैं । पत्र पुष्प और फल इनसे बहुल जो वृक्ष होते
 हैं वे अर्थिजनों को सामान्य रूपसे विशिष्ट रूप से और विशिष्टतररूप
 से उपकारी होते हैं । इसी तरह से लोकोत्तर पुरुष भी शिष्यजनों के
 पूर्वोक्तरूप से उपकारी होते हैं । इस तरह से अन्य वस्तु प्रदानाद्वारा
 भी लोकोत्तर पुरुष जनता के उपकारी होते हैं ऐसा जानना चाहिये २ ।

કહે છે અને અધિક ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષને ફલોપગ વૃક્ષ કહે છે હવે પુરુ-
 ષોના જે પત્રોપગ વૃક્ષ સમાન આદિ ત્રણ પ્રકારો ઉપર બતાવવામાં આવ્યા
 છે, તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે-પોતાના શિષ્યોને પત્રસ્થાનીય સૂત્રદાન
 દ્વારા જેઓ ઉપકૃત કરે છે એવા પુરુષોને પત્રોપગવૃક્ષ જેવાં કહ્યા છે પોતાના
 શિષ્યને પુષ્પસ્થાનીય અર્થદાન દ્વારા ઉપકૃત કરનારા પુરુષોને પુષ્પોપગ વૃક્ષ
 સમાન કહ્યા છે. ફલસ્થાનીય ઉભયદાનથી-સૂત્ર અને અર્થના દાનથી શિષ્યોને
 ઉપકાર કરનાર શુરુજનોને ફલોપગ વૃક્ષ સમાન કહ્યા છે.

જેમ પાન, ફૂલ અને ફળોથી સંપન્ન વૃક્ષો અર્થિજનોને સામાન્ય રૂપે,
 વિશિષ્ટ રૂપે અને વિશિષ્ટતર રૂપે ઉપકારક હોય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય
 વસ્તુના પ્રદાન આદિ દ્વારા લોકોત્તર પુરુષે પણ જનતાને માટે ઉપકારી થઈ
 પડે છે, એમ સમજવું.

स्तात्रात् पुरुषवक्तव्यतां सप्तसूत्र्या निरूपयति—‘ तथो पुरिसजाया ’ इत्यादि, सुगमम् । नवरं पुरुषप्ररूपणा क्रियते—नामपुरुषः ‘ पुरुष ’ इति नाममात्रम्, स्थापना पुरुषः—लेप्यचित्रादिषु पुरुषाकृतिमात्रम्, पुरुषज्ञानसंपन्नोऽप्यनुपयुक्तो द्रव्यपुरुषः ‘ अणुवओगो दव्वं ’ इति वचनात् । नामस्थापनादीनां विशेषविवरण-मनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामवलोकनीयम् ३ । पुनः पुरुषत्रैविध्यमाह—तत्र ज्ञानरूपभावप्रधानः पुरुषो ज्ञानपुरुषः, एवं दर्शनपुरुषश्चा-

अब सूत्रकार पुनः सप्तसूत्री द्वारा इसी पुरुष वक्तव्यताका कथन करते हैं—नामपुरुष वे हैं जो नाममात्र के पुरुष हैं अर्थात् किसी भी वस्तु का पुरुष ऐसा जो नाम लोक व्यवहार चलाने के लिये रख लिया जाना है वह नामपुरुष है इस नाम पुरुष में पुरुष के जैसे कोई भी लक्षण नहीं होते हैं । लेप्य, चित्र आदिकों में जो पुरुषाकृति की स्थापना करली जाती है, वह स्थापनापुरुष है । पुरुषज्ञानसंपन्न हुआ भी जीव अनुपयुक्त अवस्थावाला है, तो वह द्रव्यपुरुष है क्यों कि “ अणुवओगो दव्वं ” ऐसा सिद्धान्त वचन है, नामस्थापना आदिका विशेष विवरण अनुयोगद्वार सूत्रकी अनुयोग चन्द्रिका टीकामें मैंने लिखा है—अतः जिज्ञासुओं को यह टीका अवश्य देखनी चाहिये । इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं—ज्ञानपुरुष आदि यहां ज्ञानपुरुष में ज्ञानरूप भावप्रधान पुरुष लिया गया है । इसी प्रकारसे दर्शनरूप भावप्रधानपुरुष दर्शनपुरुष में और

इये सूत्रकार सात सूत्रों द्वारा ओज पुरुष वक्तव्यतानुं विशेष कथन करे छे—नामपुरुष ते छे के जे नाममात्रनी अपेक्षाओ जे पुरुष छे. ओएवे के के छे पणु वस्तुनुं पुरुष ओपुं जे नाम लोकव्यवहार यथावधाने भाटे राख-वासां आवे छे, ते नामपुरुष छे. आ नामपुरुषमां पुरुषतां जेवां के छे लक्षणो होतां नथी. लेप्य चित्र आदिमां जे पुरुषाकृतिनी स्थापना करवासां आवे छे, तेने स्थापना पुरुष कहे छे पुरुषज्ञान संपन्न ओव जे अनुपयुक्त अवस्था-वाणो होय छे, तो तेने द्रव्यपुरुष कहे छे, उपयोग वगरनाने द्रव्य कहेवाय छे. कारण के “ अणुवओगो दव्वं ” आ प्रकारनुं सिद्धांत कथन छे, नाम, स्थापना आदिनुं विशेष विवरण अनुयोगद्वार सूत्रनी अनुयोगचन्द्रिका टीकां मांसा द्वारा लखवासां आवेल छे तो जिज्ञासु पाठके ने ते वांछवा लल मणु छे.

इये ज्ञानपुरुष आदि त्रय प्रकारनुं स्पष्टीकरण करवासां आवे छे—ज्ञानरूप भावनी प्रधानतावाणा पुरुषने ज्ञानपुरुष कहे छे, दर्शनरूप भावनी प्रधानतावाणा पुरुषने दर्शन पुरुष कहे छे अने आश्रितरूप भावनी प्रधानता-वाणा पुरुषने आश्रित पुरुष कहे छे. ।

रित्रपुरुषश्चापि वाच्यः ४ । पुनः पुरुषत्रैविध्यम्, तत्र-पुर्वेदानुभवनप्रधानः पुरुषो वेदपुरुषः । स च पुरुषवेदानुभूतिकाले स्त्री पुंनपुंसकेषु त्रिष्वपि भवति, “ वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्म ” इति वचनात्, यथा— स्त्रीकामितारूपपुरुषवेदसंपन्नानि स्त्री पुरुषनपुंसकानीति । इदमुक्तं भवति—स्त्रीकामुकी स्त्री, स्त्रीकामुकः पुरुषः, स्त्रीपुरुषकामुकं नपुंसकं चेति । यद्वा— स्त्रीनपुंसकवेषधारी पुरुषो वेदपुरुषः कथ्यते, अयं वेदेन पुरुषः वेषेण तु स्त्री, नपुंसकं वापि भवति १, चिह्नैः-पुरुषचिह्नं इन्द्रशुक्रमादिभिरूपलक्षितः पुरुषश्चिह्नपुरुषः, चिह्नमात्रेण पुरुषो न तु यथार्थतया, यथा— इन्द्रशुक्रभृतिचिह्नयुक्तं नपुंसकमिति । यद्वा— चिह्नेन—वेषेण पुरुषचिह्न

चारित्ररूप आवप्रधानपुरुष चारित्रपुरुषमें लिया गया है । वेदपुरुषमें पुर्वेदानुभव प्रधानतावाला पुरुष गृहीत हुआ है । यह पुर्वेदानुभवप्रधान पुरुष वेदानुभूति कालमें स्त्री, पुंनपुंसक तीनों में भी होता है । कहा भी है—“ वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्म ” स्त्री पुंनपुंसक स्त्रीकामितारूपपुरुषवेदसंपन्न होते हैं । तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि पुरुष की चाहनावाली स्त्री होती है, स्त्रीकी चाहनावाला पुरुष होना है । और स्त्रीपुरुष दोनों की चाहनावाला नपुंसक होना है । अथवा स्त्री नपुंसक वेषधारी जो पुरुष होता है वह वेदपुरुष है । ऐसा पुरुष केवलवेद से पुरुष होता है वेषसे तो वह स्त्री या नपुंसक होता है । इन्द्रशु, रोम दाढी-मूछ आदिरूप जो पुरुषचिह्न है उन चिह्नोंसे उपलक्षित जो पुरुष है वह चिह्न पुरुष है, यह चिह्न पुरुषचिह्न मात्रसे पुरुष होता है यथार्थ रूपमें पुरुष नहीं होता ।

वेदपुरुषमां पुर्वेदानुभवनी प्रधानतावाणा पुरुष अडणु करवामां आवेत्त छे. ते पुर्वेदानुभवप्रधान पुरुष, पुरुषवेदानुभूतिकालमा स्त्री, पुं (पुरुष) अने नपुंसक, अे त्रयेमां पणु डोय शके छे कणु पणु अड छे डे—“ वेयपुरिसो तिलिंगो वि पुरिसवेयाणुभूइकालम्म ” स्त्रीनपुंसक स्त्रीकामिताइय पुरुषवेद संपन्न डोय छे. आ कथनतु तात्पर्य अे छे डे पुरुषनी आडतावाणी स्त्री डोय छे, स्त्रीनी आडतावाणे पुरुष डोय छे, अने स्त्री अने पुरुष, अे अनेनी आड तावाणे नपुंसक डोय छे

अथवा—स्त्रीनपुंसक वेषधारी ने पुरुष डोय छे तेने वेदपुरुष कडे छे, अेवे पुरुष केवण वेदनी अपेक्षाअे न पुरुष डोय छे, वेषनी अपेक्षाअे तो ते स्त्री अथवा नपुंसक डोय छे इन्द्रशु, रोम (दाढी-मूछ) आदि इय ने पुरुषचिह्न छे, ते चिह्नोथी उपलक्षित ने पुरुष छे तेने चिह्नपुरुष कडेवाय छे. ते चिह्नपुरुष ते चिह्नोनी अपेक्षाअे न पुरुष लागे छे, पणु यथार्थ इये तो पुरुष डोतो

पुरुषः पुरुषवेषधारी स्त्र्यादिरिति । पुरुषवेदो वा चिह्नपुरुष इति २ । अभिलाप्य-
तेऽनेनेति-अभिलापः-शब्दः, स एव पुल्लिङ्गतयाऽभिधानात् पुरुषः-अभिलाप-
पुरुषः, शब्दमात्रेण पुरुष इत्यर्थः यथा घटः कूटोवेति । उक्तञ्च-“ अभिलापो
पुल्लिङ्गाभिहाणमेत्तं घडोव० ” इति ३, । पुनः पुरुषत्रैविध्यमाह-उत्तमपुरुषा
मध्यमपुरुषा जघन्यपुरुषाः ६ । एतेष्वपि-उत्तमपुरुषास्त्रिविधाः-धर्मपुरुषाः, भोग-
पुरुषाः, कर्मपुरुषाः । तत्र-धर्मः-क्षायिकचारित्रादिः, तदर्जनपराः पुरुषाः धर्म-
पुरुषाः अर्हन्तः भोगाः मनोज्ञशब्दादयः, तत्परायणाः पुरुषाः-भोगपुरुषाः-

जैसा कि श्मश्रु आदि पुरुष चिह्नों से युक्त नपुंसक होता है । अथवा चिह्न
शब्द का अर्थ वेष है । इस वेष से जो पुरुष है वह चिह्नपुरुष है । ऐसे
चिह्नपुरुष पुरुषवेषधारी स्त्री आदि होते हैं अथवा पुरुषवेदवाला चिह्न-
पुरुष है २ जो पुल्लिङ्ग शब्दवाला होता है वह अभिलाप पुरुष है अर्थात्
पुल्लिङ्ग शब्द द्वारा जिसका अभिधान-कथन होता है वह अभिलापपुरुष
है जैसे “ घटः कूटः ” आदि, कहा भी है-“ अभिलापो पुल्लिङ्गाभिहा-
णमेत्तं घडोव० ” इति ५ ।

इस प्रकार से भी पुरुषप्रकार तीन होते हैं-जैसे उत्तमपुरुष आदि
इनमें भी उत्तमपुरुष त्रिविध होते हैं जैसे धर्मपुरुष आदि क्षायिकचारित्र
आदि का नाम धर्म है इस धर्म के उपार्जन करने में तत्पर जो पुरुष हैं वे
धर्मपुरुष हैं ऐसे धर्मपुरुष अर्हन्त हैं मनोज्ञशब्दादिरूप भोग हैं इन भोगों की
प्रधानतावाले जो पुरुष हैं वे भोगपुरुष हैं, ऐसे भोगपुरुष चक्रवर्ती

नथी. नेमके श्मश्रु आदि पुरुषचिह्नों की नपुंसक पण्य युक्त होय छे. अथवा
चिह्न शब्दको अर्थ वेष पण्य थाय छे. ते वेषनी अपेक्षाये ने पुरुष होय
छे तेने पण्य चिह्नपुरुष कडे छे. जेवां चिह्नपुरुषमां पुरुषवेषधारी स्त्री आदिने
गण्णवी शक्य छे. अथवा पुरुषवेदवागाने चिह्नपुरुष कडे छे ने पुल्लिङ्ग तरीये
गण्णी शक्य जेवां होय तेने अभिलापपुरुष कडे छे. अटवे के पुल्लिङ्ग (नर
जतिना शब्द द्वारा नेतुं कथन थाय छे तेतुं नाम अभिलापपुरुष छे. नेम
के “ घटः कूटः ” घटो वगेरे. कहु पण्य छे के “ अभिलापो पुल्लिङ्गाभिहाणमेत्तं
घडोव० ” इत्यादि-पुरुषना नीचे प्रमाणे त्रय प्रकार पडे छे-उत्तम पुरुष आदि.

उत्तम पुरुषना त्रय प्रकार पडे छे-नेमके धर्मपुरुष आदि. क्षायिक
चारित्र आदिनुं नाम धर्म छे ते धर्मनुं नाम उपार्जन करवाने तत्पर होय
जेवा पुरुषाने धर्मपुरुषो कडे छे जेवां धर्मपुरुषो अर्हन्ता छे. मनोज्ञ शब्दादि रूप
भोग छे. ते भोगोनी प्रधानतावागाने पुरुषो होय छे तेमने भोगपुरुषो कडे छे.

चक्रवर्तिनः । कर्माणि—कण्टकोद्धाररूपाणि तत्परायणाः पुरुषाः कर्मपुरुषाः—वासु-
देवा ७ । इति । मध्यमपुरुषा अपि—उग्रभोगराजन्यभेदात् त्रिविधाः । तत्र—उग्राः
भगवत् ऋषभदेवस्वामिनो राज्यकाले ये आरक्षका आसन् ते । भोगाः कुलगुरुवः ।
राजन्याः—राजमित्राणि ८ । जघन्यपुरुषाणां त्रैविध्यमाह—‘ दासा ’ इत्यादि,
दासाः—दासीपुत्रादयः । भृतकाः—वेतनेन कर्मकराः । ‘ भाङ्गल्लग ’ त्ति भागिकाः
भागो विद्यते कृष्यादौ येषां ते भागिनः, तएव भागिकाः शुद्धचातुर्थिकादि
भागवन्त इत्यर्थः ॥ सू० ९ ॥

उक्तं मनुष्यपुरुषाणां त्रैविध्यं साम्प्रतं सामान्यतस्तिरथां जलचरस्थलचर-
खचरविशेषाणां त्रैविध्यं द्वादशमूत्र्या, तिर्यगादिल्लीपुंनपुसकानां च दशमूत्र्या, एवं
द्वाविंशतिसूत्र्यातदाह—

मूलम्—तिविहा मच्छा पण्णत्ता, तं जहा--अंडया पोयया
संमुच्छिया १ । अंडया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--इत्थी
पुरिसा नपुंसगा २ । पोयया मच्छा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा--
इत्थी पुरिसा नपुंसगा ३ । तिविहा पक्खी पण्णत्ता, तं जहा--

होते है । कण्टकोद्धाररूप कर्म में परायण जो पुरुष होते है वे कर्मपुरुष
हैं, ऐसे कर्मपुरुष वासुदेव होते है, मध्यमपुरुष के भेदों में जो उग्र
पुरुष कहे गये है वे भगवान् ऋषभदेवस्वामी के राज्यकालमें जो आर-
क्षक (रक्षा करनेवाले) थे वे है । कुलगुरु भोग पुरुष है, राजमित्र
पुरुष है । जघन्य पुरुषों की त्रिविधता में दासी पुत्रादिरूप दास, वेतन
से काम करनेवाले भृतक, और खेती किसानी आदि में जिनका भाग
होता है वे भागिक पुरुष है ॥ सू० ९ ॥

એવાં ભોગપુરુષો ચક્રવર્તીઓ હોય છે. કંટકોદ્ધાર (શત્રુરૂપી કાટાને કહાડનાર) રૂપ
કર્મમાં પરાયણ જે પુરુષો હોય છે તેમને કર્મપુરુષો કહે છે. એવાં કર્મપુરુષ
વાસુદેવ હોય છે. મધ્યમ પુરુષોને એક ભેદ જે ઉગ્રપુરુષ કહેવામાં આવ્યો
છે તેના દષ્ટાન્ત રૂપે ઋષભદેવ સ્વામીના રાજકાળમાં જે આરક્ષકો (રક્ષા
કરનારા) હતા, તેમને ગણાવી શકાય છે. કુલગુરુને ભોગપુરુષ, રાજમિત્રને
રાજન્ય પુરુષ કહે છે. ભૂતક અને ભાગિક આ ત્રણ પ્રકારના જઘન્ય પુરુષો
હોય છે. દાસીપુત્રને દાસ કહે છે, વેતન લઈને કામ કરનારને ભૂતક કહે છે
અને ખેતી, વાડી આદિમાં જેમનો ભાગ હોય છે તેમને ભાગિકપુરુષો કહે છે. ॥સૂ. ૯॥

अंडया पोयया संमुच्छिन्ना ४ । अंडया पक्खी तिविहा पणत्ता,
 तं जहा-इत्थी पुरिसा नपुंसगा ५ । पोयया पक्खी तिविहा
 पणत्ता, तं जहा-इत्थी पुरिसा नपुंसगा ६ । एवमेतेणं अभिलावेणं
 उरपरिसप्पावि भाणियत्वा ९, भुयपरिसप्पा वि भाणियत्वा १२ ।
 एवं चैव तिविहा तिरिक्खजोणिया पणत्ता, तं जहा-इत्थी
 पुरिसा नपुंसगा १ । तिविहा इत्थीओ पणत्ताओ, तं जहा-
 तिरिक्खजोणत्थीओ, मणुस्सित्थीओ, देवित्थीओ २ । तिरिक्ख-
 जोणित्थीओ तिविहाओ पणत्ताओ, तं जहा-जलयरीओ थल-
 चरीओ, खहचरीओ ३ । मणुस्सित्थीओ तिविहाओ पणत्ताओ,
 तं जहा-कम्मभूमियाओ, अकम्मभूमियाओ, अंतरदीवियाओ ४ ।
 तिविहा पुरिसा पणत्ता, तं जहा-तिरिक्खजोणियपुरिसा, मणु-
 स्सपुरिसा, देवपुरिसा ५ । तिरिक्खजोणियपुरिसा तिविहा पणत्ता,
 तं जहा-जलयरा, थलयरा, खहयरा ६ । मणुस्सपुरिसा तिविहा
 पणत्ता, तं जहा-कम्मभूमिया, अकम्मभूमिया, अंतरदीवया ७ ।
 तिविहा नपुंसगा पणत्ता, तं जहा-णेरइयनपुंसगा, तिरिक्ख-
 जोणियनपुंसगा, मणुस्सनपुंसगा ८ । तिरिक्खजोणियनपुंसगा
 तिविहा पणत्ता, तं जहा-जलयरा, थलयरा, खहयरा ९ ।
 मणुस्सनपुंसगा तिविहा पणत्ता, तं जहा-कम्मभूमिया अकम्म-
 भूमिया अंतरदीवया १० ॥ सू०१० ॥

इस तरह से मनुष्य पुरुषों की त्रिविधता कही, अब सामान्यतः
 तिर्यञ्चों की जलचर, थलचर और खेचर विशेषों की त्रिविधता सूत्रकार

आ रीते मनुष्य पुरुषोनी त्रिविधतानुं प्रतिपादन करीने हवे सूत्रकार
 तिर्यञ्चोनी-जलचर, स्थलचर अने भेचरनी-त्रिविधतानुं आर सूत्रो द्वारा

छाया—त्रिविधा मत्स्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अण्डजाः, पोतजाः, संमूर्च्छिमाः १।
 अण्डजा मत्स्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः २। पोतजा
 मत्स्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः ३। त्रिविधाः पक्षिणः
 प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अण्डजा पोतजाः संमूर्च्छिमाः ४। अण्डजाः पक्षिणस्त्रिविधाः
 प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाः ५। पोतजाः पक्षिणस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः,
 तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि ६। एवमेतेनाभिलापेन उरःपरिसर्वा अपि
 भणितव्याः ९, भुजपरिसर्वा अपि भणितव्याः १२ ॥ एवमेव त्रिविधास्तिर्यग्यो-
 निकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि १। त्रिविधाः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः,
 तद्यथा—तिर्यग्योनिकस्त्रियः, मनुष्यस्त्रियः, देवस्त्रियः २। तिर्यग्योनिकस्त्रियस्त्रिविधाः
 प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचर्यः, स्थलचर्यः, खचर्यः ३। मनुष्यस्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः,
 तद्यथा—कर्मभूमिजाः, अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः ४। त्रिविधाः पुरुषाः
 प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तिर्यग्योनिकपुरुषाः, मनुष्यपुरुषाः, देवपुरुषाः ५। तिर्यग्यो-
 निकपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः, स्थलचराः, खचराः ६। मनुष्य-
 पुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमिजाः, अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः ७।
 त्रिविधाः नपुंसकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरधिकनपुंसकाः, तिर्यग्योनिकनपुंसकाः,
 मनुष्यनपुंसकाः ८। तिर्यग्योनिकनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः,
 स्थलचराः, खचराः ९। मनुष्यनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमिजाः,
 अकर्मभूमिजाः, अन्तरद्वीपजाः १० ॥ सू० १० ॥

टीका—‘ त्रिविधा मच्छा ’ इत्यादि द्वादशसूत्री सुगमा ।

नवरं—अण्डे—पक्ष्यादि प्रादुर्भावकोषे जायन्ते—उत्पद्यन्ते इत्यण्डजाः ।
 पोता एव जाता न जरायादिना वेष्टिताः पूर्णावयवा योनिनिर्गतमात्रा एव

द्वादशसूत्र द्वारा और तिर्यगादि स्त्रीपुंनपुंसकों की त्रिविधता दशसूत्र
 द्वारा कहते हैं—‘ त्रिविधा मच्छा पणत्ता ’ इत्यादि ।

टीकार्थ—जलचर जीवरूप जो मत्स्य हैं वे तीन प्रकारके कहे गये हैं—जैसे
 अण्डज, पोतज और संमूर्च्छिम १, अण्डज मत्स्य—स्त्री, पुरुष और
 नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं । खेचर पक्षी भी तीन

कथन करे छे अने तिर्यगादि स्त्री, पुंनपुंसकानी त्रिविधतानुं दश सूत्रे द्वारा
 कथन करे छे—“ त्रिविधा मच्छा पणत्ता ” इत्यादि—

टीकार्थ—जलचर जीवरूप जे मत्स्य छे तेना नीचे प्रमाणे त्रय प्रकार कहे छे.
 (१) अण्डज, (२) पोतज अने (३) संमूर्च्छिम. अण्डज मत्स्यता पण स्त्री,
 पुरुष अने नपुंसक अेषां त्रय लेह कहे छे जेचरपक्षीता पण नीचे प्रमाणे

प्रकार के कहे गये हैं—जैसे-अण्डज, पोतज और संसृष्टिम, इनमें जो अण्डज पक्षी हैं वे स्त्री पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं—पोतज पक्षी भी तीन प्रकारके कहे गये हैं—स्त्री, पुरुष और नपुंसक इस तरहके इस अभिलाषद्वारा उग्रः परिसर्प और सुज परिसर्पके विषयमें भी कथन करना चाहिये । इसी तरह से त्रिविध तिर्यग्योनिक कहे गये हैं—जैसे-स्त्री, पुरुष और नपुंसक इनमें स्त्रियां तीन प्रकार की कही गई हैं । जैसे तिर्यग्योनिक स्त्रियां, मनुष्यस्त्रियां और देवस्त्रियां तिर्यग्योनिकस्त्रियां भी तीन प्रकारकी कही गई हैं—जलचरी, स्थलचरी और खेचरी मनुष्यस्त्रियां—कर्मभूमिजा, अकर्मभूमिजा और अन्तरहीपजा के भेद से तीन प्रकारकी होती हैं, तिर्यग्योनिक पुरुष, मनुष्य पुरुष और देवपुरुष के भेद से पुरुष तीन तरहके होते हैं । तिर्यग्योनिकपुरुष भी तीन प्रकार के होते हैं । जैसे जलचर, स्थलचर और खेचर, मनुष्य पुरुष कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज अन्तरहीपज ऐसे तीन भेदवाले हैं । नपुंसक भी तीन प्रकारके होते हैं—नैरयिक नपुंसक, तिर्यग् नपुंसक और मनुष्यनपुंसक, तिर्यग्योनि नपुंसक भी तीन प्रकार हैं । जलचर,

त्रय प्रकार कहे हैं—(१) अण्डज, पोतज अने (३) संसृष्टिम. तेमांथी जे अण्डज पक्षी छे तेना नर, नारी (भादा) अने नपुंसक जेवा त्रय लेह कहे छे. पोतज पक्षीना पणु नर, भादा, अने नपुंसक जेवा त्रय प्रकार छे. आ रीते ज-आ प्रकारना अभिलाष द्वारा उग्रपरिसर्प अने सुजपरिसर्पना लेहोनुं कथन पणु समजनुं लेहये. जेज प्रमाणे तिर्यग्योनिकना पणु त्रय प्रकार कहे छे—(१) स्त्री, (२) पुरुष अने (३) नपुंसक. तिर्यग्योनिक स्त्रीना नीचे प्रमाणे त्रय प्रकार छे—(१) तिर्यग्योनिक स्त्रीजो, (२) मनुष्योनिक स्त्रीजो अने (३) देवस्त्रीजो (देवीजो) तिर्यग्योनिक स्त्रीजोना त्रय प्रकार छे—(१) जलचरी, (२) स्थलचरी अने (३) जेचरी, मनुष्य स्त्रीजोना पणु त्रय प्रकार छे. (१) कर्मभूमिज (२) अकर्मभूमिज (३) अन्तरहीपज. पुरुषना पणु त्रय प्रकार छे—(१) तिर्यग्योनिक पुरुष, (२) मनुष्यपुरुष अने (३) देवपुरुष. तिर्यग्योनिक पुरुषना पणु आ प्रमाणे त्रय लेह छे—(१) जलचर, (२) स्थलचर अने (३) जेचर. मनुष्य पुरुषना पणु त्रय प्रकार कहे छे—(१) कर्मभूमिज, (२) अकर्मभूमिज अने (३) अन्तरहीपज. नपुंसकना पणु त्रय प्रकार छे—(१) नपुंसक नारको, (२) नपुंसक तिर्यग्यो अने (३) नपुंसक मनुष्यो नपुंसक तिर्यग्योना पणु नीचे प्रमाणे त्रय लेह छे—(१) जलचर, (२) स्थलचर अने

परिस्पन्दादि सामर्थ्योपेताः पोतजाः। यद्वा-पोतो वस्त्र तेन तत्समार्जिता लक्ष्यन्ते। तथा च-पोता इव-वस्त्रसमार्जिता इव गर्भवेष्टनचर्माऽनावृतत्वात् जायन्ते-उत्पद्यन्ते इति, तथा-पोतात्-गर्भवेष्टनचर्मरहितगर्भात् जायन्त इति वा पोतजाः।

स्थलचर और खेचर, मनुष्य नपुंसक भी तीन के हैं—कर्मभूमिज, अकर्मभूमिज और अन्तरद्वीपज।

पक्षी आदि जिसमें से प्रादुर्भूत होकर बाहर निकलते हैं। ऐसे कोष का नाम अण्ड है, इस अण्ड से जिनकी उत्पत्ति होती है वे अण्डज हैं, गर्भ जन्म का यह एक भेद है। अर्थात् संसृच्छिम जन्म गर्भजन्म और उपपाद जन्म इस तरह से जन्म के तीन भेद होते हैं, इनमें पोतजन्मवालों के अण्डे से जो पैदा होते हैं उनका और जो जरायु से पैदा होते हैं उनका गर्भजन्म होता है, अतः अण्डे से पैदा होनेवाले जितने जीव हैं वे सब गर्भजन्मवाले होते हैं। इसी तरह जो जरायु आदि से वेष्टित नहीं होते हैं किन्तु माताके उदर से बाहर निकलते ही परिस्पन्दादि (हलनचलनक्रिया) सहित होते हैं वे पोतज हैं अथवा पोत नाम वस्त्र का है। उत्पन्न होते ही जो ऐसे ज्ञान होवे कि मानों ये वस्त्र से ही पुड़े हुए उत्पन्न हुए हैं। अतः ये पोत जन्मवाले गर्भवेष्टनचर्म से अनावृत रहने के कारण वस्त्रसे समार्जित हुए

(३) जेयर मनुष्य नपुंसकता पशु त्रयु प्रकार छे(१)-कर्मभूमिज, (२) अकर्मभूमिज, अने (३) अन्तरद्वीपज पक्षी आदि जेमां पैदा थधने अडार नीःणे छे, जेवां केषने अ'उ (धडुं) कडे छे. धडाभांथी जे जेवनी उत्पत्ति थाय छे, ते जेवने अ'उज कडे छे

गर्भजन्मना ते जेक भेद छे. जेटले के संभूच्छिम जन्म, गर्भजन्म अने उपपाद जन्म, आ रीते पशु जन्मना त्रयु प्रकार पडे छे पोतजन्म वाणाना धडांभांथी पैदा थनार जेवो अने जरायुभांथी पैदा थनार जेवो गर्भजन्मवाणा डोय छे ते डारजे धडांभांथी पैदा थनारा जे जे जेवो डोय छे, ते अथां गर्भजन्मवाणा ज डोय छे जेज प्रभाजे जे जेवो जरायु आदिधी वेष्टित (वीःजायेडा) होता नथी पशु माताना गर्भभांथी अडार नीःणतानी साथे ज परिस्पन्दादि (हलनचलन आदि) क्रियाथी युक्त डोय छे, ते जेवोने पोत ज कडे छे अथवा-पोत जेटले वस्त्र जन्मनानी साथे ज जे जेवो वस्त्रथी लूछया डोय जेवा निर्माण लगे जेने जेवोने पोत कडे छे पोत जन्मवाणा जेवो गर्भवेष्टन चर्मथी अनावृत रहेताने डारजे वस्त्रथी समार्जित

संमूर्च्छिमाः—सम्मूर्च्छनं संमूर्च्छः—गर्भाधानमन्तरेणैव स्वयं समुत्पत्तिस्तेन, यद्वा-
समन्ततो देहस्य मूर्च्छनम्-अवयवसंयोगस्तेन निवृत्ताः संमूर्च्छिमाः—अगर्भजाः माता
पितृसंयोगं विनैव स्वयं समुत्पन्ना इत्यर्थः । संमूर्च्छिमानां स्यादभिधेदो नास्ति,
नपुंसकत्वात्तेषामिति न सूत्रे दर्शितः। अण्डजाः पक्षिणः—हंसादयः पोतजाः कुक्षर-
शल्लक-शश-नकुल मूषिक-चर्मचटका—बलगुली प्रभृतयः, संमूर्च्छिमाः खज्जनकादयः
एषामुद्भिज्जत्वेऽपि संमूर्च्छिमत्वव्यपदेशो भवति, उद्भिज्जत्वादीनां संमूर्च्छिमविशेषत्वा
दिति ६ । ' एवं ' इत्यादि, एवं—पक्षिवत् एतेन पक्षिमूत्रोक्तेनाभिलापेन 'तिविहा

की तरह गर्भ से उत्पन्न होते हैं' । अथवा गर्भसे ये उत्पन्न होते हैं वह
गर्भ, गर्भवेष्टनचर्मसे रहित होना है इस लिये भी ये पोतज कहे जाते हैं ।
गर्भाधानके बिनाही जिनकी स्वयं उत्पत्ति हो जाती है वे जीव संमूर्च्छिम हैं ।
अथवा सब तरफ से जो देहका सूर्छन है—अवयव संयोग है इस अवयव
संयोग से जो निवृत्त होते हैं वे संमूर्च्छिम है । ये अगर्भज होते हैं ।
माता पिता के संयोग के बिना ही ये स्वयं उत्पन्न होते हैं । इन संमूर्
च्छिम जीवों में स्त्री आदिका भेद नहीं है क्यों कि ये नपुंसक ही होते
हैं । इस लिये सूत्र में इसे नहीं दिग्बलाया गया है, अण्डे से उत्पन्न
पक्षी—हंसादिक हैं, पोतज—कुंजर (हाथी), शल्लक, शश, नकुल, मूषक
और चर्मगादड आदि हैं और संमूर्च्छिम खज्जनक आदि है । इनमें
उद्भिज्जत्वा होने पर भी संमूर्च्छिमत्व व्यपदेश होता है । क्यों कि उद्भि
ज्ज संमूर्च्छिम विशेष होते हैं । इस पक्षी सूत्रोक्त अभिलाप से ऐसा

थया ङोय अेवी रीते गर्भांथी अडार आवे छे. अथवा ने गर्भां तेओ
उत्पन्न थय छे ते गर्भ, गर्भवेष्टनचर्मथी रहित ङोय छे, तेथी पणु तेमने
पोतज कडे छे. गर्भाधान विना न ओगेनी आपोआप उत्पत्ति थथ नय छे
ते ओवोने संमूर्च्छिम कडे छे. अथवा अधी प्रकारना अवयव संयोगथी ने
निवृत्त ङोय छे, ओवां ओवोने संमूर्च्छिम कडे छे. ते ओत्रो अगर्भ न ङोय
छे—मातापिताना संयोग सिवाय न तेओ स्वय उत्पन्न थथ नय छे ते
संमूर्च्छिम ओवोमा नर अने नारी अनिना लेद ङोता नथी, कारणु के ते
ओवो नपुंसक न ङोय छे, ते कारणु सूत्रमां संमूर्च्छिम ओवोना त्रणु लेद
अताववामां आव्या नथी. ङंस वगेरे पक्षी ङडांथी उत्पन्न थता ङोय छे,
तेथी तेमने अंड न कडे छे हाथी, ससदां, नोणियां, उँदर, यामाथीडियां
आदि ओवोने पोत न कडे छे अंनक आदि ओवो संमूर्च्छिम नन्मवाणा
गणुय छे. तेमनामा उद्भिज्जत्वा ङोवा छतां पणु संमूर्च्छिमत्वनो व्यपदेश
(व्यपहार) थय छे, कारणु के उद्भिद न संमूर्च्छिमविशेष ङोय छे. आ पक्षि-

उरपरिसर्पा पणगत्ता ' इत्यादिरूपेण उरः परिसर्पाः भुजपरिसर्पाश्च भणितव्याः-
वाच्याः । उरसा-वक्षसा परिसर्पन्ति चलन्तीति-उरः-परिसर्पाः-सर्पादयः ९ ।
भुजाभ्यां=बाहुभ्यां परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पाः-गोधा नकुलादयः २२ । अथ-स्त्री
पुरुषनपुंसकानां त्रैविध्यमाह-' एवं चेव ' इत्यादि-दशमूत्री सुगमा, नवरम्-
एवमेव=यथा पक्षिगस्तथैव तिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा-स्त्रियः पुरुषा
नपुंसका इति । कृष्यादि कर्मप्रधाना भूमिः कर्मभूमिः-भरतादिका पञ्चदशविधा,
तत्रजानाः कर्मभूमिजाः । एवम्-अकर्मभूमिः-भोगभूमिः देवकुर्वादिका त्रिंशद्विधा,

भी जान लेना चाहिये कि उरः परिसर्प-सर्पादिक वगेरह और भुज-
परिसर्प-जो दोनों भुजाओं से चलते हैं ऐसे गोधानकुल आदि ये सब
भी स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन भेदवाले होते हैं । उरः
परिसर्पमें जो छानीके बलसे चलते हैं वे लिये गये हैं-जैसे सर्प आदि,
कृष्यादि प्रधानभूमि का नाम कर्मभूमि है । ये कर्मभूमियां भरत आदिके
भेद से-पांच भरत पांच एरवत और पांच महाविदेह, इस तरह से १५
होती हैं । इन कर्मभूमियों में जो उत्पन्न होते हैं वे कर्मभूमिज हैं ।
अकर्मभूमि-भोगभूमि में जो उत्पन्न होते हैं वे अकर्मभूमिज हैं ।
अठारह द्वीपमें भोगभूमियों की संख्या तीस ३० है । हैमवत, हरिवर्ष,
रम्यकवर्ष, देवकुरु, उत्तरकुरु और हैरण्यवत ये ६ जम्बूद्वीप में भोग-
भूमियां हैं घातकी न्दण्ड में ये चारह हैं और पुष्करार्ध में भी इमी नाम
की है । इस प्रकार से ये कुल भोगभूमियां तीस ३० हो जाती हैं ।

सूत्रोक्त अभिलाप द्वारा ये पञ्च समन्वु जेधये के उरःपरिसर्प (सर्प
वगेरे) अने भुजपरिसर्प (अने भुजयेना भणथी आलनारा नेणिया
वगेरे) ना पञ्च नर, नारी अने नपुंसक येनां त्रयु नतिभेद डोय छे.
छातीना भणथी आलनारा सर्प आदि जेवोने उरःपरिसर्पना विलागमां
समावेश थाय छे कृष्यदिप्रधान भूमिनु नाम कर्मभूमि छे. पञ्च भरत, पांच
ऐरवत अने पांच महाविदेह, ये रीते कुल १५ कर्मभूमियो छे ते कर्म-
भूमिमां जे जेवो उत्पन्न थाय छे तेमने कर्मभूमि न कडे छे अकर्मभूमि-
योमां (भोग भूमियोमां) उत्पन्न थतां जेवोने अकर्मभूमि न कडे छे.
अदी द्वीपमां कुल ३० भोगभूमियो छे. हैमवत, हरिवर्ष, रम्यकवर्ष, देवकुरु,
उत्तरकुरु अने हैरण्यवत, आ ६ नपुंसकद्वीपमां आवेदी भोगभूमियो छे. घातकी-
ण्डमा १२ अने पुष्करार्धमा पञ्च जेज नामनी १२ भोगभूमियो छे. आ
रीते कुल ३० भोगभूमियो (अकर्मभूमियो) छे. समुद्रनी मध्यमां जे द्वीपो

तत्र जाता अकर्मभूमिजाः । अन्तरे-मध्ये समुद्रस्य द्वीपा ये ते अन्तरद्वीपाः, तेषु जाता अन्तरद्वीपजाः ॥ सू० १० ॥

रूपादिपरिणतिश्च जीवानां लेश्यावशतो भवतीति लेश्याः प्ररूपयन् दण्ड-
केषु ता आह—

मूलम्—नेरइयाणं तओ लेस्साओ पणत्ताओ, तं जहा-
कणहलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा १ । असुरकुमाराणं तओ
लेस्साओ संकिलिट्ठाओ पणत्ताओ, तं जहा-कणहलेस्सा, नील-
लेस्सा, काउलेस्सा २ । एवं जाव थणियकुमाराणं ११ । एवं
पुढविकाइयाणं १२ । आउ-वणस्सइकाइयाणवि १३-१४, तेउ-
काइयाणं १५, वाउकाइयाणं १६, वेइंदियाणं १७, तेंदियाणं १८,
चउरिंदियाणवि तओ लेस्साओ जहा नेरइयाणं १९ । पंचिंदिय-
यतिरिक्खजोणियाणं तओ लेस्साओ संकिलिट्ठाओ पणत्ताओ,
तं जहा-कणहलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्साओ २० । पंचिंदिय-
तिरिक्खजोणियाणं तओ लेस्साओ असंकिलिट्ठाओ पणत्ताओ,
तं जहा-तेउलेस्सा, पस्हलेस्सा, सुक्कलेस्सा २१ । एवं मणुस्साणवि
२३ । वाणमंतराणं जहा असुरकुमाराणं २४ । वेसाणियाणं तओ
लेस्साओ पणत्ताओ तं जहा-तेउलेस्सा पस्हलेस्सा,
सुक्कलेस्सा २५ ॥ सू. ११ ॥

समुद्र के मध्य में जो द्वीप हैं वे अन्तरद्वीप हैं । इन अन्तरद्वीपों में जो
उत्पन्न होते हैं वे अन्तरद्वीपज हैं । ये अन्तरद्वीप देवल लवणसमुद्र में
ही हैं इनकी संख्या छप्पन है ॥ सू० १० ॥

छे तेमने अन्तरद्वीपो उडे छे. ते अन्तरद्वीपोमा ने उवे उत्पन्न थाय छे,
तेमने अन्तरद्वीप न उडे छे. लवण समुद्रमां न अत्रां अन्तरद्वीपो आवेला
छे अने तेमनी संख्या ५६ नी छे ॥ सू० १० ॥

छाया-नैरयिकाणां तिस्रो लेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोत-
लेश्या १। असुरकुमाराणां तिस्रो लेश्याः संक्लिष्टाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णलेश्या,
नीललेश्या, कापोतलेश्या २। एवं यावत् स्तनितकुमाराणाञ्च ११। एवं पृथिवीका-
यिकानाम् १२, अग्नि-वनस्पतिकायिकानामपि १३-१४। तेजस्कायिकानां १५,
वायुकायिकानां १६, द्वीन्द्रियाणां १७, त्रीन्द्रियाणां १८, चतुरिन्द्रियाणामपि
तिस्रो लेश्या यथा नैरयिकाणाञ्च १९। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गोनिकानां तिस्रो लेश्याः
संक्लिष्टाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या २०। पञ्चेन्द्रि-
यतिर्यग्गोनिकानां तिस्रो लेश्या अमंक्लिष्टाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-तेजोलेश्याः, पद्मलेश्याः,
शुक्ललेश्याः २१। एवं सन्नुव्याणामपि २३। वानव्यन्तराणां यथा असुरकुमाराणां-
२४। वैमानिकानां तिस्रो लेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ल-
लेश्या २५ ॥ सू० ११ ॥

जीवों को स्त्री आदिके विषय में परिणति (आसक्ति) लेश्या के
वश से होती है इसलिये लेश्याकी प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार दण्ड को
में उनका कथन करते हैं—‘ नैरय्याणं तओ लेश्याओ पणत्ताओ ’ इ०

सूत्रार्थ-नैरयिकों के तीन लेश्याएँ कही गई हैं जो इस प्रकार से हैं—
कृष्णलेश्या, नीललेश्या और कापोतलेश्या। असुरकुमारों के भी वे ही
तीन लेश्याएँ संक्लिष्टरूपमें कही गई हैं इसी तरह का कथन यावत्
स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये, पृथिवीकायिकों के अप्कायिकों के
और वनस्पतिकायिकों के तथा तेजस्कायिकों के, वायुकायिकों के, द्वी-
न्द्रियों के, तेन्द्रियों के एवं चौद्विन्द्रियों के भी नैरयिकों की तरह से ही
तीनों कृष्णादि लेश्याएँ जाननी चाहिये, तथा जो पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं
उनको संक्लिष्ट रूपमें ये कृष्णादि तीन लेश्याएँ और असंक्लिष्ट रूपमें

शुभोभां स्त्री आदिना विषयमा न् परिणति (आसक्ति) डाय छे, ते
लेश्याने लीधे डाय छे तेथी डवे सूत्रकार २४ दडकेना शुभोभां लेश्याओनी
प्रश्नपण्ठा करे छे—‘ नैरय्याणं तओ लेश्याओ पणत्ताओ धत्यादि—

सूत्रार्थ-नारकेभां कृष्णलेश्या, नीललेश्या अने कापोतलेश्या, आनण्ण लेश्याओने
सद्भाव डाय छे. असुरकुमारेभां पण्ण अण्ण लेश्याओने संक्लिष्ट इपे
सद्भाव कइयो छे. आ प्रकारनु कथन स्तनितकुमारे पर्यन्तना लवनपति हेवो
विषे पण्ण समञ्जसु. पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, वनस्पतिकायिक, तेजस्कायिक,
वायुकायिक, द्वीन्द्रियो, त्रीन्द्रियो अने चतुरिन्द्रियोभां पण्ण नारकेनी न्म कृष्ण,
नील अने कापोत लेश्याने सद्भाव डाय छे. पञ्चेन्द्रिय तिर्य्योभां कृष्णादि
लेश्याओने संक्लिष्टइपे सद्भाव समञ्जवे अने तेजोलेश्या, पद्मलेश्या अने

टीका—‘नेरइयाणं’ इत्यादि दण्डकमूत्राणि सुगमानि । विशेषमाह—
नैरयिकाणां कृष्णनीलकापोतलेश्याः संक्लिष्टादि विशेषगरहिता उक्ताः, तेष्वेता-
सामेव तिस्रणां सद्भावमिति ? । असुरकुमारेषु संक्लिष्टतेजोलेश्या सहिताश्चतस्रो-
लेश्या भवन्तीत्यत्र त्रिस्थानकावतारात् संक्लिष्टा इति विशेषणं प्रोक्तम् २। एवं स्त-
नितकुमारपर्यन्तं त्रिज्ञेयम् १? । ‘एवं’ इति—अनेनैव प्रकारेण असुरकुमारवदेवे-

तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, और शुक्ललेश्या ये तीन लेश्याएँ कही गई
जाननी चाहिये । इसी तरह का कथन लेश्याओं के सम्बन्ध में मनुष्यों
के भी जानना चाहिये, वानव्यन्तरो के लेश्याओं का कथन असुरकु-
मारोंके कही गई लेश्याओं के कथनके जैसा जानना चाहिये, वैमानिकों
में ये तीन लेश्याएँ होती हैं। जैसे—तेजोलेश्या पद्मलेश्या और शुक्ललेश्या।

टीकार्थ—नैरयिकोंमें जो कृष्ण, नील और कापोन ये तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट
विशेषण से रहित कही गई है सो उसका कारण ऐसा है कि वहाँ पर
से ही तीनों लेश्याएँ होती हैं और दूसरी नहीं । तथा असुरकुमारों में
असंक्लिष्ट तेजोलेश्यासहित चार लेश्याएँ होती हैं, परन्तु यहाँ त्रिस्था-
नक के प्रकरण होने से उनमें कृष्णादि तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट रूप में
होती हैं इसीलिये “असंक्लिष्ट” ऐसा विशेषण दिया है इसी तरह
का कथन स्तनितकुमार तक के भवनपतियों में इन्हीं लेश्याओं के होने

शुक्ल लेश्याने असंक्लिष्ट रूपे सद्भाव समजवोत मनुष्यनी लेश्याओ विषे तुं
कथन पंचेन्द्रिय तिर्य्योनी लेश्याओना कथन प्रमाणे समजवुं वानव्यन्तरोनी
लेश्याओतुं कथन असुरकुमारोनी लेश्याओना उपर्युक्त कथन प्रमाणे समजवुं.
वैमानिकोमां नीचे प्रमाणे त्रयु लेश्याओना सद्भाव डोय छे—तेजोलेश्या,
पद्मलेश्या अने शुक्ललेश्या.

टीकार्थ—नारकोमां जे कृष्ण, नील अने कापोत, जे त्रयु लेश्याओना सद्भाव
संक्लिष्ट विशेषणथी रडित अनावनामां आयो छे—जेठके के ते त्रयु लेश्या-
ओना असंक्लिष्ट रूपे सद्भाव डोय छे—तेतुं कारणे जे छे के तेओमां जे
त्रयु लेश्याओ जे डोय छे, पाडीनी जेके लेश्या डोती नथी. असुरकुमारोमां
असंक्लिष्ट तेजोलेश्या सहित चार लेश्याओ डोय छे, परन्तु अर्डी त्रिस्था-
नकने अधिकार बालतो डोवाथी तेमनामां कृष्णादि त्रयु लेश्याओना सद्भाव
संक्लिष्ट रूपे समजवानो छे अने तेजोलेश्याने सद्भाव असंक्लिष्ट रूपे
समजवानो छे. आ प्रकारतुं कथन स्तनितकुमार पर्यन्ततो देवो विषे पण्यु

ત્યર્થઃ પૃથિવ્યવ્ વનસ્પતિબુ ' સંક્લિષ્ટાઃ ' इति सविशेषणास्तिस्रो लेश्याः प्रोक्ताः, તેણુ દેવોત્પત્તિસમ્ભવાદપર્યાપ્તાવસ્થાયાં ચતુર્થ્યાં' असंक्लिष्टतेजोलेश्याया अपि सद्भावात् ११४। तेजोवायुद्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु नैरयिकवन्निर्विशेषणास्तिस्रो लेश्या उक्ताः, તેણુ દેવોત્પાદસ્યાસદ્ભાવાત્ ૧૧૫। पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च संक्लिष्टा-संक्लिष्टरूपाः षडपिलेश्या भवन्तीति सविशेषणा चतुःसूत्री २३। व्यन्तराणामसुरकु-मारवत्संक्लिष्टास्तिस्रो लेश्याः वाच्याः २४। वैमानिकेषु निर्विशेषणास्तिस्रोऽस-क्लिष्टा लेश्याः सन्ति, તત્ર તામામેવ સદ્ભાવાત્, વિશેષણં તુ વ્યવચ્છેદ્યસદ્ભાવ एव

કે સંબંધ મેં ખી જાનના ચાહિયે । જિસ પ્રકારસે સંક્લિષ્ટરૂપમેં કૃષ્ણાદિ લેશ્યાએ અસુરકુમારોં કો કહી ગઈ હેં' उसी प्रकार से ये ही तीनों कृष्णादि लेश्याएँ संक्लिष्टरूप में पृथिवीकायिक में, अप्कायिक में और वनस्पतिकायिकों में कही गई जानना चाहिये । क्यों कि इनमें देवो-त्पत्ति की सम्भवतासे अपर्याप्तावस्था में असंक्लिष्ट चौथी तेजोलेश्याका भी सद्भाव हो सकता है । पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों को और मनुष्यों को संक्लिष्ट और असंक्लिष्ट रूप छहों भी लेश्याएँ होती हैं' इसलिये यह सविशे-षणा चतुःसूत्री है । अर्थात्—सविशेषण चार सूत्र हैं । असुरकुमारों की तरह व्यन्तरों को संक्लिष्ट कृष्णादि तीन लेश्याएँ होती हैं । वैमानिकों में निर्विशेषण जो तेजो आदि तीन लेश्याएँ कही गई हैं' उसका कारण उनमें इन्हीं तीनों का होना है । व्यवच्छेद्य के सद्भाव में ही विशेषण सफल होता है, इसी कारण—'वैमाणियाणं तओ लेस्ताओ पणत्ताओ'

સમજવુ એટલે કે લવનપતિ દેવોમાં કૃષ્ણાદિ ત્રણુ લેશ્યાઓ સંક્લિષ્ટ રૂપે અને તેજોલેશ્યા અસંક્લિષ્ટ રૂપે હોય છે. એજ પ્રમાણે પૃથિવકાયિકો, અપ્-કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોમાં પણ કૃષ્ણાદિ ત્રણુ લેશ્યાઓ સંક્લિષ્ટ રૂપે અને તેજોલેશ્યા અસંક્લિષ્ટ રૂપે હોય છે એમ સમજવું. કારણ કે તેઓમાં દેવોત્પત્તિની સલાવનાને લીધે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અસંક્લિષ્ટ તેજોલેશ્યાનો સદ્ભાવ પણ હોઈ શકે છે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યે માં સંક્લિષ્ટ અને અસંક્લિષ્ટ રૂપ છએ લેશ્યાઓ હોય છે, તેથી તેમને વિષે સવિશેષણ ચ ૨ સૂત્ર આપ્યાં છે. અસુરકુમારોની જેમ વ્યન્તરોમાં પણ સંક્લિષ્ટ કૃષ્ણાદિ ત્રણુ લેશ્યાઓ હોય છે વૈમાનિકોમાં આ વિશેષણથી રહિત જે તેજો, પદ્મ અને શુકલ લેશ્યાઓનો સદ્ભાવ કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તેમનામાં એ ત્રણુ લેશ્યાઓ જ હોય છે વ્યવચ્છેદના સદ્ભાવમાં જ વિશેષણ સફળ થાય છે, તે કારણે "વૈમાણિયાણ તઓ લેસ્તાઓ પણત્તાઓ" આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ

युज्यते २५। ज्योतिष्केषु तेजोलेश्याया एकस्या एव सद्भावेन त्रिस्थानकावतारा
ज्ज्योतिष्कसूत्रं नोक्तमिति ॥ सू० ११ ॥

पूर्व वैमानिकानां लेश्या द्वारेणेह त्रिस्थानकावतार उक्तः, ज्योतिष्काणां तु
यथा तदसम्भवाच्चलनवर्मेण त्रिस्थानकावतारमाह—

मूलम्—तीहिं ठाणेहिं ताराख्वे चलिजा तं जहा-विकुव-
माणे वा परियारेमाणे वा ठाणाओ वा ठाणं संकममाणे
ताराख्वे चलेजा । तीहिं ठाणेहिं देवे विज्जुयारं करेजा, तं
जहा-विकुवमाणे वा परियारेमाणे वा तहाख्वस्स लमणस्स
वा माहणस्स वा इड्ढिं जुइं जसं बलं वीरियं पुरिसक्कार-
परक्कमे उवदंसेमाणे देवे विज्जुयारं करेज्जा । तीहिं ठाणेहिं
देवे थणियसहं करेजा तं जहा-विकुवमाणेवा, एवं जहा
विज्जुयारे तहेव थणियसहंपि ॥ सू० १२॥

छाया—त्रिभिः स्थानैस्तारारूपं चलति, तद्यथा—विकुर्वद्वा परिचारयमाणं वा स्था-
नाद् वा स्थानं संक्रामत् ताराख्व चलति । त्रिभिः स्थानैर्देवो विद्युत्कारं कुर्यात्,
तद्यथा, विकुर्वद्वा परिचारयमाणं वा तथारूपस्य श्रमणस्य वा माहनस्य वा ऋद्धिं
द्युतिं यशोबलं वीर्यं पुरुषकारपराक्रमम् उपदर्शयन् देवो विद्युत्कारं करोति ।
त्रिभिः स्थानैर्देवः स्तनितशब्दं करोति, तद्यथा—विकुर्वद्वा, एवं यथा विद्युत्कारं
तथैव स्तनितशब्दमपि ॥ सू० १२ ॥

ऐसा पाठ कहा गया है ज्योतिष्कदेवों में केवल एक तेजोलेश्या का
ही सद्भाव है—अतः यहां त्रिस्थानकके प्रकरण का सम्बन्ध होने से
ज्योतिष्कसूत्र सूत्रकारने नहीं कहा है ॥ सू० ११ ॥

पहिले वैमानिकों के लेश्याद्वारको लेकर त्रिस्थानकका प्रकरण
कहा, परन्तु ज्योतिष्कों के एक ही तेजोलेश्या होने के कारण इस

ठहो छे. न्येतिष्क देवोमा मात्र तेजोलेश्याने न सद्भावाव डोय छे अड्ढी त्रिस्था-
नकतुं प्रकरण्णयालतुं डोवाथी सूत्रकारे न्येतिष्क सूत्रतुं कथनं कथुं नथी ॥ सू. ११ ॥

पडेलाना सूत्रमां वैमानिकेना लेश्याद्वारनी अपेक्षाय्ये त्रिस्थानकना प्रक-
शयुतुं कथनं कथुं. परन्तु न्येतिष्केमां मात्र तेजोलेश्याने न सद्भावाव डोवाथी

टीका—‘ तीर्हि ठाणेर्हि ’ इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः—कारणैः तारारूपं तारका-
मात्रं चलति—स्वस्थानं त्यजति । तदेव स्थानत्रयं दर्शयति—वैक्रियं कुर्वन्, परि-
चारयमाणं—मैथुनार्थं संरम्भयुक्तं सत् स्थानाद्—स्वस्थानात् स्थानान्तरम्—अन्य-
स्थानं संक्रामत्—गच्छत्, यथा—क्वचिन्महर्दिके देवादीं चमरवद्वैक्रियादि कुर्वति
सति तन्मार्गदानार्थमपि चलतीति ।

उक्तंच—“ तत्थणं जे से वाघाइए अंतरे से जहन्नेणं दोन्नि छावट्टे
जोयणसए, उक्कोसेणं वारसजोयणसहस्साइं ” इति ।

छाया—त्र खलु यत्तद्व्याघातिकमन्तरं तज्जघन्येन द्वे पट्टपट्टिः योजन-
शते (पट्टपट्टचधिके द्वे योजनशते) । उत्कर्षेण द्वादशयोजनसहस्राणि ।

सम्बन्ध में त्रिस्थानकावतार नहीं कहा—इसलिये अब सूत्रकार उनमें
चलनधर्मको लेकर त्रिस्थानकके अवतार का कथन करते हैं—‘ तीर्हि
ठाणेर्हि तारारूवे चलिज्जा ’ इत्यादि ।

टीकार्थ—तीन स्थानोंसे तीन कारणोंसे-तारे चलतेहैं अर्थात् अपने स्थान
को छोड़ते हैं—वे तीन कारण इस प्रकारसे हैं—एक कारण है विक्रिया
करने का अर्थात् जब वे विक्रिया करने लगते हैं । तब अपने स्थान को
वे छोड़कर विक्रिया करते हैं । तथा जब वे मैथुन सेवन के अभिलाषी
होते हैं—तब वे अपने स्थान को छोड़ कर ही मैथुन सेवन करते हैं ।
तथा जब कोई महर्दिक देव चमर की तरह वैक्रिय आदि करता है, तब
उसे रास्ता देने के लिये वे अपने स्थान को छोड़ देते हैं । कहा भी है—
“ तत्थ णं जे से वाघाइए ” इत्यादि ।

त्रिस्थानकनी वक्ष्यतामां तेमनी वेश्याञ्चानुं प्रतिपादन करायु नथी परन्तु
तेञ्चो यत्तनधर्मथी युक्त डोय छे. ते यत्तनधर्मनी अपेक्षाञ्चो सूत्रकार डवे
त्रणु स्थानकेनुं निश्चणु करे छे—“ तीर्हि ठाणेर्हि तारारूवे चलिज्जा ” इत्यादि—

टीकार्थ—नीचे दर्शावेला त्रणु स्थानोथी—त्रणु कारणोंने लीधे—तारोञ्चो यावे छे,
अट्टवे डे पोतानुं स्थान छोडे छे—(१) न्यारे तेञ्चो विक्रिया करे छे त्यारे
पोतानुं स्थान छोडे छे. (२) न्यारे तेञ्चो मैथुन सेवानी छण्डा करे छे,
त्यारे तेञ्चो पोताना स्थानने छोडीने ज मैथुन सेवन करे छे (३) न्यारे डोड
महर्दिक देव यमरनी जेम विक्रिया आदि करे छे, त्यारे तेने मार्ग आपवाने
भाटे तेञ्चो पोतानुं स्थान छोडे छे. कलु यणु छे डे—

“ तत्थणं जे से वाघाइए ” इत्यादि—

तत्र व्याघातिरूपमन्तरं महर्द्धिकदेवस्य मार्गदानात् मेर्वपेक्षयेति, कादाचित्कमन्तरं तु लक्षयोजनपरिमितपपि भवति चमराद्यागमे इवेति । पूर्वं तारकादेवचलनक्रियाकारणानि प्रोक्तानि, साम्प्रतं देवस्यैव विद्युत्स्तनितक्रिययोः कारणानि सूत्रद्वयेनाह- ' तीर्हि ' इत्यादि सुगमं, नवरं-विद्युत्-विद्युत्ता सैव क्रियते इतिकारः-कार्यं, विद्युतो वा कारणं कारः-क्रिया-विद्युत्कारस्तं-विद्युतं कुर्यादित्यर्थः । वैक्रियकरणादीनि हि साभिमानस्य भवन्ति, तत्र प्रवृत्तस्य च दर्पोल्लासवतश्चलनविद्युद्गर्जनादीन्यपि भवन्तीति चलनविद्युत्कारादीनां वैक्रियादिकं कारणतयोक्तमिति । ऋद्धि-

यहां जो व्याघातिक अन्तर है वह जगन्ध से २६६ योजनका है, और उत्कृष्ट से चार हजार योजन का है। मेरु पर्वत की अपेक्षा से, यह महर्द्धिक देव को मार्गदान देते समय व्याघातिक अन्तर होता है। तथा कादाचित्क जो अन्तर है वह तो एक लाख योजन का भी होता है। इस तरह से ये तारा देवों के चलनक्रिया के कारण कहे गये हैं।

अब सूत्रकार देवके ही विद्युत् और स्तनित क्रियाके कारणोंका कथन करते हुए कहते हैं-कि-“ तीर्हि ठाणेहिं देवे विज्जुयारं करेज्जा ” इ० तीन कारणों को लेकर देव विद्युत्कार करते हैं वे तीन कारण इस प्रकार से हैं-जब देव विक्रिया करता है तब वह विद्युत्कार करता है। जब वह मैथुन सेवनमें प्रवृत्त होता है तब वह विद्युत्कार करता है तथा जब वह तथारूपवाले श्रमण और माहण को अपनी ऋद्धि, धृति, यश, बल, वीर्य, पुरुषकार पराक्रम दिग्बाना है। तब वह विद्युत्कार करता है ये वैक्रियकरण आदिरूप कार्य साभिमान (अभिमानसहित) देवके

अर्धी ७ व्याघातिक अन्तर छे त ओधामा ओधु २६६ योजनतुं अने वधारेमां वधारे णार डुअर योजनतुं डोय छे मेरु पर्वतनी अपेक्षाये, आ महर्द्धिक देवने मार्ग आपती वपते आ व्याघातिक अन्तर थाय छे. ते अन्तर थ्यारेक अेक लाख योजनतुं पणु डोय छे तारा इप देवोना अलनना आ कारणेा कडेवामा आया छे डरे सूत्रकार देवनी विद्युत् अने स्तनित (गर्जन) क्रियाओना कारणेानुं निइपणु करता कडे छे डे—

“ तिर्हि ठाणेह देवे विज्जुयारं करेज्जा ” धत्यादि—

नीचे दर्शाओया प्रमाणेना त्रणु कारणेाने लीधे देव विद्युत्कार करे छे-(१) न्यारे देव विक्रिया करे छे, त्यारे विद्युत्कार करे छे. न्यारे देव मैथुन सेवनमां प्रवृत्त डोय छे, त्यारे विद्युत्कार करे छे (३) न्यारे ते तथारूपवाणा श्रमणु अथवा माहणुने पोतानी ऋद्धि, धृति, यश, अश, वीर्य अने पुरुषकार पराक्रम अतावे छे, त्यारे पणु ते विद्युत्कार करे छे. आ वैक्रियकरण आदि कार्यं अलि-

विमानवस्त्राभूषणादिमृद्धिं द्युतिं-शरीराभरणादिदीप्तिं, यशः-ख्यातिं, बलं-शरीरं सामर्थ्यं, वीर्यं-जीवाम्रं बल, तथा पुरुषकारः-पुरुषाभिमान विशेषश्च पराक्रमः-निष्पादितस्वविषयः पुरुषकार एव चेति पुरुषकारपराक्रमं, तत् सर्वम् उपदर्शयमानो देवो विद्युत्कारं स्तनितशब्दं मेघगर्जितशब्दं च करोतीति सम्बन्धः ॥ सू० १२ ॥

अनन्तरमुत्पातरूपी विद्युत्कारस्तनितशब्दौ प्रौक्तौ, साम्प्रतमुत्पातरूपाण्येव लोकान्धकारादीनि षोडशसूत्र्या प्राह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं लोगंधयारे सिया, तं जहा-अरिहं-
तेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं, अरिहंतपन्नत्ते धम्ममे वोच्छिज्जमाणे,
पुव्वगए वोच्छिज्जमाणे १ । तीहिं ठाणेहिं लोगुज्जोए सिया, तं
जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेसु पव्वयमाणेसु अरिहं-

होते हैं. तथा इस क्रिया में प्रवृत्त जो देव होता है उसके दर्प (अहंकार) और उल्लास भी होते हैं। अतः ऐसे देव के स्वस्थान से चलनक्रिया और विद्युत्कार तथा गर्जनादि क्रियाएँ भी होती हैं। इसी से इन चलन, विद्युत्कार आदिकों का वैक्रियादिकरण को कारणरूप से कहा गया है। विमान वस्त्र आभूषण आदि समृद्धि का नाम ऋद्धि है, शरीर आभरण आदि की दीप्ति का नाम द्युति है, ख्याति का नाम यश है। शारीरिक सामर्थ्य का नाम बल है, जीव से उद्भूत बल का नाम वीर्य है, पुरुषार्थ का नाम पुरुषकार है। यह पुरुषप्रकार ही पराक्रम है. इन ऋद्धि आदि को दिखाता हुआ देव विद्युत्कार और स्तनित शब्द को मेघ की गर्जना जैसे शब्द को करता है ॥ सू० २ ॥

मानयुक्त देव ज करे छे. आ क्रियामां प्रवृत्त थनार जे देव डोय छे ते देवमां दर्प (अहंकार) अने उल्लास पणु डोय छे तेथी अवे। देव पोताने स्थानेथी चलनक्रिया, विद्युत्कार तथा गर्जनादि क्रियाओ पणु करे छे. तेथी ज अवेतुं कहुं छे के आ चलन, विद्युत्कार आ दि क्रियाओ वैक्रियकरणु आदिने कारणु थाय छे.

विमान, वस्त्र, आभूषणु आदि. समृद्धितुं नाम ऋद्धि छे. शरीर, आल-
रणु आदिनी दीप्तिनुं नाम द्युति छे. ख्यातिनुं नाम यश छे शारीरिक साम-
र्थ्यनुं नाम बल छे आत्मणणुनुं नाम वीर्य छे. पुरुषार्थनुं नाम पुरुषकार
छे. ते पुरुषकार ज पराक्रमरूप डोय छे. पोतानी आ ऋद्धि आदिनुं प्रदर्शन करतो
देव विद्युत्कार अने स्तनितशब्द-मेघनी गर्जना जेवे अवाज करे छे. ॥ सू. १२ ॥

ताणं णाणुप्पायमहिमासु २ । तीहिं ठाणेहिं देवंधयारे सिया, तं जहा अरिहंतेहिं वोच्छिज्जमाणेहिं, अरिहंतपन्नत्ते धम्ममे वोच्छिज्जमाणे, पुव्वणए वोच्छिज्जमाणे ३ । तीहिं ठाणेहिं देवुज्जोए सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेहिं पव्वयमाणेहिं, अरिहंताणं णाणुप्पायमहिमासु ४ । तीहिं ठाणेहिं देवसंनिवाए सिया, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेहिं पव्वयमाणेहिं, अरिहंताणं नाणुप्पायमहिमासु ५ । एवं देवुक्कलिया ६, देवकहकहए ७ । तीहिं ठाणेहिं देविंदामाणुस्सं लोगं हव्वमागच्छंति, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेहिं पव्वयमाणेहिं अरिहंताणं णाणुप्पायमहिमासु ८ । तीहिं ठाणेहिं लोगंतिया देवा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छंति तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं, अरिहंतेहिं पव्वयमाणेहि अरिहंताणं णाणुप्पायमहिमासु ९ । एवं सामाणिंया १०, तायत्तीसगा ११, लोगपाला देवा १२, अग्गमहिस्सीओ देवीओ १३, परिसोववन्नगा देवा १४, अणियाहिवई देवा १५, आयरक्खगा देवा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छंति १६ ।

तीहिं ठाणेहिं देवाअब्भुट्टिज्जा, तं जहा-अरिहंतेहिं जायमाणेहिं जाव तं चेव १ । एवमासणाइं चलेज्जा २, सीहणायं करेज्जा ३, चेलुक्खेवं करेज्जा ४ । तीहिं ठाणेहिं देवाणं चेइयरुक्खा चलेज्जा, तं जहा-अरिहंतेहिं तं चेव ५ ॥ सू० १३ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्लोकान्धकारः स्यात्, तद्यथा—अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने १। त्रिभिः स्थानैर्लोकोद्द्योतः स्यात्, तद्यथा—अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु २। त्रिभिः स्थानैर्देवान्धकारं स्यात्, तद्यथा—अर्हत्सु व्युच्छिद्यमानेषु, अर्हत्प्रज्ञप्ते धर्मे व्युच्छिद्यमाने, पूर्वगते व्युच्छिद्यमाने ३। त्रिभिः स्थानैर्देवोद्द्योतः स्यात्, तद्यथा—अर्हत्सु जायमानेषु, अर्हत्सु प्रव्रजत्सु, अर्हतां ज्ञानोत्पादमहिमासु

उत्पातरूप विद्युत्कार और स्तनित शब्द देव करता है ऐसा कथन किया। अब उत्पातरूप ही लोकान्धकार आदि का सूत्रकार षोडशसूत्र द्वारा कहते हैं—‘ तीर्हि ठाणेहिं लोगंधयारे सिया ’ इत्यादि।

सूत्रार्थ—तीन कारणोंसे लोकान्धकार—लोकमें अन्धकार होता है, वे कारण इस प्रकार से हैं—एक जब अर्हन्त भगवन्त निर्वाण को प्राप्त होते हैं तब लोकमें अन्धकार हो जाता है, दूसरा कारण ऐसा है कि जब अर्हन्त प्ररूपित धर्मकी व्युच्छिन्ति होती है—तीर्थ व्यवच्छेदकाल होता है—तब लोक में अन्धकार होता है, तथा उत्पाद आदि चौदहपूर्व जब व्युच्छिद् होते हैं तब लोक में अन्धकार होता है।

तीन कारणों से लोक में उद्योत होता है, वे तीन कारण ऐसे हैं—एक जब अर्हन्त प्रभु उत्पन्न होते हैं तब तथा अर्हन्त भगवान् जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्त प्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा होती है तब।

देव द्वारा उत्पातरूप विद्युत्कार अने स्तनित शब्द—मेघनी गजना जेवे अवाज कराय छे, जेवुं कथन पडेलाना सूत्रमां करवामां आव्युं। डवे उत्पातरूप लोकान्धकार आदिनुं सूत्रकार १६ सूत्रे द्वारा कथन करे छे—

“ तीर्हि ठाणेहिं लोगंधयारे सिया ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—त्रयु कारखोने दीधे लोकमां अंधकार थध जय छे ते कारखो आ प्रभाखे छे—(१) ज्यारे अर्हंत भगवान् निर्वाण पाये छे, त्यारे लोकमां अंधकार व्यापी जय छे. (२) ज्यारे अर्हंत प्ररूपित धर्मनी व्युच्छिन्ति (विनाश) थध जय छे जेटवे छे ज्यारे तीर्थ—व्यवच्छेदकाल आवे छे, त्यारे लोकमां अंधकार व्यापी जय छे. (३) ज्यारे उत्पाद आदि चौदहपूर्व व्युच्छिद्यमान (विनष्ट) थाय छे, त्यारे लोकमां अंधकार व्यापी जय छे.

त्रयु कारखोने दीधे लोकमां उद्योत (प्रकाश) व्यापी जय छे—(१) ज्यारे अर्हंत प्रभु उत्पन्न थाय छे, (२) ज्यारे अर्हंत प्रभु दीक्षा अंगीकार करे छे, अने (३) ज्यारे अर्हंत प्रभुता ज्ञानोत्पादने महिमा थाय छे, त्यारे लोकमां प्रकाश व्यापी रडे छे.

૪। ત્રિમિઃ સ્થાનૈર્દેવસંનિવાતઃ સ્યાત્, તત્રથા-અર્હત્સુ જાયમાનેષુ, અર્હત્સુ પ્રવ્રજત્સુ, અર્હતાં જ્ઞાનોત્પાદમહિમાસુ ૫। એવં દેવોત્કલિકા ૬, દેવકહકહકઃ ૭। ત્રિમિઃ સ્થાનૈર્દેવેન્દ્રા માનુષ્યં લોકં હવ્યમાગચ્છન્તિ, તદ્વથા અર્હત્સુ જાયમાનેષુ, અર્હત્સુ પ્રવ્રજત્સુ, અર્હતાં જ્ઞાનોત્પાદમહિમાસુ ૮। ત્રિમિઃ સ્થાનૈર્લોકાન્તિકા દેવા માનુષ્યં લોકં હવ્યમાગચ્છન્તિ, તદ્વથા-અર્હત્સુ જાયમાનેષુ, અર્હત્સુ પ્રવ્રજત્સુ, અર્હતાં જ્ઞાનોત્પાદમહિમાસુ ૯। એવં સામાનિકાઃ ૧૦, ત્રાયસ્ત્રિરકાઃ ૧૧, લોક-

ત્રીન કારણોં સે દેવલોક મેં અન્ધેરા હો જાતા હેં, વે ત્રીન કારણ હસ પ્રકોર સે હેં-એક જવ અર્હન્તપ્રભુ નિર્વાણગત હોલે હેં તવ, તથા અર્હન્તપ્રરૂપિત ધર્મ જવ વ્યુચ્છિન્ન હોતા હૈ તવ, તથા પૂર્વગત શ્રુત જવ વ્યુચ્છિન્ન હોતા હૈ-તવ ।

ત્રીન કારણોં સે દેવોવ્યોત હોતા હૈ-જૈસે-જવ અર્હન્તપ્રભુકા જન્મ હોતા હૈ તવ, તથા જવ અર્હન્તપ્રભુ દીક્ષા ધારણ કરતે હેં તવ, ઓર જવ અર્હન્તપ્રભુ કે જ્ઞાનોત્પાદકી મહિમા કી જાતી હૈ તવ ।

ત્રીન કારણોં સે દેવ સમાગમ હોતા હૈ-જૈસે જવ અર્હન્તપ્રભુ કા જન્મ હોતા હૈ તવ, તથા જવ અર્હન્તપ્રભુ દીક્ષા ધારણ કરતે હેં તવ, ઓર જવ અર્હન્તપ્રભુકે જ્ઞાનોત્પાદ કી મહિમા કી જાતી હૈ તવ, હસી તરહ સે દેવોત્કલિકા દેવોંકા એક જગહ એકત્રિત હોના હોતા હૈ, હસી તરહ સે દેવોં કા કહકહત હોતા હૈ । આનન્દાતિરેક સે દેવોં કા કલકલ શબ્દ હોતા હૈ ।

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં અધકાર વ્યાપી બન્ય છે. તે ત્રણ કારણોનીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) અર્હંત પ્રભુ નિર્વાણ પામે છે ત્યારે, (૨) અર્હંત પ્રરૂપિત ધર્મ જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ બન્ય છે ત્યારે, (૩) પૂર્વગત શ્રુત જ્યારે વ્યુચ્છિન્ન થઈ બન્ય છે ત્યારે.

ત્રણ કારણોને લીધે દેવલોકમાં ઉદ્યોત વ્યાપી બન્ય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા ધારણ કરે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનેા મહિમા થાય છે ત્યારે.

ત્રણ કારણે દેવસમાગમ થાય છે-(૧) જ્યારે અર્હંત પ્રભુનો જન્મ થાય છે ત્યારે, (૨) જ્યારે અર્હંત પ્રભુ દીક્ષા લે છે ત્યારે અને (૩) જ્યારે અર્હંત પ્રભુના જ્ઞાનોત્પાદનનેા (કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનેા) મહોત્સવ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોત્કલિકા (દેવોતુ' એક જગ્યાએ એકત્ર થવાતુ') થાય છે. એજ ત્રણ કારણોને લીધે દેવોને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તે આનંદાતિરેકને લીધે તેઓ ખડખડાટ હસે છે

पाला देवाः १२,—, अग्रमहिष्यो देव्यः १३ परिपदुषपन्नका देवाः १४, अनिकाधिपतयोदेवाः १५, आत्मरक्षका देवा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्ति १६ ।

त्रिभिः स्थानैर्देवा अभ्युत्तिष्ठन्ति तद्यथा—अर्हत्सु जायमानेषु, यावत् तदेव १ । एवमासनानि चलन्ति २, सिंहनादं कुर्वन्ति ३, चेलोत्क्षेपं कुर्वन्ति ४ । त्रिभिः स्थानैर्देवानां चैत्यवृक्षाश्चलन्ति, तद्यथा—अर्हत्सु तदेव ५ ॥ सू० १३ ॥

तीन कारणों को लेकर देवेन्द्र मनुष्यलोक में शीघ्रता के साथ आते हैं । जैसे जब अर्हन्तप्रभु का जन्म होता है तब, तथा अर्हन्तप्रभु जब दीक्षा धारण करते हैं तब, और जब अर्हन्तप्रभुके ज्ञानोत्पाद की महिमा की जाती हैं तब—इन्हीं तीन कारणों से लोकान्तिक देव भी बहुत जल्दी मनुष्यलोक में आते हैं । इन्हीं तीन कारणों को लेकर सामानिक देव, त्रायस्त्रिंशकदेव, लोकपाल देव, अग्रमहिषिर्या—देवियां, पारिषत्क देव, अनिकाधिपतिदेव और आत्मरक्षकदेव भी इस मनुष्यलोक में बहुत जल्दी आते हैं । इन्हीं तीन कारणों को लेकर देव अपने २ आसनों से सिंहासनों से उठ बैठते हैं । इन्हीं तीन कारणों से लेकर शक्रादि देवों के आसन चलायमान होते हैं । इन्हीं कारणों से लेकर वे सिंहनाद करते हैं और चेलोत्क्षेप भी करते हैं । ये सब कार्य प्रमोद के बरावर्ती होकर वे करते हैं । तथा इन्हीं तीन कारणों को लेकर चैत्यवृक्ष—देववृक्ष विशेष चलायमान होते हैं ।

नीचेना त्रयु कारणेने लीधे देवेन्द्रो धृषी न शीघ्रताथी मनुष्यलोकमां आवे छे—(१) न्यारे अर्हंत प्रभुने जन्म थाय छे त्यारे, (२) न्यारे अर्हंत प्रभु दीक्षा ले छे त्यारे, अने (३) न्यारे अर्हंत प्रभुना ज्ञानोत्पादने मंडोत्सव करवामा आवे छे, त्यारे देवेन्द्रो धृषी न शीघ्रताथी मनुष्यलोकमां आवे छे. आ त्रयु कारणेने लीधे लोकान्तिक देवे पणु धृषी न उडपथी मनुष्यलोकमां आवे छे. आ त्रयु कारणेने लीधे सामानिक देवे, त्रायस्त्रिंशक देवे, अग्रमहिषी देवीया, पारिषत्क देवे, अनिकाधिपती देवे अने आत्मरक्षक देवे पणु धृषी न उडपथी आ मनुष्यलोकमां आवे छे. आ त्रयु कारणेने लीधे न देवे पोतपोताना सिंहासनोपरथी ठठे छे. आ त्रयु कारणेने लीधे न शक्रादि देवाना आसना चलायमान थाय आ त्रयु कारणेने लीधे न तेयो सिंहानाड करे छे अने चेलोत्क्षेप पणु करे छे. आ यथां कार्यो आनदने कारणे न तेयो करे छे. आ त्रयु कारणे न चैत्यवृक्ष (देववृक्ष विशेष) चलायमान थाय छे.

ટીકા—‘ તિર્હિ ઠાળેહિ ’ ઇત્યાદિ—પોહશમૂત્રી સુગમા । નવરં-ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ-કારણૈઃ લોકે-ક્ષેત્રલોકે-ઊર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્-રૂપેઽન્ધકારં લોકાન્ધકારં દ્રવ્યતો દૃષ્ટિ વિદ્યાતાનુભાવરૂપં, ભાવતઃ પ્રકાશકસ્વભાવજ્ઞાનાભાવસ્વરૂપં ભવતિ । ક્ષેત્રલોક સ્વરૂપમાહ—

“ આગસસ્સ પપ્સા, ઉહ્ઠં ચ અહે ય તિરિયલોપ ય ।

જાણાહિ સ્વેત્તઝોયં, અણંતજિણદેસિયં સન્નમં ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—આકાશસ્ય પ્રદેશા ઊર્ધ્વમધ્ય તિર્યગ્લોકે ચ ।

જાનીહિ ક્ષેત્રલોકસ્ . અનન્તજિનદેશિતં સમ્યક્ ॥

તાન્યેવ કારણાન્યાહ—‘ અરિહંતેહિ ’ ઇત્યાદિ, અરીન્-જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયમોહનીયાન્તરાયરૂપાણિ ઘાતિકર્મણિ વ્હન્તિ નાશયન્તીતિ-અરિહન્તસ્તેષુ, અસ્ય વિશેષવ્યાખ્યા-આવશ્યકસૂત્રરથ મત્કૃતાયાં સુનિતોષિણી ટીકાણં વિલોકનીયા । વ્યુચ્છિદ્યમાનેષુ નિર્વાગં ગચ્છત્યુ ઇતિ પ્રથમં કારણમ્ ૧, તયા અહંત્પત્રપ્તે ધર્મે

ટીકાર્થ—ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક ઓર તિર્યગ્લોક એ ત્રીન લોક, લોક શબ્દ સે યહાં ગૃહીત હુણ હૈં । દ્રવ્યાન્ધકાર ઓર ભાવાન્ધકારકે ભેદસે દો પ્રકારકા અન્ધકાર હોતા હૈ, જિસસે દૃષ્ટિ કા વિદ્યાત હોતા હૈ વહ દ્રવ્યાન્ધકાર હૈ । તથા પ્રકાશક સ્વભાવરૂપ જ્ઞાન કા જો અભાવ હૈ વહ ભાવાન્ધકાર હૈ, ક્ષેત્રલોકકા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે કહા ગયા હૈ—‘ આગસસ્સ પપ્સા ઉહ્ઠં ચ ’ ઇત્યાદિ । જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ઓર અન્તરાયરૂપ ચાર ઘાતિયા કર્મો કા જો નાશ કર દેતે હૈં વે અરિહન્ત હૈં । હસકી વિશેષ વ્યાખ્યા આવશ્યક સૂત્ર કી સુનિતોષિણી ટીકા મેં દેખની ચાહિયે । વ્યુચ્છિદ્યમાન શબ્દ કા અર્થ હૈ જય વે નિર્વાગ જાને લગતે હૈં એસા । પૂર્વ શબ્દ સે ાહાં ઉત્પાદપૂર્વ સે લેકાર લોકચિન્દુસ્તાર તક

ટીકાર્થ—લોક શબ્દથી ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક અહી ગ્રહણ કરાયા છે. અન્ધકારના બે ભેદ છે—(૧) દ્રવ્યાન્ધકાર અને (૨) ભાવાન્ધકાર. જેના દ્વારા દૃષ્ટિનો વિદ્યાત થાય છે, તેનું નામ દ્રવ્યાન્ધકાર છે, તથા પ્રકાશક સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનનો જે અભાવ છે તેનું નામ ભાવાન્ધકાર છે ક્ષેત્રલોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“ આગસસ્સ પપ્સા ઉહ્ઠં ચ ” ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતિયા કર્મોનો જેમણે ક્ષય કરી નાખ્યો છે, તેમને અહંત કહે છે. આ પદની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આવશ્યક સૂત્રની સુનિતોષિણી ટીકામાં આપવામાં આવેલ છે. “ વ્યુચ્છિદ્યમાન ” એટલે “ કર્મોના ક્ષય કરીને નિર્વાણ માર્ગે વિચરતા. ”

व्युच्छिद्यमाने तीर्थव्यवच्छेदकाले इत्यर्थः इति द्वितीयं कारणम् २, पूर्वाणि-
उत्पादादीनि लोकविन्दुसारपर्यन्तानि चतुर्दश, तेषु गतं-प्रविष्टं तदभ्यन्तरीभूतं
यच्छ्रुतं तत्पूर्वगतं दृष्टिवादान्तर्गतश्रुताधिकारविशेषः, तस्मिन् व्युच्छिद्यमाने
सतीति तृतीयं कारणम् ३ लोकान्धकार स्यादिति सप्रान्धः ।
अर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु कथं लोकान्धकारं स्या ? इति नाश
ङ्कनीयम्, राजमरणदेशनगरादि भङ्गे दिशां रजस्वलतया च दृश्यते जगति लोका-
न्धकारं, यत्पुनर्निखिलभुवनभूतमात्रानवद्यनयनरामानेषु (त्रिलोकचक्षुः सदृशे
ष्वित्यर्थः) भगवदर्हदादिषु व्युच्छिद्यमानेषु लोकान्धकार भवति तत्किमाश्चर्यमिति
। १ । त्रिभिः स्थानैर्लोकोद्योतः स्यात्-लोकत्रये प्रकाशो भवति, द्रव्यतो घटपटादि-
प्रकाशकरूपः, भावतो लोकत्रयेऽपि सुखोत्पादकहेतुरूपः । अर्हज्जन्म १-प्रव-

के चौदह पूर्व लिये गये हैं इन पूर्वी में प्रविष्ट जो श्रुत है वह पूर्वगत
श्रुत है । यह पूर्वगत श्रुत दृष्टिवाद के अन्तर्गत श्रुताधिकार विशेषरूप
है, “ अर्हदादिकों के व्युच्छिद्यमान होने पर लोक में अन्धकार कैसे हो
सकता है ” ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये । क्योंकि राजाके मरने
पर एवं देशभंग तथा नगर आदिके भङ्ग होने पर दिशाओं के धूमिल
रूप हो जाने से जब जगत में लोकान्धकार दिखलाई पड़ता है तो फिर
समस्त भुवनवर्ती लोकमात्र के निर्मल नयनों में जो सबआवी दिखते
हों ऐसे भगवान् अर्हत आदि के व्युच्छिद्यमान होनेपर लोकमें अंधकार
हो जावे तो इसमें आश्चर्य जैसी क्या बात है ? उद्योत शब्दका अर्थ-
प्रकाश है यह प्रकाश भी द्रव्य और भाव के भेद से दो प्रकार का है
घटपट आदिकों को प्रकाश देनेवाला जो होता है वह द्रव्यप्रकाश है-

‘पूर्व’ शब्दना प्रयोग द्वारा उत्पाद पूर्वथी लधने लोकविन्दुसार सुधीना
१४ पूर्व अर्हणु करवाना छे ते पूर्वमां प्रविष्ट जे श्रुत छे तेने पूर्वगत श्रुत
कहे छे. पूर्वगत श्रुत दृष्टिवादन अन्तर्गत श्रुताधिकार रूप छे. “ अर्हतादिके
न्यारे निर्वाणु पथे विचरे छे, त्यारे लोकमां अन्धकार डेवी शीते थछे शके
छे, ” आ प्रकारनी शंका अस्थाने छे, कारणु छे राज् आदिनुं भुसु थतां
अने देश तथा नगरादिने नाश थतां त्यारे दिशाओमां धुंधणुं वातावरणु
थछे नवाथी जे जगतमां अन्धकार व्यापी नथ छे, ते समस्त भुवनवर्ती
लोकाना निर्मल नयनेमां जे सबलावी हेभाय छे, जेवां अर्हत लगवान
आदिना निर्वाणु काने लोकमां अंधकार व्यापी नथ, तेमां नवाथ पाभवा जेवुं
शु छे ? उद्योत ओटवे प्रकाश ते प्रकाश पणु द्रव्य अने भावना लेदथी जे
प्रकारने कहे छे. घट, पट आदि वस्तुओने प्रकाश आपनारी जे वस्तुओ

વ્યા ૨-જ્ઞાનોત્પાદનમયે ૩ દેવકૃતમહોત્સવૈર્લોકોદ્યોતો ભવતીતિ । ૨। અથ દે-
વાન્ધકારસૂત્રમાહ- 'તિહિ' ઇત્યાદિ, ત્રિભિઃ સ્થાનદેવાન્ધકારં સ્યાત્ દેવાનાં
ભવનાદિષુ અન્ધકારં દેવાન્ધકારં, તત્પૂર્વોક્તકારણત્રયેગૈવ ભવતિ । નનુ ડકતેડપિ
લોકાન્ધકારે ફિ પુનર્દેવાન્ધકારમુક્તં દેવાનામપિ લોકાન્તર્ગતત્વાદેવેતિ ચેદાહ-
તત્સર્વત્રાન્ધકારવ્યાપ્તિ પ્રદર્શનાર્થમિતિ ૩। તથા-દેવોદ્દ્યોતઃ-દેવપ્રકાશઃ ૪। દેવ-
સંનિપાતઃ-દેવસમાગમો ભવતિ, ધ્રુવિ દેવસમનારાત્ ૫। '૫વં' ઇત્યાદિ,
૬વમ્-પૂર્વવત્ દેવોત્કલિકા-દેવસમુદાયસ્યૈકત્રી ભવનમ્ ૬, દેવકૃતકૃતકૃતઃ-દેવાનાં
પ્રમોદોત્પન્નઃ કલકલશબ્દઃ પૂર્વોક્તૈસ્ત્રિભિરેવ કારણૈર્જાયન્તે ૭। દેવેન્દ્રાણાં

તથા લોકત્રય મેં ઓ જા સુગ્રોત્પાદક કા હેતુરુપ હોતા હૈ વહ ભાવપ્ર-
કાશ હૈ અર્હન્ત પ્રભુ કા જવ જન્મ હોના હૈ. ઓર જવ લે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ
કરતે હૈ તથા ડન્હે જવ કૈવલ્ય કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ, ડસ સમય દેવકૃત
મહોત્સવોં દ્વારા લોક મેં ડદ્યોત હોતા હૈ; દેવોં કૈ અવનાદિશોં મેં જો
અન્ધકાર હોતા હૈ વહ દેવાન્ધકાર હૈ યહ દેવાન્ધકાર ઓ પૂર્વોક્ત કારણ
ત્રય સે હી હોતા હૈ ।

શંકા—જવ આપને લોકાન્ધકાર કા કથન કર દિયા હૈ તો ફિર
સ્વતન્ત્રરુપ સે દેવાન્ધકાર કૈ કહને કી વ્યા આવશ્યકતા ઓ, ક્યોં કિ
દેવ તો લોકાન્તર્ગત હી હોતે હૈ ।

ઉત્તર—એસા જો કથન ક્રિયા ગયા હૈ ઓ અન્ધકાર કી સર્વત્ર
વ્યાપ્તિ હો જાતી હૈ ડસ વાત કો દિલ્લાને કૈ લિયે ક્રિયા હૈ કી દેવો-

છે તેમના પ્રકાશને દ્રવ્યપ્રકાશ કહે છે. પરન્તુ ત્રણે લોકમાં સુખ ઉપભવનાર
જે પ્રકાશ હોય છે તે પ્રકાશને ભાવપ્રકાશ કહે છે. જેમકે

અહિંત પ્રભુનો ન્યારે જન્મ થાય છે, ન્યારે તેઓ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર
કરે છે તથા ન્યારે તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે દેવકૃત મહોત્સવો
દ્વારા લોકમાં પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રકારના પ્રકાશને ભાવપ્રકાશ કહે છે.
દેવોના ભવનાદિમાં જે અન્ધકાર થાય છે તેનું નામ દેવાન્ધકાર છે. અહિંત-
નિર્વાણ આદિ પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધે તે દેવાન્ધકાર થાય છે.

શંકા—લે આપે લોકાન્ધકારનું કથન કરી લીધું છે, તો દેવાન્ધકારના
સ્વતંત્ર કથનની શી આવશ્યકતા છે? લોકમાં જ દેવલોકનો પણ સમાવેશ થઈ
જતો હોવાથી શું આલું કથન જરૂરી છે અહિં ?

ઉત્તર—અન્ધકાર સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે એમ દર્શાવવા માટે જ આ
કથન કરવામાં આવ્યું છે.

मनुष्यलोकागमनं त्रिभिरेव पूर्वोक्तैः कारणैर्भवति, हव्यमिति शीघ्रम् । ८। देव-
लोकस्य ब्रह्मलोकस्य अन्तः समीपं कृष्णराजीलक्षणं क्षेत्रनिवासो येषांते लोका-
न्तिकाः, यद्वा-लोकान्ते-औद्यिकभावलोकावसाने भवा अनन्तरभवे मुक्तिग-
मनादिति लोकान्तिकाः सारस्वतादयः । एतेऽपिपूर्वोक्तैस्त्रिभिः स्थानैर्मनुष्यलोकं
हव्यमागच्छन्ति । ९। एवं-पूर्वोक्तेनैवालापकेन सामानिकाः-इन्द्रसमानर्द्धयः १०,
त्रायस्त्रिंशका महत्तरकल्पाः पूज्यादेवाः ११, लोकपालाः-सोमादयः पूर्वादिदिङ्
नियुक्तादेवाः १२, अग्रमहिष्यः-अग्रभूताः प्रधाना महिष्यः-भार्यादेवेन्द्रपट्टराश्य
इत्यर्थः १३, परिपदुपपन्नकाः-परिवारोपपन्नका देवाः १३, अनीकाधिपतयः-

द्योत, देवसंनिपात, देवोत्कलिका-देवसमूह का एक जगह एकत्रित
होना, देवकहकहक देवों का प्रमोदोत्पन्न कलकलशब्द, यह सब भी
पूर्वोक्त तीन कारणों के होने पर होता है “हव्यम्” यह शीघ्र अर्थ का
वाचक अव्यय है देवलोक और ब्रह्मलोक के पास कृष्णराजीरूप
क्षेत्र जिनका निवास स्थान है वे लोकान्तिक हैं अथवा औद्यिक भाव
लोक के अवसान में जो हैं वे लोकान्तिक हैं क्यों कि अनन्तरभव में
इनका मुक्ति मेंगमन अवश्यंभावी होता है । सारस्वत आदि इनके नाम
हैं सामानिक देव-इन्द्र के जैसी ऋद्धि वाले देवों का नाम सामानिक
देव है, महत्तरतुल्य जो देव पूज्य होते हैं वे त्रायस्त्रिंशकदेव हैं पूर्वादि-
दिशाओं में नियुक्त जो सोम आदि देव हैं वे लोकपाल हैं देवेन्द्रों
की जो मुख्यदेवियां हैं वे अग्रमहिषियां हैं परिवारोपपन्नक जो देव हैं

देवोद्योत, देवसंनिपात (देवानुं योताना देवलोकाभांथी नीकणवानुं),
देवोत्कलिका देवाना समूहानुं अकं जग्याअे अकत्रं यवानुं, अनें देवानुं
अडअडाट हास्य, पणु उपयुंक्त (अडंत लगवानेना जन्म) आदि त्रणु
कारणु ज थाय छे “हव्यम्” आ पद शीघ्र अर्थानुं वाचक अव्यय छे
देवलोकां अने प्रह्वतोक्तनी पासे कृष्णराश्य क्षेत्र नामानुं निवासस्थान छे,
तेभने लोकान्तिक कडे छे.

अथवा—औद्यिक भावलोकांना अवसानमां जेअो छे, तेभने लोकान्तिक
कडे छे, कारणु के अनन्तर लवमां (पधीना लवमां) तेअो योअस मुक्ति
पासे ज छे. सारस्वत आदि तेभनां नाम छे. इन्द्रना जेवी ऋद्धिवाणा जे
देवो छे तेभने सामानिक देवो कडे छे. गुरुस्थानीय जे देवो छे तेभने त्राय-
स्त्रिंशक देवो कडे छे. पूर्वादि दिशाअोमां नियुक्त जे सोम आदि देवो छे तेभने
लोकापालो कडे छे. देवान्द्रीनी मुख्य देवीअोने अग्रमहिषीअो कडे छे. परि-

गजादिसैन्याधिपतयो देवाः १४, आत्मरक्षकाः—राज्ञामिवाङ्गरक्षका देवा मानुष्यं लोकं हव्यमागच्छन्तीति प्रतिसूत्रे संयोजनीयम् १५।

मनुष्यलोकागमने देवानां यानि त्रीणि कारणानि सन्ति तान्येव देवाभ्युत्थानादीनां कारणानि सूत्रपञ्चकेनाह—‘ तीर्हि ’ इत्यादि, सुगमं, नवरं—अभ्युत्तिष्ठन्ति—सिंहासनादुत्तिष्ठन्ति । १। एवं—पूर्वक्तामिलापेन आसनानि—शक्रादीनां सिंहासनानि चलन्ति । २। सिंहनाश्वेलोत्क्षेपौ प्रमोदकार्यौ कुर्वन्ति । ३। एभिरेव त्रिभिः स्थानैः चैत्यवृक्षाः—देववृक्षविशेषाश्चलन्ति । ५॥सू० १३॥

किमर्थं भदन्त ! शक्रादिदेवा मनुष्यलोकमागच्छन्ति ? अत्राह—धर्माचार्यतया महोपकारित्वात्सेवावर्धमागच्छन्ति, अशक्यपत्स्युपकाराश्च भगवन्तो धर्माचार्याः इति सदृष्टान्तं प्रदर्शयन् सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—तिष्ठं दुप्पडियारं समणाउसो !, तं जहा—अम्मापिउणो १, भट्टिस्स, धम्मायरियस्स । संपाओवि य णं केइपुरिसे अम्मापियारं सयपागसहस्सपागेहिं तेह्लेहिं अब्भंगेत्ता सुरभिणा गंधट्टएणं उव्वट्टित्ता तिहिं उदगेहिं मज्जावित्ता सव्वा-

वे परिषदुपपन्नक देव हैं । गजादिसेना के अधिपति जो देव हैं वे अनीकाधिपति देव हैं, राजाओं के अङ्गरक्षकों की तरह जो देव होते हैं वे आत्मरक्षक देव हैं । ये सब भी इन कारणों को लेकर मनुष्यलोक में शीघ्र आते हैं ऐसा कथन प्रत्येक सूत्र में लगाना चाहिये मनुष्यलोक में आने के जो ये कारण प्रकट किये गये हैं वे ही कारण देवाभ्युत्थानादि के भी हैं, यही बात सूत्रकार ने “ तीर्हि ” इत्यादि पांच सूत्रों द्वारा प्रकट की है ॥ सू० १३ ॥

वारोपपन्नक जे देवो छे तेमने परिषदुपपन्नक देवो कडे छे. गजदि सेना-ओना अधिपति जे देवो छे तेमने अनीकाधिपति देवो कडे छे, जे देवो राजओना अंगरक्षकेनी जेम ईन्द्रोना अंगरक्षके समान होय छे, तेमने आत्मरक्षक देवो कडे छे. आ षधां देवो पूर्वोक्त कारणोने लीधे मनुष्यलोकमां शीघ्र आवे छे, आ प्रकारनुं कथन प्रत्येक सूत्रमां समञ्ज देवुं जे कारणे तेओ मनुष्यलोकमां आवे छे, ते कारणोने लीधे जे तेओ योताना सिंहासन परथी ठाठे छे, षडषडाट हुसे छे, इत्यादि बात सूत्रकारे “ तीर्हि ” इत्यादि पांच सूत्रो द्वारा प्रकट करी छे. ॥ सू. १३ ॥

लंकारविभूसियं करेत्ता मणुत्रं थालीपागसुद्धं अट्टारसवंजणाउलं
भोयणं भोयावेत्ता जावज्जीवं पिट्टिवडेसियाए परिवहेज्जा तेणावि
तस्स अस्मापिउस्स दुप्पडियारं भवइ, अहेणं से तं अस्मापि-
यरं केवलपन्नत्ते धम्ममे आघवित्ता पन्नवित्ता परूवित्ता ठाविता
भवइ तेणामेव तस्स अस्मापिउस्स सुप्पडियारं भवइ समणा
उसो ? ॥ १ ॥

केइ महच्चे दरिदं समुक्कसेज्जा, तएणं से दरिद्वे समुक्किट्ठे
समाणे पच्छा पुरं च णं विउलभोगसमिइसमन्नागए यावि
विहरेज्जा, तएणं से महच्चे अन्नया कयाइं दरिद्वीहूए समाणे
तस्स दरिदस्स अंतिए हवमागच्छेज्जा, तएणं से दरिद्वे तस्स
भट्टिस्स सव्वस्समवि दलयमाणे तेणावि तस्स दुप्पडियारं भवइ
अहे णं से तं भट्टिं केवलपन्नत्ते धम्ममे आघवित्ता पन्नवित्ता परूवित्ता
ठावित्ता भवइ तेणामेव तस्स भट्टिस्स सुप्पडियारं भवइ ॥२॥

केइ तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा अंतिए एग-
मवि आरियं धम्मियं सुवयणं सोच्चा निसम्म कालमासे कालं
किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववन्ने, तएणं से देवे तं
धम्मायरियं दुब्बिभक्खाओ देसाओ सुभिक्खं देसं साहरेज्जा,
कंताराओ वा णिकंतारं करेज्जा, दीहकालिएणं वा रोगायं-
केणं अभिभूयं समाणं विमोएज्जा, तेणावि तस्स धम्मायरियस्स
दुप्पडियारं भवइ, अहे णं से तं धम्मायरियं केवलपन्नत्ताओ
धम्माओ भट्टं समाणं भुज्जोवि केवलपन्नत्ते धम्ममे आघवित्ता
पन्नवित्ता परूवित्ता ठावित्ता भवइ, तेणामेव तस्स धम्मायरि-
यस्स सुपडियारं भवइ ॥ सू० १४ ॥

छाया—त्रयाणां दुष्प्रतिकारं श्रमणायुष्मन् ।, तद्यथा—अम्वापितुः १, भर्तुः २, धर्माचार्यस्य ३। संप्रातरपि च खलु कोऽपि पुरुषः अम्वापितरं शतपाक सहस्रपाकैस्तैलैरभ्यज्य सुरभिणा गन्धादृकेन उद्वर्त्य त्रिभिरुदकैर्मज्जयित्वा सर्वालङ्कारविभूषितं कृत्वा मनोज्ञं स्थालीपाकशुद्धम् अष्टादशव्यञ्जनाकुलं भोजनं भोजयित्वा यावज्जीवं पृष्टचवतंसिकायां परिवहेत्, तेनापि तस्य-अम्वापितुर्दुष्प्रतिकारं भवति, अथ खलु स तम् अम्वापितरं केवलप्रज्ञप्ते धर्मे आख्याय प्रज्ञाप्य प्ररूप्य स्थापयिता भवति तेनैव तस्याम्वापितुः सुप्रतिकारं भवति श्रमणायुष्मन्? ।१। कोऽपि महार्चः दरिद्रं समुत्कर्षयेत्, ततः खलु स दरिद्रः समुत्कृष्टः [सन्] पश्चात् पुरा च खलु विपुलभोगसमितिसमन्वागतश्चापि विहरेत्, ततः खलु स महार्चः अन्यदा कदाचित् दरिद्रीभूतः सन् तस्य दरिद्रस्यान्तिके हव्यमागच्छेत्, ततः खलु स दरिद्रस्तस्मै भर्त्रे सर्वस्वमपि ददत् तेनापि तस्य दुष्प्रतिकारं भवति । अथ खलु स त भर्तारं केवलप्रज्ञप्ते धर्मे आख्याय प्रज्ञाप्य प्ररूप्य स्थापयिता भवति तेनैव तस्य भर्तुः सुप्रतिकारं भवति २।

कोऽपि तथारूपस्य श्रमणस्य वा माहनस्य वाऽन्तिके एकमपि आर्यं धार्मिकं सुवचनं श्रुत्वा निशम्य कालमासे कालं कृत्वाऽन्यतमेषु देवलोकेषु देवतया उपपन्नः, ततः खलु स देवस्तं धर्माचार्यं दुर्भिक्षाद् देशात् सुभिक्षं देशं संहरेत्, कान्तारात् वा निष्कान्तारं कुर्यात्, दीर्घकालिकेन वा रोगातङ्केन अभिभूतं सन्तं विमोचयेत्, तेनापि तस्य धर्माचार्यस्य दुष्प्रतिकारं भवति, अथ खलु स तं धर्माचार्यं केवलप्रज्ञप्तात्, धर्माद् भ्रष्टं सन्तं भूयोऽपि केवलप्रज्ञप्ते धर्मे आख्याय प्रज्ञाप्य प्ररूप्य स्थापयिता भवति तेनैव तस्य धर्माचार्यस्य सुप्रतिकारं भवति । ३ । ॥ सू० १४ ॥

हे भदन्त ! शक्रादि देव मनुष्यलोक में क्यों आते हैं ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि धर्माचार्यरूप होने से भगवान् समस्त जीवों का बहुत बड़ा उपकारक होते हैं इसलिये वे उनकी सेवादि करने के निमित्त से आते हैं । भगवान् धर्माचार्य अशक्य प्रत्युपकारवाले होते हैं सो अब इसी बान को सूत्रकार दृष्टान्तसहित प्रकट करते हुए तीन सूत्रों से कहते हैं—‘ तिण्हं दुष्पडियोरं समणाउसो ’ इत्यादि ।

प्रश्न—हे भगवन् ! शक्रादि देवो मनुष्यलोकमां शा भाटे आवे छे ?

उत्तर—धर्माचार्य इय होवाथी अर्द्धत भगवानो समस्त जिवाना धरुा उपकारक होय छे, तेथी तेमनी सेवादि करवाने भाटे तेजो आवे छे. तेमना उपकारनो अदलो वाणी शक्य तेम नथी. तेथी तेमने अशक्य प्रत्युपकारवाणा कथ्यां छे. तेमना उपकारनो अदलो वाणी आपवानुं काम केदलु अथुं अशक्य छे ते सूत्रकारे नीचेनां सूत्रो द्वारा दृष्टान्त सहित प्रकट कथुं छे—

सूत्रार्थ—हे श्रमणायुष्मन् ! इन तीनका प्रत्युपकार करना अशक्य है, एक माता पिता का, दूसरे भर्त्ता-पोषक का और तीसरे धर्माचार्य का, कोई सुपुत्र अपने मातापिता की प्रातः होते ही शतपाक, सहस्रपाक तैलों से मालिश कर सुगंधित गंधचूर्ण से उनका उबटन कर गंधोदक से, उष्णउदक से, और शीत उदक से उन्हें स्नान कराकर फिर सर्वा लङ्कारों से विभूषित कर मनोज्ञ, तथा स्थालीपाक से शुद्ध एवं अटारह प्रकार के व्यंजन से युक्त ऐसे भोजन जिमा कर जीवनपर्यन्त अपने कंधों पर रख कर फिरता है तो भी वह अपने मातापिताके ऋण से उद्धार नहीं हो सकता है। अर्थात् उनके कृत उपकारों का बदला वह नहीं चुका सकता है. यदि वह अपने मातापिता को केवलि प्रज्ञप्त धर्म कहकर अच्छी तरह से उसे समझा कर और प्ररूपित कर स्थापित कर देता है तो अवश्य ही वह उनके उपकार का बदला चुकाना है। अच्छी तरह से उनका प्रत्युपकार करता है, इसी तरह यदि कोई ऐश्वर्यशाली मनुष्य किसी दरिद्र पुरुष को धनादिप्रदानद्वारा उत्कृष्ट बना देता है और वह उस दाताके परोक्ष में या समक्षमें विपुल भोगों को भोगने लग जाता है, अब दाता भाग्यवशात् किसी समय दुर्भाग्य के चक्रमें

“ तिष्ठं दुष्पडियार समणात्सो ” धत्यादि—

सूत्रार्थ—हे श्रमणायुष्मन् ! आ त्रयुना उपकारेना षड्वैवाणवानुं काम अशक्य गणाय छे—(१) मातापितानो, (२) भर्त्तानो (पोषकनो) अने (३) धर्माचार्याना. धारो के कोष्ठ सुपुत्र पौताना मातापिताना अंगाने दररो ४ प्रातःप्राणे शतपाक अने सहस्रपाक तैलो वडे मालिश करे, पछी सुगंधित गंधचूर्ण वडे तेमना शरीरनुं उबटन करे (शरीरने बाणे), पछी गरम अने ठंडा पालीथी तेमने स्नान करावे, पछी सधणा अक्षंकारेथी विभूषित करीने तेमने मनोज्ञ तथा शुद्ध उर प्रकारना आहार अने १८ प्रकारना व्यंजनेथी युक्त लोअन जमाडे अने अवन पर्यन्त पौताना अभापर लधने क्षया करे, तो पणु ते माता पिताना ऋणुने क्षेडी शकतो नथी, अेटवे के तेमना उपकारेना षड्वैवाणी शकतो नथी. जे ते तेमने केवलिप्रज्ञप्त धर्म कडे, ते धर्मनुं प्रतिपादन करे, ते धर्मनी तेमनी पासे प्ररूपणा करीने तेमने ते धर्म तरक्ष वाणी दे—ते धर्मना उपासक अनावी हे, तो ज तेमना उपकारेना षड्वैवा ते चुकवी शके छे, आ अक्षुं करवाथी ज ते मातापितानुं ऋणु क्षेडी शके छे.

अेज प्रभाणे धारो के कोष्ठ ऐश्वर्यासंपन्न मनुष्य कोष्ठ दरिद्र आदमीने धन वगैरेनी मदद करीने तेनी उन्नति करी नाणे छे. धारो के ते दातानुं नसीअ

आ जाता है और बिल्कुल दरिद्र हो जाता है, इस तरह से सर्वथा दरिद्र बनी हुई अवस्था में वह अपने द्वारा धनी बनाये गये उस पुरुष के समीप आ जाता है और वह पुरुष अपने इस उपकार कर्त्ता के लिये यदि अपना सर्वस्व भी अर्पण कर देता है, तो ऐसी स्थिति में भी वह अपने उपकार करने वाले उस मनुष्य के ऋण से उऋण नहीं हो सकता है अर्थात् उसके उपकार का बदला नहीं चुका सकता है, यदि वह उसे केवलिप्रज्ञप्त धर्म की छत्रछाया में उसका कथन करके, उसे समझा करके और उसकी प्ररूपणा करके पहुँचा देता है—स्थापित कर देता है तो अवश्य ही वह उस अपने स्वामी का प्रत्युपकारक हो जाता है। इसी तरह कोई भव्य तथारूप धारी श्रमण अथवा माहण के पास एक भी आर्य धार्मिक वचन का पान कर और उस पर अच्छी तरह से विचार कर काल मास में काल करता है और कालकर वह किसी एक देवलोक में देव की पर्याय से उत्पन्न हो जाता है अब वह धर्माचार्य किसी दुर्भिक्षवाले देश में विहार करता आ जाता है जहाँ भिक्षा की प्राप्ति उसे सर्वथा असंभव जैसी हो जाती है ऐसी स्थिति देखकर वह देव उस धर्माचार्य को अपनी देवशक्ति के प्रभाव से सुभिक्ष

पलटाय छे, कमनसीणे ते दरिद्रावस्थाभां आवी नय छे. त्पारभाइ ते पोतानी महदथी धनवान्, जनेवा ते भाणुसनी पासे नय छे. धारे के ते भाणुस पोताना उपर-उपकार-करनार ते भाणुसने पोतानुं सर्वस्व धन आपी हे छे. आम करवा छतां पणु ते तेना उपकारनेा अद्वेवा वाणी शकते नथी. परन्तु जे ते तेनी समक्ष केवजिप्रज्ञप्त धर्मतुं कथन करीने, तेने केवजिप्रज्ञप्त धर्म समजवीने, ते धर्मनी तेनी पासे प्ररपणु करीने तेने ते धर्मनेा आराधक बनावी हे तेा ज ते तेना उपकारनेा अद्वेवा अवश्य वाणी शके छे.

अथ प्रभाणु केअं भव्य तथारूपधारी श्रमणु अथवा माहणुनी पासे केअं पणु आर्य धार्मिक वचनतुं श्रवणु करीने अने तेना पर सारी रीते विचार करीने—तेमना द्वारा उपदिष्ट भांगे आलीने, काणनेा अवसर आने काणधर्म पासीने केअं भाणुस केअं केअं देवलोकभां देवनी पर्यायि उत्पन्न थर्ग नय छे. डवे धारे के ते धर्माचार्य केअं अथवा देशभां जेअं अडे-छे के अथवा तेमने दुर्भिक्ष (हुंकाण)ने कारणे आडारे प्राप्ति करवातुं सर्वथा असंभवित थर्ग नय छे. आ परिस्थिति जेअंने ते देव ते धर्माचार्यने पोतानी देव-शक्तिना प्रभावथी केअं सुभिक्ष (सुकाण) देशभां लर्ग नय छे, अथवा-ने

ટીકા— 'તિષ્ઠ' इत्यादि । भगवानाह—हे श्रमणायुष्मन् । हे आयुष्मन् श्रमण ! इति कोमलामन्त्रणम् । त्रयाणामनुपदं वक्ष्यमाणानां दुष्प्रतिकरं—दुः-
दुःखेन प्रतिक्रियते कृतोपकारेण पुंसां प्रत्युपक्रियत इति दुष्प्रतिकरं—प्रत्युपकर्तुं
मशक्यमित्यर्थः भवति । तदेवाह—अम्वापितुः—मातापित्रोरित्यर्थः १, भर्तुः—
पोषकस्य २, धर्माचार्यस्य धर्मगुरोः धर्मदातुः धर्मसहायकस्येत्यर्थः ।

देश में ले आता है, अथवा जब वह धर्माचार्य किसी गहन कान्तार में फंस जाता है तो वह उसे उस कान्तार जंगल से बाहर निकाल लेता है, अथवा वह धर्माचार्य जब किसी रोगांतक से अभिभूत हो जाता है तो वह उसे उस रोगांतक से अपनी प्रबल शक्ति से मुक्त करा देता है । तब भी वह ऐसी हालत में उसका प्रत्युपकार नहीं हो सकता है, किसी कारणवश यदि वह धर्माचार्य केवल प्रज्ञप्त धर्म से भ्रष्ट हो जाना है और वह उसे उस केवल प्रज्ञप्त धर्म को कह कर, प्रज्ञापित कर और प्ररूपित कर पुनः स्थापित कर देता है तो इस से वह उस धर्माचार्यका प्रत्युपकार कर्त्ता हो जाता है ।

ટીકાર્થ—इस सूत्रका भावार्थ ऐसा है—प्रभु कहते हैं हे आयुष्मन् श्रमण ! इन तीन जनोंका का प्रत्युपकार करना जीव के लिये बड़ा मुश्किल से भरा हुआ काम है । अर्थात् इनका प्रत्युपकार करना बहुत भारी कठिन है, यही बात यहाँ सूत्रकारने दृष्टान्त देकर समझाई है वे तीन ये हैं—माता पिता पोषक जन और गुरु धर्म देनेवाले, धर्म में सहायक होने-

તે-ધર્માચાર્ય કોઈ ગહન વનમાં માર્ગ ભૂલીને અટવાય છે, તો તે તેમને તે ગહન વનમાંથી બહાર-લઈ લાય છે, અર્થવા—જ્યારે તે ધર્માચાર્ય કોઈ ભય-કર રોગથી પીડાતા હોય ત્યારે તે પોતાની પ્રબળ શક્તિથી તેમનો તે રોગ દૂર કરી નાખે છે. આટલાં આટલાં ઉપકારો કરવા છતાં પણ તે દેવ તેમનું ઋણ ફેડી શકવાને સમર્થ થતો નથી. પરન્તુ કોઈ પણ કારણે તે ધર્માચાર્ય કેવલિપ્રજ્ઞમ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય અને ત્યારે તે દેવ જો તેને કેવલિપ્રજ્ઞમ ધર્મ ઠહીને, તે તે ધર્મની પ્રજ્ઞાપના અને પ્રરૂપણ કરીને, તે ધર્માચાર્યને ફરીથી કેવલિપ્રજ્ઞમ ધર્મમાં સ્થાપિત કરી દે તો જ તે ધર્માચાર્યના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રનો ભાવર્થ નીચે પ્રમાણે છે—પ્રભુ કહે છે કે હે આયુષ્મન્ શ્રમણ ! આ ત્રણ ઉપકાર કર્તાઓનો ઉપકારનો બદલો વાળવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ ગણાય છે. સૂત્રકારે એ જ વાતને ત્રણ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. (૧) માતાપિતા, (૨) પોષણકર્તા અને (૩) ધર્મમાં સહાયક થનારા ધર્માચાર્યો,

उक्तंच—“ दुष्पडियारा माया पियरो सामी गुरु य लोएत्य ।

तत्थ गुरु दुयलोए अइदुकरतरपडीयारो ॥१॥ इति ।

छाया—दुष्प्रतिकारो मातापितरौ स्वामी गुरुश्च लोकेऽत्र ।

तत्र गुरु द्वयलोके—अति दुष्करतरप्रतीकारः ॥१॥

तत्र प्रथमं मातापित्रोर्दुष्प्रतिकरतां प्रदर्शयति—कोऽपि पुरुषः=सुपुत्र इत्यर्थः ।
अम्बापितरम्—अम्बया—मात्रा सहितं पितरं मातापितरावित्यर्थः, संप्रातरपि—सं-
सम्यक् प्रातः संप्रातः—अरुणोदयसमकालमेवेत्यर्थः अम्बापितरं—स्वजननीजनकं
शतपाकसहस्रपाकतैलैः अभ्यज्य—तैलाभ्यङ्गशरीरसंवाहनं कृत्वा सुरमिणा—सुग-
न्धियुक्तेन गन्धाट्टकेन गन्धचूर्णेन उद्वर्त्य—उद्वर्तनं ‘उद्वटना’ इति प्रसिद्धं कृत्वा
पुनस्त्रिभिरुदकैः—गन्धोदकेन उष्णोदकेन शीतोदकेन च मज्जयित्वा—स्वहस्तेन
स्नपयित्वा तथा सर्वालङ्कारविभूषित कृत्वा पश्चात् मनोज्ञं—सुस्वादुकं स्थालीपाक
शुद्धं—पाकपात्रे सुसिद्धं विनापाकपात्रेण केवलाग्निना पाको न सुनिष्पन्नो
भवतीति विशेषणमेतत् । पुनः कीदृशमित्याह—‘अष्टारस०’ इत्यादि, अष्टादश
व्यञ्जनानि रसव्यञ्जकवस्तूनि सूपादीनि, अष्टादशव्यञ्जनानि यथा—

वाले, ऐसे धर्मगुरु के यहां धर्माचार्य कहा गया है । कहा भी है—
‘दुष्पडियारा मायापियरो’ इत्यादि ।

माता पिता के प्रत्युपकार करने के पाठ में जो मनोज्ञ विशेषण
आहारका आया है उसका तात्पर्य सुस्वादु भोजन से है । स्थालीपाक
शब्द से यह प्रकट किया गया है कि पाकपात्रमें पकाया गया भोजन
अच्छी तरह से पक जाता है, विना पाक पात्रके केवल अग्निसे निष्पन्न
भोजन सुनिष्पन्न नहीं होता है जिन अठारह प्रकारके व्यञ्जनों से वह
भोजन सहित होता है, उनके नाम इस प्रकार से हैं यहां व्यंजन शब्द

आ त्रैलोक्ये उपकार अट्टे अथो डाय छे डे तेमने अद्वे वाणवानुं कार्यं
दुष्कर थछ पडे छे. कहुं नथु छे डे—“दुष्पडियारा मायापियरो” इत्यादि.

मातापिताना उपकारने अद्वे वाणवाना कथनमां आहारनी साथे ने
मनोज्ञ विशेषणु वपरायुं छे, तेना द्वारा सुस्वादु भोजन सूचित करायुं छे.
‘स्थालीपाक’ शब्द द्वारा अे वात प्रकट करवायां आवी छे डे पाकपात्रमां
पकाववायां आवेतुं भोजन सारी रीते पाकी (रघाध) लय छे, पाकपात्रने
उपयोग कर्या विना मात्र अग्निथी तैयार थयेतु भोजन सुनिष्पन्न (सारी रीते
तैयार थयेतुं) डेतुं नथी ते भोजननी साथे ने १८ प्रकारना व्यंजनो
पीरसवानी वात करी छे, ते व्यंजनोनां नाम नीचे आपवायां आव्यां छे.

“ सूओ १ निट्टनं २ चिय, करं व ३ कंजी ४ य भज्जिया ५ रव्वा ।

दुविहा ७ जूसो ८ ओपा-मणयं ९ अंगरसो दसमं १० ॥ १ ॥

पाणगदव्वं तिविहं १३, कयळीफलमेव १४, सेचणं दव्वं १५ ।

गोरसदव्वाइ तिवि य १८, वंजणदव्वाइं एयाइं ” ॥२॥ इति ।

छाया—सूपो १ निष्ठान्नं २ चैव करम्बः ३ कंजी ४ च भर्जिका ५ रव्वा ।

द्विविधा ७ यूषः ८ अवसामणं ९ आम्रकरसो दशमम् (व्यञ्जनम्) १० ॥ १ ॥

पानकद्रव्यं त्रिविधं १३ कदलीफलमेव १४ सेचनं १५ द्रव्यम् ।

गोरसद्रव्याणि त्रीणि च १८, व्यञ्जनद्रव्याणि—एतानि ॥२॥

तत्र सूपः—हिंग्वादि संस्कृता मुद्गादिदालिः १, निष्ठान्नं—‘ कढी ’ इति भाषाप्रसिद्धं द्रव्यम् । करम्बः—सुसंस्कृतं भक्तद्राक्षादिमिश्रं मिष्टं दधि ३ । कंजी—व्याघारितमल्लिकादिपानीयं ‘ कांजी ’ इति प्रसिद्धम् ४ ।

भर्जिका—पत्रशाकं ‘ भाजी—तरकारी ’ इति प्रसिद्धम् ५ । रव्वा द्विविधा—गुडरव्वा तक्ररव्वा च ‘ रावडी ’ इति प्रसिद्धम् ७ । यूषः—जीरकादि व्याघारितो मुद्गादि रसः ८ । अवसामणं—व्याघारित सिद्धतन्दुलपानीयं ‘ कट-ओसामण ’

से सूपादिक रसरूप व्यंजन लिये गये हैं—‘ सूओ निट्टनंचिय ’ इत्यादि

हिंगु आदि से संस्कृत मूंग आदिकी दालका नाम सूप है, कढीका नाम निष्ठान्न है, भक्त द्राक्षा आदिसे मिश्र पीठे दही का नाम करम्ब है जिसमें वघार दिया गया है ऐसे इमली आदिके पानी का नाम कांजी है, भाजी पत्र शाकका नाम भर्जिका है, गुडरव्वां और तक्र रव्वाके भेद से रव्वा दो प्रकारकी होती है, तक्र रव्वा का नाम रावडी—पहेरी है । जीरे आदिके वघारसे युक्त मुद्गादि का जो रस है उसका नाम यूष है, वघारसे युक्त मांडका नाम ओसामण है, आमके रस का नाम आम-

अर्डी व्यंजन पदथी सूपदिक रसरूप व्यंजन गृहीत थयेल छे—

“ सूओ निट्टनं चिय ” इत्यादि—

हिंगु आदि नाभीने भग आदिनी हाणने सूप कडे छे—कढीने निष्ठान्न कडे छे. द्राक्षादिथी मिश्रित मीडा हडीने करम्ब कडे छे, वघारेला आंभली आदिना पाणीने कांजी कडे छे. सांजी (पांढडांवाणां मेथी, भूणा, तांदणियो) ने भर्जिका कडे छे. रणडी मे प्रकारनी छे—(१) गोणनी रणडी अने (२) भडेरी (छाशमां रांधेला अनाजनी अेक वानगी—वे'श) एरा आदिना वघारथी युक्त भग आदिनुं ने ओसामणु छेथ छे तेने यूष कडे छे, वघारथी युक्त मांड (सातनुं ओसामणु) ने ओसामणु कडे छे. केरीना रसने आमरस कडे

इति प्रसिद्धम् ९। आम्ररसः—‘ आम्ररस ’ इति प्रसिद्धम् १०, पानक द्रव्यं त्रिविधं—
मिष्टपानकं ‘ शर्बत ’ इति प्रसिद्धम् ११, तिक्तपानकं मरीचादि संयुक्तम् १२,
अम्लपानकम्—अम्लिकादिनिष्पन्नम् १३। कदलीफलं ‘ केला ’ इति प्रसिद्धम् १४।
सेचनं द्रव्यं ‘ चटनी ’ इति प्रसिद्धम् १५। त्रीणि गोरसद्रव्याणि दधिदुग्धतक्र-
रूपाणि १८। एतैरष्टादशव्यञ्जनैः संयुक्तं भोजनं द्वात्रिंशद्विधं, तथाहि—

“ भक्तं १ श्रीघृतपूरकं २ च वटिका ३ चूरी ४ तथा पूरिका ५,
श्रीखण्डं ६ खलुमोदकं ७ च लपसी ८ श्री कुण्डली ९ पिष्टिका १०।
खधाः ११ मूत्रकफीणिका १२ च पुटिका १३ वातादपस्तापुटी १४,
पूपाः १५ पर्पटिका १६ तथा दधिवटा १७ गुज्जाः १८ करञ्जा १९ मताः ॥१॥
पिण्डाः २० पायसभोजनं २१ बहुसितायुक्ता च वायुदिका २२,
मिष्टा पूरणपोलिका २३ च वरकी २४ खुर्मा २५ च खर्जूरिका २६।
भक्तं केशरशर्करा समधिकं २७ गूपं २८ तथा जामुनम् २९,
कचोरी ३० कलकन्दको ३१ रसगुला ३२ द्वात्रिंशकं भोजनम् ” ॥२॥

तत्र-भक्तं—‘ भात ’ इति प्रसिद्धम् १, श्रीघृतपूरकं—‘ घेवर ’ इति प्रसि-
द्धम् २। वटिका—‘ वडी ’ इति प्रसिद्धम् ३। चूरी—‘ नुकतीदाना ’ इति प्रसि-

रस है, पानक द्रव्य तीन प्रकारका है—जैसे मिष्टपानक शर्बत, तिक्त
पानक—कालीमिर्च आदिसे युक्त पेय, और अम्लपानक—खटाई आदि
डालकर तैयार किया गया पेय, कदलीफल केला, सेचनद्रव्य—चटनी
और दधि, दूध और तक्र ये तीन गोरसद्रव्य, इस प्रकार से ये अठारह
व्यंजन पदार्थ हैं, इन अठारह व्यंजन पदार्थों से युक्त भोजन ३२ प्रकारका
होता है। जैसे—“ भक्तं श्रीघृतपूरकं च वटिका ” इत्यादि।

१ भक्त—भात, २ घेवर, ३ वटिका—वडी, ४ चूरी—नुकतीदाना, ५ पूरिका,
६ श्रीखण्ड, ७ मोदक, ८ लपसी, ९ श्री कुण्डली, जलेबी १० पिष्टिका—पेठा,

छे, पानक द्रव्य (पीछां) त्रय प्रकारनां छे—(१) मिष्टपानक (शर्बत) (२)
तिक्तपानक (मरी आदिथी युक्त पेय), अने (३) अम्लपानक—अटाश आदि
नाथीने अनावेलु पेय. डेगाने कदलीफल कडे छे, अटणीने सेचनद्रव्य कडे छे,
दूध, दही अने छाशने गोरसद्रव्य कडे छे, आ प्रभाणे आ १८ व्यंजन
पदार्थो समग्रवा. आ १८ व्यंजनेथी युक्त लोजन ३२ प्रकारनुं छाय छे.
जेभके—“ भक्तं श्रीघृतपूरकं च वटिका ” इत्यादि—

(१) लक्त—भात, (२) घेवर, (३) वटिका—वडी, (४) चूरी—नुकतीदाना,
(५) पूरिका (६) श्रीखंड, (७) मोदक, (८) लपसी, (९) श्रीकुंडली

द्रुम् ४। पूरिका-‘ पूडी ’ इति प्रसिद्धम् ५। श्रीखंड-(शीखंड) इति प्रसिद्धम्
 ६। मोदकं-लड्डु ’ इति प्रसिद्धम् ७। लपसी-प्रसिद्धा ८। श्रीकुण्डली-‘ जलेबी ’
 इति प्रसिद्धम् ९। पिष्टिका-‘ पेठा ’ इति ख्यातम् १०। खाद्याः-‘ खाजा ’ इति
 प्रसिद्धम् ११। सूत्रकफीणिका-‘ सूतरफीणी ’ इति प्रसिद्धम् १२। पुटिकासंपुट
 युक्ता ‘ पूडी ’ इति प्रसिद्धम् १३। वातादपस्तापुटी-‘ वादामपुडी-पिस्तापुडी ’
 इति ख्याता १४। पूपाः ‘ मालपूवा ’ इति प्रसिद्धम् १५। पर्पटिका-‘ तिलपा-
 पडी ’ इति प्रसिद्धा १६। दधिवटा-‘ दहीवडा ’ इति प्रसिद्धम् १७। गुञ्जा-
 प्रसिद्धाः, सितोपलगर्भा-कूर्चिकानिष्पन्नं द्रव्यम् १८। करञ्जाः-देशविशेषप्रसिद्धं
 मधुरद्रव्यम् १९। पिण्डाः ‘ पेडा ’ इति प्रसिद्धाः २०। पायसभोजनं ‘ खीर ’
 इति प्रसिद्धम् २१। बहुसितायुक्ता वासुंदिका-शर्कराबहुलागाढ दुग्धरूपा ‘ वासुन्दी ’
 इति प्रसिद्धा २२। मिष्टा पूरणपोलिका-मिष्टद्रव्यगर्भापुटिका ‘ पूरणपोली ’ इति
 प्रसिद्धा २३। वरकी लोकप्रसिद्धा-दुग्धविकाररूपा २४। खुर्मा-देशविशेषप्रसिद्धं
 मिष्टद्रव्यम् २५, खजूरिका-मिष्टद्रव्यगर्भा गोधूमपिष्टनिष्पन्ना ‘ खिजूरी ’
 इति भाषा प्रसिद्धा २६। केशरशर्करामधिकं भक्तं ‘ केशरिया भात ’ इति
 ख्यातम् २७। यूषं-‘ मावा ’ ‘ खोमा ’ इति प्रसिद्धम् २८। जामुनम्-‘ गुलाब-
 जामुन ’ इति प्रसिद्धम् २९। कचौरी-तिक्तद्रव्यसंपुटा पिष्टनिष्पन्ना ‘ कचौरी ’

११ खाद्या-खाजा, १२ सूत्रकफीणिका-सूतरफीणी, १३ पुटिका-पुडी, १४
 वातादपस्तापुटी-वादामपुडी-पिस्तापुडी, १५ पूपा-मालपूवा, १६ पर्पटिका
 -तिलपापडी, १७ दधिवटा-दहीवडा, १८ गुंजा-गोज्जा, १९ करंज-
 देशप्रसिद्ध, मधुरद्रव्यविशेष, २० पिण्ड-पेडा, २१ पायसभोजन-खीर,
 २२ अधिक शक्कर सेयुक्त-वासुंदिका रघडी, २३ मिष्ट पूरण पोलिका
 पूरणपुडी, २४ वरकी, २५ खुर्मा-सकरपारे, २६ खजूरिका शक्कर
 डालकर गेहूं की पिटी से निष्पन्न किया गया एक जात का हलुवा
 खिजूरी सोहन हलुवा, २७ केशरिया भात २८ यूष-मावा-खोवा, २९
 जामुन-गुलाबजामुन, ३० कचौड़ी ३१ कलाकन्द और ३२ रसगुल्ला यह

जलेबी (१०) पिष्टिका, (११) आम, (१२) सूतरकेली, (१३) पुटिका (पुरी)
 (१४) गदाम अने पिस्तानी पुरी, (१५) मालपूवा, (१६) तिलपापडी, (१७)
 दहीवडा, (१८) गुंजा, (१९) करंज, (२०) पेडा, (२१) पायसलोअन-दुधपाक
 भीर, (२२) वासुदी, (२३) पूरणपोली, (२४) भरडी, (२५) सकरपारा; (२६)
 अजूरिका, (अक अतने घटना मेंढामांथी अतने डलवे), (२७) केशरीया
 भात, (२८) यूष-भावानी अक मिठार्थ, (२९) गुलाबजामुन, (३०) कचौड़ी,
 (३१) कलाकन्द अने (३२) रसगुल्ला, आ अत्रीस प्रकारनां लोअन छे.

इति प्रसिद्धा ३०। कलकन्दकम्—' कलाकन्द ' इति ख्यातम् ३१। रसगुला-रस-
भृतं गोलाकारद्रव्यं स्वनाम्ना प्रसिद्धम् ३२। इति द्वात्रिंशद्विधं भोजनम् भोजयित्वा,
पुनः किम् ? इत्याह—' यावज्जीवं ' इत्यादि, यावज्जीवम्--जीवनपर्यन्तं पृष्ठय-
वतंसिकया-पृष्ठौ-स्कन्धे अवतंस इवावतंसः पृष्ठिभूपगमिव, तस्य करणम् अवतंसिका
पृष्ठयवतंसिका, तथा पृष्ठयवतंसिकया परिवहन्तु स्वाम्वापितरौ पृष्ठधारोपितौ कृत्वा
यदि गच्छेत्, तेनापि परिवहनेन तस्याम्वापितुर्दुष्प्रतिकरं-प्रत्युपकारं कर्तुमशक्यं
भवति, अनुभूतोपकारितया प्रत्युपकारकारणोद्यतोऽप्युक्तकार्येण प्रत्युपकर्तुं न शक्नो-

३२ प्रकार का भोजन है १८ व्यंजनों से युक्त ३२ प्रकार के भोजन को
कोई सुपुत्र अपने मातापिता को प्रतिदिन खिलावे तो भी वह उनका
प्रत्युपकारक नहीं बन सकता है—ऐसा सम्बन्ध लगा लेना चाहिये ऐसा
सब कुछ करता हुआ भी वह सुपुत्र इतना और करे कि वह उन्हें
अपने पैरों से भी न चलने दे किन्तु अपने दोनों कंधों पर रखकर जहाँ
वे जाना चाहें वहाँ उन्हें ले जावे ऐसी यह प्रक्रिया वह उनके साथ एक
दो दिन आदि सजयनक लगाकर ही न करे किन्तु " यावज्जीवं " अपने
जीवन पर्यन्त लगातार करता रहे इतना करता हुआ भी वह यदि
ऐसा समझे कि मैं इनके उपकार से रहित हो गया हूँ तो ऐसा सम-
झना उसका ठीक नहीं है क्यों कि जो उपकार माता पिता के द्वारा
क्रिया गया है उसका बदला तो किसी भी पद्धति से चुकाया ही नहीं
जा सकता है यही वान सूत्रकार ने—' दुष्प्रतिकरं " शब्द द्वारा प्रकट
की है यद्यपि ऐसी सेवा माता पिता की कोई करता नहीं है परन्तु

१८ प्रकारનાં વ્યંજનોથી યુક્ત આ ૩૨ પ્રકારનાં ભોજન, માતાપિતાને
દરરોજ ખરાવવામાં આવે તો પણ તેમના ઉપકારનો બદલો વાળી શકાતો
નથી, એવો સંબંધ અહીં આગળના વાક્ય સાથે સમજી લેવો. વળી તે સુપુત્ર
તેના માતાપિતાને જીવન પર્યન્ત ચોતાને ખલે ચડાવીને તેમની ઈચ્છાનુસાર
ફેરવે-એટલે કે તેમને પગે ચાલવ. જ દે નહીં અને તેમની ઈચ્છા હોય ત્યાં
તેમને ખસે ખસાડીને લઇ જાય, તો પણ તેમના ઉપકારનો બદલો તે વાળી
શકતો નથી. (અહીં એક બે દિવસ ખસે ચડાવીને ફેરવવાની વાત કરી નથી,
જીવન પર્યન્ત એમ કરવાનું કહ્યું છે છતાં માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો
પૂરેપૂરો વાળી શકાતો નથી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો કોઇ પણ રીતે વાળી શકાતો નથી.
એજ વાન સૂત્રકારે " દુષ્પ્રતિકરં " પદ દ્વારા પ્રકટ કરી છે જે કે માતાપિતાની
આટલી બધી સેવા કરનાર ભાગ્યે જ કોઇ સંભવી શકે છે, પરન્તુ ધારો કે

तीति भावः । एवं तर्हि कथमम्बापितुः सुप्रतिकरं भवती ? त्याह—‘ अहेणं से ’ इत्यादि, अथचेत् स सुपुत्रस्तम्—अम्बापितरं धर्मे जिनप्रणीते श्रुतचारित्ररूपे स्थापयिता—स्थापनशीलो भवेत्तदा सुप्रतिकरं भवतीति सम्बन्धः । किंकृत्वा स्थापयिता भवतीत्याह आख्याय—स्वमातापित्रे जिनधर्म कथयित्वा, प्रज्ञाप्य—सोदाहरणं बोधयित्वा, प्ररूप्य—भेदानुभेदतो निरूप्य स्थापयिता भवति तेनैव धर्मस्थापनेनैव

यदि कोई भाग्यशाली पुत्र ऐसी भी सेवा उनकी करे तो भी वह उनके कृत उपकार के बदले में उनका प्रत्युपकारक नहीं हो सकता है—यही बात यहां “ परिवहेत् ” इस विध्यर्थक प्रयोग से प्रकट की गई है ।

तो फिर उनके उपकार का प्रत्युपकार कैसे किया जा सकता है ? इसके उत्तर में प्रभु ने कहा है कि—(अहे णं से) इत्यादि—उनके उपकार का प्रत्युपकार इसी से हो सकता है कि वह उन्हें जिनप्रणीत श्रुतचारित्ररूप धर्म में स्थापित कर दें, सब से पहिले वह उन्हें यह समझावे कि यह जिनधर्म जिनेन्द्र द्वारा प्रणीत है अतः इससे हिनकारकता के सिवाय अहितकारता कथमपि नहीं है जन्म जन्मान्तर से छूटने की यही परमौषधिप्राप्त हो सकती है अन्यत्र नहीं जन्म, जरा और मरण रूप रोग का सच्चा इलाज सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र के सेवन से ही जीव को प्राप्त हो सकता है इस प्रकार से उन्हें समझाकर फिर इसके सेवनसे किन २ जीवोंने आत्मलाभ प्राप्त किया है, कौन २ जीव

अथवा कोई सुपुत्र डाय के जे पोताना मातापितानी उपर दर्शावेदी पद्धतिधी सेवा करतो डाय, तो पण ते तेना मातापिताअे तेना उपर जे उपकारे कर्था डाय छे तेना प्र-युपकार वाणी आपवाने समर्थ थछ शकतो नथी. अेज वात “ परिवहेत् ” आ विध्यर्थक प्रयोग द्वारा व्यक्त करवामां आवी छे.

तो तेमना उपकारनो अहलो ते केवी रीते वाणी शके ? आ प्रश्नना उत्तर इये भडावीर प्रभु कडे छे के “ अहेणं से ” इत्यादि तेमना उपकारनो अहलो वागवानो मात्र अेक जे उपाय छे, ते उपाय नीचे प्रभाणु छे—

तेणु तेमने श्रुतचारित्रइय धर्म तरइ वाणी लेवो जेधअे. तेणु तेमने समजवतुं जेधअे के जैन धर्म जिनेन्द्र लगवानो द्वारा प्रइपित थयेवो छे ते धर्म जे संसारी अेवानुं इहित करनारे छे, आ धर्ममां भताववामां आवेवा भागे यादवाथी संसारी अेवानुं केध अहित थतुं नथी, जन्ममरणुनी जन्मजमांथी छुटवानी आ अेक जे परमौषधि छे. जन्म, मरणु अने जरा इय रोगनो अरे धलाज सम्यग्दर्शन, ज्ञान अने चारित्रता सेवनथी जे अेवने सांपडी शके छे आ प्रकारे तेमने समजवीने तेणु तेमने अेवां अेवानां ध्यान्तो आपवा जेधअे के जेभणु केवलि प्रइपित धर्मनी सम्यक् रीते आरा-

नत्वभ्यङ्गादिभिः तस्याम्वापितुः सुप्रतिकरं-सु-सुखेन प्रतिक्रियते-प्रःयुपक्रियत इति सुप्रतिकरं-प्रत्युपकारं कर्तुं शक्यं भवति प्रत्युपकारः कृतो भवतीत्यर्थः धर्मस्थापनस्यैव महोपकारत्वात्,

उक्तञ्च — “सम्मत्तदायगाणं, दुष्पडियारं भवेसु बहुएसुं ।

सव्वगुणमेलिया द्विवि, उव्वगारसहस्सकोडीद्वि ॥१॥

छाया—सम्यक्तदायकानां, दुष्प्रतिकरं भवेपु बहुकेपु ।

सर्वगुणमीलिताभिरपि, उपकारसदस्सकोटीभिः ॥१॥

अनेकभवकृतसर्वगुणसुकोपकारसदस्सकोट्यपेक्षया सम्यक्तवधर्मदान

श्रेष्ठमिति भावः ।

निरामय (कर्मरोगरहित) बनेहैं इत्यादि रूपसे और समझावे और भेदानु-भेदसे उस धर्मका निरूपण करे यदि वह इस तरहसे उन्हें समझा बुझा-कर जिनप्रणीत धर्म में स्थापित कर देता है तो अवश्य ही वह उनके उपकार का प्रत्युपकार कर्ता हो जाता है क्यों कि जिनधर्म में स्थापित यह एक बहुत बड़ा उपकार है भले ही अभ्यङ्गादि लगाने से, उत्तमोत्तम भोज्यवस्तुओं के खिलाने से शरीर का पोषण हो जाय परन्तु आत्मा का पोषण नहीं होता है आत्मा का पोषण तो जिनधर्म के सेवन से ही होता है और जो ऐसा करता है वह अपना, पर का और दोनों का बहुत बड़ा उपकार करता है—यही बात इस कथन से सूत्रकार ने प्रदर्शित की है । कहा भी है—(सम्मत्तदायगाणं दुष्पडियारं) इत्यादि । तात्पर्य इसका यही है कि सम्यक्तदायक पुरुषोंका अनेकधर्मों सर्वगुण-

धना करीने आत्मलाभ (मोक्ष) प्राप्त कर्था होय. तेणे लेदानुलेदपूर्वक तेमनी पासे आ धर्मनुं निरूपण करतुं लेईये. आ रीते तेमने समझवीने जे ते तेमने जिनप्रणीत धर्ममां स्थापित करी शके छे, तो ने रीते ते अवश्य तेमना उपकारना भइलो वाणी शके छे. कारण के केई पणु व्यक्तिने जैन धर्ममां स्थापित करवी जेन तेनापर मोटांमां मोटे उपकार कर्था गणु य छे. भले अल्पग्राहि लगाववाथी अने उत्तम लोअन भवराववाथी शरीरनुं पोषण थतुं होय, पणु तेना द्वारा आत्मानुं पोषण तो नथी न थतुं आत्मानुं पोषण तो केवलि-प्ररूपित जैन धर्मनी आराधनाथी न थाय छे तेथी जेवुं करनार व्यक्ति पोतानुं अन्यनुं अने उलयनुं कल्याण करी शके छे. जे न वात आ कथनथी सूत्रकारे अर्डी प्रकट करी छे. कहुं पणु छे के—

“सम्मत्तदायगाणं दुष्पडियारं” इत्यादि.

आ कथनने लावार्थ नीचे प्रमाणे छे—अनेक अवसां सर्वगुणयुक्त कशयेला करीडे उपकारेथी पणु सम्यक्तदायक पुरुषेना उपकारने भइलो

अथ भर्तुर्दुष्प्रतिकरतां प्रदर्शयति—‘ केइ महच्चे ’ इत्यादि, कोऽपि न सर्वः, महती अर्चा—ऐश्वर्यादिरूपं तेजो यस्य स महार्चः । यद्वा—महँश्चासौ अर्च्यश्च—अर्च्यपतितया पूज्य इति महार्च्यः । अथवा महात्यं—महत्त्वं, तद् योगान्माहत्यः, ऐश्वर्यसंपन्न इत्यर्थः, दरिद्रं—कश्चिद् दरिद्रपुरुषं समुत्कर्षयेत् धनादि दानेनोत्कृष्टं कुर्यात् । ततः स समुत्कृष्टः धनादिसमृद्धः सन् पश्चात्—स्वपोषकस्य परोक्षे पुरश्च—तत्समक्षं विपुलानाम्—उदारणां भोगानां—शब्दादिविषयानां समितिः—समुदयः सामग्रीत्यर्थः, तथा समन्वागतः—युक्तश्चापि विहरेत्—तिष्ठेत् । ततः पश्चात् खलु स महार्च्यः—दरिद्रपोषकः स्वामी अन्यदा कदाचित् दरिद्रीभूतः दुर्भाग्यवशादति दु स्थितो जातःसन् तस्य स्वपोषितस्य दरिद्रस्य अन्तिके—समीपे हव्यम्—अनन्यशरणतया शरणस्य तत्र शक्यत्वाभिसन्धेः आगच्छेत् तदा स दरिद्रः—

युक्त किये गये करोड़ो उपकार से भी प्रत्युपकार नहीं किया जा सकता है क्यों कि सम्यक्त्व दान से आत्मा की भवपरम्परा विध्वस्त (नष्ट) होजाती है अन्य उपकारों से नहीं ।

अब सूत्रकार स्वामीका उपकार अन्य प्रत्युपकारों द्वारा अशक्य है यह प्रकट करते हैं—“ केइ महच्चे ” इत्यादि—जिसके पास ऐश्वर्यादि तेजरूप अर्चा महती है, अथवा लोक में जो विशिष्ट सम्पत्ति शाली होने से जनता से मान्य हुआ है अथवा—जो सब प्रकार के ऐश्वर्य से सम्पन्न है ऐसा कोई मनुष्य किसी दरिद्रपुरुष को धनादिप्रदान द्वारा उत्कृष्ट कर देता है, इस तरह वह दरिद्र पुरुष अपनी दरिद्रता से छूटकर धनसंपन्न बन जाता है और कालान्तर में दरिद्रता के चक्कर में पड़े हुए अपने पोषक को प्रत्यक्ष और परोक्ष में हर तरह से सहायता

वाणी शकतो नथी, कारण के सम्यक्त्व दानथी आत्मान्नी भवपरंपरा नष्ट थनी नथ छे—अन्य दानथी (उपकारेथी) अबुं अनतुं नथी.

इवे सूत्रकार अबे वात प्रकट करे छे के अत्ता (पोषणकर्ता) ना उपकारने प्रत्युपकार करवानुं कार्यं पणु हुंकर छे—“ केइ महच्चे ” इत्यादि.

जेनी पासे ऐश्वर्यादि तेजरूप अर्थां महती (धणी) छे, अथवा जे विशिष्ट सम्पत्तिशाली होवाथी संसारमां जनता द्वारा माननीय गणाय छे, अथवा जे सधना प्रकारना ऐश्वर्यथी संपन्न छे जेवे कोछ मनुष्य, कोछ दरिद्र मनुष्यने धनादि अर्पणु करीने तेनी उन्नति करवाभां महदृश्य थाय छे. आ रीते ते दरिद्र मनुष्य पोतानी दरिद्रतामांथी मुक्त थधने धनवान् अपनी नथ छे इवे कमनसीजे पेदो दाता दरिद्र अपनी नथ छे. तेनी सहायताथी धनवान् अनेद भाणुस तेने प्रत्यक्ष अने परोक्ष रीते दरेक प्रकारनी महद करे

भूतपूर्वदरिद्रः तस्मै-पूर्वोपकारिणे स्वामिने यदि सर्वस्वमपि-स्वपार्थस्थितसर्व
धनादिकमपि ददत्, तेनापि एवं सर्वस्वदानेनापि तस्य-सर्वस्वदातुः दुष्प्रतिकरं-
प्रत्युपकारं कर्तुमशक्यं भवति । एवं तर्हि कथं सुप्रतिकरं भवती ? त्याह-‘ अहेणं ’
इत्यादि, अथेति प्रकारान्तरद्योतकः, अथ-प्रकारान्तरेण खलु यदि स भूतपूर्व-
दरिद्रः तं स्वोपकारकं स्वामिनं केवलप्रज्ञप्ते धर्मे तत्स्वरूपकथनादिना स्थाप-
यिता भवति तेनैव-धर्मस्थापनेनैव न तु सर्वस्वदानादिना तस्योपकारिणः स्वा-
मिनः सुप्रतिकरं भवति प्रत्युपकारः कृतो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रदान करने लगता है इत्यादि सब कथन मूलार्थ की तरह से यहां
लगाना चाहिये तो क्या वह इस प्रक्रिया का कर्ता पुरुष अपने स्वामी
के उपकार का प्रत्युपकार कर सकता है ? अर्थात् नहीं कर सकता ।

यदि संसार से परे कोई क्रिया है तो वह अपने को और पर को
धर्म में श्रुतचारित्ररूप में स्थापन करने रूप है यही ध्यान सूत्रकार ने
इस रूप से कही है कि वह दरिद्र होकर धनसंपन्न हुआ व्यक्ति यदि
अपने उपकारक को समझा बुझाकर के केवलप्रज्ञप्त धर्म में स्थापन कर
देता है तो इसके समान उसके उपकारक का प्रत्युपकार और कोई
नहीं है । यही सब श्रेष्ठ मार्ग उसके कृत उपकार से छूटने का है सर्व-
स्वप्रदान आदि द्वारा वह उसका प्रत्युपकारक नहीं होता है । आत्मा को
सच्ची शान्ति प्रदान करने वाला एक धर्म ही है और जो इस धर्म में
अपने उपकारक को निरत कर देता है उसके जैसा उसका और कोई
प्रत्युपकारक नहीं होता है २ ।

छे. धारो के ते पोतानी सधणी संपत्ति तेने अर्पणु करी दे छे. तो शु आ
रीते ते तेनुं ऋषु देडी शके छे भरो ? अेबुं करवा छतां पषु ते पोतानी
उपकारक व्यक्तिना उपकारनेो अहलो वाणी शकतो नथी.

कैधं पषु प्रकारना सांसारिक लाल कराववाथी तेना उपकारनेो अहलो
वाणी शकतो नथी, परन्तु जे ते भाणुस पोताना उपकारकर्तानि श्रुतचारित्ररूप
धर्मभां कैधं पषु रीते स्थापित करी शके छे, तो तेना उपकारनेो अहलो
अर वाणी शके छे. पोतना सधणा द्रयना अर्पणु द्वारा तेना उपकारनेो
अहलो वाणी शकतो नथी, पषु तेने दाअला हलीलो द्वारा समजवीने केवलि
प्रज्ञपित धर्मनेो आराधक अनाववाथी अ ते तेनुं ऋषु देडी शके छे. आत्माने
साची शान्ति आपनार धर्म अ छे. तेथी ते धर्मभां पोताना उपकारने
स्थापित करावी देवा जेवेो जीने क्येो उपकार छेध शके ?

अथ धर्माचार्यस्य दुष्प्रतिकरतामाह—‘ केह इत्यादि । कोऽपि-कश्चित् न सर्वः तथारूपस्य=द्रव्यतो धृतसदोरकमुत्पन्नवस्त्रिकादिमुनिवेषस्य, भावतो धर्मोचितस्वभावस्य श्रमणस्य-संसारत्रिपयत्रिरक्तस्य मुनेः, वा-अथवा माहनस्य-‘माहन’ इत्येवं योऽन्यं प्रत्युपदिशति स माहनः-मूलोत्तरगुणवान् संयतः, तस्य अन्तिके समीपे एकमपि आर्यम्-पापकर्मभ्य आराद्-दूरयातमार्यम्-आर्यसम्बन्धिकं तीर्थकरसम्बन्धिकमित्यर्थः, अतएव धार्मिकं-धर्मसम्बन्धिकं सुवचनं-वाक्यं श्रुत्वा-श्रोत्रपुटाभ्यां पीत्वा निशम्य-हृद्यवधार्य कालमासे कालं कृत्वा अन्यतमेषु-देवलोकेषु-देवलोकानां मध्येऽन्यतमै कस्मिंश्चिदेवलोके इत्यर्थः देवतया-देवपर्यायेण उत्पन्नः, ततःखलु देवोपपत्त्यनन्तर स स्वपूर्वभवे आर्यधार्मिकसुवचनश्रोता देव-

अब धर्माचार्य को जीव प्रत्युपकार कर्ता कैसे हो सकता है इस बात को सूत्रकार प्रदर्शित करने के अभिप्राय से कहते हैं-“ केह ” इत्यादि । कोई एक अथवा जीव द्रव्य की अपेक्षा से सदोरकमुत्पन्नवस्त्रिका आदि मुनिवेष वाले और भाव की अपेक्षा धर्मोचितस्वभाव वाले श्रमण जन के अथवा “ मन आरो ” इस प्रकार से दूसरों को उपदेश देने वाले संयत के समीप एक भी पाप कर्म से जो दूर जा चुके हैं ऐसे आर्यसम्बन्धिक-तीर्थकर सम्बन्धिक धार्मिक सुवचन को-वाक्य को सुनकर और हृद्य में उसे अवधारण कर किसी एक देवलोक में देव की पर्याय से उत्पन्न हो जाता है और फिर उत्पत्ति के बाद वह अपने अवधिज्ञान से उन धर्माचार्य के वचन से मेरी यह पर्याय हुई है अतः वे मेरे महोपकारी हैं इस प्रकार से उनके उपकार के वशावर्ती हुआ

इसे सूत्रकार ये बात समझवे छे के एव धर्माचार्यने प्रत्युपकारकर्ता केवी रीते भनी शके छे-“ केह ” इत्यादि.

टीकार्थ-कोई एक अथवा द्रव्यनी अपेक्षासे सदोरकमुत्पन्नवस्त्रिका आदि मुनिवेषवाणा अने लावनी अपेक्षासे धर्मोचित स्वभाववाणा श्रमणनी पासे अथवा “ मा हल्लो, मा हल्लो ” अने उपदेश आपनार संयतनी पासे, पापकर्मथी नेओ निवृत्त धर्ष गया छे अने आर्यसंभन्धिक-तीर्थकर संभन्धिक-धार्मिक सुवचनने श्रवण करीने अने तेने हृद्यमां अवधारण करीने कोई एक देवलोकमां देवनी पर्याये उत्पन्न थर्ष जय छे. आ रीते देवलोकमां उत्पन्न थया आह ते पोताना अवधिज्ञान द्वारा जण्णी दे छे के ते धर्माचार्यना उपदेश अनुसार आलवाथी न मने आ देवगति प्राप्त थर्ष छे, तेथी तेमणे मारा उपर मडान उपकार कर्यो छे. मारे तेमना उपकारने भद्वे वाणवे न लेधअे.

स्तं-सुवचनप्रदातारं धर्माचार्यं यदि दुर्भिक्षाद्-दुष्कालपीडिताद् देशात् निष्कास्य सुभिक्षं-सुकालं सस्यादि संपन्नं देशं संहरेत् देवशक्त्याऽऽनयेत्, वा-अथवा कान्ता रात्-निर्जनाटवीतः निष्कान्तारं जनाकुलं प्रदेशं कुर्यात्-नयेदित्यर्थः, वा-अथवा दीर्घकालिकेन चिरकालावस्थायिना रोगातङ्गेन-रोगः-कालसहः कुष्ठादिः, आतङ्कः-सद्योघाति शूलादिः, तयोर्द्वन्द्वैकत्वे रोगातङ्कं, तेन, यद्वा-रोगातङ्केनेत्येकपदं-रोगदुःखेनेत्यर्थः अभिभूतं-पीडितं सन्तं विमोचयेत् देवशक्त्या मुक्तं कुर्यात्, तेनापि-एवं करणेनापि तस्य धर्माचार्यस्य दुष्प्रतिकरं भवति स प्रत्युपकर्त्ता न भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं प्रत्युपकर्त्ता भवती ? त्याह—‘अहेणं’ इत्यादि, अथ-यदि खलु स तं धर्माचार्यं केवलप्रज्ञप्ताद्धर्माद् भ्रष्टं-पतितं सन्तं भूयोऽपि-पुन-

वह देव यदि वे संयत कदाचित् किसी दुष्काल पीडित देश में विहार करते हुए आ जाते हैं, और वह देव उन्हें उस दुष्काल पीडित देश से बाहर निकालकर सुभिक्षवाले देश में अपनी देवशक्ति के प्रभाव से ले आता है अथवा जब वे किसी दुर्गम गहन कान्तार में पतित हो जाते हैं तब वह देव उस स्थान से उन्हें निकाल कर जनसमुदाय वाले प्रदेश में पहुँचा देता है या जब वे रोगातंक से-रोग से-कालसह कुष्ठादि से एवं सद्योघाति शूलादिरूप आतंक से अथवा रोगदुःख से पीडित हो जाते हैं, तब वह अपनी देवशक्ति से उन्हें निरोग कर देता है, तो इस प्रकार से उनकी संभाल करने वाला वह देव उनके कृत उपकार का बदला नहीं चुका सकता है-उनका प्रत्युपकर्त्ता नहीं हो सकता है तो फिर वह प्रत्युपकारकर्त्ता कैसे हो सकता है ? तो इसके उत्तर में सूत्रकार कहते हैं-“अहेणं” इत्यादि-यदि वह देव उनका

आ भावनाथी प्रेरार्थने क्यारेक कोर् दुष्काल पीडित देशमां विचरता ते धर्माचार्यने ते देव पोतानी देवशक्तिना प्रभावथी सुभिक्षवाणा (सुकालवाणा) देशमां लब्धं नय छे. अथवा न्यारे ते धर्माचार्यं कोर् गहन अटवीमां इसाधं नय छे-मार्गं भूलीने अटवाता होय छे, त्यारे ते तेमने त्यांथी जनसमुदायवाणा कोर् स्थानमां पडोऽयाडी हे छे. अथवा न्यारे तेओ कोर् रोगातंक (ज्वर, कोढ आदि रोगथी अने अग्रानक उत्पन्न थयेला शूलादि इप आतंक) थी पीडिता होय छे, त्यारे पोतानी देवीशक्तिथी ते तेमने निरोगी बनावी हे छे. आ प्रकारे तेमनी संभाण राभवो छतां पणु ते देव तेमना उपकारनेो अहलो वाणी शक्ती नथी. हवे सूत्रकार ओ अतावे छे के ते देव तेमनेो उपकार देवी रीते वाणी शके छे-“अहेणं” इत्यादि.

रपि तस्मिन् धर्मे उपदेशदानादिना स्थिरीकर्त्ता भवति तदा स तस्य धर्माचार्यस्य प्रत्युपकर्त्ता भवतीत्यर्थः । एवं करणेनैव स धर्माचार्यस्य निर्कर्त्ता भवतीति भावः, उक्तञ्च—

“ जो जेण जम्मि ठाणम्मि ठाविओ दंसणे व चरणे वा ।

सो तं तओचुयं तम्मिचेव काउं भवे निरिणो ॥१॥ ” इति ।

छाया—यो येन यस्मिन् स्थाने स्थापितः दर्शने वा चरणे वा ।

स तं ततश्च्युतं तस्मिन्नेव कृत्वा भवेद् निर्कर्त्ता ॥ सू० १४ ॥

धर्मे स्थापनेन चास्य भवच्छेदरूपः प्रत्युपकारः कृतःस्यादिति धर्मस्य भवच्छेदकारणतामाह—

मूलम्—तीहिं ठाणेहिं संपण्णे अणगारे अणादियं अणवद्दमं दीहमद्धं चाउरंतं संसारकंतारं वीईवएज्जा, तं जहा—अणिदा-
णयाए, दिट्टिसंपन्नयाए जोगवाहियाए ॥ सू० १५ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैः संपन्नोऽनगारः अनादिकमनवदग्रं दीर्घाद्धं चातुरन्तं संसारकान्तारं व्यतिव्रजति, तद्यथा—अनिदानतया दृष्टिसंपन्नतया, योगवाहितया ॥ ॥ सू० १५ ॥

प्रत्युपकारकर्त्ता होना चाहता है तो वह देव जब वे धर्माचार्य केवलि-
प्रज्ञप्त धर्म से पतित हो जावें फिर से उन्हें उस जिनप्रणीत धर्म में
स्थिर कर देता है, तो इस प्रकार से वह उनके कृत उपकार का प्रत्युप-
कार कर्त्ता हो जाता है अर्थात् उनके कृत उपकार से वह उद्धारण हो
जाता है । कहा भी है—“जो जेण जम्मि ठाणम्मि ” इत्यादि ॥ सू० १४ ॥

धर्म में स्थापित करने से जीव का भवच्छेद रूप प्रत्युपकार हो
सकता है—इस तरह धर्म भवच्छेद का कारण होता है यही बात अब

कदाच क्कैठ कारणे ते धर्माचार्यं केवलिप्रज्ञप्त धर्मथी पतित थधं नय,
अने ते देव क्कैठ पणु उपाये तेमने इरीथी ते धर्ममां स्थिर करी दे, तो ज
तेना द्वारा तेना उपकारनेा णट्ठेा वाणी शक्याय छे. केवलीप्रज्ञप्त धर्मने भागे
तेमने वाणी लधने ज .ते तेमना आत्मानुं कल्याणु करी शके छे अने जे
रीते ज ते तेमनुं ऋणु इडी शके छे. कहुं पणु छे के—“ जो जेण जम्मि
ठाणम्मि ” इत्यादि. ॥ सू. १४ ॥

धर्ममां स्थापित करवाथी जवनो लवच्छेदरूप प्रत्युपकार थधं शके छे.
आ रीते धर्म लवच्छेदमां कारणुभूत अने छे. जेज वात हुवे सूत्रकार प्रह.

ટીકા—‘તીહિ’ ઇત્યાદિ મુગમં, નવરમ્-અનાદિકમ્-ન વિદ્યતે આદિઃ પ્રથમોત્પત્તિર્યસ્યેતિ-અનાદિકં તત્-આદિરહિતમિત્યર્થઃ, અનવદ્યમ્-ન વિદ્યતે અવદગ્રં-પર્યન્તો યસ્ય તદનવદગ્રં તત્તથા અપર્યવસાનમ્ અનન્તમિત્યર્થઃ । દીર્ઘાદ્-દીર્ઘા અદ્વા કાલો યસ્ય તદ્ દીર્ઘાદ્-તત્તથા, દીર્ઘકાલગમ્યમિત્યર્થઃ, યદ્વા-દીર્ઘઃ અથ્વા માર્ગો યસ્ય તદ્ દીર્ઘાધ્વં, તત્તથા દીર્ઘમાર્ગગમ્યમિત્યર્થઃ, ચાતુરન્તં-ચત્વા-રોડન્તાઃ-ગતયો યસ્ય તત્તથા ચતુરન્તમેઽ ચાતુરન્તં ચતુર્ગતિકમિત્યર્થઃ, एतादृशं संसारकान्तारं-સંસાર એવ કાન્તારં-નિર્જલત્રાણરહિતો દુર્ગમોડરણ્યપ્રદેશઃ, તદિવ કાન્તારં-સંસારાટ્ટીમિત્યર્થઃ વ્યતિવ્રજતિ-સમુલ્લઙ્ગતે પાર પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । તદેવ સ્થાનત્રયમાહ—અનિદાનતયા નિશ્ચિતં દાન નિદાનં યદ્વા-નિદાયતે-લૂપતે જ્ઞાનાદ્યારાધનાલતા અવ્યાવાધમુખરસોપેતમોક્ષફલા યેન પરશુનેઽ દિવ્યમાનુષ-ઋદ્ધિ પ્રાર્થનાધ્યવસાયેન તન્નિદાનં-ચારિત્રારાધનેન સ્વર્ગમન્યાદિ ભોગપ્રાર્થનેત્યર્થઃ યદાશ્રિત્ય મોહનીયં કર્મેદિયમેતીતિ ભાવઃ, તસ્ય સાવતતા, તદ્વર્જનમ્ અનિદાનતા,

સૂત્રકાર પ્રદર્શિત કરતે હૈં-(તીહિં ઠાળેહિં સંપળ્ળે અળગારે) ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ-જિસકી પ્રથમોત્પત્તિ પ્રારંભ નહીંહૈ વહ અનાદિહૈ અર્થાત્ જો આદિ રહિત હૈ તથા અવદગ્ર-પર્યન્ત (અન્ત) જિસકા નહીં હૈ વહ અનવદગ્ર હૈ અર્થાત્ જો અનન્ત હૈ તથા જિસકા કાલ દીર્ઘ હૈ વહ દીર્ઘાદ્ હૈ અર્થાત્ જો દીર્ઘકાલગમ્ય હૈ અથવા-જિસકા માર્ગ દીર્ઘ હૈ-વહ દીર્ઘાધ્વ હૈ અર્થાત્ જિસકા માર્ગ રાસ્તા વહુન વડા લભ્વા હૈ ઓર જો ચાર ગાતે વાલા હૈ એસા યહ સંસારરૂપ કાન્તાર હૈ ઇસ દીર્ઘકાન્તાર કો-નિર્જલ ત્રાણરહિત દુર્ગમ અરણ્યપ્રદેશ કે જૈસે સંસાર કો-જીવ ત્રીન કારણોં સે પાર કર દેતા હૈ-ઇન્મેં ંક અનિદાનરૂપ કારણ હૈ દૂસરા-

શિત કરે છે-“તીહિ ઠાળેહિં સંપળ્ળે અળગારે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જેની પ્રથમોત્પત્તિ (પ્રારંભ) નથી તેને અનાદિ કહે છે. એટલે કે જે આદિ રહિત છે તેને અનાદિ કહે છે. અવદગ્ર-પર્યન્ત (અન્ત) નો જેમાં અભાવ હોય છે તેને અનવદગ્ર અથવા અનન્ત કહે છે. જેનો કાળ દીર્ઘ છે તેને દીર્ઘાદ્ કહે છે, એટલે કે જેને પાર કરવામાં દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ નય છે અથવા જેનો માર્ગ દીર્ઘ છે તેને દીર્ઘાધ્વ કહે છે એટલે કે જેનો માર્ગ અતિશય લાંબો છે અને જે ચાર ગતિવાળો છે એવા આ સંસાર રૂપ કાન્તારને (ગહન અટવીને) નિર્જન ત્રાણરહિત દુર્ગમ અરણ્ય પ્રદેશ જેવા સંસારને જીવ ત્રણ કારણો (ઉપાયો) દ્વારા પાર કરી શકે છે. તે ત્રણ ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) અનિદાનરૂપ કારણ, (૨) દૃષ્ટિસંપન્નતારૂપ કારણ અને (૩) યોગવાહિતારૂપ કારણ.

तया भोगसमृद्धिप्रार्थना रहिततयेत्यर्थः १। दृष्टिसंपन्नतया-दृष्टिः-सम्यग्दृष्टिस्तया संपन्नः युक्तः, तद्भावस्तत्ता, तया सम्यग्दृष्टितयेत्यर्थः २। योगवाहितया-योगेन-चित्तसमाधिना सर्वत्रानुत्सुकत्वलक्षणेन वहतीत्येवं शीलो योगवाही, समाधिस्थायीत्यर्थः, उक्तञ्च—योगवाहिलक्षणम्—

दृष्टिसंपन्नतारूप कारण और तीसरा योगवाहितारूप कारण है अव्या-
बाध सुखरूप रस से युक्त और मुक्तिरूप फलवाली ज्ञानादि आराधनारूप
लता जिस कुठारतुल्य दिव्यमानुषऋद्धि अथवा देवलोक की ऋद्धि की
चाहना से काट दी जाती है वह निदान है चारित्र की आराधना करता
हुआ जीव परभव में स्वर्ग, मर्त्य आदि के भोगों की चाहना करता है
इससे चारित्र मोहनीय कर्म उदय को प्राप्त होता है अर्थात् निदान
(नियाणा) करने वाला जीव परभव में भोगादिकों की चाहना से
प्रेरित होकर चारित्राराधन करता है इससे तपस्या उसकी निष्फल हो
जाती है क्यों कि ऐसा करने से उस जीव को चारित्रमोहनीय कर्म का
उदय होता है यद्यपि चारित्र की प्राप्ति जीव को चारित्रमोहनीय कर्म
के क्षय क्षयोपशम से होती है परन्तु निदान बन्ध सहित चारित्राराधन
सम्यक् चारित्राराधनरूप न होकर वह एक प्रकार का ढोंगरूप होता है—
द्रव्यचारित्ररूप होता है इससे कर्म की निर्जरा और संवर न होकर
प्रत्युत उससे चारित्रमोहनीय आदि कर्मों का बंध और उदय होता
रहता है अतः ऐसे जीव का संसार घटता नहीं है उल्टा बढ़ता रहता

अव्याबाध सुखरूप रसयी युक्त अने मुक्तिरूप इणवाणी ज्ञानादि आरा-
धनारूप लता जे कुठार (कुडाडी) तुल्य दिव्य मनुष्य संभधी ऋद्धि अथवा
देवलोकनी ऋद्धिनी चाहनाथी छेइछ जय छे, ते चाहनातुं नाम 'निदान' छे
चारित्रनी आराधना करतो। एव जे परभवमां स्वर्ग, मर्त्य आदिना लोगोनी
कामना करे छे, तो तेना कारणे चारित्र मोहनीय कर्मना उदय थाय छे अेटवे
के निदान (नियाणुं) करनारे। एव परभवना लोगादिकोनी चाहनाथी प्रेरा-
धने चारित्राराधना करे छे, ते कारणे तेनी तपस्या निष्फल जय छे, कारणे
के अेतुं करवाथी ते एवना चारित्रमोहनीय कर्मना उदय थाय छे. जे के
चारित्रमोहनीय कर्मना क्षय अने क्षयोपशमथी जे एवने चारित्रनी प्राप्ति
थाय छे, परन्तु निदानबन्ध सहितनी चारित्राराधना सम्यक् चारित्राराधन
रूप होती नथी—ते तो अेक ढोंगरूप जे होय छे—द्रव्य चारित्ररूप होय छे,
तेथी कर्मनी निर्जरा अने संवर थवाने पदवे चारित्रमोहनीय आदि कर्मना
बंध अने उदय थतो। रडे छे. तेथी अेवा एवना संसार घटवाने पदवे

“ જીયાવિત્તો અચવલે અમાઈ અકુઝહલે, વિણીયવિણે દંતે જોગવં ઉવહા-
ગવં ” ॥ (ઉત્ત. અધ્ય ૩૪ ગા. ૨૭)

કિંચ—“ પયણુકોહમાણેય, માયાલોમપયણુણે ।

પસંતવિત્તે દંતપ્પા, જોગવં ઉવહાણવં ॥ ” (ઉત્ત. અધ્ય. ૩૪ ગા ૨૯)

છાયા—નીચવૃત્તિરવપલઃ અમાયી અકુતૂહલઃ । વિનીતવિપયો દાન્તો

યોગવાન્ ઉપધાનવાન્ । તથા-પ્રતનુક્રોધમાનશ્ચ, માયાલોમપ્રતનુકઃ ।
પ્રશાન્તવિત્તો દાન્તાત્મા, યોગવાન્ ઉપધાનવાન્ । તસ્ય ભાવસ્તત્તા. તયા સમાધિ-
સ્થાયિતયેત્યર્થઃ ૩ ॥ સૂ૦ ૧૫ ॥

હૈં હસીલિયે સંસાર સે પરે હોને કે લિયે અનિદાન કો એક કારણ રૂપ
સે યહાં ગિનાયા ગયા હૈં । સંસાર સે પરે હોને કે લિયે એક દૂસરા
ઔર ભી કારણ હૈં જિસકા નામ દૃષ્ટિસપન્નતા હૈં સમ્યગ્દર્શન સે યુક્ત
હોના હસકા નામ દૃષ્ટિસંપન્નતા હૈં હસી તરહ સે એક તીસરા કારણ
યોગવાહિતા હૈં ચિત્ત કો સમાધિસ્થ રખના યોગવાહિતા ચિત્ત યદિ
સાંસરિક પદાર્થો મેં ઉત્સુકતા સે યુક્ત બના રહતા હૈં તો વહ ચારિત્રા-
રાધન મેં વાધક હોતા હૈં અતઃ નિર્મલ ઔર અતીચારો સે રહિત ચારિ-
ત્રારાધન હો હસકે લિયે ચિત્ત કા સમાધિસ્થ હોના પરમાવશ્યક હૈં
હસસે ભી જીવ સંસાર કો પાર કર દેતા હૈં યોગવાહી કા લક્ષણ હસ
પ્રકાર કો કહા ગયા હૈં—“ જીયાવિત્તો અચવલે અમાઈ ” ઇત્યાદિ,
(ઉત્તરાધ્ય ૩૪ ગા. ૨૯) “ પયણુકોહમાણે ય ” ઇત્યાદિ ॥ સૂ૦ ૧૫ ॥

વધતો જ રહે છે. તે કારણે સંસાર પાર કરવાને માટે અનિદાનને એક કારણ
રૂપે અહીં ગણાવવામાં આવેલ છે. સંસાર પાર કરવાને માટેના બીજા ઉપાય
દૃષ્ટિસંપન્નતા છે. સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત થવું તેનું નામ જ દૃષ્ટિસંપન્નતા છે.
સંસાર પાર કરવાને એક ત્રીજા ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે. યોગવાહિતાથી પણ
જીવ તરીકે જાય છે. ચિત્તને સમાધિસ્થ રાખવું તેનું નામ યોગવાહિતા છે.
સાંસારિક પદાર્થોમાં જો ચિત્ત લીન રહે છે તો ચારિત્રારાધના થઈ શકતી
નથી. નિર્મળ અને અતિચારથી રહિત ચારિત્રારાધન માટે ચિત્તનું સમાધિસ્થ
હોવું અત્યંત અવશ્યક છે. આ રીતે યોગવાહિતા દ્વારા પણ જીવ સંસાર
કાંતારને પાર કરી નાખે છે. યોગવાહિતું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે—
“ જીયાવિત્તો અચવલે અમાઈ ” ઇત્યાદિ— (ઉત્તરાધ્ય ૩૪ ગા. ૨૬)
“ પયણુકોહમાણે ય ” ઇત્યાદિ ॥ સૂ. ૧૫ ॥

भवव्यतिव्रजनं च कालविशेष एव स्यादिति कालविशेषप्ररूपणामाह—

मूलम्—तिविहा ओसपिणी पणत्ता, तं जहा—उक्कोसा,
मज्झिमा, जहन्ना १ । एवं छपि समाओ भाणियव्वाओ जाव
दूसमदूसमा २ । तिविहा उस्सपिणी पणत्ता, तं जहा—उक्कोसा
मज्झिमा जहन्ना ८ । एवं छपि समाओ भाणियव्वाओ जाव
सुसमसुसमा १४ ॥ सू० १६ ॥

छाया—त्रिविधा अवसर्पिणी प्रज्ञप्ता, तद्यथा—उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या १।
एवं षडपि समा भणितव्याः, यावत् दुष्पमदुष्पमा ६। त्रिविधा उत्सर्पिणी प्रज्ञप्ता,
तद्यथा—उत्कृष्टा, मध्यमा जघन्या च एवं षडपि समा भणितव्या यावत् सुसम-
सुसमा १४ ॥ सू० १६ ॥

टीका—' त्रिविहा ' इत्यादि—चतुर्दशसूत्री सुगमा । नवरम्—अवसर्पिणी-
प्रथमेऽरके उत्कृष्टा, त्रि चतुःपञ्चमरूपेषु चतुर्ध्वरकेषु मध्यमा, चरमेऽरके जघ-
न्या १। एवं सुषमसुषमादिषु षट्स्वपि समासु प्रत्येकमुत्कृष्ट-मध्यमजघन्यरूपं त्रयं
त्रयं कल्पनीयं यावत्—दुष्पमदुष्पमा ७। तथा—उत्सर्पिण्याः, दुष्पमदुष्पमादितद्-

संसार से पार जीव कालविशेष में ही होता है अतः अब सूत्रकार
कालविशेष की प्ररूपणा करते हैं—(तिविहा ओसपिणी पणत्ता) इत्यादि ।
टीकर्थ—अवसर्पिणी तीन प्रकार की कही गई गई है एक उत्कृष्ट अवस-
र्पिणी, दूसरी मध्यम अवसर्पिणी और तीसरी जघन्य अवसर्पिणी
इनमें प्रथम अरक में उत्कृष्ट अवसर्पिणी होती है, द्वितीय, तृतीय और
चौथे तथा पांचवें अरक में मध्यम अवसर्पिणी होती है और छठे अरक
में जघन्य अवसर्पिणी होती है इसी तरह से सुषमसुषमा आदि छहों
कालों में भी प्रत्येक काल में उत्तम, मध्यम और जघन्यरूप तीन २

काणविशेषमां ७ एव संसार पार करे छे. तेथी सूत्रकार डवे काण-
विशेषनी प्ररूपणा करे छे—“ तिविहा ओसपिणी पणत्ता ” इत्यादि—

टीकार्थ—अवसर्पिणी त्रय प्रकारनी कही छे—(१) उत्कृष्ट अवसर्पिणी, (२) मध्यम
अवसर्पिणी अने (३) जघन्य अवसर्पिणी पडेला आरांमां उत्कृष्ट अवसर्पिणी
डाय छे, भील, त्रील, येथा अने पांचमां आरांमां मध्यम अवसर्पिणी डाय
छे अने छहा आरांमां जघन्य अवसर्पिणी डाय छे. येज प्रभाणे सुषमसुषमा

भेदानां चावसर्पिण्युक्तविपर्ययेणोत्कृष्टमध्यमजघन्यत्वं प्राग्बद् योज्यं, तथाहि—
उत्सर्पिणी पश्चिमेऽरके उत्कृष्टा, चतुर्षु मध्यमा, प्रथमे जघन्या । एवं दुष्पमदुष्प-
मादिषु षट्सु समासूत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपं त्रयं त्रयमवसर्पिण्युक्तविपर्ययेण वाच्य-
मिति ॥ सू० १६ ॥

काल उश्रणा अवेतनद्रव्यधर्माः प्रागुक्ताः, तत्साधर्म्यान् पुद्गलवर्मान् निरूप-
यन् पञ्च सूत्राणि सदण्डकान्याह—

मूलम्—ताहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले चलेज्जा, तं
जहा—आहारिज्जमाणे वा पोग्गले चलेज्जा, विकुब्बमाणे वा पोग्गले
चलेज्जा, ठाणाओ वा ठाणं संकामिज्जमाणे पोग्गले चलेज्जा ।
तिविहा उवही पणत्ता, तं जहा-कम्भोवही, सरीरोवही, याहि-
रभंडमत्तोवही । एवं असुरकुमारारणं भाणियद्धं । एवं एगिंदिय
नेरइयवत्तं जाव वेमाणियाणं १ । अहवा तिदिहा उवही पणत्ता
तं जहा-सच्चित्ता अच्चित्ता मीत्तया । एवं णेरइयाणं निरंतरं जाव

भेद कल्पित कर लेना चाहिये तथा उत्सर्पिणी के दुष्पमदुष्पमादि जो
भेद हैं उनमें, अवसर्पिणी में जो उत्तम मध्यम आदि कहे गये हैं उनसे
विपरीतरूप में उत्कृष्टादि भेद कहना चाहिये जैसे—उत्सर्पिणी का जो
पश्चिम अरक है उसमें उत्कृष्ट उत्सर्पिणी है, चार अरकों में मध्यम
उत्सर्पिणी है और प्रथम अरक में जघन्य उत्सर्पिणी है इसी तरह से
दुष्पमदुष्पमादि ६ कालों में उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्यरूप तीन २
भेद अवसर्पिणी में कथन के उल्टेरूप में कहना चाहिये ॥ सू० १६ ॥

आदि छत्ते काणोमां पणु प्रत्येक काणना उत्तम, मध्यम अने जघन्यरूप त्रणु
लेदो समणु लेवा लेधत्ते तथा उत्सर्पिणीना दुष्पमदुष्पमादि ने लेदो छे तेमां,
अवसर्पिणीना ने उत्तम, मध्यम आदि लेदो क्ख्वा छे, तेना करतां विपरीत
रूपे उत्कृष्ट लेदोनुं कथन करनुं लेधत्ते. ओटले के उत्सर्पिणीना छेदला आराभां
उत्कृष्ट उत्सर्पिणी डोय छे, वन्नेना आर आराभां मध्यम उत्सर्पिणी डोय
छे अने पडेला आराभां जघन्य उत्सर्पिणी डोय छे, ओम समणु. ओण
प्रमाणे दुष्पमदुष्पमादि छे काणोमां उत्कृष्ट, मध्यम अने जघन्यरूप त्रणु लेदोनुं
कथन अवसर्पिणीना कथन करतां उल्टी रीते करनुं लेधत्ते. ॥ सू. १६ ॥

वेमाणियाणं २ । त्रिविहे परिग्गहे पणत्ते, तं जहा-कम्मप-
रिग्गहे, सरीरपरिग्गहे, वाहिरअंडमत्तपरिग्गहे । एवं असुरकुमा-
राणं । एवं एगिंदियनेरइयवज्जं जाव वेमाणियाणं ३ । अहवा
त्रिविहे परिग्गहे पणत्ते, तं जहा-सचित्ते अचित्ते मीसए । एवं
नेरइयाणं निरंतरं जाव वेमाणियाणं ४ ॥ सू० १७ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैरच्छिन्नः पुद्गलश्चलति, तद्यथा—आहार्यमाणो वा
पुद्गलश्चलति, विक्रियमाणो वा पुद्गलश्चरति, स्थानाद्वा स्थानं संक्रमन् पुद्ग-
लश्चलति । त्रिविध उपधिः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—कर्मोपधिः, शरीरोपधिः, बाह्यभाण्डाम-
त्रोपधिः । एवमसुरकुमाराणां भणितव्यम् । एवमेकेन्द्रियनैरयिकवर्जं यावद् वैमा-
निकानाम् १ । अथवा त्रिविध उपधिः प्रज्ञप्तस्तद्यथा सचित्तः अचित्तः मिश्रकः ।
एवं नैरयिकाणां निरन्तरं यावद् वैमानिकानाम् । त्रिविध परिग्रहः प्रज्ञप्तः तद्यथा—
कर्मपरिग्रहः, शरीरपरिग्रह, बाह्यभाण्डामत्रपरिग्रहः । एवमसुरकुमाराणाम् । एवमे-
केन्द्रियनैरयिकवर्जं यावद् वैमानिकानाम् ३ । अथवा—त्रिविधः परिग्रहः प्रज्ञप्तः,
तद्यथा सचित्तः, अचित्तः, मिश्रकः । एवं नैरयिकाणां निरन्तरं यावद् वैमानिका-
नाम् ४ ॥ सू० १७ ॥

टीका—‘ तीहिं ठाणेहिं ’ इत्यादि ।

खड्गादिना छिन्नः पुद्गलः समुदायाच्चलत्येवेत्यत आह—‘ अच्छिन्ने पुग्गले ’
इति । त्रिभिः कारणैः खड्गादिभिरच्छिन्न एव पुद्गलश्चलति । तान्येव कारणा-

अचेतन द्रव्यरूप जो काल है उसके धर्म इस प्रकार से कहे अथ
उसके साधर्म्य से सूत्रकार पुद्गल धर्मों की निरूपणा करने के निमित्त
सदण्डक पांचसूत्रों का कथन करते हैं—(तीहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने
पोग्गले) इत्यादि ।

टीकार्थ—खड्ग आदि द्वारा छिन्न हुआ पुद्गल समुदाय से चलायमान होती
ही है अतः सूत्रकार ने यहां ऐसा कहा है कि खड्ग आदि से छिन्न नहीं
हुआ पुद्गल जिन कारणों से चलायमान होता है वे कारण इस प्रकार

अचेतन द्रव्यरूप के कारण छे तेना धर्मनु आ प्रमाणे कथन करीने हवे
सूत्रकार तेना साधर्म्यनी अपेक्षाये पुद्गल, धर्मोनी प्रउपणा करवा निमित्ते
सदण्डक पांचसूत्रोनुं कथन करे छे—“ तीहिं ठाणेहिं अच्छिन्ने पोग्गले ” इत्यादि.

टीकार्थ—अखण आदि द्वारा छिन्न थयेतु पुद्गल समुदायभाथी चलायमान थाय
छे न, तेथी सूत्रकारे अहीं अयेतुं कथु छे के अखण आदिथी छिन्न न थयुं
डाय अयेतुं पुद्गल नीयेना त्रणु कारणोने तीथे चलायमान थाय छे—(१) उपना

ન્યાહ-આહાર્યમાણઃ-આહારતયા જીવેન ગૃહ્યમાણઃ પુદ્ગલો જીવેનાઽઽકર્ષણાત્ સ્વસ્થાનાચ્ચલતિ ૧। એવં વિક્રિયમાણઃ પુદ્ગલઃ વૈક્રિયકરણવશવર્તિતયા ચલતિ ૨। તથા સ્થાનાત્સ્થાનાન્તરં હસ્તાદિના સંક્રામ્યમાણશ્ચલતિ ૩। ‘તિવિહા ઉવહી’ इत्यादि, उपधीयते-पोष्यते, संसारे स्थाप्यते वा जीवोऽनेनेत्युपधिः । स त्रिविधस्तथाहि-कर्मोपधिः कर्मोपधिः १, शरीरमेवोपधिः शरीरोपधिः २, भण्डानि-भाजनानि, अमत्राणि-कांस्यादिभाजनानि भाण्डामत्राणि, तान्येवोपधिः भाण्डामत्रोपधिः, बाह्यः-शरीरबहिर्वर्त्ताचासौ भाण्डामत्रोपधिश्चेति-बाह्यभाण्डामत्रोपधिः।

સે હૈં-જીવ કે દ્વારા જો પુદ્ગલ આહારરૂપ સે ગૃહ્યમાણ હોતા હૈં ઉસ પુદ્ગલ કા જીવ કે દ્વારા આકર્ષણ હોતા હૈં ઇસલિયે વહ અપને સ્થાન સે ચલાયમાન હોતા હૈં યહ પ્રથમ કારણ હૈં । ઇસી તરહ સે જો પુદ્ગલ વિક્રિયમાણ હોતા હૈં વહ પુદ્ગલ વિક્રિયા કરનેરૂપ ક્રિયા કે દ્વારા વશવર્તી હોને કે કારણ અપને સ્થાન સે ચલાયમાન હોતા હૈં યહ દૂસરા કારણ હૈં તથા એક સ્થાન સે દૂસરે સ્થાન પર જવ પુદ્ગલ જાતા હૈં-તવ વહ ચલાયમાન હોતા હૈં યહ તીસરા કારણ હૈં, સંસાર મેં જિસકે દ્વારા જીવ રખા જાતા હૈં ઉસકા નામ ઉપધિ હૈં વહ ઉપધિ ત્રીન પ્રકાર કી હૈં એક કર્મોપધિ, દૂસરી શરીરોપધિ ઓર તીસરી ભાણ્ડમત્રોપધિ કર્મરૂપ જો ઉપધિ હૈં વહ કર્મોપધિ હૈં શરીરરૂપ જો ઉપધિ હૈં વહ શરીરોપધિ હૈં તથા ભાજનરૂપ એવં કાંસ્યાદિભાજન રૂપ જો ઉપધિ હૈં વહ બાહ્યભાણ્ડમત્રોપધિ હૈં યહ ભાણ્ડમત્રોપધિ શરીર સે ભિન્ન હોતી હૈં ઇસ વાત કો પ્રકટ કરને કે લિયે યહાં બાહ્યશબ્દ કા પ્રયોગ હુઆ હૈં અથવા

દ્વારા જે પુદ્ગલને આહાર રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પુદ્ગલનું જીવના દ્વારા આકર્ષણ થાય છે, તેથી તે પોતાને સ્થાનેથી ચલાયમાન થાય છે. (૨) જે પુદ્ગલ વિક્રિયમાણ થાય છે, તે પુદ્ગલ વિક્રિયા કરવારૂપ ક્રિયા દ્વારા-વિક્રિયાને અધીન થઇને-પોતાને સ્થાનેથી ચલાયમાન થાય છે. (૩) જ્યારે પુદ્ગલને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે પણ તે ચલાયમાન થાય છે.

સંસારમાં જેના દ્વારા જીવને રાખવામાં આવે છે, તેનું નામ ઉપધિ છે. તે ઉપધિ ત્રણ પ્રકારની છે-(૧) કર્મોપધિ, શરીરોપધિ અને (૩) ભાંડમત્રોપધિ. કર્મરૂપ જે ઉપધિ છે તેને કર્મોપધિ કહે છે. શરીરરૂપ જે ઉપધિ છે તેને શરીરોપધિ કહે છે, તથા ભાજનરૂપ અને કાંસ્યાદિ (કાંસુ આદિ) ભાજનરૂપ જે ઉપધિ છે તેને બાહ્ય ભાંડમત્રોપધિ કહે છે. આ ભાંડમત્રોપધિ શરીરથી ભિન્ન હોય છે, એ વાતને પ્રકટ કરવાને માટે અહીં ‘બાહ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ

अथवा 'वाह्य भाण्डमात्रोपधिः' इतिच्छाया, तत्र भाण्ड-वस्त्राभरणादि, तदेव मात्रा-परिच्छेदः, सैत्रोपधिः, वाह्यश्वासौ, इति कर्मधारयः । एवम्-अनेन प्रकारेण चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायामसुरकुमारादीनां त्रयोऽप्युपधयो वाच्याः । एवमेकेन्द्रियनारकवर्जं यावद् वैमानिकानां त्रयोऽप्युपधयो विज्ञेयाः, नारकैकेन्द्रियाणामुपकरणस्याभावात्तन्निषेधः १। द्वीन्द्रियादीनां तु-केपाश्चिदुपकरणं दृश्यतएव, अथवेति प्रकारान्तरद्योतकः, अथवा प्रकारान्तरेणोपधिसंख्यविधः प्रज्ञप्तः-सचित्तोऽचित्तो मिश्र इति। सचित्तोपधिः शैलहरितपत्रादिभाजनम्, अचित्तो वस्त्रादिः मिश्रः-

वस्त्राभरणादिक रूपभाण्ड का जो प्रमाण कर लिया जाता है वह भाण्ड-मत्रोपधि है और यह भाण्डमत्रोपधि बाह्यरूप है अन्तरंग रूप नहीं है, इस तरह से चतुर्विंशतिदण्डक की चिन्ता में असुरकुमार आदिकों के यह तीनों प्रकार की उपधि होती है एकेन्द्रिय और नारकों को छोड़कर यावत् वैमानिकों के भी यह तीनों प्रकार की उपधि होती है नारक और एकेन्द्रियों के उपकरण के अभाव से तीन प्रकार की उपधि नहीं होती है इसीलिये इनका यहां निषेध किया गया है कितनेक द्वीन्द्रिय आदिकों के तो उपकरण देखा ही जाता है अथवा प्रकारान्तर से भी उपधि तीन प्रकार की है-जैसे सचित्त अचित्त और मिश्र जो उपधि सचित्त होती है वह सचित्तोपधि है जैसे-शैल, हरितपत्रादि का बनाया भाजन, जो उपधि अचित्त होनी है वह अचित्तोपधि है जैसे शरीरादि और जो उपधि मिश्ररूप होती है वह मिश्रोपधि है जैसे

कराये छे. अथवा वस्त्राभरण आदिइप लांडतु ने प्रमाण करी देवामां आवे छे तेने लांडमत्रोपधि कहे छे, अने ते लांडमत्रोपधि बाह्यइप होय छे-अन्तरंग इप होती नथी. २४ इंडकना असुरकुमार आदि लोवोने ते त्रणे प्रकारनी उपधिनेो सहलाव होय छे एकेन्द्रिय लोवो अने नारको सिवायना भाकीना वैमानिक पर्यन्तना लोवोमां पणु आ त्रणे प्रकारनी उपधिनेो सहलाव होय छे नारको अने एकेन्द्रियोमां उपकरणना अभावने लीधे त्रणे प्रकारनी उपधिनेो सहलाव होतो नथी, ते कारणे अर्डी तेमनेो निषेध करवामां आव्यो छे. केटलाक द्वीन्द्रिय आदि लोवोना उपकरणु तो लोथ शकय छे अथवा अन्य रीते पणु उपधिना त्रणु प्रकार पडे छे-(१) सचित्त, (२) अचित्त अने (३) मिश्र. ने उपधि सचित्त होय छे तेने सचित्तोपधि कहे छे. नेभके शैल, हरित पत्रादिनुं बनावेले भाजन (पात्र) ने उपधि सचित्त होय छे तेने अचित्तोपधि कहे छे. नेभके शरीर वगेरे ने उपधि मिश्रइप होय छे तेने मिश्रोपधि कहे छे. नेभके परिशुतप्राय शैलभाजन.

પરિણતપ્રાયં શૈલભાજનમેવેતિ । એવમ્-અનેન પ્રકારેણ દણ્ડરુચિન્તાયાં નૈરયિકાણાં
નિરન્તરં ત્રય ઉપધયો વાચ્યાઃ યાવત્-વૈમાનિકાનાં વૈમાનિકપર્યન્તમિત્યર્થઃ । તત્ર
નારકાર્ણા સચિત્તોપધિઃ શરીરમ્, અચેતનઉત્પત્તિસ્થાનમ્, મિશ્રઃ શરીરમેવોચ્છ્વા
સાદિપુદ્ગલયુક્તમ્, ઉચ્છ્વાસાદીનાં સચેતનં ચેતનત્વેન મિશ્રત્વસ્ય વિવક્ષણાત્ ।
एवं शेषाणामपि मिश्रत्वं विज्ञेयमिति ३। परिग्रहप्ररूपणामाह-‘ त्रिविधे परिग्रहे ’
इत्यादि, परिग्रहते-स्वीक्रियते इति परिग्रहः-मूर्च्छाविषय इति । इहच ‘ एषाम-
यम् ’ इति व्यपदेशभागेवग्राहः । स त्रिविधः-कर्मपरिग्रहः, बाह्य भाण्डामत्रपरि-

પરિણતપ્રાય શૈલભાજન ચતુર્વિંશતિદણ્ડક કી ચિન્તા મેં નૈરયિકોં કો
નિરન્તર યે તીનોં ઉપધિયાં હોતી હેં-યાવત્ વૈમાનિકોં કો ભી યે તીનોં
ઉપધિયાં હોતી હેં, નારકોંકો સચિત્તોપધિ શરીર હે અચિત્તોપધિ ઉનકી
ઉત્પત્તિ કા સ્થાન હે ઓર ઉચ્છ્વામ આદિ સે યુક્ત શરીર હી મિશ્ર
ઉપધિ હે ક્યોં કિ ઉચ્છ્વાસ આદિકોં કો સચેતન ઓર અચેતન દોનોં
રૂપ સે વિવક્ષિત કિયા ગયા હે ઈસી પ્રકાર સે શેષોં મેં ભી મિશ્રતા
જાનની ચાહિયે ।

પરિગ્રહ ભી તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હે-જો સ્વોકાર કિયા જાના
હે, વહ પરિગ્રહ હે અર્થાત્ સૂચ્છાં કા જો વિષય હોના હે વહ પરિગ્રહ હે
વૈસે તો પરિગ્રહ સૂચ્છાંભાવ હી હે વહ પરિગ્રહ કર્મપરિગ્રહ, શરીર પરિ-
ગ્રહ ઓર બાહ્યભાણ્ડામત્રપરિગ્રહ કે એક સે તીન પ્રકાર કા કહા ગયા
હે-હનમેં જીવ કો જો યે એરે હેં એસા પરિણામ હોના હે વહી પરિગ્રહ હે
પરન્તુ સૂચ્છાંભાવ કે નિમિત્ત હોને સે શરીરાદિકોં કો ઓ પરિગ્રહરૂપ

૨૪ ઠંડકોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે તો નારકોમા આ ત્રણે
ઉપધિઓનો સદા સદ્ભાવ રહે છે. વૈમાનિક પર્યન્તના સધળા જીવોમાં પણ
આ ત્રણે ઉપધિઓનો સદ્ભાવ હોય છે. નરકોમાં સચિત્તોપધિ રૂપ શરીર
હોય છે, અચિત્તોપધિ તેમનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હોય છે, અને ઉચ્છ્વાસ આદિથી
યુક્ત શરીર જ મિશ્રોપધિ રૂપ હોય છે, કારણ કે ઉચ્છ્વાસ આદિને સચેતન
અને અચેતન એ બન્ને રૂપે વિવક્ષિત કરવામાં આવેલ છે. એજ રીતે બાહ્ય-
નામાં પણ મિશ્રતા સમજ લેવી

પરિગ્રહ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે
તેને પરિગ્રહ કહે છે. એટલે કે મૂર્છાનો જે વિષય છે તેને પરિગ્રહ કહે છે.
આમ તો પરિગ્રહ મૂર્છાભાવ રૂપ જ ગણાય છે તે પરિગ્રહના નીચે પ્રમાણે
ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કર્મ પરિગ્રહ, (૨) શરીર પરિગ્રહ અને (૩) બાહ્ય
ભાણ્ડામત્ર પરિગ્રહ. “ આ માઝં છે, ” એવાં જીવના પરિણામને પરિગ્રહ કહે
છે, પરન્તુ મૂર્છાભાવના નિમિત્ત રૂપ હોવાને લીધે શરીર વગેરેને પણ

ग्रहः । एवम्—अनेन प्रकारेण त्रिविधोऽपि परिग्रहोऽसुरकुमारणां भवति । एवमे-
केन्द्रियनैरयिकर्जम्, एकेन्द्रियान् नैरयिकांश्च वर्जयित्वा यावद्वैमानिकानां—वैमा-
निकपर्यन्तं त्रिविधोऽपि परिग्रहो भवति । एकेन्द्रियाणां नारकाणांच कर्मादिवेव
संभवति न तु भाण्डादिरिति ॥ सू० १७ ॥

पुद्गलधर्माणां त्रित्वं निरूप्य संपति जीवधर्माणां त्रित्वं सदण्डकैस्त्रिभिः
सूत्रैराह —

मूलम्—तिविहे पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा-मणपणिहाणे,
वयपणिहाणे, कायपणिहाणे । एवं पंचिंदियाणं जाव वेमाणियाणं ।
तिविहे सुप्पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा--मणसुप्पणिहाणे, वयसुप्प-
णिहाणे, कायसुप्पणिहाणे । संजयमणुस्साणं तिविहे सुप्पणिहाणे
पण्णत्ते, तं जहा-मणसुप्पणिहाणे, वयसुप्पणिहाणे, कायसुप्पणि-
हाणे । तिविहे दुप्पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा-मणदुप्पणिहाणे,
वयदुप्पणिहाणे, कायदुप्पणिहाणे । एवं पंचिंदियाणं जाव
वेमाणियाणं ॥ सू० १८ ॥

छाया—त्रिविधं प्रणिधानं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—मनःप्रणिधानं, वचःप्रणिधानं,
कायप्रणिधानम् । एवं पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानाम् । त्रिविधं सुप्रणिधानं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा—मनःसुप्रणिधानं, वचः सुप्रणिधानं, कायसुप्रणिधानम् । संयतम-
नुष्याणां त्रिविधं सुप्रणिधानं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—मनःसुप्रणिधानं, वचःसुप्रणिधानं,

कह दिया गया है । यह तीनों प्रकार का परिग्रह एकेन्द्रिय और नैरयिक
को छोड़कर यावत् वैमानिकों तक होता है एकेन्द्रियों में और नैरयिकों
में कर्मादिरूप परिग्रह ही होता है भाण्डादिरूप परिग्रह नहीं इसलिये
यहां इनको छोड़ दिया गया है ॥ सू० १७ ॥

परिग्रह रूपे प्रकट करवायां आवेक्ष्ये छे. आ त्रये प्रकारना परिग्रहोने सद्वलाव
नारके अने ऐकेन्द्रिय सिवायना वैमानिक पर्यन्तना समस्त लोकोभां डोय
छे. ऐकेन्द्रियो अने नारकेभां कर्मादिरूप परिग्रहोने न सद्वलाव डोय छे.
भांडादि रूप परिग्रहोने सद्वलाव डोयो नथी, ते कारणे तेमने अर्धी छोडी
हेवानुं कर्णु छे. ॥ सू. १७ ॥

કાયસુપ્રણિધાનમ્ । ત્રિવિધં દુષ્પ્રણિધાનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વયા-મનોદુષ્પ્રણિધાનં, વચો-
દુષ્પ્રણિધાનં, કાયદુષ્પ્રણિધાનમ્ । એવં પચ્ચેન્દ્રિયાણાં યાવદ્ વૈમાનિકાનામ્ ॥મૂ० ૧૮॥

ટીકા— 'ત્રિવિદ્દે પ્ણિદ્દાણે' ઇત્યાદિ, સુગમં, નવરમ્-પ્રણિદ્દિતઃ-પ્રણિધા-
નમ્ એકાગ્રમ્, તચ્ચ મનોવાક્કાયભેદાત્ત્રિવિધમ્ । તત્ર મનસઃ પ્રણિધાનં મનઃ-
પ્રણિધાનમ્, એવમિતરે અપિ । તચ્ચ ચતુર્વિંશતિદણ્ડકે પચ્ચેન્દ્રિયાણાં ભવતિ ।

इस प्रकार से पुद्गलधर्मों में त्रिरूपता का कथन करके अब सूत्रकार जीव धर्मों में दण्डकसहित तीनसूत्रों द्वारा त्रिविधता का कथन करते हैं (त्रिविदे प्णिहाणे पणत्ते) इत्यादि ।

सूत्रार्थ-प्रणिधान तीन प्रकारका कहा गया है एक मनः प्रणिधान, दूसरा वचन प्रणिधान, और तीसरा कायप्रणिधान इसी तरह का कथन पंचेन्द्रियों से लेकर यावत् वैमानिक देवों तक करना चाहिये

सुप्रणीधान भी तीन प्रकार का कहा गया है एक मनः सुप्रणिधान, दूसरा वचनसुप्रणिधान, और तीसरा काय सुप्रणिधान, संयत मनुष्यों को यह तीनों प्रकार का सुप्रणिधान होता है दुष्प्रणिधान भी तीन प्रकार कहा गया है जैसे-मनः दुष्प्रणिधान, वचन दुष्प्रणिधान और कायदुष्प्रणिधान यह दुष्प्रणिधान भी पंचेन्द्रिय जीवों से लेकर यावत् वैमानिक जीवों तक होता है

टीकार्थ — एकाग्रता का नाम प्रणिधान है यह प्रणिधान, मन, वचन और काय के भेद से तीन प्रकार का कहा

આ રીતે પુદ્ગલ ધર્મોમાં ત્રિવિધતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર જીવ-
ધર્મોમાં દંડક સહિત ત્રિવિધતાનું કથન કરવાને માટે ત્રણ સૂત્રોનું કથન કરે છે.

“ ત્રિવિદ્દે પ્ણિદ્દાણે પ્ણત્તે ” ઇત્યાદિ—

સૂત્ર-ર્થ-પ્રણિધાનના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) મનઃ પ્રણિધાન, (૨)
વચન પ્રણિધાન અને (૩) કાય પ્રણિધાન. આ પ્રકારનું કથન પંચેન્દ્રિયોથી
લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો ત્રિષે સમજવું.

સુપ્રણિધાનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) મનઃ સુપ્રણિધાન, (૨)
વચન સુપ્રણિધાન, અને (૩) કાય સુપ્રણિધાન. સંયત મનુષ્યોમાં આ ત્રણ
પ્રકારના સુપ્રણિધાનોનો સદ્ભાવ હોય છે. દુષ્પ્રણિધાનના પણ ત્રણ પ્રકાર
કહ્યા છે-(૧) મનઃ દુષ્પ્રણિધાન, (૨) વચન દુષ્પ્રણિધાન અને (૩) કાય દુષ્પ્ર-
ણિધાન આ દુષ્પ્રણિધાનનો સદ્ભાવ પણ પચ્ચેન્દ્રિયોથી લઈને વૈમાનિકો પર્ય-
ન્તના જીવોમાં હોય છે

ટીકાર્થ—એકાગ્રતાનું નામ પ્રણિધાન છે. તે પ્રણિધાનને મન,
વચન અને કાયના લેદ્ધી ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. મનની એકાગ્રતાને મના

एक द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु न भवति तेषां सामस्त्येन योगाभावात् । यावद् वैमानिकानां वैमानिकपर्यन्तं त्रिविधमपि प्रणिधानं भवति । प्रणिधानं हि शुभाशुभभेदाद् द्विविध, तत्र प्रथमं शुभप्रणिधानमाह—‘ त्रिविधे ’ इत्यादि, मनोवाक्कायभेदात्सुप्रणिधानं त्रिविधम् । सामान्यमूत्रमेतत् । विशेषमाश्रित्य तु चतुर्विंशतिदण्डकचिन्तायां त्रिविधं सुप्रणिधानं मनुष्याणामेव तत्रापि संयतानामेवैव भवति, चारित्रपरिणामरूपत्वा दस्येति । अथाशुभमाह—‘ त्रिविधे ’ इत्यादि, दुष्ट प्रणि-

गया है इनमें जो मन की एकाग्रता है वह मनः प्रणिधान है इसी प्रकार से वचन की और काय की एकाग्रता को लेकर वचनप्रणिधान और कायप्रणिधान जानना चाहिये यह तीनों प्रकार का प्रणिधान चतुर्विंशतिदण्डक में पंचेन्द्रियजीवों को होता है एकेन्द्रिय दोहन्द्रिय, तेहन्द्रिय और चौहन्द्रिय जीवों को यह नहीं होता है क्यों कि इनको तीनों योग नहीं होते हैं । इसी प्रकार से यावत् वैमानिक जीवों तक में यह तीनों प्रकार का प्रणिधान होता है । प्रणिधान शुभ और अशुभ के भेद से दो प्रकार का होता है इनमें शुभप्रणिधान मनः सुप्रणिधान और वचन एवं काय के सुप्रणिधान को लेकर तीन प्रकार का है यह कथन सामान्य कथन है विशेष कथन की अपेक्षा लेकर जब चतुर्विंशतिदण्डक में इस त्रिविध सुप्रणिधान की चिन्ता की जाती है तब यह त्रिविध सुप्रणिधान संघत मनुष्यों को ही होता है क्यों कि यह सुप्रणिधान चारित्र परिणामरूप होता है अशुभप्रणिधान—दुष्टप्रणिधान अशुभ में प्रवृत्ति-

प्रणिधान कडे छे, वचननी अेकाग्रताने वचन प्रणिधान कडे छे अने कायानी अेकाग्रताने कायप्रणिधान कडे छे. आ त्रणे प्रकारना प्रणिधानेनो सहलाव पंचेन्द्रियथी लधने वैमानिके पर्यन्तना लोवांमं न् डोय छे. अेकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय अने चतुरिन्द्रिय लोवांमं त्रणे प्रणिधानेनो सहलाव डोतो नथी, कारण् के ते लोवांमं त्रणे योगेनो सहलाव डोतो नथी.

अेन प्रमाणे वैमानिके पर्यन्तना लोवांमं आ त्रणे प्रकारना प्रणिधान डोय छे. प्रणिधान शुभ अने अशुभना लेदथी अे प्रकारनुं डोय छे तेमांथी शुभ प्रणिधानना नीचे प्रमाणे त्रणु लेद छे—(१) मनः सुप्रणिधान, (२) वचन सुप्रणिधान अने (३) काय सुप्रणिधान. आ कथन सामान्य कथन छे. विशेष कथननी अपेक्षाअे न्यारे २४ दंडकेना लोवांमं तेनो विचार करवांमं आवे, तो संघत मनुष्येमांमं न् आ त्रणे सुप्रणिधानेनो सहलाव डोय शके छे, कारण् के आ सुप्रणिधान चारित्र परिणाम रूप डोय छे अशुभ प्रणिधान (दुष्ट प्रणिधान) अशुभ प्रवृत्ति रूप डोय छे. ते पणु मन, वचन अने

धानं दुष्प्रणिधानम्, अशुभप्रवृत्तिरूपम्, तदपि मनोवाक्यभेदान्निविधम् । एतदपि सामान्यप्रणिधानवत् पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानां भवतीति ॥ सू० १८ ॥

‘ जीवपर्यायाधिकाराद् योनिस्वरूपमाह —

मूलम्—तिविहा जोणी पणत्ता, तं जहा--सीया उसिणा सीओसिणा।
 एवं एगिंदियाणं विगलिंदियाणं तेउकाइयवज्जाणं संमुच्छिमपं-
 चिंदियतिरिक्खजोणियाणं संमुच्छिममणुस्साण य । तिविहा
 जोणी पणत्ता, तं जहा-सचित्ता, अचित्ता मीसया । एवं एगिं-
 दियाणं विगलिंदियाणं संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं
 संमुच्छिममणुस्साण य । तिविहा जोणी पणत्ता, तं जहा-
 संबुडा वियडा संबुडवियडा । तिविहा जोणी पणत्ता, तं जहा-
 कुम्मुन्नया-संखावत्ता वंसीपत्तिया । कुम्मुनया णं जोणी
 उत्तमपुरिसमाऊणं । कुम्मुन्न याएणं जोणीए तिविहा उत्तम-
 पुरिसा गब्भं वक्कमंति, तं जहा--अरहंता चक्कवट्टीवलदेववा-
 सुदेवा । संखावत्ता जोणी इत्थीरयणस्स । संखावत्ताए णं
 जोणीए बहवे जीवा य पोगगला य वक्कमंति, विउक्कमंति,
 चयंति, उववज्जंति, नोचेव णं निप्फज्जंति ।

रूप होता है यह भी मन वचन और काय की अशुभप्रवृत्ति को लेकर
 तीन प्रकार का होता है यह प्रणिधान भी सामान्यप्रणिधान की तरह
 पंचेन्द्रिय जीवों से लेकर यावत् वैमानिकों तक होता है ॥ सू० १८ ॥

क्यानी अशुभ प्रवृत्तिनी अपेक्षाये तेषु प्रकारनु डोय छे आ तेषु प्रकारना
 दुष्प्रणिधानेनो सदृशाव सामान्य प्रणिधाननी जेम पञ्चेन्द्रियथी वैमानिके
 पर्यन्तना श्रवोमां डोय छे ॥ सू. १८ ॥

वंसीपत्तियाणं जोणी विहज्जणस्स । वंसीपत्तियाए णं जोणिए
बह्वे विहज्जणा गढ्भं वक्कमंति ॥ सू० १९ ॥

छाया—त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—शीता, उष्णा, शीतोष्णा । एवमे-
केन्द्रियाणां विकलेन्द्रियाणां तेजस्कायिकवर्जानां संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां
संमूर्च्छिममनुष्याणां च । त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सचित्ता, अचित्ता,
मिश्रका एवमेकेन्द्रियाणां विकलेन्द्रियाणां संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां
संमूर्च्छिममनुष्याणां च । त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—संवृतविवृत संवृत-

जीवपर्याय के अधिकार को लेकर अब सूत्रकार योनि के स्वरूप
का कथन करते हैं— (त्रिविधा जोणी पणत्ता) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—योनि-जीवों का उत्पत्ति स्थान तीन प्रकार की कही गयी है जैसे
शीतयोनि, उष्णयोनि, और शीतोष्णयोनि यह योनि तेजस्कायिक
वर्ज एकेन्द्रियोंको, विकलेन्द्रियोंको, संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनोंको और
संमूर्च्छिममनुष्योंको होती है । इस प्रकार से भी योनि तीन प्रकार की
कही गई है—सचित्त, अचित्त और मिश्र यह योनि एकेन्द्रियों को,
विकलेन्द्रियों को, संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनोंको और संमूर्च्छिम
मनुष्यों को होती है । तथा इस प्रकार से भी योनि तीन प्रकार की कही
गई है—संवृत, विवृत, और संवृतविवृत यह योनि देव, नारक, एके-
न्द्रिय, गर्भजपञ्चेन्द्रिय तिर्यग्य और मनुष्य, विकलेन्द्रिय, अगर्भज
पञ्चेन्द्रिय मनुष्य और तिर्यग्य । अथवा—कूर्मोन्नत, शङ्खावर्त और

जीवपर्यायना अधिकारनी अपेक्षाये उभे सूत्रकार योनिना स्वइपतुं कथन
करे छे—“ त्रिविधा जोणी पणत्ता ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—जीवोना उत्पत्ति स्थानने योनि कडे छे. ते योनिना त्रयु प्रकार कहे
छे—(१) शीतयोनि, (२) उष्णयोनि, अने (३) शीतोष्णयोनि. तेजस्कायिक
सिवायना एकेन्द्रिय जीवोने, विकलेन्द्रिय जीवोने, संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रिय तिर्यग्य-
योने अने संमूर्च्छिम मनुष्योने आ योनि डोय छे. योनिना नीचे प्रमाणे
त्रयु प्रकार पणु पडे छे—(१) सचित्त, (२) अचित्त अने (३) मिश्र. आ
योनिने एकेन्द्रियोमां, विकलेन्द्रियोमां, संमूर्च्छिम पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्य योनि-
केमां अने संमूर्च्छिम मनुष्योमां सहलाव डोय छे. योनिना नीचे प्रमाणे त्रयु
प्रकार पणु पडे छे—(१) संवृत, (२) विवृत अने (३) संवृतविवृत आ योनिने
सहलाव देव, नारक, एकेन्द्रिय, गर्भज पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्य अने मनुष्य,
विकलेन्द्रिय, अगर्भज पञ्चेन्द्रिय मनुष्य अने तिर्यग्यमां डोय छे.

વિવૃતા । ત્રિવિધા યોનિઃ પ્રજ્ઞતા, તદ્વયા-કૂર્મોન્નતા, શહ્વાવર્ત્તા, વંશીપત્રિકા ।
 કૂર્મોન્નતા સ્વલુ યોનિઃ ઉત્તમપુરુષમાતૃણામ્ । કૂર્મોન્નતાયાં સ્વલુ યોનો ત્રિવિધા
 ઉત્તમપુરુષા ગર્ભં વ્યુત્ક્રામન્તિ, તદ્વથા-અર્હન્તઃ, ચક્રવર્ત્તિનઃ, વલદેવવાસુદેવાઃ ।
 શહ્વાવર્ત્તા યોનિઃ સ્ત્રીરત્નસ્ય । શહ્વાવર્ત્તાયાં સ્વલુ યોનો વહ્યો જીવાશ્ચ પુદ્ગલાશ્ચ
 વ્યુત્ક્રામન્તિ વ્યવક્રામન્તિ વ્યવન્તે ઉપપદ્યન્તે, નો ચૈવ સ્વલુ નિષ્પદ્યન્તે । વંશીપ-
 ત્રિકા સ્વલુ યોનિઃ પૃથગ્જનસ્ય । વંશીપત્રિકાયાં સ્વલુ યોનો વહવઃ પૃથગ્જના
 ગર્ભં વ્યુત્ક્રામન્તિ ॥ સૂ૦ ૧૯ ॥

ટીકા—‘ ત્રિવિધા જોણી ’ इत्यादि ।

યુવન્તિ-તૈજસકાર્મણશરીરવન્તઃ સન્તો જીવા ઔદારિકાદિશરીરેણ મિશ્રી
 ભવન્ત્યસ્યામિતિ યોનિઃ-જીવસ્યોત્પત્તિસ્થાનમ્ । સા ત્રિવિધા શીતા, ઉષ્ણા,

વંશીપત્રિકા કે ભેદ સે મી યોનિ તીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ-ઉત્તમ
 પુરુષોં કા જન્મ કૂર્મોન્નતયોનિ સે હોતા હૈ અર્થાત્ ઉત્તમપુરુષોં કી માતાઓં
 કી કૂર્મોન્નત યોનિ હોતી હૈ કૂર્મોન્નત યોનિ મેં ત્રિવિધતા ઉત્તમ પુરુષ
 ગર્ભમેં આતેહૈ । તીન પ્રકારકે ઉત્તમપુરુષ હસ પ્રકારસે હૈ-અર્હન્ત, ચક્ર-
 વર્તી ઓર વલદેવ વાસુદેવ, સ્ત્રી રત્નકી શહ્વાવર્ત યોનિ હોતીહૈ, શહ્વા-
 વર્ત યોનિ મેં કોઈ મી જીવ નિષ્પન્ન નહીં હોતા હૈ । યદ્યપિ શહ્વાવર્તયોનિ
 મેં અનેક જીવ ઓર પુદ્ગલ આતે હૈ ઓર મરતે હૈ હસસે અન્યયોનિ મેં
 મી જાતે હૈ ઓર વહાં સે ઉત્પન્ન હોતે હૈ પર ગર્ભરૂપ મેં વે વહાં નિષ્પન્ન
 નહીં હોતે હૈ, વંશપત્ર યોનિ સામાન્યજન કી હોતી હૈ વંશ પત્રિકા યોનિ
 મેં અનેક પૃથક્ જન ગર્ભ મેં અવતરિત હોતે હૈ ।

ટીકાર્થ-તૈજસ ઓર કાર્મણ શરીરધારી જીવ ઔદારિક આદિ શરીર કે

અથવા યોનિના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે- ૧) કૂર્મોન્નત,
 (૨) શંખાવર્ત, અને (૩) વંશીપત્રિકા. ઉત્તમ પુરુષોનો જન્મ કૂર્મોન્નત યોનિ-
 માંથી થાય છે એટલે કે ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓની યોનિ કૂર્મોન્નત હોય
 છે. અર્હન્ત, ચક્રવર્તી અને વલદેવ વાસુદેવ, આ ત્રણે ઉત્તમ પુરુષો ગણાય
 છે. આ ત્રિવિધ ઉત્તમ પુરુષો કૂર્મોન્નત યોનિમાં આવીને ઉત્પન્ન થાય છે.
 સ્ત્રીરત્નની યોનિ શંખાવર્ત હોય છે શંખાવર્ત યોનિમાં કોઈ જીવ ઉત્પન્ન
 થતો નથી-તે કે શંખાવર્ત યોનિમાં અનેક જીવ અને પુદ્ગલ આવે છે અને
 મરે છે, ત્યાંથી અન્ય યોનિમાં પણ તેઓ જાય છે અને ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે
 પરંતુ તેઓ ત્યાં ગર્ભરૂપે નિષ્પન્ન થતા નથી વંશપત્ર યોનિનો સફલાવ
 સામાન્યજનોમાં હોય છે. વંશપત્રિકા યોનિમાં અનેક પૃથક્જન (જીવ) ગર્ભમાં
 અવતરિત થાય છે (આવે છે.)

ટીકાર્થ-તૈજસ કાર્મણ શરીરધારી જીવ ઔદારિક આદિ શરીરની સાથે ત્યાં

शीतोष्णा । तत्र शीता-शीतस्पर्शपरिणामा, उष्णा-उष्णस्पर्शपरिणामा, शीतोष्णा-
उभयस्पर्शपरिणामा । एवं-यथा सामान्यतस्त्रिविधा योनिस्तथा चतुर्विंशतिदण्डक-
चिन्तायां तेजस्कायिकवर्जानां तेजस्कायिकान् मुक्त्वा, तेषामुष्णयोनिक्त्वात्,
साध जहां मिश्रित होते हैं उसका नाम योनि है अर्थात् जीवों की
उत्पत्ति स्थान का नाम योनि है यह योनि नौ प्रकार की कही गई है
सचित्त, अचित्त और सचित्ताचित्त, शीत, उष्ण और शीतोष्ण,
संवृत, विवृत और संवृतविवृत यद्यपि ८४ लाख योनियां विस्तार से
कही गई है इनमें पृथिवीकाय आदि जिस २ काय वाले जीवों के स्पर्श,
रस, गन्ध, और वर्ण वाले जितने २ उत्पत्ति स्थान हैं वे सब मिलाकर
चौरासी लाख हो जाते हैं यथा-पृथिवी, जल, अग्नि, वायु इनकी सात
२ लाख, प्रत्येक वनस्पति की १० लाख, साधारण वनस्पति के १४
लाख, द्वीन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय इनकी दो दो लाख, देव,
नारकी और तिर्यंच इनकी चार २ लाख और मनुष्य की १४ लाख
योनियां होती हैं । इन्हीं के यहां संक्षेप में विभाग करके ये नौ भेद
प्रकट किये गये हैं ।

शीतस्पर्शपरिणामवाली शीत योनि होती है उष्णस्पर्शपरिणाम-
वाली उष्ण योनि होती है और उभयस्पर्शपरिणामवाली शीतोष्ण योनि
होती है, यह सामान्यतः योनिविषयक कथन है परन्तु चतुर्विंशति

मिश्रित थाय छे, ते स्थाननुं नाम योनि छे अट्ठे के लोवना उत्पत्तिस्थानने
योनि कडे छे. ते योनी नव प्रकारनी कही छे-सचित्त, अचित्त अने सचि
त्ताचित्त, शीत, उष्ण अने शीतोष्ण, संवृत, विवृत अने संवृतविवृत. जे के
विस्तारपूर्वक ८४ लाख योनिओ कही छे, तेमांथी पृथ्वीकाय आदि जे जे
कायवाणा लोवना स्पर्श, रस, गंध अने वर्णवाणा जेट जेटलां उत्पत्तिस्थानो
छे ते सौने सरवाणो ८४ लाख थळ जय छे. जेभके पृथ्वी, जल, अग्नि,
अने वायुनी सात सात लाख, प्रत्येक वनस्पतिनी १० लाख, साधारण वन-
स्पतिनी १४ लाख द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय अने चतुरिन्द्रियनी जण्ये लाख, देव,
नारकी अने तिर्यंचनी चार चार लाख, अने मनुष्यनी १४ लाख योनिओ डाय
छे. तेमनां ज अहीं संक्षिप्तमां विभाग करीने नव लेक प्रकट करवामां आया छे.

शीतस्पर्श परिणामवाणी शीत योनि डाय छे, उष्णस्पर्श परिणामवाणी
उष्ण योनि डाय छे अने उभयस्पर्श परिणामवाणी शीतोष्ण योनि डाय छे.
योनिविषयक आ सामान्य कथन समजवुं. हवे २४ दंडकेना लोवनी अपे.

एकेन्द्रियाणां—पृथिवीकायिकादीनां, विकलेन्द्रियाणां—द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां समू-
च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां समूच्छिममनुष्याणां च त्रिविधाऽपि योनिर्भवति,
शेषाणां तदन्यप्रकारा, उक्तञ्च—

“सीओसिण जोणीया, सव्वे देवा य गर्भवक्कंती ।

उसिणा य तेउकाए, दुहणिरए तिविहसेसाणं ॥ १ ॥ इति ।

छाया—शीतोष्णयोनिकाः सर्वे देवाश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकाः ।

उष्णा च तेजस्काये द्विधा नरके त्रिविधा शेषाणाम् ॥ १ ॥ इति ।

अथ प्रकारान्तरेण योनित्रैविध्यमाह—‘ त्रिविधा जोणी ’ इत्यादि, सचित्ता-
चित्तमिश्रभेदाद् योनित्रिविधा प्रज्ञता । एवं—सामान्यतया योनित्रैविध्यवत्

दण्डकों में जब इसका विचार किया जाता है तो वह इस प्रकार से है—
तैजस्कायिकों के केवल उष्णयोनि होती है, इसलिये इस कथन में
उन्हें छोड़कर पृथिवीकायिकादिक एकेन्द्रियों को, विकलेन्द्रियों को—द्वीन्द्रिय,
तेइन्द्रिय और चौइन्द्रियों को समूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनों को और समू-
च्छिम मनुष्यों को तीनों प्रकार को योनि होती है । बाकी के जीवों को
अन्य प्रकारकी योनि होती है । कहा भी है—“ सीओसिण जोणिआ ”
इत्यादि ।

समस्त देव और गर्भजन्मवाले जीव शीत और उष्ण योनिवाले
होते हैं, तैजस्कायिक जीव उष्ण योनिवाले होते हैं । नारक जीव भी
शीत और उष्ण योनिवाले होते हैं, बाकी के और सब जीव पूर्वोक्त
रूपसे शीत, उष्ण और मिश्ररूप योनिवाले होते हैं ।

सचित्त, अचित्त और मिश्रके भेद से भी योनि जो तीन प्रकार
की कही गई है उसका विचार चौबीस दण्डकों की अपेक्षा से इस

क्षेत्रे योनिने विचार करवामां आवे छे—तैजस्कायिकोंमां मात्र उष्ण योनि-
ने न सहसाव डाय छे. तैजस्कायिक सिवायना पृथ्वीकायिक आदि अकेन्द्रिय
लुवोमां, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय अने चतुरिन्द्रिय, अने विकलेन्द्रिय लुवोमां,
संभूच्छिम पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योमां अने संभूच्छिम मनुष्योमां आ त्रये प्रका-
रनी योनिओने सहसाव डाय छे, बाकीना लुवोने अन्य प्रकारनी योनि
डाय छे. उल्लु पशु छे डे—“ सीओसिण जोणिया ” इत्यादि—

समस्त देवा अने गर्भजन्मवाणा लुवो शीत अने उष्णयोनिवाणा डाय
छे तैजस्कायिक लुवो उष्ण योनिवाणा डाय छे, नारको पशु शीत अने उष्ण
योनिवाणा डाय छे. बाकीना समस्त लुवो पूर्वोक्त रूपे शीत, उष्ण अने
मिश्र योनिवाणा डाय छे.

योनिना सचित्त, अचित्त अने मिश्र रूपे त्रये प्रकारे कहेवामां
आव्या छे, तेमनी अपेक्षासे लुवे २४ दण्डकना लुवोनी योनिनुं स्वरूप भता-

दण्डकचिन्तायामेकेन्द्रियादीनां पूर्वोक्तानां सचित्तादिस्त्रिविधाऽपि योनिर्भवति ।
शेषाणामन्यप्रकारा, उक्तञ्च—

“ अचित्ता खलु जोणी, नेरइयाणं तहेव देवाणं ।

मीसा य गम्भवसही, त्रिविहा जोणी य सेसाणं ॥ १ ॥ इति ।

छाया—अचित्ता खलु योनिः, नैरयिकाणां तथैव देवानाम् ।

मिश्रा च गर्भवसतीनां, त्रिविधा योनिश्च शेषाणाम् ॥ १ ॥ इति ।

पुनरन्यथा योनि त्रैविध्यमाह—‘ त्रिविहा ’ इत्यादि, सुगमम् । नवरम्—
संवृता-घटिकालयवत्, विवृता-तद्विपरीता, सवृत्तविवृता — उभयरूपेति । का
योनिःक्रेपां भवतीति तद्विभागो यथा—

प्रकारसे है—पांच स्थावर, तीन विकलेन्द्रिय और संसृच्छिम पंचेन्द्रिय
तिर्यञ्च तथा मनुष्य इनको तीनों प्रकारकी योनि होती है. बाकी के जीवों
को अन्य प्रकार की योनि होती है—अर्थात्—नारक और देवके अचित्त
योनि होती है, गर्भज मनुष्य और तिर्यञ्चों के सचित्ताचित्त (मिश्र)
योनि होती है । कहा भी है—‘ अचित्ता खलु जोणी ’ इत्यादि ।

संवृत्त, विवृत्त और संवृत्तविवृत्त के भेद से भी योनि तीन
प्रकार की कही गई है, इनमें नारक, देव और एकेन्द्रियों के संवृत्त योनि
होती हैं । गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्य इनको संवृत्त विवृत्त
(मिश्र) योनि होती है. तीनों विकलेन्द्रियोंको और संसृच्छिम पंचे
न्द्रिय तिर्यञ्च मनुष्योंको विवृत्त योनि होती है, घटिकालयकी तरह जो
योनि ढकी रहती है वह संवृत्त योनि है, जो योनि खुली रहती है

ववामां आवे छे—पांच स्थावर, त्रयु विकलेन्द्रियो, अने संसृच्छिम पंचेन्द्रिय
तिर्यञ्च तथा मनुष्यने आ त्रये प्रकारनी योनि डोय छे, आडीना लोवने
अन्य प्रकारनी येनि डोय छे. अटवे के नारक अने देवने अचित्त योनि
डोय छे, गर्भज मनुष्य अने तिर्यञ्चोने सचित्ताचित्त (मिश्र) योनि डोय
छे. कथुं पषु छे के—“ अचित्ता खलु जोणी ” इत्यादि—

संवृत्त, विवृत्त अने संवृत्तविवृत्तना लेदथी पषु योनि त्रयु प्रकारनी
कडी छे नारक देव अने अकेन्द्रियोने संवृत्त योनि डोय छे गर्भज पंचेन्द्रिय
तिर्यञ्च अने मनुष्यने संवृत्तविवृत्त (मिश्र) योनि डोय छे त्रये विकलेन्द्रि-
योने (द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय अने यतुरिन्द्रियोने) अने संसृच्छिम पंचेन्द्रिय
तिर्यञ्चो अने मनुष्योने विवृत्त योनि डोय छे. घटिकालयनी नेम ने योनि
ढंकायेदी (आच्छादित) रहे छे, ते योनिने संवृत्त योनि कडे छे. ने योनि

“ एगिंदिय नेरइया, संबुडजोणी हवंति देवा य ।

विगलिंदियाण वियडा, संबुडवियडा य गव्वंमि ॥ १ ॥ ” इति ।

छाया—एकेन्द्रियनैरयिकाः संवृतयोनिः भवन्ति देवाश्च ।

विकलेन्द्रियाणां विकटा, संवृत-विवृता च गर्भे ॥ १ ॥ इति ।

पुनरपि योनित्रिविध्यमाह—‘ त्रिविधा ’ इत्यादि । त्रिविधायोनिस्तथाहि—
कूर्मोन्नता, शङ्खावर्ता, वंशीपत्रिका चेति । तत्र कूर्मः—कच्छपः, तद्वत्-तत्पृष्ठवद्
उन्नता कूर्मोन्नता । शङ्खःस्येवावर्त्तो यस्यां सा शङ्खावर्त्ता । वंश्याः—वंशजाल्याः
पत्रकमिव या सा वंशी पत्रिका । कूर्मोन्नता योनिः कासां स्त्रीणां भवतीत्याह—
‘ कुम्मुन्नया ’ इत्यादि, कूर्मोन्नता योनिरुत्तमपुरुषमातृणां भवति । तदेव स्पष्टयति
—‘ कुम्मुन्नयाए णं ’ इत्यादि, कूर्मोन्नतायां योनौ त्रिविधा उत्तमपुरुषा गर्भं
व्युत्क्रामन्ति—प्राप्नुवन्ति गर्भं उत्पद्यन्त इत्यर्थः । तद्यथा—उत्तमपुरुषा यथा-अर्हन्तः,
चक्रार्त्तिनः, बलदेववासुदेवाः । एतयोर्वज्रदेववासुदेवयोः सहचरत्वादेकत्वविवक्ष-
णम् । शङ्खावर्त्ता योनिः स्त्रीरत्नस्य भवति । स्त्रीरत्नं—पञ्चेन्द्रियरत्नविशेषः, यस्य
स्पर्शमात्रेण लोहनिर्मितपुरुषो गलति द्रवितो भवति, उत्कृष्टातिशयितकामविकार-
जनितप्रवृत्ततापविशेषत्वादस्येति । अत एवास्यां जीवान् निष्पद्यन्ते इत्याह—

वह विवृत्त योनि है, और जो दोनों प्रकारकी होती है वह मिश्र योनि
है । अर्थात् कुछ ढकी होती है और कुछ खुली होती है वह संवृत्त
विवृत्त योनि है । कौन योनि किनकी होती है । यही इस गाथा द्वारा
प्रकट किया गया है—“ एगिंदिय नेरइया संबुडजोणी ” इत्यादि ।

इस प्रकार से भी योनि तीन प्रकार की होती है—कूर्मोन्नत, शङ्खा-
वर्त, और वंशपत्रिका जो योनि कूर्म-कच्छप के पृष्ठ की तरह उन्नत
होती है वह कूर्मोन्नत योनि है, जिसमें शंखकी तरह आवर्त्त होते हैं
वह शंखावर्त्त योनि है, वंशजाली के पत्रकी तरह जो योनि होती है

पुढ्डी रडे छे ते योनिने विवृत योनि कडे छे थोडे अंशे ढंकायेडी अने
थोडे अंशे पुढ्डी डाय अ॥ योनिने संवृतविवृत (मिश्र) योनि कडे छे
क्या लुवने क्या प्रकारनी योनि डाय छे ते नीचेनी गाथाभां समझायुं छे

“ एगिंदिय नेरइया संबुडजोणी ” इत्यादि—

योनिना आ प्रमाणे पञ्च प्रकार पडे छे—(१) कूर्मोन्नत, (२) शंखा-
वर्त, अने (३) वंशपत्रिका । ते योनि कायजानी पीठना समान उन्नत डाय
छे, ते योनिने कूर्मोन्नत योनि कडे छे ते योनिभां शंखना जेवां आवर्त्त
(वणांका) डाय छे, ते ये निने शंखावर्त्त योनि कडे छे वंशजालीना पत्रना
जेरी जे योनि डाय छे, ते योनिने वंशपत्रिका योनि कडे छे आ योनिआ

‘संखावत्ताएणं’ इत्यादि । शङ्खावत्तायां योनौ बहवो जीवा पुद्गलाश्च व्युत्क्रामन्ति-आगच्छन्ति, तथा-व्यवक्रामन्ति-विनश्यन्ति । च्यवन्ते-तद्योनितो योन्यन्तरं गच्छन्ति, उत्पद्यन्ते-योन्यन्तरे समुत्पद्यन्ते, किन्तु नो चैव-नैव निष्पद्यन्ते-तत्रोत्पन्ना जीवाः परिनिष्ठिता न भवन्तीत्यर्थः । वंशीपत्रिका योनिः पृथग्जनस्य सामान्यजनस्य भवति । वंशीपत्रिकायां योनौ बहवः पृथग्जनाः-सामान्यजना गर्भं व्युत्क्रामन्ति-प्राप्नुवन्ति गर्भं उत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ सू० १९ ॥

अनन्तरं योनिप्ररूपणतो मनुष्याः प्ररूपिताः, अधुना मनुष्यस्य सधर्मिणो आदरवनस्पतिकायिकान् प्ररूपयति—

मूलम्-त्रिविधा तृणवनस्पतिकाद्या पणत्ता, तं जहा-संखेज्ज जीवया, असंखेज्जजीवया, अणंतजीवया ॥ सू० २० ॥

छाया—त्रिविधा तृणवनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-संख्येयजीवकाः, असंख्येयजीवकाः, अनन्तजीवकाः ॥ सू० २० ॥

वह वंशपत्रिका योनि है, ये योनियां किन २ को होती है यह सब मूलार्थ में लिख दिया गया है । टीका के ही अनुसार स्त्रीरत्न के शंखावर्त योनि होती है, स्त्रीरत्न यह पंचेन्द्रिय रत्न विशेष है, इस रत्नके स्पर्श मात्र से लोहनिर्मित पुरुष भी गल जाता है-द्रवित हो जाता है, क्यों कि यह उत्कृष्ट एवं अतिशयित काम के विकार से जनित प्रबल उष्णताप विशेषवाला होता है “न निष्पद्यन्ते” का तात्पर्य ऐसा होता है कि वहां उत्पन्न हुए जीव परिनिष्ठित (जीते) नहीं होते हैं । वंशीपत्रिका योनिमें सामान्य जन जन्म धारण करता है ॥ सू० १९ ॥

योनि की प्ररूपणा से मनुष्यों का प्ररूपण हो जाता है अब मनुष्यके सधर्मी आदर वनस्पतिकायिकों की सूत्रकार प्ररूपणा करते हैं—

क्या लोकोने होय छे ते मूलार्थमां अताववामां आवेल छे. त्यां लभ्या अनु-सार स्त्रीरत्नने शंखावर्त योनि होय छे. स्त्रीरत्न अये पंचेन्द्रिय रत्नविशेष छे. आ रत्नना स्पर्श मात्रथी लोहनिर्मित पुरुष पणु द्रवी (पीगणी) नय छे, कारणु के ते उत्कृष्ट अने अतिशयित कामना विकारथी जनित प्रबल उष्णताप विशेषणवाणो होय छे. “न निष्पद्यन्ते” आ पदने लोकार्थ अये छे के त्यां उत्पन्न थयेला लोको परिनिष्ठित (लवित) रहेता नथी. वंशपत्रिका योनिमां सामान्यजन जन्म धारणु करे छे. ॥ सू. १९ ॥

योनिनी प्ररूपणा द्वारा मनुष्यनी प्ररूपणा थरि नय छे. लोके मनुष्यना सधर्मी आदर वनस्पतिकायिकोनी सूत्रकार प्ररूपणा करे छे—

ટીકા—'તિવિદ્યા તળ૦' ઇત્યાદિ । તૃણવનસ્પતિકાચિકાઃ ઘાદરવનસ્પતય જ્ઞત્યર્થઃ । તે ત્રિવિદ્યાઃ, તથાદિ-સંખ્યાતા જીવા યેષુ તે સંખ્યાતજીવાઃ, ત એવ સંખ્યાતજીવકાઃ-નાલિકાવદ્કુસુમાનિ જાત્યાદીનિ ૧ । અસંખ્યાતજીવકાઃ-નિમ્બાદ્યાદીનાં મૂલકન્દસ્કન્ધસ્વક્ શાખાપ્રવાલાઃ ૨ । અનન્તજીવકાઃ-પનકાદય ઇતિ । એવાં વિશેષવર્ણનં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રસ્ય પ્રથમપદગતજીવપ્રજ્ઞાપનાપ્રકરણતોઽ-વસેયમ્ ॥ સૂ૦ ૨૦ ॥

પૂર્વે ત્રિસ્થાનકાવતારેણ વનસ્પતયો વર્ણિતાઃ, તે ચ જલાશ્રયા વહવો ભવન્તીતિ સમ્બન્ધાઙ્ગજલાશ્રયભૂતાનાં તીર્થાનાં પ્રરૂપણાય પશ્ચદશમૂત્રીમાહ—

મૂલમ્-જંબુદ્વીવે દ્વીવે ભારહે વાસે તઓ તિત્થા પળ્લતા તં જહા-માગહે, વરદામે, પમાસે ૧ । એવં એરવણ વિ ૨ । જંબુદ્વીવે

“તિવિદ્યા તળવળસ્સહકાહ્યા પળ્લતા” ઇત્યાદિ ।

તૃણ વનસ્પતિકાચિકા સે તાત્પર્ય ઘાદરવનસ્પતિકાચિકા સે હૈ, ઘાદર વનસ્પતિકાચિકા જીવ ત્રીન પ્રકાર કે હોતે હૈં-જૈસે-સંખ્યાત જીવકા-અર્થાત્ જિનમેં સંખ્યાત જીવ હોતે હૈં વે, તથા અસંખ્યાત જીવ જિનમેં હોતે હૈં વે અસંખ્યાત જીવક-જૈસે નિમ્બ આદિકોં કે મૂલ, કન્દ, સ્કન્ધ સ્વક્, શાખાપ્રવાલ તથા અનન્ત જીવ જિનમેં હોતે હૈં વે અનન્ત જીવક-જૈસે-પનક ફૂલન આદિ ઇનકાં વિશેષ વર્ણન પ્રજ્ઞાપના સૂત્રકે પ્રથમ પદ જીવ પ્રજ્ઞાપના પ્રકરણ સે જાનના ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૨૦ ॥

ત્રીન સ્થાનોં કે પ્રકરણ સે વનસ્પતિ કા વર્ણન કિયા, વનસ્પતિકા-ચિકા જીવ અધિકતર રૂપમેં જલાશ્રયવાલે હોતે હૈ અતઃ ઇસી સમ્બન્ધકો લેકર અવ સૂત્રકાર જલાશ્રયભૂત તીર્થોં કો પ્રરૂપણા કરને કે લિયે

“તિવિદ્યા તળવળસ્સહકાહ્યા પળ્લતા” ઇત્યાદિ—

ઘાદર વનસ્પતિકાચિકાને તૃણ વનસ્પતિકાચિકા કહે છે. તે ઘાદર વન-સ્પતિકાચિકા એવ તૃણ પ્રકારના હોય છે—(૧) સંખ્યાત એવક-એમાં સંખ્યાત એવો હોય છે તે, (૨) અસંખ્યાત એવક-એમાં અસંખ્યાત એવો હોય છે તે, એમકે લીમડા અદિના મૂળ, કન્દ, સ્કન્ધ, છાલ, શાખા અને કુંપળ. (૩) અનન્ત એવક-એમાં અનન્ત એવો હોય છે તેને અનન્ત એવક કહે છે. એમકે પનક, ફૂલ આદિ. આ વિષયનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના એવપ્રજ્ઞાપના નામના પહેલા પદમાંથી વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

તૃણ સ્થાનોના અધિકારની અપેક્ષાએ વનસ્પતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું વનસ્પતિકાચિકા એવો ખાસ કરીને જલાશ્રયવાળા હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર જલાશ્રયભૂત તીર્થોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે ૧૫

दीवे महाविदेहे वासे एगमेगे चक्रवर्तिविजये तओ तित्था पण-
त्ता, तं जहा-मागेहे, वरदामे, प्रभासे ३ । एवं धायइसंडे दीवे
पुरत्थिमद्धे वि ६, पच्चत्थिमद्धे वि ९, पुक्खरवरदीवद्धे पुरत्थि-
मद्धे वि १२, पच्चत्थिमद्धे वि १५ ॥ सू० २१ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे त्रीणि तीर्थानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा मा-
गधं, वरदाम, प्रभासम् १। एवमैरवतेऽपि २। जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहे वर्षे
एकैकस्मिन् चक्रवर्त्तिविजये त्रीणि तीर्थानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—मागधं, वरदाम,
प्रभासम् ३। एवं घातकीखण्डे द्वीपे पौरस्त्यार्द्धेऽपि ६, पाश्चात्यार्द्धेऽपि ९, पुष्कर-
वरद्वीपार्द्धे पौरस्त्यार्द्धेऽपि १२, पाश्चात्यार्द्धेऽपि १५ ॥ सू० २१ ॥

टीका—‘जंबुद्वीपे’ इत्यादि पञ्चदशमूत्री सुगमा, नवरं-तीर्थानि जलतीर्थानि ।
तानि जम्बूद्वीपस्य भारते वर्षे भरतक्षेत्रे पूर्वादिक्रमेण स्वनामख्यातानि त्रीणि

पञ्चदशसूत्री का कथन करते हैं—‘जंबुद्वीपे दीवे भारहे वासे’ इत्यादि
सूत्रार्थ—जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें स्थित भरतक्षेत्रमें तीन तीर्थ कहे गये हैं
जैसे—मागध १, वरदाम २, प्रभास ३, इसी तरह से ऐरवत क्षेत्र में
भी तीन तीर्थ कहे गये हैं, इसी तरह से जम्बूद्वीप में स्थित जो महा-
विदेह क्षेत्र है उसमें एक चक्रवर्ति के विजय में तीन तीर्थ कहे गये हैं
—जैसे मागध, वरदाम और प्रभास इसी तरह से घातकी खण्डद्वीप
में पूर्वार्ध में भी ३, पश्चिमार्ध में भी ३, पुष्कर वर द्वीपार्ध में पूर्वार्ध में
भी ३ और पश्चिमार्ध में भी ३ हैं ऐसा समझना चाहिये ।

टीकार्थ—यहां तीर्थशब्दसे जलतीर्थ कहे गये हैं ये जलतीर्थ जम्बूद्वीपके

सूत्रानुं कथन करे छे—“जंबुद्वीपे दीवे भारहे वासे” इत्यादि—

सूत्रार्थ—जंबूद्वीप नामना द्वीपमां आवेला भरतक्षेत्रमां नीचे प्रभाणु त्रणु तीर्थ
कह्यां छे—(१) मागध, (२) वरदाम अने (३) प्रभास. ओज प्रभाणु ऐरवत
क्षेत्रमां पणु त्रणु तीर्थ कह्यां छे. ओज प्रभाणु जंबूद्वीपमां आवेला महा-
विदेह क्षेत्रना ओक ओक चक्रवर्तीना विजयमां त्रणु तीर्थ कह्यां छे, जेमके
मागध, वरदाम अने प्रभास. ओज प्रभाणु घातकीखंड द्वीपना पूर्वार्धमां पणु
त्रणु अने पश्चिमार्धमां पणु त्रणु तीर्थ छे. ओ ज प्रभाणु पुष्करवर द्वीपार्धना
पूर्वार्धमां पणु त्रणु अने पश्चिमार्धमां पणु त्रणु तीर्थ छे.

टीकार्थ—अही तीर्थ शब्दने जलतीर्थना अर्थमां प्रयोग थयो छे. जंबूद्वीपना

वर्तन्ते । तथाहि—मागधम् १, वरदाम २, प्रभासम् ३। एवम् ऐरवतेऽपि त्रीणि तीर्थानि सन्ति । एवं जम्बूद्वीपे महाविदेहे वर्षे चक्रवर्तिनामेकैकस्मिन् विजये एतन्नामान्येऽत्र त्रीणि तीर्थानि सन्ति । अत्रायं विशेषः—विजयक्षेत्रेषु क्षेत्रमध्यभागेषु वर्तन्ते । तीर्थानि चक्रवर्तिनः शीतादि महानवद्यवतरणलक्षानि तन्नामकदेवनिवासभूतानि १५ । पञ्चदशसूत्राणि चेत्यम्—जम्बूद्वीपस्य भरतैरवतमहाविदेहचक्रवर्ति विजयविजयाणि त्रीणि सूत्राणि ३। एव धातकीखण्डस्य पूर्वार्द्धे भरतैरवतमहाविदेहचक्रवर्तिविजयविषयं सूत्रत्रयम् ६ पश्चिमार्द्धेऽप्येवमेव सूत्रत्रयमिति नवसूत्राणि ९। तथा—पुष्करवरद्वीपार्द्धस्यापि पूर्वार्द्धविषयाणि त्रीणि पश्चिमार्द्धविषयाणि च त्रीणीत्येवं षट् सूत्राणि । एवं सर्वसंकलनया पञ्चदश सूत्राणि भवन्ति १५ ॥ सू० २१ ॥

भरतक्षेत्र में पूर्वोदिक्रम से अपने २ नाम से प्रसिद्ध तीन हैं। इसी तरह से ऐरवतक्षेत्र में भी तीन क्षेत्र हैं महाविदेह में भी चक्रवर्तियों के एक २ विजय में इन्हीं नामवाले तीन तीर्थक्षेत्र हैं। विजयक्षेत्र से यहां क्षेत्र का मध्यभाग गृहीत हुआ है इस तरह विजयक्षेत्रों में—क्षेत्र के मध्यभागों में ये तीर्थक्षेत्र हैं ये चक्रवर्ती के तीर्थक्षेत्र शीता आदि महानदियों के अवतरण रूप होते हैं और जैसा—तीर्थों का नाम है उसी नाम के देव वहां रहते हैं।

पंचमदशसूत्र यहां इस प्रकार से हैं—जम्बूद्वीप के भरत, ऐरवत, महाविदेह और चक्रवर्तिविजय इनके तीन सूत्र, धातकीखण्ड के पूर्वार्ध में भरत, ऐरवत, महाविदेह और चक्रवर्तिविजय इनके तीनसूत्र, पश्चिमार्ध में भी इसी तरह से तीनसूत्र, पुष्करवरद्वीपार्ध के भी

भरत क्षेत्रमां मगध आदि पूर्वोक्त नामवाणां त्रयु जलतीर्थो छे अत्र प्रभाषे ऐरवत क्षेत्रमां पणु त्रयु जलतीर्थो छे. महाविदेहमां पणु चक्रवर्तिथोना अक अक विजयमां अत्र नामवाणां त्रयु तीर्थक्षेत्रो छे विजयक्षेत्र अटले क्षेत्रना मध्य भाग अर्द्धी अहणु कराये छे. आ रीते विजयक्षेत्रोमां—क्षेत्रना मध्य भागोमां ते त्रयु तीर्थक्षेत्रो छे. ते चक्रवर्तीना तीर्थक्षेत्र शीता आदि महानदीथोना अवतरणरूप डाय छे अने जेवां तीर्थीनां नाम छे, अत्र नामनां देवो त्यां रहे छे.

अर्द्धी १५ सूत्र आ प्रभाषे छे—जम्बूद्वीपना भरत, ऐरवत, महाविदेह अने चक्रवर्ति विजयना त्रयु सूत्रो, धातकीखण्डना पूर्वार्धमां आवेला भरत, ऐरवत, महाविदेह अने चक्रवर्ति विजयना त्रयु सूत्रो, पश्चिमार्धमां पणु अत्र प्रभाषे त्रयु सूत्रो, पुष्करवर द्वीपार्धना पूर्वार्धमां आवेला भरतादिना

जम्बूद्वीपादौ मनुष्यक्षेत्रे तीर्थानि प्ररूपितानि, सम्प्रति तत्रैव त्रिस्थानोप-
योगिनं कालं सूत्रपञ्चदशकेन, तथा कालधर्माश्च सूत्रद्वात्रिंशकेनाह—

मूलम्--जंबुद्वीवे दीवे भरहेरवणसु वासेसु तीयाए उस्सप्पि-
णीए सुसमाए समाए तिन्नि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो
होत्था १ । एवं ओसप्पिणीए, नवरं पणत्ते २, आगमिस्साए
उस्सप्पिणीए भविस्सइ ३ । एवं धायइसंडे पुरत्थिमद्धे ६ ।
पच्चत्थिमद्धे वि ९ । एवं पुक्खरवरदीवद्धे, पुरत्थिमद्धे पच्चत्थिमद्धे
वि ३ कालो भाणियच्चो १५ ।

जंबुद्वीवे दीवे भरहेरवणसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए
सुसमसुसमाए समाए मणुया तिणिण गाउयाइं उडुं उच्चत्तेणं
तिन्नि पलिओवसाइं परमाउं पालइत्था ८ । एवं इमीसे ओस-
प्पिणीए २, आगमिस्साए उस्सप्पिणीए ३ । जंबुद्वीवे दीवे
देवकुरु उत्तरकुरासु मणुया तिणिण गाउयाइं उडुं उच्चत्तेणं,
तिन्नि पलिओवसाइं परमाउं पालयंति ४ । एवं जाव पुक्खर-
वरदीवद्धपच्चत्थिमद्धे २० । जंबुद्वीवे दीवे भरहेरवणसु वासेसु
एगमेगाए ओसप्पिणी उस्सप्पिणीए तओ वंसा उप्पज्जिसु वा
उप्पज्जंति वा उप्पज्जिस्संति वा, तं जहा-अरहंतवंसे, चक्कव-
द्विवंसे, दसारवंसे २८ । एवं जाव पुक्खरवरदीवद्ध पच्चत्थिमद्धे
२५, जंबुद्वीवे दीवे भरहेरवणसु वासेसु एगमेगाए ओसप्पिणी

पूर्वार्ध में भरतादिकों के तीन सूत्र और पश्चिमार्ध में भी भरतादिकों
के तीन सूत्र इस प्रकारसे ये सब मिलकर १५ सूत्र होते हैं ॥ सू२१ ॥

त्रयु सूत्रे अने पश्चिमार्धमां आवेत्ता भरतादिडेना त्रयु सूत्रे. आ रीते
अधां मणीने १५ सूत्रे थर्ध न्य छे. ॥ सू. २१ ॥

उत्सर्पिणीए तओ उत्तमपुरिसा उप्पज्जिसु वा, उप्पज्जंति वा,
उप्पज्जिस्संति वा, तं जहा-अरहंता, चक्कवट्ठी, वलदेववासु
देवा २६ । एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्चत्थिमद्धे ३० । तओ
अहाउयं पालयंति, तं जहा-अरहंता चक्कवट्ठी वलदेव वासु-
देवा ३१ । तओ मज्झिमाउयं पालयंति, तं जहा-अरहंता,
चक्कवट्ठी, वलदेववासुदेवा ३२ ॥ सू० २२ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुषमायां
समायां त्रयः सागरोपमकोटि कोटयः काल आसीत् १ । एवमवसर्पिण्यां, नवरं
प्रज्ञमः २ । आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यति ३। एव धातकीखण्डे पौरस्त्याद्धे

जंबूद्वीप आदि मनुष्यक्षेत्र में तीर्थप्ररूपित किये जा चुके हैं अथ
सूत्रकार वही पर त्रिस्थानोपयोगी काल का कथन १५ सूत्रों से तथा
कालधर्मों को कथन ३२ सूत्रों से करते हैं—(जंबूद्वीवे दीवे भरहेरवएसु
वासेसु) इत्यादि

सूत्रार्थ—जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में स्थित भरतक्षेत्र और ऐरवतक्षेत्र में
अतीत उत्सर्पिणी में सुषमा आरक में तीन सागरोपम कोडाकोडीप्र-
माण काल था इसी तरह से वर्तमान अवसर्पिणी में सुषमा आरक में
भी जानना चाहिये भागामी उत्सर्पिणी में भी भरतक्षेत्र और ऐरवत
क्षेत्र में सुषमा आरक में तीन सागरोपम कोडाकोडी प्रमाण काल होगा
“ एवं धायइसंडे पुरत्थिमद्धे ” धातकीखण्ड में भी पूर्वार्द्ध भाग में

जंबूद्वीप आदि मनुष्यक्षेत्रमा आवेलां तीर्थानी प्रइषण्णु पूरी थध. इवे
सूत्रकार त्यांना त्रिस्थानोपयोगी काणतुं १५ सूत्रे द्वारा अने काणधर्मोतुं ३२
सूत्रे द्वारा कथन करे छे—“ जंबूद्वीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु ” इत्यादि—
सूत्रार्थ—जंबूद्वीप नामना द्वीपना भरतक्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्रमा अतीत (व्यतीत
थध चुकेलो) उत्सर्पिणीने सुषमा आरे त्रण सागरोपम कोडाकोडी प्रमाण
काणने इतो. अज प्रमाणे वर्तमान अवसर्पिणीना सुषमा आराना काण त्रिपे
पणु समणतुं. आगामि (भविष्यता) उत्सर्पिणीमां पणु भरतक्षेत्र अने
ऐरवत क्षेत्रने सुषमा आरे त्रण सागरोपम कोडाकोडी प्रमाण काणने ज
इशे. “ एवं धायइसंडे पुरत्थिमद्धे ” धातकीखण्डना पूर्वार्ध भागमां पणु अतीत

धात्याद्धे ३० । त्रयो यथायुष्कं पालयन्ति, तद्यथा-अर्हन्तः, चक्रवर्तिनः, बल-
देववासुदेवाः ३१ । त्रयो मध्यमायुः पालयन्ति, तद्यथा-अर्हन्तः, चक्रवर्तिनः,
बलदेववासुदेवाः ३२ ॥ २२ ॥

टीका—‘ जंबुद्वीवे ’ इत्यादि सर्वं सुगमम् । नवरम्-‘पन्नत्ते ’ इति प्रज्ञप्तं,
इत्यनेन — अवसर्पिणीकालस्य वर्तमानत्व सूचितम् । अत्र ‘ होत्था ’ इति
व्यपदेशो न कार्यः ।

‘ जंबुद्वीवे ’ इत्यादीनि ‘ बलदेववासुदेवा ’ इत्यन्तानि द्वात्रिंशत् कालधर्म-
सूत्राणि सुगमानि, नवरम्-‘ अहाउयं पालयन्ति ’ यथायुष्कं पालयन्ति निरुपक्र-
मायुष्कत्वात्, ‘ मञ्जिमाउयं पालयन्ति ’ मध्यमायुः पालयन्ति वृद्धत्वाभावादिति

पूरी आयु का पालन करते हैं-अर्हन्त, चक्रवर्ती और बलदेव वासुदेव,
ये तीन मध्यमायु का पालन करते हैं — अर्हन्त, चक्रवर्ती और
बलदेव वासुदेव ।

टीकार्थ-“नवरं प्रज्ञप्तः” ऐसा जो कहा गया है सो उसका तात्पर्य ऐसा
है कि सूत्रकारने अवसर्पिणी कालमें वर्तमानता सूचित की है, इसलिये
यहां “ होत्था ” ऐसा भूतकालका निर्देश नहीं करना चाहिये ।

“ यथायुष्कं का पालन करते हैं ” इस कथन का तात्पर्य ऐसा है
कि ये निरुपक्रम आयु वाले होते हैं अतः जितनी आयु का बंध इन्हें
होता है उसे पूरी २ पालते हैं इनको अकालभरण नहीं होता है ।

“ मध्यमायु का पालन करते हैं ” इसका तात्पर्य ऐसा है कि ये सब
वृद्धावस्था से परे रहते हैं-अर्थात् इनको वृद्धता नहीं आती है ।

पूरेपूरा आयुतुं पालन करे छे-अर्हन्त, चक्रवर्ती अने बलदेववासुदेव-“ नव
प्रज्ञप्तः ” आ कथनने लावार्थ नीचे प्रभाण्डे छे-सूत्रकारे अवसर्पिणी कालमां
वर्तमानता सूचित करी छे, तेथी अर्धी “ होत्था ” आ प्रकारने भूतकालने
निर्देश करवे लोर्धजे नर्धी.

“ यथायुष्कं पालन करे छे ” आ कथनतुं तात्पर्य आ प्रभाण्डे छे—
तेओ निरुपक्रम आयुवाणा डोय छे. तेथी तेमण्डे बेटला आयुने अध करी
डोय छे ओटलु आयु पूरेपूड लोगवे छे, तेमण्डे अकाले भरषु थतुं नथी.
“ तेओ मध्यम आयु लोगवे छे ” आ कथनने लावार्थ ओवे छे के तेओ
वृद्धावस्था प्राप्त करता नथी. तेमण्डे अवन वृद्धावस्थाथी रडित डोय छे.

३२। द्वात्रिंशत्सूत्राणि चेत्यम्-जम्बूद्वीपस्य भरतैरवतयोरतीतोत्सर्पिणी-वर्तमाना-
वसर्पिण्यनागतोत्सर्पिणीकालविषयाणि त्रीणि सूत्राणि, एकं च देवकुरुत्तरकृ-
रुविषयमिति चत्वारि ४, एवं धातकीखण्डस्य पूर्वार्धविषयाणि चत्वारि, पश्चिमार्ध-
विषयाणि च चत्वारोत्पद्य, एवं पुष्करवरद्वीपार्धस्य पूर्वार्ध-पश्चिमार्ध विषयाणि
चाष्ट, इत्येवं षोडश, एवं पूर्वोक्तसूत्रचतुष्टयेन सह संकलनेन त्रिंशत्सूत्राणि
भवन्ति २०। भरतैरवतयोर्वंशविषयमेकं सूत्रम् १। एवं धातकीखण्डस्य पूर्वार्धपश्चि-
मार्धविषयं सूत्रद्वयम् ३। पुनः पुष्करवरद्वीपार्धस्य पूर्वार्धपश्चिमार्धविषयं सूत्रद्वय-
मिति पञ्च । एवं पूर्वोक्तत्रिंशत्सूत्रैः सह संकलनेन पञ्चत्रिंशत्सूत्राणि भवन्ति
२५। जम्बूद्वीपस्य भरतैरवतयोर्हृत्तमपुरुषोत्पत्तिविषयमेकम् १, पुनर्धातकी खण्ड-
स्य पूर्वार्धपश्चिमार्धविषयं सूत्रद्वयम् २, पुष्करवरद्वीपार्धस्य पूर्वार्ध-पश्चिमार्ध
विषयं सूत्रद्वयं २ चेति पञ्च ५। एवं पूर्वोक्तपञ्चत्रिंशत्सूत्रैः सह संकलनेन त्रिंश-

यहां ३२ सूत्र इस प्रकार से हैं-जम्बूद्वीप संबंधी भरत और ऐर-
वतक्षेत्र के अतीत उत्सर्पिणी, वर्तमान अवसर्पिणी, एवं अनागत
उत्सर्पिणीकालविषयक तीन सूत्र तथा उत्तर कुरु एवं देवकुरु विषयक
एकसूत्र, तथा धातकी खण्ड के पूर्वार्धविषयक ४ सूत्र, और पश्चिमार्ध
विषयक ४ सूत्र, इसी तरह से पुष्कर वर द्वीपार्द्ध के पूर्वार्ध और पश्चि-
मार्ध विषयक ८ सूत्र कुल इन सोलह सूत्रों में पहिले चार ४ सूत्र
मिला देने से २० सूत्र हो जाते हैं भरत और ऐरवत क्षेत्र के वंशवि-
षयक एक सूत्र तथा धातकीखण्ड के पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध विषयक २
सूत्र, तथा पुष्करवरद्वीपार्ध के पूर्वार्ध, पश्चिमार्ध के २ सूत्र इस प्रकार
५ पांच सूत्र ये पूर्वोक्त २० सूत्रों में मिला देने से २५ सूत्र हो जाते हैं

अर्धी ३२ सूत्र नीचे प्रमाणे छे-जम्बूद्वीपना भरत अने औरवत क्षेत्रना
उत्सर्पिणी, वर्तमान अवसर्पिणी अने आगामी उत्सर्पिणी कालविषयक त्रय
सूत्रे, उत्तरकुरु अने देवकुरु विषयक एक सूत्र, धातकीखण्डना पूर्वार्ध विषयक
चार सूत्रे अने पश्चिमार्ध विषयक चार सूत्रे, अने प्रमाणे पुष्करवर द्वीपा-
र्धना पूर्वार्ध अने पश्चिमार्ध विषयक आठ सूत्रे आ रीते ३।१+४+४+८
=२० सूत्रेना अससुधीमां भताव्ये भव्ती।इत्ये।

भरतक्षेत्र अने औरवतक्षेत्र वंशविषयक एक सूत्र, धातकीखण्डना पूर्वार्ध
अने पश्चिमार्ध विषयक छे सूत्र, तथा पुष्करवरद्वीपार्धना पूर्वार्ध अने
पश्चिमार्धना छे सूत्र भणीने जे पांच सूत्रे थाय छे तेमने पूर्वोक्त २०
सूत्रेमां उभेरतां २५ सूत्र थाय छे भरत अने औरवतक्षेत्रमां उत्तम पुरुषनी
उत्पत्ति विषेनुं एक सूत्र, धातकीखण्डना पूर्वार्ध अने पश्चिमार्ध विषयक छे
सूत्र, अने पुष्करवर द्वीपार्धना पूर्वार्ध अनेपश्चिमार्ध विषयक छे सूत्र भणीने

सूत्राणि भवन्ति ३०। पुनरायुर्विषयकं सूत्रद्वयमिति सर्वसंकलनया द्वात्रिंशत्सूत्राणि भवन्ति ३२ ॥ सू० २२ ॥

आयुष्काधिकारात्स्थितिसूत्रमाह—

मूलम्—वायरतेउकाइयाणं उक्कोसेणं तिन्नि राइंदि-
याइं ठिई पणत्ता । वायरवाउकाइयाणं उक्कोसेणं तिन्नि
वाससहस्साइं ठिई पणत्ता । अह भंते ! स्त्रीणां वीहीणां
गोधूमाणं जवाणं जवजवाणं, एएसि णं धन्नाणं कोट्टा उत्ताणं
पह्हा उत्ताणं मंचा उत्ताणं मालाउत्ताणं ओलित्ताणं लिताणं
लंछियाणं मुहियाणं पिहियाणं केवइयं कालं जोणी संचिट्ठिइ ?
गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि संवच्छराइं,
तेण परं जोणी पमिलायइ, तेण परं जोणी पविद्धंसइ, तेण
परं जोणी विद्धंसइ, तेण परं वीए अवीए भवइ, तेण परं
जोणी वोच्छेओ पणत्तो । दोच्चाए णं सक्करप्पभाए पुढवीए
णेरइयाणं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ।
तच्चाए णं वालुयप्पभाए पुढवीए णेरइयाणं जहन्नेणं तिन्नि
सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ॥ सू० २३ ॥

भरत ऐरवतक्षेत्र में उत्तमपुरुषोत्पत्तिविषयक १ सूत्र, तथा धातकीखण्ड
के पूर्वार्ध पश्चिमार्ध विषयक २ सूत्र और पुष्करवरीपार्ध के पूर्वार्ध
और पश्चिमार्ध के २ सूत्र—ये ५ सूत्र, २५ सूत्रों के साथ मिलाने से ३०
सूत्र हो जाते हैं। तथा आयु विषयक २ सूत्र और इनमें जोड़ देने से
कुल ३२ सूत्र होते हैं ॥ सू० २२ ॥

ये पाच सूत्रे थाय छे तेमने पूर्वोक्त २५ सूत्रेमां उभेस्वाथी ३० सूत्र थाय
छे. ते ३० सूत्रेमां आयुविषयक ये सूत्र उभेस्वाथी कुल ३२ सूत्रे
थय जय छे. ॥ सू. २२ ॥

छाया—वादरतेजस्कायिकानामुत्कर्षेण त्रीणिरात्रिदिवानि स्थितिः प्रज्ञप्ता ।
 वादर वायुकायिकानामुत्कर्षेण त्रीणि वर्षसहस्राणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । अथ भदन्त !
 शालीनां त्रीणीणां गोधूमानां यवानां यवयवानाम्, एतेषां खलु धान्यानां कोष्ठा
 गुप्तानां, पल्ल्यागुप्तानां, मञ्चागुप्तानां, मालागुप्तानाम्, अवलिप्तानां, लिप्तानां,
 लञ्छितानां मुद्रितानां, पिहितानां कियत् कालं योनिः संतिष्ठते ? गौतम !
 जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि संवत्सराणि, ततः परं योनिः प्रम्लायति,

आयुष्क का अधिकार होने से अब सूत्रकार स्थिति सूत्र का कथन करते हैं—(बायरतेउकाइयाणं उक्कोसेण) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—वादर तेजस्कायिक जीवों की उत्कृष्टस्थिति तीन अहो-
 रात्रि—(तीन दिनरात) की कही गई है, वादर वायुकायिक जीवों की
 उत्कृष्ट स्थिति तीन हजार वर्षकी कही गई है, हे भदन्त ! कुशूल-कोठीमें
 संरक्षित, पल्य में संरक्षित, मंच में संरक्षित, माल में संरक्षित, गोबर
 आदि से मुंह को ढककर किसी आधारविशेष में संरक्षित, मिट्टी आदि
 से खूब अच्छी तरह से ढककर संरक्षित, लाख आदि से मुद्रितकर
 किसी आधार में संरक्षित, तथा लोहे आदि के पटिया से आच्छादित
 किसी आधारविशेष में संरक्षित ऐसे शाल्यादि धान्यों में कितने
 कालतक अङ्कुरोत्पत्ति करने की शक्ति रहती है ? अर्थात् ये सब
 धान्य कहाँतक संचित रहते हैं ! हे गौतम ! जघन्य से
 अन्तर्मुहूर्त तक शक्ति रहती है और उत्कृष्ट से तीन वर्षतक शक्ति

आयुष्कने अधिकार याद्री रह्यो छे, तेथी डवे सूत्रकार स्थितिसूत्रनुं
 कथन करे छे—“ बायरतेउकाइयाणं उक्कोसेण ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—वादरतेजस्कायिक जीवोनी उत्कृष्ट स्थिति त्रय अहोरात्रिनी
 (त्रयु दिनरातनी) कही छे. वादर वायुकायिक जीवोनी उत्कृष्टस्थिति त्रयु
 डनर वर्षनी कही छे. “ हे भगवन् ! कुशूल (कोठी) मां संरक्षित, पल्यमां
 संरक्षित, मंचमां संरक्षित, मालमां संरक्षित, गोमय (छाणु) आदिथी
 बहु ज सारी रीते ढांडी ढधने संरक्षित, लाख आदिथी मुद्रित करीने डोध
 पात्रमां संरक्षित, लोहा आदिना पतरावडे आच्छादित जेवा डोध पात्रमां
 संरक्षित, जेवां डंगर आदि धान्योमां डेटला डण सुधी अङ्कुरोत्पत्ति
 करवानी शक्ति रहे छे ?

उत्तर—“ हे गौतम ! जेवां जेवां अंतर्मुहूर्त प्रमाणडण सुधी
 अने वधारेमां वधारे त्रयु वर्ष सुधी जीवमां अङ्कुरोत्पादन शक्ति रहे छे.

ततः परं योनिः प्रविध्वंसते, तत्र परं योनिर्विध्वंसते, ततः परं बीजम् अबीजं भवति, ततः परं योनिव्युच्छेदः प्रज्ञप्तः । द्वितीयायां खलु शर्कराप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाणामुत्कर्षेण त्रीणि सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । तृतीयायां खलु बालुकाप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाणां जघन्येन त्रीणि सागरोपमाणिः स्थितिः प्रज्ञप्ता ॥ सू० २३ ॥

टीका—‘ वायरतेउ० ’ इत्यादि । वादरतेजस्कायिकानां स्थितिरुत्कर्षेण त्रीणि रात्रिन्दिवानि, वादरवायुकायिकानां च त्रीणि वर्षसहस्राणि-वर्षाणां सहस्रत्रयं स्थिति भवतीति । अथ स्थित्यधिकारात् शाल्यादि धान्यानां योनिस्थितिं प्रश्नोत्तरेण प्राह—‘ अहं भंते ’ इत्यादि, ‘ अथ ’ परिप्रश्नार्थः ‘ भंते ’ इति हे भदन्त । हे-भगवन् ! भदन्तशब्दस्य विशेषव्याख्या आवश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोपिणी टीकायां ‘ करेमि भंते सामाह्यं ’ इत्यत्र विलोकनीया । शाल्यादि-धान्यानाम्, कोदशानाम् ? इत्याह—कोष्ठागुप्तानां-कुशूले सरक्षितानां, पल्यागु-

रहती है इसके बाद अङ्कुरोत्पादन शक्ति उनमें से नष्ट हो जाती है अर्थात् बीज अबीज हो जाता है उसकी योनि विच्छिन्न हो जाती है । वर्ण गंध रस स्पर्श आदि से वह हीन हो जाती है, “ विनश्यति, विध्वंसते, ” आदि क्रियापद इसी अर्थ का समर्थन करते हैं द्वितीय शर्करा प्रभापृथिवी में नैरयिकों की उत्कृष्टस्थिति तीन सागरोपम की कही गई है तीसरी बालुकाप्रभा पृथिवी में नैरयिकों की जघन्य स्थिति तीन सागरोपम की कही गई है ।

टीकार्थ—यहां सूत्रकारके तीन स्थानकका प्रकरण होनेसे संबंध रखने-वाली वादर तेजस्कायिक आदिकों की स्थिति के विषय में कथन क्रिया है इसमें कहा गया है कि वादर तेजस्कायिकों की स्थिति उत्कृष्ट से तीन अहोरात्र (तीन दिनरान) की है तथा वादर वायुकायिक जीवों

त्यारणाह तेनी अङ्कुरोत्पादन शक्ति अवश्य नाश यामी नय छे अटले के त्रणु वर्षमां तो भीज अभीज रूप थर्ध नय छे—तेनी योनि विच्छिन्न थर्ध नय छे, गंध, रस, स्पर्श आदिथी ते रक्षित थर्ध नय छे “ विनश्यति, विध्वंसते ” आदि क्रियापदो आ अर्थानु ज समर्थन करे छे. शर्कराप्रभा नामनी भील नरकना नारकोनी उत्कृष्टस्थिति त्रणु सागरोपमनी कही छे. बालुकाप्रभा नामनी त्रील नरकना नारकोनी जघन्यस्थिति त्रणु सागरोपमनी कही छे.

टीकार्थ—त्रणु स्थानकोनो अधिकार बालतो होवाथी सूत्रकारे अर्धी त्रणु स्थानो साथे संभध राभता आदर तेजस्कायिक आदिनी स्थिति विषे कथन कयुं छे. अर्धी अंतु कडेवामां आयु छे के आदर तेजस्कायिकोनी उत्कृष्टस्थिति त्रणु दिनरातनी होय छे, तथा आदर वायुकायिक जीवोनी उत्कृष्टस्थिति त्रणु दिनर

हानां, पल्यं-वंशकटककादिकृतो धान्याधारविशेषः, तत्रागुप्तानां-संरक्षितानाम् । मञ्चागुप्तानां-मञ्चः-स्यूणानामुपरिस्थापितो वंशकटककादिनिर्मितो भित्तिरहितो लोकप्रसिद्धः, तत्र संरक्षितानाम् । मालागुप्तानां-मालसंरक्षितानां-मालकः-गृह-स्योपरितनभागः, उक्तञ्च—

‘अक्कुडो होइ भंवो, मालो य घोवरि होइ’ इति ।

छाया—अकुडयो भवति मञ्चः, मालश्च गृहोपरि भवति । अवलिप्तानां-द्वारदेशं पिधाय गोमयमृत्तिकादिलेपेनाऽऽच्छादितानाम् । लिप्तानां-सर्वतोमृत्तिकादिनाऽऽच्छादितानाम् । लाञ्छितानां-रेखादिकरणेन कृतलाञ्छनानाम् । मुद्रितानां-लाक्षादिमुद्रावताम् । पिहितानां-लोष्टवृकादिना स्थगितानां शाल्यादिधान्यानां कियत्कालं यावत् योनिः-अङ्कुरोत्पत्तिसामर्थ्यं संतिष्ठते ? उत्तर-माह—हे गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्त-मुहूर्त्ताभ्यन्तरकालं यावत् संतिष्ठते,

की उत्कृष्ट स्थिति तीन हजार वर्ष की है तथा कोष्ठगुप्त-कोठी में भर कर रखे गये, पल्य में वंशनिर्मित धान्याधारविशेष में रखे गये तथा मञ्च-खंभे आदि के ऊपर लटकाकर चांस आदि के बने हुए पिटारे में रखे गये, मालक गृह के उपरितनभाग में राशी करके रखे गये, अवलिप्त-कोठि आदि का मुंह गोबर आदि से बन्द करके उसमें रखे गये, लिप्त-मिट्टी आदि के द्वारा ढंक कर रखे गये, लाञ्छित करके रखे गये, अर्थात्-एक ही जगह पार्टीशन करके बंडा आदि में भरे गये तथा लाख आदि की मुहर करके किसी वर्तन में भर कर रखे गये ऐसे शाल्यादिक धानों में अङ्कुरोत्पत्ति करने की शक्ति कबतक रहती है ? तो इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि इन में अङ्कुरोत्पत्ति करने की शक्ति

वर्षनी होय छे तथा कोठीमा लरीने राजेला, पल्यमा-वासनिर्मित धान्याधार विशेषमा (पात्रमां) राजेला, मञ्च उपर राजेला-स्थल आदि उपर लटकावेदी चांस आदिनी पेटीमां राजेला, भावकनां (घरना सौथी उपरना भाणे) ढगला करीने राजेला, अवलिप्तकोठी आदिना मुणने छाणु, माटी आदिथी षध करीने तेमां राजेला, लिप्त-माटी आदि द्वारा ढांझीने राजेला, लञ्छित करीने राजेला अटवे के अक न नग्याअे पार्टीशन करीने वडा (वभार) आदिमां लरेला, तथा लाख आदि वडे सीत लगावीने कोठ पात्रमां लरी राजेला शादयादि (डांगर वगेरे) धान्येमां अङ्कुरोत्पत्ति करवानी शक्ति केटला काण सुधी रहे छे ?

आ प्रश्नने उत्तर आपता महावीर प्रभु कडे छे के “ते धान्येमां अङ्कुरोत्पत्ति करवानी शक्ति आछामा आछा अक अन्तर्मुहूर्त्त सुधी अने

कुर्वन्ति नत्रा ? इत्यत्राह—‘ तिसृणं ’ इत्यादि, आस्वेव पूर्वोक्तासु तिसृषु पृथिवीषु नैरयिका उष्णवेदनां प्रत्यनुभवन्तः । उष्णवेदनाया अनुभवं कुर्वाणास्तिष्ठन्ति । अत्र यन्-नारकाणामुष्णवेदनां कथयित्वा पुनर्वेदनानुभवकथनं तद्वेदनायाः सातत्यप्रदर्शनार्थमिति ३ ॥ सू० २४ ॥

क्षेत्राधिकारात् क्षेत्रविशेषस्वरूपं निरूपयन् सूत्रद्वयमाह—

मूलम्—तत्रो लोके समा सपक्खिं सप्पडिदिसिं पणत्ता,
त जहा—अप्पइट्ठाणे णरए, जंजुहीवे दीवे, सवट्टसिद्धे महावि-
माणे १ । तत्रो लोके समा सपक्खिं सप्पडिदिसिं पणत्ता, तं
जहा—सीमंतएणं णरए, समयखेत्ते ईसीपव्वभारा पुट्ठी ॥ सू० २५

छाया—त्रीणि लोके समानि सपक्षं सप्रतिदिक् प्रज्ञप्तानि, तद्यथा अप्रतिष्ठानो नरकः, जम्बूद्वीपो द्वीपः, सर्वार्थसिद्धं महाविमानम् १ । त्रीणि लोके समानि सपक्षं सप्रतिदिक् प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सीमान्तकः खलु नरक, समयक्षेत्रं, ईपत्पाभारा पृथिवी ॥ सू० २५ ॥

टीका—‘ तत्रो ’ इत्यादि । लोके त्रीणि वस्तूनि समानि—तुल्यानि त्रयाणामपि योजनलक्षणप्रमाणत्वात्, सपक्षं—पक्षाणां—दक्षिणत्रामादिपार्श्वानां सदृशता—समता सपक्षमित्यव्ययीभावस्तेन समपार्श्वतया समानीत्यर्थः । सप्रतिदिक्—प्रतिनैरयिक उष्णवेदना का अनुभव करते हैं । यहां नारकों के उष्णवेदना का कथन करके जो पुनः इस वेदना का अनुभव उनमें कहा गया है उसका कारण उस वेदना का वहां सातत्य दिखलाना है ॥ सू० २४ ॥

क्षेत्राधिकार को लेकर अब सूत्रकार क्षेत्रविशेष के स्वरूप का निरूपण करते हैं—(तत्रो लोके समा सपक्खिं इत्यादि ।

टीकार्थ—लोकमें तीन वस्तुएँ तुल्य कही गई हैं यह तुल्यता योजनलक्षण-प्रमाण की अपेक्षा से जाननी चाहिये तथा पार्श्व भागों में समानता

वेदनानो अनुभव करे छे. अर्ही नारकोनी उष्णवेदनानुं कथन करीने इरीथी ते वेदनानो अनुभव करवानी ने वात करी छे तेनुं कारणु अे छे के सूत्रकार ते वेदनानुं त्या सातत्य प्रकट करवा भागे छे. ॥ सू. २४ ॥

क्षेत्राधिकारना संभंधने लधने हुवे सूत्रकार क्षेत्रविशेषना स्वरूपनुं निरूपणु करे छे—“ तत्रो लोके समा सपक्खिं ” इत्यादि—

टीकार्थ—लोकमां त्रयु वस्तुओ तुल्य (समान) कही छे. आ तुल्यता योजनलक्षण-प्रमाणनी अपेक्षाओ, तथा पार्श्वभागोमां समानता अने दिशाओ अने विदि-

दिशां त्रिदिशां सदृशता सप्रतिदिक्, तेन सप्रतिदिक्तयाऽपि समानीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—अप्रतिष्ठानः—सप्तम्यां पृथिव्यां पञ्चानां नरकावासानां मध्यमो नरकावासः १, जम्बूद्वीपो द्वीपः—सकलद्वीपमध्यमो द्वीपः २, सर्वार्थसिद्धं विमानं—पञ्चानामनुत्तरविमानानां मध्यमं विमानमिति ३। १।—तथा—‘तत्रो’ इत्यादि सर्वं पूर्ववत्, नवरं सीमन्तकः—प्रथमपृथिव्यां प्रथमप्रस्तटे तदभिधानो नरकावासः ९, समयः—कालः, तत्सत्तोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं मनुष्यलोक इत्यर्थः, २। ईषद्—अल्पोऽन्यपृथिव्यपेक्षया योजनादृक्त्वाद्द्वयत्वात्—प्राग्भारः—पुद्गलनि-

और दिशाओं एवं त्रिदिशाओं की सदृशता से जाननी चाहिये वे तीन वस्तुएँ इस प्रकार से हैं—एक अप्रतिष्ठान, दूसरा जम्बूद्वीप और तीसरा सर्वार्थसिद्ध विमान अर्थात् ये तीनों एक २ लाख योजन के प्रमाण वाले हैं इनके प्रत्येक के दक्षिण दशादि पार्श्वभाग समान है और प्रतिदिशा में एवं त्रिदिशा में ये सदृश हैं अप्रतिष्ठान यह नरकावास है यह सातवीं पृथिवी में है और पांच नरकावासों के मध्य में स्थित है जम्बूद्वीप यह सकलद्वीपों के मध्य में रहा हुआ द्वीप है सर्वार्थसिद्ध विमान पांच अनुत्तर विमानों के बीच में हैं लोक में ये तीन समान हैं। यह समानता प्रमाण की अपेक्षा पार्श्वभागों की अपेक्षा और दिशा और त्रिदिशाओं की सदृशता की अपेक्षा से हैं ऐसा जानना चाहिये वे तीन ये हैं—एक सीमन्तक नरक, समय क्षेत्र और ईषत्प्राग्भारापृथिवी, प्रथमपृथिवी में प्रथमप्रस्तट में सीमन्तक नाम का यह नरकावास

शाब्दोन्नी समानतानी अपेक्षाये समञ्जी लोभये. ते ऋषु वस्तुयो नीये प्रमाणे छे—(१) अप्रतिष्ठान, (२) जम्बूद्वीप अने (३) सर्वार्थसिद्ध विमान. अटके के ते ऋषु अेक अेक लाख योजनना प्रमाणवाणां छे. ते प्रत्येकना जम्बु, दशा आदि पार्श्वभाग समान छे अने प्रतिदिश मां अने त्रिदिशा मां सदृश (समान) छे अप्रतिष्ठान नामने नरकावास सातमी नरकमां आवेदो छे ते पांच नरकावासोनी मध्यमां आवेदो छे. जम्बूद्वीप सद्यगा द्वीपोनी मध्यमां आवेदो अेक द्वीप छे. सर्वार्थसिद्ध विमान पांच अनुत्तर विमानोनी वचये रहेलुं छे. अप्रतिष्ठान, जम्बूद्वीप अने सर्वार्थसिद्ध विमान, आ ऋषु वस्तुयो लोकमां समान, छे ते समानता प्रमाणनी अपेक्षाये, पार्श्वभागोनी अपेक्षाये, दिशाओनी अपेक्षाये अने त्रिदिशाओनी अपेक्षाये छे, अेम समञ्जुं लोभये. अेज प्रमाणे नीयेना ऋषुमां पञ्च समानता अकट करवामां आवी छे—(१) सीमन्तक नरक, (२) समयक्षेत्र अने (३) ईषत्प्राग्भारा पृथ्वी. पडेदी पृथ्वी (नरक) ना पडेला प्रस्तटमां सीमन्तक नामने आ नरकावास आवेदो छे.

चयो यस्याः सा ईषत्प्राग्भारा-अष्टमीपृथिवीत्यर्थः, अस्या ईषत्प्राग्भारत्वं रत्नप्रभा
दिशेषपृथिवीनामशीत्यादि सहस्राधिक योजनलक्षबाहल्येन महाप्राग्भारत्वात् । एपां
सीमन्तकादीनां समत्वं पञ्चवत्वारिंशद् योजनलक्षपमाणत्वात् ॥ सू० २५ ॥

है इस नरकावास का प्रमाण ४५ लाख योजन का है । समयक्षेत्र का
प्रमाण और ईषत्प्राग्भारापृथिवी का प्रमाण भी इतना ही है समय नाम
काल का है इस काल की सत्ता से उपलक्षित जो क्षेत्र है वह समय
क्षेत्र-मनुष्यलोक है प्राग्भार शब्द का अर्थ पुद्गलनिचय है अन्य पृथि-
वियों की अपेक्षा से यह प्राग्भार जिसका अल्प है-अर्थात् बाहल्य की
अपेक्षा आठ योजन का है ऐसी वह " ईषत्प्राग्भारा " नामकी आठवीं
पृथिवी है इसका प्राग्भार इसलिये अल्प कहा गया है कि रत्नप्रभा
आदि जो और पृथिवियां हैं वे मोटाई में इसकी अपेक्षा बहुत अधिक
हैं जैसे-प्रथमपृथिवी की मोटाई १ एक लाख अस्सी हजार योजन की
है, दूसरी पृथिवी की मोटाई बाहल्य एक १ लाख बत्तीस हजार योजन
की है, तीसरी की मोटाई १ एक लाख अठ्ठाइस हजार योजन की है,
चौथी की मोटाई एक १ लाख बीस हजार योजन की है पांचवी की
मोटाई एक १ लाख अठारह हजार योजन की है छठी की मोटाई एक
लाख सोलह हजार योजन की है और सातवीं की मोटाई एक लाख
आठ हजार योजन की है ॥ सू० २५ ॥

ते नरकावासनु प्रमाण ४५ लाख योजननु छे. समयक्षेत्र अने ईषत्प्राग्भारा
पृथ्वीनु प्रमाण पणु अष्टलु छे. समय अष्टले काण. ते काणनी सत्ताथी
उपलक्षित जे क्षेत्र छे तेने समयक्षेत्र कडे छे. मनुष्यलोक जे ते समयक्षेत्र इप
छे. " प्राग्भार " अष्टले " पुद्गलनिचय " अन्य पृथ्वीओ करतां आ प्राग्भार
जेनो अल्प छे अष्टले के बाहल्यनी अपेक्षाओ आठ योजननो छे, अथी ते
" ईषत्प्राग्भारा " नामनी आठमी पृथ्वी छे. तेनो प्राग्भार अल्प कडेवानु
कारणु अे छे के रत्नप्रभा आदि जे अन्य पृथ्वीओ छे, तेमनो विस्तार ईष-
त्प्राग्भारा करतां धणुा वधारे छे. जेमके पडेली रत्नप्रभा पृथ्वीनो विस्तार
१ लाख ८० हजार योजननो छे, णीणु शर्कराप्रभानो विस्तार १ लाख ३२
हजार योजननो छे, तीणु वालुकाप्रभानो विस्तार १ लाख २८ हजार योज-
ननो छे, चोथी पंडप्रभानो विस्तार १ लाख २० हजार योजननो छे,
पांचमी धूमप्रभानो विस्तार १ लाख १८ हजार योजननो छे, छठी तमः
प्रभानो विस्तार १ लाख १६ हजार योजननो छे अने सातमी तमस्तमप्रभा
पृथ्वीनो विस्तार १ लाख ८ हजार योजननो छे. ॥ सू. २५ ॥

क्षेत्राधिकारादेव येऽप्रतिष्ठाने नरकक्षेत्रे, ये चाऽप्रतिष्ठानस्य स्थित्यादिभिः समाने सर्वार्थसिद्धमहाविमाने उत्पद्यन्ते तानाह—

मूलम्—तत्रो लोके णिस्सीला णिव्वया णिग्गुणा णिम्मैरा णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासा कालमासे कालं किच्चा अहे सत्तमाए पुढवीए अप्पड्डुट्टाणे णरए णेरइयत्ताए उव्वज्जांति, तं जहा—रायाणो, भंडलिया, जे य महारंभा कोडुंबी । तत्रोलोए ससीला सब्बया सग्गुणा समैरा सपच्चक्खाणपोसहोववासा काल मासे कालं किच्चासव्वट्टुसिद्धे महाविमाणे देवत्ताए उव्वत्तारो भवंति, तं जहा रायाणो परिचत्तकासभोगा, सेणावंई पसत्थारो । सू. २ २६॥

छाया—त्रयो लोके निश्शीला निर्व्रता निर्गुणा निर्मर्यादा निप्रत्याख्यान-पौषधोपवासाः कालमासे कालं कृत्वा अधः सप्तम्यां पृथिव्यामप्रतिष्ठाने नरके नैरयिकतया उपपद्यन्ते, तद्यथा—राजनः, माण्डलिकाः, येच महारम्भाः कुटुम्बिनः । त्रयो

क्षेत्र के अधिकार को लेकर ही सूत्रकार अब यह प्रकट करते हैं कि जो अप्रतिष्ठान नरकक्षेत्र में और जो स्थिति आदि की अपेक्षा से अप्रतिष्ठान के समान सर्वार्थसिद्ध महाविमान में उत्पन्न होते हैं वे ये हैं (तत्रो लोके णिस्सीला णिव्वया णिग्गुणा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—लोकमें ये तीन पुरुष अधः सप्तमी पृथिवीमें अप्रतिष्ठान नामके नरकावास में नैरयिकरूप से उत्पन्न होते हैं क्यों कि ये शील से रहित होते हैं व्रत से रहित होते हैं मर्यादा से हीन होते हैं प्रत्याख्यान और पौषधोपवास से रहित होते हैं । अतः जब ये कालमास में काल करते हैं तब ये सप्तम नरक में अप्रतिष्ठान नाम के नरकावास में नारक की पर्याय से उत्पन्न होते हैं । वे तीन ये हैं—१ राजा, २ माण्डलिक और

क्षेत्रानो अधिकार आदी रह्यो छे, तेथी हुवे सूत्रकार अप्रतिष्ठान नरक-क्षेत्रां अने सर्वार्थसिद्ध भडा विमानां कया कया लुवे उत्पन्न थाय छे, ते प्रकट करे छे—“ तत्रो लोके णिस्सीला णिव्वया णिग्गुणा ” इत्यदि—

सूत्रार्थ—राज, मांडलिक अने महारंभवाणा कुटुंणीजन, आ त्रणे अप्रतिष्ठान नामना नरकावासमां नारको इपे उत्पन्न थाय छे, कारणे के तेओ शीलथी रडित, व्रतथी रडित अने मर्यादाथी विहीन होय छे तेओ प्रत्याख्यान अने पौषधोपवासथी पण्य रडित होय छे. ते कारणे कारणे अवसर आवता कारण-

लोके सगीलाः सत्रताः सगुणाः समर्यादाः सप्तत्याख्यानपौषधोपवासाः काल-
मासे कालं कृत्वा सर्वार्थसिद्धे महाविमाने देवतया उपपत्तारो भवन्ति, तत्रया-
राजानः परित्यक्तकामभोगाः,—१ सेनापतयः,—२ प्रजास्तारः ॥ सू० २६ ॥

टीका—‘ तत्रो ’ इत्यादि । लोके—मनुष्यलोके त्रयः—त्रिसख्यकावक्ष्यमाणाः
पुरुषाः, कीदृशाः ? निश्शीलाः—शीलरहिताः ब्रह्मचर्यपरिणामरहिता इत्यर्थः, नि-
र्वृताः—स्थूलप्राणातिपातविरमणाः अनुव्रतरहिताः, निर्गुणा—गुणेश्चः—दर्शनचारि-

जो महारंभ वाले कुटुम्बीजन हैं वे, तथा ये तीन मनुष्यलोकमेंसे सर्वार्थ
सिद्ध महाविमान में देव की पर्याय से उत्पन्न होते हैं—ज्यों कि ये शील
सहित होते हैं, व्रत सहित होते हैं, गुण सहित होते हैं, मर्यादा युक्त
होते हैं, प्रत्याख्यान और पौषधोपवास से सहित होते हैं, इसलिये
कालमास में ये जब मरते हैं तो सर्वार्थसिद्ध महाविमान में देव पर्याय
से उत्पन्न हो जाते हैं । वे तीन ये हैं जिन्होंने कामभोग छोड़ दिया है
ऐसे राजा, सेनापति और अच्छे शासक ।

टीकार्थ—इस सूत्रद्वारा सूत्रकार ने अप्रतिष्ठान नरक में और सर्वा-
र्थसिद्ध महाविमान में किस परिस्थिति से युक्त हुए मनुष्य
मरकर नरक रूप में और देवपर्यायरूप में उत्पन्न होते हैं
यह कहा है कि नरक में—अप्रतिष्ठान नरकावास में वे ही जीव
जाते हैं जो चक्रवर्ती आदि पद पाकर ब्रह्मचर्य परिणाम से रहित होते

धर्म पाभीने तेजो सातमी नरकमां आवेला अप्रतिष्ठान नामना नरकावासमां
नरकनी पर्याये उत्पन्न थर्ध लय छे

नीचे बतावेला त्रयु लुवे मनुष्यलोकमांथी काणने अवसर आवता
काण करीने सर्वार्थसिद्ध नामना महाविमानमां देवनी पर्याये उत्पन्न थाय छे
(१) जेमणे कामभोगने परित्याग करी दीधे छे जेवां राज, (२) सेनापति
अने (३) सारा शासके ते त्रणे त्यां उत्पन्न थवानुं कारणे जे छे के तेजो
शीलवान डोय छे, व्रतसहित डोय छे, गुणयुक्त डोय छे, मर्यादाथी युक्त
डोय छे, अने प्रत्याख्यान तथा पौषधोपवासथी युक्त डोय छे आ प्रकारना
पुरुषो काणने अवसर आवे काणधर्म पाभीने सर्वार्थसिद्ध महाविमानमां
देवनी पर्याये उत्पन्न थर्ध लय छे.

टीकार्थ—आ सूत्रमां सूत्रकारे जे वात प्रकट करी छे के देवा लुवे मरीने अप्र-
तिष्ठान नामना सातमी नरकना नरकावासमां उत्पन्न थाय छे, अने देवा
पुरुषो मरीने सर्वार्थसिद्ध नामना महाविमानमां देवनी पर्याये उत्पन्न थाय
छे. अप्रतिष्ठान नामना नरकावासमां जे लुवे लय छे के जेजो चक्रवर्ती
आदि पद प्राप्त करीने अहायर्थ परिणामथी रहित डोय छे, स्थूल प्राणाति-

त्ररूपेभ्यः क्षान्त्यादिलक्षणेभ्यो वा निष्क्रान्ताः । निर्मर्यादाः—प्रतिपन्नपरिपालनादि मर्यादा रहिता; धर्मनियमव्यवस्था रहिता वा, नि-प्रत्याख्यानपौषधोपवासः—प्रत्याख्यानं—परिहरणीयवस्तुपरित्यागः, नमरकारसहितादि वा, पौषधः—अष्टम्यादि पर्वदिनानुष्ठेयः शास्त्रविहितोऽनशनादिव्रतविशेष; तत्रोपवासनद्युपवासः पौषधोपवासः तौ प्रत्याख्यानपौषधोपवासौ निष्क्रान्तौ येषां ते तथा, तद्रहिता इत्यर्थः, एतादृशाः पुरुषाः कालमासे—कालावसरे कालं कृत्वा—मृत्वेत्यर्थः, अथ सप्तम्याम्—अधोभागस्थितायां सप्तम्यां पृथिव्यां तमस्तमायामित्यर्थः, अधोग्रहणं विना सप्तमी उपरिष्ठाच्चिन्त्यमाना रत्नप्रभाऽपि स्यादित्यधोग्रहणम्, तत्र—अप्रतिष्ठाने—अप्रतिष्ठाननामके नरके—नरकावासे पञ्चानां नरकावासानां मध्यस्थिते नरका-

हैं, तथा स्थूलप्राणातिपात विरमण आदि अणुव्रतों से रहित होते हैं तथा दर्शन चारित्र्य रूप अथवा क्षान्ति आदि रूप गुणों से रहित होते हैं तथा स्वीकृत व्रतादिकों के परिपालनादि रूप मर्यादा से रहित होते हैं अथवा धर्मनियमों की व्यवस्था से रहित होते हैं, परिहरणीयवस्तु का त्याग करना सो प्रत्याख्यान है और अष्टमी आदि पर्वदिनों में शास्त्र-विहित अनशनादिव्रतों का पालन करना पौषध है, इन प्रत्याख्यान और अनशनादिव्रतोंका जो पालन नहीं करते हैं। क्योंकि वे इसी तरह की परिस्थिति में वर्तमान रहकर अपना जीवन समाप्त कर देते हैं। अतः ऐसे चक्रवर्ती आदि पुरुष अधः सप्तमी पृथिवी में स्थित अप्रतिष्ठान नाम के नरकावास से नैरयिक की पर्याय से उत्पन्न होते हैं सप्तमी पृथिवी के साथ जो अधः पद दिया है वह रत्नप्रभा पृथिवी

पात विरमण आदि अणु व्रतोत्थी रहित होय छे, तथा दर्शन चारित्र्य रूप अथवा क्षमा आदि रूप शुद्धोत्थी रहित होय छे, तथा स्वीकृत व्रतादिकोना परिपालन आदि रूप मर्यादात्थी रहित होय छे, अथवा धर्मनियमोनी व्यवस्थात्थी रहित होय छे त्याग करवा योग्य वस्तुनो त्याग करवा तेनुं नाम प्रत्याख्यान छे. आठम आदि पर्वदिनोमां शास्त्रविहित अनशन आदिनुं पालन करवुं तेनुं नाम पौषध छे उर्युक्त ज्यो ते प्रत्याख्यान अने अनशनादि व्रतोनुं पालन करता नथी, कारण के तेजो कामलोगोमां न रक्षापर्याय रहिने पोतानुं आपुं जवन समप्त करी नाणे छे. तेथी जेवां अकवर्ती आदि पुरुषो अधःसप्तमी पृथ्वीमां आवेला अप्रतिष्ठान नामना नरकावासमां नारकनी पर्याये उत्पन्न थर्ज जाय छे अर्ही सातमी पृथ्वीनी साथे 'अधः' पदना प्रयोग करवानुं कारण जे छे के जे अर्ही आ 'अधः' पदना प्रयोग न करवामां आवे तो रत्न-

वासे इत्यर्थः, नैरयिकतया-नारकत्वेन उपपद्यन्ते । ते त्रयः के ? इत्याह- 'तंजहे-
' त्यादि, तद्यथा-ते यथा राजानः, चक्रवर्त्यादयः, माण्डलिकाः-मण्डलाधिप-
तयः, ये च पुन महारम्भाः-पञ्चेन्द्रियादि व्यपरोपणप्रभृतिर्कर्मकारिणः-पञ्चेन्द्रिय
घातकेत्यर्थः ॥कुटुम्बिन इति । एतद्विपर्ययमाह-'तत्रो' इत्यादि । लोके त्रयः पुरुषाः,
कीदृशाः ? इत्याह 'सशीला' सशीला शीलसंपन्नाः, सत्रताः प्राणातिपातविरमणाद्यु-
व्रतयुक्ताः, सगुणाः-दर्शनचारित्ररूपगुणसहिताः क्षान्त्यादिरूपगुणमहिता वा,
समर्थादाः-प्रतिपन्नपरिपालनादि मर्यादा संपन्नाः, धर्मनियमव्यवस्थायुक्ता वा,
सप्रत्याख्यानपौषधोपवासाः - पूर्वोक्तस्वरूपप्रत्याख्यानपौषधोपवाससहिताः,

में सप्तमीत्व की निवृत्ति के लिये दिया है यदि यह पद इस पृथिवी के
साथ नहीं दिया जाता तो इस तमस्तमा के ऊपर की रत्नप्रभापृथिवी
भी सातवीं हो सकती है अतः यह सातवीं न बानी जावे इसीलिये
इसके साथ अधः पद प्रयुक्त किया गया है । अप्रतिष्ठान यह नरकावास
पांच नरकावासों के मध्य में स्थित है माण्डलिक पद से मण्डलाधिप-
तियों का ग्रहण हुआ है तथा जो जीव रातदिन महारंभवाले होते हैं,
-पंचेन्द्रियादि जीवों के व्यपरोपण आदि कार्य में लगे रहते हैं, ऐसे
जीव भी मरकर अप्रतिष्ठान नरकावास में नैरयिक की पर्याय से उत्पन्न
हो जाते हैं । तथा जो जीव इन पूर्वोक्त मनुष्यों की अपेक्षा शीलसंपन्न
होते हैं, प्राणातिपात विरमण आदि व्रतों के आराधक होते हैं, दर्शन
चारित्ररूप गुणों से अथवा क्षान्त्यादि रूप गुणों से युक्त होते हैं प्रत्या-
ख्यान सहित पौषधोपवास करते हैं ऐसे पुरुष कालमास में मरणकर
सर्वार्थसिद्ध नामके महाविमान में देव की पर्याय से उत्पन्न हो जाते

प्रभा पृथ्वीने पणु सातमी पृथ्वी गणुवानो प्रसग ऒलो थाय छे जे सातमी
तमस्तमा पृथ्वीने अधःसप्तमी न कडेवामां आवे तो सौथी उपरनी रत्नप्रभा
पृथ्वीने पणु सातमी पृथ्वी कडी शक्य छे अप्रतिष्ठान नामने नरकावास
अधःसप्तमीना पांच नरकावासोनी मध्यमां छे मांडलिक पदथी मंडलाधिपति
आने ग्रहण करवामां आवेत छे तथा जे जेवो मडा आर लवाणा डेय छे.
पंचेन्द्रियादि जेवोना वधादिनी प्रवृत्तिमा रातदिन रथ्यापर्याय रडे छे, ते जेवो
पणु मरीने अप्रतिष्ठान नरकावासमां नारकनी पर्याये उत्पन्न थाय छे

जे जेवो शीलयुक्त डेय छे, प्राणातिपात विरमणु आदि मतोना
आराधक डेय छे, दर्शन आरित्ररूप गुणोथी अथवा क्षान्त्यादि रूप गुणोथी
युक्त डेय छे, प्रत्याख्यानथी अने पौषधोपवासथी युक्त डेय छे, जेवां जेवो
मनुष्यलव संबन्धीनुं तेमनुं आयुष्य पूर करीने सर्वार्थसिद्ध नामना मडा
विमानमां देवनी पर्याये उत्पन्न थरु जाय छे जेवां जेवो अकवर्ती आदि

एतादृशाः पुरुषाः कालमासे कालं कृत्वा सर्वार्थसिद्धे महाविमाने देवतया—देव-
त्वेन उपपत्तार—उत्पत्तिशीला भवन्ति । ते के ? इति तानाह—राजनः, क्रीदृगाः ?
परित्यक्तकामभोगाः—कामाः—कमनीयाः भोगाः शब्दादयः, ते परित्यक्ता यैस्ते
तथा सर्वविरता इत्यर्थः । एतद्विशेषणस्याग्नेतनपदयोरपि सम्बन्धस्तेन—एतद्विशे-
षणविशिष्टाः सेनापतय—सेनानायकाः, प्रशास्तारः—शासकाः शिक्षापदातारो
धर्मशास्त्रपाठका इत्यर्थः ॥ सू० २६ ॥

पूर्वोक्तसर्वार्थसिद्धविमानसाधर्म्याद् विमानान्तरप्ररूपणमाह—

मूलम्—वंश्लोगलंतएसु णं कप्पेसु विमाणा तिक्वण्णा
पणत्ता, तं जहा-किण्हा नीला लोहिया ॥ सू० २७ ॥

छाया—ब्रह्मलोकलान्तरयोः खलु कल्पयो विमानानि त्रिवर्णानि प्रप्तानि,
तद्यथा—कृष्णानि, नीलानि, लोहितानि ॥ सू० २७ ॥

टीका—‘ वंश्लोग ’ इत्यादि सुगमम् । नवरम्—ब्रह्मलोकलान्तकल्पविमा-
नानि कृष्ण-नील-लोहितवर्णानि सन्ति ॥ सू० २७ ॥

विमानानि च देवशरीराधिष्ठितानि भवन्तीति देवशरीरमानमाह—

मूलम्—आणयपाणयारणच्चुएसु णं कप्पेसु देवाणं भव-
धारणिज्जसरीरा उक्कोसेणं तिणिण रयणीओ उहुं उच्चत्तेणं
पणत्ता ॥ सू० २८ ॥

है ऐसे जीव चक्रवर्ती आदि राजा होते हैं, सर्वविरतिसंपन्न मानव
होते हैं, सेनापति होते हैं और शासक-शिक्षादाता धर्मशास्त्र के पाठक
होते हैं ॥ सू० २६ ॥

अब सूत्रकार सर्वार्थसिद्धविमान के साधर्म्य से अन्य विमानों की
प्ररूपणा करते हैं—(वंश्लोगलंतएसु णं कप्पेसु) इत्यादि ।

टीकार्थ—ब्रह्मलोक और लान्तक कल्पों के विमान तीन वर्ण वाले कहे गये
हैं जैसे कृष्णवर्णवाले, नीलवर्णवाले और लोहितवर्णवाले ॥ सू० २७ ॥

રાજા હોય છે, સર્વવિરતિ સંપન્ન માણુસો હોય છે, સેનાપતિ હોય છે અને
શાસક-શિક્ષાદાતા અથવા ધર્મશાસ્ત્રના પાઠક હોય છે ॥ સૂ. ૨૬ ॥

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના સાધર્મ્યની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર અન્ય વિમા-
નેની પ્રરૂપણા કરે છે—“ વંશ્લોગલંતરસુ ણં કપ્પેસુ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—બ્રહ્મલોક અને લાન્તક કલ્પોના વિમાનો નીચે પ્રમાણે ત્રણ વર્ણવાળાં
કહ્યા છે. (૧) કૃષ્ણ વર્ણવાળાં, (૨) નીલ વર્ણવાળાં અને (૩) લોહિત (લાલ)
વર્ણવાળાં. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

छाया—आनतप्राणतारणाच्युतेषु खलु कल्पेषु देवानां भवधारणीया शरी-
राणि उत्कर्षेण तिस्रो रत्नय ऊर्ध्वोच्चत्वेन प्रज्ञप्तानि ॥ सू० २८ ॥

टीका—‘ आणय० ’ इत्यादि-सुगम, नवरम् आनतादिषु त्रिषु कल्पेषु देवानां भव-
धारणीयशरीराणि—भवं—देवगतिलक्षण धारयन्तीति भवधारणीयानि, तानि च
तानि शरीराणि चेति तानि तथोक्तानि, उत्तरवैक्रियस्य लक्षप्रमाणत्वात्तद्व्यव-
च्छेदः, तानि उत्कर्षेण न तु जघन्यत्वादिना जघन्येन तस्योत्पत्तिसमयेऽङ्गुला-
सहयेयभागमात्रत्वात्, तिस्रो रत्नय.—रत्नित्रयपरिमितानि हस्तत्रयमितानीत्यर्थः,
ऊर्ध्वोच्चत्वेन—ऊर्ध्वभागोच्चतया सन्तीति ॥ सू० २८ ॥

देवशरीरप्रतिबद्धानि त्रीणि सूत्राणीति तत्स्वरूपमाह—

(आणयपाणयारणच्चुएसु णं) इत्यादि ।

आणत, प्राणत, आरण और अच्युत इन कल्पों में देवों के भव-
धारणीय शरीर उत्कृष्ट से तीन अरत्नि ऊँचे कहे गये हैं ।

टीकार्थ—यहां भवधारणीय शरीर से देव देवभव में जिस शरीर को धारण
किये रहते हैं वह शरीर लिया गया है इससे उत्तर वैक्रिय शरीर को
व्यवच्छेद किया गया है क्यों कि वह शरीर से उत्कृष्ट से एक लाख
योजन प्रमाण हो जाता है यहां जो भवधारणीय शरीर की ऊँचाई तीन
रत्नी की बताई गई है वह उत्कृष्ट की अपेक्षा से कही गई है क्यों कि
जघन्य से इसकी ऊँचाई उत्पत्ति के समय में अंगुल के असंख्यातवें
भागमात्र होती है रत्नित्रय से तीन हाथ ऊँचा होता है ऐसा जानना
चाहिये ॥ सू० २८ ॥

“ आणयपाणयारणच्चुएसु णं ” इत्यादि—

आणुत, प्राणुत, आरणु अने अच्युत कल्पनिवासी देवाना भवधारणीय
शरीरनी उत्कृष्ट उंचाई त्रयु रत्निप्रमाणु कही छे.

टीकार्थ—देवभवमां जे शरीर धारणु करीने देव रडे छे, ते शरीरने ते देवतुं
भवधारणीय शरीर कडे छे. भवधारणीय शरीरने स्पष्ट उल्लेख थवाने कारणे
अहीं उत्तर वैक्रिय शरीरने आपोआप व्यवच्छेद थर्ष जाय छे, कारणे के ते
शरीरनी उत्कृष्ट उंचाई तो अेक लाख योजनप्रमाणु डोय छे. अहीं जे भव
धारणीय शरीरनी उंचाई त्रयु रत्निप्रमाणु कही छे, ते उत्कृष्टनी अपेक्षाअे ज
समभवानी छे. आ कल्पवासी देवानी जघन्य (ओछाभां ओछी) उंचाई
तो उत्पत्तिना समये अंशुलना असंख्यातमां लागप्रमाणु ज डोय छे. त्रयु
रत्निप्रमाणु अेटदे त्रयु डाय उंचुं समभवुं. ॥ सू. २८ ॥

मूलम्—तओ पन्नत्तीओ कालेणं अहिज्जंति, तं जहा-चन्द्र-
पन्नत्ती, सूरपन्नत्ती, दीवसागरपन्नत्ती ॥ सू० २९ ॥

॥ तिट्ठाणस्स पढमो उद्देशो समत्तो ॥ ३-८ ॥

छाया—तिस्रः प्रज्ञप्तयः कालेन अधीयन्ते, तद्यथा—चन्द्रप्रज्ञप्तिः, सूर्यप्रज्ञप्तिः,
द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः ॥ सू० २९ ॥

॥ त्रिस्थानस्य प्रथम उद्देशकः समाप्तः ॥ ३-१ ॥

टीका—‘ तओ ’ इत्यादि । तिस्रः प्रज्ञप्तयः कालेन—प्रथमपश्चिम—पौरु-
पीलक्षणेन हेतुभूतेनाधीयन्ते—पठयन्ते, व्याख्याप्रज्ञप्ति—जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तयोः सूत्रोक्त
तिस्रुभिः प्रज्ञप्तिभिः सह संमीलनेन प्रज्ञप्तीनां पञ्चत्वेऽप्यत्र त्रिस्थानकानुरोध्यात्ति-
स्रएव विवक्षिताः । ता आह—चन्द्रप्रज्ञप्तिः—मुख्यत्वेन चन्द्राचारविचाररूपा,
सूरप्रज्ञप्तिः—मुख्यत्वेन सूर्याचारविचाररूपा, द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः—द्वीपानां सागराणां
च यत्र मुख्यत्वेन प्ररूपणं सा ॥ २९ ॥

(तओ पन्नत्तीओ कालेणं अहिज्जंति) इत्यादि ।

टीकार्थ—ये तीन प्रज्ञप्तियां—चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, और द्वीपसागर प्रज्ञप्ति
प्रथम और पश्चिम काल में पढ़ी जाती है, यद्यपि व्याख्याप्रज्ञप्ति और
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति इन दो प्रज्ञप्तियों को इन तीन प्रज्ञप्तियों के साथ मिला
देने से पांच प्रज्ञप्तियां हो जाती है परन्तु यहां त्रिस्थानक के अनुगोध
से तीन ही प्रज्ञप्तियाँ विवक्षित हुई हैं चन्द्रप्रज्ञप्ति मुख्यरूप से चन्द्र
संबंधी चार क्षेत्र की विचाररूप है, सूर्यप्रज्ञप्ति मुख्यरूप से सूर्य के चार
क्षेत्र की विचाररूप है तथा द्वीपसागर प्रज्ञप्ति मुख्यरूप से द्वीप और
सागरों की प्ररूपणा करने रूप है नन्दीसूत्र में सूर्यप्रज्ञप्ति को उत्कालि-

“ तओ पन्नत्तीओ कालेणं अहिज्जंति ” इत्यादि—

टीकार्थ—आ त्रणु प्रज्ञप्तिओ—चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति अने द्वीपसागर प्रज्ञप्ति,
प्रथम अने पश्चिम (छेदला) काले अध्ययन करवा योग्य छे जे के व्याख्या
प्रज्ञप्ति अने ज'णूद्वीप प्रज्ञप्तिने आ त्रणु प्रज्ञप्तिओमां उभेरनाथी कुल पांच
प्रज्ञप्तिओ थाय छे, पणु अही त्रिस्थानकने अधिकार आलतो होवाथी त्रणु
प्रज्ञप्तिओनो ज उद्देश्य थयो छे. चन्द्रप्रज्ञप्तिमां चन्द्र संबंधी चार क्षेत्रानुं
मुख्यत्वे प्रतिपादन थयुं छे, सूर्यप्रज्ञप्तिमां सूर्य संबंधी चार क्षेत्रानो विचार
करवामां आण्यो छे. द्वीपसागर प्रज्ञप्तिमां मुख्यत्वे द्वीपो अने सागरानो

नन्दीसूत्रे सूर्यप्रज्ञप्तिस्तकालिकत्वेन प्रोक्ता, अत्र तु कालिकत्वे नेति तत्त्वं केवल्लिगम्यम् ।

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्बल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु-वाल्लब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
तृतीयस्थानस्य प्रथमोद्देशकः समाप्तः ॥ ३-१ ॥

करूप से कहा गया है और यहाँ उसे कालिकरूप से कहा गया है सो इस विषय को हार्द केवल्लिगम्य है ॥ सू० २९ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित
स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीकाके तीसरे स्थानकका पहला
उद्देशक समाप्त ॥ ३-१ ॥

प्रश्नपुा करी छे. नन्दीसूत्रमां सूर्यप्रज्ञप्तिने उक्तादिक इपे प्रकट करी छे, अने
अर्ही तेने कालिक इपे प्रकट करी छे. आ विषयतुं हाई केवल्लिगम्य छे,
अेम समञ्जसुं. ॥ सू. २९ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल मुनिविरचित स्थानाङ्गसूत्रनी
सुधा नामनी टीकार्थना तीसरा स्थानकने पडेले उद्देशक समाप्त. ॥ ३-१ ॥

સ્થાનાંગ સૂત્ર ભા. ૧ શુદ્ધિપત્રક

પેજ	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૦	૧૫	૩૩૬	૩૩૩
૬૦	૨૬	૩૩૬	૩૩૩
૨૬૮	૧૧	અર્થ	અનર્થ
૨૮૫	૧૭	દર્શક	દર્શન
૩૦૬	૨૧	તૈજસ્કારિક	એ શબ્દ કાઢીને વાંચવું
૩૪૩	૩૧	આહારક	અનાહારક
૪૫૧	૨૬	૧૧૭	૧૭૦
૪૫૧	૨૫	જ'બૂદ્ધીપમાં કુલ બત્રીસ મહાવિદેહ થઈ જાય છે	જ'બૂદ્ધીપના મહાવિજય-ક્ષેત્રના કુલ બત્રીશ વિજય થઈ જાય છે
૪૫૨	૨૧	અઠી દ્વીપના વીસ મહાવિદેહ થાય છે	અઠી દ્વીપના વીસ વિજય થાય છે
૪૫૮	૯	આરમ્બ્યાતિરિક્ત	આરમ્બ્યાતિરક્ત
૪૫૮	૨૦	અતિરિક્ત	અતિરક્ત
૪૫૮	૩૦	અતિરિક્તા	અતિરક્તા
૪૯૭	૧૬	પાયણિજ્જાણા	પાયણિજ્જાણા
૪૯૭	૨૮	પાયણિજ્જાણા	પાયણિજ્જાણા

